

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI**

GLOBAL TA’LIM VA MILLIY METODIKA TARAQQIYOTI

**mavzusidagi VIII an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani
MATERIALLARI**

**Toshkent
2024-yil, 26-aprel**

UO‘K:378.147(575.1)

“Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari [Матн] / — Toshkent: “Anorbooks”, 2023. — 456 b.

Mazkur to’plamdan tilshunos va adabiyotshunos olimlar, metodistlar, akademik litsey hamda umumta’lim maktabi o’qituvchilari, tadqiqotchilar, magistrant, talabalarining maqola va tezislari o’rin olgan. To’plamda global ta’lim va milliy metodika, ona tili va o’zbek (davlat tili) tilini o’qitish, adabiyot fanini o’qitishda zamonaviy yondashuvlar hamda til va adabiyot ta’limida innovatsion g’oyalar kabi mavzular o’z aksini topgan.

To’plam ona tili, o’zbek (davlat) tili va adabiyoti ta’limi, uni o’qitish metodikasi sohasidagi mutaxassislar, tadqiqotchilar, magistrant hamda talabalar uchun mo’ljallangan.

To’plovchi va nashrga tayyorlovchilar:

M.Abdullayeva, I.Ishonxonova, S.Inomjonova, F.Qulsaxatov, M.Elboyeva, M.Qosimova

Mas’ul muharrir

Pedagogika fanlari doktori, professor R.Niyozmetova

Taqrizchilar:

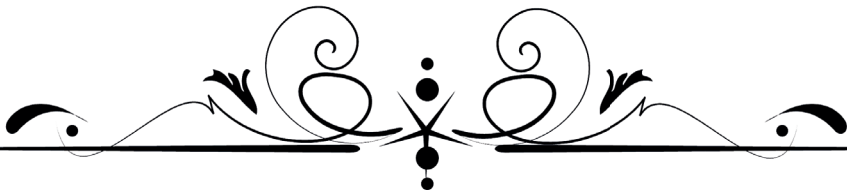
Pedagogika fanlari doktori, dotsent K.Mavlonova

Ped fanlari bo’yicha falsafa doktori, (PhD) dotsent S.Kambarova

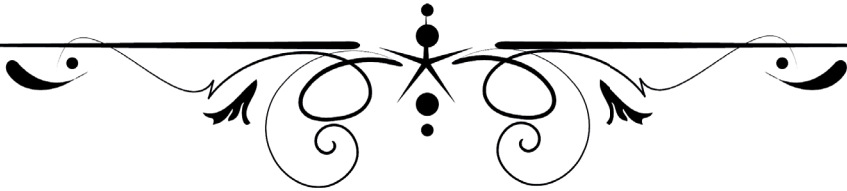
Ushbu to’plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti Ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti “O’zbek adabiyoti ta’limi” kafedrasidan “Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusida 2024-yil 26-aprelda o’tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallaridan tashkil topgan.

*To’plamdan o’rin olgan maqolalarning ilmiy saviyasiga
mualliflarning o’zlari mas’uldirlar.*

UO‘K:378.147(575.1)

GLOBAL TA'LIM VA MILLIY METODIKA

GLOBAL TA'LIMDAN MILLIY MAQSADLAR SARI

Shuhrat Sirojiddinov

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU rektori
filologiya fanlari doktori, akademik

Bugun yurtimizda kichik sohadan tortib xalq turmushi farovonligi uchun muhim ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lgan yo'nalishlardagi o'zgarishlar, islohotlar shu qadar shiddat bilan amalga oshiril-yaptiki, shu vatanga qondosh har qanday millat kishisi bunday tarixiy o'zgarishlarga loqayd qarab tu-rolmaydi.

Davlatimiz rahbari istiqboldagi taraqqiyotning kafolati ilm ahli va ziyolilar faoliyati bilan chambar-chas bog'liq ekanligini har bir uchrashuv, murojaatlarida ta'kidlab, uning rivojlanishi, taraqqiy etishi uchun bir qancha qaror va farmonlarni qabul qildi. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar-ning asosida ta'lim muassasalari faoliyatining sifat-samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot va innovat-siya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini ish-lab chiqish va uni izchil amaliyotga joriy etish yotadi. Xususan, milliy metodika va maktab darsliklarini xalqaro standartlar asosida isloh qilish, ta'limdagi mavjud muammolarni bosqichma-bosqich bartaraf etish kabi masalalar davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, nufuzli davralarda ko'p bora muhokama qilindi. Bunday xayrli harakatlar farzandlarimizning jahon standartlarida belgilangan mezonlar asosida bilim olishlariga, o'zbek tili va adabiyoti ta'limida ham xalqaro standartlardan milliy strategik maqsadlari-mizga moslarini tanlab, izchil joriy qilishga, ta'limda yanada samarali natijalarni qo'lga kiritish uchun, avvalo, xorijiy tajriba asosida uning ilmiy va metodik asoslarini yaratishga imkoniyatlar ochib berdi. Bunday islohotlar, ayniqsa, yoshlarning maqsadli harakatlariga rag'bat berish barobarida o'z kuchiga ishonish hissini ham uyg'otdi.

Bugun adabiy ta'limga yangicha yondashuvlar, talablar o'quvchilarda ham adabiyotga munosaba-tini o'zgartirdi. Xususan, yoshlarimiz adabiyot fanini faqat oliy ta'lim muassasalariga kirish uchun bo'l-adigan test sinovlariga tayyorgarlik nuqtayi nazaridan emas, balki o'z tafakkuri, tasavvuri, didi, saviyasi, umuman, ma'naviy qarashlarini yuksaltirish maqsadi bilan o'rganish zarurligini his qila boshladilar.

Darhaqiqat, badiiy adabiyot odam ko'nglini tarbiyalaydi. Bugungi murakkab globallashuv sharoitida ma'naviyatimizni izdan chiqarish maqsadida xorijdan o'zanini yo'qotgan, selday oqib kelayotgan zararli g'oyalarga qarshi faqat badiiy adabiyotgina milliy immunitet hosil qila olishi mumkin. Chunki adabiyot ko'ngildan paydo bo'lib, ko'ngillarga singadi.

Universitetimiz tashkil qilingan vaqtdan buyon "O'zbek adabiyoti ta'limi" kafedrası jamoasi to-monidan "Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anju-mani har yili an'anaviy ravishda o'tkazib kelinadi. Mazkur konferensiyaning asosiy maqsadi adabiyot o'qitish metodikasini xalqaro standartlar va jahon tajribasi asosida yangi taraqqiyot bosqichiga olib chi-qish, o'qitishning innovatsion usullarini yaratish, uzluksiz ta'lim tizmida ta'lim oluvchilarni badiiy asar mutolaasiga qiziqtirishning samarali usullarini ishlab chiqishdan iborat. "Global ta'lim va milliy meto-dika taraqqiyoti" ilmiy-amaliy anjumaniga taqdim etilayotgan maqolalar mazmun-mohiyati jihatidan takomillashib borayotgani, maqolalarda jiddiy konseptual masalalarning qo'yilishi va ularning adabiy ta'limdagi bo'shliqlarni to'ldirib, milliy manbalarni boyitishga xizmat qilayotgani, milliy adabiy ta'lim-da mavjud bo'lmagan yoki u qadar keng yoritilmagan nazariy qarashlar tahliliga e'tibor berilayotgani-dan adabiyot o'qitish metodikasi universitetning strategik maqsadlariga mos taraqqiy etyapti, degan xulosaga kelish mumkin.

Mazkur an'anaviy VIII anjuman global ta'lim imkoniyatlaridan milliy maqsadlarimizga mos tarzda foydalanib, milliy metodika sohasidagi bo'lg'usi tadqiqotlarni rivojlantirishga, milliy manbalarni boyit-ishga, adabiy ta'limning yangi ilmiy-amaliy asoslarini yaratishga o'z hissasini qo'sha oladi, deb ishonaman va konferensiya ishtirokchilari va tashkilotchilarining kelgusi ishlariga muvaffaqiyatlar tilayman.

LIRIK ASARLARNI TAHLIL QILISH YO‘LLARI

Qozoqboy Yo‘ldoshev

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU professori,
pedagogika fanlari doktori
qashqirli@gmail.ru

Annotatsiya: Maqolada lirik asarlarni tahlil qilishda alohida ahamiyat berish zarur bo‘lgan omillar haqida so‘z boradi. Lirik asarlarda inson his-tuyg‘ulari bilan bir qatorda, milliy o‘ziga xoslik hamda qadriyatlar ham aks etadi.

Kalit so‘zlar: lirika, tahlil, obyekt, subyekt, ruhiyat, badiiy nutq

Abstract: The article talks about the factors that need to be given special importance in the analysis of lyrical works. Along with human feelings, national identity and values are reflected in lyrical works.

Key words: lyrics, analysis, object, subject, psyche, artistic speech

Lirik turga tegishli asarlarda so‘zning ohangi ham kayfiyat ifodasini berish, ham holat tasvirini chizish, ham taassurot manzarasini ko‘rsatish vositasi bo‘lganligi uchun lirik asarni tahlil qilishda badiiy so‘zdagi yetakchi ohangni ilg‘ab olish, asar musiqasini tayin etgan omillarni topishga alohida diqqat qaratish zarurdir. Lirik asarda kayfiyat qay darajada tasvirlanganligi uning estetik qiymatini tayin etuvchi asosiy omildir. Shu sababli bu turdagi asarlarda nima tasvirlanganidan ko‘ra, qanday tasvirlanganini tekshirish muhimroq.

Lirik asarlar tahlili batafsil, chuqur va aniq bo‘lishi uchun, birinchi navbatda, bu turga mansub asarlarga xos yetakchi belgilarni bilib olish lozim. Adabiyottanuv ilmida lirik turga xos asosiy xususiyatlar sifatida a) his-tuyg‘uni ifodalashi; b) lahzalik kechinmalar ifodasi o‘laroq hajmi kichik bo‘lishi; v) badiiy nutqning she’riy shakli xosligi; g) juda oz bo‘lsada nasriy lirik asarlar ham borligi; d) nutqning monologik shakli ustuvor ekanligi; ye) badiiy zamon — “hozirgi zamon” ekanligi; yo) badiiy shaxs — “men” (birinchi shaxs)ligi singari jihatlar sanaladi. Bulardan tashqari, lirik turdagi asarlarda badiiy obyekt va badiiy sub’yekt bitta shaxsda uyg‘unlashishi, ya’ni unda asosan muallifning ichki dunyosini tasvirlash maqsad bo‘lishi aytiladi.

“Adabiyotshunoslik lug‘ati” kitobida lirika tushunchasiga “*Lirikada voqelik subyekt his-tuyg‘ulari orqali akslanadi, uning uchun badiiy nutq obyektiga emas, subyektiga birlamchidir*” [Курочков Д., 2010: 152], - tarzida ta’rif berilgan. Lirik asarlar asosan ruhiyat manzaralarini aks ettirib, junbushga kelgan hissiyot ifodasi sifatida paydo bo‘lgani uchun ham bu turga mansub asarlar tahlili jarayonida sezimlar, tuyg‘ular tizimi tasviridagi o‘zgachaliklarga ustuvor ahamiyat berilishi lozim. Lirikada voqealar bayoni, xatti-harakatlar ko‘lami emas, balki kechinmalar zamzamasiga qay tarzda berilishini tadqiq etish muhimdir.

Milliy adabiyotimiz tarixida lirik turdagi asarlar salmoq jihatidan ham, sifat jihatidan ham katta o‘rin tutadi. Negaki, o‘ta ta’sirchan ruhiyatga ega bo‘lgani holda o‘zbek xalqi o‘zaro odatiy muomala-munosabatlarda o‘z tuyg‘u va kechinmalarini bemalol bildiravermaydi. Iste’dodli shaxs ko‘nglida hamisha ham tashqariga chiqarilavermay, qatlanib yotgan his-tuyg‘ular lirik asar bo‘lib moddiylashuvi tabiiydir.

Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg‘u va hissiyotga yo‘g‘rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Bu turdagi asarlarda voqealar tasviri, xarakter mantig‘i emas, ruhiy holat va hissiyot ifodasini berish, tuyg‘ular samimiyatini muhrlash muhim hisoblanadi. Chinakam lirik she’r tinglovchi yo o‘qirmanga faqat zavq beribgina qolmay, uning emosional tafakkuri va ma’naviy-axloqiy quvvatini uyg‘otib, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so‘z, hatto, real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma’lum. Shu boisdan ham lirik asar tahlili kishini nafaqat estetik-ma’naviy jihatdan, balki funksional-aqliy tomondan ham kamolotga yetkazishga xizmat qiladi. Inson aqliyu tilidan tashqari, nozik va ingichka tuyg‘ularga egaligi bilan ham boshqa jonliqlardan farq qiladi. Lirika hayot hodisalarini emas, balki inson ruhiyatida yuz beradigan o‘ta nozik, betakror holatlarni aks ettirishi bilan ajralib turadi. Shu holatlarni hisobga olib bo‘lsa kerak, Ortega-y-Gasset “San’atning degumanizatsiyalashuvi” asarida: “*Endilikda odamlar hayot bir nar-*

sa, poeziya esa tamomila boshqa narsa ekanini bilishyapti, bilishmasada, sezishyapti. Bu ikki narsani bir-biriga aralashtirmagan ma'qul. Aynan odam tugagan joydan shoir boshlanadi. Birining taqdiri – o'zining "insoniy" yo'lidan yurish, ikkinchisining missiyasi esa yo'q narsani yaratishdir. Shoir dunyoni boyitadi, o'z-o'zicha mavjud bo'lgan real borliqqa, o'zining yangi irreal qit'asini qo'shib, olamni kengaytiradi" [Оптера-й-Таскет:16-17. – <http://www.webreading.ru>],- deb yozadi. Bir qarashda tushunarsizday ko'ringan bu fikr orqali lirikaga odamning hayotida uchraydigan muammolarni hal etishga urinish vositasi deb emas, balki ko'ngil holatlarini, sababini bilish ham, tushunish ham, tushuntirish ham o'ta mushkul bo'lgan irrational ruhiyat jilvalarini aks ettirish yo'li deb qarash lozimligi ifodalangan. Orteganiy: "*Aynan odam tugagan joydan shoir boshlanadi*",- degan qanoatida odamga tegishli bo'lgan turli majburiyatlarni unuta bilgan kishigina shoir bo'la olishi qayd etilgan. Zero, shoir borliqdagi reallikdan ko'ra ko'proq tasavvur va ko'ngil realligida bo'lishni xush ko'radigan shaxsdir.

Agar epos va dramada inson turmushining obyektiv tomoni aks ettirilsa, lirikada ijodkorning ruhiyati, ongi, ongosti holati, ya'nikim, bevosita o'ziga tegishli subyektiv jihatlarini ifodalaydi. Epos va dramaga mansub asarlarda borliq yoki ruhiyat *tasvirlanadi*, lirik bitiklarda esa borliq tuyg'ular fonida *ifoda etiladi*. Lirik epos va dramaga o'xshab san'atning *tasviriy turiga emas*, balki tamomila boshqa *ekspressiv-hissiy* turiga mansubdir. Lirik asarlar tahlilida ustuvorlik qiladigan jihat undagi o'ziga xos psixologizmni hisobga olishdan iboratdir. Agar epos va qisman dramada timsollar ichki olami tashqaridan turib tasvirlansa, lirikadagi psixologizm ekspressiv-hissiy bo'lib, sub'yektning izhori obyektning ruhiy ifodasiga mos keladi. Shu sababli ham lirik odam ichki olamini kechinma, sezgi va hissiyotlar orqali eposdagiga nisbatan teran, jonli va ta'sirli ifoda etadi.

Lirika, o'rni kelganda, inson tafakkuriga ham kuchli ta'sir ko'rsata biladi. Negaki, ruhiyattanuv ilmidagi "hissiy tafakkur" degan tushuncha bor. Unga ko'ra uyg'ongan hissiyot tafakkurning ham kuchli darajada qo'zg'alishiga sabab bo'ladi. Adabiyot tarixida juda ko'plab lirik asarlarning kechinma va hissiyotlarni kuchlantirishdan tashqari, yuksak darajada hissiy bo'yoqqa ega fikr-mushohada uyg'otganini ko'rish mumkin. Bu xil lirik asarlar sirasiga hazrat Navoiyning "Xarobot aro kirdim oshuftahol..." tarji'bandidan tortib, A. Oripovning "Sarob", "Malomat toshlari", "Olomonga" kabi she'rlarigacha bo'lgan ko'plab bitiklarni kiritish mumkin. Lekin nima bo'lganda ham lirik asarda ifoda etilgan olam, hammadan burun, ruhiyat olamidir. Bu jihat, ayniqsa, lirik she'rlardagi ayrim tafsil (detal)larni badiiy tahlil etishda hisobga olinishi lozim bo'ladi.

Abdulla Oripovning "Onajon", "Bahor" she'rlaridagi istisnosiz barcha tafsillar psixologik bo'lib, shunchaki sharoitni ko'rsatishga xizmat qiladigan birorta ham predmetli detal yo'q. Bu she'rlardagi barcha detallar to'lig'icha shoir ruhiy holatidagi turli sezim va kechinmalarni teranroq ifodalashga xizmat qiladi. Mabodo, tabiat tasviriga bag'ishlangan sof lirik bitiklarda predmetli detal tasvirlari uchragan taqdirda ham ular yo bevosita, yoxud bilvosita lirik qahramon ruhiyati va kayfiyatini ifodalashga qaratilgan bo'ladi. Mirtimirning "Betoblikda", R. Parfining "Yomg'ir yog'ar", A. Oripovning "Yomg'ir ham tinmadi..." singari she'rlaridagi tabiat manzarasiga oid tafsillar o'z holicha maqsad emas, balki ruhiy holatni ta'sirli yo'sinda berish vositasidir. Ko'rinishdan faqat peyzaj ifodasiga bag'ishlangan bu kabi she'rlar aslida to'lig'icha kayfiyat va ruhiy holatni ko'rsatishga qaratilgan. Shu bois ham *lirikadagi peyzaj tasvirini tabiat manzarasi deyishdan ko'ra, shoir yoki lirik qahramon kayfiyatlarining vositali manzarasi* deyish to'g'riroq bo'ladi.

Tasvirda syujetga o'xshabroq ketadigan voqeabandlik hamda obrazlar tizimi unsurlari mavjud bo'lgan lirik asarlar tahlili bir qadar murakkablik tug'diradi. Negaki, bu xil poetik asarlarda tafsilot borligi sabab tahlilda epos va drama tahliliga mos tamoyil va usullarni qo'llash kerakday tuyuladi. Bunday qilish mutlaqo noto'g'ri, zero, lirik asardagi syujet va personaj aslida "soxtasyujet" va "soxtapersonaj" bo'lib, epos va dramadagidan tamomila o'zgacha mohiyatga ega bo'lib, mutlaqo boshqa – psixologik funksiyani bajaradi. Abdulla Oripovning "O'zbekiston" she'ridagi o'zbek dehqoniga bag'ishlangan bandda dehqon obrazi, uning e'tiqodini anglatuvchi qarashlari tabiat tasviri bilan uyg'unlashtirilgan holda tasvirlanganki, u, dastlab, xuddi epos va dramatik asarlarni o'rgangan kabi tahlil etish mumkinday taassurot qoldiradi. Lekin bu taassurot yanglish bo'lib, dehqon timsoli, uning portreti va so'zlari alohida katta badiiy qiymatga ega emas, balki O'zbekistonning yaxlit lirik obrazi ifodasiga hissiy

jo’shqinlik beruvchi yordamchi vosita vazifasini bajaradi. She’r uchun kuzakdagi voqea ham, dehqonning xatti-harakatlari ham emas, balki shu kichik “sujet”ning hissiy bo’yoqdorligi muhim. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, lirikada sujet uchrab qolsada, u mustaqil estetik unsur sifatida mavjud bo’lmaydi, balki hissiy-psixologik ifodaviylikni orttirish vositasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.
3. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент, 2016
4. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: “Академнашр”, 2010. 152- бет.
5. Ортега-й-Гассет. Дегуманизация искусства. С. 16-17. – <http://www.webreading.ru>

MATN BILAN ISHLASHGA PSIXOLINGVISTIK, KOGNITIV VA FUNKSIONAL YONDASHISH MASALALARI

Shohidaxon Yusupova

Andijon davlat pedagogika instituti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori,
pedagogik fanlari doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixolingvistik nustayi nazardan matn yaratish va uning mazmuniy pertepsiyasi individning nutqiy tafakkuri mahsuli, obyektiv borliqni til tizimi vositasida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo’lishi kabilar aks ettirilgan.

Kalit so‘zlar. matn, psiholingvistika, tafakkur, lingvistik, amaliyot, modellashirish.

Annotation. This article reflects the creation of a text from a psycholinguistic point of view and its meaningful perspective as a product of an individual’s speech thinking, the ability to reflect objective existence through the language system.

Keywords. text, psycholinguistics, thinking, linguistics, practice, modeling.

Insonda o’smirlik va o’spirinlik yoshida bilishga, bilim olishga undovchi mayllar kuchli bo’ladi va bu mayl qiziqishga aylanadi. Qiziqish asosida tashkil qilingan har bir dars o’quvchida mustahkam bo’ladi va u tafakkur rivojiga sabab bo’ladi. Shuningdek, moddiy borliqni yanada keng his etadi, yaratish faoliyatiga intilish, muammoli holat va vaziyatlarni hal qilish imkoniyatiga ega bo’ladi. Shuning uchun ham bu yoshda o’quvchi matnni tushunish, anglash, yaratish qobiliyatiga ega bo’ladi. Hozirgi zamon o’quvchilarining ijodiy tafakkur orqali vujudga keltirgan matnlari ularning o’zlarini namoyon qila olishlariga turtki bo’ladi. O’quvchilar narsa va hodisalar, voqelikni to’g’ri, oqilona, omilkorlik bilan aks ettirishda, ijtimoiy hayot talabi va ehtiyojlarini anglash, ongli ravishda fikr yuritish faoliyatini tashkil qilish va boshqarish imkoniyatiga egadirlar. Ularda ta’lim jarayonida tafakkurning diskursiv va reflektiv sifatlarini shakllantirish orqali ilmiy, ijodiy tafakkur vujudga keladi. Buning uchun o’quvchilarda har bir darsni tashkil etishda bilim olish faoliyatini to’g’ri uyushtirish va boshqarishga o’rgatish yuksak samaraning kafolatidir.

Ijtimoiy hayot talabi va ehtiyojlarini anglash, ongli ravishda fikr yuritish faoliyatini tashkil qilish uchun zamonaviy talab darajasidagi dastur va darsliklar zarur bo’ladi. Keyingi yillarda maktab kursi dasturlari o’ziga xos tamoyillar, talablar asosida rivojlandi. Avvalo, amaliy, so’ngra nazariy ma’lumotlar, shuningdek, xususiy ma’lumotga ega bo’lgan dastur va darsliklar yaratildi. Ham nazariy, ham amaliy jihatlarga e’tibor berilgan mazkur darslik va dasturlarda ta’lim tamoyillariga amal qilinganligini kuzatish mumkin. Aytish joizki, “tilni o’rganishda o’quvchilarga lingvistik bilimlar sistema holidi emas, balki nutq yuritish uchun zaruriylik va yetarlilik qonuniyatiga binoan berilganligi maqsadga muvofiqdir. Ta’lim mazmuni komponentlaridan avtomatlashgan ko’nikmalarni egallash “zarur” bo’lsa, topshiriqlar miqdori

va ularning matnga munosabati ta'limda "yetarli" hisoblanadi" [G.Neuner, H.Hunfeld. Nemis tilidan S.Saidaliyev tarjiması, 2005:32].

Tilshunoslik fanlari sifatida talqin etilayotgan "Matn lingvistikasi" degan yangi yo'nalishni puxta o'rganish ona tili metodikasi uchun ham zaruriy masaladir. Chunki ona tili o'qitish metodikasida ham matnni o'rganish, matn ustida ishlash masalalari rivojlanib bormoqda. Tugal fikrni ifodalashga qodir birlik matn ekanligi, kishilar gapirganda, matnlar vositasida ish ko'rishi, tilning oliy va eng mustaqil birligi maqomi matnga xosligi til tilsimining atqqli tadqiqotchilari tomonidan asosli ravishda qayd etilgan va dalillangan [Yo'ldoshev M., 2008:36].

Ma'lumki, maktab o'quvchilarining o'smirlik pallasida biologik jihatdan rivojlanish yuqori bosqichga chiqadi. Narsa, hodisalarga munosabati o'zgaradi. Xuddi shu paytda tafakkur takomillashib, yangi-yangi belgi va alomatlar bilan boyib boradi. O'quvchilar tafakkuri, asosan, amaliy ishlar, jumladan, matn bilan mustaqil ishlash faoliyatlarida jadal va uzluksiz ravishda rivojlanadi. Chunki matn bilan ishlashda reproduktiv, ya'ni o'zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi, matn tuzishda esa produktiv (ijodiy) fikr yuritish faoliyati yo'lga qo'yiladi. Har ikkala ta'lim shakli reproduktiv ham, produktiv (ijodiy) ham o'quvchining aqliy qobiliyati, maqsadiga yo'naltirilgan bo'lib, u orqali o'quvchi diqqati va tushunishi aniq yo'naltirilgan holda namoyon bo'ladi.

Til o'rgatishda o'quvchining psixologik jihatlariga e'tibor qaratar ekanmiz, matn bilan ishlashda uning hissiyoti qay darajada ekanligini aniqlash lozim bo'ladi. Bunda xotira ishga tushadi, bilimlarni egallash tartibli amalga oshadi, esga tushirish, ular ichidan eng muhim jihatlarni ajratish, o'zaro taqqoslash, turkumlarga kiritish, tasniflash kabi bilish jarayonining aqliy yo'li amalga oshiriladi. Matn bilan ishlashda fikr yuritish operatsiyalaridan unumli foydalanish evaziga har qanday grammatik bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyati vujudga keladi. Bilimlarni o'rganishda, hukm chiqarishda barcha xulosa chiqarishning induktiv (xususiydan umumiyga fikrning yo'nalganligi) va deduktiv (umumiydan xususiy hollarga fikrning qaratilganligi) yo'llardan muayyan tarzda bilish faoliyatida qo'llashga sharoit yaratiladi. Zero, matn bilan ishlashda o'quvchi psixologiyasini rivojlantirish va shu asosda ona tili o'rgatish asosiy ishlarimizdan biri bo'lib hisoblanadi.

Psixolingvistik nuqtai nazardan matn yaratish va uning mazmuniy pertsepsiyasi individning nutqiy tafakkuri mahsuli, ob'ektiv borliqni til tizimi vositasida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi. Bunda matnning shakli va mazmuni muayyan kommunikativ vaziyat qatnashchisi – konkret shaxsning psixologik xususiyatlari bilan uzviylikda tadqiq etiladi [Zor'kina O.S., 2003:210].

Alohida ta'kidlash joizki, eng so'nggi tadqiqotlarda matnga integrativ nuqtai nazardan yondashish fikri ilgari surilmoqda. Jumladan, Ye.Yu.Bajenova [Bajenova Ye.Yu. 2011:31]ning fikriga ko'ra, matnga bir vaqtning o'zida kommunikativ, kognitiv va funksional nuqtai nazar bilan yondashish natijasida bu borada jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritish mumkinligi o'z ifodasini topmoqda. Mazkur fikr bugungi kunda integrativ tahlil bo'yicha yaratilgan ko'plab matnlarga misol bo'ladi.

Ma'lumki, ta'lim jarayonida savodxonlikni amalga oshirish eng zaruriy masalalardan ekanligi hech kimga sir emas. Ana shu maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun ko'proq matn bilan ishlashga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi, chunki berilayotgan materiallar o'quvchining yoshiga, mahalliylikiga, milliylikiga, ta'limga qiziqarli yondashuviga mos bo'lishi lozim. Bunday imkoniyat ko'proq matn bilan ishlashda ro'yobga chiqadi va u samara beradi.

Til o'rganishda intellektual salohiyatga ega bo'lish alohida ahamiyatga ega. Bunday salohiyatga ega bo'lishda matn bilan ishlashning alohida o'rni bor. Chunki ta'lim bosqichlaridagi o'qitishni jahon andozalari darajasiga ko'tarish har bir fanning asosiy maqsadlaridan biri bo'lmog'i lozim. Psixologlar V.Rotenberg va S. Bondarenko [Rotenberg V. S, Bondarenko S. M., 1989: 125] lar ta'lim jarayonida o'quvchilarning tilni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqlarini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni to'g'ri belgilab berganliklarini ko'rishimiz mumkin, ya'ni:

- ta'lim, har qanday mehnat faoliyati singari turfa xil bo'lgan taqdirdagina qiziqarlidir. Bir xil o'qitish uslubi zerikish va berilayotgan materialni qabul qilmasslikka olib keladi;
- ta'limga nisbatan o'quvchida qiziqish uyg'otish uchun til o'rganish muhimligi va maqsadga muvofiqligini uning ongiga singdirish lozim;

- o’quvchining oldingi qiziqishlari bilan o’rganayotgan materialning bog’liqligi ham mazkur materialga bo’lgan qiziqishini oshiradi;
- mashg’ulotda yangi ma’lumotlarni haddan tashqari ko’p berish o’quvchining tez charchashi va yangi bilimlarni qabul qila olmasligiga olib keladi;
- ma’lumotlarning kamligi esa o’z navbatida “axboriy ochlik” va zerikishga olib keladi;
- juda ham yengil material o’qishga nisbatan qiziqishni so’ndiradi.

Hozirda matnni psixolingvistik yondashuv asosida o’rganish talablari asosiy masalalardan biridir. Matn bilan ishlashda psixologiya va lingvistika sohalarining bir-birlari bilan bog’liq ekanligi yaqqol seziladi. Psixolingvistikani nazariy jihatdan o’rganar ekanmiz, u o’z-o’zidan o’qitish metodikasiga tegishli ekanligini his qilamiz. Chunki bunda matn, matnni tuzuvchi, matnni o’rganuvchi jihatlar namoyon bo’lganligini kuzatamiz. Matn tuzish va matn ustida ishlashda o’quvchi shaxsida rivojlanish sodir bo’ladi, uning tafakkuri rivojlanadi. Biz ona tili ta’limi jarayonida matn bilan ishlashni tahlil qilar ekanmiz, quyidagi fikrlarni keltirishni lozim topdik. Rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin matnga lingvistik va psixologik jihatdan yondashuv kutilgan natija berishini olti banddan iborat bo’lgan tamoyillar asosida mavjudligini ko’rsatib berdi: a) V.P.Belyaninning fikriga ko’ra, nutq ortida nafaqat til tizimi, balki psixologiya ham turadi; b) har xil matn ortida har xil psixologiya turadi (Bunda V.P.Belyanin matn tuzuvchining matnda aks etuvchi sub’ektiv xususiyatlarini nazarda tutgan); v) badiiy matn tuzilishi aktsentuallashgan ong tuzilishiga muvofiqdir. (Bunda Belyanin ong psixik tuzilishining matn tuzilishiga ta’sirini nazarda tutadi. Uning bu fikri keyingi bandda yanada ravshanroq namoyon bo’ladi); hissiy-mazmuniy dominanta badiiy matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, shuningdek, uning uslubiyati namoyon bo’lishida asosiy rolni bajaradi. g) matn voqelik – ong – olam manzarasi – til – matn tuzuvchi – retsipient – matn proektsiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi. (V.P.Belyanin ushbu bandda matn yaratilishi va idrokining barcha lisoniy va nolisoniy omillarini qayd etgan); d) retsipientning badiiy asar haqidagi o’z talqini bo’lishi mumkin. Bu talqin matn bilan birga retsipientning psixologiyasiga ham bog’liq bo’ladi. (Bu bandda V.P.Belyanin matn idrokining xususiy hodisa ekanligini ta’kidlagan) [Belyanin V.P.1989: 125]. V.P.Belyaninning ushbu qarashlari faqat badiiy hissiy-mazmuniy dominanta badiiy matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, shuningdek, uning uslubiyati namoyon bo’lishida asosiy rolni bajaradi, degan fikrlari o’quvchining matn bilan ishlashda psixologik jihatlarning to’la namoyon bo’lishini aniq ko’rsatib beradi.

Matn bilan ishlashning psixolingvistik jihatlari haqida to’xtalar ekanmiz, tilshunos olimi Sh.Alponova aytgan fikrlarning naqadar to’g’ri ekanligini tasdiqlashimiz joiz bo’ladi.

Xulosa qilib aytganda, matn kommunikatsiya birligi bo’lib, u til sistemaviy birliklarini reallashtiradi va mazmuni tafakkur orqali idrok qilinadi. Idrok jarayoni bir necha sathdan iborat.

1. Resipient matnni faqat belgi sifatida qabul qiladi. (ya’ni matnning hajmi, gap qurilishi, uslubiga e’tibor beradi).

2. Resipient matnning mohiyatini anglaydi.

3. Resipient matnni yaxlit, tugal birlik sifatida idrok qiladi.

Mana shu uch holat jamuljam bo’lganida

Belgi → Ma’no → Matn AA 3 balga teng bo’ladi.

Belgi → Ma’no AA 2 balga teng bo’ladi.

Belgi AA 1 balga teng. [Alpanova Sh. 2018: 12.].

Matn bilan ishlashning psixolingvistik jihatlariga to’xtalar ekanmiz, tilni o’rganishda berilgan matnlarni modellashtirish ham katta ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlash joiz bo’ladi. Chunki modellashtirish – biron ob’ektning xususiyatlarini ularni o’rganish uchun maxsus ravishda tuzilgan boshqa obyekt-da qayta ko’ra olish, hosil qilishdir.

Matnni o’rganish, u bilan ishlash, uni keng qamrovli tadqiq qilish jarayonida uni amaliyot bilan o’zaro bog’lash, aloqadorlikda o’rganish lozim, o’shandagina matnni o’rganish darajasi sifat jihatdan samara beradi. Matn tahlili, uni o’rganish doirasi faqat tilshunoslik emas, balki adabiyot, tarix, san’at, psixologiya, estetika kabi fanlar bilan o’zaro ta’sir, o’zaro harakatga, bir so’z bilan aytganda, shu fanlar bilan birlashtirishga intilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Chet til o'qitish metodlari/ G.Neuner, H.Hunfeld. Nemis tilidan S.Saidaliyev tarjiması. – Namangan: NamDU, 2005. – 240 b.
2. Yuldashev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008. 34-36-b.
3. Zorkina O.S. O psixologicheskoy podxode k izucheniyu teksta // Yazyk i kultura. – Novosibirsk, 2003. – S. 205-210.
4. Bajenova Ye.Yu. Integrirovanny podxod k analizu protsessa porojdeniya teksta // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2011. – №13 (54). – S.31.
5. Rotenberg V. S, Bondarenko S. M. Funktsionalnaya asimmetriya polushariy mozga, tipy myshleniya i obucheniye // Mozg. Obucheniye. Zdorove: Kniga dlya uchitelya. – M.: Prosveshcheniye, 1989.
6. Kovshikov V.A., Puxov V.P. Psixologiya. Teoriya rechevoy deyatel'nosti: Uchebnik dlya vuzov. – M.: Astrel, AST, 2007. – 318 s. Zalevskaya A.A. Vvedeniye v psixolingvistiku: Uchebnik dlya studentov vysshix uchebnykh zavedeniy. – M.: Rossiyskiy gos. gumanit. un-t, 1999. – S. 25.)
- Alpanova Sh. "Nutqiy faoliyat jarayonidagi ruhiy holatlarning o'zbek tilining turli sath birliklari vositasida aks etishi": Filol. fanl. bo'yicha falsafa dokt. (PhD) ...diss. avtoref. – Toshkent, 2018).

ADABIY TA'LIMDA INTERNET MA'LUMOTLARIDAN FOYDALANISH

Roza Niyozmetova

ToshDO'TAU professori,
pedagogika fanlari doktori
mushtariy63@mail.ru

Annotatsiya: O'quvchilarda mutolaa madaniyatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar, idrok etish va tushunishga o'rgatish ahamiyati yuzasidan ayrim metodik masalalar yoritilgan. Bunda: yangi nashrdan chiqqan badiiy asarlar, yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodiy faoliyati, uning asarlari va ularga doir annotatsiyalar, adabiy davr haqida qisqa sharh, shu davrda yashab ijod qilgan yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlar, mumtoz adabiy asar mazmunini o'quvchi yoki talabalar o'qib tushuna olishi uchun lug'at, asarga doir savol va topshiriqlar, asar yoki undan olingan parcha yuzasidan testlar, asarning til xususiyatlarini anglashga doir vazifalar o'quvchini kitobxon darajasiga ko'tarishda umumiy va xususiy omillarning tizimli tavsifi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Diafilm, ertak-doston, internet-texnologiya, illyustratsiya, tasviriy san'at, musiqa, teatr, sahna san'ati.

Abstract: Some methodological issues are covered in students on the factors affecting the development of Mutola culture, the importance of teaching perception and understanding. In this: out-of-print fiction, life and creative activity of a writer or poet, annotations to his works and them, a short review of the literary era, information about writers and poets who lived and worked during this period, a dictionary for the reader or students to be able to read and understand the content of a classical literary work, questions and tasks.

Key words: Diafilm, fairy tale-epic, internet technology, illustration, visual arts, music, theater, performing arts.

Davr talabi bilan bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalari dadil kirib kelmoqda. Akademik lisey va kasb-hunar kollejlari adabiyot darslarida va mashg'ulotdan tashqari ishlar jarayonida adabiy materiallarni kengroq o'rganish imkonini beradigan axborot texnologiyalaridan, shu jumladan, elektron darsliklardan foydalanish yo'lga qo'yilmoqda. Bugina emas, elektron variantdagi badiiy asarlar ham kitobxonlarga havola qilinmoqda. Axborot manbalari o'quvchi(talaba) larga quyidagi ma'lumotlarni bera oladi: yangi nashrdan chiqqan badiiy asarlar; yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodiy faoliyati, uning asarlari va ularga doir annotatsiyalar; adabiy davr haqida qisqa sharh, shu davrda yashab ijod qilgan yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlar; mumtoz adabiy asar

mazmunini o’quvchi yoki talabalar o’qib tushuna olishi uchun lug’at; asarga doir savol va topshiriqlar; asar yoki undan olingan parcha yuzasidan testlar; asarning til xususiyatlarini anglashga doir vazifalar.

O’zbek tili va adabiyot o’qituvchisining maktab, akademik lisey va kasb-hunar kolleji kutubxonachisi bilan hamkorligi axborot texnologiyalariga amal qilishida muhim o’rin tutadi.

O’quvchi-talabalar turli xil sanalar, bayramlarga tayyorgarlik ko’rar ekanlar, tadbirlarni tashkil etish va o’tkazish uchun she’riy va nasriy asarlardan parchalar qidiradilar. Kompyuter xotirasida xilma-xil sanalar, bayramlarga mos tanlangan asarlar bo’lsa, o’quvchi(talaba)lar ularni o’qib yoki ko’zdan kechirib, keragini tanlaydilar va ko’chirib oladilar (printerdan chiqartiradilar). Bu yerda she’riy va nasriy asar matniga doir mukammal lug’at tavsiya qilinishi ham foydadan xoli emas.

Yozuvchi yoki shoirning hayoti hamda ijodiy faoliyati, asarlari, ularga doir annotatsiyalar dasturiy adabiy materiallar va darsdan tashqari o’qish uchun mo’ljallangan, shuningdek, tadbirlarda foydalanish mumkin bo’lgan asarlar hajmida tayyorlanib, kompyuter xotirasiga kiritilgani ma’qul. Bu materiallarga o’quvchi (talaba)lar istagan paytda murojaat etishlari mumkin. Kompyuterlashtirish imkoniyati bo’lmagan sharoitda, har bir yozuvchi yoki shoir hayoti hamda ijodi bo’yicha albomlar tuzish maqsadga muvofiqdir.

Nashriyotlar chiqargan albomlardan foydalanish va materiallarni ham kompyuterga kiritish katta naf keltiradi. Bu albomlarning yaxshi tomoni shundaki, ular illyustrativ materiallar bilan boyitilgan. Bu borada diafilmlar ham alohida o’rin tutadi. Adabiyot darslarida ta’limning texnika vositalaridan foydalanish xususida tadqiqot olib borgan H.Ernazarovning “Oygul bilan Baxtiyor” ertagini o’rganishda o’quv diafilmlaridan foydalanish” degan maqolasida bunday deyiladi: “Diafilmlarning ahamiyati shundaki, u o’quvchilarning badiiy asarda tasvirlangan joy, voqea va obrazlar haqida to’liq tasavvur hosil qilishlariga yordam beradi” [Эрназаров Х., 1982: 148]. Lekin bugungi kunda diafilmlarni kompyuter xotirasiga joylash ulardan foydalanish imkoniyatlarini yana ham oshiradi.

Badiiy asar yuzasidan yaratilgan videotasmalar ovozli bo’ladi. Lekin u yerda aks ettirilgan tabiat, uy-joy tasvirlari, qahramonlarning portretlari, voqeadan keltirilgan lavha ustidagi ishlar ko’rsatmalilikdan foydalanishga doir metodika asosida uyushtirilmog’i lozim. Bu o’rinda professor S.Nishonovanning adabiyot darslarida tasviriy san’at asarlari tahlili, [Нишонов С., 1983:69-76] M.Qosimovanning badiiy asar qahramonlari xarakterini yorituvchi portret tahlili [Қосимова М., 1990: 85-89] mazmunidagi metodik tavsiyalari alohida o’rin tutadi.

Davr sharhlari, ma’lum davrda yashab ijod qilgan yozuvchi va shoirlarning tarjimaiy holiga oid ma’lumotlar yoshlar adabiy saviyasining o’sishida muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin o’qituvchi o’quvchiga elektron manbalarni o’qish uchun tavsiya etganda, ushbu manbaning kompyuter xotirasida yoki Internet saytida bor-yo’qligini oldindan ko’rib, bilib olishi kerak.

Metodist olimi T. Niyazmetovanning “Adabiy ta’limda kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish” [Ниязметова, 2006:6-10] degan maqolasida 7-sinfda Zulfiya hayoti va ijodiga doir videotasmalar, “Umr daftari” deb nomlangan ko’rsatuvdan yozib olingan lavhalarni o’quvchilar e’tiboriga havola etish xususida maslahatlar beradi.

Mumtoz asarni o’qib, uning mazmunini o’quvchi yoki talaba tushuna olishi uchun kompyuterda matnning o’ng tarafiga lug’at berish mumkin. Bunda o’quvchi har bir notanish so’zni tez o’zlashtirib olishiga imkon tug’iladi.

Adabiyot mashg’ulotlari uchun ma’lumotlar omborini yaratish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri ekanligi yuqoridagi mushohadalarimizdan ham yaqqol ko’rinib turibdi. Bu boradagi harakatlar endi boshlanganini, hali mo’ljalda qilinishi lozim bo’lgan ishlarning ko’lami keng ekanini qayd etish joiz. Zero, “Axborot texnologiyalari” darsligida yozilganidek, “Foydalanuvchilarning mustaqil va ongli ravishda olib boradigan faoliyatiga axborot obyektlarini yaratish, kerakli axborot obyektlarini izlash, axborotlarni yig’ish, tahlil qilish va ajratib olish, tashkillashtirish, kerakli ko’rinishda tasvirlash, axborot obyektlarini (matn, suhbat, rasm, o’yin va boshqa ko’rinishda) uzatish, modellashtirish, loyihalash, obyektlarni rejalashtirish va boshqalar kiradi” [Абдуқодиров, 2002: 7].

Ma’lumotlar (bilimlar) omboridan foydalanish tartibi ham bir xil emas: maxsus kompyuter darsi ajratish, kompyuterdagi bilimlar omboridan darsning ma’lum bir qismida alohida bosqich sifatida foydalanish, o’quvchi (talaba)larning guruhli va yalpi mustaqil ishlarini tashkil etish, darsdan tashqari o’qishni uyushtirish.

Xullas, adabiyot darslarida va mashg'ulotlardan tashqari tadbirlarga axborot texnologiyalari-ning kirib kelishi, yoshlarning bilim olish doirasini sezilarli darajada kengaytiradi, ularning mustaqil o'qib-o'rganishlari, izlanishlari uchun yo'l ochadi.

A.A.Murashov ogohlantirganidek, axborot texnologiyalaridan bilib foydalanish zarur. Uning fikri-cha, "Eng ilg'or texnik vositalardan foydalanish mumkin. Lekin agar pedagogning qalbi bolalarda ezgu-lik uyg'ota olmas ekan, hech qanday texnika yordam berishga qodir emas" [Муратов А, 1990: 3-4].

Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning har tomonlama bilimini mustahkamlash, ularni mus- taqil fikrlashga o'rgatish borasida axborot texnologiyalarining amaliy ahamiyati katta.

O'quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish bugungi kunda barcha fan o'qituvchila- rining diqqat markazida turgan masalalardan biridir. Chunki axborot texnologiyalari, ayniqsa Internet o'quvchilarni intellektual jihatdan rivojlantirib tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlaydi. In- ternet yordamida ularga muayyan miqdordagi qo'shimcha materiallarni taqdim etish mikoniyati mav- jud. Shu narsa alohida ahamiyatga egaki, o'quv jarayonida o'quvchilarning Internet texnologiyalaridan foydalanishlari o'qituvchi tomonidan to'la nazorat etilishi kerak. Mazkur jarayonda o'qituvchilarga quyidagi talablar qo'yiladi:

- Kompyuter savodxonligi va internet texnologiyalaridan foydalanishga oid bilimlarga ega bo'lish.
- O'quvchilarning zarur materiallarni izlash va tahlil qilishga oid faoliyatlarini tashkil etish.
- O'quvchilarning Internetda ishlash bosqichlarini nazorat qilish va uning sifatini baholash kabi.

Badiiy asarni o'rganishning har bir bosqichi o'zining muayyan maqsadi va vazifalariga ega. Xuddi mana shu maqsad va vazifalar bilan bog'liq holda materiallar tanlanadi va uni o'zlashtirish jarayoni tash- kil etiladi. Badiiy asarda ifodalangan tarixiy davrni o'rganish uning qahramonlari faoliyatini o'sha davr nuqtayi nazaridan tahlil qilgan holda tanqidiy baholash hujjatli materiallarni ko'proq jalb etishni talab etadi. Bu esa muayyan vaqt va davr bilan tavsiflanadi.

Yozuvchining tarjimai holini o'rganish adabiy sayohat bilan bevosita bog'liqdir. Bunday sayohat o'z navbatida yozuvchining hayoti va ijodi bilan bog'liq bo'lishi lozim. Yozuvchining o'zi, oila a'zolari, zamondoshlari, do'stlari, kasbdoshlarining rasmlari u yashab ijod qilgan muhit haqida zarur ma'lumot- larni beradi. Badiiy asarni o'qish va tahlil qilish o'quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatishda eng ko'p samara beradigan didaktik jarayondir. Bu jarayonda o'quvchilar yozuv- chining ijodiy laboratoriyasiga nazar tashlash, asar qismlarini badiiy o'qish ustalari ijrosida tinglash im- koniyatiga ega bo'lsalar kutilgan samaradorlikka tezkorlik bilan erishishlari mumkin. Asarni musiqa sadolari ostida o'qish uning ruhiyatiga yaqin bo'lgan musiqani tanlashni taqozo qiladi.

Badiiy asarni o'rganishda unga yaqin bo'lgan san'at turlarining imkoniyatlaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, tasviriy san'at, musiqa, teatr, sahna san'ati kabilar shular jumlasidandir. Taqdimot jarayonida badiiy asarlardan parchalarni o'qib berish yoki ko'rsatish lozim. Mavzuga yaqin bo'l- gan illyustratsiyalar, rasmlar, mazkur asarga ishlangan minaturalar, teartlashtirilgan lavhalar, asar ssenariysi asosida ishlangan kinofilmlar, musiqiy lavhalar qahramonlar xatti-harakatlari va o'ziga xos xususiyatlarini yorqin gavdalandirishga xizmat qiladi. Taqdimotlarni ishlab chiqish, qo'shimcha illyustratsiyalardan foyda- lanish, o'quvchilarda badiiy asarni o'rganish, uning qahramonlariga tanqidiy baho berishga nisbatan alohi- da qiziqish uyg'otadi. Ularning o'quv materiallarini o'zlashtirish darajalari ortib diqqatlarining barqaror- lashganligi kuzatiladi. Slaydga asoslangan ma'ruza texnologiyasi o'qituvchini o'quv jarayonidan uzoqlashtir- maydi. Ma'ruzalarning asosiy ovozli qismi – adabiyot o'qituvchisining o'z ovozi bo'lib, slaydlarni sharhlaydi, aniqlanmalarni shakllantiradi, ma'ruza maromi va slaydlarning almashinish jarayonini boshqaradi.

O'quvchilarning o'zlari internet materiallaridan foydalangan holda badiiy asar qahramonlariga ber- gan tanqidiy baholari taqdimotini amalga oshiradilar. O'qituvchi o'quvchilarga asar qahramonining xarakterini ochish uchun zarur bo'lgan materiallarni tanlab, slaydlardan foydalangan holda o'z taqdimot- ini tayyorlashi va uni himoya qilishi uchun imkoniyat yaratsa, bu o'quvchilardagi faollikni yanada oshi- radi. Guruhli ish usulidan foydalanishni hisobga olgan holda bu ishning bajarilishini nazorat qilish va ba- holash uchun vaqt yetarli bo'ladi. O'quvchilarda yangi materiallarni idrok etish uchun ijobiy omil shakl- lanadi. Ularning mustaqil faoliyat ko'rsatish darajalari ortadi, sog'lom raqobat muhiti vujudga keladi. Taqdimotni himoya qilish vaqtida vujudga kelgan munozara vaziyati o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga birinchi darajali pedagogik zaruriyat sifatida qarash ehtiyojini tug'diradi. Bu jarayonda

o’quvchilarning o’qituvchi bilan to’laonli muloqotga kirishishlari uchun qulay sharoit yaratiladi.

Shu tariqa, illyustrativ materiallardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish zarurligi aniqlanadi. Shu bilan bir qatorda, o’quvchilarni asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o’rgatish jarayonida darsning o’zida mazkur resurslardan samarali foydalanish zarurligi ayon bo’ladi. Bu o’rinda o’qituvchining yo’naltiruvchilik mavqei alohida ahamiyat kasb etadi.

O’quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o’rgatish jarayoni ularni muntazam tarzda badiiy asar matniga murojaat qilishga undashni taqozo qiladi.

Internet saytida joylashgan matnlar ba’zan o’quvchilarda shubha uyg’otadi. Badiiy asarni ekranda o’qish bir qadar murakkab bo’lib, bu jarayonda u o’zining qimmatini yo’qotadi. Shu bilan bir qatorda, Internet saytlarida ko’plab badiiy asarlar to’liq joylashtirilmagan. Buning natijasida o’quvchilar badiiy asarni to’liq idrok etish imkoniyatiga ega bo’lmaydilar. Shuning uchun ham, badiiy asar matni ustida ishlashni to’laonli tarzda Internetda joylashtirilgan variantlar ustida amalga oshirish imkonsizdir.

Badiiy asar yoki darslik majmua har doim adabiyot darslarining tarkibiy qismi sifatida o’z qimmatini yo’qotmasligi lozim. Ba’zi hollarda badiiy asarning muayyan qismini ifodalagan matn tahlili amalga oshirilayotganda Internet imkoniyatidan foydalanish maqsadga muvofiq. Shuningdek, ifoda vositalari, asar qahramonlarini tavsiflovchi o’rinlarni izlash va belgilashda ham Internet imkoniyatidan samarali foydalanish mumkin. Shu bilan bir qatorda, Internet saytlarida joylashtirilgan lug’atlar o’quvchilarning so’z boyligini oshirib, asar qahramonlari xarakterini tavsiflash uchun zarur bo’lgan so’z va iboralar, ularning ma’nolarini izlab topishlari uchun qulaydir.

Internet yordamida quyidagi ish turini ham bajarish mumkin: “...masofaviy *ta’lim* uchun ishlab chiqilgan o’quv materiallarining qog’oz nashri shaklida, audio, video vositalarda kompyuter disklarida maxsus to’plam (“keys”) ko’rinishida *o’quvchilarga* mustaqil o’rganish uchun beriladi va o’quvchilar mustaqil ravishda o’rganib, ... nazorat topshiriqlari, malaka taqdimot ishlarini bosqichma-bosqich bajaradilar va belgilangan vaqtda bajargan topshiriqlarini tyutorga taqdim etadilar va, o’z navbatida, internet saytlariga yuklaydilar. Tyutor esa o’z navbatida o’rnatilgan qoidalar bo’yicha o’quvchilarning ishlarini baholab boradi. O’quvchilar birlashtirilgan adabiyot fani tyutorlaridan vaqti-vaqti bilan telefon, faks, elektron pochta orqali maslahatlar olib boradilar” [Мамадазимов М., Ибрайимов А., 2012: 37].

Shuningdek, o’quvchilarni badiiy asar matnini stilistik tahlil qilishga o’rgatish ularda tanqidiy baholash ko’nikmalarini rivojlantirishning muhim shartidir. Bu jarayonda o’qituvchi oldindan tayyorlangan reja asosida ish olib boradi. Bunday ish namunasi bilan tanishganlaridan keyin o’quvchilar matndan ajratib olingan, asar qahramonlarini tavsiflovchi stilistik birliklarni namoyish qiladilar. Bunday faoliyat darsda vaqtni muayyan darajada iqtisod qilib o’quvchilarda alohida qiziqish uyg’otadi. Buning uchun Internet saytlarida adabiyot nazariyasi hamda asar qahramonlarini tavsiflovchi ma’lumotlarni joylashtirish lozim. Bunday ochiq saytlar yordamida o’quvchilar o’qituvchilari bilan munozaraga kirishishlari mumkin. Shuningdek, badiiy asar qahramonlari haqida o’quvchilar o’z tengdoshlari bilan muhokamalar uyushtirishlari ham maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday ish turi ularda tanqidiy tafakkur va asar qahramonlariga tanqidiy baho berish ko’nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ko’plab ijobiy sifatlarini ham tarkib toptirishga xizmat qiladi.

e-mail lar ham shunday maqsadga xizmat qilishi mumkin. Pochta orqali badiiy asar qahramonlari haqida fikrlashish, ularga baho berish bir qadar istiqbolli jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda o’quvchilarda asar qahramonlariga tavsifnomalar yozish ko’nikmasi shakllanadi. Elektron jo’natmalarning keng imkoniyatlarga egaligi sinfdoshlarning o’qilgan asarlarga taqrizlar yozishlariga imkoniyat yaratadi.

O’smir yoshdagi o’quvchilar uchun o’z tengdoshlarining fikri o’qituvchinikidan ko’ra muhimligini ruhshunoslar qayta-qayta ta’kidlaganlar. Shuning uchun ham, sinfdoshlar asar qahramonlariga yozma tarzda bergan tanqidiy baholarini bir-birlariga jo’natib fikr-mulohazalarining obyektivligi haqidagi tengdoshlarining baholarini bilib oladilar. Bunday ish turi o’quvchilarning mas’uliyatliliklari, mustaqilliklari, tanqidiyliliklarini rivojlantirib ularda bag’rikenglik, hamkorlik sifatlarini tarbiyalaydi. O’qituvchi mazkur jarayonni nazorat qiladi va o’quvchilarning ishlarini baholaydi.

Badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berish uni idrok etish jarayonida muallifning ta’sirini his etish, qahramonlarning ruhiyatiga kirib borish imkonini beradi. Bugungi kunda ko’pgina asarlar badiiy o’qish ustalari tomonidan o’qilgan va internet saytlariga joylashtirilgan. Mazkur interaktiv portallar ba-

diiy asarlarni mualliflar va aktyorlar tomonidan o'qilgan variantlarini o'zida mujassamlashtirgan. Magnitofon kassetalarida yozilgan asarlarga qiyoslaganda darslarda Internet materiallaridan foydalanish o'qituvchilar uchun qulaylik tug'diradi. Internet yozuvlarida munozarali o'rinlar ham mavjud bo'lib, ularni asarning asl nusxalari bilan solishtirib, tanlab olgan holda foydalanish mumkin.

O'quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida ular faoliyatini tabaqalashtirish katta imkoniyatlar va qulayliklar yaratadi. Bu jarayonda o'quvchilarning Internet vositasida guruhli va individual ish shakllarini tashkil etish alohida didaktik ahamiyatga ega. O'quvchilarga individual yondashgan holda Internet vositasida yangi materiallarni o'rganish jarayonida quyidagi faoliyat tarzini tashkil etish maqsadga muvofiq:

- O'qituvchi tomonidan materiallarni sinfdagi barcha o'quvchilarga tushuntirish.
- O'quvchilarning layoqatlaridan kelib chiqqan holda guruhlariga ajratish.
- Guruh a'zolariga ijodiy topshiriqlar berish.
- Guruhning har bir a'zosi uchun faoliyatning yetakchi usullari va yo'llarini tanlash.
- Topshiriqlarni bajarish va yakunlovchi ish asosida natijalarni birlashtirish.
- Tahlil asosida guruh a'zolari faoliyati natijalarini baholash kabilar.

Xullas, o'quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуқодиров А. ва б. Ахборот технологиялари. – Т.: 2002. 7-б.
2. Мурашов А.А. Из тонких линий идеала. - М.: Просвещение, 1990. – 3-4 с.
3. М.Мамадазимов, А.Ибрайимов. “Физика ўқитувчиларининг малакасини масофадан ошириш технологиялари”. “Педагогик таълим”. 2012. № 6.37-бет.
4. Ниязметова Т.Р. Адабий таълимда компьютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиш // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. 1-қисм. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2006. – Б. 6-10.
5. Нишонов С. Адабиёт дарсларида тасвирий санъат материалларидан фойдаланишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти // “Ўзбек тили ва адабиёт ўқитиш методикасини такомиллаштириш” тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1983. – Б. 69-76.
6. Эрназаров Ҳ. “Ойгул билан Бахтиёр” эртагини ўрганишда ўқув диафильмидан фойдаланиш // «Мактабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитишни такомиллаштириш масалалари» тўпламида. Тошкент: ЎзПФТИ, 1982. – Б. 148.
7. Қосимова М. Бадий асар қаҳрамонлари характери портретлар таҳлили воситасида ёритиш // Ўзбек мактабларида она тили ва адабиёт дарслари самарадорлигини ошириш: Илмий асарлар тўплами. – Т.: ЎзПФТИ, 1990. – Б. 85-89.

OLIIY FILOLOGIK TA'LIMDA ADABIYOT FANLARINI O'QITISH BORASIDA MULOHAZALAR

Valijon Qodirov

Andijon davlat pedagogika instituti
professori, pedagogika fanlari doktori
vqodirov@gmail.com

Annotatsiya: maqolada oliy filologik ta'limda adabiyot fanlarini o'qitish bilan bog'liq mulohazalar bayon etilgan. Unda oliy ta'lim metodikasi, fanlarni o'qitish bilan bog'liq muammolar va ularning yechimlari to'g'risida fikrlar va takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik tafakkur, ta'lim islohotlari, o'qitish sifati, filologik fanlar, matn ustida ishlash, talqin, tahlil.

Abstract: The article presents considerations related to the teaching of literature in higher philological education. It contains ideas and suggestions on the methodology of higher education, problems related to the teaching of subjects, and their solutions.

Keywords: pedagogical thinking, education reform, teaching quality, philological disciplines, work on the text, interpretation, analysis.

Ta’lim islohotlari avvalo shu sohada faoliyat yuritayotgan mutaxassislarning ong-u tafakkurida yuz berishi kerak. Munosabat, yondashuv o’zgarishlari yangilanishlar bo’lishi amri mahol. “Pedagogik tafakkurning yangilanishi oson kechmaydigan, juda ko’p qirrali va murakkab ijtimoiy-intellektual jarayon bo’lgani uchun ham unga xos ayrim belgilar, muayyan qonuniyatlar pedagogik amaliyot va nazariya taraqqiyoti mobaynida kashf etilib boraveradi”, – deb yozadi professor Qozoqboy Yo’ldoshev [Қодиров В, 2009: 62]. Bu fikr avvalo oliy ta’lim islohotlariga tegishlidir.

Bo’lajak filolog mutaxassislar kelgusida ta’limning qaysi bosqichiga (umumiy o’rta, o’rta-maxsus, oliy) bormasinlar, ular olib borayotgan faoliyat samarasi OTMlardagi o’qitish sifatiga bevosita bog’liqligi isbot talab qilinmaydigan haqiqatdir. O’qitish sifati esa professor-o’qituvchilarning ilmiy-pedagogik salohiyati, moddiy-texnik baza va yetarli sharoitlar kabi oldindan biz sanab kelgan omillar qatorida pedagogik faoliyat va jarayonni ilmiy tashkil etish muhim, ta’bir joiz bo’lsa, hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda adabiyot o’qitish masalalariga bag’ishlangan tadqiqotlar asosan quyi (umumiy o’rta va o’rta-maxsus) bosqichlar kesimida olib borilmoqda – oliy ta’lim muammolariga bag’ishlangan ilmiy ishlar juda oz. Aslida mutaxassis tayyorlaydigan yuqori bo’g’inda metodik tizim mukammal ishlab chiqilmog’i kerak. Chunki oliy ta’limdagi o’qitish jarayonining o’zi metodik mohiyatga ega, uning nomukammalligi ham ongli, ham stixiyali ravishda talaba dunyoqarashi, o’zi egallayotgan kasb va ixtisoslik tabiatiga munosabatining to’g’ri shakllanishiga salbiy ta’sir ko’rsatadi. Biz oliy filologik ta’limda adabiyot nazariyasi, xalq og’zaki ijodi, o’zbek adabiyoti (bosqichlar, davrlar kesimida) kurslarini o’qitishning umumiy fundamental metodik asoslarini ishlab chiqishimiz kerak.

Respublikadagi o’rta va o’rta-maxsus ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o’qituvchilarning nazariy tayyorgarligi juda past. Buning bosh sabablaridan biri oliy ta’limdagi o’qitish sifati, nazariy bilimlarni berish mexanizmi (metodikasi) to’g’ri yo’lga qo’yilmaganida deyish mumkin. Bizningcha, OTMdagi birinchi bosqichda adabiyotshunoslik nazariyasi o’qitilgach, xalq og’zaki ijodi, mumtoz adabiyot, yangi davr adabiyoti, hozirgi adabiy jarayon bilan bog’liq xos nazariy ma’lumotlarni maxsus yoki mazkur kurslar dasturida alohida soatlar ajratilgani holda o’qitib borilishi maqsadga muvofiq bo’ladi. Masalan, mumtoz adabiyot o’qitishda aruziy tafakkur to’g’risida tushuncha [Қодиров В, 2009:110] berilmaguncha talabanning mumtoz matnlarni to’laonli tushunishi qiyin kechadi. Shuningdek, OTM dasturi hamda yaratilgan darsliklarda nazariy ma’lumotlarni badiiy asarlar talqini va tahliliga tatbiq etishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Umumiy o’rta va o’rta-maxsus bosqichida ishlayotgan o’qituvchilar OTMdagi o’qitish sifatining ko’zgusi sanaladi. Respublika bo’yicha adabiyot muallimlarining badiiy matn ustida ishlash, asarlarini talqin va tahlil qilish ko’nikmasi g’oyat nochor ahvolda. Shu bois, olib boriladigan ma’ruza, ayniqsa, amaliy mashg’ulot va seminarlarda asosiy e’tibor faqat va faqat ushbu yumushlarga – matn tahlili, talqin, tahlil malakalarini rivojlantirishga qaratilishi kerak. Bu borada har bir talaba bilan individual ishlash mexanizmini yo’lga qo’yish muhim, chunki talabalarning har biri kelgusida yuzlab, minglab millat bolalarining ma’naviyatiga mas’ul pedagogikni da’vo qilib amaliyotga boradilar. Buning uchun “Badiiy tahlil asoslari” kursini asosiy fanlar sirasiga kiritib, bu yo’nalishda yaratilgan darslik va qo’llanmalarni mukammallashtirish zarur bo’ladi [Қозоқбой Йўлдош, 2016].

Sifatli mutaxassis tayyorlashda OTMda o’qitiladigan fanlar integratsiyasi yuqoridagilardan kam ahamiyatga ega emas. Yuqori malakali adabiyot muallimini tayyorlashda til, pedagogika, psixologiya, tarix, xorijiy til, informatika va boshqalarning o’ziga xos o’rni bor. Bular u yoki bu darajada o’qitib kelinyapti, lekin tayyorlanayotgan mutaxassislikning mazmun va mohiyatiga to’la yo’naltirilyapti deb bo’lmaydi. Mazkur muammoni ham ilmiy, ham metodik va tashkiliy jihatdan hal qilish o’z yechimini kutmoqda. Bir vaqtlar filologiya fakultetlarida fors yoki arab tillaridan biri birmuncha keng o’qitilgan, mazkur tajriba va an’anani tiklash kerak. Bu malakali filolog kadr tayyorlashda hal qiluvchi omillardan biridir.

Aynan buning davomi sifatida filologik fanlarning bir-birini taqozo qilishi, bir fanning ikkinchisini to'ldirishi, to'laqonli o'zlashtirilishi uchun omil bo'lishiga urg'u berishni ma'qul ko'rdik. Masalan, til tarixi kursi mumtoz adabiyot uchun, uni tushunish, matnlar "ichiga kirish" uchun zamin hozirlamog'i kerak. Mumtoz matnlardagi sintaktik birliklar, sintaktik konstruksiyalar, morfemik va morfologik jihatlari, umuman, har bir til sathi bo'yicha o'ziga xosliklar ushbu fanda talabaga singdirilmas ekan, asrlar davomida yaratilgan adabiy durdonalar hatto shu soha mutaxassislariga begona bo'lib qolaveradi. Ularni butun millat ma'naviy mulkiga aylantirilishi uchun til tarixi fani o'z vazifasini o'tashi darkor.

O'quv rejasida bosqich (kurs)lar kesimida qaysi fan qachon va qanday o'qitilishini ham alohida ko'rib chiqilishi, buning uchun ham alohida ilmiy izlanishlar, tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish talab qilinadi. Masalan, bir chizgi: til tarixi kursining mumtoz adabiyotni o'rganishdan oldin yuqorida ta'kidlanganidek o'qitilishi ko'zlangan samaraga omil bo'ladi.

Yana bir taklif: fanlarni adabiy siymolar ijodini o'rganish tarzida emas, balki adabiy tur va janrlar kesimida o'rganish juda ko'p kemtiklarimizni to'ldirish va xatolarimizni to'g'rilashda yordam bersa kerak deb o'ylaymiz. Faktik ma'lumot (adiblar hayoti, ijodiy faoliyati va shu kabi tafsilot)larni talabalarga mustaqil ishlarning bir qismi sifatida berilishi mumkin.

Bizda ilgaridan shakllanib qolgan an'ana bor: ma'ruza mashg'ulotlarini ilmiy darajali (asosan fan doktorlari) professor-o'qituvchilar, amaliy va seminar mashg'ulotlarini ko'pincha yosh mutaxassislar o'tadi. Aslida talabaning o'z mutaxassislighi bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari amaliy va seminar mashg'ulotlarida shakllanadi. Shu bois, xorijiy mamlakatlarda va yurtimizdagi ba'zi xususiy universitetlarda bo'lgani kabi bir fanning barcha (ma'ruza, amaliy, seminar) mashg'ulotlarini bitta tajribali, bilim va salohiyati yuksak professor-o'qituvchi o'tishi va mas'uliyatni zimmasiga olishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадиий таҳлил асослари. Т.: Камалак, 2016.
2. Йўлдошев Қ. Жиловланмаган тафаккур маҳсули. Т.: Тафаккур нашриёти, 2023.
3. Қодиров В. Мумтоз адабиёт: ўқитиш муаммолари ва ечимлар. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.

SHARQONA O'QITISH USULLARI – ADABIYOT MASHG'ULOTLARINING YUKSAK SAMARADORLIGIGA ERISHISH VOSITASI SIFATIDA

Mahkamoy Tursunova

Sh.Rashidov nomidagi

SamDU professori

makkamoytursunova1947@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot fanining o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishda, ularning estetik zavqini, tafakkurini tarbiyalashda katta ta'limiy ahamiyatga ega ekanligi, ayniqsa, sharqona o'qitish usullari bu borada muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: sharqona o'qitish usullari, estetik zavq, ta'limiy ahamiyat, adabiyot fani.

Annotation: this article talks about the great educational importance of the science of literature in the formation of the worldview of readers, in the education of their aesthetic pleasure, thinking, especially since Oriental teaching methods are important in this regard.

Keywords: Oriental teaching methods, aesthetic pleasure, educational significance, literary science.

Mustaqilligimiz sharofati bilan tariximizni asl manbalar asosida xolisona o'rganishdek ulug' ma'naviy ne'matga erishdik. Asl manbalar mohiyatini chuqurroq anglash uchun ularni qaytadan o'qiganda, o'lkamiz tarixining yangi qirralari, o'tmishning hali o'rganilmagan jihatlari tobora ravshanroq namoyon bo'lmoqda.

Ma’rifatparvar olim va jamoat arbobi Abdurauf Fitrat o’zining “Rahbari najot” asarida: “Bir vaqtlar bu mamlakatimiz madaniyat quyoshining chiqish joyi, ma’rifat dunyosining manbai sifatida tanilgan edi”, - deb yozgan edi [Fitrat, 2010: 85]. Darhaqiqat, bizning mamlakatimiz minglab mashhur olimlarni chor atrofga etkazib berib, dunyoga tanitgan edi. Shuningdek, o’nlab, xatto yuzlab kitob tasnif qilgan olimlarni etkazib bergan maktab va madrasalarni Abdurauf Fitrat “bashariyat taraqqiyotining onasi” deb ataydi. Sharqda yashab ijod etgan yirik mutafakkirlar, shoirlar va yozuvchilar, donishmand olimlarning ta’lim olishlari va faoliyat olib borishlari uchun asosiy ilm va ma’rifat markazlari bo’lib kelgan. Ushbu darslik muallifi ayrim ta’lim tizimi tarixi unda o’rganilgan aqliy va naqliy ilmlar majmuasi, tarixi xususida qisqacha ma’lumot berishni maqsad qiladi. Bu ma’lumotlar keng o’quvchilar ommasiga mo’ljallangan bo’lib, tarixiy lavhalar shaklida bayon etilgan.

Shu o’rinda Prezidentimiz SH.M. Mirziyoyevning e’lon qilgan “Harakatlar strategiyasi” to’g’risidagi farmoni bevosita xalqimizning qadriyatlarimizni, ma’naviy merosimizni yoshlar ong-u qalbiga singdirishni ta’lim-tarbiya sohasidagi ustuvor yo’nalish sifatida alohida e’tirof etilishi katta ahamiyatga egadir. Farmondagi quyidagi satrlarda Prezidentimiz “Hozirgi paytda jamiyat va sivilizatsiyalar, avvalo, ijtimoiy qadriyatlar va ta’lim tizimlari bilan raqobatlashmoqda. Shu nuqtayi nazardan, buyuk ajdodlarimiz bo’lgan islom olamining mutafakkirlari asarlarini ularni butunjahon sivilizatsiyasi rivojiga qo’shgan bebaho hissasini chuqur o’rganish, teran anglash va keng ommalashtirish alohida ahamiyatga egadir. Shunga ko’ra mamlakatimizda “... ajdodlarimizning boy madaniy merosini chuqur o’rganish asosida yoshlarning ongu tafakkurini shakllantirish muhim strategik ahamiyat kasb etadi. Bu vazifalarning belgilanishi o’quvchilarning mustaqil mutolaa madaniyatini shakllantirish bilan bevosita bog’liqdir”.

Tarixan avlodlarimiz buyuk ajdodlarimiz merosiga tayangan holda har bir zamon va makonda yoshlar tafakkurini shakllantirganlar. Shunday ekan, ushbu darslik O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF 5712-son farmonida ta’kidlangan “... o’qitish metodikasini takomillashtirish, ta’lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tadbqiq etish” ko’rsatmasini ta’lim amaliyotiga tadbqiq etishda, shuningdek “yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ular o’rtasida kitobxonlikni keng targ’ib qilish bo’yicha tizimli ishlarni tashkil etishga yo’naltirilgan” tashabbusni hayotga joriy qilishda hamda mazkur masalaga oid boshqa me’yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Me’yoriy hujjatlarda e’tirof etilgan “yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish” borasida so’z borar ekan, umumta’lim maktablarining o’quv dasturiga kiritilgan barcha fanlar qatori adabiyot fanining o’rni va ahamiyati muhim o’rin tutadi.

Adabiyot fani asosan o’quvchilar dunyoqarashini shakllantirishda, ularning estetik zavqini, tafakkurini tarbiyalashda katta ta’limiy ahamiyatga egadir.

Adabiyot ijtimoiy ong shakllaridan biri sifatida ma’lum bir xalqning ijtimoiy hayoti, tarixi, urf-odatlari, tafakkur tushunchalari, ma’naviyati va ma’rifati bilan uzviy bog’liqdir. Shunday ekan, juda ko’p ta’limiy masalalarni o’zida qamrab olgan adabiyot fani haqida yosh avlodga ma’lumot berish uchun o’qitishning muqobil shakllarini tanlash va amaliyotda qo’llash bilan bog’liq pedagogik jarayonni tanlash muhim masalalardan biridir [Tursunova, 2017:17].

Uzoq yillar davomida adabiyot o’qitish usullari pedagogika fanining uzviy qismi hisoblanib, adabiyotning taraqqiyot bosqichlari haqida, yozuvchilarning tarjimai holi haqida, turli janrdagi badiiy asarlarning tahlili haqida ma’lumot berib kelmoqda.

Adabiyot o’qitish usullarini amaliyotda qo’llashdan maqsad, adabiyot fanida o’rganiladigan mavzularga asoslanib, ta’lim-tarbiya masalasini amalga oshirish – o’qitish usullarining asosiy mezonidir.

Pedagogika fani bilan o’qitish usullarining o’rtasidagi farq shundaki, pedagogika keng miqyosdagi masalalarni, ya’ni ta’lim-tarbiyaning umumiy qonuniyatlarini qamrab olsa, adabiyot o’qitish usullari esa tor doiradagi, ya’ni faqat adabiyot ilmidan saboq berishga oid masalalarni hal qiladi.

Demak, adabiyot o’qitish metodikasi fani, adabiy ta’lim bilan bog’liq masalalarni hal qilish barobarida yosh avlod tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu vazifani amalga oshirishda gumanitar fanlar orasida adabiyot fanining imkoniyatlari beqiyosdir. Bu imkoniyatdan foydalanish bugun paydo bo’lgan jarayon bo’lmay, balki asrlar davomida ta’lim tizimida qo’llanilib kelingan.

Inson aql-zakovati ilmga tashnalik to'yg'usini sezgan chog'lardayoq adabiyot faniga bo'lgan qiziqish uning asriy davomiyligi buyuk allomalarimiz ilmiy tafakkurida o'z aksini topgan. Adabiyot o'qitish usullarini kashf qilish, murakkab matndagi asarlarning asl mohiyatini o'quvchilarga yetkazish bugungi kundagi muhim muammolardan biridir. Chunki, adabiyot o'zining badiiy nafisligi bilan, so'z orqali inson ruhiyatiga qoniqish hosil qiluvchi fan sifatida alohida o'rin tutadi. Bu sirli olamni qanday o'qitish, qanday usullarni qo'llash kabi masalalar bugungi adabiyot o'qitish metodikasi fani oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

Yuqorida tilga olingan muammolarni hal qilish adabiyot o'qitish usullari fanining maqsad va vazifasi hisoblanadi. Shuningdek, adabiyot fanini o'qitish o'zining ko'p qirrali maqsad vazifasi bilan ajralib turadi. Adabiy ta'lim haqidagi bilimlar asosi, dastavval, o'quvchilarni fikrlash va fikrni to'g'ri ifodalash malakalarini taraqqiy ettirish kabilar ham asosiy masalalardan biridir.

Ma'lumki, adabiyot mashg'ulotlarining yuksak samaradorligiga erishish uchun boy imkoniyatlar mavjudligini tajribali o'qituvchilar amalda ko'rsatib kelmoqdalar. Adabiy bilimga ega o'qituvchi, mashg'ulot jarayonida o'quvchilarga berilishi lozim bo'lgan mavzularni oqilona, juda ustalik bilan yetkazishga intilmog'i lozim, chunki, o'qitish ilmgina bo'lib qolmay, balki san'atkorlikni ham talab qiladi.

Umumta'lim maktablarining o'quv dasturiga kiritilgan badiiy asarlar mazmun-mundariyasi g'oyaviy jihatdan falsafiy, siyosiy, pandnoma, mantiq bilan uzviy bog'liqdir. Eng muhimi, o'quvchilarga adabiyot haqida tushuncha berish eng murakkab va qiyin jarayondir.

Adabiyot mashg'ulotlarida ko'zda tutiladigan asosiy maqsad va vazifalarga o'quvchilarda estetik tarbiyani amalga oshirish adabiyot fani haqidagi tushunchalarni shakllantirishga erishishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Valixo'jaev B. Samarqandda oliy ta'lim – madrasai oliya – universitet tarixidan lavhalar. Samarqand, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.- 200 b.
2. Tursunova M. Madrasalar ta'limida adabiyot o'qitish usullari. T.: "Mumtoz so'z" 2017.100 b.
3. Zunnunov A. Badiiy asar tahlili metodikasi. – T.: O'qituvchi, 1992. 120 b.

ONA TILI DARSLARIDA GLOBAL FUQAROLIK KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

Klaraxon Mavlonova

ToshDO'TAU Ona tili
ta'limi kafedrası dotsenti
pedagogika fanlari doktori

Annotatsiya: Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilar tarbiyasiga alohida e'tibor qaratish, XXI asr ko'nikmalarini shakllantirish orqali ularni hayotga tayyorlash, maktablarda yuz berayotgan huquqbuzarliklarning oldini olish, turli vaziyatlarda yuzaga keladigan muammolarini mustaqil hal etish, zo'ravonlik va unga qarshi kurashishga o'rgatish, yetakchilik, mediasavodxonlik masalalarining motivatsion yechimlari, global fuqarolik ko'nikmalarini yoshlarga singdirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Mazkur maqolada ona tili (o'zbek tili) ta'limida hayotiy ko'nikmalar tarkibiga kiruvchi global fuqarolikni shakllantirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: XXI asr ko'nikmalari, ona tili ta'limi, global fuqarolik, tabiatni asrash, global isish.

Annotation: Paying special attention to the education of students in general secondary education, preparing them for life by forming the skills of the 21st century, preventing violations that occur in schools, independently solving problems that arise in various situations, teaching them to fight against violence, motivational solutions to the issues of leadership, media literacy, inculcating global citizenship skills in young people is one of the urgent issues of today. This article talks about the formation of glob-

al citizenship, which is a part of life skills in mother tongue (Uzbek language) education.

Keywords: 21st century skills, mother tongue education, global citizenship nature conservation, global warming.

Global fuqaro – dunyoni bir butun deb qabul qiladigan, unda o‘z o‘rnini borligini anglaydigan insondir. Ular jamiyat hayotida faol ishtirok etadi hamda sayyoramizni yanada tinch, adolatli va barqaror bo‘lishi uchun atrofdegilar bilan hamkorlikda harakat qiladi.

Ta’limdagi global fuqarolik – yoshlarda dunyo bilan muloqot qilish uchun zarur bilim, ko‘nikma va qadriyatlarni rivojlantirish, har kim nimanidir o‘zgartira olishiga ishonchni shakllantirishdir. Buni alohida fan yoki o‘quv kursi deb tushunmaslik kerak, aksincha, bu ta’lim berish jarayonidagi bir yondashuv. Ushbu ko‘nikmalarni fan dasturlari, darsliklarga kiritish, qo‘shimcha tadbirlar o‘tkazish orqali shakllantirish mumkin. Ta’lim jarayoniga global fuqarolik falsafasini joriy qilishdan quyidagi natijalar kutiladi:

Kognitiv: o‘quvchilar mahalliy, mintaqaviy, milliy va global muammolar hamda turli mamlakat va xalqlarning o‘zaro bog‘liqligi, hamkor ekani to‘g‘risida bilim va tushunchalarga, tanqidiy fikrlash hamda tahlil qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

Ijtimoiy-emotsional: o‘quvchilar butun insoniyatga daxldorlik tuyg‘usini egallaydilar, inson huquqlari doirasida qadriyatlar hamda burchlarni farqlaydilar, ularda mehr-oqibat, birdamlik, xilma-xillikni hurmat qilish hissi rivojlanadi.

Xatti-harakat: o‘quvchilar tinch va barqaror dunyoni barpo etish uchun mahalliy, mintaqaviy, milliy va global darajada samarali hamda mas’uliyat bilan harakat qiladilar.

Global ta’lim *taraqqiyot ta’limi, inson huquqlari bo‘yicha ta’lim, barqarorlik uchun ta’lim, tinchlik va nizolarning oldini olish uchun ta’lim va madaniyatlararo ta’limni* qamrab oladi.

Global fuqarolik ta’limi kengayib borayotgan sohadir. Hozirgi davrda fuqarolik jamiyatining rivojlanish tendensiyalari milliy davlatlar chegaralaridan tashqariga chiqdi va xalqaro hayotning bir qismiga aylandi. Bu esa integratsiyalashuv jarayonlarining yanada tezlashishi va xalqaro miqyosda dunyo fuqarosi sifatida harakatlanishga imkon beradi.

Global fuqarolik tushunchasini anglagan yoshlar dunyodagi har qanday o‘zgarishlardan xabardor bo‘lishga intiladi. Shuni inobatga olgan holda ularni milliy qadriyatlari haqida o‘ylashga, o‘zgalar qadriyatini anglashga va kelajakda yetakchi va o‘zgaruvchan hayotga moslashuvchan bo‘lishga o‘rgatish, jahon bilan bo‘ylasha oladigan salohiyatga ega bo‘lishlarida ko‘maklashishimiz lozim.

Global ta’lim bu ko‘p qirrali qarashlar va stereotiplarni yo‘q qilishni qo‘llab-quvvatlaydigan pedagogik yondashuvdir.

Ona tili ta’limida hayotiy (global fuqarolik, media va axborot savodxonligi, yetakchilik hamda zo‘ravonlikka qarshi kurashish va tinchlik madaniyati) ko‘nikmalar Milliy o‘quv dasturi doirasida berilgan nutqiy mavzular uchun tanlangan rasmlar, matnlar, amaliy loyihalar, taqdimotlar orqali rivojlantirib boriladi. Milliy o‘quv dasturida ijtimoiy-emotsional va fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishda fuqarolik burchi, ijtimoiy va siyosiy rivojlanish, favqulodda vaziyatlar, ekologik muammolar haqidagi bilimlarga ega bo‘lish, tabiatni asrashda tashkilotchilik xislatlarini rivojlantirish maqsadi belgilab olingan.

Quyida 6-sinf “Ona tili” [Mavlonova K., 2021: 34–40] darsligiga kiritilgan “Global isish” nomli nutqiy mavzu doirasida berilgan o‘quv topshiriqlari mazmuni va ularni amalga oshirish yo‘llari haqida 1 soatlik (1-soat) dars misolida metodik tavsiyalar beriladi:

Nutqiy mavzuning maqsadi ekologiyaga oid atamalar bilan tanishish, ularning talaffuzi va imlosi ustida ishlash; grafik ko‘rinishda berilgan axborotlarni o‘qib tushunish, ularni o‘zaro bog‘lash, berilgan materialni tartiblash va umumlashtirish, fikrlar va argumentlarni daliliy tafsilotlar bilan asoslab yozishni mashq qilish; sifat darajalariga oid bilimlar bilan tanishish, ko‘rsatish olmoshlari, ularning imlosi, atoqli otlar imlosiga oid bilimlarni mustahkamlashdan iborat.

1-soat

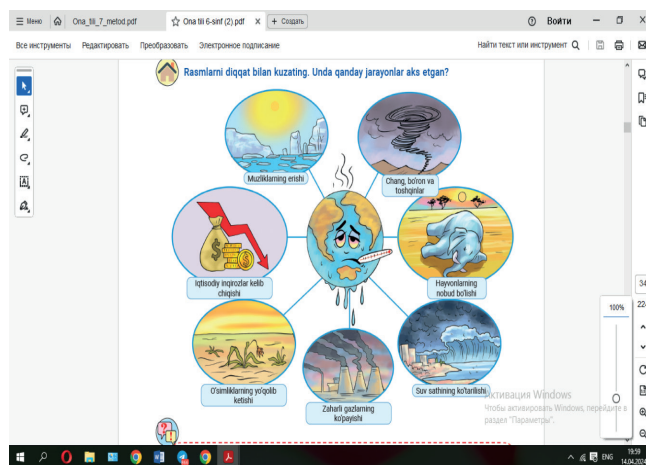
DARS JARAYONI

Kirish

O‘qituvchi nutqiy mavzuni e’lon qiladi. Mavzu doirasida ushbu soatlarda nimalar haqida suhbat olib borish mumkinligini so‘rash orqali o‘quvchilarning tasavvurlari aniqlanadi. (Qanday ekologik muammolarni bilasiz? Ularning odam salomatligiga qanday ta’siri bor?)

Asosiy qism

Og'zaki nutq (muhoqama)

Rasmlarni diqqat bilan kuzating. Unda qanday jarayonlar aks etgan?

Rasmlarni kuzatish uchun vaqt beriladi, berilgan savollar asosida suhbat olib boriladi.

Bunda global isishni keltirib chiqaradigan hamda global isish olib keladigan xavf aks ettirilgan rasmlar ma'lumot berilgan. O'quvchilarga ushbu rasmlar bilan tanishib chiqish aytiladi. So'ngra rasm ostidagi savollar bilan suhbat boshlanadi.

1. *Global isish deganda ko'z oldingizga nima keldi? "Global" so'zining ma'nosi nima?*

Bu savol o'quvchilarning lug'at boyligini oshirishga qaratilgan. O'quvchilardan "global" birligining ma'nosi hamda "global isish" deganda xayollariga kelgan birinchi holat yoki voqelikni tushuntirib berishlari so'raladi. Ularning fikri tinglangach, bu haqida ma'lumot beriladi.

Global – butun Yer sharini qamrab olish; global isish – haroratning butun yer yuzi bo'ylab ko'tarilishi.

2. *Rasmlarda qanday jarayonlar tasvirlangan?*

Bu savol rasmlar ma'lumotni tushunishga qaratilgan. Rasmda qanday jarayonlar aks ettirilganini yozuvlar orqali ham anglash mumkin. Asosiy e'tibor rasmlar yozuvlar bilan bog'lab, *global isishni keltirib chiqaradigan omillar va global isish tufayli yuz beradigan xavfli hodisalarni tushunib, munosabat bildirishga* qaratiladi.

3. *Insonning global isishga qanday ta'siri bor?*

Ushbu savolga javob berishda 2-savolga berilgan javoblar o'zaro bog'lanishi lozim. Bunda o'quvchilar oqibatlarining nimalar sababli kelib chiqishi haqida o'ylab ko'rishlari, insoniyatning ekologiyaga ta'sirini izohlashlari lozim.

4. *Inson va tabiat haqidagi mulohazalaringizni ayting.*

Olib borilgan suhbat asosida inson va uning tabiatga ta'siri, tabiat ne'matlarini asrash kabi xulosalar tinglanadi. Bunda o'quvchilar rasmdan chiqargan xulosalari hamda o'z shaxsiy kuzatishlari asosida javob berishlari lozim.

Leksikologiya

Global isish, iqlim bilan bog'liq so'zlarni yozing.

Mazkur topshiriq o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, mavzuga oid atamalar bilan ishlash, bir mavzu ostida so'zlarni jamlash kabi ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. O'quvchilar suhbat jarayonida o'zlariga notanish bo'lgan hamda rasm ostidagi birliklarni jamlab yozishi lozim. So'ngra o'quvchilar yozgan, ammo ma'nosi o'zlari uchun notanish bo'lgan so'zlar o'qituvchi tomonidan izohlab berilishi lozim.

Morfologiya

Berilgan birikma tarkibidagi sifatlarni aniqlang. Ularga -roq qo'shimchasi hamda juda, eng kabi so'zlardan mosini qo'shib, yozing.

Ushbu topshiriq o'quvchilarning birliklar tarkibidan sifatlarni aniqlash hamda ularni darajalab ifodalay olish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan. O'quvchilardan dastlab birliklar ma'nosini

izohlash so‘raladi. So‘ngra ushbu birliklarga so‘roq berib, ularni *-roq* yoki *juda, eng* kabi so‘zlar bilan darajalab yozish aytiladi.

O‘qib tushunish

Matnni o‘qing va berilgan topshiriqlarni bajaring.

Ushbu topshiriq o‘quvchining o‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirishga hamda sifat va bosh harflar imlosiga oid bilimlarini mustahkamlashga qaratilgan. O‘quvchilar matn bilan tanishib chiqqanlaridan so‘ng matn ostidagi savollar bilan suhbat boshlanadi.

Muhokama

1. *Matnda iqlim o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi qaysi omil haqida so‘z boradi? Bu qanday sodir bo‘ladi?*

Bu savol matn mazmunini tushunishga qaratilgan. O‘quvchilar berilgan ma’lumotlar asosida iqlim o‘zgarishiga ta’sir qiladigan issiqxona effekti hamda uning sodir bo‘lishini o‘z tushunchalari asosida aytib berishlari lozim.

2. *Nima uchun matnda “Yer” so‘zi bosh harfda yozilgan?*

Bu savol atoqli otlar imlosini tushunishga qaratilgan. O‘quvchilar matnda Yer so‘zining atoqli ot bo‘lib kelganini tushunib, aytib berishi lozim.

3. *Matnda qo‘llangan sifatlarni ayting.*

Bu savol matnni lingvistik tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi. O‘quvchilar matnda qo‘llangan sifatlarni aniqlab, aytib berishlari lozim. Bu jarayonda o‘quvchilarning so‘zlarga so‘roq bera olishiga alohida e’tibor qaratiladi.

Yozma nutq

Matn asosida quyidagi ma’lumotlarni aniqlang hamda yozing.

Mazkur topshiriq o‘quvchilarning matn qismlarini tushunish, tahlil qila olish ko‘nikmasini shakllantirishga qaratilgan. O‘quvchilar berilgan jadval asosida matnda mavjud ma’lumotlarni tahlil qilib yozishlari lozim. Yozib bo‘lganlaridan so‘ng o‘qituvchi tomonidan matnning har bir qismi jadval asosida izohlab beriladi.

Morfologiya

Matndan ko‘rsatish olmoshlari ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring. Ushbu olmoshlar o‘zidan oldingi qaysi birliklarga ishora qilganini aniqlang va namunadagidek izoh yozing.

Ushbu topshiriq o‘quvchilarning ko‘rsatish olmoshlari hamda ularning vazifalarini tushunish bilan bog‘liq lingvistik ko‘nikmalarini mustahkamlashga qaratilgan. O‘quvchilar matnda qo‘llangan ko‘rsatish olmoshlarini hamda ular ishora qilayotgan qismni aniqlab, berilgan namuna asosida daftarlariga ko‘chirib yozishlari lozim.

Muhokama

Matnda bunday so‘zlarni qo‘llashimizdan maqsad nima?

O‘quvchilarning fikri tinglangandan so‘ng matnda so‘zlarni takrorlashning oldini olish maqsadida olmoshlardan foydalanish haqida ma’lumot berilishi lozim.

Uyga vazifa

Tinglab tushunish, yozma nutq

<https://youtu.be/mfbEAVe4OIM> havolasi orqali global isish haqidagi ma’lumotlar bilan tani-shing. Zarur o‘rinlarni qayd etib oling. Yozib olgan qaydlaringizdan foydalanib qisqa xabar matni tayyorlang.

Mazkur topshiriq o‘quvchilarning videolavhani tushunish, undagi axborotlarni saralab, matn yozish ko‘nikmasini shakllantirishga qaratilgan. Bu jarayonda o‘qituvchi xabar matnining o‘ziga xos jihatlari haqida qisqa suhbat olib borishi, videoni ko‘rish jarayonida zarur axborotlarni qanday shaklda qayd etib olish mumkinligi haqida, ularni yozma axborot shaklida ifodalashda nimalarga e’tibor qaratish zarurligi haqida tavsiyalar berishi lozim. Agar havoladan foydalanishning imkoniyati bo‘lmasa, mavzu doirasida istalgan boshqa ma’lumotlar bilan ishlash mumkinligi aytiladi.

Mazkur nutqiy mavzu 4 soatga mo‘ljallangan bo‘lib, keyingi soatlarda grammatik topshiriqlar bilan birga “Iqlim o‘zgarishining oqibatlari” matni ustida ishlash, “Iqlim o‘zgarishi va global isish” mavzusida axborot matni yozish, “Men tabiat bilan birgaman” mavzusida radionutq tayyorlash kabi fikrlash, muloqot qilish, nutq mahsulini og‘zaki va yozma tarzda savodli bayon qilishga qaratilgan o‘quv topshiriqlari ustida tizimli ish olib boriladi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, har bir o'quv predmeti bugungi global ta'lim oldida turgan talablarga moslashishi, integrativ (ta'lim mazmunini tutashtirish) ta'limni amalga oshirishi, o'quv fanini o'quvchining – dunyo bolasining ehtiyojlariga mos holda o'qitishi zamon talabidir. Zero, "O'quvchilar-da o'quv-bilish faoliyati ijobiy sifatleri, qiziqish, ijodiy tashabbuskorlik va faollikni shakllantirish ham-da rivojlantirish, ularning idrok etish imkoniyatlari darajasini o'rganish, hisobga olish, "rivojlanishning yaqin zonasini loyihalashtirish", "o'zib ketish" darajasidagi o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, rivojlanishidagi yangi o'zgarishlarni rag'batlantirish" bugungi kun o'qituvchisining muhim vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Yangi nashr. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
2. Mavlonova K., Tursunaliyeva B., Musurmonkulova O. va b. Maktab o'quvchilarida hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish (filologiya fanlari). O'qituvchilar uchun o'quv qo'llanma. – T.: Respublika ta'lim markazi (YUNESKO), 2021. – 154 b.
3. Mavlonova K. va b. Ona tili. 6-sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 192 b.
4. <https://www.oxfam.org.uk/education/who-we-are/global-citizenship-gui>
5. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – T.: Sano-standart, 2017. – 416 b.

BADIIY MATNNING FILOLOGIK EKSPERTIZASI METODOLOGIYASI XUSUSIDA

Zavqiddin Suvonov

Renessans ta'lim universiteti professori (DSc)

zavqiddinsuvanov@gmail.com

Annotatsiya: Jarayonda badiiy matn filologik ekspertizasi metodologiyasini har tomonlama qamrab oladigan tanqidiy usullarni zamonaviy jihatdan mukammal qilib ishlab chiqish zarurati mavjud.

Annotation: In the process, there is a need to develop critical methods that comprehensively cover the methodology of philological examination of artistic text in a modern way.

Kalit so'z: Badiiy matn, filologik ekspertiza, metodologiya, ekspert, tamoyillar, tahlil pozitsiyasi.

Keyword: Artistic text, philological examination, methodology, expert, principles, analysis position.

Yigirma birinchi yuz yillik ham rivojlanayotgan o'zbek etnosi ziyolilarining taqdiri va tarixiy misiyasi haqida faol fikr yuritish davri bo'ldi. Etnik jihatdan o'z-o'zini aks ettirish, o'zini ilmiylik shaklida namoyon qilgan etnologiya fanida o'rganiladi. Biroq, aks ettirishning yana bir, ehtimol yanada yorqinroq va kuchli shakli bor – bu adabiyot, ya'ni fikrni badiiy aks ettirish. Aynan, ishda o'rganish obyekti badiiy matn bilan bog'liq, ya'ni ishning o'rganish obyekti o'zbek badiiy matnlarining filologik ekspertizasi hisoblanadi. Bunda asar muallifi uning qahramonlarining axloqiy normalarini idrok etishning badiiy-estetik shakli ham zamondoshlari, ham keyingi avlod o'quvchilari ongi va tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatish nuqtayi nazaridan yanada muhimroq ko'rinadi. Aynan, shu tufayli badiiy matnning lingvistik tekshiruviga ehtiyoj ortgandan-ortib bormoqda Bu, birinchi navbatda, adabiyot shaxsning hissiy tomoniga, tafakkur miqyosiga ta'siri bilan bog'liq hodisa ekanini anglatadi. Ilmiy asarlarni professionallarning kichik guruhi o'qiydi, ya'ni soha mutaxassislari. Badiiy asar esa har qanday savodli va tafakkurli odam uchun maydon hisoblanadi. Tarixiy voqelikning adabiy fantastika bilan qanday bog'liqligini o'rganish, aniq hollarda bu subyektivlashtirish ortida nima turganini tushunish, ayrim haqiqatlarni anglash, adabiy asarda etnologik fakt yoki etnik, irqiy, jinsiy kamsitilish sabablari va mezonini topish, tekshirish muhim.

Badiiy matn dialogning (bunda badiiy asar va o'quvchi nazarda tutiladi) kommunikativ vositasi hisoblanadi. Adabiy tanqid esa dialogning ham vositachisi. Tanqid o'z rolini bajarish, badiiy asar kon-

sepsiyasini ochib berishga hamda asarning qiymatini belgilashga hissa qo’shadi. Shuning uchun uni talqin qilish, baholash vositasi, tushunish, aniqlash yo’li bilan qurollantirish zarur.

Metodning komik jihati shundaki, u hatto noma’lum hodisani tekshirishga, salafarga ergashishga, ushbu turdagi yoki o’sha yo’nalish hodisalari bilan shug’ullangan o’tmishdagi olimlarning tajribasiga asoslanib o’ylashga ham imkon beradi. Bu ilmiy o’zlashtirish deyiladi va ijobiy hodisa sanaladi.

Rus olimi Aleksandr Romanov “Badiiy asarni tahlil qilish metodikasi” asarida ilmda matnni tanqidiy tahlil qilish, baholash, ekspertizadan o’tkazishning uch xil uslubiy vositalari mavjudligini ko’rsatadi:

1) “badiiy matnning tashqi aloqalarini tahlil qilishning “an’anaviy” vositalari: sotsiologik, tarixiy-madaniy, tarixiy-qiyosiy, biografik va ijodiy-genetik yondashuvlar;

2) badiiy matnning ichki aloqalarini tahlil qilishning “yangi” vositalari: tarkibiy, semiotik, uslubiy tahlillar, mikroanaliz, diqqat bilan o’qish;

matnning ijtimoiy faoliyatini tahlil qilish vositalari: “asar haqidagi tanqidiy adabiyotlarni o’rganish, o’quvchilarning o’ziga xos sotsiologik tahlili va boshqalar” [Романов, 24.09.2019. livrezon.com].

Badiiy matnni filologik ekspertiza qilish metodologiyasi – adabiy asarni tahlil qilish, tekshirish vositasi. Albatta, ekspertning adabiy didi bilan uning intuitiv fikri asarning muhim xususiyatlarini ochib berishi mumkin. Ammo bu jarayon har doim ham mukammal bo’lmazligi mumkin. Har qanday tadqiqot obyektining mohiyatini komparativistik jihatdan tushunish uchun birin-ketin beshta aqliy harakatlar zarur va yetarli. Ulardan ilmiy tahlil metodikasi shakllanadi va o’sib chiqadi. Rus olimi S.I. Suxixga ko’ra, “Yangi muammolarni hal qilish uchun og’zaki san’atni o’rganishning ixtisoslashgan usullarini ishlab chiqish kerak edi. Badiiy matn tarixi tamoyillarini va uning o’ziga xos shakllari va qonuniyatlarini maxsus fan sifatida aniq nazariy asoslash zarur. Ilmiy g’oyalar rivojlanishining mantig’i yangi tadqiqot va umumlashtirishni talab qildi. Bular, umuman olganda, XIX asrning ikkinchi yarmida “komparativizm” yoki “qiyosiy tarixiy adabiyotshunoslik” deb nomlangan yangi ilmiy yo’nalishning shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlar hozirlagandi. Ushbu ilmiy maktab metodologiyasi avvalgi g’oyalar va farazlarni rad etish yo’lidan emas, balki ularni o’zlashtirish, mifologiya, folklor va adabiyotni qiyosiy o’rganishning ilgari erishilgan natijalarini tanqidiy qayta ko’rib chiqish va sintez qilish asosida shakllangan” [Сухих 2001:120].

Bunda birinchi aqliy harakat – bu dastlabki, “ilk qadamni tanlash”, ya’ni ma’lum ma’nodagi munosabat, tamoyillar, tahlil pozitsiyasi va uning keyingi tadqiqotlar bilan tasdiqlangan yoki rad etilgan mavzu ma’nosining dastlabki, taxminiy boshlang’ich tushunchasi ham muhim. Ushbu qarash bosqichi obyektini umumiy tavsifdagi, ya’ni keng kontekstdagi tasavvurini beradi. Bunda kutish ham keyingi aqliy harakatlarni aniqlaydi hamda boshqaradi. Dastlabki paradigmani tanlash madaniy an’analar, ushbu bilim sohasining oldingi g’oya materiallari, shuningdek, tadqiqotchining ijtimoiy-gumanitar yo’nalishlari bilan ham belgilanadi.

Ikkinchi aqliy harakat – bu yondashuv aylanma yo’l. Ya’ni obyektga u bilan to’g’ridan to’g’ri munosabatga kirishish, bu uni o’rta va yaqin joyda ko’rish, ya’ni “yaqindan” va turli tomondan ko’rib chiqish. Shu bilan uning tashqi aloqalarining ma’nosi hamda ahamiyatini ochib berish imkonini ham berishi bilan isbotlanadi.

Uchinchi aqliy harakat – bu penetratsiya (“kirib bormoq”). Ya’ni turli xil ishlash texnikasi yordamida o’rganilayotgan obyekt ichidagi harakat. Uning tashqi qobig’ini ochib berish va unga chuqur kirib borish hamda uning tarkibiy elementlarini ajratish. Ushbu bosqichda o’rganilayotgan obyektning ichki sistemaviy bog’lanishlari, uning tuzilishi, tashkil etilishi, qismlar va elementlarning artikulyatsiyasi mazmuni hamda ahamiyati ochib beriladi.

To’rtinchi aqliy harakat – evolyutsion tushunish. Ya’ni obyekt faoliyatining mazmuni va ahamiyatini hamda ishlash mexanizmlarini aniqlash.

Beshinchi aqliy harakat – mohiyatni anglash. Ya’ni tahlilning oldingi bosqichlarida olingan natijalarni analiz-sintez qilish va umumlashtirish orqali predmetning yaxlit ko’rinishini aks ettirish. Analiz-sintez tadqiqotchini bilish spiralining yangi burilishida umumiy rejaga qaytaradi. Ammo uning tashqi va ichki tuzilishi tafsilotlarida mavzuni batafsil ko’rish orqali boyitishga yordam beradi. Beshinchi aqliy harakat yo’nalish va mavzu haqida aniq universal xulosalarga olib keladi.

Metodning yuqoridagi taklif qilingan tuzilishi ekspert foydasi uchun ishonchli dalil hisoblanadi. Gumanitar va aniq fanlar tarixida metodologiyaning taraqqiyot takomilida yuqorida tavsiflangan beshta aqliy harakatlarga mansub bosqichlarni bosib o'tgan.

Chunonchi, metodologiya rivojlanishining qadimgi yunon bosqichi spontan (o'z-o'zidan) dialektikasi tomonidan berilgan dunyoni aniqlanmagan yaxlit bosh rejaning ko'rib chiqilishi bilan bog'liq. Metafizika fani xususiy yondashuv metodlarini mutlaqlashtirdi. Keyingi davrda dunyo tuzilishi elementlarini ko'rib chiqishga olib keladigan operatsiyalar va ularning o'zaro ta'siridan tashqaridagi natijalar xususida gap borgan. Zamonaviy dialektik doira hodisalarini ko'rib chiqish, ularning ishlash mexanizmini o'rganish talqin etish muhim edi. Dialektikada hodisalar yaxlit ko'rinishiga qaytdi. Uning dinamikasi hisobga olingan holda konkretlik va tafsilotlarni bilish bilan boyitildi. Metod tabiati tizimliliigi haqidagi bu umumiy mulohazalarning barchasi badiiy asarning filologik ekspertizasi kabi o'ziga xos murakkab hodisaga obyekt uchun nisbatan o'ziga xoslik kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Романов А.О. Методология анализа художественного произведения. Часть 1. 24.09.2019.
2. Сухих С.И. Историческая поэтика А.Н.Веселовского. Из лекций по истории русского литературоведения. Нижний Новгород: Издательство «КиТиздат», 2001, 120 стр.

BADIIY ASARLARNI O'RGANISHDA LATERAL METODLAR

Saodat Kambarova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
O'zbek adabiyoti ta'limi kafedrası dotsenti,
ped. fan. fals. dok. (PhD)

Annotatsiya: Maqolada o'quvchilarni nostandart fikrlashga o'rgatish, ijodiy va tanqidiy tafakkuri-ni o'stirishda lateral metodlardan foydalanish mazmuni yoritiladi. Bunda tasodifiy ta'sir, mental buzilishlar, " mantiqiy mikrofon", asar qahramoni nomidan "xayoliy xat yozish" kabi usullardan foydalanish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Lateral metod, kreativlik, tasodifiy ta'sir, mental buzilishlar, "mantiqiy mikrofon", "xayoliy xat".

Annotation: The article highlights the content of teaching readers to think non-standard, the use of lateral techniques in the cultivation of creative and critical thinking. It talks about the use of such methods as random influence, mental disorders, "logical micraphone", "writing an imaginary letter" in the name of the hero of the work.

Keywords: Lateral method, creativity, coincidence effect, mental disorders, "logical micraphone", "imaginary letter".

Ma'lumki, badiiy asarlardagi muammoli holatlar lateral-kreativ fikrlashni rivojlantiradigan metodlardan foydalanish zaruratini yuzaga keltiradi. Adabiyotni o'quv fani va san'at turi sifatida o'qitish mazmunini takomillashtirish bo'yicha tajribalarimiz o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirishda lateral fikrlash metodlaridan foydalanish, mantiqiy fikrlash orqali tadqiqiy muammo yechimini topishga individual yondashuvga zamin yaratadi. Lateral metod qo'llanilganda muammo yechimi boshqasi bilan almashtiriladi, ijodiy fikrlash jarayonida muammo bilan aloqasi bo'lmagan so'z yoki tushunchani topish, so'zlarni taqqoslash, o'zgartirish o'quvchining ijodiy motivatsiyasini rivojlantiradi.

Lateral-kreativ metodlar o'quvchilarda shaxsiy nuqtayi nazarning o'zgarishiga, nostandart fikrlashga, yangi g'oyalarning tug'ilishiga ta'sir ko'rsatadi. Ular muammolar yechimiga muqobillarini topish, noodatiy g'oyalarni taqdim etish, bir xil fikrlash hududidan chetga chiqish, ma'lumotlarni qayta ishlashning optimal yo'llarini izlashga doir to'ldiruvchi xususiyatga egaligi bilan an'anaviy metodlardan farqlanadi. Lateral metodlarning muhim xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- 1) tanqidiy fikrlashga yo’naltiradi;
- 2) muammoni kichik birliklarga bo’lish va ularni qaytadan bir butun holga keltirishga o’rgatadi (kubik-rubiklar kabi);
- 3) diqqatni o’rganilayotgan obyektning ahamiyati pastroq jihatlariga qaratishni taqozo etadi;
- 4) yetakchi fikrlar va ustuvor qarashlar yo’nalishini aniqlashga xizmat qiladi;
- 5) analogiya, muayyan vaziyatlarni boshqasiga ko’chirishga yordamlashadi;
- 6) g’oyalar tugaganda, blokada yoxud vaziyatning oxirgi daqiqalarda qo’l keladi va h.k.

Lateral metodlardan foydalanishning o’ziga xosligi Q.T.Olimovning izlanishlarida yoshlarni bilim olishga qizqtirish [Olimov, 2013: 3–7], metodist R.Tillayeva tomonidan, asosan, ularning o’quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirishdagi o’rniga e’tibor qaratilgan [Tillayeva, 2023: 115–116]. Bizningcha, lateral fikrlashga doir bir qator metodlar muammoni yechishning oddiy yo’lini boshqasiga o’zgartirishga qaratilgani bilan ham xarakterlidir. Tasodifiy ta’sir, ijodiy pauza, mental buzilishlar kabi usullar ham g’oyalarni topish metodlari sirasiga kiradi.

Tasodifiy ta’sir usuli orqali o’quvchilarda mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish ko’zda tutiladi. Bunda muammo bilan umuman aloqasi bo’lmagan so’z yoki tushuncha topilishi; so’zlar kombinatsiyasi (so’z-muammo o’zaro taqqoslanishi va bog’lanishi) hosil qilish zarur sanaladi.

Mental buzilishlar – mantiqsiz va o’rinsizdek tasavvur uyg’otadigan vaziyatlarning sog’lom fikrlash doirasini buzishidir. Bu esa jarayondagi o’zgarishlar, yangi g’oyalarning tug’ilishiga sabab bo’ladi. Mazkur usul o’quvchilar faoliyatiga ichki va tashqi motivatsiya beradi. Bunga misol sifatida S.Ahmadning “Ufq” trilogiyasidan olingan “Qochoq” parchasidagi ayrim lavhalarni tanlash mumkin.

Jannat xola “yagona farzandidan umid uzolmay, uning baxtini ko’rolmay armon bilan chodirda jon bergan edi.

Erta azonda Nizomjon Tog’aga xabar bergani Zirillamaga ot choptirib ketdi. Tushga qolmay Ikromjonning yor-birodarlari gruzovoyda tobut bilan yetib kelishdi. Cho’l ufqi qizarib turgan kech paytida marhumaning jasadi solingan tobutni yelkaga olishdi. Nizomjon unga o’g’il bo’lib, tobut oldiga tushdi.

Uning o’z bolasi to’qayda, qamishlar orasida marosimni kuzatib turardi. U kim vafot etganini bilmasdi. Dadasining tobut oldida bel bog’lab yig’lab ketayotganini ko’rdi-yu, ko’zlari bejo bo’lib ketdi. Axir, u kun bo’yi onasini kutayotgan edi. Unga ovqat olib kelmoqchi edi. Nima bo’ldi? Nahotki o’lgan bo’lsa? Endi uning holi nima kechadi? Endi unga kim ovqat olib keladi?” [Olim S., 2014: 84].

Asar qahramoni Tursunboyning qochoqlikda to’qayda yashagan kunlari bilan bog’liq yuqoridagi achinarli holatga oid ayrim fikrlarni o’rtaga tashlash va vaziyatni qanday o’zgartirish vazifasi orqali mental buzilishlar amalga oshiriladi. Asarning virtual ssenariysiga Vijdon obrazi kiritilib, Tursunboyga ta’sir o’tkazish epizodi kiritiladi. Buning uchun qahramonning qanday yo’l tutish zarurligi lavhalari kiritiladi: a) har qancha qiyin bo’lmasin tobutni ko’tarishga borish; b) o’z ayblariga iqrar bo’lish; d) jazosini so’rash; e) pushaymonlik va boshq.

Navbatdagi jarayonda qahramonga “mantiqiy mikrafon” tutiladi. Shu asosda ma’naviyati yoki ruhiyatidagi bo’shliqlarni aniqlash, armonlarini eshitish mumkin bo’ladi. Bu oldindan rejalashtiriladi va dasturlashtiriladi. Turli ta’sirlar sababli qoqilgan, hayotlari fojiali yakun topgan qahramonlar Abdulatif (O.Yoqubov. “Ulug’bek xazinasi”), Homid (A.Qodiriy. “O’tkan kunlar”), Umar Zakunchi (O’Hoshimov. “Ikki eshik orasi”), Hojar (N.Eshonqul. “Urush odamlari”) kabi qahramonlarga “mantiqiy mikrofon”ni tutish orqali muammoning ildizlari aniqlanishiga zamin yaratiladi. “Mantiqiy mikrofon”ni kitobxonga ham uzatish mumkin. Ushbu usul qahramonlarning ichki dunyosiga baho berishda ularning xatti-harakatalari, tabiatidagi nuqsonlarning kelib chiqishiga sabab bo’lgan omillarga munosabat bildirishga yordam beradi.

Asar qahramoni nomidan xayoliy xat yozish. Ko’p yillar davomida adabiy ta’lim amaliyotida qahramonlarga faqat bir yoqlama munosabat shakllangani sir emas. Masalaga faqat sujet chizig’ida ularning murakkab vaziyatlarga tushib qolishi, muammolarga yechim topa olmay xatoga yo’l qo’yishi, “labirint”dan chiqib keta olmasligi natijada imkonsiz qolishi, natijada fojiali yakun topgan achchiq hayoti misolida yuzaki baho berilardi. Mustaqillik adabiy ta’lim tizimida ham yangilanishlarga yo’l ochdi, sho’ro tuzumi davridagi mafkuraviy qarashlarga barham berdi. Qahramonlar obraziga hayotiylik falsafasi asosida, tirik inson nuqtayi nazaridan yondashishga alohida e’tibor berilmoqda.

Bunda murakkab vaziyatlarga tushgan adabiy qahramonlar nomidan so'zlash, ularning nomidan kitobxonlarga maktub bitish yoki asardagi qaysidir epizodni tushirib qoldirish (uni o'quvchilar o'z tasavvurlaridagi kabi qayta yaratish) mumkin bo'ladi. Shu o'rinda virtual texnologiyalar imkoniyatlari – qahramonning virtual qiyofasini yaratish orqali ularning o'ziga xos olami, aytolmagan so'zlarini ifodalashga sharoit yaratiladi. Amalda qahramonlar nomidan kuylangan qo'shiqlarning tinglovchilarga ta'siri kattaligi yaxshi ma'lum. Xususan, "O'tkan kunlar" romanidagi "Otabek qo'shig'i" yoki "Zaynab qo'shig'i" shular jumlasindandir. Qahramonlarning monologini shu yo'sinda yetkazish ta'sirchanlikka xizmat qilishi bilan ahamiytlidir.

Qahramonlarning monologini shu yo'sinda yetkazish ta'sirchanlikka xizmat qilishi bilan ahamiyotlidir. Zaynab nomidan qo'shiq:

Kulgu ketmay ko'zimdan

Yog'ar bo'ldi ko'zyoshim.

Ko'z-ko'z qilib baxtini

Yoqar bo'ldi kundoshim [Muhammad Yusuf, 2005: 187].

Xulosa qilganda, adabiyot darslarida lateral-kreativ yondashuvlarni qo'llash ta'lim subyektlari o'rtasidagi interaktiv muoqotini mustahkamlaydi, mavzuga oid axborotlarni turli ko'rinishlarda olish imkoniyatini oshiradi, eng muhimi, ta'lim orqali estetik ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. Шеърлар. Достонлар. Шоир ҳақида хотиралар. – Тошкент: Шарқ. 2005. – 187-б.
2. Олимов Қ.Т., Алимов А.А., Алимов А.Т. Узлуksiz таълим тизимида ёшларни билим эгаллашга қизиқтириш масалалари // Uzluksiz ta'lim. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 3–7.
3. Olim S., Ahmedov S., Qo'chqorov R. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua. Ikkinchi qism. – Toshkent: G'afur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. – 84-b.
4. Tillayeva R. Yuqori sinf adabiyot darslarida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi. Ped. fan. fals. dok. (PhD) ... diss. – Toshkent: 2023. – 115–116-b.

TALABALARDA KREATIV TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH MASALALARI

F.Egamberdiyeva

Oriental universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

M.Usmonboyeva

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada ko'plab tadqiqotlarda intellekt va kreativlik o'rtasidagi aloqadorlik xususida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh tadqiqotchilar ular o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q ekanligini uqtirsalar, ikkinchi guruh vakillari kreativlik va intellekt darajasi bir-biriga bog'liq ekanligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ijodkor shaxs, kasbiy tajriba, kasbiy yetuklik, kreativlik,

Annotation: The article states that many studies have different views on the relationship between intelligence and creativity. One group of researchers stated that there was no correlation between them, and representatives of the second group stated that the level of creativity and intelligence are related to each other.

Key words: creative personality, professional experience, professional maturity, creativity

Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o’zgarishiga mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda inson ontogenyezi – tug’ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik, vorisiylikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog’liq.

Ma’lumki, kasbiy tajriba – bilim, ko’nikma va malakalarning integrasiyasi sifatida aks etadi. Biroq, kasbiy-ijodiy faoliyat ko’nikmalarining o’zlashtirilishi nafaqat amaliy ko’nikma va malakalarning integrasiyasi mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni emas, balki kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo’lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatning yetarli darajada o’zlashtirilishini talab etadi.

Ijodkor shaxsning shakllanishini uning o’zaro mos tarzda bajarilgan ijodiy faoliyati va ijodiy mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin.

Ta’lim tizimini boshqarish organlari har yili ta’lim muassasalarida yuqori samaradorlikka erishishga e’tibor qaratadi. Ana shu maqsadda o’quv dasturini ishlab chiqiladi, yangi o’quv darsliklari yaratiladi. Bu esa ham talabalar, ham o’qituvchilarni kasbiy o’sishlariga yordam beradi. Olib boriladigan amaliy harakatlar talabalarda yutuqlarga erishish, olg’a intilishga bo’lgan ehtiyojni muayyan darajada yuzaga keltiradi, ularning o’quv-bilish qobiliyatlarini bir qadar rivojlantirishga yordam beradi.

Biroq, o’quv yilining oxiriga kelib oliy ta’lim muassasalarida talabalarning fanlarni o’zlashtirishlarida yuqori darajadagi ijobiy natijalar kuzatilmaydi. Ta’lim tizimini boshqaruvchi organlar ta’lim olishga nisbatan xohish-istagi bo’lmagan talabalar, bu kabi ta’lim oluvchilarni o’qitishni istamayotgan o’qituvchilar faoliyatini o’zgartirish borasida yangidan-yangi chora-tadbirlar belgilansa-da, ahvol o’zgarishsiz qolmoqda.

Buning sababi nimada? Balki darslarning avvaldan o’ylab, rejalashtirilib qo’yilishi talabalar uchun qiziq bo’lmayotgandir, balki ta’lim mazmunining muayyan qolipga solinganligi talabalar uchun hech qanday stimuly bermayotgandir, rag’bat bildirmayotgandir. O’quv mashg’ulotlarining avvaldan rejalashtirilishidan voz kechish, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g’oyalarni o’ylab topishga majbur qilish ta’lim olishga bo’lgan munosabatni o’zgartirish, ularni yutuqlarga erishishga rag’batlantirishda asosiy omil bo’lar. O’quv mashg’ulotlarida yetishmayotgan omil – **kreativlik** sanaladi [Drapeau Patti, 2014: 4].

Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to’laqonli anglash uchun dastlab “kreativlik” tushunchasining ma’nosini tushunib olish talab etiladi. Ken Robinsonning fikriga ko’ra, “kreativlik – o’z qiymatiga ega original g’oyalar majmui” sanaladi. X.Gardner esa o’z tadqiqotlarida tushunchani shunday izohlaydi: “kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo’lib, u o’zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma’lum amaliy qiymatga ega bo’lishi lozim”. T.Emebayl (1989 y.)ning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik “muayyan soha bo’yicha o’zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko’nikmalarga ham ega bo’lish”, demakdir.

Ko’plab tadqiqotlarda intellekt va kreativlik o’rtasidagi aloqadorlik xususida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh tadqiqotchilar ular o’rtasida hech qanday bog’liqlik yo’q ekanligini uqtirsalar, ikkinchi guruh vakillari kreativlik va intellekt darajasi bir-biriga bog’liq ekanligini ta’kidlaydi (Kim, 2005 y.).

“Kreativlik” tushunchasi o’zida madaniy xilma-xillikni aks ettiradi. G’arbliklar uchun kreativlik, umuman olganda, yangilik sanaladi. Ular kreativlik negizida noan’anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazil- mutoyiba tuyg’usi va erkinlik mavjud bo’lishiga e’tiborni qaratadilar (Myordok, Ganim, 1993 y.; Shternberg, 1985 y.). Sharqliklar esa, aksincha, kreativlikni ezgulikning qayta tug’ilish jarayoni, deb tushunadilar (Shternberg, 2002 y.). Garchi g’arblik va sharqliklarning kreativlik borasidagi qarashlari turlicha bo’lsa-da, biroq, har ikki madaniyat vakillari ham mazkur sifat va unga egalikni yuqori baholaydilar (Kaufman, Lan, 2012 y.).

Patti Drapeau nuqtai nazariga ko’ra, kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. **Har tomonlama fikrlash** talabalardan o’quv topshirig’i, masala va vazifalarini bajarishda ko’plab g’oyalarga tayanishni talab etadi. Bundan farqli ravishda **bir tomonlama fikrlash** esa birgina to’g’ri g’oyaga asoslanishni ifodalaydi. Mushohada yuritishda masala yuzasidan bir va ko’p tomonlama fikrlashdan birini inkor etib bo’lmaydi. Binobarin, bir va har tomonlama fikrlash kreativlikni shakllantirishda birdek ahamiyat kasb etadi. Ya’ni, topshiriqni bajarish, masalani yechishda

talaba yechimning bir necha variantini izlaydi (ko'p tomonlama fikrlash), keyin esa eng maqbul natijani kafolatlovchi birgina to'g'ri yechimda to'xtaladi (bir tomonlama fikrlash).

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda "kreativlik" tushunchasini quyidagicha sharhlash mumkin: **Kreativlik** (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati.

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehni o'tkirlikni belgilab beradi, "talabalar e'tiborini ta'lim jarayoniga faol jalb etishni ta'minlaydi".

Xorijiy mamlakatlarda barcha sohalarining mutaxassislari kabi o'qituvchilar ham o'zlarida kreativlik sifatлари mavjudligi va uning darajasini aniqlab boradi. Buning uchun ular E.P.Torrens tomonidan 1987 yilda asoslangan va shaxsning kreativ tafakkurga egaligini aniqlovchi testdan o'tadi. Mazkur test shaxs kreativligi va uning darajasini ijodiy faoliyatni tashkil etishdagi faollik, tezkor fikrlash, o'ziga xos (original)lik va takomillashganlik kabi mezonlar bo'yicha baholash imkoniyatini yaratadi. O'quvchi tomonidan tavsiya etilgan savollarga beriladigan javoblar aynan mana shu to'rtta mezonni qanoqlantirishi lozim [Drapeau Patti, 2014: 4-5].

E.P.Torrens fikricha, "kreativlik" [Башина Т, 2009] tushunchasi negizida quyidagilar yoritiladi:

- muammoni yoki ilmiy farazlarni ilgari surish;
- farazni tekshirish va o'zgartirish;
- qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash;
- muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlik.

Kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin [Drapeau Patti, 2014:4]. O'qituvchining ijodkorligi esa u tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy (kreativ) yondashuvda aks etadi. So'nggi yillarda ushbu holat "pedagogik kreativlik" tushunchasi bilan ifodalanmoqda.

Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonini samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyati.

Pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lmasligi tufayli talabalar ham qiziqarli va ajoyib g'oyalarga ega bo'lsalar-da, biroq, ularni ifodalashda sustkashlikka yo'l qo'yadi. Buning sababi ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan metodlar talabalarda erkin, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmasligi bilan belgilanadi. Muallif tomonidan tavsiya qilingan vosita va strategiyalar talabalarda kreativlikni rivojlantirishda o'qituvchilar uchun qo'l keladi hamda talabalarda o'quv fanlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish, intilishni rivojlantiradi [Drapeau Patti, 2014: 6].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Barisheva T.A., Jigalov Yu.A. Psixologo-pedagogicheskiye osnovi razvitiya kreativnosti – SPb.: SPGUTD, 2006.
2. Bashina T.F., Ilin Ye.P. Psixologiya tvorchestva, kreativnosti, odarennosti. – CPb.: Piter, 2009.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
4. Sirotiyuk F.S. Diagnostika odaryonnosti / Ucheb.posobiye. – M.: Direkt-Media, 2014. – 1229 s.
5. Utyomov V.V., Zinkovkina M.M., Gorev P.M. Pedagogika kreativnosti: prikladnoy kurs nauchnogo tvorchestva / Ucheb.posobiye. – Kirov: ANOO "Mejregionalnyy SITO", 2013. – 212 s.

MUMTOZ ADABIYOT NAMUNALARI JANR XUSUSIYATLARINI O’RGANISHNING AHAMIYATI

Xolida Tojiyeva

O‘z-FinPI dotsenti

xolidatojiyeva2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada mumtoz adabiyot namunalarini o’rganishda ularning janr xususiyatlarini inobatga olishning ahamiyatga ega ekanligi haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: lirik janr, nasriy asar, sharqona o’qitish usullari, yozuv, lug’at, ta’limiy ahamiyat, adabiyot fani.

Annotation: this article tells about the importance of taking into account the characteristics of their genre in the study of classical literature.

Keywords: lyrical genre, prose work, Oriental teaching methods, writing, vocabulary, educational significance, literary science.

Ma’lumki, har bir davrda o’ziga xos adabiy voqealar, yangi adabiy oqimlar va maktablar yuzaga keladi. Ular esa, tabiiyki, ijodkor yaratgan turli janrdagi asarlarida o’z aksini topadi. Demak, har bir davr adabiyotini o’rganishda tarixiy-adabiy nuqtai nazar e’tiborga olinishi kerak. Bu ilmiy muammolar har bir davrdagi asarni tahlil etishda shu jumladan o’zbek adabiyoti tarixini g’oyaviy-badiiy tomondan o’rganishda muhim o’rin egallaydi.

Mumtoz adabiyot namunalarini o’rganishda, har bir ijodkorning maktab dasturiga kiritilgan janriy jihatdan sodda va murakkab asarlarining tahliliga doir ilmiy, nazariy, uslubiy yo’l tanlanishi muhim ahamiyatga egadir. Mumtoz adabiyot namunalarining mavzu doirasi juda ham keng bo’lib, asosan inson ichki dunyosini insoniy komillikni, orzu-o’ylarini, jamiyatda bo’layotgan salbiy va ijobiy munosabatlarni ijodkor o’z nuqtai nazaridan kelib chiqib qalamga oladi va o’z badiiy mahoratini namoyon etad [Tursunova, 2017:12].

Ular turli lirik janrlarda insoniy fazilatlarni ulug’laydi va ayni paytda o’z zamonasining murabbiysi sifatida insonni tarbiyalash bilan bog’liq ezgu ishni ham amalga oshiradilar.

Shu o’rinda mumtoz adabiyot namunasi bo’lgan she’riyat orqali eng ezgu niyatlarni qalamga olgan ijodkorlarning ijod namunalarini ko’rib chiqaylik.

Ma’lumki, mumtoz she’riyatning mazmuniga zeb beradigan xususiyat ijodkorning tili va badiiy mahorati bilan o’lchanadi.

Badiiy san’at turini, xususan, ma’naviy turini qo’llamagan shoirni uchratish qiyin. Ta’limiy-diniy mavzuda yaratilgan g’azalda irsoli masal keng foydalanilsa, tarixiy voqealar, shaxslar bilan bog’liq voqealarda tahlil san’ati keng qo’llaniladi. Ishqiy mavzudagi g’azallarni esa husni tahlilsiz tasavvur etib bo’lmaydi. Mumtoz adabiyotda ustoz shoirlar ijodiga tazmin bog’lash keng an’ana bo’lgan. Bu san’at ikki shoir ijodini bir-biriga qiyoslab baho berish imkonini beradi [Valixojayev, 2000: 94].

Mumtoz she’riyatda qo’llanilgan badiiy san’at ijodkorning mahoratini, iste’dodini namoyon etadi. Tahlilchi esa undan ko’p ma’no yuklatilgan nuqtalarini belgilab olish imkoniga ega bo’ladi. Matn mohiyatiga kirib borish, ma’no qatlamlarini qunt bilan o’rganish, qayta baholash kabi sharoitlar yaratiladi. Tahlil qanchalik keng bo’lsa, g’azal yoki boshqa janrning yaratilishiga sabab bo’lgan asos oydinlashadi. Aniqrog’i, talqinchi bilan muallif orasida mutanosiblik paydo bo’ladi. Shoirning qalam olishga undagan sababni ko’ra oladi. Masalan, Navoiy, Bobur, Mashrab, Bedil g’azallari tahlil qilinganda shunday holni kuzatish mumkin. Shuningdek, tahlil jarayonida biror manbada uchramaydigan shoir bilan bog’liq tarixiy ma’lumotlar, shoir tarjimai holi bilan bog’liq lavhalar, uni iztirobga, hayajonga solgan sabablar g’azal matni qatidan chiqib kelayotgandek bo’ladi. Yoki, aksincha, tarixiy manbalarda keltirilgan ma’lumotlarni g’azal matnidagi ishoraga, belgiga qiyoslash ham mumkin. Ammo, darslik va majmualarda tanlab olingan murakkab matnni o’quvchilarning yosh xususiyatlariga mos tarzda o’rgatish masalasi muammoligicha qolmoqda va turli bahslarga sabab bo’lmoqda. Bu hol ayniqsa, she’riy matnning tahlilida ko’zga yaqqol tashlanadi. Bu yo’lda dasrliklar uchun tanlab olinayotgan mumtoz

meros namunalarini sharhlash va yosh avlodga o'rgatishda zamonaviy o'qitish usullari qatorida sharqona muqobil usullardan foydalanish samarali natija beradi, deb hisoblaymiz. mumtoz she'riyat har gal o'qilganda yoki tahlil qilinganda, muxlislar turlicha ma'no topadilar va undan ilhom oladilar. G'azal tahlilining turlicha ko'rinishda chiqishining sabablaridan yana biri, bu janrlarning aruz vaznida yozilganligidir [Hojiaxmedov, 2001: 17].

1940-50 yillarga kelib arab alifbosida yozilgan matnlar kirill alifbosiga o'girila boshladi. Aslida, arab alifbosidagi matnni kirill alifbosiga xatosiz ko'chirishning iloji yo'q. Chunki, arab alifbosi imlosidagi ba'zi harflar va tovushlar, qisqa unlilar kirill imlosida aks etmaydi. Yoki, so'z zamirida kelgan bir harf yonma-yon kelsa, bitta shaklda yozilaveradi. Agar tepasida tashdidi bo'lsa, harfning ikkitaligi ma'lum bo'ladi. Lekin xattotlar yozuv belgilarini hamma vaqt ham qo'yavermaganlar. Ana shu ikkilantirilgan tovushlar ba'zan vazn taqozosi bilan bitta tovush sifatida o'qiladi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, umumta'lim maktablarining o'quv dasturiga kiritilgan mumtoz matnlar tahlili jarayonida quyidagi uslubiy xulosalarni tavsiya etishni lozim ko'rdik.

1. Mumtoz nazmga doir namunalarni tahlili talqinida aruz ilmidan dastlabki tushunchalarni berish muhim ahamiyatga ega. Hozirda o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, ayniqsa Alisher Navoiy hayoti va ijodiga katta o'rin ajratilgan. Ammo mumtoz she'riyat talqini bilan bog'liq ilmiy-nazariy ma'lumotlar xususida hech qanday material berilmagan. Shu jumladan, Navoiyning "Mezon ul-avzon" nomli asari esa umuman tilga olinmaydi. Aslida mumtoz she'riyatni aruz vaznisiz tasavvur qilish qiyin. Aruz vazni haqida o'rta maktablar, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga ma'lumot berish yo'llariga bag'ishlangan adabiyotshunos-olimlarning uslubiy qo'llanmalari mavjud. Ular qatorida A.Hojiahmedovning "Maktabda aruz vaznini o'rganish", yana shu mallifning "O'zbek aruzi lug'ati" kabi qo'llanmalarini ko'rsatib o'tish mumkin. Biroq o'tgan asrning 70-80-yillarida cheklangan nusxada chop etilgan bu qo'llanmalarni hozirda topish mushkul. Boshqa tomondan esa, aruz vaznini o'rgatish o'quv dasturlariga kiritilmagani, buning uchun maxsus soatlar ajratilmagani tufayli tilga olib o'tilgan manbalar yordamchi uslubiy qo'llanma darajasida qolib ketdi. Xullas, bu mavzuga jiddiyroq yondashib, uni umumiy o'rta ta'lim tizimida o'qitishning yangi yo'llarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

2. Respublikamiz oliy o'quv yurtlari qoshidagi o'zbek filologiyasi fakultetlarida tahsil olayotgan bo'lajak til va adabiyot o'qituvchilariga mumtoz she'riyat namunalarini tahlil qilish yo'llarini tarixiy manbalarga asoslangan holda o'rgatish zarur. Bu o'rinda Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti professor-o'qituvchilari, xususan metodist olimlar tomonidan bu masalalar ham o'z yechimini topadi deb ishonamiz.

Shuningdek, til va adabiyot o'qituvchilari malakasini oshirish institutlari va kurslari o'quv dasturiga badiiy matn tahliliga oid maxsus kurs kiritish maqsadga muvofiqdir.

3. Hozirgi kunda mumtoz adabiyot asarlari uchun tuzilgan lug'atlar orasida faqat Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 jildlik akademik lug'atni ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Bundan tashqari yana shu shoir asarlari tiliga bag'ishlangan lug'atlar mavjud. Shuningdek, mumtoz shoirlar asarlarining nashrlari oxirida qisqa lug'at berib ketish an'anasi ham mavjud. Ammo maktab, litsey va kollejlarda o'quv dasturidagi mumtoz adabiyot namunalari uchun darslikka ilova tarzida maxsus tuzilgan lug'atlar suv va havodek zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiahmedov A. She'r san'atlarini bilasizmi? – Toshkent, 2001. 90 b.
2. Valixojayev B. Samarqandda oliy ta'lim – madrasai oliya – universitet tarixidan lavhalar. Samarqand, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.- 200 b.
3. Tursunova M. Madrasalar ta'limida adabiyot o'qitish usullari. T.: "Mumtoz so'z" 2017.100 b.
4. Zunnunov A. Badiiy asar tahlili metodikasi. – T.: O'qituvchi, 1992. 120 b.

O‘SMIRLARNI MUSTAQIL HAYOTGA TAYYORLASHDA UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI VA IJTIMOY INSTITUTLAR HAMKORLIGI

Nursulu Nagmetova

Ajiniyoz nomidagi NDPI p.f.f.d (PhD), dotsent
nagmetova83@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda umumiy o‘rta ta’lim maktablari va ijtimoiy institutlar hamkorligi bo‘yicha fakultativ kurslardan samarali foydalanish yo‘llari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlar, mustaqil hayot, ijtimoiy institutlar, oila, mahalla va jamoatchilik hamkorligi.

Abstract: This article describes ways to effectively use facultative courses in cooperation with general secondary schools and social institutions in preparing teenagers for independent life.

Key words: adolescents, independent living, social institutions, family, neighborhood and community cooperation.

Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uzluksiz ta’lim tizimi orqali shakllantirilishini nazarda tutgan holda umumiy o‘rta ta’lim va maktabdan tashqari ta’lim muassasalarining asosiy vazifalari sifatida o‘quvchilarning fanlar asoslari bo‘yicha muntazam bilim olishi, axloqiy fazilatlar, mehnat ko‘nikmalari, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo‘lish, kasb tanlash kabi yo‘nalishlarini belgilab berdi. Xususan, “Umumiy o‘rta ta’lim maktablari to‘g‘risidagi nizom”, “Ota-onalar qo‘mitasini tashkil etish Nizomi”, “Ota-onalar universiteti”ni tashkil etish Nizomi, “Sinf rahbari faoliyatini tashkil etish Nizomi”, Barkamol insonni tarbiyalashda oila, mahalla, maktab hamkorligi mexanizmi va boshqa me’yoriy hujjatlarda ham yoshlarni darsdan tashqari vaqtda mustaqil hayotga tayyorlashda maktab, oila va jamoatchilik hamkorligiga alohida e’tibor berilgan.

Ushbu hujjatlar yoshlar tarbiyasi va ularning ma’naviyati, madaniyati hamda mustaqil hayotda o‘z o‘rnini topib, hurmat-e’tiborga sazovor bo‘lishiga, el oldida o‘z mas’uliyatini seza oladigan, insonparvar bo‘lishiga qaratilgan.

O‘zbekiston mustaqilligi printsiplariga sadoqatli hamda jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishga qodir shaxsni shakllantirish maqsadida ta’lim muassasalari, ota-onalar, oila, mahalla, Yoshlar ittifoqi, jamoat tashkilotlari, fondlar bilan o‘zaro puxta hamkorlik qilishlariga alohida e’tibor berilgan. O‘mirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila, mahalla, maktab hamkorligida kasbga yo‘naltirish buning kunning ma’naviy-ma’rifiy, mafkuraviy, tarbiyaviy zarurati hisoblanadi.

Jumladan, ijtimoiy hamkorlikning ushbu zamonaviy shakllari asosida darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda: tarbiyaviy tadbirning rejali, maqsadli, izchil, tizimli o‘tkazilishi; tarbiyaviy tadbirni hamkorlik pedagogikasi asosida tashkil etish; o‘smirlarning yosh, psixologik va fiziologik xususiyatlarini hisobga olish; tarbiyaviy tadbirlarning o‘smirlar qiziqishi, mayli, intilishlariga javob berishi; hayotiy muammolarning yechimini topishga yo‘naltirilganligi; ta’lim jarayonida olingan axloqiy-ma’naviy bilim, malaka va ko‘nikmalarni mustahkamlash, to‘ldirish va rivojlantirish; jamiyatning faol fuqarosi bo‘lishga tayyor turish zarurati aniqlandi.

O‘smirlarning hayotiy ideal diagnostikasi uch asosiy funksional bosqichni o‘z ichiga oladi:

- o‘smirlarda mustaqil hayotga tayyorlanishga oid bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishni o‘z ichiga oladigan, muammolarni echish yo‘lini aniqlashga yo‘naltirilgan diagnostik funktsiyani amalga oshirish;

- o‘smirlarni mustaqil hayot faoliyatining ijtimoiy ahamiyati bilan tanishtirish va ularni shakllantirish;

- o‘smir shaxsini rivojlantirishni ta’minlashga yo‘naltirilgan axborot-bilish faoliyati orqali mustaqil hayotga nisbatan motivatsiyani shakllantirish va bilishga qiziqishni tarkib toptirish.

O‘smirlarni mustaqil hayotga ijtimoiy-pedagogik jihatdan tayyorlash maqsadidan kelib chiqib, quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan: faoliyat natijalari asosida mustaqil hayotga tayyorlanish-

ning mohiyati va ahamiyatini anglab etish; mustaqil hayotga tayyorlanishga nisbatan motivatsiyani shakllantirish; o'smirlarda o'z yaqinlari, yon-atrofdagilar, tengdoshlari, mahalla va jamaotchilik faollari bilan munosabatga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirish; o'smirlarning hayotda uchraydigan turli masalalarni echishga ijodiy yondashish ko'nikmalarini rivojlantirish; o'smirlarning o'z-o'zini anglashi, o'z o'rnini topishi, ularga egallangan bilim va ko'nikmalarini sinab k'rish, o'zini namoyon qilish imkonini berish.

Shuningdek, "O'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlash" fakultativ kursi doirasida: O'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashning mazmun – mohiyati. Qadimgi va o'rta asr mutafakkirlarining o'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlash borasidagi qarashlari. O'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashning pedagogik-psixologik xususiyatlari. Muloqot madaniyati. Maktabda, oilada va jamoat joylarida muloqot madaniyati. Samarali muloqot mezonlari. O'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda maktab, oila va mahalla hamkorligining ahamiyati. Hozirgi zamon oilalarining turlari. O'smirlik yoshidagi o'g'il va qizlarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari. O'smirlarni sog'lom turmush tarzi asosida mustaqil hayotga tayyorlash. O'smirlarni mustaqil hayotga ma'naviy tayyorlash. O'smirlarda hayotdagi qiyin vaziyatlardan chiqib ketish va qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish kabi mavzularida 17 soatga mo'ljallangan fakultativ mashg'ulotlar tashkil etildi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabida oila, mahalla va jamaotchilik hamkorligida olib boriladigan tarbiyaviy ishlar samaradorligiga erishishda maxsus reja va dastur asosida ta'limiy-tarbiyaviy ishlarining amalga oshirilishi muvaffaqiyatlar garovidir.

Dastur asosida o'smirlarda:

- vatanga muhabbat, sadoqat va umumbashariy qadriyatlarga, demokratik tamoyillarga asoslangan dunyoqarashni shakllantirish;
- bolalarga kelajakda hayotdan munosib o'rin topishi uchun ulug' maqsadlarga erishishda e'tiqod, jasurlik va fidoyilik ruhini yanada chuqur singdirish;
- o'z milliy qadriyatlarimiz, mutafakkirlarimiz meroslaridan, islom dinining mustaqil hayotga tayyor bo'lish va vatanparvarlik, insonparvarlik, ota-onaga mehribonlik g'oyalaridan o'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oqilona foydalanish;
- o'smirlarga mavjud muammolarni aniqlay olish va ularni hal qilishning samarali yo'llarini topishida aniq ko'rsatmalar va maslahatlar berib borish;
- maktab, mahalla va oila a'zolariga, ayniqsa, xotin-qizlarga hurmat e'tiborni shakllantirish;
- «mustaqillik», «erkinlik» tushunchasining mazmun-mohiyatini tushuntirish;
- sog'lomlashtirish ishlarini olib borish, bolalarning jismonan va ruhiy jihatdan oilaviy hayotga tayyorlanish ko'nikma – malakalarini shakllantirish va h.

Yuqorida keltirilgan vazifalar yechimida o'qituvchilarning darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarda interaktiv usullardan foydalanishi o'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda o'quvchilarning motivatsiyasini va ijodiy izlanuvchanligini oshirishga yordam beradi.

"Mard o'g'lonlar", "Temurbeklar maktabi", "Alpomish", "Barkamol avlod" to'garaklari faoliyati ishlab chiqilgan ijtimoiy institutlar bilan o'zaro hamkorlik yo'l xaritasi o'smirlarning yosh va psixologik xususiyatlari, hududning demografik va geografik imkoniyatlari, milliy qadriyatlari, Qoraqalpog'istonning ijtimoiy, iqtisodiy, geosiyosiy, madaniy taraqqiyoti, mamlakat tinchligi va xavfsizligini ta'minlashda o'smirlarning o'zni inobatga olingan holda ishlab chiqildi. Ushbu yo'l xaritasi mazmuni 5-11 sinf o'smirlarini mustaqil hayotga tayyorlashning quyidagi ustuvor yo'nalishlarini o'z ichiga qamrab oldi:

- o'smirlarni vatan tinchligi, ravnaqi yo'lida ijtimoiy g'oyaviy tarbiyalashga yo'naltirilgan ta'limiy-tarbiyaviy ishlar;
- o'smirlarning intellektual salohiyatini o'stirishga qaratilgan chora-tadbirlar;
- o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan dasturiy loyihalar;
- o'smirlarni jismoniy chiniqtirishga yo'naltirilgan tadbirlar;
- o'smirlarda mehnatga ongli munosabat, ijodkorlik, tadbirkorlik, kasbiy malaka – ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar.

Bugungi kunda o'smirlarning kamol topishida ko'pgina tarbiyaviy omillar: maktab, oila, mahallaning o'zaro hamkorligiga ehtiyoj tobora kuchaymoqda. Maktabdagi tarbiyaviy ishlar pedagogik jihatdan, maqsadga muvofiq omillarga hamda keng imkoniyatlarga ega. Tadqiqotlar boshida aniqlashimiz

cha, maktabdan tashqari olib boriladigan ishlar ko‘pincha maktab tomonidan qo‘yiladigan talablar bilan kelishmagan holda amalga oshirilgan, pedagogik-psixologik qoidalarga amal qilinmagan. Oqibat – natijada maktab tomonidan o‘tkazilgan tarbiyaviy ishlar o‘z kuchini yo‘qotadi. Shuning uchun o‘smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashdagi faoliyatni oshirish maqsadida zamon talabidan kelib chiqqan holda zarur metodikani ishlab chiqishda maktab, oila, mahalla hamkorligining mazmunini aniqlash va maqsad, vazifalarini belgilash muhimdir. Bu o‘rinda:

- maktab, oila, mahallaning hamkorlikda o‘zaro faoliyat olib borishi;
- hamkorlikdagi faoliyatning zarurligi, imkoniyatlari, vazifalari va afzalliklarining to‘g‘ri anglanishi;
- o‘smirlarning axloq-odob qoidalari yuzasidan maktab, oila, mahallalarda bir xil talablarning qo‘yilishi;
- mahalliy sharoitlar, qishloq yoki shahar tarixi, uning geografik joylashishi, tabiati, aholining turmush tarzi va faoliyati hisobga olinishi;
- tarbiyada izchillik, uzviylik va ketma-ketlik tamoyiliga amal qilinishi;
- o‘smirlarning o‘z-o‘zini boshqarishi, tashabbuskorligini baholash, ijodkorlik qobiliyatini hisobga olish;
- o‘smirlarning maktabda, oilada, mahallada bo‘ladigan barcha tarbiyaviy ishlarga qatnashishini ta’minlash kabi masalalarga katta e’tibor berish maktab, oila, mahalla hamkorligida o‘smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda ma’lum bir tizim asosida ish olib borish imkoniyatini tug‘dirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida o‘smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil etishda maktab, oila va mahalla hamkorligida interaktiv metodlardan foydalanishning ahamiyati katta bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жисмоний ва маънавий етук ёшлар – эзгу мақсадларимизга етишда таянчимиз ва суянчимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий Ҳаракати IV қурултойидаги нутқи. Халқ сўзи. 2017 йил 1 июль. – Б. 1-3.
2. Асланова М. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ҳамкорлигини бошқариш. – Т.:2008. – 32 б.
3. Мусурмонова О. Оила маънавияти-миллий ғурур. Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1999.– 200 б.

ADABIY TA’LIMDAGI IJODIY FIKRLASHNING XALQARO AHAMIYATI

Mahfuza To‘ychiyeva

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU dotsent,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori
mahfuza.t.u.@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) o‘quvchilarning ta’limdagi ko‘rsatkichlarini baholash bo‘yicha xalqaro dastur — PISAning 2022-yilgi natajalaridan olingan xulosa, tashkilot hisobotiga tayangan holda esa ta’limda ijodiy fikrlashning o‘rni, ahamiyati masalasi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, ijodiy fikrlash, maktab, o‘quvchi, malaka, ko‘nikma.

Abstract: The article highlights the role and importance of creative thinking in education, based on the results of PISA 2022, the international program for evaluating student performance in education by the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), based on the organization’s report.

Key words: education, creative thinking, school, student, competence, skill.

O‘zining asosiy maqsadi har bir o‘quvchi uchun o‘zgarish va imkoniyatlar davrida rivojlanish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma, qadriyatlar va munosabatlarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘lishini

ta'minlash deb biladigan OECDning PISA testida O'zbekiston 2022-yilda ilk bora ishtirok etdi. 81 mamlakat va hududdan 690 mingdan ortiq 15 yoshli maktab o'quvchilari ishtirok etgan tadqiqotda O'zbekistondagi 202 maktabdan 7200 dan ortiq o'quvchi qatnashgan. Mamlakat har uch yo'nalish bo'yicha ham **oxirgi o'ntalikdan** joy oldi: matematik savodxonlik — 364 ball (tadqiqotda ishtirok etgan davlatlar ko'rsatgan o'rtacha natija 472 ball bo'ldi), o'qish savodxonligi — 336 ball (476 ball), tabiiy-ilmiy savodxonlik bo'yicha — 355 ball (485 ball). Natija yomon chiqqan bo'lsa-da, mutasaddilar "PISA shok" bo'lmaganligini, har holda natijalar shunday bo'lishi kutilganligini, bu testdan maqsad, ta'lim qaysi nuqtada turganini bilish ekanligini aytishmoqda. Test olingandan keyin natijalar bo'yicha hisobot taqdim etiladi. OECD hisoboti ta'limning ertasi uchun katta ahamiyatga egadir. Tashkilot ham olingan test natijalarining tahlili mamlakatlarning ta'lim siyosatini belgilashda ahamiyat kasb etadi deb hisoblaydi. Natijalar tahlil qilingan hisobot ochiq saytda beriladi. Bu boshqa mamlakatlar hisoboti bilan tanishish imkonini beradi.

OECD Ta'lim va malakalar direksiyasi direktori Andreas Shlyayxer bu haqda shunday yozadi: PISA butun dunyoda vazirliklarga yuqori sifatli qiyosiy ma'lumotlarni taqdim etib, ushbu tahlildan amalda foydalanishga undaydi. Maktab rahbarlari va o'qituvchilari PISA maktablari testi orqali yuqori sifatli kompetensiyaga asoslangan baholash va taqqoslash ma'lumotlaridan foydalanishlari mumkin. Maktablar o'z o'quvchilariga yordam berish uchun PISA ma'lumotlaridan foydalanadilar. Bu ularga dunyodagi eng ilg'or ta'lim tizimlari bilan solishtirganda ta'lim natijalari ta'lim sifati va imkoniyatlari bo'yicha mamlakat ta'limi qayerda turishini yuqoridan ko'rish imkonini beradi. PISA natijalari ta'limga javobgar mutasaddilarga: natijalar, tahlillar ular uchun nimani anglatadi, ular eng innovatsion, rivojlangan ta'lim tizimlaridan nimani o'rganishlari mumkin? Ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlari o'xshash boshqa mamlakatlaridagi faoliyat yuritadigan yuqori natija ko'rsatgan maktablarga qanday o'xshash yoki ulardan qanday farqli jihatlari bor kabi savollarga javob topish imkonini beradi. OECDning Xalqaro talabalarni baholash dasturi (PISA) 20 yildan ortiq vaqt davomida 80 dan ortiq mamlakatda milliy maktab tizimlarining sifati, tengligi va samaradorligini baholab keladi. PISA tomonidan to'plangan ma'lumotlardan foydalanib, mamlakatlar o'z o'quvchilarining saviyasini taqqoslab, keyingi qadamlar uchun qimmatli ma'lumotlarni olishlari mumkin bo'ldi. Sinovdan so'ng, har bir maktab natijalarini foydalanuvchilarga qulay formatda (qo'llanma va video ko'rsatmalar shaklida) hisobotini oladilar. Testda qatnashgan har bir maktab tahlil natijalaridan o'qish samaradorligini, ta'lim sifatini yaxshilash maqsadlaridan foydalanadi. Masalan, hisobotdan Braziliya shimoli-sharqidagi Sobral maktabi o'qituvchilarini tanishtirib, o'quvchilar va ularning oilalari bilan muloqot o'rnatishda aniq yo'nalish uchun foydalangan. Taylandda hisobotidan keyin kam ta'minlangan o'quvchilarni maktabga borishlariga va ularning o'qishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan stipendiya dasturlari ishlab chiqildi. Portugaliyada maktab o'z ma'lumotlaridan turli sohalaridagi maktablar bilan solishtirib, imkoniyatlarini rivojlantirish uchun foydalanmoqda. Tashkilot ma'lumotlar nafaqat maktablar uchun o'z doirasida foydali, balki o'rganish, tanqidiy fikrlash va ta'limni yaxshilash uchun boshqa davlatlardagi ishtirokchi maktablarning strategiyalari, siyosatlari va amaliyotlari bilan bo'lishish va ulardan o'rganish imkoniyatini beradi deb hisoblaydi. O'zbekistonda test tahlili, undan xulosalar chiqarish bo'yicha ilmiy izlanishlar hali sezilganicha yo'q. OECD xalqaro talabalarni baholash dasturi (PISA) 15 yoshli o'quvchilarning majburiy ta'limni yakunlash arafasida zamonaviy jamiyatlarda to'liq ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni qay darajada egallaganliklarini baholaydi. Baholash nafaqat talabalar bilimlarini takrorlay olishlarini aniqlaydi; shuningdek, talabalar o'rgangan narsalaridan qanchalik yaxshi ekstrapolyatsiya qilishlari va bu bilimlarni maktabda ham, maktabdan tashqarida ham qo'llashlari tekshiriladi. Bu o'quvchilar bilganlari uchun emas, balki bilganlari bilan nima qila olishlarini aks ettiradi. O'quvchilarga texnologiya (AKT) bo'yicha tanishuv anketasi tarqatildi. PISA OECD va hamkor mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikdagi sa'y-harakatlar mahsulidir. Baholar hamkorlikda ishlab chiqiladi, ishtirokchi davlatlar tomonidan kelishiladi va milliy tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Ishtirokchi maktablardagi o'quvchilar, o'qituvchilar va direktorlarning hamkorligi PISAni ishlab chiqish va amalga oshirishning barcha bosqichlarida muvaffaqiyatga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Baholash o'qish, matematika va fanning asosiy sohalariga qaratilgan. O'quvchilarning innovatsion sohadagi malakasi ham baholanadi;

PISA 2022 da ushbu soha ijodiy fikrlash edi. PISA baholash tizimida ijodiy fikrlashga alohida e’tibor beriladi. Tashkilot hisobotida ijodiy fikrlashga oid ko’plab tadqiqotlar, manbalarga murojaat qilindi. Unda ijodiy fikrlash ijodiy ish bilan shug’ullanish uchun zarur bo’lgan kognitiv jarayonlarni anglatadi. U amaliyot orqali rivojlantirilishi mumkin bo’lgan va barcha talabalar kundalik sharoitda namoyish eta oladigan moslashuvchan individual qobiliyat sifatida ta’riflanadi.

2022 PISA da ijodiy fikrlash nima uchun baholandi degan savolga shunday izoh berilgan: ijod insoniyat madaniyati va jamiyatdagi fan va texnologiyadan tortib falsafa, san’at va gumanitar fanlarga cha bo’lgan turli sohalarida asqotadi. Butun dunyodagi tashkilot, jamiyatlar kelajagi innovatsiyalar va ilm-fan rivojiga tobora ko’proq bog’liq bo’lib bormoqda. Barcha shaxslar ijodiy fikrlash salohiyatiga ega. Ijodiy fikrlash – bu bilim va amaliyotga asoslangan aniq kompetentsiya bo’lib, u orqali cheklangan va qiyin sharoitda ham inson (yoki guruh) yaxshiroq natijalarga erishish mumkin. Tadqiqotchilar va o’qituvchilar ham ijodiy fikrlashga e’tibor qaratishlari bilan bir qator boshqa ko’nikmalarni: o’zaro va shaxsiy va muammolarni hal qilish ko’nikmalarini qo’llab-quvvatlashi, shaxsiyatni rivojlantirish, ijtimoiy faollik va kelajakda erishadigan muvaffaqiyatiga ilhomlantirishi mumkin. Ijodiy fikrlash ta’lim orqali rivojlanishi mumkin va rivojlanishi kerak. Ta’limning asosiy roli o’quvchilarni hayotda va jamiyatda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo’lgan malakalar bilan qurollantirishdan iborat. Ijodiy fikrlash qobiliyati quyidagi sabablarga ko’ra maktabda rivojlantirish kerak bo’lgan muhim kompetentsiyadir:

- Ijodiy fikrlash yoshlarni hisob va savodxonlikdan tashqari “XXI asr ko’nikmalari” bilan ataladigan moslashuvchan va innovatsion ishchilarni talab qiladigan tez o’zgaruvchan dunyoga moslashishga yordam beradi. Bugungi kundagi bolalarni hali mavjud bo’lmagan, biz tasavvur qila olmaydigan ijtimoiy muammolarga javob beradigan va yangi texnologiyalardan foydalanadigan muhit kutib turibdi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish ularni moslashishga, mashinalar tomonidan osonlik bilan takrorlab bo’lmaydigan ishlarni bajarishga va innovatsion yechimlar bilan tobora murakkablashib borayotgan muammolarni hal qilishga tayyorlashga yordam beradi.

- Ijodiy fikrlashning ahamiyati mehnat bozori talabi bilan to’g’ri proportsional bo’lib, u o’quvchilarga o’z salohiyatini kashf etish va rivojlantirishga yordam beradi. Maktablar o’quvchilarning har tomonlama rivojlanishida va ularni o’zlari yashayotgan jamiyatning bir qismi ekanliklarini his qilishlarida muhim rol o’ynaydi. Shuning uchun maktablar yoshlarga qobiliyatlarini tarbiyalashda yordam berishlari va jamiyatning yanada keng rivojlanishiga hissa qo’shishlari uchun imkoniyat yaratishlari kerak

- Ijodiy fikrlash til va san’atdan tortib fan, texnologiya, muhandislik va matematika (STEM) fanlarigacha bo’lgan qator fan sohalarida muhim ahamiyatga ega. Ijodiy fikrlash o’quvchilarning ijodkor bo’lishiga, o’ziga xos g’oyalarni rivojlantirishga, fikr yuritishga va muammolarni hal qilishga yordam beradi. Har qanday boshqa qobiliyat singari, ijodiy fikrlashni ham qo’llab quvvatlash orqali rivojlantirish mumkin. O’qituvchilar sinfda o’quvchilarning ijodiy fikrlashini qanday tan olish va rag’batlantirish mumkinligi borasida yordamga muhtoj. Shu boisdan OECD Ta’lim tadqiqotlari va innovatsiyalar markazi (CERI) ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi harakatlarni qo’llab-quvvatlaydi. Ijodiy fikrlashni baholash bir necha bosqichli jarayonlarni ichiga oladi. Unda ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, mutaxassislar bilan hamkorlik qilish, test topshiruvchilar mansub bo’lgan madaniyatlar o’rtasidagi tafovutlarni inobatga olish va h. Ijodkorlik “individual yoki guruh ijtimoiy kontekstda aniqlanganidek yangi va foydali bo’lgan mahsulot ishlab chiqaradigan qobiliyat, jarayon va muhit o’rtasidagi o’zaro ta’sir” deb ta’riflanadi. Odamlar ijodiy ishlarni amalga oshirish uchun ma’lum bir sohada tegishli bilim va ko’nikmalar, rag’batlantirish, qo’llab-quvvatlaydigan muhitga muhtojlik sezadilar.. Ijodkorlikka oid adabiyotlar odatda “katta-c” ijodkorligi va “kichik-c” ijodkorligini farqlaydilar. “Katta-K” (“Big-C”) ijodkorligi intellektual va/yoki texnologik yutuqlar, badiiy yoki adabiy asarlar bilan bog’liq. “Kichik-K” ijodkorligini esa barcha namoyish etishi mumkin. Ijodkorlikning bu turi oddiygina suratga olishdan, dasturxon bezashdan muammoga yechim topishgacha namoyon bo’ladi. Adabiy ta’lim ijodiy fikrlashni oshirishdagi o’rni alohida ekanligi sababli maqolada OECD Xalqaro tashkilotining u haqidagi qarashlari, ta’riflari, izohlarini bilish ta’lim kelajagiga qiziqqanlar uchun foydali deb hisobladik va unga alohida to’xtaldik.

Quyida katta hisobotdan olingan xulosalarning bir qismi sifatida O’zbekistonning ba’zi ko’rsatkichlarini bilan berilmoqda.

O'zbekiston	OECD mamlakatlaridagi o'rtacha ko'rsatkich(izoh)
O'quvchilar matematika, o'qish va tabiatshunoslik bo'yicha OECD o'rtacha balidan kamroq ball oldi	
O'rtacha ko'rsatkichdan kichikroq qismi kamida bitta fan bo'yicha yuqori natijalarga erishgan (5 yoki 6 daraja).	Talabalarning OECD mamlakatlaridagi o'rtacha ko'rsatkichdan kichikroq qismi barcha uchta fan bo'yicha minimal malaka darajasiga (2-darajali yoki undan yuqori) erishdi.
14 foizi o'qish bo'yicha 2 yoki undan yuqori darajaga erishgan	OECD o'rtacha: 74% O'rtacha uzunlikdagi matndagi asosiy g'oyani aniqlay oladilar, aniq, garchi ba'zan murakkab mezonlar asosida ma'lumot topadilar, matnlarning maqsadi va shakli haqida fikr yuritiladi.
5 va undan yuqori darajaga hech bir o'quvchi erishmagan	OECD o'rtacha: 7 foiz Bu talabalar uzun matnlarni tushunishlari, mavhum tushunchalarni qo'llay oladilar. Matn mazmuni yoki manbasiga taalluqli bo'lgan belgilarga asoslanib, mazmun va fikr o'rtasidagi farqni aniqlaydilar
25 foizi (eng katta ulush) ijtimoiy-iqtisodiy miqyosda 4-xalqaro guruhda bo'lgan. Ularning matematika bo'yicha o'rtacha ball 368 ballni tashkil etdi.	Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy maqomning PISA indeksi shunday hisoblab chiqilganki, PISA imtihonini topshirgan barcha talabalar, ular yashash joyidan qat'i nazar, bir xil ijtimoiy-iqtisodiy miqyosda olinadi. Turli mamlakatlardagi o'xshash ijtimoiy-iqtisodiy sharoitdagi o'quvchilarning ko'rsatkichlarini solishtirish uchun ushbu indeksdan foydalanish mumkin. Estoniya va Yaponiyada bir xil ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga ega bo'lgan talabalar sezilarli darajada yuqori ball olishadi.
Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ustun bo'lgan bolalar (ijtimoiy-iqtisodiy ta'minlanganlik bo'yicha eng yuqori 25 foiz) matematika fanidan 22 ball bilan kam ta'minlangan talabalardan (pastki 25 foiz) ko'proq natija ko'rsatdilar.	Bu OECD mamlakatlari bo'yicha ikki guruh o'rtasidagi o'rtacha farqdan (93 ball) kichikroqdir
O'g'il bolalar matematika fanidan qizlardan 6 ballga o'zib ketdi; o'qish bo'yicha qizlar o'g'il bolalarni 22 ballga ortda qoldirdi.	Dunyo miqyosida matematika bo'yicha 40 ta davlat va iqtisodda o'g'il bolalar qizlardan, yana 17 ta davlat yoki iqtisodda qizlar o'g'il bolalardan o'zib ketgan, qolgan 24 tasida esa sezilarli farq aniqlanmagan. PISA 2022 da ishtirok etganlardan 81 tadan 79 tasida o'qish bo'yicha qizlar o'rtacha o'g'il bolalardan yuqori ball olishgan.
1)86 foizi maktabda oson do'st orttirishini 2) 71 foizi o'zini maktabga erkin his qilishini qayd etdi. 3) 18% maktabda o'zini yolg'iz his qilishini va 18 foiz maktabdagi narsalardan chetda qolganligini aytdi.	1)OECD o'rtacha: 76 foiz 2) OECD o'rtacha: 75 foiz 3) OECD o'rtacha: 16% va 17%

10 foizi o‘z hayotlaridan qoniqish hosil qilmaydi: ular hayotdan qoniqish darajasini 0 dan 10 gacha bo‘lgan shkala bo‘yicha 0 dan 4 gacha baholagan.	OECD mamlakatlari bo‘ylab o‘rtacha hayotdan qoniqish hosil qilmaydigan talabalar ulushi 18 foizga oshgan.
15% o‘quvchilar maktabga ketayotganda o‘zlarini xavfsiz his qilmaydi.	OECD o‘rtacha: 8%
14% o‘z sinflarida o‘zlarini xavfsiz his qilmaydi.	OECD o‘rtacha: 7%
20 foizi maktabning boshqa joylarida (masalan, koridorda, oshxonada, hojatxonada) o‘zlarini xavfsiz his qilmaydi.	OECD o‘rtacha: 10%
Qizlarning 15% va o‘g‘il bolalarning 19% oyiga bir necha marta zo‘ravonlik qurboni bo‘lgan.	OECD o‘rtacha: qizlar 20%; o‘g‘il bolalar 21%
jami xarajatlar taxminan 15 300 AQSh dollariga (XQP) teng.	Muayyan chegaragacha (o‘n yillik o‘qish uchun 2019-yilda 6 yoshdan 15 yoshgacha bo‘lgan barcha boshlang‘ich va o‘rta maktab yillarida bir o‘quvchiga to‘g‘ri keladigan) jami xarajatlari 75 000 AQSh dollaridan (XQP)

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) o‘quvchilarning ta’limdagi ko‘rsatkichlarini baholash bo‘yicha xalqaro dastur — PISAning 2022- yilgi natijalari hali jiddiy tadqiqotlar olib borilishga manba bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

<https://www.oecd.org/>
<file:///D:/Piza/b25efab8-en.pdf>
[The Perceived Returns to Education and the Demand for Schooling.pdf](#)
[uzbekistan.pdf](#)
[Global-Proficiency-Framework-Reading.pdf](#)

YOSHLAR ONGIGA MA’NAVIY QADRIYATLARNI SINGDIRISHDA INNOVATSION VA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Maxsuda Sariboyeva

GuLDU dotsenti,

moviy69@mail.ru

Mahfuza Tuychiyeva

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO‘TAU dotsenti

mahfuza.t.u.@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada o‘quvchi-yoshlar ongiga ijobiy fazilatlar, ma’naviy qadriyatlarni singdirishda adabiyot o‘qituvchisining kompetensiyaviy yondashuvi, shuningdek, badiiy asarlarni o‘rgatishda innovatsion ta’lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to‘liq mosligini ta’minlash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri ekahligi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Ma’naviyat, qadriyat, badiiy adabiyot, ta’lim va tarbiya, kompetensiyaviy yondashuv, innovatsiya, davlat ta’lim standarti, zamonaviy texnologiya, media vositalar.

Abstract: In the article, the competent approach of the literature teacher in instilling positive qualities, spiritual values in the minds of students and young people, as well as creating an innovative educa-

tional environment in teaching works of art, ensuring its full compliance with international standards, is analyzed as one of the problems of today's world.

Key words: Spirituality, value, fiction, education and upbringing, competence approach, innovation, state education standard, modern technology, media tools.

O'zbekiston Respublikasida dunyoning rivojlangan mamlakatlari kabi kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirishga yanada e'tibor berilib, o'quv dasturlari va o'quv fanlari bo'yicha DTS kompetentsiyali yondashuv asosida qayta ishlandi.

Mazkur kompetentsiyali yondashuv asosida shakllantirilgan DTS amaliyotga joriy etish ta'lim-tarbiya jarayonining boshqa tarkibiy qismlari: o'qitish metodlari, vositalari va shakllariga innovatsiya kiritish orqali modernizatsiyalashni talab etadi.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganidek, "Ta'lim va tarbiya, ilm-fan, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at, sportni rivojlantirish masalalari, yoshlarimizning chuqur bilimga ega bo'lishi, chet tillarini va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini puxta egallashini ta'minlash doimiy ustuvor vazifamiz bo'lib qoladi" [Sh.M.Mirziyoyev 2017:16].

Zamonaviy texnologiyalar rivojlanish holati, birinchi navbatda, jamiyatning intellektual salohiyatiga, ya'ni ta'lim sohasi taraqqiyotiga bog'liq. Demak, ta'lim usullari va ularning pedagogik samaradorlikni oshirishdagi o'rnini aniqlash mamlakatimiz taraqqiyotidagi belgilovchi, hatto hal qiluvchi odim sanaladi.

Adabiyot inson ruhiyatiga ko'rsata oluvchi ta'sir kuchi jihatidan hamisha boshqa ma'naviy sohalar-dan ustun bo'lib kelgan. Shu bois, uning zimmasiga og'irroq mas'uliyat yuklangan.

Adabiyot o'qituvchisining boshqaruvchi sifatida kichik tadqiqot va innovatsion faoliyatni tashkil etish jarayonida qo'llanilishi rejalashtirilayotgan interfaol metodlar mohiyatidan to'la xabardorligi kifoya qilmay, shu bilan birga, darsni tashkiliy-metodik jihatdan to'g'ri tashkillashtirishi, o'quvchilar faoliyatini nazorat ostiga olishi, kutilmagan tasodif yuz bergan yoki xatoga yo'l qo'yilgan holatlarni tezda seza olishi, muammoli vaziyatlarni to'g'ri tashkil etishi, shuningdek, dars davomida ma'lum tuzatishlarni kiritib borishi hamda pedagogik kompetentlikka ega bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Chuqur kuzatishlar natijasida aytilgan quyidagi fikrlarga e'tibor beraylik. Ta'limdagi innovatsiyalar chetniki bo'lgani uchun emas, balki samarali bo'lgani uchun o'qitish amaliyotida qo'llanishi kerak. Hozirda innovatsion yondashuvlarning samara berishidan ko'ra qo'llanish faktining o'zi muhimday bo'lib turibdi [Yo'ldoshev, 2019].

Demak, o'quvchilarni shunchaki o'qishga emas, o'qib o'rganishga, o'rgatib o'rganishga, o'rganib o'rganishga hamda shu ma'lumotlarni amalda hayotga tatbiq etishga undaydigan zamonaviy usullarga asoslangan pedagogik jarayon maqsadga yo'naltirilgan tizimli, innovatsion, kompetensiyaviy yondashuvlar amaliyotidir.

Taniqli metodist olim Q.Yo'ldosh "Kompetentlilik ko'proq o'qish kechimida shakllantiriladi, lekin faqat maktab yoki boshqa o'quv yurtidagina emas, balki oilada, ishda, siyosatda, diniy aqidalarga amal qilishda, madaniyatga munosabatda ham qaror topadi. Shu sababli, kompetentlilikni shakllantirish barcha ta'limiy-madaniy vaziyatning birgalikdagi faoliyati natijasida shakllantiriladi", deb fikr bildiradi.

Bevosita adabiyot o'qituvchisining kompetentliliigi dasturda o'rganish uchun taqdim etilgan badiiy asarlardagi o'quvchilar ruhiyatining sog'lomlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsata oladigan, ularni ma'naviy kamolot sari yetaklaydigan, tuyg'ularini noziklashtiradigan jihatlarni ilg'ay bilishi, ulardan dars jarayonida har bir o'quvchiga mos ravishda foydalana olishini nazarda tutadi [Husanboyeva, Niyozmetova 2018: 36].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, kompetentlilik tushunchasi nafaqat kognitiv va ijtimoiy-mehnatga doir, balki motivatsion, ma'naviy-axloqiy, maishiy turmushga doir xususiyatlarga ham ega hodisadir. U o'z ichiga bilim, ko'nikma va malakani egallash shaklida o'qitishga doir jihatlarni olgani singari qadriyatlarga munosabatlar tizimi, odat va qiliqlarni ham qamrab oladi. Kompetentlilik ko'proq o'qish kechimida shakllantiriladi, lekin faqat maktab yoki boshqa o'quv yurtidagina emas, balki oilada, ishda, siyosatda, diniy aqidalarga amal qilishda, madaniyatga munosabatda ham qaror topadi. Shu sababli, kompetentlilikni shakllantirish barcha ta'limiy-madaniy vaziyatning birgalikdagi faoliyati natijasida shakllantiriladi.

Zamonaviy pedagogika bilim, ko‘nikma va malakalar o‘quvchilarning o‘zlari tomonidan mustaqil o‘zlashtirilgandagina ta’lim jarayoni samarali kechadi, deb hisoblaydi.

Istiqlol davriga kelib ta’lim tizimida badiiy adabiyot namunalarini o‘qitish muammolariga sog‘lom va xolis yondashila boshlandi. Ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalari ta’lim subyektlarida adabiyotga doir nazariy bilimlar hosil qilishda ham, ularda ezgu ma’naviy sifatlarni, insoniy fazilatlar shakllantirishda ham alohida o‘rin tutadi.

Metodist olim V.Qodirov o‘zining “Mumtoz adabiyot: o‘qitish muammolari va yechimlar” [Qodirov, 2009: 3] monografiyasida mumtoz adabiyotni o‘rganish borasidagi badiiy-estetik muammolarni yangicha hal qilishga erishgan. Xususan, “Xamsa”ga kirgan dostonlarni o‘rganish yuzasidan yangi qarash va tavsiyalar beradi. Olim epik asarlarni sun’iy ravishda qismlarga taqsimlamay, yaxlit bir butunlik, mantiqiy uyg‘unlikda o‘rganish yo‘llarini ko‘rsatadi hamda asarlarni badiiy-ramziy zaminda tahlil qilish, ularda ko‘tarilgan muammolarni zamonaga bog‘lash, o‘quvchini epik asarlarning qahramonlariga ergashishga odatlantirish usullariga to‘xtaladi.

Interfaol usullarni ta’lim amaliyotiga qo‘llab ijobiy natijalarga erishgan o‘qituvchi metodik yangiliklarni, kompetensiyali yondashuvni izlay boshlaydi.

Kompetensiyali yondashuvda – o‘qitish maqsadlari o‘quvchilar tomonidan o‘z-o‘zini anglash, ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quv maqsadlariga erishish yo‘llarini tushunish, o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish, o‘quvchilarning shaxs sifatida o‘z-o‘zini rivojlantirish orqali jamiyat va mustaqil hayotga moslashuvi, ijtimoiylashuvi kabi ustuvor yo‘nalishlarni mo‘ljallash nazarda tutish zarur [Tolipova, 2002: 17].

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o‘qitishning asosiy mohiyati ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘z shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusida kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida qo‘llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirish sanaladi.

Barcha tashkiliy ishlarni amalga oshirgach, adabiyot o‘qituvchisi darsning samarali tashkil etilganligini aniqlash hamda natijalarni tahlil etishi, shuningdek, qisqa savol-javoblar orqali o‘quvchilarning taassurotlarini o‘rganishi maqsadga muvofiq bo‘lib, bu harakat keyingi pedagogik faoliyat yo‘nalishini belgilashga ham yordam beradi.

O‘quvchilar kelgusida hayoti davomida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi, mazkur jarayonda duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan tayanch kompetensiyalarga ega bo‘lishi lozim.

Ma’lumki, umumiy o‘rta ta’lim maktablari zimmasiga ta’lim-tarbiya jarayoni orqali o‘quvchilarda tayanch kompetensiyalar, jumladan, *kommunikativ, axborot bilan ishlay olish, shaxs sifatida o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasi, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi, umummadaniy kompetensiyalar, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyalarini* tarkib toptirish vazifasi yuklatilgan.

Maktab o‘qituvchisi **kommunikativ kompetensiyani** tarkib toptirishni nazarda tutgan holda adabiyot darslarida o‘quvchilarning kelgusida jamiyatda muloqotga kirishishi uchun zarur bo‘ladigan og‘zaki va yozma nutqni mukammal o‘zlashtirishi, o‘z fikrini aniq va tushunarli bayon etish, darslik va qo‘shimcha adabiyotlardagi matn asosida mantiqiy ketma-ketlikda savollar tuzish, savollarga yozma va og‘zaki javob yozish, o‘z o‘rtoqlari va ustozlar bilan muloqotda muomala madaniyati me’yorlariga amal qilish, kichik guruhlarda ishlash jarayonida guruh a’zolarining fikrini hurmat qilgan holda o‘z fikrini bayon eta olish, jamoaviy hamkorlikda ishlay olish, o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalariga asoslangan holda o‘z fikrini himoya qilish va ishonтира olish, darslarda tashkil etiladigan o‘quv bahslar va turli ziddiyatli vaziyatlarda o‘z ehtiroslarini boshqarish, muammo va kelishmovchiliklarni hal etishda zarur bo‘lgan qarorlarni qabul qila olishi lozim.

Shuni qayd etish kerakki, masalan, umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinf darslarida didaktik o‘yin texnologiyasining musobaqa darslari, o‘yin mashqlar, hamkorlikda o‘qitish texnologiyasining kichik guruhlarda ishlash, “Yelpig‘ich” yoki “Zigzag”, “Birgalikda o‘qiymiz” metodlari, muammoli ta’lim texnologiyasining “Aqliy hujum”, “Keys-stadi” metodlaridan foydalanish orqali o‘quvchilarda

bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish barobarida kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirish imkoniyati mavjud.

O'quvchilarda kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishda adabiyot darslarida o'tkaziladigan kechalar va tanlovlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot o'qituvchisi o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetensiyasini tarkib toptirish maqsadida mavzuga oid o'quv va videofilmlardan foydalanishi, qo'shimcha adabiyotlar va internet saytlaridagi ma'lumotlarni saralashi, shu asosda o'quvchilarga referat va taqdimot materiallarini tayyorlash yuzasidan topshiriqlarni berish orqali ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishi uchun dars, darsdan tashqari ishlar, ekskursiyalar va sinfdan tashqari mashg'ulotlardan samarali va o'z o'rnida foydalanishi zarur.

O'qituvchi media vositalardan foydalanib, didaktik topshiriqlarni bajartirish uchun o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetensiyasini tarkib toptirishi lozim. Shuningdek, media manbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Adabiyot o'qituvchisidan o'quvchilarning shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini tarkib toptirish maqsadida o'quvchilarning mustaqil ishlari va ta'limiga e'tibor qaratishi, doimiy ravishda o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, kognitivlik ko'nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o'z xatti-harakatini muqobil baholash va mustaqil qaror qabul qila olish ko'nikmalarini egallashni nazarda tutish talab etiladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion texnologiyalar, jumladan, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanish esa o'quvchilarning shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini tarkib toptirish imkonini beradi.

O'qitish jarayonida o'quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini tarkib toptirishda darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar muhim o'rin tutadi. Mazkur jarayonda o'quvchilarni tabiat va jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlar, mavzuga doir O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi moddalar bilan tanishtirish, aqliy, ma'naviy-axloqiy, iqtisodiy, huquqiy, jismoniy, mehnat tarbiyasiga e'tibor qaratish, muayyan kasbni mukammal egallash orqali Vatan ravnaqiga hissa qo'shish, jamiyat va oilasi manfaatlari uchun xizmat qilish, insonlarga mehr-muruvvat ko'rsatish, saxovatli bo'lishga undash zarur.

Tabiat muhofazasiga oid kechalar, ko'kalamzorlashtirish tadbirlari, shoir va yozuvchilar bilan uchrashuvlar o'tkazish o'quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini tarkib toptirishga zamin tayyorlaydi.

O'quvchilarda milliy va umummadaniy kompetensiyalarni tarkib toptirish uchun ona tili va adabiyot o'qituvchisi fanlarni o'qitishda o'quvchi-yoshlar ongi va qalbiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarini singdirish, vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli, badiiy va san'at asarlarini tushunish, orasta kiyinish, madaniy qoidalarga va sog'lom turmush tarziga amal qilish layoqatlarini shakllantirishga e'tibor qaratishi lozim.

O'quvchilar bilan o'tkaziladigan mavzuli kechalar, tadbirlar, uchrashuvlar, o'quvchilarda umummadaniy kompetensiyalarni tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi.

O'quvchilarda matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasini tarkib toptirishda adabiyot o'qituvchisi o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda turli diagramma, chizma va modellarni o'qiy olish, inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan, qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan foydalana olish layoqatlarini shakllantirishni yo'lga qo'yishi lozim.

Mazkur kompetensiyalar umumta'lim fanlari orqali o'quvchilarda shakllantiriladi.

Yuqorida qayd etilgan fikrlar adabiyot fanlarini o'qitishda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni tarkib toptirishga zamin tayyorlaydi.

Bugungi yoshlar hayotda rioya qilinishi lozim bo'lgan ma'naviy me'yorlarga muvofiq tarbiya topishi lozim.

Xususan, o‘quvchi-yoshlar ongiga ma’naviy qadriyatlarni singdirishda adabiyot o‘qituvchisining innovatsion va kompetensiyaviy yondashuvi jiddiy qayta ko‘rib chiqilishga muhtoj. Zotan, ta’lim jarayonida o‘quvchi-yoshlar ongiga ijobiy fazilatlarni singdirishda ularning ahamiyati tengsiz. Shuning uchun ham ushbu jarayonni yuqoridagidek yondashuvlar asosida samarali tashkil etish ulkan qimmatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –T.: O‘zbekiston, 2017. –592 b.
2. Yo‘ldoshev Q. Ta’limda egamanlik aksiomasi (Biz ko‘zlagan maqsadga eltuvchi yo‘ldir). “Is-honch” gazetasi. 2019.
3. Husanboyeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi /o‘quv qo‘llanma, “Barkamol fayz media” nashriyoti, 2018. – 352 b.
4. Qodirov V. Mumtoz adabiyot: O‘qitish muammolari va yechimlar. –T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2009. –244 b.
5. Tolipova J.O. Biologiya ta’limi texnologiyalari. –T.: “O‘qituvchi” 2002.

O‘QUVCHILARDA MUTOLAA MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Okila Turakulova

Pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti
universiteti O‘zbek tili ta’limi fakulteti dotsenti
shahrizodf@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quvchilarda mutolaa madaniyatini rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar, o‘quvchilarning mutolaa madaniyatini rivojlantirishning yetakchi maqsadi va tarkibiy asosi sifatida maxsus tashkil etilgan kitobxonlik faoliyatini rivojlantirish, badiiy asarni idrok etish va tushunishga o‘rgatish ahamiyati yuzasidan ayrim metodik masalalar yoritilgan. O‘quvchini kitobxon darajasiga ko‘tarishda umumiy va xususiy omillarning tizimli tavsifi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish madaniyati, kitobxon, kutubxona, mustaqil o‘qish, bolalar kutubxonasi, qadriyatli munosabat, ommaviy o‘qish, mutolaa, badiiy obraz.

Abstract: In this article, some methodological issues related to the factors affecting the development of reading culture in students, the development of specially organized reading activities as the leading goal and structural basis for the development of reading culture of students, and the importance of teaching to perceive and understand a work of art are covered. A systematic description of general and specific factors in raising the student to the level of a reader is shown.

Key words: reading culture, reader, library, independent reading, children’s library, talent attitude, public reading, reading, artistic image.

Jahon miqyosida bugungi kunda o‘quvchi-yoshlar o‘rtasida kitob o‘qishni targ‘ib qilish, ularning faol kitobxon bo‘lishiga erishishda ijtimoiy institutlarning rolini oshirish, mutolaa sohasida dasturiy-loyihaviy faoliyatni rivojlantirish, internet-texnologiyalaridan faol foydalanish hamda kitobxonlik faolligini oshirishga yo‘naltirilgan ijtimoiy-pedagogik mexanizmlarni takomillashtirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Mutaxassislar bolaning rivojlanishiga, unda kitobga qiziqishni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillarni tashqi va ichki deb ajratadi.

Tashqi omillarga jamiyat va ijtimoiy institutlar (akademik lisey, kutubxona, dam olish maskanlari) kiradi.

Ichki omillar bola shaxsining individual xususiyatlaridan kelib chiqib aniqlashtiriladi. Bola-

ning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari kitob o'qishga qiziqishining shakllanish shart-sharoitlari sifatida ko'rinadi.

Bolaning kitobxon bo'lib u'lg'ayishida oilaning, ota-onaning o'rni beqiyos ekanligini buyuk allo-malarimizdan boshlab to bugungi tadqiqotchilarimizgacha – barchasi isbotlab bergan.

Masalan, olima B.I.Ganiyeva bolada o'qish madaniyatini tarbiyalashda oilaning asosiy vazifalari quyidagilar deb ko'rsatadi:

1. O'z farzandlarida barcha axborot manbalariga bo'lgan qiziqishni, jumladan, kitob o'qishga, kutubxonalarga bo'lgan ishtiyoqni uyg'otish.

2. Mavzu jihatidan rang-barang, turli-tuman manbalarga boy bo'lgan shaxsiy oilaviy kutubxona tashkil etish.

3. Oila a'zolarining yoshi, qiziqishlari, intellektual salohiyatiga mos adabiyotni tanlab o'qishni o'rgatish.

4. O'z farzandlarini kitoblardan foydalanish qoidalari bilan tanishtirib borish va bu orqali bolalar o'qishini to'g'ri tashkil etish, ularning bo'sh vaqtlarini taqsimlashda faolliklarini oshirish [Ганиева Б, 2008: 160].

O'quvchilar kitobxonlik madaniyatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning yana o'ta muhimi – ta'lim muassasalaridagi kutubxonalardir.

Bolalar o'qishiga rahbarlik qilish faoliyatida o'qish madaniyatini tarbiyalash kutubxona ish faoliyatining tarkibiy qismini tashkil etadi. Bolalar o'qishiga rahbarlik qilish bu – doimo bolada kitobga qiziqishni uyg'otish, kitob tanlay bilishni o'rgatish, o'qigan narsasini tushunishga yordam berishdir. Oldindan aytish lozimki, bolalar o'qishiga rahbarlik qilish juda nozik ishdur. Chunki bu ishda noto'g'ri qilingan harakat bolani o'qishdan, kitobdan bezdirib qo'yishi mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, kitobxonlar o'qishiga rahbarlik qilish jarayoni o'ziga xos bir-biri bilan uzviy bog'langan tizimdan, ya'ni kitob-kitobxon-kutubxonadan iborat [Иқбол Мирзо, 2017].

B.I.Ganiyeva “kutubxona mustaqil ravishda kitob tanlashni, shu kitobdan bilim olish yo'llarini, o'qilgan narsalar haqida fikr yuritishni va unga tanqidiy qarashni, shu bilan barcha kitoblarni tartibli ravishda o'qishni o'rgatadi” [Ганиева Б, 2008:

O'quvchilarning kitob o'qish madaniyatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillardan biri – **o'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish bo'yicha tadbirlarni** tashkil etishdir.

O'qituvchining faoliyati o'quvchi qiziqishini rivojlantirishga, natijada olingan bilimlarni chuqurlashtirishga, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga, mustaqilligining rivojlanishiga va ularning ijodiy faoliyatiga yordam berishi kerak. O'quv jarayoni davomida o'quvchilarning o'qish madaniyatini shakllantirishda o'qituvchi ikkita asosiy vazifani hal qilishlari kerak:

- o'qish ehtiyojini rivojlantirish;
- kitobxonlik malakasini rivojlantirish.

Qo'yilgan vazifalar butunlay pedagogik jarayoning funksiyalariga xos xususiyatni beradi, bu esa o'quv, tarbiyaviy va rivojlanish muhitini yaratishdir. Ushbu vazifalarni hal qilishda muvaffaqiyatga erishish quyidagi mezonlardan iborat:

- bolalar adabiyotini o'qish uchun o'quvchilarning faol bilishga yo'nalti-rilganligi kuzatiladi;
- o'qish uchun ijobiy hissiy munosabat mavjudligi bilinadi;
- o'quvchining ijodiy faoliyati o'qigan kitoblari asosida ko'rinadi.

Shaxsning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillardan biri – **badiiy va ilmiy-om-mabop kitoblardir**. O'qishni biz ijodiy jarayon deb hisoblaymiz. Ko'p hollarda klassiklar o'zlarining pedagogik fikrlarida o'sib kelayotgan yosh avlodning barcha fazilatlarini va qobiliyatlarini – aql-idrokini, irodasini, fe'l-atvorini va ruhini rivojlantirishda o'qish, ayniqsa, bolalar kitobxonligi alohida ahamiyatga ega deb ko'rsatadi.

Shaxsning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillardan biri - o'spirinlarda badiiy kitob o'qish, mutolaa ko'nikma, malaka hamda madaniyatini shakllantirish (rivojlantirish) davlat siyosati darajasida hal etiladigan, shaxs kamolotida muhim ahamiyat kasb etuvchi masala darajasida olib boriladigan ishlardir.

XVII asrning buyuk pedagogi va va olimi Yan Amos Komenskiyning kitob va o'qish haqidagi o'ylari “O'qishning foydasi to'g'risida”gi kitoblarida aks etgan. “Tabiiy iste'dodni rivojlantirishning dastlabki

vositasi – kitoblardan mohirona foydalanish to’g’risida”gi nutqi 1650 yil, 28 noyabr kuni katta Patak akademik liseyida mashg’ulotni boshlashdan oldin o’qilgan edi: “Agar donolik oziqlari bo’lmasa, qandaydir yaxshi kitoblar taqdim etadigan ko’rsatmalar, misollar, axloqiy talablar, qonunlar va taqvodorlik qoidalar behuda fikrlardir. Ular samimiy do’stlardek, biz bilan xushmuomalalik bilan gaplashadilar ... Kitoblarni o’qish kifoya qilmaydi, ularni diqqat bilan o’qish, eslab qolish, asosiy narsalarni yozib borish kerak” [Коменский Я.А., 2018: 243,222].

L.N.Tolstoyning pedagogik g’oyalarida o’qish ta’lim olish usuli sifatida qaraladi: “Men bolalar xalqchil kitoblarni, ya’ni hikoyalar, maqollar, qo’shiqlar to’plami, afsonalar, she’rlar, topishmoqlarni ko’proq o’qishni xohlashini tushundim” [Толстой Л.Н., 2013: 980].

Jamiyatni ijtimoiy va milliy ustuvorliklardan biri sifatida ommaviy o’qishning qayta tiklanishi va rivojlanishi jamiyat hayotidagi muammolarni hal etishga, mamlakatimiz oldida turgan strategik maqsadlarga erishishga yordam beradi. Bunday samarali ijtimoiy yo’naltirilgan davlat siyosati respublikada o’qishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu axborotlashgan jamiyatning bilim jamiyatiga erishish uchun muhim shart.

Natijalar va muhokamalar.

Maktab davridagi hissiyotlarning kuchli ekanligi sababli ko’pincha, bolalik davrida o’qiladigan kitoblar inson hayoti davomida eslanib turiladi. Bolalik davrida san’at asarlarining estetik va hissiy hissiyotlarini birlashtirish orqali inson shaxsiyati ma’naviy jihatdan shakllana boshlaydi.

O’quvchini kitobxon darajasiga ko’tarishda quyidagi umumiy va xususiy omillarga tayanish mumkin:

O’quv jarayonida:

- o’quvchining kundalik dars jadvalidan o’rin olgan predmetlarning soatlar kesimida joylashuvini ta’minlash, uning fiziologik imkoniyatlarini hisobga olish;

- o’quvchiga beriladigan uy ishiga ketadigan vaqt shunday taqsimlanishi kerakki, unda qo’shimcha ravishda muayyan bir badiiy adabiyotning ma’lum qismini o’qib, shu haqida mustaqil fikr yozib kelish imkonini qolsin;

Uyda:

- yaxshi munosabatda bo’lish;
- uning fikrlarini tinglashga o’rganish (so’zlarini inobatga olish, har bir holatda fikrini so’rash);
- unga hayotning ikki tomoni borligini, bizga hamisha ham quvonch bera olmaydigan, tashvishlardan iborat haqiqiy tomoni va charchog’imizni unuttiradigan, go’zallik, mehr-muhabbatga o’rgatadigan ikkinchi tomoni borligini tushuntirish;

- xulq-atvoridagi ijobiy xislatlarni namuna bo’ladigan badiiy asar qahramonlari xatti-harakatiga qiyoslash, va shu asarning qiziqarli o’rinlarini o’qishga undash orqali ham o’quvchini mutolaa yo’naltirish mumkin.

- o’quvchilarining mutolaa madaniyatini rivojlantirish ularning mustaqil o’qish faoliyatini va fan bo’yicha sinfdan tashqari ishlarini tashkil etish.

- adabiyot fani bo’yicha sinf va ta’lim muassasasidan tashqari ish turlariga adabiy to’garak, adabiy zal, adabiy o’yin, adabiy hordiq, adabiy almanax, ko’rgazma zali, adabiy yarmarka, auksion, adabiy targ’ibot guruhi, kitobxon haftaligi, ommaviy tadbirlar kabilarni kiritish mumkin.

- “Yozgi mutolaa”, qishki ta’tilda “Qishki mutolaa” o’qishlari tashkil etish mumkin.

O’quvchilarining mutolaa madaniyatini rivojlantirish uchun “mutolaa madaniyati” komponentlarini yaxshi bilish o’ta muhimdir. O’quvchilarning mutolaa madaniyatiga ega bo’lishi kitobga qiziqish, o’qish, kitob o’qish, kitob o’qish metodlari va shakllari, mutolaa madaniyati kabi tushunchalarni o’zlashtirishiga bog’liq.

O’quvchilarining mutolaa madaniyatini rivojlantirishning muhim omillariga o’quvchilarning kitob o’qishga qiziqishlari, kitobni tanlay olishi, kitob o’qish madaniyati, oiladagi kitobxonlik, oilada shaxsiy kutubxonaning mavjudligi, ta’lim muassasalarida o’quvchilarning kitobxonlik va mutolaa madaniyatini shakllantirish bo’yicha olib boriladigan ishlar kabilarni kiritish mumkin.

Shunday qilib, muammo doirasida o’rganilgan maxsus adabiyotlar tahlili o’quvchining kitobga qiziqishini shakllantirishga ko’plab ijtimoiy-pedagogik omillar ta’sir etishini ko’rsatdi. Ular orasidagi eng muhim omillar quyidagilar:

- kitob o'qish madaniyati yuqori jamiyat;
- ommaviy axborot vositalari (televideniye, Internet);
- shaxsni tarbiyalash va rivojlantirish ijtimoiy-madaniy muhiti sifatida oila;
- ta'lim muassalari;
- ta'lim muassasalari kutubxonalari va bolalar kutubxonalari;
- tengdoshlari, do'stlari, o'rtoqlari;
- ommaviy o'qishni tashkil etish bo'yicha o'tkazilayotgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ganiyeva B.I. Kutubxonalarda bolalar o'qish madaniyatini tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari: Pedagogika fanlari nomzodi. ...diss. – T., 2008. – 160 b. – B.26.
2. Ganiyeva B.I. Kutubxonalarda bolalar o'qish madaniyatini tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari: Pedagogika fanlari nomzodi. ...diss. – T., 2008. – 160 b. – B.28.
3. Gersen. Bez chteniya net nastoyayemyego obrazovaniya, net i ne mojet byt ni vkusa, ni sloga, ni mnogostoronney shiri ponimaniya; Gete i Shekspir ravnyayutsya syelomu universitetu. Chteniyem chelovek perejivayet veka... [Izomaterial]: [plakat] / xudoj. S. A. Broydo, D. G. Sirin. – Moskva: Kniga, 1991. – 1 l.
4. Iqbol Mirzo. Kitobsiz kelajak yo'q! // Turkiston. - 2017. - 28-iyun.
6. Tolstoy L.N. Krug chteniya. Aforizmy i nastavleniya. – M.: Akademiya, 2013. – 980 s.
5. Chiniyeva S.A. O'zbek oilalarida kitobxonlik vositasida o'smirlar madaniyatini shakllantirish. – T., 2006. – B.9.

BADIIY ASAR MAZMUNINI O'QIB IDROK QILISH

Mohigul Fozilova

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
fozilova1204@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asar mazmunini o'qib tushunish va idrok qilishga o'rgatish yuzasidan olib boriladigan ishlar, asarni o'qib idrok etish xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Badiiy asarning mazmun-mohiyatini idrok etishda o'qish texnikasining ahamiyati haqida bayon qilingan. Shuningdek, o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga qo'yiladigan talablar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, o'qib tushunish, o'qituvchining o'qishi, texnika vositasi, idrok xususiyatlari

Annotation: This article talks about the work on teaching to read and understand the content of an artistic work, the features of reading and understanding the work. The importance of reading technique in understanding the essence of the work of art is described. Also, the requirements for the development of reading skills are expressed.

Key words: artistic work, reading comprehension, teacher's reading, technical tool, cognitive features

Adabiyot darslarida adabiy-nutqiy kompetensiyalardan biri badiiy asarni o'qib idrok qilish kompetensiyasi ustida ishlash ularga farqli yondashuvni ifoda etadi. Badiiy asarni o'qib tushunishning o'z lingvodidaktik va metodik asoslari bo'lganidek, o'qishning ham o'ziga xos shunday asoslari bor. Lingvodidaktik asoslar, asosan, ma'lum darajada asar tilini, uslubini, undagi so'z va so'z shakllarini, grammatik vositalarni, lingvopoetikasini o'rganish bilan bog'lanadi. 2017-yili adabiyot fani bo'yicha tasdiqlangan "Malaka talablari"ga ko'ra mustaqil fikrlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiruvchi bugungi kun adabiyot o'qitish metodikasi o'quvchilarda ikki xil kompetensiyani shakllantirishga qaratilmog'i lozim: 1)

adabiy-nutqiy kompetensiyalar, 2) badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi. “Malaka talablari”da adabiy-nutqiy kompetensiyalar deyilganda qavs ichida nutqiy faoliyat turlari (tinglab tushunish, og’zaki fikr bayon qilish, o’qish, yozma fikr bayon qilish) sanalgan. Badiiy asarni o’qib tushunish alohida faoliyat turi sifatida o’qituvchining e’tiborida bo’lmagan. 2020-yili loyiha sifatida e’lon qilingan “Umumiy o’rta ta’limning milliy o’quv dasturi”da asarni o’qib tushunadi, o’z munosabatini og’zaki hamda yozma shakllarda ifodalab beradi. Badiiy asarni tinglab tushunish konsepsiyasini shakllantirish DTS talablaridan biridir. Asarning mazmunini o’qib idrok qilish undan ta’sirlanish, tahlil qilish jarayonlarining de-bochasidir. Buning uchun birinchi navbatda yetarli so’z boyligiga ega bo’lish kerak.

Odatda, inson umrining oxirigacha u yoki bu kitobni mutolaa qiladi: uning maqsadi ko’ngil ochish (vaqtini ko’ngilli o’tkazish), biror narsani bilish (u haqda ma’lumot olish) va boshqalar bo’lishi mumkin. Zero, yetuk kitobxon nimani qanday o’qish kerakligini chuqur anglaydi. Lekin bu darajaga yetgunga qadar o’quvchi yoshida o’qishdan saboq olishga muhtoj bo’ladi.

Adabiyot o’qitish metodikasida nasriy badiiy asarni o’qish va tahlil qilish usullari haqida M.Mirqosimova, B.To’xlijev, Q.Yo’ldoshev, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova, D.Islomova kabi metodist olimlar atroflicha so’z yuritganlar, o’zlarining qimmatli maslahatlarini bayon qilganlar.

Adabiyot darsida nasriy badiiy asarni (hikoyani) o’qish jarayonini tashkil etishda keng qamrovli maqsad va vazifalar amalga oshirilishi talab qilinadi. O’qish, asosan, uch bosqichda tashkil qilinadi:

- 1) tayyorgarlik ko’rish;
- 2) o’qish;
- 3) asarni tahlil qilish.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, hikoyani o’qishdan oldin onglilikni ta’minlash uchun muayyan hozirlik ko’riladi: asardagi matn orqali anglash qiyin bo’lgan so’z va so’z birikmalarini tushuntirish, ayrim murakkab gaplarni anglatish amallari bajariladi. Shu orqali asar mazmunini samarali tushunish imkoniyatlari vujudga keltiriladi.

S.I.Kambarova o’quvchilarni mustaqil mutolaaga tayyorlash haqida gapirib, shunday yozadi: “O’qituvchi matn bilan ishlashda asarga qiziqish uyg’otish, matn mavzusi haqida mushohada yuritishga yo’naltirish, kontekstni tushunishga tayyorlovchi o’qishdan oldingi; bilish, tushunish, tahlil qilish, asarning muhim o’rinlariga ahamiyat qaratish, so’z ma’nosi ustida ishlashga doir o’qish davomidagi; sintez, qo’llash va baho berish kabi o’qishdan keyingi bosqichlarga ajratib rejalashtirishi maqsadga muvofiqligi belgilangan”. [Kambarova, 2019: 15]

Badiiy asarni o’qishda, ayniqsa, uni ifodali o’qiy olish uchun uning mazmuninigina emas, balki tagma’nosini ham to’liq va to’g’ri anglash kerak. Buning uchun, birinchi navbatda, notanish so’z va so’z shakllari, ayniqsa, asosiy mazmun va g’oya bilan bog’langan so’zlar ustida oldindan leksik-grammatik mashqlar o’tkazilishi lozim. Bular quyidagilardan iborat:

O’qishdan avval ayrim notanish so’z, so’z shakllari bilan tanishish.

Adabiyot darslarida badiiy asarni o’qishdan oldin yetarli darajadagi lug’at ishi o’tkazilishi kerak. O’qituvchi o’z tajribasidan, kuzatishlaridan, sinf o’quvchilarining bilim saviyasidan kelib chiqib eng muhim so’zlarni matnni o’qishga qadar izohlab o’tadi yoki bu ishni o’qish jarayonida mutolaaga xalaqit bermaydigan qilib amalga oshiradi.

Asarni o’qishdan oldin uning nomi mazmunga ishora qila oladigan bo’lsa, o’quvchilarni asar nima haqda bo’lishi mumkinligini taxmin qilib aytishga undash ularni fikr bayon qilishga da’vat etish usuli sifatida muayyan ahamiyatga molik.

O’quvchilarning o’qib, mazmunini idrok etishlari uchun saviyaga mos asarlar tanlanadi, albatta. Bu narsa asosiy tamoyil sanaladi. Saviyaga mos deganda, asarda yozuvchi ishlatgan so’z va so’z shakllarining ma’no jihatdan o’quvchi hayotiga yaqin bo’lishi, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarning ular hayot tajribasidan juda yiroqlashib ketmasligi, janr xususiyatlari hisobga olinganligi tushuniladi.

Ayrim o’qituvchilarning, hatto ba’zi metodist olimlarning ta’kidlashlaricha, o’quvchilarni badiiy asarni aniq bir maqsad bilan o’qishga yo’naltirish uchun o’qishdan avval ikki-uch savol va topshiriq berib qo’yiladi. Ushbu savol va topshiriqlar diqqat bilan o’qish, mushohada yuritish, kerakli javoblarni izlash vaziyatini yuzaga keltiradi, matnni chuqurroq idrok qilish va mazmun-mohiyatini o’zlashtirishni ta’minlashga yordam beradi.

Q.Husanboyeva suhbatni o'quvchilarning qiziqishlariga e'tibor bergan holda o'tkazish kerakligi haqida gapirib, shunday yozadi: "Yo'lga qo'yilgan aloqa – o'qituvchidan birinchi savoldan keyin o'quvchilardagi suhbatga bo'lgan qiziqish kayfiyatini ilg'ab olish, savol tushunarli bo'lganini his qilgan holda suhbatni yangi-yangi yo'nalishlarga burishni talab qiladi". [Хусанбоева, 2006: 82]

O'qishga tayyorgarlik jarayonida quyidagi omillar e'tiborga olinadi:

- asarni kim birinchi bo'lib o'qishi;
- onglilikni ta'minlash uchun asarni o'qish tezligiga, ovozning baland-pastligiga e'tibor berish kerakligi;
- ifodali o'qish bilan bog'liq muammolar;
- qayta o'qish, uyda (mustaqil) o'qish;
- o'qish jarayonida nutq o'stirish.

Metodik adabiyotlarda badiiy asarni aksariyat holatlarda o'qituvchi birinchi bo'lib o'qishi zarurligi ta'kidlanadi. Uning o'qishi namunaviy bo'ladi. Ayniqsa, 5-sinfda hali o'quvchilarda asarni ifodali o'qishga tayyorgarlik ko'ra boshlaganda uning namunaviy o'qishi yaxshi samaralar beradi:

O'qituvchi badiiy asarni o'qib berishdan avval uni orfoepiya me'yorlariga amal qilib (so'zlashuv uslubida) o'qish kerakligini eslatadi. O'zi ham, o'quvchilar ham shu tarzda o'qishga harakat qiladi. Lekin, afsuski, o'qishda hamon orfografik talaffuz hukmronlik qilmoqdaki, bunda so'z shakllari yozilganidek aytilmoqda. Masalan, jonli so'zlashuvda qaratqich kelishigi qo'shimchasi **-ning** aksar holatlarda **-ni** deb talaffuz qilinadi: *meni (mani) ukam (mening ukam o'rniga)*.

O'qituvchi o'zining kirish so'zi oxirida savol va topshiriqlar berishi mumkin. Ular o'quvchilarni matn mazmuni sari yo'naltiradi. "Busiz o'quvchilarning asarni to'liq idrok qilishlariga erishish mushkul". [Сариев, 2021: 27.]

O'qituvchi asarni rollar bo'yicha yoki aralash tarzda (o'quvchilar va o'qituvchi, texnika vositasi) o'qishni tashkil etadigan bo'lsa, o'zi quyidagi o'rinlarni o'qishi ma'qul: dialoglar; tasviriy lavhalar; asarning boshlanish qismi; asarning xotima qismi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, ba'zi hollarda kitobxon badiiy asarni ko'z yugurtirib o'qiydi. Bunda uni ko'proq tasvirlanayotgan voqea-hodisalarning qay tarzda kechishi qiziqtiradi. Vaholanki, o'qish orqali asardan ma'naviy ozuqa olish, ta'sirlanish va shu asosda zavqlanish hissini tuyish asosiy maqsaddir.

Odatda, o'qituvchilar badiiy asarni o'rtacha, ba'zan undan tezlashtirib o'qiydilar. Bunday o'qish ifodali o'qishning talab darajasida bo'lmasligiga sabab bo'ladi. Baland ovoz chiqarib o'qish o'zgalarga eshittirib o'qish hisoblanadi. Bunda o'qiyotgan odam mazmun komponentlariga yetarli e'tibor bermaydi va undan o'qilganlarni so'zlab berishni talab qilish noo'rin.

Adabiyot darslarida badiiy asarni o'qish jarayoni ham axborot olish bilan, ham ko'ngil ochish bilan bog'liq ravishda kechadi. Asardan zavq olish ikki jihat: ham mazmun, ham ovoz jilolari ta'sirida sodir bo'ladi. Lekin darsda badiiy asarni o'qish ushbu jarayondan ko'zlanadigan maqsadga bog'liq ravishda ovozning baland-pastligiga e'tibor beriladi.

O'quvchi asarni past ovoz bilan yoki ichdan o'qiganda mazmunini tushunib o'qiydi, baland ovoz chiqarib o'qiganda esa, asosiy e'tibor qay tarzda ifodali o'qish kerakligida bo'ladi. Ifodali o'qish tezligi sekin, axborot izlab o'qish esa normal yoki tez bo'lishi mumkin. Biror til hodisasini yoki dalilni topib o'qish ko'z yugurtirib o'qish tarzida amalga oshadi. Tushunganlikni nazorat qilish maqsadida tahlil qilish usullariga murojaat etiladi.

Xullas, adabiyot darslarida badiiy asarni o'qib idrok qilish mazmunidagi ishlar jarayoni leksik-grammatik qiyinchiliklarni bartaraf etish, hissiy-estetik ta'sirni yuzaga keltiruvchi asar mazmunini to'liq tushunganlik, ifodali o'qish talab darajasida amalga oshirilganlik va boshqa shu kabi omillar orqali namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi: Ona tili. Adabiyot (5—9-sinf). O'zbek tili. — Toshkent, 2017. — 18—22-betlar

2. Камбарова С.И. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг мустақил мутолаа маданиятини шакллантириш технологияси: Пед. фан. бўй. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. —

Самарқанд, 2019. – Б.15.

3.Хусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2006. – Б.82.

3.Сариев Ш.У. Бошланғич синф ўқиш дарсларида матн устида ишлаш орқали нутқ ўстириш методикасини такомиллаштириш (1–2-синф материаллари мисолида): Пед. фан. бўй. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2021. – Б. 27.

LOYIHALASH FAOLIYATINING TASHKIL ETISH BOSQICHLARI

Intizor Abdirimova

Chirchiq davlat pedagogika
universiteti dotsent v.b

intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada loyihalash faoliyatining nazariy asoslari, loyihalash metodining paydo bo'lishi, ta'lim tizimiga joriy etish tamoyillari haqida so'z boradi. Ushbu metodning O'zbekistondagi umumta'lim maktablarida ham foydalanishning ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni va amaliy ahamiyati ilmiy xulosalangan.

Kalit so'zlar: loyiha, klaster yondashuv, ta'lim tizimi, o'quvchi, innovatsion texnologiya, innovation yondashuv, pedagogik texnologiya, loyihalash faoliyati.

Annotation:In this article we will talk about the theoretical basis of the design activity, the emergence of the design method, the principles of introduction into the educational system. The role and practical importance of using this method in general education schools in Uzbekistan in improving educational efficiency has been scientifically concluded.

Key words: project, cluster approach, educational system, student, innovative technology, innovative approach, pedagogical technology, design activity.

Hozirgi kunda butun dunyo bo'ylab har bir sohada globallashuv va integratsiya jarayonlari o'z aksini ko'rsatmoqda. Shu qatorda ta'lim ham davlat siyosatining ustuvor sohasiga aylandi va ushbu sohada ta'limni yangicha innovatsion g'oyalar asosida rivojlantirish bo'yicha islohotlar amalga oshirila boshlandi.

Ayniqsa, kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish jarayonida maktab ta'limi, ya'ni umumta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga e'tibor kuchaytirildi. Jamiyat va hayotda sodir bo'layotgan shiddatkor yangilanishlar ta'lim tizimiga ham yangicha innovatsion yondashuvni, ta'lim, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini yanada tezlashtirishga zamin yaratadi, natijada yangicha innovatsiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish dolzarb masalalar qatoridan joy oldi.

Zamonaviy ta'lim taraqqiyotida paydo bo'layotgan “Innovatsion yondashuv”, “Innovatsion faoliyat”, “Innovatsion pedagogika” tarzidagi tushunchalar ehtiyojlar asosida kelib chiqqan bo'lib, ularning maqsadi ta'lim sohasida o'quv-tarbiya jarayoni natijasini kafolatlaydigan o'zgarish, yangilanishlar kiritishdan iborat [Mallaev, 2000: 32].

Bunda asosan o'quv jarayonida an'anaviy ta'lim mexanizmidan voz kechishga, ta'lim oluvchilarning tashabbuskorligini rag'batlantirishga qaratilgan axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'zaro hamkorlikda o'rganish imkonini beruvchi, o'quvchini shaxs bo'lib shakllanishiga yordam beradigan loyihalash faoliyatini tatbiq etish shubhasiz samarador ustunlikka egadir.

Bunda maqsad ichki omil sifatida:

– faoliyatning maqsadini anglatadi, tajribaga ega bo'lish jarayonini boshqaradi;

– shaxsning o'z faoliyatini va ichki qobiliyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi [Porter, 1980: 454].

Vaqt o'tishi bilan loyiha metodi ta'limni baholash, shakllarini belgilash va mazmunini tashkil qilishda yangi yo'nalishlarga ega bo'lib bormoqda. O'qitish tizimini faollashtirish maqsadida pedagogika

amaliyotida jamoaviy loyiha metodidan foydalanish mumkin. Ushbu masalalar Ch.Mayers va T.V.Jons-ning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan.

V.V.Guzeev ilmiy ishlarida loyihaviy ta'limni integratsiyalashgan texnologiya sifatida qaraydi va shu o'rinda ta'lim jarayonida loyiha metodini qo'llash, unda o'quvchi va o'qituvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratadi.

Loyiha ustida ishlashning bosqichlari

<i>Loyiha ustida ishlash bosqichlari</i>	<i>Ishlarning mazmuni</i>	<i>O'quvchilar faoliyati</i>	<i>O'qituvchi faoliyati</i>
<i>Tayyorgarlik</i>	<i>Loyiha mavzusi va maqsadlarini aniqlash</i>	<i>Maqsadni aniklaydilar.O'qituvchi bilan mavzuni muhokama qilib, zarur ma'lumotlarni bilib oladilar.</i>	<i>Loyihaga yondashuvning mohiyatini tushuntiradi va o'quvchilarni maqsadni to'g'ri qo'yishga undaydi.</i>
<i>Rejalashtirish</i>	<i>-ma'lumotning manbalarini aniqlash. -ma'lumot yig'ish va tabli qilishning usullarini aniqlash. -yakuniy xulosalarni taqdim qilish usullarini aniqlash. -jarayonni baholash mezonlari belgilash. -jamo a'zolari o'rtasida vazifalarni taqsimlash</i>	<i>Ish rejasini ishlab chiqadilar. Topshiriqlarni belgilab oladilar.</i>	<i>G'oyalarni taklif qiladi, takliflar kiritadi.</i>
<i>Izlanish</i>	<i>Ma'lumot yig'ish,oraliq vazifalarni bajarish. Asosiy qurollar, suhbat, so'rovnoma, kuzatish, tajriba</i>	<i>Oraliq topshiriqlarni bajarish orqali tadqiqot ishlarini bajarishadi</i>	<i>Kuzatadi,maslahat beradi,faoliyatga bilvosita rahbarlik qiladi.</i>
<i>Xulosa va yakunlash</i>	<i>Ma'lumotni tabli qilish.Xulosalarni yasash.</i>	<i>Ma'lumotlarni tabli qiladilar.</i>	<i>Kuzatadi va maslahat beradi</i>
<i>Hisobot yoki taqdimot</i>	<i>Yakuniy hisobotni taqdim qilishning shakllari: og'zaki hisobot,ma'lumotlarni taqdim qilish orqali og'zaki hisobot,yozma hisobot.</i>	<i>Muhokama qilishadi va yakuniy xulosani taqdim qilishadi.</i>	<i>Eshitadi,masalani kengroq ochib beradigan va har bir ishtiroqchining faoliyatini belgilaydigan savollar beradi,</i>
<i>Natijalarni baholash</i>		<i>O'quvchilar o'zini va jamoani baholash jarayonida qatnashadi.</i>	<i>O'quvchilarning hozirjavobligi, ma'lumotlardan o'rinli foydalana olish qobiliyati, foydalanilmagan imkoniyatlari, hisobotning sifatiga baho beradi.</i>

Ta’limda loyihalash faoliyatining samaradorligini to’laqonli anglagan holda yurtimizdagi umumta’lim maktablarida ham bu metoddan foydalanish ahamiyatga molikdir. Shunday ekan ta’lim tizimiga loyihalash metodini taqdim qilinishi yuqoridagi muammolarni dolzarbligini anglagan holda asoslar yetarli ekanligini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O‘zbekiston, 2016.
2. Mallaev O. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: Fan va texnologiyalar, 2000. –B. 32.
3. Maxkamova M.A. Innovatsion texnologiyalar boshqaruvi. Monografiya. -T.: Aloqa, 2011. –B. 56.
4. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors, Cambridge, 1980, 454 pages.
5. Илҳоро И. Второе пришествие методического//Директор школы. 2003. №3. –С. 25-32.

TIL TA’LIMIDA INTEGRATSIYANING GLOBALLASHUVI

Xilola Suyunova

Navoiy davlat pedagogika
instituti p.f.f.d(PhD)

Dilorom Suyarova

Navoiy davlat pedagogika
instituti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada til ta’limiga integrativ yondashuvlarning ahamiyati xususida fikrlar yoritilgan. Bunda ona tili bilan o’rganilayotgan tilning o’xshashligi hamda farqlarini aniqlash, ona tilining ta’sirini kuchaytirish yordam beradi. O’quvchilar ona tiliga tayanib ikkinchi tilning belgisini ona tili belgisining tarjima ekvivalenti sifatida olib, unga ona tilining semantik-struktura bog’lanishlarini ko’chiradilar. Bunda tillar o’rtasidagi bog’liqlik resurslaridan foydalaniladi. Til ta’limida integrativ yondashuv asosida ona tili faniga tayanish o’rganilayotgan til asoslarini tushuntirishda va uning qanchalik o’zlashtirilganini nazorat qilishda samarali natija beradi degan g’oyalar ilgari surilgan.

Kalit so’zlar: Integratsiya, ta’lim, struktura, umumdidaktik, fan, texnika, prinsip, tafakkur.

Abstract. This article discusses the importance of integrative approaches to language education. It helps to identify the similarities and differences between the native language and the language being studied, and to strengthen the influence of the native language. Relying on the mother tongue, students take the sign of the second language as a translation equivalent of the sign of the native language and transfer the semantic-structural links of the native language to it. In this case, resources of communication between languages are used. Based on an integrative approach in language education, it is suggested that relying on the science of the mother tongue will give effective results in explaining the basics of the language being studied and controlling how well it is mastered.

Key words: Integration, education, structure, general didactic, science, technique, principle, thinking.

Umumiy o’rta ta’lim maktablari ish faoliyatini yanada takomillashtirishda ta’limda integrativ yondashuvlarning ahamiyati katta. O’quvchilar bilimni chuqur isloh qilish va rivojlantirish integrativ yondashuvlarning asl maqsadlaridan hisoblanadi. Buning uchun barcha ta’lim muassasalarida ona tili o’qitish metodini takomillashtirish, darsliklar sifatini oshirish, metodik adabiyotlarni ko’paytirish belgilangan. Fan va texnika rivojlanib borayotgan bir paytda ta’lim jarayonida fanlarni bog’lab o’rgatish, o’quvchilar ongining rivojlanishiga, ularning dars jarayonida faolligini oshirishga yordam beradi.

Fanlararo aloqalar asosida til o’rganish asosan o’quvchilarning ba’zan qoida, ba’zan nutq namunalari va har xil mavzularga oid matnlar shaklidagi til materiallari bo’yicha bilimlariga tayanadi. Lekin tilning

tuzilishi jihatdan birliklarini bilishning o'zi faollashishni vujudga keltirmaganidek, integrativ darslarni loyihalash o'quv malakalarining hosil bo'lishining o'zi aloqa imkoniyatlarini ta'minlamaydi. O'quvchilar tafakkurning obyektiv mazmunini aks ettirishning o'ziga hosligini, uning asosida turuvchi mazmun va belgilar ifodasining tuzilishini tushunganlaridan keyingina ikkinchi tilni o'zlashtirish boshlanadi.

Ona tili o'qitishda umumdidaktik prinsiplar bilan bir qatorda shu fanning tabiatidan kelib chiqadigan quyidagi o'ziga xos tamoyillar ham mavjudki, ular: 1) til-me'yor-nutq mutanosibligi. 2) o'zbek tili fanini o'qitish orqali o'quvchilar tafakkurining o'sishiga erishish 3) ona tilini o'qitishda mavzulararo, bo'limlararo va fanlararo bog'lanishga qat'iy amal qilish kabilardir.

Ma'lumki, falsafada har bir umumiy tushuncha yakka, juz'iy tushunchalar yig'indisidan tarkib topadi, degan qoida mavjud. Ona tili darslarida o'quvchi faoliyatini tashkil etishda ham biz xuddi shu qoidaga asoslanamiz. Muayyan bo'laklarga ajratilgan til hodisalarini kuzatish, ularning birini ikkinchisi bilan taqqoslash orqali o'quvchi umumiy ta'rif, qoida va xulosalarga keladi. Chet tillarni o'zlashtirish uchun esa leksik va grammatik qoidalarini o'rganish lozim. Tilshunos olim L.V.Shcherba ta'kidlaganidek, aytishimiz mumkinki, til materiali tilga aylangan, ya'ni o'quvchida grammatik va leksik qoidalar vujudga kelgan taqdirdagina so'zlashuv paydo bo'ladi. Shu tarzda ikkinchi tilni o'rganish – eng avvalo, o'quvchilarni qayta o'qitish va ularni ona tiliga doir tezkorlashgan malakalardan holi qilish, ularga ikkinchi tilning tuzilishini singdirishdir. Bunda ona tili bilan o'rganilayotgan tilning o'xshashligi hamda farqlarini aniqlash, ona tilining ta'sirini kuchaytirish yordam beradi. O'quvchilar ona tiliga tayanib ikkinchi tilning belgisini ona tili belgisining tarjima ekvivalenti sifatida olib, unga ona tilining semantic-struktura bog'lanishlarini ko'chiradilar. Bunda tillar o'rtasidagi bog'liqlik resurslaridan foydalaniladi.

Til ta'limida integrativ yondashuv asosida ona tili faniga tayanish o'rganilayotgan til asoslarini tushuntirishda va uning qanchalik o'zlashtirilganini nazorat qilishda samarali natija beradi. Til materiallarini mustahkamlashda, nutq malakalarini shakllantirishda esa ta'limning to'g'ridan-to'g'ri nazariylashtirish va taqqoslashdan iborat tarjima usullarini qo'llamaslik lozim. O'quvchilar o'rganilayotgan til bo'yicha faollashgan malakalarni yetarli darajada o'zlashtirmaganliklari uchun ham ona tiliga ongli ravishda tarjimaga murojaat qiladilar. Bunda ikkala til o'zaro ta'sir ko'rsatadi, bir-birini to'ldiradi. O'rganilayotgan tilni o'zlashtirish malakalarining faollashuvi ona tili qoidalari tuzilishiga tayanishni bartaraf etadi. Chunki o'quvchilar chet tiliga doir bilim va malakalarni o'zlashtirishlariga qarab, ularning mazkur tildagi matnlarni idrok etish jarayonidagi dastlabki tushunchalari tobora kengayib, aniqlashib va chuqurlashib boradi. Bu hol ona tilini inkor etmaydi, balki boshqa til materialini bevosita o'zlashtirish va to'plashga, tafakkurning to'g'ridan-to'g'ri chet tilida xizmat qilishiga imkoniyat yaratadi.

Til o'rganishda o'quvchilarga ana shu til faqat o'quv predmeti emasligini, balki aloqa vositasi ham ekanini anglatish, tafakkurning boshqacha, yanada bog'lanishli yo'llarini tushunishga yordam beradigan ta'limiy usullarini qo'llash juda muhimdir. Shuningdek, o'quvchilar diqqatini o'zlari odatlangan ona tilidagi tafakkur formalaridan chetga tortadigan maxsus ishlarni amalga oshirish zarur. Ta'lim jarayonida kishilarning hayotdagi, mehnatdagi, turli aqliy va amaliy faoliyatdagi aloqa hamda munosabatlariga oid aniq masalalarni hal qilish ikkinchi tilni o'zlashtirishning asosidir. O'qitishda nazariya eng tabiiy o'rin olishi va u yagona maqsad emas, balki ta'limning samarali metodlarini belgilash uchun boshlang'ich nuqta bo'lishi lozim. Darsda o'quvchilar ko'proq o'rganilayotgan til muhitida bo'lib, ona tiliga kamroq murojaat qilishlari, o'rganilayotgan til imkoniyatlaridan unumli foydalanishlari lozim. Bunda o'qituvchi psixologik omillar hamda metodik omillarga tayangan holatda o'quvchilarni dars jarayoniga to'laqonli jalb etishlari asosli hisoblanadi. Psixologik omillar-o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olishni, metodik omillar esa ta'lim jarayonini yanada izchil boshqarishni taqozo etadi.

Fanlararo integrativ o'qitishda dars jarayonida so'z birlikmalari, gaplar, ayrim so'zlarning tuzilishini o'rganishga qaratiladi. O'quvchilarning ona tili tajribasidan foydalangan holda chet tilni o'rganish borasidagi tahlillarida tadqiqotchi N.Mamajonova til tajribasi masalasiga transpozitsiya va interferensiya atamaları orqali aniqlik kiritadi. Xususan, lotinchadan o'zbekchaga tarjimada "transpositio" – o'rin almashtirish ma'nosini ifodalovchi transpozitsiya atamasi "metodikada ijobiy ta'sir, ijobiy ko'chish, yordamga kelish, ko'maklashish, ijobiy natijaga olib keluvchi bilim, ko'nikma va malakaning ko'chishi ma'nolarida talqin etiladi. Transpozitsiya hodisasini, jumladan, "sifatlarning daraja ko'rsatkichlarining yasalishi" hodisasida kuzatish mumkin. Misollarni qiyoslab ko'ramiz:

o‘zbek tilida: keng – kengroq – juda keng.

ingliz tilida: wide – wider – the widest

Ikkinchi metodik hodisa – interferensiya lotincha “inter” – orasida, ichida, “ferentis” – o‘tkazish ma’nosida kelib, “metodikada salbiy ta’sir ko‘rsatish, to‘sqinlik qilish, xalal berish ma’nolarini anglatadi, ya’ni o‘quvchi ikkilamchi til ko‘nikma va malakalarini o‘zlashtirishda salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi hodisalarini bildiradi. Bunga misol sifatida ingliz tilidagi noaniq zamonni ko‘rsatish mumkin.

Men bu kitobni ertaga o‘qiyman .

I shall read this book tomorrow.

Ayon bo‘ladiki, o‘zbek va ingliz tillarida ismlarning yasalishi, qo‘llanishi va ma’noviy tomonlarining o‘xshashligi o‘quvchilarga murakkablik qilmaydi, balki ingliz tilini o‘rganishga moyillik uyg‘otadi. Bizningcha, tillar o‘rtasidagi aloqalar, til materiallarini tahlil qilish, xalqaro so‘z boyliklariga hurmat va o‘quvchilarda o‘z ona tilini o‘rganishga nisbatan faollikni kuchaytirish, turli tillarni bog‘lab o‘rgatish elementlaridan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishga, o‘qitishni takomillashtirishga, shuningdek, fanlararo integratsiyani ta’minlash orqali lingvistik ko‘nikmalar rivojiga zarur shart-sharoitlar yaratadi. Bu holda ona tili va bog‘lab o‘rganiladigan til materiallari uzviylashishi kerak. Albatta, bu holda ma’lum qiyinchiliklar va cheklovlar paydo bo‘lishi o‘rinlidir, chunki o‘quvchilar nafaqat ona tilini, balki chet tilidan (ayniqsa, tillararo integratsiyani qo‘llashning dastlabki bosqichida) yuzaki tushunchaga ega bo‘lishlari yoki bu borada ma’lum hajmdagi bilimlarga ega bo‘lishlari zapup. Aniqlashimizcha, metodist, tilshunos va psixolog olimlar tajribasi ona tilini tillararo bog‘lash yordamida o‘qitish mumkin degan taxminni shakllantirishga imkon beradi va bu o‘quvchilarning lingvistik ko‘nikmalari rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shunday ekan, til o‘rganishda ana shu tildagi nutq faoliyatini o‘rgatishdan iborat bo‘lib, boshqa tilni o‘qitishning butun jarayoni o‘quvchilarning zarur talaffuz va leksik-grammatik qurilmalarni o‘zlashtirishlari, o‘rganilganlarni takrorlamaydigan, balki boshqa tilda aloqa bog‘lashning haqiqiy doirasiga ko‘ra qayta taqsimlash va shakl o‘zgarishini taqozo etadigan mustaqil fikrlar yaratishlari asosida olib boriladi. Bunda o‘quv materialidan boshqa tilda fikr almashishning vositasi sifatida foydalanish lozim.

Til nazariyasini o‘rganish nutqdagi o‘quv birliklaridan foydalanish amaliyoti bilan almashinadi. Ya’ni, o‘quvchilar nutq qurilmalarini: leksik, grammatik, talaffuzga doir vazifalarni bajarishlarida, so‘zlash, o‘qish va yozishni o‘rganayotganlarida ularda nutq malakali shakllanadi va rivojlanadi. O‘quvchilarning ona tiliga tayanishlari, ikkita tilni taqqoslashlari juda muhim va foydalidir. Chunki qiyoslash, taqqoslash ikkinchi tilning o‘ziga xos qonuniyatlarini bilib olishlarida, uning o‘ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunib yetishlarida katta yordam beradi. Binobarin boshqa til ona tilini to‘liq idrok etishlariga inkon yaratadi. Bu holatda ikkala tildagi semantik o‘xshashlik va farqlarning aniqlanishi hamda taqqoslanishi, so‘zlar, iboralar va kontekstlarning ma’nosi to‘g‘ri o‘zlashtirilganligini tekshirish katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamol Jalolov . Chet tili o‘qitish metodikasi. – Chet tillar oliy o‘quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik . „O‘qituvchi, nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent, 2012.
2. Irisqulov M. T. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent,1992.
3. Ma’naviyat. Asosiy tushunchalar izohli lug‘ati.-T.: G‘.G‘ulom, 2003.
4. Образование: прошлое, настоящее и будущее : материалы IV Междунар. науч. конф. (г.Краснодар, февраль 2018). — Краснодар : Новация, 2018. — iv, 68 с.
5. Ziyo istagan qalblar uchun-A.Navoiy ziyouz.com.

TIL TA'LIMIDA "IJODIYLIK" MASALALARI

Xolbib Qurbonova

Navoiy davlat pedagogika instituti
O'zbek tishunosligi kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi
qurbonovaxolbibinspi@gmail.com

Annotatsiya: Inson hayotida erkin fikrlash, ijodiylikning o'zni beqiyos. O'quvchilarni ijodiylik ruhida tarbiyalashda ona tili ta'limi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilar ijodiylikni oshirishi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ijodiylik, tafakkur, mustaqil fikrlash, ilmiy ijodiylik, badiiy ijodiylik, shaxs kamoloti, o'quv topshiriqlari, matn, ta'lim maqsadi, nutqiy faoliyat, muloqot.

Annotation: The role of free discussion and creativity is incomparable in human being's life. Teaching mother tongue is essential role to bring up the pupils.

The article says that the process of the mother tongue is developing pupils' creative works.

Key words: creativeness, thinking, free discussion, scientific creativeness, meeting.

Ta'lim-tarbiya hamisha davlat siyosati va ijtimoiy tuzum manfaatlarini aks ettirgan. Har bir davlat oldiga qo'yilgan maqsad aynan o'qitish orqali amalga oshiriladi. An'anaviy ta'lim bir xil tafakkurli bolalarni tarbiyalashga asoslangan bo'lsa, ta'lim sohasidagi islohotlar tufayli, o'z mustaqil fikriga ega, ijodkor shaxsni kasbiy va milliy manfaatlariga uyg'un tarzda harakatlanadigan bolalarni tarbiyalash bosh maqsad qilib belgilandi.

Insonda ijodiylikni tarbiyalash siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va metodik jihatlariga ega. Uning ijtimoiy ahamiyati shundaki, mustaqil fikrlaydigan shaxs ko'r-ko'rona bironing fikriga ergashmaydi, u har bir masala bo'yicha mustaqil fikrlab, hukm va xulosalar chiqaradi. Ijodiylikning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati o'quvchining fikrlash jarayoniga kirishishi, har bir o'rganilayotgan til hodisasini "aql chig'irig'i"dan o'tkazishi, buning jamiyatga juda katta iqtisodiy manfaat keltirishi kabilarda namoyon bo'ladi.

Ijodiylik qadim zamonlardan beri tafakkur ahlini qiziqtirib kelgan. Qomusiy olim Farobiy ijodiylik haqida to'xtalib: "...u shunday fazilatki, inson uni egallashi uchun boshqa hamma fazilatlarni ishgah solishi kerak", - deb ta'kidlaydi [Farobiy Abu Nasr, 1975: 346].

Darvoqe, ijodiy kashfiyotlar shaxsning intellektual iqtidori bilan bog'liq? Bu xususiyat badiiy asar muallifi uchun ham, kashfiyotlar qilayotgan olim uchun ham, o'quvchi uchun ham muhimdir. Ammo yozuvchi, shoir yoki olimning ijodkorligini o'quvchining ijodkorligi bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Birinchisi kashfiyotlar qilsa, ikkinchisi fanda ma'lum bo'lgan, ammo unga ma'lum bo'lmagan bilimlarni mustaqil fikrlash orqali egallaydi. Bunda o'quvchi oldin egallagan bilimlariga tayanadi, noma'lumini izlab topadi hamda tegishli hukm va xulosalar chiqaradi.

Ijodiylikni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

a) ilmiy ijodiylik; b) badiiy ijodiylik.

Ilmiy ijodiylikning ham, badiiy ijodkorlikning ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ayrim shaxslarda ham ilmiy ijodiylik, ham badiiy ijodiylik bir xil rivojlangan bo'ladi.

O'quvchining ilmiy ijodiyligi uning til hodisalarini o'rganishi natijasida chiqaradigan hukm va xulosalari, ilmiy matnlar yaratishida, badiiy ijodiyligi moddiy borliqdagi narsa, voqea-hodisalarni nozik idrok qilishi, uni badiiy did bilan tasvirlashida namoyon bo'ladi. Demak, ijodiylik shaxs kamoloti yo'lida muhim ahamiyatga ega.

Psixolog-olim Ergash G'oziyevning fikricha, o'quvchilar yoshi 11-14 yoshga yetganda, ya'ni o'smirlar davrida analitik-sintetik faoliyat jadal sur'at bilan rivojlana boshlaydi. Shu bois, ularda sabab va natijani izohlash, mustaqil fikrlash mustahkamlanib boradi. O'quvchi o'rganilayotgan materialning muhim belgilarini ajratishga, umumlashmalar hosil qilishga qodir bo'ladi [G'oziyev E, 1994: 323]. Demak, ijodiylikning birinchi belgisi ijodiy fikrlay olish sanaladi.

Ijodiylikning yana bir belgisi mahsulotning yangiligidir. O'quvchi dars jarayonida o'qituvchi kut-

magan yo’ldan borishi, tasodifan yangi ijod mahsulini yaratishi, buni o’zi ham oldindan rejalashtirmagan bo’lishi mumkin. Yangi ijod mahsuli ko’proq “Nima uchun shunday?” degan muammoli savolga javob topa olishda, bir mavzuda turli matnlar yaratish kabilarda namoyon bo’ladi.

Ijodiy tafakkur avvalo, o’quv topshiriqlari orqali shakllanadi. Shu bois, maktab ona tili darsliklarida o’quv topshiriqlarining xarakteriga juda katta e’tibor qaratilgan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, ona tili darslarida ishga solinadigan o’quv topshiriqlarining, berilgan matnlarning aksariyatini ijodiy topshiriqlar tashkil etadi. Demak, ijodiylik shaxs kamoloti yo’lida muhim ahamiyatga ega bo’lib, jamiyat bunday kishilarga hamisha ehtiyoj sezadi.

Ijodiylikning yana bir muhim belgisi mustaqillikdir. Mustaqil ishlash, birinchidan, ko’nikma va malakalarni talab etsa, ikkinchidan, tafakkur va xotira bilan chambarchas bog’langan.

Ijodiylikning yana bir sharti fanlararo, bo’limlararo bog’lanishdir. Bugungi kundagi “Ona tili” darsliklarda fanlararo integratsiyaga alohida e’tibor qaratilgan. Zamonaviy ta’lim ona tili darslarida o’quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo’naltirish lozimligini taqazo etadi. Ta’limni isloh qilish esa tizimga yangi innovatsion uslublarni joriy etish bilan bog’liq.

Darsliklar o’quvchilarning ijodiy jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan tarzda tuzilgan. Bu o’quvchilarga hamkorlik qilish, samarali fikr almashish va o’zaro qo’llab-quvvatlash ko’nikmalarini o’rganishga ko’maklashadi. O’quvchilar o’z fikrlarini aniq, ravshan ifodalashga, suhbatdoshni tinglashga va tushunishga, ma’lumotni yetkazishda til vositalaridan unumli foydalanishga o’rganadi. O’quvchilar o’z maqsadlariga erishish uchun yangi yondashuvlarni qo’llashni o’rganadi, innovatsion yechimlarni ishlab chiqadilar va ijodiy muammolarni hal qilish ko’nikmalariga ega bo’ladi.

Demak, ona tili ta’limiga ijodiy tafakkurni rivojlantirish, har bir o’quvchida mavjud bo’lgan ijodkorlik xususiyatlarini tarkib toptirish, talim imkoniyatlarini ishga solish, uni ta’lim maqsadiga muvofiq keladigan darajaga ko’tarish bilan bog’liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Farobiy Abu Nasr. Risolalar. –T.:1975.—B.346.
2. G’oziyev E. Psixologiya. —T.: O’qituvchi, 1994.—B.323.
3. Jabborov A., Ne’matova G. Ona tili ta’limida kognitiv psixologiya, verbal ta’lim va ijodkor shaxs masalasi. Til va adabiyot ta’limi jurnali, 2001. 6-soni.
4. G’ulomov A., Ne’matov H. Ona tili ta’limi mazmuni. –T.: O’qituvchi, 1995.-B. 125.

“VATANIM” SHE’RI MATNI USTIDA ISHLASH ORQALI O’QUVCHILAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Barno Abdurahmonova,

QDPI dotsenti

M.Abdugodirova,

O’zbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoir Muhammad Yusufning “Vatanim” she’ri matni ustida ishlash asnosida o’quvchi shaxsida Vatanga muhabbat, ajdodlariga hurmat bilan qarash fazilatlarini shakllantirish borasida fikrlar bildirilgan.

Kalit so’zlar: Vatan, tarix, matn, tahlil, ajdodlar.

Annotation: In this article, while working on the text of the poet Muhammad Yusuf’s poem “Vatanim”, thoughts are expressed on the formation of qualities of love for the Motherland and respect for ancestors in the student.

Key words: Motherland, history, text, analysis, ancestors.

Umumiy o’rta ta’lim maktablari “Adabiyot” darsligidan o’rin olgan Muhammad Yusufning “Vatanim” she’rini o’rgatish jarayonida o’qituvchi bir zum bo’lsin tarixni yodidan chiqarmasligi darkor.

Aks holda, tushuntirilayotgan va o'rganilayotgan adabiy materiallarning o'quvchilar tomonidan hazm qilinishi to'laqonli bo'lishi shubha ostida qoladi. She'r matni ustida ishlash asnosida o'quvchilarda milliy va umummadaniy kompetensiya rivojlantirilishiga erishiladi. Albatta, bunda fanlararo aloqadorlikning o'zni katta. Darhaqiqat, shoirning kichik, biroq salmog'i katta mazkur she'ri orqali o'quvchi shaxsida Vatanga muhabbat, o'tgan ota-bobolaridan g'ururlanish hissi bir necha barobar ortadi. "Vatanim" she'ri to'g'risida so'z yuritish avvalida o'quvchilarga xonanda Sevara Nazarxon ijrosidagi mazkur she'rning qo'shiq shaklidagi matni eshittirilishi esa o'smirlarni she'r matniga oshufta etadi. Shundan so'ng o'qituvchining o'zi yoki sinfdagi nutqi ravon o'quvchilar tomonidan she'r ifodali o'qib beriladi.

O'qituvchi mashg'ulot jarayonida she'r matnidagi so'zlarga izoh berib o'tadi. O'quvchilarga mazkur she'rning mazmun-mohiyati tushuntirilganda, uni Vatan, el-yurt madhiyasi ekanligini uqtirish lozim. Negaki, asarda yurt-el, Vatan, xalq ozodligi kurashchilari, davlat va uni boshqaruvchilari, tarixda iz qoldirgan shaxslar taqdiri alohida misralarda tasvir etilgan. Shu o'rinda o'qituvchi she'r matnida keltirilgan tarixiy shaxslar haqida ma'lumot berishi lozim. Bu topshiriqni bajarishda o'quvchilarning 7-8-sinf "O'zbekiston tarixi" fanidan hamda geografiya fanidan olgan bilimlariga tayanish yaxshi samara beradi. Dars jarayonida matn bilan ishlashga alohida e'tibor qaratiladi. O'qituvchi tomonidan oldidan tayyorlangan quyidagi jadvalni to'ldirish o'quvchilarga mustaqil topshiriqlar sifatida beriladi:

№	Tarixiy shaxslar nomi	Yashagan davri	O'z davridagi mavqei
1	Chingiz		
2	Temur Malik		
3	Muqanna		
4	Qodiriy		
5	Usmon		

№	Joy nomlari	Qaysi tarixiy shaxs bilan bog'liq	
1	Balx		
2	Xo'jand		
3	Sirdaryo		
4	Qashqar		
5	Enasoy		
6	Kurdiston		
7	Hindiston		
8	Chambil		
9	Qo'qon		

She'rning mazmuniy silsilasi borasida so'z yuritilganda, o'qituvchi tarixiy ma'lumotlarga, tarixiy voqealarga izoh berishi talab etiladi.

To'rtinchi bandga o'quvchilar diqqati qaratiladi:

Sen Xo'jandsan,

Chingizlarga

darvozasin ochmagan.

Temur Malik orqasidan

Sirdaryoga sakragan,

Muqannasan, qorachig'i

Olovlarga sachragan,

Shiroqlarni ko'rgan cho'pon

Cho'lig'imsan, Vatanim. [Muhammad Yusuf, 2014:76]

Tarixdan ma'lumki, o'zbek xalqi dunyodagi eng qadimgi xalqlardan sanaladi. Xalqimiz joylashgan bu zaminning boyliklarini talash, odamlarini qullikka giriftor qilish payida bo'lgan bosqinchilarga qarshi millat ichidan chiqqan bahodirlar kurashganligi yodga olinadi. O'qituvchining o'zi bu misralarga sharh bergani ma'qul. O'qituvchi o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

1. "Oq kiyimlilar" qo'zg'oloni to'g'risida nimalarni bilasiz?

2. Mo'g'ullar istilosiga qarshi kurashgan sarkarda bilan bog'liq voqeani yodga oling.

3. Shiroqning vatanparvarligi haqida nimalar deya olasiz?

She’r matnida keltirilgan “tarqab ketgan to’qson olti urug’imsan, Vatanim” misralari ham izohtalab jumla hisoblanadi. O’zbeklarning to’qson olti urug’i nomlarini bilasizmi? Ular nomini sanang. Qashqar elida o’zbekning qaysi shoiri makon topgan? Hindistonda qolib ketishini yuz qarolig’ deb bilgan shoh va shoir Boburning ona yurtidan olisda bo’lishi sabablari nimada deb o’ylaysiz? kabi savollar o’quvchilarning “O’zbekiston tarixi” fanidan olgan bilimlarini yodga olishga undaydi.

She’rning oltinchi bandida o’quvchilar uchun mavhum bo’lgan “so’lig’imsan”, “padarkush” so’ziga izoh berish lozim. So’lig’ – turkiy so’z bo’lib, suvlig’ degan ma’noni anglatadi. Otning og’ziga temirdan qilingan suvlig’ solingan.

Padarkush – forsiy so’z bo’lib, “padar” – ota, “kushandan” fe’li so’ymoq, o’ldirmoq ma’nolarini anglatishi aytiladi. Mirzo Ulug’bekning fojiali qismati, o’z o’g’li tomonidan o’ldirilishi tarixning eng qaro sahifalari ekanligi o’quvchilar xotirasida gavdalanishi uchun she’rning aynan shu bandi takror o’qib beriladi. Ulug’bek shaxsi bilan bog’liq tarix materiallar o’quvchilardan so’raladi:

1-o’quvchi: Mirzo Ulug’bek Movarounnahr hukmdori, astronom olim, sohibqiron Temurning nabirasi. XV asrda Temur avlodlari o’rtasida taxt uchun kurash kuchayib ketadi. Shunday tahlilali kunlar bo’ladiki, farzand otasini, ota farzandini mol-dunyo, davlat, boylik uchun o’ldirishgacha borib etadi. Ulug’bek ham o’g’li Abdulatifning topshirig’i bilan o’ldiriladi. Shoir she’rida padarkush o’g’ildan otasini himoya qilib qolguvchi qalqon bo’lishini tashbeh qilmoqda, - deb javob beradi. So’ngra o’zbeklarning vatanparvarlik ruhi bilan yo’g’rilgan “Alpomish” qahramonlik dostoni asosida tayyorlangan kinodan kichik bir lavha ko’rsatilishi yoki o’quvchilar Alpomishning qahramonligi tasvirlangan rasmlarga tayanib aynan she’rning shu bandini tahlil etishga undash dars samaradorligini orttiradi.

She’rning yettinchi va sakkizinchi bandida sobiq sho’ro davrida xalqimiz, yurtimiz boshidan kechirgan og’ir musibatlari yodga olingan. [Muhammad Yusuf saboqlari, 2012:56]

2-o’quvchi: Tarix bizga o’tmishimizni o’rgatadi, adabiyot esa undan to’g’ri saboq olishimizga undaydi. Muhammad Yusuf she’rning yettinchi bandida dushman yurtimizga kirib kelganda, o’zini chetga olgan, jonidan kechishidan ko’ra sha’nidan kechgan, Cho’lpon, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Behbudiy kabi shoir do’stlariga “millatchi” deb tamg’a bosib bergan xiyonatkor do’stlar, sotqin kimsalar bo’lganligini afsus bilan tilga oladi.

Qodiriyni bergan zamin,
Qodiriyni sotgan kun.
Qo’lin bog’lab,
Dilin dog’lab.
Yetaklashib ketgan kun,
Voh bolam! deb aytolmagan
Dudug’imsan, Vatanim.

3-o’quvchi: Ayniqsa, she’rning sakkizinchi bandida yurtdoshlarimiz boshidan kechirgan musibatlarni hech kim unutilmaydi, unutishga ham haqqi yo’qligini shoir yonib, kuyib aytadi.

Hech bo’lmasa Usmon xokin
Keltirmoqqa yarab qo’y,
Olihlarda qurib qolgan
Qudug’imsan, Vatanim.

She’rning har bir bandi ana shunday tarixiy materiallar bilan bog’liq holda tahlil etib boriladi. Fanlararo aloqada o’quvchining ma’lum bilimlarni o’zlashtirish jarayonida u yoki bu muammoni imkon qadar chuqur anglash hamda olingan bilimlarni amaliyotga samarali joriy etishga imkon berish maqsadida o’quv fanlari orasida o’rnatiladigan aloqa nazarda tutiladi [Saydahmedova, 2022].

“Vatanim” she’rining har bir bandida shoir talmeh san’atidan unumli foydalangan. Avvalo, shoir xalqimizning tarixida mashhur bo’lgan, nomi afsonalarga aylangan shaxslar bilan bog’liq fikrlarini badiiy ifodalaydi. Asarlarda mashhur insonlar ismini tilga olish orqali o’quvchi ongida “xiralashib” turgan fikrni chaqqoq chaqqanday yorqinlashtirish, aniq tasvirlar orqali ong, shuurga muhrlashni maqsad qilib qo’yadi.

Muhammad Yusuf nafaqat ulug’ shoir, ma’naviyatchi, balki geografiya bilimdoni ekanligini ziyrak

o'quvchi she'rni o'qish davomida ilg'ab olishi aniq. Ushbu she'rda tilga olingan Xo'jand – O'rta Osiyoning eng qadimgi shaharlaridan biri bo'lib, miloddan avvalgi ming yillikda vujudga kelgan. Shahar XII asrning 2-yarmida Xo'jand nomi bilan mashhur bo'lgan. Temur Malik (XII asr oxiri XIII asrning 1-yarmi) Xorazmshoh Muhammad hukmronligi davrida Xo'jand hokimi Jaloliddin Manguberdining yaqin safdoshi hisoblangan. Mo'g'ul qo'shini son va qurol-aslaha jihatidan ustun bo'lgani bois shahar mudofaasi qiyinlashadi. Natijada Temur Malik 1000 kishilik qo'shini bilan 1220-yilning aprelida orolga ko'chib o'tadi va tezlikda qal'ani jangga tayyorlashga kirishadi. Shahar va qal'a atrofini dushman halqa qilib o'rab oladi.

Sen Mashrabsan,
Xalqqa tumor,
Balxda dorga osilgan,
Navoiysan, shoh yonida
Faqirni duo qilgan.
Yassaviysan meniki deb,
Ko'ringan da'vo qilgan,
Ming bir yog'i ochilmagan,
Qo'rig'imsan Vatanim!

Shoir nazarida, Yassaviy, Ulug'bek, Navoiy, Bobur, Mashrab bir insonning ismigina emas, balki xalq, millatning ramzidir. Hoja Ahmad Yassaviyning dunyoga kelishi, "Devoni hikmat" yoki boshqa asarlari_ ning yaratilishi bilan turkiy xalqlar o'zining mustaqil tariqat kitobiga, tom ma'nosi ila Ma'rifat, Haqiqat, Ruhoniyat qomusiga ega bo'ldi. Avlodlar uchun Ahmad Yassaviy hayoti va ijodi ulug' bir kitob, hikmatlar xazinesidir. Satrlardagi Balx shahri – shimoliy Afg'onistondagi ko'hna shahar hozirgi Mozori sharif shahrining g'arbida miloddan avvalgi 7-asrdan ma'lum. Afg'onistonning Balx viloyati shimol tomondan O'zbekiston hamda Turkmaniston davlatlari bilan, g'arbdan Juzjon, janubdan va janubiy g'arbdan Sarpul, sharqdan Quddus viloyatlari bilan chegaradosh. Balx shahrining ma'muriy markazi Mozori Sharif. Aholisi – 1353656 kishini (2016–2017-yillar) tashkil qilgan. Maydoni 17249 km. Ahmad Yassaviy (1103–1167-yillar) XI asrning ikkinchi yarmida Sayramdagi Yassi shahri (hozirgi Qozog'istondagi Turkiston shahrining eski nomi) tug'ilgan. Turkiston viloyati – Qozog'iston Respublikasining janubidagi viloyat. 2018-yildan buyon Turkiston viloyati deb qayta nomlangan [Saydahmedova, 2022].

Boborahim Mashrab – o'zbek mumtoz she'riyatiga yangi ruh va o'ziga xos ijodiy nafas olib kirgan, qalandarlikning yirik vakili. Mashrab yaratgan misralararo "xazina"ni qancha ko'p o'qisa, o'shancha teran anglash, shaxs va jamiyat, odam, olam, Haq va banda munosabatlarini to'g'ri mushohada etish darajasiga yetish ko'zda tutiladi.

Ko'rib turibmizki, talmeh san'ati asosidagi yaratilgan har bir baytda o'zbeklar tarixi, geografiyasi jamlangan va shoir o'quvchini tarix bilan yuzlashtirgan. Buni ilm-fan taraqqiyoti ko'z ilg'amas darajada tezlashgan davrda fanlararo aloqadorlik uzluksiz ta'limni yo'lga qo'yishda hal qiluvchi ahamiyatga ega [Saydahmedova, 2022].

O'quvchilar mustaqillik sharofati bilan yurtimizga omonlik berilganligi she'rning birinchi va ikkinchi bandlarida bu o'z ifodasini topganligini aytib, sinfdoshlari bilan jo'rovozlikda aynan shu misralarni fahr va g'urur bilan kuylab berishlari ham mumkin.

Asarni o'rganishga bag'ishlangan bunday mashg'ulotda o'quvchilarning adabiyot va tarix hamda geografiya fanidan olgan bilimlarini omuxtalashtiradi. Zero, Muhammad Yusufning aynan shu she'ri va undagi ifoda tarix bilan bevosita bog'langan. Agar dars jarayonida mavzuni tarix bilan bog'lash unutilsa, she'r haqidagi tasavvurlar bir yoqlama bo'lib qoladi. Shoir she'rda keltirgan tarixiy shaxslar nomi bilan xalq tarixini bog'laydi. Tarixda bo'lib o'tgan yuz yillikka yaqin hodisalarni o'quvchi xotirasida tiklaydi. Shunday ekan, she'rning har bandi talqinida tarix bilan aloqadorlikni aslo unutib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhammad Yusuf. "Xalq bo'l, elim". Toshkent: O'zbekiston, 2014.
2. Muhammad Yusuf saboqlari. Toshkent, 2012.
3. Saydahmedova N. Muhammad Yusuf hayoti va ijodini o'rgatishning zamonaviy texnologiyalari. Namangan, 2022.

TILNI O‘QITISHDA TALABALARNING NUTQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Nurislom Xursanov

PhD, dotsent v.b.,

Renessans ta’lim universiteti

nurislomkhursanov92@gmail.com

Annotatsiya: Jahon tajribasida tillarni o‘rganish uchun turli tamoyillar va metodlardan foydalanib kelingan bo‘lib, ta’lim metodlari, avvalo, ta’lim maqsadlaridan kelib chiqib tanlanadi. Ma’lumki, tillarni o‘rganishda har bir ta’lim bosqichida ma’lum bir hajmdagi bilimlarni o‘zlashtirish ko‘zda tutiladi. Mazkur maqolada ingliz tilini o‘qitishda talabalarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish muammolari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, metod, fonetika, leksika, grammatika, stilistika, ekstra-lingvistika.

Abstract: In the world experience, different principles and methods have been used in language learning, and educational methods are chosen primarily based on educational goals. It is known that learning languages involves acquiring a certain amount of knowledge at each educational stage. This article talks about the problems of developing students’ speaking competence in teaching English.

Keywords: competence, method, phonetics, lexicon, grammar, stylistics, extra-linguistics.

O‘quvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan bilimlar asosini o‘quv dasturida ko‘rsatilgan fonetik, leksik, grammatik ma’lumotlardan iborat til materiallari tashkil qiladi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi talabalarda ushbu bilim asosida nutqiy ko‘nikmalar hosil qildirib boriladi.

Taniqli psixolog I. A. Zimnyaya ta’rificha, “malaka-mashqlar natijasida harakatlarning yuqori mukammallikka erishuvchi va nutqiy jarayonlarning avtomatlashuvidir” [Zimnyaya, 1998: 127]. Bilamizki, an’anaviy ta’limda ingliz tili grammatikasi va leksikasini o‘qitishda keng e’tibor berilar edi. Bugungi kunda esa til o‘rganuvchilar o‘rganilayotgan til grammatikasi va leksikasini o‘rgatishdan tashqari, ularning nutq kompetensiyalari ham rivojlantirilmoqda. Endi til o‘rganuvchilar nutq kompetensiyalarini, xususan o‘qish, yozish, tinglab tushunish hamda gapirish kompetensiyalarini o‘zlashtirmoqliklari darkor. Shu o‘rinda nutqiy kompetensiya xususida to‘xtalib o‘tamiz.

“Kompetensiya” lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, “o‘z kasbiga yaroqli, malakali, loyiq” degan ma’noni bildiradi. Kompetensiya bilim va ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlar, olingan nazariy bilimlarning majmuasini amaliyotda mustaqil va ijodiy qo‘llay olish layoqati hisoblanadi [Djuraev va b., 2008].

Kompetensiya tushunchasi tilshunoslikda ilk bor XX asr o‘rtalarida N. Homskiy tomonidan qo‘llangan bo‘lib, tilni ishlatish jarayonida “faoliyatga yo‘naltirilgan bilim, ko‘nikma va malakalar majmui” sifatida, qayd etilgan [Zimnyaya, 2003].

Berilgan izohlar ta’lim sohasida kompetensiya so‘zini layoqat deb ta’limga kompetentsiyaviy yondashuvni esa egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo‘llay olish layoqatlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim yo‘nalishi, deb tushunish maqsadga muvofiq. Til ta’limida kompetentsiyaviy yondashuv ta’lim oluvchilarning o‘rganayotgan til materiallaridan va olingan axborotlardan o‘z hayotiy faoliyatida oqilona foydalana olish, shu tilda o‘z fikrini og‘zaki va yozma tarzda mustaqil ifodalash va nutqiy vaziyatlarga mos ravishda qo‘llay olish ko‘nikma-malakalarini tarkib toptirish, ya’ni tilni maqsadli ravishda amaliy qo‘llay olish layoqatini shakllantirishdan iborat.

Nutqiy kompetensiya til ta’limining quydagi to‘rt amali bo‘yicha: tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozishga oid layoqatlarni bosqichma-bosqich shakllantirib borishdan iborat bo‘lib, bular orqali eshittirilgan nutqni, berilayotgan xabarlarini tushunish, o‘z fikrini va shaxsiy qarashlarini monologik tarzda bayon qila olish, dialogik suhbatlarda erkin muloqot yuritish, poliloglarga qo‘shila olish, turli matnlar, asarlarni ravon o‘qish va savodxonlik qoidalari asosida bexato yozish, ijodiy matnlar tuza olish, rasmiy ish qog‘ozlarini yuritishni bilish kompetensiyalarini shakllantirish demakdir [Khursanov, 2021].

Nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda talabalarni to'g'ri yo'naltira olish uchun, avvalo, mavjud nutq amallarining maqsadi, xususiyatlari va qiyinchilik, muammoli taraflari o'rganilib chiqilmog'i darkor [Khursanova, 2023]. Agar bular hisobga olinmasa o'qitish samarali bo'lmaydi. Quyida nutq kompetensiyasining har bir turi ustida ishlash qiyinchilik va muammoli tomonlarini alohida ko'rib chiqamiz.

Tinglab tushunish kompetensiyasini o'rgatish muhim ahamiyat kasb etib, boshqa nutq kompetensiyasi turlari bilan aloqadordir. Tinglab tushunish gapirish bilan birgalikda og'zaki nutq faoliyati turiga kiradi. Tinglab tushunishda qiynalmagan talabalar gapirishda ham qiyinchiliklarga ozroq yo'liqlashadi. Shuningdek, talabalar so'zlarni, gaplarni yozayotganda to'g'ri yoza olsa, o'qiy olsa ularni tinglashda taniy oladi, tinglashga yordam beradi.

Inglizcha nutqni tinglab tushunishni o'rgatishni o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud bo'lib ularni lingvistik, ekstra-lingvistik, psixologik guruhlariga bo'lish mumkin [Yoqubov, 2011].

Lingvistik qiyinchiliklarga grammatik, stilistik, leksik va fonetik sohalarida yuzaga keluvchi murakkabliklar kiradi.

Ekstra-lingvistik qiyinchiliklar til sohasiga aloqasi bo'lmagan qiyinchiliklardir. Misol uchun, nutqning tembri, tezligi, talabaning diqqati va nutqni necha marta tinglashi, shuningdek tinglab tushunishda tayanch vosita va mazmunli rasmlarning bo'lishi.

Psixologik qiyinchiliklarga tinglovchining psixologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan qiyinchiliklarni kiritish mumkin [Yoqubov, 2011].

Ingliz tilini amaliy o'rganishda gapirish kompetensiyasini rivojlantirish ham muhim hisoblanadi. Gapirish orqali tilni aloqa vositasi sifatida qo'llash amalga oshadi. Bugungi kunda amaliy ingliz tilida gapirishdan barcha amaliy ingliz tili darslarida foydalaniladi. Qiyinchiliklar gapirish kompetensiyasida eng ko'p uchraydigan monologik va polilogik nutqlarning o'ziga xos bo'lgan aspektlarini aks etishidan iborat [Raupova, 2022].

O'qish, tanish yoki qisman notanish matnni o'qib ma'lumot olish, mazmunini tushunish, idrok qilishdir. Til oliy o'quv yurtlarida o'qish o'zgacha xususiyatga ega bo'lib, u ustida ishlanadi, o'rta maktabdagi o'qish bo'yicha malaka, tajriba, bilim asos qilib olinib rivojlantiriladi. Talabalarga o'qishni o'rgatishda quyidagi qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi:

- o'qish o'tkazilayotgan sharoit qulay bo'lmasligi;
- o'qish tezligi;
- talabada oldindan mazmunni tushuna olish qobiliyati rivoj topmagani;
- matndagi murakkab grammatik strukturalar, oborotlar, konstrukturalar;
- notanish jumllarning ko'pligi va h.k.

Yozish kompetensiyasi ustida ishlashning ham o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud. Biz talabalarining yozuv kompetensiyalarini rivojlantirish ustida ishlaganimizda bu qiyinchiliklarni aniqlay olishimiz va unga tayangan holda yozishni o'rgatishni ishlab chiqishimiz kerak bo'ladi. Bunda yuzaga keluvchi qiyinchiliklarning eng asosiysi aksariyat talabalarining fikrlarni yozma bayon eta olmasliklaridir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ingliz tilini o'rganish va o'rgatishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad bu kommunikatsiyadir. Nutq kompetensiyalarini rivojlantirmay turib biz ushbu maqsadga erisha olmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djuraev R.X. Til o'qitish metodikasi / O'Q. Tolipov [va boshqalar]; T. Sattorov tahriri asosida. – T.: Nosir, 2000.
2. Зимняя И. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: МГУ, 1998. – 142с.
3. Khursanov N.I. The Importance of Testing and Assessment Principles in Modification Process of Exam Tasks. Assessment in Teaching Foreign Languages: Achievements, Challenges and Solutions. *The International Scientific Proceeding Conference*. 2021. April (pp. 9-10).
4. Khursanova L. Pedagogical Methods of Creating Independent Educational Assignments: Didactic Approach. *MMIT*. 2023 May 25:140-2.
5. Raupova L., Axmedova M. Oliy filologik ta'limda talabalarining nutqiy kompetensiyasini rivoj-

lantirishda kredit-modul tizimiga o’tishning amaldagi holati va istiqbollari. *O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari*, 2022, [1/1/2]. 95-97.

6. Yoqubov I. Amaliy ingliz tili metodikasi. – T.: Perfect Print, 2011

BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRISH YO‘LLARI

Aysara Najimova

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti dotsenti v.b.
a.nazhimova@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinflarning ona tili darslarida o‘quvchilarning nutqini o‘stirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: illyustratsiya, retseptiv, reproduktiv, konkret, abstrakt, stixiya, minimum.

Abstrakt: The article covers the issues of developing pupils’ speech in the native language classes of elementary grades.

Keywords: illustration, receptive, reproductive, concrete, abstract, pontaneity, minimum.

Har bir insonning madaniy, ma’rifiy-mafkuraviy va ma’naviy saviyasi, muloqot madaniyati uning o‘z ona tili boyliklaridan qanchalik maqsadga muvofiq tarzda foydalana olishida, tinglovchiga maqbul keladigan ohangda gapira bilishda, adabiy til qonun-qoidalariga amal qilishida, o‘zgalar nutqini to‘g‘ri tushuna olishida namoyon bo‘ladi.

Ravon so‘zlay olish, suhbatni o‘rinli davom ettira bilish, muloqot jarayonida o‘z fikrlarini suhbatdoshiga to‘g‘ri, vaziyatga mos ohangda etkaza olish, suhbatdoshini bosiq tinglay bilish va to‘g‘ri tushuna olish, bunda o‘zini erkin va samimiy tutish hamda boshqa ko‘pgina fazilatlarining shakllanishida har bir ona tili darsining xizmati katta. Shu maqsadda darsdan alohida vaqt ajratib, asosiy ish turlari (nazariy bilimlarni egallash va amalda qo‘llash) bilan ma’lum nisbatda amalga oshiriladigan nutq o‘stirish ishlari muhim o‘rin tutadi.

Metodik adabiyotlarda o‘quvchilarning mavzu haqidagi tushunchalarini kengaytirish masalalariga ham e’tibor qaratiladi. Bunda nutq o‘stirish mazmunida mavzu (umumiy mavzu, kichik mavzu) haqida tushunchaga ega bo‘lish, o‘quvchilarni adabiy asarlar, o‘quv (badiiy va ilmiy-ommabop [Qosimova, 2009]) matnlari, tevarak-atrofdagi hayot voqealari mavzularini ayta bilish, mavzuni qay tarzda yoritish kerakligini oldindan ko‘ra bilishga o‘rgatish masalalari aks ettiriladi.

Ta’lim mazmunida nutqning quyidagi sifat ko‘rsatkichlariga ham ahamiyat beriladi: ifodali va ifodasiz nutq, ohang, ohangning kishining ichki holatiga bog‘liqligi, to‘xtam, ma’no urg‘usi, to‘xtamlarni, ma’no urg‘usini joy-joyiga qo‘yish qoidalar, nutq sur’ati, mimika, imo-ishoralar ana shu ko‘rsatkichlar sirasiga kiradi.

O‘quvchilarning og‘zaki nutqini o‘stirishda an’anaviy ish usullari: qayta hikoya qilish, uning turlari (matnga yaqinlashtirib batafsil, saylanma, qisqa qayta hikoya qilish, matn mazmunini “o‘z so‘zlari” bilan qayta hikoya qilish), hikoyalash (rivoya, tasvir, muhokama mazmunida so‘zlash, tasavvur asosida gapirish, olgan taassurotlari haqida hikoya qilish), yozma nutq o‘stirishda bayon va uning turlari (batafsil, saylanma), insho va ularning turlari (tasavvur asosida insho, rivoya-insho, ayrim predmet asosida tasvir-insho, rasmga qarab tasvir elementli rivoya-insho, sevimli mashg‘ulot haqida muhokama-insho), matn yaratishdan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda turli murakkablikdagi nutq rejalar, albatta, jalb etiladi: o‘quv matniga doir illyustratsiyalar asosida tuzilgan reja; o‘qituvchining savollaridan iborat reja; o‘qituvchi tomonidan berilgan reja; jamoa bo‘lib tuzilgan reja; mustaqil tuzilgan reja; kengaytirilgan yoki qisqartirilgan reja. Lekin bu ishlar har darsda muayyan tadrijiy takomilda oz-ozdan bajarilmog‘i, retseptiv, reproduktiv, nutqiy faoliyat turlari bilan muayyan nisbat hosil qilgan holda ado etilmog‘i lozim. Lekin yuqoridagi ish turlari matn bilan bog‘liq ta’lim mazmunini ham o‘z ichiga olmog‘i darkor. Eng muhimi, og‘zaki va yozma nutq o‘stirishga doir ish turlari o‘quvchilarning mustaqilligi nuqtayi nazaridan baholanmog‘i

lozim. Ayni paytda ushbu ishlar darsda bajariladigan mashqlar bilan algoritmik aloqada bo'lmog'i zarur.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqqan holda xulosa qilish mumkinki, boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishga keng aspektda yondashish kerak. Eng muhimi, o'qituvchi har bir darsda o'tiladigan mavzu doirasida grammatik tushunchalarni, imlo savodxonligini shakllantirish bilan o'ralashib qolmasdan, keng ko'lamdagi ishlarni rejalashtirishi va amalga oshirishi lozim bo'ladi. Bunda, birinchi navbatda, darsda bajariladigan mashq turlarining (yangi mavzuni o'rganishga qaratilgan mashqlar, mustahkamlash uchun xizmat qiluvchi mashqlar, asl nutqiy mashqlar) oqilona nisbatini ta'minlash va ro'yobga chiqarish uchun intilishi, mahorat ko'rsatishi zarur. Lekin nutq o'stirish uchun mo'ljallangan mashq va ish turlariga ham farqli yondashish talab etiladi, chunki ularning ijodiy nutqiy faoliyat bilan aloqasi bir xil emas: ayrimlari o'quvchilarni retseptiv nutqiy faoliyatini taqozo etadi, ya'ni ijodiy emas; ba'zilar esa reproduktiv nutqiy faoliyat tarzida (nisbatan ijodiylik asosida) bajariladi, bir qator mashqlar mahsuldor (ijodiy) nutqiy faoliyat bilan bog'lanadi.

S.K.Tivikovaning ta'kidlashicha, "...o'quvchilarning o'zlari nutqiy bayon yaratishlari yoki muallif tomonidan yaratilgan nutqiy bayonni qayta ifodalashlari nutqiy rivojlanish masuli sanaladi" [Тивикова, 2009:26-30]. O'quvchi tengdoshlari, katta yoshdagilar bilan muloqotga kiradi, ularga nimanidir xabar qiladi, o'z fikrlarini yozma ifodalaydi. Bularning hammasida ba'zan o'z fikrlarini shakllantiradi, yoki eslab qolgan qolip-gaplarini ishlatadi, yohud o'zgalarning gaplarini aynan etkazishga harakat qiladi. O'quvchining qanday gapirishi, qanday so'zlarni ishlatishi, qaysi gap turlaridan ko'proq foydalanishi, fikrni bera olish-olmasligi, fikrni to'liq etkaza olish-olmasligi va hokazolar nutqiy rivojlanish saviyasini ko'rsatib turadi. Tabiiyki, 1-sinf o'quvchisi bilan 4-sinf o'quvchisi, 4-sinf o'quvchisi bilan 9-sinf o'quvchisining nutqiy ko'rsatkichlari bir xil bo'la olmaydi. M.R.L'vov aytganidek, "Kishi tilning boyliklarini egallay borib, umr bo'yi o'z nutqini takomillashtiradi. Har bir yosh bosqichi uning nutqiy rivojlanishiga nimadir yangi narsa olib kiradi. Nutqni egallashdagi eng muhim bosqich bola yoshiga – uning maktabgacha va maktab davriga to'g'ri keladi" [Львов, 1985:16].

Maktabning o'quvchi nutqini o'stirishga qo'shadigan hissasi ona tili darslarida bajariladigan nutqiy mashqlarga, ularning har bir darsda bajarilish-bajarilmasligiga, miqdoriga va sifatiga, o'quvchilarning mustaqillik darajasiga bog'liq. Bular birinchi navbatda ona tilidan yaratilgan darsliklarda berilgan bo'lishi lozim.

So'zlar tobora murakkablashib boradi. Bunda konkret ma'nodan abstrakt ma'noga qarab borish joriy etiladi.

So'zlar nutqiy faoliyatda shu faoliyat orqali egallanadi. Bunda u o'zgalar nutqidan eshitib anglanadi, kitobdan, lug'atdan o'qiladi, yozuv mashqlari orqali imlosi o'zlashtiriladi, o'quvchining yozgan bayoni, inshosi, tuzgan matnida ishlatiladi.

Mashq va ish turlari	O'quvchining faolligi	Sarflanadigan vaqt (daqiq)
Talaffuz mashqi	Taqlid asosida talaffuz qiladi	5–10
Gaplarni, matnni o'qish	O'qiydi	10–15
Savollarga javob berish	O'qiydi, javob qaytaradi	10–15
Gaplarni, matnni ko'chirish	Yozadi, nuqtalar o'rniga harf, so'z qo'yadi, tinish belgilarini ishlatadi.	20-30
Matn mazmunini qayta hikoya qilish	Matndagi gaplar bilan qayta hikoya qiladi.	5–10
Hikoya qilish	Mustaqil ravishda fikr bayon qiladi.	5-10

Maktabda o'quvchi nutqining o'sishi stixiyali jarayon bo'lib qolmasligi kerak. U o'z o'rtoqlaridan, kattalardan ayrim iboralar, gap qurilmalarini o'rgana boradi.

Darsda bajariladigan ish turlari, mashqlar o'quvchilar nutqini hayotiy mazmun bilan boyitishi kerak. So'zlarni, so'z birikmalarini, matnni o'qish til hodisalarini tahlil qilish bilan cheklanmasdan, faktik materiallar zahirasi to'planishiga xizmat qilishi lozim.

Stixiyali ravishda egallangan til hamma vaqt ham to'g'ri bo'lavermaydi. Tilning shunday muhim ji-

hatlari borki, o‘quvchilar ularni stixiyali ravishda o‘zlashtirishlari mumkin emas. Ona tili darslarida ana shu jihatlarni o‘rgatishni rejalashtirilmog‘i darkor. Maktabda adabiy til badiiy, ilmiy, so‘zlashuv nutqi shakllarida o‘rgatiladi.

Nutq o‘stirishning minimal chegarasi bor, hech bir o‘quvchi shu minimumdan pastda qolib ketmasligi kerak; ular nutqini takomillashtirish, nutq madaniyatini oshirish, ifoda imkoniyatlarini egalashlari [Львов, 2007:21–23.] uchun imkoniyatlar yaratish talab etiladi.

Xullas, boshlang‘ich sinflar o‘quvchilarining nutqini o‘stirish mazmuni doirasida ona tili darslarini qat’iy rejalashtirgan holda tashkil etish samaradorlik omili sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K. Qosimova, S.Matchonov, X. G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev. Ona tili o‘qitish metodikasi: Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik. – Toshkent: NOSHIR, 2009. – 352 b.
2. Тивикова С.К. Возможности дифференцированного подхода к речевому развитию младших школьников (на примере сочинений-миниатюр) // Начальная школа. – 2009. – № 12. – С. 26-30.
3. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников: Пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1985. – 176с.
4. Львов М.Р. О методике обучения русскому языку // Начальная школа. – 2007. № 6. – С. 21–23.

O‘ZBEK TILIDA NOMI NOANIQ, YETIM QO‘SHIMCHALAR O‘Z OILASINI TOPSIN!

Rustam Yo‘ldoshev

pedagogika fanlari nomzodi,
O‘zbekiston Respublikasida xizmat
ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi

Annotatsiya: Maqolada nomsiz -dek, -day, -niki, -gacha, -dagi qo‘shimchalarini kelishiklar sirasiga kiritish maqsadga muvofiq ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: Qo‘shimchalar, nomsiz, ma’no, ko‘plik qo‘shimchasi, egalik qo‘shimchasi

Abstract: In the article, it is based on the fact that it is appropriate to include the suffixes in -dek, -day, -niki, -gacha, - among the agreements.

Keywords: Adverbs, nameless, meaning, plural suffix, possessive suffix

O‘zbek tilshunosligida -dek, -day, -niki, -gacha, -dagi qo‘shimchalari ilmiy va amaliy asoslangan aniq bir toifadan qat’iy o‘rin olmay kelmoqda.

- 1) -dek, -day qo‘shimchalarining nomlanishidagi ijobiy o‘zgarishlar;
- 2) -dek, -day qo‘shimchalarining kelishik qo‘shimchalari bilan mushtaraklik jihatlari;
- 3) -gacha, --niki, -dagi qo‘shimchalarining kelishik qo‘shimchalari bilan mushtaraklik jihatlari;
- 4) -dek, -day, -niki, -gacha, -dagi qo‘shimchalarining qaysi kelishik turiga mansubligiga ko‘ra o‘zbek tilidagi kelishiklar tasnifi.

I. -dek, -day qo‘shimchalari o‘tgan asrning 70- yillaridagi grammatika kitoblarida o‘xshatish ma’nosida ravish yasovchi qo‘shimchalar sifatida ko‘rsatib kelindi [1]; [2]. Ma’lumki, yasama so‘zning yasovchi asosi bilan so‘z yasovchi qo‘shimchasi orasiga shakl hosil qiluvchi qo‘shimcha kiritib bo‘lmaydi: u shaklan o‘zgarmas hisoblanadi. Ravish yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilganda yangi so‘z paydo bo‘ladi, bu holatda ham orasiga ko‘plik, egalki va boshqa xil qo‘shimchalarni qo‘shib bo‘lmaydi. Masalan, *do‘stona*, *mardlarcha* kabi so‘zlarda so‘z yasovchi qo‘shimcha yasovchi asos bilan quyma holat kasb etadi. –dek (-day) qo‘shimchasini olgan so‘zlarning yasovchi asosi bilan qo‘shimcha orasiga boshqa qo‘shimchalarni kiritish mumkin. Demak, yangi so‘z hosil bo‘lmaydi, chunki –dek (-day) qo‘shimchasi so‘z yasovchi

qo'shimcha emas.

Ta'kidlash joizki, -dek, -day qo'shimchalarini o'tning funksional shakllari, deb hisoblash ham muammolidir. Chunki bunda -dek, -day, -niki, -gacha, -dagi qo'shimchalari kelishiklardan uzoqlashtirilgan bo'ladi. Vaholanki, -gacha, -dagi qo'shimchalarining birinchi qismini kelishik qo'shimchalari (-ga, -da) tashkil qiladi.

A.Rafiyev, L.Rafiyevalarning «O'zbek tili va adabiyoti» o'quv qo'llanmasida -dek, -day qo'shimchali sifatdoshlar haqida gapiriladi: «O'xshatish ergash gaplar bosh gapga *xuddi, go'yo* so'zlari, -dek, -day qo'shimchali sifatdoshlar, -*guncha* qo'shimchali ravishdoshlar hamda -ki bog'lovchisi bilan bog'lanadi» [3]. Aslida o'xshatish ergash gaplar bosh gapga -dek, -day qo'shimchali sifatdoshlar bilan bog'lanadi, degan ifodada aniqlik yetishmaydi: bog'lovchi vosita sifatdosh emas, balki sifatdoshga qo'shilgan -dek yoki -day qo'shimchasidir. Mualliflar haqli ravishda -dek, -day qo'shimchalarini ravish yasovchi qo'shimchalar sirasidan shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar qatoriga o'tkazishgan. Ammo ushbu qo'shimchalarni sifatdoshdan ajratib olishmagan va alohida nomlashmagan.

II. Bugungi kunda -dek, -day qo'shimchalari umumiy o'rta ta'lim maktablarining ona tili darsliklarida aniq bir toifaga kiritilmagan holda, aniqrog'i, o'xshatish ma'nosidagi ko'makchilarga ma'nodosh affiks sifatida tilga olinadi. Masalan, 2017 yildan keyin 7-sinf uchun nashr qilingan «Ona tili» darsligidagi 51-darsda («Ko'makchilar va qo'shimchalar ma'nodoshligi» mavzusi o'tiladigan darsda) juda o'rinli taqqoslash keltirilgan: «-dek qo'shimchasi narsa-hodisa, belgi-xususiyatga o'xshatilishini ifodalaydi va shu ma'noda *kabi, singari, yanglig'* ko'makchilari bilan ma'nodoshlikni hosil qiladi» [4]. Bunday talqin ko'makchilarga ma'nodosh til birligi – kelishiklarga yaqqolishora bo'la oladi.

III. Kelishik qo'shimchalarining asosiy xususiyatlaridan biri ular bilan turlanayotgan so'z orasiga ko'plik, egalik yoki ham ko'plik, ham egalik qo'shimchasini qo'shish mumkinligi, yana biri ko'makchilar bilan ma'nodosh bo'la olishidir. Masalan, *uchun* ko'makchisiga -ga qo'shimchasi (*do'stim uchun* – *do'stinga*), *bilan* ko'makchisiga -da qo'shimchasi (*qalam bilan* – *qalamda*), *orqali* ko'makchisi -dan qo'shimchasiga (*bog' orqali* – *bog'dan*), *haqida, to'g'risida* ko'makchilari -ni qo'shimchasiga (*istiqlolni o'yladi* – *istiqlol haqida o'yladi*) ma'nodosh sanaladi. -dek, -day, -gacha, -dagi qo'shimchalarida kelishiklarga xos ikkala xususiyat mavjud. Buning ustiga -gacha, -dagi qo'shimchalari tarkibida kelishik qo'shimchalari (-ga, -da) mavjud. Ushbu mavjudlik ularni kelishiklarga taalluqli deb hisoblash imkonini beradi. -gacha qo'shimchasi yirik tilshunos olim Ayyub G'ulomning 1941 yili nashr qilingan «O'zbek tilida kelishiklar» nomli ishida jo'nalish kelishigi tarkibida chegara ma'nosida tushuntirildi [5]. Bunday xulosaga -gacha qo'shimchasining birinchi qismida -ga qo'shimchasi borligi sabab bo'lgan bo'lsa kerak. Lekin keyinchalik ushbu qo'shimcha (kelishikdan ajratib) alohida ko'rsatila boshlandi. Birgina filologiya fanlari doktort H.Ne'matov -gacha qo'shimchasini kelishiklarga qaytardi: uni chegara kelishigi deb e'tirof etdi.

-niki qo'shimchasining kelishiklarga dahldorligi o'zgacha: -niki qo'shimchasi -ning qo'shimchasi-ga ekvivalent sanaladi. «*Bu ustaning teshasi*», «*Bu tesha ustani*», «*Biz ustannikiga bordik*» kabi gaplarda -niki qo'shimchasi -ning qo'shimchasi kabi qarashlilik ma'nosini anglatishidan bilish mumkin, ushbu qo'shimcha qaratqich kelishigiga dahldor.

Xullas, -dek, -day, -niki, -gacha, -dagi qo'shimchalari kelishik qo'shimchalari xususiyatlariga mushtaraklik kasb etadi: *tog'day* → *tog'larday* → *tog'larimizday*; *anborgacha, anborlarga*; *bog'dagi* – *bog'lardagi* – *bog'laringizdagi*; *ustaniki, ustalariningniki* kabi. Ana shu xususiyatlarini hisobga olib -dek, -day, -niki, -gacha, -dagi qo'shimchalarini kelishik qo'shimchalari sirasiga kiritish, -dek, -day qo'shimchalarini o'xshatish kelishigi qo'shimchasi deb atash, -niki qo'shimchasini qaratqich kelishigi qo'shimchasi yoniga qo'yish, -dagi qo'shimchasini o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi qatoriga, -gacha qo'shimchasini yirik tilshunos olim A.G'ulomov tavsiya etganidek, jo'nalish kelishigi qo'shimchalari sirasiga qiritish har jihatdan to'g'ri bo'ladi. Bunda o'zbek tilidagi kelishiklar quyidagi ko'rinishni kasb etadi:

Kelishik nomi	Qo'shimchalari
Bosh kelishik	---

Qaratqich kelishigi	-ning, -niki
Tushum kelishigi	-ni
Jo’nalish kelishigi	-ga (-ka, -qa), -gacha (-kacha, -qacha)
O’rin-payt kelishigi	-da, -dagi
Chiqish kelishigi	-dan
O’xshatish kelishigi	-dek, -day

Xullas, -dek, -day, -niki, -gacha qo’shimchalariga nom berish, ularning toifaviy mansubligini ko’rsatishning birdan-bir imkoniyati – bu ularni kelishiklar sirasiga kiritishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Leksikologiya. Fonetika. Morfologiya. To’ldirilgan ikkinchi nashri. Pedagogika institutlari filologiya fakultetlarining sirtqi studentlari uchun qo’llanma. – Toshkent: «O’qituvchi», 1975. – 232-bet;
2. O’zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya.. – Toshkent: «Fan», 1975. – 531-bet;
3. Rafiyev A., Rafiyeva L. O’zbek tili va adabiyoti. Oliy o’quv yurtlariga klruvchilar va akademik litsey, kasb-hurtar kollejlari hamda umumiy o’ria ta’lim maktablarining o’quvchilari uchun qisqacha Ma’lumotnoma. – Toshkent: «Vektor-Press», 2008. – 11-, 72- betlar.
4. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D., Mirzaahmedov A. Ona tili. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. To’ldirilgan va qayta ishlangan 4-nashri. – Toshkent: Ma’naviyat, 2017. – 160 b.
5. Ayyub G’ulom .O’zbek tilida kelishiklar. FA ning O’zbekiston filiali asarlari. II seriya. – Toshkent, 1941. – 5–75-betlar

TA’LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Nazokat Yusufjonova

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU o’qituvchisi (PhD)
senator_advokat@mail.ru

Annotatsiya. Ta’limda o’qitishning yangi texnologiyalaridan foydalanish o’qituvchining faqat vaqtini tejab qolmasdan, o’quvchilarga yangi ma’lumotlarni zamonaviy uslubda taqdim etishga ham ko’maklashadi. Maqolada raqamli texnologiyalarni o’quv jarayonlariga tatbiq qilishning afzalliklari, sun’iy intellekt imkoniyatlari va metodik platformalar orqali zarur ma’lumotlarni to’plash, saralash, interaktiv topshiriqlar tuzish hamda o’quvchilarni zamonaviy baholash usullaridan foydalanish o’quv jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qilishi yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: sun’iy intellekt, raqamli ta’lim, metodik platforma, veb-sayt, Z avlod, ta’limning yangi tendensiyalari.

Abstract. The use of new teaching technologies in education not only saves the teacher’s time, but also helps to present new information to students in a modern way. The article highlights the advantages of applying digital technologies to educational processes, the possibilities of artificial intelligence and methodical platforms to collect and sort the necessary information, create interactive assignments, and use modern methods of student assessment to effectively organize the educational process.

Keywords: artificial intelligence, digital education, methodological platform, website, generation Z, new trends in education.

Bugun sun’iy intellekt hayotimizning har bir jabhasiga shiddat bilan kirib kelmoqda. Ushbu atama ilk bor 1956-yilda Jon Makkarti tomonidan fanga kiritilgan bo’lib, u inson ko’nikmalarini qayta ishlab

chiqarish uchun mo'ljallangan dasturlar to'plami hisoblanadi.

Sun'iy intellekt mavjud muammolarga yechim topish, rejalashtirish, bilim olish, o'z ustida ishlash kabi vazifalarni o'z vaqtida va to'liq bajarishga yordam beradigan qobiliyatdir. Keng ma'noda sun'iy intellekt murakkab muammolarni o'rganish va hal qilishga qodir bo'lgan tahliliy tizimlarni ishlab chiqish fanining bir tarmog'i hisoblanadi. Tor ma'noda esa sun'iy intellekt kompyuterning inson tafakkuriga asoslangan o'rgatish texnologiyasidir [Tao Zhang, Stephen J.H. Yang, 2019: 1].

Berilgan ta'riflarni umumlashtiradigan bo'lsak, sun'iy intellekt olingan ma'lumotlar asosida muayyan xulosalar chiqarishga asos bo'ladigan modellar va usullar to'plamidir.

Bugun sun'iy intellekt texnologiyalari barcha sohalar qatori ta'lim sohasida ham keng qo'llanilmoqda. Ta'lim sohasida raqamli burilish natijasida innovatsion o'qitish vositalaridan foydalanish, raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish, o'qituvchilarning o'quvchilar bilan ishlash usullar va shakllarini o'zgartirish, ta'lim sifatining oshishiga va o'quv jarayonini qiziqarli tashkil etishga olib keladi.

Ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish internet va ijtimoiy tarmoqlardan unumli foydalana oladigan Z avlod ehtiyojlarini qondiruvchi, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy omil bo'lib, ular quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

1. O'quv jarayonini boshqarish. O'quvchilarni o'qishga qabul qilish, dars jadvalini tuzish, davomat va mustaqil ta'lim ishlarini monitoring qilish hamda ta'lim sifatini tekshirish kabi ko'plab vazifalarni bajara oladigan platformalar orqali o'quv jarayonlarini samarali boshqarish mumkin.

Bugungi kunda xorijiy universitetlar eng ko'p foydalanuvchi platformalar – bu Kanadaning Ada Support kompaniyasiga tegishli **“Ada”** hamda Avstraliyaning Deakin davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan **“DeakinGenie”** platformalaridir. Bu platformalar Ta'lim chatbotlari deb ham nomlanib, ushbu onlayn kompyuter dasturi talabalar tomonidan yozma yoki og'zaki tarzda berilgan savolga javob beradi, zarur ma'lumotlarni topadi yoki berilgan vazifani bajaradi.

“UniTime” platformasi AQShning yirik IT kompaniyalari tomonidan hamkorlikda ishlab chiqilgan loyiha hisoblanadi. UniTime universitet kurslari va imtihonlar jadvallarini ishlab chiqadigan, talabalarni guruhlariga ajratish hamda talabalarga moslashtirilgan jadvallarni shakllantiruvchi sun'iy intellektga asoslangan ta'limni rejalashtirish tizimidir.

Yana bir platforma Hindistondagi SwifteLearningServices kompaniyasi tomonidan yaratilgan **“Swift”** dasturi bo'lib, u talaba qachon va nima uchun o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishi yoki muvaffaqiyat qozonishi haqida ularning individual xususiyatlari va xohish-istaklari asosida ma'lumot beradi.

“ALP” platformasi AQShning sun'iy intellektga asoslangan ichki ta'lim tizimi bo'lib, u har bir talabaning ma'lumotlarini tahlil qiladi, yutuq va kamchiliklarini aniqlab, talabaning psixometrik profilini yaratish uchun ma'lumot to'playdi;

2. O'quv faoliyatini baholash. O'zlashtirish darajasi va o'quv jarayonini baholash murakkab pedagogik jarayon bo'lib, zamonaviy metodik platformalar yordamida ko'plab yechimlarga kelish mumkin. Xususan, **“Moodle”** va **“OpenedX”** kabi ta'limni boshqarish tizimlarida yoki **“KhanAcademy”** kabi platformalar o'rganuvchining kuchli va zaif tomonlariga ko'ra maslahatlar yoki tavsiyalar berish uchun bilimlarini sinovdan o'tkazadi. Shuningdek, ba'zi intellektual ta'lim tizimlari hissiy holat to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdi va tahlil qiladi.

“Watson Tutor” IBM va Pearson Education kompaniyalari tomonidan ishlab chiqilgan **“AutoTutor”** talabalarga o'rganish va ta'lim olish uchun yordam beradigan kompyuter o'qituvchisi hisoblanadi.

Sun'iy intellekt xorijiy tillarni tez va qiziqarli tarzda o'rganish imkonini beradi. **“AI Teacher”**, **“Amazing English”**, **“Babbel”** va **“Duolingo”** ilovalari matnni tarjima qilish, qiziqarli mashg'ulotlar orqali grammatik qoidalarni o'zlashtirish, nutq egalari tomonidan savollarga javob berish va o'rganuvchilarning talaffuzini yaxshilashga yordam beradi.

Imkoniyati cheklangan talabalar uchun yaratilgan maxsus gumanoid robotlar faoliyati ham ta'limning istiqbolli yo'nalishi bo'lib, ularning asosiy maqsadi talabalarning muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishdir.

Ta'lim jarayonida immersiv tajribani taqdim etuvchi yangiliklardan yana biri – bu **Virtual reallik ko'zoynaklaridir**. Foydalanuvchiga real yoki xayoliy muhitga (Masalan, Mars sayyorasi yuzasiga, vul-

qon ichiga yoki homila rivojlanayotgan ona qorniga) o’tishni tasavvur qilish imkonini beruvchi sun’iy intellekt yordamida tasvirni aniqlash va kuzatish mumkin. **“Blippar”, “EonReality”, “Google Education”, “NeoBear” va “VR Monkey”** texnologiyalari ta’limda virtual va kengaytirilgan reallikdan foydalaniladigan texnologiyalarga misol bo’la oladi.

3. O’qituvchilarning imkoniyatlarini kengaytirish. Ta’lim jarayonini masofaviy tarzda tashkil etish imkonining berilishi o’rganuvchilarga eng yaxshi o’qituvchidan, eng yaxshi manbalardan dunyoning istalgan nuqtasida turib, ta’lim olish imkonini beradi.

Interaktiv topshiriqlar tuzish, qiziqarli uy vazifalar berish, loyiha ishlarini tashkil etish, o’quvchilarning o’zlashtirish darajasini baholash uchun ko’plab texnologiyalar, metodik platformalar yaratilgan.

O’quv jarayonida geymifikatsiyadan foydalanish maktab o’quvchilari va talabalarni izlanishga, zamonaviy dunyoda juda muhim bo’lgan ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, “moslashuvchan ko’nikmalarni” (soft skills) shakllantirishga undaydi hamda ta’lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan muloqot qilishga o’rgatadi.

Vaqt o’tishi bilan kuchayadigan muhim tendensiya – bu o’qituvchining roli o’zgarib borishi. U yagona bilim manbai bo’lishdan allaqachon uzoqlashgan. Endi u o’quv jarayonini yaratadigan va nazorat qiladigan rejissyorga aylanmoqda.

Bunda o’qituvchining zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatiladi:

- talabalarni bilim olishga jalb qilish;
- motivatsiyani saqlash;
- interaktiv loyihalarni ixtiro qilish va yo’naltirish;
- fikrlash va ma’lumotni tanqidiy idrok etishga o’rgatish.

Tabiiyki, sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga tatbiq etilishi ko’plab afzalliklari bilan bir qatorda jiddiy e’tibor qaratish lozim bo’lgan jihatlar ham mavjud bo’lib, ular quyidagilar:

1. Axloq-odob qoidalari. Internet va ijtimoiy tarmoqlar turli madaniyat va qadriyatlarni targ’ib etuvchi platforma hisoblanib, taqdim etilayotgan ma’lumotlar axloq qoidalariga zid bo’lmasligiga e’tiborli bo’lish juda muhimdir.

2. Muloqotning kamligi. Ta’lim chatbotlari o’qituvchi va o’quvchi, o’quvchi va o’quvchi o’rtasidagi jonli muloqotning o’rnini bosa olmaydi.

3. Texnik ta’minot. Sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim jarayonlariga tatbiq etish katta resurs, doimiy mablag’ va kompyuter dasturlari bilan ishlay oluvchi texnik xodimlar jamoasini talab qiladi.

4. Texnologiyaga haddan tashqari ishonish. Sun’iy intellekt tizimlariga haddan tashqari ishonish talabalarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muloqot, muammoli holatlarga yechim topish, kichik jamoalarda vazifalarni taqsimlash kabi hayotiy ko’nikmalarning shakllanmasligiga olib keladi.

Joriy yilda Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi tomonidan mutasaddi vazirlik va idoralar bilan hamkorlikda **“Raqamli ta’lim resurslari va ulardan foydalaniladigan dasturiy vositalarga qo’yiladigan umumiy talablar”** ishlab chiqildi. Ushbu talablar ta’limga oid multimedia va raqamli resurslarni yaratish hamda ulardan foydalanish bo’yicha yondashuvlarni, umumiy texnik talablarni joriy qilish maqsadida ishlab chiqilgan. Shuningdek, talablarni belgilash orqali innovatsion ta’lim resurslaridan foydalanishni tartibga solish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo’llash, ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, ta’limda virtual muhitni yaratish, xalqaro tajribalarda qo’llanilayotgan pedagogik texnologiyalar, shu jumladan, sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalanishga qaratilgan. Unga ko’ra ta’lim kontentini sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida yaratishda, ta’lim maqsadini ta’minlash bilan bir qatorda mualliflik huquqini ham ta’minlashi, milliy urf odatlar, ma’naviyat va ma’rifat, milliy g’oya va ta’lim maqsadini o’zgartirib yuborishga yo’l qo’yilmasligi kerak. Ushbu hujjat mamlakatimizda ta’lim sifati va samaradorligining o’sishida navbatdagi qadamlardan biri bo’lib xizmat qilishi shubhasiz [2024: 4].

Virtual haqiqat usullari nafaqat o’rganilayotgan materialning jozibadorligini oshiradi, balki idrok chegaralarini kengaytiradi, nazariya va amaliyotni imkon qadar uyg’unlashtirishga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar tufayli biz birgina havolaga o’tish orqali istalgan ma’lumotga ega bo’lishimiz mumkin. Shu bilan birga, haqiqiy hayot va bozor iqtisodiyoti bitiruvchilardan nazariy bilimlarni emas, balki amaliy ko’nikmalarni kutib qoladi. Bu ikki fakt ta’lim jarayonini qayta isloh etishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ta'lim va texnologik innovatsiyalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Zero, yangi g'oyalar raqamli transformatsiyaga olib keladi, bu esa o'z navbatida sohada sifat va samaradorlik ko'rsatkichlarining oshishiga xizmat qiladi.

Oksford universiteti tadqiqoti shuni ko'rsatadiki [M. Griffiths, 2019: 5], keyingi 8 yil ichida sun'iy intellekt, to'liq yoki qisman avtomatlashtirish, robotizatsiya tufayli kasblarning 45 foizi yo'qolib ketadi. To'rtinchi sanoat inqilobi (The Four Industrial Revolution – 4 IR) davrida sun'iy intellekt, genetik muhandislik, kvant hisoblash kabi jismoniy, raqamli va biologik olamlar o'rtasidagi chegaralarning birlashuvi minglab ish o'rinlarining qisqarishi hamdir. Shunday ekan biz o'quvchilarni bugun biz yashayotgan davrga emas, ular yashaydigan kelajakka tayyorlashimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "AI in Education: Promise and Implications for Teaching and Learning" edited by Tao Zhang and Stephen J.H. Yang (2019).
2. "Artificial Intelligence in Education: 22nd International Conference, AIED 2021, Utrecht, The Netherlands, June 15–19, 2021, Proceedings" edited by Ken Holstein, Bodong Chen, Arvid Kappas, Sadhana Puntambekar, and Yanyan Li (2021).
3. "Artificial Intelligence in Education: Cases from the Real World" edited by Wenhao David Huang, Blake Mason, Tiffany Barnes, and Min Chi (2022).
4. Raqamli ta'lim resurslari va ulardan foydalaniladigan dasturiy vositalarga qo'yiladigan umumiy talablar. – T., 2024. – 34 b.
5. "Artificial Intelligence for Learning: How to use AI to Support Employee Development" by Michael Griffiths (2019).

INGLIZ VA O'ZBEK ADABIYOTIDA MODERNIZM

Zoya Sarsenbaeva

PhD, DSc doktorant,
Termiz davlat universiteti
zoe.sarsenbaeva@list.ru

Annotatsiya: Maqolada modernistik adabiy oqimlar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarning ushbu ikki xil madaniy va lingvistik kontekstdagi tasviri ifodalangan. Ushbu qiyosiy tadqiqot ingliz va o'zbek adabiyotidagi modernist yozuvchilarning zamonaviy davr muammolari va o'zgarishlariga, jumladan, urbanizatsiya, texnologik taraqqiyot, ijtimoiy va madaniy me'yorlardagi o'zgarishlarga qanday munosabat bildirganini o'rganadi. Maqolada har bir an'anadagi asosiy matn va mavzular tahlil qilinib, ingliz va o'zbek yozuvchilarining modernizm rivojiga qo'shgan o'ziga xos hissalarini, shuningdek, ularning o'xshash usullarini yoritishga harakat qilingan. Lingvistik, madaniy va tarixiy kontekstlarni tadqiq qilish orqali modernizmni global adabiy hodisa sifatida tushunishimizni chuqurlashtirish, shu bilan birga uning ingliz va o'zbek adabiyotida ifodalanishining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: adabiy, modernizm, lingvistik, madaniy, kontekst, obrazlar, ramzlar.

Annotation: This article examines the parallels and divergences between the modernist literary movements in these two distinct cultural and linguistic contexts. This comparative study examines how modernist writers in both English and Uzbek literature responded to the challenges and transformations of the modern era, including urbanization, technological advancements, and shifts in social and cultural norms. By analyzing key texts and themes from each tradition, the annotation seeks to illuminate the unique contributions of English and Uzbek writers to the modernist canon, as well as the ways in which they engaged with similar aesthetic and philosophical concerns. Through a nuanced exploration of linguistic, cultural, and historical contexts, the annotation aims to deepen our understanding of modernism as a global literary phenomenon while also highlighting the specificities of its expression in English and Uzbek literature.

Key words: literary, modernism, linguistic, cultural, context, images, symbols.

Ingliz va o‘zbek adabiyotidagi modernizm muammosining ahamiyati uning madaniy va adabiy o‘zgarishlarni ikki xil, ammo bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan kontekstda tushunishdagi ahamiyatidadir. Bu yerda uning ahamiyatini ta’kidlaydigan bir nechta asosiy fikrlar mavjud va ular quyidagicha: 1) Ingliz va o‘zbek adabiyotida modernizmni o‘rganish turli adabiy an‘analar o‘rtasidagi g‘oyalar, ta’sirlar va innovatsiyalar almashinuvini tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu ikki tildagi modernistik harakatlarni taqqoslash va qarama-qarshi qo‘yish orqali olimlar madaniy almashinuvlar adabiy yo‘nalishlarni qanday shakllantirishi haqida tushunchaga ega bo‘lishlari mumkin. 2) Ingliz va o‘zbek adabiyotida modernizmni o‘rganish ushbu adabiy oqimga global nuqtai nazarni taqdim etadi. Bu olimlarga turli til va madaniy kontekstlarda modernistik estetika, mavzular va uslublarning turli ko‘rinishlarini tan olishga yordam beradi. Ushbu qiyosiy yondashuv modernizmning universal jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi, shu bilan birga uning mahalliy o‘zgarishlari va moslashuvlarini ta’kidlaydi.

3) Madaniy o‘ziga xoslik va ifoda: Modernistik adabiyot o‘z ijodkorlarining madaniy o‘ziga xosligi va tajribalarini aks ettirib, ingliz tilida so‘zlashuvchi va o‘zbek tilida so‘zlashuvchi jamoalarning ijtimoiy, siyosiy va intellektual kontekstlari haqida tushunchalar beradi. 4) Adabiy yangilik va tajriba: Modernizm adabiy shakl, uslub va mazmunga innovatsion va eksperimental yondashuvlari bilan ajralib turadi. Ingliz va o‘zbek tillarida modernistik adabiyotni o‘rganish orqali olimlar turli til va madaniy kontekstlarda yozuvchilar tomonidan qo‘llanilgan keng ko‘lamli adabiy uslublar va yangiliklarni o‘rganishlari mumkin.

5) Madaniyatlararo dialog: Ingliz va o‘zbek adabiyotidagi modernizmni o‘rganish turli millatga mansub olimlar, yozuvchilar va kitobxonlar o‘rtasida madaniyatlararo muloqot va hamkorlikni rag‘batlantiradi. Qiyosiy tahlil va talqin qilish orqali olimlar til, madaniyat va intizom chegaralarini bog‘lab, o‘zaro tushunish va bir-birining adabiy an‘analarini qadrlashni rag‘batlantirishlari mumkin.

Modernizmning tugallanmagan loyihasi haqida J. Habermasning so‘zlariga ko‘ra, modernizm post-modernizm bilan tugamadi, u hali ham “ochiq, oxiri” bor, ya’ni XVIII asrda ko‘tarilgan asosiy savollar va XX asrning boshlarida olingan. Modernizmga oid bir qancha monografiyalar muallifi P. Folkner modernizmni kengroq o‘rganishni ta’kidlaydi [Habermas, 1992], bu uning fikricha, P. Brukerning “Modernizm / Postmodernizm” [Brooker, 1992] maqolalari to‘plamiga olib keladi. 1950-yillardan boshlab G‘arb universitetlarida modernizm o‘rganila boshlandi, dunyo bo‘ylab o‘n minglab magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi, bu esa G‘arbda modernizmga qiziqish borligini tasdiqlaydi. Modernizm bilan bog‘liq masalalarga ixtisoslashgan o‘nlab davriy nashrlar mavjud. 1980-yillarning boshida D.H. Lorens (1885–1930) asarlariga mualliflik huquqi Kembrij universiteti nashriyoti tomonidan nashr etilishi orqali yangilandi. Yozuvchining 80 jildlik to‘plami. Vulfning (1882–1941) mualliflik huquqi yozuvchi vafotidan 70 yil o‘tib, 2012-yilda tugadi [Woolf, 1925]. 1970-yillardan hozirgi kungacha, modernistlarning xatlari, kundaliklari va arxiv materiallarini nashr etish davom etmoqda.

Umuman olganda, ingliz va o‘zbek adabiyotidagi modernizm muammosi muhim ahamiyatga ega, chunki u olimlarga globallashtirgan dunyoda madaniyat, til va adabiy innovatsiyalar o‘rtasidagi dinamik o‘zaro ta’sirni o‘rganish imkonini beradi.

Modernizm adabiy oqim sifatida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida paydo bo‘lib, an’anaviy ifoda shakllariga qarshi chiqdi, yangi uslub va mavzularni o‘z ichiga oldi. Ingliz adabiyoti modernistik estetikani shakllantirishda katta o‘rin egallagan bo‘lsa-da, bu harakat boshqa madaniy kontekstlarda, jumladan, o‘zbek adabiyotida ham aks-sado topdi. Ingliz modernizmi shakl, til va hikoya tuzilishi bilan tajriba o‘tkazish bilan tavsiflanadi. Virjiniya Vulf, Jeyms Joys va Eliot kabi yozuvchilar ko‘pincha ingliz modernizmida asosiy shaxslar sifatida tilga olinadi [Woolf, 1925]. “Missis Dalloway” va “Ulyss” (“Ulysses”) [Woolf, 1925] kabi asarlarda Vulf va Joys inson ongi va tajribasining murakkabliklarini ifodalash uchun ong oqimidagi hikoya va parcha-parcha hikoyalardan foydalanadilar. Eliotning “The Waste Land” (“Chiqindi yer”) [Eliot, 1922] she’ri birinchi jahon urushidan keyingi jamiyatning umidsizlik va parchalanishini aks ettiradi, madaniy tanazzul tuyg‘usini uyg‘otish uchun bir nechta ovozlar va madaniy havolalardan foydalanadi.

O'zbek adabiyotida modernizm sho'rolar davrida yozuvchilar an'ana va zamonaviylik, Sharq va G'arb o'rtasidagi ziddiyatlarga qarshi kurashayotgan bir paytda vujudga keldi. Abdulla Qodiriy, Fitrat kabi yozuvchilar jadal o'zgarib borayotgan jamiyatda ijtimoiy o'zgarishlar, o'zlik va ma'no izlash mavzularini tadqiq qildilar [Qodiriy, 1927]. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani an'ana va taraqqiyot o'rtasida qolgan shaxslarning kurashlarini aks ettiruvchi o'zbek modernistik adabiyotining zaminiy asari hisoblanadi.

O'zbek zamonaviy shoirlaridan biri Rauf Parfi modernizm Sharqda paydo bo'lgan, lekin G'arbda o'zining individualligini topganini, bu esa modernizmning o'zbek adabiyotidagi o'rnini belgilab beradi deb hisoblaydi. O'zbek adabiyotida modernizmning ibtidosi Abdurauf Fitrat va Cho'lpon ijodida borligi hamma tomonidan qabul qilingan. Biroq zamonaviy adabiyotimizdagi bu yutuqlar Sovet Ittifoqi_ning siyosiy pozitsiyasi va 30-yillardagi ziyolilar qatag'onlari tufayli o'zbek modernizmga chek qo'ydi. Kommunistik asoslangan boshqaruv shakli, sotsrealizmni qo'llab-quvvatlovchi mamlakat adabiyoti ittifoqning mafkuraviy fikrlarini aks ettirish vositasiga aylandi. Biroq bu jarayon o'zbek adabiyotida ramziylik harakatining rivojlanishiga olib keldi. Bu borada Rauf Parfining erkin she'rlari misol bo'la oladi. Shoir siyosiy tazyiq tufayli o'zining barcha fikr va munosabatlarini yashirin va ramziy til-da ifodalab, shakldagi til chegaralarini ortga surdi. Muallifning o'zbek adabiyotiga xos bo'lgan she'riy texnikasi keyinchalik o'zbek zamonaviy she'riyati haqidagi tushunchalar shakllanishiga sabab bo'ldi. Zamonaviy o'zbek adabiyotida Ulug'bek Hamdam, Faxriyor kabi tanqidchi va yozuvchilar jahon miqyosida shuhrat qozongan. Romanlarning mashhurliigi va tan olinishi modernizmning umumiy ta'riflaridan ko'ra, ularning o'z yo'lini qanday yaratganligi bilan bog'liq.

Ingliz va o'zbek modernizmi tajribaning parchalanishi va o'ziga xoslikni izlash kabi ma'lum mavzuli tashvishlarni o'rtoqlashsa-da, ular bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Ingliz modernizmi ko'pincha G'arb jamiyatining individualistik axloqini aks ettiradi, xarakterlarning ichkiligini va voqelikning subyektiv tabiatini ta'kidlaydi. Bundan farqli o'laroq, o'zbek modernizmi sovet hokimiyati davridagi ijtimoiy-siyosiy kontekstda shakllangan, yozuvchilar jamoaviy o'zlik, millatchilik va mustamlakachilik merosi masalalari bilan kurashgan. Ingliz va o'zbek modernistik adabiyoti bir-biridan farqli bo'lishiga qaramay, keyingi yozuvchilar avlodlarini shakllantirib, butun dunyo adabiy oqimlariga o'z ta'sirini o'tkazgan holda abadiy meros qoldirdi. Modernizmning eksperimental uslublari va tematik tashvishlari doimo o'zgarib turadigan dunyoda ma'no va ifoda uchun davom etayotgan izlanishlarni aks ettiruvchi zamonaviy adabiyotda aks-sado berishda davom etmoqda.

Modernizm butun dunyo adabiyotida o'z ifodasini topgan bo'lsa-da, uning namoyon bo'lishi madaniy, tarixiy va lingvistik kontekstlarga qarab turlicha bo'lgan. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi modernizmning qiyosiy tahlili bu oqimning turli jamiyatlarda aks-sado berishi va adabiy an'analarni qanday shakllantirgani haqida tushuncha beradi. Ingliz modernizmi Yevropadagi jadal sanoatlashuv, urbanizatsiya va ijtimoiy qo'zg'alishlar fonida paydo bo'ldi. Virjiniya Vulf, Jeyms Joys va Eliot zamonaviylikning individual ong va jamiyatga yo'naltiruvchi ta'siri bilan kurashdi [Woolf, 1922]. O'zbekistonda modernizm mintaqadagi mustamlakachilik, millatchilik va madaniy tiklanish tajribalari bilan kesishgan. Abdulla Qodiriy, Chingiz Aytmatov kabi yozuvchilar o'zlik, an'ana va modernizatsiya mavzularini sovet hokimiyati va mustamlakachilikdan keyingi kurashlar kontekstida tadqiq qildilar. Ingliz modernistik adabiyoti ong oqimidagi hikoya, parchalangan tuzilmalar va simvolizm bilan ajralib turadi. O'zbek adabiyotida modernist yozuvchilar madaniy o'tish va ijtimoiy o'zgarishlarning murakkabliklarini tasvirlash uchun hikoya shakllari, til va obrazlar bilan tajriba o'tkazdilar. Qodiriyning "O'tkan kunlar" va Aytmatovning "Jamila"sida O'rta Osiyo adabiyotida modernistik estetikaning ta'siri o'z ifodasini topgan [Qodiriy, 1927]. Ingliz modernistik adabiyoti ko'pincha begonalashish, ekzistensial g'azab va tobora parchalanib borayotgan dunyoda ma'no izlash mavzularini o'rganadi. Bu mavzular Vulf, Joys va Eliot kabi mualliflarning asarlarida yaqqol ko'rinadi. O'zbek adabiyotida modernizm milliy o'zlik, tarixiy xotira, an'ana va zamonaviylik to'qnashuvi mavzulari bilan kesishadi. Yozuvchilar mustamlakachilik merosi, sovet davri va mustamlakachilikdan keyingi davrda davlat qurish muammolari bilan kurashadilar.

Ingliz va o'zbek adabiyotidagi modernizmni qiyosiy tahlil qilish orqali biz ushbu adabiy oqim qanday qilib geografik va madaniy chegaralardan oshib, zamonaviy tajribaning murakkab tomonlarini qamrab olganini chuqurroq tushunamiz. Ingliz modernistik adabiyoti ko'pincha G'arbiy Yevropa kontekstlari bilan bog'langan bo'lsa-da, uning o'zbek adabiyotidagi o'xshashliklarini o'rganish bego-

nalashuv, o’zlikni anglash, jamiyatdagi o’zgarishlar kabi mavzularning universalligini ko’rsatadi. Modernizmni turli xil madaniy kontekstlarda o’rganish orqali biz uning doimiy dolzarbligi va jahon adabiy an’analarga ta’siri haqidagi tushunchamizni boyitamiz. Modernistik ruhdagi asarlar yo’qotish, qayg’u, chorasizlik, qo’rquv, ruhiyatning o’zgarishi, fojia motivlarining yuzaga kelishi bilan belgilanadi. Shu ma’noda o’zbek adabiyotidagi modernizmga xos unsurlar shaxs va borliq, olim va hayot, ruh va tana, din va osiylik kabi muammolarni talqin etishga qaratilgan bo’lib, uning A. Shopengauer, M. Shtirner, S. Kerkogor, F. Nitshe, A. Bergson falsafasi bilan o’zaro uyg’un ekanligini ko’rsatadi. Modernistik tendensiyalarda bitilgan asarlarda yo’qotish, g’am, chorasizlik, qo’rquv, fojia motivlari paydo bo’la boshlaydi, lekin asar mualliflari, dunyo modernizmidan farqli o’laroq, ruhiy inqirozdan chiqish yo’llarini izlaydilar va yorug’ vaqtlar kelishiga umid bog’laydilar. Bu davrda omma adabiyoti ham faollasha boshladi. Nabijon Hakimovning bozori chaqqon bo’lgan sentimental ruhdagi asarlarini, Tohir Malikning “Shaytanat” romanini, Hojiakbar Shayxovning “Olis sayyora”, “Kelgindilar” kabi ilmiy-fantastik romanlarini misol tariqasida keltirish mumkin. Zamonaviy o’zbek adabiy jarayonida realizm pozitsiyasi ancha kuchli. Misol tariqasida Abduqayum Yo’ldoshning “Bankir”, “Puankare”, Hakim Sattoriyning “Sog’inch”, Shodmon Otabekning “Agar oshiqligim aytsam...” kabi jamoatchilik va tanqidchilar e’tirofiga sazovor bo’lgan asarlarini keltirish mumkin. Bizningcha, realizm badiiy metod sifatida kelajakda ham asosiy yo’nalishlardan biri bo’lib qoladi. Binobarin, adiblarimiz hali bu metodning ko’plab usul va vositalarini o’zlashtirishlari lozim. Demak, bu yangilangan realizm bo’ladi, deb aytishimiz mumkin.

Ingliz va o’zbek adabiyotida modernizmining tadqiqi bu adabiy an’analarning zamonaviy dunyo murakkabliklari bilan bog’lanish yo’llarida ham umumiylik, ham o’ziga xoslikni ochib beradi. Butun XX asr davomida ingliz va o’zbek yozuvchilari jadal ijtimoiy, madaniy va texnologik o’zgarishlar bilan kurashib, innovatsion adabiy uslublar va tematik izlanishlar orqali zamonaviylik mohiyatini qamrab olishga intilishdi. Ingliz adabiyotida modernist yozuvchilar Virjiniya Vulf, Jeyms Joys, Eliot ong oqimidagi hikoya, parchalangan tuzilmalar va chiziqli bo’lmagan hikoyalar bilan tajriba o’tkazib, hikoya shaklini inqilob qildi. Ularning asarlari zamonaviy tajribaning parchalanishi va noaniqligini, shuningdek, chuqur begonlashish va umidsizlik hissini aks ettiradi.

Xuddi shunday, o’zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy, Fitrat, Cho’lpon kabi modernist mualliflar an’anaviy hikoya qilish uslublarini modernistik his-tuyg’ular bilan mohirona uyg’unlashtirgan, an’anaviy adabiy me’yorlarga qarshi chiqqan, o’zlik, ijtimoiy o’zgarish va madaniy mavzularini o’rgangan. Bu yozuvchilar o’zlarining til, tasvir va timsollardan innovatsion foydalanishlari orqali o’tish davridagi o’zbek jamiyatining murakkab tomonlarini tasvirlab berdilar, shu bilan birga o’zbek madaniy merosining doimiy dolzarbligini tasdiqladi. Ingliz va o’zbek adabiyotidagi modernizm madaniy kontekst, til va o’ziga xos estetik strategiyalar nuqtai nazaridan farq qilishi mumkin bo’lsa-da, ikkala an’ana ham adabiy ifoda chegaralarini kengaytirish va zamonaviy davrning ekzistensial dilemmalari bilan kurashish majburiyatini birlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o’zbek adabiyotida modernizmni o’rganish zamonaviylik murakkabliklarini va adabiyotning inson tajribasining cheklanishini aks ettirish, tanqid qilish va yengib o’tishdagi mustahkam qudratini o’rganish uchun ajoyib obyektivni taqdim etadi. Har ikki an’anadagi modernist yozuvchilar o’zlarining shakl, uslub va mavzuiy mazmundagi innovatsion tajribalari orqali adabiy manzarada o’chmas iz qoldirib, o’quvchi va yozuvchilar avlodlarini shiddat bilan o’zgarib borayotgan dunyoda badiiy ifodaning o’zgaruvchan imkoniyatlarini qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Woolf, Virginia. Mrs. Dalloway. Harcourt Brace & Company, 1925.
2. Joyce, James. Ulysses. Sylvia Beach, 1922.
3. Eliot, T.S. The Waste Land. The Dial Press, 1922.
4. Qodiriy, Abdulla. O’tkan kunlar. Sharq, 1927.
5. Aytmatov, Chingiz. Jamila. Progress Publishers, 1958.
6. Hobsbawm, Eric. Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991. Vintage Books, 1996.
7. Allworth, Edward. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, a Historical Overview.

Duke University Press, 1994.

8. Bekenova, Gulnoza. Modernist Tendencies in Uzbek Literature: A Comparative Analysis. Central Asian Literary Review, vol. 12, no. 2, 2018, pp. 45-60.

9. Smith, John. English Modernism and Its Influence on Uzbek Literature. Comparative Literature Studies, vol. 35, no. 4, 2017, pp. 112-127.

10. Rahmanova, Dilrabo. The Legacy of Modernism in Contemporary Uzbek Literature. Journal of Comparative Literature, vol. 25, no. 3, 2020, pp. 78-92.

11. Higgins, Linda. English Modernism and Its Global Influence. Modernist Studies Association Annual Conference Proceedings, vol. 10, 2019, pp. 145-160.

12. Habermas J. Modernity – an Incomplete Project? // Modernism /Postmodernism / Ed. by P. Brooker. L.; N.Y.: Longman, 1992. P. 125–139.

13. Modernism / Postmodernism / Ed. by P. Brooker. L.; N.Y. Longman, 1992.

14. kizi Sarsenbaeva Z. J. LINGUISTIC DIFFERENCES CONTRIBUTE TO VARYING INTERPRETATIONS OF SYMBOLS IN NON-REALISTIC WORKS.

15. Utebaev T., Sarsenbaeva Z. Sprachliche analyse von sprichworten. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. Vol. 1 Issue 1.5 Pedagogical sciences.

16. kizi Sarsenbaeva Z. J. THE NUANCED ANALYSIS OF IMAGES AND SYMBOLS IN ENGLISH AND UZBEK NON-REALISTIC WORKS. 2023.

17. Sarsenbaeva Z., Uteshova Z. Principles of Teaching Karakalpak Students English Speech Etiquette //Humanising Language Teaching. – 2022. – T. 24. – №. 4.

18. qizi Sarsenbaeva Z. J. INTERPRETATION OF IMAGES AND SYMBOLS IN ENGLISH AND UZBEK NON-REALISTIC WORKS.

19. Сарсенбаева З. The development of intercultural competence as an essential element in learning efl //national association of scientists. – 2021. – T. 1. – №. 37 (64). – С. 21-24.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDAN UY VAZIFALAR 4K KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

Husniddin Qoraboyev

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga
o'rgatish milliy markazi katta o'qituvchisi
qoraboyevhusniddin2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'qish savodxonligi darslaridan uyga vazifalarni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslaridan uy vazifalarini samarali tashkil etishning shakl, metod va vositalari sharhlangan. O'qish savodxonligi darslaridan uyga vazifalarni tashkil etish orqali 4K ko'nikmalarini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari asoslangan.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, uyga vazifa, 4K, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, natija.

Annotation: This article analyzes the specific features of homework assignments from reading literacy classes. Forms, methods and means of effective organization of homework from elementary school reading literacy classes are described. The didactic possibilities of forming 4K skills are based on the organization of homework assignments from reading literacy classes.

Keywords: reading literacy, homework, 4K, creativity, critical thinking, result.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida xalq ta'limi tizimida o'quvchilarning bilim darajasini baholashda ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro dastur PIRLS (*Progress in International Reading Literacy Study - matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot*)da O'zbekiston Respublikasining doimiy ishtirokini ta'minlash PIRLS) da qatnashishiga va samarali natijaga erishishida boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida tashkil etiladigan uy vazifalarining ham o'rni beqiyosdir.

Tanqidiy fikrlash – bu mustaqil fikrlaydigan shaxsdir. U boshqa odamlarning fikrlarini o’zlashtirmaydi, u har doim o’z fikriga ega va ularni dalillar bilan isbotlay oladi.

Tanqidiy fikrlash elementlarini quyidagilarda ko’rish mumkin:

- tahlil – topshiriqni alohida kichik vazifalarga bo’lish, masalalarni yechishning yakuniy algoritmlarini yaratish qobiliyati;
- baholash – kirish va chiqish ma’lumotlarining sifati va muvofiqligini baholash qobiliyati;
- tushuntirish – o’z nuqtayi nazarini dalillash, mantiqiy-bog’liq izchil matnlar qurish;
- maqsadlarni belgilash – erishish mumkin bo’lgan maqsadlarni to’g’ri shakllantirish, zarur ma’lumotlarni va uning yetarililigini aniqlash, shu asosda mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyati;
- o’zini boshqara bilish – o’z-o’zini tekshirish, xulosalarni tuzatish va mulohaza yuritish (refleksiya);
- modellash – amaliy vaziyatni sifatli tahlil qilish va vazifalarni hal qilish uchun vaziyatni mavhum modeli bilan almashtirish qobiliyati;
- o’rganilayotgan predmetga turli nuqtai nazardan qarash amaliyoti;
- kuzatish va o’lchovlarni rejalashtirish va amalga oshirish amaliyoti;
- muammolarni hal qilish malakalarini rivojlantirish;
- dalillarni ajrata olish, ularni shakllantirish va baholash qobiliyati;
- strategik fikrlash.

Kreativlik- (Ijodkorlik) ko’nikmasi- ijodiy fikrlash, muammolarga nostandart yondoshish, murakkab vaziyatlarga samarali yechim topish, shu bilan birga insonni mashinadan va sun’iy intellektdan ajratib turadigan narsadir.

Kommunikativlik (Muloqot qilish ko’nikmasi) – muloqot qilish qobiliyati hayot davomida zarur bo’lgan mahoratdir.

Kollaboratsiya – jamoaviy ishlash ko’nikmasi – hamkorlik bu jamoada ishlash ko’nikmasi. Topshiriqni bajarayotganda yordamni qabul qiling, birovning nuqtai nazarini qabul qiling, o’zingizni himoya qiling. Bir so’z bilan hamkorlikda ishlashga harakat qiling.

O’quvchilarni mustaqil fikrlashga o’rgatishda, ularda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda, mustaqil hayotga tayyorlashda uy vazifalarini metodik jihatdan to’g’ri tashkil etish ahamiyatlidir. O’qish bo’yicha uyga vazifa berish va ushbu vazifaning qay tarzda, qay darajada bajarilganini so’rab, nazorat qilish ona tili va o’qish savodxonligi darslarining tarkibiy qismlari sirasiga kiradi. Uyga vazifa berish o’ziga xos ta’lim mazmuni bilan, uy vazifasini so’rash o’tilganlarni takrorlash, mustahkamlash va nazorat bilan bog’liq bo’lib, shunga monand maqsad va vazifalarga ega. Uyga vazifa berish zaruriyati shunda namoyon bo’ladiki, darsda hamma o’quvchilarning jo’rligida o’qitishni hisobga olmaganda ovoz chiqarib o’qishlarini tashkil etishning iloji yo’q. Bolalarning uyda o’qishlari ana shu bo’shliqning o’rnini to’ldiradi.

Pedagog olimo Q.Husanboyeva adabiyot darslarining odatdagi qurilishini isloh qilish haqida gapirib, shunday deydi “Shundan (kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirishdan – izoh bizniki) kelib chiqib, umumiy o’rta ta’lim maktablarida darsning uy vazifasini so’rash, uni mustahkamlash, yangi darsni tushuntirish va uni mustahkamlash, uy vazifasi berish tizimidan voz kechilgan. Ayni holat adabiyot o’qitish jarayoniga ham yangicha yondashuvni taqozo etib, muallimlarni o’quvchilar faolligini oshiradigan saboq turlaridan foydalanishga undamoqda” [Husanboyeva, 2014: 10].

2-sinf darsligiga yozilgan “Ona tili va o’qish savodxonligi” nomli metodik qo’llanmada ta’kidlanishi-cha, “O’qish savodxonligi doirasida o’quvchida to’g’ri, tez, ongli, ifodali o’qish malakalarini shakllantirish, ularni oddiy kitob o’quvchidan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko’tarish; o’qish orqali tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, ularning dunyoqarashini boyitish; tafakkurida elementar adabiy tushunchalarni shakllantirish; har qanday uslubdagi matnni o’qish va uni anglash, tanqidiy va kreativ fikrlash ko’nikmasini oshirish nazarda tutiladi” [Azimova, 2021: 4]. Bular, albatta, asosiy strategik maqsadlar. Ayni paytda quyidagi qo’shimcha strategik maqsadlar ham mavjud: o’quvchilarning mustaqil o’quv-biluv faoliyatini shakllantirish, ijodiy faolligini oshirish, bilimlarni puxta egallashga odatlantirish. Boshlang’ich sinflarda o’quvchi intensiv rivojlanadi. Darsda boshlangan ishning qiyomiga yetmagan jihatini uyda davom ettirishga odatlanish bolaning rivojlanishida muhim

o'rin tutadi. Ayniqsa, o'quvchida o'z dunyoqarashini kengaytirishga ichki ehtiyojni uyg'otish, ma'naviy kamoloti yo'lida o'zining ishtirokini ta'minlash; uni matn ustida olib boriladigan ishlar orqali bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish, bunda mustaqil ishlash usullarini egallash sari yo'naltirish katta ahamiyat kasb etadi. Agar o'quvchi bilim olishga qiziqsa, u maktabdagi o'quv fanlarini jiddiy o'rganadi. Buning uchun bilim olish o'quvchining ichki tabiiy ehtiyojiga aylanishi kerak. Ehtiyoj insondagi har qanday qobiliyat namoyon bo'lishining zarur sharti hisoblanadi. Shundagina yuqoridagi tadbirlar ta'lim amaliyotida o'z samarasini beradi, o'quvchini ma'naviy barkamollik sari yo'naltiradi.

Zero, "Ona tili o'qitish metodikasi" darsligida izohlanganidek, "Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki, uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi" [Qosimova, 2009: 67].

Q.Husanboyeva, R.Niyozmetovalarning "Adabiyot o'qitish metodikasi" nomli o'quv qo'llanmasida "Bilimlarni o'zlashtirishda bolalar mehnati, bu yo'lda ularning erkinligi muhim. O'quvchini mehnat qilishga majbur etish, unga mehnat qilib bilim olishdan zavq olish mumkinligini, mehnatning ehtiyojga aylanishini anglatish tarbiyashunoslik maqsadining asosidir. Qay yoshdagi bola qanday qiyinchiliklarni engib o'ta olishi mumkinligini, mehnatning qanaqasi oson-u qaysisi azobli ekanini aniqlab olmoq o'qituvchining asosiy vazifalaridan biridir", [Niyozmetova, 2017: 251]- deb alohida ta'kidlanadi.

"Ona tili o'qitish metodikasi" darsligida o'qish darslarining ahamiyati haqida shunday deyiladi: "Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning didaktik maqsadi hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi" [Qosimova, 2009: 69].

"2-sinf o'quvchisiga ona tili va o'qish savodxonligi fanidan qo'yiladigan malaka talablari"ning "O'qib tushunish"ga doirlari orasida quyidagi talablar o'qishning ahamiyatiga yanada oydinlik kirita oladi:

sinf darajasiga mos matndagi notanish so'zlar ma'nosini aniqlash uchun lug'atdan (darslik oxiridagi yoki bolalar uchun chiqarilgan boshqa) foydalana oladi;

matnning ma'lum qismini o'qib, keyinchalik sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealar hamda ularning natijalarini taxmin qiladi, matnni mantiqan davom ettira oladi;

onlayn media, reklama hamda sinf darajasiga mos badiiy va informativ matnda muallif nazarda tutgan maqsad, matn mohiyatini aniqlaydi, javoblarini matnga tayangan holda asoslab bera oladi [Azimova, 2021: 6-7].

"Ona tili o'qitish metodikasi darsligida o'qish darslari oldiga qo'yiladigan didaktik vazifalar quyidagilardan iborat ekanligi ko'rsatilgan:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatleri: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qishlarini shakllantirish.
2. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.
3. O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.
4. O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.
5. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.
6. O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.
7. Elementar adabiy tasavvurlarini shakllantirish" [Qosimova, 2009: 69-70].

O'qish darslaridan kuzatiladigan muhim strategik maqsadlar ta'lim bosqichida umumiy tarzda nazarda tutilsa, bevosita xususiy taktik maqsadlarga amal qilinadi. Bu borada uy vazifalari o'quvchilarning o'qish fani yuzasidan o'tilayotgan yoki o'tilgan darslar mobaynida olgan bilimlari, hosil qilina boshlagan ko'nikma va malakalarini yanada mustahkamlash (bilimni ko'nikmaga, ko'nikmani malakaga yaqinlashtirish), talab darajasiga yetkazish uchun xizmat qiladi.

Uy vazifalarini bajarish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, boshqalarning nazorati va ko'magisiz shug'ullanish, tadqiq etish hamda qaror qabul qilish, o'z-o'zini baholash kabi hislatlarni qo'lga kiritishi yuz beradi. Ular o'quv materiali ustida muayyan tartibda qat'iyat bilan ish olib borish ko'nikma

va malakalariga ega bo’ladilar, mustaqil ishlash, o’quv-biluv faoliyatini yo’lga qo’yish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni yengib o’tish yo’llarini izlay boshlaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ona tili va o’qish savodxonligi [Matn]: 2-sinf o’qituvchilari uchun metodik qo’llanma / I. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 4-b.
2. K. Qosimova, S. Matchonov, X. G’ulomova, Sh. Yo’ldosheva, Sh. Sariyev. Ona tili o’qitish metodikasi (Boshlang’ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik): |— T.: “NOSHIR”, - 2009. – 67-b.
3. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2017. – 251-б.
4. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. – Тошкент, 2014. – 10-б.

MAKTAB O’QUVCHILARINING BILIMINI BAHOLASHDA XORIJ TAJRIBASINI QO’LLASH

Xamza Elliyev

Qorako’l tumani hokimining yoshlar siyosati,
ijtimoiy rivojlanirish va ma’naviy-ma’rifiy
ishlar bo’yicha o’rinbosari
hamza.elliyev@mail.ru

Annotatsiya: Sifatli ta’lim berish – uning mazmunini takomillashtirishga bevosita bog’liq bo’lsa-da, bunda asosiy masala o’quvchilar bilimini baholash bo’lib qoladi. Bu borada xalqaro tajribalarga tayanib ish ko’rish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada maktab ta’limida o’quvchilar bilimini baholashning ustuvor holatlari yoritib beriladi.

Kalit so’zlar: Finlyandiya tajribasi, pedagogika, interaktiv, normativ usullar, baholash vazifasi, standart, shakl.

Annotation: Although providing quality education is directly related to improving its content, the main issue remains the assessment of students’ knowledge. In this regard, it is important to work based on international experiences. This article highlights the priority cases of student knowledge assessment in school education.

Key words: Finnish experience, pedagogy, interactive, normative methods, evaluation task, standard, form.

Maktab o’quvchilari bilimini baholashning xorij tajribasi quyidagi davlatlar misolida ko’rib chiqildi. Finlandiya yaqinda talabalarining yuqori natijalarga erishishi, Xalqaro talabalarni baholash dasturi (PISA) orqali butun dunyo e’tiborini qozondi. Xalqaro talabalarni baholash dasturi (PISA) har uch yilda bir marta o’tkazilib, taxminan 57 mamlakatda 15 yoshli o’quvchilarga amalda qo’llaniladi. Finlandiyaning maktab amaliyotiga nazar tashlaydigan bo’lsak, Finlandiyaning umumiy maktab amaliyotlari Amerika Qo’shma Shtatlari o’qituvchilari uchun notanish bo’lishi mumkin, chunki Finlandiya hukumati 6 yoshdan bolalar davlat tomonidan taqdim etilgan bir yillik boshlang’ich maktabga borish imkoniyatiga ega va talabalarining 96%i bu imkoniyatdan foydalanishadi. Sinflardagi o’quvchilar soni 20 ta bilan cheklanishi yoki o’quvchilar soni 12 tadan oshmasligi tavsiya qilinadi. 7 yoshdan boshlab barcha o’quvchilar 9 yillik majburiy asosiy ta’limni boshlaydilar, undan so’ng 3 yillik kasb hunar kolleji yoki umumiy ta’lim uchun maktabga topshiradilar. Bunday ta’lim dargohlarida o’qish uchun 9 yillik majburiy asosiy ta’limni bitirganligi to’g’risida sertifikat bilan qabul qilinadi. Olgan ballari yuqori pastligiga qarab yuqori balli talabalar umumiy ta’limni olish maktablariga topshiradilar, sal pastroq balli talabalar esa kollejlarga kirib o’qishlarini davom ettiradilar. Bu dargohlarda o’quvchilar ta’lim olganliklaridan so’ng universitetlarda yoki politexnika maktablarida o’qishlarini davom ettirishlari mumkin. Hamma turdagi xalq ta’limi universitetlardan tortib politexnika maktablarida ta’lim olish bepul, 9 yillik majburiy asosiy ta’lim va 3 yillik umumiy ta’lim jarayonida o’quvchilar ovqat va transport xizma-

ti bilan ta'minlanadilar. Finlandiya maktablarida me'yoriy baholash turi ham mavjud bo'lib, bunda nogiron yoki maxsus yordamga muhtoj o'quvchilar bo'lsa, tekshiriladi. Talabalar iqtidori orqali har xil gruppalariga ajratilmaydilar, aksincha, har bir guruh uchun bilim olishda qiyinalayotgan talabalar uchun qo'shimcha o'qituvchilar tayyorlanadi. Birinchi va ikkinchi yil o'qiydigan talabalar maktabdan oldin va maktabdan keyin to'garaklarga qatnashishlari mumkin, ammo kattaroq yoshdagi talabalar uchun maktabdan tashqari soatlarda maxsus tyutor o'qituvchilari bilan yakkama yakka holda shug'ullanib bilim olish imkoniyati ham yaratiladi. O'quvchilarga odatda kechki payt uchun yarim soatlik uy vazifalari beriladi va ulardan maktab formalarini kiyish talab qilinmaydi. Bunga qo'shimcha qiladigan bo'lsak, Finlandiya maktablarida qat'iy o'qib, o'rganishga e'tibor qaratilgan, ya'ni ularda raqs darslari, atletik jamoa o'yinlari, marsh maktablarining mavjudligi maktab o'quvchilarini yaxshi ta'lim olishiga yanada keng imkon yaratadi. Maktab ta'limi san'at, musiqa, pazandalik, duradgorlik kabi kasbga yo'naltirilgan to'garaklar hamda odatdagi til, tarix, matematika fanlaridan kurslar mavjud. O'qituvchilik juda qadrlil va raqobatbardosh kasb bo'lib, o'qituvchilik kasbiga topshirgan abiturentlarning 10% gina qabul qilinadi. Hamma o'qituvchilik kasbi uchun ta'lim olayotgan talabalar magistrlik darajasi uchun ham o'qishadi va o'qituvchilar maktablarda o'zlari xohlagan darslarni qo'llab, bolalarga dars berish huquqiga egalilar. Milliy o'quv dasturlarida Finlandiya ta'limi o'quvchilar o'rtasida raqobatni taqiqlaydi, buning o'rniga ular o'rtasida o'zaro hamkorlik va bir-biriga bo'lgan yordam berishni qo'llab-quvvatlaydilar.

Finlandiyaning baholash tizimi ta'limni takomillashtirishga asoslangan va ularning aksariyati joriy baholashdir hamda ta'lim tizimini yaxshilash uchun ishlatiladi. Finlandiyada talabalarni baholash 3 xil korinishda bo'ladi: sinf mashg'ulotlarida, maktabni bitirish jarayonida va universitetlarda kirish imtihonlarida. Bundan tashqari, milliy o'quv rejasi tashqi baholovchi tizim yordamida va milliy ma'lumotlardan foydalangan holda baholanadi, o'qituvchi va maktablarda o'zini baholash orqali mahalliy ta'limni rivojlantiradi.

Finlandiyada o'quvchilarni baholash:

2004-yilgi Milliy o'quv dasturi boshlang'ich sinflarda va o'quvchilarni baholash bo'yicha asosiy ta'lim davomida ko'rsatmalar beradi. Asosiy ta'lim bo'yicha milliy o'quv dasturi sinfni baholashni ikki toifaga ajratadi: o'qish davomida baholash va yakuniy baholash.

Ikkalasi ham milliy miqyosda mezonlarga ega bo'lib, lekin ular turli maqsadlarga xizmat qiladi. Sinfda joriy baholash talabalarning o'sishi va o'zini o'zi baholashini rag'batlantiradi. Milliy o'quv dasturida buning mezonlari ko'rsatilgan o'qish davomida sinfni baholash va buni amalga oshirish, talabalarning xulq-atvori va maktab ishlarini ushbu milliy mezonlar bo'yicha baholash o'qituvchining mas'uliyatidir. Yillik baholashda esa o'quvchilarning turli ishlariga asosanib, o'quvchilarga o'qishdagi muvaffaqiyatlarini yanada takomillashtirish bo'yicha takliflar haqida fikr bildiradi. Asosiy ta'limning yuqori darajadagi yakuniy bahosi Milliy o'quv dasturining ichida bo'lib, talabalarning 2 yillik ish namunalari talab qiladi va fan o'qituvchisi tomonidan olib boriladi. Milliy o'quv rejasiga kiritilmagan yakuniy baholash turi ham mavjud bo'lib, bu – abiturentlik imtihoni, talabalar tomonidan topshiriladigan yagona standartlashtirilgan test hisoblanadi. Agar talaba keyingi ta'limni ham o'qib tugatish niyatida bo'lsa, abiturent imtihonlari maktabni tugatgandan so'ng o'tkaziladi. Xulosa qilib aytganda, Finlandiyaning baholash amaliyotida rasmiy baholashlarni kamaytirish orqali o'qituvchilarga talabalarni kerakli bilimlarini tekshiruv imtihoniga tayyorlash uchun kamroq bosim berish yaxshi natijalar beradi.

Black va Wiliam [1998: 7-74] joriy baholash turini o'qituvchilar barcha amaliyotlarni o'z zimmasiga olgan baholash turi deb ta'rif beradilar. Matematika fanini baholashning 5 ta maqsadi Kulm [1994: 63-66] tomonidan quyidagicha ifodalangan: bularga o'quvchilarning o'qib o'rganishlarini takomillashtirish, yutuqlarini baholash, ularning fikr-mulohazalarini tushunish, muloqotda kutilayotgan bilimlarni berish, matematika faniga munosabatlarini yaxshilash kiradi. Finlandiya sinfini baholash xuddi shunday maqsadlarga xizmat qiladi. Finlandiyada baholashdan maqsad o'qib-o'rganishni va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini takomillashtirish va rag'batlantirishdir. Baholash orqali ta'lim taraqqiyoti, mehnat ko'nikmalari va xulq-atvor belgilanadi [Finnish National Board of Education, 2010]. Finlandiyada sinfni baholash amaliyoti o'qituvchilarga baholash va talaba ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'limni o'zgartirish imkonini beradi. Sinfda o'qituvchilar joriy, shuningdek yakuniy baholashdan foydalanadi-

lar. O‘quvchilarga darslik kompaniyasi yoki o‘qituvchilar uyushmalari tomonidan tuzilgan imtihonlarni topshiradilar. Kasanen [2003: 22-31] ga ko‘ra, boshlang‘ich maktablarda o‘qituvchilar testlar va test ko‘rinishiga o‘xshash holatlardan foydalanadilar, lekin haqiqiy test olish kabi holatlarini qo‘llamaslikka iloji boricha harakat qiladilar. Shuning uchun o‘quvchilar test olish holatlarini yakuniy nazoratdek emas, balki o‘rganish tajribasidek qabul qiladilar. Raqamli baholash sistemasidan foydalanilmaydi, buning o‘rniga o‘quvchilar yaxshi natijalar qabul qilishsa “juda yaxshi” yoki yomon natijalarga “yanada bilim olish kerak” iboralari bilan o‘quvchilar natijalari baholanadi. Odatda natijalar ota-onalar va o‘quvchilarga ko‘rsatilmaydi, faqatgina o‘qituvchilar bu natijalardan xabardor bo‘ladilar. O‘quv yilining ikkinchi yarmidagi olingan test natijalarigina asosiy haqiqiy bilim natijalari sifatida qabul qilinadi va bu natijalarga haqiqiy o‘rganilgan bilim natijasi sifatida qaraladi.

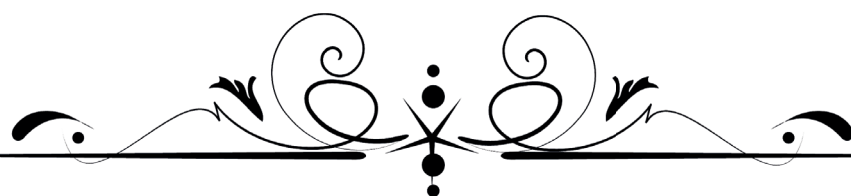
Finlandiya milliy ta’lim kengashi [Finnish National Board of Education. 2004] ga ko‘ra darslar davomida baholashning asosiy roli, o‘rganish uchun berilgan bilimlarni o‘quvchilar qanday o‘rganganlarini nazorat qilish va rag‘batlantirib turish hisoblanadi. Shuningdek, darslar davomida o‘quvchilarga ularning o‘rganish va bilim olish jarayonlari haqida fikr-mulohazalar berilib turiladi. Individual o‘quvchi va o‘qituvchining muloqoti orqali xulq-atvori, mehnatga layoqatliligi va olinayotgan bilimlari baholanadi va ota-onalari bilan doimiy ravishda suhbat olib borilib turiladi. O‘quvchilar bilim olishi va o‘z-o‘zini samaradorligini oshirish uchun rag‘batlantiruvchi ijobiy fikrlar beriladi [Black P., & Wiliam R., 1998: 7-74]. O‘quvchining bilimi o‘sishi va natijalari, shuningdek, ularni o‘zini baholay olish mahoratlari doimiy ravishda kuzatiladi va o‘quvchilar hamda ularning ota-onalariga bu haqida ma’lumot berilib turiladi, bu jarayon ularning kelajakda yanada bilim olishlariga imkoniyat beradi [Finnish National Board of Education, 2010].

Bunga qo‘shimcha ravishda, o‘quvchilarning bilimini rivojlantiruvchi yoki kamchilik tarafini ko‘rsatuvchi ma’lumotlar har o‘quv yilining oxirida yoki o‘quv yili o‘rtasida o‘quvchilarga taqdim etiladi, bunday ma’lumotlar ularning kelajakda olayotgan bilimlari yanada mustahkam bo‘lishini ta’minlaydi. Sinf rahbarlari va yordamchi o‘qituvchilar individual yoki guruh ko‘rinishida o‘quvchilar bilan ba’zi bir yaxshi o‘zlashtirilmagan mavzular ustida ishlaydilar.

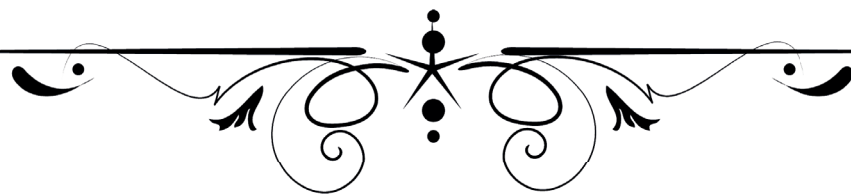
Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abrams S. E. The children must play: What the United States could learn from Finland about education reform. The New Republic. Retrieved from <http://www.tnr.com/article/politics/82329/education-reform-Finland-US> 2011, January 28.
2. Burridge T. Why do Finland’s schools get the best results? BBC News. Retrieved from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8601207.stm> 2010
3. Black P., & Wiliam D. Assessment and classroom learning. Assessment in Education, 5(1), 1998, 7-74.
4. Gamerman E. What makes Finnish kids so smart? The Wall Street Journal, W1. 2008, February 29.
5. Grubb W. N. Dynamic inequality and intervention: Lessons from a small country. Phi Delta Kappan, 2007, October. 105-114.
6. Kasanen K., Raty H., & Snellman L. Learning the class test. European Journal of Psychology of Education, 17(1), 2003, 43-58.
7. Kupiainen S., Hautamaki J., & Karjalainen T. The Finnish education system and PISA. Finland: Ministry of Education Publications. 2009.
8. Kulm G. Mathematics assessment: What works in the classroom. San Francisco, CA: Jossey-Bass. 1994.
9. Ministry of Education and Culture Education. Retrieved from <http://www.minedu.fi/OPM/Koulutus/langen> 2010.
10. Finnish National Board of Education. Education. Retrieved from <http://www.oph.fi/english/education> 2010.

ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI

MIRAZIZ A'ZAM IJODIDA FALSAFIY G'OYALAR TALQINI

Safo Matchonov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori
safomatchonov1947@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'z yo'nalishiga, uslubiga ega bo'lgan, o'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan Miraziz A'zam ijodining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Uning ko'p yillik serqirra ijodi tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: kichkintoylar fe'l-atvori, badiiy obraz, she'r, ertak-doston, sahna asarlari, folklor an'analari.

Annotation: The article talks about the unique features of the work of Miraziz A'zam, who has his own direction and style and made a significant contribution to the development of Uzbek children's literature. His many years of creative work will be analyzed.

Keywords: children's character, artistic image, poetry, fairy tales, stage works, folklore traditions.

Miraziz A'zam kattalar va bolalar uchun yozgan she'rlari, dostonlari, maqola, latifa hamda tarjimalari bilan kitobxonlar qalbidan chuqur joy olgan adiblardandir. Iste'dod o'z-o'zidan kamol topmaydi, albatta. Binobarin, Miraziz A'zam ham mahorat cho'qqisiga osonlikcha erishmagan.

Shoir ilk she'rlaridan boshlab kichkintoylar fe'l-atvoriga xos yetakchi xususiyatlarga alohida e'tibor qaratadi. Jumladan, "G'alati tush" nomli dastlabki she'rlaridan birida o'yinqaroq bolalarga xos ta'sirchan voqeani sodda tilda badiiy gavalantirishga harakat qilgan. She'r sujeti bolalarni qiziqtiradigan yumoristik voqea asosiga qurilgan.

Juda-juda sip-silliqliq

Maktab devori.

Ko'rsang, tutib qoladi

Rasm chizish xumori.

Darvoqe, sip-silliqlik devor-u partalarga rasm chizib, taassurotlarini namoyish qilishga urinish bolaga xos odat. "G'alati tush" she'rida shoir devorga mushuk bilan qo'g'irchoq rasmini chizgan bolaning ichki kechinmalarini tush detali orqali sarguzasht janriga mos tarzda ochgan. Tushda mushuk bilan qo'g'irchoq jonlanib, bolani ta'qib etishadi: sho'rvasini ichib qo'yishadi, o'rniga yotib olishadi, tramvayda jarima to'lashga majbur qilishadi, sinfda esa bolalarning kulgusiga qoldirishadi. Bola nojoiz harakatidan xijolat chekib izza bo'ladi, biroq ko'zini ochsa kechmishlari – tush!.. Shoir devorga rasm chizish yomon odat, degan ma'noda nasihat qilinmaydi. Lekin she'rni o'qigan bolalar undagi sarguzashtdan, albatta, o'zlariga tegishli xulosa chiqarib olishadi.

Miraziz A'zamning bolalar uchun yaratgan asarlarida poetik mazmunning falsafiy mushohadalarga uyg'unligi yetakchilik qiladi. Bu xususiyat shoirning oltmishinchi yillarda G'afur G'ulomning "Buni toping, qizlarim" she'riga o'xshatma tarzida yaratgan "Yashang, deymiz, bobo", "Bulut bo'lib qolaman", "Birniki mingga" kabi she'rlaridayoq bo'y ko'rsata boshlagandi. Keyinchalik ayni shu fazilatlar uning ijodida asosiy tamoyilga aylanib bordi. Masalan, "Bo'taloqning o'rkachi nima uchun qo'shaloq" she'rida shoir o'quvchi diqqatini unga tanish, lekin sababini o'ylab ko'rmagan manzaraga tortadi. She'rdagi talqinga ko'ra, Bo'taloq uqlab yotganida yelkasiga olma tushib ketgan va shu sababdan uning o'rkachi qo'shaloq bo'lib qolgan ekan. Kinoyaga yo'g'rilgan bu beozor "yolg'on" ga – shoir "izoh" iga o'quvchi qo'shiladi. Kitobxonni o'z so'ziga ishontirish esa ijodkorning mahoratidan dalolatdir. "Kun va tun" she'rida shoir kun bilan tunni ikkita saropardaga o'xshatadi va ularning almashish jarayonini "oq parda", "qora parda" deb ataydi. Bu o'xshatishda "tun o'z pardasi yoydi", degan xalqona iboraning poetik ifodasini kuzatamiz. "Yer aylanadi" she'rida esa, tabiat qonuniyatlari bilan inson hayoti bir butun hodisa ekanligi bolalar fikr-u xayoliga mos tarzda badiiylashtirilgan.

"Miraziz A'zamning qahramonlari, – deb yozadi P.Shermuhamedov, – muhofazasi keng, uquvli, ziyarak bolalardir. Ular dunyo, urush, mustamlakachilik, odamlar, jonivorlar haqida o'ylaydilar, fikr yu-

ritadilar. Bunday bolalar bilan hayot xususida suhbat qurish, bahs qilish uchun faylasuf shoir bo‘lishning o‘zigina kifoya qilmaydi. Ayni zamonda tarbiyachi, murabbiy ham bo‘la olishi kerak. Zero, har bir iste’dodli shoir bolalarni hayotiy hodisalar bilan tanishtiribgina qolmay, ularni to‘g‘ri tushunishiga ham ko‘maklashishi kerak” [Shermuhamedov, 1977: 59]. Shoirning qahramonlari ziyrak, uquvli bo‘lishlari bilan birga, ayni zamonda xayolparast bolalardir. Ulardan ba’zilari “yetti yoshga kirsas”, “osmonday katta bo‘lishni”, “samolyotga minib olib oftob oldiga ketish”ni orzu qiladilar. Yana boshqalari xayolan “jibljibon bilan gaplashadilar”.

Shoirning qahramonlari xayolparast bo‘lsalar ham odamiy bo‘lishni unutmaydilar, tabiat go‘zalligidan zavqlana biladilar. Ular “jimjitlikning ajib bir ohangini”, barglar va shoxlarga yopishib olgan, ammo oftob chiqqanda “mezonga marjon bo‘lib tizilib olgan tuman”lardan bahra oladilar”.

Shoir she‘rlariga bolalar tabiatiga xos savollarni sarlavha qiladi va ularga qiziqarli, obrazli tarzda javob beradi. Bolalar “Bo‘taloqning o‘rkachi nima uchun qo‘shaloq?” she‘rini o‘qish jarayonida o‘zlari bilmagan holda tuyalarning bir va ikki o‘rkachli turlari borligini bilib olishadi. Shoir uni shunday tasvirlaydi:

Toq o‘rkachli bo‘taloq,
Rosa otdi shataloq.
Olma daraxt tagida,
Uxlab qotdi bo‘taloq.
Yarmi qizil, yarmi oq
Olma uzilib shu choq
Belga tushdi “tap” etdi.
Eh, ish chatoq, ish chatoq:
Bo‘taloqning o‘rkachi
Bo‘lib qoldi qo‘shaloq.

“Kitob nima desalar...” she‘rida shoir kitob – oftob, kitob – kon degan fikrlarga qo‘shilmasligini mantiqan to‘g‘ri asoslab beradi:

Oftob axir kechqurun,
Ko‘zga ko‘rinmay qolar.
Tunda uning issig‘i
Bizga bilinmay qolar,
Kitob esa tunda ham
Yana o‘qi deb qistar.
O‘qisangiz tushda ham
Qalbingizni isitar.
Kitob – bu kon degan fikrga qo‘shilmasligini quyidagicha ifodalaydi:
Kitob nima desalar,
Kitob bu – kon dedilar.
Qo‘shilmayman hech bunga
O‘xshamaydi u konga.
Yillar, asrlar o‘tib
Konda ma‘dan tugaydi.
Gaz-u temir, ko‘mir ham
Oz-u ozdan tugaydi.
Kitoblar-chi aksincha,
Oshib borar yilma-yil
Turar dunyo turguncha,
Ko‘chib yurar tilma-til.

“Tuman”, “Jimjitlik” she‘rlarida tabiat manzaralari shu xilda jonlantirilib, muhim hayotiy mazmun ilgari surilardi. Har ikkala she‘rda tuman va jimjitlikning o‘ziga xos badiiy obrazini yaratgan ekan, shoir she‘rlar yakunida oftob chiqishi bilan tuman tarqilishi-yu, xo‘roz qichqirishi bilan jimjitlikning barham topib, tongning yorishishi xususida hayotbaxsh xulosa chiqaradi.

Shoirning “Bir cho‘ntak yong‘oq” she‘riy turkumi mazmunan teranligi bilan ajralib turadi. Mazkur turkumdagi she‘rlar o‘z vaqtida adabiy jamoatchilikning nazariga tushib, ijobiy baholangan edi. Mazkur she‘rlarda shoir yong‘oq ta‘rifi orqali odamlarning turli fe‘l-atvori, ma‘naviy olami haqida so‘z ochadi. Chunonchi, puch yong‘oq “shaldur-shuldir” qilgani bilan to‘q yong‘oq bo‘lolmasligi, tosh yong‘oqning chaqilishi qiyinligi-yu mag‘zi kamligi misoli orqali insonlarga xos fazilat-u illatlarga ishora etiladi. Mag‘zi to‘q yong‘oq oy-u oftobga, “miyali koptok”ka qiyoslanadi. Bu qiyoslarga hayotga muhabbat, aql-idrok va bilimlarni egallash kuchli rag‘bat uyg‘otadigan mazmun singdirilgan.

Miraziz A‘zam ijodida muayyan mavzudagi she‘rlarga, oradan ma‘lum vaqt o‘tgach, qayta murojaat qilish tajribasi ham uchraydi. Bu jihatdan shoirning 70-yillarda yozgan “Ko‘zlari hayotga tolga bola” va uning mantiqiy davomi sifatida 90-yillarda yaratilgan “Tabib” nomli she‘rlari xarakterlidir. Birinchi she‘rda o‘zi nimjon oriq bo‘lsa ham haqiqatga intilgan, mard va kurashuvchan bo‘lishni orzu qilgan kichik qahramon timsoli yaratilgan bo‘lsa, oradan yigirma yil o‘tgandan so‘ng bu bolakayning yo‘g‘on tortib, ko‘zini yog‘ bosgani, hatto haqiqatparastlarga qarshi kurashib, o‘z orzu-o‘ylariga xiyonat qilgan gumroh kimsaga aylangani afsus, achinish bilan tasvirlanadi.

Miraziz A‘zam ijodiga xos bo‘lgan muhim xususiyatlardan biri she‘rlarida folklor an‘analarining qo‘llanganligidir. Shoir she‘r va dostonlarida maqol, topishmoq, ibora, afsona, latifalarni qo‘llab ta‘sirchanlikni yanada oshiradi:

“Mehmon otangdan ulug‘”
Degan maqol mard maqol.
Bu – biz uchun yo‘l-yo‘rug‘,
Amal qilamiz halol.

(“Antiq”) (“Antiq”)

“Ikki yuzli do‘st” she‘rlari xalq og‘zaki ijodining topqirlikka yo‘g‘rilgan topishmoqlariga hamohangdir:

“Bir yuzi qora”,
Bir yuzi oq... –
Bu ne ibora?
Bu ne saboq?

Bunday she‘rlar bolalarni o‘ylashga, fikrlashga va topqirlikka o‘rgatadi. Bundan tashqari, Miraziz A‘zam ijodigagina xos bo‘lgan muhim xususiyatlardan yana biri bu – maktab sahnasi uchun yozgan maxsus asarlaridir. Ijodkor buyuk ajdodlarimizni yosh avlodga chuqurroq tanishtirish, anlatish maqsadida “Buxoriy darsi”, “Zamaxshariy darsi”, “Temuriylar haqida bahs”, “Ulug‘bek va o‘g‘li Abdurahmon” kabi sahna ko‘rinishlari ssenariylarini yozgan. Jumladan, Zamaxshariy kim, uning qanday asarlari borligini, uning ilmga, uni egallashga bo‘lgan intilishlarini, bu yo‘lda sira charchamasliklarini bolalar yosh xususiyatlariga mos ravishda ifodalaydi.

Shoirning mana shunday maktab sahnalari uchun yozilgan asarlari maktab darsliklariga kiritilgan, kata ijodiy meros qoldirgan bobolarimizni, ularning ilmiy, badiiy ijodlarini yosh avlodga yanada chuqurroq anglatishimizda ko‘prik vazifasini o‘tagan bo‘lar edi.

Rang-barang ijod sohibi bo‘lgan Miraziz A‘zam bir qator dostonlar ham yaratgan. Chunonchi, “Aqlli bolalar”, “O‘lmas qush afsonasi” (“Erk qushi”), “Ona yurt osmonida” (“Momaqaymoq tili-dan”), “Antiq” kabi dostonlarida mehnatsevarlik, do‘stlik, erk, tinchlik, ahillik, haqgo‘ylik g‘oyalariga asosiy e‘tibor qaratiladi.

Shoirning “O‘lmas qush afsonasi” (“Erk qushi”) ertak-dostoni qaramlikka, qullikka duchor bo‘lgan bir yurtning ozodlik, hurlik yo‘lida olib borgan kurashlari haqidadir. Tarixda jang-u jadallar ko‘p bo‘lgan. Bir mamlakat boshqa mamlakat ustidan hukmronlik qilgan. Erksiz, mazlum xalqlar esa mustaqillik, ozodlikni qo‘msab yashashgan.

Ertak-dostonda tasvirlanishicha, bir baxtiyor yashayotgan mamlakatning ovozi cho‘l hokimi xoqonga ham yetib boradi. U bu mamlakatni har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da bosib olishga kirishadi. Jang-u jadal boshlanadi. Ahil, inoq, bir yoqadan bosh chiqaruvchi bu yurtni xoqon bosib ololmaydi. Shundan keyin u bu mamlakatni hiyla ishlatib bosib oladi. Ya‘ni, xoqon daryo bo‘yida yashovchi Nahang qassobga qizini berib, o‘sha yurtning boshqaruvini o‘z qo‘liga oladi. Nahang qassobning onadan yetim qolgan

Olmos degan qizi va O’lmas degan o’g’li bor edi. Olmos Barchinoydek chaqqon, uddaburon hamda aqlli bo’lsa, O’lmas pahlavon haqiqat, adolat, ozodlik uchun jonini ham ayamaydigan o’g’lon bo’ladi. Nahang qassob xotinining hiylasiga uchib, o’g’lini bo’rilar koniga olib borib tashlaydi. Bo’rilarga yem bo’lgan O’lmasning suyaklarini Olmos gul tagiga ko’radi va uning qush bo’lib tirilishini chin dildan istaydi. O’lmas qush bo’lib tirilib o’gay onasi hamda otasidan qasos oladi. El-yurtda adolat o’rnatadi. Asar oxirida O’lmas qush o’z holiga qaytadi va o’z yurtiga podsho bo’ladi. Endi bu diyor yana ozod, erkin va baxtiyor hayot kechira boshlaydi. Doston bolalarni ahil-inoq bo’lishga, haq, adolat uchun kurashishga, birovga qaram, mute bo’lmaslikka, aksincha erkin, mustaqil bo’lib yashashga chorlaydi.

Shoirning “Aqlli bolalar” dostoni boshqa dostonlaridan alohida ajralib turadi. Dostonda bolalarning pilla qurti boqishi haqida hikoya qilinadi. Shoir faqat shu masalada to’xtalib qolmasdan, balki hozirgi kunda ham global muammolardan biri bo’lgan atrof-muhitni, tabiatni asrash haqida ham so’z yuritadi. Dostonda tasvirlanishicha, bolalarga pilla qurti boqish ishonib topshiriladi. Ular qurt boqish maqsadida Asrorlarning barcha tut daraxtlarini kallaklashadi. Aqlli, fikrchan bola bo’lmishi Asror ularni o’ylab ish qilishga, bu ishlari shu tarzda ketsa ko’plab dov-daraxtlarning nobud bo’lib ketishi mumkinligi bilan ogohlantiradi. U bir daraxt kesishdan oldin o’nta daraxt o’tkazib qo’yish tarafdori. Asror shu maqsadi yo’lida ular bilan olishadi va tabiatni asrashga chaqiradi:

Har yil ko’chat ekamiz,
Parvarishlab ularni
Qancha zahmat chekamiz.
Qishloq yam-yashil bo’lsin,
Bo’lsin deymiz mevazor.

Shoir dostonda “Aytilgan gap – otilgan o’q”, “O’ylamasdan so’ylama”, “Yetti o’lchab, bir kes” kabi maqollarni keltirish bilan bolalarni har bir gapni gapirishdan oldin yoki har bir ishni boshlashdan avval obdon o’ylab, mushohada yuritib, keyin bajarish kerakligini uqtiradi. Bundan tashqari, dostonda yashillik dunyosi ayamasdan qirilsa, bizdan keyingi yetishib kelayotgan avlod nok, tut nima ekanini bilishmaydi degan ogoh chaqiriqlari ham bor.

Yillar o’tib bolalar,
Shinni nima bilmaydi.
Bular uchun kim aybdor?
Birov emas, o’zimiz.

Ijodkor doston oxirida hech bir ish bir-biriga xalaqit qilmasligini ta’kidlaydi:

Tutni pilla tufayli
Haqimiz yo’q qirishga.
Xalaqit bermasin-da
Bir ish ikkinchi ishga.

Xulosa qilganda, “Qirq bolaga qirq savol”, “Mardlik va aql yorug’ligi”, “Nima yaxshi-yu nima yomon”, “Bir cho’ntak yong’oq” (turkum), “Yer aylanadi”, “Saylanma” to’plamlariga kiritilgan she’rlari nafaqat shoir ijodida, balki bolalar she’riyatida alohida o’rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. – Toshkent: O’qituvchi, 2008. – 370 b.
2. Сафаров О. Болалик куйчиси. – Тошкент.: ФАН, 197
3. Турдиева К. XX асрнинг 60–80-йиллар ўзбек болалар шеъриятида маънавий масалалари. – Тошкент.: 2013
4. Шермухамедов П. Истеъдод сеҳри. – Тошкент: Ёш гвардия, 1977. – 159 б.
5. O’zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 2-jild. – Toshkent: Cho’lpon nashriyoti, 2017. – 317 b

ZAMONAVIY TURK SHE'RIYATIDA YOMG'IR OBRAZINING TALQINLARI

Sh.Axmedova

BuxDU professori, f.f.doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy turk shoirlarining she'rlarida yomg'ir obrazining bir necha xil talqinlari haqida so'z yuritiladi. Nozim Hikmat boshlab bergan an'analarni davom ettirayotgan shoirlar ijodi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Turk adabiyoti, zamonaviy, yomg'ir obrazi, shoir, estetik an'analari, Nozim Hikmat, modern, xalq ohangi, mahorat, badiiy matn.

Abstract. This article talks about several different interpretations of the image of rain in the poems of modern Turkish poets. The works of poets who continue the traditions started by Nozim Hikmat are analyzed.

Key words: Turkish literature, modern, image of rain, poet, aesthetic traditions, Nozim Hikmat, modern, folk melody, skill, artistic text.

XX asr turk milliy she'riyati ham yuksak san'at namunalari yaratilgan muayyan davr sifatida tarix solnomasiga muhrlandi. Asr avvalida Nozim Hikmat kabi shoirlar shakllantirgan she'riyat yillar davomida mustahkam ijodiy dunëqarashlarni maydonga chiqardi. Unda xalq og'zaki ijodi, jahon ilg'or estetik an'analari ta'siri seziladi.

Badiylik bosh mezon bo'lgan, o'tmish va zamon voqealariga yangicha munosabat 80-yillar turk postmodern she'riyatidagi o'ziga xos xususiyatlardir. Fikrimizga dalil sifatida adabiyotshunos Shermurod Subhonovning quyidagi so'zlarini keltirishimiz mumkin: "Shu nuqtai nazardan qaraganda, 80-yillar turk postmodern she'riyati o'zidan oldingi salafalaridan farqli o'laroq, hech qanday G'arb adabiy oqimlariga tobe bo'lmagan, aksincha, har qanday sinfiy va siyosiy qarashlardan holi sof she'r tarafdorlarining she'riyatidir. Bunday she'riyatning postmodern deb nomlanishining o'zi ham mohiyat e'tibori bilan ma'lum bir davr yoki mafkuraga bog'lanib qolmay, zamonlar osha o'z jozibasini va ahamiyatini yo'qotmaydigan, shu bilan birga o'zi daxldor makonning shonli tarixiy-madaniy va mumtoz adabiy an'alariga yangicha shakl va mazmun olib kirishni ko'zlovchi she'riyat hisoblanadi" [Sh.Subhon, 2005, 26].

Turk she'riyatida har biri o'z ovozigaga ega bo'lgan shoirlar ko'pchilikni tashkil etadi. Nozim Hikmat, Najib Fozil Kisakurak, Johit Sitqi Taranji, O'rxon Vali Qaniq, Fozil Husnu Dog'larja, Atilla Ilhan, Jamol Surayyo, Ismat O'zal va boshqalar ijodi fikrimizga misol bo'ladi. Bu shoirlar ijodini o'rganganda, tabiat hodisalari inson ruhiyati bilan sintezlashgan holda tasvirlanganligini ko'rish mumkin. Birgina yomg'ir obrazi talqinlariga e'tibor qaratsak, bu holat yorqin ko'rinadi.

Xalq ohanglari va modern she'riyat unsurlarini uyg'unlashtirgan mashhur turk shoiri Nozim Hikmat she'rlarida o'ziga xos yangi bir uslubni shakllantirgani ko'rinadi. Uning ijodi rus shoirlari (I. Mayakovskiy) bilan birga o'zbek shoirlari ijodiga ham kuchli ta'sir ko'rsatganini O'zbekiston xalq shoiri Mirtemirning bir qancha she'rlari yorqin namoyon etadi. "Ilg'or jahon adabiyoti va xalq og'zaki ijodidan oziqlangan Nozim Hikmat she'rlari asr boshidagi turk adabiyotida ulkan voqea bo'ldi. Uning 1929 yil nashr qilingan "835 satr" she'rlar kitobi "turk she'riyatida bir bomba kabi portladi" (Mehmen Fuat)" deb yozadi adabiyotshunos A. Alimbekov [Alimbekov, 2006, 134]. Nozim Hikmatning "Tuna ustida yozilgan she'r" asarida garchand she'r Tuna daryosiga va shoirning o'ziga murojaat tarzida yozilgan bo'lsa-da, "Ko'kada bulut yo'q, yomg'irlar savdoli" tarzidagi original misralar uchraydiki, turk shoirlarining aksariyati she'riyatda yangilik qilgan N. Hikmatdan ta'sirlanganlar.

Shuningdek, ba'zi turk shoirlari ijodida yomg'ir haqidagi alohida she'rlar borki, ularda lirik qahramonning ruhiy holati tabiat hodisalari bilan uyg'un holatda tasvirlash tamoyili yuqori ekanini ko'rish mumkin. Masalan, Najib Fozil Kisakurakning she'rlarida chuqur tafakkurga chorlov, tabiat hodisalari-ga yondoshuv o'ziga xos uslub va badiiy jihatdan mukammal bir tarzda tarannum etiladi. "Bu yomg'ir" she'rida yomg'ir tasvirlari chiroyli va nafis ifodalanganini ko'rish mumkin. Lirik qahramon "Qilday

nozik, nafasdan nafisroq yoqqan yomg’ir”ning tinib qolmasligidan hadikda, uning og’ir ruhiyatini ochib berishda o’ziga xos, original o’xshatishlar shoirga yordamga keladi.

Bu yomg’ir, bu yomg’ir, bu qilday nozik,
Nafasdan nafisroq yoqqan bu yomg’ir.
Tinib qolmasin deb olarman halak,
Oynalar yuzimni tanimay qolur

(Turk tilidan A.Abdullaev tarjimasi). [Kichik antologiya, 2006, 33].

Shoirning yomg’irni “tanasini qiygan arqon”ga, bo’g’ziga og’riqsiz qadalgan pichoq”ga o’xshatishi lirik qahramon ichki olamini yorqin tasvirlaydi. Shu bois lirik qahramon “Shig’alab, sanchilib, mayin yog’ayotgan yomg’ir”ni telbalik vahmidan ustun “ko’radi. Shu bilan birga she’rlarida chuqur tafakkurga chorlov, o’lim va yolg’izlik mavzulari o’ziga xos uslub va badiiy jihatdan mukammal bir tarzda tarannum etiladi. Sherlarida xalqona ohang bilan birgalikda Fransuz she’riyatining ta’siri ko’rinishini tadqiqotchilar ta’kidlashadi.

Bir qancha she’riy to’plamlar muallifi Atilla Ilhan Moviyning “Yomg’ir qochog’i” she’riga nazar tashlaylik. Lirik qahramon yomg’irdan qo’rqishi, yomg’ir uning xotiralarini esga solishi tufayli “Qo’limdan tut, yo’qsa yiqilaman” deya yoriga murojaat qiladi. Mazkur she’rda ham oshiq qalbidagi kechinmalar tabiat hodisasi bilan uyg’unlikda sintezlashganini ko’rish mumkin. Agar shoir bo’lsam - u, meni tanisang, Yomg’irdan qo’rqishimni bilsang, Ko’zlarim xotiringga kelsa, Qo’limdan tut, yo’qsa yiqilaman, Kechalari biron shovqin eshitsang, Bilginki, yomg’irdan bezovta qochyapman.

Meni ko’rib, balki anglay olmaysan...
Ichingda yashirin, mungli yig’laysan,
Ammo tut meni, yo’qsa yiqilaman,
Yo’qsa yomg’ir olib ketadi meni,
(Turk tilidan A.Abdullaev tarjimasi).

O’zbek xalq og’zaki ijodida yomg’ir chaqirish marosimida aytilgan “Sust xotin” qo’shig’i mavjud.

Yomg’ir yog’dir – ho’l bo’laylik,

Biz ham senga jo’r bo’laylik [Ochilov, 2006.74].

Xalq yomg’ir qut-baraka, mo’l-ko’l hosil berishiga ishonadi va umid qilib, bu marosimni o’tkazgan. Shu bois dehqon va chorvadorlar uchun bahor yomg’iri muhim ahamiyatga ega bo’lgan. Bunda bahorning fazilati yomg’ir bilan aloqadorlikda yoritib berilgan. Ammo turk shoiri Suezai Karakoch she’riyatiga e’tibor qaratadigan bo’lsak, unda yomg’ir inson qalbidagi iztiroblar, dardlar bilan aloqadorlikda tasvirlanganini ko’ramiz. Bu jihatdan Sezai Karakochning “Yomg’ir duosi” she’ri yanada o’ziga xos. Unda ham tabiat in’omi- yomg’irni kutgan ko’ngil nolalari mujassam: “Men keldim, bag’rini ochmadi ko’klar, Yo men tushunmadim bulutlar rayin.” Shu bois, do’stlarini yomg’ir duosini o’qishga uchun chiqishga undagan qahramonning ichki ruhiy g’alayonlari she’rda yorqin aks etgan.

Yomg’ir duosiga chiqsaydik do’stlar,
Bulutlar yorilib, havo bo’zlardi (Turk tilidan A.Abdullaev tarjimasi)..

Tadqiqotchi Ilhan Gecher shoir ijodiga bunday baho beradi: “Karakoch she’r uslubi jihatidan ozmi-ko’pmi “Ikkinchi yangi uslub”ga yaqin hisoblansa hamki, she’rlarida qo’llagan mavzulari, ishongan qadriyatlari nuqtai nazaridan she’riyatimizda yangi va o’ziga xos bir ovozdur...”.

Men keldim, bag’rini ochmadi ko’klar...
Bir yomg’ir bilaman, bilaman bir yo’l;
Peshonamga bir -bir tushar tomchilar.
Yo’lakchada ko’kka boqaman nuqul

(Turk tilidan A.Abdullaev tarjimasi)..

Shoir she’rlarida qadimgi turk madaniyatiga oid noyob qadriyatlarni hozirgi kunga tadbiiq etib, uning yorug’ligida har jihatdan mukammal bir shaxsiyat yuzaga kelishiga, pirovardida uyg’unishga chaqiriq ohanglari ustunlik qilishiga intilgan.

“Asarlar” (1994), “Soyalar” (1995), “She’rlar” (2006) kitoblari chop etilgan turk shoiri va yozuvchisi Ahmad Muhib Diranas (Ahmet Muhip Diranas) ijodida ham bu mavzuga keng o’rin berilgan. Ayniqsa, “Serenada” she’rida yomg’irdan keyingi tabiat manzarasi go’zal tasvirlangan:

Shaffof tomchilar bilan titragan, og'ir
G'unchaning ostida bukilgan har shox.
Sen uchun gullardan taralgan atir,
Jisiming nilufar, chinnigul – munchoq...

(Turk tilidan Y.Eshbek tarjimasi).

“Ishora bolalari” (She'rlar, 1967), “Etti go'zal odam” (She'rlar, 1973), “Manzillar” (She'rlar, 1977), “Yashash” (Kundaliklar, 1980), “Chumchuqqush” (Hikoyalar, 1983), “Yurak bobo va podshoh” (Ertaklar, 1984), “Urush ritmlari” (Roman, 1985), “Qo'rquv va tutish” (She'rlar, 1986), “Dunyo bir tegirmon” (Tajribalar, 1987), “Daraxt maktab” (She'rlar, 1990) kabi rang-barang janrdagi asarlar muallifi Johid Zarif o'g'lining “Ishora bolalari” she'rida “yomg'ir halqalari” singari chiroyli satrlar uchraydiki, turk shoirlari ijodida bu tabiat hodisalari bilan bog'liq mavzular ancha keng o'rin olganligidan dalolat beradi.

Turk shoiri va yozuvchisi Ismat O'zal she'rlarida ham yomg'ir obrazi uchraydi. Uning “Echilgan sirning g'ami” she'rida “Yomg'irda yarasi ochilgan boladay, yechilgan sirlarning g'ami” kabi original o'xshatishni uchratamiz. Yoki turk shoiri, romannavis, adabiyotshunos Ahmad Hamdi Tanpınar “Moviy” she'rida ham tabiat hodisasi o'ziga xos tasvirlanadi. Xalq og'zaki ijodidan ilhomlangan shoir “Moviy-moviy edi osmon, Bulutlari oppoq-oppoq” deb yozar ekan, “nur yomg'iri” degan chiroyli misolni keltiradi.

Ajab, go'zal, so'ngra mahzun

Nur yomg'iri ila uzun.

Bir turkuki g'amgin sado

Va sen kulsang gullar paydo (Turk tilidan Y.Eshbek tarjimasi).

Bu she'rda ham tabiatdagi jozibali lahzalar inson qalbidagi orzu-armonlar bilan uyg'un holda beriladi.

“Johit Sitqi Taranji va uning maktublari”, “Mug'on she'r oqshomlari”, “Ko'ngildan tashqarida”, “Kapalak umri” kabi bir qancha she'riy va ilmiy asarlari chop etilgan Mehmet Nuri Parmaksizning “Tashqarining xayoli” she'rida lirik qahramon - oshiqning tushkun holati yomg'irning yog'ishiga muvoziy tarzda shunday tasvirlanadi:

Yomg'irlarning hovuri so'ngsizlik

O'lim sinovida uyqusirar

Na ishqqa to'yar ruhim,

Na ishqqa qonar ruhim (Turkchadan X.Rustamova tarjimasi).

Yetuk adabiyotshunos va tanqidchi I.Haqqulovning Alisher Navoiy asarlarida tabiat, eng avvalo, chinakam hurlik tayanchi, erk saltanati sifatida ulug'lanishi haqida fikr yuritir ekan, tabiatni sevish, uning har bir fasliga alohida e'tibor – bu, hayotga muhabbatdan tug'iladi, deb hisoblaydi [Haqqulov, 1989.20]. Haqiqatan ham biror bir shoir yo'qki, o'z ijodida tabiat hodisalarini tasvirlash orqali inson qalbi, ruhiyatining falsafiy-estetik qirralarini ochishga e'tibor qaratadi. Zamonaviy turk shoirlari she'rlarini o'qiganda ham bu jihat yorqin namoyon bo'lishini ko'ramiz, ayniqsa, tabiat hodisalaridan biri yomg'ir tasviri ko'pchilik o'rinlarda inson kayfiyati, orzu-umidlari, armonlari bilan sintezlashgan holda ifodalanadi. Zero, inson hamisha tabiat bilan muvozanatda bo'lsagina, jamiyat hodisalarini anglab olishi oson kechadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tabiat hodisalari tasvirlangan asarlarda tabiat she'riyatning umumiy g'oyasi va mazmunining ajralmas qismiga aylanadi, shoir ilgari surmoqchi bo'layotgan g'oya va mazmunni kitobxonga anglatishda muhim rol o'ynaydi. Turk shoirlarining tabiatning go'zal hodisasi – yomg'ir tasviri bilan bog'liq she'rlari fikrimizni isbotlay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimbekov A. XX asr turk she'riyati haqida bir og'iz so'z. Kitobda: Zamonaviy turk she'riyati. Toshkent. “Istiqlol”, 2006.
2. Zamonaviy turk she'riyati. Toshkent. “Istiqlol”, 2006. 139 b.
3. Shermurod Subhon. She'riyat iqlimlari. Toshkent. 2005.
4. Shoda-shoda marvarid. To'plab nashrga tayyorlovchi E.Ochilov. – T.: Sharq, 2006. – B. 74.
4. Haqqulov I. Zanjirband she'r qoshida. – T.: Yulduzcha, 1989. – B. 5-20.

5. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/turk-sheriyati/mehmet-nuri-parmaksiz-1974/>.

6. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/turk-sheriyati/ahmad-hamdi-tanpinar/>

G‘AZAL TAHLILI XUSUSIDA

Marg‘uba Abdullayeva

filologiya fanlari doktori

margubaabdullayeva507@gmail.com

Annotatsiya: Mumtoz adabiyotni o‘qitishda nazariy bilimlarni berish o‘quvchilarning adabiyotdan va boshqa fanlardan olgan bilimlari, orttirgan tajribalari, ko‘nikma va malakalariga tayanish bugungi kunda yuqori samara garovi bo‘lib xizmat qilmoqda. O‘quvchilarda mumtoz badiiy tafakkur tarzini shakllantirmay turib, ularning mumtoz asarlarni ham aqliy, ham ruhiy idrok etish malakalariga ega bo‘lishlarini ta‘minlab bo‘lmaydi. Buning uchun har bir pedagog mumtoz adabiyot namunalari bilan tanishgan hamda mumtoz asarlarni tahlil qilish ko‘nikmalari shakllangan bo‘lishi lozim. Mazkur maqolada ayni shu ko‘nikmalarni shakllantirishga e‘tibor qaratildi. G‘azallarni sharhlab o‘qitish va tahlil qilish usullarining ahamiyati yoritildi.

Kalit so‘zlar: badiiy, lirik asar, tahlil, muammo, tadqiq, sharh, g‘azal janri, tamoyillar, ilmiy tahlil, o‘quv tahlili.

Abstract: Providing theoretical knowledge when teaching classical literature based on the knowledge, experience, skills and qualifications of students of literature and other subjects today serves as a guarantee of high efficiency. Without developing classical artistic thinking in students, it is impossible to ensure that they acquire the skills of both intellectual and spiritual perception of classical works. To do this, every teacher must be familiar with examples of classical literature and have the skills to analyze classical works. This article focuses on developing these skills. The importance of teaching methods and analysis of ghazals was explained.

Key words: artistic, lyrical work, analysis, problem, research, review, ghazal genre, principles, scientific analysis, pedagogical analysis.

Adabiyot o‘qitishning vazifalaridan biri badiiy asar ustida ishlash mobaynida, uni o‘zlashtirish va his etishda o‘quvchida bilim hamda hissiyot birligini ta‘minlashdan iborat. Badiiy asarlarni o‘rganish samaradorligi o‘quvchi tuyg‘ularining samimiyligiga bevosita bog‘liq. Asar ustida ishlash bir vaqtning o‘zida o‘quvchini yangi bilimlar bilan boyitadi, adabiy- nazariy rivojini ta‘minlaydi. Shunday ekan ta‘limda badiiy asarlarni o‘rganishdagi yondashuvlar va usullarni alohida tadqiq etish zaruriyati mavjud.

Badiiy asarni ifodali, ijodiy yoki sharhlab o‘qish usullaridan foydalanib, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, o‘z taassurotlariga tayanib tahlil qilishga yo‘llash mumkin.

- O‘quvchini badiiy asarlarni adabiy-tanqidiy nuqtayi nazardan baholashga o‘rgatishda keng qamrovli tahlil, qiyosiy tahlil, muammoli tahlil kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

- Tadqiqot usullariga tayanib adabiy asarlarni o‘rganish va tahlil qilish orqali o‘quvchilar estetik tahlil tamoyillarini o‘zlashtirishga erishadilar, ularda adabiyotshunosga xos malaka shakllanadi.

- Matn asosidagi tahlil vositasida esa o‘quvchilar ijodkor uslubining o‘ziga xos qirralarini aniqlashga, badiiy asar tilini o‘rganish asnosida yozuvchi mahoratiga estetik baho berish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Natijada, ularda xilma-xil asarlarni mustaqil o‘qib o‘rganish va badiiyat talablari asosida baholash malakasi tarkib topadi.

Lirik asarlarni o‘rganishda sharhlab o‘qitish usullari muhim ahamiyatga ega. Mumtoz adabiy asarlar, ayniqsa, lirik janrga mansub bo‘lgan asarlar matni ustida ishlashda ulardagi tasvir vositalari, til xususiyatlari ham diqqat markazida bo‘lishi kerak. Alisher Navoiyning ko‘pgina g‘azallari adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan sharhlab o‘rganilgan. Jumladan, N. Komilovning “Jon va jonon mojarosi”, E.Vohidovning “Junun vodiysida”, Muhammad Alining “El komin ravo ayla”, Jamol Kamolning “Qizil, Sorig‘, Yashil”, Ibrohim Haqqulovning “Parim bulsa uchub qochsam” nomli g‘azallariga bag‘ishlangan sharhlari mavjud. Masalan:

Junun vodiysig'a moyil ko'rarmen joni zorimni,
Tilarmen bir yo'li buzmoq buzulg'on ro'zg'orimni.

“Bu g'azal dunyoning g'amu anduhidan zardob bo'lgan shoir qalbining afg'onidir. Inson yuragi va tafakkuri haddan ziyod sevinchni ham, g'amni ham qabul qilolmaslik xususiyatiga ega. Tuyg'ularning ofatli seli kishini telba qiladi. Shoir o'z jonini junun, ya'ni telbalik vodiysiga moyil ko'radi, buzulgan hayot-ro'zg'ori uni aqldan ozdirgani, endi telbalikni bo'yinga olib dashtu sahrolar kezishdan o'zga iloji qolmaganini va telbalik-buzish, vayron qilish ekan, demak, buzilgan hayotini bir yo'la vayron qilmoq tilagini faryod bilan ifsho qiladi” [E.Vohidov. 1990: 4], tarzida baytni sharhlab o'tadi. Sharhda ilmiy yondashuv asosida badiiy tafakkur mohiyati ochib beriladi. Bunda asar muallifining bilish va anglashga doir qarashlari aks etadi” [Abdullayeva, 2023: 61].

Taniqli metodist olim Ulug'bek Dolimov sharh usuli haqida ma'lumot berar ekan, sharh beruvchilarni shorihlar deb ataganlar. Shorihlar mudarris-pedagog bo'lish bilan birga o'z davrining bilim doirasi ancha keng olimlar ham bo'lganlar. Ko'p hollarda shorihlar sharhlarni kitobning har bir beti hoshiyasiga yozganlar. Bunday sharhni “sharhi muhashsho” yoki hoshiyali sharh” deb ataganlar” – deya sharh usuliga yanada keng ma'lumot beradi [Долимов, 2012: 52]. Adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov Alisher Navoiyning 50 ta g'azalini sharhlashda quyidagi usulardan unumli foydalangan: bi_rinchi, asar tilidagi hozirgi kitobxonga tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar lug'atini berish; ikkinchi, baytlarning nasriy bayonini berish; uchinchisi, g'azalning umumiy ma'nosi, badiiy xususiyatlari ustida mulohaza yuritish. Mumtoz asarlar sharhida olimning ushbu sharh usullarini qo'llash anchayin samaralidir. [Комилов, 2012: 4]

M.To'raqulovning “Mumtoz asarlarni sharhlab o'qitish usullari” [M.To'raqulova, <file:///C:/Users/admin/Downloads/To%E2%80%98raqulova+Mahliyo+G%E2%80%98ayrat+qizi.pdf>] nomli maqolasida bu mavzu nazariy jihatdan yaxshi yoritib berilgan. Maqolada Tursunoy Mahkamovaning madrasalar ta'limiga oid ma'lumotlaridan foydalanilgan.

G'azal tahlil qilish metodikasi maxsus tadqiqot sifatida o'rganildi. Jumladan, To'xliyeva Dिल्фуza-ning “G'azal tahlil qilish metodikasi” [To'xliyeva, 2023:136] monografiyasida bu janrning tahlil qilish usullari ishlab chiqildi. G'azal o'qitishda ontologik tahlil metodining imkoniyatlari ochib berilgan. Ishda dastlab “ontologiya” atamasiga to'xtalib, borliq haqidagi ta'limot ekanligini ta'kidlaydi. Turk olimi Ismoil Tunali “San'at ontologiyasi” [Tunali, 1971] asarida mavjudlik nazariyasi asosida badiiy asarlarni tekshirishning yangi usulini ishlab chiqadi. Bu usulni “ontologik tahlil” deb ataydi. Ismoil Tunali “Badiiy asarlarda borliq qatlamlarini” tadqiq qiladi va badiiy asarlar tuzilishi jihatidan bir necha qatlamlardan tashkil topishini aytadi. Mana shu qatlamlarni aniqlashda “ontologik tahlil”dan foydalanadi.

Bu metodni birinchi bo'lib g'azal janrida qo'llagan olim Yavuz Bayramdir. U “Devon she'rlari matnlarining ontologik tahlili” [Bayram, 2008: 182] nomli maqolasida Ismoil Tunali nazariyasini amaliyotda tatbiq qiladi. Yavuz Bayram g'azallarni tahlil qilishda ikki xil yondashadi.

1. G'azal bir butun holda olinib qatlamlarga ajratiladi.
2. G'azalning har bir bayti alohida qatlamga ajratilgan.

Turk adabiyotida odatda, badiiy asarlar old (shakl) va orqa (mazmun) tarkibga ajratib tahlil qilinadi.

D. To'xliyevaning tadqiqotida g'azallar bir qancha metodlar bilan tahlilga tortilgan. Jumladan, “Tizimli tahlil” metodi asosida Alisher Navoiyning “Meni men istagan...” deb boshlanuvchi g'azali tahlil etiladi. Tadqiqotchi bu g'azalni ikki tizimda: shakliy tarkib va mazmuniy tarkib bo'yicha o'rganishni taklif qiladi. [Qarang: To'xliyeva, 2023:136] Bundan tashqari “Mos maqolni top”, “Uchinchisi ortiqcha”, “Blis so'rov” kabi metodlarni g'azal tahlilliga tatbiq qiladi.

N.Saidovanning “G'azal tahlilida germenevtik yondashuv” [Saidova, <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>] maqolasida bu janrdagi asarlarni germenevtik yondashuv asosida o'rganish yaxshi natija berishini ta'kidlaydi. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “G'aroyib us-sig'ar” devonidan joy olgan “Topmadim” radifli g'azali tahlilga tortilgan. Shu o'rinda germenevtik yondashuv haqida qisqacha to'xtalib o'tish zarur. “Germenevtika” (grekcha hermeneutike) - “o'rganish, sharhlash” yoki “tushunish”, “tushuntirib berish” singari ma'nolarni bildiradi. “Germenevtika” atamasi mumtoz adabiyotshunoslikda “sharh”, “tavsir” atamalar bilan yonma-yon turadi. Umuman olganda, “germenevtika” talqin nazariyasi bo'lib, badiiy asarlarni tadqiq etib, tushuntirishni nazarda tutadi. Bu yondashuvni lirik janr-

larni o’rganishga tatbiq etish – matn mantig’ini anglab yetishga, matnda shakllangan begona insonning tuyg’ularini, fikri va qarorini uqishga, muallifning maqsadini anglashga xizmat qiladi. Lirik asarni muallif ifoda etgan tasvirga asoslanib tushunishga yordam beradi.

Umuman olganda, badiiy matn tahlili bilan shug’ullanadigan – hermenevtika usuli matn bilan bog’liq muammolarni bartaraf etishda juda qo’l keladi. Hermenevtik tadqiqot usuli ham nasriy, ham she’riy asarlarning o’ziga xos ohangini, ruhini anglashga, uni to’laqonli tushunishga turtki beradi, yo’l ko’rsatadi.

Mumtoz lirik janrdagi asarlarni o’rganish, boshqa janrdagi asarlardan ancha murakkab. Shu bois g’azal, ruboiy, tuyuqlarni tahlil qilishda, sharhlashda muammolar uchraydi. Bu muammolarni yechimi sifatida lirik asarlarni tahlil qilish usullarini ko’rsatib o’tamiz. Shundan “g’azal” janridagi lirik asar tahliliga to’xtalamiz.

G’azalni tahlil qilish tartibi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. *G’azal matni bilan tanishish;*
2. *G’azal mavzusi va g’oyasini aniqlash;*
3. *G’azal vazni va bahrini aniqlash;*
4. *Murakkab so’zlar lug’atini tuzish;*
5. *Baytlarning nasriy bayoni;*
6. *G’azaldagi badiiy san’atlarni aniqlash, ijodkor badiiy mahoratiga baho berish.*

B.To’xliyevning “Badiiy asarlarni sharhlab o’rganish” [Qarang: T’xliyev, 2013: 77] monografiyasida mumtoz lirik asarlarni tahlil qilishdagi yondashuvi ham yuqoridagi tartibga mos tushadi.

Bilamizki, Zahiriddin Muhammad Bobur nozik didli so’z san’atkori bo’lish bilan bir qatorda umrining ma’lum qismini sarson-u sargardonlikda, jang-u jadallarda o’tkazgan, taqdir hukmi ila “o’z yurti qolib, o’zga yurtlarda shoh bo’lgan” buyuk tarixiy shaxs. Shunga ko’ra shoir lirikasining asosiy mavzusi - Vatan, Vatan sog’inchi; yetakchi g’oyasi - vatanparvarlik, adolatpeshalik, samimiyatga boy mehr-muhabbat, sadoqat tarannumi. Uning bir umr talpinib yetolmagan, halovati, oromini o’g’irlagan, yuragiga bitmas og’riq solgan, “gul yuzi hajrida sarg’aytirgan”, “oyog’iga xazon bargidek to’kilib yolvortirgan”, “tole’idan nolitgan” berahm ma’shuqasi - Vatan; tomirida oqayotgan qoni, bo’g’zidan otilayotgan nafasi - Vatan sog’inchi. Adib umrining har daqiqasida Ona yurti ishqida yonib yashadiki, bu otashin qalbdagi muhabbat harorati, sog’inish iztirobi har bir g’azal satriga singib kirdi.

Shoir ijodining ayni xususiyatlarini chuqur anglagan, uning alam-iztiroblarini yurakdan his qilgan kitobxon nazdida Bobur bilan bir vaqtda Vatan tushunchasi gavdalandi, Vatan tuyg’usi, muhabbati kamolga yetadi. Buni biz shoir g’azallari misolida ko’rib o’tamiz.

*Xazon yafrog’i yanglig’ gul yuzing hajrida sarg’ardim,
Ko’rib rahm aylagil, ey lola rux, bu chehrayi zardim.
Sen, ey gul, qo’ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayog’ingga tushib, bargi xazondek muncha yolbordim.
Latofat gulshanida gul kabi sen sabz-u xurram qol,
Men arshi dahr bog’idin xazon yafrog’idek bordim.
Xazondek qon yoshim sorig’ yuzumdin el tanaffurda,
Bahar rangi, bihamdilloh, ulusdin o’zni qutqordim.
Ne toledur mangakim, axtari baxtim topilmaydur,
Falak avroqini har nechakim daftardin axtardim.
Ulusning ta’n-u, ta’rifi menga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o’zimni chun yamon-yaxshidin o’tkardim.*

Mazkur g’azal 6 baytdan iborat bo’lib, hazaji musammani solim vaznida yozilgan. Yakpora g’azal. G’azal mavzusi – hijron. Lirik qahramon shoirning o’zi.

Ta’qti’: V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Lug’at

- *rux* – yuz
- *zard* – sariq
- *sarkash* – o’jar, qaysar

- *sabz-u xurram- yashnaganlik*
- *arshi -agar*
- *dahr-dunyo*
- *tanaffurda- nafar*
- *bahar rangi- har qalay*
- *bihamdilloh- Ollohga maqtov*
- *ulus- xalq*
- *axtar- yulduz*
- *avroq- varaqlar.*

Ushbu g'azalda ma'shuqaga Boburona murojaat yaqqol aks etib turganini ilg'ash qiyin emas. Chunki har bir she'rida ma'shuqaga turli tuman ifodalar bilan murojaat qilish shoir lirikasining yetakchi xususiyatlaridan biri. Boburning ushbu g'azalida kuz manzarasi ta'rifi orqali lirik oshiq sifatida ma'shuqaga murojaat qilar ekan, birinchi va ikkinchi bayt mazmun mohiyatidan kelib chiqqan alohida-alohida tasviriy iboralar qo'llaydi.

“Adabiyotshunos I.Haqqul ushbu matla' bilan boshlanadigan g'azalni – manzara g'azal, unda go'yo ikki yaratuvchi-ikki suvratkash ishtirok qiladi: biri – tabiat, ikkinchisi – shoir, deydi. Chindan ham shunday. “Xazon yaprog'i” iborasi alohida olinganda ham lirik qahramon ahvolini sharhlaydi. Zotan, hijron dardi u tufayli uning chehrasi sarg'ayganki, qismati ham “xazon yaprog'i”ga o'xshash. Ayni paytda buni yorning gul yuzi, lola kabi gulgun chehrasi bo'rttirib namoyon etadi” [Bobomirzayeva. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/xosiyat-bekmirzayeva-bobur-she-riyatida-hijron-timsoli>].

Birinchi baytda “ey lola rux”, ikkinchi baytda “ey gul”, murojaat shakllarini ya'ni undalmani kuza-tish mumkin. Ushbu undalmalar istiora san'atini yuzaga keltirigan. Shoir qo'llagan bu undalmalar o'z ma'nosida emas, balki, majoziy ma'noda go'zal mahbubaga murojaat tarzida qo'llanilgan. Bu she'riyat jozibasini ta'min etishga va o'quvchida ham oshiqqa ergashib, mashuqadan shafqat kutish istagini paydo qiladi. Chunki ushbu baytlardagi zid ma'noli xazon yaprog'i, gul yuz, lola ruh, chehrai zard (sariq yuz) so'zlarda tazod san'ati asosida oshiq va mashuqning xarakterlari o'z ifodasini topgan. Sarv qadli mashuqa o'ta darajada o'jar, uning ayog'iga yiqilib bargi xazondek yalborguvchi oshiqqa zarracha muruvvat ko'rsatmaydi.

G'azalning uchinchi baytida qo'llangan: gulshan, gul, bog', yafroq singari uyadosh so'zlardan ustalik bilan foydalanib, Bobur tanosub san'atini yaratgan. Bu esa g'azal jozibasini yana bir pog'ona ko'taradi. Oshiq bemuruvvat mashuqadan hech xafa bo'lmaydi. Aksincha, bir umr uni shu go'zallik, joziba tark etmasligini istaydi.

To'rtinchi baytga murojaat qiladigan bo'lsak, bu baytda Bobur kuzning sariq – qizil ranglarini ifodalovchi sifatlarni yuz va ko'z yoshiga ko'chirib, oshiqning ayanchli holatini ko'rgan elning nafratidan o'zini bir amallab qutqargani uchun Ollohga shukronalar aytadi.

Beshinchi baytida yana shoir axtari (yulduz), falak so'zlari yordamida tanosub san'ati orqali o'z baxt yulduzini topolmaganligi sababini anglay olmay hayronalar bo'ladi.

G'azalning so'ngi baytida shoir oshiqning holatini yorqinroq ifodalash, uning mashuqa vasliga yetishish uchun har qanday to'siqlarni yengishga qodirligi, o'z e'tiqodiga sadoqatli, oshiq ko'ngil, tanti va jo'mardligi yana zid ma'noli ta'na-ta'rif, yaxshi-yamon so'zlarni qo'llab tazod san'ati orqali o'z e'tiqodiga sadoqatini namoyon bo'ladi. G'azalda *sarg'ardim, zardim, bordim, yalbordim, qutqordim, o'tkardim* kabi so'zlar o'zaro qofiya bo'lib kelgan.

Mumtoz lirik asarlar ma'no-mazmunini o'zlashtirishni sharhlash usulisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Mumtoz asarlarni bugungi kun o'quvchisi uchun qadrlil, qiziqarli qilish, ularni mutolaa qilishni hayotiy ehtiyojga aylantirishda tarixiylik tamoyiliga amal qilinadi. Bu esa o'sha asarni haqqoniy baholashga, o'z davri doirasida o'rganish va bugungi kunimizga bog'lab tushunishga imkon beradi. Xullas, lirik asarlarni o'qitish badiiy asarga nisbatan, izohni, tahliliy yondashuvni, ilmiy bilimlarni va keng mushohadani talab qiladi. Murakkab, tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarni ma'no va mohiyati jihatidan tushuntirishga xizmat qiladi. Yashirin, tagma'no qirralarini, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, tarixiy voqealar, tasviriy vositalar orqali ochadi. Lirik asarning filologik, o'quv tahlili badiiy asardagi ilmiy-estetik hamda didaktik

xususiyatlarni o’rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Йўлдошев Қ., Йўлдошева М. 2016. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак.
2. Абдуғафуров А. 2010. Бир ғазал таҳлили. Тил ва адабиёт таълими. №-10
3. Комилов Н. 2012. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун.
4. Тўхлиев Б. 2013. Бадий асарларни шарҳлаб ўрганиш. – Тошкент.
5. Мирқосимова М. 2015. Ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини шарҳлаб ўрганиш. Услубий қўлланма. – Тошкент.
6. Турсунова М. 2017. Мадрасалар таълимида адабиёт ўқитиш усуллари. – Тошкент: Mumtoz soʻz.
7. То’рақуллова М. Mumtoz asarlarni sharhlab o’qitish usullari. Maqola havolasi: <file:///C:/Users/admin/Downloads/To%E2%80%98raqulova+Mahliyo+G%E2%80%98ayrat+qizi.pdf>
8. Қодиров В. 2019. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг илмий-методик асослари. Докторлик диссертацияси. – Наманган.
9. Ҳожиҳмедов А. 1999. Мумтоз бадийят малоҳати. – Тошкент: Шарқ.
10. То’хлиева Дилфуза. 2023. G’azal tahlil qilish metodikasi. – Toshkent: BAYOZ.
11. Xosiyat Bobomirzayeva. Bobur she’riyatida hijron timsoli. Maqola havolasi: <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/xosiyat-bekmirzayeva-bobur-she-riyatida-hijron-timsoli>
12. Tunali I. 1971. San’at ontologisi. Istanbul. Edabiyat Fakultesi Matbaasi. Bayram Y. 2008. Divan šiiri matnlarinin ontolojik tahlili uzerine. Anısına Uluslararası Divan Edabiyoti. İstanbul.
13. Saidova N. 2022. G’azal tahlilida germeneytik yondashuv. Maqola havolasi: Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016) Passport: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>
14. Головацкая, Н. Ф. 2018. Анализ поэтического текста с помощью эйдос-конспекта. 5–7-е классы. // Педагогическая мастерская «Первое сентября». URL: <http://открытыйурок.рф/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/412223/> (дата обращения: 17.07.2018).

SHE’RIY TURKUMLARDA BADIY SHARTLILIK VA ISHORALARNING POETIK FUNKSIYASI

Obidaxon Fayzullayeva

GulDU, O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari doktori,
obidaxonfayzullayeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek she’riy turkumlarida badiiy shartlilik va ishoralarning poetik funksiyasi masalasi turkumlar tarkibidagi tasvir vositalarining qo‘llanilishi misolida o‘rganilgan. Turkumlarning badiiy-estetik xususiyatlari jihati Usmon Azim she’riy turkumlari misolida tadqiq etilgan. Turkum she’rlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning shakllantirish xossalari, lirik turkumga kiritilgan she’rlardagi badiiy shartlilikni yuzaga chiqaruvchi unsurlarning ifodalanish tarzi kabi jihatlarga alohida urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: sikl she’rlar, turkumlilik, yaxlitlik, muallif konsepsiyasi, tasvir vositalari, badiiy shartlilik, mavzu va mazmun birligi, badiiy ifodada uyg‘unlik, badiiyat unsurlari va boshqalar.

Abstract: In this article, the issue of artistic conditionality and poetic function of allusions in Uzbek poetry series is studied as an example of the use of image tools in the series. The aspect of artistic-aesthetic features of the series is studied on the example of Usman Azim’s poetic series. Particular emphasis is placed on aspects such as the unique features of the series poems, their formation features, the way of expressing the elements that create artistic conditionality in the poems included in the lyric series.

Key words: cycle of poems, series, integrity, author's concept, image tools, artistic conditionality, subject and content unity, harmony in artistic expression, artistic elements, etc.

Badiylikning asosiy mezoni, ko'plab adabiyotshunoslar qarashlariga ko'ra, asarda badiiy obrazning bor yoki yo'qligi bo'lib qolgan. "Adabiy obrazlar til yordamida yaratiladi. Obraz matn va asarni bitta organik butunlikka bog'lovchi halqadir" [Карпантер, 2009:11]. Yozuvchi rassomga o'xshab o'z ismini "chizadi", u chizgan olam odamga dunyoni va o'zini bilib olishga ko'mak beradi. Obraz atamasi keng ma'noda odamning ongida tashqi olamni aks ettirish yoki biror narsa haqida aniq his qilish orqali hosil bo'lgan tasavvurni anglatadi.

"Badiiy obraz, – degan edi o'zining "Badiiy matn nima?" deb nomlangan maqolasida adabiyotshunos S.Orlov, – ma'lum yuksak estetik idealdan aniq shakldagi badiiy voqelik yaratishdir. U umumlashtirishning mavjudligi bilangina emas, balki rassomning tanqidiy obrazga xos emotsiya – hissiyotlar va badiiy go'zallikni baholash pozitsiyasi borligi bilan ham ajralib turadi" [Orlov, 2009: 24]. Ilmiy qarashlarning barchasida tushunchalar mantiqiy kategoriyalar sirasiga kiritiladi. Obyekt, ya'ni o'r-ganilayotgan narsa butunni tashkil qiluvchi bo'laklarga, alohida unsurlarga ajratiladi. Adabiy – obrazli o'zlashtirish ham borliq haqidagi bilimlar kabi barcha belgilarning ta'sir etishida o'ziga xos xususiyatlarning inson ongiga bir vaqtda ta'sir ko'rsatishi tufayli yuzaga keladi.

Obrazlilikda butunlik taassuroti o'ziga xos shartli usul bilan tashkil etiladi, ya'ni bu yerda inson tasavvuri nazarda tutilgan. "Badiiy obrazlar – odam tabiatining asosiy kuchi – xayol, tasavvur qilishga asoslanadi", – degan edi fransuz ruhshunosi T.Batler. Unga ko'ra, xayol qilish nafaqat tashkil qilish qobiliyati, balki obrazlarni o'zgartirish qobiliyati hamdir

Ma'lumki, umumiy sarlavha, matnning barqarorligi, she'rlarning mavzuga ko'ra yaqinligi, motivlar va ramziy tasvirlar orqali kompozitsiyaning umumlashtirilgani, makon va zamonda uyg'unlik (xronotop), umumiy belgilar va ohangdoshlik kabilar she'riy turkumlarning o'ziga xos jihatlari. Turkum shoirga voqelikning yaxlit tushunchasini, dunyo va insonning yaxlit nuqtai nazarini ifoda etishga imkon beradi, shu bilan birga lirikaga xos xususiyatlarni saqlab qoladi.

Turkum she'rlarni shakllantirishning o'ziga xos tamoyillari sifatida turkumning asosiy mavzusini, xarakterli tasvirlarni, matnning subyektiv tashkil etilishini, matnlarni o'zaro bog'lovchi vositalarni, kompozitsiyani, mavzuning yaxlitligini va xronotopni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mavzuviy yaqinlik, motiv yoki g'oya birligi, lirik qahramon birligi, xronotop birligi, kompozitsion uyg'unlik, turkumning sarlavhasi, she'rlarning strukturasi va ritmi va eng asosiysi obrazlilik kabilar poetik turkumning asosiy xossalari.

Turkumlilikda badiiy shartlilik masalasi ham aynan uning yuqorida tilga olingan xossalari bog'liq ravishda tadqiq etilishi maqsadga muvofiq. Realistik asarlarda badiiy shartlilik salmog'ining ortishi, ya'ni ramziy-majoziy obrazlarning keng qo'llana boshlashi norealistik yo'nalishdagi asarlarning paydo bo'lishidan dalolatdir.

Usmon Azimning "Tazarru bog'lari" nomli yirik turkumida ham badiiy shartlilik ramzlar va ishoralar vositasida amalga oshirilgan. Uning "Muqaddima" qismida:

Otashin taxtidan qular saraton,

Samoda titranar hazin tiniqlik

Qaydandir adashib qaytadi armon –

Ruhingga kiradi mubham siniqlik [Усмон Азим, 1995: 351]

deyish orqali shoir issiq kunlar ketib, kuzning rutubati boshlanishini sezgan qalbning hissiyotlarini tasvir vositalari yordamida aks ettirmoqda. "Otashin taxt" saraton uchun sifatlash bo'lsa, "hazin tiniqlik" kuz fasli uchun keltirilayotgan tashbeh. Armonning "adashishi" jonlantirish bo'lsa, lirik qahramonning ruhiga kirayotgan "mubham siniqlik"da ham jonlantirish, ham sifatlash, ham istiora qo'llanilgan.

O, uchmoqlik qanday xavasdir!

Umid qushi toldi intilib.

Axir, osmon juda ham pastdir –

Yurakkacha kelgan bostirib [Usmon Azim, 1995: 351].

Bundagi "umid qushi" metaforasi shu tuyg'uning ifodasi uchun o'rinli qo'llanilgan. Umid uchmoqchi bo'lishi va osmonning yurakkacha bostirib yetib kelishi ham jonlantirishdir.

Tiriklikning ters ummonidan
Qiynaldik biz – peshona shoʻrlar.
Ana, qishloq qabristonida

Toʻntarilgan qayiqdir goʻrlar [Usmon Azim, 1995: 357],

misralarida muallif “ters ummon” epiteti orqali hayotni teskari oquvchi ummonga oʻxshatayotgan boʻlsa, “biz – peshona shoʻrlar” parafrasasini qoʻllash orqali yashash uchun kurashayotgan barcha insonlar umumlashma tarzda tasvirlanmoqda. Qabrlarning “toʻntarilgan qayiq”ga oʻxshatilishi yuqorida aytilgan teskari oquvchi hayot ummonida halokatga uchraganlar, yaʼni qayigʻi toʻntarilib ketib, ummonga choʻkkanlar nazarda tutilmoqda. Bunday ishoraviy mazmun uchun qoʻllanilgan “ters ummon” – hayot, “peshona shoʻrlar” – insonlar va “toʻntarilgan qayiq” kabi birliklar ham epitets, ham metafora sifatida qoʻllanilgan. Keyingi sheʼrda:

Samovatda muz gulxan yondi,
Havolarda uchqun otdi qor.
Qahratonning oʻtiga soldi,
Yer yuzini gumbazi davvor [Usmon Azim, 1995: 358].

“Muz gulxan”, “qahraton oʻti” kabi birliklar oksimoronlar boʻlib, ikkita qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon keltirish orqali maʼno kuchaytirilishiga erishilgan. Qorning uchqun otishi hamda gumbazi davvorning yer yuzini qahratonning oʻtiga solishi jonlantirishdir. Bu yerdagi ishoraviy mazmun qishning sovuq kunlaridagi oʻta izgʻirinli havoni anglatmoqda. Turkumning “Bahorgi bogʻ” nomli boʻlimining birinchi sheʼridagi tasvirlar ham oʻziga xos tarzda amalga oshirilgan:

Sen – saxiysan, mehrdir boring...
Gullashingu yigʻlashing – oshkor...
Men – bir toʻzgʻin maysangman, tangrim,
Men – bir qatra yoshingman, jabbor [Usmon Azim, 1995: 55].

Lirik qahramonning Yaratgan egamga qarata aytayotgan tashbehlarida uning saxiyligi, mehribonligi taʼkidlanmoqda, chunki borliqning gulga burkanishi yoki koʻkarishi uning marhamati bilan yuz beradigan holat. Uning gullashi va yigʻlashi bandasining uning uchun chekkan “oh”lariga javobi tarzda shakllantirilgan. Soʻfiytabiat lirik qahramon oʻzini toʻzgʻin bir maysa yoki bir qatra yoshga tenglashi esa tasavvufdagi “butun borliq – Olloh husnidan taralayotgan nurning tajallisi” degan aqidaga mutanosib keladigan qarashdir. Bu holni oʻzligidan kechib, Ollohnika aylangan inson ruhining uning zarrotlaridagi aksi boʻlib koʻrinish istagining ifodasi, deyish mumkin. Ishoraviy maʼno lirik qahramon uning zarrasi ekanligini his etganida koʻrinadi.

Turkumning keyingi boʻlimi boʻlgan “Yozgi bogʻ”da olis yoʻlga otlangan soʻfiyning sinov dunyosidagi mashaqqatlari aks ettirilgan, yaʼni eng katta mashaqqat yoz fasli tasvirlari orqali aks ettirilgan.

O, ilonlar oʻrmalagan qum,
Saksovullar bukchaygan barxan...
Lorsillagan quyosh bus-butun,
Yongʻin otar yongan falakdan [Usmon Azim, 1995: 369].

Bunday “ilonlar oʻrmalagan qum”, “saksovullar bukchaygan barhan”, “lorsillagan bus-butun quyosh” kabi epitetslar saratonidagi jizgʻanak sahroni yetakchi tafsilotlari bilan jonli aks ettirish imkonini bergan.

Turkumdagi keyingi sheʼrda lirik qahramon yozgi boqqa yetib boradi, lekin devorlari baland bogʻning ichkarisiga kira olmay qiynaladi, “oqayotgan dili” orqali bogʻ bagʻridagi ariq boʻlib tunda ichkariga oʻtishga qaror qiladi. Navbatdagi sheʼrda esa u ariq boʻlib qiyohlarni sugʻoradi, yoz esa uning qirgʻogʻida oyoqlarini yuvib oʻtiradi.

Ushbu turkum tarkibidagi sheʼrlarni bogʻlab turuvchi asosiy jihat ulardagi voqeabandlikdir. Chunki lirik qahramonning tutumlari ketma-ketligi sheʼrlardagi davomiylikni taʼminlagan va oldingi sheʼrda uchraydigan satrlar, tasvirlar, ayrim poetik obrazlar keyingi sheʼrlarda ham koʻzga tashlanishi, ulardagi sayyorlikni ham izohlaydi. Shuningdek, sheʼrlardagi yaxlitlikni taʼminlayotgan asosiy unsur – bu soʻfiy shaklidagi lirik qahramonning kechinmalari ifodasidir.

Ariq bo'ldim yoz bog'larida –
Yo'ng'ichqalar aro taraldim.
Daraxtlarning yaproqlarida,
Mevasida qayta yaraldim [Usmon Azim, 1995: 371].

Lirik qahramon avvalgi she'rlarda giyoh bo'lgan bo'lsa, endi ariqdagi suv bo'lib oqib, yo'ng'ichqalardan taralib, daraxtlarga jon ato etib, ularning tanasiga kirib, meva shaklida yaraladi. Bu holat dunyo yaralish jarayonining o'ziga xos tasviriga o'xshaydi. Faqat bunda so'fiy lirik qahramon Ollohning har bir yaratig'ini borlig'i bilan his etish orqali ularning vujudiga singa oladi va ularni ham o'zida his eta oladi.

“Kuzgi bog'” nomli navbatdagi bo'limdagi birinchi she'rda “vaqt daryosida noxos yiqilib cho'kkan saraton” haqidagi she'r bilan boshlanadi. Navbatdagi she'rlarda kuzning tasviri shoir tomonidan musavvirova chizilgan:

Kuz qo'ynida sochilib yotar
Zamin – yerda to'zg'igan sholcha
Unga qonli uchqunlar otar
Barglaridan qon tomgan olcha.
Qirov qo'ngan xoru xashakka,
Ariqlarning to'nglagan labi...
Kuz to'liqib kirdi yurakka
Hushdan ayri farishta kabi [Usmon Azim, 1995: 380].

“Zamin – yerda to'zg'igan sholcha” shaklida parafrasa bilan yerning kuzgi xazonlardan to'zg'igan holatiga ishora qilingan. “Barglaridan qon tomgan olcha” barglar orasida mevalari qizarib pishgan olcha daraxtining mevalari yer uzra tushayotgani tasviri bo'lsa, “ariqlarning labi to'nglashi” unga qirov tushganligini anglatgan. Kuzning “hushdan ayri farishta” ga o'xshatilishi esa undagi mahzunlik, parishonlik holati ifodasi uchun qo'llangan sifatlash, deyish mumkin. Turkumdagi yana bir she'rda:

Kuz keldi – har bargni qontalosh etdi,
Bog'lar bog'lar bilan qon talosh etdi.
Qon o'ldi olchalar, o'riklar qon o'ldi,
Hatto shaftolilar xun qarosh etdi [Usmon Azim, 1995: 384].

Ushbu tasvirda shoir tajnis san'atidan unumli foydalangan. Matndagi “qontalosh” va “qon talosh” so'zlari o'zaro tajnis bo'lib, biri qirmizi ma'nosida, ikkinchisi esa bellashish ma'nosida qo'llanilgan. Parchada mukarrar san'ati ham ma'noni kuchaytirish, ya'ni barcha mevalar alvonlanib yetilib pishganligini ko'rsatish uchun o'rinni qo'llanilgan.

Turkumdagi “Kuzgi bog' II” nomli bo'limda kuzgi daraxtlar tasvirida o'ziga xos tashbehlar qo'llanilgan:

Vazminlik bor ular o'yida
Vaqt oldida fidoyilik bor.
Xazonrezning g'amgin to'yida
Hasrat bergan xudo-yilik bor [Usmon Azim, 1995: 395].

Vazminlik, fidoyilik kabi hislatlar og'ochlarga xos bo'lgan jihatlaridir. Xazonrez esa bu o'rinda kuzning boshqa bir nomi bo'lib, uning g'amgin to'yida Hasrat ham o'z ehsonlarini ulashmoqda. Ushbu parchada jonlantirish, sifatlash, istiora san'atlaridan unumli foydalanilgan. Turkumning “Xotima” qismida lirik qahramonning o'tayotgan umr karvoniga qarata aytganlari aks etgan:

G'am selini tun-kun kechib o'tding sen,
Kishanlarni uzib, yechib o'tding sen,
Ko'z yoshlarni ichib-ichib o'tding sen –
To'xta-ya, to'xtagin, umrim karvoni [Usmon Azim, 1995: 405].

She'rdagi “g'am seli”, “kishan”, “ko'z yoshlar”, “umr karvoni” birikmalari istioralar bo'lib, “g'am seli” – lirik qahramonning jafalarda o'tgan hayot yo'li, “kishan” – hayotdagi to'siqlar ma'nosida, “ko'z yoshlar” – g'amgin damlar yodi, “umr karvoni” – bir insonning hayot yo'li ma'nolarida qo'llanilgan.

Umuman olganda, Usmon Azim qalamiga mansub “Tazarru bog'lari” turkumi lirik qahramoni olam hodisalari ma'nosini anglashga uringan so'fiy shaxs bo'lgani uchun ham uning tarkibidagi

she’rlarda Ollohgga yetishish, uning vaslidan bahramand bo’lish uchun bosib o’tgan yo’l, o’sha yo’lda ruhiyatidagi o’zgarishlar so’fiyona kechinmalar tarzida aks ettirilgan. Solikning tavba-tazarru yo’li yil fasllariga mengzalgan holatda tasvirlangan. Har bir faslda lirik qahramon tobora tozarib, poklanib, Olloh sari qadam tashlashga urinadi. Ushbu mashaqqatli yo’l shoir tomonidan badiiy shartlilikning ishoraviy unsurlari bo’lgan tasvir vositalari yordamida aks ettirilgan.

Xulosa qilinganda, she’riy asarlarda badiiy shartlilik ramziy-majoziy obrazlarning keng qo’llana boshlashi, ularni ishoraviy tasvirlash bilan bog’liq tarzda yuzaga chiqar ekan. Usmon Azim qalami-ga mansub “Tazarru bog’lari” turkumi lirik qahramon bo’lgan so’fiy kechinmalari, Ollohgga yetishish, uning vaslidan bahramand bo’lishgacha bosib o’tgan yo’li, o’sha yo’ldagi ruhiyati kechimlari aks ettiril-gan asarlar jamlanmasidir. Turkumlar badiiy shartlilik talabiga ko’ra ko’plab tasvir vositalaridan unumli foydalangan holda shakllantirilgan.

Turkumlar tarkibidagi she’rlar voqeabandlik asosida bog’lanadi, lirik qahramonning tutumlari ket-ma-ketligi she’rlardagi davomiylikni ta’minlaydi. Oldingi she’rda uchraydigan satrlar, tasvirlar, ayrim poetik obrazlarning keyingi she’rlarda ham ko’zga tashlanishi, ulardagi sayyorlikni izohlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акромов Б. Оламнинг бутунлиги. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 21.
2. Жаббор Эшонқул. Туш семантикаси ва бадий вазифалари/ “Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини” китоби. – Т.: Фан, 2011. – Б. 34.
3. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 244.
4. Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 86.
5. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърляти. – Т.: Фан, 2007. – Б. 112.
6. Тимофеев Л.Н. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1966. – С. 198. (таржима муаллифники)
7. То’уحيёв У. Adabiy tur va janrlar. 3 tomlik, 2-tom. – Т.: Fan, 1992. – 297 b.
8. Усмон Азим. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1995. – Б. 315.

FILOLOGIK EKSPERTIZA: METODOLOGIYA OBYEKTI

Zavqiddin SUVONOV

Renessans ta’lim universiteti professori (DSc)

zavqiddinsuvanov1986@gmail.com

Annotatsiya: Filologik ekspertizada millatning kundalik va muloqot madaniyati, ushbu jamiyat-ning qadriyatlari tizimi, o’zlari va boshqa xalqlar haqidagi g’oya, fikrlari ko’rib chiqiladi. Bundan tash-qari, ijtimoiy-me’yoriy xulq-atvorning xususiyatlari, ma’naviy madaniyat – bu yozuvchilar tomonidan tasvirlangan patriarxal va sanoat jamiyati moddiy madaniyatining xususiyatlari, an’analari va yangi-liklariga ham aloqadordir.

Kalit so’z: Filologik ekspertiza, metodologiya, badiiy matn, publitsistik matn, ijtimoiy tarmoq, gazetaning obunasi.

Abstract: The philological examination examines the daily and communication culture of the nation, the system of values of this society, ideas, opinions about themselves and other peoples. In addi-tion, the characteristics of socio-normative behavior, spiritual culture are also involved in the features, traditions and innovations of the material culture of patriarchal and industrial society, described by writers.

Key word: Philological examination, methodology, art text, publicistic text, social network, news-paper subscription.

Matnni tavsiflashda tovush parametri muhim ahamiyatga ega. Quyida tavsiflanadigan badiiy matn sezilarli darajada o'sishi mumkin. "Ammo u o'zining tabiatiga ko'ra o'quvchi tafakkurida tiniqroq tasvir aks ettirishi mumkin. Bu jarayonning bir lahzası, unda obyektning barcha farqlovchi belgilari katta yoki kichik darajada aniqlik bilan ko'rsatilib boradi" [Гальперин, 1977: № 6. 1.]. Avvalo, tilshunoslik tadqiqotlari diqqat doirasiga kiritilgan yangi obyekt badiiy matnning filologik ekspertizasi bilan shug'ullanayotganimizni aniq tasavvur qilishimiz kerak. Bu shuni anglatadiki, nafaqat o'rganish usullari, balki ushbu obyektning birliklari ham faqat ushbu obyektga xos bo'lgan birliklar sifatida ko'rsatilishi lozim. Biroq ushbu tadqiqot badiiy matnga amaliy yondashuv, ya'ni lingvistik jihatdan o'rganishga qaratilgan birinchi urinish, eksperimental, dissertatsiya muallifining fikriga ko'ra, nazariya sifatida xizmat qilishi mumkin bo'lgan ba'zi usullardan foydalanish tajribasiga ega bo'lishi lozim. Bunda badiiy matnni filologik ekspertiza qilishda umumiy metodologik asoslarning o'rni, uslubiy asoslari muhim. Ish ikki bo'limdan iborat: birinchisi, badiiy matnni filologik ekspertiza qilish metodikasi, bunda muammoni yechishning asosiy nazariy yondashuvlari ko'rsatilgan va badiiy metodni o'rganishda ana shunday mashhur miqdoriy usullar qanday ishlashi ko'rsatilgan. Misol uchun, marshrut ekspeditsiyasi, tarixiy yoki sotsiotipologik usul, badiiy asar matnini tahlil qilish, biografik metod, sotsiometriya, fokus-guruh usuli va madaniyatlararo tahlil kabi sifatli sotsiologik usullar orqali o'rganiladi. Ikkinchidan, badiiy matnni filologik ekspertiza qilishda umumiy metodologik asoslarni tizimli aniqlash nuqtayi nazaridan badiiy matnni sifatli tahlil qilish natijalari keltirilgan: jinsiy, irqiy, milliy, etnik rol stereotiplari va badiiy matnda o'rganilayotgan davr o'zbek oilasining tarkibi va tuzilishini aniqlash, nikoh va uning buzilishi sabablari (filologik ekspertizaga aloqasi bor), oilaviy axloqning o'zgarishlari, oila doirasidagi nikoh va qarindoshlik munosabatlari, bolalarni sotsializatsiya qilish va tarbiyalash muammosi. O'zbek millatining kundalik va muloqot madaniyati, ushbu jamiyatning qadriyatlari tizimi, o'zlari va boshqa xalqlar haqidagi g'oya, fikrlari ko'rib chiqiladi. Yana ijtimoiy-me'yoriy xulq-atvorning xususiyatlari, ma'naviy madaniyat – bu yozuvchilar tomonidan tasvirlangan patriarxal va sanoat jamiyati moddiy madaniyatining xususiyatlari, an'analari va yangiliklariga ham aloqador. Aholining turli tabaqalarga bo'linishi tufayli uning milliy, metropolitan, mintaqaviy guruhlarida zamon va makon haqidagi tasavvurlari tekshiriladi. Realist yozuvchilarga mavjud voqelikning nafaqat yumor tomonlarini ko'rsatishga, balki ijtimoiy sohadagi satirani ham yoritishga yordam beradigan bir qator ekspressiv badiiy matnlar tahlil qilinishi va tekshirilishi ahamiyatli.

Jarayonda badiiy, publitsistik matn, yana ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari ya'ni bloggerlarining faoliyati ham o'ziga xos bahsli matn va muammolarning yechimida ahamiyat kasb eta bormoqda. Bir tarmoq blogeri yozadi [Голев Н.Д. Об объективности и легитимности источников лингвистической экспертизы / Голев Н.Д. С. 14-29. 2]: "Qo'limizga bir ma'lumotnoma kelib tushdi. Surxondaryo viloyati XTB mas'ullari tomonidan imzolangan. Ushbu ma'lumotnomada Oltinsoy tumanidagi muassasalar bo'yicha tekshiruv o'tkazilgani, "Huquq olami" gazetasi uchun ham obuna uchun rozilik xati olinmagan holatlar aniqlangani ta'kidlangan. Qisqacha qilib aytganda, majburiy obuna. Biz, "Huquq olami" gazetasi faoliyatiga qiziqib ko'rdik va ajoyib holatlarga guvoh bo'ldik.

Bu gazetaning asl egasi deputat, sherigi esa o'ziga o'zi bloggerlik maqomini bergan ... ekan.

XTBning ma'lumotidan shuni anglash mumkinki, deputat va uning blogger sherigi maktab direktorlarini yoki qo'rqitib obuna qildirgan, yoki bo'lmasa sherikchilikda.

Yuqoridagilarga asosan ushbu gazetaning moliyaviy faoliyatini o'rganib ko'rish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- 1) gazetaning obuna bo'yicha barcha shartnomalari ko'tariladi;
- 2) shartnoma bo'yicha tushgan pullar hisob raqam orqali tekshiriladi;
- 3) shartnomani imzolagan maktab va boshqa muassasalar rahbarlaridan tushuntirish xati olinadi: obuna ixtiyoriy bo'ldimi yoki deputat va blogger qattiq tanqid qilish bilan qo'rqitishdimi kabi;
- 4) gazetaning bugungacha nechta soni etkazib berildi;
- 5) yetkazib berilmagan bo'lsa obuna puli nimaga ishlatildi?

Agar tekshiruv natijasida muassasa rahbarlari tushuntirish xatlarida qo'rqitishgani sababli obunaga rozi bo'lishganini yozishsa, demak, deputat va uning sherigi tovlamachilik bilan javobgarlikka tortilishi kerak emasmi? Balki, aylangan pul miqdori milliard so'mga borib qolar. AOKA degan tashkilot

Олтинсой тумани Халқ таълими бўлимини бошқарлашган Бухгалтерия бўлимининг ўрганиш юзасидан ўтказилган мониторинг таҳлил

МА Ё Л У М О Т Н О М А С И

2021 йил 20 август Олтинсой тумани

Асос: Сурхондарё вилоят Халқ таълими бошқармасининг 2021 йил 2-август кунлидаги 180-ХС-сонли буйруғи.

Ўрганиш: Сурхондарё вилоят Халқ таълими бошқармасининг молиявий таҳлил ва режалантириш бўлими бош иктисодчиси ~~Жафаров Ш.С.~~ томонидан. Олтинсой тумани Халқ таълими бўлими мудири ~~Ҳасанов Ш.Б.~~ Бош ҳисобчиси ~~Тоқмонов Р.М.~~ ва марказлашган ҳисобхона ҳисобчиларининг хабардорлигида тулик шитирокида ўрганиш ўтказилди.

Олтинсой тумани Халқ таълими бўлими ва унинг тасарруфидаги таълим муассасаларининг 2021 йил 1 январдан 2021 йил 20 август кунига қадар бўлган даврдаги фискалий тахсилдан ўтказилганда қувиладиган маълум бўлди.

Олтинсой тумани Халқ таълими бўлими ва унинг тасарруфида 68 та уюм таъини берилган.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 164-молдасига амал қилмасдан Олтинсой тумани халқ таълими бўлимига қарашли умумтаълим мактаб директорларининг оғзаки тоширишга асосан ходимларининг ойлик иш ҳажсин ҳисобидан обода ушул молдан аризаларисиз марказлашган ҳисобхона иш ҳажин ҳисобчилари томонидан уқитувчи ва ишчи ходимларининг ойлик иш ҳажаридан 2021 йил январь-июль ойларида жами 303312,8 минг сўм собуна учун ушлаб қолинг ўтказиб берилган.

Жамаладан:

- "Хукук олами" газетаси учун 65 852 сўм,
- "Хукук олами" газетаси учун 65 286 сўм,

Ўрганиш якуни бўйича Олтинсой халқ таълими бўлимига қарашли томонидан ушбу холатлар назоратга олилмаганини, келгусида бундай холатлар юзата қилинган учун марказлашган ҳисобхона бош ҳисобчинг қошилларининг иш ҳажаридан амалдаги меъерий ҳужжатларга асосланган холда ушламанлар ушлашини бўйича қурсатма ва таъсиялар берди.

Урганиш натижалари: *Эскариштирилган ҳужжатлар ва эсабал маълумотлар тушунтириш хатлари шова қилинди.)*

Маълумотномани 3 (уч) нускада тузиб имзо чекувчилар:

Вилоят халқ таълими молиявий таҳлил ва режалантириш бўлими бош иктисодчиси: *[Signature]*

Олтинсой тумани ХТБ мудири: *[Signature]*

Бош ҳисобчиси: *[Signature]*

Badiiy matnda yashirin ma'noning yo'qligi yaxshi. Badiiy matn zararsizlantirilganda, u qarama-qarshilikni tashkil etuvchi ikkala belgi bilan ham mos kelishi lozim. Shunday qilib, badiiy matnning filologik ekspertizasi oppozitsion belgilarning neytrallashish munosabatida emasligini va qandaydir o'ziga xos belgining amalga oshganligini isbotlashda ko'rinadi. Neytrallash holatining yo'qligi fakti tekshirmasdan, hatto uning haqiqiy yo'qligi holatida berilgan savol bo'yicha haqiqiy yoki tasodifiy xulosa keltirib

chiqaradi. Har qanday o'zboshimchalik bilan olingan, badiiy matn uchun bunday haqiqiy javob ehtimoli bir-biriga teng o'zaro qarama-qarshi ikkilik bo'lsa, lekin neytrallashtirishning haqiqiy mavjudligida xulosa faqat ehtimoliy bo'lishi mumkin. Chunki biz har qanday qarama-qarshi xususiyatning mavjudligini teng ravishda yoqlashimiz mumkin.

Kontekstlar va xususiyatlarning o'zaro bog'liqligini saralash muammosini hal qilish maqsadida bahsli vaziyatlarda ma'nolarni almashtirish va isbot talab qiladigan lingvistik bayonotlarning konstruktiv usulini taklif qilamiz. Bu xususda batafsil fikr yuritish mumkin. Bunda o'rin almashtirish usuli quyidagicha: badiiy matn oppozitsion xususiyatlarni neytrallashtirsa, ikkala xususiyatni almashtirishda uning kontekst xususiyatlari o'zgarmaydi. Aks holda oppozitsion xususiyatlarni almashtirishda oldimizda ikki xil badiiy matn bo'ladi. Bu yondashuv orqali ma'lum bir tadqiqot obyekti bilan qarama-qarshi xususiyatlarning mosligi gipotezasi (faraz, taxmin) sinovdan o'tkaziladi.

Bunday holda, ikkita variant mavjud:

“ a) o'rin almashtirishda kerakli xususiyatlar obyektga mos keladi. Obyektni o'zgartirish paytida u identifikatsiyadan tashqariga chiqmaydi va u moslashadi. Bu holda biz o'rganilayotgan xususiyatlarni zararsizlantirish faktiga ega bo'lamiz;

b) o'rin almashtirishda istalgan xususiyatlar mos kelmaydi. Undan so'ng bir qarama-qarshi xususiyatni boshqasiga o'zgartirish o'rganilayotgan obyekt identifikatsiyasining buzilishiga olib keladi. Bizning fikrimizcha, o'rin almashtirish usuli asosiy introspektiv usullardan biridir. Bu usul aslida badiiy matn ekspertizasi tadqiqotlarida qo'llaniladi”.

Konstruktivlikning talabi shundaki, “tilshunos hech bo'lmaganda uning tavsifini rad etishi mumkin bo'lgan shartlarni ko'rsatishi mumkin. Muhimi, ma'lumot boshqacha tarzda kodlangan boshqa obyekt-ni qurishi va shu bilan o'rganilayotgan obyekt o'rtasida identifikatsiya yo'qligini isbotlashi lozim bo'ladi.

Badiiy matnda munozarali nutq shakllarining mazmunini aniqlash vazifalari ham ahamiyatli. Buni bir-ikki misol bilan tushuntirish mumkin” [Галышина, 14. 5]. Qonun nuqtayi nazaridan fohishaxonani saqlash to'liq jinoyat hisoblanadi. Agar binoda, aslida, “bir kishi tomonidan bir necha marta yoki turli shaxslar u yerda giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni iste'mol qilgan” yoki “giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni iste'mol qilish uchun turli shaxslar tomonidan binolardan necha marta amalda foydalanilgan (ya'ni birdan ortiq) bo'lsa, “fohishaxonani saqlash” va “tugallangan jinoyat” tushunchalari orasidagi bog'liqlik qanday, degan haqli savol tug'iladi.

Badiiy matnning filologik ekspertizasini amalga oshirish, uni metod va metodologik nuqtayi nazardan tekshirish uchun takliflar ishlab chiqildi. Mavjud ekspert metodlari muammosi va ularni takomillashtirish xususida ham yo'nalishlar belgilab olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Голев Н.Д. Об объективности и легитимности источников лингвистической экспертизы / Голев Н.Д. // Юрислингвистика-3: Проблемы юрислингвистической экспертизы: Межвузовский сборник научных трудов / Под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 14-29.;
2. Матвеева, О.Н. Статья “Комментарий “СК”” / О.Н. Матвеева // Цена слова. – М.: СТЭНСИ, 2002. – С.184-190.
3. Гальперин И.Р. Лингвистика текста. М., 1974, № 6.; Он же. Грамматические категории текста. - Изв. АН СССР, 1977, № 6.
4. Галышина Е.И. Лингвистика против экстремизма. – М., Наука, 2006. – С. 14.

HIKOYADA BADIY METAMORFOZA SHAKLLARI

Komiljon Hamroyev,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

khamrayev@navoiy-uni.uz

Annotatsiya: Maqolada badiiy metamorfoza tushunchasi, uning poetik tadriji, shakl va tiplari hikoya janri namunalari misolida tadqiq etilgan. Shuningdek, hikoyat va hikoyada badiiy metamorfoza hodisasining tarixiy-nazariy xususiyatlari, sinkretik asosi haqida atroflicha fikr yuritilgan. Hikoyada badiiy metamorfozaning metaforik, manqurtona, ma’naviy, nuqtayi nazar, metonimik va reynkarnatsiyaviy shakllari tahlilga tortilgan. G‘afur G‘ulomning “Mening o‘g‘rigina bolam”, Nodir Normatovning “Bir kuni chumoli bo‘lib”, Nazar Eshonqulning “Bahouddinning iti”, Normurod Norqobilovning “Keksa tut”, Eshqobil Shukurning “Padarkush” hikoyalarida metamorfoza badiiy tasvir obyekti sifatida ifoda etilganiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy metamorfoza tushunchasi, badiiy metamorfoza tiplari, badiiy metamorfoza tadriji, hikoya metamorfozasi, metamorfoza hikoyaning tasvir obyekti sifatida, metaforik metamorfoza, manqurtona metamorfoza, ma’naviy metamorfoza, nuqtayi nazar metamorfoza, metonimik metamorfoza, reynkarnatsiyaviy metamorfoza.

Abstract: The article explores the concept of artistic metamorphosis, its poetic process, forms and types on the example of examples of the narrative genre. Also, the historical and theoretical features of the phenomenon of artistic metamorphosis, the syncretic basis are discussed in detail in the story and the story. Metaphorical, figurative, spiritual, perspective, metonymic and reincarnation forms of artistic metamorphosis are analyzed in the story. Metamorphosis is an artistic image in the stories of Gafur Ghulam’s “My Thief Boy”, Nadir Normatov’s “One Day There Was an Ant”, Nazar Eshankul’s “Bahouddin’s Dog”, Normurod Norqabilov’s “Old Tut”, Eshqabil Shukur’s “Padarkush” attention is paid to the fact that it is expressed as an object.

Key words: concept of artistic metamorphosis, types of artistic metamorphosis, stage of artistic metamorphosis, narrative metamorphosis, metamorphosis as an image object of the story, metaphorical metamorphosis, figurative metamorphosis, spiritual metamorphosis, perspective metamorphosis, metonymic metamorphosis, reincarnation metamorphosis.

Hikoyaning metamorfozaviy xususiyati, uning tipik qonuniyatlari, adabiy-tarixiy jarayondagi evolyutsiyasi, janr tadrijidagi poetik o‘zgarishlar talqini bilan oydinlashadi. Bunda hikoyaga xos kompozitsion usullar va uning tabiatidagi hozirjavoblik, harakatchanlik inson hayotining maxsus ulug‘vor lahzalarini aks ettirish, bunday momentlarni hikoyalash tarzi kabilar poetik metamorfoza qonuniyatlari bilan mushtaraklik kasb etadi. Ayniqsa, hikoya kompozitsiyasidagi roviy nuqtayi nazari, hikoyaning badiiy syujeti va obrazlar tizimidagi janrga xos xususiyatlar metamorfozaviy xarakterga ega bo‘ladi. Badiiy metamorfoza hodisasini hikoyaning tipologik qonuniyatlaridan biri sifatida asoslash janr tadrijiga xos tipik jihatlarni oydinlashtirishga zamin hozirlaydi. Chunki bu ikki hodisaning tarixiy genezisi bashariyat ibtidosi bilan bog‘liq.

Shu ma’noda zamonaviy o‘zbek hikoyalari misolida badiiy metamorfoza hodisasini tiplarga ajratish va tasniflash, o‘ziga xos xususiyatlarini belgilash muhim sanaladi. Aytaylik, o‘zbek hikoyachiligida shartli ravishda metamorfozaning quyidagi tiplarini keltirish mumkin.

1. Hikoyada badiiy metamorfozaning metaforik ifodasi. Bunda badiiy metamorfoza metaforik obraz tasvirida kuzatiladi. Hikoya qahramonining ikkinchi bir obyektga to‘laqonli evrilishi metaforik metamorfozani yuzaga keltiradi. Bunday o‘zgarish hikoya qahramonining ham zohirida, ham botinida sodir bo‘ladi. Eng muhimi evrilish qahramonning o‘z-o‘zini anglashi, atrofidagi odamlarning aslida kim kimligini bilishi va tanishi, mavjud muhitga o‘zga bir zamon hamda xronotopdan turib nazar tashlashi natijasi o‘laroq ro‘y beradi.

Mazkur tip namunalari sifatida N.Eshonqulning “Bahovuddinning iti” hamda F.Kafkaning “Evrilish” hikoyasini olish mumkin. F.Kafkaning “Evrilish”ida hikoya asar qahramoni Grigor Zamzaning

g'ayrioddiy bir hasharotga do'nishi bilan boshlanadi. O'sha daqiqadan boshlab G.Zamza ota-onasi, hamkasblari, yaqinlari uchun hech kimga aylanadi. Manfaat hamda xudbinlik asosiga qurilgan jamiyatda o'jiz va jirkanch maxluq kim bo'lishidan qat'iy nazar unutilishga mahkumlari oilaning metaforik tasviri orqali ochib beriladi. Qahramonlar tasviridagi metaforik metamorfoza ularning o'zgarishga nisbatan oddiy munosabat ko'rsatishidan, shuningdek, uning biron kimsa anglamagan angamlari ayni zamon va makondan farqlanuvchi o'ziga xos xronotop sohibi ekanligida ko'zga tashlanadi. Umuman olganda, bu ikki qahramon odamlar orasida yolg'izligi, jamiyat bunday kimsalarni begona bilib o'zidan itarishi, xayoliy, ya'ni assotsiativ usulning yetakchiligi, o'tmish va hozir nuqtayi nazarlarining tafovuti kabilar qahramonlar obrazining metamorfozaviy qobig'ida metaforik ma'no kasb etadi.

2. Manqurtona metamorfoza. Bunda qahramonning zohirida evrilish yuz beradi. Qahramonning ma'naviy inqirozi, uning o'zligini, tilini, dinini va millatini unutishida ko'rinadi. Ayni jihatlar esa qahramon xulqida manqurtlik unsurlarining zohir bo'lishiga zamin hozirlaydi. An'anaviy metamorfoza qobig'ida qidirmish orqali qilmishdagi xato anglansa, manqurtona metamorfozada esa, qilmishdan qidirmishga qarab borish kuzatiladi. Badiiy metamorfoza hodisasida evrilishga ichki holatning zohirda namoyon bo'lishi sifatida qaralsa, manqurtona metamorfozada qahramon jismining boshqa bir obyektga do'nishida tashqi omillar yetakchilik qiladi.

Eshqobil Shukurning "O'n uchunchi qavatdagi uy" va N.Eshonqulning "Evolyutsiya" hikoyalari manqurtona metamorfozaga misol bo'ladi. "Evolyutsiya" hikoyasida qahramon qo'zichoqqa evrilsa, "O'n uchunchi qavatdagi uy"da qahramon toshga do'nadi. Ikki hikoyada ham syujet voqeasi uchinchi shaxs tilidan bayon qilinadi, bu esa qahramon va davr muhitidagi o'zgarishlarni tashqaridan obyektiv kuzatish imkonini beradi. N.Eshonqul qahramonini hikoyada badbo'y hid, shovqin va barzangilar ta'qib qilsa, E.Shukur qahramoniga o'lik sukunat, sharpa va sassizlik qarshi qo'yiladi. "Evolyutsiya" da qahramon kimsasiz, xaroba saroy binosida jon saqlasa, "O'n uchunchi qavatdagi uy"da hikoya qahramoni o'n uchunchi qavatdagi uy yo'lagida yashashga mahkum qilinadi. Hikoyalardagi bunday mushtarak jihatlar qahramonlarning evrilishga yuz tutish sababi sifatida bayon qilinadi. Bu tipdagi hikoyalarda qahramon jismidagi evrilish yechim sifatida asar so'ngida keladi. *"Qo'zichoq o'zaro suhbatni tushungandek, ko'zlarini tantiqlik bilan yumib oldi; har-bar damda u ko'zlarini cho'chib ochar, lekin hech qanday xavf yo'qligini sezgach, yana barvastaning barmog'ini ochiqib so'vardi"* [Эшонкул Н., 2011:59]. "O'n uchunchi qavatdagi uy"da esa qahramon jismidagi o'zgarish quyidagicha bayon qilinadi: *"Bir kuni uning ko'kragi qisilib og'ridi, qobirg'alari qaqshadi. Shunda u ko'ksini silaganida, qo'li badaniga emas, qattiq toshga tekkanday bo'ldi. U ko'kragini changallamoqchi bo'ldi, lekin... U shu labzalarda o'z shuurining eng quyi qatlamlarida turib bir narsani his qildi; uning o'zi ham torgina yo'lakni qurshab turgan beton devorlarga aylanib borayotgan edi"* [Эшонкул Н., 2011:43]. Ko'rinadiki, ikki hikoyada ham qahramon jismidagi evrilishning asar oxirida kelishi, unga qadar ro'y bergan voqelikka qayta nazar tashlashga undaydi. Shu ma'noda "Evolyutsiya" hikoyasida voqea ikki maxluq o'rtasida sodir bo'ladi. Asar qahramoni na tashqi qiyofasini, na o'zligini asrashni uddalaydi. Shahar odamlarining qiyofalaridan tortib, peshtaxtalardagi shiorlargacha maxluqning o'kroq ovozinining sassiz ifodasi, har bir manzilda uning qo'lansa hidi hikoya qahramonini chorasiz ahvolga soladi.

E.Shukur hikoyasida esa, o'n uchunchi qavatda yashovchi qahramon uyida sodir bo'lgan g'ayrioddiy voqealar qalamga olinadi. Uy ichida qandaydir sharpalarning yurishi, oshxonadagi buyumlarning stol ustidan tushib chil-chil bo'lishi, doim gavjum va sershovqin ko'chada g'imirlagan jonning ko'rinmasligi, hatto televizorning ham tasviri bor, ovozining yo'qligi, qavatdagi chiqish va tushish zina yo'laklarining g'oyib bo'lishi hikoya qahramonini dahshatga soladi. O'lik sukunat, jim-jitlik va ajib bir horg'inlik qahramonning o'tmaslashgan ong-shuurida mulohaza tug'iladi. Qahramondagi ma'naviy inqiroz, o'zini-o'zi tahlil qilishi quyidagi lavhada o'z ifodasini topadi: *"O'z o'zligimni o'zim o'n uchunchi qavatgacha ko'tarib chiqqandayman. Endi murdam oromkursida orom oladi"* [Эшонкул Н., 2011:46]. O'tmishi va oilasini unutgan, yoki unuttirilgan, o'z qobig'iga biqinib, yolg'izlikka mahkum qilingan insonning beton devorga evrilishi manqurtona metamorfozaga asos bo'ladi.

3. Ma'naviy metamorfoza. Bunda evrilish, o'zgarish insonning ma'naviy dunyosida ro'y beradi. Unda insonning poklanishi, o'z qalbiga quloq tutib, to'g'ri yo'lga o'tish jarayoni aks ettiriladi. Metamorfoza insonning jismida emas, botinida ro'y beradi. U tuban illatlarini tark etib, yuksak ma'rifat sari

borishi, bir qutbdan ikkinchi qutbga og‘ish momentlari ma’naviy evrilish qobig‘i orqali o‘z ifodasini topadi. Ushbu ma’naviy metamorfozaga Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asaridagi “Hazrati Ayyub va o‘g‘ri” hikoyati va G‘afur G‘ulomning “Mening o‘g‘rigina bolam” hikoyalariga misol o‘laroq qarash mumkin. Mazkur hikoyat va hikoyada o‘g‘ri obrazi tasvirida ma’naviy metamorfoza hodisasi kuzatiladi. Ikki asarda ham mehr-muruvvat ta’sirida o‘g‘rining to‘g‘ri yo‘lga kirishi ma’naviy metamorfozaga asos bo‘ladi. Ushbu hikoyat va hikoyada o‘xshash mavzu va obrazlarning tasvirlanishi bejiz emas, aslida hikoya hikoyatning metamorfozaga uchrashidan hosil bo‘lgan janr. Qolaversa, ota-bobolarimizning aybdorga bo‘lgan ideal munosabatlari tarixiy va an’anaviy o‘g‘ri obrazi tasviriga asos bo‘lgan. Bundan tashqari mehr mehrni, nafrat nafratni tug‘diruvchi isbot talab qilmaydigan aksioma o‘laroq, inson tabiatiga xos qonuniyat sifatida talqin qilinadi. “Hayrat ul-abror” dostonidan o‘rin olgan “Hazrati Ayyub va o‘g‘ri” hikoyatida o‘g‘ri Hazrati Ayyub uyiga lahim qazib o‘g‘rilikka tushadi. Hazrati Ayyubning ibodatda ekanligidan foydalanib, uydagi bor narsalarni orqalab, kirgan teshigiga sig‘magan o‘g‘ri holati quyidagicha bayon qilinadi:

*“Naqbg‘a kirgach kichik erdi teshuk,
Sig‘madikim behad ulug‘ erdi yuk.
Tor ini sichqong‘a solib erdi g‘am,
Quyruqig‘a bog‘ladi g‘arbol ham”* [Навоий, 1989:213].

Hazrati Ayyubning ibodatdan so‘ng o‘g‘ri holatiga achinib unga ko‘rsatgan marhamatlari aybdor qalbida Hayrat tuyg‘usi nish urishiga sabab bo‘ladi.

*“Muztar etib ranju malolat ani,
Xas kibi o‘rtab bu xijolat ani,
Na‘ra chekib sel kibi to‘kti yosh,
Shayx ayog‘ig‘a fido qildi bosh”* [Навоий, 1989:310].

Buni darhol payqagan Hazrati Ayyubning pand-nasihatlari va amallari natijasida o‘g‘ri to‘g‘ri yo‘lga kiradi. Hazrati Ayyubga shogird tushadi.

G‘.G‘ulomning “Mening o‘g‘rigina bolam” hikoyasida ham buvining o‘g‘ri bolaga bo‘lgan munosabati an’anaviyligi bilan millat adabiyotiga xos. Hikoya o‘g‘rining to‘satdan aksa urishi bilan boshlangan dialog, asar so‘ngiga qadar suhbatdoshlarning ma’naviy qiyofasini namoyon qiladi.

Buvi qalbidagi cheksiz mehr va hamdardlik tuyg‘usini tuyishga erishgan o‘g‘ri bolada ma’naviy metamorfoza hodisasi yuz beradi. Hikoyada o‘g‘rining niqobi tun bo‘lib, uning jismi go‘yoki qorong‘ilikka evriladi. Tun qo‘ynida kechgan suhbatda buvining “O‘grigina bola”siga ko‘rsatgan izzati ikkinchi kishi qalbida ham mehrning nish urishiga, uning ma‘nan poklanishiga zamin yaratadi.

“- Yo‘g‘-e, buvi, - dedi o‘g‘ri, - to‘nka yorib-ku berarman, ammo choy icholmayman, chunki kun yorishib qolsa, meni tanib qolasiz. Juda ham yuzimni sidirib tashlaganim yo‘q, andisham bor, uyalaman” [Ғафур Ғ., 2021:310]. Hikoya boshida o‘g‘rining maqsadi va uning xatti-harakati bir-biriga muvofiq ko‘rinsa, asar oxiriga kelib niyatning hayoga evrilishi ko‘zga tashlanadi. Ijtimoiy davr muhitining og‘riqli nuqtalari, yetim bolalarning bir burda nonga zorligi, buvining hamma bolalarni o‘z bolasiday ko‘rishi (xossatan o‘g‘rini ham), muhabbat muhabbatni, mehr mehrni, nafrat nafratni, urush fojiasi hamdardlikni paydo qilishi kabilar o‘g‘ri bola botinida ma’naviy metamorfoza hodisasi bo‘y ko‘rsatishiga asos bo‘ladi. Bu haqida ustoz adabiyotshunos Suvon Meli shunday yozadi: “Kampir so‘zlaridagi xayrixohlik, yaxshilik istash, nekinlik o‘g‘riga yuqadi. Olma daraxti olma beradi, zaqqum daraxti zaqqum. Mehrdan mehr tug‘iladi, nafratdan nafrat. Kampir suxanidagi mehr ikkinchi tarafda ham mehr uyg‘otadi” [Сувони М., 2011:368]. Xullas, yuqoridagi hikoyat va hikoyada o‘g‘ri obrazining tarixiy, an’anaviy va tipik tasviri ma’naviy metamorfozani hosil qiladi. Hikoyada xalqning o‘g‘riga bo‘lgan munosabati unga berilgan “jazo”, ya’ni shafqati va aybdorlik iztirobi, uni ma‘nan poklanib, to‘g‘ri yo‘lga kirishiga sabab bo‘ladi.

4. Nuqtayi nazar metamorfoza. Ushbu metamorfoza tipi badiiy asar kompozitsiyasi sathida poetik usul sifatida namoyon bo‘ladi. Odatda asar voqeasi men – birinchi shaxs, sen – ikkinchi shaxs, u – uchinchi shaxs tilidan bayon qilinadi. Bu esa asar kompozitsiyasi sathida roviy nuqtayi nazarini belgilashda muhim sanaladi. Bundan tashqari asar kompozitsiyasida muallif, qahramon va personajlar nuqtayi nazari ham badiiy ma’no tashiydi. Badiiy asarda ana shunday nuqtayi nazarlardan biri o‘zga

obyektga evrilishi natijasida metamorfoza hodisasi vujudga keladi. Bunda faqat nigoh muayyan obrazga evrilib asar voqeasini bor-bo'yicha kuzatishga imkon beradi. Ko'p hollarda nuqtayi nazar metamorfoza usuli orqali ijtimoiy muhit, maishiy hayot va inson tabiatining buzilishi yoritiladi. Inchunun, har qanday sir-sinoat, haqiqat va asl mohiyatga metamorfoza qobig'ida nazar tashlansa, oydinlashadi. Apuleyning "Oltin eshak" asarida ayni jihat yetakchi sanaladi. Bu haqida M.Baxtin yozadi: *"Turmushning tuban muhitida eng past rol ni o'ynagan Lyutsiy bu muhitga botinan bog'liq bo'lmagani bois, uning o'ta sirli puchmoqlarigacha tashqaridan turib kuzata oladi. Bu uning uchun imkoniyat, odamlarni o'rganish va anglash tajribasidir. "Men, – deydi Lyutsiy, – o'zimning eshak qiyofasida yurgan kunlarimni minnatdorlik bilan eslayman. Chunki eshak terisi ostida qismatning beqarorliklariga chidab donoga aylanmagan bo'lmam ham, katta tajribaga ega bo'ldim"* [Бахтин М., 2015:89]. O'zbek hikoyachiligida Normurod Norqobilovning "Keksa tut", "Qizcha", "Buloq" hikoyalari nuqtayi nazar metamorfoza hodisasiga misol bo'ladi. Bu tipdagi hikoyalarda M.Baxtin ta'kidlagan uchinchilar obrazi nuqtayi nazari biron-bir jonivor, o'simlik va tabiat unsurlariga ko'chib o'tadi. "Keksa tut"da tut, "Qizcha"da it, "Buloq"da ko'hna va yangi buloq, "Yetim gul"da garmel kabilarga uchinchi obrazlarga xos badiiy vazifa yuklanadi. Bunday bir chetdagi ko'rinmas nuqtayi nazar orqali muallif insonning ko'zidan nari ammo peshonasidagi hayot muammolarini hamda hikoya personajlarining ichki olamidagi o'ta ingichka po'rtanalarini tasvirlashga zamin hozirlaydi. Bu kabi nuqtayi nazar sohibi bilan hikoya roviysi va ma'lum bir personaj qarashlari sintezlashib, metamorfozaviy ma'no kasb etadi.

Insonga xos aqliy mushohada, fikrlash tarzi va his-tuyg'u tuyimi, kuzatish qobiliyati singari ko'nikmalarning o'zga bir timsollarga evrilishi, nuqtayi nazar metamorfoza hodisasini yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Shu o'rinda "Keksa tut" hikoyasidagi quyidagi jumlagi e'tibor qaratsak: *"Tepki zarbidan keksa tut daraxti qattiq seskandi. U bu xil kutilmagan zarbalarga ko'nikib ketgan esa-da, negadir bu galgisiga chidasbi xiyala qiyin kechdi. Keksa tanasi ich-ichidan qaqshab, novdalarigacha zirillab va titrab ketdi. Shunga qaramay, pinak buzmaslikka urindi – ichdan to'lg'in urgan ingrog'ini shabadada tebranayotgan yaproqlari shovuriga ko'mib, odatdagidek, qaddini adil tutdi. Keksa tutni Ashur uzunning to'ng'ich o'g'li tepgan edi"* [Норқобилов, 2019:118]. Bir zamonlar ota-bobolari qalin do'st bo'lgan Ashur uzun va Yovqoch o'rtasidagi adoqsiz kek, cheksiz adovat keksa tut obrazi orqali bayon qilinadi. Har safar Ashur uzun va o'g'illari Yovqochni quvalab tutolmaganidan bor alamini keksa tutdan olishlari, arzimagan narsa uchun ikki qo'shnining jiqqamusht bo'lishi, otaning beixtiyor aytgan birgina xato so'zi ular o'rtasida adoqsiz kek va cheksiz adovatga sabab bo'lganini, yovuz niyat va achchiq nafratning Ashur uzundan uning to'rt o'g'liga o'tish lahzalari hikoyada o'z ifodasini topadi. Ilk jumlada katta o'g'il tepkisidan seskangan keksa tut, hikoya so'ngida kichik o'g'ilning ojiz zarbidan emas, uning murg'aq qalbida qachon kurtak yozgani noma'lum nafrati va g'azabidan gursillab qulashi, so'nggi ishonch va umidning so'nishi quyidagicha tasvirlanadi: *"... tuyqusdan qattiq seskanib tushdi. Yo darig', bolakay xuddi akalaridek uni tepgandi. Keksa tut zaif tepki zarbidan emas, ushbu tepkinining yuzaga kelmog'iga sabab bo'lgan nafratdan seskangandi. Tavba, qachon u adovatga oshna tutina qoldi? Axir salgina burun uning qalbida beg'uborlikdan o'zga narsaning o'zi yo'q edi-ku! Nahotki, kattalardagi bu noqis illat shu qadar yuqumli bo'lsa?! Keksa tut bu savollarga javob topolmay, bir muddat ang-tang turib qoldi-da, so'ng bolakayning navbatdagi tepkisini ko'tarmoqqa chog'i va bardoshi yetmay, nolakor g'irchillaganicha, gursillab yerga quladi"* [Норқобилов, 2019: 125].

Yozuvchining "Qizcha" hikoyasida esa ota-onasining e'tiboridan chetda qolgan, ularning har kunlik janjallaridan zada bo'lgan qizchaning hovli etagidagi it uyasini makon tutishi, uning o'y-xayollari bilan it nigohining uyg'unlashib ketishi metamorfozaga xos jihatlarni esga soladi. Ayniqsa, onasining otasiga gij-gijlab, uning sha'niga uyatli so'zlarni aytib haqoratlagan xolasiga nisbatan qizchadagi adovat quyidagicha bayon etiladi: **"Shunday paytlar qizcha it bo'lib tug'ilmaganidan o'kinib ketadi. Agar evrilishga chog'i kelganidami, xolasining tirsillagan semiz qo'ymichidan tishlab tortqilab, uni hovliga qayta doritmay qo'yardi. U iti yonida qolib, darvoza oldida hanuz labi-labiga tegmay bidirlayotgan xolasiga adovat-la boqarkan, negadir ko'zi uning semiz qo'ymichinigina ko'radi. Nafsilambrini aytganda, undan teparoqqa bo'yi ham yetmasdi."** [Норқобилов, 2007:278]. Ko'rinadiki, qizchaning kattalar tomonidan unitilishi, oiladagi nosog'lom muhitning bola ruhiyatiga ta'sir qilishi, ularning qilmish-qidirmishlari qizcha nigohi bilan baholanishi, bunda bola nigohi bilan it

qarashlari uyg’unlashib ketishi poetik usul sifatida namoyon bo’ladi. Bunday poetik usul voqelikni xolis, bir nuqtadan bor-bo’yicha tasvirlash, personajlar orasidagi ziddiyatlarni ko’rsatish, muallif va roviy obrazlarining badiiy nuqtayi nazarlarini yagona jumlada umumlashtirishga asos bo’ladi.

5. Metonimik metamorfoza. Bunda aloqadorlik asosida evrilish jarayoni ro’y beradi. Asosan, hikoya qahramonining ichki dunyosi tashqi xronotopga evrilib, metonimik ma’no kasb etadi. Qahramonning ma’naviy qiyofasi, uning his-tuyg’u, kechinmalari poetik makonga ko’chirilib, uning zohiriy badiiy tasviri chiziladi. Eng muhimi, hikoyada metonimik metamorfoza hodisasi inson ruhiy olamini kengroq badiiy talqin qilishga imkon beradi. Epik tafakkur tizimida badiiy shartlilik maxsuli o’laroq, mazkur adabiy-estetik hodisa inson botinidagi o’zgarishlarni tizginlab, undagi lirik kechinmalarining epik tasvir orqali ifoda etilishida ko’rinadi. Aloqadorlik, ichki kontakt, qayta nomlash kabilar hikoyada metonimik metamorfoza hodisasining yuzaga kelishida poetik vosita vazifasini bajaradi.

Zamonaviy o’zbek nasrida Xurshid Do’stmuhammadning “Ko’z qorachig’idagi uy” va Nazar Eshonqulning “Oq alanga” hikoyalari metonimik metamorfoza asosiga qurilgan. “Ko’z qorachig’idagi uy”da toshoyna, “Oq alanga”da xat detali hikoyalarda mazkur adabiy-estetik hodisadagi evrilishni ko’rsatishda muhim poetik vosita sifatida namoyon bo’ladi. Ikkala hikoyada ham inson botini, ulardagi ichki ruhiy butunlik uy va xonaga evrilib, ramziy ma’no kasb etadi. “Ko’z qorachig’idagi uy”da uyning qorachiq ichiga o’tishi quyidagicha tasvirlanadi: *“G’ira-shira qorong’ida toshoyna ro’parasiga kelsang, ko’zingning oqi simob tomchisiday yiltirab diqqatingni tortadi, faqat unga uzoq termilib qarolmaysan, e’tiboring zum o’tmay qorachiqlarga ko’chadi. Nigohingni “tutib” olgan qorachiqlardan osonlikcha xalos bo’lolsan, termilasan, termilasan... shunda moshdan-da chog’roq qorachiqlaring kattalasha-kattalasha toshoyna sathini qoplay boradi, toshoyna sathidan oshib devorni egallaydi, yana-yanayam kattalashadi, ana shunda qorachiqlar o’z-o’zidan emas, balki o’zing tobora ularning ichiga kirib borayotganing bois kattalashayotganini sezasan. Ikki ko’zing qorachig’i ikki qorong’i xonaga aylanadi”* [Дўстмуҳаммад, 2006:315]. Mazkur hodisa hikoyada shahar shovqinidan horigan uy sohibi va sohibasi hamda jimjitlik qurshovida qolgan qahramon o’rtasidagi ziddiyatlarni voqelanlantirishga asos bo’ladi. Hikoyada men, roviy obrazi sifatida syujet chizig’ida harakat qiladi. Uning xayolot dunyosidagi o’y-kechinmalari assosiativ sujet mahsuli o’laroq, shakl-shamoyil kasb etadi. Bunda oyna vositasida ikki xonali uyning ko’z qorachig’iga evrilishi, shovqin va jimjitlik qarama-qarshiligini ifodalashda qo’l keladi. Ya’ni bir paytlar shahar shovqini tufayli sohib va sohiba tomonidan tashlab ketilgan uy qahramonning ko’z qorachig’ida go’yoki shovqinsiz sukunat hukmron makon sifatida namoyon bo’ladi. Shu tariqa hikoyada ikki kishi qarashlari aks ettirilgan bo’lib, sohib va sohiba nuqtayi nazarida shovqin inson xotirjamligini buzib, halovatini o’g’irlovchi unsur sifatida ifoda etilsa, roviy obrazi nigohida mazkur tushuncha hikoya so’n-giga qarab o’zgarib boradi. Dastlab, u shovqinni tiriklik alomati sifatida ko’rsa, keyinchalik xalqning kechmishi, o’tmishi degan xulosaga keladi.

N.Eshonqulning “Oq alanga”sida esa ishq-muhabbat mavzusi qalamga olinadi. “Ko’z qorachig’idagi uy”da metonimik metamorfoza hikoya muqaddimasida kuzatilsa, “Oq alanga”da hikoya xotimasida yuz beradi. “Oq alanga”da oshiq qalbidagi otashin muhabbat, dil izhori yozilgan oq qog’oz gullarga burkangan xona tasvirida metonimik evrilish jarayoni ifoda etiladi. “Ko’z qorachig’idagi uy”da qorachiqning uyga, uyning qorachiqqa evrilib ketishini ko’ramiz. “Oq alanga”da oshiq yigit qalbidagi dard so’z orqali oq qog’ozga, oq qog’ozdan xonaga ko’chadi. Ko’rinadiki, ikkala hikoyada ham metonimik metamorfoza qobig’ida dard, iztirob, bezovtalik, erk va erksizlik bosh mavzu sifatida ifoda etiladi. Davr fojiasi, xalq o’tmishidagi qora kunlar, ularning inson ruhiyatiga ta’siri ma’rifat va haqiqat uchun kurash, baxtsizlikka qarshi isyon, muhabbatni yagona o’tinch deb bilish kabilar yozuvchining g’oyaviy, badiiy konsepsiyasiga muvofiq tasvirlanib, ramziy ma’no kasb etadi.

6. Metamorfozaviy reynkarnatsiya. Ushbu adabiy hodisa zamirida eng qadimgi mifologik tasavvur shakllari namoyon bo’ladi. Unga ko’ra inson vafot etgandan so’ng, uning ruhi o’zga narsalarga ko’chib o’tishi, ya’ni odam o’zining ikkinchi qiyofasiga ega bo’lishi ko’zga tashlanadi. Bu fanda reynkarnatsiya deb ataladi. Mazkur adabiy hodisa yuqoridagi xususiyatlari bilan metamorfozaga yaqin turadi. Ko’p tadqiqotlarda metamorfoza hodisasini reynkarnatsiya, reynkarnatsiya hodisasining metamorfoza sifatida talqin qilinishi ham yuqoridagi qarashga asos bo’ladi. Ushbu ikki tushunchaning eng asosiy farqi reynkarnatsiya hodisasida o’limning yuz berishi, metamorfozada inson jismining boshqa bir obyektga

evrilishi bilan belgilanadi. Bunday chalkashlikdan qochish hamda adabiyotda ko'p hollarda reynkarnatsiya jarayoni metamorfoza hodisasining ichida yuz berishini hisobga olib, metamorfozaviy reynkarnatsiya deb nomlashga jazm etdik. Masalan, biz tahlilga tortishni maqsad qilgan Nodir Normatovning "Bir kuni chumoli bo'lib", Eshqobil Shukurning "Padarkush" hikoyalarida ayni holat yaqqol ko'zga tashlanadi. "Bir kuni chumoli bo'lib" hikoyasida qahramon giyohi behishtni yeyishi natijasida chumoli tilini tushunib, u bilan dardlashish imkoniga ega bo'ladi. Kim mana shu giyohdan bahramand bo'lsa, chumoliga evrilib, ularning hayoti bilan yaqindan tanishish, o'zining dildagi gaplarini, yurak dardlarini ular bilan o'rtoqlashish imkonini qo'lga kiritadi. Eng qizig'i, tinim bilmay bir maromda ter to'kayotgan mehnatkash chumolilarning o'zi ham odam qavmidan ekanligi, hikoya qahramoni hayratini oshiradi. Ayni nuqtada hikoyada metamorfoza va reynkarnatsiya uyg'unlashib ketgani oydinlashadi. Chumolilar qabristonga dafn etilgan odamlarning hayotlik chog'ida ishlatilmagan miyasidan bunyod bo'lganligi, vafot etgan odamlarning hayoti davomida yo'l qo'ygan xatolari va qilmishlari uchun chumoli jismida poklanishlari, chumoli vositasida insonning qalbiga quloq tutish, uning his-tuyg'ularini tinglash, ijtimoiy davr qusurlari hamda jamiyatning eng og'riqli nuqtalariga nazar tashlash kabilar metamorfozaviy reynkarnatsiya hodisasi mahsuli o'laroq amalga oshadi. E.Shukurning "Padarkush" hikoyasida ham qahramonga xos metamorfozaviy reynkarnatsiya hodisasi, uning bevaqt o'limidan so'ng yo'lbarsga evrilib, ko'rinadi. Hikoyada xalq ichida qorni to'q, ko'zi och, nafsiga qul kimsalar uchun yilqini so'yish xosiyatsiz bir ish deb bilinadi. Otning devi bo'lishi, hamma vaqt odamning yo'ldoshi bo'lganligi, shu sabab muqaddas jonivor sifatida e'zozda ekanligiga ishora qilinadi. Bir to'da mansabini suiiste'mol qilgan nafsiga qul kimsalar tomonidan yaqinda uylangan, "hali chimildiqning hushhavo'sidan mast", soddadil Bekdavlat bo'yniga tushadi. Shu tariqa oradan yetti kun o'tgach, elning bir to'yida katta uluq beriladi. Bu uluqqa oralagan Bekdavlat hali o'limgacha fursati bor, o'lib ulgurmagan kishi sifatida bir uyur otlarning oyoqlari ostida vafot etadi. *"...Bekdavlat og'riqni sezmay qolayotgan so'nggi jon chiqar pallasida nimaga-dir yo'lbarslar haqida o'yladi. O'z-o'zidan bu shafqatsiz va yovuz yirtqichlarga uning mehri tovlanib ketdi... Bu ayanchli hodisa ham bo'g'izlangan yilqi bilan sodir bo'lgan voqea kabi o'lim emasdi. Bekdavlat ham o'sha juvonmarg yilqi kabi o'z o'limiga yetolmagandi. Hali o'limgacha fursat bor edi..."* [Eshqobil, 2021:58]. Hikoyada Bekdavlatning o'limgacha bo'lgan fursati, uning botinidagi yo'lbars qiyofasida o'z nihoyasiga yetadi. Maxluqot dunyosida yuz yilda bir marta kuzatiladigan ehtirosli kechada, qolgan umrini yo'lbars qiyofasida yashashga majbur bo'lgan Bekdavlat o'z jufti Oybachin bilan qovushadi. El ko'zida badnom bo'lgan Oybachin farzandli bo'ladi. Yil o'tgan sayin Bekdavlat va Oybachinning o'g'li Yodgor yo'lbarsqomat bo'lib voyaga yetadi. Kunlarning birida hayotning achchiq qismati otani o'g'ilga dushman holatda yo'liqtiradi. *"Afsus, ota bilan bolaning orasida vujud degan ma'shum chegara bor edi. Yo'lbars bundan o'n yeti yil muqaddam bu chegarani yorib o'tgandi. Yodgor esa..."*

...Visol umididagi Oybachin qismatning qatl maydoniga yetib kelganida, tik turib o'lgan, za'faron qamishlarning oyoqlari ostida yo'lbarsning – Bekdavlatning boshi ikkiga bo'linib yotardi...

...Bo'g'izlangan yilqi qachon o'lganini bilolmadik, lekin Bekdavlat xuddi shu kuni daryo bo'yidagi qamishzor ichida o'ldi. Illo, boshi bolta bilan ikkiga bo'lib tashlangan yo'lbarsning ko'zlarida hech qanday surat qolmagandi" [Eshqobil, 2021:58]. Xalq ichidagi ayrim rivoyatlarga ko'ra, insonning botinida bir yo'lbarsning yashashi, bu yo'l-yo'l maxluqning qiyofasida ikki tushunchaning mujassam bo'lishi, yo'lbars hayvonlar ichida o'zining yo'ldoshi, xabarchisi bilan harakatlanishi, u aziz-avliyolarga tegishli maxluq ekanligi, qadimda uni Nurmat deb ataganlari, u nur, ziyo timsoli sifatida kelishi metamorfozaviy reynkarnatsiya hodisasi yuzaga kelishiga asos bo'lgan. Bundan tashqari hikoyada Oybachinning homilador bo'lgani, uning o'g'li Yodgorning tug'ilishi, o'g'ilning yo'lbars ko'zli ekanligi, otasini o'ldirib padarkush bo'lishi ham metamorfozaviy reynkarnatsiya ekanligiga dalolat qiladi. "Bir kuni chumoli bo'lib"da giyohi behisht detali va qabriston xronotopi "Padarkush" ko'zidagi surat hamda qamishzor xronotopi, hikoyalarda muhim poetik komponent sifatida namoyon bo'ladi. Metamorfozaviy obraz o'z harakat maydonida o'ziga xos va mos xronotop hosil qilishi, qahramonlar kichik bir maishiy sabab tufayli o'zga bir maxluqqa evrilishi, ko'p hollarda inson botinining zohirda aks etishi, evrilishga yuz tutgan qahramon o'zining qismati, taqdiri oldida yolg'izligi, mazkur adabiy-estetik hodisaning yetakchi xususiyatlari hisoblanadi. Ko'rinadiki, yuqoridagi hikoyalarga xos turli-tuman metamorfozaning shakllari adabiy-tarixiy jarayon mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. It, yo'lbars, chumoli kabilar azal-azaldan

diniy, mifologik, folklor va mumtoz adabiyotda o‘zining turfa xil timsollari o‘laroq, yashab kelayotganligi bejiz emas. Qolaversa, bunday tarixiy va an‘anaviy poetik timsollarning davrdan davrga, asardan asarga ko‘chib yurishida hikoyaning o‘rni muhim sanaladi. Ushbu hikoyalarda metaforik, manqurtona, nuqtayi nazar, metonimik, ma’naviy, reynkarnatsiya singari metamorfoza tiplari yozuvchining badiiy uslubi, tasvir yo‘sinini, g‘oyaviy-badiiy niyatiga ko‘ra ifoda etilgan. Ko‘p o‘rinlarda davr va inson fojiasi, shuningdek, ijtimoiy, maishiy hamda ruhiy-psixologik qusurlar metamorfoza qobig‘ida tasvirlangan. Bu esa inson ichki olamining poetik sarhadlarini qamrovlab ifodalash, uning dard-iztiroblarini, qalb tug‘yoni va ma’nan poklanish holatining kengroq yoritilishida qo‘l keladi.

Avvalo, hikoya epik tafakkur tizimida o‘zgaruvchan xarakterga ega janr ekanligi bilan metamorfozaga xos xususiyatlarni o‘zida mujassam qilgan. Qolaversa, hikoya va metamorfoza yagona hayot daraxtining ikki shohi singari bir ildizdan oziqlanadi. Adabiyot tarixida badiiy metamorfoza hodisasi hikoyaning tasvir obyekti sifatida bashariyat o‘tmishidagi eng muhim momentlarni aks ettirishga zamin hozirlagan. Jahon hikoyachiligi tarixida badiiy metamorfoza hodisasining to‘rt shakli ifoda etib kelingan. 1. Metamorfozagacha va metamorfozaga kirish. 2. Metamorfozaga kirish. 3. Metamorfozaga kirish va metamorfozadan chiqish. 4. Metamorfozagacha, metamorfozaga kirish va metamorfozadan chiqish kabilar. Badiiy metamorfoza hodisasining ilk bosqichida evrilishga yuz tutgan insonning xatoga yo‘l qo‘yib, gunohga botishi tasvirlansa, ikkinchi bosqichda o‘zlikni izlash, iztirob chekish, pushaymon bo‘lib tavba qilish jarayonlari ifoda etiladi. Uchinchi bosqichda esa gunohdan forig‘ bo‘lib poklanish va barkamol shaxsga evrilish bayon qilinadi. Bundan tashqari jahon hikoyachiligi tarixida badiiy metamorfoza hodisasi vertikal va gorizantal olam yaratilari aro evrilishga yuz tutadi. Bunga ko‘ra, hikoyada vertikal olamning yuqori qismida turli-tuman ma’budlarning o‘zga qiyofaga evrilishi ifoda etilsa, quyi olamda jin, dev va pari obrazlarining boshqa mavjudotga do‘nishlari nazarda tutiladi. Gorizantal olamda esa insonning hayvonga, o‘simlikka va biror ma’danga evrilishi aks ettiriladi. Adabiyotda badiiy metamorfoza hodisasining sinkretik asosi, uning ilk mansha’i mo‘tabar manbalarda bayon qilingan payg‘ambarlar tarixi, ularning hayot tarzi bilan bog‘liq. Odam alayhissalomning jannatdan yerga tushirilishi, Yunus alayhissalomning baliqqa yuttirilishi, Shanba ahlining maymun qiyofasiga kiritilishi kabilar yuqoridagi qarashlarga asos bo‘ladi. Aslida tug‘ilish metamorfozaga kirish, shu ma’noda bu dunyo metamorfoza qobig‘i sifatida sinov maydoni sanaladi. Hazrat Navoiy yozadi:

“Kamol et kasbkim, olam uyidin
Sanga farz o‘limg‘ay g‘amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o‘tmak biaynih
Erur hammomdin nopok chiqmoq” [Навоий, 2019:91].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshqobil Sh. Asr afsonalari. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2021. – B.360.
2. Алишер Навоий ҳикматлари (ўзбек (крилл), туркий, форсий ва араб тилларида). – T.: Фан, 2019. – Б. 120.
3. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. – T.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 260
4. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. (Рус тилидан У. Жўрақулов таржимаси) – T.: Академнашр. – Б. 380.
5. Ғафур Ғ. Танланган асарлар. – T.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2021. – Б. 420.
6. Дўстмуҳаммад Х. Беозор қушнинг қарғиши. – T.: Шарқ НМАКБТ, 2006. – Б.360.
7. Норқобилов Н. Бўрон қўпган кун. Қисса ва ҳикоялар – T.: Шарқ НМАКБТ. 2007. – Б. 304.
8. Норқобилов Н. Четдаги одам. – T.: Чўлпон номидаги НМИУ, 2019. – Б.150.
9. Сувони М. “Ўғригина бола”нинг иззати ёхуд меҳр сеҳри / Ўзбек адабий танқиди. – T.: Turon-iqbol, 2011. –Б. 650.
10. Эшонкул Н. Шафтоли гули. – T.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 110.

BOLALARNI XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARI VOSITASIDA TARBIYALASHNING MAZMUNI

M.Usmanova

JDPU dotsenti

Sh.Mamadaminova

maktabgacha ta'lim
yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarni xalq og'zaki ijodi vositasida tarbiyalashning mazmuni, jumladan Vatan, mehnat, ilm-hunar, do'stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati haqida fikrlar berilgan.

Tayanch so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, maqol, rivoyat, urf-odat, axloqiy-estetik tarbiya, til va nutq madaniyati.

Abstract: In this article, the content of raising children through folk art, including Motherland, work, science, friendship, harmony, wisdom, vigilance, language and speech culture are given.

Key words: Folklore, proverb, narrative, tradition, moral-aesthetic education, language and speech culture.

Farzandning dunyoga kelishini barcha zo'r quvonch bilan qarshi oladi. Bu jarayonda turli xil urf-odatlariga rioya qilinadi. Masalan, tuzli suvda cho'miltirish, yog'lash, tanasini chiniqtirish va hokazo. Shuningdek, inson hayoti davomida bolaligidan boshlab hayyuv (o'zbek tilida ona allasi), tulkichak (bolalar qo'shig'i), naql-maqollar, yoramazon, hao'jar (yor-yor), bet ochar (kelin-salom) qo'shiqlari, hamda insonni so'nggi yo'lga kuzatuvchi yo'qlovlar aytilib kelingan.

Jumladan, **“Beshik jiri”** deb ataladigan “hayyuv, bolam” turkumidagi qo'shiqlar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va mukammal janrlaridan biridir.

Bola tarbiyasida muhim o'rin egallagan “Beshik jiri” yoki “hayyuv-hayyuv” qo'shig'i qadimdan ijro qilib kelingan. Onalar tomonidan g'oyat go'zal tuyg'u ila kuylanadigan “beshik jiri” o'zida yaxshi niyat, farzand kelajagiga orzu-umid, pand-nasihatlarini mujassamlashtirgan xalq durdonasi hisoblanadi. Chunki “ona qo'shig'i (hayyuvi)” farzandga ona suti bilan kiradi, degan ibora bejiz aytilmagan.

Tafakkur mahsuli sifatida yaratilgan bu ibratli so'zlar xalqimizning barcha ma'naviy va madaniy merosini abadiyatga dahldor qilgan. Bunday namunalarni xalq orasidan yetishib chiqqan yuksak fazilatli insonlar yaratgan. Milliy meroslarimizda ona qo'shiqlari, bolalar o'yinlari va boshqalar o'z ifodasini topgan.

Xalq og'zaki ijodi namunalaridan bo'lmish kuy, qo'shiqlar bolaning go'zal hayotga intilishiga madad bo'ladi.

Bola dunyoga kelgandan so'ng unga atab aytiladigan milliy poeziya bilan musiqa ona suti bilan bola ulg'aygan sari qon tomirlariga singib boradi va ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qiladi.

Masalan,

Aynalanayin oppog'im

Qo'zi junli kolpog'im

Qo'zim mening gul bulgay

Iykkanim tuy bulgay

Shu tarzda bitilgan muayyan qo'shiq ko'ngilga yoqimli kuy bilan uyg'unlashib, hatto injiq tabiat bolalarni yupatadi va shirin uyquga chorlaydi. Onaning o'z farzandiga bebaho tuhfasini sanalmish bu bitiklar norasidaning vujudiga singib, uning hali yaxshi rivojlanmagan ongini odob-axloq tuyg'ulari bilan boyitib boradi va hayotining so'nggi damlarigacha hamrohiga aylanadi. Ona va bola munosabatlarida boshlangan bu lirik satrlar bola ulg'aygan sari takomillashib boradi. Onaning beshik tebratib aytgan qo'shig'i “hayyuv” deb boshlansa, bolani beshikka belash, beshikdan yechib olish, yog'lash, kiyintirish, toy-toy (achom-achom) yuritmoq, tushovini kesish va shular kabi rasm-rusumlar, shuningdek ertaklar, pand-nasihat so'zlar kichkintoylar uchun og'zaki adabiyotning ilk namunasi bo'lib xizmat qiladi.

Xalq ogʻzaki ijodining ixcham shakliga, ammo chuqur mazmuniga ega bu qoʻshiqlar mehr-oqibat, yuksak xulq-atvor, goʻzal odamiylik fazilatlarini shakllantirishda oʻziga xos tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Beshik tebratgan ona har qancha taʼriflansa ham oz. Shu asnoda moʻtabar zot, ulugʻ tabib Ibn Sining ona haqidagi fikrini eslab oʻtish joizdir. Alla aytib oʻtirgan ona gʻazabnok va yoqimsiz hissiyotlardan holi boʻlib, butun borligʻi bilan bolasining kelajagi uchun kuylaydi. Ona misoli shoira, yaxshilik nuri, kungil ochar chashma buloq kabi farzandiga eng ezgu niyatlarini tilaydi. Chunki onalar kechagi aytgan qoʻshigʻini bugun, bugungi qoʻshigʻini esa qayta takrorlamagan, chunki “hayyuv” onaning goʻzal qalb istaklaridir. Shuning uchun ham onalar “hayyuv” i (allasi) doim yangilanib rivojlanib boruvchi ijodiy asar turi hisoblanadi.

Onalar qoʻshigʻi navo va soʻz durdonalari bilan kuylanadi. Shu jihatdan qaraganda, onalarning “hayyuv”i – baxshilarning dostonlariga oʻxshab ketadi. Bu qoʻshiqlar bolani yupatish, koʻnglini koʻtarish, uxlatish uchun har xil mavzudagi orombaxsh navolar hisoblanadi.

“Beshik jiri”dan keyingi dasturlardan biri – bolaning tushovini kesish udumi hisoblanadi. Koʻpchilik turkiy xalqlarga mansub bu udumda bolaning ona bagʻridan chiqib, oʻzi bimalol tengdoshlariga aralashib yugurib ketishi yaxshi tilak-istaklar ila bayon qilingan.

Ota-onalar, ertak, rivoyat, hikoyatlarni bolalariga soʻzlab berishganlarida ularda tinglay olish koʻnikmasini shakllantirishlari zarur. Buning uchun ular voqea-hodisalarni obrazli, taʼsirchan qilib bolaga yetkazish layoqatiga ega boʻlishlari lozim. Bolaga yoshlikdan boshlab kichik hajmda turli tovushlar, qoʻshiqlarga boy ertaklarni soʻzlab berish kerak. Masalan, “Zumrad va Qimmat” ertagi bilan tanishish jarayonida bolalar bolta ovozigʻa taqlid qilib “taq-taq”, shamol ovozigʻa taqlidan “gu-u-u-v-gu-u-u-v”, eshik ovozigʻa taqlidan “gʻiyq-gʻiyq”, xoʻroz ovozigʻa taqlidan “qu-qa-re-qu” kabi ovozlarni qiziqib tinglaydilar. Chol boboning ovozi yoʻgʻon boʻlishi, Zumradning soʻzlashidan uning odobi va muloyimligi, oʻgay opa yoki uning erkatoʻy qizi gapirganida esa qoʻpollik va tantiqlikning sezilishi bolalarda qiziqish uygʻotish bilan birga, ularni yaxshi va yomonni farqlash, ijobiy odatlarga taqlid qilishga oʻrgatadi.

Oila tarbiyasida kitobiy dostonlardan ham unumli foydalanish mumkin. Kitobiy dostonlar yozma adabiyot taʼsirida yaratilgan xalq ogʻzaki poetik asarlari turlaridan biridir. Kitobiy dostonlarda oʻziga asos boʻlgan manbaga koʻra, romantik yoki qahramonlik dostonlariga xos xususiyat saqlangan boʻlishi mumkin. Unda dostonlarga xos boʻlgan jangovorlik xususiyati kamroq boʻlsada, oila va jamiyat ziddiyatlari bilan kelisha olmagan muhabbat mavzui asosiy oʻrinni egallaydi. Masalan, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Bahrom va Gulandom” dostonlarining xalq variantlari Navoiy asarlari asosida “Vomiq va Uzro” yunon romanlari mavzui asosida yuzaga kelgan. Baʼzi kitobiy dostonlarda aniq bir adabiy manba, balki muayyan kitobiy syujetlar taʼsirida yaratilgan “Sanobar”, “Zexarxon”, “Gʻarib Oshiq”, “Malikai Dilorom”, “Tohir va Zuhra” kabi dostonlarda xalq ogʻzaki hamda yozma adabiyotdagi turli shakllar, anʼanalar oʻzaro qorishib ketgan. Baxshilar, xalq dostonchiligi ijrosidagi kitobiy dostonlarda xalqning ishq-muhabbat, sadoqat, ezgulik va boshqa maʼnaviy-axloqiy fazilatlar haqidagi ilgʻor qarashlari, orzulari aks etgan boʻlib, oida tarbiyasida ulardan samarali foydalanish lozim. Bolalar uchun tashkil etilgan oila kutubxonasida xalq dostonlariga alohida oʻrin ajratish talab etiladi.

Oilada bolalarga nafosat tarbiyasi berishda ularda ruhiy koʻtarinkilikni hosil qilishda xalq ogʻzaki ijodidan musiqiy folklor asarlari ham alohida ahamiyatga ega. Shunday asarlardan biri laparlardir. Laparlar voqeabandligi va kuy tuzilishi jihatidan uncha murakkab boʻlmagan, tor diapazonli, naqorat-siz, cholgʻu joʻrligisiz aytiladigan qoʻshiqlarga yaqin. Bunday qoʻshiqlarni oilada asosan onalar, buvilar bolalarga kuylab berishlari kerak. Laparlarning ikki turi mavjud: toʻy marosimi, xalq sayili, hashar kabi yigʻinlarda yigit va qizlar tomonidan tarafma-taraf boʻlib dialog shaklida ijro etiladigan lapar. Bunda davradagi qizlar navbatma-navbat xohlaganiga “lapar solidi”, bunga yigit javob qaytarishi kerak. Mos javob qaytarilsa, dastroʻmol, belbogʻ kabi sovgʻalar beriladi. Laparni maxsus laparchi ayollar boshqarib boradi. Marosim laparlarining kuylari, koʻpincha, epik turda, nutqdosh yoki kuychan ohanglarda boʻladi. Bularda, asosan, yigit va qizning muhabbat kechinmalari, orzu-umidlari aks etadi, shuningdek, yengil hajv va yumor ham qoʻshilib ketadi.

Oilada bolalarga axloqiy-estetik tarbiya berishida matallar ham samarali vosita hisoblanadi. U muayyan hayotiy hodisani aniq va toʻgʻri belgilab beradigan obrazli ifoda, ibora. Matalda oʻxshatish, taqqoslash, kinoya, qochiriq soʻz kabi badiiy vositalardan foydalaniladiki, bu bolaning nutqini rivojlan-

tiradi va uning jozibador bo'lishini ta'minlaydi.

Majoziy iboraning o'z asl ma'nosi bilan ko'chma ma'nosi o'rtasida yaqinlik, mantiqiy bog'lanish bo'lishi lozim. Matal bir yoki bir nechta jumladan tuziladi, ular orasida qofiyalanish hamisha ham saqlanmaydi. Masalan, "shamol bo'lmasa, daraxtning shoxi qimirlamas", "qizim senga aytaman, kelinim sen eshit" va boshqalar.

Tarix – asrlar guvohi bo'lganidek, xalq milliy ruhining aksi hisoblanmish maqollar ota-bobolarimiz so'zi sifatida avlodlardan avlodga yetib kelgan xalq og'zaki ijodini boyitib turuvchi durdonalardir.

"Otalar so'zi-aqlning ko'zi" hisoblangan maqollarning kundalik hayotda, odamlarning bir-biri bilan bo'lgan muomalasida ishlatilishi, kishining zehni o'tkir, farosatlilikidan dalolat beradi.

Xalq maqollari yosh avlodning ma'naviyatini o'stirishda, nutq madaniyatining yuksalishida va barkamollashuvida milliy manbadir.

Kelajagimiz davomchilari – o'sib kelayotgan yosh avlod qalbida ona Vatanga sadoqat, ezgulik tuyg'ularini uyg'otish, ota-bobolarimiz merosi – milliy qadriyatlar, milliy an'analar, g'urur-iftixorni tarbiyalashda xalq maqollari alohida o'ringa ega.

Maqollar xalqning tarixiy tajribasida muhim tarbiya vositasi sifatida e'tirof etilgan. Ulardan kundalik hayotda tez-tez foydalanilib turiladi. Ayniqsa, oilaning katta a'zolari bolalarni yaxshilik, ezgulik, qanoat, ozodalik, mehnatsevarlik kabilarga undaydilar. Masalan, "Tilga e'tibor – elga e'tibor", "Gapni oz so'zla, Ishni ko'p ko'zla", "Boshing qilich kelsa ham, to'g'ri gapir" va hokazo. Maqol qisqa va lo'nda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal ma'noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli gap bo'lib, u bolani mustaqil fikrlashga undaydi. Lo'nda va aniq fikr bayon qilishga o'rgatadi. Muayyan ritmik shaklga ega. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg'ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashgan. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va poetik shaklga kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bolalarni milliy qadriyat ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 10-iyundagi 369-sonli Qarori.
3. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. – T.: "G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2010. – B. 707.

OILADA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARI VOSITASIDA FARZANDLARNI TARBIYALASH

M.Yakubova

JDPU Maktabgacha ta'lim metodikasi
kafedrası dotsenti

Muxlisa Begimova

JDPU maktabgacha ta'lim
yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilada xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida farzandlarni tarbiyalash jarayonida qo'llaniladigan uslublar, xalq tarixi, ma'naviy-axloqiy qarashlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, xalq tarixi, ma'naviy-axloqiy qarashlar, o'zbek xalqi mentaliteti, ruhiy-ma'naviy dunyo, axloqiy-estetik dunyoqarash.

Abstract: The article, using examples of folk oral creativity, presents information about the methods, folk-historical, spiritual and moral views used in the process of raising children in the family.

Key words: Folk oral creativity, folk history, spiritual and ethical views, mentality of the Uzbek people, spiritual and spiritual world, moral and aesthetic worldview.

Xalq ijodi xalq ommasining badiiy, ijodiy-amaliy va havaskorlik faoliyatidir. Yaratilishi va ijodiy jarayonida ko’pchilikning ishtiroki bo’lgan xalq ijodining turlari xalq turmush tarzi, yashash sharoitlari, ijtimoiy mehnat darajasiga mos ravishda shakllanib, avloddan-avlodga, ustozdan-shogirdga o’tib, doimiy ravishda mukammallashib, sayqallashib, tobora an’anaviylashib borgan va nihoyat kasbiylik xususiyatiga ega bo’lgan, jonli ijro shaklida va kundalik amaliyotda bizgacha yetib kelgan. Inson nutqi shakllanishi bilan xalq og’zaki badiiy ijodining qadimiy tur va janrlari ham qorishiq holda yuzaga kela boshladi. Yaratuvchilik va ijrochilik jarayonining og’zakligi va unda ko’pchilikning ishtirok etishi xalq badiiy ijodining asosiy xususiyatidir. Folklor namunalari og’zaki yaratilib, ajdodlar va avlodlar aloqadorligida og’zidan-og’izga tarqalar hamda ommaviy repertuardan keng o’rin olar ekan, bunda badiiy shakllarning barqarorligi, matndan-matnga o’tuvchi umumiy o’rinlarning qat’iylashganligi, o’xshash sayyor syujetlarning ko’pligi imkoniyatini yaratadi. Xalq og’zaki badiiy ijodining deyarli barcha janrlari turli-tuman ijrochi va ijodkorlar faoliyati bilan bog’liq. Ist’edodli ijodkorlar folklor namunalari saqlab qolish va keng ommalashtirish bilan birga og’zaki an’analar doirasida uni yanada mukammallashtiradilar, ba’zan yangilarini ham yarata oladilar. Biroq bunda barqarorlashgan va qat’iylashgan jamoaviylik an’analar yetakchilik qiladi.

Afsona, rivoyat, lof, latifa, maqol, topishmoq, ertak, doston, qo’shiq, askiya, og’zaki drama va boshqalar xalq og’zaki badiiy ijodining asosiy janrlari bo’lib, ular so’z san’ati namunalari bo’lish bilan birga muayyan ijtimoiy-maishiy, ta’limiy-tarbiyaviy vazifalarni ham bajaradilar.

Folklor janrlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan uzviy bog’liq. Xalq hayotidagi ijtimoiy o’zgarishlarga ko’ra, ular ham o’zgara borgan. Janrlarning bosqichli taraqqiyoti tarixiy-tipologik nuqtai nazardan qaraganda, eng qadimiy davrlardan to’g’ri turli xalqlarda miflar, urug’ va qabilalar haqida afsona va rivoyatlar, topishmoq va maqollar, olqish va qarg’ishlar, mavsum-marosim folklori namunalari, mehnat qo’shiqlari sifatida keng tarqalgan. Keyingi davrlarda esa, ertaklar, eposning arxaiik shakllari yuzaga kelgan. Patriarxal-urug’chilik munosabatlarining yemirilishi va davlatchilikning shakllanishi davrida qahramonlik dostonlari yaratilgan. Keyinchalik romantik epos, lirik va tarixiy qo’shiqlar, og’zaki drama, latifa va loflar paydo bo’lgan.

Xalq og’zaki badiiy ijodi milliy madaniyat va ma’rifatning tarkibiy qismi sifatida juda katta ijtimoiy, ta’lim-tarbiyaviy qiymatga ega. U xalqning tarixi, urf-odatlar, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari, orzu-umidlari haqida keng ma’lumot berib, yoshlarni ezgulikka undaydi. Xalq og’zaki badiiy ijodida xalq badiiy didi voqelikka nisbatan xalqona estetik munosabat ifodalangan. Estetik sezgilar rivojida, go’zallik, badiiy so’z qadri-qimmat, ona tili boyliklarini o’zlashtirishda uning ahamiyati beqiyosdir.

Tarixchilar tarixiy voqealar xalq og’zaki ijodida qanday aks etganligi, etnograflar muayyan milliy-ma’naviy qadriyatlarining tarkib topishiga xos ayrim jihatlarni, san’atshunoslar folkloridagi musiqa, raqs, o’yin kabilarning xususiyatlari, tilshunoslar uning lahja, shevalari, til boyliklari, adabiyotchilar xalq og’zaki ijodining yozma adabiyot bilan munosabatini tadqiq etganlar.

Pedagogika fani xalq og’zaki ijodining ta’lim-tarbiya sohasidagi ahamiyatini o’rganib, xalq og’zaki ijodi namunalari vositasida yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk qilib tarbiyalashni, Vataniga sodiq, fidoyi inson bo’lib shakllanishini ko’zlaydi.

Bolalar kichik yoshdan boshlab xalq og’zaki ijodi namunalari, ayniqsa, “Yoriltosh”, “Ur to’qmoq”, “Dehqon bobo”, “Qizil gul” va boshqa ertaklarni sevib tinglaydilar va mutolaa qiladilar. 3-5 yoshli bolalar ertak, sanama kabilarni qiziqib tinglaydilar, 5–6(7) yoshli bolalar esa tez aytishlarini alohida e’tibor bilan o’rganadilar.

Shu jihatdan olganda, xalq og’zaki ijodi namunalari asosida oilada bolalarni tarbiyalashga alohida e’tibor qaratish lozim. Bunda, ayniqsa, buvi va bobolarning o’rni muhimdir.

Xalq og’zaki ijodi vositalari orqali atrof-muhit, xalq tarixi, ma’naviy-axloqiy qarashlari, umuman o’zbek xalqi mentaliteti haqidagi tasavvur va bilimlari shakllanadi, ular bolalarning ruhiy-ma’naviy dunyosi, fikrlari, qarashlari, axloqiy-estetik dunyoqarashining shakllanishiga har tomonlama ta’sir ko’rsatadi. Xalq og’zaki ijodi namunalari-ertaklar, rivoyatlar, hikoyatlar, topishmoqlar, laparlar, sanamalar,

qo'shiqlar, termalar, dostonlar, loflar, askiyalar kabilarda xalq turmushining tarixiy-ijtimoiy, iqtisodiy, axloqiy-ma'naviy qirralari, an'ana, urf-odatlar teran aks etadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari ifodalangan umuminsoniy va milliy qadriyatlar o'quvchida milliy o'zlikni aglash, o'z xalqining tarixi, qahramonlari bilan faxrlanish tuyg'ularini tarkib toptiradi.

Mutaxassislar tomonidan qayd etilishicha, xalq og'zaki ijodi mazmuni, tuzilishi, maishiy-hayotiy, ta'lim-tarbiyaviy vazifalari, ijro xarakteriga ko'ra:

- 1) epik tur – ertak, og'zaki hikoya, latifa, tarixiy qo'shiq, rivoyat, afsona, doston va boshqalar;
- 2) lirik tur – xalq qo'shiqlarining barcha janrlari;
- 3) dramatik tur – og'zaki dramalar, askiya, lapar, aytishuv, masxarabozlik, qiziqchilik va boshqalar;
- 4) maxsus tur – xalq donoligi ifodasi bo'lmish xalq maqollari, hikmatli so'zlar va topishmoqlar

kabilarga ajratiladi.

Oila tarbiyasida kitobxonlik, ma'naviy suhbat, xalq og'zaki ijodiga oid ertak, qo'shiq, afsona kabilardan foydalanish ota-onalar, bobo-buvilar tomonidan farzandlarni axloqiy-estetik tarbiyalashda katta o'rin tutadi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun kattalar ota-ona, buvi yoki buva tomonidan aytib berilgan ertaklar ularning hissiyoti, dunyoqarashi, borliqni badiiy-estetik idrok etishiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi asosiy manbadir.

Oilada bir yoshgacha bo'lgan bolalar uchun ona «Alla»sining tarbiyaviy ahamiyati muhimdir.

X asr Markaziy Osiyo xalqlarining mashhur mutafakkiri va xalq tabobatining buyuk namoyondasi Abu Ali ibn Sino ona «alla»sining tarbiyaviy ahamiyati haqida fikr bildirib, bolaning talabini qondirmoq uchun unga ikki narsani qullamoq kerak, chunonchi: biri-bolani asta-sekin tebratish; ikkinchi– kuni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa – ona allasi zarurdir, deydi.

Ona allasida volidaning o'z farzandiga beqiyos muhabbati ifodalanadi. Uning so'zlari ham o'ta samimiy, sokin va betakrordir. Unda onaning ruhiy kechinmalari, farzandi kelajagidan umidvorligi, bolasiga baxt va iqbol tilashi aks etadi:

Xo'sh arslon bilaklim,
Botir, qoplon yuraklim.
Yaxshi-yomon kunimda
Menga juda keraklim.
Alla, bolam, alla-ey,
Jonim bolam, alla-ey.

Xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri ertaklar bolaning ilk yoshidanoq uni quvonchli tuyg'ularga oshno qiladi. Bola ertak qahramonlari bilan birga olis-olislariga “sayohat qiladi”. U yerdagi hayot bilan tanishadi. Ertak uning aqlini charxlaydi, tafakkurini boyitadi, faraz qilish qobiliyatini o'stiradi. Ertakning ravon, obrazli til uslubi bola nutqini rivojlantiradi. Yorqin, hayotiy obrazlar uning hissiyotlariga chuqur ta'sir ko'rsatadi. U aqli, oqko'ngil, ijobiy qahramonlar bilan tanishadi, ular falokatga yo'liqqanida qayg'uradi, g'alaba qilishganida, yovuz va xasis kishilarni jazolaganlarda xursand bo'lishadi. Ertakning ishonchli axloqiy g'oyalari bolani fikrlashga, o'z xatti-harakatini sevimli ertak qahramonlarining xatti-harakatlari bilan qiyoslashga undaydi, qahramonlar timsolida bolalar qo'rqmas va rostgo'y bo'lishga o'rganadilar. O'z oldilariga aniq maqsadlar qo'yish, unga erishish uchun harakat qilish, turli to'siqlarni yengib o'tish, do'stlariga yordam berish, o'rtoqlariga sadoqatli bo'lish kabi sifatlarni bosqichma-bosqich egallab borishadi. Bola 2-3 yoshidanoq ertaklarni qiziqish bilan tinglaydi. Ertak bolaning yoshiga mos bo'lishi zarur. Ertakni sekin-asta, shoshmasdan, ifodali o'qish, obrazlar qiyofasini bola ko'z oldida gavdalantirish zarur. Farzand bilan birgalikda ota-onalar ham ertakka mos chizilgan syujetli rasmlarni tamosha qilishlari, ularni sharhlab berishlari lozim. Bolaga unchalik murakkab bo'lmagan savollar berish, uni ertak yoki rasmni qayta so'zlab berishga undash amaliy pedagogik jihatdan juda foydalidir. Bu bolaning xotirasi va diqqatini rivojlantirib, o'qilgan narsaga ongli munosabatda bo'lishga o'rgatadi. Bolaning hayotiy tajribasi bu davrda xali juda oz bo'ladi. Ertak va real olam uning nazarida mutlaqo farq qiladi. Bola “chindan ham jodugar kampir, dev, uchar gilam bo'lganmi?” kabi savollarni beradi. Bunday paytda ota-ona hushyorlik bilan ertaklar bilan moddiy borliq orasida aloqadorlikni hamda farqlarni tushuntirib borishi lozim. Aks holda uning faraz qilish qobiliyatiga putur yetadi. Ertaklarga ishonchsizlik bilan qaray boshlaydi. Natijada ularga bo'lgan qiziqishi so'nib boradi. Masalan, uchar gilamlar o'rni-

ga fan-texnika, davr taraqqiyoti natijasida samolyotlar, oynai jahon o‘rniga televizor ixtiro qilinganligini ehtiyotkorlik bilan tushuntirish lozim. Bola ulg‘aygan sari ertak va real olam o‘rtasidagi aloqadorlikni yaxshi anglab boradi hamda ulardagi axloqiy-estetik qarashlarni chuqurroq o‘zlashtirib oladi.

Ertak kichik yoshli bolalarga tarbiya berishning asosiy vositasi hisoblanadi. A.Navoiy va Oybek kabi buyuk shaxslarning shakllanishida oilada onalar, buvilar tomonidan aytib berilgan ertaklar muhim ahamiyat kasb etgan. Ertak – xalq poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to‘qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Ertak hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib-g‘aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g‘ayritabiiy jasorati bilan xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlaridan farq qiladi. Ertaklarda uydirma muhim mezon bo‘lib, syujet chizig‘idagi dinamik harakatning konflikt yechimini ta‘minlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari ta‘limiy-estetik vazifani bajaradi, janr komponenti sifatida o‘ziga xos badiiy tasvir vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea-hodisalarni hayotda bo‘lishi mumkin bo‘lmagan yoki mavjud bo‘lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi. Xayoliy va hayotiy uydirmalarning ishtiroki, syujet chizig‘ida tutgan o‘rni va vazifasiga ko‘ra, ertaklarni 2-guruhga – xayoliy uydirmalar asos bo‘lgan ertaklar, hayotiy uydirmalar asos bo‘lgan ertaklarga bo‘linadi. Xayoliy uydirmalar asosidagi ertaklar syujeti mo‘jizali, sehrli; hayotiy uydirmalarga asoslangan ertaklar syujeti esa hayotiy tarzda bo‘lib, unda real voqea-hodisalar tasvirlanadi. Ertaklar janri obrazlar talqini, g‘oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o‘rni va vazifasi, tili va uslubiga ko‘ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo‘linadi. Hayvonlar haqidagi ertaklarning bir turi majoziy ertaklardir. “Susanbul”, “Bo‘ri bilan tulki”, “Tulkining taqsimoti”, “Ikki boyqush” kabi majoziy ertaklarda syujet asosida ko‘chma ma‘no, allegorik obrazlar yotadi. Ota-onalar shu obrazlar asosidagi falsafiy fikrlarni sharxlab berishlari lozim. Masalan, laqmalik va qonxo‘rlik bo‘ri orqali, ayyorlik va tilyog‘lamalik tulki orqali ifodalangan. Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan bo‘ladi. Bularda pahlavonlik va qahramonlik madh etiladi. Masalan, “Yalmog‘iz”, “Semurg‘”, “Devbachcha”, “Kenja botir” kabilari. “Quloqboy”, “Qandalak polvon”, “Uch yolg‘onda qirq yolg‘on” va boshqa ertaklar komik, ba‘zilari hatto hajviy xarakterga ega. Maishiy ertaklarda ko‘proq zulm va adolatsizlik qoralanadi. “Uch-og‘a ini botirlar”, “Oygul bilan Baxtiyor”, “Zolim podsho” kabilari. Masalan, “Uch og‘a-ini botirlar” ertagi odatdagidek, ota nasihati bilan boshlanadi. Bunda ota kambag‘al, lekin hayot tajribalariga boy bo‘lgan shaxs, boshqa variantlarida esa shoh bo‘lib, o‘g‘illari shahzodalardir. Botirlar obrazida axloq va odobning yuksak namunasi, odamiylik, donishmandlik, jasurlik kabi sifatlar ko‘rinsa, shahzodalar qiyofasida mol-mulk to‘plash yo‘lida har qanday yomon niyatlardan qaytmaydigan yolg‘onchi, johil kishilar obrazi gavdalangan. Masalan, quyidagi ertak bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Bola kitoblarni mustaqil mutolaa qila boshlagach, uning shaxsiy kutubxonasida turli xalqlarning ertaklari, jahon adabiyoti oltin fondiga kirgan xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lishiga oila a‘zolari alohida e‘tibor qaratishi lozim. Masalan, rus, hind, arab xalq ertaklari va hokazo. Ertaklarning o‘ziga xos jihati ularning aksariyat qismi hajm jihatdan qisqa bo‘lib, ma‘naviy – axloqiy yo‘nalishdagi suhbatga badiiylik bag‘ishlashi, bolalarning ichki olami, hissiyotiga juda kuchli ta‘sir ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi. Masalan, yozuvchi Chingiz Aytmatovning “Oq kema” asarida bobo aytib bergan Shohdor ona bug‘i haqidagi ertakning qahramoni bolakayga ko‘rsatgan ta‘siri salmoqlidir. Ushbu ertak uni yovuzlik va ezgulikni farqlash, ular o‘rtasidagi tafovutni anglash, insoniyat va jonzotlarga qiron keltiradigan qabihlikdan jirkanishga o‘rgatadi. Ushbu hissiyot uni shu qadar o‘ziga maftun etgan ediki, bolakay ezgulik yo‘lidagi har qanday chekinish va xiyonat, hatto bobosi o‘z qizining kelajagini o‘ylab noilojlikdan qilgan “yaltoqligi”ni, “muqaddas ona bug‘u” go‘shtini chaynab huzur-halovat topayotgan qarindoshlarining “badkirdorligi”ni singdira olmadi, bola o‘z hayolida yaratgan orzular mamlakatiga suzib ketdi. Suvning sovuqligi, qiyinchiliklar uni muqaddas orzularidan voz kechishga majbur eta olmadi. Kattalar nazdida o‘limni ixtiyor qilgandek ko‘ringan bola aslida o‘zi duch kelgan razolat va pastkashliklardan bezib, orzusidagi go‘zallikka oshifta bo‘lgan edi. Bolaning ruhiy dunyosiga bobosi so‘zlab bergan Xizr buva haqidagi rivoyatlar ham kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Axir nihoyatda dono va ulug‘vor bo‘lgan bu afsonaviy inson xalq orasida o‘zini bildirmay yuradi. O‘zining bilmagan har bir insondan Hazrati Hizrning qiyofasini axtar. U bilan qo‘l berishib, ochiq chehra bilan so‘rashgin, chunki Hazrati Hizrning qo‘lini

ushlagan har bir inson kelajakda baxtli bo'ladi, deb uqtirgan rivoyat bolaga ma'naviy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bolaga bobosining katta-kichikka birdek xushmuomalada bo'lishi, el xizmatida yugurib-elishi yoqadi. U boshqalar o'ylagandek, bularni bobosining yoshiga nomunosib xatti-harakat sifatida baholamaydi.

Ertak, rivoyat, hikoyatlar kabilarning bola dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatishining asosiy sabablaridan biri unda real voqelikning bola yoshi va dunyoqarashiga mos tarzda afsonaviy, tushunarli talqin qilinishidir. Bola ruhiy olamiga yaqin kuchli va adolatli insonlar, yoqimtoy jonivorlar xalq og'zaki ijodi qahramonlari sifatida namoyon bo'ladi. "Har bir xalqning ertaklarida mazkur xalqning dunyoqarashi, milliy xarakteri, sinfiy munosabatlari, turmushi ma'lum darajada o'z ifodasini topadi" J.Razzoqovning. "Uch og'ayni botirlar", "Ziyod botir", "Zumrad va Qimmat" kabi o'zbek xalq ertaklari bolalarda, mehnatsevarlik, olijanoblik hislatlarini shakllantiradi va mardlik, dovyuraklikka o'rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2019 yil 3 maydagi PQ-4307-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bolalarni milliy qadriyat ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 10-iyundagi 369-sonli Qarori.
3. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. – T.: "G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2010. – B. 707.

ZAMON VA MAKONNING MIFOPOETIK TALQINI (Nazar Eshonqul hikoyalari misolida)

Nilufar Chuliyeva

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti
nilufarchuliyeva@gmail.com

Annotatsiya: Keyingi yillar nasriy asarlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri mifologik qarash va mifopoetik shakllar vositasida olamni anglashga urinish ko'zga tashlanmoqda. Asarlarni bu jihatdan o'rganish muayyan ijodkor asarlari badiiyati, ijodiy konsepsiyasi va uslubi kabi qator masalalarda yangi ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Ushbu maqolada ham Nazar Eshonqul ijodi, xususan, hikoyalarining mifopoetik talqinini berish orqali hozirgi hikoyachiligimizning o'ziga xos tamoyillaridan birini belgilash, badiiy zamon va makonning shakliy-vazifaviy xususiyatlarini ko'rsatish nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, badiiy zamon, badiiy makon, mif, mifopoetika, mifik usul, mifopoetik shakl, ongosti, ramz.

Abstract: One of the distinctive features of the prose works of recent years is an attempt to understand the world by means of a mythological view and mythopoetic forms. Studying the works from this point of view allows drawing new scientific and theoretical conclusions on a number of issues, such as the artistry, creative concept and style of the works of a certain creator. In this article, by providing a mythopoetic interpretation of Nazar Eshonkul's work, in particular, his stories, it is intended to define one of the unique principles of our current storytelling, to show the formal and functional characteristics of artistic time and space.

Key words: story, artistic time, artistic space, myth, mythopoetics, mythical method, mythopoetic form, ongosti, symbol.

Hozirgi o'zbek nasrida ijodkorlar voqelikni tasvirlashda olamni mifologik anglash, bu yo'lda mifik obraz va motivlardan foydalanish, mif sujetlarining poetik transformatsiyasi asosida asarlar yaratish asnosida jahon adabiyoti tamoyillarini o'zbek adabiyot namunalarida aks ettirish, baqamtilashti-

rish yaqqol koʻzga tashlanmoqda. Bu kabi asarlar tahlili va tadqiqi adabiyotshunosligimiz uchun yangi ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish imkonini bermoqda. Shunday ijod namunalarini yaratayotgan adib Nazar Eshonqul nasri va uning tadqiqi shu jihatdan ham yondashilganda xarakterlidir.

Nazar Eshonqulning “Ajr” hikoyasi oʻzbek hikoyachiligida yuqorida zikr etilgan badiiy xususiyatlar fonida alohidalik kasb etadi. Dastavval, asarning birinchi qatlamdagi mazmunini anglashga harakat qilamiz. Hikoya zamoni sobiq davrning istibdod yillari haqida xabar beradi. Qatagʻon siyosati, “quloq”-lashtirish avj olgan qonli yillarning tasviri mavzusi adabiyotimizda keng qamrovga ega, albatta. Yozuvchi Nazar Eshonqulning ham aksariyat asarlariga bu mavzu yetakchilik qiladi. “Ajr” hikoyasida ham sobiq mafkura siyosati yetishtirgan manqurt – Unurning foni dunyodagi, oʻz vatanidagi qishloq_doshlariga qilgan johilligi haqida soʻz boradi. U hatto oʻz otasini ham ayamaydi. Oʻgʻil eldoshlarining umriga zomin boʻlayotgan qilmishlarini otasi yoqlamagani uchun ham, mansab ilinjida ota mingan otni hurkitib, qoyadan qulatib oʻldiradi. Bu holat yana padarkushlik hudkushlik koʻrinishida davom etadi. Xalq qoʻshigʻidagi padarkushlik haqida toʻyda kuylagan qishloqdoshi Samad baxshini “padarqush deb meni aytding, sotqinsan» degan tuhmat bilan uzoq choʻlga joʻnatib yuboradi. Begmat polvon, Hasan choʻloqlarni ham qishloqdagi taʼziyaga borishgani uchun ayblab, umriga zomin boʻladi.

Hikoyada Zubayda, Samad baxshi, Begmat polvon, Hasan choʻloq, Neʼmat kal kabi obrazlar orqali real zamon va makon anglashilib turadi. Asardagi Zubayda obrazi eng begunoh, maʼsum inson sifatida gavdalanadi. U soʻqirligi sabab bu dunyo tubanliklari, johilliklarini koʻzlari koʻrmaydi, bu esa qizning qalbi pokiza olam ekanining ramzi sifatida ifodalanadi. Matnda u taʼrif etilgan lirizm shaklidagi monologlar hikoyaga ayricha ohang berib, uning bor ovozi qoʻshiq kuylashi olamni, jamiyatni poklovchi bir kuch, degan ramziy maʼno taʼkidlanadi. Hikoya matnida bu monologning bot-bot berilishi asar ohangini taʼminlabgina qolmay, zamonlar almashinuvini ham amalga oshirish usuli sifatida qoʻllangan. Shuningdek, zamonning va makonning hayot va oʻlim, ezgulik va yovuzlik, goʻzallik va jaholat kabi abadiy haqiqatlar oldida ojiz qoladigan va sanalgan bu tushunchalar bilan doimiy dialektik aloqada boʻladigan birliklar ekani toʻgʻrisidagi gʻoya yaxlitlashadi.

Ota va oʻgʻil oʻrtasidagi dialoglar orqali esa zamon va makon irratsionallik kasb etadi. U dunyo haqidagi tasavvurlar yoʻl, dala ramziy makoni orqali anglashiladi. Yaʼni matnda quyidagicha tasvirlanadi: “Yoʻl naq jahannamga olib borayotganday harorat tobora koʻtarilardi”, yoki “Yoʻl kesib oʻtgan dala esa huvillab yotardi, atrof ularning (Begmat polvon va Hasan choʻloqning – N.Ch) sharpasidan kukunday toʻzgʻib ketayotgan kuyindi suyaklar bilan toʻlgandi...” [Эшонкул Н., 2008:335]

Shu bilan birga, matnda yetakchilik qiluvchi badiiy vaqt – tun orqali ham ifodalanadi. Nazar Eshonqul sevib qoʻllaydigan mazkur badiiy vaqt birligi ramziy maʼnoga ega. Umuman, simvolizm fenomenal mavjudotning obyektivligini yengadi, metafora va ramzlar insoniyatning mavjudlik ufqlarini kengaytiradi. Shu kabi asarda anglashilgan u dunyo – arosat yoki jahannam manzarasi tun bilan qoliplanadi. Bu tunda va nihoyasiz yoʻlda oʻgʻil otani yelkasiga koʻtarib, qirq yil tinmay qadam bosadi. Quyosh koʻrmagan koʻzlar, yelkalar toliqib, qirq yildan buyon tinimsiz nega, degan soʻroqqa tutilgan oʻgʻil “oʻzi tanlagan” yoʻlda azoblanadi.

Hikoyada badiiy vaqt shunchalik tezkorki, qisqa vaqtda bu dunyo va u dunyo makonlari almashinib boradi. Zamon ham, makon ham tasvirlar, dialoglar, monologlar orqali anglashiladi. Qahramonlarning kechinmalari tasviri orqali muallif hikoyaning ritmik tarangligiga, emotsional holatlarning dinamik oʻzgarishiga erisha olgan. Qahramonlarning mulohazalari, dialoglararo tezlik mos ravishda vaqtning ham harakatini tezlashtirgan, uning sigʻimini zichlashtirgan. Muallif asar qahramonlarini inqirozli vaziyatlarga qoʻyadi, ularni anglash uchun esa kitobxonga juda uzoq vaqt kerak boʻladi. Natijada, hikoya zamoni va kitobxon zamoni oʻrtasida keskin tafovut yuzaga keladi. Albatta, bu tabiiy hol: “yuk”i salmoqli ijod namunasini “hazm etish” doim murakkab kechgan. Matnning yana bir oʻziga xosligi, unda nafaqat zamon va makonni boshqaruvchi hikoyachi obrazi, balki badiiy muallif ham koʻrinmaydi. Bu adabiy hodisa esa zamon va makonning almashish, evrilish vaqtini yanada qisqartirgan va syujetni yaxlitlagan. Natijada koʻz oldingizda oʻta zich va puxta ishlangan kompozitsiya namoyon boʻladi.

Y.M.Lotman taʼkidlaganidek, “Adabiy asardagi badiiy makon – bu davomiylik boʻlib, unda personajlar joylashadi va harakat bajariladi. Aql-idrok doimiy ravishda oʻquvchini badiiy va real makonni aniqlashga undaydi. Bunday idrokda haqiqat donasi bor, chunki uning fazodan tashqari munosabatlar-

ni modellashtirish funksiyasi namoyon bo'lganda ham, badiiy makon metaforaning oldingi qismi sifatida uning real tabiati g'oyasini saqlab qoladi" [Лотман, 1988:112]. Geografik makon va ongimizdagi makon badiiy asarda o'zaro uyg'unlashadi. Bu mutanosiblikning tasvir shakllari ham ramzlar asosida bo'lishi mumkin. "Ajr" hikoyasida makonning ramziy ifodasi o'laroq yo'l, dala, qabriston, g'or; real makonlar: muayyan qishloq, Ko'kqiya, Ko'kabuloq, Ko'ragon tog'i bo'lib, makonning har ikkala xili ham muayyan voqealar, holatlar kechuvchi faol manzil vazifasini bajargan.

Xususan, matnda qabriston o'zi o'lgan, ruhi uyg'oq tanalar mavjud makon sifatida tasvirlanadi. Qab_ristondagi noma'lum ovoz – monolog shaklida o'z fikrlarini aytadi: "Narigi qabrning atrofini kimdir supurib-sidirayapti, supurgi shitiri eshitilayapti. Mening yonimda yotgan bolakay uyqu aaralash hir-inglab kulib qo'ydi... Yerosti dunyosi naqadar bepoyon! Bu yerga odam qayta o'lmalik uchun keladi... Mening yon tomonimdagi qiz yana xo'rsinib-xo'rsinib yig'ladi. Oshiq yigiti bilan topib olishgan akalari uni qoyadan uloqtirishgan. U dunyo naqadar mudhish. Odamlar ustida hamisha yovuzlik hukmron bo'ladi..." [Eshonqul N. 2008:330].

Mazkur tasvirdan anglashiladiki, bu dunyo va u dunyo o'rtasidagi kichik manzil bu qabristondir. Muallif ushbu monolog orqali real va tasavvuriy makonlarni bir-biri bilan uyg'unlashtiradi. Mazkur tasvir sintezi orqali makondan makonga kitobxon nigohi zumda chevriladiki, har ikki makonaro masofa bir nuqtaga jamlanadi. Hikoyada ushbu tasvirdan keyin dialog orqali Ne'mat kalning o'z qizi va uning orttirib olgan bolasini bolta bilan chopib tashlangani xabari orqali foniy dunyo makoni angla-shiladi. Shuningdek, yuqorida monologda aytilgan yovuzlik hukmronligi haqidagi fikr ushbu qora tasvir orqali dalillanadi. Ko'rinadiki, tasvirlararo bu ko'chuv asar g'oyasini to'ldirib boradi.

Yana bir ramziy makon nihoyasiz yo'l – u dunyoda ota va o'g'ilning suhbatlari kechadi. Ota o'z o'limidan keyin o'g'ilning qiyofasini ko'radi: ota uchun o'g'li tomonidan atay o'ldirilib, so'ng xo'jako'rsin-ga dod solganini ko'rish dahshatli edi. Ammo vaqt o'tib (matnda oniy lahzada) o'g'il o'ladi va o'z otasi bilan uchrashadi. U otasini opichlab, cheksiz, olov nafasi ufurib turgan yo'lni bosib o'tishga mahkum etilgan edi. Ota o'g'liga shunday deydi: "...sen qanchadan qancha odamlarga jabr qilmading, qancha-dan-qancha begunohlarni qamab yoki ottirib tashlamading. Sen qilgan har bir ish uchun meni ular-ni ota-bobolari qistovga olishardi. Men esa o'sha yoqda endi yovuz niyatingning navbatdagi qurboni kim bo'larkin, uning marhum qarindoshlari ko'pmikan deb, yurak hovuchlab turardim... Sen o'liklar orasida qayta tirilar ekansan, hatto oddiygina "Nima uchun yashadim?" degan savolga ham javob bera olmaysan. Seni hatto oddiy o'liklar ham o'z saflariga qo'shmaydi, sen qum quyuni qoplab olgan sahro-da yolg'iz o'zing abadiy kezib yurasan, abadiy! Bu sahro hech qachon tugamaydi; oylar, yillar, avlodlar tugaydi, lekin bu sahro hech qachon tugamaydi..." [Eshonqul, 2008:324].

Tasvirdan ko'rinadiki, nafaqat makon, balki vaqt (zamon) ham ramziy ma'no tashib, tasavvuriy cheksizlik tomon birlashib ketgan. Natijada, hikoya mazmunida ramziy-metoforik makon va zamon ota obrazining muayyan fikrlarni ayta olishi uchun ham imkon bergan. Quyida shunday fikrlardan birini keltiramiz: "Sizlarning katta xatolaring shuki, Uni ta'qib qildilaring. Unga qo'shib, hamma narsani ta'qib qildilaring. Aslida hamma narsaning boshlang'ichi U edi. Chunki U dunyoning ismi edi, U bu azaliy dunyoga ism bergan, zeb bergan usta edi. Dunyoni Undan ajratib olib bo'lmasdi... Sizlar buni tan olmadi-laring..." Mazkur ifodadagi U haqidagi fikrlarda Alloh, Yaratgan nazarda tutiladi. E'tiqodga ko'ra, Allohni unutgan bashariyatning johillashuvi, yomon amallarning ko'payishi yoki aksincha bo'lishi orqali har kim u dunyosida qanday makon topishini o'zi belgilaydi. Hikoyada bu orqali zamon va makon go'yo sabab va oqibat falsafiy-dialektik kategoriyasi singari munosabatda tasvirlangani anglashiladi.

Hikoyaga boshqa bir jihatdan yondashilganda unda tizginsiz va turli yo'nalishdagi vaqt oqimlari, turli chegaradagi yoki chegarasizlikdagi makon bizga mifopoetik zamon va makonga xos mujdalarni beradi. Zero, "Mifning betartiblik bilan chegaralangan spontan, halokatli yoki ongsiz jarayonlar bilan bog'liq ba'zi jihatlari jamoaviy yoki individual ongni arxetip kuchiga bo'ysundirish xavfini yashiradi" [Минделл, 1993:182]. Mifopoetik makonning betartibligi, zamonning turli oqimga egaligi asar poeti-kasiga boshqa yana bir jihatdan yondashishni, tahlillashni talab etadi. Ushbu asarning mifopoetik talqini- ni bera olgan olimlardan biri N.Sizdikbayev shunday yozadi: "Hikoya inson hayotining o'zaro bog'liqli-gi, tarix va olam qonunlarining global muammolarini ota va o'g'il munosabatlarining to'liq real tasviri bilan uzviy bog'laydi. Hikoyada neo-mifologik o'zgarishlarning asosi nafaqat odamni qilmishlari uchun mukofotlash syujeti va Edip kompleksining motivi, balki boshlang'ich marosimining arxetipik motivlari

bo’lib, uning proto-syujet sxemasi 4 bosqichdan tashkil topgan: ketish (avvalgi oilaviy aloqalarning uzilishi); ramziy o’lim; donolik sifatida o’liklar yurtida ramziy qolish, ajdodlar tomonidan to’plangan hayot haqida bilimga ega bo’lish va qaytish (yangi sifatdagi ramziy tirilish). [Сыздыкбаев, 2012:108] Hikoya go’yoki insoniyat evolyutsiyasining shartli-ramziy ifodasiga o’xshaydi. Tiriklik va o’lim bilan yuzlashgan insonning asl qiyofasi haqiqat bilan, vijdon bilan to’qnashadi. Bu yerda ezgulik va yovuzlikning azaliy kurashi mifologik tafakkur namunalarini yodimizga soladi: “Hikoya matni O’rta Osiyoning ko’plab xalqlari orasida mavjud bo’lgan Qayumars afsonasiga borib taqaladigan tashbehlariga boy. Qayumars yovuzlik ruhi Ahrimanning yelkasiga chiqib, sayohatga o’tlanadi. Yovuzlik ruhi yelkasida o’tirgan sayohatchining ko’ziga ko’ringan dunyo unga eng xira qiyofasida ko’rinishi aniq”. [Сыздыкбаев, 2012:108-109] Bu kabi dualistik qarash, aslida, har bir asarning tub ildiz xulosasidir. Chunki insoniyat yaralibdiki, aynan shu ikki qutb aro tortiladi: ba’zan biriga yaqinlashsa, biridan uzoqlashadi.

Hikoyada e’tiborimizni tortgan yana bir ishora bu – cho’loq chavandoz jangchi tasviri. Bu haqda ham N.Sizdikbayev tadqiqotida asosli fikrlar bor. Unga ko’ra muallif ushbu obraz qadim tarix qahramoni, rivoyatlar sababchisi Sohibqiron Temurga ishora etadi. [Сыздыкбаев, 2012:111-112] Bizningcha ham, asardagi Ko’ragon tog’i bejiz tilga olinmagan. Bu makon ham “Ko’ragoniy” nisbatiga, ya’ni Amir Temurga ishoradir. Umuman olganda, “neomifologizm tendentsiyalari bilan bog’liq bo’lgan asarlarning tipologik xususiyati shundaki, ulardagi mif vazifasini muallifning adabiy matnlarining o’zi bajaradi, mifologemalarning rolini esa birlamchi miflardan iqtiboslar, perifrazalar va ishoralar bajara-di” [Савин, <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-vremya-mifopoetiki-individualnogo-i-obshchestvennogo>] Xullas, Nazar Eshonqulning “Ajr” hikoyasi zamon va makonning mifopoetik talqini orqali anglashiladigan haqiqatlar: sobiq davr siyosatining ziddiyatlari muammosi va uning ortida tom ma’noda Inson bo’lib yashash, insoniylik shartlari haqidagi abadiy mavzular ko’tarilgan.

Nazar Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” Muallif hikoyaning tug’ilish tarixi haqida shunday bayon qiladi: “Menga “Odam o’z umrining rassomi, har kim qanday yashasa, shunday suvrat chizadi, kunlarni, umrni, umrning fasllarini chizadi” degan fikr kelib qolgan” [Eshonqulov, 2014:121]. Hikoyadagi rassom chol ham aynan shunday-o’z qismatining yaratuvchisidir. U sho’ro mafkurasining balandparvoz g’oyalari ta’sirida hayot kechirgan, maslak yuritgan, vaqt o’tgach tanazzulga yuz tutgan g’oyalar qarshisida hech kimga aylangan taqdir egasi. Asarda uch yil avval ro’y bergan voqealar tarjimon yigit tomonidan hikoya qilinadi. Cholning uyi ijarada istiqomat qiladigan yigit nigohi orqali tasvirlanar ekan, muallif shu tarzda qahramon xarakteridagi ijtimoiy “yovviyi” lik, yolg’izlik, xarob bo’lgan tuyg’ular va aldangan o’tmish odamining chirkin musibatiga ishora etadi: “Eski uslubda qurilgan, tor tabaqali eshikdan ichkariga kirdim: chol katta ayvonda savat kursiga o’tirgancha oldidagi suratromga egilib olgandi. Cholning uyi hashamatli, keng, lekin tashlab ketilgan maydonday huvillab yotardi. Ustun va romlar chirigan, umuman, hovlidan chirkin va badbo’y hid kelardi. Chirkin hid daraxtlardan, qor ostida qolib qarovsizlikdan xazonlikka yuz tutgan gulzordan, uyning yog’ochlaridan va ayvonda qalashib yotgan har xil rasmlar uyumidan kelayotgan edi: shaltoq hid esa axlat solinadigan unduqadan kelardi. Xayolimga birdan bu unduqadagi axlatlarni chol umr bo’yi saqlab kelgan bo’lsa kerak, degan fikr kelib qoldi. Hiddan ko’nglim ayniguday bo’lib chol o’tirgan ayvonga yo’l oldim”. [Eshonqulov, 2022:4] Eski uslubda qurilgan, vaqtida keng va hashamatli uylardan biri bo’lgan, keyinchalik tashlandiqlik qiyofasiga kirgan makon tasviri avval amaldor, so’ng esa yolg’onni rost deb xato qilganini anglagan zavolli bir kimsaga ishoradir. Makonning bunday tasviri qahramonning xarakter belgilari va ruhiyat qirralarini yanada yorqin ifodalashga xizmat qilgan deyish mumkin. Mazkur uy va tor ko’cha tasvirlariga xos parallellangan chol obrazi hikoyaning makoniy fonida begona, g’ayrioddiy, eskilik, soxtalik, pushaymonlik kabi ma’noviy belgilar tashiydi. Shuningdek, muallif uslubiga xos ramzlar esa hikoyaning voqelik ko’lamini kengaytirishga, asar g’oyasini yanada oydinlashtirishga xizmat qiladi: “Maymun yetaklagan odam” hikoyasida butun millat fojiasining xronologik tartibi badiiy ramzlarda ochib beriladi va o’zbek millati tarixidagi yuz bergan milliy fojialarni bir qator ipga tizadi. Har bir rasm ostiga raqamlar qo’yiladi. Butun romanga arzigulik voqelikni yozuvchi kichik bir hikoyaga sig’diradi, ramzlar orqali fikrini ifodalaydi. “1957”, “1947”, “1937”, “1928”, “1926”, “1921” yillar sanasi Turkiston tarixidagi qizg’aldoq rangiga bo’yalgan sanalar. Millat tarixining alamli kunlarini qisqa va lo’nda tarzda ayta olish, tasvir va talqindagi o’ziga xoslik yozuvchining mahoratidan xabar beradi” [To’laganova, <https://oyina.uz/uz/article/8>].

Demakki, hikoyada berilgan ulkan tarixiy vaqt hamda voqelik ramzlar orqali berilgan. Natijada

kichik asarda badiiy vaqt qisqa tasvirli, ishoraviy, ammo sig'imi keng, zich o'lchovga ega bo'lgan.

Hikoya syujeti butun bir qish faslini qamrab oladi. Asardagi ushbu badiiy vaqt mavjud voqelikka uyg'un deyish mumkin. Rassom chol o'z umrining sovuq iqrorlarini qahraton, sokin qishda xulosalagach, bahorda ko'z yumadi. Bahor fasli hikoyada yangi davrning, yangi vaqtning tug'ilish ramzidir. Badiiy zamonning bu jihatdan o'zgarishi asarning ijtimoiy, milliy-tarixiy jihatlarini kengaytiradi. Shu o'rinda aytish kerakki, uslub jahoniy bo'lsa-da, tariximizning bu kabi qayg'uli, qora kunlariga ishora, sobiq ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning shaxs tanazzuliga olib kelishi tasviri, xalq dardi kuylangani hikoyaning milliy asoslarini ko'rsatadi.

Mazkur hikoyadagi mifologizm haqida deyarli hech qanday tahlil, tadqiq yo'q edi. Faqat adabiyotshunos B.Jovliyevning dissertatsiya ishida bu masalaga atroficha to'xtaliganini qayd etish joiz [Jovliyev, 2023]. Tadqiqotchi hikoyaning ko'pqatlamli ekanini ta'kidlab, ishda mifopoetik talqinini ham aks ettiradi. Asarga aynan maymun obrazining tanlanishi ham mafkuraviy mif ekanini yozadi: "Ma'lumki, Charliz Darvin ta'limotiga ko'ra, odam maymundan kelib chiqqan. Aynan shu ta'limotni sobiq ittifoq mafkurasi odamning kelib chiqishi hamda olamning yaralishiga, umuman, kommunistik kosmogoniya asos qilib oldi. Mifshunoslik tili bilan aytganda, maymun – sobiq ittifoq tuzumining "totemiga" aylangandi. Sobiq ittifoq mafkurasi odamning maymundan tarqalganini o'z ta'limotning asoslaridan biri sifatida talqin qilardi. Bu xil talqin ateizmning tub poydevori edi. Adib buni juda teran anglagan va shuning uchun ham tuzum ma'naviy tanazzulini ko'rsatishda aynan maymun obrazini tanlagan. Mifshunoslarning va mifning mohiyatini tahlil qilganlarning iborasi bilan aytganda, ayni insonning maymundan kelib chiqqani sobiq ittifoq tuzumining, A.F.Losev nazarda tutgan mafkuraviy "mifi" edi. Nazar Eshonqul maymun obrazi bilan ana shu tuzumining siyosiy "mifi"ga ishora qiladi va istehzo tarzida hikoya so'nggida maymun odamni o'rmonga olib kirib ketayotganini, bu bilan bu tuzum ham, uning g'oyalari ham, qarashlari ham insonni hayvoniy mayllar va qonunlar hukmron "o'rmon"dan boshqa joyga boshlamaganini ramziy shaklda ko'rsatib beradi". [Jovliyev, 2023:57-58]

Kempbell yozganidek: "Dinlar, falsafalar, san'at, ibtidoiy va tarixiy insonning ijtimoiy shakllari, fan va texnikaning ilg'or kashfiyotlari, hatto uyqu paytida bizni qiynab qo'yadigan oddiy tushlar ham afsonaning dastlabki, sehrli halqasining parchalangan ko'rinishlaridir" [Кэмпбелл Дж. <https://www.mirf.ru/book/>]. Bu kabi jarayonlar inson va uning ongosti tuyg'ulari bilan uzviy bog'liqdir. Miflar va ongosti kechinmalari go'yo bir-birini yaxlitlovchidir, shu tarzda ular badiiy adabiyotda birlashadilar, yashaydilar.

Demak, Nazar Eshonqul asarlarining aksariyati bugun mifopoetik talqin etilganda o'zining yana-da ko'p qirralarini, qatlamlarini namoyon etadi. Nafaqat hikoyalari, balki yirik asarlari qissalari, romanlarining ham mifologik xususiyatlari, mifopoetik talqini adib ijodiga boshqa jihatdan yondashishni talab etadi; asarlarning badiiy xosligini ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jovliyev B. Badiiy asarda mifopoetik talqin va badiiy obraz (yozuvchi Nazar Eshonqul asarlari misolida). fil.fan..bo'yicha falsafa dokt.diss.si. – T.: 2023.
2. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячью лиц. <https://www.mirf.ru/book/>
3. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: 1988. – 253 с.
4. Минделл А. Работа со сновидящим телом//Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 2 – С. 181-213.
5. Сыздыкбаев Н.А. Художественный неомифологизм в литературе второй половины XX века. – Ташкент: Мумтоз сўз, 2012. -182 с.
6. Савин П.Н. Пространство-время мифопоэтики индивидуального и общественного. <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-vremya-mifopoetiki-individualnogo-i-obschestvennogo>
7. To'laganova S. XXI asr romanini Nazar Eshonqul yozsa kerak. <https://oyina.uz/uz/article/888>
8. Eshonqulov J. Mif va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019. – 312 b
9. Eshonqul N. Mendan "men" gacha. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 512 b.
10. Эшонкул Н. Ялпиз ҳиди / Қисса ва ҳикоялар тўплами. – Т.: Шарқ, 2008.
11. Eshonqul N. Saylanma: I tom. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 512 b.

AFSONALARNING BADIY TALQINI

Kabil Kubayev

Renessans ta’lim universiteti dotsenti
kubayev67@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mirkarim Osimning shu nomdagi “Shiroq” va “To’maris” afsonalari asosida yozgan qissalarida tarixiy voqelikni badiiy talqin qilishda adabiy mahorat masalasi ko’tarilgan. Darhaqiqat, ajdodlarimizning jasorati bugungi avlod uchun beqiyos qahramonlik maktabi, boy ma’naviy poydevorimizdir. Mustaqillikning shirin mevalarini ko’rayotgan bugungi avlod bu istiqloлга qanday qonli va shonli yo’llar bilan kelganimizni, bu kurashning boshida turganlar, shu istiqloл uchun jonini fido qilgan fidoyi ajdodlarimizning qahramonligini yaxshi bilishi kerak. Shuning uchun ham arab bosqinchilariga qarshi isyon ko’targan To’maris, Shiroq, Alp Tegin, Spitamen, Muqanna, mo’g’il bosqinchilariga hujum qilgan Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi kabi tarixiy shaxslarning kurashi haqida hikoya qiluvchi asarlar bugungi kunga qaraganda dolzarbroqdir. Mazkur tarixiy qissalarida masalaning shu jihati ham e’tiborga olingan va tadqiq etilgan.

Kalit so’zlar: qissa, tarixiy qissa, syujet, xarakter, tarixiy shaxs, badiiy to’qima, personaj

Abstract: In this article, Mirkarim Asim’s short stories based on the legends “Shiroq” and “To’maris” of the same name highlight the issue of literary skill in the artistic interpretation of historical reality. Indeed, the courage of our ancestors is an incomparable school of heroism for today’s generation, our rich spiritual foundation. Today’s generation, which is seeing the sweet fruits of independence, must know how we came to this independence in bloody and glorious ways, who stood at the beginning of this struggle, and the heroism of our selfless ancestors who sacrificed their lives for this independence. That is why the works that tell about the struggle of historical figures such as Tomaris, Shiroq, Alp Tegen, Spitamen, Muqanna, who rebelled against the Arab invaders, Temur Malik, who attacked the Mongol invaders, Jalaluddin Manguberdi, are more relevant today than ever. This aspect of the issue is also taken into consideration and researched in these historical stories.

Key words: story, historical story, plot, personality, historical figure, artistic text, character

Keyingi paytda tarixni o’rganish uchun keng yo’llar ochilganligi bois sermiqiyos va serqatlam moziy-ni badiiy o’zlashtirish ham ancha kengaydi. Uning o’ziga xos shakllari paydo bo’la boshladi. Ana shunday izlanishlardan biri xalq og’zaki ijodi, rivoyat va afsonalar syujeti asosida yaratilgan rivoyat qissalardir. Bunday asarlar ko’proq, xalq og’zaki ijodi namunalaridagi yarim afsonaviy, romantik qahramonlarni eslatuvchi shartli personajlar sarguzashtlariga asoslanadi. Shunga ko’ra syujetda ma’lum shartlilik, bo’rttirish, og’zaki irod elementlari, rivoyatomuz voqealar uchraydi.

Tadqiqotning obyektii sifatida Mirkarim Osimning “Shiroq” va “To’maris” qissalari, muallifning shaxsiy arxividagi adib ijodiga doir manbalar, asosan, 1998 yil mart oyida “O’zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida nashr etilgan professor Akram Kattabekov bilan bo’lgan suhbatii, N. Rahimjonov, Q. Ko’baevlarning “Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi” nomli monografiyasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Xalq og’zaki ijodidagi To’maris va Shiroq afsonalarining asli bizga yetib kelmagan. Ularning mazmuni grek tarixchilaridan Gerodotning “Tarix” va Polienning “Harbiy hiylalar” kitobida, shuningdek, “Avesto”da hikoya qilib qoldirilgan.

To’maris afsonasida Massaget qabilalarining, Shiroq afsonasida esa Sak qabilalarining bosqinchi yovlarga qarshi kurashi aniq, yorqin ko’rsatib berilgan. Bu qabilalarning tadbirkorligiga, jasur va mardligiga alohida e’tibor qaratilgan. Mana shuning o’ziyoq, har ikkala afsonaning ham Turonda yashovchi donishmand xalqimiz tomonidan yaratilganini isbotlab turibdi.

Grek adabiyotida ta’kidlanishicha, ayniqsa, Esxil, Gerodot, Polien ijodida qayd qilib o’tilishicha, bu afsonalarda tasvirlangan davr, ularning tarixiy ildizi eramizdan ilgarigi VI -V asrlarga to’g’ri keladi. Shundan ko’rinadiki, bu asrlarda “To’maris” va “Shiroq” kabi og’zaki irod namunalariga ega bo’lgan

xalqning keyinchalik, Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga bostirib kelgan davrida rivojlangan o'ziga xos ko'rkam adabiyoti bo'lgan edi, deyishga asos beradi.

Mirkarim Osim shu materiallar asosida "Shiroq" va "To'maris" qissalarini yaratdi. Har ikkala asarda ham ajdodlarimizning vatanparvarligi, yovlarga qarshi kurashda ko'rsatgan qahramonligi, jangu jadal sahifalari aks ettirilgan.

"To'maris" qissasi syujetini qadimgi Turonda yashagan Sak va Massaget qabilalarining hukmdorlaridan biri To'marisning bosqinchi Eron shohi Kayxusravga qarshi olib borgan qahramonlik kurashi tashkil etadi. Yozuvchi tarixiy faktlarga jon baxsh etib, ezgu tilakli xalqning matonati, psixologiyasini, qahramonligi tabiatini badiiy vositalar yordamida tasavvur qilishimizga imkon yaratadi. Muallif asar qahramoni To'marisni bir so'zli, mard va nihoyatda shiddatkor sarkarda sifatida tasvirlaydi. Shaxsiy baxti va huzur-halovatidan ko'ra o'z xalqining baxt-saodatini, tinchligi va osoyishtaligi uchun jonfidollikni afzal ko'radi. Eron shohi Kayxusrav jo'natgan elchining: "Men yolg'iz elchi emas, sovchi ham bo'lib keldim. Shahanshohi olam senga g'oyibona oshiq bo'lganlar", degan gapiga, "Shahanshoh menga emas, mening yurtimga, boyligimga oshiq bo'lgandir", deydi To'maris zaharxanda qilib! "Men emas, shu serbaraka yurtim unga kerak bo'lib qolgan. Siz, elchi janoblari, o'z tojdoringizga borib ayting: Men uning taklifini qat'iy rad etaman. Men unga qalliq bo'lishni, o'z elimni unga qul qilib topshirishni istamayman" [Mirkarim Osim, 1995:7], deb javob beradi. To'maris bu gapi bilan Vatanining daxlsizligini, xalqining erki va mustaqilligini saqlash bosh a'moli ekanligini uqtiradi.

Bunday yovqur javobni kutmagan Kayxusrav fig'onidan tutun chiqib ketadi. Shoh sha'niga nomunosib nomardlik yo'lini tanlaydi. U hiyla ishlatib, To'maris lashkarlarini qo'lga oladi. Ular orasida To'marisning o'g'li Sparangiz (ba'zi manbalarda Sparganiz) ham bor edi. O'zining hiyla bilan qo'lga tushganini sezgan Sparangiz kishanni echishni so'raydi. Grek tarixchisi Gerodot "Tarix" kitobida yozishiga ko'ra, Sparangiz qo'li echilgan zahoti o'zini o'zi o'ldiradi. Mirkarim Osim mazkur tarixiy faktni badiiylashtiradi. Qissaga quyidagi taxlitda singdirib yuboradi: "Qo'limni echib qo'yinglar, — deb iltimos qildi u. Kayxusrav bir mulozimiga ishora qilgan edi, u yugurib kelib yigitning qo'lini echdi-da, o'z joyiga borib turdi. SHu on Sparangiz qo'ynidan kichkinagina yaltiroq pichoq olib, o'zining ko'ksiga sanchdi-yu, mukka tushib jon taslim qildi. "Mard yigit ekan, — dedi Kayxusrav bir ozdan keyin. — O'limni nomusdan afzal ko'rdi" [Mirkarim Osim, 1995: 24].

Sparangiz o'limidan- xabar topgan To'maris va barcha massagetlar yuragini g'azab, nafrat alangasi qoplaydi. To'maris yurt boshiga tushgan bu kulfatlarni daf etish uchun jangga kirar ekan, lashkarlariga murojaat qiladi: "Opa - singillar, aka - ukalar, qaerga ketayotganingizni hammangiz yaxshi bilasiz. SHu ketganimizcha, yo hammamiz bitta qolg'unimizcha qirilib, o'z qonimiz bilan sha'nimizga tushgan dog'ni yuvib tashlaymiz, yoki dushmanni qirib yuborib, g'alaba bilan qaytamiz. Ishonaman, oramizda Eron shohi oldida tiz cho'kadigan nomard yo'q. Biz albatta engamiz! Shafqatsizlikni bizlardan ko'rsin Eron shohi" [Mirkarim Osim, 1995: 16].

To'maris qo'shinlari ayovsiz jangda g'alaba qozonadi. Katta yo'qotishlar, qurbonlar evaziga o'z yurtini Eron lashkarlari bosqinidan saqlab qoladi. Muallif tarixiy voqealarga badiiylik baxsh etar ekan, ularga muhim ijtimoiy ahamiyatli ma'nolar yuklaydi. G'alaba misolida o'quvchi ongini, ko'nglini tarbiyalashga alohida urg'u beradi. Kitobxon qalbida zulmga, yovuzlikka, bosqinchilikka qarshi nafrat, vatanparvarlik, ozodlik va adolatga muhabbat tuyg'ularini alangalatadi.

Qissadagi yirik tarixiy shaxslardan yana biri ahmoniyar davlatining asoschisi Kayxusrav obrazidir.

Kvint Kursiy Rufning "Aleksandr Makedonskiy tarixi" kitobida Kir real tarixiy shaxs bo'lib, eramizdan ilgarigi 559-529 yillarda yashab o'tganligi haqida gap boradi. U Yaksart, hozirgi Sirdaryo yoqasidagi G'aza shahrini egallab oladi. Hatto Kir bu daryo yaqinida shahar qurganligi ham ta'kidlanadi. Ruf asarida tasvirlangan afsonaviy Kir bilan bog'liq voqealar o'quvchini hayajonga soladi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, Kvint Kursiy Ruf asari bundan qariyb 20 asr ilgari yaratilgan, undagi voqealar 23 asr avval bo'lib o'tgan esa-da, bugungi kitobxonni ham ijodkorlarni ham hamisha hayajonga soladi. Chunki, o'sha tarixiy hodisa, kurash, haqiqat go'zal va jozibalidir. U ongimizga nur, ko'nglimizga harorat - fikr baxsh etadi.

Asarni o'qir ekanmiz, bugungi kun sarhadlarida turib o'sha olis tariximizning uzoq sahifalariga nazar tashlaymiz. Ulardan bugungi kunimiz uchun ma'naviy - intellektual quvvat, madad olamiz.

Qirg’inbarot urushlar, son -sanoqsiz odamlarning qul qilib haydab ketilishi, ayollar dod-faryodi, norasi-da bolalarning itlar oldiga tiriklayin tashlangani, qutirgan itlarning ojiz, himoyasiz bolalarni zanjirband ota-onalari ko’zi o’ngida g’ajishi, burda-burda tilkalashi naqadar achinarli va qayg’uli. Mana shu xil tarixiy faktlardan tegishli xulosa chiqargan yozuvchi Kayxusravni asarda tajovuzkor, qonxo’r va ayni paytda, nomard shaxs sifatida tasvirlaydi: “Eron shohi ko’pni ko’rgan kekxa jangchining makr -hiyladan iborat bo’lgan rejasini zavq bilan tinglab o’tirdi. Soddadil massagetlar daryodan o’tishimizga monelik qilmay, mardlik ko’rsatdi-yu, bizlar hiyla ishlatib nomardlik qilamizmi?”, degan fikr ko’nglining ko’chasiga ham kelmadi. Iroq va Misrni, O’rta Osiyoning janubiy qismini qurol va oltin, makr-hiyla bilan bosib olib, buyuk Eron davlatini barpo etgan bu shuhratparast shoh, maqsadiga erishish yo’lida har qanaqa nomardlikdan tap tortmasdi” [Mirkarim Osim, 1995: 11].

Asardagi Zarina obrazi badiiy to’qima mahsuli. U bosh qahramon To’maris qiyofasini, jasoratining mohiyati va tabiatini ayonlashtiradi. Xususan, xarakter mantig’ini ta’minlashga, badiiy dalillashga yordam beradi.

Qissa ajdodlarimizning yurtimizga ko’z tikkan yovlarga qarshi qahramonona kurashlarini aks ettiruvchi yorqin asar sifatida, ayniqsa, bugungi milliy mustaqillik sharoitida katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Yurtimiz dushmanlariga, bosqinchilarga qarshi kurash, o’tmishda kechgan jang -jadallar “Shiroq” tarixiy qissasining ham qahramonlik yo’nalishini, mazmun-mohiyatini belgilab bergan. Qissada o’z xalqini, kindik qoni to’kilgan tuproqni jonidan ortiq sevgan cho’pon Shiroq obrazi etakchi o’rin tutadi. U o’z hayoti evaziga xalqining erkini, ona zamin ozodligini ta’minlaydi. Muallif asarda buni qahramon nutqi orqali jonli, ishonarli lavhalarda tasvirlab beradi: “Agar meni, bola-chaqam va nevaralarimni unutmang, o’z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga qelgan baloni daf etardim. Dushmanni daf qilmoq uchun bir hiyla o’ylab topdim, umrim oxirlab qoldi, axiri bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o’limning shirin sharbatini ichmoqqa qaror qildim” [Mirkarim Osim, 1995: 24].

Shiroq fidoyi ajdodlarimizning xalqsevarlik, qahramonlik, vatanparvarlik tuyg’ularini o’zida mujassam etgan obrazdir. Yozuvchi Shiroq jasoratini tasvirlar ekan, asrlar osha xira tortgan tarixiy fakt va ma’lumotlarga jon ato etadi. Natijada asrlar to’zoni orasidan voqea -hodisalar, real shaxslar o’z dunyosi, muhabbati va nafrati ila ko’z o’ngimizda butun borlig’i bilan namoyon bo’la boshlaydi. Qissa yakunida Shiroq fojeali o’lim topadi. Biroq u mard, tanti tabiati bilan kitobxon qalbidan joy oladi. Yurt va el uchun yovlarga qarshi kurashi bilan Shiroq ko’z o’ngimizda vatanparvarga aylanadi: “ — Men yengdim, Doro qo’shinlarini bir o’zim engdim! — dedi u (Shiroq) qichqirib. — Sizlarni aldab sahraning qoq o’rtasiga olib keldim, — qo’li bilan kun chiqish va kun botish tomonni ko’rsatdi. — Bu yog’i ham etti kunlik yo’l, u yog’i ham. Istagan tomoningizga boravering. Mening go’rim shu erda, — deb oyog’i ostini ko’rsatdi” [Mirkarim Osim, 1995: 25]. “To’maris”, “Shiroq” qissalarida yozuvchining tarixiy materialni taqdim etish uslubi o’zgacha. Xususan, bu xil rivoyat-qissalarda ko’tarinkilik va qahramonlik syujetini yoritishda ko’proq liro-romantik uslub mos keladi.

Adib To’maris va Shiroq obrazi orqali vatanparvarlik ham ijtimoiy adolat singari, xaqiqat kabi go’zaldir, degan g’oyani ulug’laydi. Shunday, shaxs erki, millat hurriyati hamisha bashariy qadriyatlarining betimsol namunasi bo’lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boltaboev H. Adabiyot entsiklopediyasi. – T.: Mumtoz so’z, 2015. – 476 b.
2. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – T.: G’afur G’ulom nomidagi NMIU, 2016. - 127 b.
3. Mirkarim Osim. Shiroq. Qissa. –T.: 1995.
4. Rahimjonov R., Q. Ko’baev. “Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi”. – T.: Adolat, 2005.
5. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – T.: 2005. – 282 b.
6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018. - 480 b.
7. Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug’ati. – T.: Akademya, 2010.-398 b

NURALI QOBUL ASARLARINING MAVZU KO'LAMI VA OBRAZLAR TABIATI

Abdunabi To'ychiyev

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

toychiyev.abdunabi@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada adib ijodida biografiyasining ayrim qirralari aks etishi, sayyor obrazlar, asarlarining mavzu ko'lami va obrazlar tizimiga oid ayrim kuzatishlar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: biografiya, Farg'ona, sayyor obrazlar, Luqmon Bo'rixon, Baxmal.

Annotation : In this article, some aspects of his biography are reflected in the work of the writer, traveling images, the subject scope of his works and some observations about the system of images.

Key words: biography, Ferghana, travel images, Luqman Borikhon, Bakmal.

Atoqli o'zbek adibi Nurali Qobulning ijodini kuzatgan, muntazam o'qib borgan kitobxon o'xshash va turfa taqdirarga duch keladi. Bu asarlarning ko'pi avtobiografik xususiyatga ega bo'lgani uchun yozuvchi umri davomida uchratgan, bilgan yoki eshitgan voqea-hodisalarni o'rni bilan o'z asariga kiritadi. Adib asarlari biografik material (yozuvchi hayoti va faoliyati bilan bog'liq detallar, hujjatlar, u yashagan muhit va shu muhit kishilari bilan o'zaro aloqalari haqidagi ma'lumotlar, xotiralar va b.)ga boyligi bilan ajralib turadi. Yozuvi asarlarini o'qir ekansiz, voqea-hodisalar, asar ishtirokchilari tanish tuyuladi. Oldingi asaridagi obrazni yana uchratasiz, go'yo bu qahramonlar bir-birini to'ldirib boradi. Yaxshi asar markazida bor bo'yubasti bilan inson va uning ruhiy dunyosi, hayotiy faoliyati tasviri turadi. Umuman olganda ham, badiiy asarning yaratilish tarixi juda murakkab jarayondir. Avvalo, yozuvchida asar yozish fikri tug'iladi, ya'ni asarning yaratilishiga ijodkor uchun biror voqea turtki bo'ladi. Asar yozish g'oyasi tug'ilgach, yozuvchi o'z asari uchun materiallar to'playdi. Xayolida asar voqealari kechadigan jarayonni va qahramonlari xatti-harakatini pishitadi, o'ylanadi. Yozuvchi ijodi o'rganilganda u yashagan davr, o'sha davr bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar, ijodkor yashagan muhitdan kelib baho berilishi kerak.

“Badiiy asar – xoh u lirika, xoh nasr, xoh drama bo'lsin – yozuvchining ijod mahsuli. Farzand ota-onaga o'xshamasligi mumkin emas. Badiiy asar talqin, tahlil qilinganda, tabiiyki, yozuvchining ruhiy holati, kayfiyati hisobga olinadi. Adabiyotshunoslikda badiiy asarni talqin etishda yozuvchi ruhiyati, kayfiyati – holatini o'rganuvchi soha bor. Uni biografik metod yoxud badiiy asarga yozuvchi holati nuqtayi nazaridan yondashish deyiladi”. [Пасулов, 2006: 75]

Albatta, har qanday yozuvchi ijodida uni o'rab turgan olam muhim o'rin tutadi. Adib ijodi o'rganilganda faqat asarining o'zigina emas, balki u yashagan muhit, yashash sharoiti, kundalik hayoti, ichki dunyosiga ham ahamiyat berish lozim. Yozuvchidagi o'zgaruvchan xususiyat qahramonlari xarakterida aks etadi. *“Yozuvchi psixobiografiyasi qaysidir ma'noda uning badiiy asarlaridagi voqea-hodisalar bayoni, yaratgan obrazlari tizimida o'z ifodasini topadi. Bunday individuallik san'at asarining originalligini, o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Yozuvchi hayotidagi o'zgarishlar, besaranjomlik, bezovtalik, ruhiy-hissiy kechinmalar, to'liqlanish va og'riqli dardlar, muallaq yoki sobit dunyoqarash fonida uning badiiy asarlarini talqin etish o'zining ijobiy samaralarini berishi tabiiy”* [Карим, 2018: 168].

Yozuvchi ijodini uning hayotiy tajribalari ifodasi sifatida o'rganish usuli biografik metod hisoblanadi. *“Biografik metod badiiy asarni muallifining xayot yo'li kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Zero, badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslanadi, shunday ekan, uning ko'p qirralari muallif biografiyasi kontekstida anglashiladi. Boshqacha aytganda, biografik metod asarga muallif yuklagan mazmunni anglashda yetakchi ahamiyat kasb etadi”*. [Кураонов Д ва бош, 2013:71]

Albatta, o'zbek adabiyotida ham avtobiografik xarakterdagi asarlar mavjud. S.Ayniyning “Eski maktab”, G.G'ulomning “Shum bola”, Oybekning “Bolalik”, N.Safarovning “Ko'rgan kechirganlarim”, A.Qahhorning “O'tmishdan ertaklar”, P.Tursunning “Haq yo'l”, “O'qituvchining yo'li” va boshqa ayrim asarlarda ham yozuvchi hayotiga taalluqli faktorlar ko'plab uchraydi. Bu taxlit asarlarga yozuvchi o'zi bilgan qahramonni obraz sifatida jonlantirgan.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Nurali Qobul ijodida ham yozuvchi biografiyasi aks etgan fragmentlar mavjud. Quyida biografik metod asosida adib qissalarining mavzu ko’lami va obrazlar tizimiga oid ayrim kuzatishlar haqida so’z yuritamiz.

Yozuvchining tarjimai holidan ma’lumki, u “romantik tuyg’ular” ta’sirida “kuy va qo’shiqlardagi go’zal Farg’ona” o’qishga boradi: *“1968-yili o’qishga kirish niyatida otam bilan Farg’ona bordik. Rosti gap, meni bu yerga romantik tuyg’ular hamda kuy va qo’shiqlardagi go’zal Farg’onaning madhi yetaklab kelgandi. Choyxonada nuroniy bir otaxon bilan tanishib, suhbatlashib qoldik. “Eh bolam, – dedi otaxon damсар urib, ichki bir dard bilan. – Farg’ona, bilsalaring – Farg’ona, bilmasalaring – g’amxona...” So’ngra otaxonning ko’zi jiqqa yoshga to’ldi”* [Қобул, 1994: 152], deydi Nurali Qobul o’sha damlarni eslab.

Yozuvchi Farg’ona bilan bog’liq xotirasida eslagan bu voqeani keyinchalik yozgan “Qulon quduqqa qulasa” nomli qissasida bosh qahramon Nurmalik tomonidan quyidagicha tasvirlaydi: *“Bu galgi suhbatdoshim qorachadan kelgan, zuvalasi pishiq, baroq qoshli, arabkelbatli so’xlik Ozodqul bobo edi.*

– *Mani So’xda Ozod Qoratojik ham deydila, o’g’lim, – guring berardi oqsoqol so’xliklarga xos lahjada so’zlarni cho’zibroq.*

– *Bo Parg’ona bilsangiz Parg’ona, bilmasangiz g’amg’ona o’g’lim... Bizdi So’xga boring. Cho’ng’arani devzirasi osh qilib beraman”*. [Қобул, 2016: 232]

Bo’lajak yozuvchi Farg’ona davlat pedagogika institutining (hozirgi FarDU) tarix fakultetida sirt-dan tahsil oladi. Ijodkor o’sha vaqtdagi qalb kechinmalarini, yuqorida ta’kidlaganimizdek, keyinchalik asarlarida tasvirlaydi. Adibning “Qulon quduqqa qulasa” qissasida tasvirlanishicha, bosh qahramon Nurmalik pedagogika institutining tarix fakultetiga o’qishga kirolmaydi. Qabul komissiyasida qorachadan kelgan, bodomqovoq, yoqimli Marg’ilon lahjasida so’zlovchi Sabohat (Sabo) ismli qiz bilan tani-shadi. Ular keyingi yil sirtqi bo’limga birga o’qishga kirishadi. Adibning “Yashash uchun kechikma” (kitob variantida “Yashashga kechikma”) qissasida ham shunga o’xshash holat tasvirlangan. Asarning bosh qahramoni Nurilla pedagogika institutining tarix fakultetiga o’qishga kirolmaydi. Lekin *“qalbini nurlantirib turgan ajoyib inson”* – Saboni uchratadi. *“Uning sal dardchil va hazin ovozi sokin taralayotgan kuyga o’xshaydi. Hamma unga havas, mehr-muhabbat va umid bilan boqadi”*. Ular keyingi yil sirtqi bo’limga birga o’qishga kirishadi. [Қобул, Шапқ юлдузи. 1983: № 2. 10-39]

Birinchi yil o’qishga kirolmagan bo’lajak adib maktabda ishlaydi. “Qulon quduqqa qulasa” qis-sasida tasvirlanishicha, bosh qahramon Nurmalik yangi yilgacha cho’ponlarga yordam beradi. Birinchi yanvardan maktabga pionervojatiy shtati beriladi va shu lavozimda sakson yetti so’m maosh bilan ish boshlaydi. Birinchi maoshini “rayonodagilar yo’l harajati uchun” olib qolishadi [Қобул, 2016: 170]. “Yashashga kechikma” qissasida ham bosh qahramon Nurilla dastlab paxta yig’im-terim mavsumida ishchilarga yordam beradi. Keyin qishlog’idagi sakkiz yillik maktabga pionervojatiy shtati berilgandan keyin maktabga ishga o’tadi. Uning ham dastlabki maoshini “rayonodagilar yo’l harajati uchun” olib qolishgani uchun oyligini olmaydi. [Қобул, 2017: 75] (Shuni ta’kidlash kerakki, har ikki asarda ham xalq ta’limi bo’limidagi bu illat qahramonlar tomonidan keskin qoralanadi).

Nurali Qobul ijodida muhim o’rin tutgan, adibning ko’rgan-kechirganlari, eshitgan-bilganlari bitilgan “Unutilgan sohillar” romanida ham shunga yaqin tafsilot Nurzod tomonidan berilgan: *“Bir amallab sirt-dan o’qishga kirganimda ham Rabbim akaning yonida qo’y boqardim... Ko’p o’tmay qish-log’imizdagi sakkiz yillik maktabga pionervojatiy bo’lib ishga o’tdim va o’zimni birdan ulg’ayib qolgandek his eta boshladim. Shaharda internatda o’ninchini bitirganim uchun bolalarning ko’ziga xuddi katta shaharlarda institutni bitirib kelgan o’qituvchidek tuyulardim, shekilli, uncha-muncha muallimning gapiga quloq solmaydigan o’quvchilar men bilan hisoblashardi. Undan tashqari shu paytgacha mak-tabga pionervojatiy shtati berilmagan bo’lib, bu lovozimdagi kishiga bolalar direktor va ilmiy bo’lim mudiri kabi alohida hurmat bilan qarashardi”*. [Қобул, 2013: 63]

Yozuvchining o’zi bu haqida *“Men ham maktabda pionervojatiy, o’qituvchi bo’lib ishlaganman”,* – deydi. [Қобул, Ленин учқуни. 1990: №32.] *“Dastlab pionervojatiy bo’lganman. Sirt-dan o’qigan-im uchun ish faoliyatimni juda erta boshlashga to’g’ri kelgan. Katta sinf o’quvchilari orasida men bi-lan yoshi teng bolalar ham bor edi. So’ngra boshlang’ich sinflarga rus tilidan, o’rta sinflarga tarix va yuqori sinflarga anorganik hamda organik ximiyadan dars berardim. Yosh bo’lganim tufayli bolalar-*

ga meni katta yoshli o'qituvchilardek qabul qiling, degandek harakat qilishni xayolga ham keltirmas edim". [Xushboqov, 2018:166] Shuningdek, bu mavzu yozuvchining "Suiqasddan so'nggi sukut..." roman-pamfletida ham yoritilgan: "Farg'ona davlat universiteti tarix fakultetining kunduzgi bo'limiga kira olmay sirtidan o'qiganligim uchun maktabda pionervojat, o'qituvchi, Baxmal rayon va viloyat gazetalarda ishlab tuzukkina tajribaga ega edim". [Kobyl, 2019: 7]

Umuman olganda, shuni alohida ta'kidlash mumkinki, Nurmalik, Nurilla, Nurzodlarning xatti-harakatida o'smir Nuralining (ta'kid bizniki – T.A.) faoliyati aks etgan. "N.Qobul asl o'smirlik yillari hayotidan alohida asar yaratmagan. Ammo uning deyarli ko'pchilik kitoblarida yoshlik davridagi beg'ubor damlari qandaydir darajada aks etganligini payqash qiyin emas", - deb yozadi yozuvchi bilan yaqindan tanish bo'lgan adabiyotshunos J.Xushboq.

Biz yuqorida "Qulon quduqqa qulasa" qissasida bosh qahramon Nurmalik yangi yilgacha cho'ponlarga yordam bergani haqida yozgandik. Aslida ham yozuvchi hayotida shunday bo'lgan: "Men biroz muddat cho'ponlik ham qilganman. Biroq o'sha paytda (sirtidan o'qirdim) kursdoslarimdan cho'ponlik qilayotganligimni yashirardim. Endi bilsam, hayotimning eng pokiza davri o'sha paytlar bo'lgan ekan...". [Kobul, Жиззах ҳақиқати. 1994: № 23]

Bu fikrimizga "Tubsiz osmon" qissasining yozilish tarixi haqida muallifning aytganlari ham asos bo'la oladi: "Tubsiz osmon" voqealari qishlog'imizdagi sakkiz yillik maktabga pionervojat shtati berilishini kutib, bir muddat cho'pon bo'lib ishlaganimdagi davrdir. Bosh cho'pon, ammamning o'g'li Rabbim Otabekov to'qayni birma-bir kezib, yovvoyilashib ketgan o'ntacha itni otib chiqqani hamon ko'z oldimda". [Xushboqov, 2018:155] Shuningdek, yana bir qancha asarlarida Rabbim cho'pon obrazini ("Qulon quduqqa qulasa", "Unutilgan sohillar", "Dala yo'li", "Tubsiz osmon") uchratish mumkin.

Nurali Qobul ijodiga xos bo'lgan yana bir muhim xususiyat shuki, yozuvchi asarlarida sayyor obrazlar ni uchratish mumkin. Garchi, o'zbek nasrida bir ijodkorning turli janrdagi asarlarida tizimli ravishda sayyor obrazlarning qatnashishi kam uchrasa-da, jahon adabiyotida bu amaliyotni kuzatishimiz mumkin. Bir necha obrazlarning asardan asarga o'tishi, yozuvchining boshqa asarlarida ham kelishi dunyo adabiyotida ham uchraydigan hodisadir. Ba'zi asarlarda asardan asarga ko'chib yuradigan qahramonlar – sayyor obrazlar bo'ladi. Xususan, fransuz adibi Onore de Balzak ijodida Gorio ota, Gobsek, Rostinyak, Nusingen kabi obrazlar bir asarida bosh qahramon bo'lsa, keyingi asarlarida personaj sifatida qatnashadi. Uning ijodini tadqiq qilgan Andre Morua bu hodisani quyidagicha sharhlaydi: "Uning asarlarida ishtirok etuvchi shaxslar vrachlar, huquqshunoslar, davlat arboblari, savdogarlar, sudxo'rlar, zodagon ayolar, satanglar bo'lib, ular jildlardan jildlarga ko'chib yurishadi. Bu esa Balzak yaratgan olamning qabariqroq va ishonchliroq bo'lishini ta'minlaydi". [Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида, 2010: 194] A.Morua bu tizim hamda kitobdan kitobga ko'chib yuruvchi personajlar to'g'risidagi niyat shu usulni qo'llagan Fenimor Kuper ijodining ta'sirida paydo bo'lganligini taxmin qiladi. Rastinyak, Votren, Per kabi adabiy qahramonlar xatti-harakatida asar muallifi Balzakning o'zini ko'radi. [Андре Мопья, 1999: 124].

Katta hajmdagi nasriy asarlarda (dilogiya, trilogiya va h.k.) sayyor obrazlar bo'lishi tabiiy hol. Mazkur obrazlar romanlarning o'zaro ichki uzviyligini ta'minlaydi. Lekin, sayyor obrazlarning turli janrdagi asarlarda kelishi tadqiq qilishga arziqli hodisadir. Bunday holatni keyingi avlod vakillari, xususan Luqmon Bo'rixon ijodida ham ko'rishimiz mumkin. Adib asarlarida Samad Do'lanov ("Jaziramadagi odamlar", "Cho'ldan kelgan tashvish"); Mulla Mirza ("Jaziramadagi odamlar", "Quyosh hali botmagan", "Xizr ko'rgan yigit"); Qalqonov muallim ("Sirli muallim", "Jaziramadagi odamlar"); Mohigul ("Jaziramadagi odamlar", "Sirli muallim"); Qorjov ("Sirli muallim", "Xizr ko'rgan yigit"); Ulash agranom ("Jaziramadagi odamlar", "Sirli muallim", "Cho'ldan kelgan tashvish"); Umrzoqov O'roq ("Jaziramadagi odamlar", "Sirli muallim"); Husan ("Jaziramadagi odamlar", "Xizr ko'rgan yigit"); To'lqin ("Jaziramadagi odamlar", "Tokchadagi tumor"); Shunqor Hobil, Safarmurod chavandoz cingari obrazlarga yana duch kelamiz. Umuman olganda, adib ijodida o'ndan ortiq bunday migratsion obrazlar uchraydi. [P'zиева, 2021: 44-49]

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Nurali Qobul ijodida ham asardan asarga o'tuvchi sayyor obrazlar mavjud. Muallif "Umr sohillari" hikoyasida o'z qahramonlarini "Qalbimizga yaqin odamlar", - deydi [Kobyl, 2017: 163]. Yozuvchining asarlarini o'qiyotgan kitobxon oldingi asarida uchratgan manzaralar,

joylar, voqea-hodisalar va tanish qiyofalarga yana duch keladi. *“Uqishloq odamlari hayotini, tog’lardagi go’zal manzaralarni mohirlik bilan bera oladigan yozuvchilardan. Bular haqida u maroq bilan yozishiga bir necha marta guvoh bo’lganmiz. Chunki adib tog’liklarning o’y-fikrlarini, umuman, ruhiyatini yaxshi biladi”*, - deb yozadi adibning ijodi bilan yaxshi tanish bo’lgan adabiyotshunos U.O’ljaboyev. [Ўлжабоев, 2016:251] Darhaqiqat, muallif bilan muloqat jarayonida sanab o’tilgan ushbu voqea-hodisalar, shaxslar hayotda haqiqatdan bo’lganligi, ular o’rniga asarida boshqa to’qima qahramonlarni tasavvur etolmasligi va tasvirlay olmasligini, bu holat keyinchalik yozgan asarlarida aks etganini ta’kidladi. Adib asarlari mutolaasi jarayonida Shodmonqul aravakash (*“Do’stmurod bobo” “Ozor”, “Unutilgan sobillar”*); Do’m Shodmon o’ris (*“Kechikkan turnalar”, “Sangzor”, “Unutilgan sobillar”, “Suiqasddan so’nggi sukut yoxud...”*); Usta etikdo’z Hamza bobo (*“Umr sobillari”, “Kechikkan turnalar”, “Sangzor”*); Tog’voy cho’pon (*“Kechikkan turnalar”, “Tantanadan keyingi kun”, “Bo’ri ovi” (Tog’begi)*); Pardavoy (*“Sariq qizlar”, “Ozor”, “Yangi qor yoqqan kun”*); montyor Abdurasul Rahmatullayev (*“Umr sobillari”, “Kechikkan turnalar”*); Uzoq cho’pon (*“Kechikkan turnalar”, “Unutilgan sobillar”*); Do’stmurod bobo (*“Do’stmurod bobo”, “Salom, tog’lar!”*); Ergash (*“Oq kaptarlar”, “Do’stmurod bobo”*); Yomonqul bobo (*“Sangzor”, “Salom, tog’lar!”*, *“Suiqasddan so’nggi sukut yoxud...”*); Oybuvi opa (*“Men hammani sevaman”, “Sangzor”*); Ismoil bobo (*“Oq kaptarlar”, “Umr sobillari”*); Nozik momo (*“Salom, tog’lar!”*, *“Ozor”*); Saidmurod aka (*“Bemor”, «Qaytish”*) cingari tanish bo’lib qolgan, sinashta va qadrdon insonlarga – obrazlarga yana duch kelamiz. *“Ko’rgan va doimo muloqotda bo’ladigan odamlar haqida yozaman”*. [Қобул, Шарқ юлдузи. 1986: № 1. 189] – deydi adib.

Adib asarlarida voqealar tasviri va bayonidan tashqari yana yozuvchining o’z qahramonlari haqidagi mulohazalari, voqealar haqidagi kechinmalarini ham uchratamiz. Yozuvchi ijodiy laboratoriyasi bilan tanishganimizda, bu asarlarni qiyosiy o’rganish orqali ular o’rtasidagi o’zaro bog’liqlik va mutanosiblikni sezishimiz mumkin. Biz qiyoslagan bu bitiklar har xil janrlarda va har xil vaqtlarda, turli manbalarda yozilgan. Bu manbalar asar genezisi (yaratilishiga turtki bo’lgan omillar, obrazlar va syujet chiziqlarining real ildizlari, unda ifodalangan g’oyalar mohiyati va sh.k.)ni o’rganish imkonini beradi. Adib asarlarining mavzu ko’lami va obrazlar tabiati o’ziga xos ijodining samarasidir.

Nurali Qobul asarlarida Baxmal tog’lari, shu yurtda unib-o’sgan odamlarning qiyofasi, ularning orzu-umidlari, dardu hasratlari, quvonch va iztiroblari tasviri bor. Yozuvchi o’ziga xos fe’l-atvorli, hayotiy obrazlar tizimini bunyod etdi. U o’zi bilgan odamlarni asarlarida ko’rishni istaydi.

Yozuvchining adabiyotda o’z mavzusi va qahramonlari bor. O’z qahramonlari qiyofalarini aniq gavalantira olgan adib o’ziga xos obrazlar galereyasini yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Андре Моруа. Оноре де Бальзак // “Жаҳон адабиёти” журналі, 1999. №8, 124 б.
2. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Т.: Маънавият, 2010. – 194 б. www.ziyouz.com kutubxonasi.
3. Карим Б. Руҳият алифбоси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2018. – 168 б.
4. Нурали Қобул. Ватандин яхши ёр ўлмас. –Т.: Камалак. 1994. – 152 б.
5. Нурали Қобул. Кечиккан турналар. – Т: Tafakkur. 2016. – 232 б.
6. Нурали Қобул. Яшашга учун кечикма // Шарқ юлдузи. –Т.: 1983. № 2. – Б 10-39. www.ziyouz.com. кутубхонаси.
7. Нурали Қобул. Кечиккан турналар. –Т: Tafakkur. 2016. – 170 б.
8. Нурали Қобул. Бўри ови. – Т: IJOD-PRESS. 2017. – 75 б.
9. Нурали Қобул. Унутилган соҳиллар. – Т: DIZAYN-PRESS. 2013. – 63 б.
10. Нурали Қобул. Барча умид сиздан болалар! // Ленин учқуни. – 1990. – №32. – Б.4.
11. Нурали Қобул. Суйқасддан сўнгги сукут ёҳуд Чингизхондан Черчиллгача. – Т: ADABIYOT UCHQUNLARI. 2019. – 7 б.
12. Нурали Қобул. Ватан ва миллат қадрига етган ҳаққа етади... // Жиззах ҳақиқати. – 1994. – № 23. – Б. 3.
13. Нурали Қобул. Маймунлар мамлакати ёҳуд ёввойилар орасида. – Т: IJOD-PRESS. 2017. – 163 б.

14. Нурали Қобул. Шарқ юлдузи анкетаси. Дилдаги гаплар // Шарқ юлдузи. –Т.: 1986. № 1. – Б 189.
15. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. – Т.: Фан, 2006. – 75 б.
16. Рўзиева Ў. Луқмон Бўрихон асарларида сайёр образлар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 2021. № 2. – Б 44-49.
17. Ўлжабоев У. Ҳикоячиликда давр нафаси. – Т: Турон замин зиё. 2016. – 251 б.
18. Қуронов Д., Мамажонов З., М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – 71 б.
19. Хушбоқов Ж. Юрагимнинг сурати. – Т: Янги аср авлоди нашриёти. 2018. – 155 б.
20. Хушбоқов Ж. Юрагимнинг сурати. – Т: Янги аср авлоди нашриёти. 2018. – 166 б.

UCH BUYUK SIYMO

Xusnigul Djurayeva

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti
husnigul1984@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'z davrining jasur sarkardasi shoh va shoir Husayn Boyqaro – Husayniy shaxsiyati, adabiy merosi, she'riyatining o'ziga xos jihatlari xususida so'z yuritilgan. Husayn Boyqaro hukmronligida yetishib chiqqan buyuk daholar – Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiyning ibratli hayot yo'li, boy ijodiy merosiga doir qarashlar saralangan. Husayniy va Jomiy munosabatlari, Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro do'stligi haqida “Risola”da berilgan lavhalar ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: shoh, shoir, mutafakkir, Hirot, Xurason, “Risola”, “Devon”, maslakdosh.

Abstract: The article talks about the personality, literary heritage, unique aspects of the poet Husayn Boyqara – Hussaini, the brave general of his time and poet. Views on the exemplary life path and rich creative heritage of the great geniuses who grew up under the rule of Husayn Boyqara – Abdurakhman Jami, Alisher Navoi. The pictures given in “Risola” about the relationship between Husaini and Jami, Alisher Navoi and Husayn Boyqara's friendship are scientifically based.

Key words: king, poet, thinker, Herat, Khurasan, “Risola”, “Devon”, partner.

Jasur sarkarda, temuriy hukmdorlardan biri. Sulton Husayn Boyqaro 1469-yil Xurosonni qo'lga kiritgach, umrining oxriga qadar mamlakatni adolat bilan boshqargan. Xuroson muzofotining iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy sohada rivoj topishiga hissa qo'shgan. O'zbekiston xalq shoiri E.Vohidov ta'kidlaganidek, jahon tarixida ham shoh, ham shoir bo'lgan zotlar u qadar ko'p emas. Turkiy xalqlar orasida she'r yozmagan hukmdor kam bo'lgan. E'tibor qaratilsa, shohlik nasldan- naslga qanday meros bo'lib o'tgan bo'lsa, ilm-fan, badiiy adabiyotga muhabbat ham qondan-qonga o'tib kelgan. XV asr ikkinchi yarmi XVI asr boshlarida ilm-fan, san'at va madaniyat markazi bo'lgan poytaxt Hirotida Husayn Boyqaro nafaqat podshoh, balki shoir sifatida ham mashhur bo'lgan. U “Husayniy taxallusi bilan turkiy va forsiy tilda ijod qilgan”. Husayniy qalamiga mansub “Risolai Husayn Boyqaro” asari hamda “Devoni Sulton Husayn Boyqaro” she'rlar to'plami bizgacha yetib kelgan. Buning boisi Husayniy zamonasining mashhur kotibi Sultonali Mashhadiyga o'z asarlarini qayta-qayta ko'chirtirgan. Ayni paytda buyuk mutafakkir Alisher Navoiy topshirig'i bilan ham Husayniy “Risola”si va “Devon”i nafis nasta'liq xatida kitobat qilingan. Husayniy “Devon” i qo'lyozma nusxalari ko'zdan kechirilganda devonga kiritilgan g'azallar soni turlicha bo'lib, bu holatni “Devon”ning ko'chirilish tarixi bilan izohlash mumkin. Kotib Sultonali Mashhadiy hukmdori Husayn Boyqaro g'azallarining yangi yozilgan namunalarini “Devon”ning keyingi ko'chirgan qo'lyozmalariga mamnuniyat bilan kiritib borgan.

Husayniy she'riyatida shoir qalbining sadosi eshitiladi. Husayn Boyqaro ko'ngil kechinmalari, ruhiy olami tasviri bayt, misralar zamiriga singib ketadi. Sulton Husayn Boyqaroning muhtasham siy-

mosi shikasta, bezota Husayniy ma’naviy olami bilan to’qnashadi. Bu ikki qarama-qarshi holat ustalik bilan baytlarda hikoya qilinadi.

Husayn Boyqaro – Husayniy siymosining ma’rifatparvar hukmdor sulh va amniyatni mahkam tutgan rahnamo sifatida shakllanishida buyuk mutafakkir zotlar Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning hissasi, ko’magi beqiyos bo’lgan. Uch buyuk siymo – Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro yaratgan maktab – Hirot adabiy muhiti asrlar o’tsada, amaliy ahamiyatini yo’qotmagan. O’zbek adabiyoti tarixi tamadduniga nazar solinsa, Xondamir, Zayniddin Vosifiy, Faxriy Hirotiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Fuzuliy, Ogahiy, Furqat, Muqimiy kabi yetuk ijodkorlar bu adabiy maktab ta’sirida kamolga yetgan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishi, ayni paytda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro asarlaridagi dalillardan ko’rinadiki, Husayn Boyqaro tadbirkor va hushyor siyosatchi, tajribali va ehtiyotkor hukmdor bo’lishi bilan birga nozik ta’b shoir, sohibidevon ijodkor sifatida ikki buyuk shaxs – Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy dahosini e’zozlagan, ular bilan zamondosh ekanligidan doimo faxrlangan. “Risolai Husayn Boyqaro” da keltirilgan quyidagi mulohazalar fikrimizni dalillaydi: “Haq subhonahu va ta’olo bu nahif bandasining saltanati zamonida bir necha kishiga jilvayi zuhur berubturur va bu faqir majlisida alardin tashrifi huzur arzoniy tutubturkim, alarning vujudidin bu zamon jami’i azmanag’a rojihturur. Va bu davron barcha davrlardin mumtozki, bular tag’i mujibi ko’p adoyi shukrtururki, andin notiqa tili lolu qalam tili shikastamaqoldurur”. [Shoh va shoir Husayn Boyqaro, 1995:11]. Husayniy podsholik zamonida yetishib chiqqan san’at ahli orasida eng buyuk zot Abdurahmon Jomiy ekanligini tan oladi. Benazir bilim sohibi, fozil shaxs sifatida hazrati Jomiyini e’tirof etadi. “Va ul jumlaning a’lamu afzali, fazoyil daryosining durri poki va valoyat afflokinging xurshedi tobnoki, nazm javohirining sohibintizomi hazrati shayxulislom Mavlono Abdurahmon Jomiy, “sallamahullohu va abqo” tururkim, to falaki qadamiynihod savobitu sayyordin yuz ming ko’z bila olam ahlig’a nozir-durur, ko’ziga andoq nodirxayol kelmashish va to mehri jahonnamo, balki xurshedi sipehrpaymo jahon davrig’a soyirdurur (яъни, жаҳон теварагида айланар экан), partavi hargiz aningdek adimul misol ustiga tushmamish” [Shoh va shoir Husayn Boyqaro, 1995:11-12]. Risolada Abdurahmon Jomiyning shaxsiyati, g’azalgo’y, dostonnavis olim sifatidagi qudrati mohirona aniq dallar asosida tasvirlangan.

Husayn Boyqaroning hayot yo’li, saltanatdorlik faoliyati bevosita Alisher Navoiy siymosi bilan tutashib ketgan. Husayn Boyqaroning Alisher Navoiy bilan do’stligi yaqin 40 yillik tarixga ega. Barcha qadimiy sarchashmalarda ularning zodagonlar farzandlari sifatida birga o’sganliklari qayd qilingan. “Tazkirat ush-shuaro”, “Makorim ul-axloq”, “Badoye’ ul-vaqoye”, “Majolis ul-ushshoq”, “Tarixi Rashidiy”, “Boburnoma”, “Tarixi kasira” singari kamyob manbalarda bo’lg’usi daholarning maktabdosh ekanliklari zikr qilingan. Afsuski, ikki do’stning qaysi madrasada birga tahsil ko’rgani, qanday buyuk zotlardan saboq olganliklari haqida qo’lyozma manbalarda ma’lumot mavjud emas. Risoladagi mazkur dalillar Husayn va Alisherning shaxsiyati bolalikdan to umrining oxiriga qadar tutashib ketganligi, bu ikki buyuk shaxsning “do’ssti joniy” ekanliklari ancha batafsil zikr qilingan “To bu farxunda zamonu bu xujasta davronkim, bu notavonning bayri il kunumdinu ul chodiriy kishi qoramdin qulluq silkidin ko’kaltoshliq poyasig’a yetkan va mulozamat tariyqidin musohabat sarmoyasin kasb etgan, haram kabutaridek pardasaroy xilvatida mahramu surohiy batidek shabiston suhbatida hamdam, haq so’z adosida dalir, ya’ni Mir Alisher, “aslahallohu sha’nahu” kim, taxallusi Navoiyg’a mashhurdururu ash’orida bu taxallusi mastur”. [Husayn Boyqaro, 1995:12]. Husayniy bolalikdan do’st tutingan Alisher Navoiyini ma’rifatparvar davlat arbobigina emas, davr adabiy muhitiga sarkorlik qilgan yo’lboshchi sifatida tan oladi. Navoiy dahosi turk dunyosidagi ulkan jasoratidan faxrlanadi.

Husayn Boyqaro do’stining xamsanavislik faoliyatiga diqqat qaratib Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy singari buyuklar qatorida martabasi ulug’langan shaxs ekanligini aniq dalillarda ifoda etadi. “Turk tilining o’lgan jasadig’a Masih anfosi bila ruh kiyurdi. Va ul ruh topqanlarga turkiyoyin alfoz toru pudidin to’qulg’an hullavu harir kiyurdi va so’z gulistonida navbahori tab’idin ravonoso yog’inlar bila rangorang gullar ochti va nazm daryosig’a sahobi fikratidin ruhparvar qatralar bila gunogun durlar sochti. Har sinf she’r maydonig’akim, takovar surdi, ul kishvarni tiyg’i zabon bila o’z hiytayi tasarrufig’a kiyurdi. Aning nazmi vasfida til qosir va bayon ojizturur”. [Husayn Boyqaro, 1995:12-13]. Demak “Risola”da Alisher Navoiyning she’riyati, epik merosi turkiylar orasida-

gina emas, Arab-u Ajamda ham benazir ekanligini ta'kidlangan. Navoiy dahosining turkiy til rivoiga qo'shgan hissasi beminnat sa'y-harakati hukmdor Husayn Boyqaroni ilhomlantiradi.

Bugun insoniyat globallashuv jarayonini boshdan kechirayotgan bir paytda uch buyuk siymo – Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro shaxsiyatiga xos zakiylik, nuqtadonlik, hamkorlik namunasi yosh avlodning tarbiya olishi, kamolga yetishida ibrat maktabini o'taydi. Zero, bu kabi zotlarning fozilligi va ilm-ma'rifatga homiyligi natijasida Hirot shahri o'z davrining gullab-yashnagan markaziga aylangan. "Kotiblar qiblasi" Sultonali Mashhadiy. "Sharq Rafaeli" Kamoliddin Behzod aynan Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro tarbiyasi va homiyligida kamolga yetgan. Bu zotlar faoliyat yuritgan, yashagan muhit Sharq uyg'onish davri sifatida e'tirof etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fayziyev T. Husayn Boyqaroning sirli o'limi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 1995.
2. Fayziyev T. Husayn Boyqaro tarixi va fojiasi. – Toshkent: Fan, 1995.
3. Shoh va shoir. Risola. Devon. Nashrga tayyorlovchi A.Erkinov. – Toshkent: Sharq, 1995.

CHO'LPONNING "KECHA VA KUNDUZ" ROMANINI TAHLIL QILISH ORQALI YOSHLARNING MUTOLAA MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Oyistaxon Usmonova

Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asarlar mutolaasi orqali kitobxon-o'quvchi tuyg'ulariga, hissiyotlariga ta'sir ko'rsatilishi natijada yoshlarning estetik didini tarbiyalash hamda mutolaa madaniyatini rivojlantirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: mutolaa, kitob, badiiy asar, ijod, adabiy tahlil, talqin, milliy ruhiyat, xarakter, ijodkor, epik asar.

Abstract: This article talks about educating the aesthetic taste of young people and developing the culture of reading as a result of influencing the feelings and emotions of the reader-student through the reading of works of art.

Key words: reading, book, artistic work, creativity, literary analysis, interpretation, national spirit, character, creator, epic work.

Bugungi kunda yoshlarni badiiy asarlar mutolaasiga o'rgatish eng dolzarb masalalardan biridir. Yoshlarning kitob mutolaasiga mehr qo'yishi ular ma'naviy olamining yuksak bo'lishidan dalolat beradi.

Badiiy asarlar orqali kitobxon-o'quvchi tuyg'ulariga, hissiyotlariga ta'sir ko'rsatiladi. Badiiy qahramon timsoliga ko'chgan muallif kechinmalari kitobxonning ham ruhiyatiga ko'chib, uning kechinmalariga aylanib ketar ekan. Shu tariqa, so'z san'atkorlari yaratgan asar yoshlarni o'zga insonlarni his qilishga, ularning qalbini, hayajonu iztiroblari mohiyatini tushunishga o'rgatadi. Natijada, kitobxon yaratuvchi insonlarga hamdard, hamfikir, tuyg'udosh insonga aylanib boradi. Bu – badiiy adabiyotning insonshunoslik ekanidan dalolat beradi. Badiiy ijod namunalarida esa inson ma'naviyati, dunyoqarashi va ruhiyatini boyituvchi qudratli vositadir. Shuning uchun kitobxonlik darajasi yuksak bo'lgan o'quvchilarning estetik didi ham yuqori bo'ladi, mustaqil ijodiy fikrlash salohiyatlari ham boshqalardan ustunlik qiladi. Zero, ijodiy fikr kishisi u qaysi kasb egasi bo'lishidan qat'i nazar, hamisha yaratish, kashf etish istagi bilan yashaydi, jamiyatimizning eng faol, yaratuvchi shaxslari qatorida e'zozlanadi.

XX asr o'zbek jadid adabiyotining eng buyuk ijodkorlaridan biri bo'lgan Cho'lpon asarlarini mutolaa qilish yoshlarning zehni o'tkir, tafakkuri teran, dunyoqarashi keng, sohibi inson bo'lib voyaga etishida juda katta rol o'ynaydi. Cho'lponning mahorati uning epik asarlari orqali, ayniqsa, "Kecha va kunduz" romanida milliy va umuminsoniy muammolar talqinida yanada yaqqol ko'zga tashlanadi.

O’rta maktab adabiyot dasturiga kiritilgan “Kecha va kunduz” romani hajman katta bo’lsa-da, uni o’rnatishning dastlabki bosqichida o’qituvchi bosh maqsadni aniq belgilab, asar qahramonlariga xos milliy xususiyatlar tahliliga o’quvchilar e’tiborini qaratsa; kirish mashg’ulotida yozuvchining milliy xarakterlar yaratish orqali millat fojiasini qanday badiiy gavdalantirgani, shunday tasvirlar ortida qanday badiiy umumlashmalar, umuminsoniy tamoyillar qalqib turishini yoritib bersa, o’quvchilar adib uslubi va mahoratining o’ziga xos qirralarini to’la idrok etishlari barobarida ijodkorning ijodiy qiyofasini yanada to’laqonli tasavvur qiladilar.

Keyingi bosqichda o’quvchilarning roman bilan to’la holda tanishib chiqishlariga erishish maqsadida asar boblari bo’yicha qator amaliy topshiriqlar berish maqsadga muvofiqdir. O’qituvchi birinchi soatda romanning boshlanish qismini va undan so’ng eng qiziqarli, o’quvchi diqqatini o’ziga tortadigan, personajlar tabiatida yorqin namoyon bo’ladigan, qahramonlar ruhiy dunyosi ochiladigan o’rinlaridan tanlab o’qib berishi va asarning qolgan qismini uyda o’qib kelishni topshirishi ham mumkin. Lekin o’qituvchi epik asarning mazmunini gapirib berishga o’quvchini zinhor odatlantirmaslik kerak. Chunki, o’quvchi asarni o’zi o’qib chiqqandagina, uni o’z qalbi va tafakkuridan o’tkazsagina, o’ziga xos taassurotlarini va xulosalarini so’zlash imkoniga ega bo’ladi.

Badiiy asar tarovatini, undagi qahramonlar ruhiy kechinmalarini, milliy xarakterlar mohiyatini yoritish uchun yozuvchining epik tafakkur tarzini to’g’ri belgilash talab qilinadi. Epik tafakkur tarzida yozuvchiga xos fikrlash, mushohada qobiliyati, voqealarga (tarixiy hodisalarga ham) shaxsiy munosabati, nuqtai nazari, qalb harakati aks etadi.

Badiiy asar mutolaasiga erishish uchun Cho’lpon shaxsi va ijodiy qiyofasi haqida o’quvchida to’la tasavvur hosil qilish kerak. Ma’lumki, o’quvchilar quyi sinflarda ham Cho’lpon ijodi bilan, xususan, «Binafsha», «Ko’ngil», «Xalq», «Buzilgan o’lkaga», «Go’zal» kabi adibning ijodiy-ma’naviy qiyofasini belgilaydigan she’rlari bilan tanishgan. Endi yuqori sinfda Cho’lponning «Kecha va kunduz» singari yirik epik asari tarixiy roman sifatida o’rganiladi. Cho’lponning qator lirik she’rlari va hikoyalari («Navvoy qiz», «Qor qo’ynida lola») o’zbek xotin-qizlarining o’tmishdagi taqdiri tasvirlangan. U mavzuni davom ettirish uchun ikki qismdan iborat «Kecha va kunduz» romanini yozishga kirishgan edi. Roman «Kecha va kunduz» deb nomlangan ikki kitobdan iborat bo’lishi ko’zda tutilgan. Romanning birinchi qismi 1936-yilda e’lon qilingan, ikkinchi qismi esa topilmagan. Asarda tasvir etilgan voqealar birinchi jahon urushi endigina boshlangan kezlarda O’zbekistondagi viloyatlarning birida bo’lib o’tadi. Romandagi qahramonlardan birining «Biz yaqindagina Eshon to’palongi bo’lib o’tgan joydan uncha olisda emasmiz», – degan so’zlariga tayanib, voqea Andijon viloyatining Dukchi Eshon qo’zg’oloni bo’lib o’tgan Marhamat tumaniga yaqin bir joyda ro’y bergan, deyish mumkin. Bu o’zbek xalqining ikki yoqlama zulm ostida ezilayotgan davri edi. Feodal tuzum va mustamlakachilik sharoiti da xalq, yurt to’g’risida qayg’uruvchi biror siyosiy kuch yo’q edi. Holbuki, insoniyat tarixida XX asr boshida ozodlik harakatlari boshlangan, Rusiyaning o’zida ham ilg’or rus ziyolilari xalqni 1917-yil fevral voqealari sari olib borishayotgan edi. Qo’shnilarimiz: Turkiya va Eronda ham milliy inqiloblar yuz berib, qullik kishanlari parchalana boshlagan bo’lib, bunday voqealarning uchquni O’zbekistonga ham etib kelishi tabiiy edi. Rus mustamlakachilari va mahalliy amaldorlar ana shu tarixiy jarayonni to’xtatib qolishga jon-jahdlari bilan urinayotgan davrlar edi.

Yurti zulmdan, jaholatdan qutqaruvchi siyosiy kuch hali tug’ilgani yo’q edi. Cho’lponning o’zi ham mustamlaka yurtning ijodkori bo’lganligi uchun xalqining oyoqlaridagi kishanlar parchalanishini orzu qilgan. O’qituvchi shu o’rinda o’quvchilarga Cho’lponning hayoti to’g’risida ma’lumotlar bersa, romanga xos epik tafakkur mohiyatini o’quvchilar tushunib olishlariga ko’maklashgan bo’ladi.

Cho’lpon asarda o’zbek xalqining mustamlakachilik davridagi azobli hayotini qalamga olib, millat fojiasining sabablarini badiiy tadqiq etishga intilgan. Xo’sh, bu fojia bosh sabablari romanda qanday talqin qilingan?

O’quvchilarning mustaqil mulohazalari tinglangach, roman voqealari o’zbek xalqining zulm ostida ezilgan davrini qamrab olganligi; mahalliy amaldorlar mustamlakachilar bilan og’iz-burun o’pishib, xalqning taraqqiyoti to’g’risida emas, balki o’zlarining huzur-halovatlari haqidagina jon kuydirganliklari, ayni sharoitdagi xalq hayoti asarning bosh qahramoni Zebi va uning ota-onasi fojialari orqali butun bir millatning fojiasi sifatida tasvirlanganligi obrazlar tahlili orqali yoritilishi kerak. Asar personajlari Zebi,

Qurvon bibi, Razzoq so'fi, Akbarali mingboshi, Miryoqub, Noyib to'ra, Xadichaxon, Poshshaxon, Sul-tonxon, Maryamxonlarning har biri o'z qiyofasiga, milliy xarakter xususiyatlariga ega timsollardir. Adib-ning san'atkorligi personajlarning milliylikka yo'g'rilgan ruhiyati talqinida ko'zga tashlanadi.

Asarning asosiy qahramoni Zebi obrazidir. Endigina 15 yoshni qarshilagan, binafshadek beozor, yomg'irdek beg'ubor, bulbuldek xushovoz bu qiz Razzoq so'fidek badfe'l, qo'rs va johil kishining xonadonida tug'ilgan. Adib romanda qisqa vaqt ichida (ilk bahorda boshlanib, qish chillasida tugaydi) bo'lib o'tgan voqealarni tasvirlaydi. Bu tasvir o'ziga xos ramziy ma'nolarni tashiydi. Millat taqdirining kelajagi – bahor. Zebi asardagi bahorgi chechak – binafshaning jonli timsoli, u bahor bag'ridan yulib olinsa, kuzga borib, albatta, xazon bo'ladi. U uzilgan binafsha singari Akbarali mingboshi kabilarning qo'lida g'ijimlanib, halokatga uchraydi.

«Ko'klam nash'asi bilan» sho'xlik qilayotgan shabada orqali o'quvchi-kitobxonda Zebining boshiga birdan katta fojialar tushishidan xabar berayotganday tasavvur uyg'otadi. Otasi tengi badbashara mingboshiga erga tegishga majbur bo'lgan Zebi taqdiri chigallashib boraveradi, u tuhmatlar botqog'iga botib, beva ayolga aylanadi. Erining qotili sifatida yetti yilga surgun qilinadi, bular ham kamdek, ota-onasidan judo bo'ladi. Tabiat Zebiga hamma narsani: go'zal husn, dilrabo ovozi, qo'li gul chevarlik, iffat va samimiy soddalik ato etgan. O'qituvchi o'quvchilarga asardan Zebi portretini gavdalanitiruvchi lavhalarni topib kelishni topshirishi ham mumkin. Masalan, Razzoq so'fi tilidan «Ojizimiz (qizimiz) ham to'ppi tikishga «farang» bo'lib chiqdi», Enaxonning kelinibisi tilidan «Muncha ham ovozi chiroylik bu qizning!... Ashula aytsa, qulog'ing mast bo'ladi odam... Nafasi muncha issiq, muncha mazalik! Muncha ta'sirlik!», O'lmas tilidan «Sovchining ko'pligidan ostonasi yeilib ketgan deydilar.... Bilmadik, qaysi tolei balandga nasib bo'lar ekan!», Miryoqub tilidan «O'zi o'n besh-o'n oltida ekan... Juda etilgan vaqti... juda yaxshi, bulbul singari ashula qilar ekan. Ovozi Dovud payg'ambarniki singari deydilar...». Ushbu parchalar tahlili orqali o'quvchilar Zebi qiyofasi haqida mustaqil fikr yuritishlari mumkin. Zebining ta'rifini eshitgan xotinboz Akbarali mingboshi unga uylanish taraddudiga tushadi. Zebining butun baxti «Razzoq so'fining johil vujudiga bog'liq». O'quvchilardan ana shu ta'rifni tahlil qilish so'raladi.

Zebi tushgan muhit fojialari uni mutelik ruhida tarbiyalagan. Uning otasi ra'yiga qaramay iloji yo'q. Qalbida endi g'unchalayotgan sevgi chechagini ochilmasdan yulib tashlashga mahkum Zebi otasining nohaq qaroriga qarshi chiqa olmaydi. Shu holatlar tasvirlangan parchalarni o'qituvchi o'qib berishi lozim. Mingboshiga so'ralayotganini eshitgan Zebining holati: «Endi uning yuragi notob bo'lgan kabi juda sust urmoqda, rangi oqargan, butun vujudi latta kabi bo'shashgan edi... Dovolga suyanganicha, behol o'tirib qoldi... Shu tobda u ojiz bir maxluq, qo'li bog'liq bir qul, hech bir ishonadigan kishisi yo'q, yolg'iz va g'arib...». O'quvchilardan mazkur parchani tahlil qilish so'raladi. Cho'lpon bu satrlarda Zebining ojizligini san'atkorona tasvirlab bergan. Uning muteligi aks etgan quyidagi parcha orqali Zebi qiyofasining yana qaysi jihatlarini anglash mumkin? «O'sha to'rt devor ichida tug'ilib o'sgan, o'sha to'rt devorning tund nazarlaridan boshqa hech narsani ko'rmagan va unga ko'nikib qolgan bechoralar o'z hollarining muncha fojialigini payqab olarmidilar? Har qanday quvonchni o'zlarining o'sha tor dunyolaridan axtarmoqqa majbur bo'lgan sho'rliklar tashqaridan adashib kirib qolgan oriyat quvonchlariga ishonib ko'ngil qo'yarmidilar?...». Ha, bu satrlar orqali Cho'lpon mute ayollar: bechora, sho'rlik Zebi, Qurvon bibilarning taqdiri orqali erksiz millatning zabun ahvolini, qobig'idan chiqolmagan ommaning o'z haq-huquqini anglaydigan xalq darajasiga ko'tarilmaganligini millat fojiasi tarzida tasvirlab berganligini bilish mumkin.

Mutaassib otasining quli bo'lgan Zebi alamini faqat ko'z yoshlaridan oladi. Zebining bu holati asarda quyidagicha tasvirlangan. «Bora-bora Zebining ko'z yoshlari ham quridi. U ham xuddi suratday jonsizgina yura boshladi... Zebining og'zidan na bir so'z chiqar, na bir bayt qo'shiq, na bir oh-voh».

Milliy tarbiyaga xos chidam, iroda, mutelik, bosh eguvchanlik – Zebining isyoni shugina, xolos. Har bir inson o'z baxti uchun kurasha bilishi zarur. Shu yerda o'qituvchi o'quvchilardan siz Zebining o'rnida bo'lsangiz, nima qilgan bo'lar edingiz, degan savol bilan murojaat qilib, ularning javobini tinglashi o'rinli bo'ladi. Javoblarni xulosalab, Zebining shu ahvolga tushishiga o'zi ham aybdor ekanligi, baxti va insoniy huquqlarining poymol qilinishiga qarshi kurashish har bir insonning o'z qadr-qimmati uchun kurashiga aylanmasa, u qullik kishanlaridan halos bo'lmasligi ta'kidlab o'tishilishi zarur. Zero, inson o'z qadr-qimmati va haq-huquqlarini ilm vositasida anglab etadi. Inson hayoti va taqdirining qay darajada yorqinli-

gi ilm-ma’rifat nurlaridan nechog’lik bahramand bo’lganligiga bog’liq. Tutqunlikda, jaholat girdobida hayot kechirish o’zlikning mahv etilishiga olib keladiki, bu holat Zebi taqdiri misolida yorqin gavdalan-tirilgan. Binobarin, bu yozuvchi Cho’lponning nuqtai nazari, mushohadasi, tafakkur tarzidir. Darsni bunday tashkil etishning o’ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda o’qituvchi va o’quvchilarning bir-galikda amalga oshiriladigan faoliyati yotadi. Bu tizimdan foydalanib, yozuvchi hayoti va ijodini umum-ta’lim bosqichida uzviylik, tizimlilik tamoyillariga amal qilgan holda o’rgatish imkoniyati yuzaga keladi. O’quvchilar har bir ijodkorning shaxsini uning ijodiy laboratoriyasiga kirish orqali bosqichma-bosqich anglab boradilar. Bu usul orqali o’qituvchi qisqa vaqt mobaynida o’quvchilarda badiiy asar mutolaasi malakasini shakllantirish orqali ularning ma’naviy sifatlarini rivojlantirish imkoniga ega bo’ladi.

Asarni mutolaa qilish natijasidagina o’quvchilar undan hayotiy, mantiqiy, badiiy va axloqiy xulosalar chiqarib olishlari mumkin. Zotan, ezgu maqsadlar uchun kurashib yashashga intilish yaratuvchilikka, bunyodkorlikka intilish tuyg’usini shakllantiradi. Bu tuyg’u yurtimiz kelajagini bunyod etishga qodir yoshlarni voyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cho’lpon. Asarlar. Uch jildlik. II jild. –T.: G’G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1993.
2. Qozoqboy Yo’ldosh, Muhayyo Yo’ldosh. Badiiy tahlil asoslari. –T.: Kamalak, 2016.
3. Mirzayeva Z., Jalilov K. “Adabiyot o’qitish metodikasi” – T. 2020 170-b.
4. Turakulova O. Adabiy ta’lim jarayonida akademik litsey o’quvchilarida mutolaa madaniyatini rivojlantirish texnologiyasi. Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD). ...diss. – T. 2020.
5. Usmonova O.Y. Abdulla Qodiriy asarlari asosida talabalarning mutolaa madaniyatini rivojlantirish usullari. “Ta’lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar” jurnali. – T. 2022-y. 4-son. 19-22-b.
6. Usmonova O.Y. Talabalarning mutolaa madaniyatini rivojlantirish metodlari. Monografiya. – T.: “Ilm-fan va innovatsiya” 2023.

HISSIIY TAFAKKURNING BADIY TALQINI

Dilnoza To’rayeva

filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Guliston davlat universiteti

dilnozatorayeva1983@yandex.ru

Annotatsiya: Maqolada Asad Dilmurodning “Zarradagi olam” romani va unda aks ettirilgan tasavvuf ta’limoti, majoziylik va mifologiya unsurlari xissiy tafakkur asosida badiiy talqin masalalari o’rganilgan.

Kalit so’zlar: epigraf, majoziylik, mifologiya, retrospektiv, grotesk, poetik ritm, eksperiment asar.

Abstract: The article investigates the novl “The world in units” by one of the greatest member of the contemporary Uzbek prose writers Asad Dilmurod and the study of sufism, allegory, myth, elements and their development on the basis of emotional thoughts in it.

Key words: epigraph, allegory, mythology, retrospective, grotesque, poetic rhythm, experimental work.

Butun borliq, hayot va insonni ziyrak nigoh bilan keng miqyosda kuzatish, hissiy tafakkur orqali badiiy-falsafiy tahlil chig’irig’idan o’tkazish bugungi adabiyotimiz qiyofasini belgilovchi yetakchi xususiyatdir. Badiiy did xilma-xil bo’lib, ilmiy salohiyat kuchayib borayotgani tufayli bugun hammaga birdek ma’qul va qiziqarli asar yozish qiyin. Boshqacha aytganda, “Ijtimoiy ongning o’sishi, badiiy iste’molchilar saviyasi yuksalishi tufayli endilikda voqealarni qayta hikoya qilib berishni badiiy asar sifatida taqdim etish ko’pchilikni qoniqtirmay qo’ydi. Oldinlari shu xildagi bitiklar badiiy adabiyot sifatida qabul qilinib o’qilar edi. Endilikda voqealarni bo’lganiday bayon etish badiiy adabiyot emas, balki tarixning ishi ekanligi ko’pchilik tomonidan anglab yetildi” [Yo’ldoshev, 2006: 169].

Yozuvchi Asad Dilmurod badiiy-estetik tafakkurda tobora chuqur ildiz otayotgan va tobora mavqeyi oshayotgan bu haqiqatga yuqori mas'uliyat bilan yondashadi. Allaqachon muxlislar mulkiga aylangan ko'plab hikoya va qissalari, "Mahmud Torobiy", "Pahlavon Muhammad", "Fano dashtidagi qush", "Rang va mehvar" va "Zarradagi olam" romanlari fikrimiz dalilidir. Asad Dilmurod uslubini shakllantirib ulgurgan, so'z mag'zini chuqur tuyadigan, hodisalar silsilasida odamlarni ko'radigan hamda badiiy haqiqatni hayotiy haqiqatdan ustun qo'yadigan ijodkordir. Asarlari amaldagi odatiy tasavvurlar mezoniga to'g'ri kelmaydi, aniqrog'i, ro'yo va reallik, xayolot va hayot badiiyat pardasi ostida aralash tasvirlangani bois ular o'quvchidan alohida adabiy tayyorgarlik talab qiladi. Adabiyotshunos olim Ahmad Otaboyev bilan qilgan suhbat [Otaboyev, 2017:17] da ta'kidlagani kabi, aqliy tafakkurni jilovlab, ko'proq hissiy tafakkurga suyanadi-da, ob'ektiv voqelikning real tasviridan chetlashib, tasavvurida shunday voqelikning badiiy loyihasini yaratadi. Oxir-oqibat matnda real voqealar emas, ko'nglida qatlanib yotgan xayoliy tug'yonlar majoziy yo'sinda ifodalanadi. Asrlar osha milliy adabiyotimizga salmoqli ozuqa berib kelgan tasavvuf ta'limoti, majozilik, mifologiya va istioraning badiiy-estetik omillaridan unumli foydalanadi va natijada shu omillar har bir asarida chuqur iz qoldirgani, jumladan, "Zarradagi olam" romaniga jozibali romantik ruh, betakror badiiy shakl va mazmun bag'ishlagani yaqqol ko'zga tashlanadi.

Real va noreal voqelikka yangicha munosabat, yo'qlikni bor deb bilish, ko'z ilg'amas, sezimlar sezmas narsalardan boxabar bo'lish, ko'ngilga butun olamni joylash – zarraga olamni sig'dirish jarayonini kechirishdek murakkab estetik holat "Zarradagi olam" mazmuni va mohiyatini ichkaridan nurlantirib turadi. Mazkur holatni tuyish va anglash mas'uliyati turli adabiy-ilmiy tortishuvlar qo'zg'amoqda. Asarning jurnal variantiga Yozuvchilar uyushmasi nasr kengashi tomonidan yozilgan so'zboshida voqea-hodisalar ramziylashgani, tasvir turli ibratli rivoyat, masal va timsollar bilan to'yintirilgani uchun roman badiiyati takomillashib, ma'naviy-ma'rifiy mohiyat kasb etgani hamda ta'sirchan dramatism namoyon qilgani ta'kidlanadi. Yuqorida eslatilgan suhbatda Ahmad Otaboev romandan olgan taassurotini bunday sharhlaydi: "Zarradagi olam"ni zerikmay, qiziqib o'qidim. Badiiy matnda mantiqiy to'kislik va muayyan uyg'unlik saqlangan" [Otaboyev, 2017: 17]. Taniqli yozuvchi Sobir O'nar o'ziga yarasha tajribasi va malakasi asosida "Zarradagi olam"ga boshqacha munosabat bildiradi. "Adabiyot jim turgani yo'q..." sarlavhali maqolasida qayd etishicha, "roman hadeganda o'quvchini tortib ketavermaydi, behad chigalligi bois og'ir o'qiladi, murakkab gap qurilishi va jo'n bo'lmagan psixologik holatlar zerikarli hamda chalg'ituvchidir" [Otaboyev, 2017: 17]. Biz "Zarradagi olam" mutlaq barkamol roman degan fikrdan butunlay yiroqmiz. Izlanish bor joyda, muayyan ijodiy yutuqlar bilan birga, muayyan kamchiliklar ham yuzaga qalqib chiqishi tabiiy holdir. Shunday ekan, bu ikki holat haqqoniy tahlilga tortilgan taqdirda adolat qaror topishini qayd etish mumkin. "Adabiyot jim turgani yo'q..." maqolasida mana shu tamoyil chetlab o'tiladi. Maqola avvalida muallif: "*Bugungi romanchilik haqida so'z ketganda mustaqillikkacha bo'lgan talqin, o'lcham, mezonlar bilan gapirib bo'lmaydi*" [Otaboyev, 2017: 17] yo'sinidagi fikrni ilgari suradi. Lekin bu e'tirofini darhol unutib, zamonaviy estetik qarashlar bo'yicha mushohada yuritish o'rniga, iste'moldan chiqqan kechmish taassurotlari asosida o'ylashga kirishib, roman oldiga sotsialistik realizm talablarini qo'ya boshlaydi. Eksperiment asar, xususan, modern adabiyoti hech vaqt quchoq ochib kutib olinmaganiga ishora qilish barobarida "Zarradagi olam"ga nisbatan ham xayrixohlik shart emas, demoqchi bo'ladi.

Retrospektiv (orqaga qaytib tasvirlash) va grotesk (mantiqiy asos talab qilmaydigan tasvir) usullari asosida yangi yo'nalishda bitilgan "Zarradagi olam", badiiy-estetik mohiyatiga ko'ra, inson qalbi va ruhiy olami tahliliga bag'ishlangan, o'quvchini hayot va xayolotning olisdan olis puchmoqlariga yetaklaydigan va muayyan ichki musiqaga qurilgan ko'p qatlamli murakkab romandir. Muallif tuyg'udoshi bo'lib, so'z va fikrning botiniy ohanglarini chuqur tuymagan va adabiy tayyorgarlikdan mahrum muxlis romanga yetarlicha yaqin borishda qiynalib, sintezlashgan falsafiy qatamlar oralig'ida esankirab qolishi shubhasiz.

Aslida esa romanda har bir personaj o'z qismati, xarakteri, qiyofasi va ruhiy dunyosi bilan e'tiborni tortib turadi. Shuning uchun unda markaziy o'rinni egallagan Avaz, Nihon (u maqolada aytilgani singari "zohiriy" emas, botiniy-ma'naviy ustoz), Xalil purcha, Zarang daroz, Shafoat pari, Musabek, Lobar, Tog'ay, Majid gushna obrazlari, shuningdek, Qurama cho'li, Chegirma to'qayi, Ayrigum jari, Shifo daryosi, Olacha karvoni, abadiyat tog'i, qora quzg'unlar, yetti qiyg'ir, dutor, chanqovuz, shamol, ilon, toshbaqa, sariq chayon, shamolvoy kabi ramziy obrazlar xotiramizga o'rnashib qoladi. Agar jiddiy

e’tibor qilsak, yovuzlik va razolat timsoli Xalil purcha hatti-harakatlari harakterlararo konflikt yuzaga keltirib, syujetdagi eng muhim halqalarni birlashtirib turishini payqaymiz. Xulq-atvoriga singib ketgan xudbinlik va ochko’zlik yo’riqlari asosida muttasil hiylayu nayrang bilan shug’ullanib, Avaz va Zilola muhabbatini toptash asnosida u haqiqiy nafs bandasi sifatida gavdalanadi. Umr bo’yi qo’ynida asralgan qizil boshli ilon o’z qoni javharidan yaralganday tuyuladi, muntazam odamlarga ozor bergani uchun oxiri sabru qarori bitgan qizilbosh to’satdan isyon ko’tarib, bir zarbda uni halok qiladi va bu favqulodda sirli yakun o’yga toldiruvchi majoziylik tashiydi.

Bundan tashqari Sobir O’nar roman qurilishini tashkil etgan o’n to’qqiz sayr bir-biridan alohida ajralib turmasligi va voqea-hodisalar tizimi dinamikasi sustligiga e’tiborni qaratadi. Roman dinamikasi o’sha loyihaga to’la aloqador bo’lib, ruhiyat va drammatizm zaminida yashirin holatda rivojlanadi va bu holat sosalistik realizm metodi taqozo etadigan jarangdor pafos, bayonchilik va jo’nlik o’lchamlariga muvofiq tushmaydi.

Maqolada ilgari surilgan yana bir mulohaza, ya’ni yetakchi qahramon Avaz ma’naviy ustoz Ni-hondan hech qanday hayotiy saboq o’rgangan emas degan da’vo ham bahslidir. Avvalo, Avaz o’qish va o’rganish bilan yetishib bo’lmas ilmi hol siru asroridan xabardor o’g’lon ekani va shu bois go’daklik paytidan Nihon hurmatini qozonganini unutmash kerak. Ilohiy hikmatlar sehridan puxta xabardor g’ayb farishtasi ta’siri va tarbiyasi ostida Avaz har jihatdan muttasil ulg’aya boradi, qalb ko’zi ravshanroq ochilib, o’zanidan suv o’rniga inson qalbini poklovchi, o’zida tangri mehri va turfa ma’naviy ne’matlar quvvatini jamlagan sut oquvchi Shifo daryosiga intilib yashash xayrli burch ekanini anglaydi va bu burch hayoti mazmuniga aylanadi. Ammo keyincha, taqdir taqozosiga ko’ra, hoy-havasga berilib, aldovga uchgan Zilola va’dasiga vafo qilmay, yuqori martaba va katta boylik egasi sanalgan Xalil purcha-ga ilashib ketadi. Ahdu qarorda sobit Avaz imoniyu e’tiqodiga payvand muhabbatidan voz kechishni istamaydi va hijron azobida muntazam o’rtanadi. Yigit boshiga tushgan musibatni, badiiyat mezonlari asosida, ruhiy evrilish, qiynoq va iztiroblar bilan omuxta holda teran ifodalagan tasvir yo’sinini didi o’tkir hushyor o’quvchi nazardan qochirmaydi.

Alohida estetik ahamiyatga molik Shafoat pari va Lobar obrazlari tahlilida ham shaksiz roman bo-tinida pinhon estetik mantiq asosida ish tutilmog’i zarur edi. Maqola ma’lum qilayotgani kabi, “*Shafoat pari nomusini Tesha ovchiga topshirib*” qo’ygan yengiltak emas, aksincha, iffatni mudom daxlsiz va mo’tabar sanagan, yovuzlik va razolatni kasb qilgan o’sha gumroh changaliga noiloj tushib qolgan mushfiq ayoldir. Musiqa jodusini dildan tuyadigan va o’sha jodu xaloskor kuch ekaniga ishongan Lobar taqdiri qaysidir jihatdan ham sodda, ham xokisor, ham nozikta’b Shafoat pari taqdiriga o’xshaydi. Eri Musabek o’giti asosida mehru oqibat, vafoyu ishonch, sadoqatu himmatni muqaddas bilgan Lobar ayni shu fazi-lati tufayli jabr ko’radi, sirasi, qorni to’ygandan keyin o’zi va umr yo’ldoshi hurmatini toptagan xudbin xizmatkor Tog’ay tuzog’iga ilinadi. Yaxshi hamki mudhish malomatdan xojang mahbubasini qutqar degan iltijosi oilaning qadrdon do’sti Qarchig’ay tulpor qalbiga tug’yon soladi. Natijada bedov mato-natli vajasurxaloskorga evrilib, Lobar pokiza qoladi. Adolat yuzasidan qarg’ishga uchrab, nochor tarzda Ayrigum jarigaqulagan Tog’ay qiyomat qoyimga qadar ajalini kutib yotishga majburdir. Demak, adib ko’r-ko’rona mudhish ma’naviy jinoyat qilgan, xususan, birov xasmiga ko’z olaytirgan kimsa toabad o’la bilmay qiynalish va o’kinishga mahkum degan dolzarb ramziy xulosani taqdim etmoqda va ushbu xulosa asarda o’rtaga qo’yilgan estetik konsepsiyalardan biridir.

Roman badiiy-estetik xususiyatlari miqyosini dalillovchi mazkur mulohazalar Zilola nafs va aldov, Shafoat pari nafs va zo’ravonlik, Lobar nafs va xiyonat qurboni bo’lganini yaqqol isbotlaydi. Ma’nan bir-birini to’ldiradigan bu obrazlar asar dinamikasini jonlantirish, psixolik va dramatik taranglikni kuchaytirishga ko’maklashadi. Hayotiy tasodif va zarurat asosida ular qismatida ro’y bergan og’ir ma’naviy fojialar Avaz, Zarang daroz va Musabek xarakterlari izchil shakllanishi, ruhiy dunyolari keng ochilishida muhim o’rin tutadi.

Yetakchi obrazlar bilan yordamchi ramziy obrazlar o’zaro uyg’unlik va hamkorlikda harakatlanishi roman arxitektonik yaxlitligini ta’minlash, xususan, matn poetik ritmini ibtidodan intihoga qadar bir maromda saqlashvositasiga aylangani tahsinga loyiqdir. Avaz, Zarang daroz, Xalil purcha, Majid gushna va sheriklari bilan Nihon, chipor ilon, qizil boshli ilon, yetti qiyg’iy o’rtasida kechadigan psixologik ja-rayonlar tasviri adib uslubining yangi qirralarini namoyon qiladi. Mavridida qo’llanilgan nozik ishoralar

ezgulik va yovuzlik, adolat va jaholat, olijanoblik va tubanlik, sadoqat va xiyonat, saxovat va qurumsolik mohiyati haqida keng ko'lamda chuqur o'ylash va tegishli xulosalar yasashga chorlaydi. Farishta Nihon o'gitlaridan ozuqlanib ruhlanadigan Nihon Zarang daroz va Xalil purchaning jonlari turqi sovuq gazandalar tanalarida pinhon ekanini bilgandan keyin esankirab qoladi. Umr bo'yi cho'ldan o'tin tashib sotgan va shu hisobdan arang qorin to'yg'azgan Zarang daroz qirqyamoq choponi qatlarida behisob zaru zavar berkitib yurgani – umr bo'yi o'zini o'zi aldagani, qadru qimmatini va izzatini mensimagani va nihoyat chegarasiz qiynoqlar evaziga misqollab to'plagan boyligi qo'lini sovuq suvga ham urmaydigan Xalil purcha tasarrufiga o'tib ketganiga guvoh bo'lgach, inson shaxsiyati, fe'lu atvori va dili hayotning o'zi kabi g'oyat murakkab, tushuniksiz va chigal ekaniga imon o'giradi.

Muhimi shundaki, roman tasavvufiy hikmatlarga yo'g'rilgan, mag'zi to'q falsafiy qarashlar va ma'rifiy maslamlarni jamlagan badiiy jihatdan puxta mifologik lavhalar majmuiga o'xshaydi. Ibratli estetik ma'no tashiydigan bir qancha ixcham tamsiliy rivoyat va masallar ular mazmuniga mazmun qo'shadi va natijada roman badiiy bo'yog'i quyuqlashib, dramtizmda ayricha inqilob kechadi.

Hayot timsoli sanalgan Qurama cho'lida tug'iladigan ajib asotirlar aslida mohiyatan Avaz shuuri, ruhiyati va ko'nglidan sizib chiqayotgandek tuyuladi. Abadiyat tog'ini cho'qilab qulatish uchun qasdlangan qora quzg'unlar, keksalik changaliga tushib iztirob chekayotgan burgut, laylaklar podshosi bilan do'stlashgan chol, sariq chayonga yaxshilik sog'inib, bemavrid ajal topgan ulkan toshbaqa, xarobazor talashib yashaydigan boyqushlar, jaholat va hasad yashini zarbidan beli singan eman daraxti va bir qancha boshqa ramziy obrazlar taqdiri haqidagi cho'pchaklar o'quvchini roman estetik qatlamlari va yetakchi qahramonlar ruhiy dunyosiga olib kiruvchi timsollar bo'lgani uchun qimmatlidir.

Xulosa shuki, tasavvuf ta'limoti, majoziylik, istiora va mifologiya unsurlari, ilg'or adabiy oqimlar va tajriba maktablari yutuqlaridan to'yinib, betakror badiiy-estetik xususiyatlar namoyon aylagan ko'p qatlamli "Zarradagi olam" romani bugungi milliy nasrimizda ham, adib ijodida ham munosib bo'y ko'rsatib turibdi. Roman badiiy-estetik tafakkurni yanada kengaytirish, olam va odam mohiyatini zamon talablari asosida yangicha tuyish va anglash, badiiy mahoratni yanada oshirishga intilish ko'nikmasini paydo qilishda samarali ta'sir ko'rsatishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Juraqulov U. Hududsiz jilva. – T.: Fan, 2006.
2. Yo'ldoshev Q, Yoniq so'z. – T.: Yangi asr avlodi, 2007.
3. Қозоқбой Йўлдошев. Модерн йўналиш белгилари. Ёниқ сўз. Янги аср авлоди. Т., 2006
4. Мажозийлик ва ҳиссий тафаккур. ЎзАС, 2017 йил, 17 февраль.
5. Шарқ юлдузи //, 2017 йил, 7-сон.

ABDULLA QODIRIY NASRIDA FOLKLOR UNSURLARINING ROLI

Abdulatif Primov

Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi

primovabdulatif64@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdulla Qodiriy nasriy asarlari poetikasida xalq og'zari ijodidagi maqol, matal, xalq iborolari, aforizmlarning tutgan o'rni badiiy mahorat nuqtai nazaridan tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: folklor, folklorizm, milliy kolorit, poetic funksiya, folklor unsurlari, bayon uslubi, maqol, matal, piching, aforizm, xalq iborolari va boshqalar.

Abstract: This article is devoted to the study of the role of folklorism in the poetics of A. Kadyri's prose, as well as the influence of folklore genres in the writer's artistic skills

Key words: folklore, folklorism, national flavor, poetic function, genres of folklore, narrative style, proverb, aphorisms, popular expressions, etc.

Folklor unsurlarining yozma adabiyotga ijodkor tomonidan singdirib yuborilishi adabiyotshunoslikda folklorizm atamasini yuzaga keltirgan. O‘zbek adabiyotshunosligida “folklorizm” atamasi kamroq qo‘llanib, bu istiloh o‘rniga “folklordan foydalanish” birikmasi ko‘proq ishlatiladi. Jahon adabiyotida folklorga oid vositalarning poetik funksiyasi muammosiga o‘ziga xos adabiy-estetik hodisa sifatida yondashish, ijodkor badiiy mahoratini ochish, yozuvchi asarlarining adabiy mazmunini teran anglash kabi dolzarb ilmiy masala kun tartibiga chiqmoqda. Adabiy jarayonda yangi davr adabiyotshunosligida muhim muammo hisoblangan nasr tarkibida keladigan folklorga oid vositalarning poetik funksiyasini maxsus o‘rganish asosiy vazifa etib qo‘yildi.

O‘zbek adabiyotshunosligida folklor va yozma adabiyot munosabati masalalari adabiyotshunos N. Mallayev (Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Фан, 1973, Ўша муаллиф: Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Фафр Ғулом НМИУ, - Тошкент: 2015), B. Sarimsoqov (Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. № 4. – Б. 37-45), shuningdek I. Yormatov (Типология фольклоризма в современной узбекской литературе (60-е – начало 80-х годов): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.) adabiyotshunos G‘. Mo‘minov (Хозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фан. д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 1994.) hamda N. Tosheva (Хозирги ўзбек насрида фольклорга оид воситаларнинг поэтик функцияси (Исажон Султон насри мисолида): Автореф. фалсафа доктори (PhD) – Тошкент, 2020.) ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan. Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning tutgan o‘rni masalasining ilmiy tadqiqi o‘z yechimini kutmoqda.

Abdulla Qodiriy asarlaridagi xalqona ibora, maqol va iboralarning o‘rnini o‘rganib, adibning romanlarida uchragan xalq og‘zaki ijodi janrlarining mohiyatini yoritib, adib romanlaridagi badiiy tasvir vositalarining folklor bilan uyg‘unligini badiiy mahorat nuqtai nazardan ko‘rsatish, germentivik tahlil usullaridan foydalanildi.

Ma’lumki, folklor yozuvchi ijodiga xalq ommasining rang-barang olamini olib kiradi. Ayni chog‘da yozuvchiga kitobxonni o‘z xalqi urf-odatlarini, obrazli so‘z boyligi, umuman barcha milliy belgilari bilan kengroq tanishtirish imkonini yaratadi. Folklor unsurlarining yozma adabiyotga ijodkor tomonidan singdirib yuborilishi adabiyotshunoslikda folklorizm atamasini yuzaga keltirgan. “Folklorizm” atamasi ilk bor XIX asrda frantsuz folklorshunosi Sebiya tomonidan qo‘llangan. Bu atama “folklor bilan qiziqish va shug‘ullanish” ma’nosini ifodalaydi. XX asrning 30 yillariga kelib rus folklorshunos va etnograf olimi Mark Konstantinovich Azadovskiy badiiy adabiyotda va publitsistikada folklordan foydalanishni “folklorizm” deb atadi. Shu asrning 60-yillarida “folklorizm” atamasi xalqaro e’tirof etildi va keng miqyosda qo‘llana boshlandi. [Литературный энциклопедический словарь, 1987:469]. O‘zbek adabiyotshunosligida “folklorizm” atamasi kamroq qo‘llanib, o‘rniga “folklordan foydalanish” birikmasi ko‘proq ishlatiladi. Zamonaviy nasrda folklorizmga oid motivlarning ko‘pi nasriy asar badiiyati bilan uyg‘unlashgan.

Bu hodisa o‘zbek nasrining shakllanish davridan to shu kunga qadar rivojida turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lib kelmoqda. O‘zbek romanchiligining birinchi yirik vakili A. Qodiriy, bu janrni keyinchalik yuksak darajaga ko‘targan Cho‘lpon, Oybek, hajviy hikoyalar va qissalar muallifi G‘. G‘ulom, shuningdek S. Ayniy, A. Qahhor ijodi misolida buni aniqlik ko‘rish mumkin.

Abdulla Qodiriyning dastlabki ijodidayoq, xususan, kichik yumoristik asarlarida folklor ta’siri ayniqsa kuchli bo‘ldi.

“Abdulla Qodiriyning prozasi va publitsistikasi bugun ham o‘zbek yozuvchilari uchun foydali saboqlarga to‘la, - deb yozadi Izzat Sulton. – Masalan, o‘z ijodi, ayniqsa satirasida Abdulla Qodiriyning o‘zbek folklorida eng ko‘p tarqalgan qudratli priyomlardan (vositalardan) juda keng va muvaffaqiyatli ifodalanganini olaylik. Abdulla Qodiriy ko‘p foydalangan bunday priyomlarning biri – pichingdir. “Kalvak Maxzumning xotira daftaridan” va “Toshpo‘lat tajang nima deydi?” kabi hikoyalar turkumidan iborat asarlarda bu priyom, ayniqsa o‘z badiiy kuchini va xususiyatini ko‘rsatadi” [Qodiriy, 1969: 4-6].

“Badiiy asar poetik tadqiqotga munosib bo‘lgan taqdiridagina unga adabiytchi-olimlar takror va takror murojaat etishi mumkin” [Karimov B, 2014:115]. Abdulla Qodiriy asarlari ham ana shunday tahlilga munosib asarlar sarasiga kiradi.

Xalq ijodiga yuksak baho bergan va undan o‘zi ham katta ilhom olgan Abdulla Qodiriy ijodiga bu boy badiiy xazina umr bo‘yi hamroh bo‘ldi va ijodiga yuksak mahorat maktabi bo‘lib xizmat qil-

di. Shu sababdan asarlarini o'qiganimizda, betakror badiiy mahoratini kashf qilganimizda adibning ijodiy yuksalishida folklorning tutgan urnini alohida his qilamiz. Xalq ijodidan maqsadi ezgu, vijdoni pok insonlarni hayratda qoldiradigan ajoyib qahramonlar – xalqning haqiqat va adolat haqidagi g'oyalarini ifodalovchi jasur kishilar Abdulla Qodiriyning diqqat – e'tiborini tortib keldi. Zero, adib “Madomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydiq, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a, xalqimizni shu zamonning “Tohir-Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod-Shirin” va “Bahromgo'r”lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz...”, - deb yozadi “O'tkan kunlar” romanining boshida [Қодирий, 2017:30]. Anglashiladiki, yozuvchiga milliy xarakterlarni yorqin tasvirlashda, voqea va hodisalarni rang – barang milliy tamoyillar fonida tasvirlashda xalq og'zaki ijodi namunalari, ularning badiiy-estetik olami boy badiiy manba bo'ldi.

Folklor Abdulla Qodiriyning ijodiy kamolotida alohida o'rin tutadi. Xalqning yuz yillar mobaynida yaratgan, xalq milliy tamoyillarining barcha qirralarini o'zida ifoda etgan maqol va aforizmlar, kulgi qo'zg'ovchi so'z va obrazli ifodalar, uning murakkab hodisalar mohiyatini va xalq dunyoqarashini ifodalay olish qudrati adib ijodida mohirona qo'llanilgan. Qodiriy asarlaridagi obrazli ifodalar, maqol va aforizmlarning ayrimlari xalq og'zaki ijodida aynan uchraydi, ayrimlari esa yozuvchi ijodiy laboratoriyasida sayqal berilib, yana ham ta'sirli, aniq va konkret ifoda shaklini olgan. “Abdulla Qodiriy ijodi adibimizning o'zi da'vo qilmagani holda XX asr boshlarida yashagan tug'ma folklorshunos olim ekanini to'liq tasdiqlaydi, - deb yozadi Omonulla Madaev. – “Sadoyi Turkiston”dan “Ishtirokiyun”gacha, “Tong” jurnalidan tortib “Mushtum”dagi maqolalarigacha, “Kalvak maxzumning xotira daftari”dan “Toshpo'lat tajang nima deydi”gacha, “O'tkan kunlar”dan “Mehrobdan chayon”, “Obid ketmon” gacha avvalo o'zbek mentaliteti, xalq tili, qolaversa, xalq og'zaki ijodi bilan sug'orilgan. Sarlavha qo'yish usulida adib “Dumbasi tushib qolgan emish”, “Kula-kula o'lasan”, “Tarbuz qo'ltiqdan tushdi”, “Og'zinga qarab gapir”, “Chuvi chiqdi”, “Po'skallasi”, “Dardi yo'q kessak, ishq yo'q eshshak”, “Shallaqi”, “Bo'lsun-bo'lmasun”, “Anov-manov” kabi o'nlab kashfiyotlar yaratar ekan, xalq og'zaki ijodi ta'siridagi milliy til imkoniyatlariga murojaat qilgan” [Қодирий, 2017:18-19].

Darhaqiqat, Qodiriy nafaqat badiiy asarlari, balki ommaviy maqolalarimi, matbuotda raqiblariga berilgan javoblarimi, yo'l-yo'lakay bildirilgan ishoralarimi – barchasida milliy til boyligi, xalq og'zaki ijodidan foydalangan. Adib xalq qo'shiqlari, maqollar, matal va iboralardan foydalanib, badiiy asar matniga ularning g'oya, mazmun-mohiyatini singdirar ekan, muayyan maqsadni nazarda tutadi. Agar bir tomondan yozuvchi bu amalni bajarishda o'zini tarbiya qilgan millat vakili ekanini kitobxonga ta'kidlamog'chi bo'lsa, ikkinchidan, mazkur uslub yozuvchining fikrni ifodalashda qisqalikka intilishini, obraz haqida tasavvur hosil qilishga urinishini tasdiqlaydi. Abdulla Qodiriy xalq iboralari, maqol, matallardan shu qadar unumli foydalanganki, ular asar matniga to'liq singib, uyg'unlashib ketadi. Misollarga murojaat qilaylik: “O'tkan kunlar” romanining “Otabek Yusufbek hoji o'g'li” bobida Marg'ilondagi saroyda Ziyo shohichining o'g'li Rahmat, uning tog'asi “xotunboz” Homid va Otabek davrasida suhbat bo'ldi va mavzu aylanib “uylanish”, “xotun” masalasiga taqaladi. Ko'p xotinlikni ma'qul ko'rmagan Rahmatning fikriga Homid: - **“Qamchiningdan qon tomsa**, yuzta xotun orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan”, - deb “mag'rur bir tusda Otabekka “qaraydi [Қодирий, 2017:36]. Yozuvchi Homidni yovuz niyatli, xudbin odamligini ifodalashda shu bitta ibora badiiy yuklama vazifasini bajarganligini ko'ramiz.

Adib asarlarida qahramonlarining yoshi, jamiyatdagi mavqei, mansabi, ma'naviy-ahloqiy dunyosi, nasl-nasabiga monand xarakterini ochib beruvchi ibora, maqollar qo'llaydi. “O'tkan kunlar” romanining “Xon qiziga loyiq bir yigit” bobida Ziyo shohichining uyida Otabek mehmondorchilikda bo'lgan voqea tasvirlanadi. Suhbatda Mirzakarim qutidor ancha ilgari Toshkandda Otabeklar hovlisida bo'lganligini eslab: -“Ammo haqiqatda oradan o'n besh-yigirma yil o'tib, siz ham katta yigit bo'lg'ansiz, **umr – otulg'an o'q emish**”, - deydi [Қодирий. A, 2017: 38]. Birgina “umr – otulg'an o'q” iborasi orqali yozuvchi hayotda ko'pni ko'rgan, past-balandini bilgan, achchiq-chuchugini tatib ko'rgan, keng va chuqur mushohadali fozil inson siyratini ifodalaydi.

Mirzakarim qutidor xarakterini ochib berishda yozuvchi mahoratiga yana e'tiborimizni qarat-sak. Qutidor qalbaki taloq xati ta'sirida Otabekni uyidan xaydaydi. Mirzakarim qutidor o'zining aybini tan olib Kumushga: **“Jaholat kelsa, aql qochadir**, qizim”, - deb qo'yadi [Қодирий, 2017: 277]. Shu

bir maqolda ham o‘kinch, ham uzr, ham o‘zining oddiy banda ekanini tan olish, ham bir insonda bo‘lgani kabi o‘zini oqlash mazmuni qisqa, aniq ifodasini topadi.

Ma’lum bo‘ladiki, Abdulla Qodiriy barcha asarlarida folklorizmning o‘rni katta badiiy qimmatga ega bo‘lib, asar mohiyatini o‘quvchiga singdirishga xizmat qiluvchi omildan mahorat bilan foydalana olgan. Yozuvchining “Mehrobdan chayon” romanidagi “Oyning o‘n beshi qorong‘i bo‘lsa, o‘n beshi yorug‘”, “Xotin kishining boshi, uy ichining og‘ir toshi”, “Oltin olmasang, duo ol”, “Sut bilan kirgan, jon bilan chiqar”, “O‘tkan kunlar” romanidagi “Bilgan topib so‘zlar, bilmagan - qopib”, “Pichoqni o‘zingga ur, og‘rimasa – birovga”, “Bir ko‘rgan bilish, ikki ko‘rgan tanish”, “Qars ikki qo‘ldan chiqadi” kabi o‘nlab maqollarning har biri asar matnida muhim badiiy-estetik vazifani bajarishi bilan ahamiyatli.

Yuqorida qayd qilingan mulohaza va kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, A. Qodiriy prozasida folklorga oid vositalarning poetik funksiyasini ko‘rsatish, folklor namunalariining mohiyatini yoritib, adib asarlaridagi badiiy tasvir vositalarining folklor bilan uyg‘unligini tadqiq qilish qodiriyshunoslik yo‘nalishida dolzarb ahamiyatga ega masalalardan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. Тошкент: Akademnashr. 2014. 256 б.
2. Литературный энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1987. – С.469.
3. Кичик асарлар.-Тошкент. Ғафур Ғуллом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969.- 212 б.
4. Қодирий. А. Ўткан кунлар.роман.- Тошкент.: “Info Capital Group”, 2017.-488 б.
5. Қодирий. А. Адибни хотирлаб. роман.- Тошкент.: “Info Capital Group”, 2017.-584 б

BOLALAR FOLKLORINING JANR XUSUSIYATLARI

Hulkar Aliqulova

Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti
universitetining katta o‘qituvchisi
aliqulovahulkar@gmail.com

Annotatsiya: Xalq og‘zaki ijodi o‘rganilganda, kattalar va bolalar folkloriga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Bolalar folklori va janrlarining o‘ziga xos xususiyatlari ijro usulida va poetikasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ayniqsa, bolalar repertuaridagi o‘yin qo‘shiqlarning ba’zida kattalar folklori bilan uzviy bog‘liq ekanligi, taqlid asosida ko‘chib o‘tgan poetik ifodalarning mavjudligi janr xususiyatlarni aniqlashda muhim omil bo‘la oladi. Maqolada bolalar folklorining janr xususiyatlari, badiiyati, ijro usuli va ijro shakli tahlil etilgan.

Kalit so‘z: folklor, bolalar qo‘shiqlari, syujet, an‘ana, tahlil, marosim, sanama, ramz, badiiy ifoda, tez aytish, variantlilik.

Abstract:

When studying folklore, it is appropriate to analyze it separately into adult and children’s folklore. The specific features of children’s folklore and genres are clearly visible in the performance method and poetics. In particular, the fact that game songs in children’s repertoire are sometimes inextricably linked with adult folklore, the presence of poetic expressions transferred based on imitation can be an important factor in determining genre characteristics. The article analyzes the genre characteristics, artistry, performance method and performance form of children’s folklore.

Key words: folklore, children’s songs, plot, tradition, analysis, ceremony, date, symbol, artistic expression, fast telling, variation.

Bolalar folklorida o‘yin qo‘shiqlar, sanamalar, qiziqmachoq, ovutmachoch, hukmlagich, yalinchoq, erkalama kabi janrlar mavjud bo‘lib, ularning o‘ziga xos jihatlari tahlil etilganda, ma’lum ma’noda kat-

talarning ishtiroki ko'zga tashlanadi. Folklorshunos olimlardan G'.Jahongirov, O.Safarov, Sh.Turg'unov, N.Safarovalar o'zlarining bir qancha maqola va tadqiqot ishlarida bolalar folkloriga oid masalalarni o'rganishgan. Bolalar folkloridagi ba'zi janrlar kattalar tomonidan (bolalar uchun) ijro etilsa, ba'zilari aynan bolalar tomonidan (garchi kattalarga taqlid sezilsa-da) ijro etiladi. Shu nuqtai nazardan bolalar folklorini ikki guruhga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Kattalar ijrosidagi va bolalar ijrosidagi namunalar shaklida. Chunki, tahlilda ijrochi bilan bog'liq jarayonlar janr xususiyatlarni aniqlashda muhim omil hisoblanadi.

Bolalar ijrosidagi sanamalar, hukmlagichlar, yalinchoqlar, qiziqmachoqlarning poetikasi tahlil etilganda kichik voqealarni qamrab olgani bilan o'ziga xosdir. O.Safarov bolalar folklorini o'rganar ekan ularning ijrosidagi har bir namunada bolalarning dunyoqarashlari bilan bog'liq hodisalar namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Bugungi kunda bolalar o'yin qo'shiqlari va aytimlari ijrosi anchagina passivlashgan. Ammo, ba'zi hududlarda yangi variantlari yuzaga kelgan. Og'zaki ijodning boqiy yashash tizimi ham ana shunday variantlilik bilan bog'liqdir. Bu har qanday folklor janrlari uchun xosdir.

Bolalar folklorining bugungi kundagi faol janrlaridan biri sanamalardir. Olim O.Safarov sanamalarning janr xususiyatlarini o'rganar ekan undagi asosiy mezon bolalarning bolalarga o'rgatish uslubi mavjud ekanligini ta'kidlaydi. Chunki bolalar folkloridagi asosiy janrlar bolalarning jamoasida o'rganiladi va o'rgatiladi.

S.Avezov sanamalarning mavzu-mohiyatiga va ohangiga asoslanib, uch guruhga bo'ladi:

1. So'qma sanamalar.
2. Voqeaband sanamalar.
3. Kumulyativ sanamalar [Avezov, 2004: 80].

S. Avezov voqeaband sanamalarda raqam va ma'noli so'zning o'zaro munosabati va qay birining ustuvorligiga ko'ra ularning ikki xilini: «Raqam sanamalar», «So'z sanamalar» kabi turlarga ajratib o'rganishni maqsadga muvofiq deb biladi. Shuningdek, sanamalarning bir o'yin turlarida muntazam qo'llanilishi yoki barcha o'yinlarda birdek iste'molda bo'lishi nuqtai nazaridan ham ikkiga bo'linadi: 1. Maxsus (xoslangan) sanamalar. 2. Umumiy barcha (o'yinlarda qo'llanilaveradigan) sanamalar.

Namangan viloyatida keng tarqalgan bekinmachoq tipidagi «Chikkildak» deb nomlanuvchi o'yindagi sanama maxsus(xoslangan) sanamalar tarkibiga kiradi. O'yinda besh-olti bola ishtirok etadi. «Uya» – «pakka»ni qo'riqlash uchun bitta navbatchi qolishi lozim bo'ladi. Uni aniqlash uchun o'yinning boshlang'ich qismi o'tkaziladi. Ikki ishtirokchi bola qo'llarini yuqoriga ko'tarib ushlagan holda «darvoza» yasaydilar. Qolgan ishtirokchilar bir-birlarini qo'llaridan tutib, halqa hosil qiladilar va «Semichka-semichka» sanama qo'shig'ini hammalari baravar aytib, birma-bir «darvoza»dan o'tib aylanadilar:

Semichka, semichka,
Men boraman urushga.
Urushlarni jang qilib...
Pod-ruch-ka!
O'yinning boshqa bir variantida esa:
Aka-uka anjir,
Darvozaga zanjir.
Darvozani ochinglar,
Cho'lga qarab qo'chinglar.

Tarkibida ruscha so'zlarning faol qo'llanganligi «Semichka-semichka» sanamasi «Aka-uka anjir» sanamasidan keyinroq paydo bo'lgan va parallel qo'llanilib kelgan.

«Chori chambar» o'yini sanamasi ham maxsus sanamalar sirasiga kiradi. Bolalar oyog'ini uzatib, doira bo'lib sanamani birgalikda sanaydilar. O'yinboshi sanama bo'g'inlariga mos ravishda bolalar oyoqlariga qo'lini tegizib, sanab boradi:

Chori chambar,
Biri anbar,
– Ola qush qayda?
– Ola qush tog'da.
Bir, ikki, uch
San turib, san chiq.

Sanamaning eng so‘nggi bo‘g‘iniga to‘g‘ri kelgan oyoq egasi o‘yinda yutqazgan hisoblanadi va qolgan ishtirokchilar tomonidan shart bajaradi.

Osmondan pichoq tushdi,
Nemisga qarab tushdi.
Nemis o‘laman dedi,
Jabbor ko‘maman dedi.
Eh, beh sen chiq,
Sening oting chumchuq,
Chumchuq jo‘xorini yeb ketdi,
Erta kelaman dep ketdi,
Poyezd yo‘lga chiqquncha,
Alladim, sulladim dep ketdi.

Bu sanamachiq ham shunday o‘yin o‘ynashdan oldin bir ishtirokchini tanlab olish uchun aytilgan. Bunda nega aynan nemis so‘zi ishlatilyapti? Tahminimcha ikkinchi jahon urushida nemislarning fashistik harakatlari barchaga ma’lum. Shuning bizning yurtimiz ham mustamlaka sifatida fashistlarga qarshi kurashgan. Otalarining urushga ketishi, shu urush tufayli ko‘pgina qiyinchiliklarga duch kelgan oilalardagi bolalar shu urushni keltirib chiqargan fashistlarni, ya’ni, nemislarni yomon ko‘rishgan. Shu tufayli balki o‘zlarining qo‘shiq va sanamachoqlarida ularni keltirib o‘tishgan. Buning isboti sifatida aynan osmondan pichoq tushgani-yu, uni aynan nemisga qarab tushgani, uning o‘laman deyishi, ya’ni, o‘lishi keltrilishini olishimiz mumkin.

Attim, battim, chumbattim,
Chumburabattim, chumbulchas.
Buni boshqacha variant ham bor:
Attim, battim, chimchuri,
Chimchuriga attim bom,
Bomba perim nazim chas,
Naza volni chorni chas.

Bu sanamani esa onamdan eshitganman. Uning matnidan ham ko‘rinib turibdiki, o‘sha davrlarda yurtimiz Chor Rossiyasi mustamlakasi bo‘lgani uchun ham ba’zi ruscha so‘zlarning aralashuvi mavjud bo‘lgan.

Bobom sho‘rva pishirdi,
Ichiga sichqon tushirdi,
Yemayman, yemayman,
O‘n birgacha sanayman.
Bir, ikki, uch, to‘rt, besh,
Olti, yeti, sakkiz, to‘qqiz,
O‘n, o‘kara o‘n, chippidon,
Chippidonni bolasi kingkong,
Kingkongni bolasi karkidon.

Bu kabi sonlar ishtirok etadigan sanamalar juda ham ko‘p uchraydi. Uning aynan son qatnashgan qismini o‘zi ham alohida sanama bo‘lishi mumkin. Chunki bunday sonli sanamalarning asosan yuqoridagi qismi asosan o‘zgarib turadi.

Yoki:
Toshkentda futbol bo‘ldi,
Abdurahmon go‘l urdi.
Buni senga kim aytdi?
Hakala kuchukcha aytdi.
Hakala kuchukcha o‘lsin.
Bolasi bizga qolsin.
Bolasini sotaylik,
Sabzi piyoz olaylik.

Sabzi piyoz achchiq,
Yuragimiz sanchiq.

Sanamaning «hakala kuchukcha» qismi ham boshqa sanamachoqlar tarkibida uchrashi mumkin. Sanama qancha uzun bo'lsa, ishtirokchining tanlanishi shuncha uzoqlashadi. Chunki sanama qisqa bo'lsa, tanlanadigan ishtirokchi bilinib qolishi mumkin. Uni uzunroq qilib, tanlanish imkonini ham oshirishgan.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, bolalar folklori o'ta murakkab yo'nalishdir. Buni ko'pgina folklorshunoslar ham ta'kidlagan. Shuning uchun ham bu sohada ilmiy tadqiqotlar nisbatan kamroq uchraydi. Chunki bolalarning tasavvurlari shunchalar boy bo'ladiki, ularning boy tasavvuri mevasi bo'lgan bu namunalarning ma'nosini anglab yetish uchun ular kabi tasavvurga ega bo'lish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avezov S. Sanama janri tabiati va badiiyati. – Toshkent, 2004. – 81 b.
2. Galiyev Sh. O'zbek bolalar o'yin folklori. – Toshkent: Fan. 1998. – 96 b.
3. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. – Toshkent: O'qituvchi. 1975. – 102b.
4. Safarov O. Safarova N. O'zbek bolalar o'yin folklorini o'rganish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 2010.
5. Safarova N. O'zbek bolalar o'yin folklori tabiati va badiiyati. – Toshkent, 2006. – 51 b.
6. Turg'unov Sh. Sanamalarining ayrim xususiyatlariga doir // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – B. 85-87.

XOJA VA RABG'UZIY

Dilafroz Nazarova

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi
ndilafroz476@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Xoja ijodida adabiy ta'sir masalasi hamda hikoyatlarining mavzu doirasi va adib mahorati o'rganiladi. Sulaymon alayhissalom, Luqmoni hakim, Iskandar kabi bir qator an'anaviy obrazlarning Rabg'uziy va Xoja ijodidagi turli qirralari ochib beriladi. Ushbu an'anaviy obrazdan ko'pchilik ijodkorlar foydalangan bo'lib, ulardan farqli ravishda Xoja qanday foydalanganligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sulaymon, Luqmoni hakim, Iskandar, hikoyat, o'ziga xoslik, an'ana, mavzu, tamoyil.

Annotation: The article examines the issue of literary influence in Khoja's work, as well as the scope of his stories and literary skills. Various aspects of the works of Rabguzi and Khoja of a number of traditional characters such as Sulayman alayhissalam, Luqmoni hakim, Iskandar are revealed. This traditional image has been used by many artists, and how Khoja used it in contrast to them will be analyzed.

Key words: Sulayman, Luqmoni hakim, Iskandar, story, originality, tradition, theme, principle.

An'ana va o'zaro ta'sir adabiyot hamda san'atning barcha turlariga tegishli bo'lgan ijodiy jarayon. Bunda ijodkor o'zidan oldingi ijod qilgan salafarlari tomonidan avloddan-avlodga o'tib kelayotgan mezon va qoidalariga asoslanib, ularning ba'zi tomonlarini takrorlaydi, qayta yaratadi, takomillashtiradi. Ana shunday ijodkorlardan biri Sayyid Podshohxojadir.

Xoja bir qator hikoyatlarining mavzusini xalqdagi mavjud naqlardan oladi. Sharq adabiyotida mashhur bo'lgan va donishmandlik ramzi sanalgan Luqmoni hakim, Sulaymon alayhissalom, Iskandar qatnashgan hikoyatlari alohida e'tiborga molik.

Luqmoni hakim sharq xalqlari orasida tengi yo'q hakim va donolik timsoli hisoblangan afsonaviy shaxs [O'zbek tilining izohli lug'ati, 1981:436].

Xoja Luqmoni hakim haqidagi hikoyatini "Miftoh ul-adl" asarining uchinchi "Zolimlarning bayonin qilur" bobida bayon etadi. Hikoyatda keltirilishicha, Luqmoni hakim bir qul edi. Xojasi bir kuni Luqmonga falon joyga bug'doy ekkil, yana falon joyga arpa ekkil deydi. Luqmoni hakim borib arpa ek degan joyga bug'doy, bug'doy ek degan joyga arpa ekadi. Ekin yetilgach, xojasi kelib qarasa, aytganidek

ekilmagan edi. Xojasi Luqmoni hakimdan nega bunday qilganligini soʻraydi. Luqmoni hakim esa shunday javob beradi: “Ey xoja, nechukkim yozuq oʻrninda savob bitar, savob oʻrninda yozuq bitar. Tunu kun zulm qilursan, taqi qiyomatda savob umid etarsan” [Podshohxoja, Inv № Д-4656:147b-148a varaqlar]. Xojasi bu soʻzlarni eshitib bir oh urdi va jami qilgan gunohlari uchun tavba qilib, istigʻfor qildi hamda Luqmoni hakimni ozod qildi. Hukoyat xulosasi “Nima eksang, shuni oʻrasan” bilan yakunlanadi.

Ayni shu hikoyat Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy” asarida ham keltirilgan boʻlib, Rabgʻuziy avval Luqmoni hakimga bir qissa bagʻishlaydi. Unda Luqmoni hakim Dovud alayhissalom davridan boʻlib, uzun tishli bir habashiy qul edi. U bir ming besh yuz yil yashadi. Bir boyning quli edi. Xojasi uni ozod qildi. “Aytadilarki, Olloh unga ikki farishtasini yuborib, “Ey Luqmon, tilasang senga yalovochlik beraling, tilasang hikmat beraling” deganida, Luqmon aytadi: “Manga hikmat kerak. Hikmat maʼnisi qoʻni, pishigʻishligʻ boʻlur”...[Rabgʻuziy, 1990:74]. Bundan koʻrinadiki, Olloh Luqmoni hakimga donishmandlik ato qilgan. Endi Xoja hikoyatiga oʻxshash hikoyatini koʻrib chiqamiz. “Hikoyatda kelmish. Bir kuni xojasi Luqmonni bugʻdoy ekkali izdi. Luqmon borib arpa ekdi. Xojasi aydi: “Bugʻdoy ek tedim, ne uchun arpa ekting?” Luqmon aydi: “Arpa eksa bugʻdoy unmasmu?” Xojasi: “Unmas”. Luqmon aydi: “Andogʻ boʻlsa sen ham yomonliq ekib, yaxshiliq umid etmagil” [Rabgʻuziy, 1990:76]. Bu hikoyatini Rabgʻuziy yaxshilik va yomonlik kurashi sifatida bayon etgan.

Har ikkala ijodkor yaratgan hikoyatlar mazmuni bir-biriga uygʻundir. Birida zulm qilib, qiyomatda savob kutma desa, biri yomonlik qilib, yaxshilik kutmaslik haqida ogohlantiradi.

Hikoyatlarida koʻp uchraydigan obrazlardan yana biri Sulaymon paygʻambar obrazidir. Bu obraz hikoyatlarida adolat timsoli sifatida eʼtirof etiladi. Sulaymon alayhissalom qatnashgan bir qator hikoyatlarida Xoja xalq ogʻzaki ijodida mavjud va xalq orasida mashhur boʻlgan syujetlardan foydalaniladi. Birgina “Sulaymon, pashsha va yel” hikoyatida Xoja ikki tarafni tinglab, adolat bilan qaror chiqarish kerakligini, aks holda, hukumdor adolatiga putur etishi mumkinligini qayd etadi. Buni Sulaymon paygʻambar tilidan shunday bayon etadi: “Adolat qoidasi butururkim, ... ikkisin barobar soʻrmoq kerakdur, har soʻzlari boʻlsa bir-bir oytgʻoylar, to hokim alarning soʻzini bilib hukm qilgʻoy” [Poshshoxoja, 1962:47].

Rabgʻuziy oʻzining “Qisasi Rabgʻuziy” asarida ham Sulaymon alayhissalom obrazidan unumli foydalangan. Dastlab Sulaymon alayhissalomga bir qissa bagʻishlaydi. Unda Alloh taolo hamma hayvonot va parrandalarning tilini bu kishiga bildirgani, yer yuziga podshoh boʻlganliklari, ins-u jin, dev-u parilarni Sulaymon farmonida qilganligi, toʻrt oyoqli hayvon va jonzorlar unga muteʼ boʻlgani, shamolning boʻysunganini bayon etadi. Soʻngra ushbu obraz bilan bogʻliq bir nechta hikoyatlar keltiradi. Masalan, “Sulaymon qarinch bilan soʻzlashgani” hikoyati. Hikoyatda Sulaymon alayhissalom taxtlari va lashkarlari bilan ketayotganida bir qarinchaning faryodini eshitadi. Qarinch aytardi: – Mening farmonimdagilar borki, hammang yer ostiga qochinglar, hazrat Sulaymonning lashkarlari oldida halok boʻlasan. Sulaymon bu ovozni eshitib, qarinch bilan savol-javob qiladi. “Qarinch aydi: Sen maliksen, men ham malikmen. Mavli taolo manga qirq tabaq yer, mulk berdi. Tekma tabaq yerda sarhanglarim bor. Tekma bir sarhang birla qirq ming qarinch sherik bor. Mavlo taolo yorligʻi boʻlsa yer yuzida bir dushmani qoʻymagʻoyman...” [Rabgʻuziy, II kitob, 1990:66]. Shundan soʻng Sulaymon paygʻambar Allohdan barcha jonivorlar rizqining bir kunligini bersam, – deb soʻraydi. Qoʻlingdan kelsa qilgin, – degan xitob keladi. Sulaymon paygʻambar qoʻidan kelgan barcha ishni qildi. Birgina baliq dengizdan chiqib, 8 oy davomida toʻplangan ozuqani ikki urinishda bitiradi... Xulosa sifatida esa Allohning “Ey Sulaymon, rizq berish mening ishimdir, yemak va ichmak sening ishingdir” – degan xitobi keladi. Yaʼni rizq Allohdan ekanligi kitobxonga uqtiriladi. Ijodkorlarning biri Sulaymon alayhissalom obrazidan adolat timsoli sifatida foydalangan boʻlsa, boshqasi diniy nuqtayi nazardan yoritgan.

Xoja Iskandar Zulqarnayn obrazidan ham unumli foydalangan. “Iskandar Zulqarnayn va darvesh shahzoda” hikoyatini shunday keltiriladi: “Ayturlarkim, Iskandar Zulqarnayn bir viloyatgʻa yetishdi va aytikim bu viloyatning hokimini olib kelinglar, bu viloyatni unga berib, uni tarbiya qilayin. U viloyatning aholisi aytilarki, bu viloyatning bir shahzodasi bordir. U kishi tarki dunyo qilib, qabristonda yashaydi. Iskandar uni keltirishini soʻraydi. Lekin u shoh boʻlishni istamasligini, yaʼni “Xalqi olamni kelur yeri chu goʻriston erur, Aning uchun ganji goʻristonni aylabman maqom” deb bormaydi. Iskandar uni olib kelish uchun ikkinchi marta odam yuboradi. Bu safar u qoʻlida ikki oʻlganning suyagini olib keladi va Iskandarning oldiga qoʻyadi, deydi: – Bu suyaklarning qaysi biri shohning suyagi, qaysi biri gado-

niki? Buni farq qila olasanmi? Iskandar bunga javob berish mumkin emasligini aytadi. Devona shahzoda: O'lgandan so'ng podshoh bilan gadoning farqi yo'q ekan, shohlikdan murod, maqsad, foyda ham yo'qligini aytadi. Iskandar unga seni devona derlar, sen juda oqil kishi emishsan, kel, bu mamlakatning podshohligini qabul qilgin, deydi. Shahzoda Iskandarga mening qo'limdan shohlik kelmas deb javob beradi. Iskandar yana shohlikni taklif qilganda, shahzoda menga to'rt narsa bersang, shohlikni qabul qilaman deydi. Iskandar to'rt narsani aytgil, qo'limdan kelsa, berayin. Devona aytdi: Avval bir tiriklik bergilkim, uning so'ngida o'lim bo'lmasin; yana bir yigitlik bergilkim, uning so'ngida qarilik bo'lmasin; yana bir g'aniylik (boylik) bergilkim, uning so'ngida faqirlik bo'lmasin; yana bir shodlik bergilkim, uning so'ngida g'amginlik bo'lmasin. Iskandar aytdi: Ey devona bu to'rt narsani men bera olmasman. Uni Haq taoloning o'zi berar. Undan tilagin. Bunga Iskandar javob topmadi [Poshshoxoja 1962, 30-31].

Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida esa alohida Zulqarnayn qissasi berilgan. Asarda berilishicha, Zulqarnayn Iskandariya elidan bo'lgani uchun, u joyning nomi Iskandariya deb nomlanganini, Zulqarnayn nomini olishiga sabablardan biri yerning ikki "qarn"iga, ya'ni mashriqdan mag'ribgacha bo'lgan hududga qadami yetgani uchun bo'lsa, yana biri "qarn" arab tilida "muynuz" (shox) ma'nosini ifodalab, Zulqarnaynning ikki oltin shoxi borligi sababli va yana biri ikki qarn (ikki asr) yashaganligi haqida ma'lumotlar berilgan [Rabg'uziy 1991, 88-95]. Iskandarning payg'ambar yoki shoh ekanligi borasida tortishuv borligini aytib nabiy deydiganlar Qur'oni Karimning "Kahf" surasidagi "Qulnaa ya zal-qarnayn" oyatini isbot sifatida keltirishini aytadi. "Qisasi Rabg'uziy" asarida keltirilgan Iskandarning dunyoni kezib, shaharlar bunyod etib, ko'p manzillarni obod etgani, ya'juj va ma'jujlarga qarshi kurashgani, obihayotni izlab yo'lga chiqqani shular jumlasidandir.

Xoja yuqoridagi hikoyatida bandasiga har qanday vazifani Alloh berishini, undan o'tib banda hech narsa qilolmasligini, har narsani faqat Allohdan so'rash vojib ekanligini uqtiradi. Rabg'uziyda esa faqat Iskandar Zulqarnayn haqida qissa bayon etilgan bo'lib, u haqida hikoyat keltirilmagan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Xoja va Rabg'uziy asarlarida tilga olingan an'anaviy obrazlardan o'z maqsadlari yo'lida unumli foydalanishgan. Asarlarda berilgan ma'lumotlar bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Podshohxoja. "Miftohi ul-adl" ning qo'lyozma nusxasi. Inv № Д-4656. 210 varaq.
2. Носируддин Бурхонуддин Рабғузӣй. Қисаси Рабғузӣй. 1 ва 2 китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990.
3. Мирзааҳмедова М. Хожа. – Т.: Фан. 1975.
4. Пошшохожа. "МИФТОХ УЛ-АДЛ" ва "ГУЛЗОР" дан. – Т.: Ўзадабийнашр, 1962.
5. Иброҳимов А. XVI аср адабиётининг асосий хусусиятлари. – Т.: Фан, 1976.

TASAVVUFİY OBRAZLAR TALQINI HAQIDA OLIMLARNING FIKRLARI

Rahim Mardanov,

Jizzax politexnika instituti o'qituvchisi
rahimmardanov42@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada istiqloлга erishganimizdan keyin milliy navoiyshunoslik fanida katta tadqiqot ishlari olib borilib, mutafakkir shoir ijodiy merosi alohida fan sohasi sifatida jadal rivojlanishi, Navoiy ilmiy va badiiy merosini har tomonlama tadqiq qilish imkoniyati, eng muhimi, Navoiy ijodiga tasavvufning ta'siri haqida olimlarimiz qarashlari haqida fikr yuritamiz.

Kalit so'zlar: tasavvufiy obrazlar, navoiyshunoslik, ilohiy ish, nafs, xudbinlik, o'zim bo'lay falsafasi.

Abstract: In this article, we will discuss the research work carried out in the field of national poetry after the independence, the rapid development of the creative heritage of the poet as a separate field of science, the possibility of comprehensive research of the scientific and artistic heritage of Navoi, and most importantly, our scientists' views on the influence of imagination on the work of Navoi.

Key words: mystical images, metaphysics, divine work, ego, selfishness, philosophy of being myself.

Navoiyshunos olim N.Komilov fikricha, Navoiy kuylagan reallik ilohiy sifatlarning mazhari va jilosi, ilohiy mazhardan ilohiy manbaga qarab boradigan ruh mutasavvuf shoir uchun eng go’zal ruhdur. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, adabiyotshunos olim Navoiy va uning salafarlari asarlarini so’fiylar o’z maqomida, oddiy kitobxonlar o’z maqomida anglaganligini qayd qilarkan, shuning uchun ham salafarlari qatori Navoiyning asarlari ham ko’p ma’noli, har bir ifoda yetti qavat parda ichiga yashirganligini ta’kidlaydi va buni ulug’ shoir she’riyatida mahbub deganda allohni, payg’ambarni, pirni va sevgan kishisini anglash, soqiy deganda, ham ayni shu to’rt tushunchani e’tiborga olish, lab deganda, pirning so’zini, ilohiy fayzni, qosh deganda, ilohiy olam bilan moddiy olam chegarasini, bel deganda, komil inson xayolini, ingichka bel deganda, komil inson xayolining nozikligini, ko’z deganda, komil insonning o’zini nazarda tutish mavjudligi bilan isbotlaydi. Shu bilan birga, bu timsollarni batafsil anglamay, so’fiyona she’rni anglash mumkin emasligiga, ana shu timsollar orqali Navoiy lirikasida solih obrazi gavdalantrilishini diqqatni tortadi. Olimning fikricha, ulug’ shoir she’riyatida ushbu timsollar orqali tariqat yo’lidagi musofir, ya’ni solikning kechinma va hayajonlari, mahbub yodidagi talpinish, sarxushligi va xumori, vasl damlaridagi shodligi tasvirlanadi. Olim, umuman, Navoiyda insonning iloh tomon ko’tarilishi (uruj) asosiy g’oyaligiga diqqatni tortib, shoir shu yo’l iztirobi va martabalarini turli vositalar bilan tasvirlaydi, degan xulosaga keladi. [Komilov, 1996: 163]

Atoqli olim N.Komilovning ta’kidlashicha, nafs xudbinlikni, o’zim bo’lay falsafasini tug’diradi, ya’ni nafs domiga tushgandan keyin, kishi hech narsadan tap tortmaydi, harom-harishdan hazar etmay, boshqalar hisobiga bo’lsa ham yaxshi yashashni o’ylaydi. Oqibatda u zolim, berahm, riyokor bo’lib qoladi. [Komilov, 1996: 134]

Shuning uchun tasavvufda solikdan tiyilish, qanoat, sabr-u faqirlik talab etiladi va solikning eng katta dushmani sifatida nafs keltiriladi. Bundan tashqari, tasavvuf adabiyotida nafs va uning turfa shakllarini ifodalovchi ko’plab timsollar yaratilgan. Ba’zi mutasavvuf shoirlar nafsni makkora ayol, dunyo, shayton, daydi it yoki ruh etagiga yopishgan ifloslik sifatida tasvirlaydilar.

Alisher Navoiy nafsni, inson bolasining eng g’addor dushmani sifatida ta’riflaydi. “Sen nafsga qaram bo’lib, dushmanni asir olib, bandi etishing mumkin, ammo sening nafsdan ko’ra kuchliroq dushmaning yo’q, qurbing etsa, uni asir ol”, deydi Navoiy.

Yana bir baytida nafs itini yengishni o’rmon sherini yengishdan ustun qo’yadi:

***Besha sherin gar zabun qilsang shijoatdin emas,
Nafs itin qilsang zabun, olamda yo’q sendek shujo’.***

“Badoye’ul-bidoya”, 309-g’azal

Ya’ni: Agar sen o’rmon sherini engsang, bu shijoatdan emas, bordi-yu, nafs itini mag’lub qilsang, unda bu olamda senday mard yo’qdir. Navoiyshunos olim I.Haqqul fikricha, zohiriy tomondan qaralganda, oriflar butparastlik bayrog’ini baland ko’targan, butga imon keltirishda namuna ko’rsatgan kishilar sanaladi. Aslida ularning tushunchasida “but” ishq va vahdat ramzini anglatgan. Demak, ashyolar borliqning zuhuri ekan, “but” ham o’sha ashyolardan biri, xolos.

Olim buning isboti sifatida mutasavvuf olim Mahmud Shabustariyning quyidagi fikrini keltiradi: “Ey oqil inson, yaxshilab o’yla. Tavhid yuzasidan butning yolg’onligi yo’q. Bilgilki, uning yaratuvchisi ham qodir xudodir. Neki haqdan yaralsa, u haqiqatdir... agar musulmonlar but nimaligini anglaganlarida edi, din - bu butparastlik ekanligini bilgan bo’lurdilar... axir, Alloh xohish etmasa, kim ham butning yuziga chiroy baxsh etar va kim butparast bo’la olardi?” Mutasavvuf olimning bu savoliga olim, albatta, hech kim, deb javob beradi va mana shuning uchun ham Navoiy she’rlarida tarsoparastlik va butparastlik g’oyasi izchil va keng targ’ib qilinganligini, mana shuning uchun navoiy “riyoiy ka’ba” dan “dayri fano”ni ustun qo’yg’anligiga diqqatni tortadi:

***Riyovu ka’badin dayri fanog’a
Kirib gar butqa zohir qildim imon.***

Atoqli navoiyshunos I.Haqqul Alisher Navoiy g’azaliyotida uchraydigan o’nlab she’riy timsollar qatori “gul”, “gulob”, “ter” ham turli ma’nolarda tatbiq etilganligiga urg’u beradi. Buning isboti uchun olim shoirning ba’zi g’azallarida “gul”, shuningdek, “ter” ga boqiy go’zallik, ma’shuqa ramzi sifatida murojaat etsa, ayrim o’rinlarda undan ilohiy ma’rifatga oshnollik, irfon zavqiga erishish ma’nosida foydalanganini ta’kidlaydi va buni shoirning quyidagi baytlar bilan isbotlashga intiladi:

***Har yon ul yuzda ter oqizdingmu?
Yo oqar mehr chashmasidin su?***

Navoiyshunos olimning fikricha, bunday satrlar kishi xayolini shu darajada o'ziga rom qilib, sehlrab olgani uchun ularda botiniy ma'no ham borligi haqida hatto o'ylab ham ko'rish xotirga kelmaydi. Olim zarurat va ehtiyoj tug'ilganda bu haqda o'ylash kerakligini ta'kidlab, aks holda mutafakkir shoirning quyidagi kabi baytlarining mazmun-mohiyatini to'g'ri anglash ham, sharhlash ham mumkin emasligini qayd etadi:

***Yerga sochqan ter fano dashtida solik jabhasi,
Gavhari maqsudidin har dam nisoredur yana.***

Navoiyshunos I. Haqqul ushbu baytdagi "ter" so'ziga diqqatni qaratib, qator savollarni o'rta qo'yadi: "shoirning ushbu so'zni qo'llashdan muddaosi nima? nechun uni solikning maqsad gavhari nishonasi o'laroq qabul etish kerak?" Olim bu savollarga ishonarli javob qaytarish uchun islomiyatda ter "tarixi"ga nazar tashlash lozimligini eslatadi va quyidagi dalillarni keltiradi: "*O'n ikkinchi mo'jiza: muborak peshonalari erdiki, andin terlari tomg'on erdi, darhol ul tikan gul bo'ldi. Onhazrat sallallohi alayhi vasallamning terlarini ashob yuzlariga surtor edilar, toki xushbo'y bo'lg'aylar*". ("Muhammad alayhissalomning mo'jizalari" kitobidan.)

Adabiyotshunos olim N. Bozorova ko'ngilning badiiy obraz sifatida shakllanish tarixi va tasavvuf she'riyatida tutgan o'rni, turkigo'y shoirlar ijodida ko'ngil timsolining qiymati va Navoiyning bu boradagi yutuqlari tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlari samarasi o'laroq "Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi" nomli monografiyasini yaratdi. [Bozorova, 2009:] Olima unda oddiy so'zning poetik obraz sifatida shakllanishi, ma'lum g'oyaviy-badiiy vazifa bajarishi va yangicha mazmunda talqin etilishi, uning o'ziga xos tarixi va tadriji mavjudligini ko'rsatadi. Kitobda xalq og'zaki ijodi, turkiy pandnoma adabiyoti, shuningdek, Qur'oni Karim va hadisi sharif asosida ko'ngilning badiiy adabiyot, ayniqsa, tasavvuf she'riyatida ilohiy maskan, sirlar xazinasi sifatida talqin etilishi, mutasavviflarning ko'ngil xususidagi qarashlari, ko'ngilning inson ma'naviy-ruhiy olamidagi o'rni, Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniy kabi mutasavvif shoirlarning ko'ngil obrazini qo'llash tajribalari xususida chuqur mulohaza yuritilgan. Adabiyotshunos olim ushbu kitobida Navoiyning ilk rasmiy devoni "Badoye' ul-bidoya" vositasida ko'ngil obrazining tasvir va talqin darajasini belgilab bergan, shuningdek, devondagi g'oya, obraz va ifoda uyg'unligini ilmiy nuqtayi nazardan yoritib bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Asarlar. O'n besh jildlik. 13-jild. – T.: 1966.
2. Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. – T.: Fan, 2009.
3. Haqqulov I. Navoiyga qaytish (yakuniy qism). – T.: O'zFA, 2019.
4. Ishoqov Y. Navoiy poetikasi. – T., Fan, 1983.
5. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. – T.: Yozuvchi, 1996.
6. Olim S. Naqshband va Navoiy. – T.: O'qituvchi, 1996.
7. Ramazonov N. Navoiy ijodida faqr talqini va faqir obrazi. – T.: Fan, 2015.

ALISHER NAVOIY QIT'ALARI XUSUSIDA

Sardor Jo'raqulov

GulDU, O'zbek adabiyotshunosligi
kafedrası o'qituvchisi
sardorjoraqulov257@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida qit'a janrining shakllanishi, uning taraqqiyoti, Alisher Navoiyning ushbu janr takomiliga qo'shgan hissasi, Navoiy qit'alarida ma'naviy-axloqiy qarashlarning aks etishi, qit'alarda turfa mavzularning aks ettirilishi kabi jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: qit'a, badiiy ifoda, mavzular ko'lami, didaktik mazmun, shakli ifoda.

Abstract: This article focuses on aspects such as the formation of the qit'a genre in Uzbek litera-

ture, its development, Alisher Navoi’s contribution to the improvement of this genre, the reflection of spiritual and moral views in Navoi’s continents, and the reflection of various themes in the continents, directed.

Key words: kit’a, genre, artistic expression, scope of topics, didactic content, formal expression.

Qit’alar voqelikni, inson fikr va his-tuyg’ularini o’z badiiy ifoda usullari hamda xarakteriga mos tarzda tasvirlaydi. O’zbek adabiyotshunosligi tarixida ko’plab lirik janrlar yuzasidan biror ijodkor asarlari bo’yicha muhim nazariy fikrlar bayon etilgan, qator tadqiqotlar yaratilgan. Lekin aynan qit’a janri bo’yicha maxsus monografik tadqiqot ishi hali yuzaga kelmaganligi qiziqarli holatdir. Chunki ushbu janr ancha yillardan beri ko’plab olimlarning diqqat markazida bo’lib kelmoqdi. Xususan, Y.E.Bertels, A.Mirzoyev, A.Hayitmetov, A.Abdug’afurov, Y.Is’hoqov, R.Orzibekov, L.Serikova va boshqa adabiyotshunoslarning qit’a haqidagi ilmiy qaydlari hamda maqolalari shular jumlasidan.

Qit’alarning har biri yaxlit asar bo’lib, biron mavzuga bag’ishlanishi, boshqa lirik janrlarga nisbatan qit’ada shakl va mazmun erkinligi ustun bo’lishi, mavzu doirasi ham nisbatan keng bo’lishi, ijtimoiy-siyosiy, diniy-falsafiy axloqiy-ta’limiy va boshqa mazmundagi fikrlar hajv va hazil-mutoyiba asosida shakllantirilishi ma’lum. Mumtoz adabiyotimizda qit’alar shoirlarning hayotiy tajribalariga asoslangan holda ham yaratilgan. O’zbek mumtoz adabiyotida qit’aning ilk namunalari “Devonu lugotit turk” asari tarkibida hamda Xorazmiy, Yusuf Amiriy, Gadoiy, Lutfiy va boshqalar ijodida mavjud.

Qit’a janri taraqqiyotiga Alisher Navoiy o’zining ulkan hissasini qo’shganligi shoir ijodidagi uch yuzdan ortiq qit’aning mavjudligi ham dalolatlaydi. Alisher Navoiy qit’alari mavzu jihatdan ham turfa xil mazmunga ega bo’lib, shoir ushbu janrni mustaqil janr darajasiga ko’tarilishiga ham sababchi bo’lgan deyish mumkin [Haqqulov, 1978: 12]. “XVI – XIX asrlarda Bobur, Poshshoxoja, Munis Xorazmiy, Shavqiy Kattaqo’rg’oniy, Shukuriy Farg’oniy, Ogahiy, Miriy, Avaz O’tar, Almaiy va boshqa shoirlar Naioiy an’alarini davom ettirib, o’zbek qit’anavisligiga hissa qo’shdilar” [wikipedia, 2024:2]. XX asrga kelib, Habibiy, Sobir Abdulla, Maqsud Shayxzoda, Mirtemir, Chustiy, Charxiy, E.Vohidov va boshqalar qit’alar yaratgan ijodkorlar sifatida bu janr takomiliga o’z hissalarini qo’shganlar. So’nggi davr lirikasida yaratilayotgan qit’alar, asosan, barmoq vaznida yaratilmoqda.

Qit’a janri tugallanmagan she’r ham deb yuritilgan. Qit’aning nisbatan erkin usulda yozilishi shoirlar ijodiga keng imkoniyat tug’dirgan. Zahiriddin Muhammad Bobur qit’alari ham uning tarjimayi holi bilan bog’liq. Masalan, “Ne qilayin sening bila, ey til”, “Xurosonga ul oy tortib cherik, Kobul sari yonduk” misralari bilan boshlangan hamda ijtimoiy mavzudagi, “Otani chunki qibla debturlar”, “Noumid buldum, ey mug’ul sendin” o’z ifodasini topgan.

Alisher Navoiy qalamiga mansub qit’alar yuqorida ham aytib o’tilganidek, turfa mavzularni qamragan bo’lib, unda ijtimoiy hayot muammolari aks ettirilgan. Xususan,

Ey ko’ngul, tan taxtasin bu qa’ri yo’q girdobdin

Istasang sohilg’a chekmak, bilki, bu oson emas.

Piru iste’dodu tavfiq o’lmasa bo’lmas bu ish,

Kimdururkim, bag’ri bu hasratdin oning qon emas [Navoiy, 1987: 467]

qit’asida inson qalbi xususida so’z yuritilib, uni shoir bir ummonga o’xshatadi. Qalbning inson tanasidagi tubi ko’rinmaydigan girdobga mengzaydi va undan sohilga chiqish oson ish emasligini uqtiradi. Va bu holatni shoir ustoz-shogirdlik munosabatlari bilan bog’laydi va qalb ummoniga undagi yor ishqi tufayli hosil bo’lgan ko’z yoshlar yoki g’am seli ummoniga g’arq bo’lmaslik uchun yo’l ko’rsatuvchi pir, iste’dod va tavfiq zarurati xususida so’zlaydi. Agar shu zaruratlar bo’lmasa, uning bag’ri hasratdan qon bo’lmaydi yoki bu dardning mohiyatini to’laqonli his etmaydi. Ko’rinadiki, mazkur qit’a tasavvufiy mazmunda bo’lib, orif shoir sulukning Yaratgan vasliga erishishi yo’lida unga yo’lboshlovchi, ya’ni piri komil va o’zidagi bunga rag’bat, tavfiq bo’lishi ham talab etilishi xususida fikr yuritilgan. Ya’ni mutasavvuf shoir sulukning Olloh ishqi vasliga musharraf bo’lishi yo’lida chekish lozim bo’lgan mashaqqatlar va munosib yo’lboshchi zarurati xususida fikr yuritilmoqda.

Haq zotig’a biravki, xirad birla fikr etar,

Otin el ichra oqilu farzona aylabon.

Miqdorini tengiz suyining istar anglamoq,

Lekin hubob jomini paymona aylabon [Navoiy, 1987: 469].

Qit'aning mazmuni quyidagicha: Tangri zotining haqiqatida aql lol va nodon, oqillar esa bemajolu hayrondi. Kimki odamlar ichida o'zini oqil va dono ko'rsatib Tangrining zoti haqida aql bilan fikr qilmoqchi bo'lsa, u go'yo qo'liga pufakdan jom olib, dengiz suvining miqdorini bilmoqchi bo'lgan kishiga o'xshaydi.

Yo'ldin ozdi har mulozimdinki, g'aflat aylading,
Budur oyin gar gadolig'dur ishing, gar shohlig'.
Urkudar eldekki chiqti kecha yo'ldin markabi,
Ko'z yumub ochquncha chunkim qilmadi ogohlig'.
Olam ahlida mulozimlar erur hayvon kebi,
Qaysi g'aflat anglag'och zohir qilur berohlig' [Navoiy, 1987: 473].

Mazkur qit'aning mazmuni quyidagicha: Fahmsiz mulozimlar g'aflati va ular bilan biror ish qilmoqning mashaqqati haqida Mulozimlarningdan g'aflatda bo'lsang – bexabar qolsang, ular yo'ldan ozadi. Bu borada gado bo'lsang ham, shoh bo'lsang ham farqi yo'q – baribir shunday bo'ladi. Mudrab qolgan elning ulovi kechasi adashib ketganidek, ular ham ko'z yumib ochquncha ogoh bo'lmasang, tezda yo'ldan chiqadilar. Xojasining g'aflatini anglagach, beboshlik qiladigan mulozimlar bu olamda ayni hayvon kabitirlar. Ya'ni, insonlar fahmsiz mulozimlar g'aflatida va alar bila maosh o'tkarmak mehnatida.

Ko'rsang, ey zohid, muqomirvash qalandarpeshaye,
Bo'lma ko'p mashg'ulu dunyo shug'lidin qil ijtinob.
Dona o'ynab vajhin isor etsang, andin yaxshikim,
Evurub tasbihi yormoq sudin etgaysen hisob [Navoiy, 1987: 475].

Ya'ni ma'nosiga ko'ra, qalandarlikni odat qilgan qimorboz tabiatli ey zohid, bu dunyo ishlari bilan ko'p shug'ullanmay ulardan chetlash, dona o'ynab, yaratganga o'z hurmatini izhor etsang, tasbih o'girib, oltin foydasiga ega bo'lasan. Ya'ni o'zining sidqidildan qilgan toat-ibodati orqali Yaratganning cheksiz marhamatiga ega bo'ladi.

Poklar joni bo'lur ozurda tazvir ashkidin,
Ko'zgu ruxsori nechukkim zang tutqay nam bila.
Rostlar ko'nglini aylar tiyra nodon yovadin,
Sham'ni ul nav'kim johil o'churg'ay dam bila [Navoiy, 1987: 481].

Bunda ko'zguning yuzi namlik tufayli xira tortganidek, halol kishilarning joni yolg'on ko'zyoshlaridan ozor chekishi xususida so'z ketmoqda. Shamni johillar o'z nafasleri bilan o'chirgan kabi to'g'ri kishilarning ko'ngli yolg'on so'zlardan xira tortadi, dili xufton bo'ladi. Bunda Navoiy hazratlari husni t'alil san'atidan unumli foydalanib, halol kishilar va rostgo'ylarning aldangan, firiblangan holatlarini asoslab ko'rsatadi. Halol kishilar qalbi ozorlanishini ko'zguning suv bug'i tufayli xira bo'lishi kabi hayotiy asosdan foydalangan bo'lsa, rostgo'ylar qalbi ozorlanishi holati uchun shamning hohil kishilar tomonidan pufab o'chirilishi holatini asos sifatida keltirib o'tadi.

Navoiy qit'alari g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk bo'lib, ularda shoirning kundalik hayotdan olgan muhim taassurotlari, turmushning turli masalalari borasidagi fikr-mulohazalari, falsafiy mushohadalari o'ziga xos shaklda haqqoniy ifodalangan.

Chun g'araz so'zdin erur ma'ni anga,
Noqil o'lsa xoh xotun, xoh er.
So'zchi holin boqma, boq so'z holini,
Ko'rma kim der ani, ko'rgilkim ne der [Navoiy, 1987: 483].

Qit'a badiiyatini kuzatar ekanmiz, bu shoirning mahoratini anglashimizga yordam beradi. She'rda gi noqil va so'zchi bir ma'noda (noqil – umumiy ma'nodagi so'zlovchi, so'zchi – ayni paytda gapirayotgan kishi) kelgan.

Keyingi misralarda o'zakdosh yoki aynan takrorlanayotgan so'zlar zidlikni ifodalashga xizmat qilgan. Hol so'zi o'zaro omonimlik munosabatida: so'zchi holi birikmasida hol so'zi ko'rinish, shakl ma'nosida, so'z holi birikmasida esa so'zning ma'nosi o'rnida qo'llanilgan. Boqmaslik kerak bo'lgan so'zchi, boqish kerak bo'lgan narsa esa so'z ekan, so'z va so'zchi o'zakdosh leksemalarining kontekstual zidligi oydinlashadi. Boq-boqma, ko'rma-ko'r, kim-ne ham o'zaro tazodiy juftliklardir. Qit'adagi so'zchi-so'z, holin-holini, boqma-boq, ko'rma-ko'r, kim(olmosh) – kim (bog'lovchi), der-der so'zlari tak-

roridan takrir va ishtiyoq san’atlari yaratilgan. Shoirning mahorati shundaki, shakily o’xshashlikdan ta’kid uchun foydalangan, qarama-qarshi tushuncha va holatlar yonma-yon qo’yilishi ma’naviy bo’rttirishga xizmat qilgan. Bu tasvir va ifodalar orqali so’zlovchi xoh xotin, xoh er bo’lsa ham so’zdan maqsad undagi ma’nodir. So’zlovchining holiga boqma, so’zning holiga boq, uni kim aytayotganiga qarama, nima deyayotganiga qara degan mazmun ifodalangan.

Xullas, Alisher Navoiy qit’alarida insonlarning hayot tarzi, inson ma’naviyati masalalari, ilmsizlik, kibr va zulmni qoralash, nohaqliklarni bartaraf etishga undash kabi ko’plab jihatlar aks ettirilgan. Qit’a janridagi asarlar turfa muammolar tavsifi bilan birga ijodkor ma’naviyati, hayotga munosabati va umri davomida chiqargan xulosalaridan tarkib topadi. Mazkur janrning boshqa mumtoz janrlardan farqi ham uning mavzu tanlamasligi va erkin ifoda uslubida ko’rinadi. Qit’aning qo’fiyalanish tartibi matla’siz g’azalga o’xshashi esa ushbu janrda ijod qilish qulay ekanligini dalolatlaydi. Qit’aning aksar didaktik mazmunda ekanligi uning sharqona janrlardan biri ekanligini ko’rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, 4 жилдди. – Тошкент, Фан, 1983-1985.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. Хазойин ул-маоний. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 703
3. Ҳаққулов И. Қитъа ва ғазал муносабатига доир. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 1978 йил 6-сон.
4. Irodaxon Toshkenboyeva. Navoiy qit’alarida ma’naviy-axloqiy masalalarning badiiy ifodasi. <https://cyberleninka.ru/search?q=Irodaxon%20Toshkenboyeva&page=1>
5. Karimov O. Mumtoz she’riyat janrlari. – N.: Namangan, 2015. – 78 b.
6. Раҳмонбек Орзибеков. Лирикада кичик жанрлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – Тошкент, 1976. – 168 б.
<https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/alisher-navoiy-qitalar-xurshid-davron-sharh.html> [https://uz.wikipedia.org/wiki/Qit%CA%BCa_\(lirik_janr\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Qit%CA%BCa_(lirik_janr))

BADIIY ASAR TARIXIYLIGI: UMUMNAZARIY TAMOYILLAR

Olmos Xurramov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o’zbek tili va adabiyoti universiteti o’qituvchisi
kburamov.@navoiy-uni.uz

Annotatsiya: Maqolada adabiyotshunoslikda tarixiylik muammosi, tarixiylik va zamonaviylik sintezi, tarixiy talqinning muayyan asar yozilgan davr, ijtimoiy, ma’naviy hayoti, etik, estetik nuqtayi nazarlari bilan munosabati masalasiga urg’u beriladi. Tarixiy asarlarda tasvir etilgan madaniyatlar keshuvi aniq dialektik, ijtimoiy, tarixiy-xronologik qonuniyatlar asosida ro’y beradi. Tarixda bo’lib o’tgan bunday voqea va hodisalarni tasvir etayotgan ijodkor bularni e’tibordan soqit qilmasligi haqida so’z yuritilgan.

Kalit so’zlar: tarixiylik muammosi, poetik manba, tarixiy talqin, tarixiy-funksional o’rganish, madaniyatlar kesishuvi.

Abstract: The article emphasizes the problem of historicity in literary studies, the synthesis of historicity and modernity, the relationship of historical interpretation with the period in which a particular work was written, social, spiritual life, ethical and aesthetic points of view. Crossing of cultures depicted in historical works takes place on the basis of clear dialectical, social, historical-chronological laws. It is said that the artist who depicts such events and incidents in history does not ignore them.

Key words: the problem of historicity, poetic source, historical interpretation, historical-functional study, intersection of cultures.

Adabiyotshunoslikda tarixiylik muammosi, tarixiy va zamonaviy poetik manbalarni talqin etishi

nuqtayi nazaridan, ikki yo'nalishda o'rganiladi. Birinchi yo'nalish, qadim tarixdagi og'zaki va yozma manbalarining poetik o'ziga xosligi, keyingi davr adabiyotiga ta'siri yuzasidan tadqiq etishga qaratiladi. Ikkinchi yo'nalishda esa tom ma'nodagi tarix – millatlar, saltanatlar, shaxslar tarixi adabiyotda qanday tamoyillar asosida badiiy aks ettirilgan, degan masala talqini yetakchilik qiladi. Bunda, asosan, tarixiylik va zamonaviylik sintezi, tarixiy talqinning muayyan asar yozilgan davr, ijtimoiy, ma'naviy hayoti, etik, estetik nuqtayi nazarlari bilan munosabati masalasiga urg'u beriladi. Ammo shuni unutmaslik lozimki, har ikki yondashuv mohiyatida badiiy adabiyotni tarixiylik prinsiplariga ko'ra o'rganish tamoyili turadi.

N.Hotamov, B.Sarimsoqovlar tomonidan yozilgan "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"da qayd etilishicha: "Adabiyotda tarixiylik biror davrning konkret tarixiy mazmunini, uning takrorlanmas qiyofasi va badiiy koloritini badiiy jonlantirib tasvirlash"dan iborat. [Xotamov, 1979:128]. Boshqa bir "Adabiyotshunoslik lug'ati" mualliflari esa bevosita adabiyotdagi tarixiylik masalasiga to'xtalmasalar-da, "Tarixiy-funksional o'rganish" nomli maqolacha ostida quyidagi fikrlarni bayon etadilar: "Tarixiy-funksional o'rganish – badiiy adabiyotning ijtimoiy taqdirini, badiiy asarning o'quvchi omma ongidagi yashash tarixi, turli tarixiy bosqichlardagi talqinlarini o'rganish. Bu xil yondashuv badiiy adabiyotga kommunikatsiya jarayoni sifatida qarashni taqozo etadi. Modomiki, kommunikatsiya amalga oshgan jarayonlar o'zgarib turar ekan, T.-f.-o'. badiiy asarning ilgari amalga oshirilgan talqinlarini o'sha davr kontekstida tadqiq qilishni taqozo etadi. Shuning uchun ham muayyan asarning ilgari (adabiy tanqid, olimlar, o'quvchi omma, rejissyorlar, aktyorlar, kitob bezakchilari va h.k. tomonidan) amalga oshirilgan talqinlari T.-f.-o'. uchun material bo'lib xizmat qiladi. T.-f.-o'. adabiy merosni to'g'ri baholash, uning hozirgi kundagi ahamiyatini ochib berish, o'tmishda yaratilgan asarlarning ilmiy jihatdan to'g'ri, adekvat talqin etilishida muhim ahamiyatga egadir. Ayon bo'ladiki, ilgari yaratilgan asarlarning hozirgi hayotini o'rganish T.-f.-o'.ning muhim va asosiy masalasidir". [Кронов Б., 210: 313]. Ma'lum bo'lyaptiki, ushbu ta'riflarning birida tarixiy makon va zamon, tarixiy o'tmish voqeligi, unda yashayotgan odamlar hayotini yoritish, ya'ni tarixning badiiy talqinlash masalasi xususida gap ketyapti. Ta'rif mazmunidan tarixiylikning badiiy ijod jarayonlari bilan bog'liqligi, tarixning badiiy adabiyotga evrilishi ekani ayonlashadi. Bu ta'rif biz yuqorida keltirgan tasnifning birinchisi – tarixni badiiy aks ettirish tamoyilini ifoda etadi. Keyingi ta'rifda esa tarixiy asarlarni o'rganish manbalari, yo'l va tamoyillari xususida fikr yuritiladi.

Haqiqatan ham, Bobur va boburiylar obrazining hozirgi o'zbek adabiyotida talqin etilish usullari, shu asosda paydo bo'lgan poetik tamoyillarni qiyosiy tahlil etish asosini tashkil etadi. Bu esa bevosita "ilgari yaratilgan asarlarning hozirgi hayotini o'rganish"dir. Ayni paytda, Bobur va boburiylar yashagan davrlar, ular hayoti va shaxsiyatining hozirgi o'zbek adabiyoti manbalarida tarixiylik tamoyiliga ko'ra aks ettirilishi muammosi talqin etilar ekan, ushbu tamoyillarning ikkinchisidan ham foydalanish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Nega deganda biz tarixiy asarlar tadqiqotchisi sifatida ulardagi badiiy aks ettirish tamoyillarini o'rganish bilan bir qatorda, bu muammo yechimiga tarixiy-funksional yondashishimiz, faqat shu orqaligina qo'yilgan masalani to'g'ri hal etishga erishishimiz mumkin.

Moskva "Siyosiy adabiyot nashriyoti" 1987-yilda nashr etgan "Falsafa lug'ati"da esa tarixiylik (istoricheskoe) va mantiqiylik (logicheskoe) bir-birini to'ldiruvchi egizak tushunchalar sifatida ta'riflanadi. "T. va M. – predmetning muhim xususiyatlari, taraqqiyot jarayonlari, shuningdek, uning real tarixi bilan mantiqiy tafakkur taraqqiyoti o'rtasidagi munosabatni ochib beradigan falsafiy kategoriyalar...T. M.ga nisbatan o'z natijalarining takomillashuv jarayoni sifatida munosabatda bo'ladi...T va M. doimiy dialektik birlikda, o'zaro ziddiyatda yashaydi va biri boshqasini nazorat qiladi" [Фролова., 1987:179]. Haqiqatan ham, tarixiy davrlar, voqealar yoki shaxslar hayotini badiiy aks ettirishda bayon etilgan faktlar yoki qahramonlar faoliyati o'sha makon va zamondagi mantiqqa muvofiq kelmasa, bunday asar o'zining haqqoniylik, ya'ni tarixiylik sifatini yo'qotadi. Deylik, butun umrini saltanat tashvishlari va adabiyotga bag'ishlagan Bobur biron-bir tarixiy asarda o'zi ishg'ol etgan mamlakat iqtisodini barbod etgan, undagi qadim kutubxonalarga o't qo'ygan hukmdor qilib tasvirlansa, tarixiy mantiq buni darhol inkor etadi. Zotan, adabiyotda, xususan, tarixiy adabiyot o'tmishida bunday dalillar uchrab turadi. Adabiyotshunoslikdagi tarixiylik prinsipi degani tarixiy asarlardagi shu va shunga o'xshash holatlarni ham xolis nazar bilan o'rganish demakdir.

Ba'zan esa badiiy asar muallifining tarixiy faktlarga mutloq bog'lanib qolish holatlari ham kuzatilishi mumkin. Bunday holatda tarixiy voqealarning batafsil bayon etilishi, tarixiy shaxs faoliyatini mayda-chuyda nuqtalarigacha tasvirlanishi kuzatiladi. Natijada badiiy tasvir etilayotgan tarixiy voqelik xronologik xarakter

kasb etadi. Bu esa asar hajmining haddan tashqari choʻzilib ketishiga, oʻquvchini zeriktiradigan darajadagi xronologiklashtirilgan tarixiy asar paydo boʻlishiga olib keladi. Syujet markazida harakatlanayotgan tarixiy shaxs esa jonsiz, jozibasiz chiqadi, aniqroq aytganda tarixiy shaxsdan badiiy obrazga aylanmay qoladi.

Koʻplab tarixiy qahramonlar (oʻzbek adabiyotida Amir Temur, Mirzo Ulugʻbek, Husayn Boyqaro, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Navoiy, Bobur va boburiylar, Mashrab singari tarixiy prototiplar) hayotiy faoliyatlari davomida oʻz yurtlaridan tashqari talay oʻzga mamlakatlar sarhadlari boʻylab safar qiladilar, farzandlari, shogirdlari, aʼyonlari, harbiy qoʻshinlari hamrohligida tamomila begona odamlar, begona madaniyatlar bilan toʻqnash keladilar. Mana shunday nuqtalarda madaniyatlar, maʼrifatlar, fikr-qarashlar, adabiyotlar kesishuvi sodir boʻladi. Rus estetik-olimi Yuriy Boriyev oʻzining “Estetika” nomli kitobida bunday tarixiy-tipologik jarayonlar, madaniyatlar kesishuvi uch koʻrinishda namoyon boʻlishini qayd etadi. Birinchi koʻrinish sifatida “turli xalqlar turmushidagi tarixiy shart-sharoitlar oʻxshashligi”ni, ikkinchi shakl deb “adabiy-madaniy taraqqiyotning spiralsimon dialektik harakatda” ekanini, uchinchi koʻrinish deb “adabiy-madaniy taraqqiyotning koʻplab turkumlardan iboratligi”ni koʻrsatadi. [Борев,1981:222-223]. Demak, tarixiy asarlarda tasvir etilgan madaniyatlar kesishuvi aniq dialektik, ijtimoiy, tarixiy-xronologik qonuniyatlar asosida roʻy beradi. Tarixda boʻlib oʻtgan bunday voqea va hodisalarni tasvir etayotgan ijodkor bularni eʼtibordan soqit qilmasligi lozim. Darhaqiqat, Hindiston, Afgʻoniston, Pokiston, Turkiya, Rossiya kabi qator oʻzga mamlakatlar hududlarini ishgʻol etgan Amir Temur bilan bogʻliq jahongashtalik voqealari ulkan koʻlamdagi madaniy sintezlashuv jarayonlarini vujudga keltirgan. Madaniyatlar oʻrtasidagi kesishuv jarayonlari murakkab va sertarmoq kechgan. Bir madaniyatning ikkinchisidan koʻra yuksakroqligi yoki tubanroqligi, ikki madaniyat aro muvozanat maydonga kelgan holatlar, bunda shaxs yoki shaxslarning oʻrni va pozitsiyasi, koʻzga tashlangan kelishuv yoki ziddiyatlarni badiiy asarda jonli aks ettirish ijtimoiy-madaniy turmushning shunday azaliy qonuniyatlarini bilishni, his etishni talab qiladi.

Mabodo musulmon sharqi xalqlarining vakili, iqtidorli sarkarda, mutafakkir, oʻtkir ulamo boʻlgan Amir Temurni hind rojalaridan biri oʻzining eskirgan buddaviylik falsafasiga tayanib rad etgan boʻlsa, buni insoniyatning tarixiy-madaniy silsilalari, ezgulik va yovuzlik haqidagi tushunchalari, eʼtiqodi va dunyoqarashidan kelib chiqib, xolisona, shuningdek jonli badiiy tasvir yoʻli bilan asoslagan ijodkorgina maqsadiga erishadi. Bunday muhim tarixiy prinsiplarni bilish va amal qilish xitoylik elchi bilan muloqot qilayotgan Ulugʻbekni, arab diyoriga sayohat qilgan Beruniyni, Hirotidan Samarqand hududiga endigina qadam qoʻygan Navoiyni, oila aʼzolari, yaqinlari, kichik bir qoʻshini hamrohligida “Hind sori yuzlangan” Bobur obrazini talqin etishning muhim sharti hisoblanadi.

Millatlar, shaxslar, fikrlar, falsafa va adabiyotlar tarixini badiiy aks ettirish, bir soʻz bilan aytganda, tarixni badiiy asarga aylantirish faqat adabiy metodlarga oid muammo emas. U badiiy, falsafiy, ilmiy va adabiy metodlar birligini, bir butun metodologik tizimni taqozo etadi. Shu bilan birga tarixiy talqin prinsipi, hammasidan avval adabiyotlar tarixini mukammal bilish asosida maydonga keldi. Rus adabiyotshunosi, tarixiy poetika yoʻnalishining asoschisi A.N.Veselovskiy haqli taʼkidlaganidek: “Adabiyot tarixi tushunchasi oʻzining keng maʼnosida, ijtimoiy fikr tarixidirki, u falsafiy, diniy va badiiy faoliyat sifatida soʻzda ifoda topadi” [Веселовский,1989:41]. Tarixiy asar muallifi ijtimoiy fikr tarixini badiiy aks ettiradi. Oʻzi tasvir etayotgan makon va zamondagi falsafa, din va badiiy-estetik tafakkurni tarixiy aspektida ifodalash uchun masʼul hisoblanadi. A.N.Veselovskiy fikriga tayanib aytilganda, u tarixiy soʻz sferasida ish olib boradi. Soʻz orqali ifodalangan tafakkur shakllari zamonaviy adabiyot namunasi boʻlib qayta jonlanadi, izchil harakatga kirishadi. Oʻzining estetik, maʼrifiy, ijtimoiy vazifasini bajarishga kirishadi. Bu oʻrinda yozuvchiga oʻtmish adabiy manbalaridan istifoda etish, ular oʻrtasidagi oʻxshashliklarni qiyoslash, detallashtirish va umumlashtirish orqali ish olib borish imkoniyati boʻladi. Bunda u faqat ijtimoiy tarixning oʻzini emas, shu tarixni tashkil etadigan bir butun soʻzlar tizimini ham qayta ishlaydi. Oʻz davri estetik ehtiyojlaridan kelib chiqib qayta shakllantiradi. Tarixiy asar muvaffaqiyati bu jarayonning qay darajada toʻgʻri va aniq amalga oshirilgani bilan bogʻliq boʻladi.

“Mohiyat eʼtibori bilan har bir soʻz, qachonlardir obyektga nisbatan xarakterli sanalgan, muayyan jihati yoki oʻziga xosligini ifodalovchi, hayotiyeligini koʻrsatuvchi obrazli ifoda – istiora boʻlgan” [Веселовский,1989:276].

A.N.Veselovskiyning ushbu nazariyasidan kelib chiqadigan boʻlsak, tarixiy asar mualliflarining vazifalari oʻta ogʻir va masʼuliyatli ekani aniq boʻladi. Tarixiy davrlar manzarasi, tarixiy shaxslar faoli-

yatini badiiy asarga aylantirayotgan shoir, prozaik yoki dramaturg bu o'rinda so'zning tarixan istioraviylik tabiatini yaxshi bilishi va uni shu tarzda asar uslubiga singdirishiga to'g'ri keladi. Murakkablik shundaki, asar yozilayotgan davrga kelib, o'sha so'z o'zining istioraviy qatlamlarini boyitgan yoki aksinchacha so'z-istiora sifatida qashshoqlashgan bo'lishi, bundan ham murakkabi yangi davr o'quvchisi uchun tamomila boshqa ma'no kasb etadigan darajada o'zgarishga uchrashi ham mumkin.

Masalan, bobomiz sohibqiron Amir Temurning "Temur tuzuklari" kitobidagi oddiygina "tuzuk" so'zini olaylik. Asar dunyoga kelgan davrlarda bu so'z tarkibidagi "tuz" to'g'rilik, rostlik, tekislik ma'nolarini bildirgan. [Навоий асарлари луғати., 1972]. Asar sarlavhasiga chiqarilgan "tuzuk" so'zi esa to'g'rilik, rostlik so'zlaridan istiora sifatida "nizom", "yo'l", "qoida" ma'nolarini ifodalagan. Filologiya fanlari nomzodi Berdak Yusuf tuzgan "Mumtoz adabiy asarlar lug'ati"da esa "tuzuk" so'ziga aynan "nizom", "qonun", "tartib-qoida" tarzida izoh berilgan. [Yusuf B, 2010]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Navoiygacha, Navoiy davri va undan keyin yozilgan turkiy tildagi asarlarda, xususan, Boburning "Boburnoma" asarida keladigan qator so'z va iboralarning ham shunga o'xshash istioraviy tovlanishlari bor.

Toki tarixiy asarda voqelik va obrazlar talqini badiiy haqiqatga mos kelishi lozim ekan, tasvir etilayotgan tarixiy o'tmish tili va uslubiga xos bunday jihatlarni to'g'ri istifoda etishning ahamiyati katta.

Badiiy asarda bayon etiladigan biron-bir muhim tarixiy hodisa (masalan, Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga kelishi, Arablarning diniy xarakterdagi yurishlari: Qutaybaning Movarounnahr va Xorazmdagi faoliyati, mo'g'ul bosqini, Muhammad Xorazmshoh va Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur va temuriylar saltanatining barpo bo'lishi va inqirozi, Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy va h.k.) aksariyat bir emas bir necha tarixchilar tomonidan hikoya qilinadi. Har qaysi tarixchi voqelikni o'z qamrov darajasi, o'z nuqtayi nazariga ko'ra bayon etadi. Ko'pincha bir tarixchi yoki qissaxon tomonidan bayon etilgan tarixiy dalil boshqa bir tarixchi tomonidan o'zgacharoq tasvirlanishi ba'zida esa umuman inkor qilinishi ham mumkin. Tarixiy manbalarga xos bunday misollarni Amir Temur bilan bog'liq tarixiy manbalarda yaqqol kuzatish mumkin. Agar sohibqiron hayoti, harbachilik va hukmdorlik faoliyatiga doir uch tarixiy asarni solishtiradigan bo'lsak, manbalar va talqinlar xilma-xilligi haqidagi yuqoridagi fikrning to'g'riligi aniq bilinadi. Ma'lumki, sohibqiron bobomiz haqida Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Ibn Arabshohlarning tarixiy asarlari mashhur. Shu uch asarni tarixiy haqiqat va talqinlar xilma-xilligi nuqtayi nazaridan solishtirgan tadqiqotchi ular o'rtasidagi umumiy, shu bilan birga, keskin farqlanadigan nuqtalar ham aniq seziladi. Misol uchun Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" sida ko'proq din va saltanat manfaati, Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma" sida shaxs faoliyati, Ibn Arabshohda esa tarixiy asar muallifi nuqtayi nazarining yetakchiligi kuzatiladi. Mana shu umumiy kuzatuvning o'zi ham bir tarixiy davrga bir necha nuqtayi nazardan qaralishi, tarixiy voqelik turli rakurslardan kuzatilishi, tarixiy voqea, narsa va detallar haqidagi axborotlar turli shakllarda bayon etilishiga misol bo'ladi.

Tarixiylikka xos shunday holatlar borasida fikr yuritir ekan A.N.Veselovskiy yozadi: "Deylik, siz qaysidir bir davrni o'rganyapsiz. Agar ushbu davrga nisbatan o'z shaxsiy qarashlaringiz, nuqtayi nazar-ingiz bo'lishini istasangiz, faqat bundagi ulkan voqealar, diqqatga sazavor holatlarnigina emas, balki u davr turmushiga xos barcha ikir-chikirlargacha bilishingiz shart. Ular o'rtasidagi sabab va oqibat bog'lanishlarini izchil kuzatishga harakat qilishingiz lozim. Shunda tanlagan predmetingizni qismdan butunga tomon o'rgana borasiz. Siz uchun ishlash qulaylashadi, har safar qandaydir xulosaga, hatto qator xulosalarga kelish imkoniyati tug'iladi". [Веселовский, 1989:41] Tarixiy o'tmishni ilmiy va ijodiy o'rganishda olim tavsiya etgan metodologik tamoyillarning muhim ahamiyati bor. Demak, tarixiy o'tmish materiali bilan ish olib borayotgan adabiyotshunos, tarixchi, yozuvchi, shoir, dramaturg tanlagan obyekti doirasidagi ko'zga tashlanib turadigan, mashhur voqea-hodisalarnigina emas, arzimaday ko'rinadigan, unchalik e'tiborni tortmaydigan mayda detallargacha sinchkovlik bilan o'rganishi, ularni o'zaro qiyoslashi, xususan, qism va butun o'rtasidagi izchil munosabatni e'tiborga olishi lozim ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва Санъат нашриёти, 1980. – Б.152.

2. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б.560.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-Москва: Высшая школа, 1989, С. 41
4. Қаранг: Боров Ю. Эстетика.-Москва: Издательство политической литературы, 1981, С. 222-223.
5. Қуроноф Д., Мамажоноф З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати.-Тошкент: Akadem-nashr, 2010, Б. 313.
6. Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. – Тошкент: Янги асар авлоди, 2005. – 418 б.
7. Муродов Ғ. Тарихий роман: генезиси, кейинги тараққиёти. – Тошкент: Фан, 2005. – 168 б.
8. Навоий асарлари луғати.-Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
9. Раҳимжоноф Н., Кўбаев Қ. Тарихий қиссалар ҳақиқат излайди. – Тошкент: Адролат, 2005. – 188 б.
10. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.-Тошкент: Ўқитувчи, 1979, Б. 128.

JADID ADABIYOTIDA MA'RIFATPARVARLIKNING SHAKLLANISH POYDEVORI

Shuxrat Lolayev

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
shuxratlolaev94@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Turkiston jadidlarining ma'rifatparvarlik sifatida amalga oshirgan dastlabki faoliyati “usuli jadid” maktablarini tashkil etish jarayonlari hamda bu maktablarni ochishdagi asosiy maqsad-muddolari haqidagi faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: jadidlar, “usuli jadid” maktablari, pedagogik faoliyat

Abstract: The article describes the initial activities of Turkestan jadids as an enlightener, the processes of establishing “usuli jadid” schools and the main goals and objectives of opening these schools.

Key words: Jadids, “usuli jaded” schools, pedagogical activity

Butun Turkiston o'lkasi Ismoilbek Gasprinskiyni o'ziga ustoz bildilar. Uning sayi harakatlari natijasida barcha musulmon bo'lgan Turkiston o'lkasida, avvalo, til va din birligi millat va milliyat tushunchalari umumiy mushtaraklikni hosil qildi, hamda bu umumiy bir g'oyani, maqsadni shakllantirdi. O'zbek jadid adabiyoti davrida umumiy bir g'oya, maqsad sari intilish adabiyotimizda milliy koloridni shakllantirdi. Adabiyotshunos Bahodir Karimovning fikrlariga ko'ra: “XX asr boshlarida vujudga kelgan yangi o'zbek adabiyotining bir avlodi “Tarjimon” gazetasini o'qib o'rgandi, fikri ochildi, millatni tanidi va erkni qo'm-sadi”, - degan edi. Zero Ismoilbek Gasprinskiy “Tarjimon” gazetasi orqali butun musulmonlar o'lkasiga o'z fikr va qarashlarini, maqsadlarini, jadid adabiyotining mazmun mohiyatini anglatga borgan edi. Professor Begali Qosimov izohiga asosan: “Vaziyatni o'zgartirmoq uchun avval uni anglatmoq zarur. Buning uchun bir minbar zarurdir “Tarjimon” esa mana shu minbar vazifasini o'tadi”, - deya “Tarjimon” gazetasining vujudga kelish zarurati keltirib o'tadi. Filologiya fanlari doktori, professor Zaynobidin Abdirashidovning “Turkiston jadidlari va Gasprinskiy” (so'z boshi)sida keltirilishicha Ismoilbek Gasprinskiyga nisbatan bir qancha millatparvarlar turli nomdagi epitettar keltirganligini ta'kidlab, Samarqandlik shoir Rojijiy “Mujaddid” (“Mujaddid” so'zi va uning izohi haqidagi ma'lumot Ismoilbek Gasprinskiyni eslaganda... / Nashrga tayyorlovchilar: B.Karimov, Z.Abdirashidov, N.Egamqulova – “Turon zamin ziyo” nashriyoti, 2014, 72 betlik to'plamning so'z boshisida mavjuddir) deb, Mahmudxo'ja Behbudiy esa “Hazrat” epitettlarini keltirganligini aytib o'tadi Hamza Hakimzoda Niyoziy keltirgan “Intizom” epiteti Ismoilbek Gasprinskiy haqida keltirilgan barcha atamalar va fikrlar xulosasining tasdig'i deyishimiz ham mumkin. Shunday ekan barcha Turkiston jadidlari ham Ismoilbek Gasprinskiyni o'zlariga ustoz bildilar va uning maqsad va g'oyalari bilan mushtaraklikni hosil qilganlikni ko'ramiz. Jadidlar xalq ma'naviyatini uyg'otish yo'lidagi eng birinchi islohati yangicha ta'lim tizimiga asoslangan “usuli jadid” maktablarini ochish va bu

maktablar uchun darsliklar yaratishdandan boshladi.

“Ismoilbek Gasprinskiy 1884-yildan “Tarjimon” gazetasida «usuli jadid» maktabini ochish, maorif tizimini tubdan isloh etish maqsadidagi g'oyalarini e'lon qiladi. Ismoilbek Gasprinskiyning “usuli jadid” haqidagi qarashlarida quyidagi vazifalarni bajarish kerak edi:

- maktab madrasadan ajralib chikishi kerak;
- boshlang'ich sinflar uchun alohida o'qituvchilar tayyorlanishi lozim;
- o'qituvchi «sadaka» emas. oylik maosh bilan ta'minlanishi zarur;
- o'qish va yozish eski «hijjalama» usuli bilan emas. yangi «Alifbo» kitoblari vositasida urgatilishi

maqsadga muvofiq;

- fakatgina o'qish emas. shu bilan birga yozishga ham ahamiyat berilishi shart;
- qizlar uchun ham alohida maktablar ochilib, u yerda o'qish va yozishga alohida e'tibor berilishi

kerak;

- o'qitish ma'lum bir dastur asosida va darsliklar vositasida olib borilishi kerak.

«Usuli jadid» maktablarini ochish haqidagi harakati vaqt o'tishi bilan o'z mevalarini bera boshlaydi. 1904 yilga kelib Rossiyaning o'zida besh mingga yaqin «usuli jadid» maktablari ochiladi. So'ngra bu harakat Turkistonga ham yoyila boshladi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kaufman yangi maorif tizimini rus hukumati uchun tahlikali bilib, ularning o'rniga rus-tuzem maktablari ochdiradi”. [Sharipov, 2002: 31].

Turkiston jadidlari ham “Tarjimon” gazetasidagi umumiy g'oyalar ostida dastlabki islohatlarini maorif tizimidan boshladi. Jadidchilik harakatining tamal toshi bu – “usuli jadid” maktablari ekan, bu orqali ta'lim-tarbiyani yosh endi shakllanayotgan avloddan boshlash kerakligi, shu asosda xalqning o'zligini anglashi, ma'naviyatni uyg'otish birinchi ustuvor bosqichi bo'lsa, ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish, Vatan, millat istiqloli keyingi asosiy maqsad va muddolari edi. Jadid pedagoglari eski tuzumni yangi “usuli savtiya” (“tovush usuli”) metodi asosidagi tashviqotlari bilan o'quvchilarga dunyoviy ilmlar asosidagi aniq fanlarni o'qitish, zamon talablariga mos ta'lim dasturini yaratish va ta'lim dargohini zamonaviy jihozlash. Ta'limda bu kabi o'zgarishlar qilish uchun eng avval o'qituvchi kadrlarni yangitdan shakllantirish zarur edi. Jadid ma'rifatparvarlari ta'limdagi nuqsonlarni allaqachon anglab shuning uchun ham ta'limda o'zgarishlar qilishdan avval yuksak ma'rifatli kadrlarni shakllantirishni ham muhim vazifa deb bildilar. “Usuli jadid” maktablari shakllanishi bilan birgalikda yuksak pedagog kadrlar tayyorlash ham eng muhim vazifa sifatida qaralar ekan, avvalo, buning uchun Ismoilbek Gasprinskiyning “Xo'jai sibyon” (“Bolalar muallimi”), “Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh” (1898) darsliklari dasturilamal vazifasini bajardi. Ismoilbek Gasprinskiyning jadidchilik yo'lidagi, xalqning ma'naviy ongini o'zgartirib taraqqiy ettirishdagi birinchi vazifa sifatida jadid maktablari (ya'ni boshlang'ich sinflarni) ochishdan boshladi. “Zero har bir millatning ravnaqi, taraqqiy etishi bu boshlang'ich sinflar faoliyati bilan bog'liq” [Gasprinskiy, 1912: 190]. “Bu masalani birinchi marta “Русское мусульманство” (Rusiya musulmonchilik) 1881-yil nashr ettirgan asarida ko'targan edi”. [Abdirashidov, 2023: 43].

Ismoilbek Gasprinskiy Qrimda “yangi usul” maktablar faoliyatini yo'lga qo'ygandan so'ng butun Turkiston bo'ylab bu “jadid maktablari” faoliyatini keng yoyish maqsadida o'z dasturini ishlab uni general-gubernator Verevskiyga ma'lum qiladi. Bu murojaatga Nikolay Ostroumov: “Turkiston tub aholisiga bevosita aloqasi yo'q, noma'muriy shaxs tomonidan muhokama qilinishi yo'l qo'yib bo'lmaydigan ish”, -deb baholaydi. Shuningdek, “... o'quv mahkamasi uchun ham, Turkiston o'lkasida mahalliy maorifni tashkil etishda ham qo'llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas”, -degan xulosa beradi [Holboyev, 1995: 42]. Lekin Ismoilbek Gasprinskiy bu bilan cheklanib qolmasdan Turkistonga safar uyishtirib bu o'lkada ta'lim tizimi, bu yurtdagi ma'rifatparvarlar faoliyati bilan yaqindan tanishib o'z tashviqotlarini keng yoyishni maqsad qilib qo'yadi:

- 1893-yilda Samarqandga tashrifi [Қосимов, 2004: 157] Turkistondagi ilk “usuli jadid” (xalq tomonidan “mashinali maktab” degan nom berildi) maktabi faoliyati yo'lga qo'yiladi.

- “Usuli jadid” maktablarini butun Turkiston bo'ylab ommalashtirish

- Turkiston ma'rifatparvarlariga “usuli jadid” maktablarining afzalliklarini uning faoliyati, o'qitish usullari tushuntirish, maqsad va muddosini anglatish (Majid G'anizoda)

Xalq ma'naviyati va eski hujrali maktab muallimiyu kunlik qorin to'yg'izish g'amidagi chala savod

mullalarning bo‘xton-u iddaolari natijasida bu maktab faoliyati to‘xtatiladi.

Turkistonda Munavvarqori Abdirashidxonov tomonidan 1901-yil Toshkentning Shayxovond Tahir dahasida keyinchalik shaharning boshqa dahalarida maktab ochadi. “Bunday maktab 1893-yilda Buxoro va Samarqandda Ismoilbey Gasprali boshchiligidagi ochilgan va bir necha oy faoliyat ko‘rsatgan maktablardan keyingi o‘zbeklar tomonidan ochilgan “usuli jadid” maktablarining birinchisi edi” [Dolimov, 2006: 14], -deya pedagogika fanlari doktori, professor U. Dolimov o‘z tadqiqotlarida keltirib o‘tadi. Ammo filologiya fanlari doktori, professor Zaynobidin Abdirashidovning “Turkistonda jadidchilik” nomli monografiyasida “Mo‘minjon Muhammadjonov o‘z xotirasida ta’kidlashicha Toshkentda, mahalliy ziyolilar tomonidan yangi usul maktabi 1900-yili Qo‘shmozor dahmasida ochilgan” [Muhammadjonov, 37], - deb e’tirof etadi. Shu tariqa Turkiston o‘lkasida dastlabki o‘lka pedagoglarining yangi usuldagi jadid maktablari o‘z faoliyatlarini yo‘lga qo‘yadi. Lekin Turkiston o‘lkasida Is’hoqhon Ibrat tomonidan To‘raqo‘rg‘onda 1886-yilda eski maktablardan anchayin farq qiluvchi maktab ochilgan edi. Ammo bu maktab faoliyati ham ko‘pga cho‘zilmagan.

Jamiyatning ma’naviy ongini, axloqiy mafkurasi o‘zgartirish yo‘lidagi dastlabki qadam sifatida yangi usul maktablari faoliyatini yo‘lga qo‘yilishi va ularning butun o‘lkaga keng yoyilganini ko‘rishimiz mumkin. Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy hamda Abduqodir Shakuriy tomonidan ochilgan maktab, Siddiqiy Ajziy (1901) Halvoyida [Qosimov, 1994: 47], Sayyid Ahmad Vasliy [Idoraya maktablar. 1908: 68], Abduqodir Shakuriy tomonidan qizlar maktabi ham ochiladi (1913) [Samarqanddan maktab, 1913: 75]. Qo‘qonda Salohiddin domla (1900-yil 11-fevral), To‘raqo‘rg‘onda Is’hoqhon Ibrat (1907), Chustda Muhammadsharif So‘fizoda (1913), Mirobodda Abdulla Avloniy (1904) jadid maktablari faoliyat yo‘lga qo‘yildi. Bundan tashqari Beshyog‘ochda No‘g‘ay mahallasida ham Rossiya dan ko‘chib kelgan tatar ma’rifatparvarlarining ham o‘rni beqiyos bo‘ldi. O‘lka boylari o‘z hovlisida ochgan maktablar uchun No‘g‘ay mahallasidagi ma’rifatparvarlardan muallimlar chaqirishgan. “Qo‘qon shahrining o‘zida 1914-yil 23 ta jadid maktablari mavjud edi” [Abdirashidov, 2023: 63].

Jadidlar xalq ma’naviyatini uyg‘otishda eng asosiy masala sifatida ilm bilan birgalikda odob-axloq masalasini qo‘yadiki, Zero shaytonsifat emas, balki, Luqmoni hakim sifatlik bo‘lsinlar degan maqsadni qo‘ydilar. Shu sababli Hoji Muin ham maktablarda faqat dunyoviy ilmlar emas balki odob-axloq masalasiga ham alohida e’tibor qaratib, bu haqda “Turkiston viloyatining gazetasi” 1913-yil 1-avgustidagi sonida “Adabsizlik sababi va uning chorasi” nomli risolasi bosib chiqariladi Hoji Muinning ushbu mazmundagi maqolasida ham ta’lim-tarbiyani eng avvalo ilm va axloq bilan yaxshilashimiz va taraqqiyotga erishishimiz mumkin deb keltiradi. Buning uchun esa yoshlar tarbiyasidan boshlab ularga dunyoviy ilmlar ham o‘rgatib ularni chet ellarda o‘qitmoq‘imiz darkor ekanligi, shu yo‘l bilan biz Turkiston musulmonlari o‘zgalarga ilmsiz, axloqsiz deb mazah bo‘lmaymiz, shuning uchun esa jaholatdan chiqaylik, ma’naviyatimizni uyg‘otaylik, zamonaviy ilmlarni egallaylik degan xitoblarni keltirishi bejiz emas edi. Bu xitobga Turkiston o‘lkasidagi hurfikir kishilar, jadid ma’rifatparvarlari va zamon qoloqligini anglagan o‘lka boylari ham o‘z hissalarini qo‘shdilar.

Turkiston o‘lkasida yangi usul maktablari faoliyati shu qadar kengaydiki bunda ma’rifatparvarlaridan tashqari o‘lka boylari ham o‘z hissalarini qo‘shdilar. “1917-yil fevral voqealariga qadar Turkistonda 92 ta usuli jadid maktabi ro‘yhatga olingan edi”. [Бенгриков, 261] Albatta, Turkiston o‘lkasida bunday usuli jadid maktablarining keng suratda ko‘payishi o‘z-o‘zida sodir bo‘lgan hodisa emas edi. Turkiston ma’rifatparvarlari ko‘plab tazyiqqa uchradilar: bir tomondan rus-ma’murlarining tazyiqi bo‘lsa ikkinchi tomondan oddiy savodsiz xalq ongini buzgan mutaassib din ulomalari va ularning aqlga sig‘mas darajadagi ahmaqona fatvolari edi. Jadidlar bu yo‘lda o‘z jonlaridan ham kechganliklari sababli hech orqaga qaytmadilar va usuli jadid maktablari uchun ikkinchi bir bosqich darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yaratishga kirishdilar. “1901-yili Buxoroda darsliklar chop etish va tarqatish maqsadida “Shirkati Buxoroyi sharif” tuzuldi” [Qosimov, 1994: 73]. “1901-yildan 1917-yilga qadar o‘nlab darsliklar yaratildi va o‘quv jarayoniga tatbiq qilindi”. [Abdirashidov, 2023: 67]

Turkiston jadid ma’rifatparvarlarining ijtimoiy turmush axloqiy mezonlari mazmuni doirasidan o‘zlari ochgan maktablar uchun darsliklar yaratish vazifasi ham eng ustuvor vazifa bo‘ldi. Ular yaratgan darsliklar tez va oson savod chiqarishga asoslangan bo‘lib, eng muhimi bu darsliklarda diniy ilmlar bilan dunyoviy ilmlar ham mujassamligini ko‘rishimiz mumkin. Har bir jadid ma’rifatparvarlari o‘z

maktablari uchun darsliklarini yaratishda o'zlarining pedadagogik medotlaridan foydalandilar. "O'qitishda ko'rgazmalilik (Munavvarqori Abdirashidxonov), ifodali o'qish, uning turlari, ularda texnik vositalardan foydalanish (Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy), og'zaki va yozma nutq o'stirish usullari (Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat) kabi ona tili va adabiyot o'qitishning muhim masalalari ishlab chiqildi" [Dolimov, 2006: 4]. Yangi usul maktablari uchun ishlab chiqilgan darsliklarning dastlabkisi alifbo tartibida, keyingi bosqichi esa o'qish kitobi hamda dunyoviy ilmlar mujassami shaklida edi. Bu darsliklar yaratilishi bilan birga nasr va lirika revolyutsiyasini ham kuzatishimiz mumkin. Barcha darsliklarga xos kolorit sifatida esa tarbiyaning bosh mezoni axloq mundarijasini va uning tarbiyadagi naqadar muhim ekanligini anglaymiz. Albatta, jadidlar millat axloqi, tarbiyasini hamda keyingi taraqqiyot boshqichini tashkil etish hech shubhasiz bu- "usuli jadid" maktablari edi. Jamiyatning taraqqiyot bosqichini shakllantirish, eskilik sarqitlaridan qutulish, hamda eskicha ta'lim tuzumini naqadar ayanchli, achinarli holatga tushib qolganligi Fitratning "Munozara" asarida ham batafsil aks etgandir. Zero har bir millat rivojlanishi, yuksalishi uchun ta'lim tizimini isloh etish kerakligi bu bugungi kun uchun ham ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdirashidov Z. Turkistonda jadidchilik. – Toshkent: Akademnashr. 2023. – 246 b.
2. Бенгриков К. Очерки по истории... - 261-с.
3. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitetit nashriyoti, 2006. – 126 b.
4. Gaspirinskiy I. Turk yurduchilarina. – Turk yurdu: 1912. 1-jild. №7. –190 b.
5. Holboyev S. Ostroumovning javobi – Guliston: 1995. №1.
6. Idoraya maktublar – Tarjimon: 1908. № 68.
7. M.Muhammadjonov. Turmush urinishlari... - 37 b.
8. Qosimov B. Maslakdoshlar. – Toshkent: Sharq.1994. – 160 b.
9. Қосимов Б. в.б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият. 2004. – 296 b.
10. Samarqanddan maktub. – Tarjimon: 1913. № 75.
11. Sharipov R. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. – Toshkent: O'qituvchi. 2002. – 175 b.

SO'Z MA'NOLARI VA SO'Z TARKIBI SO'Z BOYLIGINI OSHIRISH VOSITASI SIFATIDA

J.Tuzikenova

NDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda ona tili va o'qish savodxonligi darslarida leksik hodisalarning yuzaga kelishi va so'z boyligini oshirish vositalarining keng ko'lamli ekanligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: so'z boyligi, so'z boyligini oshirish vositalari, miqdoriy va sifat ko'rsatkichi, polise-mantik so'zlar, parafraza, so'z tarkibi.

Abstract: This thesis describes the emergence of lexical phenomena in native language and reading literacy classes, as well as a wide range of means of increasing vocabulary.

Key words: vocabulary, means of increasing vocabulary, quantitative and qualitative indicators, ambiguous words, paraphrase, word structure.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish jadal kechar ekan, bu jarayonga ko'p ma'noli so'zlar, ko'chma ma'noli so'zlar, sinonimlar, qisman omonimlar, yasama so'zlar, juft va takroriy so'zlar, qo'shma so'zlar, qisqartma so'zlar, iboralar ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu leksik hodisalar 1–4-sinflarda o'rganiladigan yangi (notanish) so'zlar miqdorining ortishi, sifat kasb etishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Metodik adabiyotlarda til hodisalarining, jumladan, soʻz boyligining ikki koʻrsatkichi mavjudligi koʻp taʼkidlanadi:

1) miqdoriy koʻrsatkich 2) sifat koʻrsatkichi.

Miqdoriy koʻrsatkich bolaning nechta soʻz bilishidir. Sifat koʻrsatkichi – bu soʻzlarning maʼno koʻlamidan, qoʻllanish oʻrni, uslubiy xususiyatlaridan, xoslanganligidan xabardorlik jihatidir. Ona tili darslarida asosan miqdoriy koʻrsatkichlar taxmin qilinadi (notanish soʻzlar ustida ishlashning rejalashti-rilishi shundan dalolat beradi). Lekin sifat koʻrsatkichi - soʻzlarning maʼno qirralarini oʻrganish moʻljallangan lugʻat minimumlari mavjud emas. Bu soʻzlar darslik materiallaridan ajratiladi. Xullas, har darsda tanishish uchun taxminiy belgilanadigan soʻzlar roʻyxatining miqdoriy va sifat koʻrsatkichlariga erishish ishida hozircha rejalililikni taʼminlash qiyin kechmoqda. Vaxolanki, lugʻat ishi rejali suratda amalga oshirilishi zarur boʻlgan taʼlimiy maqsad va vazifa sanaladi, bolaning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda, uning tasavvurini kengaytirishda moddiy borliqdagi tushunchalar, predmet, voqea-hodisalarining ifodasi boʻlgan soʻzning mohiyati beqiyosdir.

Yoʻqorida aytilgandek, koʻp maʼnoli (polisemantik) soʻzlar leksikaning miqdor jihatdan ortishiga deyarli taʼsir koʻrsatmaydi, faqat qoʻllanish chegarasi, maʼno koʻlami kengayadi, shu orqali sifat oʻzgarishlarini yuzaga keltiradi. «Hozirgi oʻzbek tilidagi soʻzlarning deyarli yarmi polisemantik»[1].

Koʻp maʼnolilik bir necha yoʻl bilan yuzaga keladi: «koʻp maʼnolilik bir predmetning, belgining, harakatning nomini boshqa bir predmetga, belgiga, harakatga koʻchirish yoʻli bilan sodir boʻladi; metafora yoʻli bilan koʻchirish, funksional koʻchirish, metonimiya yoʻli bilan koʻchirish, sinekdoxa yoʻli bilan koʻchirish»[2].

Sinonim soʻzlar bir maʼnoning tarixan boshqa-boshqa soʻzlar yordamida ifodalanib kelingani tufayli (paradigmatik munosabat tufayli) yuzaga keladi. Ularning nutqda qoʻllanishida ham muayyan tafovutlar bor. Soʻzlashuv nutqida soʻzlashuv uslubiga xoslarigina ishlatiladi. Soʻzlashuv uslubiga xos boʻlmaganlari ilmiy maqola tipidagi matnlarda, badiiy asarlarda qoʻllanadi. Shu boisdan sinonimlar farqlab oʻrgatilishi lozim.

Darsliklardagi matnlarda turli sohalarga oid terminlar ham ishlatiladi. Termin fan, texnika, sanʼat sohasidagi bir aniq tushunchani ifodalaydigan bir maʼnoli soʻz yoki iboralar sanaladi. Masalan, ona tili sohasida grammatik termindan foydalaniladi. Bundan tashqari, oʻquv fanlariaro aloqa yoʻli bilan boshqa fanlarga doir terminlar ham tilga olinadi.

Shevaga xos soʻzlarga (masalan, shoti, paqir va hokazo) oʻquvchilar eʼtibori ularning adabiy tilda ishlatilmasligini eslatish maqsadi bilan qaratib turiladi, aniqrogʻi, adabiy tilga xos emasligi oʻrgatib beriladi, chunki bolalar oʻzlari qoʻllagan ayrim soʻzlarning shevaga xosligini oʻzlari ajrata olmaydilar.

Kasb-qunarga xos soʻzlar oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bunday soʻzlarni oʻrgatish oʻquvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi, kasblar haqida tushuncha hosil qilish asnosida kasb tanlashga yoʻnaltiradi. Shuni ham unutmaslik kerakki, kasb-hunarga doir soʻzlarning maʼlum bir qismi faqat shu kasb egalari nutqida ishlatiladi, boshqalar uchun ular passiv sanaladi, ularni tom maʼnoda faollashtirib boʻlmaydi.

Umumisteʼmoldagi soʻzlar uslubiy neytral leksika hisoblanadi. Uslubiy boʻyoqqa ega boʻlgan soʻzlar uslubiy xoslanishni ifoda etadi.

Parafraza - predmet, voqea va hodisalarni oʻz nomi bilan emas, balki ularning xarakterli belgi-xususiyatlarini tasviriy usul orqali ifodalash jarayonidir. Masalan: oq oltin - paxta, oq oltin ijodkorlari - paxtakorlar, kumush tola - pilla, kumush tola ijodkorlari - pillakorlar, zangori kema kapitanlari - mexanizatorlar va h.k.[3].

Parafrazalar stilistik vosita sifatida nutqqa koʻtarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqib, lugʻat tarkibini boyitadi. Zero, soʻz maʼnolarining kengayishi va koʻchgan holda qoʻllanishi oʻquvchilar soʻz boyligini oshiruvchi omillardan biridir.

Soʻz ijtimoiy hodisa. Shunday boʻlgach, u adabiy tilning qonun-qoidalari bilan uslubiy qoʻllanishi lozim. Zero, har bir millat tilida soʻz ishlatish borasida adabiy tilga moslashtirilishi lozim boʻlgan shevalar va boshqa holatlarga (jargon va b.) xos soʻzlar va soʻz shakllari mavjud boʻlishidan tashqari, uslubiy xoslanish ham bor. Tilshunoslikda nutq uslublari quyidagicha tasnif qilingan: soʻzlashuv uslub, badiiy uslub, ilmiy uslub, publitsistik uslub, rasmiy-idoraviy uslub. Har bir uslub ayrim soʻzlarning shu uslub-

ga xoslanishi bilan ajralib turadi. Masalan, so'zlashuv uslubida ilmiy, rasmiy-idoraviy uslublarga xos ayrim so'zlar qo'llanmasligi, bu uslubda ayrim so'zlar orfoepiya me'yorlariga rioya qilgan holda talaffuz qilinishi, imlosidan farq qilishi ma'lum. O'quv fanlariaro integrasiyadan tashqari, uslublararo ichki integrasiya ham ona tili va o'qish savodxonligi darslarida ona tili ta'limi mazmunidagi o'ziga xoslikni ifoda etib, metodika fanining innovasion yo'nalishiga ishora qiladi.

Muayyan nutq jarayonidan foydalanadigan jamiyat a'zosi, ya'ni katta yoshli kishimi, kichik yoshli bolami o'z milliy tili boyligi hisoblangan mazkur til so'z zahirasidan kundalik faoliyatida foydalanadi. Demakki, har bir jamiyat a'zosi yoshidan qat'i nazar o'z ona tili boyligi hisoblangan so'z zahirasiga ega bo'ladi. Bu har bir kommunikantning shaxsiy so'z zahirasidir. Har bir kishidagi shaxsiy so'z zahirasini shakllantirish bevosita va bilvosita ona tilini ilmiy-amaliy, nazariy, shuningdek, ona tili bazasidagi hayotiy ehtiyojlar, fan, texnika, ilmiy, nazariy manbalarni o'rganish orqali amalga oshiriladi. Masala shu tariqa qo'yilar ekan, ona tili fanini o'qitishning aniq bir ilmiy yoki nazariy asoslarini ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Ona tili o'qitish metodikasi va psixologiyasida o'quvchilar so'z boyligi ikki qismga ajratiladi: faol so'z boyligi zahirasi hamda nafaol so'z boyligi zahirasi.

Tabiiyki, har bir kishi o'z ona tili so'z boyligi zahirasini to'liq xotirasida saqlay olmaydi. Ularning uslubiy jihatlarini ham o'zida to'liq shakllantira olmaydi. Yuqoridagi jihatlarini hisobga olgan qolda so'z boyligi zahirasining faol va nafaol qismlarga bo'linishini asosli bir hol deb hisoblash zarur.

Tayanch stilistik tushunchalar ham o'quvchilarda bevosita so'z boyligini oshirishning darajasini yanada ko'tarishga yordam beradi. Tayanch uslubiy tushunchalar: til uslubi, uslubiy vositalar, ya'ni neytral, yuqori, past uslubiy bo'yoqlar. Neytral, yuqori va past uslubiy vositalar ko'pincha uslubiy betaraf, ijobiy va salbiy uslubiy bo'yoqdor so'zlar deb ham ataladi.

O'quvchilarning so'z boyligini oshirishda so'z tarkibi ham katta rol o'ynaydi. Chunonchi, yasama so'zlar, juft so'zlar, takroriy so'zlar, qo'shma so'zlar, qisqartma so'zlar hisobiga egallanadigan so'z boyligi sezilarli darajada ortadi. Ayniqsa, so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalgan so'zlar katta miqdorni hosil qiladi.

So'z ishlatishda juft so'zlar, takroriy so'zlar, qo'shma so'zlarning o'z o'rnini bor. Tilshunoslikda so'z takrori pleonazm termini bilan yuritiladi. N.Mahkamovning fikricha, nutqiy ortiqchalik pleonazm shaklida bo'lishi mumkin. Pleonazm ko'p hollarda teng ma'noli (bir xil ma'noli) elementlarning "ortiqcha" qo'llanishidan hosil bo'ladi [4].

Bu hodisa ko'pincha og'zaki va badiiy nutqda, ko'tarinki tantanavor nutqda kuzatiladi. Masalan, ko'ppak it, tuz namak, dekorativ bezak, kuzatuvchi inspektor, informatsion xabarlar, interval oralig'i, baxt-saodat, sa'y-harakat kabi. Keltirilgan misollarda bir ma'no ikki so'z orqali ifodalanib, shu yo'l bilan bayonda ta'sirchanlikni oshirishga erishiladi.

Xullas, boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning so'z boyligini miqdor va sifat jihatdan oshirishda ko'p ma'noli so'zlar, ko'chma ma'noli so'zlar, sinonimlar, qisman omonim va antonimlar, yasama so'zlar, juft so'zlar, takroriy so'zlar, bir ma'nodagi ikki so'zni pleonazm yo'li bilan qo'sh ishlatish, qo'shma so'zlar, qisqartma so'zlar, tasviriy so'zlar, iboralar kabi leksik birliklarning ahamiyati katta bo'lib, ta'lim jarayonida ularni nazardan qochirmaslik maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Лексикология. Фонетика. Морфология. Педагогика институтлари филология факультетларининг сиртқи бўлим студентлари учун қўлланма. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 20-б.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Номи кўрсатилган қўлланма, 21-б.
3. Расулов Р., Умиров И. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 3-б. (39 б.)
4. Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. - Т.: Фан, 1988. – 6-б..

MA’RIFIY ROMAN TEMATIKASI
(N.KARIMOV ROMANLARI TAHLILI MISOLIDA)

Xumora Jo’raqulova

ToshDO‘TAU 1-bosqich tayanch doktoranti

xumora.shubratovna@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotshunos olim, akademik Naim Karimovning “Cho’lpon”, “Hamid Olimjon” va “Maqsud Shayxzoda” ma’rifiy-biografik omanlari tematikasiga to’xtalib o’tilgan. Muallifning mazkur romanlarda maqsad qilingan mavzu va g’oyani ifodalash uslubi tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: Ma’rifiy roman, uslub, tema, tematika, g’oya.

Abstract: This article focuses on the themetics of the educational and biographical novels of literary scholar, academician Naim Karimov “Cho’lpon”, “Hamid Olimjon” and “Maqsud Shaikhzoda”. The author’s method of expressing the intended theme and idea in these novels is analyzed.

Key words: An educational novel, style, theme, themetics, the idea.

Akademik Naim Karimov qalamiga mansub “Cho’lpon”, “Hamid Olimjon” va “Maqsud Shayxzoda” asarlarining mavzu ko’lami, qalamga olingan muammo ya’ni problemi, umuman tematikasiga bir nazar tashlasak. Asar tematikasi o’z ichida mavzu va problemani singdirgan bo’ladi. Tematika tor ma’noda muayyan asarga qo’yilgan katta-kichik tema (mavzu)lar jami hisoblanadi. Mavzu – badiiy mazmun komponenti, asarda qo’yilgan ijtimoiy, falsafiy, ma’naviy-axloqiy va shu kabi muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot materiali; Adabiyotshunoslikda mavzu (tema) termini ikki ma’noda ishlatiladi: 1) asarda tasvirlanayotgan hayot materiali; 2) asarda badiiy idrok etish uchun qo’yilgan ijtimoiy, ma’naviy-axloqiy, falsafiy va boshqa problemalar majmui. Asar tematikasi esa har ikkalasini nazarda tutadi. Hayotni keng ko’lamda aks ettiruvchi yirik hajmli asarlarda bosh mavzudan tashqari u bilan bog’liq bo’lgan boshqa bir qator tema (mavzu)lar ham qo’yiladi. Odatda bu mavzular o’zaro integrativ aloqada bo’lib, ular bir-birini to’ldiradi, biri ikkinchisini ochishga xizmat qiladi. [Quronov D., va boshqalar, 2013:223]

Tema yoki mavzu— ijodkor tomonidan tanlab olingan va hayotning muayyan muammolarini umumiylashtirgan voqealar tasviri, ana shu akslangan hayot (voqea) ko’rinishlarining mag’zini chaqish (fikriy tadqiqot va tahlil) va uni g’oyaviy-emotsional tarzda baholashdir. Ya’ni, ijodkor bir vaqtning o’zida uchta vazifani, bir-biriga bog’langan va chatishgan tarzdagi yaxlit maqsadni ko’zlab ish ko’radi:

1. Xalq va davrning milliy ko’rinishlari doimo aniq, tarixan konkretir va har bir asarda ana shu ko’rinishlar ichidan tanlab olingan voqealar doirasi tasvirlanadi, bu tematikadir.

2. Badiiy asarda aks etgan ijtimoiy xarakterlarni yozuvchi tomonidan (g’oyaviy-badiiy) anglash (mag’zini chaqish), bu — problematika.

3. Tasvirlangan ijtimoiy xarakterga yozuvchining g’oyaviy-emotsional munosabati (muayyan xarakterni sevisi, ardoqlashi, e’zozlashi yoki ma’lum xarakterni qoralashi, rad etishi, undan g’azablanishi, aniq bir xarakterni bir vaqtning o’zida ba’zida ma’qullashi, ba’zida ayblashi va hokazo)

G’oyaviy mazmunning bu atributlari birlashadi va ayni paytda, asar qismlarini butunlikka olib keladi. Chunki badiiy asarning g’oyasi mazmunning turli tomonlarining yaxlitlashuvidan yuzaga keladi, bu yozuvchining obrazli, emotsional, umumlashtirilgan fikridirki, u xarakterlarni tanlashdan anglashdan, baholashdan kelib chiqadi.

Rus yozuvchisi Maksim Gorkiy temaning ana shu ahamiyatidan kelib chiqib, uni adabiyotning ikkinchi unsuri (elementi) deb ataydi va shunday ta’riflaydi: “Tema avtor tajribasida bunyodga kelgan, hayotning o’zi ko’rsatib bergan, ammo hozircha avtor tasavvurida hali to’la-to’kis shakllanmagan bir holda saqlanib, obrazlarda gavdalanirishni talab qilib. avtorda ishlashga mayl uyg’otadigan g’oyadir”. [Umurov, 2004:115]

Bu kabi nazariy talablar badiiy asarlarni shakllantirishda, ularni talqin va tahlil qilishda qo’l keladi. Ilmiy-ma’rifiy nasrda ham, problema albatta mavjud, zero, ularsiz hech qanday asar qog’ozga tushmaydi.

N.Karimovning “Cho'lpon”, “Hamid Olimjon” va “Maqsud Shayxzoda” ma'rifiy romanlarining bosh mavzusi adabiyotimizning bu uch buyuk vakili bo'lmish Cho'lpon, Hamid Olimjon hamda Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi hisoblanadi. Ammo buni shunchaki ilmiy yoritishni muallif ko'zda tutmaydi, balki ilmiylikka badiiyatdan jon ato etib tasvirlashni maqsad qiladi. Bu shoirlarning hayoti va ijodini ko'lamli tasvirlash va teran his etish, ma'rifiy maqsaddan kelib chiqib romanlarda XX asrda millat taqdiri, erk va ozodlik uchun bo'lgan intilishlar, xalqning siyosiy va iqtisodiy hayoti, ikkita jahon urushi, adabiyotimizning qamoqdagi mahbusdek nazorat va siquvga olinganligi, shaxs erki, oilaviy munosabatlar, muhabbat, eskilik va yangilik kurashi, shaxsiy va milliy manfaatlar, ma'rifat, taraqqiyot, milliy istiqlol, ijod olami va uning maftunkor sehri, ayovsiz sho'ro hukumati, o'tgan asr tarixi kabi qator mavzular ham ishlanadiki, ularning jami roman tematikasini tashkil qiladi.

O'nlab masalalar yoritilgan bu romanlar o'zining keng ko'lamligi, yarim asrdan ko'proq bo'lgan muddatni kerak bo'lsa ba'zi o'rinlarini kunma-kun, hatto soatma-soat barcha tavsilotlari bilan tiklaganligiga qoyil qolasan kishi. Shu qadar ko'p ma'lumotlarning berilishi va ayni damda birorta ham ortiqcha dalil yoki fakt asarga majburan “tiqilmagan”ligi Cho'lpon, Hamid Olimjon va Shayxzoda singari iste'dod sohiblarining real shaxs sifatida gavdalanitirishida tirgak vazifasini o'tagan. Har ikkala asardan ham sun'iy ravishda asarga joylangan materiallarni topa olmaymiz. Ularning hammasi asosiy g'oyani, mavzuni yoritish uchun xizmat qiladi. Zero, ijodkorni o'zi yashagan davrdan, uning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy hayotidan, oilaviy muhiti va atrofidagi kishilardan, umuman jamiyatdan ayri holda tasvirlash shoir haqida hech narsa demaslik bilan barobardir. Chunki adiblar o'zlari yashagan, ularni ijodga undagan, tuyg'ularini jumbushga keltirgan, e'tiqodlari va qarashlarini shakllantirgan, hayoti tarzini belgilab bergan va ilhomlantirgan muhit bilan bir butunlik hosil qiladilar.

Cho'lpon, Hamid Olimjon va Shayxzoda haqida yozishga ahdlangan muallif, albatta, sho'ro hukumatini, millat fojeasini, yurt kelajagini qalamga olmay iloji yo'q edi. Chunli har uchala shoir ham ana shu muhitda tug'ilib, voyaga yetib, uning jabr va sitamlarini ko'rib, vafot etganlar. Bu daho san'atkorlar fonida yuqorida sanaganimiz, yondosh mavzular ham mahorat bilan yoritib berilganki, bu asarning naqadlik voqelikni ko'lamdor tarzda, ilmiy asoslab yaratilganligidan, va uning uchun katta mehnat va ko'z nuri sarflanganligidan dalolat beradi.

Muallif, nafaqat bu ijodkorlarning hayotini chuqur o'rgangan, shu bilan birga, tarixning puchmoqlarigacha kirib brogan. Obektini ular yashagan murakkab davrlar, inqiloblar, xalq qo'zg'olonlari, urush dahshatlari fonida kitobxon ko'zi oldida ilmiy-badiiy tarzda gavdalanitirib bergan. Jumladan, har uch yozuvchi ham 1916-yil, iyul oyidagi xalq qo'zg'olonlarining va 1917-yil, fevral inqilobining shohidi bo'lganlar. Bu davrda Cho'lpon jadidchilik harakatlarining yetakchilaridan biri bo'lgan bo'lsa, Hamid Olimjon bola edi. Shayxzoda esa, Ozar yurtida bo'lgan. “Cho'lpon” ma'rifiy romanida muallif “mardikorlikka olish haqidagi farmon 1915-yil 25-iyunda chiqdi”, - deb yozsa, “Hamid Olimjon” romanida “1916-yil 25-iyunda chiqdi”, - deb beradi. Ammo, muhimi bu emas. Andijon xalqini oyoqqa turg'izgan bu voqea tavsilotlarini N.Karimov “Cho'lpon” ma'rifiy romanida “Afsuski, biz Cho'lponning Birinchi jahon urushi yillaridagi ijodiy va ijtimoiy faoliyati haqida, uning inqilob arafasidagi voqelikka munosabati haqida mukammal tasavvurga ega emasmiz. Lekin u oradan 20 yil o'tgach, biz izlagan savolga “Kecha va kunduz” romanida mufassal javob bergan” [Karimov,2003:69]-deya mazkur tarixiy voqeaga ijodkorning “Kecha va kunduz” romanidagi Miryoqub va noib to'ra o'rtalaridagi suhbat orqali sharh keltirishni ma'qul ko'radi. Bunda muallifning o'zi qalamga olayotgan personali hayotini uning asarlari negizida asoslash, asarlarining biografik xarakterdagi sahnalarini teran anglashi, adabiyotshunos sifatidagi xususiyatlarini bosh planga chiqarayotgan bo'lsa, “Hamid Olimjon” romanida esa bu voqeani uning zamondoshi, do'sti, yozuvchi Nazir Safarovning “Ko'rgan kechirganlarim” kitobidagi ma'lumotlarga tayanib yoritganligi N.Karimovning tadqiqotchilik sifatlarini yuzaga chiqargan. Muallif bu davrda Cho'lpon bunday voqealarga “zudlik bilan javob berguvchi ijodkor” bo'lganini ta'kidlab, tuzum uning ijod namunalari e'lon qilinishiga mone'lik qilganini yozadi. Hamid Olimjonning esa keyinchalik inqilob davridagi bolalik kezlarini xotirlab yozgan she'rini keltirar ekan, shoirning o'sha davrdagi bolaligini kitobxonlar tasavvuriga singdiradi. Voqelikni bu kabi ko'rinishlarda berish uslubi, har ikki shoirning hayotini o'z kitobxoniga yaqindan tanitish istagi, muallifning oldiga qo'ygan maqsadini ro'yobga chiqaradi. Belgilangan mavzu to'laonli yoritiladi, g'oya ya'ni ma'rifiy niyat bajariladi. Andijonda, Jizzaxda va

Toshkentda bo‘lgan bu tarixiy to‘ntarilishlar ijodkorlar hayoti bilan bog‘langan holda, ularning asarlari-da bo‘y ko‘rsatib, yurtimizdagi umumiy siyosiy va adabiy hayotni muallif ilmiy-badiiy tasvirlab beradi.

“Cho‘lon”, “Hamid Olimjon” va “Maqsud Shayxzoda” ma’rifiy romanlarining mavzu ko‘lami, ya’ni tematikasi o‘zida birida Cho‘lpon, birida Hamid Olimjon va birida Shayxzoda hayoti hamda ijodini yoritishni qamrab olgan bo‘lsa, bu asosiy mavzuni yoritish uchun chor Rosiyyasi, sho‘rolar hokimiyati, ezilgan xalq, birinchi va ikkinchi jahon urushlari, ma’rifat, erk va ozodlik masalalari, teatr va vaqtli matbuot kabi mavzular ham qalamga olingan. Bu voqealarni muallif, ba’zan o‘zi qalamga olayotgan ijodkorlari asarlarini biografik tahlil qilish orqali sharhlaydi, ba’zan o‘z xotiralariga, ularning yaqinlari bilan qilgan suhbatlariga, zamondoshlarining bu shoirlar haqidagi xotira va asarlariga tayanadi. Va shu mavzular kitobxonlarga faktik materiallar asosida yetkazib berilganki, bunda muallif o‘z ob’ektini kitobxonlariga yanada yaqinlashtirgani, shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. -Т.: Шарқ. 2003.
2. Каримов Н. Мақсуд Шайхзода. Маърифий-биографик роман.-Т.: Шарқ. 2009.
3. Karimov N. Hamid Olimjon. Ma’rifiy-biografik roman. -T.: Sharq. 2013.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr. 2013.
5. Умуров Х. Адабиётшunoslik nazariyasi. – T.; A.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2004.

XORAZM “OSHIQ” TURKUMI DOSTONLARI HAMDA “KITOBI DADA QO‘RQUT” EPOSIDAGI MOTIVLARNING QIYOSIY O‘RGANILISHI

Gulfiza Olimova

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti tayanch doktoranti
olimovagulfiza7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Kitobi Dada Qo‘rqut” eposi va Xorazm “oshiq” turkumi dostonlaridagi o‘xshash va farqli motivlar qiyosiy tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: kitobiy dostonlar, kitobiy epos, motiv, “farzandsizlik” motivi, “g‘ayritabiiy tug‘ilish” motivi, “evrilish” motivi.

Abstract: In this article draws on a comparative analysis of similar and different motives in the epos “Kitabi Dada Qorqut” and the epics of the Khorezm “Ashik” series.

Keywords: biblical epic, motif, childlessness motif, supernatural birth motif, transformation motif.

Dunyo xalqlari adabiyotida bir-birini takrorlaydigan, bir-biriga o‘xshaydigan syujet, motiv, obrazlar bor-ki, ular insoniyat tarixining o‘zagi yagona ekanligiga ishora qiladi. Aynan insoniyat shakllanishi tarixining yagona ildizga borib taqalishi adabiyotda o‘xshash asarlar, syujetlar, motivlar paydo bo‘lishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida adabiyotga tegishli materiallarni qiyoslab o‘rganish vazifasini yuzaga keltiradi. Chunki o‘xshash va farqli tomonlarga ega bo‘lgan har bir adabiy manba qiyoslashga ehtiyoj sezadi.

Umumiy va xususiy jihatlar ko‘plab folklor asarlarda ham o‘z aksini topgan. Biz tahlilga tortmoqchi bo‘lganimiz “Kitobi Dada Qo‘rqut” eposi va “Oshiqnoma” turkumi dostonlari shunday asarlar sirasiga mansub. Ma’lumki, o‘rganish ob’ektini tanlashda qiyosiy adabiyotshunoslikning o‘ziga xos “alohida adabiy hodisalarning umumiy maxraji”ni ifodalovchi ilmiy kategoriyalariga asoslaniladi. Qiyosiy o‘rganish uchun o‘zining mohiyati va tipik belgilariga ko‘ra bir-biriga mos keladigan, ya’ni bir turdagi va bir tizimga mansub bo‘lgan hodisalar tanlanadi. [Dyurishin, 1975:202-203]. Biz ob’ekt sifatida tanlagan “Oshiqnoma” lar hamda “Kitobi Dada Qo‘rqut” epik turga mansub bo‘lib, aynan shu jihat qiyoslash uchun tanlanishining xarakterli belgilaridan biri hisoblanadi.

Biz tahlilga tortmoqchi bo'lganimiz "Kitobi Dada Qo'rqu" eposi va "Oshiqnoma" turkumi dostonlari tarkibidagi motivlarda ham bir-biriga o'xshashlikni va farqli jihatlarni kuzatishimiz mumkin. O'rganishlar davomida dostonlardagi motivlarni umumiy va xususiylikga ko'ra uchta guruhga bo'ldik.

I. Har ikkalada asar tarkibida kelgan o'xshash motivlar

1. "Farzandsizlik" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Dirsaxon o'g'li Bo'g'ochxon dostonin bayon etarman, Xonim-ey!" va "Qambo'raning o'g'li Bamsi Bayrak dostonin bayon etarman, Xonim-ey" bo'yida hamda "Oshiqnoma"ning deyarli barcha dostonlarida);

2. "Kelajakdan ishora qiluvchi tush" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Salur Qozonning uyi yag'molangani dostonin bayon etarman, Xonim-ey" bo'yida hamda "Oshiqnoma" tarkibidagi "Yusuf va Ahmad", "Avaz gatirgan", "Yusuf va Zulayho", "Gavharoy" dostonlarida);

3. "Ko'ylakni qonga botirib aldash" hamda "ko'rmay qolgan ko'zning ochilishi" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Qambo'raning o'g'li Bamsi Bayrak dostonin bayon etarman, Xonim-ey" bo'yida hamda "Oshiqnoma"ning "Huriliqo va Hamro", "Yusuf va Zulayho", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Yusuf va Ahmad" dostonlarida);

4. "Xotinining to'yi ustiga kelish" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Qambo'raning o'g'li Bamsi Bayrak dostonin bayon etarman, Xonim-ey" bo'yida hamda "Oshiqnoma"ning "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonida);

5. "Pari qizni sevib qolish va farzandli bo'lish" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Bosot Tepako'zni o'ldirgani dostonin bayon etarman, Xonim-ey bo'yida va "Oshiqnoma" tarkibida kelgan "Edigo" dostonida);

6. "Farzandsizligi tufayli izza bo'lish" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Dirsaxon o'g'li Bo'g'ochxon dostonin bayon etarman, Xonim-ey!" bo'yida va "Oshiqnoma"dagi "Edigo" dostonida);

7. "Sinov" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Qangli Bahodir o'g'li Qonturali dostonin bayon etarman, Xonim-ey!" bo'yida hamda "Oshiqnoma"ning "Avaz gatirgan", "Gavharoy", "Gul va Bulbul", "Xirmondali" dostonlarida);

8. "Qochgan oshiq-ma'shuqlarning dushman bilan jang qilishi" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Qangli Bahodir o'g'li Qonturali dostonin bayon etarman, Xonim-ey!" bo'yida hamda "Oshiqnoma"ning "Sayyod va Hamro", "Erhasan" dostonlarida);

9. "Evrilish" motivi ("Kitobi Dada Qo'rqu" dostonining "Duxabahodir o'g'li Dali Dumrul dostonin bayon etarman, Xonim-ey!" bo'yida va "Oshiqnoma"ning "Huriliqo va Hamro", "Royi Chin", "Edigo", "Malikai Zavriyo", "Oshiq Qumri", "Gul va Bulbul", "Asil va Karam" dostonlarida).

Yuqorida keltirilgan motivlar orasida folklorshunoslikda eng ko'p uchraydigan barqaror motivlardan biri farzandsizlik motivi hisoblanadi. Ma'lumki, barqaror motivlar doston syujetini shakllantirishda asosiy o'rin egallaydi. Ularning tushib qolishi yoki o'zgarishi syujetda ham tub o'zgarish bo'lishiga sabab bo'ladi. [Eshonqulov, 2017:108]. Shu sababdan bu motiv aksariyat dostonlar tarkibida uchraydi. Biz bir-biriga muqoyasa qilayotgan epos va dostonlar tarkibida ham ushbu motiv yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. "Kitobi Dada Qo'rqu" eposining "Qambo'raning o'g'li Bamsi Bayrak dostonin bayon etarman, Xonim-ey" qo'shig'ida voqealar farzandsizlik motivi bilan boshlanadi. Xon Bayindirning suhbatiga borgan Boybo'rabek o'g'li bek Yaganak bilan borgan Qaziliq Bahodir xonning so'l tomonidan joy olganini ko'rib ho'ng-ho'ng yig'laydi. Xon undan yig'lash sababini so'raganda u shunday javob beradi: "Xon Qozon, nega yig'lamay, nega bo'zlamay? Suyanadigan o'g'lim yo'q, tayanadigan qardoshim yo'q. Alloh Taolo meni qarg'agan ko'rinadi. Beklar, toj-u taxtim uchun yig'layman. Bir kuni o'lsam, elimda-yurtimda kimsam qolmaydi. Mening ham bir o'g'lim bo'lsa, xon Bayindirning qarshisida tursa, qulluq aylasa, men uni ko'rib quvonsam, sevinsam, ishonsam, - dedi. Shunday degach Ulug' O'g'uz beklari ko'kka yuzlandilar, qo'l ko'tarib, duo qildilar. Alloh Taolo senga bir o'g'il bersin, - dedilar". ["Kitobi Dada Qo'rqu" dostoni, 2022:50]. Odatda dostonlarda homiy pirlar, yurt ulug'lari qilgan duolar mustajob bo'lishi keng uchraydi. Bu eposda ham shu holat keltirilgan bo'lib, O'g'uz ulug'lari duo qilgach Boybo'rabek o'g'il farzandli bo'ladi.

O'rganishlar davomida "Oshiqnoma"ning birinchi kitobidagi "Huriliqo va Hamro", ikkinchi kitobiga kiritilgan "Xiromon pari", "Oshiq G'arib va Shohsanam", beshinchi kitob tarkibida kelgan "Oshiq Qumri" dostonlari ham farzandsizlik motivi bilan boshlanishini kuzatdik. "Ammo roviyoni axbor va no-

qiloni osor muhaddisoni doston chin rivoyat qilibdurlarkim, Misr viloyatida bir podsho bor erdi. Oning otini Xisrav der erdilar. Nichcha yil podsholig‘ qildi, andin o‘g‘il bo‘lmadi. Alqissa, kunlardin bir kun Xisrav shoh o‘ziga andesha qildikim, man kim uchun podsholig‘ qilurman, o‘zim o‘lsam taxtinga kim o‘ltirur deb. Ammo podshoning hech farzandi yo‘q edi”. [“Oshiqnoma” I kitob, 2005:95]. “Ammo roviylar andoq rivoyati mo‘tabar qissai anbiyodin rivoyat qilurlarkim, Diyorbakir degan bir viloyat bor erdi. Ul shaharning podshohini Shoh Abbosxon der erdilar. O‘zi benihoya odil erdi va lekin o‘g‘il-qizi yo‘q erdi”. “Oshiqnoma” II kitob, 2005:8]. “Ammo roviylar andoq rivoyat qilurlarkim, shahri Ganjaqorabog‘da bir podsho bor erdi. Otig‘a Rustamshoh der erdilar. Aning bir inisi bor erdi. O‘zi o‘rnig‘a vaziri a‘zam qilib erdi. Ammo bular befarzand erdi”. [“Oshiqnoma” II kitob, 2005:239]. “Ammo roviylar andoq rivoyat qilurlarkim, Bag‘dod shahrida Odilxon degan podsho bor erdi. Uning bisotida o‘g‘li yo‘q erdi”. [“Oshiqnoma” V kitob, 2011:180]. Ko‘rish mumkinki, biz keltirgan to‘rtta dostonida ham voqealarning boshlanish nuqtasi “Kitobi Dada Qo‘rqut” eposidagi singari farzandsizlik motivi bilan bog‘liq. Aynan shu motivning kiritilishi dostonidagi voqealar rivojiga turtki beradi. Chunki hech bir obraz yoki motiv asarga shunchaki kiritilmaydi. Asar davomida unga ma’lum vazifalar yuklangan bo‘ladi.

II. Faqat “Kitobi Dada Qo‘rqut” eposida keltirilgan motivlar.

1. G‘ayritabiiy tug‘ilgan farzandning olamshumul ish qilish motivi (“Qambo‘raning o‘g‘li Bamsi Bayrak dostonin bayon etarman, Xonim-ey” bo‘yida);

2. Hayvonning farzand boqib olishi motivi (“Bosot Tepako‘zni o‘ldirgani dostonin bayon etarman, Xonim-ey bo‘yida”).

Folklor janrlarida, ayniqsa, ko‘pchilik ertak va dostonlarning boshlanma tizimiga oid an‘anaviy motivlari silsilasidagi dastlabki halqa qahramonning g‘ayrioddiy tug‘ilishi motivi hisoblanadi. [Mirzayev T, 1979:181]. Dostonlarda g‘ayrioddiy tug‘ilishning bir necha ko‘rinishlari o‘z aksini topgan. Odatda uzoq yillar farzand kutib yurgan ota-ona ma’lum bir sabablar, ya’ni homiy pirlarning ravzasiga borib ular orqali Allohdan farzand so‘rab iltijo qilishi, yurt ulug‘larining duosini olishi, miskinlarga ko‘plab sadaqa va ehsonlar ulashish va shunga o‘xshash holatlar tufayli farzandli bo‘lishadi. Tug‘ilajak farzandning olamshumul ishlar qilishi bashorati beriladi. “G‘ayritabiiy tug‘ilish motivining epik asar uchun ahamiyatli jihati shundaki, bu motiv orqali asarda tasvirlanadigan voqealar rivojida harakat qiladigan bosh qahramon belgilab olinadi. Ma’lumki, doston syujet qurilishidagi barcha motivlar yaxlit holda birlashib, bosh qahramonning epik biografiyasini tashkil etadi. Qahramonning g‘ayritabiiy, noodatiy, mo‘jizaviy dunyoga kelishining ma’lum sababi bor. Dostonida yetakchi personaj sifatida harakat qiladigan qahramon asarda tasvirlangan epik voqealarning yaxlitligi uchun kurashuvchi, ma’lum yetishmovchiliklarni bartaraf etuvchi shaxs sifatida harakat qiladi”. [Sobirova, 2005:31]. G‘ayritabiiy tug‘ilgan farzand, albatta, cheksiz kuch-qudratga ega bo‘lishi, aql bovar qilmas ishlarni bajarishi lozim bo‘ladi. Bu holat “Kitobi Dada Qo‘rqut” eposining “Dirsaxon o‘g‘li Bo‘g‘ochxon dostonin bayon etarman, Xonim-ey” bo‘yida o‘z ifodasini topadi. Uzoq vaqt farzandsiz yurgan Dirsaxon farzandli bo‘lish uchun katta to‘y berib, xaloyiqning duosini oladi. Bir duolining duosi ijobat bo‘lib, Alloh Taolo unga bir o‘g‘il ato etadi. Dunyoga kelgan farzand g‘ayritabiiy kuchga ega bo‘lib, Bayindirxonning toshni suzsa unday maydalab tashlaydigan bahaybat buqasini yiqitib, uning boshini kesadi. Dadam Qo‘rqut kelib, bu o‘g‘longa Bo‘g‘och deb ism beradi.

III. “Oshiqnoma” tarkibida keltirilgan motivlar.

1. “Meva yeyish orqali g‘ayritabiiy tug‘ilish” motivi (“Oshiq Mahmud”, “Xirmondali”, “Malikai Zariningor” dostonlarida);

2. “Tushda oshiq bo‘lish” motivi (“Gul va Sanobar”, “Yusuf va Zulayho”, “Gul va Bulbul” dostonlarida);

3. “Tushda nikohlanish” motivi (“Huriliqo va Hamro”, “Oshiq Albando”, “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Oshiq Qumri” dostonlarida);

4. “Tushda Shohimardon pir va eranlarning sharob berishi” motivi (“Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Oshiq Najab” dostonlarida);

5. “Akalarining ukani chohga tashlash motivi” (“Huriliqo va Hamro”, “Yusuf va Zulayho” dostonlarida);

6. “O‘z qiziga oshiq bo‘lish” motivi (“Malikai Zarnigor”, “Malikai Dilorom” dostonlarida);

7. “Oshiq-ma‘shuqning otasiga sezdirmay ketish” motivi (“Sayyod va Hamro”, “Erhasan” dostonlarida);

7. "Sehr qilish" motivi ("Asil va Karam" dostonida).

Xorazm dostonlarida qahramonning tug'ilishini homiylar tomonidan tuhfa qilingan sehrli narsalar bilan bog'lab tasvirlash an'anasi keng ishlangan. Befarzand shoh pir va homiylar tomonidan berilgan narsani xotini bilan bo'lishib yeydi va shuning natijasida ayoli homila topadi. Qahramonning dunyoga kelishiga sabab bo'lgan vosita ko'pincha olma, xurma kabi mevalardan iborat bo'ladi. Bu narsalar qahramonning otasi yoki onasiga g'oyibdan beriladi. [Sobirova, 2005:35]. Aynan shu ko'rinishdagi noodatiy tug'ilish motivi "Oshiqnoma"ning "Oshiq Mahmud", "Xirmondali" hamda "Malikai Zarnigor" dostonlarida keltiriladi. "Ganja Qorabog' degan viloyatda Ganjaboy degan bir kishi bor edi. Uning o'g'ildan, qizdan - farzanddan nom-nishoni yo'q edi. Ganjaboy kunlardan bir kun o'g'il talabin tushib yurgan ediki, uning ko'z yoshlari qabul bo'lib, tushinda qo'lida bir qizil olma olib, xushvaqt, xurram bo'lib zaifasi bilan hamsuhbat bo'ldi. Zaifasining bo'yinda bir homila paydo bo'lib, oydan-oy, kundan-kun o'tib unga bir o'g'il ato etdi. Uning otini Mahmudjon qo'ydilar". ["Oshiqnoma" IV kitob, 2009:108]. "Rum shahrinda Arslonboy degan bir boy bor edi. Uni o'g'ildan, qizdan - farzanddan nom-nishoni yo'q edi. Kunlardan bir kun o'g'il talabiga tushib, Gumbazi uzro degan yerga borib, xudodan o'g'il tilab yotdi. Yotqon yerida bir tush ko'rdi. Tushinda qo'lina bir xurmo berdilar. Xurmoni olib, xushvaqt bo'lib, uyiga kelib, zaifasi bilan hamsuhbat bo'ldi. Shundan sal o'tib, zaifasi xomilador bo'ldi. Oydan oy, yildin yil o'tib, to'qqiz oy, o'n kun, o'n soatda undan bir qiz dunyoga keldi. Tushinda qo'lga xurmo berilgani uchun qizning otig'a Xurmodali-Xirmondali deb qo'ydilar". ["Oshiqnoma" IV kitob, 2009:266].

Olma yoki xurma yeb homilador bo'lish motivining qadimiy asoslari totemistik mifologiyaga bog'lanadi. Totemistik mifga ko'ra, homiladorlik-ayol tanasiga totemning kirishi natijasida yuz beradi. [Sobirova, 2005:38]. Ma'lumki, qadimgi davr odamlarining turli inonchlari bo'lgan. Xususan, qaysidir o'simlik yoki hayvonga e'tiqod qilib, unga ishonishgan. Dostonlarda mevalar bilan bog'liq bo'lgan g'ayritabiiy tug'ilishning negizi insoniyatning ana shu dastlabki inonchlari

bilan bog'liq qarashlari natijasi o'laroq kelib chiqqan. Ayniqsa, olma mevasi bilan bog'liq holatlar nafaqat xalq dostonlarida, balki ertaklarda, xalq qo'shiqlarida ham o'z aksini topgan. Hattoki xalqimiz so'z xazinasidan o'rin olgan "Olmaning tagiga olma tushadi", "Olma olmadan uzoqqa tushmaydi" kabi maqollarida ham daraxt tagiga tushayotgan olma mevasi farzand ma'nosini ifodalaydi.

Aytish joizki, "Oshiqnoma" tarkibidagi dostonlar va "Kitobi Dada Qo'rqu" eposida bir-biriga o'xshash, ayni damda bir-biridan farq qiluvchi obraz, motivlarni uchratish mumkin. Ularni o'rganish, yanada kengroq tadqiq qilish folklorshunoslik sohasini yangidan yangi materiallar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М – 1975.
2. Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. Toshkent – 2017.
3. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. Тошкент – 1979.
4. "Ошиқнома". I китоб. – Урганч: "Хоразм", 2005.
5. "Ошиқнома". II китоб. – Урганч: "Хоразм", 2005.
6. "Ошиқнома". IV китоб. – Урганч: "Хоразм", 2009.
7. "Ошиқнома". V китоб. – Урганч: "Хоразм", 2011.
8. Собирова Н. Хоразм ошиқ туркуми дostonлари. Тошкент – 2005.

ZAMONAVIY O'ZBEK VA TURK AYOLLAR SHE'RIYATIDA SHAKLIY IZLANISHLAR

Sayohat Arzikulova

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO'TAU tayanch doktoranti
sayohat.arzikulova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek va turk ayollar she'riyatidagi o'ziga xos yangilashlar, o'zgarishlar va shakliy izlanishlar haqida atroflicha fikr yuritilgan. Maqolada o'zbek shoirlari-

dan Gulnoz Mo’minova hamda turklardan Gulten Madak, Didem Madak, Nilgun Marmara kabi ijodkorlarning she’rlari misolida o’zbek va turk she’riyatidagi yangilanishlar tahlilga tortilgan.

Kalit so’zlar: she’riyat, janr, obraz, detal, ijodiy izlanishlar, shakliy o’ziga xoslik, tasvir.

Abstract: This article is about updates, changes and formal research in modern Uzbek and Turkish women’s poetry. In the article, the updates in Uzbek and Turkish poetry are analyzed on the example of the poems of Uzbek poets Gulnoz Mominova and Turkish poets Gulten Madak, Didem Madak, Nilgun Marmara.

Key words: poetry, genre, image, detail, creative research, image.

Bugungi globallashgan davrda boshqa sohalar singari adabiyotda ham rivojlanish va o’zgarishlar yuzaga kelmoqda. Bugungi zamonaviy adabiy jarayonda, nafaqat, adabiy janrlar tabiatidagi o’zgarishlar, badiiy tasvirning turli shakllari, obraz, syujet, motiv, detal singari badiiy komponentlardagi o’ziga xosliklar yaqqol namoyon bo’lmoqda. Yuqoridagi mazmun va shakl yangilanishlari, ayniqsa, she’riyatda bo’rtibroq ko’zga tashlanadi. Xususan, lirik tur - she’r nasriy asardan ko’ra o’quvchiga kuchliroq estetik ta’sir eta olishi va insonning eng inja tuyg’ularini o’ziga xos tarzda tasvirlay olishi bilan ajralib turadi. Istiqloq davrida o’zbek she’riyati ham mazmun, ham shakl jihatdan rivojlanishga yuz tutmoqda. Bu borada rus adabiyotshunosi Belinskiy ta’kidlaganidek: “Har davrning o’ziga xos g’oyasi bo’lganidek, o’ziga xos shakllari ham bo’ladi”.

Zamonaviy she’riyatdagi shakliy izlanishlar haqida olib borgan tadqiqotlarida adabiyotshunos Sa’dullo Quronov: “XX asr o’zbek she’riyatida zinapoya shaklidagi misralar, so’zlarni alohida misraga chiqarish, turli usullarda tovush tovlanishlarini berishga intilish, bosh harflar bilan yozish kabi qator usullarning keng ommalashgani buning dalilidir. O’tgan asrning oxirgi choragidan boshlab she’riyatimizda kuzatilgan ijodiy izlanishlar bu jabhani ham chetlab o’tmadi” [<https://quronov.narod.ru/smaqk1.html>] – deya ta’kidlaydi, shoir Faxriyor she’rlari tadqiqi yuzasidan yozgan maqolasida. Xususan, she’riyatdagi janrlar rivojiga to’xtaladigan bo’lsak, muayyan ijodkor ijodiy laboratoriyasiga xos bo’lgan janrlarni misol qilib keltirish mumkin: A.Suyundagi “qayirma”, A.Obidjondagi “ignabarg”, “uchchanoq”lar. Bundan tashqari, shoirlar ijodida juda ko’p uchrayotgan ikki misrali – mumtoz adabiyotdagi masnaviy ko’rinishidagi she’rlarni ham aytib o’tish mumkin. Albatta, bu kabi she’rlarga yuqorida ta’kidlaganimiz masnaviy hamda mumtoz adabiyotning yan bir she’riy janri bo’lgan fard shakl jihatdan asos bo’lgan. Faqat vazn va ifoda yo’sinida farqlanadi. Bu kabi ikkilik she’rlarda asosan, falsafiy mulohazalar, olamni anglash, didaktik g’oyalar ifodalanadi. Ta’kidlash joizki, bunday ijodiy izlanishlar bugungi kunda faqatgina shoirlarimiz ijodida emas, balki iste’dodli shoirlarimiz ijodida ham kuzatiladi. Xususan, shoira Gulnoz Mo’minovaning “Shoira va tun” nomli she’ri ayni shu shaklda yozilgan. She’rning baytlari boshdan adoq barmoq vaznining 6+5 shaklida yozilgan:

Nimxira yorug’lik taratadi sham,
Soyalar raqsiga sahnadir gilam.
Deraza ortidan sirli ovozlari,
Xona ichra she’rlar, to’zgan qog’ozlar. [Mo’minova, 2016:31]

Shoira tun kirishi holatini ifodalar ekan, butun olamni qamrab olayotgan tunning tasviridan jonli obraz yaratadi. Bu zulmat qarshisida shamning hilpirab turgan yorug’ligi mezbun sifatida gavdalan-tiriladi:

Sham xira yorug’lik sochgancha bu on
Intizor kutadi kelishin mehmon.
Yetar sirli mehmon qadami boqqa –
Siyohat zulumat cho’kar har yoqqa.

Bu “sirli mehmon” she’r so’ngida go’zal tarzda ochiq lanadi:

“Tun kirib kelmoqda – zangi dugonam”. Shoira tun obrazini tasvirlarkan uni zangi ayol ko’rinishida ko’ngliga yaqin inson sifatida tasvirlab, go’zal tashbeh namunasini yaratadi. Shoiraning yana bir she’ri aralash band shaklida yozilgan bo’lib, qofiya elementlaridan foydalanilgan:

Kaftimga suv olib
Tashna yulduzlarga tutdim -
Ichdilar.

Birinchi band uch misradan tashkil topgan bo'lib, kafti bilan chanqagan yulduzlarni sug'orarkan ularni yuragi bilan his etadi. Keyingi badda esa o'z qalbidagi ishq va dardni so'ndirishga imkon qidiradi:

Ulardan ortganin
Chap ko'ksimga sepdim -
Gulxanlar o'chdilar.

Ushbu ikki bandga umumiy planda qarasak, shoira avval muayyan bir harakatni amalga oshiradi, so'nggi misrada uning natijasini ko'radi. Bu ham albatta shoira uslubiga xos soddalik, go'zal va nozik shaklda ichki kechinmalarni tasvirlash. So'nggi misralarni tahlil qiladigan bo'lsak, avvalo, usbu band oldingi bandlar kabi uch misra emas, balki 4 nisra ekanligi e'tiborimizni tortadi:

Tarqaganda gulxanimning
So'nggi tutuni,
Shamol o'ynab yurar edi
Kuyuk hidini. [Mo'minova, 2019. 277]

Ushbu badda birinchi va ikkinchi bandlarda amalga oshirilgan harakatning natijasi va umumiy xulosasi ta'kidlanadi. Bir qaraganda shamolning hidni o'ynashi ko'z oldimizga go'zal manzarani yuzaga keltiradi, biroq bu hid shoira qalb otashining kuyuk hidi ekanligi idrok etilsa, qalbdagi bir og'riqni his etadi kishi. Shoira bu tasvirni real hayotdagi tabiiy hodisaga o'xshatadi. Ya'ni yonib turgan olovga suv sepilsa, quyuq va achchiq tutun hidi keladi. Ko'rinishidan oddiygina hodisa ammo shoiraning mahorati tufayli u she'riyatda go'zal tasvir va tashbehni yuzaga keltiradi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatdagi yangilanishlar haqida mulohaza yuritgan adabiyotshunos Qozoqboy Yo'ldosh bugungi davr she'rlari shaxslashayotgan va shu sabab o'zini tanishga intilgan zamondosh ruhiyati tovlanishlarini ko'rsatishga bag'ishlangani hamda o'zidan qoniqmaganidan tafakkuri va ruhiyati puchmoqlarini tinimsiz taftish qilayotgan ko'ngil kishisi holatlarini tasvirlash ustuvorlik qilishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari adabiyotshunos vatan va millat tushunchalariga moddiydan ko'ra, ko'proq ma'naviyatga doir ruhoniylar tuyg'u sifatida yondashish yetakchi ekanligi va yirik ijtimoiy muammolardan ko'ra, alohida bir shaxs tafakkuri va ruhiyatidagi muammolarni tasvirlashga e'tibor kuchaygan zamonaviy she'riyatimizda ko'zga ko'rinayotgan yangilanishlar sifatida ta'kidlaydi. [Yo'ldoshev, "Sharq yulduzi" jurnali, 2013 yil, 3-son.]

Dunyo adabiyotida, xususan, she'riyatdagi shakliylar o'zgarishlar va yangilanishlar, zamonaviy o'zbek she'riyatida ham jadallik bilan bo'y ko'rsatayotganini alohida ta'kidlash zarur. Nafaqat o'zbek, balki birgina qardosh turk she'riyati misolida ham bunday o'zgarishlarni yaqqol ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Ayniqsa, zamonaviy turk shoirlari ijodida shakliylar izlanishlarning yorqin namunalarini uchratamiz. Buning sababi sifatida turk ayollarining jamiyatda o'z o'rnini, o'z ovozi va haq-huquqlari uchun kurash olib borgan va hamon shu yo'lda bardavom ekanligini aytish mumkin. Xususan, Gulden Akin, Nilgun Marmara, Didem Madak, Zeynep Arkan, Fatma Shengul Suzar, Ayshe Sevim va boshqa shu kabi shoirlar ijodini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Ta'kidlaganimizdek, turk shoirlarining she'riyatidagi asosiy mavzu ayollarning jamiyatda o'z o'rniga, ozodligiga ega bo'lishi, ayniqsa adabiyotda, xususan, she'riyatda ayol shoirlarning mavjud ekanligi, ularning ham o'z ovozi borligi haqida. Buning sababi turk millatining o'tmishidan qolgan va uzoq davrlar davomida rasm-rusum, odat sifatida shakllangan ko'pgina sohalar kabi she'r yozish ham erkaklarning ishi sanalganligi, natijada ayollar ijod qila olmagan, o'z ichki kechinmalari, dardu-alamlari, g'am-qayg'ularini ifoda etolmaganligidir. Bu haqida Gulden Akin shunday deydi: "Men erkaklar ishi deb hisoblangan, ayollar qo'lidan kelmaydi, degan e'tiqod keng tarqalgan – she'r yozish - ishini hayotining eng muhim chizig'iga joylashtirib, bu ijodiy faoliyatni 43 yil davomida olib borayotgan bir ayolman [Erken, 1996:177]".

Ayol ijodkorlar ichki kechinmalarini ifoda etar ekan, badiiy ijod tarkibi, xususan, mavzu, uslub, g'oya, shakl kabilar sezilarli darajada kengaydi, rivojlandi. Ayniqsa, bu his-tuyg'uni quyuq ifoda etiladigan she'riyatda yanada ko'zga tashlandi, ya'ni ular bilan she'riyatga yangidan yangi mavzular kirib keldi. Masalan, shunday mavzulardan biri yolg'izlik mavzusi. To'g'ri turk shoirlari ijodida bunday mavzugagi she'rlar yaratilmagandi deyishdan yiroqmiz. Biroq, yolg'izlik mavzusi asosan, ayollar ijodida yorqin ko'zga tashlanadi. Misol sifatida shoira Gulden Akin Akinning aynan shu mavzuda yozilgan "Ko'r oynadan nozik qizga" nomli she'rini keltirsak:

Men odamni borini ko’rsatadigan ko’zgudurman
Olti tomonlama kenglik chuqurlikka
Qayerda u kichkina qiz, nozik, chiroyli
Qayerda ichi-ichiga sig’magan?
Go’yo unuttim qo’llarini, yuzini
Yuragingdagi sevgimi, nima?
Nima bor menga qarshi?

...

Sening suvlar kabi umiding bor
Chanqagan moxlar kabi burchaklarda
Bir kichik yolg’on, ortidan kunlarcha
Bo’linib-bo’linib, sekin-asta tarqaladi” [Akin Gulten, 2023.87]

She’rda umidsiz nozik qiz obraziga murojaat qilinadi. U shunchalar yolg’izki, oydin kunda, atrof shovqin-suronli bo’lsa-da uxlay oladigan darajada uyqusuz, yolg’iz qiz. She’rda UMID asosiy g’oya sifatida ifoda etiladi. Bilamizki, inson umid bilan bu dunyoda mavjud. Umid insonni bu olam bilan bog’lab turgan rishtadir. Harakatsizlik butun she’rda hukmron. Shoir shunday bir vaziyatda hech narsa qilmay faqat rishta – UMID ga bog’lanib hayotda qolishni afzal ko’radi.

Xuddi shunday yolg’izlik va unga qarshi umid izlash ifodalangan she’r yana bir turk shoirasi Nilgun Marmara ijodida uchraydi. Uning “Yolg’izlik” nomli she’ri G.Akin uslubidan biroz farqli ochiqroq, o’ta tushkun shaklda, ammo o’quvchiga tushunarliroq qilib yozilgan.

men juda yolg’izman, baxtsizman
men aslida men kabi emasman
zulmatlarda adashib qoldim
.. uzun zamondir bir nur qidirdim, bir umid izladim
qidirarkan botmoqdaman qorong’u quduqlarga
kimsa eshitmaydi qichqiriqlarimni
eshitganlar ham parvo qilmaydi,
tortib olishni xohlamaydi u yerdan
men esa odamlarning e’tiboriga juda chanqoqman
umidimni yo’qotdim

[<https://www.antoloji.com/nilgun-marmara/>]

Yuqorida ikki shoira she’rini tahlil qilsak, shoira ruhiyati, hayotining ta’sirini she’r g’oyasi, mazmuniga juda katta ta’siri bo’lganini ko’rishimiz mumkin bo’ladi. Nilgun Marmara butun hayoti davomida yolg’iz va baxtsiz ekanligini hamda bunga qarshi turish, kurashish uchun o’zida qanday hech kuch qolmaganini ta’kidlasa, G.Akin she’rida o’zida g’aroyib kuch topa olganligi, umidini yo’qotmaganligini, har narsadan voz kechsa-da umididan voz kechmaganligini ko’rish mumkin. N.Marmaradagi bu umidsizlik uning og’ir va dardli o’tgan hayotining ta’siri desak, xato bo’lmaydi.

bilaman, bir kun bardosh berolmaydi bu nozik qalbim
men suyangan va ishongan hamma narsa bilan
vidolashaman [<https://www.antoloji.com/nilgun-marmara/>]

Ushbu misralarda shoiraning umri oxirlab borayotganini va buni uning o’zi his qilayotganining tasvirini ko’rish mumkin. Hayotdan hech mazmun topa olmagan, umidsizlikka tushib “Bu mazmunsiz hayotga qarshi -o’lim” deya oxiri o’z joniga qasd qilib hayotiga nuqta qo’yadi. Afsuski, bu to’g’ri yo’l emas edi.

N.Marmara uslubida ham, she’r shaklida ham o’xshash va farqli jihatlarni uchratamiz. Xususan, har ikki shoira erkin vaznda, qofiyasiz shaklda yozadi. Gulten Akin she’rida misralar bosh harflar bilan boshlanadi, Nilgun Marmarada esa butun she’r faqat kichik harflarda yozilganini ko’rish mumkin. Gulten Akin juda kam holatlarda bu shakldan foydalanadi. Ko’pgina she’rlarida ilk misra bosh harflar bilan boshlanadi va deyarli nuqta va vergul ishoratlaridan foydalanmaydi. Nilgun Marmarada kichik harflardan foydalanish ko’p uchraydi va u ham tinish belgilaridan nuqta va vergulni ishlatmasdan she’rlar yozadi. Bu balki ularning ruhiyati bilan bog’liq bo’lgan holatdir. Bunday holat nafaqat bu

ikki shoira ijodida, balki butun turk shoiralari ijodida ham uchratish mumkin.

Yana bir turk shoirasi Didem Madak ijodiga nazar solsak, shoira she'rlarida ijtimoiy hayot tomonidan tizimlashtirilgan ayollik majburiyatlariga munosabat bildiradi. Passiv, jim, umidsiz ayol, nima kuyatog'ganini bilmasdan kutishni davom ettiradi. Madak qahramonlarini isyonga da'vat etarkan, ijtimoiy hayotni tushunishga, qarshi turishga, kurashishga chorlaydi. Shoira she'rlari mavzulari asosan, ayollarining sezimlari, ichki kechinmalari, qo'rquvi, umidsizligi, nochorligi kabilarni o'z ichiga oladi.

Yuqorida tahlil qilganimiz shoira Gulten Akin va Nilgun Marmaralar ijodidagi shakliy farqlilik ko'p uchramaydi. Bu shaklda she'rlari sanoqli bo'lib, asosan, she'rlarida misra boshida bosh harflaridan foydalanadi. Ammo yolg'izlik, umidsizlik mavzusidagi she'rlarida ayni Nilgun Marmara uslubidan boradi:

ketmoqchi edik, bu yerlardan qochmoqchi edik
uzoq mamlakatlarni orzu qilgan edik.
qalbimizda buyuk kemalar suzardi
puflamagan edim nur kemasi yelkanini
mensiz ketmasligi uchun uzoq-uzoqlarga [Madak Didem, 2021:180]

Shoira ushbu misralarda umidsizlikka cho'mib, birga bo'lishni istagan insoniga murojaat qiladiki, jamiyatning zulmidan qochmoq istaydi, ammo imkoni yo'q, ketolmaydi. Turk shoiralari she'rlarida qofiya elementlaridan umuman foydalaninlmaydi. Bu zamonaviy turk she'riyatining anchagina o'zgarish va yangilanishlarga yuz tutganini ko'rish mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'zgarishlar, evrilishlar, yozuvchi-shoirlar ijodida o'z aksini topadi. Shuningdek, shoirlar ijodi bevosita ularning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, biografiyasi bilan bog'liq holda kechadi. Ayniqsa, ayol ijodkorlar ruhiyatida kechayotgan og'riqlar, jamiyatda o'z o'rnini topishga bo'lgan intilishlar tabiiy tasvirlanadi. Zamonaviy o'zbek va turk she'riyati misolida ana shunday tasvirlar, ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, yangilanishlar kuzatiladi. Xususan, she'riyatda bu kabi o'zgarishlar va yangilanishlar so'z ummonining g'avvoslari bo'lmish shoir va shoirlar ijodida o'z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mo'minova G. Chig'anoq. T.: Akademnashr, 2016. – 82 b.
2. Mo'minova G. Kometa. To'plam. – Toshkent. Akademnashr, 2019. – 277 b.
3. Erken Birgul. Gulten Akinning hayati, asarlari va san'ati. Doktorlik diss.
4. Akin G. Uzoqdagi qirg'oqda. To'plam. – Istambul. 2023. 386 b.
5. Madak D. Gramofon qog'ozlari. – Istambul: Ankara, 2021. – 189 b.
6. <https://www.antoloji.com/nilgun-marmara/>
7. <https://quronov.narod.ru/smaqk1.html>

**TIL VA ADABIYOT O‘QITISH
MUAMMOLARI: YECHIM VA
TAKLIFLAR**

ADABIYOT DARSLARINI TASHKIL ETISHDA BLUM TAKSONOMIYASI

Shahlo Naraliyeva

Qozog'iston Respublikasi J.Tashenov universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori
naraliyeva_s@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Blum taksonomiyasi haqida ma'lumot berilgan. Ushbu taksonomiyaning ta'lim tizimidagi ahamiyati misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Blum taksonomiyasi, bilish, tushinish, qo'llash, tahlillash, umumlashtirish, baholash

Abstract: The article provides information about Bloom's taxonomy. The importance of this taxonomy in the educational system is analyzed with the help of examples.

Key words: Bloom's taxonomy, knowledge, understanding, application, analysis, generalization, evaluation

Taksonomiya qadimgi grek tilidagi (τάξις) tartib, saf va (νόμος) qonun so'zlaridan olingan bo'lib tasniflash, tizimga solish tamoyillari va amaliyoti haqidagi bilim demakdir. Blum taksonomiyasi 1956-yilda bir guruh olimlar tomonidan taklif etilgan bo'lib, unda guruh rahbari amerikalik psixolog Benjamin Semyuel Blum (1913 – 1999) ning “Ta'lim maqsadlari taksonomiyasi: bilish yo'nalishi” nomli kitobidagi g'oyalari ilgari surilgan. [<https://ru.wikipedia.org/wiki>] “Taksonomiya” atamasi birinchi marta 1813-yilda o'simliklar klassifikatsiyasi bilan shug'ullangan fransuz botanigi Ogyusten Dekandol (1778 – 1841) tomonidan fanga kiritilgan. Bu so'z avval faqat biologiya fanida qo'llanilgan. Keyinchalik lingvistika, geografiya va geologiya ilmidagi murakkab tizimlarni tasniflash nazariyasini ifodalovchi atama sifatida ham qo'llanila boshlandi. Blum taksonomiyasi o'qituvchi tomonidan tarbiyalanuvchilar oldiga qo'yiladigan qator topshiriqlarni ta'lim maqsadlariga muvofiq tarzda: kognitiv, affektiv, psixomotor yo'nalishlarida tasniflanishini nazarda tutadi. Ta'limning bu uch yo'nalishini oddiyroq qilib “bilaman”, “his qilaman” va “yarataman” so'zlari bilan ifodalash mumkin. Psixologiya ilmidagi “kognitiv” (bilaman) so'zi axborotni qabul qilish va uni qayta ishlash ma'nosida, insonning ruhiy holati (ishonchi, xohish-istaklari va maqsadlari)ni ifodalashda qo'llaniladi. “Kognitiv” ta'lim bilimlarni o'zlashtirish va o'zlashtirilgan axborotni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutadi. [Азимов, 2009:96]

Bilimlarni o'zlashtirishning affektiv yo'nalishi (lotincha affectus so'zidan olingan bo'lib, ichdan to'lqinlanish ma'nosini anglatadi) shaxsning portlash xarakteridagi qisqa muddatli va yuqori intensiv emotsional holatini nazarda tutadi. Ta'lim maqsadlarining affektiv yo'nalishi o'zida insonning emotsional reaksiyasini, o'zgalarning qayg'u yoki shodligini qanchalik his etishiga e'tibor qaratadi. Affektiv maqsadlar insonning tuyg'ulari, emotsiyasi va munosabatlari bilan bog'liqdir. [Peter Lang, 1998:261]

Blum taksonomiyasida ifodalangan psixomotor maqsadlar asbob-uskunalariga, o'quv qurollari, texnika vositalariga moslashishni nazarda tutadi. Psixomotor maqsadlar amaliy ko'nikmalarni o'zgartirish va rivojlantirishni ko'zlaydi. [Азимов, 2009:96]

Ta'lim maqsadining har uchala yo'nalishida uning keyingi bosqichiga o'tish uchun avvalgi bosqich bo'yicha tajribaga ega bo'lish taqozo etiladi. Blum taksonomiyasining asosiy maqsadi pedagoglarda ta'lim maqsadining har uchala sohasi bo'yicha motivatsiya uyg'otish va shu orqali ta'lim samaradorligini ta'minlashdan iboratdir. Kognitiv yo'nalishdagi ko'nikma va malakalar bilim, tushuncha va tanqidiy mulohaza yuritishga daxldor. Blum taksonomiyasida o'quv maqsadlarining kognitiv yo'nalishi quyidagicha tasniflanadi: bilish, tushinish, qo'llash, tahlillash, umumlashtirish va baholash. Ta'lim maqsadlarining kognitiv yo'nalishida:

bilish bosqichi o'zlashtirilgan o'quv materialini esda saqlab qolishni va aniq dallilar, nazariy qarashlarni amaliyotda qo'llashni nazarda tutadi;

tushinishning asosiy belgisi o'quv materialini bir turdan ikkinchi turga o'tkaza bilish, voqea va hodisalarning keyingi bosqichini tasavvur qila olishdan iboratdir;

qo'llash turida o'zlashtirilgan bilimlarni ma'lum shart-sharoitda, begona vaziyatlarda foydalana bilish nazarda tutiladi;

tahlillash kategoriyasi o’zlashtirilgan bilimlarni aniq tizimga sola bilishni nazarda tutadi; umumlashtirish kategoriyasi kashf etilgan yangilikka qismlarni yaxlitlash orqali qayta erishishni nazarda tutadi;

baholashda esa u yoki bu o’quv materialining ahamiyati baholanadi. [<http://dic.academic.ru>]

Bilishda o’quvchilarning mazkur bosqichni egallaganliklarini ko’rsatuvchi xatti-harakatlari quyidagilarda aks etadi: atamalar, dalillar, metodlar, asosiy tushunchalar, qoida va tamoyillarni bilishi hamda ulardan amalda foydalana olishi muhim sanaladi.

Tushinishda dalillar, qoida va tamoyillarni tushuntirib bera olishi, so’z bilan ifodalangan materiallarni amaliy ifodalarga aylantira bilishi, mavjud ma’lumotlarga asoslangan holda keyingi bosqichlarni taxmin qilishi nazarda tutiladi.

Qo’llashda o’quvchilarning o’rgangan qonuniyat va nazariyalarni aniq amaliy vaziyatlarga tatbiq eta olishi, tushuncha va tamoyillarni har xil vaziyatlarga tatbiq etishga qodirligi ahamiyat kasb etadi.

Tahlillashda o’quvchilarning butunni ma’lum bo’laklarga ajrata olishi, ular orasidagi aloqadorlikni ko’rsatib bera bilishi, butunni tashkil etish tamoyillarini aniqlashi, mantiqiy mulohaza jarayonida yo’l qo’yilgan xato va kamchiliklarni ko’ra olishi, dalillar va tekshiruvlar orasidagi farqni ko’rsatib bera bilishi nazarda tutiladi.

Umumlashtirishda o’quvchilarning insho va referat yozishi, chiqishlar va ma’ruzalar matnini tayyorlashi, eksperiment va boshqa tashkiliy ishlarni o’tkazish rejasini taklif etishi, har xil yo’nalishdagi masalalarning sxemasini tuzishi ko’zda tutilgan.

Baholashda esa o’quvchi yozma matnning tuzilishi mantig’ini, mavjud ma’lumotlar bilan xulosalarning o’zaro mutanosibligini, mavjud ma’lumotning ahamiyatligi darajasini baholaydi.

Motivatsiya (lotincha *movere*) – faoliyatga undash ma’nosini anglatadi. Ya’ni, motivatsiya insonning xulq-atvorini boshqarish, vaziyatga mos yo’nalishni tanlash, bu jarayondagi faolligi va qat’iyatligini ta’minlash hamda o’z ichki ehtiyojlarini qondirishiga yo’naltiruvchi psixofiziologik jarayondir.

“Motivatsiya” atamasini birinchi marta nemis faylasufi Artur Shopengauer (1788 – 1860) o’z maqolasida qo’llagan. Bugungi kunda bu atama har xil olimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Masalan, litvalik psixolog Vitis Kazisa Vilyunas (1944 – 2011) motivatsiya tushunchasini ixtiyoriy faoliyatga undovchi ehtiyojlar tizimining yig’indisi, deb hisoblaydi. K. K. Platonov esa motivlarning psixik yig’indisi deb biladi. [<https://ru.wikipedia.org/wiki>]

Motiv – faoliyat tushunchasining psixologik nazariyalaridan biri bo’lib taniqli psixologlar A. N. Leontev va S. L. Rubinshteynlar tomonidan ishlab chiqilgan. «Motiv – «predmetga yo’naltirilgan ehtiyoj» ma’nosini anglatadi. Motivni ko’pincha maqsad va ehtiyoj bilan bir narsa deb tushunishadi. Ammo, ehtiyoj o’z mazmun-mohiyati bilan qiyinchiliklarni bartaraf etish istagi, maqsad esa ehtiyojlarini qondiruvchi bir qator maqsadlarni ongli ravishda tanlash natijasidir. Masalan, chanqoq – tuyg’u, organizmning ehtiyoji; chanqoqni qondirish istagi – maqsad, chanqoqni qondiruvchi suv esa – motiv. Ya’ni, motiv – (suv) resurs, chanqoq – tuyg’u, ehtiyoj esa – chanqoqni qondirish zarurati. Shu ma’noda motiv va motivatsiya tushunchalari bir-biridan farqlanadi. [<https://ru.wikipedia.org/wiki>]

Motivatsiyaning tashqi, ichki, ijobiy, salbiy va qat’iy motivatsiya singari turlari mavjud. Tashqi motivatsiya ma’lum faoliyatga yo’naltirilmagan, ammo subyekt bilan u yoki bu darajada bog’liq bo’lgan motivatsiyadir. Masalan, tashqi motivatsiyani adabiyot bilan bog’lab, badiiy asarlar mazmuni haqida umumiy tasavvurga ega bo’lish, deb tushunish mumkin. Ichki motivatsiya esa ma’lum faoliyat mazmuniga yo’naltirilgan motivatsiyadir. Ya’ni, konkret biror badiiy asar tahliliga, uning mohiyatiga kirishga yo’naltirilgan motivatsiyani ichki motivatsiya deyish o’rinli bo’ladi. Ijobiy motivatsiya ijobiy stimulg asoslangan, salbiy motivatsiya esa salbiy stimulg tayangan bo’ladi. Masalan, o’quvchi adabiyot darslarida yaxshi baho olish uchun uy vazifalarini bajarsa, ijobiy, yomon baho olmaslik uchungina topshiriqni bajarishi salbiy motivatsiyadir. Insonning qat’iy talablariga asoslangan, qo’shimcha mustahkamlashni talab qilmaydigan motivatsiya esa qat’iy motivatsiya deyiladi.

Adabiyot darslarida o’quvchini ilm olishga yo’naltiruvchi motivatsiyalardan bittasi – o’qituvchining ishonchi. O’quvchi qalbida o’qishga intiltiruvchi ichki ehtiyoj hissini shakllantirish uchun adabiyot darslarida zarur sharoit, imkoniyat vujudga keltirilmog’i lozim. Bu sharoitning yuzaga kelishi va uning o’quvchi tomonidan anglab olinishi bola shaxsining rivojlanishiga zamin tayyorlaydi. Badiiy

asarni o'qishga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish o'quvchiga tayyor bilimlarni berish emas, balki uni ixtiyoriy motivlar, maqsadlar hamda avvalgi tajribalar asosida faoliyat ko'rsatadigan, maqsadga erishish yo'lida aqliy zo'riqishga undaydigan holatga solishdan iboratdir. Har bir o'quvchini boriday qabul qila oladigan tajribali o'qituvchi har bitta bolaning ta'lim motivatsiyasini hamisha xayolida tutadi. Ba'zan amaliyotda o'quv ishlarining samaradorligi, o'quvchilar o'zlashtirishi motivatsiyasiz baholanib, bolalarning bilimiga ularning bilishga bo'lgan ehtiyojidan ajratilgan holda qaraladi.

Adabiyot darslarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash asosida bilim olishlarini ta'minlash va bilim olishga motivatsiya uyg'otishda ta'lim maqsadini to'g'ri belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot metodikasi ilmi har bir adabiyot darsi oldiga tarbiyaviy, ta'limiy, yo'naltiruvchi va rivojlantiruvchi maqsadlar qo'yilishi lozimligini ko'zda tutadi. Bu xil maqsadlar to'g'ri belgilab olinsa, dars jarayoni shu asosda tashkil etilsa, o'quvchilarning ma'nau sog'lomlashuvi uchun ulkan imkoniyatlar paydo bo'ladi. Afsuski, dars jarayonida o'qituvchining diqqat markazida o'quvchilarning mustaqil faoliyatini ta'minlash emas, balki o'z faoliyatini tashkillashtirish turadi. O'qituvchi, avvalo, zamonaviy adabiyot darslarini to'g'ri, mustaqil tafakkur va faoliyatga asoslangan holda tashkil qilishning shartlari nimadan iborat ekanini aniqlab olishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, adabiyot darslarini samarali tashkil tishda har qanday mavzuga nisbatan o'quvchilarda ichki motivatsiya uyg'otish va asar ustida ishlashni mana shu ichki ehtiyojni qondirish niyatida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия.
2. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi/o'quv qo'llanma/ Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 352b.
3. Peter Lang, Yaacov Katz, Isabel Menezes. Affective education. (A Comparative View.) – London and New York, 1998. – 261 p.
4. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 96.

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINI O'QITISHDA HAJVIY SHE'RLARNING AHAMIYATI

Gulnoza Jurayeva

filologiya fanlari doktori, professor v.b.
uzbektil@mail.ru

Annotatsiya: Bolalar adabiyotidagi axloqiylik prinsiplari nihoyatda turli-tuman va o'ziga xos turfa xususiyatlarga ega bo'lsa-da, hayratlanarli jihati shundaki, ularning barchasi shoirni hajviyot yo'liga olib chiqadi. Bolalar tabiatida uchraydigan sho'xlik, o'yinqaroqlik, maqtanchoqlik, dangasalik, yolg'onchilik, chaqimchilik, ochofatlik kabi holatlar hajviy asarlar uchun asosiy tasvir unsurlari sanalishi bois o'zbek bolalar she'riyatining kattagina qismini hajviy asarlar tashkil qiladi. Mazkur maqolada Muazzam Ibrohimova ijodi misolida o'zbek bolalar she'riyatida hajviyotning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash; bolalar adabiyotini o'qitishda hajviy she'riyatning ahamiyatini ochib berish; hajviy obrazlar yaratishda kulgi hosil qiluvchi badiiy unsurlarni aniqlash usullarini o'quvchilarga o'rgatish; hajviy obrazlar talqinidagi mushtaraklik va o'ziga xosliklarni tadqiq etish orqali muayyan muammoli savollarga javob topishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: hajviy she'riyat, axloqiylik prinsipi, adabiyot o'qitish metodikasi, ta'limda poetik tafakkur, satirik va yumoristik ruh.

Abstract: Although the principles of morality in children's literature are extremely diverse and have their own characteristics, the surprising thing is that they all lead the poet to the path of humor. Children's gaiety, playfulness, boastfulness, laziness, deceitfulness, squeamishness, etc. are considered the main image elements for comic works, so comic works make up a large part of Uzbek children's po-

etry. In this article, on the example of Muazzam Ibrahimova’s work, we will determine the unique characteristics of humor in Uzbek children’s poetry; to reveal the importance of comic poetry in teaching children’s literature; teaching students how to identify artistic elements that create laughter in creating comic images; an attempt was made to find answers to certain problematic questions by researching commonalities and peculiarities in the interpretation of comic images.

Key words: comic poetry, principle of morality, methodology of teaching literature, poetic thinking in education, satirical and humorous spirit.

Hajviy she’riyat deyilganda faqat kulgi uyg’otadigan yoki tabassum ulashadigan yengil she’riyatni tushunmaslik kerak, albatta. Ayniqsa, u bolalar uchun yozilgan bo’lsa, hajv zimmasiga ma’lum vazifalar qo’yilishi kerak bo’ladi. Keyingi yillarda bolalar adabiyoti va bolalar kitobxonligi tushunchalariga nisbatan qo’yilgan “sayoz”lik tamg’asi aynan shu vazifalar bajarilmagani sababli yuzaga kelgan bo’lishi mumkin. Hajviy she’riyatning vazifalari hajvdan kelib chiqadi. Hajv aslida fojia, u shunday bir tanqidki, o’sha fojiani davolashga qaratilgan achchiq malham. “Hajviy asar tanqidiy va kulgi uyg’otadigan badiiy asar hisoblanib, mazmuni va shakliga ko’ra satirik va yumoristik ruhda bo’ladi” [Ahmedov va boshq. 2017, 105]. Bolalar uchun yaratilgan badiiy adabiyot namunalari ham mazmun va shakliga ko’ra ikkiga bo’lish mumkin:

- a) satirik ruhda yaratilgan bolalar she’riyati namunalari;
- b) yumoristik ruhda yaratilgan bolalar she’riyati namunalari.

Satirada ayovsiz tanqid bo’lgani uchun ham bu bolalar adabiyotida kam uchraydi.

Shoir bolalar tarbiyasi, xulqidagi ayrim nuqsonlarni boshqa jismlar, hayvonlarga ko’chirish orqali yengil kulgi vositasida ularni tanqid qiladi. Aslida, dramatik turga mansub komediya janrining asosida ham tanqid-fojialar ustidan kulish, ularni keskin qoralash yotadi. Lekin buni jamiyat har zamonda ham tushunavermagan, shu sababli ham kulgi vositasi adabiyotdagi eng nozik, shuningdek, eng o’tkir va elita qurol hisoblanadi. Bu vositaning mohiyatini katta adabiyotda ham tushunish mushkul, aksariyat hollarda asl mazmun anglanmaydi. Bolalarga uning asliyatini yetkazib berish ikki karra murakkab, chunki bola psixikasi, ruhiyati hali yosh. U ko’rgan va eshitgan narsasiga ishonadi. Kesatiq, piching kabi so’zlashuv vositasidagi tanqidlarni ham yaxshi anglamaydi, iboralar, tasviriy ifodalarning ham bosh mazmunini so’zma-so’z qabul qiladi. Asardagi hajvning bosh mohiyatida kimningdir ustidan kulish emas, balki unga o’xshab qolmaslik, o’sha holatni yoki odatni tark etish kerakligi kabi da’vatlar yotganini to’la yetkazib bera olish, asar yakunida xulosa tarzida to’g’ri hukm berish shoirning mahoratiga bog’liq bo’ladi. Aniqki, bu mazmunni ifoda etishda muallif bir qancha tasvir vositalaridan foydalanadi, so’z o’yinlari qiladi. Satira va yumorda qo’llanilgan tasvir vositalari haqida maktab darsliklarida ham ma’lumotlar uchraydi. Ammo bolalar adabiyoti, xususan, hozirgi bolalar she’riyatida milliy-madaniy va ijtimoiy-ma’rifiy tajribalar qay darajada degan savollar, tajribalardagi kamchiliklar, shakliy izlanishlar, mazmun yangilanishlari – barcha-barchasi bugungi kunda tadqiq etilishi talab etilayotgan alohida mavzu.

So’nggi paytlarda bolalar uchun barakali ijod qilib kelayotgan Muazzam Ibrohimova ijodida hajv unsurlari, uni ifodalashda qo’llanilgan tasvir vositalarida birmuncha shakliy va mazmuniy izlanishlar ko’zga tashlanadi. Shoir ijodini umumta’lim maktablarining boshlang’ich sinflarida dars yoki darsdan tashqari mashg’ulotlarda, xususan, sinfdan tashqari o’qish, adabiy to’garaklarda o’rganish katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Bunda ta’lim usullari bolalarning yosh xususiyatlari, ehtiyoj va qiziqishlari, asarning janriy xususiyatlariga bog’liqlikda tanlanadi. Jumladan, bunda ijodiy o’qish metodi tarkibidagi ifodali o’qish usulidan foydalanish maqsadga muvofiq. Zero, ifodali o’qish o’quvchi nutqini charxlaydi, tafakkurini o’stiradi, estetik zavq beradi.

Shoir ijodida mavzu yangilanishlari ham bor. Masalan, “Quloqsiz quloqcha” nomli she’rga profilaktik she’r maqomining berilishi undagi mazmunni aniqroq tushunishga yordam beradi va mazmunan yangiligini isbotlaydi. Qolaversa, shoir ijodida jonlantirish, intoq, sifatlash, mubolag’a singari tasvir vositalaridan o’rinli foydalaniladiki, ularning barchasi mazmunni ochib berishga xizmat qiladi.

Qirchillama qish buva

Dovdiratdi barchani.

Cho’zma quloq – chap quloq

Shoshirdi chap qo'lchani.
 ("Quloqsiz quloqcha", 45-b.)
 (jonlantirish)
 – Hoy, yechsang-chi qalpoqni
 Pishib ketdim ostida.
 Bo'ldi, yetar!
 Yurmayman
 Endi qalin po'stinda.
 ("Quloqsiz quloqcha", 45-b.)

Shu o'rinda, ijodkorning badiiy maqsadi tasviriy vositalarning soniga ahamiyat berib, maqsadni unutib qo'ymasligini alohida ta'kidlash zarur. Vositalar doim asosga xizmat qilishi kerak, ular birinchi darajali bo'lmaydi. Har bir tasviriy vosita muayyan ma'no-mazmunni ifodalashga yordam beradi. She'rdagi "quloqsiz" so'zi aslida ko'chma ma'nodagi so'z ekanligiga ishorani sarlavha orqali ko'riladigan bo'lsa, quloqsiz quloqchaning kichik sarguzashti, uning qo'lga buyrug'i va yakuniy xulosa didaktik xarakterga ega. She'rning tarbiyaviy ahamiyati bir qancha tasviriy vositalar ko'magida amalga oshgan. Quloqni jonlantirish orqali unga "quloqsiz" deya sifat berilishi bilan asarning estetik qimmatini oshgan bo'lsa, nutq berilib, bolalarning tasavvurini kengaytirish, voqealarni ko'z oldida yaqqol gavdalandirish mumkin.

Vizualizatsiya eng tezkor, tafakkur va tasavvurga bevosita ta'sir qiluvchi tushuncha hisoblanadi. Ijodkor o'zi qo'llagan tasvir vositalari orqali bolalardagi mazkur jarayonga ta'sir o'tkazgan. "Vizualizatsiya juda bolalarbop sanaladi, chunki u bolalarning shusiz ham o'ta faol tasavvuridan foydalanadi va uni ijobiy o'zanga yo'naltiradi. Gap imtihon topshirish haqida ketadimi yoki yangi do'st orttirish haqidami – farqi yo'q, bu texnika hayratlanarli natijalar beradi. Bolalarda tasavvur juda kuchli, shu sababli vizualizatsiya g'oyasini ular yengil qabul qiladilar" [Kexo 2017, 38–39].

Bolalar tashqi axborotlarning katta qismini ko'zlari orqali qabul qiladilar. She'rda jonlantirish tasviriy vositasidan aynan shu maqsadda foydalanilganligini ko'rish mumkin. Qolaversa, bolaning tengqurlaridan tashqari, ko'chma obrazlar, majoz va ramzlar misolida o'zidagi kamchiliklarni ko'rishi, anglashi didaktik maqsadlarga xizmat qiladi. Hajviy asarlarda qo'llanilgan sifatlash tasviriy vositasi ham qator maqsadlar ijrosiga qaratiladi. Sifatlash bolaning nutqini o'stiradi, so'z boyligini oshiradi, yozma va og'zaki savodxonlikni shakllantiradi. Ayniqsa, yuqoridagi she'rda qo'llanilgan "qirchillama qish" singari o'ynoqi sifatlashlar bolalar uchun yanada qiziqarlidir. Shu o'rinda, shoir qirchillama qish bobo deya "qirchillama", "qish" va "bobo" so'zlarini birgalikda qo'llash orqali qirchillama so'zining turli ma'nolarni bildirishiga ham ishora qilib ketadi. Bu o'rinda "qirchillama" va "bobo" so'zlari yonma-yon kelganda, uslubiy g'alizlikdek tuyulishi mumkin. Bunda qirchillama so'zining bosh ma'nosi ("Qirchillama 1 Kuch-quvvatga to'lgan, yetilgan. Qirchillama yigit. Hu, ana oldinroqda yoshi ellikdan oshganiga qaramay, haliyam qirchillama yigitday daroz bo'yini tik tutib, To'lamat mo'ylov ketyapti. S.Anorboev, Oqsoy. ...qirchillama yoshning besh-o'n yili shunga sarf bo'ldi. M.Qo'shjonov, Diydor" [O'zbek tilining izohli lug'ati 2006, 301–302]dan biroz siljish bo'lib, bolaga so'zning ikkinchi ma'nosini ham o'rgatadi. Ikki so'zning orasiga tushgan qish so'zi esa "masala"ning boshqa tomonini ochib beradi, ya'ni bolani so'zning navbatdagi ma'nosi bilan tanishtiradi:

"2 ko'chma avjiga chiqqan, kuchaygan, qahriga olgan, qattiq (sovuq yoki qish haqida). Shunday qirchillama sovuqda cho'lga kelish zarurmi? Y.Muqimov, Matonatli kishilar. Qirchillama qish pallasi uni qishloqqa olib borish ham qiyin edi. O.Husanov, cho'lda... qish bo'lganda ham qirchillama kuni-da... tug'ilgan. Sh.Xolmirzayev, Saylanma" [O'zbek tilining izohli lug'ati 2006, 301–302].

Shu kabi xususiyatlar she'riyatning ma'rifiy-didaktik va badiiy-estetik qimmatini oshiradi. She'rda jonlantirish, o'xshatish va intoq kabi tasviriy vositalar imkoniyatlaridan unumli foydalanilgan:

– Izg'irinda toblangan
 Koptok tushdi esimga.
 Mana, uni bermovdim
 Ronaldoga, Messiga.
 ("Quloqsiz quloqcha", 46-b.)

Muazzam Ibrohimova ijodida koʻzga tashlanadigan yana bir narsa – ijodkorning soʻzga botirligi. U hajviy mavzuda yozadimi yoki didaktik xarakterli sheʼr boʻlsin, neologizmlar, qisman sheʼrga yot boʻlgan soʻzlardan foydalanishga qoʻrqmaydi, choʻchimaydi. Shoira soʻz masʼuliyatini his qiladi, albatta. Qoʻrqmasdan zamonaviy soʻzlar, kompyuter sohasiga oid atamalar yoki yuqoridagi sheʼrda keltirilganidek, Ronaldo, Messi kabi sheʼr mazmuniga oid soʻzlarni qoʻllaydi. Bular bolalarni qiziqtiradi, oʻzi-ga tortadi. Ijodkorda bayonchilik bor. Ijodida bayon uslubidan foydalangani sabab ham sheʼrlar biroz choʻzilib ketadi. Bolalar psixologiyasiga koʻra, ular tez zerikib qoladilar. Bolalar uchun asar yozayotgan qalam sohibi zimmasida ulkan masʼuliyat boʻladi. Bolani tabiiylik bilan kuldirish juda qiyin, u soxtalikni darrov sezadi. Lekin undagi hayratni soʻzlarda ifodalash uchun sheʼr ming chigʻiriqdan oʻtishi kerak boʻladi.

Muallifning boshqa sheʼrlarini tahlilga tortsak:

Yongʻoqpolvon arzanda,
tishchalarda chaqilsa,
Hayron boʻlmang, tishchalar
“voy, dod” deya baqirsa...
 (“Tishchalar”, 23-b.)

Yengilgina kulgi uygʻotadigan sheʼrning shu misralarini oʻqigan bolakaylarda tishchalarga nisbatan rahm-shafqat hissi uygʻonishi aniq. Zero, bu rahm-shafqat, avvalo, ularning oʻziga, oʻz salomatligiga qaratilgan boʻladi. Buni bolalar oppoq, kichik aʼzolariga nisbatan mehribonchilik deb tushunishlari yordamida endi tishlarida yongʻoq chaqmaydigan boʻladilar. Ularga rahm qiladilar, “voy, dod” deb baqirishlarini istamay qoladilar.

Bolalar adabiyoti zimmasiga yuklatilgan didaktik vazifaga aynan kulgi soʻqmoqlaridan borish yaxshi samara beradi. Mazkur sheʼr ham bolalar sheʼriyatidagi ijtimoiy-maʼrifiy tajribalar ifodasi oʻlaroq maydonga kelgan. Ijodkorning shakl ustida ham koʻproq izlanib, takrorlardan kamroq foydalanishi, puxta asar dunyoga kelishini taʼminlagan. Masalan:

Mayli, mening doʻstlarim
Qolib ketdi tepada.
Qidirsangiz topasiz,
Yuvilmagan mevanan.
 (“Ichburugʻ”, 18-b.)

Ushbu sheʼrda ham yuqorida taʼkidlanganidek, jonlantirish, intoq, sifatlash kabi tasviriy sanʼatlar qoʻllanilgan va yakunda hukm berilgan. Bu hukm pandona sifatida jaranglaydi. Ijodkor toʻgʻridan-toʻgʻri “mevalarni yuvib ye” deb aytmaydi. Yuvilmagan mevanan kasallik mikroblarini topish mumkinligini eslatib, uqtiradiki, mevalarni yuvib yeyish kerak. Unchalik katta boʻlmagan didaktik xarakterli mazkur sheʼrdan bolalar oʻzlariga zarur xulosalarni chiqarib oladilar.

“Didaktika” – yunoncha “didaktikos”, yaʼni “ibratli” degan soʻzdan olingan. Demak, “didaktik adabiyot” deganda nasihat, oʻgit, ibrat ruhidagi asarlar tushuniladi. Bu Sharqda ham, Gʻarbda ham boʻlgan. Sharq soʻz sanʼatida pand-nasihat ruhi ustunroq, ochigʻi, u shunisi bilan Gʻarb adabiyotidan farq qiladi ham. X asrdayoq buyuk Abu Ali ibn Sino Sharq koʻproq pand-nasihat yoʻli bilan, Gʻarb esa hayotni real koʻrsatish orqali kishini tarbiyalashga moyilligini maxsus qayd etib oʻtgan edi [Olim S. va boshq. 2014, 71–72].

Koʻrinadiki, bolalar tarbiyasida adabiyotning kuchidan – didaktik qimmatidan foydalanish samarali. Asarning didaktik, maʼrifiy gʻoyalar tashishi esa unga ijodkorning qanchalar teran mazmun yuklay olishiga, mahoratiga bogʻliq boʻladi. Insonda adabiyotga muhabbatni shakllantirishdagi ilk vosita sifatida bolalar adabiyotiga eʼtibor berish, uning ahamiyatini chuqur anglab yetishga munosabatdan, uni tadqiq qilishdan boshlanadi.

Muazzam Ibrohimovanning asl kasbi shifokor boʻlganligi uchun ham bolalar sogʻligi haqida qaygʻuradi. Bolalarning tishchalarini asrash, quloqlarini ehtiyot qilish yoki yuvilmagan mevalarni yeb, kasal boʻlib qolmasligini xohlaydi. Oʻz xayrixohligini sheʼrlari orqali yetkazib berishga harakat qiladi. Ijodkorning nasriy asarlari ham bugungi kun bolalar adabiyotida oʻqishli boʻlib turganligini shu orqali eʼtirof etish mumkin.

Muallif she'rlarida jonlantirish asosida bolalarga pand-nasihatlarni qiladi, tarbiyalaydi. Intoq san'ati bilan go'zal estetik she'rlar yaratadi. Sifatlash orqali ma'rifiy g'oyalarni singdiradi va bilim berish maqsadini ko'zlaydi. Yuqorida qayd etilganidek, kasbi nuqtayi nazaridan muallifni bolalarning salomatligi masalasi qiziqtiradi. Shu bois she'rlaridagi obrazlar – tishlar, inson tanasining a'zolari va hokazo. U obrazlardan so'z mas'uliyatini his qilgan holda foydalanadi. Yangilikka intiladi, bu yo'lda tajribalar qilishdan tap tortmaydi. Shoir bolalar oldidagi asl vazifalarini teran anglaydi. Ularga nima tortiq qilmoqchi ekanligini anglagan holda ishga kirishadi. Zamonaviy pedagogikada satira va yumor orqali bolalar axloqidagi ma'lum bir nuqsonlar yoki xususiyatlar ko'rsatilishi, birinchidan, o'quvchi poetik tafakkurining o'sishiga yordam bersa, ikkinchidan, o'zini taftish qilish xususiyatini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov S., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua. I qism. Toshkent: Ma'naviyat, 2017. – 105-b.
2. Bolalar adabiyoti va zamonaviylik. – Toshkent: Fan, 1991. – 268 b.
3. Жаҳонгирова Ф. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: 1975. – 218 б.
4. Kexo J., Fisher N. Ong qudrati – bolalar xizmatida. – Toshkent: Davr Press, 2017. – 38–39-b.
5. Mamajonov Z. Mumtoz she'riy san'atlarning nazariy tasnifi (o'xshatish asosidagi san'atlar). – Toshkent: Akademiya, 2016. – 274 b.
6. Қаҳрамонов Қ. Болалар танқидчилигида ижобий қаҳрамон масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. – №1. – Б. 7-10.
7. Qo'chqor R. Kitobni o'qib mazza qilsang... // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2012/ 1-iyun.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 301–302-b.

ALISHER NAVOIY FARDLARINI IFODALI O'QITISH TAJRIBASIDAN

(8-sinf "Adabiyot" darsligi misolida)

Shahnoza Raxmonova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
shahnoza@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada 8-sinf Adabiyot darsligida keltirilgan Alisher Navoiy qalamiga mansub fardlar tahlilga tortilgan. Ularni ifodali o'qish uchun vazn xususiyatlari, o'lchov imkoniyatlari, qofiya tizimi o'rganilgan. O'zni bilan adabiyotshunoslikdagi fikrlarga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: aruz, vazn, fard, ramal bahri, hazaj bahri, mujtass bahri.

Abstract. In this article, Alisher Navoi's fard written in the 8th grade literature textbook will be analyzed. To read them expressively, features of meter, measurement possibilities, rhyme system were studied. At the same time, there is a reaction to the ideas in literature.

Key words: aruz, meter, fard, ramal bahri, hazaj bahri, mujtass bahri.

8-sinf o'quv dasturida Alisher Navoiyning bir qator fardlarini o'rganish nazarda tutilgan. Shoirning darslikda keltirilgan fardlari "Favoyid ul-kabar" devonidan o'rin olgan¹. Ularni ifodali o'qish uchun fardlarning vazn xususiyatlarini, o'lchov imkoniyatlarini o'rganish zarur. Shayx Ahmad Taroziy mazkur janrga "Fard ikki misra' bo'lur. Avvalgi misra'ida qofiya bo'lmas" – deb ta'rif beradi [Taroziy, 1996: 130]. "Fardlar hamma davrlardagi o'zbek she'riyatida bor edi. U maqollar kabi siqiq, ixchamligi, esda oson qolishi, hikmatlarga boyligi bilan shoirlarni qiziqtirib kelgan. Shuning uchun ham fard yozmagan shoirni uchratish qiyin" [Nosirov, 1979: 171]. Adabiyotshunos I. Adizova "Uvaysiy ijodida janrlar takomili" risolasi Alisher Navoiy she'riyatida 86 ta, Zahiriddin Bobur devonida 26 ta, Uvaysiy she'riyatida 4 ta fard mavjudligini ta'kidlaydi [Adizova, 2011: 6].

Alisher Navoiyning 8-sinfda tahlil qilinadigan fardlari ham xilma-xil vaznda yozilgan. Dastlab shoirning darslikda mustaqil o’qish uchun

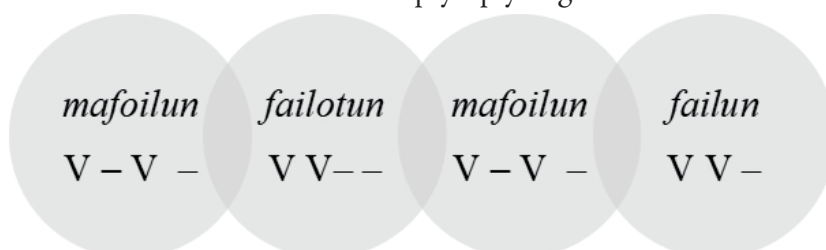
Yuqar yamonlig’ angakim, kirar yamon el aro,

Ko’mir aro ilik urg’an qilur ilikni qaro [Sultonmurod O. va boshq, 1996:82]

kabi fardi keltiriladi. She’r mazmunida yomon kishilar davrasiga qo’shilmalikka undash g’oyasi ilgari surilgan. Fardning vaznini aniqlash uchun dastlab so’zlarni hijolarga ajratamiz. Buni quyidagi jadval asosida ko’rsatamiz:

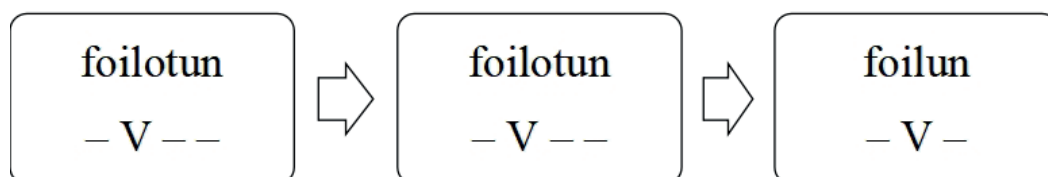
Yu	qar	ya	mon	li-	g’+a	nga	kim	ki	rar	ya	mon	e-	l+a	ro
V	—	V	—	V	V	—	—	V	—	V	—	V	V	—
Ko’	mu-	r+a	ro	i	li-	k+ur	g’an	qi	lur	i	lik	ni	qa	ro.
V	—	V	—	V	V	—	—	V	—	V	—	V	V	—

Endi hijolar asosida ruknlarni aniqlaymiz. “**Yuqar yamon**” rukni ohang jihatidan mafoilunga, “**-lig’ angakim**” rukni failotunga, “**kirar yamon**” rukni mafoilunga, “**el aro**” failunga, “**Ko’mur aro**” mafoilunga, “**ilik urg’an**” rukni failotunga, “**qilur ilik**” rukni mafoilunga, “**-ni qaro**” failunga teng keladi. Demak, har qaysi misra ruknlari “mafoilun failotun mafoilun failun” shaklida ekan. Bu yerda 1–3-rukndagi *mafoilun* – mustaf’ilun aslining maxbun tarmog’i, 2-rukndagi *failotun* – foilotun aslining maxbun tarmog’i va 4-rukndagi *failun* esa shu aslning maxbuni mahzuf tarmog’idir. Bayt *mustaf’ilun* va *foilotun* asllarining ketma-ket takroriga asoslangani uchun *mujtass* bahrini, unda ushbu asllarning tarmoqlari va baytning sakkiz rukndan iborat ekanligini inobatga olib, ushbu fard *mujtassi musammani maxbuni mahzuf* (V — V — / V V — — / V — V — / V V —) vaznida yaratilgan degan xulosaga kelish mumkin. Demak, vazn *mustaf’ilun* (— — V —) aslining maxbun tarmog’i *mafoilun* (V — V —), foilotun (— V — —) aslining maxbun tarmog’i *failotun* (V V — —) va maxbuni mahzuf tarmog’i *failun* (V V —)ning ketma-ket takroridan hosil bo’lgan. Ushbu vazn she’riyatimizda keng qo’llanilgan o’lchovlardan biri hisoblanadi. Taqtiyi quyidagichadir:

Fardni yuqoridagi kabi jadval asosida hijolarga ajratish, o’quvchilarga fard vaznini aniqlashda yengillik yaratadi. Keltirilgan baytda “**yamonlig’**” so’zidagi “**g’**” undoshi, “**ilik**” so’zidagi “**k**” undoshi va talabi bilan o’zidan keyin kelayotgan anga, urg’an so’zlaridagi **-a**, **-ur** hijosi bilan birikib, *vasl* hosil qiladi va “**yamonli-g’+anga**”, “**ili-k+urg’an**” tarzida o’qiladi. Ohangda o’ynoqilik va yengillik hosil bo’ladi.

“Ulki, sanga eldin erur aybg’o” deb boshlanuvchi fard tuyuq vaznida, ya’ni *ramali musaddasi mahzuf* (ruknlari va taqti’i: foilotun foilotun foilun — V — — / — V — — / — V —)da yozilgan. Bino-barin, bu fardni vaznga mos bo’lgan:

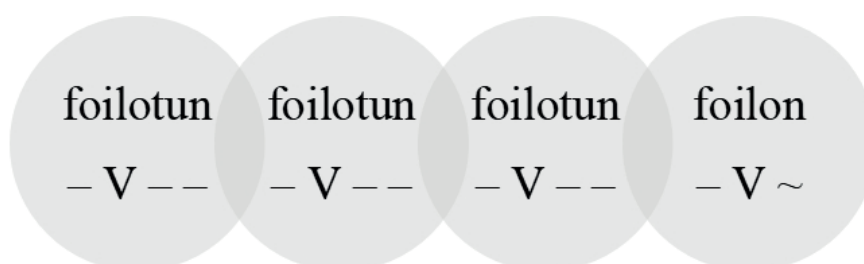

ruknlari va taqtiyiga muvofiq “**eldin erur**”, “**sendin o’lur**” so’zlarini qo’shib, “**aybgo**”, “**aybjo**” so’zlaridagi “**ayb**” hijosiga bitta “**i**” unlisini orttirib talaffuz qilish lozim.

Ulki, sanga	$\curvearrowright$ eldi-n+erur	ayb(i)goʻ,
— V — —	— V — —	— V —
Elga dogʻi	$\curvearrowright$ sendi-n+oʻlur	ayb(i)joʻ
— V — —	— V — —	— V —

Ushbu fardning mohiyatida ham muhim bir pand yotibdi. Undagi “dogʻi” soʻzi **“tagʻin”, “yana”, “ham”, “aybgʻo”** kalimasi **“ayb aytuvchi”, “aybjo”** esa **“ayb topuvchi”** maʼnosini anglatadi. Yaʼni *“Kimki senga odamlarning aybini aytsa, u sendan ayb topib, boshqalarga ham yetkazadi”* degan maʼno anglashiladi. Asarning vazni yuzaga keltirgan yengil va oʻynoqi ohang, ikki misrani bir-biriga chambarchas bogʻlab turgan qofiya ham baytda badiiy goʻzallikni hosil qilgan.

Navoiyning *“Men sinuq, koʻnglum – sinuq, sabrim uyi xud – yerga past”* deb boshlanuvchi fardi sheʼriyatimizda keng qoʻllangan *ramali musammani maqsur* vaznida yozilgan. Ruknlari va taqtisi bir misrada:

singaridir. *Ramali musammani maqsur* vazni ramal bahrining qoʻshvaznli oʻlchov guruhiga mansub boʻlib, dastlab uch rukn *foilotun* (— V — —) va oxirgi rukn *foilon* (— V ~)dan tashkil topadi. Baytdagi qisqa, choʻziq, oʻta choʻziq hijolar oʻzaro ketma-ket takrorlanadi. Koʻrinadiki, 8-sinf “Adabiyot” darsligida mustaqil oʻqish uchun keltirilgan Alisher Navoiy fardlari ramal, hazaj va mujtass bahri vaznlarida yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. TAT. 10 jildlik. 4-jild. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2013. – 741–752-b.
2. Rahmonova Sh. Umumtaʼlim maktablarida aruz tizimini oʻqitish muammolari – T.: Mahalla va oila, 2021. – B. 142.
3. Sultonmurod O., Ahmedov S., Qoʻchqorov R. Adabiyot. 8-sinf uchun darslik. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2019. – B. 352.
4. Адизова И. Увайсий ижодида жанрлар такомили. – T.: Muharrir, 2011. – B. 52.
5. Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – T.: Ўқитувчи, 1979. – B. 271.
6. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – T.: Хази́на, 1996. – B. 430.

BOBURNING “BOBURNOMA” ASARINI OʻRGANISHDA FANLARARO INTEGRATSIYADAN FOYDALANISH

Husniddin Suyunov

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.n.

Xolida Bozorova

Navoiy shahar 2-sonli litsey oʻqituvchisi

Annotatsiya: Adabiyot darslarida fanlararo integratsiyani qoʻllash orqali oʻquvchilarning mustaqil fikrlashini, ogʻzaki va yozma nutqlarini oʻstirishga erishish hamda ularni dars jarayoniga qiziqtirish

bo’yicha ahamiyati katta ekanligi bayon etilgan. Shuningdek, “Boburnoma” asarini o’rganishda o’qitishning turli usullarini qo’llash ko’rsatib o’tilgan.

Kalit so’zlar: Adabiyot, so’z, nutq, mustaqil fikrlash, usul, tarbiya, matn, lug’at, savol.

Annotation. It is stated that the use of interdisciplinary integration in literature classes is of great importance in order to achieve the development of students’ independent thinking, oral and written speech, and to interest them in the lesson process. Also, the use of various teaching methods in studying the work “Boburnoma” is shown.

Key words: Literature, speech, speech, independent thinking, method, education, text, vocabulary, question.

Pedagogik jarayon u qanday nomlanishidan qat’i nazar, o’quvchining bilimi, saviyasi, dunyoqarashi, tafakkuri, mustaqil hayotda yashash tajribasini oshirishi muhim masala hisoblanadi. Tanlanayotgan dars shakli ham, qo’llaniladigan metodlar ham o’tilayotgan o’quv fani va mavzuga mos ravishda tanlanishi shart. O’qituvchi darsning qaysi o’rnida qo’llanilishini to’g’ri tanlay olishi shart. Quyida biz faoliyatimizda qo’llanayotgan dars shakllari, ta’lim texnologiyalari hamda o’quvchini baholash tizimi to’g’risida tavsiyalarni bayon etamiz.

Adabiyot darslarida o’rganilayotgan badiiy asarlar tahlilining ko’pincha tayyor variantlari beriladi. Obrazlar darslik mualliflari xohishiga ko’ra tahlil qilinadi, ya’ni o’quvchining asarni o’qib chiqishiga hojat qolmaydi. O’quvchi asarni o’rganib chiqishini xohlagan o’qituvchi esa dars o’tishning boshqa usulini topishi kerak. Bunda adabiyot o’qitishning eng qulay “o’z-o’ziga rejissor” usuli hisoblanadi. Shu usulni tanlagan o’qituvchi o’quvchining qo’liga badiiy asarni tutqazadi va e’tibor qilinishi kerak bo’lgan topshiriqlarni oldindan beradi va u butun jarayonni nazorat qilib borishi kerak bo’ladi.

Akademik litseylarning birinchi bosqichida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari o’rganiladi. Asarni o’rganish uchun oldindan talabalarga “Boburnoma” asarini o’qib kelish topshirig’i beriladi. Dars amaliyotidan kelib chiqqan holda mashg’ulotni o’tishda “o’z-o’ziga rejissor” usulini qo’llash maqsadga muvofiqdir. Bunda asarni o’quvchilar bilan birga o’qib chiqqach, unda tasvirlangan voqealarni jonlantirdik. Aktyorlar ham, rejissorlar ham – o’quvchilar. O’zlarining filmlarini yaratish uchun ularning qanchalik asarni diqqat bilan o’qiganliklarini namoyon etish mumkin. Bu darsni “Dars – tadbir” shakli orqali tashkil etiladi. Darsni bunday atalishiga sabab:

Birinchidan, guruhlar bellashadilar;

Ikkinchidan, o’z imkoniyatlarini to’la namoyon qilish uchun ularga katta sahna kerak;

Uchinchidan, 3ta guruhda 80 nafardan ortiqroq o’quvchi ta’lim oladi, demak darsni “Faollar zali”ga ko’chirish kerak va hokazo.

Olingan videotasvirlar ovozsiz namoyish etildi va uni tomosha qilib turgan o’quvchidan, avvalo, tasvirni izohlab berish, so’ngra “klaster” usuli orqali “Bobur shoh va shoir” mavzusi ostida fikrlarni yozib borish topshirig’i berildi. Ushbu darsda yana bir necha usullarni qo’llash bilan birga hali ko’pchilik e’tiboriga ma’lum qilinmagan usullardan ham foydalanildi (bu usullarni faoliyatingizda qo’llab korishingizni tavsiya etamiz) Ayrimlari yuqorida izohlandi, shunday bo’lsa-da, quyidagi ma’lumotni havola etamiz:

1. “Dars – tadbir” shakli: bu dars katta auditoriya – ya’ni 2 yoki 3 guruh ishtirokida tashkil etilishi mumkin. Shu bois darsga ajratilgan 80 daqiqadan oshishi tabiiy hol. Bu shaklda dars tashkil etilganda o’quvchilarning avvalom bor guruhlararo raqobatini tashkil etish, golaversa, ma’lumotlar ko’lami_ning kengligi o’tilayotgan mavzuni atroflicha, to’liq o’rganish imkonini beradi.

2. “Teleko’rsatuv” shakli: bunda dars rejasini teleko’rsatuvlar nomi asosida tashkil etish mumkin. Ushbu darsda “TV-Mehmon”, “Ko’rsatuvlar tartibi”, “Dil nomalari”, “Mumtoz she’riyat”, “Gazetalar sharhi”, “Oyla! Izla! Top!” kabi teleko’rsatuvlar nomlaridan reja o’rnida foydalanildi.

3. “Rekord” usuli: bunda o’tilayotgan mavzu bo’yicha rekord darajadagi noyob ma’lumot bera olish hamda dars jarayonida juda ko’p miqdorda ma’lumot berish, ya’ni ishtirok etish nazarda tutiladi.

4. “Muammo” usuli: bunda dars jarayonida mavzuga tegishli bo’lgan biror narsa yoki hodisa muammo gilib qo’yiladi. O’quvchilar uning mohiyatini ochib berishlari kerak. Masalan, Z.M.Bobur ijodi va uning “Boburnoma” asari mavzusini o’rganishda sher va gullagan daraxtni muammo qilib qo’yish mumkin. Dars chiroyli chiqishi uchun bu narsalardan mashg’ulot jarayonida foydalanish kerak.

Sherning rasmini 6 yoki 9 qismga bo'lib qirg'iladi, har bir qismning chap tomonini 1dan 9 gacha bo'lgan raqam bilan belgilanadi va har bir raqamga savol yozib o'quvchiga beriladi. Agar o'quvchi taklif qilingan barcha savolga to'liq javob bera olsa, sher to'liq hosil bo'ladi. Aks holda javobi topilmagan qism ochilmay qoladi. Bunday holatda auditoriyaga murojaat qilish kerak. "Gullagan daraxt"ni hosil qilish uchun oldindan daraxt yasaladi. Qurigan daraxt shoxlaridan foydalanish mumkin. Dars jarayonida o'quvchi tomonidan har bir berilayotgan javob gul shaklida qabul qilinadi va daraxtga osib qo'yiladi. Mashg'ulot oxirigacha daraxt "gullaydi". O'quvchilarda sher va "gullagan daraxt"ning Z.M. Boburga qanday alogasi borligi muammo tarzida so'raladi.

5. "O'z-o'ziga rejissor" usuli: taklif qilinayotgan ushbu usul boshqalariga nisbatan bir muncha murakkab bolib, buning uchun videokamera bo'lishi kerak. Bunda mavzuga oid tasvirlar ovozsiz suratga olinadi. O'quvchilar tasvirda ko'rgan voqeani izohlashlari hamda "klaster" usulida bir so'z bilan ifodalab berishlari kerak. "Boburnoma" – memuar asar" mavzusini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan darsda asarda tasvirlangan voqealar Navoiy shahrining istirohat bog'i atrofi hamda Qosimshayx tarixiy obidasida Bobur yashagan davr ruhini berish maqsadida suratga olindi. Unda Mirzo Boburning betoblighi, tushlariga Xoja Ahror Valining kirishi, qovun voqeasi, Boburning Xazora tog' yo'lida ko'rsatgan jasorati hamda uning chapdast qilichboz ekanlik holatlari tasvirlandi. Bunday katta auditoriyani baholash masalasi haqida ham to'xtalish kerak, menimcha. Bunda o'qituvchiga "O'zlashtirish jadvali" yaxshi yordam beradi. Baholash uchun ekspertlar guruhi saylab olinadi. Ularning qo'lga har bir guruh ro'yxati berib qo'yiladi. Jadval quyidagicha tuzilishi mumkin:

№	O'quvchining familiyasi	TV-mehmon	Qiroatxona . (Gazetalar sharhi)	O'yla! Izla!Top! Intelktual o'yini	Mumtoz she'riyat	Gitnes rekordlari	Reklama.	TV- klaster	Dil nomalari "Yaxshilig" Bobur g'azali (bunda test topshirig'i bajariladi)	Darsda olgan o'rtacha baho
		2 "B"06- guruhining "Bobur vorislari " jamoasi								
1	Abdullayev Olim	4 b	5b	3b	3b	5 b	5b	4b	3b	4 b
2	Sobirova Sanam	5b	5b	4b	-	5b	3b	4b	4b	3,9b

Shunday jadval tayyorlanganda o'quvchining har bir etapdagi ishtiroki baholab boriladi hamda g'olib guruhni aniqlash ham oson bo'ladi.

"Boburnoma" – memuar asar

Darsning maqsadi:

ta'limiy: "Boburnoma" asarining tarixiy va ilmiy ahamiyati, asarda berilgan turli sohalarga oid ma'lumotlar, asar yaratishdagi Boburning salohiyati to'g'risida ma'lumot berish. O'quvchilarda bilim ko'nikma malaka hosil qilish;

tarbiyaviy: Vatanga, yor-do'stlarga bo'lgan mehr-muhabbat tuyg'usini o'stirish. O'quvchi ongiga ajdodlarimiz merosini o'rganish, avlodlarga yetkazish, asrab-avaylash, ular bilan faxrlanish tuyg'usini singdirish;

rivojlantiruvchi: o'quvchilar nutqi, tafakkurini boyitish, teleboshlovchilik, jurnalistlik, o'qituvchilik, kompyuter operatori kasblariga qiziqtirish.

Dars usuli: ko'rgazmali amaliy.

Dars uslubi: raqobat, tadqiqot-taqdimot, rekord, reklama, boshqotirma, teleko'rsatuv va boshqa.

Dars jihozi: slaydlar, rasmlar, tarqatmalar, test savollari, rasmlar, daraxtlar, kompyuter

Texnologik xarita

T R	Darsning borishi	Mazmuni	Shakl, usuli	Ajratilgan vaqt
1	Tashkiliy qism	Darsda qatnashayotgan o‘quvchilar davomati oldindan aniqlab olinadi. Topshiriqlar berilib, tayyorgarlik jarayoni nazorat qilinadi. Dars davomida bu narsaga vaqt ajratilmaydi.	Tadqiqot Dars-tadbir	
2	Yangi mavzu bayoni	Dars teleko‘rsatuvlar asosida tashkil etiladi. Boshlovchilar ko‘rsatuvlar tartibi bilan tanishtirib o‘tadilar: 1. 9-30 -10-50 TV-DARS. NDPI -2 TV 2. 9.30- TV-mehmon. 3. 9.40- Qiroatxona (Gazetalar sharhi) 4. 9.45. O‘yla! Izla! Top! Intellektual o‘yini “Bobur siyrati”. Mumtoz she’riyat 5.10.00. Ginnes rekordlari	Teleko‘rsatuv Integral raqobat Boshqotirma Tadqiqot-taqdimot Rekord	10 minut 5 minut 15 minut 15 minut
3	Mustahkamlash:	6. 10. 15 Reklama. 7. 10. 20. TV- klaster 8.10.30. Dil nomalari. “Yaxshilig”. Bobur g‘azali	Reklama Klaster Test sinovi muammo	10 minut 10 minut 10 minut
4	Darsga yakun yasash	9.10.50. Yakun Uy vazifasi berish. G‘olib guruh va o‘quvchilarni e‘lon qilish (Baholash shkalasi orqali).		5 minut

Sahna. Bobur ijodxonasi. Bobur ijod og‘ushida. U (yozganlarini o‘qiydi):

“... bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so‘zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgay. Lojaram ota – og‘adin har yaxshilik va yamonlig‘kim shoye edi, taqdir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hurarkim bayoni voqe edi, tahrir ayladim. O‘qug‘uchi ma‘zur tutsin, eshitguchi taarruz maqomidin o‘tsun...”

1-boshlovchi : Jahon o‘z tarixida juda ko‘p hukmdorlarni ko‘rgan. Ularning ko‘plari tez unutilib ketgan, unutilmaganlarining aksariyati ham qonxo‘r, maishatparast sifatida esga oladilar. Biroq Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Z.M.Bobur haqida so‘z ketganida so‘zlovchilar bu buyuk shaxslarning fan, madaniyat, ilm olamining rahnamolari sifatida ta‘riflaydilar.

2-boshlovchi: Siz yuqorida tinglagan asar mashhur “Boburnoma” asaridan olingan edi. Z.M. Boburning “Boburnoma” asari bizga u haqda to‘liq, haqqoniy, eng adolatli tavsif berishda, u yashagan davr adabiyoti, tarixi, geografiyasi, biologiyasi, musiqa, harbiy ishi kabi o‘nlab fanlarga oid, tarixiy joy nomlari, turli sohalarda nom qozongan o‘z zamonasining ma‘lum va mashhur shaxslari, shuningdek, temuriylar avlodi, shajarasi, ularning inqirozi sabablari, tojdor – hukmdorlar o‘rtasidagi nozik qarindoshlik munosabatlari haqida gohida mehr bilan, gohida yumor bilan ma‘lumot beruvchi durdona asardir.

1-boshlovchi: Assalomu alaykum, hurmatli ustozlar!

2-boshlovchi: Assalomu alaykum, qadrlı talabalar! Bugungi darsimiz o‘zgacha ruh va o‘zgacha uslubda tashkil etilgan. Bugun “Aniq fanlar” yo‘nalishi 1-“A” hamda 1-“B” guruh talabalari sizning e‘tiboringizga “Boburnoma” – memuar asar” mavzusidagi ochiq bellashuv darsini havola etadilar.

1- boshlovchi: Darsimiz teleko‘rsatuvlar tartibida tashkil etilgan. Darsda qatnashayotgan o‘quvchilarning har bir javobi yoki chiqishlarini baholashni Siz hurmatli ustozlarimizdan so‘rab qolamiz.

2- boshlovchi: Hurmatli tomoshabin o'rtoqlar! Endi sizlarni bugungi dars- ko'rsatuvimiz tartibi bilan tanishtirib o'tamiz.

1- boshlovchi ("ko'rsatuvlar tartibi" bilan tanishtiradi):

1. 9-30 – 10-50 TV-DARS.

2. 9.30- TV-mehmon.

3. 9.35- Qiroatxona (Gazetalar sharhi).

4. 9.50. O'yla! Izla! Top! Intellektual o'yini "Bobur siyrati". Mumtoz she'riyat

5.10.15. Ginnes rekordlari

6.10.30. Dil nomalari ("Yaxshilig'". Bobur g'azali)

7.10.40. Reklama.

8.10.50. Yakun

1- boshlovchi: Marhamat tomosha qilib, yaxshi dam oling.

2. 9.30- TV-mehmon.

3-boshlovchi (jurnalist): 1 "A" guruh o'quvchilari yoniga borib: Qadrli talabalar, biz bilamizki, "Boburnoma" biologiya, geografiya, tarix, adabiyot kabi bir qator fan sohalariga oid ma'lumotlat uchraydi. Bu to'g'risida sizda qanday ma'lumotlar bor? Fikrlar bilan o'rtoqlashsangiz?

O'quvchilar quyidagi ma'lumotlarni berishlari mumkin:

Geografiya

1. Farg'ona viloyati beshinchi iqlimdindur... Sharqi Qoshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi tog'lar, shimolida agarchi burun shaharlar bor ekandur, misli Olmoliq va Olmotu va Yangi kim, kutublarda Tarozkent bitirlar, mo'g'ul va o'zbek jihatdin bu tarixda buzulubtur, aslo ma'mura qolmabdur...(5-bet)

2. Yana bir Xo'janddur. Andijondin g'arb sorig'a 25 yig'och yo'ldir. Xo'janddin Samarqand ham 25 yig'och yo'ldir, qadim shaharlardindur. Shayx Muslihiddin va Xoja Kamol Xo'janddindurlar.(7-bet)

3. Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlimdindur... Shahri Samarqanddur, viloyatini Movarounnahr derlar. Hech yog'iy qahr va g'alaba bila munga dast topmag'on uchun baldai mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirulmo'minin Usmon zamonida musulmon bo'lg'ondir.(45-bet)

4. Yana Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili birla qarshi derlar... Samarqanddin janub soridur, bir nima g'arbiga moyil, 18 yig'och yo'ldir. (47-bet)

5. Yana Huzor viloyatidur. Yana Karmina viloyatidur. Samarqand bila Buxoro orasidadur. Yana Qorako'l viloyatidur... Buxorodin 7 yig'och g'arb shimoliydur... (47-bet)

Biologiya

1....Movarounnahrda Buxoro qovunicha ko'p va xub qovun bo'lmas. Agarchi Farg'ona viloyatidin Axsining bir nav' qovunikim, "mir temuriy" derlar, muning qovunidin chuchukroq va nozikroq bo'lur, vale Buxoroda har jins qovundin ko'p bo'lur va yaxshi bo'lur.

2. Yana "Oluyi buxoriy" mashhurdir. Buxoro olusidek hech yerda bo'lmas, terisini so'yib qurutib tabarruklik bila viloyattin viloyatqa eltarlar... (47-bet)

3. Xo'ja Siyoronning yaqiniga yetganda, bir ulug'yilonkim, yo'g'onligi bilakcha va uzunligi bir quloch bo'lg'ay erdi, o'tlurildi. Bu ulug'yilonning ichidin bir inchkarak yilon chiqdi, g'olibo o'shul yaqinda yutub ekandur, bori a'zosi butun edi... Bu inchka yilonning ichidan bir katta sichqon chiqti, ul ham butun edi (306 - bet)

4.Hindistonda bo'ladigan vahshiy hayvonlardan biri fildurkim, jussasi katta va ziyrak jonivordir. Har na desalar, bilur va har na buyursalar qilur. Bahosi yoshi kattaligiga qarab belgilanadi.

5. Balxiy polizkorni qovun ekkali qoyulib edi. Bir necha qovun saqlag'on ekandur, kelturdi. Xili yaxshigina qovunlar edi. Bir – ikki buta tok "Hasht behisht" bog'ida ekturib edim, aning ham yaxshigina uzumlari bo'lub edi. Hindistonda qovun, uzumning muncha bo'luridin filjumla xursandlig' bo'ldi.

Tarix

Bu asar o'z tarkibiga 1494-1529- yil voqealarini olgan. Asarda H. Boyqaro, Shayboniy, Badiuz-zamon, Muzaffar Mirzo, Umarshayx, Sulton Ahmad, Sulton Mahmud kabi o'nlab taxt egalari haqida

ma’lumotlar berilgan.

1. Samarqandni Iskandar bino qilgʻandur. Mo’gʻul va turk ulusi Semizkent derlar. Temurbek poytaxt qilib erdi. Temurbekdan burun Temurbekdek ulugʻ podshoh Samarqandni poytaxt qilgʻon emasdur. Qo’rgʻonini fasil (devor)ning ustidan buyurdimkim, qadam urdilar. 10600 qadam chiqdi.

2. Ulugʻbek mirzoning imoratlaridan xonaqohning gumbazi bisyor ulugʻ gumbazdur, olamda oncha ulugʻ gumbaz yo’q deb nishon berurlar... Yana oliy imorati Pushntai Ko’hak domonasida rasadurkim zich bitmakning olatidur. Uch oshyonlikdur. Ulugʻbek mirzo bu rasad birla “Zichi Ko’ragoniy”ni bitibdurkim, olamda bu zich musta’maldur.

3. Bobur shunchaki voqea yoki tarix bitmaydi. Uning har bir so’zi har bir iborasida bu ulugʻ siymoning nafasi, mehri, qalb tugʻyonlari sezilib turadi. Jumladan, Bobur 1528-yilda Andijonga, Xo’ja Kalonga yozgan xatida shunday deydi: “Bizning ehtimomimiz ul sorilar bormoqqa behad va bag’oyatdur. Hindiston ishlari ham bir nav’ somon topib keladur... Ul viloyatlarning viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutgay... Bu fursatda bir qovun kelturib edilar, kesib yegach, g’arib ta’sir qildi, tamom yig’lab edim”

Adabiyot

1. Bobur bu asarni yaratish jarayonida bir necha marta xalq og’zaki ijodiga murojaat qiladi. U tasvirlanayotgan voqeani maqollar keltirib, dalillaydi:

1) Andijong’a bo’la Samarqandni ilikdin berduk. Andijon ham ilikdin chiqmish edi. Biz g’ofil az injo ronda va az onjo monda degandek bo’ldi (ya’ni g’ofil bu yerdan quvilgan, u yerdan ajralgan)

2) Qopudag’ini qopmasa, qarig’uncha qayg’urur

3) Dushman ne demas, tushnga ne kirmas.

4) Inonmag’il do’stung’a, somon tiqar po’stung’a

5) Ko’zlarini ko’z tutti

6) UZRASH BATAR AZ GUNOH.

2. “Boburnoma”da bir necha o’nlab adabiyot va ilm ahli haqida qimmatli ma’lumotlar beriladi:

1) Boyqaro haqida:

“Tab’i nazmi bor erdi. Devon ham tartib qilib edi. Taxallusi “Husayniy” edi.”

2) Navoiy haqida:

“Alisherbek naziri yo’q kishi erdi. Turkiy til bila to she’r aytibturlar, hech kim oncha ko’p va xo’b aytikon emas.”

3) Jomiy haqida:

“Himmati va g’arazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurgay. Bu jumladin bir Mavlono Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo’q edi. She’ri xud ma’lumdir.”

3. Bobur o’tkir hayj ustasi hamdir: u sharqning Xisrav degan qallob, g’alamis shohi haqida gapirib undga la’nat o’qiydi: “Yuz ming la’natdur qiyomatgachakim, har kim Xisrav shohning bu af’olini eshit-sa, la’nat qilsun. Bu af’olining eshitib la’nat qilmag’on ham sazovori la’nat bo’lsun”.

4. Boburda yumoristik ruh ham g’oyatda kuchli, chunonchi u bir Mir Murtoz ismli odam haqida qiziq ma’lumot keltiradi. Mir Murtoz shaxmatga shunday qiziqar ekanki, bir lishi bilan o’ynasa, ikkinchisining ketib qolmasligi uchun uning etagidan tutib turar ekan.

5. Shayboniy haqida haq va adolatli fikrlar bildiradi: “Shayboqxon Hirini olg’ondan keyin, bular podshohlarning zoh va zodi bila yomon maosh qildi, ne yolg’iz bu jam’ bila, bori xaloyiq bila. Rustoyi va nodida kishi, besh kunlik o’tar dunyo uchun mundoq yomon ot qozondi.”

3. 9.35 - Qiroatxona. O’quvchilar respublika OAVda Bobur va uning ijodi to’g’risida chop etilgan ma’lumotlarni e’lon qiladilar. (Gazetalar sharhi)

5-boshlovchi: Elektron doskada “Boburnoma” jahon kezadi” slaydi ko’rsatiladi va izohlanadi. “Boburnoma” bugungi kunda o’nlab tillarga tarjima qilingan. Olimlarimiz tomonidan ushbu asar ustida juda ko’plab ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Bu asar o’zidagi jahonshumul ahamiyatiga molik nodir ma’lumotlari bilan hali ko’p yillar olimlarimiz qo’lida dasturulamal bo’lib turishi tabiiy. Respublikamiz matbuotida ham ushbu qimmatli qo’llanma haqida turli maqola va materiallar chop etilmoqda.

6-boshlovchi: Endi esa 1 “A”-guruhi hamda 1 “B” guruhi talaba – matbuotchilarini taklif etamiz. Marhamat.

4. 9.50. O'yla! Izla! Top! Intellektual o'yini "Bobur siyrati".

(Bunda sher rasmi chizilgan rasm 9 ta qismga bo'lingan bo'ladi. Har bir bo'lak raqamlanadi. Ushbu raqamlar bo'yicha savollarga javob berish kerak, javob to'g'ri bo'lsa, rasm o'ngarib qo'yiladi. Shunda sher hosil bo'lishi kerak.) Guruhlar bu topshiriqni bajarganlariga qadar Mumtoz she'riyat "ko'rsatuvi" namoyish etiladi. Bunda har ikkala guruh o'quvchilari yod olgan she'rlarini ifodali o'qib beradilar. Bu vaqtda ohista kuy taralib turadi.

7-boshlovchi: Hozir sahnaga har ikkala guruhning 3 nafardan o'quvchilarini taklif etamiz.
Savollar:

1. Z. M. Boburning ijod bilan shug'ullangan farzandlari ismi?
2. Z. M. Boburning o'g'li Humoyunga bag'ishlab yozgan asari?
3. Umarshayx Mirzo vafot etgan hafta kuni?
4. Boburning aruz vazni haqidagi asari?
5. Bobur nechta tuyuq yozgan?
6. Boburning bobosi Yunusxon tomonidan e'tiborsiz qoldirilgan g'azali?
7. Boburiy shahzodalar kimlar?
8. Qaysi shahzoda akasi Humoyun tomonidan jazolanadi?
9. Bobur qaysi yillar Samarqandga yurish qilgan?

8-boshlovchi: Bobur lirikasi aksariyat hasbi hol yo'lida yozilgan. Bu durdonalarda shoirning oh-u zori, taqdiridan ozorlangan umidvor armonli qalb tug'yonlari gohida jo'shqin, gohida mahzun kuylanadi.

Davron meni o'tkardi saru somondin,
Oyirdi meni bir yo'li xonu mondin.
Gah boshima toj, gah baloyi ta'na,
Nelarki boshima kelmadi davrondin.

9-boshlovchi: Boburdan bizga yetib kelgan lirik asarlari 400 ga yaqin she'rni tashkil etadi. Shulardan 119 tasi g'azal, 264 tasi esa ruboiy va boshqa janrlardir.

Qadimni firoq mehnati yo qildi,
Ko'nglum g'am-u anduh o'tig'a yoqildi.
Holimni sabog'a aytib erdim, ey ko'ngul,
Bilmon, senga sharh qilmadi, yo qildi.

Oquvchilar topshiriqni bajarganlariga qadar Mumtoz she'riyat. Bobur lirikasi. "ko'rsatuvi" boshlanadi. Bunda o'quvchilar yod olgan g'azallarini ifodali o'qiydilar.

G'olib guruh uchun musiqiy tabrik: "Kelturur." Bobur g'azali 1"B" guruh talabasi Jiyanova Nargiza.

5.10.15. Ginnes rekordlari. Boshlovchi: Bugun elakni suvdan ko'taradigan payt keldi. Axir talabalarimiz ozmuncha ter to'kmadilar deysizmi? Qani eshitamiz? Bugun rekord ma'lumotni kim ko'rsatadi? Marhamat.

6.10.30. Reklama.

10-boshlovchi. Bizning reklamamiz antiqa. Hozir siz sahnada ko'radigan lavhani izohlab berishingiz kerak bo'ladi.

7. 10.20. TV-klaster. Bunda "Boburnoma" asari asosida videotasvirga olingan lavhalar ovoz-siz namoyish etiladi va shu vaqtning o'zida tasvirda ko'rsatilayotgan voqea asardan o'qib eshittiriladi. O'quvchilar eshitgan va ko'rgan holatlarini klaster usuli bilan daftarlariga yozib borishlari kerak.

8. 9.30. Dil nomalari

1-boshlovchi:
Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lase-u ul shu'laga men kuldurmen.
Nisbat yo'qtur deb ijtinob aylamakim,

Shahmen elga, vale senga quldurmen.

2-boshlovchi:

Jonimda mening hayoti jonim sensen,

Jismimda mening ruhi ravonim sensen.

Boburning seningdek o’zga yo’q yori azizi,

Alqissaki, umri jovidonim sensen.

1-boshlovchi: Bugun nozikta’b shoir, adolatli shoh Zahiriddin Muhammad Boburning tavallud topgan kuni.

2-boshlovchi: Ushbu kunda o’z tavallud kunlarini nishonlayotgan aziz yurtdoshlarimizni ham qizg’in muborakbod etib, ularga sog’lik, baxt, uzoq umr tilaymiz. Hozir yangraydigan qo’shiqni Sizlarga tabrik sifatida yo’llaymiz.

Marhamat. “Yaxshilig’.” Bobur g’azali. M.To’xtasinov ijrosida (Qo’shiq magnitofondan qo’yib eshittiriladi. Bu vaqtda darsda qatnashayotgan o’quvchilarga test topshiriqlari beriladi.)

8.10.50. Yakun

11-boshlovchi: Mana aziz teletomoshabinlar, “ko’rsatuvimizni “ yakunlaydigan vaqt ham yaqinlashdi.

12-boshlovchi: Ey, shoshmang. Axir bir muammo ochilmay qoldi-ku?

“Ko’rsatuvimiz” davomida hosil bo’lgan mana bu sher bilan gullab qolgan daraxtning ulug’ shoir Boburga nima aloqasi bor?

11-boshlovchi: Shuni ham muammo deb o’ylayapsizmi? Buni hozir sizga zukko bilimdonlarimiz o’rnatib qo’yadilar. Marhamat. Ayting-chi, gullagan daraxt bilan sher tasviri nima maqsadda hosil qilindi?

12-boshlovchi: Rahmat. Minnatdormiz. Endi yakuniy natijalarni e’lon qilish uchun so’z hurmatli juri a’zolariga. Marhamat.

11-boshlovchi: Shuning bilan biz bugungi “Boburnoma” – memuar asar” deb nomlangan ko’rsatuvimizni yakunlab, siz bilan keyingi hafta adabiyot darsida ko’rishguncha xayrlashib qolamiz. Xayr.

TV-klaster uchun videotasvirdan lavhalar

Foydalanilgan adabiyotlar

1. B. To’xliyev va b. Adabiyot. Umumta’lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik, I qism. – Toshkent: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 184 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: “O’qituvchi” NMIU, 2012. – 288 b.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 368 b.

AYRIM METODLARNI FILOLOGIK TA’LIMDA ISHLATILISHI

Azamat Uralov

Sirdaryo viloyati pedagogika markazi
filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent

Azamaturalov06@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ona tili va adabiyot darslarida qo’llaniladigan, samara beradigan “Jonli muloqot”, “Muammoli vaziyat”, “Intervyu”, “Tasavvur olami”, “Nuqtayi nazarining bo’lsin”, “O’z o’rningni top”, “Menyu”, “Debat”, “Tanqidiy fikrlash”, “Ta’lim sandiqchasi (keys-stadi)” kabi metodlarning qanday ishlatilishi ko’rsatib berilgan. Shuningdek, filologik ta’lim metodikasi sohasida to’plangan tajribalar ham o’rin olgan.

Kalit so’zlar: “Jonli muloqot”, “Muammoli vaziyat”, “Intervyu”, “Tasavvur olami”, “Nuqtayi nazarining bo’lsin”, “O’z o’rningni top”, “Menyu”, “Debat”, “Tanqidiy fikrlash”, “Ta’lim sandiqchasi (keys-stadi)”

Abstract: In the article, effective “Live communication”, “Problem situation”, “Interview”, “Imagination world”, “Find your point”, “Find your place”, “Menu” are used in the classes of mother

tongue and literature, "Debate", "Critical thinking", "Education box (case-study)" methods are shown. Experiences in the field of philological education methodology are also included.

Keywords: "Live Communication", "Problematic situation", "Interview", "Imagination world", "Find your point", "Find your place", "Menu", "Debate", "Critical thinking", "Education box (case-stadium)"

Jonli muloqot metodi – o'quvchilar tomonidan mavzuni puxta o'zlashtirishga erishish, hamkorlikda faol ishlashni shakllantirish, ma'lum vaziyatlarni boshqarishni o'rgatish, o'quvchilarning badiiy kitob o'qishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish hamda o'quvchilarda tayanch va fanga doir kompetensiyalarni shakllantirish maqsadida amalga oshiriladi. Metod shartiga ko'ra jamiyatda o'zaro muloqotga kirishish uchun o'zbek tili va birorta xorijiy tilni mukammal o'zlashtirish hamda muloqotda samarali foydalana olish kerak. O'quvchining o'z fikrini aniq va tushunarli bayon qila olish, mavzudan kelib chiqib savollarni mantiqan to'g'ri qo'ya olish va javob berishi, ijtimoiy moslashuvchanlik, o'zaro muloqotda muomala madaniyatiga amal qilish, jamoaviy hamkorlikda ishlay olish qobiliyati shakllanadi. Muloqotda suhbatdosh fikrini hurmat qilgan holda o'z nuqtayi nazarini himoya qila bilish, uni ishontirish olish qobiliyatiga ega bo'lish kerak. Turli ziddiyatli vaziyatlarda o'z ehtiroslarini boshqarish, muammo va kelishmovchiliklarni hal etishda zarur bo'lgan qarorlarni qabul qila olish shakllanadi.

Metodni qo'llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi: o'quvchilar ikki guruhga bo'linadi. Kompyuter internetga ulanib "ZOOM" dasturlari ishga tushiriladi. Oldindan kelishib olingan yozuvchi, san'atkor, shifokor, tarixchi bilan "Vebkamera" yordamida aloqa o'rnatiladi. Dars jarayonida o'quvchilar monitorda ular bilan jonli efirda muloqotga kirishadilar. Natijada o'quvchilarning nazariy bilimlarini kengaytirib, amaliyotda mustaqil va samarali foydalana olish ko'nikmalarini hosil qiladi va ijtimoiy faollikni shakllantiradi, shuningdek, yetuk axloqiy sifatlarni tarkib toptirib, teran va sog'lom fikr yuritishga o'rgatadi.

Muammoli vaziyat metodi – ta'lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning yechimini topish bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Metod shartiga ko'ra o'qituvchi birorta muammoli vaziyatga tavsif beradi. Masalan, "Sotiboldining xotinini o'limi", "O'quvchilarning imloviy savodsizligining oshishi" kabi muammolarni berishi mumkin. Muammoni qo'yayotganda javobi yo'q muammolarni bermaslik kerak. Sinf mikro guruhlariga bo'linadi. Guruhlar muammoli vaziyatning kelib chiqish **sababini** aniqlaydilar. So'ngra uning **oqibatlari** to'g'risida fikr yuritadilar, vaziyatni **yechimini topish** yo'llarini ishlab chiqadilar va **taqdimot** qiladilar.

Muammo	Sabablari	Oqibatlari	Yechimi
Sotiboldining xotini nega o'ldi?	Sotiboldi ham, xotini ham juda befarq va nochor edi.	Vaqtida kasallik davolanmadi. Bor imkoniyatlarini boshqa narsalarga sarflab yubordi.	Har qanday vaziyatda ham bemor shifokor ko'rigiga olib borilishi kerak edi. Kasalligi aniqlanib, o'sha bo'yicha chora ishlab chiqilishi lozim edi.

Intervyu metodi – o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, mustaqil fikrlashga o'rgatishga qaratilgan jarayon. Sinfdagi o'quvchilar mikro guruhlariga bo'linadi (5 yoki 6 nafardan). Har bir mikro guruhdan bir o'quvchi gazeta yoki televideniya muxbiri sifatida tanlanadi. Muxbirlar alohida tayyorgarlik ko'rishlari lozim. Yoritilishi lozim bo'lgan mavzu yuzasidan savollar tuzishlari uchun har bir muxbir o'z mikro guruhidan yordam oladi. Savollar imkon qadar takroriy bo'lmasligi kerak. Muxbirlar tayyor bo'lgach, boshqa mikro guruhlar oldiga borib intervyu olishadi. Har bir guruh muxbiri o'z maqsadiga erishishi uchun savollarni aniq berishi, javoblarni tahlil qila olishi, masalaga qanday yondashayotganligi kuzatib boriladi.

Takrorlash darsida savol namunalar:

1. Bugundi dars qanday o'tyapti?
2. Siz bugun nimalarni o'rganmoqchisiz?
3. Kitob o'qish insonni qay darjada zukko qiladi? O'qimaslik-chi?
4. Ma'lumot olish bilan bilim olishning nima farqi bor?

A.Qahhorning “Bemor” hikoyasi bo’yicha savollar namunasi:

1. Sotiboldi nega bunday holatga tushdi deb o’ylaysiz?
2. Yosh bolaning tongda qilgan duosi rostdan ham ijobat bo’ladimi?
3. Abdurahimboy obrazi orqali siz kimlarni ko’ryapsiz?
4. Voqealar yilning qaysi paytida sodir bo’lgan? Asoslar keltira olasizmi?
5. Aslida bemor kim?

Har bir o’quvchi berilgan savollarga asosli, dalillar bilan fikrlar aytishi, muxbir ularni baholab borishi lozim. O’z isbotini topmagan javob uchun baho qo’yilmasligi muhim. Dars tugagandan so’ng o’qituvchi muxbirlarni va savollarga to’g’ri javob bergan o’quvchilarni baholaydi.

Tasavvur olami metodi – o’quvchilarning o’tilayotgan fan bo’yicha bilim, ko’nikma, malaka va kompetensiyalarini hayotning keyingi bosqichlarida bemaolol qo’llashi bo’yicha shaxsiy kompetenligini shakllantirishga yordam beradi. Mazkur metoddan unumli foydalana olgan o’qituvchi dars jarayonini rejalashtirishda qiynalmaydi. Chunki bugungi kun yoshlarining o’zlashtirish sifat ko’rsatkichlarining yuqori bo’lishi, o’qituvchini dars jarayonida zamonaviy texnologiyalardan unumli foydalanishiga bog’liq. Kompyuter texnologiyalarini chuqur va puxta o’zlashtirgan o’qituvchilar bu metodni amalga oshirishga aslo qiynalmasalar kerak. Tasavvur olami metodini amalga oshirishda “Power direktor” dasturidan foydalanish mumkin. O’qituvchi mavzusidan kelib chiqqan holda turli rolik, lavha va tasvirlarni nafaqat kompyuter yordamida balki mobil telefonida ham qisqa vaqtda tayyorlay olishi mumkin. Tasavvuri boy, dunyoqarashi keng insonni shakllantirishda bu metodni o’rni katta. Mazkur metod nafaqat o’qituvchi, balki o’quvchilarni ham ijodkorlikka yo’naltiradi. Metod darsni ko’rgazmalarga boyligi bilan boshqa darslardan ajratib turadi.

Nuqtayi nazaring bo’lsin metodi – o’quvchilar o’rtasida munozara yuzaga kelishi va ular munozara jarayonida o’z fikrlarini o’z sinfdoshlaridan ularning nuqtayi nazarini o’zgartirishga ishonitiradigan g’oyalarni eshitib o’zgartirish yoki avvalgisini mustahkamlash imkonni berish maqsadida qo’llanadi. “Nuqtayi nazaring bo’lsin” metodida o’quvchilar maktab, mintaq, respublika va butun dunyo uchun xarakterli bo’lgan eng dolzarb muammolar ustida o’z nuqtayi nazarlarini asosli dalillash va himoya qilishga o’rganadilar.

Metod talabiga ko’ra o’quvchilar muayyan muammoga o’z nuqtayi nazarini asosli dalillab, himoya qilishga, muammo muhokamasi jarayonida o’z fikrini o’zgartirishga, o’quvchilar o’rtasida munozara jonlanishini yuzaga kelishiga, ochiqdan-ochiq savollar usuli bilan odatda dars jarayonida faol bo’lmagan o’quvchilarni munozarada ishtirok etishga o’rgatadi.

Bu metodni o’tkazish uchun o’qituvchi sinfning to’rt burchagiga yoki sinfning ma’lum ochiq makoniga to’rtta jadval osib qo’yadi. Sinf o’quvchilaridan (o’quvchilar soniga bog’liq holda) olti nafarini chaqiradi. Dars jarayonida band bo’lishi uchun ishtirok etmayotgan o’quvchilarga ham topshiriq berish zarur. Metodni boshlashdan avval o’qituvchi darsga yo’l-yo’riqlar berishi zarur, jumladan: takidlov o’qib berilganidan keyin o’z fikringizga muvofiq jadvallar yonidan joy egallang; o’z nuqtayi nazaringizni asosli dalillab berishga shay turing; agar muammoga nuqtayi nazaringizni o’zgartirishga undovchi asosli dalilni eshitsangiz, o’z o’rningizni almashtirishingiz mumkin; sinfdoshlaringiz ta’kidlariga o’z fikringizni bayon etishga shay turing kabi. O’qituvchi darsda faol ishtirok etmayotgan o’quvchilarga topshiriqlar beradi, masalan: ularning fikricha eng ahamiyatli hisoblangan ta’kidlovlarini yozib borish, o’yin jarayonida o’z o’rnini o’zgartirmagan o’quvchilarni yozib borish, eng asosli dalillab berilgan javoblarni yozib borish singari.

O’z o’rningni top metodi – ko’plab muammolarning yechimini topish uchun ishlab chiqilgan bo’lib, fikr bildirishda o’z fikrini himoya qilishga, qaysi fikr tomonida ekanligini aniqlashga o’rgatadigan usul. Agar sinfda u yoki bu mavzu bo’yicha tortishuvlar vujudga kelsa, bu metod yordamida muammoning yechimini topish mumkin. Birinchidan, “O’z o’rningni top” metodidan ko’pincha darsning kirish qismida foydalanishadi va o’tilayotgan mavzuni o’rganishga turli xil yondashuvlar mavjudligi namoyish etiladi. Ikkinchidan, o’quvchilarga o’z fikrini bayon qilishga, muloqot ko’nikmalarini qaytadan tuzatishga imkoniyatlar mavjud bo’ladi. Uchinchidan, dars so’ngida o’qituvchi tomonidan mavzuni o’zlashtirish darajasini baholash aniq amalga oshiriladi.

Sinfning qarama-qarshi burchaklariga ikkita plakat osiladi. Ularning biriga “roziman”, ikkinchisiga “rozi emasman” degan so’zlar yozilishi kerak. Plakatlarda ba’zi bir mavzuga oid savollar bo’yicha bildi-

rilgan qarama-qarshi fikrlar ham yozilish mumkin. Masalan: “anjir gullaydi va meva tugadi” yoki “anjir gullamasdan meva tugadi”. Darsni tashkil etish qoidalari muhokama qilinadi va qaralayotgan muammo yuzasidan o'z fikrlariga mos keladigan plakat yoniga borish zarurligi o'quvchilarga taklif etildi. Bo'lingan o'quvchilardan o'z qarashlarini asoslash so'raladi. Bu paytda bir guruhdan ikkinchi guruhga o'tishga ruhsat etiladi va shu tariqa sinf o'quvchilarining hammasi jalb etildi. Muammo bo'yicha fikrlar bildirilgach, o'quvchilar ichida munozara davomida o'z nuqtayi nazarini o'zgartirganlar va boshqa guruhga o'tuvchilar bo'lishi mumkin. Bunday hollarda ular o'z o'rnini o'zgartirish sabablarini asoslashi kerak bo'ladi. Dars so'ngida ishtirokchilardan opponentlari ichida muammo yuzasidan eng ishonchli fikr aytgan o'quvchilarni aniqlash so'raladi.

Menyu metodi – darsni qismlarga bo'lib, menyu holatida o'zlashtirishga qaratilgan ijodiy jarayon. Sinf o'quvchilari bilan yakka tartibda yoki mikro guruhlarda ish olib borishni xohlagan ijodkor o'qituvchiga “Menyu” metodidan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda kichik guruh (o'quvchi) ga aniq topshiriq beriladi. Misol, “Bemor” hikoyasi tahlili mavzusi o'tilayotganda ishlatish mumkin. O'qituvchi har bir guruh uchun alohida topshiriq tayyorlaydi.

“Bemor” hikoyasining tahlili

- I. Tarixiy faktlarning berilishi.
- II. Tibbiyot sohasining ahvoli.
- III. Ijtimoiy sohani rivojlanishi.
- IV. Til elementlaridan foydalanish.
- V. Iqtisodiyotning rivoji.

Sinf o'quvchilaridan iborat mikro guruhlardan har bir guruh topshiriq oladi va 3 daqiqa davomida muhokama qilishadi, so'ngra har bir guruhlardan bittadan vakil o'qituvchi stoliga kelishadi va tayyor “Menyu”ni olib qaytishadi. Bu uzun qir qilgan qog'ozlar – topshiriqlar bo'lib, ularda xilma-xil savol va topshiriqlar bayon qilingan bo'ladi. Guruh vakili topshiriqlardan tanlab oladi va o'z guruhiga olib keladi, keyin boshqa o'quvchi shu ishni bajaradi va zaruriy materiallar yig'ilguncha bu holat davom etadi. 10 daqiqa davomida topshiriq muhokama qilinadi va rasmiylashtiriladi. Bu jadval qo'lda tayyorlanishi ham mumkin yoki javoblar og'zaki ham, yozma ham bo'lishi mumkin. Boshqa guruh vakillari savollar berishadi, o'qituvchi esa guruh ishlarini, sardor faoliyatini baholab beradi.

Debat metodi – o'quvchilarda ijtimoiy fikrni o'zgartirishga ta'sir etish qobiliyati mavjudligiga ishonch tuyg'ularini rivojlantiradigan jarayon. Debatlar asosida darslarni tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad muammoning yechimini topishda o'quvchi o'zgalarni o'z yondashuvining to'g'riligiga ishonitirishidir. O'z fikrini aniq va mantiqiy bayon etish, buning uchun esa ishonarli dalillar va xulosalar topish ko'nikmalarini shakllantirishda debatlar o'tkazish samarali metod hisoblanadi.

Debatda qatnashish uchun iqtidorli o'quvchilar tanlanadi va ular ikki guruhga ajratiladi: rezolyutsiyani qo'llab-quvvatlaydigan va ularga qarshi chiquvchi ishtirokchilar debatlarini o'tkazish qoidasini chuqur o'zlashtirgan bo'lishlari kerak. Guruh sardori reglamentga rioya qilishni kuzatuvchi – yordamchini tayinlaydi.

Faktlar tarkibi 3-5 ta holatga asoslangan, mantiqiy ifodalangan va daliliy materiallar bilan mustahkamlangan faktlar tayyorlash uchun o'quvchilarga yetarlicha vaqt beriladi. Ularga muammoning ko'lamini anglash va bahsda o'z fikrini saqlab qolishlari uchun aniq, mantiqiy faktlar tayyorlashda o'qituvchi yordam berishi kerak. Shu bilan birgalikda o'quvchilar qarshi tomon bildirgan fikrlarni qanday bo'lishi mumkinligini taxmin qilishlari va oldindan bu fikrlarni inkor etishga ham tayyorgarlik ko'rishlari lozim.

Bahslashuv natijasida o'quvchilar nimalarni qo'lga kiritish mumkinligini tushunib yetsagina dars samarasi to'g'risida gapirish mumkin. O'quvchilarni shunday dalil-isbot topish ko'nikmalarini egallashga o'rgatish kerakki, natijada bildirilgan fikrni qarshi tomonning muhokama qilishiga o'rin qolmasin. Shundagina o'quvchilar tengdoshlarining qarashlarini hurmat qilishga yoki xususiy tasavvurlarini sindoshining fikri oldida o'z ekanligini tan olishga o'rganadi, eng asosiysi, ularda erkin fikr yuritish ko'nikmalari shakllana boradi.

Tanqidiy fikrlash metodi – bahsli savollarni yechish uchun o'quvchilarda tinglash, muloqot olib borish, turlicha fikrlarni taqqoslash, boshqa kishi taqdiriga befarq qaramaslik kabi xislatlarni shaklla-

nishiga xizmat qiladigan jarayon. Metod masalalarni yechish va tegishli hukm chiqarish, analitik fikrlash qobiliyatlari rivojlantiradi, ma’lum ketma-ketlikda tafakkur yurgizish, to’g’ri yechimlarni topish malakalari oshiradi. Jamiyatda har bir fuqaro o’z oldida turgan muammolarni oqilona yechish qobiliyatiga ega bo’lishi kerak. Metodning maqsadi, o’quvchilarni darslarda ko’proq bahsli tortishuvlarga sabab bo’ladigan muammolarning yechimini topishga jalb etishdan iborat.

Munozarali bo’lgan savollarni analitik-sintetik tahlil qilish va obyektiv fikr yuritish ko’nikmalarini rivojlantirish uchun tanqidiy fikrlash metodi kerak bo’ladi. Ro’y berayotgan voqelikni tanqidiy fikrlash asosida baholash quyidagi bosqichlardan iborat bo’lishi mumkin: 1. O’quvchining o’z fikrini erkin ifodalashi. 2. O’z fikrini oydinlashtirish. 3. O’quvchilarning fikrlarini asoslanganligini tekshirib ko’rish. 4. Boshqalar fikrini o’rganish. 5. O’z holatini va o’zgalar fikrini tahlil etish. 6. Muammo bo’yicha yechim qabul qilish.

“Tanqidiy fikrlash” metodining oxirgi bosqichidan so’ng o’quvchilar tomonidan bildirilgan turlicha fikrlar qaytadan baholanadi va mutanosiblik aniqlanadi. Buning uchun: qaysi natija eng qulay va ishonchli? Kimning chiqishi maqsadga muvofiq bo’ldi? Siz bahsga qanday nuqta qo’ygan bo’lardingiz? kabi savollar bilan amalga oshirilishi mumkin.

Ta’lim sandiqchasi (keys-stadi) metodi – o’quvchilarni muammoni ifodalash hamda uning maqsadga muvofiq tarzidagi yechimi variantlarini izlashga yo’naltiradigan aniq real yoki sun’iy ravishda yaratilgan vaziyatni tahlil etilishiga asoslanadigan ta’lim jarayoni.

“Ta’lim sandiqchasi” metodi ta’lim axborotlar kommunikatsiya va boshqaruvning qo’yilgan ta’lim maqsadini amalga oshirish va sandiqchada bayon qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida bashorat qilinadigan o’quv natijalariga kafolatli yetishishni vositali tarzda ta’minlaydigan bir tartibga keltirilgan optimal usullari va vositalari majmuidan iborat bo’lgan ta’lim texnologiyasidir. Shu jihatdan ayrim manbalarda bu metodni texnologiya sifatida ham beriladi. (Keys-stadi inglizcha “case” – aniq vaziyat, hodisa, “study” – o’qitish). Bu metod aniq vaziyat, hodisaga asoslangan o’qitish metodi hisoblanib, keys-uslub – real iqtisodiy yoki ijtimoiy vaziyatlar ta’rifini qo’llaydigan ta’lim berish texnikasini bildiradi. Bunda *vaziyat* deganda biron aniq hodisaning ta’rifi nazarda tutiladi. Guruhga haqiqiy axborot taqdim etilib (u haqiqiy hodisaga asoslangan yoki o’ylab chiqilgan bo’lishi mumkin), muammolarni muhokama qilish, vaziyatni tahlil etish, muammoning mohiyatini o’rganib chiqish, ularning taxmini yechimlarini taklif qilish va bu yechimlar orasidan eng yaxshisini tanlab olish taklif etiladi.

Bunday metodlar keysda tavsiflangan aniq vaziyat o’rganishni voqelikka bog’lab qo’yadi hamda o’quvchiga muammoni hal etish bo’yicha vaziyatni tahlil qilish, taxminlarni shakllantirish, muammolarni aniqlash, qo’shimcha ma’lumotni yig’ish, taxminlarni aniqlashtirish va aniq qadamlarni loyihalashtirish imkonini beradi. Masalan:

1-keys. Hozirgi kunda lotin grafikasiga to’liq o’tish masalasi dolzarb muammo bo’lib turibdi. Nima uchun bu jarayon ko’p yillardan buyon nihoyasiga yetmayapti? Muammoni bartaraf etish bo’yicha takliflaringizni tayyorlang.

2-keys. Amaldagi lotin alifbosida ayrim harfiy birikmalar va harflar yozilishi murakkab bo’lganligi tufayli e’tirozlarga sabab bo’lmoqda. Lotin yozuvini isloh qilish yuzasidan qanday taklif bera olasiz? Sizningcha, ayrim tovushlarni harfiy birikmalar orqali ifodalagan ma’qulmi yoki bitta harf bilan? Alifbodagi qaysi harf o’zgartirilishi kerak deb o’ylaysiz va uni qanday ifodalash tarafdorisiz?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarova O., Nishonov M., Xayitbayev M. Pedagogika. – T.: Talqin, 2008.
2. To’xliyev B. Adabiyot o’qitish metodikasi. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.
3. To’xtaxojayeva M. Pedagogika. – T.: O’qituvchi, 2010.
4. Uralov A. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Toshkent, 2021.
5. Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. Boolajak o’qituvchining loyihalash faoliyati. // Metodik qo’llanma. – T.: TDPU Rizografi, 2014.
6. Yo’ldoshev J. F., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. – Toshkent, 2008.
7. Ziyodova T.U. Hozirgi o’zbek adabiy tilini o’rganishda kommunikativ jadvallardan foydalanish.

O'quv-metodik qo'llanma. Akademik litseylar uchun. – T.: 2002.

8. <https://fayllar.org/ozbekiston-respublikasi-oliy-va-orta-mahsus-talim-vazirligi-na-v2.htm?l?page=4>

9. https://testjavoblari.blogspot.com/p/blog-page_92.html10

TA'LIMIY O'YINLAR ORQALI BOLALARNING OG'ZAKI NUTQINI O'STIRISH

Mahfuza Usmanova

JDPU dotsenti

Shodiya Malikova

JDPU 2-kurs magistranti

Annotatsiya: So'nggi yillar davomida ta'lim sohasidagi islohotlar yuqori darajada oshgan, ayniqsa, ta'lim sohasining boshlang'ich nuqtasi bo'lmish maktabgacha ta'lim tashkilotiga bo'lgan e'tibor yuqori ko'rsatkichlarda. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining vazifasi bolani har tomonlama rivojlantrishdan iborat. Ushbu maqola maktabgacha ta'limda bolalarning og'zaki nutqini rivojlantrish, lug'at boyligini oshirish, bunda ta'limiy o'yinlarning ahamiyati samaradorligi haqida.

Kalit so'zlar: ta'lim, MTT, bola, tarbiya, o'yin, nutq faoliyati, ta'limiy o'yinlar, og'zaki nutq, o'yinchoq, bilim

Annotation: Reforms in the field of education have increased significantly in recent years, especially the attention to preschool education, which is the starting point of the education sector, is at a high level. The task of preschool education organizations is to develop the child in all aspects. This article is about the development of children's oral speech in preschool education, increasing vocabulary, and the importance of educational games in this

Key words: Education, MTT, child, education, game, speech activity, educational games, oral speech, toy, knowledge

Har bir jamiyatning moddiy va madaniy taraqqiyoti darajasi ta'limga bog'liq. Yurtimiz ta'lim tizimida bo'layotgan ishlar sezilarli ko'rsatkichlarda namoyon bo'lmoqda. Bunga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoniga muvofiq, shuningdek, "O'zbekiston – 2030" strategiyasining "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da sifatli va o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash to'g'risidagi, "O'zbekiston – 2030" strategiyasining har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish yo'nalishi doirasida bajarilgan ishlarni ko'rsatish mumkin.

Biz boshlang'ich ta'limni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olamiz, maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarga ta'lim va tarbiya berish jarayonida eng asosiy vazifalardan biri bolalarga ona tilini o'rgatish, nutqini rivojlantirish, nutqiy munosabat va muomalaga o'rgatishdir. Ta'limiy o'yinlar bolalarga o'z ona tilida erkin so'zlashish, kattalar va tengdoshlari bilan erkin muloqot yuritish, fikr va g'oyalari, his-tuyg'ulari, maqsadlarini ravon ifodalash, o'zini qiziqtirgan mavzular bo'yicha tortinmay savollar berish uchun zamin yaratadi. Suhbatdoshining nutqini tinglash va aytmoqchi bo'layotgan fikrini anglashga, shu bilan birgalikda, hurmat qilish madaniyatini shakllantirishga yordam beradi.

Ta'limiy o'yin – bolalarga o'yin orqali ta'lim-tarbiya o'rgatadi. Bunda o'yin bilan bir qatorda bilim, malaka egallanadi.

Bolaning og'zaki nutqini rivojlantirish va so'z boyligini boyitish vositasi sifatida ta'limiy o'yinlar tez samara beradi. Ta'limiy o'yin faoliyati bolada lug'atni mustahkamlash va faollashtirish imkoniyatini yaratadi, yangi so'zlarning manbai bo'lib xizmat qiladi. Ta'limiy o'yinlar bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Ta'limiy o'yinlar orqali bolalarga yangi bilim va tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, so'z boyligi, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. Ta'limiy o'yinlar faoliyatida tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi. Bolaning kun tartibida ta'limiy o'yin uchun vaqt va joy ajratilishi kerak. Bunday o'yinlar mashg'ulot

jarayonida va o’yindan tashqari vaqtlarda guruh yoki yakka-yakka o’tkaziladi. Ta’limiy o’yinlarda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

1. Navbatma-navbat ta’sir etish.
2. So’ralganda javob berish.
3. O’rtoqlar fikrini eshita olish.
4. O’yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslik.
5. O’yin qoidalariga rioya qilish.
6. O’z xatosini tan olish.

Ta’limiy o’yinlar bolalarning yosh, individual xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilishi zarur. O’yinda o’yin tempi va ritmi muhim ahamiyatga ega, chunki sekin va bir tekisdagi temp bolani zeriktiradi, juda tez temp esa bolalarni hayajonga soladi, natijada bola o’yin faoliyatida noqulaylik sezishiga va turli bahs-munozaralarga olib keladi. Kattalar tomonidan o’yin jarayonini o’yin qoidasiga muvofiq olib borish, ishtirokchilarni to’g’ri baholash muhim ahamiyatga ega.

Ta’limiy o’yinlarning quyidagi turlari mavjud: a) buyum va o’yinchoqlar bilan o’ynaladigan; b) stol-bosma; d) og’zaki so’z o’yinlari.

Buyum va o’yinchoqlar bilan o’ynaladigan o’yinlar bolaning ilk yoshidan boshlab to maktab yoshiga yetgunga qadar o’ynaladigan o’yinlar hisoblanadi. O’yinchoq bolani atrof-muhitdagi narsa buyum va hodisalar haqida boshlang’ich bilimlarga ega bo’lishiga yordam beradi, taassurotlarini mustahkamlaydi va muloqotga bo’lgan talabini qondiradi. Buyum va o’yinchoqlar bilan o’ynaladigan o’yinlar bolalarning tasavvurlari asosida tashkil etiladi. O’yin jarayonida foydalanadigan narsa-buyumlar o’z ko’rinishiga ega bolishlari muhim, bunda bolalar ularning shakli, rangi, vazifalari haqida bilimlarga ega bo’lishadi.

“Ajoyib sumka” o’yini bolalarni obyektlarni xarakterli xususiyatlari bilan tanib olishga o’rgatadi. O’yinni tashkil qilishda tarbiyachi bolalarga tanish bo’lgan narsalarni tanlaydi. Bolalar yarim doira ichiga qo’yiladi, barcha obyektlar ularga aniq ko’rinib turishi uchun kattalar qisqa suhbat o’tkazadilar. Keyin u bir nechta boladan obyektlarning nomlarini takrorlashni, ular nima uchun kerak ekanligini so’raydi. Endi o’ynaymiz. Tarbiyachi “Kimga qo’ng’iroq qilsam, sumkaga nima qo’yishimni taxmin qilishi kerak” deydi. Tarbiyachi ishtirokchiga taxminan shunday topshiriqlar beradi: Stol ustidagi narsalarga diqqat bilan qarang. Esingizdami? Endi yuz o’giring! Men o’yinchoqni sumkaga solib qo’yaman, keyin nima qo’yganimni taxmin qila olasiz. Qo’lingizni sumkaga soling. U yerda nima bor? (bolaning javobi.....) Siz elementni to’g’ri nomladingiz. Boshqa bolalarni shu tarzda chaqirish mumkin.

Bu o’yinning sodda turi bo’lib, kichik guruhlarda qo’llaniladi. O’rta, katta, tayyorlov guruhlari uchun o’yinning murakkabligini oshirish maqsadida yana bir qoida taklif etiladi: bir nechta o’yinchoqlar sumkaga joylashtiriladi. Bolalarning hech biri ular haqida bilmaydi. Chaqirilgan bola qo’lini sumkaga solib, o’yinchoqlardan birini his qilib, bu haqda gapiradi. Agar bolalar o’yinchoqni tavsifdan tanisalar, o’yinchoqni tasvirlash mumkin: “U yumaloq, ko’k, sariq chiziqli” va hokazo. Sumka ochiladi. Bola ajoyib sumkadan obyektini, o’yinchoqni chiqaradi, to’g’ri javobni aytadi. (bu to’p). Bunda bolalar obyektini nomlashni va uni tasvirlashni, obyektini topish, uning asosiy xususiyatlariga, tavsifiga e’tibor berish qobiliyatini shakllantiradi. Bu o’yin jarayonida asosan bolalarning lug’at boyligi mustahkamlanadi va boyitiladi.

Nutq o’stirish mashg’ulotlarida bolalarga tasvirlay olish, kuzatuvchanlik va bilish qobiliyatlarini shakllantirish maqsadida “Toping va tavsiflang” o’yinida tashkil etish mumkin. Ushbu o’yinni tashkil etish uchun turli xil o’yinchoqlar tanlanadi: ikkita qo’g’irchoq – biri kamon bilan, ikkinchisi kamonsiz; turli xil rangdagi ikkita mushuk. O’yinchoqlar birma-bir ko’rib chiqiladi va taqqoslanadi; ularning xarakterli xususiyatlari va farqlarini aytish orqali bolaning lug’at boyligi faollashtiriladi. Keyin tarbiyachi o’yinchoqlarni yashiradi (bolalar ularni tezda topishi uchun) va ularni topishni taklif qiladi: “Aziz oq mushukchani, Malika qora ranglisini, Nigora esa kamonli qo’g’irchoqni topadi”. Bolalar o’yinchoqlarni topib olib kelishadi, o’qituvchining savollari (“Sizda qanday mushuk bor? Mushukning boshida nima bor? Va bu nima?”) Bola tarbiyachi yordamida ularni nomlaydi va tavsiflaydi. Ushbu suhbat natijasida bolalarning turlicha javoblari asosida fikrlar umumlashtiriladi: “Malika qora mushukchani topdi. Uning boshida quloqlari, katta ko’zlari, mo’ylovi bor. Mushukchaning ham uzun dumi bor.” Bolalar savollarga yaxshi va to’g’ri javob berishni o’rgansalar, tarbiyachining tavsifini takrorlashlari so’raladi. Shunday qilib, bu yerda bolaga mavzuni tavsiflashda yordam berishga qaratilgan kuzatish, ko’rib chi-

qish, savol-javob, suhbat, analiz-sintez metodlari qo'llaniladi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Maktabgacha ta'lim – ertangi kunimizga zamin"[<https://lex.uz/acts/-3107036:79>] ekanligi, demak, har tomonlama yetuk avlodgina bugun hayot oldimizga qo'yayotgan o'ta murakkab, og'ir qiyinchiliklarni yengishi, biz ko'zlagan yuksak maralarni egallashning eng asosiy sharti ekanini hammamiz yaxshi tushunamiz. Ushbu talab asosida maklatimizda sog'lom nutqqa ega, bilim va tafakkuri o'tkir, ma'naviyatli, g'oyaviy sobitqadam farzandlar, ya'ni barkamol avlodni tarbiyalash ustuvor vazifalardan biridir deya ta'kidlaganlar.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida o'yinning asosiy vazifasi bolalarning lug'at boyligini boyitish, nutq madaniyatining boshlang'ich tushunchalarini shakllantirish, umuman olganda har tomonlama rivojlantirishdan iborat. Demak, o'yin bolalarning asosiy faoliyat turi bo'lib, u orqali o'zi bilan teng bolalar hayotini, borliqni tevarak- atrofni o'rganadilar va moslashadilar. Bolaning nutqini rivojlantirishda ta'limiy o'yinlar alohida kasb etadi. Ta'limiy o'yinlarida bola nafaqat o'zi foydalanadigan obyektlarni, balki ularning xususiyatlari, o'lchamlari, shakli, rangi va boshqalarni ham nomlashni o'rganadi. Bolalar o'yin paytida o'yinchoqlarni o'z g'oyalariga mos ravishda tasvirlaydi va o'zlari xohlagan munosabatda bo'lishadi. Bola o'yinda ishtirok etadigan narsalar va shaxslar orqali ijtimoiylashadi. Bola o'yindagi barcha harakatlarini nutq bilan birga olib borad. Bolaning og'zaki nutqini rivojlantirish va uning so'z boyligini boyitish vositasi sifatida ta'limiy o'yinlardan foydalanish tez samara beradi. O'yin jarayonida bolada lug'atni mustahkamlash va faollashtirish imkoniyatini yaratiladi, yangi so'zlarning manbai bo'lib xizmat qiladi. O'yin bolada faqat ijobiy his-tuyg'ularni, gapirishga bo'lgan istakni uyg'otadi. Bolaning tasvirlash va hikoya qilishga bo'lgan qiziqishi orqali bilimlari ortib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Meliyev X.A., Qilichova M.X. "Maktabgacha pedagogika". Toshkent. Darslik. 2022 yil. – 471 bet.
2. Meliyev X.A., O.Jamoldinova, K.Riskulova. "Tarbiyachining kasbiy kompetenti va mahorati". O'quv qo'llanma. Toshkent, 2021 yil. – 284 bet.
3. Norqo'ziyeva M. Usmanova M. Yangi innovatsiyalarni kasbiy faoliyatda qo'llash. Darslik .Toshkent, 2024 yil.
4. Norqo'ziyeva M. Yangi innovatsiyalarni kasbiy faoliyatda qo'llash fanidan ma'ruzalar matni. Uslubiy qo'llanma – Jizzax: JDPU "Tahririy-nashriyot bo'limi nashri", 2023. – 108 bet
5. Qodirova F.R, Toshpo'latova Sh.Q, Kayumova N.M., Agzamova M.N. "Maktabgacha pedagogika" Darslik.Toshkent: Tafakkur, 2019.
<https://lex.uz/acts/-3107036>

GRAMMATIK QOIDALARNI KONTEKST ASOSIDA O'RGATISH USULLARI

Mutallib Hazratqulov

SamDU Maktabgacha, boshlang'ich
va texnologiya kafedrası dotsenti

Hulkar Boltayeva,

Xurshida Qilichboyeva

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari
hazratqulovmutallib@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida grammatikani kontekst (matn) asosida o'rgatish metodlari ko'rsatib berilgan. Darslikdagi matnlar bilan ishlashning ilmiy-metodik asoslari suhbat, savol-javob metodlari asosida tushuntirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: darslik, matn, nutq mashqlari, anglash, ertak, topishmoq, topshiriq, lingvistik kompetensiya, suhbat metodi.

Annotation: This article shows the methods of teaching grammar based on the context (text)

in the primary grade “Mother Tongue” and “Reading Literacy” textbooks. The scientific-methodical foundations of working with textbook texts are explained on the basis of interview, question-and-answer methods.

Key words: textbook, text, speech exercises, understanding, fairy tale, riddle, task, linguistic competence, interview method.

Matn bilan ishlash, matnni tahlil qilish ta’limi o’quvchining u yoki bu badiiy asarni o’qib, tushunishining o’zini yetarli emas deb hisoblaydi. O’quvchi asarga yangicha yondasha bilishi ham kerak. Bu boshlang’ich sinf o’qituvchisining saviyasi va bilimdonlik darajasiga bog’liqdir. Shunda o’quvchining kichik yoshidan narsa va hodisalar, odamlar haqida mustaqil nuqtai nazari shakllana boradi. O’z-o’zidan ma’lumki, bu fazilat o’zgalarning tashqaridan bergan ko’rsatmalari mahsuli emas, kichik o’quvchining shaxsiy fikri, mustaqil o’ylashi va bir qarorga kelishining natijasi bo’ladi.

Lingvistik bilimlar alohida qoida holida o’rgatilmasdan matn tahlili orqali, kontekstda berilishi til o’rgatish qoidalariga mos bo’lishi bilan bir qatorda darsning qiziqarli va sifatliqligini ham ta’minlaydi.

”Suvning vatani” ertagi ustida ishlashda har doimgidek matn o’qituvchi tomonidan o’qib beriladi [Mavlonova, 2021:120]:

“Baland tog’lar etagida bir buloq bo’lgan ekan. Uning suvlari toshib, irmoqqa aylanibdi. Irmog yurgan yo’llarda gullar o’sar, yam-yashil o’tloqlar paydo bo’larkan. Odamlar, o’simliklar, hatto yo’lda o’tlab yurgan echkilar ham unga rahmat aytisharkan.

Irmogning osmonga chiqib, atrofni tomosha qilgisi kelibdi. Quyoshdan yordam so’rabdi.

Quyosh uni qattiq qizdirgan ekan, bug’lanib bulutga aylanibdi. Bulut yurib-yurib zerikibdi. Hech kimga foydasi ham tegmabdi.

– Esiz, yerda maza qilib yurgan ekanman. Hammaga foydam tegardi, – deb yig’lab yuboribdi bulut. Shu payt u yomg’irga aylanibdi. Yomg’ir suvlari yana irmog bo’lib oqa boshlabdi. Uni sog’ingan barcha jonotlar behad xursand bo’lishibdi”.

Ertak qayta hikoya qilingach, biror o’quvchi tomonidan ham qayta hikoya qilinishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Keyin suhbat metodi asosida savol-javob tashkil etiladi. Savol-javobda o’qituvchining savollari faqat sujet asosida bo’lib qolmay hayot bilan bog’liq bo’lishi, o’quvchilarni o’ylashga, fikrlashga undaydigan savollar bo’lishi lozim.

Darslikda matn so’ngida quyidagi savollar berilgan bo’lib, bu savollarga javob topish o’quvchilardan imkon qadar fikr bildirish, atrof-olam haqida bilim oshishiga imkon beradi:

1. Irmog qanday paydo bo’ldi?
2. Unga kimlar rahmat aytisharkan? Nima uchun?
3. Nega irmog osmonga ko’tarilishni istab qoldi?
4. Irmogning suvi qanday qilib bulutga aylandi?
5. U nega yig’ladi?
6. Nima deb o’ylaysiz, hikoyadagi voqealarda qanday tabiat hodisalari haqida gap bormoqda?

Bu savollarga javob berish o’quvchilarning xohishi bo’yicha tashkillashtirish maqsadga muvofiq bo’lib, fikr bildirish istagi erkin amalga oshirilmog’i lozim. Agar o’quvchilar tomonidan yetarli javob aytilmasa ham, o’qituvchi savol berishda davom etaverishi va yana bir marta ifodali, tushunarli takrorlashi lozim. Aytilgan savollar o’quvchilarning shuurida saqlanib qolib, javobini qachondir, balki, o’sha kuni, yoki bir necha kundan so’ng o’quvchining har narsaga qiziquvchan tabiati, albatta, buni bajara oladi.

Matn mazmunini hayot bilan bog’lab quyidagicha savollar bilan murojaat qilish mumkin:

1. Sizningcha, suvning vatani qayer?
2. Tog’larning etagida bo’lganmisiz? U yerda bo’lganingizda irmoqlarni kuzatganmisiz?
3. Suvning toshganini ko’rganmisiz? Suv toshib oqqanida qanday ko’rinishga ega bo’ladi?
4. Gullar va o’tloqlarning yashnab o’sishida suvning ahamiyati qay darajada zarur deb o’ylaysiz?

Bizlar uchun qanday ahamiyati bor?

5. Nega butun tabiat irmoqqa rahmat aytdi? Qanday hollarda va kimlarga “Rahmat” deyish kerak bo’ldi?

6. Qanday hayvonlarning o’tlaganini ko’rgansiz yoki bilasiz?

7. Quyosh, sizningcha, nimaga o'xshaydi? Quyoshning yana qanday foydali tomonlarini bilasiz?

8. Bulutlarning yurishi odamlarning yurishiga o'xshaydimi? Bulut shakllarini biror buyum yoki narsaga o'xshatganmisiz?

9. Siz o'zingizni ham biror kishiga yordamingiz tegishi haqida o'ylab ko'rganmisiz? Kimlar sizga yordam berganini eslay olasizmi?

10. Xursand bo'lish qanday tuyg'u? Uning ko'rinishini tavsiflab bera olasizmi?

11. Hayotingizni suvsiz qanday tasavvur qilasiz? Suvsiz hayot bo'lishi mumkinmi?

12. Bulut qanday paydo bo'lishini bilasizmi?

13. Yomg'irdan tashqari yana qanday tabiat hodisalarini bilasiz?

14. Yomg'irning qanday paydo bo'lishi haqida ota-onangizdan ma'lumot so'raganmisiz?

15. "Suv – hayot manbai" degan iboraning ma'nosini qanday tushunasiz?

16. Yomg'ir va do'lning farqi nimada? Fikringizni asoslab bera olasizmi?

17. Sizningcha, quyosh irmoqni qizdirib, uni bulutga aylantirib to'g'ri ish qildimi?

18. Irmoqning xatosini qanday izohlaysiz?

O'quvchilar audiomatn eshitganlarida to'xtam, ohang va boshqa unsurlarga e'tibor qaratishlari uchun har bir o'quvchiga qayta hikoyalash mashqlarini bajartirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Matn o'qilayotgan paytdagi katta to'xtam gapning tugaganligini, kichik to'xtamlar so'zlarning ma'nosidagi o'xshashlik, farqni ko'rsatayotganligini amaliy tushuntirib ketishlik foydali hisoblanadi. Undan tashqari, so'zlarni aniq talaffuz qilishga erishishda qo'shimchalarning so'zga qo'shilishini ham o'quvchilarga eslatib ketish mumkin: irmoq+ni=irmoqni, bulut+ni=bulutni, tog'+ni=tog'ni, ular+ni=ularni.

O'quvchilar hamkorligida savollarga javob topish orqali matn tahliliga qisman kirishilgach, topshiriqlar bajarishga o'tiladi:

1. "Suvning vatani" hikoyasida **h** va **x** harflari ishtirok etgan so'zlarni topib, yozing.

Doskada ikkita topishmoq yoziladi. O'quvchilar topishmoqning javobini topadilar va o'sha so'zning birinchi harfini berilgan varaqdagi barcha harflar ichidan topib, bo'yaydilar.

Quyoshda tovlanadi,

Shirasi til yoradi.

Hidi tutar falakni,

Biz yesak ... (*handalakni*)

Bir qo'shnim bor avval boshdan

Soqoli uning qizil go'shtdan.

Sahar turib shovqin solar,

Xabari yo'q hech bir ishdan. (*xo'roz*)

2. So'ngra mavzuga oid maqollar aytiladi va o'quvchilar yordamida ularning ma'nosi sharhlanadi:

1. Yomg'ir – ekinning joni

2. Toza havo – tanga davo.

3. Yoz mevasi – qish xazinasi.

4. Qor yog'di – don yog'di.

O'quvchilar o'qituvchi yordamida mavzuga oid biror rasm ustida ham ishlashlari mumkin. Masalan, inson va tabiat qarama-qarshiligi aks etgan rasm bolalarga ko'rsatiladi va bolalardan fikr bildirish so'raladi. O'quvchilarga yordam tariqasida savollar bilan murojaat qilish mumkin (rasm ko'rsatiladi):

1. Rasmda nimalarni ko'ryapsiz?

2. Siz bu bolaning o'rnida bo'lganingizda qanday yo'l tutgan bo'lardingiz?

3. Ushbu rasmda "Yaxshilikka yomonlik" degan iborani ishlatish o'rinlimi?

4. Siz tabiatni asrash uchun nimalar qila olasiz?

Yosh avlod ma'naviy takomilini ta'minlashda, ularni mustaqil fikrlashga yo'naltirishda kitobdan oqilona foydalanish, buni to'g'ri tashkil eta bilish oilada ota-onaning, ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning burchidir.

Darslikning "Katta bo'lganimda Nobel mukofoti olaman" bo'limida "Nobel olaman" matni berilgan bo'lib, bu matnda mavzu darslik maqsadidan kelib chiqib hayot bilan, o'quvchilarning ijtimoiy qiziqishlari, qisman grammatika bilan bog'lab tushuntirilgan[Mavlonova, 2021:120]. Biroq o'qituv-

chilarning barchasi ham dars jarayonida darslikning maqsadidan kelib chiqib yondasha olmayotganliklari dars saviyasining yuqori bo’lolmasligiga sabab bo’lishi mumkin.

Darslikda quyidagi savollar berilgan:

1. Muhammad Haydarov katta bo’lganida qanday ishlar qilmoqchi?
2. Ayting-chi, u o’z maqsadiga erishishi uchun qaysi fanlardan yaxshi o’qishi kerak?
3. U nima uchun Nobel mukofotini olmoqchi?
4. Siz ham Nobel mukofotini olishni istaysizmi? Nima uchun?

Darslikda berilgan savollar matnni tahlil qilish uchun yordam bersa-da, mukammal tahlil uchun yetarli emas. Ushbu matn tahlilida noodatiy yondashish maqsadga muvofiq bo’lardi. Suhbat metodi uchun quyidagi qo’shimcha savol va topshiriqlardan foydalanish o’rinli bo’ladi:

1. Yer yuzida yashaydigan odamlarning ism, familiya bilan nomlanishi nimani anglatadi?
2. Siz ham o’z ismingizning ma’nosini bilasizmi?
3. G’aroyib narsalar deganda nimani tushunasiz? G’aroyib narsalarga duch kelganmisiz?
4. “Tabiatda sirli narsalar ko’p” jumlasida, sizningcha, nimalar nazarda tutilyapti?
5. Yomg’ir yoki shamolning qanday paydo bo’lishi haqida o’ylab ko’rganmisiz? O’ylagan paytingizda qanday javob topishga harakat qilgansiz?
6. “Hayratlanmoq” so’zini qanday izohlaysiz? Sizning hayratlanishingizga sabab bo’ladigan narsalar haqida aytib bera olasizmi?
7. Tunda yulduzlarning holatini kuzatganmisiz? Ular haqida bilgingiz kelganmi? Yulduzlarning holati sizni hayratlantira olganmi?
8. Astronom qanday kasb egasi ekanligini bilasizmi? Ularning asosiy vazifasi nimadan iborat?
9. “Koinotni o’rganish” deganda nimani tushunasiz? Sizningcha, koinotni o’rganish qiziqmi?
10. Fazoviy kemalar nima uchun xizmat qiladi? Fazoviy kemalarning koinotga uchish jarayonini kuzatganmisiz? Bu jarayon qanday amalga oshadi?
11. Oy va Mars haqida sizda yana qanday qo’shimcha ma’lumotlar bor?
12. Fizika va kimyo fanlari nimani o’rgatadi? Yoshi katta opa, akalaringizdan so’rab ko’rganmisiz?
13. Galaktikalar qancha katta hajmga ega ekanligini tasavvur qilishga harakat qilib ko’ring. Yulduzlar va sayyoralar unda qanday joylashganligini sinfdoshlaringiz bilan muhokama qilib ko’ring.
14. Nobel mukofoti olgan paytingizda o’zingizni qanday his qilishingizni tasavvur qilib ko’ring.
15. “Birinchi bo’lish” degan jumlaning qanday tushunasiz? Boshqa sohalarida birinchi bor yutuqqa erishgan odamlarni bilasizmi?
16. “Harakat qilib ko’rmoq” jumlasini qanday izohlaysiz? Oldin ham biror ishga harakat qilib ko’rib erishgan natijalaringizni ayta olasizmi?
17. Maqsadga erishish uchun yaxshi o’qishdan tashqari yana qanday fazilatlarga ega bo’lish, qanday ishlarni bajarish lozim deb o’ylaysiz?

Savol-javob jarayonida o’quvchilarning barcha savollarga javob berishi shart emas. O’quvchilar bilanlaricha javob berishga imkon yaratiladi. Eng muhimi, shu savollar bolaning tafakkuriga o’rnashganligi, vaqti-vaqti bilan uni bezovta qilishi mumkinligi muhim hisoblanadi [Husanboyeva, 2013;412].

O’qituvchi o’quvchilar bilan savol-javob asosida suhbat o’tkazayotganda asosiy e’tiborni o’quvchilarning fikrlashiga, shaxsiy munosabatlarini ifoda etayotganliklariga qaratishi lozim. Mavzu hayot bilan bog’lab o’rgatilgandagina ahamiyatligini paydo qila oladi, o’quvchilarda qiziqishni uyg’ota oladi. O’z o’rnida o’quvchilar maktabning zaruriyatligini ichdan his qiladilar. Maktabga borish ehtiyoji o’quvchilarning sevimli va foydali mashg’ulotlari hisobidan paydo qilinishi muammoni hal etishning eng oson va samarali usuli hisoblanadi.

Demak, o’qish savodxonligi darslarida ona tiliga oid ma’lumotlar ham berilishini o’qituvchi nazorat qila olishi lozim. Bunda o’quvchilarda ona tilini o’rganishga oid qanday jihatlar yetishmayotganini bilishi va o’z faoliyatiga tatbiq qila olishi ham kerak. O’qituvchi ona tili haqida bilim berishda haddan ortiq grammatik qoliplardan, takroriy mashqlardan foydalanish o’rinli emas. Bolalarga yoqmaydigan va ularning nazdidagi mantiqsiz nazariy ma’lumotlar va mashqlar hayotiy jarayon bilan bog’lab olib boriladigan amaliy grammatikaga almashtirila borilishi darsning qiziqarliligi va foydaliligini ta’minlaydi.

Matn tahlilidan foydalanib quyidagicha lingvistik kompetensiyalarni kiritish mumkin: “G’aroyib

narsalar” jumlasiga “Qanday narsalar?” so'rog'ini berish bilan uning mazmunini anglayapmiz. Ajoyib o'lkalar, chiroyli gullar, rangli rasmlar, kuchli mashinalar, qudratli mexanizmlar, moviy tog'lar. Narsalarning belgisini bildirgan so'zlar qanday vazifa bajaryapti? Ushbu so'zlarda -lar qo'shimchasi qanday ma'no anglatayotganligiga e'tibor bering.

O'lkalar, gullar, rasmlar, mashinalar, mexanizmlar, tog'lar so'zlarini belgi bildiradigan so'zlardan ayni aytganimizda uning xususiyatini, belgisini, sifatini bildirgan so'zlarning muhimligiga e'tiborimizni qaratishimiz lozim [Mavlonova, 2021:120].

O'quvchilarni guruhlariga bo'lib, birinchi guruh o'quvchilardan qanday so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni topishni, ikkinchi guruhdan nima so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni, uchinchi guruhdan harakatni bildirayotgan so'zlarni topish aytiladi. O'quvchilar bilganlaricha o'zlariga tegishli so'zlarni topishib, ularning bajarayogan vazifalarini tushuntirishga harakat qilishadi. Eng muhimi, bunday so'zlarning matn mazmuniga qanday foydali tomoni mavjudligini tushunib olishlik yoddan chiqmasligi kerak.

Aytilgan fikrlardan anglayapmizki, matn tahlilida eng samarador usul savol-javob asosida tashkil etilgan suhbat hisoblanyapti. Faqat buning uchun talab qilinayotgan yagona narsa – o'qituvchining bolalarni qiziqtirgan savollarni matn mazmunidan kelib chiqqan holda tuzish imkoniyatiga ega bo'la olishligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva Q., Hazratqulov M., Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligiga o'rgatish metodikasi. Darslik. – Toshkent: Innovatsion-ziyo, 2022. – 252b.
2. Yo'ldoshev Q., Yo'ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak nashriyoti, 2016. – 464 b.
3. Mavlonova K. va boshq. Ona tili va o'qish savodxonligi. Darslik. 2-sinf uchun. 1-qism. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 120 b.
4. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2013. – 432 б.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA ASAR TAHLILI MASALALARI

Muhayyo Yo'ldosheva
ToshDO'TAU o'qituvchisi,
filologiya fanlari nomzodi
muhayyoyoldosh13@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada, she'riyat o'z tarkibidagi barcha unsurlarning yuqori darajada uyushganligi va ko'lamdorligi, so'zlarning she'r tarkibidagi o'rni, harakati, ularning o'zaro munosabatlari, poetik ritm va qofiya doirasida mavjudligi, tizimli (she'riy) nutqda musiqiylikning ustuvorligi, ritmik va sintaktik qurilishning muhimligi singari shaklga doir jihatlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: Lirik tur, nasr, San'atning degumanizatsiyalashuvi, irreal qit'asi, his-tuyg'u

Abstract: In this article, poetry is highly organized and large-scale of all the elements in its structure, the place and movement of words in the composition of the poem, their mutual relations, their existence within the framework of poetic rhythm and rhyme, systematic (poetic) aspects related to form, such as the priority of musicality, the importance of rhythmic and syntactic construction, are highlighted in speech.

Key words: Lyrical type, prose, Dehumanization of art, irreal continent, feeling

Milliy adabiyotimiz tarixida lirik turdagi asarlar salmoq jihatidan ham, sifat jihatidan ham katta o'rin tutadi. Negaki, o'ta ta'sirchan ruhiyatga ega bo'lgani holda o'zbek xalqi o'zaro odatiy muomala-munosabatlarda o'z tuyg'u va kechinmalarini bemalol bildiravermaydi. Iste'dodli shaxs ko'nglida hamisha ham tashqariga chiqarilavermay, qatlanib yotgan his-tuyg'ular lirik asar bo'lib moddiylashuvi tabiiydir.

Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va hissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Bu turdagi asarlarda voqealar tasviri, xarakter mantig'i emas, ruhiy holat va hissiyot ifodasini

berish, tuyg’ular samimiyatini muhrlash muhim hisoblanadi. Chinakam lirik she’r tinglovchi yo o’qir-manga faqat zavq beribgina qolmay, uning emosional tafakkuri va ma’naviy-axloqiy quvvatini uyg’otib, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so’z, hatto, real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta’sir ko’rsatishi mumkinligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma’lum. Shu boisdan ham lirik asar tahlili kishini nafaqat estetik-ma’naviy jihatdan, balki funksional-aqliy tomondan ham kamolotga yetkazishga xizmat qiladi. Inson aqliyu tilidan tashqari, nozik va ingichka tuyg’ularga egaligi bilan ham boshqa jonliqlardan farq qiladi. Lirik hayot hodisalarini emas, balki inson ruhiyatida yuz beradigan o’ta nozik, betakror holatlarni aks ettirishi bilan ajralib turadi. Shu holatlarni hisobga olib bo’lsa kerak, Ortega-y-Gasset “San’atning degumanizatsiyalashuvi” asarida: **“Endilikda odamlar hayot bir narsa, poeziya esa tamomila boshqa narsa ekanini bilishyapti, bilishmasada, sezishyapti. Bu ikki narsani bir-biriga aralashtirmagan ma’qul. Aynan odam tugagan joydan shoir boshlanadi. Birining taqdiri – o’zining “insoniy” yo’lidan yurish, ikkinchisining missiyasi esa yo’q narsani yaratishdir. Shoir dunyoni boyitadi, o’z-o’zicha mavjud bo’lgan real borliqqa, o’zining yangi irreal qit’asini qo’shib, olamni kengaytiradi”** [1],- deb yozadi. Bir qarashda tush-unarsizday ko’ringan bu fikr orqali lirikaga odamning hayotida uchraydigan muammolarni hal etishga urinish vositasi deb emas, balki ko’ngil holatlarini, sababini bilish ham, tushunish ham, tushuntirish ham o’ta mushkul bo’lgan irrashional ruhiyat jilvalarini aks ettirish yo’li deb qarash lozimligi ifodalangan. Orteganing: **“Aynan odam tugagan joydan shoir boshlanadi”**, - degan qanoatida odamga tegishli bo’lgan turli majburiyatlarni unuta bilgan kishigina shoir bo’la olishi qayd etilgan. Zero, shoir borliqda-gi reallikdan ko’ra ko’proq tasavvur va ko’ngil realligida bo’lishni xush ko’radigan shaxsdir. Fikrimizni Iftixor Xonxo’jayevning **“Yo’lovchi”** nomli to’plamidan joy olgan ba’zi she’rlar tahlili bilan dalillasak.

O’.Hoshimov “Ikki eshik orasi” romanida aytganiday, bu dunyoda barcha yo’lovchidir, faqat kimdir bino qurib, kimdir esa o’sha binodan g’isht o’g’rilab buzib o’tadi. Qozoqboy Yo’ldosh she’r inson-ning o’tkinchi lahzalik tuyg’ularini manguga muhrlashdir deydi.

Shahardan qishloqqa bir soatlik yo’l,
Bir bor kelib ketsang bo’lmasmi, bolam?
Qo’ng’iroq qilardi menga har kuni,
Har kuni sog’indim deyardi onam.

Shahardan qishloqqa bir soatlik yo’l,
Shoshayapman onam yoniga bu dam.
Uchib borayapti go’yo dardimni
Tushunib turganday eski mashinam.

G’ildiraklar o’tdek yonishayapti,
Qo’llarim qaltirar, qaltiraydi rul.
Onam o’lim bilan olishayapti,
Shahardan qishloqqa bir soatlik yo’l.

Necha oy, necha yil kutdi-ku hayhot,
Nahot bir soatga yetmas toqati.
Shahardan qishloqning yo’li bir soat,
Umrineng eng og’ir, dardli soati.

Onalikning buyuk qudrati haqida ko’p asarlar bitilgan. Ammo turli tashvishlar bilan band bo’lib, onalarimiz bizni qanchalar kuchli yaxshi ko’rgani, o’zini bizga burdalab berib tugayotganini sezaver-maymiz. Ular omonatligiga ishongimiz kelmaydi. Va shu bois kechikamiz –yaxshi ko’rishga, yaxshi ko’rishimizni aytishga, ayashga, sevintirishga, kechirim so’rashga, aybimizni yuvishga kechikamiz. **“Og’riq”** she’rida ayni shu tuyg’ular ifodalangan. **“Umrineng eng og’ir, dardli soati”** satridagi huzun yurakni titratib yuboradi.

Iftixorning she’rlari o’z ohangi bilan yaraladi. O’qirman beixtiyor she’rdagi kayfiyatga mos ohangni tanlab o’qiydi. **“Muhabbat, maylimi, to’yingni ko’rsam?”** deganda ma’yuslikdan ko’ra erkalik ara-

lash so'rov ohangi ustuvor.

Ketma!

Yalinar, yolvorar senga kipriklar,

Ko'zlarim o'tinchli nigohlarini

Ko'zlaringga tikib so'raydi sendan!

she'rida esa "yalinar, yolvorar" so'zlari borligiga qaramay, iltijo emas, shiddat yetakchi. Kitobni varaqlagan sari shoirning erksevar ruhiga maftun bo'lib boraverasiz. Uning barcha narsani erk bilan o'lchashi va baholashiga havasingiz keladi.

Daraxt

Bu daraxt barg yozmaydi endi,

Qayta meva bermas endi bu daraxt.

Bevafo dunyoga jimgina ko'ndi

Va boshni tik tutib sindi bu daraxt.

Mening esa unga ortar havasim,

Bu on shu daraxtcha bo'lolsam qani.

Qani yashayolsam shu daraxt kabi

Shu daraxt misoli o'lolsam qani.

Azroil kelganda bolta yelkalab,

Ajalga jilmayib yon beradi u.

Hatto so'nggi dam ham yonib, kimningdir

Uyini isitib jon beradi u.

Bag'rida bulbul tugul qarg'a ham qolmagan qurigan daraxtga shoirning nega havasi kelmoqda? Chunki u asosiysini – g'ururini yo'qotmagan, tik turib jon beradi va o'limi ham kimningdir og'irini yengil qiladi. Odam bolasining ham qo'lidan hamisha kelavermaydigan yumush!

Lirikaning hajman kichik bo'lishga intilishi natijasida asarning kompozitsiyasi murakkablashadi va taranglashadi. Lirikada epos va dramaga qaraganda, takrorlash, qarshi qo'yish, kuchaytirish, qurash kabi kompozision usullar faol qo'llaniladi. Lirik asar kompozitsiyasining asosiy tayanch nuqtasi yakunda bo'ladi, bu kichik hajmli lirik asarlarda, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi. Ko'pincha kichik hajmli she'rlarning qolgan qismi eng so'nggi bir yoki ikki qatorda aytilgan fikr uchun tayyorgarlik vazifasini o'taganday bo'ladi.

O'lsang...

O'lsang, shunday o'lki, boshini egib,

Hayqirib-hayqirib tog'lar yig'lasin.

Ko'klamlar sarg'ayib keyin oh chekib,

Xazonga aylanib bog'lar yig'lasin.

O'lsang, shunday o'lki, yurak qoningni

Icholmay hayratda yonsin Azroil.

Har qanday badiiy asar san'atgina emas, madaniyat hodisasi hamdir. Shu bois uning poydevorida milliy o'ziga xoslik, turmushimizni tashkil etadigan an'analar, biz tayanadigan qadriyatlar yotadi. Iftixorning she'rlarida yetakchi mavzu – g'urur. Alpomishni Qorajon tashlagan arqonni chirt uzib yuborib zindonda qolishga undagan g'urur shoirning deyarli barcha she'rlarida bo'y ko'rsatadi.

Ketma

Ketma!

Poyingga xor-u zor to'kilar yomg'ir,

Yomg'irga aylangan osmon g'ururim

Poyingda tiz cho'kib so'raydi sendan!

Bir qarashda g'ururdan voz kechilganday, u muhabbat poyiga tashlanganday. Ammo "yomg'irga aylangan osmon g'ururim" satri hatto ishqda g'urur sobit ekani, hatto u ishqni kuchaytirayotganini oydinlashtiradi.

Qaysi bir ko’chada, qay bir bekatda
Nigohlar to’qnashib ketar nogahon.
Jonimiz tanni tark etay desa-da,
Beparvo o’tamiz begonasimon.

“Yo’lovchi” to’plamidagi she’rlar odamni to’lqinlantiradi, tuyg’ular yetoviga yuravermaslik haqida tuyg’ularga berilib so’zlaydi, kishi uchun o’zligiga sodiq qolish hamma narsadan muhimligini ta’kidlaydi. Va shu bois o’qirman *“Sevdim deyish o’lim bilan teng, Sevmayman deb yoza olmayman”* degan Iftixorning samimiyligiga so’zsiz ishonadi. *“Kuz guli”, “Erk”, “Manguberdi monologi”, “Sevsang”, “Mehr haqida hikoya”, Gul uzib qonagan oshiq qo’lim haq”, “Iqror”, “Bor-yo’g’i”* kabi she’rlari shoirni g’urur va erk kuychisi bo’lish bilan birga nafis tuyg’ularni tuyish va tuydirishga qodir ijodkor sifatida taqdim etadi. Uning *“Jisming – ko’zlarimga botib qolgan nur, Isming – ko’ksim aro urayotgan jon. Vaslingni tush ko’rmoq abadiy surur, Sendan va Xudodan boshqasi yolg’on»*, *“Ko’klamni xazondan qizg’ondim Ko’klamim xazonga aylandi”*, *“Mubabbat – bandidan uzilgan yaproq, Uning qadri oyoq ostida doim”*, *“Men seni yurakdan sevdim bor-yo’g’i”* kabi shakliy o’yinlari betakror mazmun bilan go’zal uyg’unlashgan she’rlarisiz adabiyot bir qadar g’ariblashgan bo’lardi.

Vatan haqida so’z aytish qiyin. Bu mavzuda shiorbozlik bilan badiiyat orasidagi chegara nihoyatda nozik, ko’zga tashlanmas bo’ladi. Ammo Rustam Mirvohid *“Seningdirman”* to’plamidan o’rin olgan *“Faxriya”* nomli she’rida buni samimiy va hassos shaklda uddalagan:

Ko’nglim sarhadiga sarhading tutash,
Osmoning tajalliy etar ko’zimda.
Quyoshing jonimga purkagan otash,
Hiloling o’pichi qolgan yuzimda.

Rustam Mirvohid she’rlari chiroyli so’z o’yinlari, qochirimlar, nafis manzaralar dadil chizilishi bilan darhol e’tiborni tortadi. *“Yurak yugurgilab ortingdan, Nafas ham rostlamay ko’ksimni qoqdi. Sen eshik ortida turgan odamday – “Kim u?” deb ko’zimdan ichkari boqding”*. Oshiq bo’lish kabi taqdirni hal qiluvchi, muhim, nozik va beqaror ruhiy holatni shoir shavq bilan tasvirlaydi. Go’zalni ko’rgan zahoti yuragini boy bergan, ixtiyori qo’lidan ketgan oshiq holatini *“Nafas ham rostlamay ko’ksimni qoqdi”*, deb chizadi. Butun jarayon aslida oshiq qalbida ro’y berayapti, ammo borlig’i qizning xayolidan iborat bo’lgani uchun eshik qoqilishiga javoban qiz *“Kim u?”* deyapti. Anal – Haq degan Mansur Xalloy holati kabi.

Rustam Mirvohid tuyg’uning kuchini, nelarga qodirligini yaxshi biladi.

Men oshiq odamman, menda sarhad yo’q,
Istasam, ichimga sig’adi osmon.

Yig’lasam... ko’zimdan sachrab tushar cho’g’,

Meni sovutolmay pishqirar ummon, - deydi. Ishq otashi ko’ngilni to’ldirganidan ko’zdan yosh emas, olov oqmoqda go’yo. Olimlarning aniqlashicha, yig’lashga undagan sabablarga ko’ra ko’z yoshlar nordon, sho’r, chuchuk kabi turli tarkibga ega bo’lar ekan. Ishq tufayli ko’zdan sachrab tushib yonoqlarni kuydirgan qaynoq yosh shoirda shunday assosiatsiya tug’dirgan.

Asqad Muxtorning *“Chinor”* romanida shunday afsona bor – Sevishganlar mamlakatiga hech kim, hattochumoli ham kirishi mumkin emas. Butun dunyo faqat oshiq va ma’shuqagagina tegishli. Ularga nasihat ham, qonun ham, o’lchovu mezonlar ham, hatto taom ham kerakmas. Ularni och qoldi deb o’ylagan rahmdil chumoli bir dona bug’doyini ortmoqlab chegaraga qadam qo’yishi bilan mamlakat portlab kunpayakun bo’ladi.

Men oshiq odamman, menda mador yo’q.
Chumolidan hatto ozor yetadi.
Hatto yomg’ir yog’sa bamisoli o’q –
Zaif badanimni teshib o’tadi...

Rustam Mirvohid satrma-satr tilimizning qanchalar boy, jozibador ekanini iboralardan foydalanib yaratilgan betakror ruhiy manzaralari, mazmunga aslo putur yetkazmagan, aksincha boyitib to’ldirgan shakliy so’z o’yinlari bilan ko’rsatib boraveradi: *“Aqlim yoqasi qayda seni ko’rgach ushlasa, Yo*

ushlab turgan mahol bir chetidan tishlasa”, *“Ko'zing qorachug'idan dilda yaram ochig'i*”, *“Peshonam kichikmidi – peshonamga sig'mading*”, *“Ko'klarga sig'mas so'z ko'ksimga sig'di*”. Ayniqsa, ko'z qorachig'i markazidan atrofga qarab to'ragan chiziqlar tugagan halqa va ochiq jarohat orasidagi vizual o'xshashlikka ishora o'qirmanni hayratga soladi. Shoir, shuningdek, ko'nikilgan tuyg'ularga ko'nikilgan tarzda munosabat bildirmaydi. Hijronidan huzunga to'lmaydi, hasratga botmaydi. Aksincha:

Hijronning yuziga shapaloq tortib,
Bo'g'zidan olaman achchiq azobning.
Anduh yelkasiga quvonchni ortib,
Oyoqdan chalaman jami sarobning.

Jonimning qadoqli barmoqlari-la
Ezgin xayollarning sochin yulaman.
Ko'nglimning ko'kargan dudoqlari-la
Jafolar ustidan bot-bot kulaman.

Ko'rinadiki, she'riyat o'z tarkibidagi barcha unsurlarning yuqori darajada uyushganligi va ko'lamdorligi bilan nasrdan ajralib turadi. So'zlarning she'r tarkibidagi o'rni, harakati, ularning o'zaro munosabatlari, poetik ritm va qofiya doirasida mavjudligi, tizimli (she'riy) nutqda musiqiylikning ustuvorligi, ritmik va sintaktik qurilishning muhimligi singari shaklga doir jihatlar nazmiy asarga nasrda mutlaqo bo'lmaydigan qo'shimcha ifodaviy imkoniyat beradi. Agar juda ko'plab go'zal she'rlar sochma (nasr) shaklga solinsa, tuzukroq mazmundan mahrum shunchaki so'zlardan iborat bo'lib qoladi. Chunki poetik mazmun tizmadagi so'zlarning ma'nosidan ham ko'ra, ularning she'riy shakl ichidagi munosabat va joylashuvidan kelib chiqadi. Va umumta'lim maktablarida bolalar she'r bilan tanishtirilayotganda shu jihatlar ko'zdan qochirilmasligi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Андижон: “Хаёт”,
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.
3. Йўлдошев Қ. Юсупов Ж. Бадиий таҳлил асослари. – Урганч: УрДУ нашриёти, 2008
4. Улуғбек Ҳамдам. Янги ўзбек шеърляти. – Т.: “Адиб”, 2012. 2005
5. Ортега-й-Гассет. Дегуманизация искусства. С. 16-17. – <http://www.webreading.ru>
6. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент, 2016

O'RTA UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ALISHER NAVOIY EPIK ASARLARINI O'RGANISHGA INNOVATSION YONDASHUV

Iroda Ishonxanova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU o'qituvchisi,
p.f.f.d. (PhD)
ishonxanova74@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari adabiyot darslarida Alisher Navoiy epik asarlarining o'rganilishiga innovatsion yondashuv haqida mulohazalar bildirilgan. “Xamsa” dostonlarining o'rganilishi rejalashtirilgan sinflar miqyosida interfaol usullar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: innovatsion yondashuv, interfaol usullar, texnologiya, mantiqiy fikrlash, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Bahs-munozara”.

Abstract. This article discusses an innovative approach to the study of Alisher Navai's epic works in general secondary school literature classes. Interactive methods are analyzed in the classes which the study of «Khamsa» epics is planned.

Keywords: innovative approach, interactive methods, technology, logical thinking, «Working in

small groups», «Debate»

Umumta’lim maktablarining deyarli barcha sinflarida Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida ma’lumotlar uchraydi. Bu ma’lumotlar adib hayoti tafsilotlari, asarlaridan namunalar yoki parchalar, Alisher Navoiy haqida yozilgan zamonaviy asarlar ko’rinishida keltirilgan. O’rta maktab o’qituvchi xodimlari ushbu materiallarni o’quvchilar yaxshi o’zlashtirishlari uchun pedagogik faoliyatlarini shakllantirishlari zarurati – bugungi kunning bosh talablaridan biri. Chunki kelajak uchun har tomonlama barkamol shaxsning yetishtirib berishimiz shart.

Hozirgi kunda jamiyatimizda sodir bo’layotgan tezkor o’zgarishlar yangi axborotni tez va yaxshi o’zlashtiruvchi, shu asosda to’g’ri qaror chiqara oluvchi, o’z mustaqil fikriga ega bo’lgan shaxslarni talab qilmoqda. Shu yo’nalishda samarali faoliyat olib borish uchun zamonaviy o’qitish usullari – interfaol usullar, innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanishimiz zarur. Avvalo, bu atamalarining izohiga to’xtalib o’taylik: “innovatsiya” inglizcha “innovation”, ya’ni “yangilik, yangilik kiritish” ma’nolarini anglatadi. Innovatsion texnologiyalar o’qituvchi va o’quvchi ish faoliyatiga yangilik va o’zgarishlar kiritish jarayoni hisoblanib, bunda biz interfaol usullarga murojaat qilamiz. “Interfaol” yoki “interaktiv” (“inter” – bu o’zaro, “act” – harakat qilmoq) – o’zaro harakat qilmoq, muloqot qilmoq ma’nolarini anglatadi. Qisqa qilib aytganda, interfaol usullar har ikkala tomon (o’qituvchi va o’quvchi)ning o’quv mashg’ulotlari jarayonida faol ishtirok etishlarini talab qiladi. Avvaldan mavjud bo’lgan an’anaviy usullarda o’qituvchi mavzuni bayon qilib, o’quvchi nafaol tinglovchi vazifasini bajarardi. Yangicha fikrlash tizimi ta’lim tizimida ham yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Bundan kutilgan maqsad o’quvchi va o’qituvchining o’z faoliyati jarayonida ijobiy natijaga erishishidir. Biz atayin “o’quvchi” so’zini birinchi o’ringa qo’ydik, chunki uning rejalashtirganimizdan ko’ra ko’proq natijaga erishishi juda muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, o’qituvchi o’z o’quv mashg’ulotlarida interfaol usullarni qo’llamoqchi bo’lsa, avvalo, o’tiladigan mavzuga to’liq mos tushadigan usulni tanlay olishi va tanlangan usul o’sha sinf o’quvchilariga ham to’g’ri kelishi kerak. Chunki parallel sinflarning barchasi ham bir xil o’zlashtirish va natija berish imkoniyatiga ega emas. Qaysidir sinflar og’zaki nutq bo’yicha faol bo’lsa, boshqa sinflar ijodiy fikrlash borasida yaxshi shakllangan bo’ladi.

Yangicha texnologiyalar asosida o’quv mashg’ulotlarini tashkil etishda yana bir jihatga e’tibor berish zarur. O’quvchilar o’zini erkin tutib, mustaqil fikrlarini bayon qilishi jarayonida sinf xonasida shovqin bo’lishi tabiiy holat. Yoki o’quvchilar bir-birlarining fikrlarini bayon qilishga xalal berishlari mumkin. Shuning uchun doskaning bir chekkasiga o’zini tutish qoidalarini yozib qo’yish kerak bo’ladi. Bunda sinfdoshini hurmat qilish, o’zgalar fikrini tinglay bilish, “o’ng qo’l” qoidasiga amal qilish kabilarni nazarda tutish kerak bo’ladi.

Interfaol darslar uchun yana bir mos keluvchi jihat – darsga shoir tanlash va uni o’quvchilar bilan birga tahlil qilish. Biz, yuqorida ta’kidlaganimizdek, o’rta umumta’lim maktablarida Alisher Navoiy asarlarining o’rganilishiga e’tibor qaratganimiz sababli, Navoiy qalamiga mansub hikmatli so’zlar, ruboiy, qit’a yoki fardlardan foydalanishni ma’qul deb hisoblaymiz. Matn tanlaganda ham, juda ko’p ishlatilgan mashhur sitatalarni emas, nisbatan kamroq qo’llangan va, albatta, o’quvchilar yoshiga mos keladiganlarini tanlay bilishimiz zarur. Masalan:

So’zchi holin boqma, boq so’z holini,
Ko’rma kim der ani, ko’rgilkim ne der.

Tuzlukka moyil o’lki, ishing borg’ay ilgari.

Kimki ulug’roq – anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq – anga shafqat kerak.

Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki, nishona anga iymon erur.

Bunday misollarni ko’plab keltirish mumkin. Olingan misollar hajm jihatidan qisqa, lekin mazmunan keng bo’lishi hisobga olinishi muhimdir.

Endi o'rta umumta'lim maktablarida o'rganilishi rejalashtirilgan Alisher Navoiyning epik asarlari-ga to'xtalib o'tsak. Epik asarlar mazmunidagi voqealar rivojlanishi o'quvchida katta qiziqish uyg'otadi, chunki ularning mazmunini o'quvchi o'z so'zi bilan bayon qila oladi, lirik asarlar tahliliga esa uning so'z boyligi kamlik qilishi mumkin.

5-sinfda "Adabiyot" darsligida "Hayrat ul-abror" dostonidagi "Sher bilan Durroj" hikoyati beril-gan. Xo'sh, bu mavzuda qaysi interfaol usullarni qo'llash mumkin? Avvalo, dars shiori sifatida quyidagi misralarni qo'llash mumkin:

So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,

Rost navo nag'mag'a tahsin degil.

Hikoyatda to'g'rilik masalasi ko'tarilgani uchun o'quv mashg'ulotini yuqoridagi hikmatli so'zni tahlil qilishdan boshlash joiz deb o'ylaymiz. 5-sinf o'quvchisiga dars qiziqarli bo'lishi uchun "Sher bi-lan Durroj" hikoyatini sahnalashtirish mavzuni o'zlashtirishga samarali ta'sir ko'rsatadi. "Kichik gu-ruhlarida ishlash" usulidan foydalangan holda sinf o'quvchilarini 4 guruhga bo'lib, timsollarni tahlil qilish qiziqarli o'tadi. Masalan, "Sher" guruhi hikoyatdagi sher timsolini tahlil qiladi, yaxshi va yomon tomonlarini qiyoslaydi. "Durroj" guruhi, "Ovchi" guruhi ham shu yo'nalishda ishlaydi. 4-guruhni esa "Alisher Navoiy" deb nomlab, shu hikoyat orqali muallif qanday g'oyani ilgari surgani haqida mustaqil fikrlar bildirishni talab qilsak, ko'p o'quvchilarning yangicha tomonlari namoyon bo'ladi. Bundan tash-qari, 5-sinfda lug'at bilan ishlashga alohida e'tibor berish zarur. Chunki, boshlang'ich sinflarda Alisher Navoiy asarlarini aslyatidan namuna o'qimagan o'quvchi uchun "Hayrat ul-abror" dostonini qabul qilish juda qiyin kechadi. Doskaga tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarni yozib, darslikda berilgan izohi-ni (o'zingiz tushunilishi og'ir deb hisoblagan so'zlaringizni ham qo'shishingiz mumkin) rangli qog'oz-lar(stikerlar)da berish mumkin. O'quvchilar matn bilan ishlash jarayonida izohlarning mosini o'sha so'z qarshisiga yopishtirib qo'yadilar. Shunda darslikda berilgan lug'atlardan ham unumli foydalangan bo'lamiz va o'quvchilarning so'z boyligi ham ortadi.

9-sinflar uchun "Adabiyot" darsligida Alisher Navoiyning jahonga mashhur "Farhod va Shirin" dostoni kiritilgan. Bu mavzuga 9 soat ajratilgan. Har bir o'quv mashg'ulotida har xil interfaol usullar-ni qo'llash mumkin. Muhimi – o'quvchi mavzuni yaxshi o'zlashtirsin va doston matni bilan ko'proq ishlasin. Bu mavzularni o'rganishda qo'llash mumkin bo'lgan dars usullari haqida mulohaza bildirsak.

Masalan, FSMU texnologiyasi:

F – fikringizni bayon eting;

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating;

M – ko'rsatgan sababingizni asoslovchi misol keltiring;

U – fikringizni umumlashtiring.

"Farhod va Shirin" dostonidagi voqealar rivoji, asosiy yoki epizodik qahramonlarning xatti-harakat-lariga o'quvchilar o'z nuqtayi nazarlari bilan baho beradilar va bu fikrlarini himoya qiladilar. Bu usul bilan o'quvchilarning mantiqiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantira olishimiz mumkin bo'ladi.

Yoki "Yelpig'ich" texnologiyasidan ham foydalanish mumkin. Doston qahramonlarining fazilat va nuqsonlari yelpig'ich qismlariga joylashtirgan holda, har bir timsolga xarakteristika berish mumkin. Shu o'rinda teskari usuldan ham foydalanishimiz mumkin. Ya'ni Farhod va Shirinning salbiy tomonlari yoki Xusrav va Sheruyaning ijobiy tomonlarini topish vazifasini berish mumkin. Ushbu topshiriqning hayotiy ahamiyati ham bor. O'quvchilar kelajakda yomon odamlarning ham yaxshi jihatlarini izlab to-pishga harakat qiladilar.

9-sinfda "Komil inson tushunchasi" degan alohida mavzu ham berilgan. Bu mavzuni "Bahs-mu-nozara" usuli yordamida o'tkazilishi joiz deb hisoblaymiz. O'quvchilarga an'anaviy emas, biroz nooda-tiy savollarni bersak, o'quv mashg'ulotimiz qiziqarli o'tadi. Masalan:

1. "Komil" yoki "Kamol" ismining ma'nosini bilasizmi? ("Ismlar izohi" lug'atidan foydalanish kerak)

2. "Imon" va "insof" tushunchalarini bir-biridan farqlay olasizmi?

3. Haqiqiy mo'min-musulmon inson qanday bo'lishi kerak deb o'ylaysiz?

Shu o'rinda hadislardan va hayotiy voqealardan namunalar keltirilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

O'quvchilar mantiqiy fikrlab, shaxsiy hayoti uchun ham saboq olishiga erishamiz.

Yuqoridagi mulohazalarga xulosa sifatida aytish mumkinki, interfaol usullardan o'rinli foyda-

lana olsakkina, amaliy natijalarga ega bo’lishimiz mumkin. Bir o’quv mashg’ulotida ko’p usullarni qo’llamasdan, 1-2ta usulni to’liq, har tomonlama amal qilgan holda qo’llashimiz darkor. Shundagina sa’y-harakatlarimiz o’z mevasini beradi. Zamonaviy o’qitish usullarida o’qituvchi o’z shaxsini namoyon qila olishiga ham ko’p narsa bog’liqligini unutmaslik kerak. Ustoz o’z tashqi ko’rinishi, xatti-harakati, yuz ifodalari, o’quvchilarning fikrlari va xatoliklariga munosabati bilan sinfning diqqat markazida tura-di. U o’zini barchaga ibrat bo’la oladigan darajada tutishi lozim. Shunda o’qituvchining mehnati o’z samarasini beradi, deb o’ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hikmatlar. – Toshkent: “O’zbekiston”, 2013
2. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. – Toshkent: “Fan”, 1987-2000
3. M.Davletshin va boshqalar. Yosh va pedagogik psixologiya. O’quv qo’llanma. Toshkent, 2007
4. Q.Yo’ldoshev va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 9-sinf o’quvchilari uchun. – T.: “O’zbekiston”, 2019
5. Q.Yo’ldoshev. Adabiy saboqlar. Metodik qo’llanma. Umumta’lim maktablarining 7-sinf “Adabiyot” darsligi uchun. – T.: “Bilim”, 2003
6. R.Ishmuhammedov va boshqalar. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Ta’lim muassasalari pedagog-o’qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. – Toshkent: “Iste’dod”, 2008
7. S.Ahmedov va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 5-sinf o’quvchilari uchun. – T.: “Sharq”, 2020

NASRIY ASARLARNI O’RGANISHDA INTERFAOL METODLARNING O’RNI

Saodat Eshpulatova

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti katta o’qituvchisi, PhD.
Saodat69eshpulatova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim muassasalarida ta’lim berishda yangi pedagogik texnologiyalarning o’rni, samaradorligi, turlari haqida so’z boradi. Interfaol usullar yordamida ta’lim berish o’quvchi shaxsiga, an’anaviy o’qitish esa – o’quv fani mazmuniga yo’naltirilganligi barchaga ma’lum. Nasriy asarlarni o’rgatishda interfaol usullarning bir necha turi, ularning ta’lim berish jarayonidagi ahamiyati haqida ma’lumot berilgan. Shu bilan birga ba’zi bir usullar xususida ham alohida to’xtab o’tilgan.

Kalit so’zlar: interfaol usullar, noan’anaviy o’qitish, bilim, ko’nikma, loyihalash, ta’limga yo’naltirish, samaradorlik.

Annotation. This article will focus on the role, effectiveness and types of new pedagogical technologies in teaching in educational institutions. It is well known that learning through interactive methods is focused on the personality of the student, and traditional learning is focused on the content of the subject. Information is also provided on several types of interactive methods of teaching prose works, their importance in the educational process. At the same time, some methods were also touched upon separately.

Keywords: interactive methods, non-traditional learning, knowledge, skills, design, learning orientation, efficiency.

Jamiyat, fan, texnika rivojlanib borayotgan, dolzarb masalalar ko’ndalang bo’lib turgan bir paytda ta’lim muassasalarida bilim berishning ham yangidan yangi pedagogik texnologiyalari ishlab chiqilmoqda va bu o’z ornida o’zining ijobiy samarasini bermoqda. Yangi pedagogik texnologiyalarning ishlab chiqilishi va uni amalda qo’llash ta’lim sifatini, samaradorligini oshirishda ko’mak beradi. Interfaol metodlar mohiyatiga yetishda XX asr boshlarida pedagogikadagi islohotlarning boshida turgan L.S.Vigotskiyning “Yaqindagi rivojlanish zonasi”, Piajening “Intelлект rivojlanish nazariyasi”, G.Gard-

nerning “Intelлектning xilma-xilligi nazariyasi”, B.Blumning “Bilish sohasidagi o'quv maqsadlarning asosiy kategoriyalari taksonomiyasi”, “Idrok xaritasi”, “An'anaviy o'qitish modellari”, Ya.A.Komenskiyning “Pedagogik tamoyillar”, “An'anaviy o'qitishning afzalliklari va chegaralari”, “Interfaol o'qitish modellari” asarlari har jihatdan o'rganishga loyiq. Biz ham bilimlarni tayyor holda berib bo'lmashligi, o'quvchi o'z bilimlarini tizimli ketma-ketlik asosida takomillashtirishi uchun pedagogik shart-sharoitlarni yaratib berish lozimligi, o'qituvchi o'quvchini uni o'rab turgan borliqning muhim muammolarini izlash, tadqiq qilish va yechimini topishga jalb qila olishi, bu borada interfaol usullarni qo'llash maqsadga muvofiq, degan fikrdamiz. Bizningcha, interfaol o'qitish o'quvchi shaxsiga, an'anaviy o'qitish esa – o'quv fani mazmuniga yo'naltirilgandir. Biroq o'qitishning bu usuli an'anaviy ta'lim muvaffaqiyatlarini inkor etmaydi. Qolaversa, har qanday interfaol o'qitish an'anaviy ta'lim negizida dunyo yuzini ko'radi. Inglizcha (ITML) so'zdan olingan, ta'lim berish va o'qitishning interfaol usullari [Safin D., Musina R.G. 2007.16-17] ma'nosini bildiruvchi interfaol usullar an'anaviy o'qitish tizimiga *norasmiy munozara; materialni erkin bayon qilish; ma'ruzadan maqsadli foydalanish; kichik ma'ruza; seminar mashg'ulotlar; o'quvchining tashabbusi; jamoaviy, kichik guruh, juftlikda va yakka tartibda* ishlashga mos topshiriqlar mavjudligi; *yozma ishlarni bajarish; taqdimot qilish* kabilarni qo'shish bilan ta'limni rang-baranglashtirdi, o'quv maqsadiga erishish darajasini ko'tardi.

INTERFAOL O'QITISH SHAKLI

TUSHUNISH

**O'qitish
muhiti**

QO'LLASH

**O'quvchi
shaxsi**

O'ZGARTIRISH

**IFM
o'qituvchi**

Yangilikka o'ch o'qituvchilar “An'anaviy o'qitish usullarini to'xtatish kerakmi?” degan savollar bilan murojaat qilsa, tajribali o'qituvchilar “Yo'q, chunki interfaol o'qitish o'yindan iborat” deyishadi. Biz har ikkala savolga ham “Yo'q”, deb qat'iy javob beramiz. Chunki interfaol usul, yo'l, taktikadan foydalanish dars sifatini oshirish maqsadida ta'lim berish usullari to'plamini boyitishdan iborat. Ko'pchilik interfaol usullardan foydalanishning asosiy sababi uning “qiziqarliligi”da deb hisoblaydi. Bu fikr noto'g'ri. Chunki ushbu usul, vosita, taktika, metodlardan foydalanish samaradorligi bilan xarakterlanadi. Bunda o'qituvchi o'quv maqsadiga erishish uchun vaqt, jihoz, resurs va hokazolar kam sarflanishini talab qiladi. Mabodo, o'quvchilar aniq dalillarning belgilangan tizimini o'zlashtirishi kerak desangiz, quyidagi shaklda dars o'tgan ma'qulroq.

AN’ANAVIY O’QITISH SHAKLI

mashg’ulotlar bir xil qolipda, bir xillikda tuzilishi;
maqsadga o’rtamiyona yondashuv;
o’quvchilarning sustligi va mustaqil emasligi;
o’quvchilar o’rtasida o’zaro muloqotning cheklanganligi, nutqiy faoliyatning sustligi va hokazo.

Eslash

O’quvchilar

O’qituvchi

Mazmun

+ o’qitishning tizimliliigi;
+ o’quv materialini berishning tartiblanganligi;
+ izchilligi;
+ ommaviy o’qitishda resurslarning oqilona sarflanishi;
+ o’qituvchi shaxsining muntazam ravishda emotsional ta’sir etishi;
+ tashkiliy puxtalik va hokazo

Agar ta’limiy maqsad o’quvchining amaliy, hayotiy ko’nikmalarini rivojlantirish bo’lsa, unda interfaol metoddan foydalaniladi.

An’anaviy va interfaol metodlarni *taqqoslash sxemasi*

An’anaviy o’qitish	Interfaol o’qitish
O’qituvchi o’qitish mazmunini tozalovchi “filtr” rolini bajarishi. O’quvchilarning tajriba orttirish sohasi, o’qituvchi bilan o’zaro ta’siri sust xarakterga egaligi. O’quvchilar mustaqilligi yo’qligi, undan faqat yo’dlash talab qilinishi va h.k.	O’qituvchi tayyor bilimlar bermay, o’quvchilarni mustaqil izlanishga chorlaydi. O’rganilayotgan bilim o’quvchilar tajriba orttiradigan sohaga bevosita bog’liqligi. O’quvchilar faolligi. O’qituvchi vazifasi – o’quvchilarning tashabbusiga sharoit yaratib berish.

Dars jarayonini to’g’ri boshqarish yaxshi ishlayotgan o’quvchilarga xalaqit bermaslikdan iboratdir. Insondagi tug’ma instinkt undan hamma yurgan yo’ldan yurishni, ko’pchilik qo’llagan usulni qo’llashni talab qiladi. Albatta, bu juda yaxshi hol. Negaki, u odamni ortiqcha zo’riqish, bekorga kuch sarflashdan qutqaradi. Ijodkorlikni talab qiladigan muammolarning yechimi esa odatdagi tasavvurlardan tashqarida bo’ladi. Murakkab muammoning ijodiy yechimini topa olish uchun odam kutilmagan, be-takror, original va jur’atli fikrlarni tashqariga chiqarmay, miyada ushlab qoladigan o’ziga xos “filtr”ni neytrallashtirishi kerak bo’ladi. Odam yo tanqiddan, yoxud kimlarningdir masxaralashidan, yoki om-madan ajralib turishdan cho’chib judayam dadil, hech kimnikiga o’xshamaydigan bo’lib tuyulgan ori-ginal yechimlarni ichiga “yutib” yuboradi. Agar ana shu filtr olib tashlansa, har qanday muammoning taxminiy yechimlari miqdori keskin ortgan bo’lardi. Interfaol usul kiritgan asosiy yangilik *g’oyaning tug’ilish jarayonida uni tanqid qilish mumkin emas* degan qarashdan iboratdir.

Adabiyot o’qituvchisi interfaol usuldagi dars jarayonida o’quvchilar oldiga hal etilishi kerak bo’l-gan o’quv muammosini o’rtaga tashladi deylik. Dastlab qo’yilgan muammoni yechishga tegishli im-kon qadar ko’p g’oya to’plash kerak. Shu o’rinda usulning eng asosiy qoidasiga amal qilinishi, ya’ni har qanday, hatto, yanglish ekanligi shundoqqina ko’rinib turgan fikr ham qo’llab-quvvatlanishi, o’rtaga tashlangan g’oyaning nochorligi ko’rinib tursa-da, u tanqid qilinmasligi, kamsitilmasligi kerak. O’qu-vchilarning yetakchisi (moderator) o’rtaga g’oya tashlayotgan har bir o’quvchini rag’batlantirishi, yax-shi-yomonligidan qat’i nazar, ko’proq fikr bildirilishini qo’llashi zarur. Shunda o’quvchilarning hissi-yotlari uyg’onadi, ular ham fikriy, ham emotsional izlanadilar.

Metodist olim M.Mirqosimova ko’rsatib o’tganiday: “Adabiy tahlil she’r yoki nasriy asarni ifo-dali o’qishdan boshlanadi. O’qish davomida ijodkor yaratgan tafakkur tizimi anglanadi, o’zlashtiriladi,

muhokama qilinadi, kitobxon ko'z o'ngida yaratilgan poetik manzarani yaratishda shoir yoki yozuvchi qo'llagan tasviriy vositalarga sirtidan ahamiyat berilmaydi, asosiy e'tibor o'qish jarayonida mazmunga, obrazning ichki ma'nolariga jalb etiladi. Ammo tahlil jarayonida ana shu ma'nolarni ifoda etishga safarbar qilingan barcha vositalar o'rganiladi. [M.Mirqosimova, 2006: 112]

Badiiy asarning sinfda ta'sirchan qilib badiiy o'qilishi o'quvchilarni hech qachon loqayd qoldirmasligi, ularning ruhiyatiga kirib borib, ijobiy taassurot hosil qilishi, bu esa asarga qiziqish kuchaytirishi ko'plab tajribalar bilan dalillangan. Xususan, sinfda badiiy ifoda bilan o'qilgan asarlar o'quvchilar e'tiborini o'ziga

tortishdan tashqari, san'atkorlik bilan o'qiyotgan ustozga ehtirom hissini tarbiyalaydi, ularning har birida asarni xuddi shunday o'qishga havas uyg'otadi.

Metodist olim R.Niyozmetova o'quvchilarga o'qituvchi beradigan izoh va sharhlar haqida gapirib, o'quvchidan uning shaxsiy, ko'pincha tushuntirib bo'lmaydigan holatlaridan, ba'zida esa "g'alati" savollaridan kelib chiqish lozimligini uqtiradi. [R.X.Niyozmetova, 2007: 14-51]

Interfaol usulda tashkil etilgan adabiyot darsida o'quv muammosini yechish yuzasidan o'rta tashlangan g'oyalar saralanadi. Lekin bu jarayonda ham jo'ngina "bo'ladi-bo'lmaydi" tarzida emas, balki bildirilgan har bir fikrdan imkon boricha, ratsional mag'iz topishga, ayni vaqtda muammoni hal qilishda kattaroq samara beradigan g'oyalarni tanlab olishga e'tibor qilinadi. Interfaol usulidagi asosiy jihat o'ziga xos, betakror, original fikrlar olish uchun o'quvchilarning tasavvurlari, ong va ongosti quvvatlarini ochish, ulardagi yashirin imkoniyatlarni ishga solishdan iboratdir. Ta'limda "Nima uchun" sxemasi, "Baliq skeleti", "Nilufar guli" chizmasi, "Qanday" diagrammalari muammoni aniqlash, tahlil qilish va uni hal etishni rejalashtirishning optimal yo'llari va vositalari sifatida turkumlanadi.

Tahlil vositasida quyidagi masalalar hal qilinishi nazarda tutiladi:

Tahlilning maqsad va mazmunini aniqlash

Ishni tashkil qilish

Matnning qanday metodlar asosida o'rganilishi, ta'lim oluvchilar egallaydigan BKMLar

Istiqlol davri pedagogikasida yosh avlodni ijodkorlikka yo'naltirish, mustaqil o'qib-o'rganish, nazariyani amaliyotga tatbiq etish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etib, bu borada evristik ta'lim metodlari samaradorligi e'tirof etilmoqda. Zamirida ta'limiy mahsulot yaratishga erishish va, asosan, obyektning bilish maqsadi ustuvor kognitiv metodlar samarasi o'qituvchining o'quvchi bilan do'stona munosabat o'rnatishi, darsda qulay pedagogik va psixologik muhit yarata olganida namoyon bo'ladi. Ta'kidlash mumkinki, empatiya, obrazli ko'rish, ramziy ko'rish, evristik savollar, taqqoslash, evristik kuzatish, tadqiqot, tushunchalarni yig'ish va ilmiy faraz kabi qator metodlar kognitivlik xususiyatiga ega.

Empatiya metodi. Mazkur metod vositasida o'quvchi hissiy-obrazli va fikriy tasavvuri orqali o'rganilayotgan shaxs, narsa-buyum yoki voqelik ichiga "kirib", uni his qilish, bilishga intiladi. Natijada shunday holat yuzaga keladiki, jarayonda o'rganilayotgan obyektning tushunish va anglash o'zaro uyg'unlashayotgandek seziladi. Buning samarasi o'laroq ong va tasavvurda muayyan qahramonning omuxtalashgan tashqi va ichki portreti, emotsional-bo'yoqdor hayotiy manzaralar tasviri paydo bo'ladi, turli fanlar doirasidagi bilimlar sarhisob qilinadi, qiyoslanib, umumlashtiriladi hamda voqelikning tub mohiyati idrok qilinadi.

Adabiy tahlilni matn ustida ishlashdan ajratish mumkin emas. Tahlil matn asosida uyushtirilsagina ko'zlangan natijaga erishiladi. Matn ustida ishlashda uni o'qish, so'ngra ovoz chiqarib, ovoz chiqarmay,

jo’r bo’lib, rollarga bo’lib, sharhli, ifodali, adabiy-badiiy o’qish usulida o’qib o’rganiladi. Obrazlar bo’yicha tahlilda “SWOT – universal tahlil”, “Case-study”, “Muammoli vaziyat” kabi qator innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanish qahramonlarning asar syujetida tutgan o’rni va badiiy funksiyasini baholash, qahramonlar xarakterining umumiy va farqli jihatlarini tavsiflash, hayotiy muammolar yechimi yuzasidan mustaqil qarorlar qabul qilish malakalarini takomillashtirishda kutilgan natijalarni kafolatlashi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, bugungi istiqbol zaminimizda badiiy adabiyot yosh barkamol avlodning ma’naviy, axloqiy, intellektual va estetik jihatdan yetuk shaxslar bo’lib shakllanishiga salmoqli o’rinni egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirqosimova M. O’quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – T.: Fan, 2006.
2. Niyozmetova R.H. Uzlusiz ta’lim tizimida o’zbek adabiyotini o’rganish metodikasi. – T.: Fan, 2007.
3. Safin D., Musina R.G. Ta’lim berish va o’qitishning interfaol usullari. 1-modul. Interfaol o’qitishning nazariy asoslari. – T.: 2007.

MULOQOTDAGI NUTQIY “O’YINLAR” HAQIDA

Feruzaxon Karimova

O’zR FA O’zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi, PhD
sayfuddinovna26@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada muloqot matnlarida uchraydigan nutqiy “o’yinlar” va undagi “vaziyatni boshqaruvchi” hamda “qurbon” ishtirokchilar nutqi haqida mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so’zlar: tilshunoslik, pragmalingsvistika, psixolingsvistika, so’z o’yini, muloqot.

Abstract: The article describes speech “games” found in communication texts and the speech of the “controller” and “victim” participants in it.

Key words: linguistics, pragmalinguistics, psycholinguistics, word game, communication.

Tilshunoslikning pragmalingsvistika sohasida nutqiy taktika va nutqiy strategiya tushunchlari ol_dindan biror maqsadni reja qilingan nutqqa nisbatan ko’p qo’llaniladi. Bu haqdagi tadqiqotlarni o’zbek tilshunosligida ham, dunyo tilshunosligida ham ko’plab uchratish mumkin. Ularning eng birlamchi ko’rinishlariga A. Navoiy asarlaridagi dialoglarda ham duch kelamiz. “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod va Xisrav dialogida Xisrav tomonidan boshlanib, Farhod shaxsiyatiga tegishni mo’ljallab, natijada, maqsadiga eta olmagan Xisrav nutqiy taktikasida qo’llangan haqoratomuz so’zlar va ular orqali Farhod ruhini sindirishga bo’lgan urinish hamda uni so’z o’ynida yengmoqchi bo’lib, o’zi mag’lub bo’lgani haqidagi misralar barchaga ma’lum misoldir. [Karimova, 2020: 41-43] Bunday mot qiluvchi savol-javobli muloqotlarni sharq adabiyoti, qolaversa, ilmiy-falsafiy qarashlarida ko’plab uchratish mumkin. Bugungi kunda mazkur soha pragmalingsvistik va psixolingsvistik tadqiqotlar hisobiga ancha rivojlandi va ularning turli usul va yo’llari haqida tadqiqotlar yaratildi. G’arb esa manipulyatsiyaning turli usullari haqida tadqiqotlar yaratmoqda.

Bu soha, avvalo, boshqaruvda, harbiy sohadagi maqsadli rejalarni amalga oshirishda qo’l kelgan bo’lsa, [Alimasov, 2008:255] keyinchalik boshqa fanlar qatori tilshunoslikka ham kirib keldi. Bu usuldagi nutqlarda, avvalo, so’zlovchi maqsadi o’z fikrini ma’lum shaxs yoki guruhga sezdirmay ta’sir o’tkazishni niyat qilgan bo’ladi. Qaysidir ma’noda bu nutqlar manipulyatsiyaning ijobiy va salbiy turi bilan ham hamohanglik tashkil qiladi. G’arb psixologiyasida bu haqda turli qarashlar mavjud. Siyosat arboblari emas, yozuvchilar ham bu usullarga befarq qaramagan. Nemis fallasufi A. Shopengauer asarlarida bu usulning

100 dan ortiq nazariy turlari haqida bilimlar berilganini o'ziyoq fikrimizni dalillay oladi [Shopengauer, 2018: 255]. G'arb dunyosining bugungi vakillari so'z va undan maqsadli foydalanish, uning ta'sir kuchidan istalgan yo'nalishda istalgan natijaga erishish haqida yozilgan maslahatomuz risolalari kitobxonlarni befarq qoldirmayapti [Internet manba, 7]. Albatta, manipulyatsiyaning (ijobiy kuchidan foydalanish ayni muddao, lekin uning "qora" kuchidan foydalanish insoniy munosabatlarning darz ketishiga olib kelishi barchamizga ma'lum. Yuqorida keltirilgan ruhdagi asar mualliflari o'z tadqiqotlari orqali insonlarni hushyorlikka chorlamoqchi bo'lishadi va shu bilan birga, masalaning orqa tomonida undan foydalanishni aqliga sig'dirmagan insonlar uchun beixtiyor stimul-turtki vazifasini ham o'tashi insonni o'zga tildiradi. Manipulyatsiyaning ijobiy yo salbiy, xolis yoki noxolis deb ataymizmi har ikki nomlanishda bir xil mohiyat namoyon. Tilshunoslik ilmida u so'zdan yaxshilik yoki yomonlik uchun foydalanishdan iborat bo'ladi.

Fikrimizni mantiqiy davomi sifatida yana bir ruhshunos olimning tavsiyasiga e'tibor qaratsak. E. Bern tavsiyasiga ko'ra, muloqotni dastlabki 10 soniyasida "tinglovchi" yoki yangi odam muloqot uchun "rol" tanlaguncha, suhbatdosh diqqatli bo'lishi kerak. Chunki u hali tabiiy holda bo'ladi. Lekin uchrashuvni oldindan bilgan va bunga tayyorgarlik ko'rgan tajribali "suhbatdosh" bilan aloqa qilinganda bu eslatmaning qiymati pasayadi, birinchi soniyalardan o'z mo'ljallagan maqsadiga mos "niqob"ni kiyib bo'lgan bo'ladi [Bern, 2009: 566]. Demak, bu fikrlardan shunday xulosa qilish mumkin, insonlar doimo samimiy, o'z tabiatiga monand ravishda nutq tuzmaydi. Ularning hayot sahnasidagi "rollari"ga qarab ham o'z nutqlarini ataylab o'zgartirishi yoki turli holat va manfaatga ko'ra o'zgartirishini kuzatishimiz mumkin. Bu holat, albatta, shaxsiy yoki guruhga oid manfaat bilan bog'lanishi mumkin. Shaxsiy manfaat yuzasidan bo'lgan nutqiy "rollarda" insonlar u qadar katta kuch sarflamay niyatlariga yetishi mumkin, raqibini yo "o'ljasini" osonlikcha aldashi va tuzog'iga ilintirishi mumkin. Ko'pchilik manfaatga daxldor sahnalarda esa, manipulyator yoki "hukm o'tkazuvchi"ga kattaroq bilim va kuch kerak bo'ladi. Aytaylik, siyosiy masalalarda yoki diplomatik munosabatlarda va ma'lum korxona va tashkilot foydasiga tuziladigan bitim oldidan bo'ladigan muloqotlarda "o'yin ishtirokchilari" ancha bilimli va taktik tayyorgarligi yuqori bo'lgan va tashqaridan ancha og'ir-vazmin ko'rinadigan, aslida esa, ichidan pishgan, quv, aqlli insonlar jamoasidan tashkil topgan bo'ladi. "Shaytanat" asarida fikrimizni dalillovchi qiziqarli o'xshatish o'zbek millatiga xos bo'lgan "sovcilik roli" misolida keltiriladi:

"Ikki mamlakat muammolarini hal etish uchun yig'ilgan diplomatlarning salomlashishidan tortib, xayrlashuviga qadar, muomalalari, kulimsirashlaridan tortib qosh chimirishlarigacha bo'lgan harakatlari aniq ishlab chiqiladi. Xuddi shunga o'xshash, sovcilik marosimi ham yuz, balki ming yillar davomida bir qolipga tushgan. Xotinlar o'zlarini qanday tutishni, nima deyishni yaxshi bilishadi. Mana hozir Manzura: «Hali tayyorgarligimiz ham yo'q», dedi. Bu — qizimizni uzatishga rozimiz, ammo siz aytganday ertaga emas, balki indinga, degani. Bo'lmasa bu xonadon uchun to'y nima ekan. Ertalab ishga kirishilib, oqshomda to'y boshlash qo'ldan kelmaydimi? Lekin qizi bor odam noz qilmasa «diplomatiya» qonun-qoidalari buziladi" [T. Malik. Elektron nusxa: 15].

Yana bu usulni biznesda, muzokaralarda, shaxsiy suhbatlarda yashirin tarzda suhbatni boshqarishni reja qilgan "vaziyatni boshqaruvchi-manipulyator"da kuzatilishi mumkin yoki bir tomonlama muloqot samaradorligini ta'minlashi va shaxsiy maqsadga erishishda juda qo'l kelishi mumkin. Bunday vaziyatda yashirin "vaziyatni boshqaruvchi" va "qurbon" rollari yuzaga chiqadi. Fikrimizga "Lolazor" asarida keltirilgan muloqot parchalari misol bo'la oladi:

*Yaxshiboyev qo'shnilariga, garchi siyqaroq bo'lsa-da, aniq nom topdi: **sun'iy yo'ldoshlar**. Ko'ngli ermak tusab, boyagi gapirmaslik ahdini ham unutib, darozrog'iga sekin gap qotdi:*

— Ostonaqul bolam, sizga nima deb diagnoz qo'yishdi?

Darozning ismi Baxshullo, familyasi Ostonov edi. Yaxshiboyevning bepisandligidan ranjimadi, siniq iljaydi.

— Jigar-da, domlajon, - dedi yaqinroq kelib. Yaxshiboyev narigi bemorning ham kelishini kutib turdi, so'ng undan ham so'radi:

— Sizniki-chi, ukajon?

*— Bizniki chatog'roq, - dedi Yaxshiboyev, so'ng nazarida yomonroq tuyulgan dardni **o'ylab topdi, ichida kuldi**. — Opkada kattakon dog' bor emish.*

— Yo'g'e! — deya ishonmagan bo'ldi Xumkalla, so'ng o'sha zabotiyoy tasalli berdi: — Otday bo'p keta-

siz, Nazar Yaxshiboyevich!

– Bu deyman, Ostonqul bolam, qazi-qartadan bormi?

– Topilib qolar, domlajon.

– Anovi... oq-u qizilidan ham topiladimi?

Qo’shnilar bir-birlariga qarab olishdi, keyin Daroz javob qildi:

– Izlashtirib ko’ramiz, domlajon, vaqtingizni aytsangiz, bas.

– Attang, bizga mumkin emas-da!.. – dedi Yaxshiboyev kuyunib. – Do’xtirlar ruxsat berishmaydi.

– Endi ozginadan bo’lsa ziyon qilmas, ana, zaharning ham ozginasi davo bo’larkan-ku? – dedi

Xumkalla.

– Bizga bo’lmaydi, - deb bosh chayqadi Yaxshiboyev, - Bizga tinchlik kerak. Ha, aytmoqchi, Ostonqul bolam, haligi... maqola-paqolalar chiqib turibdimi?

– Chiqyapti, domlajon.

– Shu menga keyingi maqolalaringiz o’tirishmadi, - dedi Yaxshiboyev qovog’ini solib, – Sal sayoz-lashib qolgandaysiz. Yo qo’rqasizmi?

– Endi, bo’larkan-da, domlajon...

– Manavi ukamizni nuqul maqtaysiz, - deya **o’yinni davom ettirdi** Yaxshiboyev. [M.M.Do’st, 2016:107-108].

Ko’rinadiki “vaziyatni boshqaruvchi” Yaxshiboyev oldindan tuzgan maqsadini – o’ziga yoqmagan, sun’iy ravishda kelib qolgan “bemor” rolidagi shaxslarni ketkazish nutqiy taktikasini “o’yin” suhbatlari orqali amalga oshirdi. Natijada, o’z maqsadiga erishadi, “bemorlar”ni kasalxonadan ketishini ta’minlaydi.

Buyuk fransuz yozuvchisi Antuan Senr Ekzyuperi “Muloqot shunday ne’matki, u orqali inson laz-zatlanadi”, deb yozgandi. Darhaqiqat, mazkur jumlar mazmuni ikki tomonlama talqin etilsa, uning ikkinchi talqini quyidagi misolda namoyon bo’ladi. Muloqotdan “lazzatlanayotgan” “o’yinchi” hay-dovchi va yo’lovchilar muloqoti;

– “Maydon”, Keyingisi... keyingi bekatda to’xtamaymiz, o’rtoqlar!

– Iye, nega?

– Bu bolaga bir balo bo’lgan o’zi, aniq!

– Nima, shaxsiy mashinasimi bu – istagan joyida to’xtatib, istamagan joyida...

– Boya aytdim-ku sizlarga: avtobus bugun meniki. Bilgan ishimni qilaman.

– Voy-voy, bu kishimning gapini! – deb chiyilladi kattakon to’rva ko’targan bozorchinamo xotin apil-tapil eshikka tirg’alib. – Och hoziroq, tushaman! Avtobusing boshingda qolsin! Boyatdan beri vaysa-gani vaysagan-a: “Bugun tug’ilgan kunim”, “Avtobus meniki, bilganimni qilaman!” Boyvacha bo’lmay keting! Avtobusniyam bir kor-hol qiladi bu, mani aytdi deysizlar. Ichvolganmi, bir balo. Ana, shundoq og’izginasidan gupurib turibdi, ko’zlariyam bejo. To’chniy!

Shlyapa kiygan o’rta yashar bir kishi yaltiroq to’siqqa yaqinlashib, Bakirga diqqat bilan tikildi:

– U yerda nega to’xtatmoqchi emassiz, sababini bilsak bo’ladimi?

– Yomon joy, - dedi Bakir yosh boladay tumshayib, **“O’yin”ni buzgisi kelmadi: boshlab qo’ygan, davom ettirish kerak.** Sirasini aytganda, buni o’yin deb bo’lmadi – Bakir hamon o’sha la’nati bekat-dan bezillaydi, ayni damda hazil-huzul yo’li bilan bo’lsin, xayolan u yerdan “qochmoqchi”.

– Maynavozchilikni qo’ying, uka, – dedi uni insofga chaqirib shlyapali kishi.

– Men o’sha yerda turaman. Shaharda eng obod bekatlardan u.

– Gastronomni aying, qandoq gastronom bor-a! – deya bobillab gapga qo’shildi kuppa-kunduzi Bakirga malomat qilgan haligi xotin. – Qachon kirsangiz, peshtaxtada...

– Odamning joni!

– Voy-voy!

– Anqoning urug’i!

– Aytmadimmi, mast bu, deb? Go’sht, piyonista, go’sht!

– Kimga go’sht, kimga tosh shunaqami?

Negadir bu gal xotindan sado chiqmadi. Chamasi, tomog’iga nimadir, hozirgina o’zi ta’riflagan go’shtmi, tiqilib qolgan edi. [E.A’zam, 2002:296]

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, suhbat tashabbuskorlari nutq orqali "o'yin o'ynashni" ya'ni ma'lum bir maqsadni amalga oshirishni, o'z shaxsiy xohishlariga ko'ra harakat sodir etishni ko'zlagan bo'ladi. Bunday oldindan reja qilingan nutqlar nutq tashabbuskorlarining o'sha paytdagi ruhiy holatlariga monand ravishda yuzaga chiqadi. Ular o'zlari ko'zlagan maqsadga erishgach, 1-sida "bemorlar"ni ketkazish, 2-chisida avtobusni belgilangan reha bo'yicha emas, o'z ko'ngil ko'chasiga monand boshqarish orqali shaxsiy, ruhiy qoniqishga erishish va bu yo'lda o'z "o'ljolari" (bemorlar" va yo'lovchilar) ni tahlikaga qo'yish va undan qoniqish tuyish harakati va shunga mos nutqiy harakat sodir etilganligini kuzatamiz.

Bunga o'xshash nutqiy "o'yin" shakllarini ma'lum nutqiy strategiyaga asoslanganligi va uni sodir etilishi natijasida *nutqiy zo'ravonlik* sodir etilgan holat deya baholashimizga asoslar bor. Bunday nutqiy "o'yin" o'ynovchi suhbatdoshlar ruhiyatida alamzadalik, qasd olish, raqib-sherigini yerga urish yoki tahqirlash, o'z manfaati (ma'naviy, ruhiy) ni qondirish istagi birinchi o'ringa chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur muloqotlarning yuzaga kelishi, avvalo, ishtirokchilarning atrofida-gi olamni qabul qila olmasligi yoki qabul qilishni xohlamasligi bilan baholanadi. O'zi uchun noqulay bo'lgan vaziyatni "qulay" vaziyatga aylantirish uchun o'ylab topilgan bunday muloqot usullari, afsuski, hayotimizda uchrab turadi. Muloqotdagi bunday nutqiy "o'yinlar" so'z qudratining nihoyasiz imkoniyatlari haqidagi tasavvurlarimizni kengaytiradi va hushyorlikka chorlaydi. Mazkur sohaning pragmatik lingvistik tadqiqotlar doirasida o'rganilishi soha rivojiga o'z hissasini qo'shmay qolmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш санъати. – Тошкент: Noshir, 2008. – 256б.
2. Аъзам Э. Кечикаётган одам. Қиссалар. – Тошкент: Шарк, 2002. – 446б.
3. Дўст М.М. Лолазор. – Тошкент: O'zbekiston, 2016. – 558б.
4. Karimova F. Dialogik nutqning o'ziga xos xususiyatlari // Til va adabiyot ta'limi, – Тошкент, 2020. – № 1. – Б. 41-43.
5. Шопенгауер А. Мир как воля и представление. Афоризмы. Житейской мудрости. Эристика или искусство побеждать в спорах. – М.: Эксмо, 2018. – 560 с.
6. Хошимов Ў. Юзма-юз // Дафтар ҳошиясидаги битиклар. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2018. – 190б.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/manipulirovanie-v-lingvistike/viewer>
8. [https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tohir%20Malik.%20Shaytanat%20\(birinchi%20kitob\).pdf115-bet](https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tohir%20Malik.%20Shaytanat%20(birinchi%20kitob).pdf115-bet).

ONA TILI DARSLARIDA ORFOGRAFIK QOIDALARDAN FOYDALANISH ORQALI O'QUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Saule Tajbenova

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
p.f.f.d. (PhD) dotsent
Boshlang'ich ta'lim kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarida orfografik qoidalardan foydalanish orqali o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirish, qoida ustida olib boriladigan mashq va ish turlari haqida so'z etiladi.

Abstract. In this article talks about the development of students' linguistic competences through the using of orthographic rules in mother tongue exercises and types of work on the rules.

Kalit so'zlar: axborot, kompetensiya, qoida, tavsif, muammo, mashq, orfografiya, muloqat, sxema, talaffuz, yaxlit.

Key words: information, competence, rule, description, problem, exercise, orthographic, communication, scheme, pronunciation, holistic.

Jamiatimiz axborotlashuv davriga kirgach, o’quvchilarda axborot olish madaniyatini shakllantirish asosiy maqsadlardan biriga aylandi. Lingvistik kompetensiya o’quvchi shaxsining tilni bilishga oid kompetensiyalaridan biri bo’lib, boshlang’ich sinflarda olinadigan bilimlar hajmida shakllantiriladi.

Didaktik, pedagogik va metodik adabiyotlarda kompetensiyaning turlarini kengroq keltiriladi: nutqiy, lingvistik, lingvomadaniy, ommunikativ, qadriyatli munosabat kompetensiyalari [1]. Ona tili darslari mohiyatan nutqiy, lingvistik, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Lekin, ushbu kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan o’quv materiallari o’z mazmuni bilan lingvomadaniyat, milliy qadriyatlar, muloqot madaniyatini ham o’rgatishga yo’naltirilgan bo’ladi. Ushbu jarayon birinchi bosqichni ifoda etadi va boshlang’ich sinf ona tili darslarida qoidalardan amalda foydalanish mashqlari orqali lingvistik kompetensiyaning shakllantirishning uchinchi bosqichini tashkil qilish muammolari tadqiq etildi. Ushbu bosqich nutqning to’g’riligini ta’minlash maqsadida o’quvchilarning bir-birlariga tegishli qoidani aytib maslahat berish malakalarini egallashlari bilan tavsiflanadi.

Qoidalardan amaliy faoliyatda nutqni sozlovchi vosita sifatida foydalanish uchun quyidagi malakalarga ega bo’lish kerak:

- o’rganilgan qoidalarni eslay olish;
- nutqda yo’l qo’yilgan xatoni ko’rib tegishli qoidani ishga tushira olish;
- qoidalarni amalda qo’llay olish.

1. O’rganilgan qoidalarni eslay olish lingvistik kompetensiyaning to’liq shakllantirishning asosi qoidalarni o’zlashtirishga qaratilgan mashq va ish turlari deb hisoblash mumkin. E’tirof etish kerakki, qoidalardan foydalanish uchun ularni bilish, zarur bo’lganda eslay olish lozim. Qoidalarni amalda qo’llash, kimgadir uni aytib xatoni tuzatishda yordam bera olish esa lingvistik kompetensiyaning tatbiq etilish jarayoni, erishilgan natija sanaladi. Shunga ko’ra ham lingvistik kompetensiyaning chegarasi bilimlarni o’zlashtirishdan yuqori daraja – o’z mulkiga, quroliga aylantirish, bilimdan amalda, nutqiy muloqotda foydalanish: kimgadir bilmay turgan narsasida o’z lingvistik mushohadalari bilan yordam berish, tushuntirish, ma’lum masalalarda qat’iy qarorlar qabul qilish layoqatini ishga tushirish mazmunida o’z ifodasini topadi. Ana shu ta’lim mazmunini o’rgatish uchun o’ziga xos mashqlar va ish turlari tizimi ishlab chiqilishi, shu yo’l bilan o’quvchilarning boshlang’ich sinflarda o’rganiladigan qoidani xotirada saqlab qolishlariga yordam berish maqsadga muvofiq. Shu nuqtai nazardan T.A.Yurina bolalarga qiyinroq orfografik qoidalarni eslab qolishlarida ko’maklashish kerakligini alohida ta’kidlaydi [2].

Shuningdek, mashq va ish turlari uchun alohida didaktik materiallar tanlashni ham zarur deb hisoblaydi. Maxsus tanlangan didaktik material quyidagi me’yorlarga javob berishi lozim:

- uning ta’lim maqsadlariga mosligi;
- yangiligi hamda murakkablik darajasining ortib borishi;
- ushbu qoida bilan bog’liq barcha asosiy holatlarni qamrab olishi;
- orfografik masalalarni yechishda o’quvchilar mustaqilligining asta ortib borishi [2].

Ushbu me’yorlarga quyidagi metodik shartlar qo’shilishi mumkin:

a) orfografiyani o’qitishning yuqori saviyada bo’lishi;

b) orfografik malakalarni shakllantirish bilan uni rivojlantirish o’rtasida aloqadorlik bo’lishi;

v) o’quvchilarning orfografik qoidalarni qo’llashdagi tipik kamchiliklarni hisobga olgan holda tanlangan didaktik materialning variativligi [2].

Muallif aynan ushbu metodik shartlarni boshqacha ham tasnif qiladi:

- orfografiyani o’qitishning yuqori saviyada bo’lishi;
- orfografik malakalarni shakllantirish bilan nutq o’stirish o’rtasida aloqadorlik bo’lishi;
- orfografik qoidalarni bilish;
- qoidalarni qo’llash sxemasini (orfografik razbor sxemasini) bilish va orfografik razbor qila olish;
- orfografik qoidani qo’llash malakasini pishiqlovchi mashqlar [2].

2. Nutqda yo’l qo’yilgan xatoni ko’rib tegishli qoidani ishga tushira olish o’quvchi nutqida qo’llanadigan til hodisalarining lingvistik nomi bilan tanishish, terminlarni eslab qolish nutqning sifatiga sira ham ta’sir ko’rsata olmaydi. Unli, undosh, jarangli, jarangsiz kabi terminlarni eslab aytgan bilan nutq o’zidan-o’zi to’g’ri va boy bo’lib qolavermaydi: ushbu terminlar ishtirok etgan qoidalargina ushbu maqsadga erishish imkonini beradi, o’quvchini elementar lingvistik faoliyatga qodir qiladi. Ayni paytda ter-

minlar mavzularga ishora qilgani bois qoidani darslikdan qidirishda mo'ljallab xizmat qilishi mumkin.

Tegishli qoidani izlash, eslab aytish uchun til birligidagi xatoni ko'ra bilish, farqiga borish, qaysi til hodisasiga mansubligini ajrata olish kabi bilim komponentlariga ega bo'lish lozim. Xatoni topa olish uchun to'g'risini bilish kerak. Masalan, maktabta so'zidagi xato qo'llangan qo'shimchani farqlay olish kerak. O'quvchi –da qo'shimchasi so'z qanday tovush bilan tugashidan qati nazar o'zgarmasdan qo'shilishini eslay olsa, maktabta so'zida xato borligini ko'ra oladi.

Til birligining to'g'ri qo'llangan holatini bilgan o'quvchi xatoning sababini ham anglay oladi. Ana shu holatda o'quvchi tegishli qoidani eslash vaziyatiga tushadi.

3. O'rganilgan qoidalarni amalda qo'llay olish. Ushbu malaka qoida asosida o'quvchi bajaradigan aqliy faoliyat va amaliy harakatlar samarasi sifatida egallanib, muayyan izchillikda namoyon bo'ladi. Birinchidan, qoida mazmuni va vazifasini anglash jarayoni tashkil etiladi. Ikkinchidan, qoida asosida til birligi bilan bajariladigan ishlar izchilligini bilib olish zarur bo'ladi (so'z yoki so'z shaklini, boshqa birliklarni qoida talab etgan holatga keltirish). Uchinchidan, ushbu amallar o'quvchilarga yaqqol ko'rinadigan qilish uchun algoritmlar tuzish maqsadga muvofiq.

O'quvchilarning qoidalardan foydalanish bilan bog'liq faoliyati.

Ayrim til birliklariga beriladigan nazariy ma'lumot bir emas, bir nechta imlo qoidasini sho'ichiga oladi. Masalan, jo'nalish kelishigi shunday. –ga qo'shimchasi:

- 1) oxiri k undoshi bilan tugagan so'zlarga -ka shaklida;
- 2) oxiri q undoshi bilan tugagan so'zlarga -qa shaklida;
- 3) yozuvda oxiri g' undoshi bilan tugagan so'zlarga -ga shaklida;
- 4) oxiri k va q undoshlaridan boshqa undoshlar (jarangsiz undoshlar) bilan tugagan so'zlarga ham-

ma vaqt –ga shaklida qo'shiladi.

Darsliklarda ko'pincha 4-qoida berilmaydi. Vaholanki, o'quvchilar yo'l qo'yadigan xatolar uning o'rgatilishi kerakligini ko'rsatadi. Talaffuz va imlo qoidalari birgalikda yaxlit bir mukammallikni hosil qiladi.

Ayrim til birliklariga beriladigan nazariy ma'lumot bir emas, bir nechta imlo qoidasini sho'ichiga olishi ushbu ma'lumotni o'rganish va o'zlashtirishda alohida qiyinchiliklar tug'diradi. Ayniqsa, qoidalar bir necha nazariy ma'lumotga bo'lib keltirilgan bo'lsa, ular yaxlit holda ko'zga tashlanib turmasa, o'zlashtirish va eslab qolish, amalda qo'llash tarqoqlik holatidagi bilimlar sifatida qiyin kechadi, uzoq mashq qilishni taqozo etadi. Qoidani anglash va nutqda ishlatish uchun birinchi navbatda terminlarni xotiraga tushirib olish zarur. Quyidagi kabi mashqlar bajariladi:

Mashq. Jarangsiz undoshlarni ayting va yozing.

Mashq. Jarangli va jarangsiz undoshlarni ajrating.

B, v, s, g, d, t, p, z, f

Namuna: b –jarangli undosh, ...

Ona tili darslarida o'rganilgan qoidalar vaqt-vaqti bilan takrorlanib, o'quvchilarning yodiga tushirilibgina qolmay, lingvistik mushohadalarda ulardan o'z nutqida foydalanib turishi lozim.

Xullas, qoida yuzasidan izchil bajariladigan 3 xil ish turi uni o'quvchilarning lingvistik nutqiga olib kirish, kimgadir maslahat bera olish darajasida lingvistik kompetensiyani shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мазурова Н.А., Бахор Т.А., Зырянова О.Н. Формирование лингвистической компетенции с использованием элементов занимательной лингвистики на уроках русского языка в начальной школе // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2017. – № 6-2. – С. 280-289

2. Юрина Т.А. Формирование и развитие орфографических навыков в школе среднего звена: Автореф. диссертации ... кандидата педагогических наук. – Рязань, 2007. – С. 3.

XUSUSIY DISKURSNING AYOLLAR VA ERKAKLAR NUTQIDAGI XUSUSIYATLARI

Akbar Ruziyev

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU Kechki bo‘lim boshlig‘i
f.f.d. (PhD)
ruziyevakbar@navoiy-uni.uz

Annotatsiya: Maqolada kinossenariylarda diskurs tahlilni amalga oshirish omillari, ssenariyning badiiy qimmatini belgilovchi vositalar, unda ifodalangan asosiy g‘oyani ochib berish usullari, aynan kinossenariylarning lingvistik, sotsiologik, gender va pragmalingvistik xususiyatlarini aniqlash masalalari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: paradigma, stereotip, diskurs, diskursiv tahlil, kinossenariy, lingvistik, sotsiologik, gender, pragmalingvistik, leksik sath, evfemizmlar.

Abstract: the article discusses the factors of discourse analysis in film scripts, the means of determining the artistic value of the script, the methods of revealing the main idea expressed in it, the issues of determining the linguistic, sociological, gender and pragmalinguistic features of film scripts.

Key words: paradigm, stereotype, discourse, discursive analysis, screenplay, linguistic, sociological, gender, pragmalinguistic, lexical level, euphemisms.

Hozirgi vaqtda “stereotip” atamasi fanning turli sohalarida (tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, falsafa) nihoyatda keng qo‘llaniladi; tadqiqot jihatiga qarab turli stereotiplar ajratiladi.

Tilshunoslikda “stereotip” atamasi, shuningdek, u bilan bog‘liq bo‘lgan “standart”, “shablon”, “shtamp”, “trafaret” tushunchalari ikki nuqtayi nazardan talqin qilinadi – aslida, semantik va stilistik (lingvistik). Tahlil shuni ko‘rsatdiki, birinchi holda, ushbu tushunchalar uchun umumiy bo‘lgan sifatlarning farqlanishi asosida ularni bir-birini almashtiruvchi deb hisoblash va ular bilan shunday faoliyat ko‘rsatish mumkin; tushunchaga stilistik nuqtayi nazardan ta’rif berilganda, ularni mutlaqo bir xil deb atash mumkin emas, chunki ular ko‘payishning barqarorligi va avtomatizmi nuqtayi nazaridan o‘zaro bog‘liqdir, lekin ular baholovchilik nuqtayi nazaridan qarama-qarshidir. Gender tadqiqotlarda “Gender” tushunchasiga italyan tili misolida izoh berib o‘tilgan. Uni yana bir boshqa nom ya’ni, “natural gender” deb ham atalishi mumkinligi ham aytib o‘tilgan [Keith Brown, Jim Miller. The Cambridge dictionary of linguistics, Cambridge university press, 2013].

Ixtisoslashgan terminologik lug‘atlar va ma’lumotnomalarda “stereotip” tushunchasi (uni “ijtimoiy” deb ta’riflaydi), asosan uning ijtimoiy kelib chiqishi va tarqalishi, shuningdek, tarafkashlik, xarakterli guruhlariga turli sifat va xususiyatlarni berish istagi, xohish-istaklari ta’kidlangan. Bashorat qilish xulq-atvor reaksiyalari singarilar steretiplar sirasiga kiritilgan. S.Solodovnikov “stereotip” tushunchasi “sxematik, standartlashtirilgan tasvir, ijtimoiy hodisa, obyekt haqidagi g‘oya sifatida talqin etadi. Qoida tariqasida, u hissiy rangga ega, katta barqarorlikka ega, u ijtimoiy sharoitlar va oldingi tajribalar ta’sirida rivojlangan har qanday hodisaga odamning odatiy munosabatini ifodalaydi”.

Ijtimoiy-madaniy stereotiplar ijtimoiy tafakkurning muhim elementi hisoblanadi. “Ijtimoiy stereotip atrof-muhit tomonidan ishlab chiqiladi va turli guruhlariga (yoshi, jinsi, etnik va boshqalar) ma’lum ma’nolar, fazilatlarini beradi, ularning tipik vakillari bashorat qilishga intiladi (to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri) ularning xulq-atvor reaksiyalarini baholashga qaratiladi [Kimsey, C. M. Gender stereotypes bias in dystopian young adult literature University of North Carolina. 2011.]

Gender stereotiplari bir vaqtda shakllanmaydi. U turli davr oralig‘ida turli ko‘rinishda insonda shakllanishi mumkin. Biz tahlilga tortayotgan tarixiy kinossenariylarda esa gender stereotiplarning lingvistik mohiyati qahramonlar nutqining leksik-semantik, stilistik, sintaktik, pragmatik jihatlarini tadqiq qilishga asoslanadi. Tilda eng o‘zgaruvchan va boyitib boruvchi sath leksik sath sanaladi. Leksik sath, shuningdek, rang barang qirralarga egaligi bilan ham ajrilib turadi. Tilda bo‘layotgan leksik o‘zgarishlar, avvalo, o‘sha til vakillarining mentalitetiga muvofiq ravishda bo‘lishi, yoki tashqi ta’sirlar natijasida bunga mutlaqo aloqasi bo‘lmasligi mumkin.

Gender stereotiplari tilda mustahkamlangan, baholash ifodasi bilan chambarchas bog'liq va u yoki bu jins vakillaridan ma'lum turdagi xatti-harakatlarni kutishning shakllanishiga ta'sir qiladi, stereotiplarning ta'siri ommaviy manipulyatsiya bilan uzviy bog'liqdir.

"Mendirman Jaloliddin" va "Ertug'ul" kinossenariylari gender stereotiplarini aniqlash va tahlil qilish uchun material bo'lib xizmat qildi. Kinossenariylar tahlilida gender stereotiplari ayollar va erkaklarda muloqotning verbal va noverbal shakllari, verbal shakllarda esa turli leksik birliklarning voqelanishi va ularning gender jihatdan xos emaslik yoki umunga taalluqlilik jihatdan tekshirildi. Leksik birliklar tahlilida har ikki kinossenariyda turkiy til imkoniyatlari, o'ziga xos hamohangligi, muloqotni tashkil etishdagi kommunikantlar nutqining garmoniyasi singarilar aniqlandi. E'tiborli jihati, kommunikantlar o'z nutqida evfemik birliklardan faol foydalanishdi. Ushbu xususiyat har ikki kinossenariyda ham salmoqli o'rin tutadi. G.A.Vildanova o'z tadqiqotida evfemizmlarning gender xoslanishida faqat ayollar bilan bog'liq holatlarni o'rganadi [Вильданова Г.А. Гендерный аспект эвфемизации (на материале английского языка): дис... кандидата филологических наук. – Бирск, 2008. –С. 193.]. O'zbek tilida oz bo'lsa-da, erkak jinsi bilan bog'liq evfemizmlar mavjud. Evfemizm rang-barang xarakterga ega, ular ayol jinsiga xoslanishi bilan birga erkaklarga ham xos tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Evfemizmning gender xoslanishi ayol va erkakka nisbatan jamiyatning munosabati hamda ularning ijtimoiy roliga bog'liq. Xususan, ayollar bilan bo'lgan muloqotda erkaklar asosan shunday evfemik birliklardan foydalanishdi: shu kelajak toychoqlarga jonim fido bo'lsin (tug'ilajakning o'rniga), Yuklimisan, (xomiladormisan), ko'zingni ayiqning nafsdek nafs egallabdi (xirs), sen qurajak davlatning valiahdini ko'tarib yuribman (homiladorlikka ishora), jonini qurbon/ fido/ nisor etdi (o'lmoq, vafot etmoq, halok bo'lmoqlikka ishora), er yigit nomiga nomunosib yoki alp nomiga noloyiq (xezalak), suvni loyqalatib (fitna, ig'vo qo'zg'ab), urug'i aynigan (badkirdikor), loyi bo'sh (xotinquli).

Ayollar nutqida: baxtinga soya solidi (erimni tortib oladi), uzr so'raydigan ayol ko'zi o'ynoqi bo'lmaydi (yengiltak, suyuqoyoq), birovning oshiga changala solmaydi (o'g'rilik) zoti-nasli noma'lum (tagipast), Qarg'alar burgutlarga, mushuklar esa sherlarga oshiq bo'lolmaydi, arsloningga ne bo'ldi (eringga), sen og'rig'imsan, Mohijahon (kundosh), og'riqli chpqon (kundosh), zotining tayini yo'q, tag-zoti noma'lum (xaromi)

S.I.Romanov tilning shartli evfemizatsiyalashuvi xalq madaniyatiga bog'liqligini o'rgansa, A.Yu. Mironina evfemizmni til va madaniyat fenomeni sifatida lingvistik va lingvokulturologik tahlil etgan. K.V.Kiuru xalq ongida ayollik va erkaklik kontsepti, krossgenderlik tadqiqotlar haqida fikr yuritisa, I.E.Gerasimenko "ayollik" va "erkaklik" kontseptini gender madaniyati va mentalitet asosi sifatida talqin etadi. Ye.S.Zinoveva jurnallar diskursida erkak va ayol tili mexanizmlari (ingliz va rus tillari materiallari asosida) haqida izlanishlar olib borib, evfemizmga lingvokulturologik omillarning namoyon bo'lishini misollar asosida izohlab bergan. E.Qilichev esa evfemizmlarning nutq madaniyati bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi [Акбарова М.И. Ўзбек ва инглиз тилларида атоқли отларнинг лингвомаданий хусусиятлари: маг... дисс. – Тошкент, 2015.].

Evfemizmlar lingvokulturologik jihatdan xalqning madaniy qiyofasini ochib berishga xizmat qiluvchi vosita sanaladi. O'zbek mentalitetida so'zga "libos kiydirib" ifodalash asosiy o'rin tutadigan jihatlardan sanaldi. Bundan tashqari tilshunos olim Sh.Gulyamova tadqiqotida evfemizmlar ifodalash noqulay bo'lgan tushunchalarni suhbatdoshning ko'ngliga tegmaydigan birliklar orqali qo'llash (ayollar va erkaklar nutqida) funksiyasini bajaradi [Gulyamova Sh. O'zbek tili gender xoslangan evfemizmlarining qisqacha izohli lug'ati. – Тошкент, 2019. -B. 46.].

Shuningdek, leksik birliklar qo'llanilishida yana bir o'ziga xos jihat "Ertug'ul"da to'g'ridan-to'g'ri baholash, "Mendirman Jaloliddin"da esa ishora qilish orqali baholash ko'zga tashlanadi.

Xususan, tashqi baholashning to'g'ridan-to'g'ri baholovchi sifatlari (Ertug'ul):

a) ijobiy: Latif, nomusli, oriyatli, hayoli, andishali, halim, munis, xushro'y, xushbichim, ochiqchehrali, tavozeli, iltifotli (ayollarga nisbatan);

b) botir, alp, jasur, qo'rqmas, sadoqatli, ulug', purviqor, mag'rur, yaratganning sheri, alpsifat (erkaklarga nisbatan).

a) salbiy: ayyor, fitnakor, yovuz, iblis, jodugar, badbaxt, orsiz, nomussiz, qo'rqqoq, tagipast, shayton, ig'vogar, osiy (ayollarga nisbatan);

b) shoqol, itfe’l, ko’ppak, olchoq, xoin, iblis, la’natga uchragan, iblis malayi, nomard, itmijoz, qo’rqoq, xoin, la’nati, pastkash, yuzsiz (erkaklarga nisbatan).

“Mendirman Jaloliddin”:

a) ijobiy: kunni xira qiluvchi, oy uyalguvchi, mehri ummon, qalbi daryo, volidayi jahon, boshga toj-u sar, tog’ kiyikdek, to’lin oydek, tongdek, mayin shabboda misli, misoli oftob, (ayollarga nisbatan);

b) sherdek, qoplondek, yo’lbarsdek, bo’ridek, arslondek, sirtlondek, chinordek, bahor bulutidek (erkaklarga nisbatan).

Salbiy: shoqol, ko’ppakday, to’ng’iz bolasi, shayton, to’ng’iz, it qopgan, kalamush, iblis malayi, olchoq, tuban, xudbin, olaqarg’a, go’ngqarg’a.

Intellectual faoliyatning atributiv nominatsiyalari ikki kinosseanriyda quyidagicha namoyon bo’ladi: aqli butun, esini yig’gan, nafsiga suv sepgan, donishmand, aqli butun (chiroyli va aqli (ayol)) bilan birlashtirilishi mumkin: formulali ravishda takrorlanadi. Tahlil natijalariga ko’ra nutq materialining quyidagi xususiyatlarini aniqlash mumkin:

Yo’lbars, charxdek, fe’li daryo, oqila (ta’kidlash joizki, tahlilda baholash predmeti, baholash obyekt, stereotip mavjudligining nutq shakli hisobga olingan). Baholash predmetiga qarab erkaklar baholari, ayollar baholari, o’z-o’zini hurmat chegarasi doirasida olinadi. Bundan tashqari, taxminlar tashqaridan taxminlar bo’lishi mumkin, ya’ni, qahramonlarning tashqi va o’z-o’zini baholashlari. Baholash obyekt har doim bir xil bo’ladi. Qahramon baholash predmetidan qat’iy nazar, stereotipik baholash tuzilmalarini bir tomonlama bo’lish mumkin, bunda shaxsning faqat bir tomoni baholanadi. Masalan, faqat tashqi ko’rinish: “Xo’sh, siz go’zalsiz, qanday go’zallik!”, “betakrorsiz”, “aqlni shoshiradigan”, “ko’z qamashtiradigan”, “es-hushni o’g’iraydigan.

Sossyur tilining ijtimoiy jihati haqida ham muhim dialoglar mavjud bo’lib, ularning davomi to’rtinchi vizual ko’rsatkich sodir bo’lgan sahnadagi beshinchi va oltinchi vizual belgilarda ham ko’rinadi. Bu bizga madaniy kodlarni beradi. Chunki, Sossyurning fikricha, bir til va madaniyatga ega bo’lgan jamiyat va uning a’zolari uchun belgilovchi, ya’ni tushuncha umumiydir. Bunga ko’ra, oqsoqollar boshlig’i urug’ boshliqlariga murojaat qilib: “O’g’uzning 24 kishisi, tepasidagi moviy osmon, pastdagi yomg’irli yer turk viloyatlarining katta qarshilik ko’rsatishga tayyorlanayotganiga guvohdir” deydi. To’g’ridan-to’g’ri ma’noda, bu yerdagi dialogda bo’lgani kabi, guvohni ko’rsatish orqali hukm chiqarish masalasidir. Boshqa tomondan, ko’k osmon va yomg’irli yer tushunchalari tabiat bilan o’zaro bog’langan, ko’chmanchi turmush tarziga ega bo’lgan 24 o’g’uz qabilasining hayotini ifodalovchi tushunchalar bo’lib, bu jihatdan guvohliklari kuchli bo’lishi uchun qo’llaniladi. Boshqa tomondan, “ko’k osmon” va “yomg’irli zamin” atamalariga tushirilganda, bu turklarning hayot tarziga ham ishora qilingan tarix seriyasida haqiqat idrokining shakllanishi sifatida ta’riflanadi. Ertug’rul turkumining semiotik tahlili, bu mavzu bilan bir butunlikni hosil qilish orqali mavzuning tabiatini ko’rsatadi. Haqiqatning aniq ifodasi. Darhaqiqat, Filizok konkret va mavhum voqelik munosabatlarida ilgari surgan konkret va mavhum zinapoyaning eng aniq qismida tasvirlanganidek. Biroq, bu yerda asosiy jihat shundaki, olam chegaralari geografiya va astronomiya fanlarining hissasi bilan deyarli har bir ijtimoiy-iqtisodiy sinfda ma’lum bo’lgan muhitni hisobga olgan holda, konkret dan mavhum haqiqatga ishora bor. Chunki osmon va yer tushunchasi eng katta, eng uzun, eng keng va cheksiz tushunchalardir. Tegishli sahnaning keyingi qismida Oqsoqollar rahbari tom ma’noda shunday deydi:

“Davlat tosh binolar ichida emasligini unutmang. Davlat turkning ruhidir. Va har bir turk davlatidir. Agar yer yuzida turk ham yashasa, bu biz uchun davlat borligini anglatadi” deydi.

“Mendirman Jaloliddin” kinossenariysida esa shunga o’xshash dialog mavjud:

“Bu zamin bizniki va uni to’ng’izlar toptashiga also yo’l qo’ymaymiz”.

Sossyurning tilga munosabati uni madaniy kodlar bilan uyg’unlashtirib inobatga olinsa, bu dialoglar turklarning davlatga bo’lgan nuqtayi nazarini ochib beradi va davlat turk jamiyati va uning proyeksiyasi, turk shaxsi nuqtayi nazaridan uning mavjudligi bilan bir xil ahamiyatga ega. Bartning yon ma’nosidan qaralsa, turklar mavjud ekan, davlati bor degan so’z asosida ular hech qachon davlatsiz bo’lmagan va bo’lmaydi, shuning uchun hamisha davlatsiz bo’lganiga ishoradir, kunlar qanchalik og’ir bo’lmasin davlatning bor.

Metonimiyadan mustaqil ravishda qaralganda, tegishli vizual ko’rsatkichlardagi dekor, aksessuarlar va aktyorlar turklar hayotida muhim ahamiyatga ega bo’lgan tushunchalar, temir va olov metaforasi;

bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikkita narsa, bu yerda noma'lum narsa ma'lum narsaning xususiyatlariga o'xshatish orqali tasvirlanadi.

Bular xayol bilan anglashiladigan metaforalarning tegishli vizual ko'rsatkichlardagi unsurlar nuqtayi nazaridan turklarning mustaqilligini ifodalashiga ishoradir. Qolaversa, ana shu unsurlarning barchasi tomoshabinda voqelikni idrok etishni, sahnadagi rivoyat izlarini mustahkamlovchi omillar bo'lgan. Ssenariyda hikoyani qayta ishlash intertekstuallikning namunasidir, bu Kristeva tomonidan ilgari surilgan nazariya bo'lib, har bir matn boshqa matndan foyda oladi. Boshqa nuqtayi nazardan qaraganda, intertekstuallik predmeti bo'lgan til belgilarining butunligi nuqtayi nazaridan semiotikaning muhim sohalaridan biri sifatida belgilanadi: "Xalq ertaklari an'anaviy tarzda tarqaladigan yoki ta'siri bilan shaklini o'zgartiruvchi allegorik ifodadir, jamiyat tasavvurining", afsonalar paydo bo'ladi. Ijtimoiy tuzilma bilan yog'urilgan miflar o'z xabarlarini yashirincha berib, hayot tarzini tiklab turadi. Bartning miflar haqidagi ko'rsatkichlar nuqtayi nazaridan ta'kidlagan eng hayratlanarlisi miflarning ijtimoiy voqelikni o'zgartirishdagi lingvistik funktsiyasidir [Bircan, 2015: -B. 27]. Demirji Aktemur Kogon Kayixonning markazida bo'lgani uchun ko'rsatkichlar va tahlil mavzusi bo'lgan tegishli sahnada aytib o'tgan hikoya, aslida mif misolidir. Bartning yon ma'nosida ham o'z o'rniga ega bo'lgan miflar bu jihatdan turklarning ijtimoiy voqeligidan ozodlikdan mahrum bo'la olmasligi, bu maqsadda temir tog'larni ham eritganliklari va uni eritishdan tortinmasliklari haqida. yana kerak bo'lsa, har qanday sharoitda ham turklarning qat'iyati va e'tiqodidan o'ch olishlarini, bular turk mifologiyasiga ishoralar, ularning mag'lubiyatlari vaqtinchalik, hech qachon bukilmaydigan bir xalq edilar. Ayni paytda turkiy urf-odatlar, turk davlati an'analari, turk dunyosiga hukmronlik qilish g'oyasi, islomiy e'tiqod, islom qonuni va undagi adolat, mardlik, saxovat, erkinlik, ba'zan bittaga, ba'zan bir nechtaga, shuningdek, bir nechta jo'natishga ruxsat berdi. Shu bilan birga, sanab o'tilgan masalalar turkumdagi eng ko'p havola qilingan nuqtalar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акбарова М.И. Ўзбек ва инглиз тилларида атоқли отларнинг лингвомаданий хусусиятлари: маг... дисс. – Тошкент, 2015.
2. Gulyamova Sh. O'zbek tili gender xoslangan efvemizlarining qisqacha izohli lug'ati. – Тошкент, 2019. -B. 46.
3. Вильданова Г.А. Гендерный аспект эвфемизации (на материале английского языка): дис... кандидата филологических наук. – Бирск, 2008. – С. 39-47.
4. Bem S. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. Psychological Review. 1981. -P. 354-364
5. Yusupova G. Sobirova Sh. Muloqot jarayonida genderologik xususiyatlarning aks etishi. 2022: -B. 94
6. Проблема гендерного неравенства в педагогическом образовании (Аналитическая информация по результатам «фокус-группового» социально-психологического исследования). — М.: ПЦ «Фолиант». 2003.
7. Тухтасинов И.М. Лингвокультурологические и гендерные особенности сложных слов в художественном тексте (на материале английского и узбекского языков) автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 2011.
8. Белянин В. П. Психолингвистика [Belyanin V.P. Psycholinguistics]. 2-е изд. М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт 2004.

TIL TA'LIMIDA RAQAMLI YONDASHUVLAR

Sanobar Kuldashaeva

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU katta o'qituvchisi
kuldashaevasanobar01@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ona tilini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar, til ta'limida multimedia vositalaridan unumli foydalanish, metodik dasturlarning yaratilishi, darslik va o'qituvchi kitoblarida

giperhavolalarning berilishi va ushbu imkoniyatlar orqali o’quvchilarni fanga qiziqtirish haqida fikr yuritilgan. Multimedia vositalari hamda multimedia dasturlari farqlangan. Chiziqli va chiziqli bo’lmagan multimedia turlari haqidagi ma’lumotlar ilmiy sharhlanib, asosan, darsning qaysi bosqichlarida tegishli turlaridan samarali foydalanish izohlab berilgan.

Kalit so’zlar: raqamli yondashuv, multimedia vositalari, giperhavola, chiziqli multimedia, chiziqli bo’lmagan multimedia, multimedia dasturlari, internet resurslar, jismoniy tashuvchilar.

Annotation: The article discusses modern approaches to teaching the mother tongue, the effective use of multimedia tools in language education, the creation of methodological programs, the provision of hyperlinks in textbooks and teacher’s books, and the use of these opportunities to interest students in science. Multimedia tools and multimedia programs are distinguished. Information about linear and non-linear types of multimedia has been scientifically interpreted, mainly in which stages of the lesson the effective use of the relevant types has been explained.

Key words: digital approach, multimedia tools, hyperlink, linear multimedia, non-linear multimedia, multimedia programs, Internet resources, physical carriers.

Ta’limda kompyuter va multimedia vositalaridan foydalanish va uni tatbiq etilishi haqida ko’pgina ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Multimedaning yaratilishi va uning rivojlanish jarayoni uning muhim texnik va dasturiy ta’minoti bo’lgan kompyuterning paydo bo’lishi va takomillashuvi bilan bog’liq. Jamiyatimizda innovatsion axborot texnologiyalaridan o’quv jarayonlarida samarali foydalanish va uni qo’llashga bo’lgan talab, unga bo’lgan qiziqish va e’tibor tobora kuchayib bormoqda. Albatta, buning muhim sabablaridan biri shuki, an’anaviy ta’limda e’tibor faqat tayyor hosil qilingan bilimlarni egalashga, grammatik qoidalarni yodlashga qaratilgan. Zamonaviy pedagogika esa o’quvchilarning egalayotgan bilimlarini o’zlari saralab topishga, mustaqil fikrlab tahlil qilishga, oxirgi yechim va xulosalarni erkin keltirib chiqarishga, hatto o’z bilimlarini xolisona baholashga o’rgatadi. Zamonaviy pedagogika talablari multimedia vositalari orqali qiyinchiliksiz amalga oshiriladi. “Ta’lim muassasalarida mediamadaniyatni ta’lim va medianing integratsiyasi asosida rivojlantirish faoliyatini yo’lga qo’yish, mediabilimlarni integrativ yondashuv asosida takomillastirish orqali mediakompetentlikni rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda” [Pyramova, 2019: 3]. Darhaqiqat, bugungi kunda bilim olishimiz, yashashimiz, hayot tarzimiz, jamiyatdagi o’rnimiz – barchasi media bilan bog’liqdek go’yo. Mediarivojimiz, mediamadaniyatimiz jamiyatdagi o’rnimizni belgilashda ham muhim rol o’ynayapti. Shuning uchun bugungi kunda maktabgacha va maktabdagi ta’limni media bilan integratsiyalash o’quvchiga ham qiziqish uyg’otadi, ham hayot bilan yaqinlashtiradi. Shu jihatdan darslarni multimedia vositalaridan foydalangan holda tashkil etish tobora dolzarblilik kasb etib bormoqda.

“Qayd etish lozimki, bu tip texnologiyalar mutlaqo yangi emas, zero audiovizual texnologiyalar (televideniye, kino, video) tovush, tasvir va matnni muvaffaqiyat bilan bera oladi. Multimedia texnologiyasining kiritgan yangiligi shundaki, u axborotlarni yetkazishning tegishli usullarini boshqarishga imkon berishi bilangina emas, mana shu axborotlarni tanlashda faol bo’lish imkonini ham beradi...” [Kamyk, 2014: 184]. Multimedia vositalaridan foydalanishda bir qator imkoniyatlar yuzaga keladi. Bulardan biri ayni paytda yana bir qancha qo’shimcha ma’lumotlar bilan tanishib chiqish uchun havolalarning mavjudligidir. Jumladan, ayrim giperhavolalar adabiy yoki musiqiy asarni ilk manba bilan, uning turli xildagi ko’rinishi yoki ijrosi bilan (turli variantdagi tarjimalari bilan) bog’lash imkonini beradi. “Assotsiatsiv giperhavolalar musiqiy, tasviriy san’at va badiiy asarlarni assotsiatsiyalar, jismoniy tashuvchilar (CD, DVD, flesh-karta) hamda onlayn-maydon orqali sayt sahifalari yoki turli portallardagi axborotlar bilan bog’lash orqali foydalana oladi” [Kamyk, 2014: 188]. Bilamizki, ona tili darsliklarida “matn bilan ishlash”, “lug’at bilan ishlash”ga doir mashq va topshiriqlar ko’plab kiritilyapti. Bu hodisa o’qituvchi va o’quvchilarni lug’at kitoblari bilan ishlashga majbur etadi. Ayni paytda multimedia vositalarini qo’llash foydalanish o’qituvchi uchun ham, o’quvchi uchun ham imkoniyat eshigini ochadi. Darsliklarning multimedia ilovalari yaratilganda, matnda berilgan so’zning ustidagi tugmachani bosib, elektron lug’atlar bilan ulanish, so’zning mazmun-mohiyati mavjud manbalarda qanday ma’no kasb etib kelganligiga guvoh bo’lish imkoniyatlari paydo bo’ladi. Metodist N.Yusufjonovanning umumiy o’rta ta’lim maktablarida “Ravshan” dostonining o’rganilishi haqida yaratgan interaktiv qo’llanmasida

multimedia vositalaridan keng foydalanilgan. O'quvchi darslikda berilgan parchaning matnini o'qish bilan cheklanib qolmaydi. Doston parchasining ovozlashtirilgan variantini eshitishi, hatto baxshilarining ijrosi aks etgan kadrlarga ham ulanishi, tomosha qilishi mumkin (<https://inter-aktiv/uz/mobile/index/html>). Bunday jarayonlarni tashkil etish nafaqat mavzuning mohiyatini chuqur anglash, balki yosh avlod tarbiyasiga milliylik va qadriyatlarga sodiqlik tuyg'ularini shakllantirishga ham yordam beradi. Bundan tashqari, respublikamizda yaratilgan www.uzedu.uz va www.multimedia.uz saytlarini ham yaqqol misol sifatida ko'rsatib o'tish mumkin.

Guohua Fu fikricha, til o'rganishda multimedia vositalarining ahamiyati sezilarli darajada. Ayniqsa, ikkinchi tilni o'rganishda filmlar va subtitrlardan foydalanish o'rinli ekanligini, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar inglizcha matndan ko'ra inglizcha videolarda haqiqiy talaffuzni eshitishlari, inglizlarga xos hayotni ko'rishlari o'rganuvchilarning ruhiyatini ko'tarishini ta'kidlaydi [Guohua Fu, 2021: 18]. Nafaqat ikkinchi tilni, ona tilini o'rganishda ham videomateriallarning samarasi katta. Matnda tasvirlangan voqea-hodisa videolavhalar orqali o'quvchining ko'z oldida gavdalandiriladi. Ba'zi hollarda o'quvchi matnda o'qigan axborotni tushunmay qolishi, tushunsa ham anglay olmay qolishi mumkin, anglamagan holatlarda savol berib mavhumlikni bartaraf etish, tushunchaning mag'zini chaqishda hamma bolalarda ham ishtiyoq topilavermaydi. Lekin videoda ham eshitish, ham ko'rish orqali tushunchani tez anglaydi va uzoq xotirada saqlanishi ta'minlanadi.

Multimedialar chiziqli multimedia hamda chiziqli bo'lmagan multimedia deb tasniflanadi [<https://ru.wikipedia.org/wiki/>]. Ona tili darslarida chiziqli ko'rinishidan ham, chiziqli bo'lmagan ko'rinishidan ham foydalana olishimiz mumkin.

Chiziqli multimedialar kino yoki roliklar ko'rinishida bo'ladi, undan foydalanilayotganda insonning ishtiroki bo'lmaydi, balki faqat tomosha qiladi. Multimedia ilovalari bog'lanish asosida bo'ladi, ya'ni maxsus tugmalar biridan ikkinchisiga o'tib boriladi. Uzviylik va izchillik ta'minlanadi. Asosan, darsning yangi mavzuni tushuntirish bosqichlarida chiziqli multimedialardan foydalanish unumliroq.

Chiziqli bo'lmagan multimedialarga esa interaktiv uslubdagi kompyuter o'yinlari kiradi. Bundan foydalanilayotganda odam bevosita uni boshqaradi va ishtirok etadi. Multimedianing bunday turi gipermedia deb ham yuritiladi. Interaktiv multimediali kompyuter o'yinlaridan o'rgatuvchi, mustahkamlovchi, baholovchi sifatida darsning mustahkamlash, takrorlash, uyga vazifa berish bosqichlarida foydalana olamiz. Bundan kelib chiqib, multimedia texnologiyalaridan uch xil holatda foydalanishimiz mumkin.

1. Prezentatsiya ko'rinishidagi multimedialar. Bular multimedianing chiziqli turini tashkil etib, prezentatsiya ko'rinishida bo'ladi.

2. Interaktiv multimedia o'yinlari. Bunday o'yinlarni bevosita o'quvchi boshqaradi, olgan bilimni sinaydi, o'rganadi, baholanadi.

3. Multimediali internet-rusurslar. Bu asosida saytlar yaratiladi. O'quvchi jarayonda o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bilim oladi.

S.Adilova o'z tadqiqotida ta'lim jarayonida kompyuter texnologiyalarini qo'llashning samarali usullaridan biri multimedia darsliklaridan foydalanish samarali ekanligini [Adilova, 2004: 92] aytadi. Bu o'rinda "multimedia darsliklari" deganda, butun darsni o'z ichiga qamrab olgan multimediali internet-resurslar nazarda tutilgan.

Multimedia vositalari deganda uch turdagi vositalar nazarda tutiladi: uskunaviy, dasturiy hamda amaliy vositalar. Uskunaviy vositalarga kompyuter, skaner, videokamera, elektron doska, LCD proyektorlar kiradi. Dasturiy vositalarga Microsoft Word, Microsoft Power Point, iSpring, MtestX, Microsoft Office Publisher, HotPotatoes, Excel, Adobe Photoshop, CorelDraw, AutoPlay Media, Adobe Captivate, Adobe Audition, Adobe Illustrator, GoldWave, Crazy Talk kabi dasturlar kiradi. Amaliy vositalarga esa matn, ovoz, tasvir, sxema, jadval, diagramma va animatsiyalar kiradi. Ona tili ta'limida multimedia vositalaridan foydalanish uchun amaliy vositalarni tanlash, saralash, darsning maqsadidan kelib chiqib multimedia ssenariylarini yozish bevosita fan o'qituvchilarining tashabbusi bilan amalga oshiriladi. O'z g'oyalarini mahsulotga aylantirishda dasturlovchi mutaxassislar bilan hamkorlik o'rnatiladi. Multimedia texnologiyasini yaratishdagi texnologik jarayon quyidagicha amalga oshiriladi: dastlab g'oya asosida ssenariy yoziladi. Mavzuga doir yakka tartibdagi ma'lumotlar (taqdimotlar, matn, jadval, tasvir, sxema, diagramma, audioyozuvlar) tayyorlab olinadi. Barchasi bitta papkada jamlanib texnologik

ishlov (animatsiya harakatlari, rang, ovoz) beriladi. Multimediali axborot majmuasi hosil qilinadi va saqlanadi (Qarang: 1-rasm).

Ona tili ta’limida axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanishni kengaytirish masalalari davlat ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan sanaladi. “Ammo ona tili o’qituvchilarining aksariyati kompyuter imkoniyatlaridan foydalanish deganda, faqatgina matn muharriri va Power Point dasturlaridan foydalanishni tushunishadi. Aslida ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan bir qancha dasturlar borki, ona tili fani o’qituvchilari bunday dasturlarning afzalliklaridan bexabar” [Muhammedova, 2020: 27]. Aslida umumta’lim fanlari o’qituvchilari mazkur loyihalarni kompyuter dasturchilari bilan amalga oshiradilar. Kompyuter dasturchilari yaratiladigan mahsulotning sifati bo’yicha yetarli bilim va tajribaga ega bo’lishi mumkin, ammo metodik talablariga to’la-to’kis javob berolmaydilar. Shuning uchun zamonaviy ona tili o’qituvchilari nafaqat o’z mutaxassisliklarini, balki dasturiy multimedia mahsulotlarini yarata olish malakasini ham egallashlari lozim.

Tajribalardan shu ayonki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta’lim tizimida joriy etish, dars mashg’ulotlarida ushbu texnologiyalarning turli shakllaridan samarali foydalanish nafaqat mazkur sohadagi bilim va malakalarning rivojlanishiga xizmat qiladi, vaholanki, o’quvchi dunyoqarashining shakllanishiga, o’z yo’lini mustaqil tanlashiga, shaxsiy fazilatlarining mukammallashuviga ta’sir ko’rsatadi, bilim olish jarayoniga bo’lgan qiziqishini oshirishga, o’rganishni takomillashtirishga xizmat qiladi. Ko’plab olimlarning fikriga ko’ra, “AKT o’quvchilarning ijodiy tafakkuri rivojlanishiga ham jiddiy ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Matn, nutq, grafika, animatsiya, audio, video kabi turlicha usullarning kombinatsiyasidan yaratilgan yangi, zamonaviy mahsulotlardan ona tili mashg’ulotlarida unumli va o’rinli foydalanib darsning mazmuni va shaklini ta’minlash o’quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, kreativ fikrlashlarini takomillashtirishda yangi imkoniyatlar eshigini ochadi: ma’lumotlardan tezkor foydalanish, audio va vizual materiallardan istalgan makon va zamonda foydalana olish mumkinligi, ko’rib idrok qilishni, mustaqil, ongli ravishda xulosa chiqarishni osonlashtiradi” [Kuldasheva, 2021: 48]. O’qituvchi, olim va dasturchining integrativ yondashuvi yangi ta’lim muhitini yaratadi va ta’lim jarayoni natijasidagi sifatning oshishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида). Пед. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2004. – Б. 156.
2. Guohua Fu. The effectiveness of using multimedia for teaching phrasal verbs in community-college esl classes. In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Education. San Francisco. May 2021.
3. Muhammedova S., Abdullayeva M., Yuldasheva Sh., Eshmatova Y. O’zbek tili va adabiyoti ta’limida zamonaviy axborot texnologiyalari. – T.: “Excellent Polygraphy”, 2020. – Б. 260.
4. Кашук С.М. Стратегия интеграции мультимедиа технологий в систему языкового образования (на примере обучения французскому языку). Дисс. на соискание уч. степени доктора педагогических наук. – Москва, 2014. – С.184.
5. Kuldasheva S. Multimedia vositalaridan foydalanish mahorati // Til va adabiyot ta’limi. – Тошкент, 2021. – № 2. – В.47 – 48.
6. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учеб.пособие для студ.пед. ВУЗов и системы повыш. квалиф пед. кадров. – Москва, Издательский центр «Академия», 2003. – С. 272.
7. Рустамова Н.Р. Умумий ўрта таълим муассасалари ўқувчилари медиамаданиятини ривожлантириш технологияси (7-9-синфлар мисолида). Пед.фан.б. фал.док...дис. – Тошкент, 2019. – Б. 151.
8. Шлыкова О.В. Культура мультимедиа: Уч. пособие для студентов / МГУКИ.- Москва, ФАИР-ПРЕСС, 2004. – С.415.
9. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.184.
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ADABIY TA'LIMDA O'QUVCHILAR TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH USUL VA VOSITALARI

Surayyo Inomjonova

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO'TAU o'qituvchisi
surayyo.inomjonova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish usul va vositalari haqida so'z yuritiladi. O'quvchilardagi tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan savol-topshiriqlar tizimini ishlab chiqish yo'llari ko'rsatilgan.

Abstract: This article talks about the methods and means of teaching students to think critically in the progress of literary education. Ways of developing a system of questions and assignments aimed at developing students' research skills are shown.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, krossvord, boshqotirma, fotosurat, rasm.

Keywords: Critical thinking, crossWord, puzzle, photo, picture

Ta'lim taraqqiyoti o'quvchiga berilayotgan bilimni o'zlashtirish bilan o'lchanadi, biroq zamonaviy hayot o'quvchidan ijtimoiy va intellektual vaziyatlarga moslashish, yuqori darajada fikrlash, muloqot qilish va moslashishni talab qiladi. Tanqidiy fikrlash o'quvchiga o'z bilimi uchun mas'uliyatni zimmasiga olishni yuklasa, pedagoglar uchun tanqidiy fikrlashga asoslangan ta'lim jarayonini tashkil etish, o'quvchining tanqidiy fikrlashini rag'batlantiruvchi usullardan keng foydalanish, hamkasblar bilan tajriba almashish kabi vazifalarni qo'yadi. Tanqidiy fikrlash hech narsani dalilsiz qabul qilmaslikka, yangi g'oya va usullarga ochiq bo'lishga yordam beruvchi fikrlash turidir.

Tanqidiy fikrlash maqsadga yo'naltirilgan va bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan jarayon hisoblanadi. Professor Safo Matchanov buni quyidagicha bosqichlarga ajratadi: "1. Chaqiriq bosqichi. 2. Fikrlash bosqichi. 3. Anglash (Refleksiya) bosqichi" [Safo Matchon, 2023: 66]. Ushbu bosqichlarni birma-bir tahlil qilishga harakat qilamiz.

Chaqiriq bosqichida o'rganilayotgan narsa haqidagi mavjud bilim va g'oyalar esga olinadi. Bu jarayonda xotira ishga tushadi, shaxsiy qiziqishlar shakllanadi. Chaqiriq bosqichida o'qituvchining vazifasi vaziyatni qo'lga olish, o'quvchilarni izlanishga va faollikka undashdan iborat.

Fikrlash bosqichida o'quvchi yangi bilimlarni o'zlashtiradi. O'rganilayotgan narsa haqida fikr yuritish imkoniga ega bo'ladi. Bu bosqichda ularning yangi bilimlari mustahkamlanadi, o'z aqliy imkoniyatlaridan to'la foydalanadilar, o'zlarining asosli g'oyalarini shakllantiradilar.

Tanqidiy fikrlash jarayonida o'quvchilar ma'lumotlarni birlashtirishning turli usullarini o'zlashtiradilar, turli tajriba va g'oyalarni tushunish, o'z g'oyalarini ilgari surish orqali o'z fikrlarini ishlab chiqishni o'rganadilar. Xulosa va dalillar mantiqiy ketma-ketligini ishlab chiqadilar, o'z fikrlarini aniq va ishonchli ifodalaydilar. Dars mashg'uloti uchun tanlangan usul yoki vositalar qanchalik to'g'ri bo'lsa, ta'lim samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi. O'qituvchining vazifasi ham aynan mana shu jarayonni to'g'ri tashkil etishdan iborat. Q. Husanboyeva va Roza Niyozmetovalar "Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchi tafakkuri mustaqilligiga erishish uchun o'qituvchidan o'quvchilarni darslikda berilgan tushuncha-yu xulosalarning to'g'riligini tekshirish va dalillashga, bu yo'lda eng qulay usul va metodlardan foydalanishga, har bir narsa-hodisa yuzasidan mustaqil fikr yuritishga, vaziyatga ijodiy yondashishga, birovlariga, hattoki o'qituvchisiga ham, yoqish yoqmasligidan qat'i nazar, o'z fikrini aytishga o'rgatish talab qilinadi" deb ta'kidlashadi [Qunduzxon Husanboyeva, Roza Niyozmetova, 2022: 128].

Tanqidiy fikrlashni takomillashtirish usullari insonda ushbu qobiliyatni rag'batlantirish va yaxshilashga yordam beradigan turli xil vosita va yondashuvlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunday vositalarga krossvord, boshqotirma, mantiqiy masalalarni misol keltirish mumkin. Ushbu mashqlar vizual idrokni rivojlantirish, fazoviy va mavhum fikrlashda yordam beradi.

Darslikdagi asar uchun tanlangan fotosuratlar, rasmlarni o'rganish va tahlil qilish ham tasavvur qilishga orgatadi. Quyida shunday tasavvur qilishga yo'naltirilgan savollar mazmuni bilan tanishib chiqamiz:

1. Ushbu suratda nima ko‘rsatilgan?
2. Nima uchun ushbu fotosurat tanlandi?
3. Ushbu fotosurat muallifi kim va uning maqsadi nima?
4. Asosiy fikr nimaga qaratilgan?
5. Qanday g‘oyalar mavjud?
6. Qanday dalillar keltirilgan?
7. Xulosalar qanday ifodalangan?
8. Qanday tavsiya berish mumkin?

O‘quvchilar savollarga javob berish barobarida o‘z shaxsiy xulosalariga tayanadilar, boshqalarning javoblari bilan o‘zlarinikini solishtiradilar. Fikrlar xilma-xilligini tahlil qiladilar, javoblarining to‘g‘riligini aniqlashga yordam beruvchi savollar bilan murojaat qiladilar, xulosa chiqara oladilar.

O‘quvchilar tomonidan o‘qilgan matn yoki tomosha qilgan video, filmlar asosida savollar tuzish ulardagi tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirib, tahlil va sintez qilish kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Bunday mashqlar uchun quyidagi savollar beriladi.

1. Fakt talab qiluvchi savollar. Nima sodir bo‘ldi?
2. Izohlovchi savollar. Bu nimani anglatadi?
3. Baholashga o‘rgatuvchi savollar. Bu yaxshimi yoki yomon?
4. Amaliy savollar. Bundan qanday foydalanish mumkin?
5. Tahliliy savollar. Bu qanday sodir bo‘ldi?
6. Sintezi qilishga yo‘naltirilgan savollar. Buni qanday yaxshilash mumkin?
7. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan savollar. Qanday yo‘l tutsa bo‘ladi?

Tanqidiy fikrlashni takomillashtiruvchi mashqlar mantiqiy va analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim hisoblanadi. Bunday mashqlardan doimiy foydalanish ularni yanada e‘tiborliroq bo‘lishga undaydi.

“Siz ishonasizmi” texnologiyasi. Ushbu savol tanqidiy fikrlashni takomillashtirishni rag‘batlantiradi, berilayotgan axborot va matnlarning ishonchliligi haqida savollar berish imkonini beradi. Bunday usullar o‘quvchining mantiqiy tahlilni va to‘g‘ri savol berish qobiliyatini rag‘batlantirish orqali tanqidiy fikrlashni o‘rganishga imkon beradi. Ular orqali o‘quvchilarning turli vaziyatlarda qabul qilingan qarorlarni tushunish darajasini oshirish va sifatini yaxshilashga yordam beradi.

“Yon daftar” texnologiyasi. Ushbu usulda o‘quvchi o‘ziga quyidagi savollarni beradi.

Mashg‘ulot boshida	Mashg‘ulot oxirida
Men bu mavzu haqida nimalarni bilaman?	Matndan qanday yangiliklarni oz‘lashtirdim?

Mashg‘ulot davomida o‘quvchilar ushbu ustunlarni to‘ldiradilar. O‘z qarashlari va shaxsiy tajribalari bilan bog‘lab ustunlarni to‘ldirishlari kerak bo‘ladi. Bu jarayonda o‘qituvchi o‘quvchilar bilan jarayonni ko‘rinadigan tarzda ko‘rsatishga harakat qilishi va o‘quvchilar undan foydalanishlari mumkin.

Dars mashg‘ulotlari jarayonida pedagogik texnologiyalardan uzviy foydalanib borish yuqori natijadorlik kasb etadi. Pedagogik texnologiya V.M.Monaxov ta’riflaganidek: “o‘quv jarayonining o‘quvchilar va o‘qituvchi uchun so‘zsiz qulay sharoitlar ta’minlashni loyihalash, tashkil qilish va o‘tkazish bo‘yicha hamma detallari o‘ylab chiqilgan birgalikdagi pedagogik faoliyat modeli” dir [Shoyimova S, Xoshimova M, Mirzayeva M, Qo‘ziboyeva M, 2020:8]. O‘quvchilar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda zarur axborotlardan, bilimlardan maqsadli va unumli foydalanish dars sifatining oshishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim usullarini o‘quvchilarga o‘rgatib borish ularda anglash faoliyatini oshirishga xizmat qiladi. O‘z navbatida, ta’lim usullari o‘quv materialining mustahkam egallanishi va esda qolishini ta’minlaydi. Ta’lim usullari orqali o‘quvchilar kam vaqt sarflab ko‘proq ma’lumot o‘rganish, bilimlarni puxta egallash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunda ular o‘rganilayotgan mavzuni ong‘li ravishda o‘zlashtiradilar. O‘qituvchining asosiy vazifasi o‘quvchilarda ta’lim usullaridan foydalanish ko‘nikmasini o‘stirib borishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safo Matchon. Adabiy ta'lim va mutolaa madaniyati. Monografiya. Toshkent: Bayoz, 2023.-66b.
2. Qunduzxon Husanboyeva, Roza Niyozmetova. Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022.-128b.
3. Shoyimova Sh.S, Xoshimova M.K, Mirzayeva M.K, Qo'ziboyeva M.M. Ta'lim texnologiyalari. Toshkent: Print, 2020.-8b.
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Tanqidiy_fikrlash

ADABIYOT DARSLARIDA FANLARARO INTEGRATSIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Farrux Qulsaxatov

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO'TAU o'qituvchisi
farruxqulsaxatov@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot darsliklarida fanlararo integratsiyaning o'rni, N. Norqobilovning "Oqbo'yin" qissasi va Ernest Seton-Tompson qalamiga mansub "Lobo" hikoyasi qiyoslash metodi orqali izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: Fanlararo aloqa, integratsiya, qiyoslash metodi, *pansofiya*, retrospektiv, peyzaj.

Abstract: In this article, the role of interdisciplinary integration in literature textbooks, N. Norqobilov's story "Aqboyin" and Ernest Seton-Thompson's story "Lobo" are explained by the comparison method.

Key words: Interdisciplinary communication, integration, comparison method, pansofia, retrospective, landscape.

Har bir davlatda yosh avlodni to'g'ri yo'lda tarbiyalash mas'uliyati birinchi navbatda turadi. Yosh avlodni tarbiyalash, ulg'aytirish bilamiz-ki, o'z-o'zidan yuzaga keladigan hodisa sanalmaydi. Jamiyat taraqqiyoti uchun, avvalo ta'lim strategiyasi to'g'ri yo'lga qo'yilmog'i zarur. Shunga ko'ra aytish mumkinmi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-27-son "Ta'lim sifatini oshirishda sohani ilg'or xorijiy tajriba asosida isloh qilish maqsadida: 2023-yil 1-sentyabrdan boshlab har bir tuman (shahar)ning bittadan umumiy o'rta ta'lim muassasasida o'quvchilarni ikkita xorijiy til va bitta kasb-hunarga o'rgatish amaliyoti bosqichma-bosqich yo'lga qo'yilsin"[PF-27-son 28.02.2023. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida [lex.uz]; ushbu farmon ta'limni rivojlantirishda olib boriladigan ishlar bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi ta'lim tizimiga keng ko'lamda jahon standartlariga moslashtirilgan darsliklar kiritilmoqda. Bundan ko'zlangan maqsad yoshlarni kreativ, mustaqil fikrga ega inson sifatida tarbiyalashdir. Fanlar kesimida olib borilayotgan izlanishlar ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan. Darslikda fanlararo aloqa va integratsiyaga alohida e'tibor qaratilgani kuzatiladi.

Bu yondashuvlar, o'quvchilarga turli sohalar bilan bog'liq ma'lumotlarni bir-biriga bog'lash, g'oyalarni kengaytirish, fanlardan o'zlashtiriladigan bilimlarini o'rganishlariga qulay imkoniyat yaratadi. "Fanlararo aloqa turli manbalar misolida har bir fan bo'yicha bilimlarni o'rganish orqali to'plangan ma'lumotlarni umimlashtirishdan iborat". [<https://fayllar.org/fanlararo-alloqa-adabiyot-va-tabiat-shunoslik.html>] Demak, fanlararo aloqa turli fanlarning o'zaro bir-birini to'ldirgan holda munosabatga chiqishidir. Bu turdagi, o'qitish usuli o'quvchilarga bir necha soha va olinayotgan bilimlarga to'g'ri yondashishni o'rgatadi.

Sanoat, texnologiya, ilmiy tadqiqot, bilimlarni birlashtirish, o'zaro ma'lumot almashish va o'quv-ta'lim tizimlarini rivojlantirish integratsiyaning eng so'nggi ko'rinishlariga kiradi. Bu innovatsion o'qitish usullarida, kasb-hunar ta'limida va tibbiyotda ham ahamiyatlidir. Integratsiya – lotincha integration so'zidan olingan bo'lib qo'shilish, birlashish ma'nolarini anglatadi. Ma'lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo'lgan materiallarni ma'lum maqsad asosida birlashtirib taqdim etishni

nazarda tutadi. [Husanboyeva, Niyozmetova, 2020: 28]; Olimalar Q. Husanboyeva va R. Niyozmetova fanlararo aloqa va integratsiya atamasiga bir-birini to’ldiruvchi ikki xil soha sifatida ta’rif berganlar. Ya.A. Komenskiy integratsiyani ta’limning to’rt darajasida amalga oshirishni tavsiya qiladi: maktabgacha ta’lim, boshlang’ich ta’lim, o’rta ta’lim va oliy ta’lim. Har bir darajada insonning tabiiy va ijtimoiy qobiliyatlari, fanlar va san’atlar bo’yicha bilimlari, ma’naviy va axloqiy sifatlari integrallashtirilishi kerak. Shuningdek, integratsiya fanlar va san’atlar orasida ham amalga oshirishni talab qiladi. Uning fikricha, fanlar va san’atlar bir-biridan ajralib, ta’limning butunligini buzadi. Shuning uchun, u fanlar va san’atlarni birlashtirish va ularni hamma foydalanadigan “pansofiya” (grekcha “umumiy bilim”) g’oyasi asosida tashkil etishni maqsad qilgan. [<https://ru.wikipedia.org>];

Ya.A. Komenskiy integratsiyani ta’limning turli mavzulari va turli dars turlari orasida ham amalga oshirishni talab qiladi. Ta’limdagi har bir mavzu va dars turi qolganlari bilan aloqador va ularni to’liq tushunish uchun integratsiya zarur, degan g’oyani ilgari suradi. Olim ta’kidlaganidek, dars mavzusi va turlari birlashtirilgan holda o’qitilsa, o’quvchining mustahkam bilim olishiga zamin yaratadi.

Fanlararo aloqa orqali o’quvchi darslikda keltirilgan mavzuni boshqa fanlar bilan bog’lagan holda keng ko’lamda o’rganadi va amaliyotga tadbqiq qila oladi. Bunga 2022-yil 6-,7-,10-sinflar uchun chop etilgan ona tili va adabiyot darsliklarini misol keltirmoqchimiz. Adabiyot darsligiga e’tibor qilinsa, 7-sinflar uchun tayyorlangan darslikda bir it taqdiri haqida so’zlovchi N. Norqobilovning “Oqbo’yin” qissasi va bo’rilar hayotini so’zlovchi, Ernest Seton-Tompson qalamiga mansub “Lobo” hikoyasi keltirilgan. [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 12];

N. Norqobilovning “Oqbo’yin” qissasini o’qish oldidan “It – inson tomonidan qo’lga o’rgatilgan ilk hayvonlardan biri. Buning sababi nimada bo’lishi mumkin? Itlarning inson hayotidagi ahamiyati nimada?” [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 12]; kabi savollar bilan o’quvchilarga murojat qilinadi. Bu jarayonda o’quvchilar ko’z o’ngiga, tabiiy tarzda, o’z uylarida yoki ko’chada yuruvchi itlar keladi. Darslik mualliflari buni e’tiborga olishgan va qissa orqali itlarning ichki dunyosi haqida so’zlovchi asarni to’g’ri tanlashgan. Ikkinchi asar bo’rilar haqida so’zlovchi hikoyada hayvonot dunyosida etxo’r yirtqich hayvon sifatida nom qozongan bo’rilar obrazi va ular yashovchi muhit ochib beriladi. Darslikda asarlarga mos rasmlarning berilishi, rasmning matn mazmunidan kelib chiqilgan holda ketma-ketlikda joylanishi ham ahamiyatga molikdir. Adabiy asarlar orqali o’zbek va jahon adabiyotida hayvonlarga bo’lgan munosabatning qiyosiy tahlili ochib berilmoqda. Qiyoslash metodini qo’llash o’quv tahlilining ko’lamdor, qamrovli, teran bo’lishi va o’quvchilarning estetik yaratiqqa xos jihatlarni yaxshiroq anglab yetishiga xizmat qiladi. Bu usul ham adabiyotlararo, ham bir adabiyot ichida, ham bir yozuvchining turli bitiklari o’rtasida, ham bir asardagi turli obrazlar orasidagi munosabatlarni teran tadqiq etishning g’oyat muhim vositasi sanaladi. [Qozoqboy Yo’ldosh, 2020: 27]; Metodist olim S. Qambarova Badiiy asarlarni teatr san’ati bilan qiyoslab o’rganishda quyidagi usullardan foydalanish samarali deb belgilaydi:

- 1) “yozuvchi – teatr – tomoshabin” munosabatlariga e’tibor qaratish;
 - 2) dramaning sujet, kompozitsiya, so’z va harakat kabi to’rt unsurdan tashkil topishini va ularning vazifasini yoritish;
 - 3) asar sahnalashtirilgan teatr va ijodkorlari haqida ma’lumotlar bilan tanishtirish;
 - 4) qahramonga nisbatan munosabat uyg’otish – bosh rollarni ijro etgan aktyorlar haqida hikoya qilib berish, ularning ijro jarayonidagi fotosuratlarini ko’rsatish;
 - 5) sahnadan tashqari personajlarning o’rnini yoritish;
 - 6) asarda tasvirlanayotgan davrning ijtimoiy-maishiy xususiyatlari o’zlashtirilishiga imkoniyat yaratish;
 - 7) o’quvchiga asar yuzasidan o’z tasavvurini hikoya qilishi – voqea kechadigan joy, qahramonning tashqi qiyofasini tasvirlash vazifasini berish;
 - 8) ssenariy muallifi, rejissor, bosh qahramonlar va tomoshabinlardan intervyu olishga tayyorlanish;
 - 9) spektaklning ba’zi o’rinlaridan parcha qo’yishni rejalashtirish [Kambarova, 2023: 57];
- Ushbu qiyoslash usullari badiiy asarni qahramon kechinmalari, muammolarini turli tomondan o’rganish imkoniyatini kengaytiradi.
- 7-sinf o’quvchilari uchun adabiyot darsida fanlararo integratsiyani yuzaga keltirishda “qiyoslash”

metodi asosida mustahkamlash darsini tashkil qilish mumkin. Bunda, dastlab, o'quvchilar ranglar asosida guruhlariga ajratib olinadi. Rang tanlashda ham o'qituvchi e'tiborli bo'lishi, yorqin ranglardan foydalanishi talab etiladi. Masalan: 1-guruh yashil, 2-guruh ko'k, 3-guruh uchun qizil ranglar tanlanadi va shu tariqa guruhlariga ajratiladi. Guruhlarga ajratilgan o'quvchilar har biri raqamlab chiqiladi, bu holatga guruhga ajratish bilimli o'quvchilarning bitta jamoaga tushib qolishining va sinfda jonli bahs-munozaraning yuzaga chiqishiga sababchi bo'ladi. Guruhdagi har bir bolaning raqamlanishidan ko'zlangan maqsad o'qituvchi darsda o'z qobiliyatini ochib bermaydigan bolalar bilan shug'ullana olish imkoniyatini yaratadi. Mazkur faoliyatni quyidagicha amalga oshiriladi. Raqamlanayotganda darsga munosabat bildirmaydigan o'quvchilar raqami o'qituvchi tomonidan eslab qolinadi va raqam tanlayotganda *ushbu o'quvchilar* raqami tanlanadi. Dars boshlanish jarayonida metodning asosiy shartlari bilan tanishtirilish lozim. 1. Berilgan savolga tanlangan raqam a'zolari o'zlariga hech qanday yordam olmagan holatda javob berishi, agarda guruh a'zolari javob bersa, o'sha guruh past ball bilan taqdirlanishi. 2. Belgilangan vaqtda hamma bahsni to'xtatishi. 3. Savolga to'liq va aniq javob berilishi lozimligi tushuntiriladi. Bu shartlar asosida dars to'g'ri olib borilsa, har bir guruh a'zosi mas'uliyat bilan darsga yondashadi. Bu orqali darsda o'z fikrini ifodalay olmaydigan bolalarda asta-sekinlik bilan fikrini bayon eta olish qobiliyatini shakllantirish mumkin.

1-shartga ko'ra o'quvchilar o'zlariga tushgan fan kesimida ikkita asardan kelib chiqqan holda to'liq ma'lumot berishi kerak. Masalan: 1-guruh yashillarga adabiyot fani, 2-guruh ko'klarga tabiiy fanlar, 3-guruh qizillarga tasviriy san'at fani beriladi. Jamoalar o'zlariga tushgan fan kesimida ikkita asardan kelib chiqqan holda ma'lumotlar aytishadi. 3-guruh o'quvchilari asarlarning matnidan kelib chiqqan holda o'z fikrlarini rasm ko'rinishida taqdim qilishadi.

2-shartda o'qituvchi tomonidan tuzilgan savollar o'ynaladi.

Savol: Kuchukchalar onasining tuni bilan g'ingshib chiqish sababini tushuntiring.

Savol: Muallif bo'rilar xarakterini ochib berishda qanday vositalardan foydalangan?

Savol: Asarda Oqbo'yin va Lobo obrazlariga ta'rif bering.

Savol: Retrospektiva usuliga misol keltiring.

3-shartda har bir guruh asarlarni qiyosiy tahlil qilishadi va o'qituvchi tanlangan raqam egalari guruhning javobini yoritib beradi.

"Oqbo'yin" qissasida asosiy qahramon Oqbo'yin hisoblanib uning sadoqatlilik, soddalik, mardlik xususiyati akasi Malla bilan solishtirilganda ochilsa, "Malla kalta-kalta hurish bilan podachini voqeadan ogoh etganicha sekin-asta chekina bordi. Oqbo'yin bu firbni sezmedi." [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 16]; Kuchli, yengilmaslik va shoshqoloqlik xarakteri otasi Olapar ila qiyoslaganimizda aniq yuzaga chiqadi. "Yoshlik – g'o'rlik, deb bejiz aytilmagan. Ayni orada Oqbo'yin ham o'zini zo'r-bazo'r tiyib turardi. Agar qavatida Olapar yotmaganida, u boshlagan hujumga o'tgan va har galgidek besamar quvlashlar bilan tong ottingan bo'lardi." [<https://n.ziyouz.com>];

Metodist Q. Yo'ldoshev qiyoslashsiz estetik yaratiqqa ham, asar qahramonlariga ham baho berish mumkin emas deb ta'kidlaydi. Buning isboti sifatida quyidagi fikrlarni bildiradilar. "Badiiy asar bilan tanishish jarayonida solishtirish mazmunni to'g'ri tushunish, uning axloqiy-ma'naviy yo'nalishini xatosiz aniqlashga xizmat qiladi. O'quv tahlili amalga oshirilayotganda qiyoslashdan foydalanish esa badiiy shaklning, ifoda yo'sinining o'ziga xosligi darajasini tayin etish vositasi bo'ladi." [Qozoqboy Yo'ldosh, 2020: 29]; Ernest Seton Tompsonning yozuvchi ijodida asosan hayvonot olami aks ettirgan holatni kuzatamiz. "Men bilgan jonivorlar", "Yovvoyi yo'rg'a" "Hayvonlar-qahramonlar", "Lobo" shu kabi bir qancha asarlari jahon adabiyotidan muhtakam o'rin egallaydi. Tarjimayi holi asosan tabiat bag'rida kechgan adib insonlar va tabiat munosabatlarini ham asarlariga jo qiladi. Uning "Yovvoyi yo'rg'a" hikoyalar to'plami Tog'ay Murod tomonidan 1989-yilda o'zbek tiliga o'girilgan bo'lib, uning asosiy g'oyasi erkinlik va ozodlikdir. Maktab darsligida keltirilgan "Lobo" hikoyasi orqali ham keng yaylovdan va go'zal tabiati bilan ajralib turuvchi "Kurrumpo" vodiysi tasvirlanadi va shu yer fermerlarining mollarni qiyratib yuruvchi qari, uddaburon "Lobo" laqabli bo'ri haqida so'zlaydi. "Shunda men Lobo pishloqlarni yemay, og'zida bir joyga olib borib to'plab, o'zining tezagi bilan ko'mib ketganini ko'rdim". [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 35]; Hikoyada Loboning sadoqatliliigi, uddaburonliliigi ushbu nuqtada yorqin ochib beriladi. U o'z oilasini doimo xafdan, shu tariqa asrab keladi. Ikki asar qahramoni o'zaro qiyoslanganda sadoqatli, jismonan kuchli va vafodorlik xarakterlari uyg'unlashadi. Bilamizki, inson ta-

biatida uchraydigan yorga sadoqatlilik, sodiqlik, do’slik, yomonlik, og’ir ahvolda tashlab ketish shunga o’xshash xarakter xususiyatlar hayvonlar orqali jonli ochib beriladi. Bunga misol tariqa “Oqbo’yin” qissasida Mallaning, Oqbo’yinga qilgan hiylasi, “Lobo” hikoyasida esa Loboning yori Blankani tashlab ketmasligi va do’stlari tomonidan qopqonga tushgan holatda tashlab ketilishi yorqin misol bo’la oladi. Qo’shimcha sifatida “qiyoslash” metodidan foydalangan holatda N.Norqobilovning “Ovul oralagan bo’ri” va “Lobo” asarlari orqali bo’rilar xarakterini yanada teranroq anglashamiz mumkin. Bu asarlar orqali haqiqiy bo’rilarga xos ya’ni yoriga sadoqatlilik tuyg’usi uyg’unlashadi. Cho’nkalla yori Oqyolning jisimsiz tanasini his qilganida ko’zlarini qishloqqa tikkan holda jon beradi. Lobo qopqonga tushgan yorini qutqarishga intiladi va shu yo’lda vafot etadi.

Bu asarlardagi ikki qahramonning xarakter xususiyati tabiat hodisalari bilan uyg’unlashtirilgan holda ochib beriladi. Asarda keltirilgan voqealarni fanlararo integratsiyadan foydalangan holatda o’qitish asarlarni kengroq tushunish imkoniyatini beradi.

Yuqorida keltirilgan ikki asar nuqatayi nazaridan oladigan bo’lsak, adabiyot, tabiiy fanlar va tasviriy san’atning o’zaro tutashuviga guvoh bo’lamiz. Adabiyot darsida asar bilan o’quvchilar to’laqonli tanishadi. Tanishish mobaynida ichki kechinmalar, hayotiy voqealar ketma-ketligi, adabiy qoidalar bilan bosqichma-bosqich tanishib boradi. Masalan, darslikda “peyzaj” haqida ma’lumot berib o’tilgan (badiiy asarda tabiat tasviri peyzaj deyiladi). Peyzaj asar voqealari sodir bo’layotgan joyni tasavvur qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, peyzaj o’quvchida ma’lum bir kayfiyat uyg’otishi yoki qahramonlar ruhiy holatini tushunishga yordam berishi ham mumkin. [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 40]; Ba’zan muallif asar voqealarini bayon qilishda ularning xronologik (vaqt bo’yicha) tartibini buzishi – oldinroq bo’lib o’tgan hodisalarga qaytishi mumkin. Bu usul retrospektiva deyiladi. [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 21]; “Oqbo’yin” qissasida Karim podachi Mallani olib ketganidan keyin Oqbo’yin Malla bilan o’ynaganlarini eslashi bunga misol bo’la oladi.

Darslikda, tabiiy fanlar va tasviriy san’atga oid ma’lumotlarni ham ko’rishimiz mumkin. Hayvonot olamining sir-asrorlaridan xabordor etuvchi fan bu zoologiyadir. O’quvchilar asarni o’qish davomida zoologiya fanidan olgan bilimlarini yana bir bor eslab mustahkamlab oladi. Tasviriy san’atga keladigan bo’lsak, kitobda keltirilgan rasmlar, birinchidan, matnni jonli holatda ko’ra olish uchun imkoniyat yaratadi. Shu tariqa fanlar o’rtasidagi aloqa ta’minlanadi. Bu esa o’quvchilarga o’qiyotgan asarini teranroq tushunish imkonini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, intergatsiya turli fanlardan olingan bilimlarga tayangan holda umumiy nazariyaning birlashishi bilan birga turli sohalar va fanlar orasidagi mustaqil hamkorlikni ham anglatadi. Fanlararo integratsiya darslarni yuqori saviyada tashkil qilish, bolaga aniq bilimni to’g’ri va uzoq muddat yodda qoladigan shaklda yetkazib berishning samarali usulidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Z. I. Mirzayeva., K. Q. Djalilov. Adabiyot 7 [Matn]: 7-sinf uchun darslik / – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 12 b.
2. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o’qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-ziyo, 2020. – 352 b.
3. Qozoqboy Yo’ldosh. Qiyoslash – tahlil samaradorligini oshirish usuli. Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti mavzusidagi IV an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent 2020. – 29 b.
4. Kambarova S. Adabiyotni so’z san’ati sifatida san’atning boshqa turlari bilan qiyoslab o’rganish usullari. – Toshkent: O’zbekiston: til va madaniyat, 2023. – 52 – 63 – B.
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%AF%D0%BD_%D0%90%D0%BC%D0%BE%D1%81
<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/normurod-norqobilov-1953/normurod-norqobilov-oqbo-yin-qissa>
PF-27-сoн 28.02.2023. 2022-2026-yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to’g’risida (lex.uz)

ALISHER NAVOIY HAYOTINI O'RGANISHDA MANBALARDAN UNUMLI FOYDALANISH

Nurzod Norqulov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
nurzod4100@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi o'zbek adabiy tilining asoschisi, so'z san'atkori Alisher Navoiy ijodi namunalari o'rta umumta'lim maktablarining har bir sinfiga kiritilgan. Shoir hayot yo'li haqidagi ma'lumotlar ham ba'zi bosqichlarda batafsil to'xtab o'tilgan. Ushbu ma'lumotlarni o'quvchilar yaxshi o'rganishi va qabul qilishi uchun tarixiy hamda adabiy manbalardan unumli foydalanish kerak. Maqolada ushbu muammo yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: "Makorim ul-axloq", "Navoiy zamondoshlari xotirasida", "El desa Navoiyni", "Navoiyshunoslik", "Navoiy suhbatlari"

Abstract: Examples of works of Alisher Navoi, the founder of the modern Uzbek literary language, artist of words, are included in every class of secondary general education schools. Information about the poet's life path is also detailed at some stages. In order for students to learn and accept this information well, historical and literary sources should be used effectively. The article gives recommendations on this problem.

Keywords: "Makorim ul-akhloq", "In memory of Navoi's contemporaries", "El desa Navoiyni", "Navoi studies", "Navoi conversations"

Buyuk bobokalonimiz, g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiy hayot yo'li barchamiz uchun ibrat maktabi hisoblanadi. Bu ajdodimizga hurmat va ehtirom, ta'lim tizimi nuqtayi nazaridan olsak, kichik maktab yoshidan boshlanishi kerak deb o'ylaymiz. Aslida maktabgacha ta'lim muassasalarida ham Alisher Navoiy g'azallari, ruboiylari, hikmatli so'zlari bolalarga yodlatiladi. Bu juda quvonarli hol. Xalqimiz "Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqshdir" deb bejiz aytmagan. Kichik yoshda yod olingan she'r bir umr yoddan chiqmaydi. Shuning uchun mazmuni bolalarga mos keluvchi, kichik hajmdagi Alisher Navoiy asarlarini yod olishni maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchilariga tavsiya qilish mumkin. Masalan, Vatan, ota-onani hurmat qilish, rostgo'ylik, do'stlik mavzusidagi hikmatli so'zlar mos keladi.

Xo'sh, umumiy o'rta ta'lim muassasasi darsliklarida Alisher Navoiy hayot yo'li haqida qanday ma'lumotlar berilgan? Bu ma'lumotlar buyuk ajdodimiz hayotini nechog'liq to'g'ri va o'rinli yoritib bera oladi? Kelajak avlod bobokalonimiz haqida to'liqroq ma'lumotga ega bo'lishlari uchun yana qanday tarixiy asarlardan va parchalardan foydalansak to'g'ri yo'l tutgan bo'lamiz? Shu maqsadda maktab darsliklarini ko'rib chiqdik.

Ma'lumki, Alisher Navoiy asarlari maktab darsliklariga, asosan, 5-sinfdan boshlab kiritilgan. Buyuk ajdodimiz hayot yo'lini o'rganilishi uchun esa 5-, 11-sinflarda alohida soatlar ajratilgan. Ushbu sinflarda Alisher Navoiy haqida ma'lumot berilgan tarixiy asarlardan parchalar keltirilgan. Masalan, 5-sinf "Adabiyot" darsligida Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridagi mavlono Lutfiyning yosh Alisherga bergan yuksak bahosi e'tirof etilgan parcha keltirilgan.

11-sinf "Adabiyot" darsligida Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridan parchalar keltirilgan. Ularda "Xusraviya", "Ixlosiya" madrasalari, "Xalosiya" xonaqohi qurilishi haqida so'z yuritiladi, mavlono Lutfiyning e'tiroflari aks etgan parcha ham beriladi. Bu voqeadan 5-sinfdan boxabar bo'lgan o'quvchi yosh Alisherga ustoz tomonidan berilgan ushbu yuksak bahoni endi bir umr unutmaydi.

Shu o'rinda yana ikki hikoyat keltirilgan. Birida chumoliga ham ozor berishni istamaydigan Amir (Alisher Navoiy) tasvirlangan bo'lsa, ikkinchi hikoyatda o'z omboridagi bor g'allasini hech bir g'arazsiz xalqqa tortiq qilib yuborgan Amir haqida so'z boradi.

"Hidoyatga erishgan Amir bolalik chog'laridan umrining oxirlarigacha o'z barakali vaqtining ko'p qismini ilm egallash va kamolotga erishish ishiga sarflab, bir lahza bo'lsa-da, turli bilimlarni o'rganish va har xil ko'nikmalarni egallashdan tinmadi." ["Adabiyot" 11-sinf uchun darslik, 1-qism, 118-bet]

"... agar ilgari davrlarda yashab o'tgan shoirlar ul hazratning muborak zamonlarigacha yetib ke-

lishganida [va ushbu saodatli zamonni ko’rishganida] edi, she’r yozadigan daftarlarini yopib, (ya’ni she’r yozishni yig’ishtirib), dunyoning turli tomonlaridan uning fazilat makoni bo’lgan ostonasi tomon shoshilgan bo’lardilar.” [“Adabiyot” 11-sinf uchun darslik, 1-qism:119]

Yuqorida keltirilgan fikrlar Xondamirning “Makorim ul-axloq” asaridan olingan. Parchada Alisher Navoiyning naqadar buyuk insonligi va unga nisbatan muallifning cheksiz hurmati aks etgan.

Biz adabiyot fani bilan bir qatorda boshqa fanlarga ham e’tibor qaratish zarur deb bildik. Shu bois “Tarbiya” fani darsliklarini ham ko’zdan kechirdik. Ularning har birida Alisher Navoiy hikmatlaridan unumli foydalanilgan ekan. Hikmatli so’zlarni izohlash asnosida o’quvchilarning ma’naviyati boyib borishi shubhasiz. Bundan tashqari, 4-sinf “Tarbiya” darsligida “Sher va Durroj” hikoyati ham berilgan ekan. 9-sinf “Tarbiya” darsligida esa “Kelajakni ko’rgan Navoiy” matni berilgan. Unda zamonaviy qurilmalar hamda Alisher Navoiy asarlarida berilgan qiziqarli ma’lumotlar o’zaro qiyoslangan. Natijada o’quvchilar uchun yangilik kasb etgan g’oyalar vujudga kelgan.

O’rta umumta’lim maktabi “Adabiyot” darsliklari tahlilidan shu narsa aniq bo’ldiki, Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyati haqida ko’plab tarixiy va zamonaviy manbalardan foydalanar ekanmiz. Bu manbalar bizga ulug’ shoirimiz shaxsiyati haqida mukammalroq ma’lumot olishimizga yordam beradi. Shu o’rinda ba’zi mulohazalarni ham bildirib o’tmoqchimiz:

1. Mavzu Alisher Navoiy hayotining o’rganilishi borasida bo’larkan, eng ishonchli manba ulug’ shoirimizning asarlari hisoblanadi. Navoiyning qanday inson bo’lganligi, har xil hayotiy vaziyatlarda qanday yo’l tutganligi o’zi yozgan asarlaridan ma’lum bo’ladi. Adabiyot fani o’qituvchilari Alisher Navoiy asarlarining muxlisi sifatida o’quvchiga ijobiy ta’sir ko’rsatishi o’quv mashg’ulotlari sifatini ko’tarishiga ishonamiz.

2. Alisher Navoiy hayot yo’lining o’qitilishida “El desa Navoiyni” kitobi, shubhasiz, muhim o’rin tutadi. Biz bu to’plamdan unumli foydalanishimiz kerak. Masalan, 1-sinf “Ona tili va o’qish savodxonligi” darsligiga “Alisher va bulbul” rivoyatini kiritish kerak. Navoiy taxallusi tanlanishiga ko’rsatilgan bu sabab kelajakda ulug’ shoir ijodini o’rganish uchun kalit vazifasini o’tasa, ne ajab? 5–7-sinf o’quvchilari uchun, nazarimizda “Olib keling!” rivoyati mos tushadi. Rivoyatdagi shoirning topqirligi va do’stining fe’lini yaxshi bilishi o’quvchilarni e’tiborli va ziyrak bo’lishlariga xizmat qiladi deb hisoblaymiz. Yuqori sinf o’quvchilari uchun “Bosh va til”, “Sharaffi burch”, “Haddingdan oshsang mozorga bor!” rivoyatlarining kiritilishi ma’qul tadbirlardan biri bo’ladi, chunki aynan yuqori sinflarda o’quvchilar kelajak hayotlari haqida jiddiyroq o’ylashadi, ularga ibrat bo’luvchi hikoyatlar qiziqarli va foydalidir. 9-sinf “Adabiyot” darsligiga esa “Shoir jilovdori” rivoyatini kiritish juda zarur, negaki bu sinfdagi “Xamsa” va xamsachilik an’analari borasida so’z boradi. Turkiy tildagi “Xamsa”ni tamomlab, taqdim etgan ijodkorni adolatli va adabiyotga chin muxlis bo’lgan hukmdor o’z otiga mindirib, jilovdor sifatida shahar ko’chalarini aylantirgani tinglovchining Alisher Navoiyga va “Xamsa”ga bo’lgan hayratini oshiradi. O’quvchi “Farhod va Shirin” dostonidan olingan parcha mutolaasiga jiddiy kirishadi.

3. 10-sinf “Adabiyot” darsligida Alisher Navoiy asarlari haqida ma’lumot berilgan, zamondoshlarining fikrlari keltirilgan. “Saddi Iskandariy” haqida oliy ta’lim muassasalarida qo’llanuvchi “Navoiyshunoslik” darsligidan parcha keltirib o’tilgan. Yana o’quvchilar Alisher Navoiy qalamiga mansub qaysi asarlarni o’qiganligi haqida ma’lumot beruvchi jadvalni to’ldirishlari kerak bo’ladi. Bunday topshiriq sababli o’quvchi o’z-o’zini imtihon qiladi, shoir asarlaridan ko’proq mutolaa qilishga intiladi. Nazarimizda, shu kabi topshiriqlarni ko’paytirish zarur.

4. Alisher Navoiy hayot yo’li mavzusidagi darslarda o’qituvchilar, nazarimizda, faqat darslik bilan cheklanib qolmasliklari kerak. G’azal mulkingning sultoni haqida ma’lumot beruvchi ko’plab qo’shimcha adabiyotlardan faol foydalanish mumkin. Masalan, “Navoiy zamondoshlari xotirasida” kitobi. Unda Alisher Navoiyni o’z hayotida ko’rib, suhbatlashgan insonlarning fikrlari berilgan. Bu o’quvchilar uchun juda qimmatli ma’lumot hisoblanadi. Yana bir adabiyot – ustoz Omonulla Madayevning “Navoiy suhbatlari” kitobi. Qo’llanma aynan o’qituvchilar uchun mo’ljallangan bo’lib, Alisher Navoiy shaxsi haqida qanday tushuncha berish masalasiga javob berilgan. Shu o’rinda bir manbani tavsiya qilmasdan o’tib ketolmayman: Boqijon To’xliyev va Dilfuza To’xliyevaning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag’ishlangan albomlari. Unda zaruriy ma’lumotlar va ko’rgazmalar berilgan. Suratlar ichida eng diqqatga sazovori Navoiy chizgan zanjirband sher rasmi. O’qituvchi unga, albatta, izoh berishi kerak

deb o'ylayman. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro yozishmalari asosida dunyoga kelgan

“Sarvning soyasida so'ldi gul, netmoq kerak?”

Sarvdin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak”

baytining tarixi yoki Pahlavon Muhammad nomi bilan bog'liq

“Har qayon boqsam, yuzumga ul quyoshdin nur erur,

Har sori qilsam nazar, ul oy manga manzur erur”

matla'li g'azali voqeasi, shubhasiz, o'quvchilarning Navoiy shaxsi va ijodiga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Fikrlarimizga xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, Alisher Navoiy hayot yo'lini o'qitishda tarixiy manbalarga qanchalik ko'p va o'z o'rnida murojaat qilsak, kelajak navoiyshunoslarini yetishtirishga o'z hissamizni qo'shgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. El desa Navoiyni. T.: Cho'lpon, 1991
2. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.: G'afur G'ulom nashriyoti, 1985
3. B.To'xliyev va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinf o'quvchilari uchun. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018
4. B.To'xliyev va boshqalar. Alisher Navoiy hayoti va ijodi(albom). – T.: Bayoz, 2013
5. O. Madayev. Navoiy suhbatlari. – T.: O'qituvchi, 2018
6. Q.Yo'ldoshev va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari uchun. – T.: O'zbekiston, 2019
7. S.Shermuxeimedova va b. Tarbiya. 4-sinf uchun darslik. – T.: O'zbekiston, 2020
8. Sh.Sattorov va b. Tarbiya. 9-sinf uchun darslik. – T.: O'zbekiston, 2020
9. Z.Mirzayeva va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinf o'quvchilari uchun. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2022

KEYS TEXNOLOGIYASINING ADABIYOTGA KIRIB KELISHI

Munisa Qosimova

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO'TAU o'qituvchisi
munisakosimowa77@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada keys texnologiyalarining asosi bo'lgan “Case study” usulining paydo bo'lishi, qanday o'rinlarda qo'llanilishi hamda qanday ahamiyat kasb etishi haqida so'z boradi.

Abstract: In this article, the basis of case technologies is case the emergence of the study method, where it is used and how it is said that it will gain importance.

Kalit so'zlar: Garvard, case study, Suqrot, casebook, huquq, biznes, iqtisod, muammoli vaziyat, o'qitish usuli.

Keywords: Harvard, case study, Sugrot, casebook, law, business, economy, problem situation, training method.

Har bir jamiyat va zamon o'ziga yarasha pedagogik qarashlar tizimiga ega bo'ladi. Negaki muayyan zamon va makonda yashayotgan kishilarning ta'lim- tarbiya haqidagi yetakchi fikrlari, ideallari uning pedagogikasida aks etgan bo'ladi. [Yo'ldoshev, 2023: 25] Bugungi kunda o'quv faoliyatida o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini ta'minlash, ta'lim oluvchilarning mustaqil bilim olishi hamda fikrini erkin bayon qila olishini rivojlantirish ta'lim oldida turgan muhim vazifardan biri hisoblanadi.

Inson umri davomida yoki ish faoliyati davomida turli xil muammolarga, vaziyatlarga duch keldi. Muammoli vaziyatga yechim bera olish, to'g'ri yo'l tanlay bilish o'sha faoliyat egasining bilimi, mahoratiga bog'liq. Muammoli vaziyatlardagi holatni o'rganuvchi va unga amaliy yechim beruvchi “case study” kelajakda vujudga keluvchi muammoli vaziyatlarning yechimini o'rgatuvchi, yangi yechimlarni ishlab chiqishga yo'naltiruvchi texnologiya hisoblanadi. Keys texnologiyasining asosiy maqsadi o'quv

guruh o’quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish. “Case study” (Keys stadi) texnologiyasi mavzuni mustaqil o’rganish, muammo mohiyatini aniqlash, o’z nuqtayi nazarini himoya qilish, mantiqiy xulosa chiqarish, ma’lumotlarni taqqoslash, umumlashtirish va tahlil qilish kompetensiyalarni shakllantirishiga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Bunda o’quvchilar faoliyati muammolarni hal qilish yo’llarini izlashga, murakkab vaziyatlarga taalluqli barcha fikrlarga o’z qarashlarini erkin bayon etishga yo’naltiriladi. [Kambarova, 2016: 16]

Case study usuli haqida aniqroq bilish uchun uning shakllanish tarixini o’rganmaslikning iloji yo’q. Case study birinchi marta Garvard universitetining huquq maktabida 1870-yilda Ch.C. Langdell tomonidan qo’llanilgan edi. Atamaning huquq sohasidan kirib kelganligini hisobga olib yondashadigan bo’lsak, o’tmishda qiyin qarorlar, murakkab vaziyatlarga duch kelgan odam holatini o’rganish orqali qaror qabul qilingan. Masalan, jinoyatni fosh qilish uchun, jinoyat sodir etilgan holat bor detallari bilan o’rganilgan. Bu esa huquq maktablarida o’qitish usuli bo’lib xizmat qilgan. Masalan, 15 yoshli Murod ismli o’quvchi sinfdoshi Saidning shaxsiga tegadigan so’zlar bilan haqoratladı, tortishuv paytida Saidning ko’zoynagini sindirdi, telefonini zo’rluk bilan tortib oldi. Said ertasi kuni telefonini so’rganida Murod telefonni olganligini tan olmadi. Said sudga murojaat qildi. Bu keysni o’qituvchi o’quvchilarga taqdim qiladi. O’quvchilar holatni o’rganib chiqishadi hamda qonuniy asosda yechim topishga harakat qilishadi. Keys usuli talabalarga murakkab muammoni tezda anglash, tezda oqilona yechim topish va bu yechimni boshqalarga qisqa va samarali tarzda yetkazish qobiliyatini beradi. O’quvchilarning qiziqishini uyg’otgan holda, keys usuli kasbiy masalalarga qiziqishni kuchaytiradi.

Case usuli Garvard yuridik maktabida Christopher Columbus Langdell tomonidan ilgari surilgan Suqrotiy tamoyillarga (Suqrot o’z-o’zini aks ettirish va e’tiqodlarini, taxminlarini tanqidiy tekshirishni yoqlaydi. Inson o’zining maqsadi hamda strategiyalarini muntazam ravishda so’roq qilib, o’z ustida ishlashi) asoslangan o’qitish usuli bo’lgan casebook (amaliy ish uslubiga o’xshash, AQSH huquq maktablarida asosiy o’qitish usuli hisoblanadi, huquqiy qoidalarining o’ta mavhum xulosalarini o’rganishdan ko’ra amaliy ishlar bilan shug’ullanish) usulidan rivojlandi. Casebook usuli singari, keys usuli talabalarini qiyin muammoga duch kelgan haqiqiy shaxs rolini olishga chaqiradi.

1920-yilda Garvard biznes-maktabi (HBS) o’qituvchilari yuristlarning o’qitish tajribasiga tayanib, iqtisodiy amaliyotdagi aniq vaziyatlarni tahlil etish va muhokama qilishni ta’limning asosiy usuli etib tanlashganidan keyin mazkur o’qitish uslubi keng tatbiq etila boshladi. Turli-xil vaziyatli mashqlar to’plangan ilk kitob 1921 yilda Kouplend va Garvard biznes maktabining rahbari Volas Donam homiyligida chop qilingan. Keys texnologiyasining rivojlanishida Garvard va Manchestr maktablari alohida ahamiyatga egadir, ular bir-biridan qo’llanish usullari orqali farq qiladi. Keys-stadi usuli birinchi marotaba ijtimoiy fanda Frederic le Play tomonidan 1929-yil oila byudjeti statistikasini hisoblashda qo’llangan. Keyinchalik keys-stadilar ijtimoiy fanlarda yangi nazariyalarni yaratishda sotsiologlar Barney Glaser va Anselm Strauss tomonidan 1967-yil, “asoslangan nazariyada” tadqiqot metodi sifatida qo’llanilgan. XX asarning boshlarida Garvard maktabining o’qituvchilari darslarida ma’ruza o’qish jarayonida fikrlashga undovchi masalalarni to’liq tushuntirmaganlar, bu masalarga javoblarni talabalarining o’zlari toptirishga harakat qilganlar va talabalarining bildirgan yechimlarini qayd qilib borganlar. Bu jarayon davomida turli hil muammolarni ham kiritib, talabalarini yechimlarni topishga undaganlar. XX asrning 70-80 yillariga kelib ushbu texnologiya dunyo bo’ylab keng tarqaldi. Keys-stadi texnologiyasi 1990-yillarning ikkinchi yarimda Rossiyalik mutaxassislar tomonidan ikkinchi bor o’rganila boshlandi. Iqtisodiyot sohasida olib borilayotgan keng ko’lamdagi islohatlar natijasida, zarur paytda mustaqil va to’g’ri qarorni qabul qilib, qiyin bir holatdan chiqaradigan, to’g’ri tavakkal qila biladigan iqtisodchilarga talab keskin oshdi. Buning natijasida ko’plab oliy ta’lim muassalarida o’qitilayotgan fanlarda keys texnologiyasi qo’llanila boshlandi, shuningdek, iqtisodiyot sohasiga yangi yo’nalishlar qo’shildi: menejment, marketing, sotsiologiya, siyosatshunoslik va boshqalar. Ushbu yo’nalishlar orqali ta’lim sohasiga interaktiv o’qitish uslublari kirib keldi. [Rabbimova, 2022.] Hozirda aynan keys uslubida o’qitiladigan o’quv dargohlari ham talaygina: Garvard biznes maktabi, IESE biznes maktabi, Kolumbiya biznes maktabi, Singapur menejment universiteti, Blavatnik hukumat maktabi, INCAE biznes maktabi, Haydarobod ICFAI biznes maktabi, Acton biznes maktabi, Amsterdam Hogeschool, Osiyo menejment institute, Hindiston boshqaruv instituti, Richard Ivey biznes maktabi, Garvard universitetidagi Jon

Kennedi hukumat maktabi, Nagoya savdo va biznes universiteti qoshidagi NUCB biznes maktabi, Virjiniya universitetidagi Darden biznes maktabi, Kolumbiya jurnalistika maktabi, Mailman jamoat salomatligi maktabi, Kolumbiya universiteti.

Adabiy tahlil adabiy ta'lim tizimining zaruriy bosqichi hisoblanadi. Taniqli metodist olim Q.Yo'ldoshev asardan tanlangan qismlar bo'yicha yo'naltiruvchi, obrazli hamda mufassal tahlil kabi turlari farqlanishi haqida hamda tahlilni muammoli usulda amalga oshirish haqidagi o'z qarashlarini ilgari suradi. [Yo'ldoshev, 1996: 117] Asar bilan tanishishi bilan o'quvchilarda tug'iladigan savolning o'zi muammoli o'rganish jarayonini tashkil qiladi. Tahlil jarayonidagi tortishuvlar o'quvchi faoliyatini o'rganilayotgan asar mazmuni, matn mag'zini yoritishga xizmat qilsa, muayyan samaradorlikka erishish kuzatiladi. Tahlilning bu turida savollarning afzalligi shundan iboratki, "birinchidan, o'quvchilar tahlilda qiyinchiliklarni his etadilar va uni yengishga intiladilar, ikkinchidan, tahlil bir maqsad tomon yo'naltirilib, o'quvchilar umumiy masalani hal qilishga imkoniyat beradigan yo'lni topishga harakat qiladilar" [Zunnunov, 1992: 118]. Xuddi shunday, muammoli ta'lim metodlarining usullaridan biri "case study" (Keys stadi) texnologiyasi mavzuni mustaqil o'rganish, muammo mohiyatini aniqlash, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish, mantiqiy xulosa chiqarish, ma'lumotlarni taqqoslash, umumlashtirish va tahlil qilish kompetensiyalarni shakllantirishiga xizmat qilish bilan ajralib turadi. Bunda o'quvchilar faoliyati muammolarni hal qilish yo'llarini izlashga, murakkab vaziyatlarga taalluqli barcha fikrlarga o'z qarashlarini erkin bayon etishga yo'naltiriladi. [Kambarova, 2016: 16]

"Kase-stadi" – o'qitish, axborot, kommunikatsiya va boshqaruvning qo'yilgan ta'lim maqsadini amalga oshirish va amal qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida kutilayotgan o'quv natijalariga kafolatli yetishishni vositali tarzda ta'minlaydigan, bir tartibga keltirilgan optimal usullari va vositalari majmuyidan iborat bo'lgan o'qitish texnologiyasidir. Keys-stadi – amaliy vaziyatlarni tahlil qilish va hal qilish asosida o'qitish usuli. [Doniyarova, 2017: 20]

Har qanday case study o'z tuzilishiga ega:

- vaziyat-muammo, badiiy asardan va hayotdan misol;
- vaziyatning konteksti – xronologik, tarix joy konteksti, harakat ishtiroklari o'ziga xosligi;
- muallif tomonidan keltirilgan izoh;
- case study texnologiyasi bilan ishlashda topshiriqlar va savollar to'plami;

Qaysi turga kirishidan qat'iy nazar case study texnologiyasi o'z ichiga yuqoridagi tarkibiy qismlarni oladi. Ularning to'g'ri ketma-ketlikda, zarur qonuniyatlar asosida joylashtirilishi texnologiya samaradorligini oshiradi. Shuning uchun case study texnologiyasini ishlab chiqish boshqichlarini alohida ko'rsatib o'tishni zarur.

Shu bilan bir qatorda, case study texnologiyasini ishlab chiqish bosqichlari mavjud:

- ta'lim maqsadini belgilash;
- talabalarining ta'limdagi yutuqlari natijalari uchun "ma'suliyat zonasi"ni aniqlash;
- mo'ljallangan o'quv natijalariga erishishni ta'minlaydigan pedagogik vazifalarni belgilash;
- mavzuga doir ta'limiy maqsadlar tizimida casening o'rnini belgilash;
- case mavzusiga bevosita daxldor bo'lgan institutsional tizimini izlash;
- vaziyat modelini tashkil etish yoki uni tanlash;
- tavsifni yaratish;
- qo'shimcha axborotni to'plash;
- yaxlit matnni tayyorlash;
- case study texnologiyasining taqdimotini tayyorlash, munozarani tashkil etish.

Keys texnologiyasi usullari keysda tavsiflanadigan (asarga oid) aniq vaziyatni o'rganishni voqelik bilan bog'laydi, shu bilan bir qatorda o'quvchiga muammoni hal etish bo'yicha vaziyatni tahlil qilish, taxminlarni shakllantirish, muammolarni aniqlash, qo'shimcha ma'lumotni yig'ish, taxminlarni aniqlashtirish va o'z yechimini topishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. F.T.Rabbimova. "Keys-stadi texnologiyasining rivojlanish tarixi". "Pedagogs" international research journal, 2022.

2. Gary Thomas. The case: generalization, theory and phronesis in case study. – University of Birmingham, UK. Oxford Review of Education, 2010.
3. Kambarova S. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. -T.: “Fan va texnologiya”, 2016.
4. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.
5. Yo‘ldoshev Q. Jilovlanmagan tafakkur mahsuli. – T.: Tafakkur nashriyoti, 2023.
6. Sh.Doniyarova. Yozuvchi hayoti va ijodini o‘qitishda keys-stadi metodidan foydalanish yo‘llari. -T.: “Toshkent zamin ziyo”, 2017.
7. <https://casestudies.law.harvard.edu>.

ADABIYOT O‘QITISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANI YO‘LGA QO‘YISH

Abdulla Mahmado‘stov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Masofaviy ta’lim kafedrası o‘qituvchisi
abdullamahmadustov@gmail.com

Annotatsiya: Abadiylikka daxldor badiiy asar yozish bir san’at bo‘lsa, uni o‘qitish ham bir san’atdir. Hech bir fan millat tafakkurni adabiyotchilik o‘stira olmaydi. Shuning uchun ushbu maqola adabiyot fanining boshqa fanlar bilan fanlararo integratsiyalashgan holda o‘qitish uchun amaliy ko‘rsatmalar hamda adabiyot o‘qitishda fanlararo integratsiyadan foydalanishning nazariy qirralari haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: integratsiya, fanlararo aloqa, integratsiya turlari, integrativ dars, adabiyot, ona tili, tarix, musiqa.

Abstract: Writing a work of art related to literature is an art, and teaching it is an art. No science can grow a nation’s thinking like literature. Therefore, this article contains practical instructions for teaching literature in interdisciplinary integration with other subjects, as well as theoretical aspects of using interdisciplinary integration in literature teaching.

Keywords: integration, interdisciplinary communication, types of integration, integrative lesson, literature, mother tongue, history, music.

Adabiyot o‘qitish samaradorligiga erishish hamda fanlararo integratsiyaning o‘rnini belgilash kun tartibidagi dolzarb muammolardan sanaladi. Negaki olamdagi barcha narsa-hodisalar o‘zaro uyg‘unlik va aloqadorlikda mavjud bo‘lgani kabi dunyoni o‘rganishning yo‘li bo‘lmish ta’lim jarayonida ham barcha o‘quv fanlari integrativ yo‘sinda o‘qitilishi zarur. Bundan adabiy ta’lim ham mustasno emas.

Ma’lumki, adabiyot fani birinchi navbatda ona tili predmeti bilan ajratib bo‘lmaydigan darajada yaqin aloqadorlikda mavjud. Negaki, adabiyot so‘z san’ati sifatida ona tiliga tayanadi, undan quvvat oladi. Ona tili darslarida badiiy matnlarning til xususiyatlarini adabiyot saboqlarida esa so‘zlarning ma’no tovlanishlari integrativlik asosida o‘rganish darslar samaradorligini oshiradi. Ona tili saboqlarini adabiy matnlar vositasida o‘qitish zarur. Adabiyot darslarida olingan nazariy ma’lumotlardan ona tili darslarida foydalanish bilimning mustahkamligini ta’minlaydi. Muayyan bir predmetni o‘qitishda o‘rganilayotgan mavzuning tabiatidan kelib chiqqan holda boshqa o‘quv fanlari bilan turli darajada integratsiya amalga oshiriladi. Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha, o‘quv fanlari o‘zaro aloqadorlik darajasi bo‘yicha a) bir tomonlama: b) ikki tomonlama: d) ko‘p tomonlama integratsiyalanishi mumkin. Bir tomonlama integratsiyalanishda bir xildagi o‘quv fanlaridagi mavzuni yoritishga xizmat qilishi mumkin bo‘lgan jihatlardan foydalanish kerak bo‘ladi. Masalan, adabiyot sabog‘idagi biror mavzuni o‘rgatishda qozoq yoki qoraqalpoq adabiyotidagi ayni shunga o‘xshash mavzudan foydalanilsa, bir tomonlama integratsiya yuzaga keladi. Agar adabiyot sabog‘idagi biror mavzuni o‘rgatishda ona tili, tarix yoki jug‘rofiya fanlaridan biriga doir ma’lumotlar ishlatilsa ikki tomonlama integratsiya paydo bo‘ladi. Bordi-yu, adabiyot darsidagi qaysidir mavzuni yoritishda ikkitadan ortiq fanga tegishli ma’lumotlar qo‘llanilsa, ko‘p tomonlama integratsiya hosil bo‘ladi.

Bunda mutaxassislar shu integratsiya terminining mohiyatini ochish uchun turli fikrlarni bayon etadi. Bizning fikrimizga monand ba'zi dunyo olimlarining qarashlari quyidagicha: "O'quvchilarda olam haqida yaxlit tasavvur hosil qilish orqali ularning aqliy rivojlanishiga erishish maqsadida ta'lim mazmunining tarkibiy unsurlari o'rtasida uzviy aloqadorlik bo'lishini ta'minlash jarayoni ta'limdagi integratsiya deyiladi". Ta'lim tizimidagi integratsiya o'quvchilar bilimining takomillashuvida ola quroq va chala-chulpa bo'lmasligi, ularning yaxlit bilim va universal insoniy hamda milliy qadriyatlar egasi bo'lishini ta'minlaydi. Turli davrlarda ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlikdan foydalanish muammosiga Ya. A. Komenskiy, I.G. Pestalotsi, J.J. Russo, L.N. Tolstoy, K.D. Ushinskiy, I.G. Reves, I.D. Zverevlar; o'zbek olimlaridan R. Mavlonova, N. Rahmonqulova, S.Dolimov, V.Qodirov, A.Zunnunov, H.Ubaydullaev, J.Esonov, N.Hotamov, Q.Yo'ldosh, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova, K.Abdullaev, V.Qodirov, R.Saidova, M.Suyunova, G.Rahimova, K.Mavlonova kabi olimlar munosabat bildirganlar.

Adabiyot va ona tili o'quv fanlarini badiiy matn orqali o'zaro aloqadorligini belgilashda bir necha asosiy yondashuvlar qatori kommunikativ yondashuv ham alohida o'rin tutadi. Badiiy matnning estetik ta'siri emotsional-ekspressiv til hodisalari, badiiy tasvir vositalari yoki she'riy san'atlar yordamida hosil qilinadi. Professor Q.Yo'ldoshev bu xususda "His etilmagan, anglanmagan go'zallik ma'naviyat shakllanishiga xizmat qila olmaydi" deb ta'riflaydi. Tilning asosiy funksiyasi kommunikatsiya – xabar qilish ma'nosida kelib, ta'sirlilik esa kommunikatsiyaga qo'shimcha bo'ladi: bayon qilinayotgan fikrga qo'shimcha ravishda xursandchilik, xafa bo'lish, erkalanish va hokazolar ham qo'shiladi. Demak, ona tili darslarida mashq materiali sifatida berilgan badiiy matnlarga ta'limiy va tarbiyaviy jihatdangina emas, balki estetik ta'sir nuqtai nazardan qarash ham maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunga o'xshash yondashuv o'qituvchini ikki o'quv fanini o'zaro integratsiyalashga undovchi omil ekani ko'rinadi.

O'quv materiallari integratsiyasining uch ko'rinishi mavjudligi aytiladi:

1. Bir o'quv fani ichidagi integratsiya. Bunda bir predmetga doir tushuncha, bilim, ko'nikmalar o'rtasidagi aloqadorlik ta'minlinishi ko'zda tutiladi.
2. Fanlararo integratsiya. Bunda ikki yoki undan ortiq fanlarning tushuncha, bilim va ko'nikmalari o'rtasidagi integratsiya anglashiladi.
3. Transfanlararo integratsiya. Bunda asosiy o'quv fanlari bilan qo'shimcha ta'lim mazmuni o'rtasidagi integratsiya tushuniladi.

O'zbek ziyolilari va faylasuflarning bir qator ilmiy ishlari hozirgi bosqichda Rossiya ta'lim tizimidagi integratsiya jarayonlarini o'rganishga bag'ishlangandek go'yo. Ularni quyidagi tamoyillar asosida tasniflash mumkin.

Ta'limning pedagogik jarayonga singib ketgan didaktik (pandona) tamoyil sifatida integratsiyasini A.Y. Danilyuk o'rgangani ilmda ma'lum. Umumiy o'rta maxsus va oliy kasbiy ta'limda integrativ yondashuvni qo'llash D.A.Artemeva, M.N.Berulava, I.G.Eremenko, Y.V.Bondarevskaya, V.A.Slastenin va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Boloniya o'quv jarayonida Rossiya ta'lim tizimining jahon ta'lim makoniga integratsiyalashuvini I.Gretchenko, B.L.Vulfson, I.G.Timoshenko, T.S.Kashlacheva va boshqalar o'rganganlar.

Ilmiy pedagogik jarayonda ham fan ichidagi, ham fanlararo aloqalarni boshqarish, integrallashgan kurslar, bloklar va platformalarni shakllantirilib, A.Ignatova, V.M.Maksimova, N.M.Belyankova, I.B.Bogatova va boshqalarning ilmiy tadqiqot ob'ektiga aylandi. Ikki turdagi bilimlarning (ilmiy va gumanitar) hayot va ta'limda integratsiyalashuvi muhimdir – deb yozgan edi, A.A.Salamatov, Ye.A.Sokolkov va boshqalar.

Integratsiya ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etishning sharti sifatida uchta o'zaro bog'liq yo'nalishga asoslangani e'tiborni tortadi: ekologik yondashuv, mintaqaviy yondashuv, poliartistik (ko'p madaniyatli) yondashuvdir.

Ta'limdagi integratsiya, aynan, shu tizimini rivojlantirishda pedagogik, ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillarning o'zaro ta'siri hamda bu sohada an'analari innovatsiyalarning birgalikda yashovchanligiga xizmat qiladi. O'quvchilarning adabiyotdan oladigan bilimlariga tayanish qonuniyati ajratilib, unga ko'ra badiiy matnning til xususiyatlari ikki o'quv fani bo'yicha beriladigan bilimlar doirasida muvofiqlashtiriladi. Masalan, ona tili darslarida so'zning ko'chma ma'nosi haqida gap ketganda, badiiy matn orqali adabiyotdan o'tiladigan ko'chim haqidagi nazariy ma'lumotga muro-

jaat etish mumkin. Omonim soʻzlar oʻrganilgandan soʻng badiiy matndan tajnisni toptirish va uning badiiy qiymatini sharhlash mumkin.

A. Zunnunov va A. Aliyevlarning “Adabiyotni boshqa gumanitar fanlarga bogʻlab oʻrganish” nomli metodik qoʻllanmasida toʻgʻri koʻsatilganidek, maktabda har bir oʻquv fanini, jumladan, adabiyotni oʻrganishda oʻquvchilarning anglash, fikrlash, ayniqsa, nutqiy faoliyati alohida oʻrinni egallashi haqida fikrlar bor. Shu sababli darslarda oʻquvchilardan adabiy matnni toʻgʻri oʻqish, anglash, oʻqiganlarini amaliy tajribada bevosita qoʻllash malakalarini oʻstirishga ahamiyat beriladi. Shu bilan birga ularda obektiv hayotdagi voqea va predmetlar orasidan muhimlarini ajratib olish, belgi va xususiyatlarga qarab, ularni guruhlantirish koʻnikmasi ham tarbiyalab boriladi. Shu boisdan ham adabiyotni boshqa gumanitar fanlar – ona tili, tarix, tarbiya, geografiya va estetik yoʻnalish fanlari – tasviriy sanʼat, musiqa bilan bogʻlab oʻqitiladi.

Adabiyot darslarida oʻrganiladigan nazariy tushunchalar, ularni oʻrgatish usullarini aniqlash, adabiy taʼlim mazmunini ona tili taʼlimi mazmuni bilan integratsiyalash tadqiqotning muhim jihati hisoblanadi. Ishda mazkur masalalar 6-sinfidagi adabiyot darsligida oʻtilayotgan nazariy maʼlumotlar, darslik-majmualarida asarlar yuzasidan keltirilgan savol va topshiriqlar tahlili asosida aniqlashga harakat qilinadi.

Magistrlik dissertatsiyasida 6-sinf darsliklaridagi nazariy maʼlumotlar va har bir asar yuzasidan berilgan savol va topshiriqlar tahlilga tortilgan. Adabiyotdan oʻtiladigan mavzular bilan integratsiyalanmagan holatlar koʻrsatildi. Oʻquv fanidagi muvofiqlik, eng avvalo, ona tili va adabiyot dastliklaridagi taʼlim mazmunida hal etilmaganligiga eʼtibor qaratildi. 6-sinf “Adabiyot” darsligida oʻrganilgan badiiy tasvir vositasi haqidagi bilimlarni mustahkamlash maqsadida asar yuzasidan ularni eslash, vazifasini aniqlash, tasvirda tutgan oʻrniga baho berish, ramziy-majoziy maʼnosi bor-yoʻqligini aytish, keltirilgan badiiy asardan misollar topish kabi tadbirlarga eʼtibor qaratiladi.

Integratsiyali darslarni tashkil qilish yuzasidan yuqorida bildirilgan fikr mulohazalardan quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1. Oʻquv dasturlarida oʻzaro uygʻunlashgan nuqtalarni vujudga keltirishga asoslangan integratsiya, yaʼni mavzulararo uygʻunlikni taʼminlash. Tarix va adabiyot, milliy istiqlol gʻoyasi, botanika faniga oid mavzu matnlarni ona tili darslarida berilishi maqsadga muvofiqdir.

2. Modullashgan integratsiyada turdosh oʻquv fanlariga oid bilim va tushunchalar bir tizimga solingan holda beriladi.

3. Mavzulararo integratsiya: bunda ayni bir kurs doirasida beriladigan oʻquv materiallari boshqa bir kurs doirasidagi mohiyatan yaqin boʻlgan oʻquv materiallari bilan uygʻunlashtiriladi.

Oʻquv fanlari va mavzularni integratsiyalashning ilmiy, pedagogik asoslarini ishlab chiqish natijasida taʼlim samaradorligi oshadi hamda ortiqcha kuch, zoʻriqish sarflanishlarining oldi olinadi. Bugundagi taʼlimning maqsadi barcha imkoniyatlarini yuzaga chiqara oladigan ijodkor shaxsni tarbiyalashdan iborat. Ana shu maqsadni amalga oshiradigan-tizim ichida oʻzgarishlar qilishni taqozo etadigan «innovatsion» tushunchadir. Bu tushuncha yangilik maʼnosini bildirib, taʼlim islohotlarida nazarda tutilgan taʼlimda totalitarlikdan demokratik taʼlim tizimiga oʻtish, shaxsning qiziqishlari, qobiliyatini hisobga olish, taʼlimni insonparvarlashtirish, taʼlim tizimini jamiyatning iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish, bilimlarni chuqur oʻzlashtirishni taʼminlaydigan taʼlim tizimini shakllantirishga sharoit yaratish kabilarni hisobga olish zarur.

Aytish joizki, til hodisasining poetik jihati oʻrganilgandan soʻng uning yangi jihati – badiiy qiymat yaratish xususiyatiga oʻtish oʻquvchilarda adabiyotga boʻlgan qiziqishini oshiradi. Badiiylikni taʼminlovchi vositalar bilan amaliy maqsadlarda tanishish istagini uygʻotadi. Ayniqsa, ijod sir-asrorlarini oʻrganish, ijodiy topshiriqlarni bajarish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Oʻqituvchilar koʻpincha oddiy oʻquv matnlariga qanday munosabatda boʻlsalar, mashq materiali – badiiy matnlarga ham shunday munosabatda boʻladilar. Holbuki, “...davr ona tili darsliklaridan oʻquvchilarga oʻzbek tili qurilishi haqidagi bilimni emas, balki tom maʼnoda ona tili imkoniyatini egallash mexanizm va usullarini berishni taqozo qilmoqda”.

6-sinf oʻquvchilarining insho yozish uchun qaysi uslub turini tanlashlari insho mavzusiga bogʻliqlik kuzatiladi. Ular uslub haqida tushuntirish berilmasa-da, uslub turlari oʻrganilmagan boʻlsa ham turfa mavzular eʼlon qilinishi bilan yozma ishni koʻtarinki ruhda yozish kerak, degan fikrga kelishlari maʼlum boʻladi.

Oʻquvchilarning Vatan, ona haqida, bahor, kelajak toʻgʻrisida yozgan insholarida ichki hayajon,

to'liqlanish, faxr va g'urur tuyg'ulari sezilib turadi. So'zlar zamirida yashiringan ushbu ruhiy holatlar inshoni badiiylashtirishga undovchi qudratli omil bo'lib maydonga chiqadi. Tabiiyki, mavzuni yoritish jarayoni o'quvchilarni bo'yoqdor, ko'tarinki so'zlar, so'z shakllari va gaplar bilan o'z tuyg'ularini bayon etishga da'vat qiladi.

Adabiyot darslarida o'rganilgan nazariy tushuncha va ma'lumotlardan integratsiyalash asosida foydalanilgan holda badiiy matnning til xususiyatlarini o'rganish mazmuni yaxlit bir mexanizmni tashkil etishi kerak. Bu mexanizm, birinchi navbatda, ta'lim maqsadlariga mos ravishda tanlanadigan bilimlarni o'rgatish, ularni ko'nikma va malakalarga aylantirish uchun xizmat qiladigan ish turlari izchilligi yordamida ta'minlanishi zarur.

O'qituvchi badiiy matnda so'z va so'z shakllarini ishlatish mahoratiga o'quvchilarning e'tiborini tez-tez qaratib tursa, bu ishlar ularda ijobiy odatlar, tegishli malakalarning shakllanishiga yordam bergan bo'ladi. Matndagi badiiy tasvir vositasini topish va izohlashga doir savol hamda topshiriqlar o'quvchilarda til hodisalariga nisbatan yangicha qarashni yuzaga keltiradi, ularning fikrlashini badiiy ijod sir-asrorlari sari yo'naltiradi; savol va topshiriqlar o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otadi, hayot lavhalarini asosida qanday badiiy-tasvir vositalari bilan fikr yuritish, obraz yaratish mumkinligidan saboq beradi.

Bu borada yana quyidagilarga a'lohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. Har bir o'qituvchi o'zining mutaxassislik fani bo'yicha integratsion dasturlarni ishlab chiqadi.
2. Metodik kengashda ko'rib chiqilgach, barcha fan dasturlari umumlashtirilib yagona ishchi dastur ishlab chiqiladi.
3. O'qituvchi o'zining taqvim-mavzu rejasiga fanlararo bog'lanish nomli ustunni kiritish orqali bog'lanadigan fan va mavzular aks ettiriladi va foydalanish usullari ko'rsatiladi.

Yuqoridagi misollar asosida bir necha o'quv predmetlari yoki o'quv fanlariga oid mavzularni uyg'unlashtirgan integrativ dasturlar asosida o'quv muhitini tashkil etish o'zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Барсукова В. Г. <https://nic-snail.ru/pedagogu/articles/integrirovannoe-obuchenie> «Снейл» - Массовые дистанционные образовательные конкурсы для детей и педагогов.
2. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari., T.: O'qituvchi. – 1996. B.68.
3. Барсукова В. Г. <https://nic-snail.ru/pedagogu/articles/integrirovannoe-obuchenie> «Снейл» - Массовые дистанционные образовательные конкурсы для детей и педагогов.
4. Зуннунов А., Алиев А. Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.72.
5. Абдуллаев К. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўргатиш жараёнида фанларaro интеграциядан фойдаланиш. – Тошкент: 2021. – Б.31.

TO'G'RI FIKRLASH EZGULIKNI ANGLASHDIR

Oysuluv Musurmonkulova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada umumta'lim maktablarida adabiy ta'limda tarbiyaviy maqsad ustunligi, o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish, bilimlarini hayotiy ko'nikmalarga uyg'unlashtirish, asoslari haqida so'z boradi. Shuningdek, ilg'or xalqaro tajribalar, kompetensiyaviy yondashuv asosida o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirish, lateral-kreativ fikrlarini shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion metodlarini joriy etish ustuvorligi ortdi. Maqolada, yoshlarning turli vaziyatlarda yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal etishga o'rgatishga qaratilgan va ta'lim sifatini oshirishga erishish yuzasidan metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: ijodkorlik, lateral fikrlash, anglash, shaxsiy, ota, bola, ona, nabira, koʻnikma, muammo.

Abstract. The article introduces the priority of the educational goal in literary education in general education schools, the expansion of students’ thinking, the development of life skills, the integral connection of knowledge with life skills, and its foundations. Also, on the basis of advanced international experience and a qualified approach, the priority of introducing innovative methods aimed at the spiritual-ethical and intellectual development of the young generation, and the formation of lateral-creative thoughts has increased. The article aims to teach young people to independently solve problems that arise in various situations and gives methodological recommendations for improving the quality of education.

Keywords: creativity, lateral thinking, awareness, personal, father, child, mother, grandchild, skill, problem.

Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yoʻlida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kela-jagimiz davomchilari boʻlmish yoshlarning tafakkurini, ijodiy gʻoyalari va ijodkorligini har tomonlama rivojlantirish, ularning bilim, koʻnikma va malakalarini qoʻllay olishga yoʻnaltirish hayotiy zaruratga aylandi.

Shuningdek, hozirgi vaqtda maktab bitiruvchisini kelgusi hayotga qanday tayyorlash kerakligi haqidagi qarashlar oʻzgarmoqda, kasblar soni ortmoqda. Shuning uchun, qaysi kasb egasi boʻlmasin, oʻquvchilar fanlardan egallagan bilim va koʻnikmalarni turli vaziyatlarda foydalanish, hayoti uchun muhim boʻlgan ezgulik fazilatlarini rivojlantirishga eʼtibor qaratilmoqda.

Binobarin, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni-ga muvofiq taʼlim muassasalarida taʼlimni isloh qilishning ustuvorligini oshirish, Oʻzbekiston Respublikasining 2030-yilgacha PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilgʻor mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish pirovardida oʻsib kelayotgan yosh avlodni maʼnaviy-axloqiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish belgilangan.

Maʼlumki, 2022-yilda Oʻzbekistondagi taʼlim sifati xalqaro PISA dasturi doirasida baholandi. Oʻzbekistonning xalqaro dasturda ishtiroki oʻqituvchilarni ancha sergaklantirdi, fan standart talablarini tashqaridan koʻrish imkonini berdi, dasturlarni xalqaro dasturlarga moslashtirish yuzasidan davlat tashkilotlariga vazifalar belgiladi.

Tanlov natijalar maqtanarli boʻlmasa-da, bizga boʻshliqlarimizni aniqlash uchun yaqqol, yetarlicha fakt taqdim etdi. Shunga muvofiq, oʻqituvchilar adabiy jarayonlarda topshiriqlarni kreativ, tanqidiy fikrlashlarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar yaratish, lateral fikrlarini shakllantirish va bu borada, oʻzaro tajribalar almashinish yuzasidan maqsadli oʻquvlar tashkil etildi. Zero, xalqaro tadqiqotlarda bejizga, maktablarda taʼlim sifati oʻqituvchilarning kasbiy darajasiga bogʻliq, deb aytishmaydi.

Ushbu maqolada aynan yoshlarning lateral fikrlarini shakllantirish va adabiy jarayon orqali savodxonlik koʻnikmalarini rivojlantirishda qoʻllaniladigan usullar haqida soʻz yuritiladi.

Jumladan, fikrlash oʻz atrofida kelgusi strategiyasi haqida qarashlarini aniqlashtirish, ustunlikni tanlash, jamiyatda faolga harakat qilish, bilimlariga asosanib qarorini himoya qilish kabi qobiliyatlarni birlashtiradi.

Darhaqiqat, “Fikrlarda, shaxs xohlagan vaqtda oʻzgarishiga yordam beruvchi oʻzgaruvchan va qayta tugʻiluvchi kuch yashiringan” [Allen, 2019: 5]

Xoʻsh, fikrlash oʻz nima, fikrlash turlari va xususiyatlari nimadan iborat? kabi savollarga oydinlik kiritib oʻtsak. Manbalarda, fikrlash yuzasidan turlicha qarashlar mavjud. [<https://xabardor.uz/kr/post/fikrlashning-15-turi-va-ularning-qanday-ishlashi-haqida>]. Misol uchun, deduktiv fikrlashda xulosa chiqarishga, tanqidiy fikrlashda tahlil qilish, baholashga, induktiv fikrlashda dalillarni oʻrganishga, analitik fikrlashda ratsional ketma-ketlikda axborotni ajratish, ijodiy fikrlashda yangi gʻoyalarni yaratishga, konvergent fikrlashda qarama-qarshi fikr yuritishga, konseptual fikrlash oʻz-oʻzini baholashga asoslanadi.

Inson fikrlashi suhbatlarida namoyon boʻlarkan, yoshlarning fikrlarini yashirin tutishi, aytmaslikni maʼqul koʻrishi kuzatiladi. Buni kamtarlik emas, “nuqson” sifatida baholash mumkin, chunki, fikrida ikkilanish kuchli boʻlishi yoki qarorlari noaniq boʻladi. Bugungi kun, bunday shaxsni chetga surib qoʻyadi. Oʻquvchilardagi fikrlashini rivojlantirish shuning uchun zarur. Adabiy jarayonlar fikrlarni

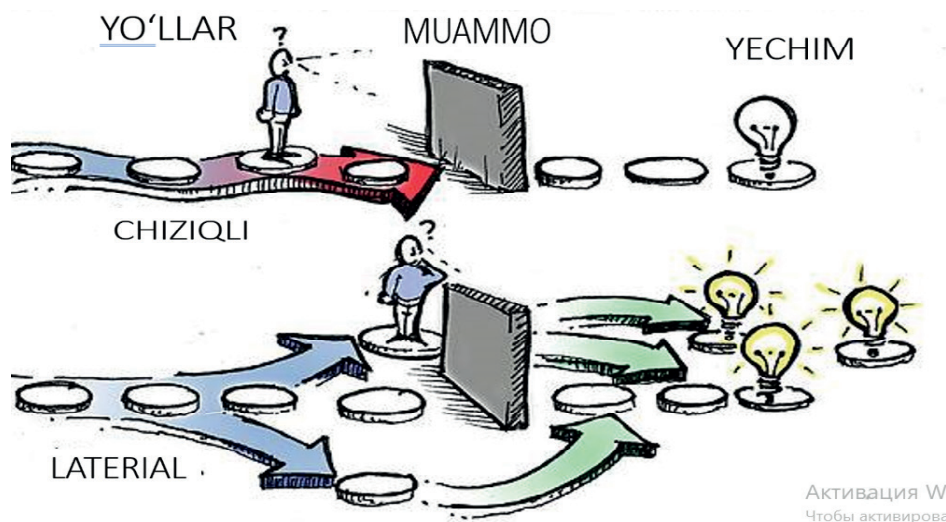
aniqlashtirish bilan birga, asarlar mohiyatini anglash, hayotda bu jihatlarda e'tibor berish, obrazlarning xarakterini anglash kabi tafakkurlarni saralaydi. Ilmiy asoslarga ko'ra, fikrlarda, o'zgaruvchan va qayta tug'iluvchi kuch yashiringan bo'ladi. Fikrlashning rivoji sharoit, muhit, atrofidagilar ta'sirida bo'lishi bilan birga inson o'z fikrlarining hukmronidir. Doimiy xayoliga turli fikrlar kelishi mumkin, ko'ngil istagan narsaga qarab xulosa qiladi. Ko'nglidagi eziguliklarni yaratishda ta'lim-tarbiya kabi omillarga bog'liqdir. Fikrlashni umumiy holatda ikkita turi sifatida ko'rib, to'g'ridan to'g'ri fikrlashni vertikal, yon tomondan turib fikrlash esa lateral fikrlash sifatida izohlanadi.

Lateral fikrlash (lotincha *lateralis* lateral) bu bizning mantiqiy fikrlashimiz ko'pincha e'tiborga olinmaydigan savolga maksimal yondashuvlardan foydalangan holda qutidan tashqarida fikrlash qobiliyati demakdir. Ya'ni, tanqidiy fikrlashda muammoga tahlil va tanqid orqali yondashilsa, lateral fikrlashda mantiqdan chetdan baholash tushuniladi.

Bu atama birinchi marta XX asrning o'talarida 1967-yilda nemis pedagogi Edvard de Bono tomonidan "Tafakkur san'ati: lateral fikrlash murakkab muammolarni hal qilish usuli sifatida" asariga kiritilgan. Tadqiqotchi ta'kidlaganidek, "Nazariyaning boshlang'ich nuqtasi inson tafakkuri xususiyatlariga tayanishdan iborat"dir. Tadqiqotchi, lateral fikrlashda mantiqdan qochishga, muammoning boshqa yo'llari borligini his qilishga chorlaydi, aql mantiq tomonidan nazorat qilinishini, ijodiy bilish jarayonida uning o'rnini ikkinchi darajali ekanligini ta'kidlaydi.

"Yanal(lateral) fikrlash naqshlarni qayta tartibga solish va yangi naqshlarni qo'zg'atishni o'z ichiga oladi. Yanal fikrlash ijodkorlik bilan chambarchas bog'liq. Ammo ijodkorlik ko'pincha natijani tasvirlash bilan chegaralangan bo'lsa-da, lateral fikrlash jarayonni tasvirlash bilan bog'liq". [de Bono, 2012. 4]

O'qituvchilar o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirishga yo'naltirilgan topshiriqlar ishlashda lateral fikrlashni nazarda tutish maqsadga muvofiqdir. Shunda, o'quvchilar, muammoning yechimi yuzasidan turli yo'llarni o'ylash ko'nikmalari shakllanadi.

Darslarda lateral fikrlashni rivojlantirish uchun De Bono maslahat beradi:

1. Mantiqiy fikrlash shakllaridan voz kechish.
2. Ruxsat berilgan narsaga shubha qilish.
3. Muqobil variantlarni umumlashtirish.
4. Yangi g'oyalar o'ylang va nima sodir bo'lishini bashoratlash.
5. Chiqib ketish uchun yangi kirish nuqtalarini topish.

Har qanday pedagogik texnologiyalar va metod topshiriqlarning natijaviyligi uni qo'llayotgan o'qituvchining bilimi, ijodiy va kasbiy mahoratiga bog'liqdir.

Keling, lateral yondashuvni biror mavzu asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida 7-sinf adabiyot fanidan Nabi Jaloliddinning "Ota" hikoyasini o'qishadi. Hikoya orqali o'quvchilar oiladagi turli vaziyatlar yuzasidan o'zaro fikr almashadilar.

Matn:

“Chol bu gapdan xabardor edi. Hali kampiri aytib berdimi, yoki bu yoqqa kelishayotganda kenjasi yetkazdimi, hozir eslayolmaydi.

- Qo’shimin urushma deganing ma’qul bolam. Ommalekin buning uchun xotiniyni urganing chakki-chol bir to’xtab oldi.

-Ayol kishiga qo’l ko’tarish – eng no’maqul ish. Ayniqsa, manovilarning oldi-da.

-U ikki yonboshida yuz-qo’llarini shilta qilib, konfet so’rayotgan nevaralariga ishora qildi. Kelin o’z qilmishidan xijolat bo’larmidi yoki doimo adolatli hukm chiqaruvchi qaynotasining gaplari va ehtimol, uning qilmishi uchun biron so’z aytolmay mung’ayib borayotgan erining ahvoli ta’sir qildimi, battar egilib borardi.

-Bo’lmasa uylaringdan baraka qochadi. Yana bizi urug’imizda bunday janjalkashlar yo’q – chol bir muddat jim qoldi.

-O’g’lim, yana bir marta xotiningga qo’l ko’ratsang, men sendan ranjiyman, bo’ptimi? O’g’li yerga qaragancha boshi bilan tasdiq ishorasini qildi” [7-sinf Adabiyot, darslik, 2022:100].

Matndan ko’rinadiki, bo’lgan janjalni chol qayerdan eshitganini muallif ochiq yozmagan. O’qituvchi, bunday tanish vazifalar haqida so’zlashdan, o’quvchining o’zini qahramon o’rniga qo’yib, matndagi otaning tasavvur, jarayondagi holatni baholash tuyg’ularini o’ylashga yo’naltiradigan topshiriq berish samaraliroqdir. O’quvchilar cholning qayerdan eshitgani yoki kelinining aybdorlik hislari haqida muhokama qilishadi. Misol uchun, “Muallif, nega, o’g’il va kelin o’rtasidagi janjalga tanbeh berishga otani tanlandi?”, “Ota, oiladagi kelishmovchilikni qayerdan eshitdi?”, “Qo’shni bilan, nega, urishib bo’lmaydi?”, “Otasi shunga ham aralashasizmi, erli xotin urushi doka ro’mol qurishi deyishgan-ku, deganida onasi. Ota nima degan bo’lardi, sizningcha?” kabi savollar berish mumkin.

O’quvchilarni besh guruhda sinektik hujum asosida o’quvchilarni qutidan chiqib fikrlashini va o’z g’oyalarini baholash qobiliyatini shakllantiradi.

Topshiriq: “Chol bu gapdan xabardor edi. Hali kampiri aytib berdimi, yoki bu yoqqa kelishayotganda kenjasi yetkazdimi, hozir eslayolmaydi”.

Savol: Sizningcha, chol, janjal voqeasini qayerdan bilgan bo’lishi mumkin?

“Sinektik hujum” usulidan foydalanish tartibi:

1. *Sinektika* – ko’pincha mos kelmaydigan elementlarning kombinatsiyasi.
2. *To’g’ridan-to’g’ri:* ular odatda shunga o’xshash muammolarni qanday hal qilishadi?
3. *Shaxsiy:* o’zini subyektning o’rniga qo’yishga urinish (qahramon, holat)
4. *Umumlashtirish:* muammoni ikki so’z bilan tavsiflash.
5. *Ramziy:* xayoliy yoki haqiqiy tarixiy qahramon bu muammoni qanday hal qiladi?

De Bononing so’zlariga ko’ra, bu usul fikrlarni harakatga keltirishga yordam beradi, shuningdek, stereotipik fikrlashdan xalos qiladi.

O’quvchilarga bu fikrlash usulini tartibi bo’yicha guruhlariga berishadi va ishlash tartibi yuzasidan, sinektik izohlash tushgan guruhga mos kelmaydigan tushunchalar asosida fikrlashni, shaxsiy va to’g’ridan to’g’ri izohlash guruhi ham mantiqqa mos kelmaydigan javoblar o’ylashni, ramziyda bir tushuncha asosida ifodalashni tushuntiradi.

Misol uchun, shaxsiy fikrlashdagi guruh o’quvchilari o’zlarini ota, nabira, bola va kelin o’rnida qo’yish asosida nostandart tarzda hal qilishi kerak bo’ladi.

O’quvchilar qaysi guruhda bo’lmasin, har qanday omillar muammoni hal qilish tasavvurlariga xalaqit qilmasligi asosiy mezon ekanligini bilish muhim.

Bunday vaziyatda, o’quvchilarning fikrlash doirasi kengayadi, asar g’oyasini buzib o’ylab ko’rishadi, nabira ham, ona ham aytmagan o’rinlardagi farazlar ustida fikrlashadi, bolasi va kelinining ko’rinishi, ya’ni yuz, mimika, uydagi muhitning o’zi otasiga bu tasavvurni bergan bo’lishi haqida bahslashadi.

1- guruh	<i>Sinektika</i>	Qo’shni devordan eshitilgan turli shovqin va gaplaridan anglash
2- guruh	<i>To’g’ridan-to’g’ri</i>	Nabirasi onasining yig’laganini aytdi
3- guruh	<i>Shaxsiy</i>	Onaning “qo’shnisining jizzakiligi” haqidagi so’zlari yoki yo’lda nabiraning dadasi ruxsat bermaganligidan shikoyati
4- guruh	<i>Umumlashtirish</i>	hayvon aqlsiz

5-guruh	Ramziy	Yuz, ko'z gapirishi (inson mimikasi oid har xil shakl va tusdagi ellik beshta suyakdan iborat bosh suyagi unda joylashgan tomir, asab, teri, qoboq kabilarning so'zlashi)

O'qituvchi birinchi guruh javobida mantiq borligini tushuntirib, qayta fikrlari so'raladi. Besh guruhning xulosalari umumlashtirilib qaror qilinadi. Yakunida otaga nabira aytganligi, o'zi bilganligi yuzasidan qarorda qiynalishadi. Bu o'quvchilarda oddiy syujet bilan tanishdan ko'ra o'zlariga turli xulosalar olish imkonini beradi, ongidagi fikrlash darchalari ochiladi, ijobiy va salbiy fikr-mulohazalarning o'zaro ta'sirini angelaydi.

Matnda "O'g'lim, yana bir marta xotiningga qo'l ko'tarsang, men sendan ranjiyman, bo'ptimi?" gapi bor. Savol: Ota ranjishi bilan bola ranjishidagi farq nimada? Bu savol ham o'quvchida otasiga hurmat hissini, yosh o'tgan sari qalb zaiflashishi, otaning ranjishi og'ir kechish tasavvurlarini uyg'otadi, muammoga yechim topishi orqali o'zining sodda fikrlarini anglash, hech kimning xayoliga kelmagan noodatiy fikrlarni qo'llashidan qoniqish hissini his qilish imkoniyatini beradi.

Tadqiqotchi Edvard de Bono "Fikrlash nafaqat murakkab muammolarni hal qilishdir. Inson tafakkurini yangiliklar yaratishga chorlaydi."

O'qituvchilar, muammoga yechim topishda usulni to'g'ri tanlash muhimdir. Tanlangan usul ochiq fikrlashga imkon yaratishi lozim. Ochiq fikrlash biror ilmiy formula emas, balki aqldan foydalanishning boshqacha va ijodiy usuli sanaladi. Tadqiqotchi R. Tillayeva o'z ilmiy ishida quyidagi yozadi: "Lateral metod – bu "nostandart fikrlash", "gorizontal fikrlash", nuqtayi nazarning o'zgarishi va g'oyalarni takomillashtirish jihatidan ustuvor bo'lib, vertikal fikrlashni kengaytirishga qaratilgan muhim to'ldiruvchi" [Tillayeva, Dissertatsiya, 2023: 115]

Ta'kidlash joizki, o'qituvchining maqsadi ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish, ularning namoyon bo'lishi va rivojlanishi, shuningdek, ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun sharoit yaratishdir. Muhim fakt shundaki, bolalar o'z bilimlarini amalda qo'llashda, ko'rib chiqilayotgan obyekttni tasavvur qilishda, uni boshqa obyektlar bilan solishtirishda va unga o'z munosabatini bildirishda ijodkorlik shakllanadi. Xalqaro dasturlarda ham aynan, yoshlarning ijodkorlik, kreativlik, tanqidiy qarashlari rivojlanishiga e'tibor qaratadi.

Ijodiy qobiliyatlari rivojlangan bolalarda kuzatuvchanlik, nutq va umumiy faollik, xushmuomallik, xotira, iroda, tasavvur, faktlarni tahlil qilish va tushunish odati ajralib turadi.

Bunday topshiriqlar ustida ishlash o'quvchilarning savodxonligi oshiradi. O'qish savodxonligi jamiyat va kundalik hayotda muhim bo'lgan matnlardan turli shakllarda ma'no anglash, turli muammolarni hal etadi. O'quvchilarni ijodiy izlanishga yo'naltirish, lateral fikrlashga chorlash, faollik, erkin fikr yuritishga yo'naltiruvchi ta'lim shakli, metod va vositalarining to'g'ri tanlanishi dars jarayonini samarali, qiziqarli, bahs-munozaralarga boy bo'lishiga olib keladi. O'quvchining individualligini namoyon etish imkonini beradigan vaziyatlarni tizimli yaratish, o'quv jarayonida tadqiqot faoliyatini tashkil etish ham o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun o'qituvchilar adabiy jarayonlarda muammolarga yechim topishga o'rgatish fikrlashini rivojlantirishdagi eng yaxshi usullardan sanaladi.

"Muammoli dars ko'rsatkichlarining yeng asosiysi unda izlanuvchanlik elementining mavjud bo'lishi bilan belgilanadi. Demak, ayni shu qism muammoli darsning asosiy ishki bo'g'inini tashkil yetadi" [To'xliyev, 2006: 140]

O'qituvchining kasbiy mahorati shundaki, o'quvchilarning individual xususiyatlari va qiziqishlari, sinf muhiti va mavjud imkoniyatlarni inobatga olgan holda to'g'ri tanlangan topshiriqlar dars maqsadiga erishish imkonini beradi. "Zero, o'qituvchi yosh avlod qalbi kamolotining me'mori, yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi insondir... Ana shu mas'uliyat o'qituvchidan o'z kasbining mohir ustasi bo'lishni, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, is'tedodi, e'tiqodi va amaliy ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo'llarini izlab topadigan topadigan kasb egasi bo'lishni talab etadi". (Abdullayeva, 2024: 26)

O'qituvchi uchun zaruriy sifatlardan biri pedagogik yondashuv – ichki o'lchov birligi me'yori bo'lib ta'sir me'yori va bir vositani ikkinchisi bilan taqqoslay olish, vositadan to'g'ri foydalana olishdan iboratdir.

Pedagogning qiyofasi insonparvarlik nazariyasini bilish yetaklashiga intilishini, inson qadriyatini

poymol qiluvchi ma’naviy nuqsonlar kamchiliklarga yo’l qo’ymaslik, burch va mas’uliyatni his etish, insonparvarlik pozitsiyasi bilan belgilanadi. O’zining pedagogik malakasini oshirishga intilish tarbiyalanuvchilar uchun namuna bo’lishga intilish kerak. Bunda asosan:

- mavzu topshiriqlarini fikrlashga moslashtirish;
- matnning tag ma’nolari ustida ishlash;
- fikrlashda ochiqlik bo’lishini ta’minlash;
- hayotiy ko’nikmalarning rivojini kuzatish;
- bilim amaliyotini kuchaytirish tavsiya etiladi.

O’qituvchi darslarda o’quvchilarga ibrat bo’lishi ham muhim jihatlardan biridir. Ibrat bo’lish, ya’ni empirik yondashuvda o’quvchilarni hissiy anglash va qo’llab-quvvatlash orqali adabiyot sirlari tomon yetaklay oladi. L.S.Vigotskiy aytgandek: “Taqlid qilish madaniy rivojlanishining asosiy yo’lidir. Taqlid qilish imkoniyati bolaning ichki imkoniyatlariga mos keladi. Taqlid qilish jarayoni boshqalar harakatini tushunishga asoslanadi.” O’qituvchi harakatida o’quvchini ezgulik, insoniylik mezonlari asosida kasb-hunarli bo’lishga, jamiyatda o’z o’rniga ega bo’lishga ishonchini orttirishdan iborat. Inson oliy ma’lumotli bo’lmasa, u fojia emas, zamonaviy kasb-hunar orqali ham yaxshi natijalarga erishish mumkin.

“Yusuf Xos Hojib hazratlari aytadilarkim: “Qiz ermas bu yalnchuq, kishilik qiz o’l.” Hikmatning mazmuni: “Odamning o’zi qadrli emas, odamiyligi qadrlidir” [Malik, 2005: 6]. Zero, inson kim bo’lmasin odamiyligi bilan insondir.

Kimga kimdir sababchi bo’lgani kabi, pedagoglar yoshlarning to’g’ri yo’ldan og’ishmasligida, to’g’ri fikrlasi va odamiylikni anglashlarida bir sababchi bo’lishdek sharafiga munosibdirlar.

Yurtboshimiz qo’yayotgan talablarga mos Xorazmiylar maktabida kuchli matematiklar, Ijod maktablarida yetuk shoirlar tarbiyalanadi, ertangi kunimizning tayanchi va suyanchi bo’lmish yosh avlodning yangicha, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni puxta egallagan, shu yurtning haqiqiy egasi, Vatanimizning taqdiri va kelajagi uchun mas’uliyatni o’z zimmasiga olishga qodir insonlar bo’lib voyaga yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent, Yangi nashr, 2022.
2. Abdullayeva. M. “Adabiy ta’limda innovatsion yondashuv”. – Toshkent, “Bookmaniy print”, 2024.
3. Jeyms A. “Insonning fikrlashi”. – Toshkent: Dastan Kasimoff tarjimasini, 2019.
4. Тўхлиев Б. «Адабиёт ўқитиш методикаси». – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006.
5. Эдвард де Боно. «Латеральное мышление». Учебник. – Минск: Попурр. 2012.
6. Тоҳир. М. “Одабийлик мулки” – Тошкент: “Истиқлол”. 2005.
7. Tillayeva R. “Yuqori sinf adabiyot darslarida o’quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi”. Dissertatsiya. 2023.
8. <https://xabardor.uz/kr/post/fikrlashning-15-turi-va-ularning-qanday-ishlashi-haqida>

QOZOQBOY YO’LDOSHNING BADIY ASARGA YONDASHISH TAMOYILLARI

Maxfuza Abdialimova,

Zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv universiteti katta o’qituvchisi
mahfuzaabdualimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogika fanlari doktori, professor Qozoqboy Yo’ldoshning badiiy asarga yondashish tamoyillari haqida fikr yuritilgan. Adabiyotshunoslikdagi badiiy tahlil masalalariga doir tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so’zlar: badiiy tahlil, yondashuv, yaxlitlik, tizimlilik, emotsionallik.

Abstract: Doctor of Pedagogical Sciences of Ushba, professor Qozoqboy Yoldosh, thought about

the processes of approaching the artistic work. Recommendations on the issues of artistic analysis in literary studies.

Key words: artistic analysis, light, integrity, systematicity, emotionality

Adabiyot uchun asosiy, bosh material, bu – insonning o'zidir. U hattoki adabiyotning boshdan-oyoq, butun mohiyatini tashkil etadi. [Парандовский, 2022: 247] Badiiy tahlil qachon paydo bo'lganligi, aslida qanday qonuniyatlarga egaligi borasida ko'pgina savollar mavjud. Aslida qachon paydo bo'lganligi haqida esa aniq faktlar mavjud emas. Badiiy tahlil haqidagi dunyo adabiyotshunosligi sohasi olimlarining fikrlarini ham ayni qonuniyat sifatida qabul qila olmaymiz. Boisi, bu olimning nazariy fikri, xolos. Badiiy adabiyot namunalari inson yaratilganidan paydo bo'lgan bo'lsa-da, badiiy tahlilga oid tadqiqotlar haqida bunday fikr yurita olmaymiz. Bu soha ilmiy jihatdan, hatto, adabiyot nazariyasi va poetika muammolariga qaraganda ham kamroq tadqiq etilgan. Chunonchi, badiiy tahlil tushunchasi ko'p asrlar mobaynida o'z ta'rifiga ega bo'lmay keldi. XIX asrning ikkinchi yarmida Ovro'po adabiyotshunosligida badiiy tahlilga ta'rif berishga dastlabki urinishlar bo'ldi. Lekin bularda kunbotishliklar badiiy tahlilga ko'proq interpretatsiya (talqin) tarzida yondashishga moyil ekanliklari ko'rindi. Bunday yondashuv esa, badiiy asarlardan ko'proq ijtimoiy ma'no qidirishga olib kelardi. Natijada juda yaqin davrlarga qadar ham badiiy asar tahlili tushunchasiga har taraflama va qoniqarli ilmiy izoh berilmagan edi [Қозоқбой Йўлдош, Мухайё Йўлдош, 2016: 40]. Olim badiiy tahlil haqida fikr yuritir ekan, bevosita dunyo olimlarining shu soha bo'yicha izlanishlarini alohida qayd etadi. Xususan, rus olimi A. B. Yesinning to'g'ridan-to'g'ri badiiy asar tahliliga bag'ishlab 2000- va 2004-yillarda Moskvaning “Флинта” – “Наука” qo'shma bosmasida chop etilgan “Adabiy asarni tahlil qilishning tamoyil va usullari” («Принципы и приемы анализа литературного произведения») asarida ham bevosita badiiy tahlil tushunchasi izohlanmaganligini qayd etadi.

Shu kabi dolzarb mavzu bo'lgan badiiy tahlil masalasida 2016-yilda chop etilgan “Badiiy tahlil asoslari” nomli kitobi filologik yo'nalishdagi oliy o'quv yurti talabalariga mo'ljallangan dasturulamal bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Filologik yo'nalishdagi talabalar uchun shu vaqtgacha qaysi kitobni o'qish kerakligi haqida uqtirilar edi-yu, qanday o'qish kerakligi, qanday tahlil etish kerakligi haqida so'zlanmas edi, nazarimda. Adabiyotshunos olim ayni shu savollarga javob tariqasida eng muhim asarni o'qirmanlarga tuhfa etdi. Kitobda “Badiiy tahlil asoslari” fanining maqsadi, vazifalariga to'xtalib o'tadi. Fan tarixi haqidagi dunyo olimlarining fikrlarini tahlil etadi hamda o'z munosabatlarini bayon etadi.

Badiiy asarni nafosat talablariga muvofiq tarzda tahlil etish kechimida rioya etilishi shart bo'lgan muayyan talablar tizimi mavjudki, ularga amal qilmaslik uning keragiday tahlil etilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Tilda tamoyil tushunchasi biror faoliyatning yuzaga kelishi uchun bajarilishi shart bo'lgan talablar yig'masini anglatadi. Badiiy asarning hayotiy, badiiy mantig'i hamda estetik jozibasi muayyan tamoyillarga suyangan holda amalga oshirilgan faoliyat natijasida ochiladi. Badiiy asarning butun sehr-u jozibasi to'liq namoyon bo'lishi, o'rganilayotgan asarning mazmunigina emas, balki unda aks ettirilgan inson ruhiyati manzaralari ham to'la anglashilishi uchun badiiy tahlil amalga oshirilganda, muayyan ilmiy tamoyillarga tayanilishi kerak. Shuni yodda tutish zarurki, badiiy tahlilda fanniy tushunchalar asosida ish ko'rilib, ilmiy xulosalar chiqarilishiga qaramay, undan boshqa ilmlarga o'xshab natija va to'xtamning bir xilligini kutish mumkin ham, kerak ham emas [Қозоқбой Йўлдош, Мухайё Йўлдош. Бадий таҳлил асослари, 2016: 306].

Umuman olganda, ilmiy bilishning eng ko'p qo'llaniladigan usuli bo'lmish tahlil, ya'ni analiz manbalarda aytilganidek, ko'ptarkibli butunlikni bo'laklarga bo'lib, har bir bo'lak va ular o'rtasidagi munosabatlarni tekshirishni ko'zda tutadi. Yunoncha buzish, qismlarga ajratish ma'nolarini bildiruvchi so'zdan olingan analiz atamasi deyarli har qanday ilmiy bilishning asosida yotadi. Zero, inson tomonidan murakkab butunlik bo'lmish narsa va hodisalardagi barcha jihatlarini birdaniga bilib olish mumkin bo'lmagani uchun ular muayyan bo'laklarga ajratilib, tartib bilan o'rganiladi. Ko'ptarkibli butunlikning nimalardan tashkil topganini bilmay turib, uning ichki qonuniyatlari va mohiyatini bilib bo'lmaydi. Har qanday analiz kabi badiiy tahlilning ham pirovard maqsadi ikkita bo'lib, birinchidan, asarning ayrim unsur va bo'laklariga xos belgi va xususiyatlarni bayon qilish, ikkinchidan, bir butunlikdan iborat asarning unsur va qismlari hamda bularning o'zaro munosabatlariga doir qonuniyatlarni topishdan iboratdir.

Milliy adabiyotshunoslik ilmining so’nggi yutuqlaridan deyish mumkin bo’lgan “Adabiyotshunoslik lug’ati” asarida “tahlil” va “analiz” tushunchalariga sinonimlar sifatida yondashilgan: “Tahlil atamasi ilmda keng qo’llanuvchi analiz terminining sinonimi sifatida ishlatiladi. Har ikki atama ham butunni anglash uchun uni qismlarga ajratishni, qismning butun tarkibidagi mohiyatini, uning boshqa qismlar bilan aloqasi va butunlikning yuzaga chiqishidagi o’rnini o’rganishni ko’zda tutadi”. Aytilganidek, analiz adabiy asarni ilmiy tushunishning o’ta muhim usulidir. Ayni vaqtda butunni bo’laklarga ajratib tasavvur qilish va o’rganishning o’zi maqsad bo’lolmaydi. Badiiy asar xuddi tirik vujudga o’xshash tizimdirki, butunlik, yaxlitlik uning asosiy mavjudlik shaklidir. Binobarin, u yaxlit holida analiz kechimidagi bo’laklarga bo’lingan holatidan ancha boy va jozibali bo’ladi. Shuning uchun ham adabiy-badiiy yaratqini ilmiy tekshirishning bosh maqsadi aynan ana shu butunlikni anglashga intilishdan iborat bo’lishi kerak.

Ma’lumki, asarni sintetik, ya’ni bo’laklamay, butunicha idrok etish ilmiy tahlil qilishga kirishilishidan oldinroq sodir bo’ladi. Har qanday o’qirman ham o’zi bilib-bilmay, xohlab-xohlamay o’qigan badiiy asari haqida fikr yuritadi. Albatta, asar yuzasidan yuritilgan fikr, bildirilgan yoxud shunchaki o’ylab qo’yilgan mulohaza g’oyat ibtidoiy, jo’n bo’lishi ham mumkin. Shuning uchun ham bu yondashuvni ilmiy tekshirish deb bo’lmaydi, lekin uni tahlil emas deyish ham to’g’ri emas. O’qirmanning oddiy taassurot darajasidagi yondashuvini ilmiy tahlilga aylantirish sinchining ishidir. Har qanday olim ham badiiy asarga oldin oddiy o’qirman, undan keyingina mutaxassis sifatida yondashishi kerak. Negaki, tahlil qilish uchun obyektga xos xususiyatlarni bilish talab etiladi. Boshqacha aytganda, butunni bo’laklarga ajratish uchun ham badiiy butunlikning qanday bo’laklardan tashkil topganini o’rganib chiqish zarur bo’ladi. Estetik reallikning bevosita idrok etilishi natijasida asarni qabul qilayotgan kishida uning mazmuni va badiiy xususiyatlari haqida hali bo’laklarga ajratilmagan yaxlit fikr shakllanadi. Bu fikr ko’p jihatdan tuyg’uga asoslangan, stixiyali, qaysidir ma’noda ongosti darajasida bo’ladi. Bunday qarashlar estetik tafakkur uchun qanchalik tabiiy bo’lsa, badiiy hodisani idrok etishning filolog mutaxassislar va ayrim malakali o’qirmanlar tomonidan o’z taassurotlariga ratsional-tushunchaviy tus berishga qaratilgan keyingi bosqichi ilmiy tafakkur uchun shunchalik tabiiydir. Adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo’ldosh fikricha, badiiy asarga yondoshish tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Badiiy asarning tugal bo’lmasligi tamoyili. Ushbu tamoyil haqida san’at va adabiyot hodisalariga xos xususiyatlarni mantiq kategoriyalari hamda tafakkur tushunchalari qolipiga tugal beshikast va hamma tomonidan bir xilda qabul etiladigan yo’sinda solish mumkin emasligidan kelib chiqadi. Mantiqiy kategoriyalarga to’liq tushadigan, barcha jihatlarini beistisno tushuntirish mumkin bo’lgan hodisa san’at va adabiyotga tegishli bo’lmasligini ta’kidlab o’tadi. Shu o’rinda sovet tuzumi paytida hatto adabiyotga ham bosimlar bo’lganini eslamay ilojimiz yo’q. Adabiyotdan mafkurani singdirish uchun vosita sifatida foydalanilgani hech kimga sir emas. Aytish kerakki, sovet davrida hukmron kommunistik mafkura badiiy asarlarning mantiqiy qoliplarga to’liq tushadigan, tugal izohlash imkoniyati bo’ladigan tarzda yaratilishini talab etardi. Olimning fikricha, mazkur talabga bo’ysunib, o’z ijodini g’ayriestetik siyosiy-mafkuraviy ko’rsatmalarga moslashtirgan adiblar yaratgan bitiklar shuning uchun ham asl badiiyat namunasi bo’la olmaganlar. Cho’lponning “Go’zal”, “Binafsha”, “Sirlar”, Rauf Parfining “Yoshlik zangor fasl...”, “Xato qildim”, “Yomg’ir tinmadi...”, “Daryo mavjlariga yozilmish g’azal”, Abdulla Oripovning “O’ylarim”, “Genetika”, “Dengizga”, “Bahor”, “Saraton”, “Onajon”, Abdunabi Boyqo’zining “Ko’nglim” va boshqa asl asarlarni hammani qoniqtiradigan, boshqa so’z aytishga imkon qoldirmaydigan tarzda izohlab, tushuntirib berish hech qachon mumkin bo’lmasligini ta’kidlaydi. Ularni mantiqning tor va hissiz qoliplariga to’liq tushirish imkonsizdir. Chin badiiy asar aql bilan izohlash mushkul bo’lgan holatlarning ifodasi o’laroq ko’proq darajada hissiy-irratsional idrok etishgina mumkin bo’lgan yo’sinda yaratiladi. Haqiqiy badiiy matn yillar osha yashayveradi. Uni har gal takror o’qilganda turlicha mazmun anglashilaveradi. Hatto, kayfiyatning o’zgarishi ham asarning boshqacha anglanishiga sabab bo’ladi. Shu o’rinda kitobxonlar orasidagi mashhur iborani eslashimiz o’rinli: “Bir kitobni turli joylarini belgilab o’qigan kitobxonlarmiz.” Bundan anglashimiz mumkinki, bir kitobni yoxud asarni turli qismlaridan estetik zavqni his qilgan kitobxonlar mavjud. Hamma uchun umumiy bir nuqta ta’sirli, kulminatsion bo’lmasligi, har bir tahlilchi turli xil xulosalar chiqarishi mumkin. Turli davrlarda idrok etilgan ayni matn turlicha qabul qilinib, turfa talqinini topaverishi tabiiy holdir. Demak, badiiy matnning tahlili hech qachon to’liq tugallikka ega bo’lmaydi.

2. Har qanday ilmiy tahlil faqat shaxsiy ifoda bo’lib, hech qachon mutlaq haqiqatlik da’vosini qilishi

mumkin emasligi tamoyili. Ushbu tamoyilga ko'ra adabiy tanqidchi, olim qanchalik bilimdon, kuchli, talantli, tajribali bo'lishiga qaramay, u amalga oshirgan tahlil shaxsiy mulohaza, subyektiv qarash maqomida bo'ladi. Ya'ni bu qonuniyat, tamoyilga asosan ayni bir mulohaza yakdil qaror degani emas. Bu matematik qonuniyatlar ham emas. Zero, adabiy asar matematik masala emaski, unda faqat bir yechim, bir formula, bir natija ish bersa, ilmiy haqiqatlar ko'pchilik tomonidan birday qabul etilish xususiyatiga ega bo'lsa, estetik haqiqatlar haqida bunday deb bo'lmaydi. Yuqorida aytilganidek, har bir o'quvchi, kitobxon, mutaxassis har qanday asarni o'zicha o'qiydi, o'zicha tushunadi, o'zicha ta'sirlanadi, o'zicha his etadi. Demakki, o'zicha xulosa ham chiqaradi. Bir asarni o'qigan ko'pchilik kishilar o'rtasida u haqda o'zaro o'xshash, bir-biriga to'g'ri keladigan qarashlar bo'lgani singari, bir-birini mutlaqo inkor etadigan fikrlar bo'lishi ham tabiiy hol ekani hisobga olinishi kerak. Bu tamoyil Navoiy hazratlari davrida ham mavjud ekanligi olim tomonidan Atoyining "Ul sanamkim suv yaqosida paritek o'ltirur, G'oyati nozuklugudin suv birla yutsa bo'lur" matla'si bilan boshlanuvchi g'azali vositasida dalillanadi. Xususan, ayni shu g'azal haqida Alisher Navoiyning tanqidiy tahlillari mavjud. Tanqidiy tahlil subyektivligi uchun hamboshqa baytlar emas, aynan "...qofiyasida aybg'inasi bor" bo'lgan shu bayt to hozirga qadar Atoyi badiiyatining yuksak timsoli sanalib kelmoqda. Olim har bir asarning hamma tomonidan birday qabul etilishini talab qilgan kommunistik mafkura, aslida, jamiyat a'zolari tafakkur yo'sinini estetik yo'l bilan bir qolipga solishni ko'zda tutishini, bu hol, tabiiy ravishda, badiiy adabiyotning jo'n-lashishiga olib kelishini aytib o'tadi. "Badiiy tahlil asoslari" kitobida, shuningdek, XX asrning 40-yillari adog'ida kompartiyaning oliy organi bo'lmish Siyosiy byuro tomonidan "Zvezda", "Leningrad" jurnallari haqidagi hamda M. Zoshchenko, A. Axmatovalarning ijodi to'g'risidagi qatag'onga chorlovchi qarorlarning yuzaga kelishi sababi ham bu jurnallarda tilga olingan ijodkorlarning ommani bir xil o'y-lashga, aniqrog'i, o'ylamaslikka o'rgatish talab etiladigan adabiy siyosatga ma'qul kelmaydigan asarlarni bosganida ekanligini ta'kidlab o'tadi. Chunki bu asarlarda talantli ijodkorlar har xil odamlarning har xil holatlarini aks ettirib, har xil qabul qilinishi shart bo'lgan obrazlarni tasvirlagan edilar. Asarning bir mutaxassis tomonidan qilingan tahlili nechog'lik chuqur bo'lsa-da, o'zga bir shaxs bu xildagi talqinni mutlaqo qabul etmasligi va badiiy hodisaga o'z pozitsiyasidan kelib chiqib tamomila boshqacha baho berishi mumkin. Faqat D. Quronov aytmoqchi, birgina talab – tahlilning "matndan o'sib chiqishi shart" ekaniga amal qilinsa kifoya [Куронов Д. 2014. 49-бет]. Badiiy asarning o'ta individual faoliyat natijasi ekani uning qabul etilishi ham g'oyat individual kechim bo'lishini taqozo etadi. Cho'lpon she'rlari o'tgan asr boshlarida faoliyat ko'rsatgan Ayn (Olim Sharafutdinov), Usmonxon (Usmonxon Eshonxo'jayev) kabi sinchilarda o'zgacha, Qodiriy bilan Oybek singari ijodkorlarda esa ularga tamomila qarama-qarshi taassurot qoldirib, bir-biriga mutlaqo zid xulosalarga kelishiga sabab bo'lganining sababi ham shunda. O'zlari ijod ahlidan bo'lgan Qodiriy bilan Oybek sog'lom va xolis mantiq hamda ichki intuitsiya bilan o'sha davrning rasmiy qoliplaridan o'zgacharoq fikrlab, Cho'lpon she'riyati zamiridagi asl ma'nolarni teran idrok eta bildilar.

3. San'at asarining estetik hodisa ekanidan kelib chiqib unga biror g'oyani ifodalash vositasigina deb qarash mumkin emasligi tamoyili. Adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldosh o'zbek adabiyotshunosligi va filologik ta'limida hanuzgacha ham san'at asarlariga ijtimoiy g'oyaviy yondashuv ustuvor mavqeda turganligini va har qanday badiiy asarga ko'proq qandaydir g'oyani o'tkazish yo'li deb qaralayotganini alohida ta'kidlaydi. Badiiy tahlil amaliyotida ancha uzoq davom etadiganga o'xshab ko'rinadigan bunday yondashuv badiiy asarning o'ziga xosligi, jozibasi, zavqiyoblighi singari yozuvchining mahorati namoyon bo'ladigan jihatlarni e'tibordan chetga surib, asardan g'oya qidirishni taqozo etishi bilan butun boshli estetik hodisani muayyan bir qarashni ifodalashning vositasigina hisoblab, qadrini tushiradi. Badiiy asar esa, tuyg'uga yo'g'rilgan, bezovtalangan ruhiyat va intellekt hosilasi o'laroq yuzaga kelgan mazmun. Lekin bir jihat borki, har qanday mazmun va fikr ham g'oya bo'lavermaydi.

4. San'at hodisalariga borliqning nusxasi tarzida munosabatda bo'lmaslik tamoyili. Bunda adabiyotshunos olim tomonidan san'at asarini voqelik bilan, real bor-liq bilan solishtirib baholash, undan hayotning badiiy nusxasi bo'lishni talab qilishning ildizi "mimesis" nazariyasiga borib taqalishini eslatib o'tadi. San'at hodisasini ijodkorning tabiat yoki ijtimoiy hayotga taqlididan iborat deb tushunish tadqiqotchidan har qanday asarga uning voqelikka mos kelishi yoxud kelmasligi nuqtayi nazaridan yondashishni taqozo etadi.

5. Yaxlitlik. Yaxlitlik talabi, avvalo, o’rganiladigan badiiy asarga istalgancha tarkibiy qismlarga ajratib tashlayverish o’rinli bo’lmaydigan estetik butunlik tarzida yondashishni taqozo qiladi. Darhaqiqat, har qanday asl san’at asari buzilmas yaxlitlikdan iboratdir. San’at asarining ichki butunligiga daxl qilinmagandagina uning asl mohiyatini to’g’ri anglash mumkin bo’ladi. Buning ustiga, badiiy tahlil yordamida estetik haqiqatlarni bilib qo’yishgina emas, balki ular yordamida shaxs ma’naviyatini shakllantirish ham ko’zda tutilar ekan, shaxs faqatgina yaxlit holda shakllantirilishi hisobga olinishi zarur. Olim shu o’rinda badiiy asarni insonning bir butun tanasiga, uning unsurlarini ya’ni zaruriy qismlarini tana a’zolariga mengzaydi. Bu go’zal tashbeh o’laroq qismlarga ajratib tahlil qilish samara bermasligini, uni yaxlit bir butun holatda tahlil etish zarurligini uqtiradi. Inson tanasining zarur muchalari (somatik unsurlar) odamning o’zi bilan birgalikda dunyoga keladi. Undan keyin paydo bo’lgan soqol, so’gal, xol kabi ikkilamchi unsurlar vujud uchun hayotiy ahamiyatga ega bo’lmagani singari odamning shaxsligini tayin qiladigan ma’naviy sifatlar ham yaxlit holda shakllantiriladi. Unga, avval aqliy, so’ng axloqiy, so’ngra jismoniy, undan keyin mehnat, undan so’ng vatanga muhabbat, ulardan keyin insonparvarlik va hokazo tarzidagi sifatlarni singdirib bo’lmaydi. Inson o’z umrining muvofiq bosqichlariga mos keladigan turli omillar ta’sirida bir qator ma’naviy fazilatlar majmuiga ega yaxlit bir shaxs sifatida shakllanadi yoxud hech qachon to’la ma’nodagi shaxsga aylanolmaganicha o’tib ketadi. Ezgu insoniy fazilatlarining biri ikkinchisini, albatta, taqozo qiladi, biri boshqasidan kelib chiqadi, biri o’zgasini keltirib chiqaradi. Agar badiiy asarga mo’jizaviy bir daxlsiz butunlik tarzida yondashilmaydigan bo’lsa, uning sir-u jozibasi bir zumda yo’qqa chiqib, adabiy asar o’ziga xos ta’sir qudratidan tamomila mahrum bo’lishi mumkin. Tahlil qilinayotgan asarning barcha jihatiga birvarakayiga sinchkovlik bilan yondashib, butunning qismlaridagi jozibani kashf etishga e’tibor qaratish tahlilning muvaffaqiyatini ta’minlaydigan omildir.

Xulosa o’rnida shuni aytish joizki, “Badiiy tahlil asoslari” kitobining “Badiiy asar tahlilining yetakchi tamoyillari” sarlavhasi ostida sinchilikda har qanday tahlilning tugallanishi, har qanday ilmiy tahlil faqat shaxsiy fikr ifodasi bo’lib hech qachon mutlaq haqiqatlik da’vo sini qilish mumkin emasligi; badiiy matnga g’oyani ifodalash vositasi debgina qarashning mumkin emasligi; san’at hodisalariga borliqning nusxa tarzida munosabatda bo’lmashlik kerakligi; yaxlitlik; tizimlilik; tarixiylik; estetik asoslarining ustuvor ekanligi; hissiylik singari tamoyillari xususida so’z yuritilgan va har birining xususiyatlari batafsil ochib berilgan. Professor Qozoqboy Yo’ldoshning olimlik tabiatiga xos alomatlardan biri yoniq va keskin mushohada qilishdir. U adabiyot ishini kasb yoki jo’n hunar emas, balki qismat deb biladigan kuyunchak olimlar ustozlarimizdan hisoblanadi. Adabiy hodisalardan to’g’ri va asosli umumlashma fikr-xulosalar chiqaradigan, ayni paytda nigilistik tendensiyalar, nosog’lom yo’nalishlarga keskin qarshi chiqadigan olim. Ijod ahli ruhiyati, badiiy tafakkuridagi o’ziga xos yuksaklikni keng va teran bir yo’sinda anglash, obrazli tafakkur tarzi va badiiyat olamiga e’tibor qaratishga intiladigan olimning “Badiiy tahlil asoslari” kitobi filologlar uchun badiiy asar tahlili jarayonida dasturulamal bo’ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Парандовский Ян. Сўз кимёси: бади-эссе. Таржимонлар: О. Шарафиддинов, М. Акбаров. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – 464 б.
2. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент, 2016. – 306 б.
3. Куронов Д. Адабий асар талқини эстетик тамойил сифатида. “Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари” мавзусидаги конференция материаллари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014.

5-6-SINF O'QUVCHILARINING KREATIV FIKRLASH KO'NIKMALARINI O'QUV TOPSHIRIQLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Ra'no Xoliqova
Toshkent amaliy fanlar
universiteti o'qituvchisi
xoliqovaa1992@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ona tili o'qitish metodikasida muhim ahamiyatga ega bo'lib borayotgan o'quv topshiriqlarini pragmatik yondashuv asosida takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Unda 5-6-sinf ona tili darslari misolida o'quv topshiriqlaridan foydalanishning joriy holati va kelajakda yaratilajak o'quv topshiriqlariga namuna va mezonlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o'quv topshiriqlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: o'quv topshiriqlari, pragmatika, pragmatik yondashuv, bilim, ko'nikma va malaka, hayotiy ko'nikmalar, savol, mashq, topshiriq, takomillashtirish

Abstract: Article explores the issue of improving educational tasks that become important in the methodology of teaching the native language, based on a pragmatic approach. It recommends samples and criteria for the current state of the use of educational tasks on the example of native language classes in grades 5-6, as well as educational tasks that will be created in the future. The «Summary» section describes suggestions for improving training assignments.

Keywords: learning tasks, pragmatics, pragmatic approach, knowledge, skills and competencies, life skills, question, exercise, task, improvement

Axborot-reseptiv usulning mohiyati quyidagi xususiyatlarda ifodalanadi: bilim o'quvchilarga "tayyor" shaklda taklif etiladi; o'qituvchi bu bilimlarni turli yo'llar bilan idrok etishni tashkil etadi; o'quvchilar bilimlarni idrok etish (qabul qilish) va tushunishni amalga oshiradilar, ularni xotirasida tuzatadilar. Barcha axborot manbalari (so'z, ko'rgazma va boshqalar) qabul qilishda ishlatiladi va taqdimot mantig'ini induktiv va deduktiv ravishda ishlab chiqish mumkin. O'qituvchining boshqaruv faoliyati bilimlarni idrok qilishni tashkil etish bilan chegaralanadi. [I. Ya. Lerner, 1981: 186] O'qituvchilarning o'z o'quvchilarini bilim olishga, fikrlashga undash quroli, ularning faoliyatini, o'zlashtirilishini monitoring qilishda o'lchov bu – o'quv topshiriqlaridir.

An'anaviy ona tili ta'lim mazmunida ham o'qitishning reproduktiv metodidan foydalaniladi. U quyidagi xususiyatlarga ega: bilim o'quvchilarga "tayyor" shaklda taklif etiladi; o'qituvchi bilimlarni muloqot qilibgina qolmay, balki uni bayon etadi; o'quvchilar bilimlarni ongli o'zlashtiradilar, uni tushunadilar va eslab qoladilar. O'zlashtirishning mezoni – bilimlarni to'g'ri ko'paytirish; o'zlashtirishning zarur kuchi bilimlarni takrorlash orqali ta'minlanadi.

Bugungi darsliklarda o'quv topshiriqlari nomlanmagan, faqat raqamlab ketilgan. Bu o'qituvchiga ham o'quvchiga ham muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. O'quv topshiriqlari mazmunida ijobiy o'zgarishlarni ko'rish mumkin, ammo topshiriq va savol berishda pragmatik yondashuvdan chekinish, an'anaviy shartlardan foydalanish holatlari ham ko'zga tashlanadi.

Masalan: 6-sinf ona tili darsligini tahlilga tortganimizda shunday topshiriqlarga duch keldik: *Berilgan matnni o'qing. Xatboshilarni aniqlab, matnga mos sarlavha toping. Mustahkamlash.*

To'rt-besh yoshlarimdan boshlab bu dunyoning voqea va hodisalari xotiramda qolgan. Urushdan qaytmaganlarning azalari-yu, qaytgan mayib-majruh qishloqdoshlarimning qo'ltiq-tayoqni to'qillatib yurganlari esimda. Ocharchilik, odamlarning kunjara yeganlarini ko'p ko'rganman. Biz oilada to'rt o'g'il, to'rt qiz o'sganmiz. Akalarim Buxoro, Toshkent oliy o'quv yurtlarida, til-adabiyot fakultetlarida o'qishardi. Tabiiyki, ular ko'tarib yurgan kitoblarning aksariyati badiiy adabiyot namunalari edi. Mening allaqachon savodim chiqqan, kitoblarni sharillatib o'qiy olardim. Men bugungi kunda g'oyatda ajablanib shularni eslayman. Negadir bolaligimda xotiram nihoyatda kuchli edi. Bir o'qiganim esimda qolaverardi. Radio, televideniye yoxud boshqa tomoshalar bo'lmaganidan keyin ermagim kitob

edida. Duch kelgan narsani o‘qib, duch kelgan narsani yodlab olardim. Bu kitoblar orasida xalq dos-tonlari ham, Navoiy bobomiz-u Pushkindan tarjimalar ham, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon she‘riyati va yana boshqa ko‘p roman-u qissalar bo‘lardi. Endi she‘rlar yoza boshlaganimda nima turtki bo‘lganini aniq bilmayman. Har holda so‘zlarni qofiyalashga ishqiboz bo‘lib qolganim esimda. Balki zerikkanim-dan, balki zavqim toshib, nimanidir yozgim kelaverardi. Fikr esa yo‘q. Yozmaslikning ham iloji yo‘q. Shuning uchun ona, maktab, brigadir, Nodir kabi so‘zlarni o‘zimcha she‘rga solib, aylantirib yurardim. O‘zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov [I. Azimova va boshqalar, 2022:24-25]

Matn tarkibidagi atog‘li otlarni ko‘chirib yozing.

1. Matn muallifi haqida qanday ma’lumotga egasiz?
2. Urush fojiasi berilgan qismni qayta o‘qing va unga munosabat bildiring.
3. Shoirning ermagi nima uchun kitob bo‘lganini izohlang. Bu sizning hayotingizga qay darajada mos?
4. Shoirning oilaviy muhiti haqida sizda qanday tasavvur paydo bo‘ldi?
5. Ushbu matnning maqsadiga ko‘ra turi qaysi? Nima uchun bu fikrga keldingiz?
6. Matnda nechta xatboshi bor deb hisoblaysiz? Javobingizni izohlang.
7. Matnga qanday sarlavha qo‘ydingiz? Nima uchun?
8. Matnda qo‘llangan vergullarga e’tibor bering. Nima uchun ishlatilganligini izohlang. [I. Azimova va boshqalar, 2022:24] Shu ma’noda savol va topshiriqlar ham yodlash, takroran aytib berishga ixtisoslashib qoladi.

Muammoli ta’lim texnologiyasi esa ijrochilikdan ijodiy faoliyatga o‘tishni ta’minlaydi. Bugun Yangi O‘zbekistonga ijrochi emas, ijodiy tafakkur sohiblari kerak. Muammoli ta’limning ma’lum bir bosqichida o‘quvchilar hali muammolarni o‘zlari hal qila olmaydilar va shuning uchun o‘qituvchi muammoni tadqiq qilish, uning yechimini boshidan oxirigacha belgilash yo‘lini ko‘rsatadi. Bu usulda o‘quvchilar esa ishtirokchilar emas, balki kuzatuvchi bo‘lsa-da, bilib olish qiyinchiliklarini hal qilishni o‘rganadilar.

Ona tili ta’lim mazmunida qisman izlanuvchanlik ta’lim metodidan ham foydalaniladi, uning mohiyati quyidagi xususiyatlarda ifodalanadi:

- bilim o‘quvchilarga “tayyor” shaklda taklif etilmaydi, ularni mustaqil ravishda chiqarish kerak;
- o‘qituvchi bilimlarni xabar yoki taqdim etishni tashkil etmaydi, balki turli vositalar orqali yangi bilimlar izlanadi;
- o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilar mustaqil mulohaza yuritadilar, paydo bo‘lgan muammolarini hal qiladilar, muammoli vaziyatlarni yaratadilar va hal qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar va natijada ongli ravishda mustahkam bilim hosil qiladilar.

Masalan, 6-sinf “Ona tili” darsligida “*Matn bilan tanishib. Savollarga javob bering*” topshirig‘i ostida “*Zahira qo‘shinning uyi*” nomli matn berilgan. Matn mazmunini puxta o‘rganish uchun pragmatik savollar tuzib berilgan:

1. Matnda “boshi berk ko‘cha”ga o‘xshatilgan inson a’zosi qaysi ekan?
2. Ayting-chi, ko‘richak va appendesit bitta a’zomi?
3. Appendesit qanday a’zo, uning ko‘rinishi, qayerda joylashganligi haqida ma’lumot bering.
4. Appendesitning inson salomatligidagi o‘rni qanday?
5. Appendesitga zarar keltiradigan odatlar haqida gapiring. Sizda ham shunday odatlar bormi?
6. Appendesit qanday kasallik, uning belgilari haqida nimalarni bilib oldingiz?
7. Nima deb o‘ylaysiz, ushbu ma’lumotlar kimlar (bolalar, kattalar) uchun yozilgan? Nima uchun bunday fikrga keldingiz? [Qodirov M va boshqalar, 2019:6]

Mazkur topshiriq o‘quvchilarda so‘z boyligining oshishiga, hayotiy vaziyatlarga tayyorlashda yordam beradi va o‘qib tushunish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, o‘z fikrini to‘g‘ri ifodalash ko‘nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ona tili ta’lim mazmunining pragmatik rivojlanishini har bir bolaning ijtimoiylashuvi nuqtayi nazaridan, ya’ni tengdoshlar o‘rtasida kattalar bilan muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan, ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Nutqiy qobiliyatni shakllantirish muvaffaqiyati motivatsion omillar va o‘quvchining umumiy ta’limiy ko‘nikmalarini shakllantirish darajasiga bog‘liqdir. Tilshunoslik fanining asoschisi Gumbolt nutqni til mahsuli sifatida yuzaga kelishini, [Gumboldt V., 1984] F. Sossyur esa, til nutq orqali reallashuvini ko‘rsatib o‘tganlar. F. Sossyur ijtimoiy hodisa bo‘lgan tilni imkoniyat, nutqni esa yuzaga chiqadigan hodisa sifatida tilning ifoda vositalaridan foydalanilishini alohida ta’kidlaydi. [Sossyur F, 1977:52-53]

Til tashuvchisining shakllanish darajasiga ta'sir qiluvchi psixologik shartlar orasida lisoniy qobiliyat alohida ahamiyatga ega. Insonda nutqning shakllanishi faqat maktab ta'limi jarayoni bilan cheklanib qolmaydi, balki insonning butun ongli hayotida davom etadi. Ona tili ta'limida nutqiy ko'nikmalar-ning shakllanishi psixologik omillarga ham bog'liq bo'lib, unda nutqiy ko'nikmalar – doimiy intellektual rivojlanish: ruhiy jarayonlar (xotira – vizual va eshitish, fikrlash – mavhum va majoziy, kuzatish, tasavvur – reproduktiv va ijodiy);

– insonning ma'naviy boyligi – doimiy ma'naviy rivojlanish, axloqiy me'yorlar, avvalo, muloqot me'yoriga rioya qilish kabilarni o'zi ichiga oladi.

Bu ham didaktik, ham psixologik (ruhiy) jarayon bo'lib, jumladan, psixolog olim M.Neppning ta'kidlashicha, bola 2–3 yoshida ona tili grammatikasini egallay boshlaydi, chunki boshqa odamlarning nutqini anglab, so'zlar kombinatsiyasi va jumlar tuzilishida ongosti sezgilari orqali kodlangan obyektiv qonuniyatlarni, ko'plab ajdodlarning tajribasini qabul qiladi. Odam ongida nutqi rivojlanishi bilan bir qatorda, ongostida mumkin bo'lgan harakatlarning ichki rejasi tuziladi, muayyan vaziyatda amalga oshiriladigan harakatlar modellari yaratiladi. [Nepp M., Xoll D, 2007:512]

L.S.Vgotskiy, I.Ya.Zimnyaya, A.A.Leontev, S.L.Rubinshteynlarning psixologik tadqiqotlari tahlili til tashuvchisini shakllantirishning muvaffaqiyati ona tilining kommunikativ rivojlanish darajasiga bog'liqligi haqida gapirishga imkon beradi. I.Ya.Zimnyayaning fikricha, "Ona tilining kommunikativ rivojlanishi"ni ta'minlaydigan murakkab ko'p qirrali hodisa sifatida ko'rib chiqish kerak:

– lug'at miqdori (leksik minimum);
– nutqiy malakalarni egallashning mohirlik darajasi;
– fikrini ongli ravishda izchil bayon qila olish qobiliyati suhbatdoshining replikalariga munosib javob bera olish, eshitganlariga munosabat bildirish ko'rsatkichlariga ega bo'lgan og'zaki muloqot shakllarini bilish darajasi;

- matnni o'qish sur'ati darajasi;
- yozma nutq ko'nikmalarining shakllanish darajasi;
- kognitiv qiziqishlarning shakllanish darajasi;
- umumiy dunyoqarash darajasi. [Зимняя И.А., 1991: . 91-95]

Muloqot qilish uchun zarur bo'ladigan kompetensiyalar quyidagilardan iborat:

- til kompetensiyasi;
- nutq kompetensiyasi;
- pragmatik kompetensiya;
- kommunikativ kompetensiya.

Mazkur talablarni amalga oshirish, kompetensiyalarni shakllantirish, albatta, til ta'limida maxsus o'quv topshiriqlar tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu esa o'z navbatida turli nutq vaziyatiga mos fikr ifodalash imkonini beruvchi, o'zaro muloqotning samarali bo'lishiga xizmat qiluvchi kognitiv-pragmatik ta'limning afzalliklarini o'rganib chiqishni talab etadi.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'limda ona tili ta'lim mazmunida amaliy nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning ustuvor ahamiyat kasb etishi, nutqiy kompetensiyalar tarkibiga pragmatik kompetensiyaning ham kiritilishi 5–6-sinf o'quvchilarida maktab ta'limidan boshlab, nutq vaziyatiga mos ravishda so'zlash ko'nikmalarini, dialog, poliloglarda muloqot ishtirokchisiga aylanish, suhbatdoshlar bilan polemikaga kira olish va o'z fikrini asoslay olish kompetentligini tarbiyalab borishni taqozo qiladi. [Kompetension yondashuvga asoslangan Davlat ta'lim standarti. – Toshkent, 2017.]

Asosiy til birligi sifatida denotativ va konnotativ vazifalarni bajaruvchi so'zni o'rgatishda o'quvchini uning ma'naviy qirralarini anglay olish hamda nutqiy vaziyatlarga mos ravishda to'g'ri qo'llay olishga o'rgatish ona tili ta'limining birlamchi vazifasidir.

Biroq, buning o'zi yetarli emas. Ona tili ta'limining keyingi vazifasi o'rganilgan so'zlarni qo'shish orqali so'zlovchiga o'z fikrini to'liq, tushunarli yetkazib bera olish va ayni paytda suhbatdoshning ifodalagan fikridagi mazmun-mohiyatni anglash.

Ko'rinadiki, ona tili ta'lim mazmunida bolani atrofda voqelikni to'g'ri anglash va u haqdagi o'z fikr-mulohazalarini to'g'ri ifodalay olishi lozim. Ayni vaqtda o'zgalar fikrini tushunib qabul qilish, ularga munosabat bildirish (ma'qullash / rad etish) bola (o'quvchi, talaba) dunyoqarashining o'sib borishi-

ga olib keladi. Shu bois ona tili barcha fanlarni egallashning asosi ham sanaladi.

Ona tili ta’lim mazmuniga kompetensiyaviy yondashuvda aynan shu jihatlar e’tiborga olingan holda tayanch va ona tiliga oid kompetensiyalar alohida ajratib berilgan. Tayanch kompetensiya tarkibida berilgan kommunikativ kompetensiyaning vazifasi belgilab berilgan. [Kompetension yondashuvga asoslangan Davlat ta’lim standarti. – Toshkent, 2017.] Ushbu DTSdan xususiy kompetensiyalar tarkibiga til va nutqiy kompetensiyalar kiritilgan (DTS, 2017).

DTS talablari asosida ona tili ta’limida o’quv topshiriqlarini takomillashtirish zarurati mavjud bo’lib, unda quyidagi lingvodidaktik talablar bajarilsa, o’quv topshirig’i zamon talabiga mos va samarali bo’ladi:

- bir o’quv topshirig’ini bajarish asnosida bir nechta nutqiy ko’nikmani rivojlantira olish imkoniyatiga ega bo’lishi;

- o’quvchilarning o’quv topshiriqlarni amalga oshirishga ongli yondashishi, bajarishda didaktik ketma-ketlikka rioya qilishi;

- o’quv topshiriqlarini zamonaviy axborot manbalaridan topish uchun sun’iy intellekt bilan to’g’ri muloqot qila olishi;

- o’quv lug’atlaridan mavzu doirasida unumli foydalana olishi.

Takomillashtirilgan o’quv topshiriqlari muammoli o’qitishning quyidagi asosiy psixologik-pedagogik maqsadlariga muvofiq kelishi kerak:

- o’quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga;

- o’quvchilarning faol izlanish va mustaqil masalalar yechish jarayonida olgan bilim va ko’nikmalarini o’zlashtirishlari, natijada bu bilim va ko’nikmalar an’anaviy mashg’ulotlarga qaraganda mustahkam bo’lishiga;

- nostandart muammolarni ko’ra oladigan, o’rnatiladigan va hal qila oladigan o’quvchining faol ijodiy shaxsini tarbiyalashga mos topshiriqlar ishlab chiqishga erishish lozim.

Maktabda 5-6-sinf o’quvchilarini o’z ona tilida gapirishi, ularning bimalol tinglab tushunishi e’tiborga olinsa, 0 darajadan shakllantiriladigan ko’nikmalar faqat o’qish va yozish bo’lib qoladi. 5-sinfga kelgan o’quvchi gapirish, o’qish, tinglab tushunish va yozish ko’nikmasiga ma’lum ma’noda ega, faqat u bilan ishlash lozim.

Tinglab tushunish, o’qib tushunish, gapirish va yozish ko’nikmalari biror chet tilini o’qitishda asos bo’lib xizmat qilishi mumkin, zero o’zbek o’quvchilari rus yoki ingliz tilida mazkur ko’nikmalarga ega bo’lishmaydi, dars davomida o’zlashtiradi. Ammo ona tili ta’limida bugun o’quvchilar egallashi lozim bo’lgan nutqiy ko’nikmalarni aniqlab olish muammosi ham bor. Bugungi kunda ona tilida ham chet tili o’qitishga qo’yiladigan nutqiy talablar qo’llanilmoqda, biroq bu kutilgan samarani bermaydi, bizingcha. Tilning tashuvchisi sifatida eshitib tushuna oladigan, o’qiy oladigan, gapira oladigan, yoza oladigan o’quvchiga endi eshitgan xabarni, ma’lumotni (audio, video shakldagi qo’shiq, she’r, g’azal, savol) anglash; o’qigan matnidagi mazmunini fahmlash; qabul qilgan ma’lumotlari asosida adabiy tilda ravon nutq so’zlash va o’z munosabatini mazmunli yozib bera olish (insho) talablarini qo’yish kerak.

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, tahlillarimiz ona tili ta’lim mazmunidagi islohotlar ko’p jihatdan aynan o’quv topshiriqlarining qanday qo’yilishiga bog’liq ekanligini ko’rsatmoqda. O’quv topshiriqlarini pragmatik yondashuv asosida tuzish nutqiy ko’nikmalarini rivojlantirishga mo’ljallab ishlab chiqish, beriladigan savollarni o’quvchini o’ylantiradigan, fikrini aniqlashtirishga, dunyoqarashi ni rivojlantirishga yo’naltirish ona tili ta’limini takomillashtirishga yaqindan yordam beradi. Bunday ko’nikmalarni rivojlantirish, turgan gapki, o’quv topshiriqlarni jiddiy isloh qilishni talab etadi. Metodikaning eng kichik unsurlaridan biri bo’lgan o’quv topshiriqlari ona tili ta’limini to’g’ri yo’lga olib chiquvchi muhim mexanizmlardan biri hisoblanadi. Pragmatik yondashuv asosida yaratilgan o’quv topshiriqlari o’quvchiga umri davomida foydalana oladigan ko’nikma va malakalarni bera oladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, bevosita o’quv topshiriqlarni takomillashtirish masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida atroficha o’rganilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djon Dyui. Obshestvo i ego problemi John Dewey. The Public and its Problems. Denver, 1927.

/ Dj. Dyui. Obshestvo i ego problemy – Perevod s angliyskogo: I. I. Myurberg, A. B. Tolstov, Ye. N. Kosilova. – M., 2002.

2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения. Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. – Т.: 1994. – 44 с.

3. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – Москва: Педагогика, 1976. – 416 с.

<https://www.professorjackrichards.com/mother-tongue-teaching-vs-foreign-language-teaching/>

Давронов, И. Э. Некоторые аспекты интерпретации понятий “задание” и “упражнение” / И. Э. Давронов. Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2012. – № 8 (43).

Леонтьев А. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1972. – 576с.

Розысков О.Р. Теоретические основы оптимального применения системы учебных задач в обучении школьников (на материалах гуманитарных предметов). Автореферат дисс. докт. пед. наук. – Тбилиси, – 1986. – 50 с.

Rozikov O.R. va boshqalar. Didaktika. – Т.: Fan, 1997. – 256 b.

Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nom-di diss. avtoref.TDPU. – Toshkent, 2000. – 25 b.

4. Hamroev G'. Ona tilidan o'quv topshiriqlari tuzish metodikasi. Monografiya. Toshkent, 2021. 154 b.

5. Hamroev G'. Ona tili o'qitishning samarali usullari. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Т.: Bayoz. 2018. 18-b.

6. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. Текст. / И. Я. Лернер. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.

7. Ona tili: 6-sinfi uchun darslik / I. Azimova, K. Mavlonova, S. Quronov Sh. Tursunov, N. Hakimova, M. Siddiqov. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi. 2022.- 24-b

8. Гумбольдт В. О мышлении и речи // В. Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984.

9. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., Прогресс, 1977. с. 52—53.

10. Непп М., Холл Д. Невербальное общение. Мимика, жесты, движения, позы и их значения – М., 2007. – 512 с.

17. Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход в обучении как фактор гуманизации образования // Русский язык за рубежом. 1991. -№ 3. - с. 91-95.

LEKSIKOLOGIYA VA FRAZELOGIYAGA OID MAVZULARNI O'QITISHDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Zaynab Kurbanova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti stajyor o'qituvchisi

zaynabqurbonova20@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola frazemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini. Ta'lim tizimida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlarning barchasi o'quvchi yoshlarning bilimi, aqliy salohiyati, intellektual qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, frazema, shakl va ma'no, kasbiy terminlar, klaster metodi, leksikologiya, frazeologik birliklar, grammatik shakl, komponent.

Annotation: this article describes the types of phrasemes according to the relationship of form and meaning. All the large-scale reforms carried out in the education system are aimed at developing the knowledge, mental solitude, intellectual abilities of the student youth.

Keywords: Linguistics, phraseology, form and meaning, professional terms, cluster method, lexicology, phraseological units, grammatical form, component.

Ta’lim tizimida olib borilayotgan keng ko’lamli islohotlarning barchasi o’quvchi-yoshlarning bilimi, aqliy salohiyati, intellektual qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bu borada oliy ta’lim tizimi boshqa ta’lim bosqichlari uchun tayanch tizim bo’lishi darkor. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: “Har bir oliy ta’lim muassasasi tomonidan xorijdagi yetakchi turdosh ilmiy-ta’lim muassasalari bilan istiqbolli hamkorlik aloqalarini yaqindan yo’lga qo’yish, o’quv jarayoniga xalqaro ta’lim standartlariga asoslangan eng zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ta’lim dasturlari va o’quv-metodik materiallarni keng joriy etish oliy ta’lim tizimini kelgusida kompleks rivojlantirishning eng muhim vazifalardan ekanligini ta’kidlab kelmoqdalar.

Darhaqiqat, bugun o’quv jarayoniga, ta’lim tizimiga xalqaro ta’lim standartlarining keng joriy etilishi, yangidan yangi pedagogik texnologiyalarning qo’llanilishi o’qituvchilardan ko’proq mas’uliyat va o’z ustida ishlashni talab etmoqda. Shu sababdan ham bugun ta’lim sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassis borki, o’z oldiga o’qitayotgan narsasini qanday qilib yetkazib berish masalasini qo’yishi kerak.

Tilshunoslik bo’limlarini o’qitishda izchillik, mantiqiylik muhim ahamiyatga ega. Biz leksikologiya bo’limi va unga yondosh soha bo’lgan frazeologiyani o’qitish bo’yicha bir qancha metodik tavsiyalarni ko’rib chiqamiz.

“**Leksikologiya**” tilning lug’at boyligini o’rganishga qaratilgan moduldir. Bu boylik tilshunoslikda *leksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so’zlarni o’z ichiga oladi. “Leksikologiya” lug’at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini tadqiq qiladi.

Leksikologiya o’z yondosh sohalari bilan birgalikda maktab darsliklarida asosan 5-sinf ona tili darsligida berilgan. Leksikologiya bo’limini o’rganish uchun quyidagi mavzular taqdim etilgan:

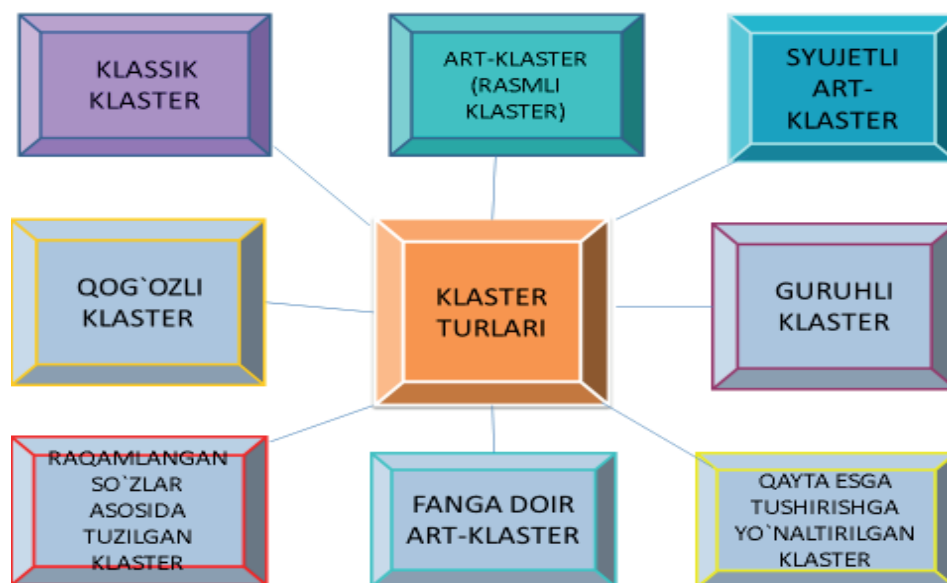
1. O’zbek tilining lug’at boyligi
2. So’zlarning sahkl va ma’no munosabatiga ko’ra turlari
3. Sinonimlar. Sinonimik qatorda bosh so’z
4. Omonimlar. Nutqda omonimlardan foydalanish
5. Antonimlar
6. Paronimlar
7. O’zbek tili leksikasining boyish manbalari. O’z va o’zlashma so’zlar
8. Yangi paydo bo’lgan so’zlar
9. Tarixiy va arxaik so’zlar
10. Joy nomlari tarixi
11. Ismlar ma’nosi va imlosi
12. Terminlar. Kasbiy terminlar
13. Iqtisodiyotga oid terminlar
14. Internetga oid terminlar
15. Aniq fanlarga oid terminlar
16. Ijtimoiy-gumanitar fanlarga oid terminlar
17. Qavm-qarindoshlik bilan bog’liq so’zlar
18. Iboralar
19. Lug’at. Lug’at turlari

Umumta’lim maktabi o’quvchilariga mavzuni tushuntirishda og’zaki bayon usuli har doim ham ish beravermaydi. Sababi, o’quvchi eshitgan narsasidan ko’ra ko’rganini ko’proq yodida saqlaydi. Ayniqsa, bu jarayon 5 – 6-sinf o’quvchilarida yaqqol ko’zga tashlanadi. Chunki bu davrda o’quvchilar boshlang’ich sinf bosqichidan endi yuqori sinfga o’tishgan bo’lishadi. 5-sinf o’quvchilariga 4-sinfgacha bo’lgan jarayonda o’qituvchi ko’proq ko’rgazmali tarzda darsni tashkillashtirgan bo’ladi. Shuning uchun ham ularga ko’proq taqdimotlar, qo’shimcha adabiyotlar yordamida ta’limning interfaol metodlarini qo’llab darslarni tashkil etish maqsadga muvofiq bo’ladi.

Ona tili darslarini to’g’ri va mazmunli tashkil etish ko’p jihatdan o’qituvchiga bog’liq. Har bir darsni kreativlik bilan tashkil etish orqali o’quvchilarda fanga bo’lgan muhabbat yanada oshib boraveradi. Qolaversa, til – jamiyat boyligi. Undan hamma birdek to’g’ri va maqsadli foydalanishi darkor. Shuning uchun ham o’qituvchi bu yerda asosiy rol o’ynaydi.

Leksikologiya bo’limini o’qitishda dastlabki mashg’ulotlarda “Klaster” metodidan foydalanish mumkin. Bu metodning afzalliklari quyidagilarda ko’rinadi.

“Klaster” metodining imkoniyatlari juda ko'p. Faqatgina ona tili darslarida emas, boshqa fanlarda har bir dars jarayonida bu metoddan bemalol foydalanish mumkin. “Klaster” metodi bir qancha turlarga bo'linadi:

Guruhli klaster usulidan leksik ma'no haqida nazariy tushunchalarni berishda foydalanish maqsadga muvofiq.

Shakldosh so'zlar haqidagi boshlang'ich tushunchalarni o'rgatishda muammoli klaster metodidan foydalanish mumkin.

Foydalangan adabiyotlar

1. Abdullayev A. Frazelogizmlarning ekspressivlik xususiyati. – Toshkent: O'TA. 1996. №5.
2. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi – Toshkent: Fan, 1983.
3. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent: Sharq, 2010.
4. Almatatova SH.T. O'zbek tili frazemalarining komponent tahlili. Filol.fanlari nomzodi...diss.- Toshkent: 2008.
5. Boltayeva B.I. O'zbek tili frazeologik birliklarining transformatsiyasi (semantik-pragmatik tahlil) Filol.fanlari nomzodi...diss.- Samarqand: 2019.
4. Раҳматуллаев Ш. Фразеологик birliklarining asosiy ma'no turlari. – Toshkent: Uqituvchi, 1955.
5. Sayfullayeva R, Mengliyev B, Boqiyeva G. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, Fan va texnologiya, 2009
6. Iyldoshev B. Фразеология тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, Суғдиёна, 1998.
7. Yo'ldoshev B. Somatik frazeologizmlarning ayrim grammatik va semantik xususiyatlari . O'zbek tili grammatik qurilishi masalalari. – Samarqand, 1985. bet
8. G'ulomov A, Ne'matov H. Ona tili ta'limi mazmuni. Toshkent, O'qituvchi, 1995 yil.
11. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun ona tilidan o'qituvchi kitobi yangi nashr. Toshkent, 2020
12. Iyldoshev B. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд, 2002.
13. Iyldoshev B. Услубшунослик ва фразеологиянинг долзарб муаммолари. – Самарқанд, 2007.

O’QUVCHILARDA O’QISH SAVODXONLIGI VA FUNKSIONAL SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Dildora Ibragimova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o’qituvchisi
dildoraibragimova1989@gmail.com

Guljahon Muxtorova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarida o’qish savodxonligi va funksional savodxonlik ko’nikmalarini shakllantirish omillari va ularning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so’zlar: badiiy matn, ilmiy matn, o’qish savodxonligi, funksional savodxonlik, shakllantirish omillari.

Abstract: This article discusses the factors of formation of reading literacy and functional literacy skills in elementary school students and their importance.

Key words: artistic text, scientific text, reading literacy, functional literacy, formation factors.

Hozirgi vaqtda O’zbekiston Respublikasida ta’limni modernizatsiya va yangilash eng dolzarb masalalar hisoblanadi. Shu munosabat bilan maktab o’quvchilarida funksional savodxonlikni rivojlantirish zarurati masalasi ko’p ko’tariladi. Maktab o’quvchilarimiz – mamlakatimiz kelajagi, bu ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan hamqadam bo’lishi kerak bo’lgan, “Umrbod ta’lim” konsepsiyasida amalga oshirilgan yuqori ta’lim standartlariga javob beradigan yangi avlod.

O’qish faoliyati – bu boshqa birovning yozma nutqini tushunish uchun asosli dekodlash, asosiy fazilatlar bilan tavsiflanadi: o’qish texnikasi, mustaqillik darajasi va o’qish ufqlari [1].

Funksional savodxonlik - insonning tashqi muhit bilan munosabatlarga kirishishi, unga moslashishi va imkon qadar tezroq ishlash qobiliyati; ijtimoiy munosabatlar tizimida shaxsning normal faoliyat ko’rsatishini ta’minlovchi bilim, ko’nikma va malakalar darajasi mavjud bo’lib, u muayyan madaniy muhitda shaxs hayotini amalga oshirish uchun zarur bo’lgan minimal miqdor hisoblanadi. Funksional o’qish – bu skanerlash va analitik o’qishdan foydalangan holda ma’lum bir muammoni hal qilish uchun ma’lumot topish maqsadida o’qishdir. O’qish kompetensiyasi kitoblarni o’qishdan oldin, o’qish paytida va o’qishdan keyin maqsadli ravishda individual ravishda tushunish qobiliyati hisoblanadi [2].

Funksional savodxonlikni shakllantirish bo’yicha ishlar 1-sinfdan, o’qish va yozishni o’rganish, o’qish qobiliyatini rivojlantirish davridan boshlanishi kerak. Bu ishda kichik yoshdagi maktab o’quvchilarida savod o’rgatish va badiiy o’qish darslarida funksional savodxonlikni shakllantirish, kichik yoshdagi maktab o’quvchilarining o’qish va ijodiy faoliyatini tashkil etishning eng samarali yo’llari va usullarini tanlashga alohida e’tibor qaratiladi. O’qish faoliyatini shakllantirish nafaqat rus tili va adabiyoti darslari da muvaffaqiyatga erishish uchun asos yaratadi, balki maktab fanining har qanday sohasida kafolatlangan muvaffaqiyat, asosiy vakolatlarni rivojlantirish uchun asosdir.

O’qish savodxonligi funksional savodxonlik uchun asosiy ko’nikma hisoblanadi. Birinchi navbatda, qanday o’qishni, o’qiganingizni tushunishni, ma’lumot bilan ishlashni o’rgatish kerak va shundan keyingina ijodkorlik bilan bog’liq yuqori darajaga o’tish kerak. O’qituvchi tomonidan qo’llaniladigan o’quv va qo’shimcha ma’lumotlar bilan ishlashning barcha ijodiy usullari aqliy, kognitiv faollikni rivojlantirishga qaratilgan bo’lishi kerak, bu esa, o’z navbatida, har bir o’quvchining amaliyotiga, bilimni boyitishga, uning funksional savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan bo’lishi kerak.

O’qishni o’rganish jarayonida o’quvchilarning o’qish faolligi va ijodiy namoyon bo’lishini shakllantirish jarayonida quyidagilar doirasida mazmunli qarama-qarshiliklar yuzaga keladi:

- Shakllanmagan yoki yetarli darajada rivojlanmagan o’qish va yozish ko’nikmalari va yuqori darajada idrok etilayotgan narsaning talqinini ijodiy qayta ishlash qobiliyati o’rtasida;

- tor dunyoqarash va o’z hayotiy tajribalari asosida original matn yaratishni talab qiladigan ijodiy vazifalar o’rtasida.

Shuningdek, IT-texnologiyalarning boshlang'ich sinf o'quvchisi hayotiga kirishi va ta'lim mazmuni yo'nalishining o'zgarishi bilan bog'liq holda shakllangan keng ko'lamli qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi:

- badiiy adabiyot va hatto o'quv adabiyotlarini o'qishga qiziqishning sezilarli darajada pasayishi, axborot manbalariga barqaror kognitiv qiziqish va hissiy qiziqish, badiiy adabiyotni axloqiy-estetik idrok etishni shakllantirish zarurati o'rtasida;

- Mahalliy va xorijiy adabiyotlarning eng yaxshi asarlarini to'plash va maktab o'quv dasturiga muvofiq adabiyotni o'qish bilan cheklanib qolgan o'quvchilar sonining ko'payishi o'rtasida.

Boshlang'ich maktab yoshida o'qish faoliyatini rivojlantirish zamonaviy shaxsning funksional savodxonligini rivojlantirishning asosiy elementidir. Bolaning nafaqat maktab fanlaridagi muvaffaqiyati, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyati ham ushbu ko'nikmalarga bog'liq. Chunki kelajak odami butun umri davomida o'rganadi.

Funksional savodxonlik:

- 1) o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy darajasi;
- 2) kundalik muammolarni hal qilishga qaratilgan;
- 3) muayyan vaziyatdagi shaxsni tavsiflaydi;
- 4) standart, stereotipik muammolarni hal qilish bilan bog'liq;
- 5) birinchi navbatda kattalar aholisini baholash sifatida ishlatiladi.

Talabalar rivojlanishining asosiy predmet yo'nalishlari quyidagilardan iborat: funktsional savodxonlikni o'zlashtirish hamda to'liq va to'g'ri o'qish faoliyatini o'rgatish [3, 16-bet].

O'rganishlar ma'lum metod va usullar faqatgina ijodiy ishlayotgan professional o'qituvchining mohirona uyg'unlashuvida samarali bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, o'qish faoliyati tushunchasi o'qishni kommunikativ nutq, o'qilayotgan matnni idrok etish, tushunish, qayta qurish va takrorlashga qaratilgan kognitiv faoliyat sifatida tavsiflaydi. O'qishning to'g'riligi, ongliligi, ifodaliligi, ravonligi o'qishning asosiy belgilaridir.

Boshlang'ich maktab yoshida o'qish faoliyatini rivojlantirish zamonaviy shaxsning funksional savodxonligini rivojlantirishning asosiy elementidir. Bolaning nafaqat maktab fanlaridagi muvaffaqiyati, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyati ham ushbu ko'nikmalarga bog'liq. Chunki kelajak odami butun umri davomida o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Платунова Т.А. Формирование самостоятельной читательской деятельности у младших школьников посредством курса «Литературное чтение» Л.А. Ефросининой в условиях модернизации образования. // «Открытый урок», ИД «Первое сентября». <http://открытыйурок.рф/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/506763/>

2. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: Издательство ИКАР. Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. 2009.

3. «Особенности формирования функциональной грамотности учащихся основной школы при освоении дисциплин общественно-гуманитарного цикла». Методическое пособие. — Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. — 16 с.

Ibragimova D.I., Mirzanazarova G. TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF INTELLIGENCE AND THE MANIFESTATION OF TALENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS. Modern Science and Research, 2(5), 1073–1076. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/20520>

O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILAR- NING BADIY ASARLARNI SHARHLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Dildora Ibragimova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

dildoraibragimova1989@gmail.com

Nilufar Ismatova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda badiiy asarni sharhlash ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘quvchilar psixologiyasining ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy asar, sharhlash, psixologiya, so‘z boyligi, nutq, dunyoqarash, yozma matn, san‘at asari.

Abstract

This article discusses the importance of student psychology in the formation of the skills of interpretation of an artistic work in elementary school students.

Key words: work of art, interpretation, psychology, vocabulary, speech, world view, written text, work of art.

Badiiy asarni sharhlash muammosini o‘rganishga murojaat qilish, bu muammoning boshlang‘ich sinflarda o‘quv jarayonini samarali tashkil etishda prinsipial ahamiyatga ega ekanligi bilan izohlanadi. Boshlang‘ich umumiy ta’lim bo‘yicha Davlat ta’lim standartini amalga oshirish o‘qituvchi oldiga badiiy asarni talqin qilish bo‘yicha ishlarni to‘g‘ri tashkil etish faoliyatini shakllantirish vazifasini qo‘yadi. O‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish deganda turli matnlarning mazmuni va o‘ziga xos xususiyatlarini ongli ravishda idrok etish va baholash, o‘quvchilarning ularni muhokama qilishda ishtirok etishi, qahramonlar harakatlariga axloqiy baho berish va asoslash qobiliyati tushuniladi. Bugungi kunda badiiy matn nazariyasi asoslarini, uni tahlil va talqin qilishni tushuntiruvchi ko‘plab darsliklar nashr etilgan, lekin ko‘pincha ularda jarayonlarni tushuntirish aks etmaydi. Ko‘pgina o‘quvchilarning ongida asl matnni qayta-qayta o‘qishning hojati yo‘q, uni qayta hikoya qilish va talqini bilan tanishish kifoya, degan tushuncha shakllangan. Bu ular matnni tushunish va talqin qilish nafaqat ma’lum bir metodologiyaga amal qilish, balki ijodkorlik ekanligini unutganidan sodir bo‘ladi.

Umumta’lim maktablarida badiiy asar talqini muammolarini o‘rganish hozirda alohida dolzarblik kasb etmoqda, sababi, ayni zamonda adabiy asarlarni o‘rganishga qiziqish kuchaygan. Adabiyot darslari-da badiiy asarni sharhlash muammolariga qarashlarni kontseptual qayta ko‘rib chiqish va yangilash zarurati tadqiqotimiz mavzusini belgilab berdi.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyatimiz taraqqiyotini ta’minlash, ta’lim tizimini takomillashtirish, shuningdek, mustaqil fikr yurituvchi, dunyoqarashi keng, ma’nan boy shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishni talab etmoqda. Bu borada Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev “Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik” nomli asarida: “Agar katta avlodning bilimi va tajribasini, uzoqni ko‘ra olish fazilatlarini yoshlarimizdagi g‘ayrat-shijoat, mardlik va fidoyilik bilan birlashtira olsak, ko‘zlangan maqsadga albatta yetamiz,” - degan fikrlarni aytib o‘tgan [1]. Shu boisdan yurtimiz ta’lim tizimida juda ko‘p o‘zgarishlar qilinmoqda. Yoshlarimizning bilim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. O‘zbekistonda ta’lim jarayoni ko‘p bosqichli yaxlit tizimga ega bo‘lib, uning har bir bosqichi ta’lim oluvchilarning yosh hamda o‘ziga xos xususiyatini inobatga olib, ta’limni izchil va tizimli, uzviy amalga oshirishga bog‘liq hisoblanadi. Ana shu ta’lim berish jarayonida boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarga badiiy asarlarni o‘qish, ulardan ibrat – namuna olishni o‘rgatish ham katta ahamiyatga ega. Badiiy matnda so‘zning shunchaki ishtirok etmasligini anglab yetish – badiiy asar tili tahlilidagi eng muhim nuqtalardan biridir.

O‘qish nutq faoliyati turlaridan biri sifatida o‘quvchi shaxsini rivojlantirish uchun muhimdir. Ma’lumotlarning asosiy qismi bosma va elektron shaklda bo‘lib, o‘qish qobiliyatini talab qiladi. Bolaning maktab fanlaridagi muvaffaqiyati, voyaga yetganida kasbiy o‘sishi va kitobxonlik madaniyatini-

ing yanada rivojlanishi o'qish faoliyatini rivojlantirishga bog'liq. Boshlang'ich sinflarda o'qish madaniyati, badiiy asarni mazmunli va ifodali o'qiy olish asoslari yaratiladi. Ko'pgina pedagogik darsliklarda o'qitishning asosiy vositasi sifatida badiiy matn ko'rsatilgan [2]. Turli xil vazifalar, shu jumladan, ijodiy vazifalar boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv va hissiy sohasini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bundan tashqari, badiiy asarlar badiiy matnni to'liq idrok etish mahoratini shakllantiradi. Ada_biy atamalar lug'atida badiiy matn deganda ma'lum bir tilda yozilgan badiiy nutqning individual asoslari, shuningdek, o'xshash matnlar tizimidagi yaxlit birlik tushuniladi.

“O'qish – yo'q bo'lgan yozuvchi bilan muloqotga kirishishni anglatadi, ammo shunga qaramay, o'quvchi uni tushunishni xohlaydi”. Muloqot kamida ikkita pozitsiyaning mavjudligini nazarda tutadi: matn muallifi va qabul qiluvchi (matnni idrok etish va tushunish) [3].

O'qish faoliyatida to'rtta xususiyat hal qiluvchi bo'ladi:

- to'g'ri o'qish;
- harflarni, so'zlarni, ularning grammatik ma'nosini taniy bilish;
- ona tilining orfoepik me'yoriga muvofiq so'zni (gaplarni, matnlarni) ovoz chiqarib aytish;
- ong, muallif tomonidan matnda bayon etilgan ma'lumot, faktlar, munosabatlarni idrok etish, til me'yorlari haqidagi bilimlarini qo'llash qobiliyati, o'quvchi uchun turli xil til vositalaridan foydalanish qobiliyati.

Boshqa odamlarning fikrlarini tushunish, ekspressivlik – suhbatdoshning muallifini “his qilish” qobiliyati, asarning intonatsion fonini tushunish, qahramonlarning his-tuyg'ulari va fikrlarini idrok etish va yetkazish qobiliyati, muallifning niyatiga iloji boricha yaqinlashish, ravonlik, til birliklarini tanib olish tezligi, o'qilishi mumkin bo'lgan asarlarning hajmi va sonini oshirish imkonini beradi.

Ravonlik doimiy tayyorgarlikni talab qiladi va dastlabki uchta xususiyatni muhim intellektual protsedura – tushunish birlashtiradi. O'qituvchining asosiy vazifasi matndagi muallifni, muallifning fikrlari va his-tuyg'ularini tushunishdir, degan fikrni shakllantirish hisoblanadi. Bugungi kunda zamonaviy maktab amaliyotida jiddiy narsa: tinglash qobiliyatining yetishmasligidir. Hamma gapirishni xohlaydi, lekin boshqasini tinglash va eshitish (tushunish) haqida o'ylamaydi. Bu o'qituvchi oldiga boshlang'ich sinf o'quvchilarida mulohaza va hamdardlikni talab qiluvchi o'qishni shakllantirish, suhbatdoshga hurmatni tarbiyalash talablarini qo'yadi. Bolaning asosiy vazifasi muallifni tushunishni xohlashdir. O'qish uchun motivatsiyaning shakllantirish o'qituvchining adabiy o'qish darsida hal qilishi kerak bo'lgan uslubiy vazifadir. Adabiyot madaniyat sub'ekti sifatida o'quvchi “Nima uchun yozuvchi bu hikoyani (ertak, she'r va hokazo) yaratdi? U mendan nima kutadi?” kabi savollarni o'ziga berishi lozim. O'quvchi o'qish paytida faqat o'sadi va rivojlanadi, qachonki, matn mazmunini tushunish istagi bo'lsa va muallif niyatiga iloji boricha yaqinlashishni, o'z tushunchasining to'g'riligini nazorat qila olsa.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarda uchta asosiy tur mavjud:

- semantik tushunish;
- kognitiv tushuncha;
- obyektiv bo'lmagan tushuncha.

Semantik tushuncha nutq segmentlarini tan olishdir. Qoida tariqasida, birovning nutqini idrok etishda ma'nolarning faqat qisman o'zlashtirilishi sodir bo'ladi. Agar matnda notanish so'z yoki murakkab sintaktik qurilish sodir bo'lsa, unda bu matnni noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin.

Kognitiv tushunish qiyinchiliklarni yengish va uning mazmunini o'zlashtirishda paydo bo'ladi. Bu bilimning shakllanishiga hissa qo'shadi, lekin uning xotirada kuchli saqlanishi uchun yetarli bo'lmaydi. Kognitiv tushunish aks ettirishga tayanadi, bu esa, o'z navbatida, shaxslarning intellektual rivojlanishiga yordam beradi.

Obyektiv bo'lmagan tushunish rivojlangan shaxsga xosdir. U hayot davomida shakllanadi, shuning uchun biz faqat o'qituvchilarning bunday o'quvchini tarbiyalash istagi haqida gapirishimiz mumkin. Muallifni tushunish uchun o'quvchining faoliyati matnda muhokama qilinadigan obyektlarni “chizish”ga, asar qahramonlari nimani boshdan kechirayotganini his qilishga qaratilgan. O'qilayotgan narsaning ma'nosini yaxshiroq tushunish uchun bola (ichki nutqda) nimani tushunayotganini aniqlaydi, ma'nolarni tanlaydi va asar g'oyasini shakllantiradi. Shunday qilib, uning tafakkuri rivojlanadi, so'z boyligi boyib boradi, nutqning sintaktik tuzilishi tuzatiladi [4]. O. Y. Bogdanovning ta'kidlashicha,

“Maktab o’quvchisi fikrlash qobiliyati tufayli ham anglash faoliyatini amalga oshira oladi”.

Refleksiya – bu ongingizning ishini kuzatish qobiliyati bo’lib, uni rivojlantirish uchun faqat matnni o’qish yetarli emas. O’zingizdan so’rashingiz kerak: “Men tushundim? Men nimani tushundim?” Tushunish natijasi aks ettirish qobiliyatining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. O’qish faoliyatida miyaning eng yuqori funksiyasi namoyon bo’ladi, fikrlash va ong rivojlanadi. Bilim aqliy va hissiy mehnat natijasidir. Shunday qilib, o’qish – bu boshlang’ich sinf o’quvchisi matn mazmunini o’zlashtirish, uni tushunish, muallif tomonidan o’z fikrlari va his-tuyg’ularini yetkazish uchun qo’llagan usullarni “tanib olish” imkoniyatiga ega bo’lgan maxsus muloqot turidir.

Xulosa qilib aytsek, boshlang’ich sinf o’qituvchilari badiiy asarni sharhlashga o’rgatayotganda o’quvchilarning yoshi, psixologiyasi, dunyoqarashi, so’z boyligini hisobga olishlari lozim. Shundagina o’quvchilarning fikrlash qobiliyati oshadi, dunyoqarashi kengayadi, har xil vaziyatlarga o’zlarining shaxsiy fikrlari bilan munosabat bildiradilar. Mustaqil fikrlovchi, barkamol, rivojlangan, komil inson bo’lib shakllanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. M. Mirziyoyev. Yangi O’zbekistonda erkin va farovon yashaylik. – T.: 2021. 102-b.
2. Siddiqova SH. Fan, ta’lim va amaliyot majmuasining dolzarb muammolari. – T.: 2020. 224-b.
3. E. G’. Tursunova. Boshlang’ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish ustida ishlash. O’zbekiston fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2022.
4. H. A. Ibraye. Badiiy asarni talqin qilish malakalarini shakllantirish talabalar uchun adabiy o’qish darslari. – T.: 2019.
5. D. I. Ibragimova. Boshlang’ich sinf o’quvchilari intellektini shakllantirish va iqtidorini namoyon qilishga doir texnologiyalar. – T.: 2023.

ISH QOG’OZINING ASOSIY MATNI USTIDA ISHLASH

Bashorat Muminova

Islom Karimov nomidagi TDTU o’qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ish qog’ozlari matni ustida ishlash faqatgina zarur so’z boyligini egallashgina emas, shu bilan adabiy til, uning rasmiy idoraviy uslubiga xos grammatik bilimlar xususiyati hamda imkoniyatlarini ham chuqur o’zlashtirishni taqozo etishi haqida bayon etilgan.

Tayanch so’zlar: hujjat, rekvizit, matn, fe’l, harakat nomi, rusiyzabon, qabul qilish, fe’lning noaniq shakli, qiyoslash, kelishik qo’shimchalari, rasmiy-idoraviy uslub, boshqarish huquqi.

Abstrakt: In this article we are talking about working on the texts of business documents, which involves not only the mastery of vocabulary, but also their knowledge of the specific features and grammatical knowledge inherent in the official style of the literary language.

Keywords: document, props, text, verb, action name, Russian-speaking, adopt, uncertain form of a verb, comparison, case endings, officially-business style, the right of management.

Har qanday hujjatning asosiy rekviziti uning matnidir. Shuning uchun ham hujjat tuzishda uning matni ustida ishlash darajasi hujjatning sifati va ta’sirchanligini oshiruvchi muhim omil sanaladi. Ushbu maqolamizda ariza matni ustida ishlash masalasiga to’xtalamiz.

Ma’lumki, ariza matni (mazmuni) bir yoki bir nechta gapdan iborat bo’lib, o’ziga xos tarzda shakllantiriladi. Ko’pincha ado etish, bajarish so’ralayotgan harakatni ifodalovchi fe’l harakat nomi shaklida qo’llanadi, u II shaxs ko’plik egalik qo’shimchasi va tushum kelishigi qo’shimchasini olgan bo’ladi. Masalan, ... *yuborishingizni so’rayman*,... *qabul qilishingizni so’rayman*,... *yordam ko’rsatishingizni so’rayman* kabi.

Bu kabi birikmalarda rusiyzabon talabalar uchun harakat nomining egalik qo’shimchasini qabul qilgan holda turlanishi (*qabul qilishingizni*) eng muhim va qiyin, bir necha bosqichda o’rganiladigan ta’limiy grammatik birlik sanaladi. Chunki dastlab harakat nomi, keyin uning egalik qo’shimchalari

bilan o'zgarishi, nihoyat, egalik qo'shimchali harakat nomining turlanishi (-ni qo'shimchasi bilan qo'llanilishi) ustida ish olib borilishi kerak.

Bundan tashqari, rusiyabon talabalarga o'zbek tilidagi harakat nomi rus tilida fe'lining noaniq shakli (неопределенная форма глагола, инфинитив) bilan berilishini ham anglatish bir necha bosqichli mashg'ulotlarni talab qiladi. Masalan: *qabul qilishingizni so'rayman* – *Прошу Вас принять...* kabi. Rus tilidagi noaniq shakldagi fe'l o'zbek tilidagi turli-tuman shakllar orqali ifodalanishi mumkinligi tufayli uni o'zbek tilida harakat nomining egalik qo'shimchasini olgan, turlangan holatida berish qiyinchiligi ortadi: *буду писать* – *yozaman*, *намерен писать* – *yozmoqchi*, *можно писать* – *yozish mumkin*, *могу писать* – *yoza olaman* va hokazo.

Harakat nomining *-(i)sh* shakli ish qog'ozlarining deyarli har bir turida ishlatiladi. (*-maslik* bo'lishsiz shakli kam uchraydi.) Bunday shakllarni qiyoslash asosida quyidagi ko'rinishlarga e'tibor qaratish lozim:

1) harakat nomining o'zi: *taklif etish maqsadga muvofiq* – целесообразно пригласить, *sozlash zarur* – необходимо отремонтировать, *nazorat qilish...yuklatilsin* – возложить контроль kabi;

2) kelishik qo'shimchalaridan birini olgan holatda:

rasmiylashtirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdamiz – испытываем затруднения в оформлении, *topshirishga majbur bo'ldi* – был вынужден сдать, *ko'maklashishga tayyor* – готов помочь, *nashr qilishni ta'qullaymiz* – (мы) одобряем издание (издать), *ho'jalik yuritishning yangi shakli* – новая форма ведения хозяйства kabi;

3) harakat nomi belgisiz qaratqich shaklida bo'ladi: *sozlash muddatlari* – сроки ремонта, *boshqarish huquqi* – право на управление, *isitish quvurlari* – отопительные трубы kabi;

4) harakat nomi ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlar bilan qo'llanadi: *joriy qilish haqida* – о внедрении, *yetkazib berish xususida* (“haqida”ni almashtirib keladi) – о доставке, *bartaraf etish yuzasidan* – по преодолению, *topshirish uchun* – чтобы сдать, *qo'llash bo'yicha* – по применению, *bajarish maqsadida* – в целях выполнения, *tortib ko'rishdan oldin* – перед тем, как взвешивать kabi;

5) mazmun talabiga muvofiq tegishli egalik va kelishik qo'shimchalarini olib keladi: *yer ajratishingizni so'rayman* kabi.

Ariza, tushuntirish xati kabi ish qog'ozlarida so'ralayotgan harakatga sabab bo'lgan boshqa harakat ko'rsatilgan holatlar ham ko'pchilik uchraydi. Shunga ko'ra ham, urusiyabon talabalarining o'zbek tilidagi nutq saviyasi nuqtayi nazaridan o'ta murakkab sanaladi. Bunday arizalarda sifatdoshning *-lik* shaklida egalik qo'shimchasini qabul qilib kelishi (*kelganligim*), shuningdek, sifatdoshning to'g'ridan-to'g'ri egalik qo'shimchasi bilan ishlatilishi (*ko'chib kelganimiz*), ayrim paytlarda yuqoridagi shakllarda kelgan sifatdosh o'z navbatida kelishik bilan qo'llanishi (*borganligimni*) kabi holatlar so'z shaklini tushunishni ham qiyinlashtiradi. Vaholanki, talabalar mustaqil ravishda gap tuzib, ish qog'ozlarini yoza oladigan darajaga yetishlari kerak. Ba'zida sifatdosh tufayli, *sababli* ko'makchilari bilan birga kelib sabab holini hosil qiladi: *ishlayotgan (ligim tufayli (sababli), tugatganligim haqida* kabi. Bunday so'z qo'shimchalari quyidagi tipdagi gaplarda faol qo'llanishini o'zlashtirish talab qilinadi. Masalan:

1. *Boshqa shaharga doimiy yashash uchun ketayotganligim tufayli meni kasalxonaning davolovchi vrachi lavozimidan ozod etishingizni so'rayman.*

2. *Ota-onam bilan birga Chinoz tumaniga doimiy yashash uchun ko'chib kelganimiz sababli, meni ixtiyoringizdagi maktabning 9-sinfiga qabul qilishingizni so'rayman.*

Ba'zi arizalarda muddat (sana) ko'rsatilishi ko'makchili murakkab so'z birikmalarini o'rganish vazifasini qo'yadi. Masalan:

Oilaviy sabablarga ko'ra (otamning og'ir kasalligi va doimiy parvarishga muhtoj bo'lib qolganligi sababli) menga 2011- yilning 10- avgustidan 16- avgustiga qadar qisqa muddatli maoshsiz ta'til berishingizni so'rayman.

Bunday ifodalarda **qadar** ko'makchisi ta'limiy birlik sifatida qo'llanib, murakkablashgan birikma hosil qilishga e'tibor qaratish lozim.

Yana bir holat ariza matniga ayrim ilovalar berilishi bilan bog'liq. Bunda kesim o'tgan zamon shaklida bo'lgan majhul nisbatdagi fe'l bilan shakllangan “Arizaga ... hujjatlar ilova qilindi” qolipidagi gap ishlatiladi.

Ilovada arizachi o‘zi haqidagi ma’lumotlarni kesimi hozirgi-kelasi zamon shaklidagi gap bilan ifoda etadi: *O‘zim haqimda quyidagilarni ma’lum qilaman:* kabi.

Ariza, ishonchnoma kabi hujjatlarni yozish munosabati bilan ajratiladigan lisoniy birliklar tavsifi quyidagi chizmada yaqqol aks etgan. (2.1.2-chizmaga qarang).

2.1.2- chizma

Ariza, ishonchnoma va boshqa hujjatlar yozish munosabati bilan ajratiladigan lisoniy birliklar

Harakat nomining egalik qo‘shimchasi hamda kelishik (tushum kelishigi) qo‘shimchasi bilan qo‘llanishi	Sifatdoshning egalik qo‘shimchasini olib kelishi (bular orasida ba‘zan –lik qo‘shimchasining bo‘lishi)	–lik va egalik qo‘shimchali sifatdoshning tufayli, sababli kabi qo‘makchi vazifasidagi so‘zlar bilan kelishi	Ariza matnida ish-harakat muddatining <u>qadar</u> qo‘makchili konstruksiya bilan berilishi

Kesimi o‘tgan zamon shaklida bo‘lgan majhul nisbatdagi fe’l bilan shakllangan “Arizaga ... hujjatlar ilova qilindi” mazmunidagi gap qolipi

Eng murakkab tuzilishga ega bo‘lgan arizalarda (masalan, da’vo arizasida) ko‘makchili birikmalar (*shartnomaga muvofiq, topshirish uchun, eslatishlarimizdan keyingina, javobgar tomonidan kabi*) gaplar strukturasi rusiyzabon talabalarning tushunishlari uchun qiyin nutqiy vaziyatni vujudga keltiradi.

Ariza, ishonchnoma va boshqa hujjatlar matnida tashkilot (idora) nomi (Toshkent tumani tayyorlov idorasi), *12- martdagi, kelib, kechiktirmay, olib ketishga, bajarilmay qoldi, keyingina, qabul qila olmasligini, mumkinligini, shartnomaning buzilishi* kabi so‘z shakllari va ravishdosh oborotli so‘z birikmalari rusiyzabon talabalarning lisoniy tayyorgarliklarini oshirishni taqozo etuvchi birikmalar sanaladi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin.

–**dagi** qo‘shimchasi;

– ravishdoshning bo‘lishsiz shakli;

– ta’kid yuklamasi (–**gina**);

– harakat nomining bo‘lishsiz shakli, uning mos egalik va kelishik qo‘shimchasi bilan ishlatilishi;

– **lik** (g)–i–ni shakllari;

– majhul nisbatdagi fe’lning harakat nomi shaklida egalik qo‘shimchasini olib kelishi.

Ko‘rinib turibdiki, ish qog‘ozlari matni ustida ishlash faqatgina zarur so‘z boyligini egallashnigini emas, shu bilan birga adabiy til, uning rasmiy-idoraviy uslubiga xos grammatik bilimlar xususiyati hamda imkoniyatlarini ham chuqur o‘zlashtirishni taqozo etadi. Shu maqsadda ish qog‘ozlari matnining leksik-grammatik tabiatini chuqur o‘rganish, rasmiy matn ustida ishlash metodikasini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Foydanilgan adabiyotlar

1. Akademik litseylar uchun o‘quv dasturi: O‘zbek tili (Ta’lim boshqa tilda olib boriladigan gu-ruhlar uchun). Tuzuvchilar : R.R Sayfullayeva, A.R Rafiyev , S. Usmonov – T.:O‘rta maxsus, kasb hu-nar ta’limi markazi, 2000. – 23 b.

2. К.П Щепина. Обучение деловому письму на уроках русского языка: Пособие для учителей. – М.:Просвещение 1980. – С.3.

3. Sh.N Kuchimov – O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining tili. F.f.n... diss. avtoreferati. – T,1995.

4. Акрамова Л.Ю. Обучение письменной речи на базе научного текста по специальности в группах одарённых студентов мед.вузов Узбекистана. Автореферат ... канд.пед.наук. – Т., 2001. – 22 с.

5. Аракелян Н.К. Обучение деловому стилю современного русского языка в национальных группах армянских вузов: Автореферат дисс. ... канд.пед.наук. – Ереван, 1977. - 19 с.

FARDLAR TAHLILI ORQALI O'QUVCHILAR TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Intizor Jumaniyazova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Masofaviy ta'lim fakulteti erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda, 7-sinf yangi adabiyot darsligida berilgan fardlar tahlilida yangicha yondashuvlar haqida mulohazalar berilgan va o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga oid topshiriqlar ko'rsatilgan. Faol interaktiv darslarni tashkil etish va uning samarali natijalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Falsafiy-axloqiy, taammul aylamoq, badiiy-tadqiqiy, badiiy-konstruktiv, badiiy-tashkiliy, badiiy kommunikatsiya.

Abstrakt: This article provides comments on new approaches to the development of students' critical thinking and the analysis of characters given in the 7th grade new literature textbook. Tasks related to the development of students' critical thinking are shown. Organization of active interactive lessons and its effective results are analyzed.

Key words: Philosophical-ethical, tolerant, artistic-research, artistic-constructive, artistic-organizational, artistic communication

Hozirgi paytda ta'lim sohasida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Barkamol insonni tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Har tomonlama yetuk, mukammal va komil insonni tarbiyalash, qalbi-da yuksak insoniy fazilatlarni kamol toptirish uchun, avvalo, uzluksiz ta'lim tizimida tub islohatlarni amalga oshirish zarur edi. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari hamda boshqa metodik vositalarni yanada takomillashtirishni taqozo etib, ta'limni sifat jihatdan yangilashni talab qilmoqda. Ta'lim haqidagi, yoshlar siyosati borasidagi qonunlar maktab va maktabgacha muassasalar bo'yicha hukumat ko'rsatmalari, qarorlar va ularni amalga oshirish borasida muayyan muvaffaqiyatlarni ham qo'lga kiritib kelmoqda. Bu esa umumta'lim, ijod va ixtisoslashgan maktablarda ta'lim berish jarayonini yanada mukammal tarzda, turli innovatsion yondashuvlar asosida olib borishni talab qiladi. Bugungi kun talabidan kelib chiqib, zamonaviy adabiyot o'qituvchisi adabiyot darslarida o'quvchilar qalbiga yo'l topishi, ruhiy va ma'naviy olamini boyitishi hamda ularda badiiy adabiyotga muhabbat tuyg'usini shakllantirmog'i lozim. Zero, yosh avlodda mustaqil mutolaa jarayonida badiiy-estetik did, intellektual tafakkur rivojlanadi. Adabiyot o'quvchi shaxsiyatiga ruhiy poklik, ma'naviy yuksaklik sifatlarini tarbiyalashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Mustaqillik yillarida adabiyot bo'yicha DTS hamda o'quv dasturlari ishlab chiqilib, bir necha bor takomillashtirildi, darsliklarning bir necha avlodi chop etildi. Badiiy adabiyotga yuksak baho berilar ekan, adabiy ta'limni yanada jonlantirish, yosh avlod qalbida so'z san'atiga mehr-muhabbat tuyg'ularini kamol toptirish, nafosat va go'zallikka shaydolikni uyg'otish g'oyatda muhimdir. Uzluksiz ta'lim tizimi dastur va darsliklarida o'zbek mumtoz adabiyotiga alohida e'tibor berilgan.

Umumiy o'rta ta'lim va ijod maktablarining 7-sinfi uchun 2022-yilda yangi nashr etilgan adabiyot darsligining 3-fasli "O'tmishdan sadolar" rukniga kiritilgan mumtoz namunalar bilan tanishish moyinida mumtoz adabiyot namunalariga 7 soat ajratilganiga guvoh bo'ldik. Darslikda Alisher Navoiy qit'a va fardlari, Jahon otin Uvaysiy g'azal va chistonlaridan namunalar kiritilgan.

Alisher Navoiy hayoti va ijodi. Navoiy qit’alari tahliliga bir soat berilishi mantiqqa zid. Alisher Navoiydek buyuk mutafakkirning hayot yo’li va to’qqizta qit’aning tahliliga nafaqat bir soat, ikki soat ham kamlik qiladi. Chunki buyuk shoir yaratgan har bir qit’ani kichik bir asar desak, mubolag’a bo’lmaydi. Bu qit’alarda aks etgan falsafiy, irfoniy, hayotiy mushohadalar yuksak axloqli, hur fikrli o’quvchilarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Darslikda quyidagi nazariy ma’lumotlar o’zlashtirilish ko’zda tutilgan: g’azal, qit’a, fard va chiston to’g’risida tushunchaga ega bo’lish.

Bu faslni o’rganishda e’tibor qaratish lozim bo’lgan jihatlar:

- Alisher Navoiy qit’alari va fardlaridagi g’oyalarni tahlil qilish;
- fard va qit’a haqidagi tushunchaga ega bo’lish;
- mumtoz adabiyotdagi kichik janrlarni solishtirish. [Mirzayeva, 2022:124]

Mazkur faslda Alisher Navoiyning hayot yo’li haqida ixcham ma’lumot berilgan. Adabiyot o’qituvchisi o’zining bilim va mahoratidan kelib chiqib, Navoiy shaxsiyati, hayot yo’li haqidagi qiziqarli ma’lumotlarni o’quvchilarga taqdim etishi mumkin.

Darslikda qit’a janri haqida ma’lumot berilganki, o’quvchilar mazkur janr haqida to’liq ma’lumotga ega bo’lishlari lozim. Mumtoz adabiyotda barakali sanalgan qit’a janri adabiyot darslarida faol o’rganiladigan janr bo’lib, keyingi o’n-o’n besh yil ichida amaliyotda qo’llangan dasturlarga ko’ra 6-,8-,9- va 10-sinf darsliklariga kiritilgan. Bu bejiz emas, albatta. Mumtoz she’riyatimizda shoirlar boshqa janrlarga nisbatan qit’ada salmoqli ijod qilishgan. Navoiy ijodida qit’a o’n olti janr ichida uchinchi o’rinda turadi. Dars o’tish jarayonida qit’alar tahlilida kerak bo’ladigan ilmiy-nazariy qarashlardan xabardorlik juda muhimdir.

Navoiy esa “Xazoyin ul-maoniy”dagi qit’alarning manbasi, yozilish tarixi, sababi, mavzusini yoritib beruvchi jummalarga teng izohli sarlavha qo’yg’an. Shoirning shunday qit’alari 10-sinf (2017) darsliklariga kiritilgan edi.

Alisher Navoiyning “Haq taolo xoni in’omi-yu karami omi borida o’zgadin nima tilagonning tamayi xomi-yu zoti nafarjomi”, “Saxo-vu buxl bobida nukta surmak va arolarida ikki vosita kelturmak”, “Ul bobdakim jahon ahli bevafor va alardin vafo ko’z tutmoq xatodur”, “Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin boru ranj biymi(xavfi, vahimasi) ham” kabi sarlavhali qit’alari yuksak badiiy tahlili bilan berilgan. Bu sarlavhalar shoir qit’alarini tushunishga, adabiy ta’limda ularni tarbiyalanuvchilarga tushuntirishda o’ziga xos kalit vazifasini bajaradi.

Qit’a janrining mavzu doirasi keng, xilma-xil bo’ladi. Asosan diniy-tasavvufiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, odob-axloq haqidagi mavzular qalamga olinadi. Boshqa mumtoz she’riyat janrlarida ishq yetakchi mavzu bo’lsa, qit’alarda muhabbat kechinmalari kamdan-kam yoritiladi. Masalan, Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy”sidagi 210 qit’adan birortasi ham ishqiy mavzuda emasligi aniqlangan. [To’xliyev, 2017: 95].

Oldingi darsliklarda mumtoz matnlar berilib, ularning tabdili yoki tahlili o’quvchilarga tayyor qilib berilardi. Ushbu yangi darslikda esa birmuncha yangiliklar bor, ya’ni mumtoz matnning, qit’alarning izohi, tahlili berilmagan. Bu esa o’quvchilar tafakkuri va tasavvurini rivojlantirishda ahamiyat kasb etadi. 7-sinf adabiyot darsligida qit’alardan so’ng Navoiy fardlari berilgan. Darslikda berilgan ma’lumotga qo’shimcha qilgan holda, fardda dolzarb, salmoqli falsafiy-axloqiy g’oyalar ifodalanadi. Fardning qisqa va ixchamligi shoirdan “Ming ma’nini bir nuqta bila muxtasar etish”ni (Mashrab) taqozo etadi. Fard janriga xos erkinlik shoirning ijodiy imkoniyatlarini kengaytiradi, ijodiy erkinligini ta’minlaydi.

Fard haqida ma’lumot berilgandan so’ng, fardlar tahlil qilinadi. Mazkur yangi darslikda oldingi darsliklardan farqli o’laroq namuna uchun mulohazali savollar berilgan.

1. Fardni o’qing. Unda qanday g’oya ifodalanmoqda?
2. Fardning ikkinchi misrasi (qatori) nimaga xizmat qilmoqda?
Yuqar yamonlig’angakim, kirar yamon el aro,
Ko’mir aro ilik urg’on qilur ilgini qaro.
3. Berilgan maqollardan qaysi biri fardning g’oyasini aks ettiradi?

A) Yamonga aytsang siringni, mingta qilar biringni.

B) Zolim oshi osh bo’lmas, yomon yig’ilib bosh bo’lmas.

S) Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar, yomonga yaqin yursang – balosi.

Mana shunday topshiriqlar bilan boshlangan mavzular o’quvchilarni mulohaza qilishga undaydi.

Darslikda fardlarni o'rganishda maqollardan foydalanilgan.

Juft-juft bo'lib ishleng. Navoiy fardlaridan namunalarni o'qing va tahlil qiling. Har bir fardning g'oyasini bitta gap bilan ifodalang yoki unga mos maqol toping.

E'tibor berilsa, tushunarsiz so'zlar lug'atlari ham oldingi darsliklarda har bir sarlavhaning oxirida berilar edi. Yangi darsliklarda bu holatga o'zgacha yondashilgani holda sarlavhalarining yon boshida lug'atlar berilgan.

Kishi aybing desa, dam urmag'ilkim, ul erur ko'zgu,
Chu ko'zgu tiyra bo'ldi, o'zga aybing zohir aylarmu?

tiyra – xira
zohir – ochiq, ayon

“Shoir she'rida tasvirlangan goya, tuyg'u, obraz, ruhiy manzaralarni o'z nomi bilan aytishga eri-shish, – deb yozadi adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul, – ular bag'ridagi yashirin ma'no va badiiy sirlarni tahlil tilida ifodalash – haqiqatning bosh mezoni mana shudir”. [<https://youtu.be/48uzEKD-MPho>] Tahlilni quyidagi qit'a misolida ko'ramiz. O'quvchilar tushunarsiz so'zlar lug'ati bilan tanish-gach, fardni oson usulda tahlil qilish uchun fard mazmuniga yaqin ibora va maqollardan foydalanamiz. O'quvchilarga murojaat qilinadi. – Hurmatli o'quvchilar inson o'zining aybini ko'ra oladimi, ya'ni o'zi-ning yomon xislatlarini anglay oladimi, siz-chi? Bu muammoli savoldan keyin o'quvchilar o'z fikrlarini ayta boshlaydilar. Durdona: Aybni yuziga aytish to'g'ri, deb husoblayman, ammo bu hammaga ham yoqavermasligi ham mumkin. Buni tan olish kerak, xalqimizda aybni yuziga aytish – suvning ko'zadan ko'chirilishi, degan hikmatli so'zlarini eslash mumkin. Malika: Ya'ni ayrim vaqtlarda bu hodisa yomon oqibatlarga ham olib keladi. Sunbul: Bu hodisaning bir tomoni, aybni yuziga aytish – sabr qilishga, muammolarga yaxshi yechim topishga ham turtki bo'ladi. Doniyor: Aybni yuziga aytish mas'uliyatli in-sonning asosiy xususiyati, insonga o'z xatolarini anglatish – unga qarshi turishning, o'zini tarbiyalash va rivojlantirishning bir ko'rinishi sifatida qarashdir. O'quvchilar birin-ketin fikr bildira boshlaydilar. Bu fikrlar jamlanib xulosa qilinib, fardning mazmuni ochib beriladi. Ya'ni, kishi sening aybingni yuzingga aytsa, xafa bo'lmagil, chunki sening nuqsonlaringning aksi ko'zguda namoyon bo'lganidek, aybingni aytgan odam esa senga xuddi ko'zgu kabidir. Aybingni aytgan kishini yoqtirmaslik hammaga xos. Lekin bu bilan o'ziga zarar qilayotganini hazrati Navoiyning ushbu fardi kishiga juda tushunarli va ta'sirli qilib yetkazib beradi. Chindan ham dam urilsa, ya'ni nafas tegsa, ko'zgu xiralashadi. Shu kabi to'g'ri gapga chidamay jirillash ham keyingi safar aybingning aytilmasligiga olib keladi. Ya'ni ma'naviy ko'z-guni xiralashtiradi. Fardda payg'ambarimizning: “Musulmon musulmonga ko'zgu”, – degan hadislar shoir tomonidan o'ziga xos tarzda badiiy shaklga solingan.

Darslikda bu fardga qarama-qarshi ma'noni ifodalovchi yana bir fard keltirilgan.

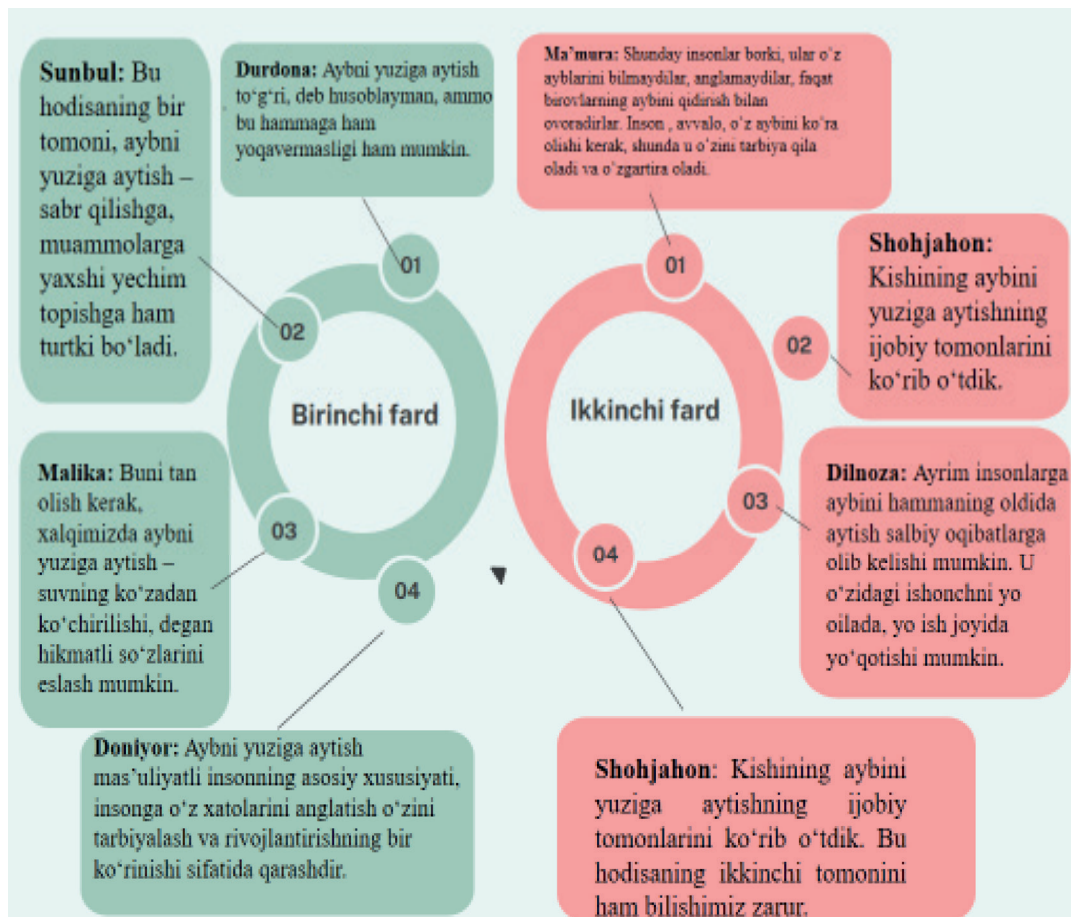
Kishi aybin yuziga qilma izhor,
Taammul ayla o'z aybingg'a zinhor.

taammul aylamoq – fikr yuritmoq,
izhor – aytmoq, zinhor – hech qachon,

Kishining aybini yuziga aytma, yaxshilab o'ylab ko'r, fikr yurit o'z aybingni, yoki, kishilarning aybini yuzlariga aytishingdan oldin o'zingning aybingni hech shubhasiz yaxshilab o'ylab ko'r. Mazkur qit'a mazmuni yuqoridagi qit'a mazmuni bilan qarama-qarshi mazmunda. O'quvchilarga qit'a haqida muammoli savol beriladi. Mazkur qit'a haqida yuqorida keltirilgan fikrlarni inkor qilish mumkinmi? Kishining aybini yuziga aytish salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinmi? O'quvchilar o'z fikrini er-kin bildira oladilar. Shohjahon: Kishining aybini yuziga aytishning ijobiy tomonlarini ko'rib o'tdik. Bu hodisaning ikkinchi tomonini ham bilishimiz zarur. Dilnoza: Ayrim insonlarga aybini hammaning oldida aytish salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. U o'zidagi ishonchni yo oilada, yo ish joyida yo'qo-tishi mumkin. Fardni hozirgi zamon bilan integrativ yondashuv asosida tushuntiramiz. Kishi aybini aytishning salbiy oqibatlari internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali to'g'ri yoki noto'g'ri ma'lumotlarning tarqalishi ham ulkan psixologik zarbalarga olib kelishi mumkin. Sarvinoz: Kishi aybini aytish hamma vaqt ham to'g'ri kelmaydi. Bu narsa kishiga juda qattiq ta'sir qilishi mumkin. Jamiyatda, oilada, ishda tushkunlikka tushishi mumkin. O'ziga bo'lgan ishonch yo'qolishi mumkin. O'quvchilar o'z fikr va mu-lohazalarini bildirishgach, tarqatma jadval beriladi. Bu jadval orqali ikkita fard qiyoslab tahlil qilinadi.

O‘quvchilar qit’alarni qiyoslab tahlil qiladilar va o‘z fikrlarini bildiradilar. “O‘qituvchilar ma’lum bir o‘quvchi yoki o‘quvchilar guruhida yuzaga kelgan betakror hissiy holat yoki qarashni butun sinfga yoyish, ularning tuyganlari va ilg‘aganlarini butun sinfning mulkiga aylantirish orqali boshqalarda ham shunday faoliyatga rag‘bat uyg‘otish layoqatiga ega bo‘lishlari kerak. O‘qituvchining tashkilotchiligi uning badiiy-kommunikativ vazifalarni nechog‘lik uddalashida namoyon bo‘ladi. Uqituvchining tashkilotchiligi uning badiiy-kommunikativ vazifalarini nechog‘lik uddalashida namoyon bo‘ladi”. [Qodirov, 2019: 140] O‘qituvchi dars jarayonida o‘quvchilar bilan berilgan mumtoz matnlarni to‘g‘ri tahlil qilsa, didaktik tomonlarini to‘g‘ri anglashga yordam bersa, ko‘zlagan natijaga erisha oladi. Darslikda yuqoridagi ikkita farddan tashqari quyidagi to‘rtta fard berilgan. Mazkur fardlarni ham tahlil qilishga harakat qilinadi.

Adabiyot o‘qituvchisi badiiy asarlarni tahlil etish yo‘l-yo‘rig‘ini fanniy asoslarda o‘rganmas ekan va har qanday janrdagi asarni tahlillay olish malakasiga ega bo‘lgan holda o‘quvchilar bilan yuzma-yuz bo‘lmas ekan, adabiy ta’limdan kuzatilgan maqsad amalga oshmaydi. Adabiyot o‘qituvchisi nochorligicha, adabiyot darslari zerikarliligicha, asardan chiqariladigan xulosa “ijtimoiy nasihat”ligicha qolaveradi. Tahlil g‘arib bo‘lganligi uchun adabiyot o‘qitish jarayoni oldiga qo‘yilgan bosh maqsad – barkamol shaxs shakllantirish amalga oshmaydi” [Iyldoshev, 1996:72]. Fardlar tahliliga to‘g‘ri yondashilsa, hayotiy misollar bilan tahlil qilinishi darsda yuqori samara beradi. O‘quvchilar o‘z fikr-mulohazalarini bildirishadi.

*Men – sinig, ko‘nglim – sinig, sabrim uyi xud yerga past,
Bilmagay holim shikastin, ko‘rmagan buncha shikast*

Xalqimiz orasida “Dardi yo‘q bedard, dardning qadrini ne bilur, zimiston chekmagan bulbul qafasning qadrini ne bilur” kabi hikmatli so‘zlarni ko‘p eshitganmiz. Shunday insonlar borki, ularning qalblarida juda katta dard va og‘riq bo‘lsa ham, o‘zidan boshqa bilmaydi. Dardini hech kimga doston qilishmaydi, sabr qilishadi. Olloh began mashaqqat va qiyinchiliklar oldida qanoat qilishadi. Bunday

insonlarning ahvolini shu holatni boshdan kechirgan insongina to'liq anglashi mumkin. Ushbu fard ham hayotning ana shu ko'hna haqiqatidan saboq beradi.

*Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo'q,
Futuvvat barcha qilmoqdur demak yo'q.*

*futuvvat – oliyjanoblik,
saxovat.*

Odam hamisha o'zini bilishga intilib yashaydi. Ko'pchilik o'zidan minnatdor bo'lib, ko'ngli to'lib yurishi ham bor gap. Lekin asli odamlilik, odamiylik nimada degan savolga ulug' shoirning javobi shunday: "Muruvvatli odam borini hech kimdan ayamaydi, birovlariga beradi, o'zi yemaydi, jo'mard, mard, ya'ni futuvvatli odam esa, ko'p savob amallarni qiladi, lekin qilgan ishi haqida hech kimga bir og'iz ham gapirmaydi". Alisher Navoiyning bunday mavzudagi lirik turga mansub asarlariga ko'p duch kelamiz. Ularda saxiy insonlarning yuksak qalb sohibi ekanligi, ezgu fazilatlariga ega ekanligi qayta-qayta ta'kidlangan.

*El ichra, ey hasud, seni qildi haq zalil,
Kim nobaq elga zidsen-u, haq molig'a baxil.*

zalil – xor, tuban, past

zid – qarshi, hasud – hasadgo'y

Mazkur misralarda yuqoridagi fardga ma'no jihatdan zid bo'lgan fikrlarga duch kelamiz. Alisher Navoiy hasadgo'y, baxil insonlarni Olloh taolo xalq orasida qanchalik xor qilishi, el orasida hech qanday qadr-qimmat topmasligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Saxiy, yaxshi insonlar doimo saodatga erishadilar, baxil, yomon odatli insonlar esa hayotlari davomida komillikka erisha olmaydilar. O'quvchilarga ushbu fikrlarni singdirish, ular qalbida ezgu fazilatlarini shakllantirish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Bunda matn bilan ishlash, matn tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. "Badiiy kommunikatsiya o'qituvchi bilan sinf va har bir o'quvchining, o'quvchilar bilan asar matnining, o'quvchilar bilan o'quvchining mashg'ulot davomida hatto, mashg'ulotdan keyingi o'zaro muloqotini tashkil etishdir. Badiiy-tadqiqiy, badiiy-konstruktiv, badiiy-tashkiliy vazifalarga doir qarashlar yakuni sifatida aytish mumkinki, mumtoz adabiyot namunalarini o'rganishga bag'ishlangan darslarning eng katta kamchiligi mashg'ulotlarda matn ustida yetarlicha ishlanmayotganligi, asar poetikasi va adibning mahorat olamiga kirib borilmayotganida namoyon bo'ladi. [Qodirov, 2019: 143] Demak, matn bilan ishlash jarayonida o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish, mustaqil fikrlashga va o'z fikrini mustaqil bayon etishga o'rgatish bugungi kun o'qituvchilari oldiga qo'yilgan talablardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayeva Z., Djalilov K. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 220 b.
2. Qodirov B. Umutgahim maktablari muntaz adabiyoti namunalari uqitishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fanl. doktori (DSc) diss. – Namangan: 2019. – 2616.
3. To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik-majmua. I qism. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 184 b
4. Iyldoshev Q. Adabiyot uqitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent: Uqituvchi, 1996. 72 b
5. <https://youtu.be/48uzEKDMPHo>

ABDULLA ORIPOV – TABIAT MUSAVVIRI

Mirzabek Xolyorov

Qarshi Xalqaro Universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası assistent o‘qituvchisi

mirzabekxolyorov85@gmail.com

Annotatsiya: Abdulla Oripov she’riyatini kelajak avlodlarga o’tishi hamda o‘zbek adabiyotida shoirning ijodini o‘rgatish ta’limda alohida o‘rin egallaydi. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek adabiyotida A.Oripov she’rlarini o‘quvchilarga tushuntirish jarayonida yangi pedtexnologiyalardan foydalanish, ularda she’riyatdan zavqlanish tuyg‘ularini va shu tuyg‘u ta’sirida ularda badiiyatdan zavqlanishni kamol toptirish, tabiat go‘zalligini she’riyatdagi ifodasini ko‘rish mumkin.

Kalit so‘zlar: Abdulla Oripov, she’riyat, shoir, peyzaj, peyzaj lirikasi, tabiat, tasvir, lirik asar, jonlantirish

Abstract: The transfer of Abdulla Oripov’s poetry to future generations and the teaching of the poet’s work in Uzbek literature occupy a special place in education. Especially in modern Uzbek literature, in the process of explaining A. Oripov’s poems to readers, one can see the use of new pedtechnologies, the development of the feelings of enjoyment of poetry and the enjoyment of art in them under the influence of this feeling, the expression of the beauty of nature in poetry.

Key words: Abdulla Oripov, poetry, poet, landscape, landscape lyric, nature, image, lyrical work, revitalization

Adabiyot bo‘stoniga qadam qo‘ygan, qo‘liga qalam tutib, qalbidagi barcha tuyg‘ularini go‘zal va ta’sirchan tarzda kitobxonlarga yetkazib berishni istagan yozuvchi bo‘ladimi, shoir bo‘ladimi, u albatta, o‘zini voyaga yetkazgan xalqining dardini, tashvishini va quvonchini olib chiqadi. Qo‘yib beringki, shu dardlar va quvonchlar bilan birgalikda ulg‘ayadi. Bizning Vatanimiz ham, adabiyotimiz ham bunday insonlarga bag‘ri to‘la. Xususan, o‘zbek xalqi azaldan shoirtabiat xalq, uning tuprog‘idan tortib yaprog‘igacha shoirdir. Shuning uchun ham u farzandlariga she’riyat kabi teran, she’riyat kabi serm‘ano, bir-biriga uyqash ismlar qo‘yadi. U to‘y qilsa, shodliklarini she’rga solib “yor-yor” aytadi. Hattoki azada ham hasratlarini she’rga aylantirib buzadi. Xalqimizning chinakam shoir va yozuvchi farzandlaridan biri esa barchaning sevimli shoiri Abdulla Oripovdir. “Shoir umuminsoniy dardni shaxsiy darddek qabul qilishi yoki shaxsiy dardini umuminsoniy dard darajasiga ko‘tarishi lozim”, – deb yozgan edi Abdulla Oripov. “Abdulla qaysi bir qo‘l urmasin, nima haqda she’r yozmasin, uning ko‘zi oldida Ulug‘ Vatan turadi, o‘sha ulug‘ Vatanning farzandi sifatida qo‘liga qalam oladi. Shu sababdan uning she’rlari doim hayotbaxsh, ovozi dadil ruhi tetik,” – deb yozadi Matyoqub Qo‘shjonov.

Shoir she’rlarini mutolaa qilish jarayonida esa, u o‘z so‘zining ustidan chiqqanligiga guvoh bo‘lamiz. “Abdulla Oripovning she’riyati – adabiyotning katta bayrami” deb yozganda naqadar haq edi bolqar shoiri Qaysin Quliyev.

Abdulla Oripov haqiqatdan ham yurtning hurmat va e’tiboriga erishgan shoir edi. Aynan shu sababdan uning she’rlari nafaqat ma’naviy boyligimizga, balki xalqimizning ruhiga aylangan desak, aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Abdulla Oripov shunday yetuk bir so‘z san’atkorlaridan biri ediki, uning she’rlarini mutolaa qilgan har bir inson o‘zi anglamagan holda shoirning dunyosiga qadam qo‘yar va barchasini his qilib, go‘yoki ushlab ko‘rar edi. Shoirning shunday misralari borki, ular qalamda yozilganga emas, balki mo‘yqalamda ijod etilganga o‘xshaydi. Rassom manzarani chizadi, shoir esa tasvirlaydi. Ammo Abdulla Oripov she’rda qalam bilan rangtasvir ijod qilardi.

Mumtoz adabiyotda asosan bayon etish, tavsiflashning ustivorlik qilgani ma’lum. Keyingi davr ijodkorlari esa ifodaning yanada samarali, ta’sirli va haqqoniy usullaridan foydalanishga harakat qildilar. [Quronov S., quronov.narod.ru] Abdulla Oripov esa faqat harakat qilib qolmadi, balki amalda bajardi:

*Izlaringni quchib shalola
Qoyalarga tamg‘ang soladi.
Peshvoz chiqib senga gul, lola*

*Yana kelgin deya qoladi.
(Cho'lpon)*

Umuman olganda, lirikada tabiat tasviri, ya'ni peyzaj bu birinchi navbatda she'rning jozibadorligiga xizmat qilsa, ikkinchi navbatda va asosan "...inson qalbi kayfiyatlari, kechinmalarini ifodalash uchun eng qulay assotsiativ (o'xshash) unsurdir" [Mahmudova M., 2013: 26-bet].

*Bahor kunlarida kuzning havosi,
Tanimni junjitar oqshomgi shamol,
Nega muncha g'amgin nayning navosi,
Nega qalbim to'la o'kinch va malol?*

She'r 50-yillar oxirida boshlangan jamiyat hayotidagi o'zgarishlarni 60-yillarga kelib yana orqaga keta boshlaganligi munosabati bilan 1967-yilda yozilgan. Shoir qalbidan kechayotgan dardlarni tabiat bilan hamohang tasvirlaydi. Ammo she'rga o'zimizning davr ko'zimiz bilan qaraydigan bo'lsa, olam-olam quvonchga, baxt va omadga erishib turganimizda aynan shu kunlarimizni ko'rishi kerak bo'lgan birining yo'qligi sabab, yoki haqiqatda tabiatda bahor fasli-yu, ammo bizning ichimizdagi kayfiyat bahorga munosib kelmagan holatlardagi qalbimizdan kechayotgan ismsiz tuyg'ularning bundan ham mukammal tasviri boshqa bo'lmasa kerak.

Peyzaj lirik asarda shunchalik katta o'rin egalladiki, lirikaning mavzuiy tasnifi qatorida "peyzaj lirikasi" degan tushuncha paydo bo'lgan. Peyzaj lirikasiga "lirik turga mansub janrlardan biri: tabiat manzaralari va yil fasllarining turli ko'rinishlarini qahramonning lirik kechinmalari orqali aks ettiruvchi she'r" [Mahmudova M., 2013: 29-bet] deb ta'rif beriladi.

Abdulla Oripov she'rlarida shunday o'ziga xoslik borki, uning misralarini o'qir ekanmiz, shoir ruhiyatidan tabiatni yoki bahorni ajratib ololmaymiz. Muhammad Yusuf qalbidagi Vatan tasvirini she'rga ko'chirib o'ziga haykal qo'ygan bo'lsa, Abdulla Oripov "qaldiroqlarni larzakor ko'chirib" bahorni yetaklab kelaveradi go'yo.

*Uyg'onguvchi bog'larni kezdim,
Topay dedim qirdan izingni.
Yanog'ingdan rang olgan dedim –
Lolazorga burdim yuzimni.*

Zamonidayoq qo'shiqlarga aylangan bu satrlarni bugun bilmagan kishi yo'q. Haqiqatda ham bahor kelganida birinchi bo'lib, bog'lar va qirlar uyg'onadi. Ammo bu yerda masala tabiat qonunlarini she'rda isbotlash emas, balki mislsiz go'zallikning she'riyatga ham qanday ruh va jon berganligini ko'rsatishda edi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, she'riyatda tabiat tasviri bu shunchaki narsa emas, balki yozuvchining qalbidagi o'y-fikrlarining ham o'ziga xos tarannum etish usuli hamdir. Shoirning "Buloq" sarlavhali she'ri aynan buning isboti go'yo:

*Qutlug' bir saharda ko'z ochdi buloq,
Yo'l soldi daryolar sari adashib.
Unga rahm etmoqchi odamlar shu choq
Tog'u toshlar aro yaqin yo'l ochib.
Odamlar, tegmangiz, mayli toshsin u,
Mayliga, tog'ni ham ko'rsin yo'lida.
Qo'ying, o'z yo'lini o'zi topsin u,
Zavqlanolsin u ham kurash so'ngida.*

She'rni o'qir ekanmiz, misralar bizga xuddi xalqimizning yana bir qahramon shoiri Erkin Vohidovning "Kamtarlik" haqidagi mashhur she'rini yodimizga soladi. Unda ham shoir oddiy ijtimoiy holatdagi voqeani katta bir falsafiy mushohadaga bog'lab go'zal bir surat chizadi. Yuqoridagi she'r ham yangi ko'z ochgan buloq haqida ekanligi ma'lum. Ammo shoir shu satrlar orqali har doim ham yoshlarni, yangi iste'dodlarni buyuklar o'z yo'lidan yurishga majbur qilmasliklari, balki ularga ba'zan erkinlik berish va chin dildan duo qilishlari kerakligini tasvirlaydi. Shoirning birinchi she'ri "Mitti yulduz" nomi bilan 1965-yilda matbuot yuzini ko'rgandi. Ammo yuqoridagi misralar 1963-yilda yozilgan. Demak, bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, yosh shoir o'zi kabi endi ko'z ochayotgan yosh buloqlarga ustozlar aynan erkinlik berish orqali yo'l ko'rsatishi lozimligini ta'kidlab o'tmoqda.

Shoirning har bir she’rlarini tahlil qilar ekanmiz barchasida yangicha ma’no, majoziy obrazlar va falsafiy qarashlar yaqqol ko’zga tashlanishini ko’rishimiz mumkin.

*Bir vaqt boshqo edim, qirlarda o’sdim,
So’ng yaxlit don bo’lib qo’lingga tushdim...
Keyin-chi, tasblading tegirmonga sen,
Taftingda un bo’lib turibman, do’stim.*

Ushbu misralarda ham shoir hayoti, umr yo’llari aks etganligini yaqqol ko’rishimiz mumkin. O’zini boshqoqa qiyos etishi, o’zbek xalqi asli bug’doyrang ekanligini ta’kidlab o’tmoqchiman, boshqo hali pishib yetilmagan bug’doy donalari hisoblanadi, uning bug’doy bo’lishiga hali ancha bor ekanligi va o’zining sevgan go’shasi – Qashqadaryo vohasining qir, dalalarida o’sganligini ta’kidlaydi. Ikkinchi misrada boshqoqning donga, bug’doy bo’lib yetishganligini, asl shoir bo’lganligini ko’rishimiz mumkin. Keyingi misralardagi tegirmon ham ramziy obraz, u asl hayot timsoli, tegirmondan kimdir un bo’lib saralanib chiqqanligini ta’kidlaydi. Har kimning hayotda belgilangan o’rni bor. Bu misralardan ko’rishimiz mumkinki, boshqo va bug’doy ramziy obrazlar – ular shoirning o’zini aks ettirmoqda.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, Abdulla Oripov haqiqatdan ham she’riyatda peyzaj borasida mukammal bir shoirdir. Uning she’rlarida insoniy kechinmalar ham, ijtimoiy muammolar ham tabiat bilan bog’lanadi. Bu esa adabiyotdagi samoviy miqyos hodisasining yana bir kichik janrlardagi isboti bo’la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. – T.: G’afur G’ulom, 2000.
2. Abdulla Ulug’ov. “Adabiyotshunoslik nazariyasi”, T. “G’afur G’ulom”, 2018.
3. Dilmurod Quronov. “Adabiyot nazariyasi asoslari”, T. “Navoiy universiteti”, 2018.
4. Mahmudova Muhayyo. Poeziyada metaforaning o’rni. – Q.: 2013. – 26 b.

BOSHLANG’ICH SINIF O’QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDAN UY VAZIFALARINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

Husniddin Qoraboyev

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga
o’rgatish milliy markazi katta o’qituvchisi
qoraboyevbusniddin2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o’qish savodxonligi darslarining o’ziga xos xususiyatlari asoslangan. Boshlang’ich sinf o’qish savodxonligi darslaridan uy vazifalarini samarali tashkil etishning shakl, metod va vositalari sharhlangan. O’qish savodxonligi darslaridan uygavazifalarni tashkil etish yuzasidan metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so’zlar: o’qish savodxonligi, uyga vazifa, o’qib tushunish, ifodali o’qish, hamkorlik, mustaqil faoliyat.

Annotation: This article focuses on the specific features of reading literacy classes. Forms, methods and means of effective organization of homework from elementary school reading literacy classes are explained. Methodical recommendations on the organization of homework from reading literacy classes are given.

Key words: reading literacy, homework, reading comprehension, expressive reading, cooperation, independent activity.

O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida xalq ta’limi tizimida o’quvchilarning bilim darajasini baholashda ta’lim sifatini baholash bo’yicha halqaro dastur PIRLS (*Progress in International Reading Literacy Study* – matnni o’qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot)da O’zbekiston Respublikasining doimiy ishtirokini ta’minlash PIRLS) da qatnashishiga va samarali natijaga erishishida boshlang’ich sinflarning o’qish darslarida tashkil etiladigan uy vazifalarining ham o’rni beqiyosdir.

O'quvchilarni mustaqil fikrlashga ularni mantiqiy tafakkurni rivojlantirib borib mustaqil hayotga tayyorlashda uy vazifalarini metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish ahamiyatlidir. O'qish bo'yicha uyga vazifa berish va ushbu vazifaning qay tarzda, qay darajada bajarilganini so'rab, nazorat qilish ona tili va o'qish savodxonligi darslarining tarkibiy qismlari sirasiga kiradi. Uyga vazifa berish o'ziga xos ta'lim mazmuni bilan, uy vazifasini so'rash o'tilganlarni takrorlash, mustahkamlash va nazorat bilan bog'liq bo'lib, shunga monand maqsad va vazifalarga ega. Uyga vazifa berish zaruriyati shunda namoyon bo'ladi, darsda hamma o'quvchilarning jo'rlikda o'qitishni hisobga olmaganda ovoz chiqarib o'qishlarini tashkil etishning iloji yo'q. Bolalarning uyda o'qishlari ana shu bo'shliqning o'rnini to'ldiradi.

Pedagog olimi Q.Husanboyeva adabiyot darslarining odatdagi qurilishini isloh qilish haqida gapirib, shunday deydi "Shundan (kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirishdan – izoh bizniki) kelib chiqib, umumiy o'rta ta'lim maktablarida darsning uy vazifasini so'rash, uni mustahkamlash, yangi darsni tushuntirish va uni mustahkamlash, uy vazifasi berish tizimidan voz kechilgan. Ayni holat adabiyot o'qitish jarayonga ham yangicha yondashuvni taqozo etib, muallimlarni o'quvchilar faolligini oshiradigan saboq turlaridan foydalanishga undamoqda" [Husanboyeva, 2014:10].

2-sinf darsligiga yozilgan "Ona tili va o'qish savodxonligi" nomli metodik qo'llanmada ta'kidlanishi-cha, "O'qish savodxonligi doirasida o'quvchida to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish, ularni oddiy kitob o'quvchidan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish; o'qish orqali tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, ularning dunyoqarashini boyitish; tafakkurida elementar adabiy tushunchalarni shakllantirish; har qanday uslubdagi matnni o'qish va uni anglash, tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmasini oshirish nazarda tutiladi" [Azimova, 2021:4]. Bular, albatta, asosiy strategik maqsadlar. Ayni paytda quyidagi qo'shimcha strategik maqsadlar ham mavjud: o'quvchilarning mustaqil o'quv-biluv faoliyatini shakllantirish, ijodiy faolligini oshirish, bilimlarni puxta egallashga odatlantirish. Boshlang'ich sinflarda o'quvchi intensiv rivojlanadi. Darsda boshlangan ishning qiyomiga yetmagan jihatini uyda davom ettirishga odatlanish bolaning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, o'quvchida o'z dunyoqarashini kengaytirishga ichki ehtiyojni uyg'otish, ma'naviy kamoloti yo'lida o'zining ishtirokini ta'minlash; uni matn ustida olib boriladigan ishlar orqali bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish, bunda mustaqil ishlash usullarini egallash sari yo'naltirish katta ahamiyat kasb etadi. Agar o'quvchi bilim olishga qiziqsa, u maktabdagi o'quv fanlarini jiddiy o'rganadi. Buning uchun bilim olish o'quvchining ichki tabiiy ehtiyojiga aylanishi kerak. Ehtiyoj insondagi har qanday qobiliyat namoyon bo'lishining zarur sharti hisoblanadi. Shundagina yuqoridagi tadbirlar ta'lim amaliyotida o'z samarasini beradi, o'quvchini ma'naviy barkamollik sari yo'naltiradi.

Zero, "Ona tili o'qitish metodikasi" darsligida izohlanganidek, "Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi" [Qosimova, 2009:67].

Q.Husanboyeva, R.Niyozmetovalarning "Adabiyot o'qitish metodikasi" nomli o'quv qo'llanmasida "Bilimlarni o'zlashtirishda bolalar mehnati, bu yo'lda ularning erkinligi muhim. O'quvchini mehnat qilishga majbur etish, unga mehnat qilib bilim olishdan zavq olish mumkinligini, mehnatning ehtiyojga aylanishini anglatish tarbiyashunoslik maqsadining asosidir. Qay yoshdagi bola qanday qiyinchiliklarni yengib o'ta olishi mumkinligini, mehnatning qanaqasi oson-u qaysisi azobli ekanini aniqlab olmoq o'qituvchining asosiy vazifalaridan biridir", [Niyozmetova, 2017: 251] – deb alohida ta'kidlanadi.

"Ona tili o'qitish metodikasi" darsligida o'qish darslarining ahamiyati haqida shunday deyiladi: "Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning didaktik maqsadi hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-axloqiy, adabiy-estelik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi" [Qosimova, 2009:69].

"2-sinf o'quvchisiga ona tili va o'qish savodxonligi fanidan qo'yiladigan malaka talablari"ning "O'qib tushunish"ga doirlari orasida quyidagi talablar o'qishning ahamiyatiga yanada oydinlik kirita oladi:

sinf darajasiga mos matndagi notanish so'zlar ma'nosini aniqlash uchun lug'atdan (darslik oxiridagi yoki bolalar uchun chiqarilgan boshqa) foydalana oladi;

matnning ma'lum qismini o'qib, keyinchalik sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealar hamda ular-

ning natijalarini taxmin qiladi, matnni mantiqan davom ettira oladi;

onlayn media, reklama hamda sinf darajasiga mos badiiy va informativ matnda muallif nazarda tutgan maqsad, matn mohiyatini aniqlaydi, javoblarini matnga tayangan holda asoslab bera oladi [Azimova, 2021:6-7].

“Ona tili o’qitish metodikasi darsligida o’qish darslari oldiga qo’yiladigan didaktik vazifalar quyidagilardan iborat ekaligi ko’rsatilga:

1. O’quvchilarda yaxshi o’qish sifatleri: to’g’ri, tez, ongli, ifodali o’qishlarini shakllantirish.
2. O’quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o’rgatish, kitobga muhabbat uyg’otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko’tarish.
3. O’quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyo-qarashlarini shakllantirish.
4. O’quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.
5. O’quvchilarning bog’lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o’stirish.
6. O’quvchilarning xayolot olamini boyitish.
7. Elementar adabiy tasavvurlarini shakllantirish” [Qosimova, 2009:69-70].

O’qish darslaridan kuzatiladigan muhim strategik maqsadlar ta’lim bosqichida umumiy tarzda nazarda tutilsa, bevosita xususiy taktik maqsadlarga amal qilinadi. Bu borada uy vazifalari o’quvchilarning o’qish fani yuzasidan o’tilayotgan yoki o’tilgan darslar mobaynida olgan bilimlari, hosil qilina boshlagan ko’nikma va malakalarini yanada mustahkamlash (bilimni ko’nikmaga, ko’nikmani malakaga yaqinlashtirish), talab darajasiga yetkazish uchun xizmat qiladi.

Uy vazifalarini bajarish orqali o’quvchilarning mustaqil fikrlashi, boshqalarning nazorati va ko’magisiz shug’ullanish, tadqiq etish hamda qaror qabul qilish, o’z-o’zini baholash kabi hislatlarni qo’lga kiritishi yuz beradi. Ular o’quv materiali ustida muayyan tartibda qat’iyat bilan ish olib borish ko’nikma va malakalariga ega bo’ladilar, mustaqil ishlash, o’quv-biluv faoliyatini yo’lga qo’yish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni engib o’tish yo’llarini izlay boshlaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. Тошкент, 2014.
2. I. Azimova [va boshq.] Ona tili va o’qish savodxonligi [Matn]: 2-sinf o’qituvchilari uchun metodik qo’llanma. Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021.
3. K. Qosimova, S.Matchonov, X. G’ulomova, Sh. Yo’ldosheva, Sh. Sariyev. Ona tili o’qitish metodikasi (Boshlang’ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik). – T.: NOSHIR, 2009.
4. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2017.

MAKTAB TA’LIMIDA BOLALAR ADABIYOTI NAMUNALARINI O’QITISHDA PSIXOLOGIK METODLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Mahliyo Elboyeva,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU o’qituvchisi
elboyevamahliyo@navoiy-uni.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar adabiyoti namunalarini o’qitishda psixologik metodlardan foydalanish imkoniyatlari haqida so’z yuritilgan. Psixodiagnostik metodlar orqali bolalar adabiyoti namunalarini o’qitish ijtimoiy ong formasi sifatida bolani bilim olishdagi harakati, xotira va aqliy jihatdan salohiyati, hamda o’quvchilarning badiiy asarga munosabati va qarashlarini, asar voqealarini baholashdagi o’ziga xosliklarni, estetik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Maqolada bolalar adabiyoti namunalarini o’qitishda psixodiagnostik metodlardan amaldagi darsliklarning 5-sinf Adabiyot darsliklarida berilgan asarlar misolida tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: psixodiagnostik metodlar, nutqiy fantaziya, psixologik fikrlash, diagnostika, ekspri-

mental tadqiqot

Annotation: This article talks about the possibilities of using psychological methods in teaching samples of children's literature. Teaching samples of children's literature through psychodiagnostic methods as a form of social consciousness serves to express the behavior of the child in learning, memory and intellectual potential, as well as the attitude and views of students to the artistic work, the peculiarities in evaluating the events of the work, aesthetic relations. In the article, psychodiagnostic methods of teaching children's literature samples are analyzed on the example of the works given in the 5th grade literature textbooks.

Key words: psychodiagnostic methods, speech fantasy, psychological thinking, diagnosis, experimental research

“Adabiyot yashasa, millat yashar” degan edi Cho'lpon. Adabiyot yashamog'i uchun adabiyotni sevguvchi avlod kerak. Bolalikda uyg'otilgan muhabbat mangu bo'ladi. Shu ma'noda katta adabiyot uchun bolalar adabiyoti o'ziga xos poydevor vazifasini bajaradi. Shu ma'noda pedagoglarimiz, adabiyot vositasida bolalarga ta'lim va tarbiya berishga harakat qilishadi. Darhaqiqat, ta'limda bolaning tafakkur qilish faoliyatini kengaytirish, og'zaki va yozma holda erkin fikrlay olishi, o'zgalar bilan muloqot davomida o'zgalar fikrini anglay olishi, jamiyat a'zolari bilan shaxs sifatida shakllanib, erkin muloqotda bo'lish ko'nikma va malakasiga jiddiy e'tibor qaratiladi. Taniqli metodist olim A.Zunnunovning fikricha, adabiyot o'qitish usulining muhim vazifasi o'quvchilarning anglash faoliyatini boshqarishning samarali yo'llarini aniqlashdan iboratdir. [Зуннунов, 1992:12]

Fikrimizcha, adabiyotda xususan, bolalar adabiyotini o'qitishda ham zamonaviy va yangi usul metodlardan foydalanish bugungi kun talabi bo'lmoqda. Biz pedagoglar bolada mantiqiy, ijodiy, tanqidiy fikrlashni shakllantirish, qobiliyatlarini ko'rsatish kelajakda qanday kasb egasi bo'lishini mustaqil tanlay olishi uchun biz bolani o'qitishda yangicha usullar bilan yondashishga harakat qilamiz. Bolaning o'ziga xos psixologik xususiyatlari, tafakkur tarixini hisobga olgan holda psixodiagnostik metodlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiyadagi qiyinchiliklar ularning qanday paydo bo'lishini tushunishi uchun, avvalo bola psixik taraqqiyotining asosiy qonuniyatlarini bilishi va turli xil psixik holatlarning psixologik diagnostika metodlarini egallashi zarur. O'qituvchi bolalar bilan ishlashda psixodiagnostik tadqiqot doimiy kuzatish jarayonida olingan natijalardan qanchalik to'g'ri foydalana olishi ham muhim hisoblanadi. Psixodiagnostik metodlar orqali bolalar adabiyoti ijtimoiy ong formasi sifatida bolalarning borliqqa qarashlarini, asar voqealarini baholashdagi o'ziga xosliklarni, estetik munosabatlarni ifodalaydi.

Nazarimizda, bugungi kun ta'lim tizimimiz, o'quv-tarbiya jarayonlarimiz bolalarning qobiliyati va layoqatlarini har tomonlama rivojlantirishga, ularni to'g'ri shakllantirishga qaratilgan. Pedagogik jarayonning mahsuldorligi pedagogning o'z o'quvchilarini yaxshi bilishiga, ta'lim va tarbiyaning xilma-xil metodlarini qo'llashiga bog'liq. Demak, shu o'rinda psixodiagnostik metodlardan foydalangan holda dars jarayonlarini tashkillashtirsak, bolaning darsga diqqatini jalb qilish bilan bir qatorda uning adabiyotga bo'lgan munosabatini, ruhiy holatini ham tahlil qila olamiz. O'qituvchi ta'lim va tarbiyadagi qiyinchiliklar nega va qanday paydo bo'lishini tushunishi uchun, avvalo bola psixik taraqqiyotining asosiy qonuniyatlarini bilishi va turli psixik holatlarning psixologik diagnostika metodlarini egallashi zarur. O'qituvchi bolalar bilan ishlashda psixodiagnostik tadqiqot doimiy kuzatish jarayonida olingan natijalardan qanchalik to'g'ri foydalana olishi ham muhim hisoblanadi. Darhaqiqat, psixodiagnostika terminiga to'xtalib o'tsak, psixologik diagnostika atamasi XIX asr oxirida eksperimental asosda vujudga kelgan. Bu tushuncha individni o'rganadigan barcha metodlar majmuini o'z ichiga oladi. Psixologik diagnostika inson xulq-atvorini xarakterlaydi uning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqi va qiziqishlarini diagnoz qiladi. [Nishonava, 2006:16]

Psixologlarimizning ta'kidlashicha, bolalarni psixodiagnostik tadqiq qilish yosh xususiyatlariga, u yoki bu yosh davri uchun etakchi faoliyat turining ta'siriga, individual tipologik tavsifnomalarning taraqqiyot darajasiga bog'liq ravishda ba'zi xususiyatlarga ega. Bola taraqqiyotining har bir yosh davri bolalar bilan ishlashning usullari va metodlarini, eksperimental tadqiqotning o'z maqsadlari va vazifalarini talab qiladi. Kichik va o'rta yoshdagi bolalarni psixodiagnostik tekshiruv yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning sohasi hisoblanadi. Olingan natijalar yordamchi xarakterga ega bo'lib, pedagog tomonidan bola psixik taraqqiyoti xususiyatlarini aniqlashda qo'llaniladi. Bunda ta'lim va tarbiya dasturi, turli

hayotiy sharoitlarda (faoliyatda, muloqotda va boshqalarda) shaxs xulq-atvori xarakteristikalarini tuzishda hisobga olinadi. Eksperimental tadqiqotdan olingan natijalar maktab va boshqa jamoat joylarida individual va guruhiiy tarbiyaviy-pedagogik tadbirlar sxemasi tuzishda foydalanilishi mumkin. O’qituvchi o’z ishida doimo bolalar psixofiziologik masalalari bilan to’qnashadi. Uni vaqtinchalik natijalargina emas (masalan, chorakning oxiriga kelib o’quvchilarning o’zlashtirishi kabi), balki u yoki bu jismoniy va ruhiy sifatlarning rivojlanish istiqbollarini aytib beradigan natijalar qiziqtiradi [Nishonova, 2011:16].

Tadqiqotimizda, psixodiagnostikani bolalar adabiyotida qo’llashning o’ziga xos xususiyatlari va afzalliklari tadqiq qilindi. Bunda bolaning yosh xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Maktab yoshidagi kichik bolalar davrini olsak, (7 yoshdan 11-12 yoshgacha) bu davrda bola dunyoni ozmuncha anglagan atrof-muhitga munosabat bildiradigan bo’ladi.

M.To’ychiyeva ta’kidlashicha bir qarshda bu yoshdagi o’quvchilarda energiyaning oson uyg’oni-shi, faollikni oshishi, g’ayratini ichiga sig’dira olmaslik kabi o’ziga xosliklar ko’zga tashlanadi. U darsda zerikishi, uy vazifasini bajarishga rag’bati bo’lmasligi mumkin, lekin qiziqish doirasi juda keng bo’ladi. [To’ychiyeva, 2023: 8] Bu yoshda bolalar olima ta’kidlab o’tganidek, har qanday narsaga qiziquvchan bo’ladi. Shu jumladan, boshlang’ich sinf o’quvchilariga to’xtaladigan bo’lsak, ular badiiy asarni mustaqil o’qishga harakat qiladilar. Chunki bu ularga ishonch va zavq bag’ishlaydi. Olima Q.Husanboyevaning to’xtalib o’tishicha, badiiy asarga uning muallifi tomonidan singdirilgan, darslik yaratuvchilar tomonidan ilg’angan badiiy va hayotiy haqiqatlarni o’quvchi o’zi uchun o’zi kashf qilishi kerak. O’quvchiga asar qahramonlariga xos ma’naviy sifatlarni matn yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ko’magida kashf etish imkoni yaratilishi lozim. Kashf etish hamisha lazizatli, o’quvchilarga ana shu lazizatni tuyish imkonini berish kerak. [Husanboyeva, 2020:37]

Demakki, o’quvchilarga adabiyotning ilk ostonalaridayoq ularga adabiyotdan lazizatlanish tuyg’usi-ni shakllantirishga harakat qilmog’imiz darkor ekan. Shu sababli ham bu yoshda bolaga psixologik ji-hatdan ya’nikim uning ruhiyatiga mos ravishda metod va texnologiyalarni qo’llab adabiyot olamiga olib kiramiz. Psixodianostik metodlardan 5-sinf o’quvchilariga qo’llab ko’rsak. Sinfda mustaqil o’qish uchun berilgan asarlardan foydalanamiz sababiki, mustaqil o’qish jarayoni quyidagi maqsadlarga qa-ratilgan bo’ladi:

- bolada kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash;
- ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko’tarish;
- ularning qiziqishini o’rganish;
- adiblarning ijodi bilan elementarni tanishtirish;
- o’qish malakalarini shakllantirish;

Mustaqil o’qish uchun berilgan asarlar birinchidan, bolaning yosh xususiyatlarini, qiziqish doi-ralarini ikkinchidan, o’qishga tavsiya qilingan asarlarning dastur mavzusiga mosligi va badiiy barkamol-ligini alohida inobatga olinishini taqozo etadi. Zero sinfda o’qish – hayotga tayyorlash, mustaqil o’qish esa hayotning o’zidir. Beshinchi sinf adabiyot darsligida Anva Obidjonning hayoti va ijodi berilgan. Mustaqil o’qish uchun esa “Avtoqishloq”, “Bahromning hikoyasi”, “Odam bo’laman” she’rlari beril-gan. Ushbu she’rlardan birini tanlab bolaga uyda mustaqil o’qib, o’rganib kelishni topshirishdan oldin bolaning xotirasida she’rning necha foizi qolishi, qanchasini o’zlashtira olishini, bolalarning eslab qolish qobilyati va she’rni qancha qismini yodlay olishini bilishimiz uchun eksperimental metodikadan ya’ni tabiiy eksperimental metoddan foydalanamiz. Shu o’rinda tabiiy eksperimental psixologiya va metodika terminiga to’xtalib o’tsamiz.

Eksperimental metod – bunda tadqiqotchi o’z xoxishi bilan qandaydir ruhiy protsess yoki xusu-siyatni yuzaga keltirib ruhiy hodisaning tashqi sharoitga bog’liqligini tekshirib ko’rishi mumkin. Bu metodning afzalligi Empirik-ya’ni tajriba yo’li bilan qo’lga kiritilgan faktlardir. Bu metod asosan peda-gogikada bola ruhiyatini o’rganish uchun qo’llanadi. Professor A.F.Lazurskiy tomonidan eksperimental metodning alohida turi-tabiiy eksperimental metod 1910-yilda ishlab chiqilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o’rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa ta’lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqishda keng va unumli foydalanilmoqda. Bu metod yordamida oddiy kuzatish va o’z-o’zini kuzatish yo’li bilan aniqlash qiyin bo’lgan yoki butunlay mumkin bo’lmagan ma’lumotlar aniqlanadi, bolalarda idrok, xotira, sohasidagi ba’zi bir qonuniyatlar ochilgan. [Nishonova, 2011:36]

Psixologlarning aytishicha, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida ayniqsa talim va o'quv tarbiya ishlarida juda ko'p foydalaniladi degan fikrni ta'kidlab o'tganlar. Kuzatishlarimga ko'ra bolaning qobilyatlarini o'rganmay turib unga biron topshiriq yoki vazifa berish bu bolani fandan va darsdan zerikishiga va borib-borib umuman dars qilmaslikka, shu fanga umuman qiziqmay qo'yishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli avvalo bolani yaxshi o'rganmoq unga badiiy asarni u qabul qila oladigan va uni qiziqтира oladigan darajada tushuntirish usullari va yo'llarini biz pedagoglar izlamog'imiz kerak.

Demak, biz yuqorida keltirib o'tgan eksperimental metodimizni 5-sinf adabiyot darsligida Anvar Obidjonning mustaqil o'qish uchun berilgan yuqorida nomi aytib o'tilgan she'rlaridan "Odam bo'laman" she'rini tanladik [Ahmedov, 2020:99]

Shuni ta'kidlab o'tmoqchimizki, bolalarga biron topshiriqni berishdan avval, bolalarga ularga berilgan vazifani to'g'ri tushunganligiga ishonch hosil qilish kerak chunki, berilgan va bajarilayotgan vazifaning muvaffaqiyati ko'p hollarda shunga bog'liq.

Bolalarga "Odam bo'laman" she'rini yaxshilab ikki-uch marta ifodali o'qib beramiz:

Odam bo'laman

Kezaman ko'p joylarni

Moy tomchigan kiyimda.

Ba'zan kitob titkilab,

Dam olaman uyimda,

Men shofyor bo'laman, dada.

Mayli...

She'rni oxirigacha ifodali o'qib beramiz va o'quvchilarga quyidagicha topshiriq beramiz: "Hozir men sizlarga ushbu o'qib bergan she'rimdan o'nta so'z aytaman va bir to'xtab olaman, mana shu to'xtab olgan vaqtimda aytgan so'zlarimni eslab qolib uni qog'ozga yozishingiz va rasmini chizishingiz kerak bo'ladi. Tezroq yozishga va chizishga harakat qiling.

So'zlar: shafyor, fazogir, oy, to'p, futbolchi, do'xtir, barmoq, bolalar, kitob, moy. Bolalarga yuqoridagi so'zlar birin-ketin o'qib beriladi, har bir so'zni o'qib bo'lganidan keyin 20 sekund tanaffus qilinadi. Shu vaqt ichida bola aytilgan so'zlarni yozishi va chizib borishi kerak. Mashg'ulot tugagandan so'ng, bolalardan yozgan so'zlarini o'qib berishini so'raladi.

Natijalar tahlili:

1 ball – o'z chizmalari va yozuvlaridan foydalanib so'zlarni to'g'ri aytsa;

0.5 ball – chizgilarga qarab berilgan so'zlarga yaqinroq so'z aytsa;

0 ball – noto'g'ri so'z aytsa.

Umumiy maksimal ko'rsatkich o'n ball. Demak, baholaydigan bo'lsak bola maksimal ball to'plasa xotirasi juda yuqori u bola she'rni bemalol yodlay oladi. Sakkiz-to'qqiz ball to'plasa bu bolada eshitish xotirasi yuqori darajada u she'rni ko'proq tinglasa yodlay oladi. To'rt-yetti ball to'plasa xotirasi o'rtacha darajada rivojlangan bunday bolalarga she'rni yarmini yodlashga qobilyat mavjud. Ikki-uch ball to'plasa bunday tipdagi bolalarda xotira past hisoblanib ular bilan darsda, darsdan tashqari mustaqil ishlarda ko'proq xotira mashqlarini va aqlni charxlovchi turli xil metodlar orqali mashq qilishlari kerak bo'ladi. Bunday jarayonlarda psixodiagnostik testlar ham asqotadi. Bu testlar yordamida bolaning aqlini o'lchash uning qobilyat darajasiga qarab o'qituvchi u bilan ishlashi, izlanishi kerak bo'ladi.

Psixodiagnostikaning yana bir muhim xususiyati shundaki, unda bolani ruhiy jihatdan o'rganib, uni amaliyotda to'g'ri yo'naltirishdir, bolani adabiyot olamiga olib kirishimizda yordamchi usul deb o'yladik. Psixodiagnostik metodlardan yana biri "Hikoyani qayta esga tushirish" metodikasi bu metod orqali bolaning o'qigan hikoyasini qay darajada eslab qolishi va uni tushunish darajasi ham o'rganiladi. Bunda faqatgina hikoyani tushunish va eslab qolish qobiliyatigina emas, balki og'zaki va yozma nutq qobiliyatlari ham aniqlanadi. 11-12 yoshdagi bolalar uchun hikoyalar tanlanganda uning hajmi qisqaroq, mazmuni tushunarli bo'lishi kerak. Shuni esda tutish kerakki, hikoyani idrok qilish, yaxshi tahlil qilish uni ifodali o'qib berish usuliga bog'liq. O'qituvchi hikoyani o'qib berishi bolalarga hikoya mazmunini tushunishni osonlashtiradi, "eshitganini" idrok qilishi uchun ko'proq kuch, diqqatning barqarorligi talab etiladi. Bolalar mustaqil o'qiganida unda matnni bir necha marta qarab chiqish imkoniyati

tug‘iladi, shu bilan bir vaqtda yomon o‘qilganda matnning mazmunini tushunishda qiyinchilik vujudga keladi. Hikoyani yozma ravishda esga tushirishda yanada ko‘proq qiyinchiliklar vujudga keladi. Shuning uchun ham metodistlarimiz bolaga hikoyani yoki boshqa biron asarni o‘qituvchining o‘zi ifodali tarzda o‘qib berishi bolada badiiy asarni tushunish va tahlil qilish malakasi yaxshi shakllanishiga yordam beradi degan fikrni ta’kidlab o‘tganlar.

Biz tadqiqotimiz davomida yuqoridagi “Hikoyani esga tushirish” metodini 5-sinf adabiyot darsligida berilgan (amaldagi) “Bolalikning beg‘ubor olami” turkumidan Oybekning “Fonarchi ota” hikoyasini tadqiqotimiz uchun olamiz. [Ahmedov, 2020:99]

5-sinf o‘quvchisiga Oybekning “Fonarchi ota” hikoyasini o‘tayotganda o‘qituvchi bolalar bilan birgalikda hikoyani yaxshilab o‘qib chiqishadi. Hikoyani o‘qib bo‘lishgach, o‘qituvchi o‘quvchilardan eshitgan hikoyasini so‘zlab berishni so‘raydi va har bir bola hikoyani o‘zining tushunish doirasida so‘zlab beradi. Bu metod orqali bolaning darsga bo‘lgan diqqatini jamlashni hamda hikoyani qay darajada tushunganini bilib olamiz. Yoki aynan shu hikoyani o‘tayotganda hikoyaning voqealariga ya’ni syujetiga oid rasmlar keltiriladi. Bolalarga fonar, tor ko‘cha, kichik narvoncha, do‘ppi, kekxa chol, tasvirlangan suratlar taqdim etiladi.

Ushbu rasmlarga qarang va shu rasmlar hikoyaning qaysi o‘rniga tushadi va shu tasvirlar bilan bog‘liq o‘rinlarini aytib bering. Uyga vazifa sifatida esa shu rasmlar asosida o‘zingiz qisqa hikoyalar tuzib keling. Bolalar topshiriqni bajarib kelishgach, ularning ijodiy ishlari baholanadi. Hikoyaning sifati qanday bo‘lishidan qat’iy nazar bolaga motivatsiya berilishi lozim: Juda yaxshi! Ofarin!

Metodist olimi Z.Mirzayevaning fikricha, o‘quvchilarning fanga qiziqish darajasi, fanni o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqi turlicha bo‘lishi mumkin. [Mirzayeva, 2020: 86] Ta’lim jarayonining, xususan, adabiyot darslarining samarasi o‘quvchilar motivatsiyasiga, o‘qituvchining o‘quvchilardagi motivatsiyani boshqarish va to‘g‘ri yo‘naltira olishiga ham bog‘liq.

Fikrimizcha, motivatsiya bugungi ta’lim tizimida eng muhim omil vazifasini o‘tayapti. O‘quvchi qilgan mehnatini boshqalar sezishi, uni ta’kidlashini juda xohlaydi va unda fanga nisbatan qiziqish, o‘ziga nisbatan esa ishonch hissini uyg‘otishga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni keltirib o‘tmoqchimizki, maktab ta’limi tizimida, bolalar adabiyoti namunalari berilishida ham bolaning yosh xususiyatlari, ularning psixologik holati atroficha o‘rganilib keyin berilmog‘i darkor deb o‘ylaymiz. Taniqli metodist M.B.Cherkezova ko‘rsatganiday, “Milliy maktablarda asarlarni o‘rganish metodikasini tanlash uchun ilmiy adabiyotshunoslik mezonlari, adabiy hodisalarga nisbatan tarixiy-genetik, tarixiy-funksional va qiyosiy-tipologik yondashuvlar borligi asos bo‘lib xizmat qiladi”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov S., Qosimov B., Qo‘chqorov R., Rizayev SH. 5-sinf adabiyot darslik. – T.: Sharq, 2020. – B. 272
2. Husanboyeva Q., Hazratqulova M., Jamoliddinova Sh. Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish

metodikasi. – T.:Innovatsiya-Ziyo, 2020. – B. 370

3. Mirzayeva Z, Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi.(An'anaviylikdan zamonaviylikka) Uslubiy qo'llanma. – T, 2020. – B. 86

4. Nishonava Z., Alimova G. Bolalar psixalogiyasi va uni o'qitish metodikasi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006. – B. 168

5. Nishonova Z., Qurbonova Z., Abdiyev S. Psixodiagnostika va Eksperimental psixologiya. –T.: Tafakkur bo'stoni, 2011. – B. 216

6. To'ychiyeva M. Adabiyot darslarida didaktik vositalar:tanlov o'lchovlari, qo'llash usullari. Monografiya.– T.: Fan va ta'lim, 2023. – B. 168

7. Зуннунов А., Хотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 12 бет

BIOGRAFIK TALQINNING IJODKOR OBRAZINI O'RGANISHDAGI O'RNI

Shoxista Mahmudova,

Alfraganus universiteti “Sharq filologiyasi” kafedrası o'qituvchisi
shohistaxon.mahmudova@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada biografik metod haqida, yozuvchi asarlarini o'rganishda biografik metodning o'rne, ijodkorning biografiyasini yaratishda ilmiy-nazariy tushunchalar haqida to'xtalib o'tilgan. Iste'dodli yozuvchi Shukur Xolmirzayevning “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi”, “Bulut to'sgan oy” hikoyalari adibning shaxsiy hayotiy faktlari va ijodiy qarashlari asosida qiyosiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: biografiya, xarakter, obraz, fojia, syujet, ijodkor, metod.

Annotation: The article discusses the biographical method, the role of the biographical method in the study of the writer's works, and the scientific and theoretical concepts in creating the biography of the creator. The stories of the talented writer Shukur Kholmirzayev “The Sun Wanders in the Sky” and “The Moon Blocked by a Cloud” are subjected to a comparative analysis based on the writer's personal life facts and creative views.

Keywords: biography, character, image, tragedy, syujet, creator, method.

Adabiyotshunoslikda biografik metod yozuvchi ijodini va uning hayotiy xulosalarini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Yozuvchining shaxsiy hayotidagi voqea va hodisalar, uning badiiy asarlari juftligi asosida o'rganiladi. Chunki yozuvchining asarlari bilan birga uning ichki dunyosi, xarakteri, odatlari, kayfiyati, yashash tarsi, ruhiy holati, yashagan muhiti, shaxsiy qiziqishlari, ijodiy olami, ijodidagi g'oyaviylik va badiiylik kabi jihatlar yaxlit o'rganiladi.

Biografik metod asoschisi, fransuz adabiyotshunosi va adibi Sharl Sent-Byovning “Adabiy portretlar” (1836-1839) nomli asarida ilmiy biografiyani yaratish haqida chuqur to'xtalib o'tgan. Shuningdek, fransuz adabiyotshunosi Andre Moruaning “Adabiy portretlar”, B.S.Baraxovning “Adabiy portret” kabi asarlarida ilmiy biografiya yaratishning nazariy va amaliy jihatlari ochib berilgan.

Adabiyotshunoslikda biografik metod yozuvchi ijodini uning hayotiy tajribalari ifodasi sifatida o'rganilsa, biografiya esa janr sifatida yozuvchi tarjimai holini yaratadi.

Sh.Sent-Byov ijodkorlar dunyosi bilan qiziqar ekan, o'zining portret yarata olish mahoratiga ishonib: “Mening tanqidiy ishlarim har doim ixtiyorimga qarshi o'laroq, yozuvchi yoki asar haqidagi psixologik tadqiqotga aylanib ketadi” [Sent-Byov Sh, 1970:109] degan edi. U yozuvchi biografiyasini o'rganish murakkab emasligini portretchi yoki tanqidchiga uqtirib, fikrini davom ettiradi: “*Ularning o'zlari sizga o'zi haqidagi barcha gapni aytib berishadi, o'zlari sizning tasavvuringizda namoyon bo'ladi. Bunga shubha qilmang! Hech bir yozuvchi, ayniqsa, shoir sizdan hech narsani yashirmaydi*” [Sent-Byov, 1970:40].

Biografik metodning nazariy shakllanishi va o'rganilishi ko'proq ijodkor tarjimai holi bilan bog'liq jarayon. Shu sababdan ham mazkur metod talab etgan asoslar – yozuvchi tarjimai holini, uning ijodini shaxsiy kechinmalari sifatida yaratish maqsadga muvofiq. Badiiy asarda ijodkorning shaxsiy hayoti, ke-

chinmalari, xarakteri aks etar ekan, albatta, bunda asarga biografik materiali ham singib ketadi. Bu esa badiiy asarning hayotiyiligini, ishonarliligini ta’minlaydi.

Adabiyot inson ma’naviyatini yuksaltirish uchun xizmat qiladi. Shu sababdan ham u inson ruhiyati va tuyg’ular olamini sezguvchi jarayon. Ana shu inson tuyg’ulari bilan munosabatga kirishuvchi ijod, aslida, ilohiy ne’mat hisoblanadi. Umuman, ijod inson ruhiyati va tuyg’ulari bilan bog’liqdir. Uning zamiridagi ruhiy holatni ilohiy deyishga asos bor. Chunki ijodning qudrati inson hayotini oldindan bilishga qodir. Bu narsani bashorat qilish so’zi bilan tavsif etsak-da, kundalik hayotda, ya’ni ijodkorlar hayotida kuzatilgan.

Ijodkorlarning ijod jarayoniga bo’lgan qarashlari turlicha. A.Qodiriy bu haqda shunday yozadi: *“Yozuvchining o’zidan qo’shishi adabiy asarda katta rol o’ynaydi. Lekin men turmushda ko’rmagan, bilmagan narsam haqida hech narsa yozmayman. Har bir asarimning yozilishiga turmushda uchragan biror voqea sababchi bo’lad”* [Qodiriy, 1995:5]. Shu kabi qalbdan tilga ko’chgan fikrlar juda ko’p. Barchasi zamirida odamning “yozmasdan turolmaslik” holati, bezovta qalbning yashash tarzi u yoki bu yo’sinda izhor etiladi. Shoir to’g’ridan-to’g’ri va san’atkoronamas oddiy odamlarday poklanishga harakat qilmaydi, u aniq badiiy forma izlaydi. Bunga sabab ma’lum kechinmalar ma’lum badiiy ijod talablariga javob beradi.

Ijodkor asar yozayotganida, asosan, hayot faktlariga, ijtimoiy-siyosiy o’zgarishlar mantig’iga suyanadi. O’zi yashab turgan muhit, voqea-hodisalar haqida falsafiy mushohada yuritib, insonlar ruhiyatini o’rganishga psixologik nuqtayi nazardan yondashadi. Istiqloq yillarida aynan shunday holatlar, kuza-tishlar, o’tgan davrning ijtimoiy-siyosiy hayotining ijodkorlarning ma’naviy dunyosiga ta’siri bir qancha qissa va hikoyalarda o’z aksini topdi.

Mana shunday hayotiy qarashlari, butun umr ishongan va amal qilgan e’tiqodlari aslida puch, yol-g’on ekanligini bilgan yozuvchilardan biri Sh.Xolmirzayev ijodida ham ijodkor obrazi misolida ro’y-rost tasvirlangan.

Badiiy tafakkur haqida fikr yuritganda, albatta, gap inson muammosiga borib taqaladi. O’z ichki ijodiy muhitiga ega, o’ziga xos individual, ko’nglida mustahkam ichki e’tiqod yaratgan va shu e’tiqodni bosh g’oyaga aylantira olgan ijodkor uchun adabiyot qismatga aylanadi. Adabiyotni o’z qismati deb bilgan Shukur Xolmirzayev suhbatlarining birida “Adib – eng avvalo inson bo’lishi kerak” degan gapni ayta-di. Mana shu so’zining isboti tariqasida “Yozuvchi” hikoyasida Odil Yoqubovni ijodkor qiyofasida emas, balkim haqiqiy insoniy qiyofasida tasvirlaydi. Inson bo’lib shakllanmagan ko’plab qalamkashlarni yozuv-chi ekologik, ijtimoiy hayotdagi notabiiy rivojlanish ta’siriga tushganida deb, buni quyidagicha izohlaydi: “Sun’iy davrning mahsullari bo’ldi ular. Yangi odammiz deb butun o’tmishidan kechib... Pavlik Morozov-ga o’xshab otasini sotib... Va shu barobarida millatini sotish... butun qadriyatlarining ma’nosini tubdan o’zgartirib yuborgan. Va shular ruhida tarbiya topgan. Albatta, ko’p yozuvchilar bizning tasavvurimizdagi va umuman yozuvchi haqidagi tasavvurlarga javob bera olmaydigan mayda shaxslar bo’lib yetishdi” [Tosh-boy, 1993:3]. Bunday insonlar mafkura adabiyotining jarchisiga aylandi. Ular o’z qahramonlari zimmasiga faqat mafkuraviy vazifa yuklaganlari bois, ijobiy qahramon ham, haqiqiy san’at asari ham yarata olmadilar.

Sh.Xolmirzayevning istiqloq davridagi ijod mazmunini O’ZLIKNI ANGLASH muammolari tash-kil etadi. Bu haqda tadqiqotchi Gulbahor Tavaldiyeva shunday yozadi: “Yozuvchi kuzatishlari natijasi-da tasvir yo’lining “ilk, eng to’g’ri va samarali” bosqichlarining dastlabkisi “ko’raman, eshitaman va sezaman” prinsipi asosida ijod qilish degan xulosaga keladi” [Tavaldiyeva, 2001:26]. Bunda Shukur Xolmirzayev har qanday ijodkor o’zi ko’rgan, bilgan, o’ziga yaqin, tanish voqelik haqida yozsa, shunda asar tabiiy, hayotiy mazmun kasb etishini aytib o’tadi. Ijodkor hayotidagi biografik materiallar, detallar badiiy asarning hayotiyiligini, ishonarliligini ta’minlaydi. Shu bilan birga ijodkor ruhiyati, kechinmalari, hayotiy xulosalari asar matnida muhrlanadi. Yozuvchi qanday sujet tanlamasin, u asar mazmuniga o’z tuyg’ularini qo’shmaslikka harakat qilganiga qaramay, o’zi bilmagan holda obrazlarga o’zining hech bir yozuvchida takrorlanmaydigan uslubi, g’oyasini singdiradi. Hatto biz to’liq obyektiv munosabatlarni asar mazmunidan ham anglaymiz. Badiiy ijodning muhim xususiyatlarini yozuvchining yashash davo-mida olgan tajribasi, kayfiyati va tuyg’ularining yangiligi va haqiqiyligi kabi unsurlar belgilaydi.

Darhaqiqat, Shukur Xolmirzayev “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi”, “Bulut to’sgan oy” hikoyala-rining bosh qahramonlarini ijodkor sifatida tanladi. Zotan, adib boshqa kasb kishisini qahramon qilib

olishi mumkin emas edi. Chunki hikoya badiiy to'qimaga unchalik muhtoj emas edi. Bu ikki hikoya avtobiografik hikoya, desak yanglishmagan bo'lamiz. Chunki bu hikoyalar Sh.Xolmirzayev hayotidagi kichik lavhalar, hayotga munosabati, balki hayotidagi iqrornomalaridir. Shu tariqa hikoyaga muallifning "qiyofasiz qiyofasi" ijodkor obrazi orqali kirib keldi.

"Bulut to'sgan oy" hikoyasi asosida katta hayot fojiasiga giriftor bo'lgan, uning qutulib bo'lmas o'pponiga tushgan inson qismati yotadi. Asarda yozuvchi qahramonlar ichki dunyosiga bevosita kirib boradi. Bunda yozuvchiga asardagi ijodkor Quvvatjon obrazi qo'l keladi. Hikoyada Quvvatjonning portreti shunday tasvirlanadi: "*Men plashning yoqasini ko'tarib, shlyapa gardishini pasaytirib, restoranga qarab chopdim*". Mana bu o'rinda biz Shukur Xolmirzayevga xos bo'lgan biografik detallar "shlyapa, plash" kabilarni bevosita asarga ko'chganligini ko'rishimiz mumkin.

Shukur Xolmirzayev hikoyadagi Quvvatjon obraziga barcha biografik ma'lumotlarni singdiradi. Buni tasdig'i sifatida Quvvatjonning ijodkor ekanligi, tabiatan og'ir, bosiq, har bir gapini o'ylab gapiradigan, vaziyatdan kelib chiqib ish ko'radigan kabi xarakterlarga ega ekanligi, oilasidan yiroqda yolg'iz yashashi, "Yozuvchilarning ijod va istirohat bog'i"ning 3-qavatida o'ngda 37-nomerda turgani; bu dalillarning barchasi Sh.Xolmirzayev shaxsiy hayotidagi ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri o'z asarlariga ko'chganligini ko'rishimiz mumkin. Bu esa o'z-o'zidan kitobxonni voqea bo'lib o'tganligiga ishonтиради.

"Quyosh-ku falakda kezib yuribdi" hikoyasidagi Quvdrat aka obrazida ham yozuvchining qiyofasi ro'y-rost tasvirlanadi. 1991-yilda istiqloлга erishganimizdan so'ng Sh.Xolmirzayev butun umr ishonib kelgan e'tiqodi aslida – bu sarob ekanligini bilgach, yozuvchi bir muddat hamma insonlar qatori sarosimada, arosatda, hayotdagi o'z maqsadini yo'qotib qo'yadi va nashriyotdagi ishdan ta'tilga chiqib o'z yurti Surxondaryoga ketadi. Xotini va qizini Toshkentga qaytarib yuboradi. Mana shu hayotiy voqealar "Quyosh-ku falakda kezib yuribdi" hikoyasida aks ettiriladi. Sh.Xolmirzayevning hayot haqidagi o'y-kechinmalari bir muddat ikkilanishlar ichida qoladi. Hikoyadagi ijodkor obrazi Quvdrat aka tilidan o'z kechinmalarini shunday yozadi: "*Men hayotni yaxshi ko'rardim. Vassalom! Boricha: butun tovlanishlari, hatto fojialari bilan... Ana shu hayotdan ko'ngil sovudi-da birodar! Sotsializmning barbod bo'lganiga achinmayman. Biroq u bilan birga mening ham nimalarimdir barbod bo'lganiga aminman: men inongan qadriyatlar puchga chiqdi... Go'yoki bugungi kungacha bebuda yashagan ekanman... Bilaman: inson nimagadir intilib yashaydi, aks holda o'ladi. Chamasi, mening Toshkentda ishdan bo'shab, tug'ilgan yurtga uloqib kelishim ham ana shu nimagadir intilish, hechqursa, yashab qolish, balki yashashdan ma'no topish maqsadida edi*" [Xolmirzayev, 2001:226].

Ma'lumki, jamiyat hayotida ro'y bergan har qanday o'zgarishlar bevosita inson ruhiyatiga ta'sir o'tkazadi. Bu o'zgarishlarning, ayniqsa, ijodkor shaxsiga ta'siri haqida Shukur Xolmirzayevning fikri quyidagicha: "*Hayotdagi anchayin o'zgarishni ham hazm va qabul qilish oson kechmaydi: ko'nikmalar, qanoatlar bu yo'lda to'siq hisoblanadiki, avvalom bor, ana o'shalarni "yengish"ga to'g'ri keladi. Endi tasavvur eting: hayotning o'zi tubdan o'zgarib, o'zga bir izga tushsa, uni hazm va qabul qilish – ayniqsa, ijodkor uchun juda mushkul bo'ladi*". Voqelikdagi keskin o'zgarishlarga munosabatda ijodkor shaxs o'zligi namoyon bo'ladi. U yaratgan asarlarda jamiyatdagi o'zgarishlarga nisbatan qarashlari namoyon bo'ladi. Yosh tadqiqotchi X.Norboy ijodkor shaxsiga ijtimoiy – adabiy muhitning ta'sirini e'tiborga olgan holda, ijodda birlamchi hisoblangan ichki muhit haqida shunday yozadi: "*Ma'lumki, shaxsning o'zligi ijtimoiy hodisa va munosabatlarda namoyon bo'lib, uning ijodida aks etadi. Bu esa shaxsning ijtimoiy hayotga ta'sir o'tkazishi uchun zamin yaratadi. Ammo individual g'oya ijtimoiy g'oyaga aylangandagina ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bu murakkab jarayonning ilk bosqichi shaxs ichki muhitidir. Ijtimoiy borliqning shaxs o'zligiga ta'siri ichki ijodiy maydon yaratadi. Shaxsning ijtimoiy borliqqa isyoni ijodning negizini tashkil etadi*" [Norboy, 1990:54]. Tadqiqotchi Alber Kamyuning quyidagi fikrlarini keltiradi: "*Ijod – vahdatul vujudga intilish, shu bilan birga mavjud olamdan qochish, uni inkor qilish hamdir. Lekin shaxs bu olamning o'zligiga mos kelmagani uchungina inkor qilmaydi. Inkor mohiyatan ibtidoğa, tarix zanjirining ilk halqalariga, olam ezigulik va yovuzlikka bo'linayotgan pallalarga qaratiladi. Shu sababli san'at isyonning mohiyatini ochib bera oluvchi vosita bo'lishi ham mumkin*" [Norboy, 1990:54].

Haqiqatdan ham, Shukur Xolmirzayev xarakteri hikoyalarida to'la-to'kis o'zini namoyon etadi. Bu haqda Nazar Eshonqul shunday yozadi: "*Tashqaridan qaragan odamga, Shukur aka juda manman, kibrli odam bo'lib tuyulardi. Biroq bu odam ichidan kamtar va o'ta oddiy odam ekaniga ko'p marta*

guvoh bo‘lganman. U ana shu oddiyligini o‘zining tund va jahldor niqobi ostiga yashirib yurardi. Uning oddiy chaylada yashashga urinishi, oddiy tabiat qo‘yniga qochib ketishi – hammasi odamlardan bezgani uchunmas, balki o‘zining adabiy-estetik qarashlari kabi oddiylikdan buyuklik izlashini anglatadi. U buyuklikni ana shu oddiylilikda deb bilardi. U hayotdan oddiy, kamtar ma’no izlab o‘tdi. Uning betinim goh Boysunga, goh dashtni eslatadigan, hech qanday sharoiti yo‘q Do‘rmondagi bog‘iga qochib ketishi barining orqasida oddiylilik va samimiylilik, tabiiylilikni qo‘msashi va ana shu istak yotadi. Hikoyalari-da ham bu seziladi”, - deb adibning jununlikdagi hayoti haqida so‘zlaydi. Ijodkor hamisha yolg‘izlikka ko‘miladi. “Shukur akaning hikoyalari oddiy dardning ulug‘vor ko‘rinishlaridir. Shukur akaning ak-sar qabramonlari oddiy kun kechirayotgan, bir qarashda, Vatanga, millatga, umuminsoniyatga daxli yo‘q odamlardir. Ammo yozuvchining nigohi shu darajada o‘tkirki, u ana shu daxlsizlik ortida yotgan millatga, Vatanga, bani basharga daxldor dardlarni ko‘ra biladi, tasvirlay oladi, ko‘rsatib bera oladi” [<http://www.ulugbekhamdam.uz>].

Darhaqiqat, Sh.Xolmirzayev asarlaridagi ijodkor obrazlari singari yolg‘izlikka ko‘miladi. Ijodkor faqat qalbi va yuragi bilan sirlashadi. Yozuvchi tashqi olam (borliq, tabiat) va undagi voqealar orqali o‘zligini topishga, anglashga harakat qiladi. Sh.Xolmirzayevning uslubida tasvirlanayotgan voqealarning tabiati va shashtiga qarab xolislik, shafqatsizlik, qattiqqo‘llik sezilib turadi, ba‘zan oddiy va jo‘n talqini-da ham katta hayotiy falsafa va hikmat unadi.

Ko‘rinadiki, Sh.Xolmirzayev ijodining istiqlool davriga xos xususiyati uning voqelikni murakkab tomon-lariga e‘tiborni kuchaytirganida ko‘rinadi. Adib o‘zbek hikoyachiligida o‘z maktabini yaratgan ijodkordir.

Sh.Xolmirzayev ijodidagi asosiy mohiyat bu – o‘zlikni anglashga intilishdir. Adib “ko‘raman, eshi-taman, sezaman” prinsiplari asosida ijod qilgani bois, hayotidagi biografik materiallar, detallar badiiy asarning hayotiyiligini, ishonarliligini ta‘minlaydi. Shu bilan birga ijodkor ruhiyati, kechinmalari, hayo-tiy xulosalari asar matnida muhrlanadi. Sh.Xolmirzayev ijodining istiqlool davriga xos xususiyati uning voqelikni murakkab tomonlariga e‘tiborni kuchaytirganida ko‘rinadi.

Sh.Xolmirzayev o‘z asarlarida ijodkor obrazini ichki olami evrilishlari, uning qalb qo‘ridagi eng yuk-sak tuyg‘ularini, ijodkor dardi, orzusini gavdalandirganliklariga sabab, ijodkor – olomonning ma‘naviy vakili, yuksak onga ega, oddiy odamdan bir qadam oldinni ko‘ra oladigan, idealistik qarashlarga mos keluvchi shaxs hisoblanadi. Mana shu insoniyat vakili istiqlool davrida yangicha bir tavsif va tasvir asosi-da jonlandi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik davri adabiyotida nasr alohida o‘rinni egalladi. Bu davr nasri, umuman, o‘zbek adabiyoti tarixi, xususan, XX asr o‘zbek adabiyotida yuksak badiiyatga boy va teran ma’noga ega bo‘lgan asarlari bilan o‘ziga xos iz qoldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Грузенбург С.О. Психология творчества. – Минск, 1923. – 130с.
2. <http://www.ulugbekhamdam.uz>. Yangi avlod ovozi. Suhbat.
3. Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B., Normatov U., Sharafiddinov O. XX asr o‘zbek adabiy-oti tarixi. – T.: O‘qituvchi, 1999. – B. 66.
4. Mahmudova Sh..A. Artistic psychologism in uzbek literature of the twentieth century// Omega science. – Kirov, 2019. <https://os-russia.com/arh-conf>
5. Mahmudova Sh.A. The concept of psychologism in the literature, techniques and methods of psychological image. – Nauchniy vesti, 2019
6. Mahmudova Sh.A. Ijodkor obrazining badiiy talqinida psixologizm // International Journal of Education, Social & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10116351>
7. Norboy X. Kashf qilmoq saodati // Tafakkur. – 1990. №4.
8. Qodiriy A. Ijod mashaqqati. – T.: O‘qituvchi, 1995.
9. Сент-Бёв Ш.О. Литературные портреты. – М.: Худож. лит., 1970. – 84с.
10. Toshboy O., Xolmirzayev Sh. Har ne istarsen o‘zingda jam erur // Saodat. – 1993. №2. – 3.
11. Tavaldieva G. Shukur Xolmirzayev ijodiy yo‘li. – T., 2001.
12. Xolmirzayev Sh. Saylanma. 2 jild. Quyosh-ku falakda kezib yuribdi. – T.: Sharq. – 260b.

ADABIYOT DARSLARIDA LOYIHA ISHI: KITOB TREYLERI ("BOOK TRAILER")

Nargiza Ergasheva

Farg'ona shahridagi Prezident maktabining
oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
Xalq ta'limi a'lochisi

nargizaergashevaferps@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada "Kitob treyleri ("book trailer") – kitob haqida hikoya qiluvchi qisqa videorolik haqida, uning badiiy asar targ'ibotidagi ahamiyati, asar o'qishdagi xilma-xillik, adabiyot hamda informatika asoslari fanlari o'rtasidagi integratsiya haqida gap boradi. Shuningdek, globallashib borayotgan dunyoda badiiy asar targ'ibotiga yangicha yondashuv masalasi ham o'rin olgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, kitob treyleri, reklama, loyiha

Abstract: This article talks about "book trailer" - a short video about a book, its importance in the promotion of a work of art, diversity in reading works, integration between the sciences of literature and the basics of computer science. Also, the question of a new approach to the promotion of an artistic work in the globalizing world has also taken place.

Keywords: artwork, book trailer, advertisement, project

Inson ruhiyatini anglab yetishida, hayotga tayyorlash va uni sevishida, tafakkurini kengaytirishda, yashashdan maqsad nima ekanligini anglab yetishda, shuningdek, Ona Vatanga mehr-muhabbat tuyg'usini shakllantirishda badiiy adabiyotning o'рни beqiyos.

Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturida adabiyot fanining maqsad-vazifalariga quyidagicha yondashilgan. *"Adabiyot fani o'quvchilarni milliy hamda jahon adabiyotining nodir namunalarini mustaqil tushunish va tablil qilishga o'rgatadi hamda shu orqali o'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish, kitobxonlik madaniyatini va o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didini shakllantirish, ularda mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko'nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish, olam va inson tabiati, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini, dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi."*

Bugun maktab partasida o'tirgan o'quvchi 25-30-yil avvalgidek qog'oz ko'rinishidagi kitob va daftar bilangina kifoyalanib qoladigan o'quvchi emas, endi uni kitob va daftardan tashqari qiziqqan sohalari juda xilma-xil. Endi u fanni o'rganish bilan birgalikda tatbiq qilishni, hatto isloh qilishni ham xohlaydi. Shundan kelib chiqqan holda, o'qituvchiga ham "yuk" boshqa shaklda yuklanmoqda. Endi o'qituvchi 45 daqiqalik darsni tashkillashda qaysi metodlar qo'l kelishini "bashorat" ham qila olishi kerak.

Yuqorida aytilganidek, adabiyot – qalb bilan ishlovchi fan. Inson qalbiga so'z orqali kirib boradi, badiiy asar orqali kirib boradi.

O'zbekiston Qahramoni Erkin Vohidov "Raqobatli dunyoda kitobning qudratli, sehrar raqiblari ko'p" deganda haqli edi. Kitobning qudratli, sehrar raqiblariga o'rin bermaslik uchun adabiyot o'qituvchilar o'quvchiga yoqadigan shaklda taqdim eta olish ko'nikmasiga ega bo'lishi maqsadga muvofiq.

Zamonaviy dunyoda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning kelajagi uning sifatli ekanligi bilan birga, targ'ibotga, reklamaga ham bog'liqdir. Mahsulot qancha ko'p targ'ib qilinsa va bu targ'ibotda noodatiy, kreativ yondashuvlar qo'llanilsa, uning tarqalish geografyasi ham shuncha katta bo'ladi. Jahon kitob sanoatida marketologlar (mahsulot yoki xizmatni reklama qilish bilan shug'ullanadigan mutaxassislar) har bir kitob reklamasi ustida qattiq ish olib borishadi. [Prezident ta'lim muassasalari agentligi tasarrufidagi ijob maktablarining 11-sinf o'quvchilari uchun Adabiyot darsligi 2022]

Adabiyotga yangi kirib kelgan "Kitob treyleri ("book trailer") tushunchasi haqida to'xtalmoqchimiz.

Prezident ta'lim muassasalari agentligi tasarrufidagi ijob maktablarining 11-sinf o'quvchilari uchun Adabiyot darsligida Kitob treylriga quyidagicha ta'rif berilgan: *"Kitob treyleri ("book trailer") – kitob haqida hikoya qiluvchi qisqa videorolik. Ushbu videorolikning maqsadi yangi nashr etilgan kitobni reklama qilish va unga bo'lgan qiziqishni orttirishdir. Ilk kitob treyleri slayd-shou shaklida bo'lgan"*.

Odatda, treylarning davomiyligi 3 daqiqadan oshmaydi. Kitob treylarini yaratishda videofilmlardan, rasmlardan, fotosuratlardan, kitob uchun maxsus ishlangan muqovalardan foydalanish mumkin. Kitob treylari uchun asosiy talablar quyidagicha:

- asar syujetining asosini taqdim etish;
- o’quvchining hissiyotiga ta’sir qilish;

- kitobning g’oyasini qisqacha, sirli tarzda ifodalash. [Prezident ta’lim muassasalari agentligi tasarrufidagi ijod maktablarining 11-sinf o’quvchilari uchun Adabiyot darsligi 2022]

“Kitob treylari (“book trailer”) tayyorlashni loyiha ishi sifatida bir hafta oldin berish tavsiya etiladi. Bu muddat davomida o’quvchi mavzu haqida material to’playdi, tahlil qiladi, zaruriyat tug’ilsa, qayta ishlaydi. Shuni ham aytib o’tish kerakki, o’quvchilarga qanday topshiriq berilmasin, o’qituvchi tomonidan namuna ko’rsatilishi, sinfdagi amaliy jarayonda ishlab ko’rilishi ish sifatiga ijobiy ta’sir etadi.

Taqdimotni baholash uchun yo’riqnoma ham oldindan o’quvchiga havola etilishi shart. Masalan, yo’riqnoma quyidagicha bo’lishi mumkin. O’z-o’zini yoki sinfdoshlari tomonidan tahlil qilinsa, maqsadga muvofiq bo’lar edi. (Mezonlar namuna sifatida berildi)

t/r	Mezonlar	Ball	Sizning balingiz
1	Treyler uchun vaqt chegarasiga amal qilganligi (2:30 – 3 daqiqa)	5 ball	
2	Nutqning to’g’ri va aniqligi(adabiy til me’yorlariga amal qilgan holda)	25 ball	
3	Mavzuni to’la ochib bera olganligi	25 ball	
4	Dizayn	20 ball	
5	Sun’iy intellekt yordamida 2 yoki 3 nafar qahramon qiyofasini yarata olganligi	25 ball	

Ko’p asarlar o’qidim. O’zimcha tushunib ketaverdim. Asar tubidagi yashirin ma’nolarni ko’pini anglolmay yurgan ekanman. Ayniqsa, tarixiy asarlar bo’lsa: “Ha-a-a, o’sha davrning hayoti tasvirlangan bo’lsa kerak”, - deb shunchaki varaqlab ketaverardim. Bir gal o’qituvchimiz Loyiha ishi sifatida “Book trailer” tayyorlash topshirig’ini berdi. Men ataylab tarixiy asarni tanladim.

Abdurauf Fitrat... “Abulfayzxon”.

Uning mezonlari bilan tanishib chiqib, loyihani tugatganimdan so’ng, aslida, kitob o’qishda nimamalarga ahamiyat berish kerakligini, kitobning qaysi joylari muhim ahamiyat kasb etishini anglab yetdim. Haqiqiy kitobxon bo’lish, qanday kitob o’qish kerakligini tushundim. (Farg’ona shahridagi Prezident maktabi 10-“Green” sinfi o’quvchisi Qo’ysinov Zohidjon)

So’zlamogga so’z ko’p, ammo biz shundaylarini tanlashimiz kerakki, bir jumla bilan butun mohiyatni anglataylik...

Maktabda o’rganadigan muhim ko’nikmalarimiz bizni hayotda o’z o’rnimiz va mansabimizga ega bo’lish bilan birga unga munosib bo’lishga o’rgatadi. Ularning ko’p qismini “Book trailer” kabi loyiha ishlari orqali o’zlashtiramiz. Kitobni o’qiysiz, yoqtirasiz, ammo undan foyda olish, o’zgalarni ham bu kitobni o’qishga rag’batlantirish biroz mushkul. Bu loyiha ishi bizga o’quvchidagi qiziqishni yo’qotmasdan, kitobxonlar sonini oshirishga qanday erishish mumkinligi haqida ta’lim berdi.

Men bu loyihani juda ahamiyatli topdim, chunki “Gulnoraxon” degan kitob boshqalarga manzur bo’lishi biz uchun muhim! (Farg’ona shahridagi Prezident maktabi 10-“Green” sinfi o’quvchisi Sobirjonova Gulnoraxon)

Aslida, yaxshi mahsulotga reklama kerak emas deyiladi. U holda, kitobga reklama nega kerak degan savol o’rtaga chiqadi. Bu masalada, 100 nafar har xil toifa insonlardan “Kitobga reklama kerakmi?” degan mavzuda so’rovnoma o’tkazib ko’rdik. Natijada 68 nafar ishtirokchi “Kitobga reklama kerak”, 26 nafar ishtirokchi “Kitobga reklama kerak emas” deb hisoblaganlar, ozchilik esa betarafligini bildirgan. Ko’rinib turibdiki, o’zbek adabiyotiga kitob reklamasi kerak. Reklama bo’lganda ham qandaydir dori mahsuloti, kiyim-kechak yoki ichimlik reklamasidan farq qilinishi muhim. O’qishli kitoblarni o’z o’quvchisiga yetkazish zaruratsidir. Zero, Mark Tven ta’kidlaganidek, “Ma’nan yetuk kitoblarni tanlab o’qi. Aks holda, bir dasta qog’oz hayotingni zaharlashi mumkin”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi. Toshkent, 2021
2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Prezident ta'lim muassasalari agentligi tasarrufidagi ijod maktablarining 11-sinf o'quvchilari uchun adabiyot darsligi. Toshkent, 2022
3. Mirzayeva Z., Jalilov K. Umumiy o'rta ta'limning 10-sinf o'quvchilari uchun adabiyot darsligi. Toshkent, 2022
4. Nurmuhammadov J. Adabiy laboratoriya: podkast yaratish mashg'ulot turi sifatida. ToshDO'TAU o'qituvchisi. "Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti" respublika konferensiyasi. Toshkent, 2023

O'QUVCHILAR TANQIDIY TAFAKKURINING SHAKLLANISHIDA "EYDOS-KONSPEKT" USULINING O'RNI

Nilufar Kadirova,

DXX "Temurbeklar maktabi" HAL o'qituvchisi
nilufark06@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada adabiyot darslarida o'quvchi tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangicha yondashuvlarga asoslangan interfaol metodning maqsad va mohiyati, vazifalari xususida fikr yuritiladi. Konstruktiv ta'limning o'ziga xos xususiyatlari yoritilib, kitobxon javobi (reseptiv estetika) yondashuviga asoslangan, o'quvchilarning tanqidiy fikrlashlariga rag'bat beradigan "Eydos-konspekt" usuli asosidagi amaliy ishlar tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy tafakkur, adabiy ta'lim, badiiy tahlil malakasi, Eydos-konspekt, tadqiqotchilik ko'nikmasi, tafakkur sarhadi, estetik did, assotsiatsiya.

Abstract: The article discusses the purpose, essence, and tasks of the interactive method based on new approaches that serve to develop the student's critical thinking in literature classes. Specific features of constructive education are highlighted, and practical works based on the "Eidos-summary" method, which is based on the reader's response (receptive aesthetics) approach and encourages students' critical thinking, are researched.

Key words: critical thinking, literary education, skill of artistic analysis, Eidos-summary, research skill, border of thinking, aesthetic taste, association.

Bugungi kunda adabiyot darslarida o'quvchi tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda zamonaviy ta'lim usullaridan foydalanish dolzarb vazifalardan biriga aylangan. Bunda adabiyot o'qituvchilaridan katta izlanish, yangicha ta'lim texnologiyalarini, jahon pedagogikasining ilg'or usul va yondashuvlarini o'rganib, darslarda qo'llab ko'rish talab etiladi. Zero, yosh avlodni mustaqil izlanadigan, voqelikni real anglab, xolisona fikr bildiradigan, unga tanqidiy baho bera oladigan, har qanday hayotiy vaziyatlarga yangicha "original" yechim topa oladigan, qat'iy hayotiy pozitsiyasiga ega qilib tarbiyalash zamonaviy adabiy ta'limning maqsadla ridan biridir. Axborotlar miqyosi kengayib borayotgan bir pallada o'quvchini adabiyot darslarida badiiy asarni tahlil qilishga chorlash, qiziqtirishda konstruktivizm yondashuviga asoslangan interfaol metodlardan foydalanish turli gadjet va qulay texnik vositalardan ustamonlik bilan foydalana oladigan yosh avlodni ta'limning subyek tiga aylantirishda katta samara beradi. "Endilikda faqat o'qituvchining talanti va mahorati emas, balki ta'lim mazmunining strukturasi hamda pedagogik muhit va sharoitning uyushtirilishi, ilg'or usullarni qo'llash orqali o'qitishning samaradorligini ta'minlashga erishish asosiy maqsad sifatida belgilanmoqda"[1].

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ta'lim mazmuni, pedagogik muhit hamda ilg'or usullarning joriy qilinishi bugungi kun o'quvchisini mustaqil fikr, tanqidiy tafakkur egasi qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Demak, adabiyot darslarida an'anaviy ta'limdan shaxsga yo'naltirilgan ta'limga o'tish tanqiy fikrlovchi, o'z intellektual imkoniyatlari orqali yangi g'oyalarini kashf etish va hayotga tatbiq etishga intiluvchi, muammolarni yechishdagi qarorlarini mantiqiy va amaliy jihatdan to'g'riligiga tengdoshlarini ishonitirish quvvatiga ega yoshlarni tarbiyalash imkonini beradi. Adabiyot darslarida badiiy asarni o'qish bosqichidan uni uqishigacha, bo'lgan badiiy g'oyaviy zalvori, xususiyatlari va badiyatini idrok etish-

gacha bo’lgan jarayonlar o’rganuvchidan va ayni damda o’rgatuvchidan ham jiddiy mehnat, yuksak badiiy didni talab qiladi.

Xo’sh, adabiyot darslarida shaxsning tanqidiy fikrlash iqtidorini yuzaga chiqarishda qanday zamonaviy yondashuvlar samarali bo’ladi?

Avvalambor, o’qituvchi darsda badiiy asar mutolaasini faol jarayonga aylantirishi lozim. Faol jarayon o’quvchi va matnning bir-biriga o’zaro ta’siriga asoslanadi va har qanday badiiy asardan kitobxonlar o’z tafakkur sarhadi, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi, avvaldan mavjud bilimlari va badiiy asarni o’qiyotgan paytdagi ruhiy-emotsional holatidan kelib chiqib shaxsiy talqinlarini yaratadi”[2]. Har bir insonning egallashi lozim bo’lgan bilimlari shu paytga qadar o’zlashtirilgan bilim, malaka, ko’nikma, bir so’z bilan aytganda, hayotiy tajribalari asosiga qurilishini ifodalovchi konstruktivizm yondashuvi o’quvchiga tafakkur jihatidan erkinlik beradi. O’quvchi(retsipiye)ning badiiy asar idroki qolipga solinmay, o’zining xulosa chiqarishi va mustaqil tarzda hayotiy haqiqatni kashf etishiga imkon beradi.

Zero, “o’quvchiga tayyor bilimlar berilmay, DTS talablari asosida dasturda o’rganishga taqdim etilgan bilimlarni o’z mehnati bilan o’zlashtirishiga ergashish maqsadga muvofiqdir”[3].

Adabiyot darslarida badiiy asar tahlili orqali tanqidiy fikrlashning asosiy xususiyatlari yuzaga chiqadi, chunki badiiy asar mutolaasi o’quvchilardan fikr, ayni damda tanqidiy fikr ko’nikmasini talab qiladi. Badiiy asar mutolaasi jarayonida inson miyasidagi sxemalar harakatlanadi va bir butunlikda muayyan g’oya va fikrlarni yaratadi, hosil qiladi. Ikkinchidan, badiiy matnning avvalgi talqinlardan farqli yangi ma’nolarini yaratishda o’quvchilar avvalgi bilim va tajribalarini eslashlari, qayta tiklashlari va, albatta, mulohaza yuritishlari lozim. Bunda ular adabiy fakt va fikr o’rtasidagi farqlar, munosabat, matnning yuza qismidagi va matn ostidagi ma’nolarini anglash, badiiy asardagi tasvir vositalari, dudmallik, ikki fikrlikka xos xususiyatlarni tushunish, muallif uslubiga xos xususiyatlarni ajrata bilishi, badiiy matnda aks etgan ohang, kayfiyatni aniqlash, unga matndan dalillar keltirish, muayyan voqelik va harakatlarni o’rtasidagi o’zaro bog’lanishlarni topish, ularni tasniflash, turli xil ma’no qatlamlarini idrok etish, tafsilotlardan inferensial munosabatni aniqlash, mantiqli, adolatli xulosalar chiqara olish va eng muhimi, bu jarayonlardan olgan xulosalari, qarashlarini o’z faoliyatida, hayotiy ehtiyoji o’laroq qo’llay bilishlari ham muhim. Badiiy matnni tushunish, anglash jarayonlarida “bilish”, “tushunish”, “tushuntirish”, “tahlil”, “talqin”, “sintez”, “argumentatsiya”, “baholash”, “muammo”, “yechish”, “xulosa qilish”, “mantiqiy fikrlash” va “qo’llash” kabi fikrlashga rag’bat beradigan muayyan bosqichlar faqat adabiyot darslarigagina xos xususiyatlardir. Shuning uchun ham Lazere “...adabiyot barcha sohalarini qamrab olishga qodir yagona akademik fandir” degan fikrni aytadi.[4]. Qolaversa, muayyan badiiy asar tili, g’oyasi, asar yaratilgan davrga xos xususiyatlari o’quvchilarga o’z-o’zini va hayotning mazmun mohiyatini qadam-baqadam anglash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki adabiyot – hayot ko’zgusi va unga qayta yaratilgan dunyo sifatida qarashga haqlimiz. Biror bir badiiy asar syujeti, mantiqiy rivojlanishi, asardagi obrazlar va qahramonlarning o’zaro ta’siri, dinamikasi, syujet rivojidagi o’rni kabi masalalarni o’rganish jarayonida turli xil qarashlar, adabiy bahslar, muammolarga duch keladilar. Badiiy asar tahlilidagi o’z haqiqatlariga yetib kelmaguncha matnga va uni yaratilishiga sabab bo’lgan turli omillar, kontekstlarga takror murojaat qilishga majbur bo’ladilar.

O’quvchilarni tanqidiy fikrlashlariga rag’bat beradigan usullardan biri Eydos – konspektidir.

Bugun ta’lim tizimi rivojlangan AQSH, Germaniya, Daniya singari mamlakatlarda o’quvchi tanqidiy tafakkurini o’stirish Eydos konspekt vositasida ochiqqlanishini ta’kidlab o’tish lozim.

“Eydos” grekchadan “ko’rinadigan, ko’rinadigan bo’lib qolish” ma’nosini ifodalovchi so’zdan kelib chiqqan bo’lib, dastlab antik falsafaga oid atama sifatida qo’llangan. Konspekt “conspectus” lotinchadan “ko’rinish, ko’rib chiqish, tezis” kabi ma’nolarni ifodalab, o’quvchining biror asar mavzusi va syujeti asosidagi qisqacha mulohazalaridir. Aytish mumkinki, adabiy ta’limda “Eydos konspekt” kitobxon-o’quvchining badiiy asar voqealaridan ta’sirlanishi natijasida yuzaga kelgan hissiyotlarining aksi, kitobxon qarashlarining, sezimlarining tasvirli ko’rinishi, asarning kitobxon kashf etgan topilmasi, obrazli mulohazalarining uyg’un holatdagi namunasi, ijodiy-badiiy talqinidir.

Eydos-konspekt o’qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning qiziqarli texnikasini ishlab chiqishda xoh u she’riy yoki nasriy asar bo’lsin, uni to’liq anglash uchun yordam beradi. U na faqat badiiy asarni samarali tahlil qilish uchun, balki bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ki-

tobxonlik sifatlarini oshirish, adabiyot darslarida obrazli tafakkur va motivatsiyani oshirish uchun ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan usuldir. Shuningdek, u mohiyatan ta'limdagi xalqaro standartlarning barcha talablariga javob bera olishi, agar to'g'ri qo'llanilsa, o'quvchining tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishi bilan dolzarbdır. Eydos-konspekt usulidan foydalanish o'quvchining ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida:

- o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish;
- tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish;
- bilimlarni nazorat qilishni takomillashtirish;
- o'quvchilarning bilim sifatini oshirib, o'rganilayotgan mavzuga qiziqish uyg'otish;
- o'quvchi tanqidiy tafakkurini rivojlantirish;
- adabiyot darslarida kitobxonning estetik didini tarbiyalash;
- kitobxonlik kompetensiyasini o'stirish;
- darsda kutilgan va kutilmagan vaziyatlarni yuzaga keltirish.

Eydos konspekt yozuvchi, badiiy matn, o'quvchi o'rtasidagi muloqotni shakllantirish usullaridan biri sifatida asar voqealaridan ta'sirlangan kitobxon javobining aks etishi e'tiborlidir.

O'qilgan asarning g'oyasi, adabiy qahramoni, badiiy dunyosining assotsiativ namunasi sifatida kitobxon javobini belgilab beradi. Kitobxon o'z tafakkur sarhadi, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi, avvaldan mavjud bilimlari va o'qiyotgan paytdagi ruhiy-emotsional holatidan kelib chiqib, badiiy asarning shaxsiy talqinlarini yaratadi. Bu talqinlar faqat so'z yordamida emas, tasvir, diagramma, ranglar yoki asarda o'quvchi muhim deb hisoblagan kalit so'zlar, jumlar vositasida ifodalanishi mumkin. Bu usul kitobxon, muallif va asarning o'zaro muloqotga kirish imkoniyatini yaratadi. Darsni bu usul yordamida tashkil etish kitobxon-o'quvchilar orasida xilma-xil talqinlarni yaratib, ayrim hollarda munozarali tus olishi ham mumkin.

Eydos konspekt

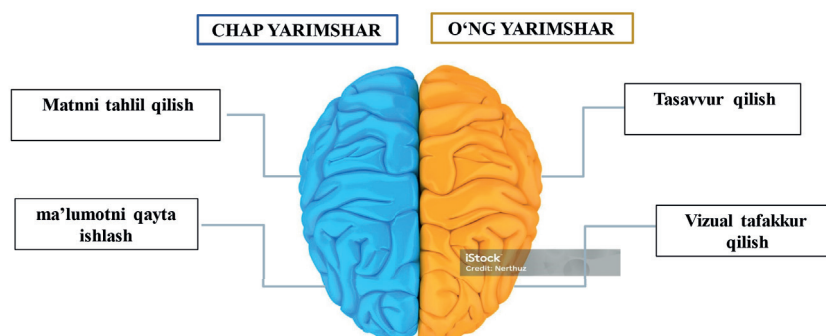
Eydos konspekt tuzilishiga ko'ra quyidagicha bo'lishi mumkin:

- badiiy matn tahlilida o'quvchi ongida assotsiativ tarzda paydo bo'lgan talqinlar;
- majoziy rasmlar, tasvirlar (ehtimol grafik, rangli tasvirlar, figuralar) ko'rinishda;
- asardan keltirilgan so'z va jumlar ko'rinishda;
- kitobxon talqini, xulosa asosida sarlavhani shakllantirish shaklida.

Badiiy asar mutolaasi va idroki jarayonida inson miya faoliyatida bir qator jarayonlar yuz beradi. Miyaning chap yarimshari ma'lumotlarni mantiqiy ketma-ketlikda qayta ishlab, tahlil qiladi va tegishli qarorlarni qabul qiladi. Miyaning o'ng yarimshari esa qabul qilingan ma'lumotlarni tasavvur qilish, vizual tarzda qayta ishlash natijasida u obyektning bir vaqtning o'zida bir nechta rakursdan ko'ra oladi (1-rasmga qarang).

Badiiy asarni idrok etishda o'quvchining hissiy kechinmalari, ruhiy-emotsional holati chizgilari, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi asosidagi qarorlari, shaxsiy munosabati, tanqidiy fikrlari, tasavvurlari, bir so'z bilan aytganda, hissiy-ta'sir estetikasini eydos konspekt vositasida aks ettirish jarayoni aynan o'ng miya shari faoliyati bilan bog'liq. Adabiyot darslarida chap miya yarimshari faoliyati bilan birga o'ng miya yarimshari dominantligiga yetarli sharoit yaratish o'quvchi tasavvurlariga erkinlik berish, ularning ichki "men"i bilan asar o'rtasidagi dialogni yuzaga keltirishga, shuningdek, o'z-o'ziga ishonchi ortishiga imkon beradi.

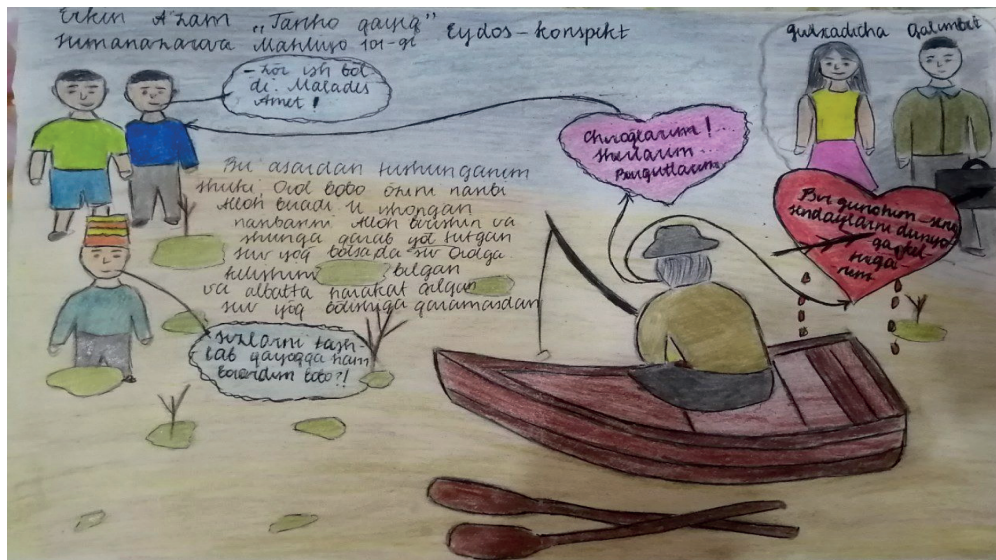
1-rasm

1-rasm Idrok va tafakkur jarayonida yarimsharlar faoliyati

Xulosa qilib aytish mumkinki, eydos konspekt kitobxonning badiiy matn ta’siri bilan hosil bo’lgan sezimlarini, kechinmalarini, shaxsiy qarashlarini, tanqidiy tafakkurini, mutolaa paytidagi emotional holatini, voqelikka bo’lgan munosabatini, hayot haqidagi konsepsiyalarini ochiq ifodalab beradi.

Akademik litseyning 2-bosqich o’quvchilari bilan eydos konspekt asosida o’tkazilgan kichik tadqiqot yuqoridagi fikrlarni nechog’liq aniqligini isbotlab beradi. Tajriba uchun E. A’zamning “Tahno qayiq” dramasi tanlab olinib, kitobxon javobi – reaksiyalarining asar mazmunini shakllantirishdagi ahamiyati o’rganildi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Mirza Kenjabekning “Baliq ovi” hikoyasi asosida II guruh Eydos-konspekti

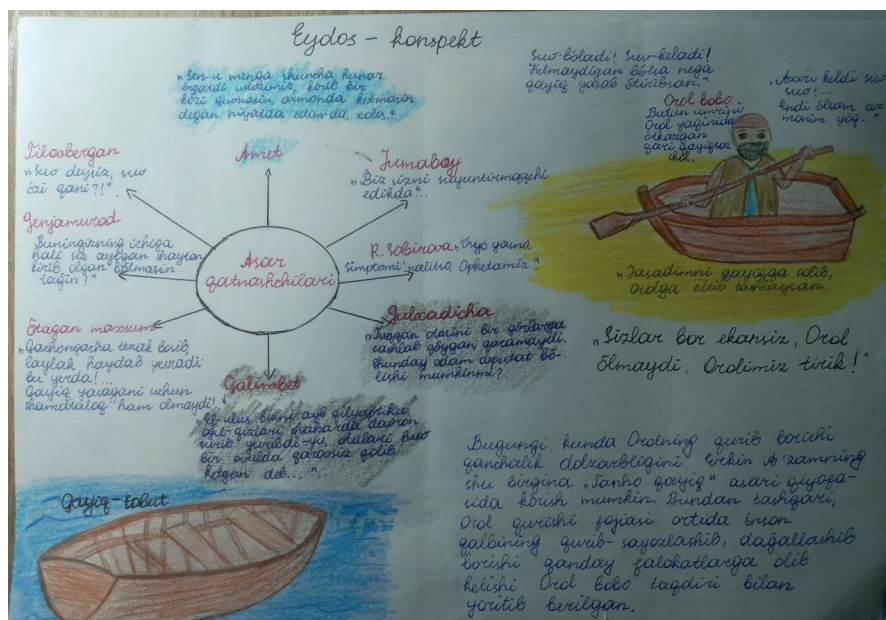
Mazkur Eydos konspektida o’quvchilar badiiy asardagi qahramonlar tasviri, ranglar, asardagi muhim detallar vositasida “Tahno qayiq” asarini mustaqil, o’z tafakkur darajalarida tahlil qilishga harakat qilganlar.

Asar qahramonlarining bir-biriga munosabati turli rishtalar bilan bog’lanib, o’quvchi tafakkurida hosil bo’lgan assotsiativ fikrlar bilan to’ldirilgan. Ular shaxsiy munosabatlarini ifodalashda yurak shaklidagi geometrik figurani keltirish orqali yaqinlik, jigargo’shalik ma’nosini ifodalagan.

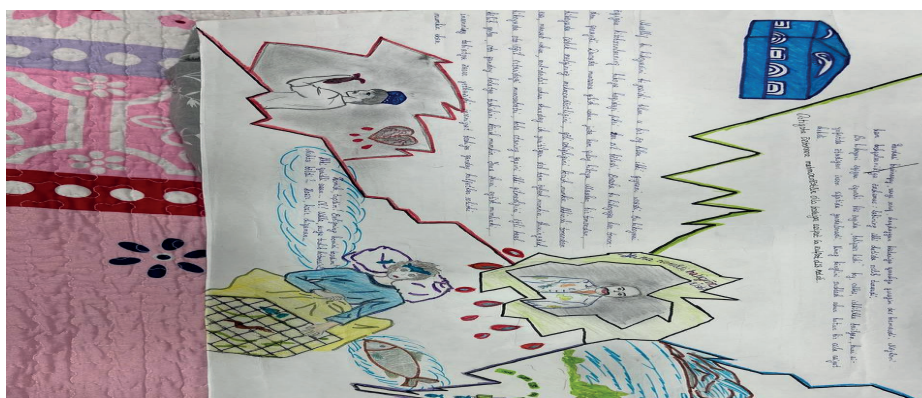
Namuna uchun keltirilgan ishlarda o’rganilgan asar yuzasidan kitobxonning obrazli tafakkuri, ramziylikni his etish darajasi va estetik tafakkurini kuzatish mumkin. Tasvir uchun tanlangan ranglar ham o’z mazmuniga ega bo’lib, o’quvchining fikrlash diapozonini, kayfiyatini va munosabatini ko’rsatishga

xizmat qilgan. Asar qahramonlari bo'lmish Gulimbet va Gulxadichaga (Orolboboning farzandlari) munosabat qora ranglar bilan, shogirdlari, xususan, Ametga munosabat qizil rang bilan ifodalanishida ko'ngilga yaqinlik, kelajakka ishonch g'oyalariga ishorani tuyish mumkin. Darz ketgan yuraklar timsoli Orolboboning umidlarini so'ndirgan farzandlarining, urib turgan qip-qizil yurak esa Orolboboning barcha orzu-armonlarini ro'yobga chiqarish istagida yurgan shogirdlarining timsoli. O'quvchilar asarga munosabatini turli xil ranglar turfa shakllar, tasvirlar orqali ko'rsatib berishgan.

Yuqoridagi tahlillardan maʼlum boʻladiki, Eydos-konspekt oʻquvchilar tanqidiy tafakkurini shakllantirish bilan birga mutolaa qilingan badiiy asar asosida olgan xulosalarini, oʻquvchining hayot haqidagi qarashlarini, konsepsiyalarini tartibga solishda, tanqidiy qarashlarini toʻgʻri yoʻnaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy asar orqali dunyoni aql koʻzi bilan koʻra olish va unga obyektiv baho berish koʻnikmalarini hosil qiladi.

Eydos konspekt usulidan yangi avlod darsligida (7-sinf uchun darslik / Z. I. Mirzayeva, K. Q. Djali-
lov. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022.) keltirilgan mavzulardan biri Qamchibek Kenjaning
“Baliq ovi” hikoyasi tahlili misolida ham keltirib o’tamiz. O’quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib
chiqib ularni kichik guruhlarda bo’linib ishlashi maqsadga muvofiq. Bu tarzda loyiha ishlari o’quv-
chilarning mustaqil aqliy faoliyat ko’rsatishiga, shaxsiy fikrlash tajribasining ortishiga, asar voqealari-
dan ta’sirlanish sur’atini aniqlashga xizmat qiladi. Quyida maktab o’quvchilarining “Baliq ovi” hikoya-
si asosida yaratgan eydos-konspektlarida kitobxon-o’quvchilar orasida xilma-xil talqinlarni kuzatish
mumkin. Bu jarayonda o’quvchilar e’tibori hikoya qahramonlari, ularning tutumlariga tanqidiy baho
berishga asos bo’la oladigan dalillarga qaratiladi. Yaratilgan ijodiy ishlarda ayrim hollarda o’quvchilar
orasida o’zaro munozaraga sabab bo’ladigan fikrlarga ham duch kelish mumkin. Hikoya qahramoni
bo’lmish Komilning fojiali o’limida kimdir Bo’ronbek akani ayblasa, ba’zi hollarda “baliqxo’r kishi”ni,
hatto, Komilbekning onasini ayblaydigan holatlar uchraydi. Shu tariqa, o’quvchilar aniqlangan dalillar
va chiqarilgan hukmlarni o’zaro qiyoslaydilar. (3-rasmga qarang).

Birinchi guruh loyiha ishida o’quvchilar hikoyaga turli rakursdan nigoh tashlab, hikoyadagi fojiaga nisbatan fikr-mulohazalarini ifodalagan. O’quvchilar do’ppi timsolida aks ettirilgan o’zbek xalqiga xos mehmondo’sstlik, obro’-mansabni saqlab qolish uchun majbur bo’lgan ota va nafs bandasiga aylangan “baliqxo’r kishi” obrazlarini Komiljonning erta hayotdan ko’z yumishiga sabab bo’lgan timsollar deb belgilashgan.

Ikkinchi guruhning loyiha ishida o’quvchi-kitobxonning diqqati Komil obrazining rangli-rangsiz suratlardagi qiyofasiga qaratilgan bo’lib, o’quvchi o’z-o’ziga “Kim aybdor?” degan savolga javob izlaydi. Hovuzdagi baliqlarning qizil rangda tasvirlanishi, retsipiyent(kitobxon) nigohida, hayot qarmog’iga ilingan oilaning ayanchli qismatini istioraviy tasvirlash yo’li orqali ifodalangan.

Uchinchi guruh o’quvchilari hikoyadagi oilaning fojiaiy qismatini botayotgan qonli quyosh tasviri vositasida ifodalashga uringan. Otaning berahmliligiga, onaning haddan tashqari yumshoqligi va yuvoshligiga hamda “baliqxo’r-qonxo’r” obrazlari ga sentimental baho berib, botayotgan quyosh yuzidagi qonli dog’larda aks ettirgan.

Loyiha ishi jarayonida guruh vakillari bir-birlarining kichik loyiha ishlari eydos konspekt javoblari ni tinglaydilar, izohlaydilar. Shu zaylda barcha o’quvchilar hikoyadan kashf etgan hayotiy haqiqatlari bilan bo’lishadilar, natijada bir o’quvchi ifodalagan fikr boshqa bir o’quvchi uchun yangilik, yana bir boshqa o’quvchida ayni real paytda yangi bir fikrning tug’ilishi uchun zamin yaratadi. Ahamiyatli tomoni shundaki, o’quvchilar nafaqat o’qituvchi, balki bir-birlari bilan hamkorlikka kirishadilar, yangi bilimlarni o’zlashtirishda o’zaro ko’mak beradilar.

“Konstruktiv tafakkur – faqat bitta yagona, to’g’ri xulosaga olib kelmaydigan, turli xil teng qiymatli xulosalarni ko’rib chiqish va ulardan afzalrog’ini tanlash imkoniyati”[5]. Yuqorida ko’rib chiqilgan tahlillar o’quvchilarning konstruktiv tafakkuri mahsuli sifatida yuzaga kelib, tanqidiy fikrlash faoliyatlarini izchillik asosida shakllanayotganini ifodalaydi.

Kitobxon shaxsi va uning fikri adabiyotshunoslik uchun nechog’liq muhim bo’lsa, adabiyot darslarida ham badiiy asarga o’quvchini olib kirish, uning tanqidiy tafakkurini shakllantirish, o’qilgan asar yuzasidan fikrlarini erkin ifodalay olish, uning izohlari orqali badiiy matn ma’nosini konkretlashtirish, kitobxon tasavvurlari orqali asarning bugungi zamon uchun ahamiyatini aniqlashtirish kabilar ham adabiy ta’lim uchun muhimdir.

Xulosa o’rnida aytish mumkinki, adabiyot darslarida tanqidiy fikrlash ko’nikmasini shakllantirish natijasida adabiy ta’limning sifat va samaradorlik darajasi ortishi bilan birga bugungi jadal globallashuv davrida o’quvchilarning axborotlar, dalillar, bilimlarni mustaqil ravishda talqin va tahlil qilish, qolaversa, ular qalbida badiiy asarga bo’lgan muhabbatning ortishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Yo’ldosh Q., Yo’ldosh M. Adabiyot o’qitish metodikasi. Darslik– T.: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 371 b.
 2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o’qitish metodikasi (An’anaviylikdan zamonaviylikka) uslubiy qo’llanma. – T.: 2020. – B. 165.
 3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o’qitish metodikasi. Darslik – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 352 b.
 4. Lazere, D. Critical Thinking in College English Studies,” ERIC Digest. ED 284275, 1987, P.3. Головацкая Н.Ф. Анализ поэтического текста с помощью эйдос-конспекта. 5–7-е классы. <https://urok.1sept.ru/articles/412223>
- Шаталова Н.П. Албука конструктивного обучения. Монография – К.: ООО Научно-инновационный центр. 2011. – 204 с.

ADABIY TA'LIMDA LIRIK, EPIK VA DRAMATIK ASARLARNI O'QITISHDA EVRISTIK YONDASHUVDAN FOYDALANISH AMALIYOTI

Maxmuda Yuldasheva

ToshDO'TAU tayanch doktoranti
mahmudauldaseva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchiga asarni faqatgina o'qitish, qayta so'zlatish bilan singdirish juda murakkabligi, har bir o'rganilayotgan badiiy asarni turli xil metod va usullar, didaktik o'yinlar bilan qiziqarli qilib tahlilga tortish haqida fikr yuritiladi. Adabiyot darslarida lirik hamda nasriy asarlarni o'qitishda evristik usullardan foydalanish yaxshi samara beradi. Bu usullarni darsning har xil bosqichlarida, turli maqsadlarda qo'llash mumkin. Ya'ni yangi asarni bayon etish, mustahkamlash, takrorlashda, uyga berilgan topshiriqlarni, mustaqil ishlarni tekshirishda qo'llash mumkin.

Kalit so'zlar: ijodkorlik, ijodiy faoliyat, evristik usul, interfaol metod, zamonaviy pedagogika, innovatsion usullar, ijodiy faollik, evristik ta'lim, ijodiy topshiriq, lirik asarlar, epik asarlar.

Annotation: In this article, it is very difficult to teach the work to the student only by teaching and retelling, it is very difficult to analyze each studied work of art with various methods and methods, didactic games. The use of heuristic methods in teaching lyrical and prose works in literature classes is effective. These methods can be used at different stages of the lesson and for different purposes. That is, it can be used for explaining, strengthening, repeating a new work, checking homework assignments, and independent work.

Key words: creativity, creative activity, heuristic method, interactive method, modern pedagogy, innovative methods, creative activity, heuristic education, creative task, lyrical works, epic works.

Hozirgi vaqtda xorijda va milliy ta'lim tizimimizda ommalashib borayotgan innovatsion yondashuvlardan biri o'rgatishda evristik yondashuvlardan foydalanish hisoblanadi. Evristika so'zi "heurisko" – qadimgi yunon tilidan kelib chiqqan so'z bo'lib, topish, kashf qilish yoki qidirish degan ma'nolarni anglatadi. Bu so'z yunon tilidan so'zma-so'z tarjima qilinganda "Evrika!" – "Topdim!" bo'lib, Arximedning afsonaviy qiyqirig'i, qiyin vazifani hal qilishda, uni yechimini topishda hamda kashf etishdagi quvonchni ifodalash uchun keng tarqalgan. Demak, "Evrika!", "evristika" atamaları bir ildizga ega so'zlar hisoblanadi. 1781–1848-yillarda yashab o'tgan matematik va faylasuf Bolzano "Evristika" atamasining zamonaviy talqinini o'z asarida qo'llagan. Matematik "Ilmiy ta'limot" asarining to'rtinchi qismi sarlavhasida aynan shu so'zni qo'llagan: "Kashfiyotchilik san'ati yoxud evristika to'g'risida". Evristikaning o'zi ko'p ma'noli tushuncha bo'lib, bir vaqtning o'zida uning bir nechta talqinlarini 2010-yilda nashr etilgan "Falsafa: ensiklopedik lug'at" kitobida ko'rishimiz mumkin. Ushbu kitobda evristikaga quyidagicha ta'rif beriladi: Evristik yoki evristik faoliyat bu – samarali ijodiy fikrlash jarayoni, shuningdek ijodiy fikrlash va ijodiy faoliyatni o'rganadigan fan [M.Abdullayeva, 2010:307].

Jahon adabiyotshunosligida evristik yondashuvga oid, ya'ni o'quvchini ijodkorlikka yo'naltirish masalalariga doir juda ko'plab tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar olib borilgan. Evristik yondashuvni qo'llash muammolari hamda uni ta'lim va tarbiya jarayoniga tatbiq etish usullari faylasuflar, psixologlar va ilmiy tadqiqotchilar asarlarida ishlab chiqilgan. Jumladan, Sokrat, Arximed, G.S.Altshuller, A.Binet, B.Bolzano, R.Dekart, K.Dunker, A.N.Leontyev, D.Poya, A.Ponomarev, A.Puankare, S.L.Rubinshteyn, A.V.Xutorskoy, S.I.Shoxor-Trotskiy, N.Sokolovlarning asarlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini samarali rivojlantirishda evristik usullardan foydalanishning afzalliklari va ularga qo'yiladigan talablar haqida G.S.Altshuller, V.A.Buxvalov, A.A.Gin, M.A.Danilov, A.M.Matyushkinlar ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar olib borishgan. Ular o'z ilmiy risolalarida ijodiy vazifalarga qo'yiladigan talablarni quyidagi guruhlariga ajratishgan:

Ijodiy vazifalarga qo’yiladigan talablar				
Ochiqlilik (muammoli vaziyat mazmuni)	Shartning tanlangan ijod usullariga muvofiqligi	Turli xil yechimlarni topish imkoniyati	Hozirgi rivojlanish darajasini hisobga olinganligi	O’quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish

Jadvalga e’tibor qaratadigan bo’lsak, olimlar tomonidan ijodiy vazifalarni tuzishda o’quvchining aqliy faolligi, mehnatsevarligi va zukkoligini rivojlantirishga qaratilgan o’quv jarayonini tashkil etish usullariga, maqsadga erishish uchun o’quvchi tomonidan zarur bo’lgan bilimlarni mustaqil ravishda izlashga e’tibor berilgan.

Zamonaviy tadqiqotchilarning fikriga ko’ra, bolalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishning eng muhim pedagogik shartlari quyidagilardir:

- faoliyatning mohiyatini o’zgartirish;
- bolalarning ta’lim faoliyatida xayrixohlik muhiti;
- jamoaning shakllanishi.

Shu o’rinda ijodiy fikrlash hamda ijodiy faoliyatni rivojlantiruvchi muhim vositalardan biri hisoblangan evristik yondashuv tushunchasiga alohida to’xtalib o’tsak. Evristik yondashuv – o’rganish jarayoni bo’lib, uning asosiy maqsadi o’quvchilarning intellektual fikri va maqsadini aniqlashga yordam berish, ta’lim olish jarayonida zaruriy kompetensiyalarni shakllantirish hamda o’quv-tarbiya jarayonida yo’naltiruvchi savollar orqali yangilikni kashf etib borishga asoslangan o’qitish tizimidir. Bu jarayon natijasida o’quvchilarda sinchkovlik, topqirlik, izlanuvchanlik, maqsadlar izchilligini ilg’ay olish kabi ijobiy ko’nikmalar shakllanishi bilan birga muammoli vaziyatlarda mustaqil izlanish, qo’yilgan vazifalarga aniq yechim topish layoqati egallanadi. Evristik yondashuv orqali ta’lim jarayonida sifat va samaradorlik oshadi hamda quyidagi muvaffaqiyatlarga erishiladi:

– evristik yondashuv asosidagi ta’lim o’quvchi shaxsiga yo’naltirilgan, o’quvchining shaxsan izlanishi, o’rganishi, o’ylanishiga asoslangan, bu jarayonda o’quvchi mustaqil izlanishi, qidirishi, topishi orqali ongli o’zlashtirishga erishadi;

– o’quvchini ijodiy fikrlashga o’rgatadi hamda muammolarning yechimini topish orqali intellektual salohiyatini oshiradi. O’quv fanidagi tayyor mazmun, ma’lumotlarni olib qolmay, uni individual ishlashi orqali o’quv materialini olish va o’z salohiyatiga suyanib ish tutish ko’nikma va malakasi shakllanadi. Buning uchun o’quvchilarning o’z ijodiy faolliklarini namoyon qilish imkonini beradigan vaziyatlar tashkil etiladi. Mazkur yondashuv o’quvchilarga axborotlarni taqdim etish imkoniyatini cheklamaydi, balki mazkur axborotlarni o’zlashtirish va amaliy faoliyatlarida qo’llashlari uchun shart-sharoit yaratadi. Evristik o’qitish jarayonida o’qituvchi tomonidan o’quvchilarga taqdim etiladigan bilimlardan ularda ijodiy faoliyat tajribasini hosil qilish maqsadida foydalaniladi. Evristik yondashuv pedagogikada o’quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantiruvchi, ularda maqsadga yo’naltirilgan, sermahsul o’quv-biluv harakatlarini tarkib toptiruvchi metod sifatida alohida ahamiyatga egaligi uchun ham innovatsion, universal ekanligini grek matematigi Papp Aleksandriyskiy, keyinchalik esa fransuz faylasufi va matematigi Dexretlerlar ta’kidlashgan edi. Y.A. Komenskiy Evristik yondashuvni ta’lim tizimiga kiritish zarurligi haqidagi fikrlarni ilgari suradi: Evristik yondashuvdan ta’lim jarayonida foydalanish orqali shaxsning o’ylashi, ijodiy fikr yuritishi zahirida turli yangiliklarni yaratuvchi shaxs tarbiyalanadi. Rus pedagogi P.K. Konterevning ushbu mulohazasi ham Yan Amos Komenskiyning fikrini tasdiqlaydi: “Maktabda evristik yondashuv tizimini keng joriy etish ijodiy fikr yurituvchi shaxsning shakllanishiga zamin yaratadi”.

Yu.N.Kulyutkinning ta’biricha, evristik yondashuv yordamida inson yechimlarning yangi usullarini kashf etadi, nostandart rejalar va dasturlar tuzadi. Bunday rejalar va dasturlar yordamida yechimlarning aniq mazmunga ega bo’lgan usullari izlab topiladi [Ю.Н.Кулюткин, 1970: 63]. Pedagogik psixologiyaning asoschisi P.F.Kapterevning ta’kidlashicha, o’quvchilarda xarakter va dunyoqarashni rivojlantirishni ta’minlash maktabning rolidir. Buni aqliy havaskorlikni rivojlantirmasdan, aqliy mehnatga ko’niktirmasdan va unga qiziqishni rivojlantirmasdan amalga oshirish mumkin emas. Bunday vazifaga faqat evristik yondashuv bilan erishish mumkin [П.Ф.Каптерев, 1897: 146].

Mazkur yondashuv asosida o'quvchilarda ijodiy izlanuvchanlikka xos sifatlarni shakllantirish yo'llari va pedagogik-psixologik imkoniyatlari xorijlik olimlardan A.Giddens, A.Hargreaves, H.D.Schmidt, R.Sears, Jantine L.Spilt, G.Wegner, H.Widdellarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan esa V.I.Andreyev, G.A.Andrianova, I.V.Aksenova, G.Armstrong, S.S.Bakulevskaya, T.A.Batyayeva, N.V.Bugorskaya, G.Ya.Bush, I.A.Valeyeva, V.N.Voronin, R.F.Galiyaxmetova, M.N.Eroxina, P.F.Kapterev, A.V.Kachalov, A.D.Korol, O.O.Makaricheva, N.V.Matetskii, V.N.Sokolov, Ye.V.Sherstova, A.V.Xutorskoylar tomonidan o'rganilgan.

Respublikamizda Evristik metod yordamida o'quvchilarda ijodiy izlanuvchilikka xos sifatlarni shakllantirish yo'llari va pedagogik-psixologik imkoniyatlari N.S.Mamatov, J.Tursunov, S.Qambarova, Sh.Hamdamov, D.J.Gaipov, I.G'.Abdullayeva, F.K.Razikova, O.O.Xalloqova, A.Turaqulova, K.A.Shokarimovalar tomonidan o'rganilgan va tadqiq etilgan.

Taniqli mutaxassis A.V.Xutorskoy [A.B.Хуторской, 1998: 266] evristik yondashuv asosida o'qitish metodlarini quyidagi guruhlariga ajratadi. Ular:

- kognitiv o'qitish metodlari;

- kreativ o'qitish metodlari;

- tashkiliy-faoliyatli o'qitish metodlari. Yuqori sinf o'quvchilarining evristik layoqatlarini shakllantirish uchun kognitiv (bilishga oid) hamda kreativ (yaratish, ijodkorlikka oid) metodlarni qo'llash maqsadga muvofiq. Tashkiliy-faoliyatli metodni esa ta'limning barcha bosqichlarida qo'llash mumkin. Bu metod guruhlarda ishlash, amaliy topshiriqlar va ta'limning boshqa faol shakllarini tashkil etish orqali o'quvchilarni ta'lim jarayoniga faol jalb etishni yaratishga qaratilgan turli yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ushbu usullar interaktiv ta'limni rivojlantirishga yordam beradi, mustaqil fikrlashni rag'batlantiradi, muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradi va mavzuni yaxshiroq o'rganishga yordam beradi.

K.P.Fedorov, G.V.Abramyan [К.П.Федоров, Г. В.Абрамян, 2012: 268]lar evristik yondashuvga asoslangan usullarning bir qator imkoniyatlarini tahlil qilganlar. Ushbu imkoniyatlardan o'qituvchilar muayyan o'quv vaziyatlarida samarali foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishlari kerak. Ular:

- o'quvchilarning shaxsiy-ijodiy faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan evristik topshiriqlar.

- evristik savollar va o'yinlar asosida qurilgan musobaqa vaziyatlari; bunday vaziyatlar o'quvchilarda topqirlik, ijodkorlik va tashabbuskorlikni shakllantiradi. Ushbu vaziyatlarda o'quvchilar qisqa muddat ichida o'zlarining ijodiy mahsulotlarini yaratishga muvaffaq bo'ladilar;

- o'quv jarayonini imkon qadar ilmiy, mahsuldor sharoitlarga yaqinlashtiruvchi ishchan o'yinlar. Ishchan o'yinlar o'quvchilarning o'zlari tomonidan tuzilgan muayyan loyihalarini himoya qilishlarini nazarda tutgan holda tashkil etiladi. Ular topshiriqlarni guruh bo'lib yechishga yo'naltiriladi;

- o'quvchilarning ijodiy ishlari; bunday ishlar o'zining ko'lami, turi, sarflanadigan vaqti bilan o'zaro farqlanadi. Bunday topshiriqlar o'rganilayotgan mavzu bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'quvchilar ularni sinfda yoki uyda bajaradilar.

X.M.Tojiboyevaning fikricha, evristik yondashuv asosidagi o'qitish metodlari o'quvchilarning yutuqlarini kafolatlash va ularni intellektual rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi. Pedagogik jarayonda evristik o'qitish metodlarini o'quvchini faollashtirish metodi sifatida baholash tajribasi mavjud. Chunki mazkur metodlarni qo'llash natijasida o'quvchilarda yuqori darajadagi ichki hamda tashqi faollik kuzatiladi [H.M.Tojiboyeva, 2020: 51]. Ichki faollik asosan insonda psixik jarayon natijasida yuzaga chiqadi. O'quvchi ma'lum bir asar bilan tanishish davomida undagi voqealar, asar qahramonlari va ularning ruhiy kechinmalarini his etadilar. Ular bilan hamnafas bo'lib, bir zamon va bir makonda "yashaydilar". Bu esa ta'lim oluvchining ichki (psixik) faoliyati bo'ladi. Tashqi faollik esa o'quvchining xatti-harakatlarini ifodalovchi jismoniy faolligidir. Ayniqsa, adabiyot darslarida evristik yondashuv asosidagi usullardan foydalanish topshiriqlarni tabiiy tarzda mustaqil bajarish hamda betakror yechimlarni ilgari surish imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda ishonchli ma'lumotlarni izlash, ularni qayta ishlash va foydalanishga ko'maklashadi.

A. Zunnunov, J.Esonov hammuallifligida yozilgan "Maktabda adabiyot o'qitish metodikasi" kitobida evristik metod haqida quyidagi fikrlar va qarashlar ilgari suriladi: asarda yozuvchi qo'ygan muammolarni aniqlashda, ularni hal qilish yo'llarini belgilashda, asar komponentlarining o'zaro uzviy bog'liqligini tushunib olishda, o'z fikr-mulohazalarini izchillikda, faktlar asosida og'zaki va yozma

bayon etishda o‘quvchilarga ko‘maklashish, asarni analiz qilishni o‘rgatishda evristik (izlanish) metod o‘qituvchilarga katta imkoniyat beradi. Demak, evristik yondashuv asosidagi metodlar o‘quvchilarga adabiyot fanini chuqur o‘zlashtirishga yordam beradi, ya’ni o‘quvchilar bu metod orqali adabiy asarni analiz va qabul qilish yo‘llarini, nazariy tushunchalarni, tarixiy-adabiy fakt va qonuniyatlarni bilib oladilar. Yuqorida nomlari keltirilgan olimlar nuqtayi nazariga ko‘ra, ushbu yondashuv o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi, bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishga o‘rgatadi, adabiy asar, tanqidiy maqola va boshqa materiallar ustida ishlash ko‘nikmalarini o‘stiradi.

Mustaqil ta’lim turi sifatida Evristik yondashuv asosidagi ta’lim faqatgina XX asrning 90-yillariga kelib A.V.Xutorskoy va uning ilmiy maktabi tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan samarali ilmiy izlanishlar hamda tadqiqotlari tufayli shakllangan. Bu borada A.V.Xutorskoyning mana bu ta’rifi ham yuqoridagi fikrlarni asoslaydi: “Evristik yondashuvga asoslangan ta’lim – o‘quvchi tomonidan ta’limning mazmuni, maqsadlarini tushunishi, shuningdek uni tashkil etish, diagnostika qilish va anglash jarayonini loyihalashtirishga qaratilgan ta’lim”. Evristik yondashuv asosida o‘rganish – o‘quvchi tomonidan yangilikni doimiy ravishda kashf etib borishdir. Evristik yondashuv asosida o‘qitish usuli deganda o‘rganish shakli (masalan, evristik suhbat), o‘qitish usuli (aqliy hujum) va ijodiy rivojlanish texnologiyasi tushuniladi [A.B.Хытрукской, 1998: 266]. Demak, o‘qitishning evristik usuli – o‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan savollarga mustaqil ravishda, ijodiy yondashuv asosida javob topishga qaratilgan usul. Ta’kidlab o‘tish kerakki, bu jarayonda o‘qituvchi tomonidan berilgan savol va topshiriqlarni bajarishda o‘quvchi mustaqil izlanadi, o‘zi mustaqil yechim topadi va mustaqil qaror qabul qiladi. Ushbu topshiriq bo‘yicha o‘quvchi qanday yechim topishi, qanday izlanmani qo‘llashi va topilma qay tarzda bo‘lishini oldindan aniqlab bo‘lmaydi. O‘quvchi topshiriq yechimini topish uchun izlanib, o‘zi istagan yo‘ldan boradi va yechimni topadi va yangilikni “kashf etadi”. Evristik yondashuv asosida o‘qitish ancha oldin paydo bo‘lganiga qaramay, u zamonaviy pedagogikada nisbatan yaqin yillardan boshlab qo‘llanilmoqda.

Fanni o‘qitish uchun evristik usulni joriy etgan Genri Edvard Armstrong fikricha “evristik yondashuv bu – bolalarga kashfiyot qilish imkonini beruvchi o‘qitish usuli”. Bizningcha, yuqoridagi fikrlardan ushbu usulda o‘quvchi o‘z muammosiga javobni yordamsiz o‘z mustaqil harakatlari bilan topishi kerak. Bu borada metodist olim Q.Husanboyeva to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “Kashfiyotning lazzati qanchalar totli ekanini har bir odam biladi. Mana shu lazzatni vaqtliroq tuyish imkonini o‘quvchilarga ham berish kerak. Kashf etish lazzati o‘quvchini asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o‘ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirishi, o‘sha huzurni qayta tuygisi keladi. Adabiyot darslarining insonga xos bo‘lgan mana shunday tabiiy sifatlar bilan hamohang kechishi o‘quvchi shaxsiyatida fikr kishisini tarbiyalaydi” [K.П.Хычанбоева, 2006: 67]. Shuni yodda saqlash kerakki, ijodkor, yaratuvchi shaxsni tarbiyalash, fanga ma’lum bo‘lgan bilimlarning o‘zi bilangina kifoyalanmay, olingan, o‘zlashtirilgan bilimlar zamirida yangi bilimlarni kashf etishlari bilan muhimdir [R.Mavlonova va boshqalar, 2018: 464]. Bu mulohazalardan shunday xulosaga kelish mumkinki, o‘quvchi tomonidan qarorlar qabul qilish, qiziqish va o‘zi uchun yangilik deb bilgan voqelikni o‘ylab topishga, yaratishga motivatsiya berish ularda yaratuvchanlik xususiyatini shakllantirib, ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatadi hamda ijodiy fikrlashga nisbatan xohish uyg‘otadi.

Adabiyot darslarida evristik yondashuv bu – adabiy asarlarni chuqurroq anglash va o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun evristik usullardan foydalanishga qaratilgan yondashuv. Ushbu yondashuvning maqsadi nafaqat asarlarning syujeti va ramziyligini tushunish, balki maktab o‘quvchilarida empatiya, ijodkorlik va tahliliy ko‘nikmalarni rivojlantirishdir.

Hozirda ijod maktablarining 8–9-sinflarida amalda bo‘lgan adabiyot darsligidan o‘rin olgan ayrim mavzularni o‘tishda foydalanish uchun tuzilgan, darslikda berilmagan ijodiy topshiriqlardan ayrim namunalarni tavsifa etamiz.

8-sinf	
Mavzular	1-qism
“Ravshan” dostoni	“Ravshan” dostoni mazmuniga doir peyzaj namunasini chizing. Ushbu san’at asaringizni qanday nomlagan bo’lar edingiz?
Antuan de Sent-Ekzyuperi. “Kichkina shahzoda” qissasi	Sayyoralar, Baobab daraxti haqida nimalarni bilasiz? Bu haqida manbalardan ma’lumotlar tayyorlang va sinfda o’qib bering.
G’afur G’ulom. “Sog’inish” she’ri	Shoirning “Sog’inish” she’ridagi ruhiyat manzaralariga, betakror tashbehlar va xalqona ohang ifodasiga e’tibor bering. Mazkur she’r haqida so’ngso’z aytishga harakat qiling.
Chingiz Aytmatov. “Oq kema” qissasi	“Oq kema” qissasi qahramonlaridan intervyu olish vazifasi sizga yuklatilsa, kimlardan olgan bo’lar edingiz? Qahramonlarga beradigan savollaringizni qoralab chiqing va sinfdoshlaringizga o’qib bering.
Aleksandr Grin. “Alvon yelkanlar” qissasi	Aleksandr Grinning “Alvon yelkanlar” qissasida tabiat va odamlar tasvirida qanday mushtaraklik bor?
Lutfiy. “Agar sen bo’lmasang...” g’azali	Lutfiyning “Agar sen bo’lmasang...” g’azali baytlarida uchragan tarixiy joy nomlari bilan bog’liq tarixga oid ma’lumotlarni topishga harakat qiling.
Xayriddin Sultonov. “Saodat sohili” qissasi	“Saodat sohili” qissasi haqida qisqa sujetli axborot tayyorlang.
Alisher Navoiy. “Kimki bir ko’ngli buzug’ning...” g’azali	Ushbu g’azalda qanday she’riy san’atlardan go’zal ifodalar hosil qilingan. Jadvalni to’ldiring. She’riy san’atlar Qaysi baytda? Namuna
Alfons Dode. “So’nggi saboq” hikoyasi	“Besh panja” usuli 1. Asar haqida 5 ta ma’lumot ayting. 2. Asarning g’oyasi nimalardan iborat? 3. Hikoyadagi personajlarning ruhiy holatini o’rganing. 4. Hikoyada vatanga muhabbat tuyg’usi qaysi lavhalar orqali kuchliroq yoritilgan? 5. Hikoya so’ngida qanday xulosaga keldingiz?

2-qism	
Abdurauf Fitrat. “Yurt qayg‘usi” she’ri	“Yurt qayg‘usi” she’rida inson tuyg‘ulari tasviri” mavzusida ijodiy matn yarating.
Xurshid Do‘stmuhammad. “Mirkomilboyning qazo bo‘lgan namozi” hikoyasi	1. Ushbu hikoya mazmuni asosida sahnalashtirilgan ko‘rinishlar yarating. 2. Mirkomilboyning iztiroblariga monand kuy tanlang.
Maqsud Shayxzoda. “Jaloliddin Manguberdi” dramasi	Drama yuzasidan yozilgan maqolalar bilan tanishing. O‘zingizga ma’qul bo‘lgan maqolaga taqriz yozing.
O.Henri. “Yigirma yildan so‘ng” hikoyasi	Xayolan asar qahramoni Jimmi bilan uchrashing. Unga qanday savollar bilan murojaat qilgan bo‘lardingiz?
Shukur Xolmirzayev. “Ot egasi” hikoyasi	1. Asarning bosh qahramoniga 10 ta ta’rif bering. 2. Asarda keltirilgan daraxt, hayvon, taom va detal nomlaridan yodingizda qolganini yozing.
Robindranath Thakur. “Shubxa” hikoyasi	“Zabonsiz qiz hayqirig‘i” mavzusida asar haqida taassurotlaringizni yozing. Uni sinfdoshlaringiz bilan muhokama qiling.
Isajon Sulton. “Shamolli kecha” hikoyasi	Tasavvur qiling, siz yozuvchisiz. Mazkur hikoyani qanday yakunlagan bo‘lardingiz?
Sadriddin Ayniy. “Sudxo‘rning o‘limi” qissasi	Asarda uchragan maqollarni toping. Topgan maqollaringiz izohini matn asosida dalillang.

9-sinf	
Mavzular	1-qism
Jek London. “Hayotga muhabbat” hikoyasi	Jek Londonning “Hayotga muhabbat” asari bilan Shukur Xolmirzayevning “Zov ostida adashuv” hikoyasini qiyosiy tadqiq qiling. Asarlar o‘rtasida mavzu, mazmun, g‘oyaviy qarashlar, badiiy tasvir va yozuvchilarning badiiy obraz yaratish mahorati jihatidan qanday yaqinliklarni kuzatdingiz?
Odil Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasi” romani	Roman bo‘yicha qanday xulosaga kelganingiz haqida qisqacha matn tuzing.
Valentin Rasputin. “Fransuz tili saboqlari” hikoyasi	“Fransuz tili saboqlari” hikoyasi nomi va syujeti bir-biriga mos kelganmi? Siz hikoyani qanday nomlagan bo‘lar edingiz?
2-qism	
Zahiriddin Muhammad Bobur. G‘azallar	Bobur g‘azallari quyidagi jadval asosida tahlil qilinadi: G‘azalning qofiyalanish tartibini belgilang Qofiyadosh so‘zlar va radiflarni aniqlang G‘azalda qo‘llangan badiiy san’atlarni toping G‘azalning qisqacha mazmunini sharhlang

Shukrullo. "Kafansiz ko'milganlar" xotira-roman	Asardagi Shukrulloning uyini tintish jarayoni... Ushbu syujet yana qaysi asarlarda uchraydi?
Halima Xudoyberdiyeva. "Yo'ldadirman" she'ri	Lirik qahramon nomidan she'rda ta'kidlangan xatni Siz yozishga urinib ko'ring. Xatda aynan nimalarni ifodalagan bo'lar edingiz? Sinfdozlaringizga o'qib bering.
Tohir Malik. "Alvido, bolalik" qissasi	Asarda Qamariddin Asrorga sudga kelib, gaplarini tinglashini aytadi. Qissa esa bungacha yetib bormaydi. Azizo'quvchi! Asarni to'liq o'qib chiqqaningizdan foydalanib, Qamariddinning tilidan sud nutqini yozing. U, sizningcha, sudda nimalar degan bo'lar edi?

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ushbu topshiriqlarda mantiqiylikka tayanish bilan birga fanlararo integratsiya ham kuzatiladi. Bu topshiriqlar o'quvchilarni kreativ, ijodiy fikrlashga undash bilan birga ularni ijodkorlikka, mustaqil fikrlashga undaydi.

Topshiriqlarning shakli va mazmuniga diqqat qilinsa, asarning janriy xususiyatlari nazarda tutilgani holda ayrim topshiriqlar avvalgilarini deyarli takrorlamagani va qiziqarli tarzda qo'yilgani bilan o'quvchilarga ma'qul keladi. Ko'rinadiki, parchani aslyat bilan solishtirish, qismlardagi ayrim abzas (xatboshi)larning hozirgi o'zbek tilidagi tabdilini yaratish, geografik nomlar ro'yxatini tuzish mazmunidagi topshiriqlar o'ziga xos va e'tiborni tortadi. O'quvchilarni haqiqiy ma'noda ijodkorlik faoliyatiga qiziqtiradi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik faoliyatiga asoslanishni taqozo etadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish uchun turli shart-sharoitlarni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun ta'lim talablarini aniqlash va shu talablar asosida uning ustuvor yo'nalishlarini izlanuvchi ta'lim, muammoli vaziyatlar yaratish va ta'limga texnologik yondashuv asosida tashkil etilishi o'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirishning samaradorligiga zamin tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Abdullayeva. Falsafa: ensiklopedik lug'at. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, – 2010. – B.307.
2. Ю.Н.Кулюткин. Эвристические методы в структуре решений. Москва: Издательство «Педагогика», 1970.
3. П.Ф.Каптерев. Новая русская педагогика, её главнейшие направления и деятели. – Санкт-Петербург, 1897. – 146 с.
4. Хуторской А. В. Эвристическое обучение: теория, методология, практика: Научное издание. Москва: Международная педагогическая академия, 1998. – 266 с.
5. Федоров К. П., Абрамян Г. В. Эвристические методы и методики обучения информатике в школах с углубленным изучением иностранных языков//Региональная информатика «РИ-2012»: Материалы юбилейной ХИИИ Санкт-Петербургской международной конференции. 2012. – С. 268-269.
6. Н.М.Тојибоева. Formation And Development Of Competitive Skills In The Subjects Of "Mass Culture" In Continuous Educational Process// EUROPEAN SCIENCE 2020. №2 (51). Part II Rossiyskiy impakt-faktor: 0,17 ISSN 2541-786X (Online). – P.51-53.
7. А.В.Хуторской. Эвристическое обучение: Теория, методология, практика. – Москва: Международная педагогическая академия, 1998. – 266 с.
8. Қ.П.Хусанбоева. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – В.67.
9. R.Mavlonova va boshqalar. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2018, – 464 bet.
10. 8-sinf adabiyot darsligi (I qism) [Matn]: darslik / J.Nurmuhammadov, S.Qambarova, O.Olimjanov, M.Yuldasheva, S.Inomjonova. – Toshkent: "Adast poligraf", 2022. – 204 b.

11. 8-sinf adabiyot darsligi (II qism) [Matn]: darslik/J.Nurmuhammadov, S.Qambarova, O.Olimjanov, M.Yuldasheva, S.Inomjonova. – Toshkent: “Adast poligraf”, 2022. – 248 b.
12. 9-sinf adabiyot darsligi (I qism) [Matn]: darslik/J.Nurmuhammadov, S.Qambarova, O.Olimjanov, M.Yuldasheva, S.Inomjonova. – Toshkent: “Colorpack”, 2022. – 224 b.
13. 9-sinf adabiyot darsligi (II qism) [Matn]: darslik/J.Nurmuhammadov, S.Qambarova, O.Olimjanov, M.Yuldasheva, S.Inomjonova. – Toshkent: “Colorpack”, 2022. – 224 b.

O‘QUVCHILARDA BADIY ASARLARNI TAHLIL QILISH LAYOQATINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Ozoda Shukurboyeva

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

o.shukurboyeva@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta’lim maktabi o‘quvchilarida badiiy asarlarni tahlil qilish layoqatini shakllantirishning nazariy asoslari ko‘rsatib o‘tilgan. Unda o‘quvchilarni keng fikrli, mustaqil va ma’naviyatli shaxs qilib tarbiyalashda o‘quvchilarga badiiy asarlar tahlilini o‘rgatish ahamiyati ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, tahlil, layoqat, adabiyot faniga oid kompetensiyalar

Annotation: In this article, the theoretical basis of the formation of the ability to analyze works of art in students of a general education school is shown. It shows the importance of teaching the analysis of works of art in the education of students as broad-minded, independent and spiritual individuals shown.

Key words: competence, analysis, ability, competences related to the science of literature

Bugungi kunda har tomonlama barkamol, har qanday muammoga yechim topa oladigan, mustaqil fikrlaydigan, inson ruhiy olamini, qalbini chuqur anglaydigan hamda ijtimoiy-psixologik munosabatlarda faol qatnasha oladigan shaxsni tarbiyalashni zamonning o‘zi ko‘ndalang bir masala qilib turibdi. Mana shunday masala yechimiga esa o‘quvchilarda badiiy asarlarga qiziqish uyg‘otish hamda ularda badiiy asarlarni tahlil qilish layoqatini shakllantirish orqali erishish mumkin.

Yaxshi bilamizki, 2017-yil 6-aprelda yangilangan Davlat ta’lim standartiga kompetensiya atamasi ham kiritilgan bo‘lib, bu o‘quvchiga qo‘yiladigan malaka talabning to‘rtinchisi hisoblanadi. Umumiy o‘rta ta’limning malaka talablariga bilim, malaka, ko‘nikma hamda kompetensiyani kiritadigan bo‘lsak, kompetensiyaning ko‘nikma va malakadan asosiy farqi shundan iboratki, ko‘nikma talabida o‘rganilgan bilimni tanish vaziyatlarda, malaka talabida esa o‘rganilgan bilim hamda shakllangan ko‘nikmalarni notanish holatlarda qo‘llay olish lozim bo‘ladi. Kompetensiya esa bu ikki tushunchadan ham ustunlikka ega bo‘lib, u egallangan bilim, malaka, ko‘nikmalarni kundalik hayotda ham qo‘llay olish demakdir. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, badiiy asarni to‘g‘ri tahlil qilish orqali o‘quvchi o‘z bilimlarini faqatgina notanish yo tanish holatlarda emas, balki kundalik hayotda qo‘llay olishi kerak.

Adabiyot fani bo‘yicha umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari bitiruvchilariga qo‘yiladigan malaka talablariga ikkita kompetensiya kiritilgan bo‘lib, ulardan biri adabiy-nutqiy kompetensiyalar, ikkinchisi esa badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi hisoblanadi. Adabiy-nutqiy kompetensiyalar o‘quvchida adabiyot fani bo‘yicha tinglab tushunish, fikrni og‘zaki va yozma bayon qilish, o‘qish layoqatini shakllantirishni maqsad qilib qo‘ysa, badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi esa o‘quvchida badiiy asar tahliliga oid bilimlarni tarkib toptirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Jumladan, ushbu kompetensiya adabiyot fanini o‘rganishning turli bosqichlari (darajalari)da bitiruvchilarga quyidagicha talablarni qo‘yadi. Jumladan, adabiyot fanini o‘rganishning boshlang‘ich darajasi(A1)da, ya’ni boshlang‘ich sinf bitiruvchisidan badiiy matndagi so‘z, gaplarning ma’nolarini tushunish, asar mazmunidan ta’sirlana olish, xalq og‘zaki ijodi namunalarni farqlash, o‘rganilgan asarlarning nomi, muallifi, mazmuni va qahramonlarini ajrata bilishni, asar qahramonlariga munosabat bildirga ol-

ish hamda o'qilgan asar mazmuniga doir savol va topshiriqlarga javob bera olishni talab qiladi. Umumiy o'rta ta'limning 9-sinf bitiruvchilari esa badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi talabiga ko'ra A2 darajada xalq og'zaki ijodi, mumtoz, zamonaviy va jahon adabiyoti namunlarini, shuningdek, har bir adabiy turga oid asar va ulardan olingan parchani farqlashi va tahlil qila olishi, badiiy tasvir vositalarini ajrata olishi, berilgan matndan ularni topib, tahlilda foydalana bilishi lozim. Bundan tashqari ushbu bosqichda 9-sinf bitiruvchisi badiiy asarda tasvirlangan insoniy his-tuyg'ular borasida fikr yuritish, badiiy asarda aks etgan voqelikni estetik tahlil qila olish, asar qahramonlari xarakteriga xos bo'lgan fazilatlar va xislatlarga munosabat bildira olish ko'nikmalarini egallagan bo'lishi kerak. Shuni ham aytib o'tish kerakki, bu bosqichda A2 darajadagi bitiruvchiga xalq og'zaki ijodi, mumtoz, zamonaviy va jahon adabiyotiga oid asar va uning qahramoniga yozma va og'zaki tavsif bera olish, musiqa yoki rangtasvir zamiridagi badiiy jozibani his qila bilish va uni so'z bilan ifodalay olish talabi qo'yiladi.

Biz kompetensiya so'ziga sinonim hamda o'zbekcha muqobil sifatida layoqat so'zini ham ishlatamiz. "Layoqat" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, muvofiqlik, yaroqlilik, biror ishga qodirlik, qobiliyat ma'nosini beradi. Turli adabiyot va lug'atlarda kompetensiya atamasining ko'plab ma'nolari qayd etiladi. Xususan, 1983-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan nashr etilgan ruscha-o'zbekcha lug'atda "компетентность" – "xabardorlik", "chuqur bilimga asoslanganlik", "chuqur bilimga egalik" ma'nolarida o'zbek tiliga tarjima qilingan. Shundan kelib chiqqan holda kompetentli shaxs puxta bilimli, yaxshi biladigan kishi sifatida tasavvur qilingan. A. Madvaliyev tahriri ostida nashr etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" [Madvaliyev, 2006:63]da esa "kompetensiya" so'zi lotincha "competere" so'zidan olinib, "layoqatli", "munosib bo'lmoq" ma'nolarini berishi bilan bir qatorda shaxsning biror bir sohadan xabardorligini, shu sohani bilish darajasini ifodalashi aytib o'tilgan.

Hozirgi kunda kompetensiya so'zi "layoqatliman", "erishaman", "muvofiqman", "mos kelaman" ma'nolarida ham ishlatiladi. Kompetensiya so'zini so'zma-so'z tarjima qilganimizda esa "musobaqalashishga layoqatlilik" ma'nosini beradi. Adabiyot ta'limi metodisti S. Kambarova ham o'z monografiyasida kompetensiya atamasiga to'xtalib, "shaxs tomonidan mukammal o'zlashtirgan predmet sanaladi va u tanlagan sohada faoliyat yuritish uchun tayyorgarlik mezonini vazifasini bajarsa, kompetentlilik undan farqli ravishda shaxsning yo'naltirilgan tasnifi, bitiruvchining ma'lum sohada faoliyat yuritishi uchun shakllantirilgan ko'nikmadir" [Kambarova, 2016:4] deya e'tirof etadi. Bizningcha kompetensiya "O'z ustida mas'uliyatli bo'lish hamda olgan bilimlari asosida o'zini tinmay va har taraflama rivojlantirib borish, vaqtni boshqarish layoqati" dir.

"O'zbek tilining izohli lug'ati" [Madvaliyev, 2007:42]da **tahlil** so'zi arabcha "tarqalish", "kur-tak yozish", "tekshirish", "surishtirish", "ochish", "hal qilish" ma'nolarini anglatib, narsa-hodisa va shu kabilarni mohiyat, qonuniyat va boshqa jihatlardan tekshirish; biror narsa, ma'lumot va shu kabilarni biror nuqtai nazardan o'rganish, baholash hamda biror narsaning tarkibini belgilash va uning mohiyatini tadqiq etish mazmunida qo'llaniladi.

Qanday maqsadga yo'naltirilganiga qarab badiiy tahlil **filologik** (ilmiy) hamda **didaktik** (o'quv) kabi ikki turga bo'linadi. O'quv tahlilining filologik tahlildan asosiy farqi, unda pedagogik maqsad ko'zlanadi. O'qituvchi o'quvchilar bilan badiiy matn ustida ishlar ekan, asarni tahlil qilishda bir necha talablarga rioya etishi lozimdir. Ulardan asosiysi ilmiylik bo'lib, bu barcha tahlillar uchun birdek zarurdir. Ya'ni tahlil real nazariy-asoslarga, badiiy-estetik mantiq talablariga amal qilib olib borilsa, mukammal tahlilga aylanadi. Jumladan, "Yazd cho'li" hikoyasi tahlilida Alisherning kelajagini bashorat qilgan Sharafiddin Ali Yazdiyning kim ekanligini bilmagan o'quvchi tahlilda uni oddiy bir keksa chol sifatida qabul qiladi. Ushbu epizodning nega kiritilganini anglamay qoladi.

Tahlilda o'quvchi yosh xususiyatlari inobatga olinishi lozimligi keyingi talab hisoblanadi. Mana shu omil tahlil davomida e'tiborga olinsagina o'quvchi asarga yaxshi tushunadi, badiiy asardan bezib qolmaydi, balki uning ichiga chuqurroq singishga harakat qiladi. Jumladan, Turob To'laning "Do'nan" hikoyasi qahramoni aynan bola bo'lgani uchun ham bola nigohida tahlil qilinsa, o'quvchida tahlilga qiziqishni uyg'otib, asar ichiga sho'ng'ishga olib kelishi mumkin. Aksincha, O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasidagi ayrim hikoyalar tahlili o'quvchi yoshini inobatga olinmay olib borilsa, o'quvchida asarni tushunolmaganligidan zerikish hosil qilishi mumkin. Tarbiyaviy maqsadlarni nazarda tutish lozimligi tahlillar uchun qo'yiladigan asosiy talablardandir. O'quv tahlilida har bir badiiy asar qaysi adabiy turga mansubligidan qat'iy nazar pedagogik maqsad ko'zlangan holda tahlil qilinishi shart.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kompetentli va mustaqil fikrga ega shaxsni tarbiyalashda hamda o’quvchilarning adabiy-estetik didini, ma’naviy-axloqiy dunyosini rivojlantirishda ularda badiiy asarlarni tahlil qilish layoqatini to’g’ri shakllantirish hamda adabiyot faninini samarali o’qitish muhimdir. Bu jarayonning yaxshi yo’lga qo’yilgani o’quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtiradi, ularda mustaqil hamda obrazli fikrlashni rivojlantiradi. Ana shundagina doska yoniga kelishga qo’rmaydigan, har bir masala yo muammoga mustaqil yechim topa oladigan, o’z fikrini og’zaki yoki yozma holda ham dadil ayta oladigan shaxslar shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy o’rta va o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartini tasdiqlash to’g’risida. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori // O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami. – Toshkent: 2017 yil 14 (774)-son, 230-modda.
2. Ahmedov S., Qosimov B., Qo’chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot: Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2020. – 272 b.
3. A. Madvaliyev tah. ostida. Tahrir hay’ati: E. Begmatov va b., O’zbek tilining izohli lug’ati. 5 jildlik. Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008-yillar.
4. D. Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent: “Akademnashr”, 2018. – 480b.
5. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o’qitish metodikasi. O’quv qo’llanma. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 352 b.
6. Q. Yo’ldosh. “Jilovlanmagan tafakkur mahsuli” (“Maktabda adabiyot o’qitishning ilmiy-nazariy asoslari”), - Toshkent: “Tafakkur nashriyoti”, 2023. – 628 b.
7. Носиров У. Амалдаги ва янги ДТС: фарқ ва афзалликлари нимада? // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2017. – № 6.
8. Kambarova S. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 164 b.

KOGNITIVIZM VA UNING ADABIY TA’LIMGA TATBIQI

Madina Abduqodirova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Madina_abdukodirova@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitivizm va adabiy kognitivizmning ilmiy-nazariy asoslari, jahon adabiy ta’limda yetakchi nazariyaning adabiy ta’limga tatbiqi o’rganib chiqildi. Kognitivizmga oid mavjud manbalar tahlil qilingan hamda kognitivizm nazariyasi bo’yicha ish olib borgan olimlardan biri M. David Merrillning “Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasining tarkibiy qismlari ko’rib chiqilgan. Uning adabiyot darslariga qay tartibda tadbiq etish masalari o’rganilgan.

Kalit so’zlar: Kognitivizm, M. David Merrill, “Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasi, faoliyat – mazmun matritsasi

Annotation: In this article, the scientific-theoretical foundations of cognitivism and literary cognitivism, the application of the leading theory in world literary education to literary education were studied. The existing sources on cognitivism were analyzed and the components of the “Components Display” theory of M. David Merrill, one of the scientists who worked on the theory of cognitivism, were considered. How to apply it to his literature lessons.

Key words: Cognitivism, M. David Merrill, Component Representation Theory, Activity-Content Matrix

O’zbek adabiyotini o’qitishda kognitiv yondashuvdan foydalanish badiiy adabiyotni ilmiy jihatdan har tomonlama tadqiq qilishda ko’mak bo’lib xizmat qiladi. Asarlar mazmuniga singdirilgan inson va olam munosabatlarini dunyoviy rakursda bilish bir tomondan kitobxonlik madaniyatini shakllantirish-

ga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan o'quvchilarning dunyoqarashini yangicha qarash va yondashuvlar bilan boyitishga yordam beradi.

Jahonning yetakchi nazariyalardan biri bo'lgan kognitivizm (inglizcha "cognitivism", lotincha "cognoscere" – "bilmoq" so'zidan) psixologiya va pedagogika kabi sohalarida keng qo'llaniladi. Ushbu nazariya 1960-yillarda dominant paradigma sifatida bixeviorizm o'rnini egallagan bo'lib, unda ichki aqliy faoliyatga qaratilgan – inson ongining "qora qutisi" ochilishi va tushunilishini eng asosiy omil sifatida qaraladi va bunday qarashlar Devid Nanen (David Nunan), Ken Gudmen (Ken Goodman), Devid Rumelhart (David Rumelhart) kabilar tomonidan ilgari suriladi [Mirzayeva, 2020:45]. Ushbu jarayonda inson miyyasida sodir bo'ladigan fikrlash, xotira, bilish va muammoni hal qilish kabi aqliy faoliyatlar tadqiq qilib o'rganilishi lozim hisoblanadi. Bilim sxema yoki ramziy, aqliy konstruksiyalar sifatida tasavvur qilinadi va ular yangi ma'lumotni qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi: insonda uning sxemasiga mos tushadigan ma'lumotni qabul qilish va o'zlashtirish jarayoni samaraliroq kechadi, yangi ma'lumotlarning o'rganuvchi tomonidan qayta ishlanishi esa o'z navbatida sxemalarni u yoki bu darajada o'zgartiradi. O'rganish o'rganuvchi sxemalarining o'zgarishi jarayoni sifatida qaraladi. Ma'lumki, badiiy adabiyot so'z vositasida ish ko'radi va so'z yozuvchiga universal bilish va ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. U orqali falsafiy o'y-mushohadalar kitobxonga berilishi, borliqning o'tkir masalalari yuzasidan badiiy hukm va xulosalar chiqarilishi mumkin. So'z ta'sirida yaralgan badiiy adabiyot o'qirmanga nafaqat shaxslararo va avlodlararo balki millatlararo muloqotning ham yuzaga kelishi haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lishlariga yordam beradi. Shuningdek, adabiyotning kompensatorlik funksiyasini ya'ni badiiy reallik, inson hayotida ko'rmaganini u orqali ko'radi, his qiladi, tasavvurga ega bo'ladi va o'ziga tegishli xulosalar chiqaradi. Ya'ni adabiyotning quroli bo'lgan so'z ta'sirida inson ongida kognitiv jarayonlar yuz beradi.

Z.Mirzayeva va K.Jalilovning "Adabiyot o'qitish metodikasi" kitobida mutolaa jarayoni bevosita kognitivizm nazariyasiga asoslanishi, uning markazida o'quvchi turishi, matnni tushunish jarayonida sxemalar asosiy omil bo'lib xizmat qilishi bu esa tushunish jarayoniga ta'sir o'tkazishi haqida so'z yuritiladi [Mirzayeva, 2020: 45]. Kognitiv qarash tarafdorlari mutolaaning "tepadan-pastga" yoki bilimga asoslangan modelini ishlab chiqqanlar.

Z.Mirzayeva va K.Jalilovning "Adabiyot o'qitish metodikasi (An'anaviylikdan zamonaviylikka)" kitobida mutolaa jarayoni bevosita kognitivizm nazariyasiga asoslanishi, uning markazida o'quvchi turishi, matnni tushunish jarayonida sxemalar asosiy omil bo'lib xizmat qilishi bu esa tushunish jarayoniga ta'sir o'tkazishi haqida so'z yuritiladi [Mirzayeva, 2020:46]. Kognitiv qarash tarafdorlari mutolaaning "tepadan-pastga" yoki bilimga asoslangan modelini ishlab chiqqanlar. Ushbu modelga ko'ra, mutolaa jarayonida o'quvchi o'zida mavjud bilimlarni ishga solib, matn orqali chiqariladigan xulosani oldindan bashorat qiladi hamda matnning sintaktik, semantik va fonologik belgilari asosida bu bashoratlarini tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Bu jarayonda matnni o'qishdan maqsad muhim rol o'ynaydi va matnni tushunishga ta'sir qiladi. O'qishning "tepadan-pastga" (inglizcha "top-down") modeli "bashorat" – gipotezalarini tasdiqlash yoki inkor qilishda uch turdagi bilimlarni ishga soladi va ular matn tushunish jarayonini samarali tashkil etishda muhim ro'l o'ynaydi:

- umumiy bilimlar: o'quvchining dunyo, ijtimoiy munosabatlar, sabab va oqibatlar haqidagi tasavvurlari;

- maxsus bilimlar: o'qilayotgan matn mavzusiga oid bilimlar;

- yordamchi bilimlar: matn tuzilishi, sintaksisi va uslubi haqidagi bilimlar.

Adabiy kognitivizmning ilmiy-nazariy asoslari, xususan, kognitivizmning adabiyot o'qitishdagi o'zni haqida o'zbek professor olimlari tomonidan ham so'z yuritilgan. Q.Husanboyeva, R.Niyozmetovalarning "Adabiyot o'qitish metodikasi" kitobida "Blum taksonomiyasi" haqida ma'lumot keltirilib, ushbu nazariyaning bir yo'nalishi sifatida kognitiv tasniflash keltiriladi. "Kognitiv" atamasi axborotlarni qabul qilib, ularni qayta ishlash ya'ni inson hayotidagi maqsadlarini ifodalashda qo'llaniladi va kognitiv ta'lim esa yangi bilimlarni o'rganib, ularni o'zlashtiradi va shu bilimlar asosida o'zlashtirilgan axborotni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutadi deb keltiriladi [Yo'ldosh, 2022:387].

Hozirgi kunda kognitivizm nazariyasining asosiy vakillari sifatida M. Devid Merrill – "Komponentlarni ko'rsatish" nazariyasi, Reigeluth "Ishlab chiqarish nazariyasi", Gagne, Briggs, Wager, Bruner

(Kognitiv konstruktivizmga o’tish), Schank (Skriptlar), Scandura (Strukturaviy o’rganish)lar sanaladi. Kognitivizm nazariyasi bo’yicha ish olib borgan olimlardan biri M. Devid Merrill (Marriner David Merrill) o’quv loyihalari va texnologiyalari bo’yicha tadqiqotlar amalga oshirgan. Uning ilmiy ishlari bugungi kunda o’quv dizayni va texnologiyasini rivojlantirishga qaratilgan uchta muhim nazariyani ishlab chiqishga yordam berdi: “Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasi, “O’quv tranzaksiyalari nazariyasi” va “O’qitishning birinchi tamoyillari”. Merrillning fikriga ko’ra, ko’pgina mavzularning mazmunini o’qitish bilim va ko’nikmalarining ba’zi fundamental turlarining kombinatsiyasini o’z ichiga oladi. U 1980-yillarning boshlarida komponent ko’nikmalari g’oyasi bilan birga “Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasini ishlab chiqdi. O’quvchilar tomonidan egallanadigan ko’nikmalar kamdan-kam hollarda alohida-alohida yuzaga kelganligi sababli, Merrill “Komponentli ko’nikmalar” atamasini ular butun muammoning tarkibiy qismlari sifatida birgalikda ishlayotganligini ko’rsatish uchun ishlatadi. Talabalar topshiriqlarni bajarish yoki muammolarni hal qilish uchun ushbu komponent ko’nikmalarini egallashlari kerak.

Devid Merrillning “Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasining bitta jumladan iborat “tavsifi” mavjud emas, chunki ushbu nazariya murakkab, to’liq, o’zaro bog’liq, qoidalar asosida o’qitishni loyihalash bo’yicha tushunchalardan iborat bo’lgan usullar to’plami. Nazariyaning birinchi qismi tavsiflovchi nazariya, ikkinchi qism esa unga oid yo’l-yo’riqlarni ko’rsatishga asoslangan nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariyaning asosiy diqqat markazi ta’lim oluvchilarga va kompyuter yordamida o’qitishga asoslangan bo’lganligiga qaramay, o’qitishning barcha shakllariga tatbiq etish mumkinligi bilan ajralib turadi. Nazariya kognitiv qarash bo’yicha ish olib boradi. Merrill nazariyasining muhim tarkibiy qismi bu “Faoliyat-mazmun matritsasi”dir. “Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasi orqali adabiy ta’lim jarayonlari, xususan, adabiyot o’qitish davomida darsni tarkibiy qismlarga ajratadi va ularni tavsiflaydi, bu jarayonda bevosita o’quvchi faoliyati bilan ham shug’ullanadi. Ya’ni o’quvchi tomonidan bajarishi lozim bo’lgan vazifalarni ajratib, belgilab beradi va xulosalaydi. Darsning asosiy qismi bo’lgan o’zlashtirilishi lozim bo’lgan bilimlar, xususan, badiiy asar, adabiy mavzularning mazmunini o’quvchi faoliyatiga moslagan holda tasniflanadi va tashkillashtiradi. Mashg’ulot davomida foydalaniladigan taqdimot shakllari, ushbu taqdimotlarni taqdim etish usullari sifatida tasniflanadi.

“Komponentlarni ko’rsatish” nazariyasiga binoan adabiyot darslarini maqsad va vazifalariga yoki turli xil test topshiriqlari orqali tashkillashtirilganligiga ko’ra dars jarayonini ikki asos(qism)ga ko’ra tasniflanadi:

Birinchi qism, faoliyat o’quvchilarning bilim olish jarayoniga bevosita aloqador bo’lib, unda “Misol-eslab qolish”, “Mavzu-eslab qolish”, “Qo’llash va topish” faoliyatlaridan iborat bo’ladi.

Ikkinchi qism, darsning mavzusiga qaratilgan bo’lib, uning mazmunini Fakt, Konsepsiya, Jarayon va Prinsiplar tashkil qiladi. Dars jarayonlarida o’quvchi faoliyatini tashkil qilinadigan jarayonlar quyidagicha tasniflanadi:

Mavzu – ta’rif, prinsip yoki jarayonda yuz beradigan bosqichlarni qamrab oluvchi umumiy bayon, qarash. **Misol yoki na’muna** – obyekt, belgi, voqea-hodisa, jarayonlarning o’ziga xos muayyan tasviri. **Qo’llash** – ma’lum ishlar uchun mavjud bilimlardan foydalanish ya’ni bilimlarni amaliyotda yoki biron-bir vaziyatlarda qo’llash tushuniladi. **Topmoq** yangi voqea-hodisalarni aniqlash demakdir. **Fakt** – bu sana va voqea yoki ism va bo’lak o’rtasidagi bog’liqlik. **Konsepsiya** – bu umumiy xususiyatlarga ega bo’lgan obyektlar, hodisalar yoki belgilar to’plami. **Jarayon** – ma’lum bir faoliyatni amalga oshirish uchun qadamlar to’plami. Jarayondagi sabab va natija munosabatlari esa **Prinsip** – tamoyilni tashkil qiladi.

Ushbu klassifikatsiyaning adabiy ta’limga tatbiqini ko’rib chiqishda, avval har bir qismi alohida tasniflanadi, **Faoliyat** va **Mazmunga** oid savol va topshiriqlar ishlab chiqiladi. Bunda yangi 7-sinf “Adabiyot” darsligida keltirilgan Normurod Norqobilov va uning “Oqbo’yin” qissasidan olingan parcha va boshqa mavzulardan foydalaniladi.

FAOLIYAT	Topmoq				
	Qo'llash				
	Mavzuni eslab qolish				
	Misolni eslab qolish				
		Fakt	Konsepsiya	Jarayon	Prinsip
MAZMUN					

Faoliyat – Mazmun matritsasi

Jadvalga nazar tashlaydigan bo'lsak, dastlab, **“Eslab qolish”** kategoriyasi berilgan bo'lib, u avvaldan mavjud bo'lgan turli xil axborotlar, ma'lumotlar yoki voqealardan yana qayta aniqlab olishlari (tanib olishlari) yoki takrorlashlari uchun xotiralaridan foydalanishlariga qaratilgan jarayon hisoblanadi. Adabiyot darslarida ham o'quvchilar asar mutolaasidan so'ng asar qahramonlari, ular bilan sodir bo'lgan voqealar haqida o'ylay boshlaydilar va xotiralarida saqlaydilar. Asarning nomini eshitgan zahotlaridayoq u bilan bog'liq bo'lgan xotiralarida saqlangan ma'lumotlarni eslaydilar. Matritsaga nazar tashlaydigan bo'lsak, darslarni tashkil etish jarayonida ham birinchi urg'u xotiraga qaratiladi. Ya'ni o'quvchidan asar orqali berilgan yoki undagi ma'lumotlarni eslab qolganmi yoki yo'qliklari tekshiriladi. Qozoqboy Yo'ldoshev “Badiiy tahlil asoslari” kitobida badiiy butunga xos qonuniyatlar dastlab anglab yetilishi, tahlil jarayonini analiz emas sintez jarayonidan boshlash lozimligi haqida aytadi va bu jarayonda eslab qolish jarayoni haqida quyidagi fikrlarni bildirganliklarini ko'rish mumkin: “Sinch birinchi navbatda, o'zining asardan olgan ilk taassurotini eslab qolishi va uning qanchalik to'g'ri ekanini qayta o'qish orqali tekshirib, paydo bo'lgan qarashlarini tushuncha holda ifodalashi va ularni adabiyot ilmi xulosalari hamda asardagi dalillar yordamida asoslashi zarur” [Yo'ldosh, 2006:202]. Ya'ni o'qirman dastlab asardagi ma'lumotlarni yodida saqlaydi va tahlil jarayonini usha bilimlarga tayangan holda amalga oshiradi. Quyida eslab qolish jarayoniga oid savollar berilgan va ular birinchi bosqichni amalga oshirishga qaratilgan:

1.1. “Kitob topish qiyin bo'lgan, topilganini ham bir pasda o'qib tashlashgan” kimning bolalik yillari xuddi shunday esga olingan?

1.2. Normurod Norqobilovning egallagan bilimlari uning hayotida qanday ahamiyatga ega bo'lgan deb o'ylaysiz? Fikringizni dalillashga harakat qiling.

Ikkinchi faoliyat kategoriyasi **“Qo'llash”** – talabalarni mavjud bilimlaridan ma'lum bir vaziyatlarda qo'llashlariga qaratilgan jarayon hisoblanadi. Ma'lumki, adabiyot, xususan, badiiy asardan o'quvchi o'zi uchun yangi ma'lumotlarni, hayot haqidagi xulosalarini oladi. Xususan, adabiyot haqida Chingiz Aytmatov ham “Badiiy adabiyot odamning odam haqidagi hikoyasidir” deb bejizga aytmagan. Adabiyotdan inson haqida yoyinki butun yaratilqlar haqidagi ma'lumotlarni va yangiliklarni olish mumkin. “Adabiyot o'zining ichki tabiatiga ko'ra g'oyat qimmatli ma'rifiy-madaniy, baholovchi-axloqiy, kechinmali hissiy, ijtimoiy-siyosiy, badiiy-estetik va boshqa xilma-xil axborotlarni to'plash va uzatish imkoniyatiga ega” [Yo'ldosh, 2006:21]. Adabiyot orqali olingan yangi bilimlar, ma'lumotlar, xulosalar o'quvchi hayoti davomida turli xil vaziyatlarda qo'llanadi va shu qo'llashni quyidagi topshiriqlarda ko'rish mumkin:

1.1. Normurod Norqobilov hayotida uni ijodiga ta'sir qilgan faktlar (yoki ma'lumotlar) asosida kichik klaster tuzing.

1.2. Normurod Norqobilovning “Oqbo'yin” qissasidagi ushbu ta'rif qaysi it haqida: “Bu kuchuk arloni it naslidan. Bunaqasi mingtadan bitta chiqadi”.

Faoliyat kategoriyasining uchinchi jarayoni **“Topmoq”** – talabalardan o'zlari uchun yangiliklarni topishlari yoki ixtiro qilishlariga qaratilgan jarayon hisoblanadi. Adabiyot o'quvchiga o'zlari tasavvur qilmagan darajada ko'plab yangiliklarni ma'lumotlarni beradi. Matn orqali chiqarilgan xulosalar asosida o'qirman o'zi bilmagan narsalari haqida bilib olishlari, yangi g'oya va fikrlarni ixtiro qilishlari mumkin. Misol uchun, Izzat Sultonning “Adabiyot nazariyasi” kitobida “Insoniyat tarixi” hikoyasi haqida

soʻz yuritib quyidagi fikrlarini bildiradi: “Yozuvchilar esa koʻpincha boshqa yoʻl bilan boradilar: ular hayot manzarasining oʻzini tasvir etadilar-u, undan kelib chiqadigan xulosani ochiq aytmaydilar; uni tushunib olishni oʻquvchining oʻziga havola qiladilar. Masalan, Abdulla Qahhorning “Oʻgʻri” hikoyasida dehqonlar hayotidan bir manzara yaratiladi. Birdan-bir tayanchi hoʻkizi boʻlgan dehqonning uyiga oʻgʻri tushadi. Oʻz tayanchidan mahrum boʻlgan dehqon oʻgʻirlangan hoʻkizni topish niyatida turli amaldorlarga murojaat etadi. Ammo hoʻkizning oʻgʻirlanish hodisasi podshoh amaldorlari uchun kambagʻal dehqonni “qonuniy ravishda” talash bahonasi boʻlib qoladi, xolos. Natijada, dehqon uzil-kesil xonavayron boladi. Bizning ongimizda “aslida hoʻkizni oʻgʻirlagan oʻgʻri” oddiy oʻgʻri emas, balki mehnatkash xalqni talashga asoslangan tuzum degan taassurot paydo boʻladi” [Sulton, 2005:23]. Yozuvchi oʻz gʻoyasi, tushunchalari asosida yaratilgan yaratiqdan xulosa chiqarishni yoki topishni oʻquvchiga qoʻyib beradi. Oʻqirman adabiy asar asosida hayot haqidagi hodisalar bilan tanishadi, xulosaga keladi va koʻpincha hayot ustidan hukm chiqaradi. Oʻzini uchun kerakli maʼlumotlarni topadi. Quyida ushbu darajadagi savollar tuzilgan:

3.1. Oʻqboʻyin, Oqtosh va Malla oʻrtasida odamlarga xos qanday xususiyatlarni koʻrish mumkin? Bu yana qaysi voqealarda aks etgan?

3.2. Oqboʻyin taqdiri oʻlim bilan yakunlanganida asar voqealarida qanday oʻzgarish boʻlishi mumkin edi deb oʻylaysiz?

Birinci raqamda berilgan savollar eslab qolish darajasiga, ikkinchisi qoʻllash, uchinchisi topish darajasiga mos ravishda tuzilgan.

Mazmun kategoriyalaridan birinchisi **Faktlar**– ism, sana, voqea, joy nomlari, maʼlum bir obyektlar, qismlar yoki voqealar uchun foydalaniladigan ramzlarda iborat boʻlgan maʼlumotlar hisoblanadi. Xususan, adabiyot ham yuqorida keltirilgan elementlardan ham tashkil topadi va u til, soʻz orqali yuzaga keladi: “Til adabiyotning asosiy qurolidir, hayot hodisalari, faktlari bilan birga uning materialidir. Faktlar zahirida yashiringan ijtimoiy hayot maʼnosini uning muhimligi, toʻlaligi va yorqinligicha tasvirlashni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻygan badiiy adabiyotdan ravon, tushunarli til, puxta tanlangan soʻzlar talab etiladi” [Sulton, 2005:131]. Asar uchun olingan faktlarni qoʻllash ham oʻziga xos mashaqqatni talab qiladigan jarayon hisoblanib, oʻqirman fakt va u bilan bogʻliq maʼlumotlarni asardan toʻgʻri tushunib olishi uchun yozuvchidan alohida soʻz mahoratini talab qiladi. “Oʻtgan kunlar” romani xalq tilidan yozuvchi qanday foydalanishi lozimligiga yaxshi misol boʻla oladi. Shuning uchun ham Oybek yozgan edi: “Yozuvchi xalq tilining boy xazinasidan istaganicha material oladi. Asarning badiiy toʻqimasida yuzlarcha maqollar, maxsus ifodalar, turli gaplar, qochirimlar, soʻz oʻyinlari yarqiraydi. Mana bular tilni qonli, jonli, obrazli bir til qiladi”. Til orqali yozuvchi turli xil faktlardan mohirona foydalanadi. Kitobxon esa asarda ilgari surilgan fikrlar asosida yangi xulosalar chiqarishga va oʻzi uchun qayta kashf qilishga harakat qiladi.

Quyidagi savollar asar matnidagi faktlarni topishga qaratilgan savollar hisoblanadi:

1. Qissada _____ Oqboʻyin uchun dastlabki raqibga aylangan edi.
2. Oqboʻyinning xaloskori kim?
3. Oqboʻyinning Rasul yonida boʻlish uchun odatlangan joyi qayer?
4. Asarda baquvvat, gʻavdali degan sifat qanday soʻz bilan ifodalangan?

Konsepsiya – baʼzi bir umumiy xususiyatlarga ega boʻlgan va bir xil nom ostida birlashadigan obyekt, hodisa yoki belgilar guruhlarini hisoblanadi. Dunyoda mavjud boʻlgan barcha tillardagi soʻzlarning deyarli barchasi qandaydir tushunchani ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy adabiyot ham hayot va jamiyat atrofida yuz berayotgan voqealarni badiiy tahlil qilish orqali insoniyat va yoyinki butun yaratilgan haqida oʻziga xos yoʻsinda badiiy hukm, badiiy konsepsiyani ishlab chiqishga intiladi. Bunda yozuvchi turli xil maʼnolar yuklangan badiiy obrazlardan foydalanadi va ular orqali oʻz konsepsiyasini ifodalashga harakat qiladi. “Deylik, “Oʻtgan kunlarni mutolaa qilarkan, unda tasvirlangan hayotiy holatlar magʻzida “erkin tugʻilgan inson erkin yashashga haqli”, “shaxs erkin boʻlmagan jamiyat erkin boʻlolmaydi”, “inson qadri va shaʼni benihoya yuksak”, “insonlik huquqi daxlsiz”, “avval vujudidagi mustabidni oʻldir”, “boshingga ne kelsa oʻzingdan”, “har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir” kabi qator fikrlarni uqasizki, shular hammasi birikib, adibning badiiy falsafasini tashkil qiladi”[Quronov. 2008:54]. Demak, barcha yaratilgan asarlarda yozuvchilar tomonidan olam-u odam haqidagi badiiy

konsepsiya falsafiy nuqtayi nazardan yoritiladi. Lekin, bu jarayonda konsepsiyani yetkazib berishda yozuvchining o'z his-tuyg'ularini qanday ifodalab berganligi ham alohida ahamiyatga ega. "Masalan, "Kecha" romanining boshlanishidanoq Cho'lpon Zebiga bir turli, Razzoq so'figa yana bir turli, Akbaraliga esa boshqa bir turli munosabatda bo'ladi. Voqealar rivojlanib borgan sari muallifning ularga hissiy munosabatida ham muayyan o'zgarishlar kuzatiladi" [Quronov. 2020:64]. Bundan xulosa qilish mumkin, adabiyotda yozuvchining badiiy konsepsiyasini shakllantirishda ham, ifodalashida ham muhim ro'l o'ynaydi. Shuningdek, adabiyotda yaxlit badiiy konsepsiyani shakllantirishda asarda tasvirlanayotgan xarakterning ham o'ziga xos o'rni mavjud bo'ladi, chunki u orqali adabiyotning konseptual funksiyasi ta'minlanadi va jamiyatning hozirgi holati ular vositasida ochib beriladi. "Zero, badiiy xarakterlarning shakllanishi va rivojlanishi, hayotiy amallari, o'zaro kurashlari, ruhiyati va shu kabilarni tasvirlash orqali voqelikni atroficha chuqur badiiy idrok etish, unga g'oyaviy-hissiy baho berish – badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalash mumkin bo'ladi" [Quronov, 2010:349].

Quyida konsepsiyani ifodalashga qaratilgan savollar berilgan:

1. Qissada Oqto'shning qanday xislatlari Mallanikidan farq qiladi? Yozuvchi buni qaysi jumlar orqali ifodalagan?

2. Qissada qaysi qahramon "ziqna" sifatida tasvirlangan? Uning ziqnaligi qaysi voqea asosida o'ydinlashadi?

3. Qissada keltirilgan obrazlar va ularning nomlari o'rtasida qanday o'xshashlik mavjud deb o'ylaysiz?

Jarayon (amalga oshirish tartibi, ketma-ketlik) – o'quvchi uchun biron bir maqsadni amalga oshirish, muammoning ma'lum bir qismini hal qilish yoki biron-bir yangilikni ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan tartiblangan qadamlar ketma-ketligidir. Adabiyotda ham har bir badiiy yaratq ma'lum bir tartiblar asosida vujudga keladi. Ularda sujet, konflikt va kompozitsiya o'sha tartiblarni amalga oshirilishida alohida ahamiyat kasb etadi. Sujet badiiy asarda ifodalangan insonlarning o'zaro munosabatlarini, ular orasida qarama-qarshiliklarni, bir-birini yoqtirish yoki aksincha nafratlanishlari, umumiy qilib aytganda, kishilar orasidagi munosabatlar u yoki bu xarakterning, tipning tarixi, rivojlanishi, tashkil topib borishi hisoblanadi. "Adabiyotshunoslik lug'ati"da sujetga quyidagicha ta'rif beriladi: "Sujet (fr.sujet-predmet, asosga qo'yilgan narsa) - badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri, asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimi" [Quronov, 2010:287]. Sujet asar janriga ko'ra farqlanadi ya'ni kichik asarda kichik, katta janrlarga esa o'ziga xos darajada ko'p tarmoqli sujet keltiriladi. Sujet janr nuqtayi nazardan turlicha namoyon bo'ladi. Lirik asarlar voqealardan iborat bo'lmaganligi sababli, syujet o'y-fikrlar, his-kechinmalar muayyan tartibi asosiga quriladi. Sujetda asar voqealari ma'lum bir tartibda o'rin oladi, xatti-harakatlar tizimli zanjir tartibida tasvirlandi. Asar sujetidagi muhim va asosiy lavhalar olinib, xronologik tartibda joylashtirib chiqilsa, syujetning sxemasi yoki fabula hosil bo'ladi [Yo'ldosh, 2006,151]. Asar sujetida asosiy ro'l o'ynovchi, katta ahamiyatga ega qism konflikt hisoblanadi, chunki u orqali asarda ziddiyat ifodalanadi. U, asosan, asar qahramonlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarda, asar voqealari rivojida aks etadi. Konfliktlar ham adabiy matnda turli xil daraja va ko'rinishlarda namoyon bo'ladi va ular asarda ketma-ket ham alohida ham qo'llanilishi mumkin. Konflikt boshqa unsurlarni asarda ishtirok etishida ham asosiy ro'l o'ynaydi [Yo'ldosh, 2006,152]. Xususan, konflikt ularning asarda ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, avj nuqta va yechim singari unsurlar tartibidan ham iborat. Ular asosida badiiy asar yaratiladi va adabiyot darslarini jarayon asosida tashkil etishda ularning ham qanday vazifa bajarishini ko'rib chiqish lozim bo'ladi. "**Tugun**" epik va dramatik asarlardagi voqealarga asoslangan sujetning zaruriy unsuri bo'lib, u asarning asosiy voqealari boshlanish qismida ishtirok etadi asarda konflikt u orqali qo'yiladi hamda asardagi asosiy voqea va hodisalar mana shu tugundan keyin davom etadi. Asar hajmiga ko'ra tugun sujetda bir nechtdan iborat bo'lishi mumkin. **Tugundan** oldin, asosan, ekspozitsiya beriladi. U asarda boshlanish qism sifatida ishtirok etib, asarda keltirilgan shaxslar, voqealar sodir bo'ladigan zamon, makon va konfliktni yuzaga keltiradigan sharoit bilan o'quvchilarni tanishtiradi va ularni sujet voqealarini idrok qilishlari uchun tayyorlaydi. Ekspozitsiyani boshqacha qilib aytganda, asar bilan tanishtiruv deb ham aytsa bo'ladi va unda hali konflikt hali yuzaga kelmagan bo'ladi. Ekspozitsiya, tugun va u orqali konflikt vujudga keladi. Asarda qatnashgan obrazlar birin-ketin harakatga kelib, o'z qiyofa va xarakterlarini ko'rsata boshlaydilar. Shundan so'ng **voqealar rivoji** boshlanib ketadi va personajlarning xatti-harakatlari orqali konflikt-

ning **yechimi** tomon yo‘naltiriladi. Asardagi eng asosiy va muhim komponentlaridan biri avj nuqta – **kulminatsiya** hisoblanadi va u sujetning ziddiyatlar bilan keskinlashib, konfliktni ko‘rsatib beradigan nuqta vazifasini bajaradi. Asarning syujet-kompozitsion xususiyatlari bilan bog‘liq holda kulminatsiya turli darajada va turli sifat ko‘rinishlarida bo‘lishi mumkin: konsentrik syujetlarda kulminatsiya bo‘rtib (masalan, “Mehrobdan chayon” romanida Anvarning xon bilan to‘qnashuvi) ko‘zga tashlansa, xronikali sujetlarda u qadar ochiq ko‘zga tashlamaydi; yirik epik asarlarda kulminatsiya butun boshli voqeani o‘z ichiga olsa, kichik epik shakllarda jazzi epizod (mas., “O‘g‘ri” hikoyasidagi Qobil bobo bilan amin suh-bati) yoki birgina detal (mas., “Anor” hikoyasida “Ajab qildim, jigarlaring ezilib kestin!”)...[Quronov, 2010:146]. Xulosa qilib aytganda, kulminatsiya asar voqealarida, xususan, asar qahramonlarining taqdi-rida, xarakter va holatlarida sezilarli darajada o‘zgarish yasay oladi.

Kulminatsiyadan keyin asarda yechim beriladi. Yechim – sujet unsuri, asar voqealarining yakuni, qahramonlar ruhiyati va xarakterida vujudga kelgan holatni ifodalovchi, konfliktning asarda hal qilin-ish jarayoni hisoblanadi. Yoki aksincha hal bo‘lmaganligidan ham darak beradi. Asarda yakun ham berilib, unda mantiqan kechim yoki asar voqealarining tugaganligini bildiradi.

Badiiy asarlarni ichki bo‘linishlari, tartiblari va ichki qonuniyatlarini bilish protsedura-jarayon-ga oid savol topshiriqlarni to‘g‘ri shakllantirishimizga yordam beradi. **Quyidagi test elementlari yuqoridagilarni o‘z ichiga oladi:**

1. Malla o‘rnini egallagan Oqbo‘yin qanday to‘siqlarni yengib o‘tdi? Bu asarga yechim bo‘la oladimi?
2. Qissadagi voqealarning uch qismga ajratilganda, ulardagi asosiy voqea (avj nuqta) sifatida nima-ni aytgan bo‘lardingiz?

3. Asarda Oqbo‘yinning Mallani o‘rnini egallashiga birinchi qaysi voqea sabab bo‘lgan deb o‘ylaysiz?

Protseduradan keyingi kategoriyani **prinsipga** oid topshiriqlar tashkil qiladi. Prinsiplar (Tam-oyil, belgilangan va amal qilinadigan qoidalar, qonun, tamoyi, asos) – dunyoda sodir bo‘layotgan vo-qealar haqida tasavvurlar yoki turli xil tushuntirishlar. Prinsiplar – voqealar yoki jarayonlarni sharhlash uchun foydalaniladigan sabab-natija (Bu tadqiqotchiga ma’lum bir o‘zgaruvchining sababini topishga imkon berishini ta’kidlaydi. Misol uchun, ayollarning siyosatda nima uchun kamroq ishtirok etishini o‘rganuvchi tadqiqotchi bu holatni keltirib chiqaradigan o‘zgaruvchilarni topishga harakat qiladi, ma-salan, oiladagi mas’uliyat, ayolning qiyofasi, xavf-xatarlar va boshqalar. Kauzal tadqiqotda tadqiqotchi, odatda, har bir o‘zgaruvchining sababini bashorat qilishdan oldin ta’sirini o‘lchaydi. O‘zgaruvchilar-ga e’tibor berish juda muhim, chunki ko‘p hollarda o‘zgaruvchilar ustidan nazoratning yetishmasligi noto‘g‘ri prognozlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ko‘pchilik tadqiqotchilar tadqiqot muhi-tini manipulyatsiya qiladilar. Ijtimoiy fanlarda, ayniqsa, sabab-oqibat tadqiqotini o‘tkazish juda qiyin, chunki muhit e’tibordan chetda qolishi mumkin bo‘lgan sabablarga ta’sir qiluvchi ko‘plab o‘zgaruvchi-lardan iborat bo‘lishi mumkin) yoki korrelatsion munosabatlar (korrelatsion munosabatlar shunchaki ikkita narsa sinxronlashtirilgan tarzda bajarilishini aytadi. Masalan, matematika qobiliyati va musiqa mahorati o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida tez-tez gapirilgan. Umuman olganda, birida yaxshi bo‘lgan odam-lar boshqasida yaxshi bo‘lishga moyil bo‘lishi mumkin; birida kambag‘al bo‘lganlar boshqasida ham kambag‘al bo‘lishlari mumkin. Agar bu bog‘liqlik to‘g‘ri bo‘lsa, unda ikkita o‘zgaruvchi korrelyatsiya deb aytishimiz mumkin). Adabiyotshunoslikda, badiiy asar mohiyatini turli shaklda talqin qilish va izohlash “interpretatsiya” deyiladi. Interpretatsiya ilohiy va badiiy matnni o‘rganish hamda izohlashga tatbiq antik davrlardan buyon qo‘llanib kelingan yondashuv tarzi bo‘lib, “talqin qilish”, “tushuntirish” ma’nolaridagi lotincha “Interpretatio” so‘zidan olinib, badiiy asarni talqin qilish, uning g‘oyasi, ma’nosi yoki konsepsiyasini anglab yetishga, asar mazmunini qayta yaratishga [Yo‘ldosh, 2006:212] qaratilgan faoliyatni bildirgan. Interpretatsiya o‘qirmanlar faoliyatida yetakchi o‘rin egallaydi, har bir adabiyot-shunos asar haqida fikr bildirishdan va adabiy baho berishdan oldin uni tushunib anglab olishlari lozim hisoblanadi. Mazmun nuqtayi nazardan qaraydigan bo‘lsak, prinsip adabiy tushuntirish ya’ni yuqorida ta’kidlangan interpretatsiya bilan yondosh vazifani bajaradi. O‘quvchi badiiy hodisotlarni dastlab ang-lab yetib, keyin esa o‘z tushunchasini, asar haqidagi qarashlarini, o‘z munosabatini tushuntirib beradi.

Quyidagi test elementlari prinsiplarni o‘z ichiga oladi:

1. Sizningcha, muallif ushbu qissada keltirilgan it va u bilan bog‘liq voqealarni ma’lumot berish uchun yozganmi yoki ularning hayotiga qiziqqanligidanmi? Javobingizni tushuntiring.

2. Qissada yuz bergan voqealar rivojini Oqbo'yin va u bilan sodir bo'lgan dastlabki voqea asosida tushuntiring.

3. Mallaga xos bo'lgan xususiyatlardan uning xarakteriga xos jihatlarni asarda berilgan voqealar asosida tushuntiring.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: 2020.
2. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. – Toshkent: "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022.
3. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: 2006.
4. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2008.
6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
7. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati – Toshkent: Akadem-nashr, 2010.

<https://learning-theories.com/cognitivism.html>

https://en.wikipedia.org/wiki/M._Devid_Merrill

<https://www.mybrainisopen.net/component-display-theory/>

https://mDevidmerrill.files.wordpress.com/2019/04/cdt_chapter7-1.pdf

<https://conjointly.com/kb/types-of-relationships/>

FAOLIYAT MAZMUNIGA KO'RA O'QUV LOYIHALARINING TURLARI

Nilufar Turg'unova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktoranti

nilufarturgunova20@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda o'quv loyihalarining tasniflanishiga oid turli qarashlar, faoliyat mazmuniga ko'ra o'quv loyihalarining turlari haqidagi fikrlar yoritilgan. Turli yo'nalishdagi o'quv loyihalarining maqsadi, o'ziga xos xususiyatlari, o'xshash va farqli jihatlari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: o'quv loyihasi, loyiha turlari, konstruktiv, estetik, muammoviy, tadqiqotchilik, ijodiy, rolli-o'yinli, axborot beruvchi, amaliy loyiha.

Annotation: Different views on the classification of educational projects, opinions about the types of educational projects according to the content of the activity described in this thesis. Information is given about the purpose, specific characteristics, similar and different aspects of educational projects in different directions.

Key words: educational project, project types, constructive, aesthetic, problematic, research, creative, role-playing, informative, practical project.

Ta'limda eng samarali texnologiyalardan biri hisoblangan loyiha texnologiyasi o'quvchida mustaqil va tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, izlanuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishda katta yordam beradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida mazkur texnologiyani qo'llab ijobiy natijaga erishishi uchun, loyiha texnologiyasidan to'g'ri va o'z o'rnida foydalanishi, o'quv loyihalarining turlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumotga ega bo'lish lozim.

Adabiyotlarda o'quv loyiholari faoliyat turiga, murakkabligiga, davomiyligiga, tashkilotchilar soniga ko'ra tasniflanadi. Faoliyat turiga ko'ra tasniflanish o'quv loyihalarining asosiy xususiyatlarini ochib beruvchi jihat bo'lib, bunda loyihani bajarishda qaysi faoliyat turining ustuvorligiga ahamiyat beriladi. Bir qator pedagog va metodist olimlar mazkur yo'nalish bo'yicha o'quv loyihalarini turlicha tasnif qilganlar.

Ilk bor loyiha texnologiyasining ilmiy-nazariy asoslarini yoritib bergan olim X.Kilpatrik o'zining "Loyiha metodi" kitobida maktab loyihalarini 4 ta turga bo'lib ko'rsatadi va qisqacha izoh berib o'tadi

[Kilpatrik, 1918: 38-39]:

1. Konstruktiv loyiha. Maqsad qandaydir g’oya yoki rejani amalga oshirishga qaratilgan bo’adi. Masalan: qayiq yasash, xat yozish, pyessa ijro etish.

2. Estetik loyiha yoki iste’molchilik loyihasi. Bunga qiziqarli ertak o’qish, simfoniya ijrosini tinglash, tasviriy san’at asarini tomosha qilish (uni tushungan holda) kabi mashg’ulotlarni kiritish mumkin. Lekin bu jarayonni loyiha deb hisoblash uchun unga aniq maqsad qo’yilgan bo’lishi kerak.

3. Muammoviy loyiha. Bunda berilgan vazifani hal qilish uchun intellektual qiyinchiliklarni yengish talab qilinadi.

4. Loyiha-mashg’ulot. Bilim, ko’nikma yoki tajribalarni o’zlashtirishga qaratilgan bo’lib, bunda shaxs o’z ta’lim jarayonini ma’lum bir nuqtaga olib boradi.

Yetti yildan so’ng X.Kilpatrik “Metod asoslari” (1925) kitobida o’quv loyihalarining tipologiyasini boshqacharoq talqin qiladi, lekin 4 ta turni saqlab qoladi [Kornetov, 2020, 24]:

Birinchi tur – ishlab chiqarish loyihalari muayyan mahsulot yaratishga asoslangan bo’lib, murakabligiga ko’ra turli darajada bo’lishi mumkin: qumdan yasaladigan bolalar uychasidan tortib milliy yoki jahon miqyosidagi loyihagacha. Ikkinchi tur – iste’molchilik loyihasi. Bunda maqsad ko’ngilochar mashg’ulot orqali muayyan bilimga ega bo’lishdir. Loyiha ishtirokchisi ishlab chiqarish jarayonida passiv, lekin iste’mol jarayonida aktiv bo’ladi. Kilpatrik iste’molchi loyihani shunday tushuntiradi: rassom rasm chizgan holda ishlab chiqarish loyihagini amalga oshirdi, boshqalar rasmni ko’rib tomosha qilishlari va zavqlangan holda san’at asarini iste’molchisiga aylanadilar. Uchinch tur – muammoni yechishga qaratilgan loyiha. Maqsad muammoni hal etish yoki qandaydir intellektual qiyinchilikni yechishdan iborat bo’ladi. Kilpatrikning fikricha, tarixan mazkur loyiha turi birinchi – ishlab chiqarishga qaratilgan loyihadan o’sib chiqqan bo’lishi mumkin, chunki o’quv ishlab chiqarish jarayonida ham turli muammolarni hal etish talab qilinadi. Lekin ularning farqi shundaki, uchinchi turdagi loyiha muammo asosiga qurilsa, birinchi turdagi loyihada esa muammo tasodifiy element bo’lishi mumkin. To’rtinchi turdagi loyihalar maxsus ko’nikmalarni egallashga qaratilgan bo’ladi, bu turdagi loyihani ixtisoslik loyihasi deb atash mumkin (masalan, suzish yoki kuylashni o’rganish).

Kilpatrik o’quv loyihalarini tasniflashda asosiy e’tiborni o’quvchi qiziqishlari va maqsadning aniq qo’yilganligiga qaratadi. Ya’ni uning fikricha, loyihalar, asosan, o’quvchilarning qiziqishlari ustiga quriladi. Lekin bugungi kunda loyihaga asoslangan topshiriqlar o’quv dasturi, dars mavzusi, maqsadi, o’quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda qo’llanilishi barchaga ma’lum.

1910-yilda amerikalik professor Kollings Missuri shtatidagi maktabda loyiha asosida o’qitish bo’yicha tajriba o’tkazadi. Tajriba davomida u loyihalarni to’rt guruhga bo’ladi: o’yin, ekskursiya, hikoya va konstruktiv loyiha.

O’tgan asrning 90-yillaridan boshlab loyiha texnologiyasiga yana-da ko’proq e’tibor qaratila boshlandi. Rus olimlaridan S.V.Abramova, V.V.Guzeyeva, I.I.Ilyasova, V.M.Monaxova va boshqalar loyihaviy ta’limning nazariy asoslari bo’yicha tadqiqot olib bordilar. Mazkur texnologiyani atroflicha tadqiq qilgan rus pedagogi Y.S.Polat faoliyat turiga ko’ra o’quv loyihalarini quyidagi turlarga ajratadi [Polat, 2002: 71-72]:

– Tadqiqotchilikka asoslangan loyiha – bunday loyihalar puxta o’ylangan struktura, aniq maqsad, dolzarb va ijtimoiy ahamiyatga ega muammo bo’lishini, eksperiment o’tkazish va natijalarni tahlil qilish uchun mos metodlar tanlanishini talab qiladi.

– Ijodiy loyiha – bu loyihani tayyorlash jarayonida jamoa ishtirokchilarining hamkorlikdagi faoliyatlari aniq belgilangan struktura asosida amalga oshirilmaydi, ishtirokchilar qiziqishi hisobga olinadi. Bunda e’tibor ko’proq ishning natijasiga qaratiladi. Videofilm ssenariysi, bayram dasturi, reportaj, gazeta, albom tayyorlash kabilarni ijodiy loyihaga kiritish mumkin.

– Rolli-o’yinli loyiha – bunday loyihalarda ham ijodiylik yuqori bo’ladi, lekin ishtirokchilar belgilangan xarakter, rolni ijro etib berishlari bilan ajralib turadi. Bu adabiy personajlar yoki jamiyatdagi turli vaziyatlarni ochib beruvchi o’ylab topilgan qahramonlar bo’lishi mumkin.

– Axborot beruvchi loyiha – bu turdagi loyiha muayyan obyekt, tushuncha haqida ma’lumot yig’ish, tahlil qilish, umumlashtirishga qaratilgan bo’lib, ishning natijasi maqola, referat, doklad, taqdimot ko’rinishida bo’lishi mumkin.

– Amaliyotga yo'naltirilgan (amaliy) loyiha – bu loyiha boshidanoq natijalarning aniq belgilanishi bilan ajralib turadi. Faoliyat bevosita ishtirokchilarning ijtimoiy manfaatlariga yo'naltirilgan bo'ladi. Ishning natijasi turli fan sohalaridagi (ekologiya, biologiya, tarix, geografiya va b.) tadqiqotlar natijalari asosida tuzilgan hujjat, harakatlar dasturi, qonun loyihasi, lug'at, maktab bog'i loyihasi va boshqa ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Bunday loyihalarda turida tizimli ishlash, har bir ishtirokchining vazifalari aniq belgilanishi, individual va jamoaviy ishlarni to'g'ri tashkillashtirish, faqatgina natijani emas, uni amaliyotga tatbiq etish usullarini ham taqdim qilish muhimdir.

Milliy metodikamizda ham ta'limni samarali tashkil etishga yordam beruvchi metod va texnologiyalar bo'yicha juda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, so'nggi yillarda o'quvchilarning o'quv loyihaviy faoliyatini tashkil etish yuzasidan bir qator ishlar e'lon qilindi. O'zbek olimlaridan Z.Sharopova o'zining "Ta'lim texnologiyalari" kitobida loyiha texnologiyasining mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot berib o'tadi va o'quv loyihalarini quyidagicha tasniflaydi [Sharopova, 2019: 239]:

– Axborotli loyihalar maqsadi – muammoga oid ma'lumotlarni to'plash, ularni tahlil qilish, umumlashtirish, mohiyatini yoritish, muammoni hal etish usul va vositalarini tavsiflash, ularning ahamiyatini asoslash. Natijasi – maqola, referat, ma'ruza, keys va b.

– Tadqiqot loyihalar maqsadi – tadqiqotni amalga oshirish, tadqiqot asosida muammo izohini asoslash, kelgusida rivojlanish uchun yangi muammolarni asoslash. Natijasi – hisobot, ma'ruza, keys va b.

– Amaliy loyihalar maqsadi – muammoni hal etish usul va vositalarini ishlab chiqish. Natijasi – harakatlar dasturi, biznes reja, keys, strategiya, tavsiya, ma'lumotnoma to'plami va b.

Yuqorida keltirilgan tasniflarning barchasi nisbiy xarakterga ega bo'lib, o'quv loyihalarini turlarga ajratishda muayyan faoliyat turining boshqalariga nisbatan ustunligi hisobga olingan. O'quvchi berilgan o'quv loyihani bajarish davomida turli vazifalarni amalga oshiradi: axborotlar yig'ish, saralash, tadqiqotchilik, tajriba o'tkazish, taqdimot tayyorlash, ishning natijasiga estetik ishlov berish va hokazo. Y.S.Polatning fikriga ko'ra, har bir loyiha bilan ishlashda ijodkorlik talab qilinganligi uchun har qanday loyihani ijodiy loyiha deb atash mumkin. Loyiha turini aniqlashda qaysi faoliyat turining dominantligiga qaraladi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, loyihaga asoslangan topshiriqlardan foydalanishda asosiy e'tiborni jarayonni to'g'ri tashkillashtirishga qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kilpatrick W. H. The project method. The use of the purposeful act in the educative process, 1918. New York: Teachers college, Columbia University. 43 p.
2. Kilpatrick W. H. Foundations of method: informal talks on teaching, 1925. New York: Macmillan. 114 p.
3. Корнетов Г.Б. Метод проектов У.Х.Килпатрика. Часть 2. Особенности метода. *Инновационные проекты и программы в образовании*, №6 2020. С. 19-27.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. / Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. – М.: Издательский центр Академия, 2002. – 272 с.
5. Sharopova Z.F. Ta'lim texnologiyalari. Darslik. – T.: Navro'z, 2019. – 342 b.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Gulshoda Ruziyeva

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktoranti,
gulshoda@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola sotsiopragmatik tahlilda nutqiy aktlar o'rni, uning turlari va klassifikatsiyasiga bag'ishlangan.

Annotation: This scientific article provides clear information about speech act and its types, their usage in sociopragmatic analysis.

Kalit soʻzlar: nutqiy akt, lokutiv, illokutiv, perlokutiv, assertiv, direktiv, ekspressiv, komissiv, deklarativ.

Key words: speech act, locutive, illocutive, perlocutive, assertive, directive, expressive, commissive, declarative.

Sotsiopragmatik tahlilda nutqiy aktlar nazariyasi muhim oʻrin tutadi. Chunki oʻzaro suhbatga kirishish, muvaffaqiyatli ijtimoiy aloqa oʻrnatish soʻzlovchi va tinglovchining qay darajada bir-birini yaxshi anglashi va tushunishiga bogʻliq.

- John Searle Austin nazariyasini davom ettirgan holda mazkur nazariyaga tizimlilikni olib kira oldi. U gap maʼnosi maʼlum bir harakatni ifodalaydi degan fikrni ilgari surdi. Maʼlum bir tilni oʻrganish maʼlum bir harakatni tahlil qilishdagi quyi kategoriya xolos degan fikrni bildirdi [Searle.J.R., 1975: 155].

Biron bir suhbat yoki nutqiy harakat oldidan maʼlum bir sharoit boʻlishi kerakligini taʼkidlagan va quyidagi toʻrt qoidalarni keltirib oʻtdi:

- Propozitsional kontent qoidasi: nutqning propozitsional qismidagi maʼnoga eʼtibor qaratish;
- Tayyorgarlik qoidasi: nutqga kirish qismidan oldingi sharoitni hisobga olish;
- Samimiylik qoidasi: nutq samimiy kechishi uchun maʼlum bir atmosferani yuzaga keltirish;
- Muhim qoida: maʼlum bir vaziyatga anʼanaviy tarzda qaysi nutqiy akt mos kelishini aniqlash.

Searl yuqoridagi qoidalarga asoslanib, nutqiy aktlarni bir necha xil turda tasniflagan:

- a) Assertivlar: Soʻzlovchini maʼlum bir propozitsion asosga ishontirish harakati;
- b) Direktivlar: Tinglovchiga toʻgʻridan toʻgʻri taʼsir qilish;
- c) Ekspressivlar: Maʼlum bir psixologik holatni inobatga olgan holda harakat qilish;
- d) Komissivlar: Soʻzlovchini maʼlum bir kelgusi harakatga ishontirish;
- e) Deklarativlar: reallik bilan kontentning bir-biriga mos kelgan muvaffaqiyatli suhbat.

John Searle nutqiy aktlar nazariyasi borasida juda katta ishlarni amalga oshirdi. Ammo, biron bir nutqiy akti tushunish uchun “nutqiy vaziyat”, “nutqiy holat” va “nutqiy akt”ni farqlab olish lozim.

Austin va Searle olib borgan ilmiy izlanishlardan oldinroq nutq funksiyalari madaniyat tilida diniy harakatlarga diqqatini qaratgan nutq funksiyalari Malinovski tomonidan ikki katta guruhga boʻlib tahlil qilingan. [Malinowski B. The problem of meaning. In: Halliday M. Language context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective. Oxford: Oxford University Press. 1923. -P. 3-5.] Shuningdek, Aflotunning nazariyasiga tayanib, Karl Buhler ham nutqning funksiyalarini klassifikatsiya qilgan: ekspressivlik funksiyasi (tilning soʻzlovchiga qaratilganligi), konativ funksiyasi (tilning tinglovchiga qaratilganligi) va reprezentativ funksiyasi (soʻzlovchi va tinglovchidan boshqa narsalarga qaratilganligi). Keyingi davr mobaynida Bach va Harnish [Bach K., Harnish R. Linguistic communication and speech acts. Cambridge: MIT Press. 1979.], Vendler [Vendler Z. Linguistics in Philosophy. Ithaca: Cornell University Press. 1967.] va Allan [Allan Keith. Linguistic Meaning. Vol. 1. London: Routledge & Keagan Paul. 1986.] kabi olimlar ham oʻzlarining klassifikatsiyalarini keltirib oʻtishgan.

A comparison of the five classifications of illocutionary types

Austin (1962)	Searle (1969)	Vendler (1972)	Bach & Harnish (1969)	Allan (1986)
Expositives	Assertives	Expositives	Assertives	Statements
Commissives	Commissives	Commissives	Commissives	
Behabitives	Expressives	Behabitives	Acknowledgement	Expressives
Exercitives	Directives	Interrogatives	Directives	Invitationals
		Exercitives		Authoritatives
Verdictives	Declaratives	Verdictives	Verdictives	
		Operatives	Effective	

Yuqoridagi klassifikatsiyalarda turli xil farqlar bo'lsada, Austin va Searle kabi ularning barchasi yagona maqsad - til funksiyalarining konseptual nazariyasini yaratishdir. Keyinchalik Austin klassifikatsiyasi uning shogirdi, Searle tomonidan qayta klassifikatsiya qilindi.

Summary of the speech acts models of Austin (1962) and Searle (1969)

No	Austin's (1962) model fo speech acts	Searle's (1969) revised model
1	Expositives make clear how one's utterances fit into a general argument or discussion, such as "I assume," as well as with verbs like postulate, state, deny, remark, inform, ask, testify, accept, correct, deduce, interpret, illustrate, and so on.	Assertives/representatives are statements to describe a state of affairs under the assumption that the utterance has a truthful proposition. The speaker tries to form words that match the world, as is seen in assertions, statements, claims, and suggestions.
2	Exercitives are "...an assertion of influence or exercising of power," such as to order, warn, bequeath, advise, nominate, and so on.	Directives are statements to compel or encourage another person's actions to comply with the propositional element, and they are intended to get the listener to carry out an action (e.g. command, request, invite, dare, or challenge). It aims to cause the listener to take a particular action, such as through a request, command, or a piece of advice.
3	Commissives promise or give an undertaking, so the speaker commits to performing a certain action. This includes declarations and intentions, such as to undertake, promise, sign a covenant or contract, swear, bet, or plan.	Commissives are statements that commit the speaker to a certain future action. The speaker floats some particular future course of action, such as in the form of a promise, offer, threat, or vow.
4	Verdictives —such as the giving of verdicts, by a jury, referee, arbitrator, for example—may not be final, because they may be an estimate, reckoning, appraisal, clarification, or argument, for example. They are exercises of judgment, such as to acquit, convict, rule, estimate, value, calculate, or analyse.	Expressives are statements to express the sincerity of a speech act, such as through sympathy or excuses.
5	Behabitives is a miscellaneous group that relates to attitudes and social behaviours (e.g., apologies, thanks, sympathies, resentment, welcomes, blessings, and so on.)	Declaratives are statements that say something, such as pronouncing someone guilty or declaring a war.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Searle, J. R. "What Is Speech Act?" in *Philosophy in America*, ed. M. Black. Ithaca, NY: Cornell University Press. 1975.
2. Malinowski B. The problem of meaning. In: Halliday, M. (Ed.). *Language context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford: Oxford University Press. 1923. -P 3-5.
3. Bach K., Harnish R. *Linguistic communication and speech acts*. Cambridge: MIT Press. 1979.
4. Vendler Z. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press. 1967.
5. Allan Keith. *Linguistic Meaning*. London: Routledge & Keagan Paul. 1986.

OLIY ADABIY TA'LIMDA MASOFADAN O'QITISH MUAMMO SIFATIDA

Nodirbek Xasanboyev
ToshDO'TAU tayanch doktoranti
tiladab2019@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolda ta'lim beruvchiga ham ta'lim oluvchiga qulaylik yaratish, imkoniyati cheklanganlarning ijtimoiy hayotdan uzilib qolmasliklari, ularning erkin ta'lim olishlarini ta'minlash maqsadida oliy ta'limda adabiyotni masofadan turib o'qitishning afzalliklari va ustuvor tomonlari

haqida soʻz yuritilgan.

Kalit soʻzlar: anʼanaviy taʼlim, masofaviy taʼlim, audio va video materiallar, zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari, virtual materiallar.

Annotation: In this article, the advantages of providing convenience to both the educator and the learner, preventing those with limited opportunities from being excluded from social life, and ensuring their freedom to receive education are discussed. The benefits of teaching literature at higher education institutions remotely and the superior aspects of distance education in higher education are also highlighted.

Key words: traditional education, distance learning, audio and video materials, modern information and communication technologies, virtual materials.

Butun jahonda va shu jumladan mustaqil yurtimizda yildan yilga texnologiya, ilm-fan sohalari shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Har bir soha oʻz egalari tomonidan takomillashtirilib, tobora rivojlatirib borilmoqda. Shu jumladan, taʼlim sohasida ham bir qator yangiliklar amalga oshirilmoqda.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan taʼlimni isloh etish va uni rivojlantirish, jumladan, 2019-yil 29-aprelda “Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” da koʻrsatib oʻtilgan oʻqitish metodikasini takomillashtirish, taʼlim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish; taʼlim sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish”[1.1] boʻyicha amaliy vazifalar belgilab berilgan.

Zamonaviy axborot telekommunikatsiya texnologiyalarinig jadallik bilan rivojlanishi taʼlim olish va taʼlim berishning anʼanaviy turidan farqli ravishda, ushbu jarayonning masofadan amalga oshiriladigan turini paydo boʻlishiga turtki berdi.

Oʻzbekistonda masofaviy oʻqitish boʻyicha A.Abduqodirov, A.Askarov, U.Begimqulov, A.Ibraymov kabi olimlar ilmiy izlanish olib borgan. Kompyuter texnologiyasi boʻyicha S.Adilova, S.Muhamedova, R.Niyozmetova, N.Umarovalar filologik va metodik jihatdan yoritganlar.

Oliy taʼlimda adabiyotni masofadan oʻqitishda Youtoube ijtimoiy tarmogʻi, Zoom platformasi va bir qator axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan, virtual materiallardan samarali foydalaniladi.

Taʼlimning masofaviy turi anʼanaviy taʼlim turidan farqli oʻlaroq axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan keng miqyosda foydalaniladi. Anʼanaviy taʼlimda oʻquv vositalari talabalarni yangi materiallarni oʻzlashtirishiga xizmat qilsa, masofaviy oʻqitishda foydalaniladigan video konferensiyalar dunyoning xohlagan burchagidan turib aloqa qilish va maʼlumot almashishga, yozib olingan video-darslar talabalarining vaqt imkoniyatiga qarab foydalanishi yoki oʻzlashtirishda qiyinchilik tugʻdirgan darsni bir necha bor qayta koʻrish va mustahkamroq oʻzlashtirishga, elektron pochta tezkor xabar almashishga, virtual materiallar badiiy adabiyotni oʻqitishda ijodkorning hayoti yoki asar voqealariga talabalarni olib kirish va asar qahramonlari bilan asar voqealarini yonmayon boshdan kechirish hissini paydo qilishga yordam beradi.

Maqolamizning mazmuni shundan iboratki: taʼlim beruvchiga ham taʼlim oluvchiga qulaylik yaratish, imkoniyati cheklanganlarning ijtimoiy hayotdan uzilib qolmasliklari, ularning erkin taʼlim olishlarini taʼminlash maqsadida oliy taʼlimda adabiyotni masofadan turib oʻqitishni koʻzda tutganmiz.

Adabiyot darslarini masofadan oʻqitishda foydalaniladigan video, audio, va virtual materiallar oʻquvchilarning vaqt va moddiy manbalarini tejashga xizmat qilibgina qolmasdan, tushunilishida qiyinchilik tugʻdirgan mavzularni qayta eshitish, koʻrish va foydalanish imkoniyatini beradi. Bu omillar oʻquvchilarning darslarni oʻzlashtirishida oʻzining ijobiy samarasini koʻrsatadi.

Badiiy adabiyotni oʻrganish davomida zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish yaxshi samara beradi, zamonning talabi boʻlmish axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish koʻnikmasini shakllantiradi. Virtual materiallardan qoʻllash asar voqealarini oʻquvchilarning ongiga olib kirish va tasavvurlarida yaqqolroq jonlantirishga xizmat qiladi.

Oʻquvchilarda adabiyot fani orqali nafaqat yozuvchi-shoirlar bilan tanishish, badiiy asarni oʻrganish, balki asar qahramonlarini yaqindan tanish, ular haqidagi maʼlumotlardan tortib, xarakteri, ichki dunyosini his qilish kabi koʻnikmalarni shakllantirish va shu bilan birga ularni adabiyot darslarida ijodkorlikka yoʻnaltirish lozim. Ushbu jarayonni darsda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish yordamida amalga oshirish mumkin.

Adabiyot darsliklarida yozuvchi-shoirilar va ularning asarlarini o'rganishda fanlarga integratsiyadan, jumladan, zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Virtual materiallar orqali ijodkor va asar qahramonlarning o'y-kechinmalari, yashagan davri haqida kengroq ma'lumot olish imkoniyatini beradi.

O'qitishning masofaviy shaklidan ilk bor AQShning bir qator kollejlari foydalanilgan. Keyinchalik Yevropa mamlakatlarining ta'lim muassasalarida ham ta'limning bu turidan foydalanila boshlandi. Germaniyaning Xagen shahrida 1976 yili Ochiq Universitet tashkil etilgan, unda sirtqi ta'lim olish va malaka oshirish imkoniyati mavjud bo'lgan hamda Universitet tomonidan diplom va ilmiy daraja berilgan. Tyubingen shahridagi Masofaviy ta'lim instituti radio va televideniye texnologiyalari orqali masofaviy o'qitish uchun ta'lim dasturlarini ishlab chiqqan.[5.45]

Xitoy Xalq Respublikasida masofaviy ta'limning qo'llanilishi XX asrning 50yillarida sirtqi o'qitishni amalga oshirishdan boshlangan. 1960 yilda Pekinda birinchi radioteleuniversitet tashkil qilindi. U radio, televideniye va nashr etiladigan materiallar orqali ochiq o'qitish tartibida amalga oshdi. 1986 yilda esa Xitoy o'qitish televideniyesi (CETU) ochildi. Ayni shu vaqtdan e'tiboran Xitoy uch turdagi: o'quv yurtlarida kunduzgi, radio va televideniye va sun'iy yo'ldosh orqali o'qitish tizimlariga ega bo'ldi. 2000 yildan boshlab, boshlan g'ich va o'rta maktab o'qituvchilarining malakasini oshirish bo'yicha kompyuter tarmog'i (www.chinatde.net) ishlay boshladi.[6.145]

O'zbekiston Respublikasida ilk bor Guliston davlat universitetida 2003 yildan boshlab masofaviy o'qitish tizimi tashkil etilgan. Universitetda 1999-2000 yillarda olib borilgan tajribalar natijasida masofadan turib real vaqt rejimida o'qitishni amalga oshirish uchun sifatli videotasvirlar olishga erishildi va 2001 yil 5 sentyabrda Toshkent shahri Interkontinental mehmonxonasida o'tkazilgan "XXI asr kompyuter texnikasi" xalqaro ko'rgazmasida universitetning 2 ta o'quv xonasida profesor-o'qituvchilar va xalqaro ko'rgazma qatnashchilari o'rtasida videokonferensiya o'tkazilgan.

Masofaviy ta'lim olishning afzalliklari va kamchiliklari:

Talaba o'qish bilan bir qatorda ish bilan ham shug'ullanishi mumkin. Aslida masofaviy o'qishni tanlaganlarning asosiy qismi bu o'z ishidan voz kechishni istamaydigan, ammo bilim olishni xohlaydiganlardir.

Moddiy texnik bazaga sarf qilinadigan mablag'ning tejallishi hisobiga masofaviy ta'lim shakli uchun to'lov shartnoma summasi ancha arzonroq bo'lishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan maqbul variantlarni qidirayotgan o'quvchilar uchun onlayn ta'lim eng to'g'ri yo'l;

Oliy o'quv yurtiga borish va qaytish vaqtida transport kutish uchun ketadigan vaqtni tejashingiz mumkin. Onlayn ta'limda istagan hududda buni amalga oshirish mumkin;

Agar talaba o'zini intiluvchan hisoblasa, masofaviy ta'limning eng katta foydasi shundaki, ayrim darslar guruh bo'lib o'tiladi. Guruhda ba'zi o'quvchilar tezroq, ayrimlari esa sekin tushunadilar. Bu jihatdan masofaviy ta'lim olish usuli samaraliroq;

Kamchiliklari:

Chalg'ish ehtimoli yuqori. Yuzma-yuz muloqot qilish uchun o'qituvchilar va kutilayotgan topshiriqlar haqida doimiy ravishda eslatuvchi kursdoshlar yo'q. Agar talaba masofaviy o'qitish kursini muvaffaqiyatli yakunlamog'chi bo'lsa, o'zini g'ayratli va diqqatli qilishi kerak;

Tarmoqdan ayrilish. Onlayn bilim olishning eng katta dushmani bu internet provayderlarining sekin ishlashi yoki aloqa uzilib qolishi. Bu vaziyatda talabaning ta'lim olishga bo'lgan intilishi so'nishi yoki asabiylashishiga olib keladi.

An'anaviy ta'lim atamasi fanga ilk bor XVII asrda kiritilgan. Ta'limning an'anaviy turi asoslarini bundan 4 asr avval Y.A.Komenskiy tarafidan ishlab chiqilgan. An'anaviy ta'lim turining quyidagi afzalliklari bor:

Qisqa vaqt ichida konsentrlangan shaklda talabalarni fan asoslari bilimlari va faoliyat usullari misollari bilan qurollantirish imkonini beradi.

Bilimlarni o'zlashtirishning mustahkamligini va amaliy ko'nikma va malakalarning tez shakllanishini ta'minlaydi.

Bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonini bevosita boshqarish bilimdagi bo'shliqlarning paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladi.

Talabalarining auditoriyadagi dars jarayonlarida ishtirok etishlari ularning ijtimoiy aloqaga va mulohazaga kirishish ko’nikmalarini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim olish va berish jarayonining an’anaviy tarzi bilan bir qatorda masofaviy shakliga ham kundan kun talab ortib bormoqda. Ta’limning bu turi bir qator moddiy manbaalarning tejallishi, ta’lim oluvchi va beruvchiga vaqt va makon nuqtai nazaridan qulayliklar berishi bilan bir qatorda, ta’lim maskanlariga kelib ilm olishga imkoniyati cheklangan talabalarining ham ijtimoiy hayotdan uzilib qolmasliklari va ularning erkin ta’lim olishlariga ko’mak beradi. Ushbu tadqiqotimiz masofaviy talimning rivoji uchun o’z hissa qo’shadi deb o’ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi PF-5712-son Farmoniga 1-ilova 1-bob. Umumiy qoidalar.
2. Adilova S.A. O’zbek tili mashg’ulotlarini kompyuter texnologiyalari vositasida tashkil etish (oliy ta’lim muassasalarining rusiyazon guruhlarida): Ped. fan. nom. ... diss. – T., 2004. – 160 b.
3. Nishonova S. Adabiyot darslarida tasviriy san’at materiallaridan foydalanishning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyati // „O’zbek tili va adabiyot o’qitish metodikasini takomillashtirish“ to’plamida. Toshkent: O’zPFITI, 1983
4. Qosimova M. Badiiy asar qahramonlari xarakterini portretlar tahlili vositasida yoritish // O’zbek maktablarida ona tili va adabiyot darslari samaradorligini oshirish: Ilmiy asarlar to’plamida. – T.: O’zPFITI, 1990.
5. Состояние и развитие ДО в мире. Аналитический доклад Института ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, -М.: ИЧП «Изд.Магистр», 1999.- 45 с.
6. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o’qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2009.
7. Asqarov A.D., Masofaviy o’qitish ta’lim shaklining rivojlanish bosqichlari va modellari // Zamonaviy ta’lim 2015, 10.
8. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: ped. fan. dok. dis. – Toshkent, TDPU, 2007.
9. Ibragimov A. Masofaviy o’qitish tizimini tashkil etish va o’quv kurslari mazmunini ishlab chiqishning o’ziga xos xususiyatlari // O’zMU xabarlar. – Toshkent, 2016.
10. Adilova S.A. O’zbek tili mashg’ulotlarini kompyuter texnologiyalari vositasida tashkil etish (oliy ta’lim muassasalarining rusiyazon guruhlarida): Ped. fan. nom. ... diss. – T., 2004.
11. Гуламов, Ж. (2023). Masofaviy ta’limning taraqqiyot tarixidan . Цифровизация современного образования: проблема и решение, 1(1), 150–154. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/digitalization-modern-education/article/view/24709>

ONA TILINI O’QITISH MUAMMOLARI (TURKIYADA ONA TILI TA’LIMINI O’QITISH MISOLIDA)

Madina Axmadjanova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Ona tili ta’limi kafedrası tayanch doktoranti
sadiya170420@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiyada ona tili ta’limi tarixi va uni o’qitishdagi muammolar hamda amalga oshirayotgan ishlar haqida ma’lumotlar berilgan. Globallashtirish jarayonida xorijda ona tilini o’qitishdagi qiyinchiliklar, til barqarorligi va uni shakllantirish metodlarini Turkiyada ona tili misolida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ona tili, ta’lim, Turkiya, turk tili, texnologiya, grammatika, so‘z, metodika.

Annotation: In this article, information is given about the problems of mother tongue education in Turkey and the work being done. In the process of globalization, the difficulties in teaching the mother tongue abroad, the stability of the language and the methods of its formation are analyzed on the example of the mother tongue in Turkey.

Key words: mother tongue, education, Turkey, Turkish language, technology, grammar, vocabulary, methodology.

Texnologik taraqqiyot va o'zgarishlar madaniy o'zgarishlardan oldinda borayotgan XXI asrda chet tilini bilish va o'rganishning ahamiyati shubhasiz ortib bormoqda. O'zbekistondagi tilga bo'lgan e'tibordek, Turkiyada ham boshqa davlatlarga qaraganda zamonaviy texnologiyalar va ilm-fanini o'rganilishi, tushunilishi, ishlab chiqarishi kerak bo'lgan hamda jiddiyoq hal qilinishi kerak bo'lgan masalalardan. Hozirgi kunda chet tili yetarli bo'lmay qolgan bir paytda biz intellektual professionallashuv sari intilayotganimiz, kompyuter va chet tillarini bilish zamon bilan hamnafas bo'lishning ajralmas sharti ekanligi ko'rinib bormoqda. Lekin insonlar o'z ona tilini o'rganishdan ko'ra chet tilini o'rganishni o'z oldga maqsad qilib qo'ymoqda. Bu globallashuv davrida ona tilini o'rganilishi va rivojlanishi xavf ostida qolayotganini bildiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til jamiyat ko'zgusi bo'lib, u qo'llanilayotgan jamiyatning darajasini, taraqqiyotini, mentalitetini ko'rsatadi. Gumboldt fikricha, til millatning madaniy darajasini ko'rsatadigan eng yaxshi vositadir. O'z tiliga suyanib, o'z tilida taraqqiyotga erishgan xalqgina haqiqiy madaniyat yaratuvchisi bo'la oladi. Til insoniyatning mavjudligi bilan belgilanadi. Inson tilda yashayotgan zamon tuyg'usiga bog'liq bo'lsa-da, olis o'tmishni ham aniq va jonli eshitadi, his qiladi. Til bu ikki tuyg'uni o'zida mujassamlashtirgan narsadir [Akarsu 1984: 7-21]. Millatni millat qiladigan, o'sha xalqning shaxslarini bir-biriga bog'lovchi asosiy unsurlardan biri bo'lgan ona tili o'zi qo'llanilayotgan jamiyatdagi shaxslarga umumiy "tushunish va tushuntirish usuli"ni beradigan tafakkur tizimi sifatida namoyon bo'ladi hamda koinot va olamni inson ongida shakllantiradi [Göğüş, 2003: 5]. Madaniyat o'zlashtiriladigan ta'lim jarayonida eng muhim va ehtimol yagona vosita bu til - ona tilidir. Shunchaki muloqot vositasi sifatida ta'riflab bo'lmaydigan ona tili ta'limining asosiy maqsadi shaxs yashayotgan oila va jamiyat tilini tushunish va rivojlantirishdan iborat. Rivojlanish bosqichlarini quyidagicha sanab o'tish mumkin: [Kilimci, 2005: 105]

1. O'qish va yozishni o'rgatish;
2. Aqlni o'qigan va tinglagan narsani to'g'ri tushuna oladigan darajaga yetkazish;
3. O'z fikrini to'g'ri, og'zaki va yozma shaklda ifodalash ko'nikmasiga ega bo'lish;
4. Til qoidalarini o'rgatish;
5. Adabiy asarlarni o'qishga, ulardan zavqlanishga, shu asarlar orqali odamlarni, ularning muammolarini, tabiatni bilish va sevishga ko'nikish.

Tildan yaxshi foydalanish, uning nozik tomonlarini bilish va fikrni to'g'ri ifodalash, fuqarolik hamda maktab hayotida ham maktabda, ham hayotda muvaffaqiyat keltiradi. Biroq, "2006-yilgi ÖSYM (Turkiya bilimlarni baholash markazi - M.A.) Boshlang'ich bosqich imtihonlarida mingga yaqin talabaning nol ball olgani" [Kavcar, 2007: 152] Turkiyada ona tili ta'limi darajasining yaqqol ko'rsatkichidir. O'z ona tilini yaxshi o'rganmagan odamdan chet tilini o'rganishini kutish orzu-havasdan boshqa narsa emas. Ona tilida yo'l qo'yilgan xatolar - his-tuyg'ularni yozma va og'zaki tilda ifoda eta olmaslik, insho yozishdagi imloviy xatolar ona tili va millat kelajagiga jiddiy xavf bo'ladi. Til chegarasi dunyo chegarasidan oshib ketgan zamonamizda ona tilini o'rgangan yoki o'rgana olmagan shaxs ham yetarli darajada kamol topmoqda. O'z ona tilini bilmaydigan kishilarning milliy ilm-fan va san'atida "ishlab chiqaruvchi" bo'lishi mumkin emas. Buning eng yorqin misoli turk xalqining uzoq yillardan beri jahon ilm-faniga sezilarli hissa qo'shmaganligidir.

MUHOKAMALAR

Turkiyada ona tilini o'rgatish juda qadimgi davrlarga borib taqalmagan. Usmonli ta'lim muassasalarida "ona tili" degan tushuncha yo'q edi. Ona tilini o'rganishga ehtiyoj Sulton Salim davrida ochil-

gan ta’lim muassasalarida paydo bo’ladi va bu sohani o’rganish boshlandi. Biroq, ilmiy tadqiqotlar; “Umumta’lim maktablari va litseylar uchun turkiy kitoblar tayyorlash, bu kitoblarda tanlangan matnlarda insonparvarlik va foydali mezonlardan foydalanish” [Özdemir, 1973: 24] Turkiya Respublika bo’lgach, boshlandi. Biroq, unga qadar ona tilini o’qitish uchun zarur bo’lgan ona tili o’qituvchilari-ning faoliyati, ularga haq to’lash va malakasini oshirishga zaruriy ahamiyat berilmagan. Ta’lim siyosati-da doimiy o’zgarishli siyosatlar bo’lganligi asosiy sabablaridan edi.

Ona tilini o’rgatish ham boshqa kurslar kabi maqsad, mazmun, usul va baholash bosqichlaridan iborat. Har bir bosqich samarali uslub va tadqiqotni talab qiladi. Turkiya turli xil elat va millatlarni o’z ichiga olgan davlatdir. Belgilangan maqsadlar va o’qitish mazmuni mamlakatning har bir mintaqasiga mos keladigan mezonlarga ega bo’lishi kerak edi. Ona tilini o’qitishning maqsadlari va bu maqsadlarga erishadigan o’qish, tinglash, gapirish va yozish kabi o’qitish faoliyati ona tilining kommunikativ funksiyasiga ko’ra belgilanganidek, ushbu kursni o’qitishda e’tiborga olinadigan asosiy tamoyillar aniqlangan. Turk tilshunosi Özdemir bu tamoyillarni quyidagicha umumlashtirgan: [Özdemir, 1973: 27]

- Bolaning lingvistik olami ona tilini o’rgatishning boshlang’ich nuqtasi bo’ladi. Bolaning lingvistik olami uning muhiti, qiziqishlari va ehtiyojlari bilan chegaralanadi. Bu chegara ta’limning turli bosqichlarida bosqichma-bosqich ishlab chiqiladi;

- Ona tilidagi faoliyat muayyan munosabatlar tarmog’i doirasida bir butunlikni tashkil qiladi: gapirish tinglashni, tinglash tushunishni, tushunish esa so’z yoki yozishga aylanishni talab qiladi. Faoliyatlar o’rtasidagi aloqalar tarmog’i darslarning oqimi va o’zgaruvchanligini yaratishi kerak;

- Ona tili darsi nafaqat bilim darsi, balki malaka va an’analar saboqidir. An’analarni shakllantirish va ko’nikmalarga ega bo’lish qilish va qo’llashni talab qiladi;

- Ona tili kursi odat va malakalar kursi hamda inson shaxsini shakllantirish va rivojlantirish kursidir. Bu kursda o’rganiladigan matnlar, ular ustida olib boriladigan izlanishlar, shaxs shakllanishida muhim o’rin tutgan milliy ong va ishtiyoqni qozonish, hodisalarni sabab-oqibat munosabatlarini tadqiq orqali hukm qilish qobiliyatini rivojlantirish;

- chiroyli matnlar orqali tilni qadrlashni o’rnatish, yozish va o’qish faoliyati orqali tasavvurni oziqlantirish, chiroyli va ta’sirli tushuntirishga qaratilgan bo’lishi kerak.

- Ona tili darsi ham maqsad, ham vosita darsidir. Shu nuqtai nazardan, har bir dars ma’lum darajada ona tili darsi; har bir o’qituvchi esa ona tili o’qituvchisi hisoblanadi. Ona tilini o’qitishda saqlanib qolgan va odatga aylantirilishi orzu qilingan xatti-harakatlar boshqa barcha darslarni qamrab oladi.

Ushbu tamoyillar aniqlangan bo’lsa-da, maktablardagi amaliyotlar bu tamoyillardan farqli bo’lib chiqadi. Turk tili va adabiyot fanidan boshqa darslarda xatolar hisobga olinmaydi. Bu kurslarda ona tili ta’limida eng ko’p shikoyat qilinadigan “yozuv” fani faqat “kompozitsiya”(matn) kurslariga qoldiriladi. Bundan tashqari, so’nggi o’n yil ichida “sinovchi bolalar”ni tarbiyalash kompaniyasi boshlandi va barcha kurslarda o’lchash test texnikasi yordamida amalga oshirilmoqda.

NATIJALAR

Maqsad va mazmundagi kamchiliklardan tashqari, ona tili metodikasi bo’yicha ilmiy tadqiqotlar yetarli emasdi. Ona tilini o’rgatishning eng yaxshi usuli haqida gapirishga hojati yo’q edi, lekin qo’llaniladigan usullar yo’q o’qituvchilarning o’ziga xos individual usullari bo’lib, ularni sinab ko’rish va xato qilish yo’li bilan yoki xorijiy mamlakatlarda qo’llaniladigan til o’rgatish usullarini ba’zan uchratish mumkin edi xalos. Ammo shuni unutmaslik kerakki, har bir tilning o’ziga xos tovush qolipi va tuzilishi bo’lganidek, har bir shaxsning ham o’rganish uslubi mavjud. Agar bu shaxslar bir xil madaniyatga ega bo’lganligi sababli, amalga oshirilishi mumkin bo’lgan shaxslar umumlashtirilsa, turklar til o’rganish uchun foydalanishi mumkin bo’lgan o’ziga xos o’rganish uslublari tekshirilishi kerak edi. Bu jarayon 2010-yillardan keyin boshlandi.

Bolaning ona tilini qachon va qaysi bosqichlarda o’rganishi haqidagi tadqiqotlarni o’rgangan tadqiqotchi Ergench fikriga ko’ra, ona tilini o’rganishni boshlagan bola 4 yoshida talaffuz tartibini, imlo va talaffuzni 8 yoshida, 12 yoshga to’lgan gap tuzish tartibi o’rganadi. U butun hayoti davomida yangi birliklar yoki qoidalarni o’rganishni talab qilmasdan, uni barcha qobiliyatlari bilan tushunadi.[Kilimci, 2010: 206] Olim Buyukkurd ma’lumotlariga ko’ra, bolaning ona tilining rivojlanishiga nazar tashlasak,

5-7 yoshli bolalar nima qilayotganini va eshitganini aytishi, faoliyatdan foydalanishi, jonli tasavvuri, mantiqiy fikrlash; 8-10 yoshli bolalar o'z ona tilining sintaksisi qoidalarini bilishlari, abstraksiyalarni tushunishlari, umumlashtirish va tizimlashtirish xususiyatlariga ega ekanligi ko'rinadi. [Büyükkurt, 2003: 31]

XULOSA

Tadqiqotdan ma'lum bo'lishicha, bola 12 yoshga qadar asosiy ma'noda ona tilini o'rganish bosqichida bo'ladi, ya'ni o'z ona tilidan xabardor bo'lib qoladi. Turkiyada chet tilini o'qitishni bolalar bog'chalarida qisqartirilishi ko'zda tutilgan. Rasmiy ravishda boshlang'ich ta'lim 4-sinf gacha etib belgilangan. O'z ona tilini to'liq o'rganmagan bolaning ikkinchi tilni o'rganishga o'tishi, so'ngra uni amalda qo'llashi qanchalik asosli ekanligini tadqiqot orqali aniqlash zarur. Turkiyada bu borada yetarlicha tadqiqotlar olib borilmoqda ammo yetarli emas. Turk ta'lim dasturlari va amaliyotlari ushbu tadqiqotlar asosida belgilangan ishlar amalga oshirilmoqda. Bunga Oliy o'quv yurtlari va Xalq ta'limi vazirligi o'rtasidagi aloqalarni faollashtirish orqali erishilmoqda. Vaholanki, ona tilini maqsadli darajada o'rgangan odamga chet tilini o'rganish osonroq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda O'zbekistonda ham ona tili fanini o'rgatish uzoq bosqichlarni bosib kelmoqda, lekin u bilan bog'liq muammolar yetarli. Turkiya Respublikasi 1923-yildan beri faoliyat ko'rsatib kelayotgani bilan ona tili bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish uchun yuz yilga yaqin vaqt sarflandi. Lekin haligacha muammolar tugagani yo'q. O'zbekiston va Turkiya tadqiqotchilar oldida, ona tilini sodda va o'ziga xos metodlar bilan o'quvchilarga o'rgatishdek murakkab yangi vazifalar turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akarsu Bedia. Dil-Kültür Bağlantısı, Remzi Kitabevi. İstanbul 1984.
2. Göğüş Beşir. Türkçe Öğretimine Genel Bir Bakış. Türkçe Öğretimi ve Sorunları, TED Yay. 11, Ankara 1993.
3. Kilimci Ayşe. a.g.e. "Anadili – Doğan Aksan" 2007.
4. Kavcar Cahit. Edebiyat ve Eğitim, A.Ü. EBF Yay. 171, 2. basım. Ankara 2007.
5. Özdemir Emin. "Anadili Öğretimi" Türk Dili, S. 379-380, Temmuz-Ağustos 1983.
6. Özdemir Emin. Ko'rsatilgan asar. b. 27.
7. Kilimci Ayşe. a.g.e. "Yabancı Dil Öğretimi ve Olumsuz Aktarım – İ. Ergenç", 2010.
8. Büyükkurt Güzin. "Anadili Öğretiminde Çağdaş Eğilimler" Türkçe Öğretimi ve Sorunları, TED Yay. 11, Ankara 2003.

TIL O'QITISHDA LUG'AT BOYLIGINI DARAJALASH TAMOYILLARI

Malika Axmadjanova

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO'TAU Ona tili ta'limi kafedrası tayanch doktranti

sadiya170420@gmail.com

Annotatsiya: Mamlakatimizda ta'lim o'zga tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish XX asrning 30-yillaridan boshlab joriy etila boshlangan. Dastlabki yillarda bu masalaning amaliy tatbiqi uchun nazariy asoslar mavjud bo'lmagani bois, til o'qitishdagi an'anaviy tamoyil – to'g'ridan to'g'ri grammatikani o'qitish asosida olib borildi. Natijada esa flektiv til vakili bo'lgan rusiy zabonlar tomonidan agglutinatativ til – o'zbek tilini o'zlashtirishda katta qiyinchiliklarga duch kelingan. Ushbu maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish bo'yicha tadqiqotchilarning asosli fikrlari yuzasidan tahliliy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: til, o'zbek tili, chet tili, metodlar, lug'at, so'z, retseptiv bilim.

Annotation: In our country, the teaching of Uzbek as a foreign language in schools where education is conducted in foreign languages has been introduced since the 30s of the 20th century. Since there were no theoretical foundations for the practical implementation of this issue in the early years, it was conducted on the basis of the traditional principle of language teaching – direct grammar teaching.

As a result, Russian speakers, who are representatives of the inflectional language, faced great difficulties in mastering the agglutinative language – Uzbek. This article provides analytical information on the reasonable opinions of researchers on teaching the Uzbek language as a foreign language.

Key words: language, Uzbek language, foreign language, methods, vocabulary, receptive knowledge.

Lug‘at boyligi til o‘zlashtirishdagi eng muhim element hisoblanadi va umumiy til malakasini baholashda ham asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi [Schmitt, 2000]. Chet tilini o‘rganuvchilarda lug‘at boyligi nutqning har qanday turini tushunish jarayonidagi ma’no yaratish markazi sifatida qaraladi [Halliday, 1976]. Shuningdek, XIX asrning oxirlaridan boshlab tilni ona tili sifatida o‘qitishda ham, chet tili sifatida o‘qitishda ham lug‘at boyligini masalasi umumiy til malakasining aniq tarkibiy qismi deya baholanib, amaliy tilshunoslar tomonidan ko‘proq e’tibor berib kelinmoqda. Yillar davomida tilni o‘qitishda yetarli lug‘at boyligini shakllantirish uchun qancha so‘z va qanday so‘zlarni berish kerak, degan savolga turli tadqiqotlar orqali javob qidirib kelinmoqda. Aslida biror chet tilini mustaqil holda o‘rganganda har bir o‘rganuvchi o‘z ehtiyojidan va darajasidan kelib chiqqan holda so‘zlarni o‘zlashtiradi [Webb, 2012]. Ta’lim muassasalarida esa biror tilni chet tili sifatida o‘qitishda lug‘at boyligini belgilash dars maqsadi va dars soatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Ammo shunda ham tilni o‘rganuvchilarga qaysi daraja uchun qaysi so‘zlarni berish va beriladigan lug‘at boyligi tarkibini belgilash kimlar tomonidan amalga oshirilishi masalasi ham amaliy tilshunoslikdagi bahsli mavzulardan biri bo‘lib kelmoqda.

So‘zni tushuna olish retseptiv bilim deb nomlanadi va bu odatda tinglash va o‘qish ko‘nikmasi bilan bog‘liq. Agar gaplashayotganda yoki yozayotganda o‘zimiz xohlagan so‘zni ishlab chiqara olsak, u holda bunday samarali bilim ko‘rinishi produktiv bilim deyiladi. (passiv / faol) hisoblanadi [Schmitt, 2000].

Har qanday so‘z avvalo passiv holda o‘zlashtiriladi, keyinchalik so‘zning nutqda qo‘llanilish jarayonida uning aktiv holga kelganini aniqlash mumkin.

Chet tilidagi lug‘at boyligini belgilash masalasiga ilk bor g‘arb tilshunos olimlari Edvard Torndayk va Ernest Horn tomonidan o‘tgan asrning 30-yillarida e’tibor qaratilgan bo‘lib, ular so‘zlarni tanlashda 2 ta tamoyilga – so‘zlarning chastotasi hamda milliy korpusdagi foiz miqdoriga asoslanganlar [Mariusz, 2021].

Xususan, Torndayk 1921-yilda “O‘qituvchi lug‘at kitobi” ni nashr ettiradi. Unga ingliz tilini boshlang‘ich o‘rganuvchilar uchun 10.000 ta yuqori chastotali so‘zlar alifbo tartibida kiritilgan bo‘lib, bu kitob o‘qituvchilarga so‘zlarning ahamiyatini baholashda va so‘zlarning darajasidan kelib chiqqan holda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mos matn tanlashda yordam berishga mo‘ljallangan edi. 10 yillik amaliy jarayonlardan so‘ng 1931-yilga kelib u so‘zlar miqdorini 2 baravarga oshiradi va 20.000ga yetkazadi. 1944-yilga kelib esa bu kitob 30.000 ta faol so‘zlarni o‘z ichiga olgan mukammal lug‘at holiga keldi hamda 1970-yillargacha boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining chet tili lug‘at boyligini shakllantirishda asosiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan.

Ernest Horn ham Torndayk foydalangan tamoyillarga asoslanib, maktab o‘quvchilari bilishi kerak bo‘lgan gazeta va jurnallar matnlarida eng ko‘p uchraydigan 10.000 ta so‘zlar bazasini shakllantirgan. Torndayk bazasidan farqli ravishda. Hornda 3 ta harfgacha bo‘lgan va milliy korpusning eng faol 100 ta so‘zi maqsadli ravishda kiritilmagan. Uning fikricha, bu so‘zlarni bilish bolaning umumiy lug‘at boyligini belgilashda ahamiyatga ega bo‘lmaydi [Mariusz, 2021].

Laurens Favket va Etsu Makilar esa yuqoridagi olimlar tuzgan ro‘yxatni birlashtirib, undagi so‘zlarni nutq uchun I darajali zaruriylik, muhimlik va foydalilik tamoyillariga asosan qayta guruhlariga bo‘lib chiqishadi. Ularning ro‘yxati boshlang‘ich o‘rganuvchilar uchun chet tilidagi minimal lug‘at boyligini belgilashda asos bo‘lishini nazarda tutgan.

Jek Richards esa 1972-1974-yillarda olib borgan tadqiqotlarida yuqoridagi nazariyalardan farqli ravishda, bolaning lug‘at boyligini belgilashda eng muhim tamoyil sifatida so‘zning chastotasini emas, balki uning bolaning til materiallarini qabul qilishi va ishlab chiqarishdagi foydalilik darajasini ko‘rsatadi [Jack, 2001]. Chunki berilgan materiallarning 80% ini tashkil qiluvchi yuqori chastotali so‘zlarni bilish, matnning umumiy mazmunini to‘g‘ri tushunishni anglatmasligi Richardning tadqiqotlarida o‘z isbotini topadi. Shuningdek, u quyidagi 2 ta gap orasidagi farq orqali o‘z fikrini izohlaydi:

He came in and put a thing on the bed.

(U ichkariga kirib kravatga bir narsa qo'ydi)

Mr. Smith **shuffled into** the bedroom and **placed** a jacket on the **bunk**.

(Janob Smit yotoqxonaga sekin kirdi va pidjagini yotoq ustiga tashladi)

1-gapda ko'p uchraydigan umumiy so'zlar orqali ma'no ifodalangan bo'lsa, 2-gapda kamroq qo'llaniladigan, ya'ni past chastotali deb baho berilgan so'zlar orqali ifodalangan. Ammo 2-gapdan ko'proq va aniqroq ma'lumot olish mumkin [Jack, 2001]. Demak, har qanday matnni to'liq tushunish uchun va turli vaziyatlarda aniq dalillarga asoslangan nutq materialini hosil qilish uchun yuqori chastotali so'zlar 1000 taligi yoki 10.000 taligi asosiy o'rinni tutmaydi. Richardning fikricha, bunday so'zlar bazasining tarkibi o'quvchilarning amaliy nutq jarayonidagi ehtiyojlaridan kelib chiqib muntazam ravishda o'zgarib borishi mumkin. Richardning izlanishlari, lug'at boyligini belgilashdagi yangi yondashuv – subyektiv yondashuvning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Obyektiv yondashuvga ko'ra, so'zlar darslik va lug'at tuzuvchilari tomonidan korpusga tayangan holda tanlangan [Dr Ibrahim, 2015]. Subyektiv yondashuvga ko'ra esa amaliy tadqiqot va tajribalar jarayonida o'quvchilar tomonidan eng ko'p murojaat qilinadigan so'zlar tanlanadi. Bu yondashuv eng ko'zga ko'ringan tarafdorlari ingliz olimlari bo'lgan Gerold Palmer hamda Maykl Vest bo'lib, Palmer ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishda so'zlarni leksikografik taqdim etish, ya'ni qaysi so'zlarni berish va qanday tartibda berish masalasini birinchilardan bo'lib ko'targan tilshunos hisoblanadi [Cameron, 2002]. U so'zlarning emas, so'z birikmalarining ham chastotasini aniqlab chiqadi va tilda eng ko'p foydalaniladigan (most frequently used word families) so'z birikmalari bazasini yaratadi. Uning Hornbe bilan hamkorlikda yaratgan ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar uchun "Dastlabki bosqichda o'rganish lozim bo'lgan so'zlar" ning 1000 taligi EFL hamda ESL da uzoq yillar davomida eng ishonchli ro'yxat sifatida samarali foydalanib kelingan [Annisa, 2013]. Uning ishonchliligi shundaki, Palmer va Hornbe so'zlar ro'yxatini tuzishda qo'shimcha ravishda qayta ifodalashga asoslangan yondashuvdan foydalanishgan, ya'ni avval korpusdan tanlab olingan ma'lum bir matnlarni mualliflari tomonidan qaytadan yozdirishgan. Bunda mualliflar matnning umumiy mazmunga ta'sir qilmagan holda avvalgi so'zlar o'rniga boshqa muqobilidan foydalanib uni qayta shakllantirishgan [Jack, 2001]. Natijada aynan bir xil mazmundagi matnning ikki xil ifodasi hosil bo'lgan. Ro'yxat esa mana shu ikkala matndagi o'zaro muqobil so'zlar va so'z birikmalari orqali shakllantirilgan. Shu sababli ham, ular tuzgan ro'yxatdagi so'zlar tarkibi nisbatan kengroq foydalanish darajasiga ega bo'lgan va shu paytgacha yaratilgan eng ko'p qo'llaniladigan so'zlar ro'yxatidan farq qilgan.

2017-yilda Laufer va Aviad Levidskiy, eshitib tushunishdagi tadqiqi 2018-yilda Noreilla, Kes-temont, Geylen, Desmet va Peters, yozma nutqdagi tadqiqi 2011-yilda Skunen, Van Geldere, Stoel, Hulsteyshn va De Glopper, og'zaki nutqdagi tadqiqi esa 2013-yilda Koizumi va Innami kabi g'arb tilshunoslari tomonidan o'rganilgan [James, 2009]. Bu kabi o'tkazilgan tadqiqotlarga qaramasdan, chet tili o'rganuvchilari uchun lug'at boyligini darajalash masalasi to'liq tadqiq etilmagan bo'lib, bahsli o'rinlari hanuz mavjud [Webb, 2012].

Demak, tilni chet tili sifatida o'qitishda lug'at boyligini belgilash masalasi nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki dunyo amaliy tilshunosligida ham dolzarb mavzu bo'lib qolmoqda. O'zbekistonda o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish masalasi so'nggi 10 yillarda nisbatan kengroq o'rganila boshlandi. Xususan, o'zbek tilshunoslari orasidan bu sohada qilingan sanoqli ilmiy ishlardan biri Rustam Yo'ldoshevning "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" (ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda) hamda "O'zbek tili darslarida o'quvchilarning og'zaki nutqini ularni ko'p gapirtish orqali o'stirish" nomli monografiyalari. Ushbu tadqiqotlarda muallif g'arb amaliy tilshunosligida N.N.Jilko tomonidan ishlab chiqilgan o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirish uchun so'z taqdim qilish mezonlarini tahlil qiladi hamda o'zbek tili uchun amal qilinishi muvofiq bo'lgan lug'at minimumini tuzish haqida o'z mezonlarini ham taklif qiladi [Йўлдашев, 2012].

Demak, so'z o'zlashtirilishida so'z ma'nosini aniq va to'g'ri anglash undan nutq jarayonida samarali foydalanish darajasini oshiradi. Shu sababli ham tilshunoslar so'z tanlashda asosiy tamoyil sifatida so'zlarning semantik jihatlariga asoslangan tamoyillarga tayanishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Schmitt, Norbert. Vocabulary in language teaching. © Cambridge University Press, 2000

2. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). Cohesion in English. English Language Series, London: Longman.
3. Webb, S.A. and Chang, A.C.S. (2012) ‘Second Language Vocabulary Growth’. *RELC Journal*
4. Schmitt, Norbert. Vocabulary in language teaching. © Cambridge University Press, 2000
5. Mariusz Piotr. Defining with Simple Vocabulary in English Dictionaries. Kamiński University of Applied Sciences in Nysa. 2021
6. Jack C. Richards Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge University Press 2001
7. Dr. Ibrahim Mohamed Alfaki. 1 VOCABULARY INPUT IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING: ASSESSING THE VOCABULARY International Journal of English Language and Linguistics Research Vol.3, No.1, pp.1-14, January 2015.
8. Cameron, L. (2002) Measuring vocabulary size in English an additional language. *Language Teaching Research*.
9. Annisa, A., (2013) Techniques in presenting vocabulary to young EFL learners. Journal of English and Education.
10. Jack C. Richards Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge University Press 2001.
11. James Milton Measuring Second Language Vocabulary Acquisition. Multilingual Matters. 2009.
12. Webb, S.A. and Chang, A.C.S. (2012) ‘Second Language Vocabulary Growth’. *RELC Journal*
13. P.A. Ёлдашев “Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гаптириш орқали ўстириш методикаси” Монография. «Фан ва технология» нашриёти, 2012.

XORIJIY TILINI O‘QITISHDA MEDIATA’LIM VOSITALARIDAN F OYDALANISH HOLATI

Laylo Xursanova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tayanch doktoranti
davletnazarova.laylo96@gmail.com

Annotatsiya: Multimedia vositalaridan o‘qitish jarayonida foydalanish o‘qitishning sifati va samarasini oshirib o‘rgatishning eng qulay usullaridan biri hisoblanadi. Multimedia vositalari bilan olib borilgan saboq o‘quvchining darsga bo‘lgan qiziqishini va bilim olish saviyasini oshiradi. Mazkur maqolada xorijiy tilini o‘qitishda mediata’lim vositalaridan foydalanish holati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: mediata’lim, multimedia, darslik, kompetensiya, metod, video.

Abstract: The use of multimedia tools in the teaching process is one of the most convenient ways to increase the quality and effectiveness of teaching. A lesson conducted with multimedia tools increases the student’s interest in the lesson and the level of learning.

Keywords: media education, multimedia, textbook, competence, method, video.

Ta’lim jarayonida multimedia vositalari yordamida darslarning samara- dorligini oshirish mumkin. Hozirgi amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, multimedia vositalari yordamida tinglovchilarni o‘qitish ikki barobar samarali bo‘lmoqda. Ma’lumki, eshitgan materialning to‘rt dan bir qismi xotirada qoladigan bo‘lsa, tinglovchilarga berilayotgan materiallarni video orqali amalga oshirsak, axborotni xotirada saqlanib qolishi va tasavvur qilish imkoniyati 35-70 foizgacha oshadi. Shuningdek, mazkur o‘quv dasturlar audio, video va grafika ko‘rinishida mujassamlashtirilgan holatda tinglovchilarga berilsa, materiallarni xotirada saqlab qolish 70-95 foizga oshishi kuzatilmoqda [Sharma, 2007].

Multimedia vositalari ingliz tilini o‘qitishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ingliz tili ta’limi jarayonida multimedia vositalarini qo‘llash bo‘yicha keng qamrovli ishlar olib borilmoqda hamda uning huquqiy va me’yoriy asoslari yaratilgan. Respublikamiz Oliy ta’lim vazirligi tomoni-

dan barcha viloyatlardagi OTM larda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari va multimedia vositalaridan foydalanish keng joriy etilmoqda.

Ta'lim jarayoniga multimedia vositalarini olib kirish zarurati 70-80 yillardan boshlab (o'quvchilarning mashg'ulotlarga qiziqishi susayib ketgach) dars jarayoniga o'zgartirish va yangiliklar kiritishdan boshlandi. Bugungi kunda ingliz tili darslarida multimedia vositalarini qo'llash darslarni noan'anaviy usulda tashkil etish takomillashib bormoqda.

Dastlab qaysi turdagi multimedia vositalaridan eng ko'p foydalanilayotganligini kuzatdik va aksariyat o'qituvchilar kompyuter va proyektorlardan foydalanishdi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalaridan foydalanganda o'qituvchi ko'plab afzalliklarga erishishi mumkin.

Bugungi kunda ingliz tilini o'qitishda an'anaviy metodlarning mavqei tushib bormoqda va ularning samarasi ham kamaymoqda. Endilikda multimedia vositalari, ya'ni audio, video va animatsion tasvirlar yordamida talabalarni ingliz tilini tezroq va samaraliroq o'rganishga ruhlantirish mumkin. Bundan tashqari u sinfxonalarda ingliz tili muhitini yaratib, talabalarni jonli muloqotga kirishishga undaydi.

Multimedia vositalaridan foydalanish o'rganilayotgan tilning madaniyati va hayot tarzi haqidagi tasavvurlarni talabalar ongida darsliklardan ko'ra ko'proq uyg'ota oladi va batafsil ma'lumot bilan ta'minlay oladi. Bunda talabalar nafaqat o'zlarining tinglab tushunish qobiliyatlari ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar, balki ular ingliz madaniyati haqidagi bilimlarini oshirishadi. Madaniyat va urf-odatlar haqida yetarlicha bilimga ega bo'lgach, talabalarda ushbu o'rgangan materiallaridan foydalanishga ishtiyoq paydo bo'ladi va natijada talabalar dars mobaynida yanada faolroq qatnashishga va olgan bilimlarini o'rtoqlashishga harakat qiladi [Khursanov, 2023]. O'z navbatida bu jarayon talabalarning til qobiliyatlarini mukammallashuviga turtki bo'ladi.

Multimedia vositalaridan foydalanish ingliz tili darslaridagi vaqt taqsimot samarasini ko'targan holdan dars mohiyatini tubdan o'zgartiradi. U uzoq yillardan beri qo'llanilib kelayotgan an'anaviy uslub, ya'ni o'qituvchi shaxsini darsda dominantlik qilishini oldini olgan holda darsda til amaliyotini markazlashuviga olib keladi. Qo'shimcha qilib aytganda an'anaviy uslubda faqatgina o'qituvchi ingliz tili haqidagi ko'nikmalarini ochib bergan va, afsuski, bu holat ko'pincha talabalarning juda ham chegaralangan ma'lumot olishlarini keltirib chiqargan [Зимняя, 2003]. Ammo multimedia vositalaridan foydalanish hozirgi kunda talabalarga til haqida muxtasar bilim va ko'nikmalarni ulashib talabalarni tilga bo'lgan qarashlarini kengaytirmoqda. Hozirga qadar ko'p sonli talabalar sinflari bilan ishlash qiyin hisoblanib, bu holatda ko'pchilik talabalar darsda qatnasha olmasdilar, chunki ularga til amaliyotini bajarishga vaqt yetmasdi. Endilikda yuqoridagi kabi muammolar multimedia, video va ovoz laboratoriyalaridan samarali foydalanish orqali bartaraf etilmoqda.

Ingliz tilini o'qitishda multimedia texnologiyalari talabalarni dars vaqtida faol qatnashishlariga sabab bo'ladi, shuningdek u talabalar va talaba o'qituvchi o'rtasidagi ma'lumot almashinishini yuzaga keltirish uchun zamin yaratadi. Uning yana bir asosiy yutuqlaridan biri bu dars davomida talabalarni darsga kirishib ketgan holda o'zlarining gapirish va tinglab tushunish malakalarini oshirishdagi hissasi hisoblanadi, o'qituvchi bu jarayonda faqatgina nazoratchi vazifasini bajaradi [Давлетназарова, 2021].

Darsning talabalarga qanchalik foyda keltirayotgan yoki keltirmayotganligi bu faqatgina dars paytida qo'llanilayotgan zamonaviy multimedia vositalarigagina bog'liq emas. Shubhasiz, darsning salmog'i ushbu multimedia yoki innovatsion texnologiyalardan qay dajada foydalanilayotganligidadir, chunki agar to'g'ri foydalanilmasa, eng zamonaviy va eng yuqori darajadagi texnologiya ham o'qitishning mazmunini yaxshilab bera olmaydi [Raupova, 2019]. Multimedia vositalari o'zining tasviriyligi, talabalarga maxsus effektlarni yetkaza olishi bilan ajralib turadi. Ingliz tilini o'qitish mobaynida o'qituvchilar rasmlarni, tasvirlarni va ingliz tilida mahalliy so'zlovchilarning nutqlarini namoyish etishi, shu orqali mavzuga doir ma'lumotlarni qulay uslubda talabalarga ulashishi mumkin. Bundan so'ng talabalar ham o'z o'rnida tasavvurlariga suyangan holda har xil turdagi nutq mashqlarini ko'rsatishlariga imkoniyat yaratadi. Xulosa qilib aytsak, multimedia vositalaridan shu yo'sinda foydalanish mavzuni talabalar uchun nafaqat tushunarli bo'lishinigina ta'minlab qolmay, balki ularning fanga bo'lgan qiziqishlarini ham yangi bosqichga ko'tarib, o'z o'rnida o'qituvchi shaxsini ham multimediadan foydalanish metodikasini o'shiradi.

Ingliz tilini o'qitishni multimedia vositalari yordamida muntazam ravishda davom ettirish mumkin. Ya'ni ingliz tili o'qituvchilari mazkur vositalardan sinfdan tashqarida ham foydalanib o'z talabalari bilan

doimiy aloqada bo’la oladilar. Bu ingliz tilini o’qitishda doimiy multimediali til muhitini yaratadi. Kuza-tishlarimizdan shuni aniqladikki, ba’zan talabalar o’z ustozlari bilan ingliz tilini o’rganishdagi u yoki bu muammosi yuzasidan multimedia vositalari, xususan, internet orqali bog’lana oladilar va darsdan tashqari-da ham til o’rganish jarayonini davom ettirishlari mumkin bo’ladi. Shuningdek, talabalarda uyga berilgan vazifalarni ham internet orqali topshirishlari va kerakli tavsiyalarni olish imkoniyatlari ham mavjud.

Kuzatishlar davomida ingliz tili nutq kompetensiyalarini o’qitishda multimedia vositalaridan foydala-nishning afzalliklari ko’p ekanligiga ishonch hosil qildik. Lekin yana shuni ham aytish kerakki, multimedia vositalari orqali til kompetensiyalarini o’qitish davomida ba’zi kamchiliklar borligiga ham guvoh bo’ldik.

Multimedia vositalaridan ingliz tilini o’qitishda qo’shimcha vosita o’rnida foydalanish o’rniga, ba’zi o’qituvchilarimiz darsning boshidan oxirigacha foydalanayotganliklari ularning darsdagi dominantligi-ni kamaytirib qo’yimoqda. Agar o’qituvchilar dars davomida butunlay texnologiyaga bog’lanib qolsalar, ular “texnika yordamchisi”ga aylanib qoladilar va o’zlarining talabalar oldidagi til o’rgatish maqsadlari va ro’llarini yo’qotib qo’yadilar. Bundan tashqari multimedia vositalaridan ko’p foydalanish darsda ayrim an’anaviy metodlardan foydalanish afzalliklarini unutishga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham o’qituvchilar multimedia vositalaridan yordamchi vosita sifatida foydalanishlari kerak, uni asosiy vositaga aylantirish mumkin emas.

Ingliz tili darslarini kuzatar ekanmiz, talaba va talaba, talaba va o’qituvchi o’rtasidagi muloqot juda ham kam ekanligini aniqladik. Odatda, o’qituvchilar talabalarga so’zlarni to’g’ri talaffuz qilishni, gap tuzishni, fikrlarni jamlashni, shuningdek og’zaki va yozma nutq kompetensiyalarini o’rgatishadi. Multi-media vositalari, video ko’rish va eshitish uchun boshqa materiallar talabalarda qiziqish uyg’otishiga qa-ramay, ular o’zaro muloqotni cheklab qo’yadi. Misol tariqasida aytish kerakki, tinglab tushunish darsini kuzatishimiz mobaynida dars “tele-shou”ga aylanib qoldi. Bunda talabalar faqat tomoshabin sifatida qatnashdilar va bu albatta maqsadga muvofiq emas.

Ta’limda multimedia vositalari talabalarining o’rganilayotgan materialni, holatni mazmunini oson-gina tushunib olishlarini ta’minlaydi, ammo shu bilan bir qatorda ularning mantiqiy o’ylab xulosa chiqarish qobiliyatlarini chegaralab qo’yadi, ya’ni ular har doim barcha mavzularni batafsil multimedia materiallari orqali osongina tushunib olishga o’rganib qoladilar. Vaholanki, bilim faqatgina qabul qilin-maydi, balki u o’zi ustida fikr va mulohaza yuritilishini talab qiladi. Bugungi kunda matnlarni ovozli grafikaga va qo’lyozmalarni elektron shaklga kelayotgani bilim olishning asl ma’no va mohiyatini biroz chegaralab qo’yayotgandek.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khursanov N.I. Using the Information Resource Center to Create Independent Educational Assignments. MMIT. 2023 May 25:79-81.
2. Raupova L. Oliy ta’lim muassasalarida amalga oshirilayotgan innovation faoliyat. Monografiya. Toshkent: “Innovatsiya- ziyo”. 2019
3. Sharma P., Barret B. Blended learning: Using technology in and beyond the language class-room. – Oxford: Macmillan Publishers Limited, 2007.
4. Давлетназарова Л.Б. The notion of critical period hypothesis and its role in learning foreign languages. *Международный журнал искусство слова*. 2021 Oct 29;4(2).
5. Зимняя И. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С.34-42.

5-SINF "ONA TILI" DARSFIGIDA GRAMMATIK SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRUVCHI O'QUV TOPSHIRIQLARI TAHLILI

Shaxnoza To'rayeva

ToshDO'TAU ona tili ta'limi kafedrası tayancha doktoranti
shaxnozat11@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 5-sinf "Ona tili" darsligida berilgan unli tovushlar talaffuzi va imlosiga doir grammatik qoidalar va mashqlar tahlilga tortilgan. Darslikda keltirilgan grammatik savodxonlikni shakllantiruvchi mashqlar misollar orqali ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Darslik, mashq, unli tovushlar, talaffuz, grammatik qoidalar, imlo, savodxonlik.

Annotation: In this article, grammar rules and exercises on the pronunciation and spelling of vowels given in the 5th grade "Mother Tongue" textbook are analyzed. Grammatical literacy forming exercises presented in the textbook are shown through examples.

Key words: Textbook, exercise, vowel sounds, pronunciation, grammar rules, spelling, literacy.

Til odamlar o'rtasida muloqot qilish imkonini beruvchi muhim vositadir. Biz til vositasida insonlarga fikrlarimizni bayon qilamiz, ular bilan axborot almashamiz. O'zimizga kerakli bo'lgan ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Ammo biz tilimizda chiroyli va ravon gapira olsakgina fikrimizni boshqalarga yetkazolamiz. Bu, albatta, oilada boshlanib, maktabda davom etadi.

Nutqimiz to'g'ri va ravon bo'lishi bilan birgalikda yozuvimiz ham xatosiz bo'lishi kerak. Buning uchun esa imloviy savodxonlikni rivojlantirish zarur. O'quvchilarga imlo qoidalari dastur doirasida birinchi sinfdan boshlab o'rgatish va tushunishga harakat qilinadi. Bu jarayon o'rta maktabning oxirgi yiliga va u yerdan universitetgacha davom etadi.

Zamonaviy jamiyatda ziyoli bo'lish talablardan biri ona tilini uning qoidalariga muvofiq yozish va gapirishdir. O'quvchilarga maktabda o'zbek tilining imlo qoidalari hamda imloviy savodxonligini o'rgatish davlat ta'lim standartlari va milliy dasturda belgilab berilgan.

Imlo savodxonlikni rivojlantirishda unli tovushlar talaffuzini va ularning yozuvda ifodalanishiga e'tibor berish muhimdir. Chunki aksariyat o'quvchilar bu tovushlarni talaffuz qilganlari kabi yozuvda ifodalashadi. Unlilar talaffuzi va imlosi mavzusi hozirgi kunda amalda bo'lgan N.Mahmudov, A.Sobirov, Sh.Sattorov, Sh.Toshmirzayeva, D.Mannopovalar muallifligidagi 5-sinflar uchun ona tili darsligida berilgan bo'lib, ushbu mavzuga 4 soat vaqt ajratilgan. Bunda a-o, i-u, e-o harflarining talaffuzdagi va yozuvdagi holatlari ko'rsatilgan va quyidagicha qoidalar keltirilgan:

A tovushi zamon, hamon, baho, jahongir kabi so'zlarda o kabi aytiladi, ammo a yoziladi. kabi aytiladi, ammo a yoziladi.

O tovushi Pomir, okean, konsert singari so'zlarda a, tonna, orden kabi so'zlar o' aytilsa-da, o yoziladi. Termos, tormoz, direktor kabi so'zlarning oxirgi bo'g'ini i ga moyil aytilsa ham, o yoziladi. [Mahmudov, 2020: 61]

I tovushi bilan, bir, kir, qirg'oq, zirapcha, likopcha kabi so'zlarda qisqa talaffuz etilsa ham, yozuvda i harfi bilan yoziladi. Kunduz, qovun, tovuq kabi so'zlarda ikkinchi bo'g'indagi u tovushi i kabi aytilsa ham, u yoziladi. [Mahmudov, 2020: 63]

E harfi kecha, ekran, ne'mat kabi so'zlarda to'liq talaffuz qilinadi. Telefon, teatr, okean, material kabi so'zlarda i ga monand aytiladi, lekin e yoziladi. [Mahmudov, 2020: 65]

O' tovushli ko'l, o's, cho'l, jo'ra, mo'tabar kabi so'zlarda torroq, bo'ri, qo'ri, xo'roz, ro'mol kabi so'zlarda esa kengroq eshutiladi, ammo har vaqt bir xil shaklda yoziladi. Mo'tadil, mo'jiza, mo'tabar kabi so'zlardagi tutuq belgisi yozuvda tushirib qoldiriladi [Mahmudov, 2020: 66]

Mazkur darslikda imloga oid o'quv materiallari tegishli mavzular tarkibidan quyidagicha o'rin olgan.

Topshiriq. Quyidagi so'zlardan foydalanib, "Vatanni himoya qilish – eng oliy burch" mavzusida og'zaki matn tuzing.

Qo'llash uchun so'zlar: sadoqat, zamon, bilan, tezkor, qalban, his (hissiyot), ziyo, fidoyi, xizmat qilmoq, darkor, farzand, kamarbasta. [Mahmudov, 2020: 61] Bu mashq orqali o'quvchilarning gapi-

rish ko‘nikmasi shakllanadi va yuqoridagi so‘zlarning qanday yozilishi eslab qolinadi.

132-mashq. To‘rtburchaklar ichidagi xato yozilgan so‘zlarni imlo qoidalariga mos ravishda daftar-ingizga ko‘chiring. Ular ishtirokida og‘zaki gaplar tuzing. Tomosha, kavak, qaynaq, mabodo, jahongir, matba, bahodir, samon, dovon, taassurot, taajjub. Zopark, koptok, orkestr, roman, akean, kosmonavt, konstitutsiya, kollej, pomidor, moshina, noyabr. [Mahmudov, 2020: 62] Bu mashqni yozuv taxtasida bajarish yaxshi samara beradi. O‘quvchi xato yozilgan so‘zlarni imlo qoidalariga mos ravishda yozadi. Agar so‘zlar noto‘g‘ri yozilsa, o‘qituvchi tomonidan to‘g‘irlanadi va o‘quvchi bu so‘zlarning qanday yozilishini eslab qoladi.

135-mashq. Quyidagi so‘zlarni yozing. Talaffuziga e’tibor bering. Umid, ixlos, shoir, qishloq, chiroq, qirg‘ovul, chirmoviq, xirmon, tovush, uyqu, kulgi, doim. [Mahmudov, 2020: 62] Yuqoridagi so‘zlar o‘qituvchi tomonidan adabiy talaffuz qonun-qoidalariga ko‘ra o‘qib beriladi, o‘quvchilar daftariga yozadi. Bu orqali o‘quvchining tinglab tushunish va yozish ko‘nikmasi shakllanadi.

143-mashq. Quyidagi so‘zlarni e va o‘ unlilarining so‘z boshida, so‘z o‘rtasida va so‘z oxirida kelishiga qarab jadvalga joylashtiring. E’lon, sekin, sergap, obro‘, qo‘rqinchli, to‘ri, o‘yinqaroq, terakzor, ekologiya, o‘qimishli, mehribon, egizak, tentak, ellik, gulro‘ (gul yuzli), badxo‘ (yomon xulqli), ehtiyotkor, o‘chirg‘ich, berk, ertakchi, o‘simlik, elparvar. [Mahmudov, 2020: 62]

So‘z boshida	So‘z o‘rtasida	So‘z oxirida
e’lon	terakzor	gulro‘

Bu mashq orqali o‘quvchida **e** va **o‘** tovushlarini boshqa tovushlardan farqlay olish ko‘nikmasi shakllanadi.

Darslikda berilgan mashqlar o‘quvchilarning unli tovushlarni to‘g‘ri yozishiga qaratilgan ammo grammatik qoidalarining berilishi yetarli emas. Bizga ma’lumki, adabiy tilimizga Toshkent va Farg‘ona shevalari asos qilib olingan. Ammo o‘zbek xalqi qarluq, qipchoq va o‘g‘uz shevalarida muloqot qilishadi. Darslikda unli tovushlarning shevalardagi talaffuzi, adabiy tildagi talaffuzi va yozilishi farqlab ko‘rsatib berilishi kerak.

Yuqoridagi berilgan qoidalarga qo‘shimcha sifatida qarluq lahjasida **a** tovushining **o** kabi talaffuz qilinishi (M: *aka – oka, nahor – nobor, varaq-varoq, Abdulla-Abdullo*), qipchoq lahjasida **o** tovushining **a** kabi yoki aksincha talaffuz qilinishi holatlarini (*tomon-toman, soman-soman, yomon-yoman yoki tamon, samon, yamon; olov-alov, omon-amon*)

e-i tovushlarining almashgan holda (eski-iski, emaklamoq-imaklamoq) yoki **o-u** tovushlarining almashgan holda talaffuz qilish holatlarini (*o‘rtoq-urtog‘, o‘rganmoq- urganmoq, o‘chirg‘ich-uchirg‘ich*) darslikka kiritilishi kerak. Chunki o‘quvchi shevadagi tovush bilan adabiy tildagi tovushni talaffuz qilishni farqlay olsa, imloviy xatoliklarga yo‘l qo‘ymaydi. Ayniqsa, Samarqand viloyati Pasdarg‘om, Urgut va Nurobod tumanlarida **i-e** unlilarining aytilishida chalkashliklar borligi kuzatiladi. Xuddi shunday Kattaqo‘rg‘on, tumanida **o‘** va **u** unlilarining ishlatilishida muammolar mavjud. Mazkur hududda yashovchilar, o‘quvchilar hatto o‘qituvchilar ham **o‘** unlisini **u**, **u** unlisini **o‘** o‘rnida qo‘llaydilar [Hamroyev, 2019: 19]. Bunday holatlarning oldini olish va imlo savodxonlikni oshirish uchun har bir tovushning talaffuzi o‘quvchilarga audioda eshittirilib, misollar keltirilishi kerak va darslikda audio variatni QR kod bilan belgilash zarur. O‘quvchi tovushlarning tabiiy talaffuzini eshitsagina, uni to‘g‘ri yoza oladi.

Tinglash, shuningdek, so‘zlarni imlosiga ko‘ra talaffuz qilish o‘rganishning samarali usulidir [Dheir-fallah Altamimi, 2019: 323]. O‘quvchining og‘zaki nutqi tug‘ilib o‘sgan yeri, oilasi, yaqinlari ta’sirida shakllangan holda maktabga keladi. Ba’zan ularni o‘zlari o‘rganib qolgan holatdan adabiy talaffuz me’yorlari doirasiga o‘tkazish ancha qiyinchilik tug‘diradi. Bunday sharoitda o‘quvchi, albatta, fonetika o‘qitish jarayonidagi dastlabki faoliyatni hududiy muammolardan kelib chiqqan holda talaffuzi qiyin nutq tovushlari ustida ishlashga qaratishdan boshlashi zarur. Aks holda, ayrim o‘quvchilar balog‘atga yetganda ham ba’zi nutq tovushlari talaffuzini eplay olmaydigan bo‘lib qolishadi [Hamroyev, 2019: 50]. Bu kabi nutqiy kemtiklik muammosining oldini olish uchun darslarda talaffuz mashqlari olib borish zarur. Tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qila olgan o‘quvchi yozuvda imlo xatoliklarga yo‘l qo‘ymaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dheirfallah Altamimi, Radzuwan Ab Rashid. Effective Teaching Strategies to Eliminate Spelling Problems Among Saudi English Language Undergraduates. – International Journal of English Linguistics, 2019. – 323 b
2. Effective Teaching Strategies to Eliminate Spelling Problems Among Saudi English Language Undergraduates // Article in International Journal of English Linguistics, September 2019
3. Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларининг методик таъминотини такомиллаштириш. – Пед.ф.д.дисс. (Phd) – Самарқанд, 2019.
4. Mahmudov N., va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2020. – 192 b.

ONA TILI DARSLARIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA METODIK ASOSLARI

Zebiniso Davronova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti
zebinisodavronova4@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarning yozma nutq ko'nikmasini rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari yoritilib berildi. Turli olimlar tadqiqot ishlari tahlil qilinib, yozma nutq yaratish bosqichlari keltirilib o'tildi. Ilmiy manbalar tahlil qilinib zarur xulosa va tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: yozma nutq, to'rt lisoniy malaka, matn yaratish, tasviriy matn, til o'qitish metodikasi, muammo, til o'zlashtirish.

Annotation: In this article, the lingou-didactic basics of developing students' skills of writing skill were highlighted. Different scientists' research works are analyzed and stages of writing were given. Scientific sources were analyzed and necessary conclusions and recommendations were given.

Key words: writing, four language skills, creating text, descriptive text, language teaching methodology, problem, language acquisition.

Til inson hayotida aloqa vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi. Tildan foydalanish orqali insonlar o'zaro fikr almashishadi. Tilni o'rganish va o'zlashtirish jarayonida yozma nutq muhim hisoblanadi. Yozma nutq faqatgina ta'lim jarayonida emas, balki inson butun hayoti davomida ehtiyoj sezadigan nutqiy ko'nikmadir. Boshqa nutqiy ko'nikmalarni egallash uchun ham yozma nutq ko'nikmasi zarur hisoblanadi. O'quvchilar kundalik hayotidagi faoliyatining ko'p qismida yozma nutqdan foydalanishadi, masalan, uy vazifalarini bajarishda, boshqa fanlarni o'zlashtirishda, turli mashqlarni bajarishda, turli imtihonlarni topshirishda, hattoki, oddiygina kun tartibini rejalashtirganda, zarur narsalar ro'yxatini tuzganda, esdan chiqib qolmasligi uchun turli qaydlar shakllantirganda ham yozma nutqdan foydalanishadi. Yozma nutq inson hayoti davomida eng muhim nutqiy ko'nikma bo'lishiga qaramay, aynan, ushbu nutqiy ko'nikmani shakllantirishda va rivojlantirishda ko'p qiyinchilikka duch kelamiz.

Turli mamlakatlarda tadqiqotchilar tomonidan o'tkazilgan va o'tkazilib kelinayotgan tajriba-kuzatuvlari ham aynan o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda turli muammolar va qiyinchiliklar mavjud ekanligini ko'rsatadi. O'quvchilar ko'pincha lug'at boyligining yetishmasligi, yozayotgan narsasi haqida ma'lumoti yo'qligi, yozayotgan matn strukturalarini bilmasligi, fikr yo'qligi, g'oya yetishmasligi, yozayotgan matnni rejalashtira olmasligi, grammatik savodxonlik kamligi, imlo va tinish belgilaridan to'g'ri foydalana olmasligi, manbalarning kamligi kabi to'siqlarga duch kelishadi.

Yozma nutqni rivojlantirish boshqa nutqiy ko'nikmalarga qaraganda ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki yozma savodxonlik mukammal darajaga yetishi uchun bir qancha bilimlar o'zlashtirilishi lozim. O'quvchilardan grammatik va mazmun jihatdan to'g'ri jumla qura olishi, so'z boyligiga ega bo'lib, har bir so'zni o'z o'rnida qo'llay olishi, o'z fikrini to'g'ri, ravon va izchil bayon eta olishi,

nutq uslublarini farqlay olishi hamda imlo va tinish belgilarini to’g’ri qo’llay olishi talab etiladi. Har bir so’zni imlo jihatdan to’g’ri yozish, tinish belgilarini to’g’ri qo’llay olish, uslubga mos so’zlarni tanlay olish o’quvchilar uchun biroz qiyinchilik tug’diradi. Shuning uchun ham o’quvchilarda yozma nutqni rivojlantirish ancha qiyin va sekin kechadigan jarayon hisoblanadi. Ammo yozma nutqni rivojlantirishda uni tekshirish, o’quvchi yo’l qo’ygan xatolarni aniqlab, ularni tuzatish va takomillashtirish mumkin. Bu orqali o’quvchilar yozma nutqidagi xato va kamchiliklar ustida ishlashadi, ularni tuzatishadi va undan keyin ushbu xatoliklarni takrorlamaslikka harakat qilishadi. Ammo o’quvchi yozma nutqini tekshirish, uning xato va kamchiliklarini aniqlashda faqatgina imlo va tinish belgilariga e’tibor qaratish yetarli emas. Ko’p holatlarda o’quvchilarning yozma nutqini tekshirish jarayonida matnning mazmun jihatiga e’tibor qaratilmaydi. Ammo o’quvchilarning ko’pchiligi yozma ishlarida asosiy mavzudan chetga chiqib ketishadi, o’z fikrlarini to’g’ri bayon eta olmaydi, fikrlarini dalillar bilan isbotlay olishmaydi. O’quvchilarning eng katta kamchiliklaridan biri so’z boyligining kamligidir. Shu sababli ham o’quvchilar takrorlardan ko’p foydalanishadi, so’zlarni ma’nodoshi bilan almashtira olishmaydi. O’quvchilarning yozma nutqini tekshirishda faqatgina imlo va tinish belgilariga e’tibor qaratmasdan, balki o’quvchi yozma nutqining mazmun jihatini, lug’at boyligi, so’zlarni o’z o’rnida to’g’ri qo’llay olishi, o’z fikrlarini asosli dalillar bilan bayon qila olishi, uslubga mos so’z tanlay olishi va ma’lumotlarni to’g’ri joylashtira olishiga e’tibor qaratish lozim.

Yozma nutqni o’stirishda uch yo’nalish alohida ajratib berilgan:

- 1) so’z ustida ishlash;
- 2) so’z birikmasi va gap ustida izlash;
- 3) bog’lanishli nutq ustida ishlash.

Ushbu uch yo’nalish parallel tarzda amalga oshirilib boriladi. Lug’at bilan ishlash gap tuzishga tayyorlaydi, so’z birikmalari va gap ustida ishlash esa bog’lanishli nutqqa tayyorlaydi. Bog’lanishli nutq esa, turli matn va insho lug’atini boyitish uchun xizmat qiladi.

Albatta, o’quvchi yozma nutqining rivojlanishiga bir qancha omillar o’z ta’sirini o’tkazadi. O’quvchi yozma nutqining shakllanishi uchun bir qancha zaruriy bilimlarga ega bo’lishi zarur. O’quvchi uchun faqatgina lingvistik bilimlar yetarli bo’lmaydi. Ushbu lingvistik bilimlar asosida yozma nutqidagi xato-kamchiliklar kamayishi mumkin, lekin yozma nutqining mazmun-mohiyatini to’ldiruvchi hayotiy bilimlar, ekstralingvistik bilimlar ham zarur. Ayniqsa, ko’chirish kabi yomon illatdan uzoq bo’lish, o’z fikrini mustaqil bayon eta olish, o’z fikrini dalil bilan isbotlay olish, reja asosida yozish va kreativlik kabilarga ega bo’lishi zarur. O’quvchi yozma nutqi uchun beriladigan mavzu ham katta ahamiyatga egadir.

Maktab o’quvchilarining ona tili darslarida yozma nutqini rivojlantirishga oid ilmiy asarlar, metodik qo’llanmalar, maqolalar, tezislarni yozilgan bo’lib, ularga qisqacha to’xtalib o’tishni lozim topdik.

D.R.Babayeva “Nutq o’stirish nazariyasi va metodikasi” nomli darsligida bolalarga ta’lim-tarbiya asosan beshta metodika asosida amalga oshirilishi, ularning ichidan eng asosiysi “Nutq o’stirish mashg’ulotlari” ekanligini ta’kidlab o’tadi. [D.R.Babayeva, 2018].

O’quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish bo’yicha ba’zi metodik tavsiyalarni Q.Abdullaevaning “Birinchi sinfda nutq o’stirish”, N.Ahmedova “Boshlang’ich sinflarda nutq o’stirish usullari” (Ta’lim jarayonida nutq madaniyatini takomillashtirish masalalari), X.Sapayevna “Boshlang’ich sinf o’quvchilarida mustaqil ta’lim orqali nutq va tafakkurni rivojlantirish metodikasi” nomli dissertatsiyasi, darslik va qo’llanmalarda ko’rishimiz mumkin.

N.Sattorova “O’quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish” nomli dissertatsiyasida 5-sinf o’quvchilarini insho yozishga o’rgatish masalalari yoritilgan bo’lib, o’quvchilarning yozma nutqini shakllantirishga xizmat qiluvchi insho yozish metodikasi ilmiy tadqiq etilgan. [Sattorova, 1995: 141].

F.X.Holiqulova “Boshlang’ich sinflarda bayon yozishga o’rgatish orqali o’quvchilarning yozma nutqini shakllantirish metodikasi” nomli dissertatsiyasida tadqiqotchi boshlang’ich sinf o’quvchilarning yozma nutqini shakllantirishda bayon yozishning ahamiyati haqida so’z yuritadi. O’quvchilarning yozma nutqini bayon vositasida rivojlantirish bo’yicha ilmiy-metodik tavsiyalar berib o’tilgan. Xususan, olimaning boshqa bir qator ilmiy-metodik asarlari, qo’llanmalari va maqolalarida ham o’quvchilarning yozma nutqini shakllantirishda matn, bayon va insho yozishga o’rgatish metodikasi, o’quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda konstruktiv mashqlardan foydalanish va uning ahamiyati, o’quvchilarning

bog'lanishli nutqini o'stirish usullari, o'quvchilarning yozma nutqini shakllantirishga doir innovatsion texnologiyalar, o'quvchilar yozma nutqini o'stirishda mashqlarning o'rni va ahamiyati kabi masalalar batafsil yoritilgan.

K.Mavlonovanning "O'quvchining yozma nutqi qanday shakllanadi?", "Og'zaki va yozma nutq boyligiga qanday erishiladi?", "Ona tili darslarida o'quvchilarni so'zni tanlab ishlatishga o'rgatish", "Badiiy matn – ona tili darslarida o'quvchilarning yozma nutq madaniyatini rivojlantirish vositasi", "O'quvchilar yozayotgan insholarning til xususiyatlari", "Ona tili darslarida o'quvchilarni so'z ma'nolarini farqlashga yo'naltirish usullari", "Ona tili darslarida nutqiy va lingvistik layoqatlarni shakllantirish tajribasidan" va boshqa ko'plab shu kabi dolzarb mavzulardagi maqolalarida o'quvchilarning yozma nutqini shakllantirish bo'yicha zarur tavsiyalar berib o'tilgan. Xususan, o'quvchilarning yozma nutqini shakllantirishdagi asosiy o'rinni egallovchi yozma ishlarni tashkil etish bo'yicha o'z tavsiyalarini berib o'tgan:

"Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda ta'lim jarayonida yozma ishlarni tashkil etish va uni o'tkazishga oid quyidagi tavsiyalarni berib o'tamiz:

- umumiy o'rta ta'lim jarayonida yozma ishlarni tashkil etish va uni o'tkazish bugungi kun o'quvchilarining imkoniyatlari hamda ularning ehtiyojlarini o'rgangan holda amalga oshirilishi;
- o'qituvchilar uchun ta'limiy nazorat ishlarining tashkil etilishi hamda uning qanday o'tkazilishiga oid o'quv qo'llanmalar hamda uslubiy tavsiyalar tayyorlash;
- ijodiy yozma ishlarni baholashda uning hajmiga emas, matndagi ijodiylik, aniqlik, mazmundorlik, savodlilik hamda ta'sirchanlik asosiy mezon bo'lishiga e'tibor qaratish;
- yozma ishlar olingandan keyin xatolar ustida ishlash darslarini maqsadli tashkil etish;
- "husnixat" talabini bajarish uchun har bir ona tili darsini "husnixat daqiqasi" bilan boshlash lozim". [Mavlonova, 2019: 234-237].

Iroda Azimovanning bir qancha maqolalarida o'quvchilarning lisoniy ko'nikmalarining rivojlanish asoslari yoritilgan bo'lib, ularda yozma nutqni rivojlantirish masalasiga ham alohida to'xtalib o'tilgan. O'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda mashg'ulot uchun mos mavzu tanlashning qanchalar muhim ekanligi hamda o'quvchilarni turli mavzu va uslubdagi matnlarni yaratishga o'rgatish zarurligi va boshqa shu kabi masalalar yoritib berilgan.

Yozma nutqni rivojlantirish uchun tanlangan mashg'ulot mavzulari dars berilayotgan vaqt uchun dolzarb va o'quvchi uchun qiziq bo'lishi kerak. Shunday mavzu tanlanishi kerakki, bola o'sha haqida fikr bildirish istagi kuchli bo'lsin. U xoh kecha bo'lib o'tgan futbol matchi bo'lsin yoki mashhur serial bo'lsin. Mazkur masalalarga bo'lgan qiziqishdan bola kognitiv rivojlanishini ta'minlash uchun samarali foydalanishi mumkin. Shuningdek, turli mavzu va uslubdagi matnlar yuzasidan yozma topshiriqlar bajarish o'quvchining yozma nutq haqidagi bilimlar va tasavvurlarini kengaytiradi. Bunday topshiriqlar matndan ma'lum kommunikativ vazifada qo'llangan so'z va so'z birikmalarini topish, ularning nima uchun qo'llanganligiga izoh berish, matn ichidan matnning bir butunligini ta'minlab turishga xizmat qiladigan vositalarni aniqlash, matn va uning boshqa muallif tomonidan yozilgan bayonini qiyoslash kabi mashqlar yozma nutqning charxlanishiga xizmat qiladi. [Azimova, 2019].

Yozma nutq tayyor bo'lishi jarayonida, albatta, o'quvchi o'zining ichki nutqiga tayanadi. O'quvchi ichki nutqida gaplarini aytish davomida yozma matnga aylantirib boradi, o'z fikrlarini qog'ozga tushiradi.

"Ichki nutq yozma nutqning asosi. Yozish jarayonida o'quvchining nutq organlari so'zlarni bilinar-bilinmas talaffuz qilgani holda ularni harflarga ko'chira boshlaydi. Ma'lum harflar tushirib qoldirilgan so'zlarni to'g'ri yozish talab qilingan mashqlarda ham o'quvchi so'zni avval to'lig'icha ichida talaffuz qiladi va tushirib qoldirilgan tovushga muvofiq keladigan harfni topadi, shuning uchun ham o'quvchi tovush va harf munosabatlarini juda yaxshi bilishi lozim". [Esonova, 2020].

Duglas Braun yozma nutqni grammatik tushunchalarni mustahkamlash va sinash uchun zarur vosita deb hisoblaydi. Bryne o'quvchilarning yozma nutqini qiyinlashtiruvchi sababni uchta toifaga ajratadi: lingvistik, psixologik va kognitiv.

Jeremy Harmer yozma nutqni yaratishning 4 bosqichi borligini keltirib o'tadi. Ular quyidagilar:

1. Rejalashtirish.

Biror narsa yozilishidan avval nima haqida yozish rejalashtiriladi. Yozishni boshlashdan avval aynan nima demoqchi ekanliklari, nima yozmoqchi ekanliklari aniqlashadi. Ba'zilar yozishni boshlashdan av-

val o‘zlari uchun eslatmalar yoki kalit yozib tayyorlab olishadi. Xuddi xaridga chiqishdan avval zarur narsalar ro‘yxatini tuzib olish kabi o‘quvchi ham yozish jarayonini boshlashdan avval o‘z fikrlarini rejalashtirib oladi. Yozma nutqni yaratishda rejalashtirish davomida uchta asosiy narsaga e’tibor qaratish zarur. Birinchidan, maqsadini belgilab olishi zarur. Chunki yozma nutqni yaratishdan maqsad matn turini tanlashga, yozma matnda foydalaniladigan so‘zlarni qo‘llashga ta’sir qiladi. Ikkinchidan, yozma matn kim uchun mo‘ljallanganligiga, ya’ni ushbu matnning o‘quvchisi kim ekanligiga e’tibor qaratiladi, shuningdek, matn uslubi tanlanadi. Va nihoyat, uchinchidan, yozma matnning tuzilishiga, fikrlarini, ma’lumotlarni qay tartibda joylashtirishga e’tibor qaratishi lozim.

2. Qoralama tuzish.

O‘quvchi o‘z fikrlarini qoralama sifatida yozma shaklga solib boradi. Yozma matnini tahrirlash jarayoniga tayyorlaydi.

3. Tahrirlash yoki qayta ko‘rib chiqish.

Qoralama yozilgandan so‘ng u qayta o‘qib chiqiladi. O‘zining xato va kamchiliklarini aniqlaydi. Tahrirlash jarayonida noo‘rin qo‘llanilgan so‘zlar boshqasiga almashtirilishi mumkin. Matn paragraflarida chalkashliklar, matn uslubi va boshqa shu kabi kamchiliklar bartaraf etiladi. Ko‘pincha qayta ko‘rib chiqish jarayonida o‘quvchilar bir-birlariga yordam beradilar.

4. Yakunlash.

O‘z ishlarini tahrirlab bo‘lishgandan so‘ng, so‘nggi matn nusxasi tayyor bo‘ladi. Bu matn dastlabki yozilgan matndan farq qilishi tabiiydir, tahrirlash jarayonida matnda turli o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Barcha bosqichdan so‘ng matn tayyor holga keladi.

Yozma matn tayyor bo‘lguncha mana shunday murakkab jarayonlardan o‘tadi.

Xorij olimlaridan Adelstein va Pival yozma nutqning asosi sifatida quyidagi beshta sifatni keltirib o‘tadi: qiziqarlilik, aniqlik, lo‘ndalik, ta’sirchanlik, ishonchlilik va yozuvchining fikri. Jeremy Harmer ham ushbu olimlarning fikrini qo‘llab-quvvatlaydi.

Paul Davies o‘z asarlarida yaxshi yozma nutq yaratish ko‘nikmasi ko‘p o‘qish, ba’zi maxsus mashg‘ulotlar va ko‘p miqdorda shug‘ullanish orqali shakllanishini ta’kidlab o‘tadi.

O‘quvchilar uchun yozma matn yaratishda fikrlash, g‘oyalar yaratish, so‘zlarni o‘rnida qo‘llay olish, lug‘atdan foydalanish, matn strukturasini to‘g‘ri yaratish, paragraflarni to‘liq yoritib berishni o‘rganish ancha qiyin jarayon hisoblanadi.

Yozish oson jarayon emas, u ongli ravishda aqliy kuchni talab etadi. Yozish uchun bir qancha jumlalarni o‘ylaymiz, ularni tartibga solamiz, birlashtiramiz va ularni kodlashtirib yozamiz. “Yozma nutq so‘zni boshqarish san’atini rivojlantiradi”, – deb yozadi Mark Tulliy Sitseron.

Yuqoridagi ma’lumotlarni o‘rganish davomida shuni ko‘rishimiz mumkinki, o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi omillar juda ko‘p. Xususan, o‘quvchilarning tasviriy matn yaratish ko‘nikmasini rivojlantirish orqali ularning yozma nutqining o‘sishiga erishish mumkin. Bundan kelib chiqadiki, o‘quvchilarda tasviriy matn yaratish ko‘nikmasini shakllantirish va uning metodik muammolari ona tili ta’limida muhim masalaga aylanadi.

Metodik adabiyotlarda tasviriy matnga olimlar tomonidan turlicha ta’riflar berib o‘tilgan:

Voqea-hodisalarning ko‘rinishi, predmet belgilarining bog‘liq holda ifodalanishi tasvir deb yuritiladi. [Yo‘ldoshev, 2018: 9].

Yozuvchi bayon etishning bu usuli bilan voqealarni hikoya qilmaydi, balki voqea bo‘layotgan joy, vaziyat yoki atrofdagi sharoit bilan tanishtiradi, ishtirok etuvchi shaxslarning tashqi qiyofasini tasvirlaydi yoki ularga xarakteristika beradi. Badiiy tasvir – ifodada subyektivlik, obrazlilik, lirik elementlar ustun keladigan tasvirdir. Rasmiy tasvir – bu predmet asosiy belgilarining atamaları, uning xossalari haqida tushuncha beradigan tasvirdir. Bunda aniqlik, mantiqiy izchillik muhimdir. [Sayfullayev, 1983: 3-4].

Tasvir-matnlar tasvir obyektiga qarab ikki xil bo‘lishi mumkin. Agar tabiat atrof-muhit tasvirlanayotgan bo‘lsa, peyzaj-matnlar, inson tasvirlansa, portret matnlar yoki tavsif-matnlarga ajratiladi.

Tilshunos olim A.Sayfullayev yaxlit tasvir kompozitsiyasini undagi komponentlar sifatida quyidagicha ko‘rsatadi: a) predmet, shaxs, voqeaning umumiy xarakteristikasi ifodalangan qism; b) insho obyektining xarakteristikasini tasdiqlaydigan, umumiy taassurotni ochib beradigan qism.

Tasvir kompozitsiyasini matnning boshqa funksional turlari kompozitsiyasiga monand o'zga tarzda tasniflash ham mumkin: ekspozitsiya (tasvir predmeti yoki obyektini ma'lum qilish): asosiy qism (tasvirlash), xulosa. Lekin xulosa aksariyat tasvirlarda keltirilmaligi ham kuzatiladi.

Metodik qo'llanmalarda tasviriy matn bilan bir qatorda tasviriy insholar va uning turlari, ularning xususiyatlari haqida ma'lumotlar berib o'tilgan.

Tasviriy insholar – turmushdagi narsa-buyumlar, hayotdagi voqea-hodisalar, insonlar, jamiki jonli va jonsiz mavjudotning muhim belgilari, xususiyatlarini yoritishga mo'ljallangan insholardir. Inshoning bu turi uch ko'rinishga egadir:

1. Oddiy tasvir – hammaga tushunarli bo'lgan ifoda shaklidir. O'quvchi narsa, buyum, voqea-hodisani oddiy so'zlar bilan, hammaga tushunarli bo'lgan shaklda bayon qiladi. Bunday inshoda tasvirlanayotgan narsa-hodisaning hamma belgilari ketma-ketlikda ko'rsatiladi, unda muallifning munosabati ifodalanmaydi hamda badiiy tasvir vositalaridan foydalanilmaydi.

2. Ilmiy tasvirda turmushdagi narsa-buyum, voqea-hodisalarning eng muhim belgilari aniq dalillar asosida qat'iy ravishda mantiqiy izchillikda beriladi. Ilmiy tasvirda aks ettirilayotgan narsa-hodisa nomi, qo'llanish doirasi, nimadan tayyorlanganligi, qanday qismlardan iboratligi, shakli, hajmi ko'rsatiladi.

3. Badiiy tasvirda narsa-hodisalarning hamma belgilari emas, balki muallif uchun muhim va aniq bo'lganlarigina ajratib ko'rsatiladi. Bunday tasvirda o'quvchi o'xshatish, jonlantirish kabi vositalardan, badiiy so'z va iboralardan bimalol foydalana oladi. [Madayev, 2017: 19].

O.Madayev o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda biror shaxs yoki narsa-hodisani ta'riflash, rasm asosida matn yaratishga doir turli ko'rinishdagi topshiriqlarning samarasi haqida ham to'xtalib o'tadi. Shuningdek, narsa-hodisalarni tasvirlash usuli uchun quyidagi mazmundagi matnlarni yaratish topshiriqlarini berishni sanab o'tadi: alohida narsa-buyumlarni tasvirlash, hayvonlar tasvirini yaratish, muayyan maskanni tasvirlash, binoni tasvirlash, tabiatni tasvirlash, insonning tashqi qiyofasini tasvirlash, harakatni tasvirlash.

Tasviriy matnning o'zi ham bir qancha turlarga ajraladi. Turli manbalarda ularning turlarini keltirib o'tishadi: shaxs tasviri, narsa-buyum tasviri, joy tasviri, jarayon tasviri, rasm tasviri, tabiat tasviri, hayvon tasviri va ma'lum bir voqea tasviri kabi.

Masalan, foxford.ru saytidan olingan ma'lumotlarga ko'ra tasviriy matn quyidagi turlarga ajraladi: manzara tasviri, vaziyat tasviri, ichki qism tasviri, portret tasviri, jarayon tasviri, xarakter tasviri.

Rus tilshunosligida tasviriy matnni bir nechta turga ajratishadi: rasm tasviri, odamning tashqi ko'rinishi tasviri, shaxsning xulq-atvori tasviri, vaziyat tasviri, tabiat tasviri, hayvon tasviri, xona tasviri, hudud tasviri.

O'quvchilarda tasviriy matn yaratish ko'nikmasi, albatta, ona tili darslarida shakllanib boradi. Ammo maktab o'quvchilarida ushbu ko'nikma yetarlicha shakllangan emas. Bundan tashqari maktab darsliklarida ham tasviriy matn va unga oid bo'lgan mavzular ba'zi sinf darsliklarida uchraydi. Darsliklarda mavzu yuzasidan berilgan ma'lumotlar ham tasviriy matn tushunchasini to'liq yoritib bera olmaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, til ta'limida tasviriy matn yaratish ko'nikmasini nazariy jihatdan o'rganish, uni metodik jihatdan o'qitishni takomillashtirish bugungi ta'limning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. O'quvchilarning tasviriy matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirishga amaliy jihatdan erishish muhim ahamiyatga egadir. Yozma nutq eng muhim akademik daraja hisoblanadi. O'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish va uni baholash jarayonlari til ta'limida muammoli masala hisoblanadi. O'quvchilarning tasviriy matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirish orqali ularning yozma nutqining o'sishiga erishish mumkin. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun uni nazariy jihatdan o'rganib, zaruriy metodik ta'minotini ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jeremy Harmer, How to teach writing, (Malaysia: Pearson Education Limited, 2004), P.5.
2. Luu Trong Tuan, Teaching Writing through Genre Based Approach. Theory and Practice in Language Studies, vol. 1, No 11 November (2011), P.1471
3. Madayev.O, Sobirov.A, Xolmonova.Z, Toshmirzayeva.Sh, Ziyodullayeva.G, Shamsiyeva.M. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant, 61-63-betlar.

4. Paul Onsare Onchera and Beatrice N. Manyasi, Functional Writing Skills for Effective Communication: The English Language Classroom in Kenya, Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies, 2013. P. 843.

5. Sayfullayev A.R. Insho o'tkazish metodi haqida//O'zbek maktablarida ona tili va adabiyot darslari samaradorligini oshirish: Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: O'zPFITI, 1990. – 14-bet.

6. Sayfullayev A.R. IV-VI sinflarda insho o'tkazish // O'zbek tili va adabiyotini o'qitish metodikasi-ni takomillashtirish masalalari. – Toshkent: O'zPFITI, 1983. – 3-4-bet.

7. Yo'ldoshev R.A. Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi. – Toshkent, 2018. – 9-bet.

NEGA “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONINI SHARHLAB O'QITISH KERAK?

Gulnora Umarova

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO'TAU tayanch doktoranti u.gul.a786@gmail.com

Annotatsiya: Mumtoz asarlarni o'qitishda, asar mazmunini to'g'ri anglashda sharhlash usuli samarali hisoblanadi. Ushbu maqolada sharh haqida fikrlar bildirib o'tilgan bo'lib, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoniga bildirilgan ayrim sharhlar haqida ham so'z boradi. Sharhlar asardagi so'zlar va o'quvchi uchun notanish bo'lgan badiiy san'atlar ma'nosini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sharh, “Hayrat ul-abror”, metod, talmeh, Zahhok

Annotation: The interpretation method is effective in teaching classic works and in understanding the content of the work. In this article, comments are made about the commentary, and some comments on Alisher Navoi's epic “Hayrat ul-abror” are also discussed. Commentaries serve to reveal the meaning of words in works and works of art that are unfamiliar to the reader.

Key words: comment, “Hayrat ul-abror”, method, talmeh, Zahhok

“Sharh” so'zi arabcha so'z bo'lib, “izohlash”, “tushuntirish” kabi ma'nolarni anglatadi. “Sharqda sharhlash ilmi ildizlari juda uzoq davrlarga borib taqaladi. Yaqinrog'i Qur'oni Karimga yozilgan tafsirlar sharh ilmining shakllanishida poydevor vazifasini o'tagan. Keyinchalik hadisi sharflarga ham sharhlar yozilib, islom dini mohiyatini arab bo'lmagan xalqlarga to'laqonli yetkazishga xizmat qilgan. Asta-sekinlik bilan ayrim ilmiy va falsafiy asarlarga sharh yozish ham rivojlanib bordi”[Rajabova, 2018:168].

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, sharh yozishdan ko'zlangan asosiy maqsad asarlarni keng kitobxonlar ommasiga yanada osonroq tushuntirib berish ekan. O. Tojiboyeva o'zining dissertatsiyasida nasriy bayonlarda bayon qilib berish usuli vazifasiga ko'ra o'zaro farqlanishini aytib o'tadi[Tojiboyeva, 2019:18]. Ularni quyidagilarga ajratadi:

3. Bayonchilik usuli;
4. Sharhlash usuli;
5. Izohlash usuli.

Ma'lumki, asarlarda ramzlardan, majoz-u o'xshatishlardan keng qo'llaniladi. So'zlar vositasida so'z o'yinlari qilinib turlicha, rango-rang ma'nolar anglatiladi. Ba'zida bu san'at asarlarining tushunilishi biroz qiyin bo'lishi mumkin. Aynan shunday vaqtda sharhlar orqali asar mazmuniga yetib boriladi. Har bir asar “Qur'oni Karim”dan oziqlanib yoziladi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, Muqaddas kitobdagi oyat-u suralarni ma'nosini asarlarga singdirib, bu orqali o'sha sura yoki oyatda qanday ma'no anglashilishini kengroq tushuntirishga harakat qilinadi. “Hayrat ul-abror” dostonida ham biz shuni ko'rishimiz mumkin.

Navoiy ijodini tom ma'noda tadqiq qilish XX asrning boshlarida shakllanib bordi. Buni biz “Xamsa” dostonlarini nasriylashtirish boshlanganidan ham bilsak bo'ladi. Buning yaqqol dalili sifatida Umar Boqiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlarini (muqaddima va xotima qismlarini tushirib qoldirib faqat asosiy voqealarni saqlab qolgan holda); Mulla Siddiqning esa “Sabbai sayyor” va “Lison ut-tayr” dostonlarini nasriylashtirganlarini misol qilish mumkin. Keyinroq esa Mir Mahdum ibn Shohyunus “Nasri Xamsayi benazir” nomi bilan “Xamsa”dagi “Layli va Majnun”, “Farhod

va Shirin”, “Sabbai sayyor” (“Bahromi haft manzar qissasi” nomi bilan), “Saddi Iskandariy” (“Iskandarnoma” nomi bilan) dostonlarini oddiy xalq tushunadigan tarzda nasriylashtirgan. Keyingi yillarda aniqrog'i, 1940-yilda G'afur G'ulom tomonidan “Farhod va Shirin” dostonini asli va nasriy bayonini yonma-yon shakldagi namunasi nashr qilingan. 1947-yilda Sobirjon Ibrohimov, Solih Muttalibov, Porso Shamsiyevlar tomonidan asarga qisqa sharhlar yozilib nashr qilindi. Shuni ta'kidlash kerakki, “Hayrat ul-abror” dostonni sharhlash birinchi bo'lib Navoiyning o'zi tomonidan amalga oshirilgan. Buning yorqin dalili sifatida doston tarkibidagi maqolatlarning ma'nosini kitobxonga anglatish maqsadida berilgan hikoyatlarni aytishimiz mumkin. Muallif maqolatda bildirgan turli mavzulardagi fikrlarini o'quvchilarga yanada yaxshi tushuntirish, maqolatdagi fikrlarini dalillash maqsadida maqolatni hikoyatlar bilan sharhlab o'tadi.

T/r	Nomi	Muallif	Yili	Nashriyot
1	“Hayrat ul-abror” nasriy bayoni	A. Hayitmetov	1974-yil	“G'afur G'ulom”
2	“Hayrat ul-abror” talqinlari	A. Qayumov	1985-yil	“Adabiyot va san'at”
3	“Mukammal asarlar to'plami” 20 tomlik. (Izohlar bilan)	A. Hayitmetov, I. Haqqulov va boshq.	1991-yil	“Fan”
4	“Bismilloh”ning ma'nosi	A. Rustamiy	1993-yil	“Cho'lpon”
5	“Xamsa”ning “Bismillo...”si	S. Olim	2002-yil	“Ma'rifat” gazetasi
6	“Hayrat ul-abror” nasriy bayoni bilan	A. Hayitmetov	2006-yil	“G'afur G'ulom”
7	“Hayrat ul-abror” (“Boqiy satrlar”)	A. Qayumov	2006-yil	“G'afur G'ulom”
8	“Hayrat ul-abror” she'riy tabdili	A. Pardayev		
9	“Hayrat ul-abror”, sharh, matn, nasriy bayon, lug'at.	A. Malik	2021-yil	Tamaddun

Bu jadvalda biz adabiyotshunos olimlar tomonidan “Hayrat ul-abror” dostoni uchun qilingan sharh, she'riy tabdil, fikrlar yozilgan ba'zi nashrlarni berib o'tdik.

Alibek Rustamiy o'zining risolasida “Basmala”ning lug'aviy ma'nosiga to'xtalib o'tadi va “Hayrat ul-abror”da qanday ma'nolarda kelganini izohlari bilan batafsil yoritib beradi:

“Sakkizinchi bayt:

Ul su yoqasida alifdin shajar,

Shamrasidin ul shajar uzra samar.

Izoh: shajar – daraxt. Basmaladagi aliflar daraxtga o'xshatilgan. “Shamra”dan murod alif ustidagi vasla”[Rustamiy, 1993:13]. Olim shu tarzda hamd va nat qismlarini ham sharhlab o'tgan.

Olim Aziz Qayumovning 2006-yilda nashr etilgan kitobida “Hayrat ul-abror” dostoni nasriy bayoni bilan birga berilgan. Bunda olim dostonni boshidan oxirigacha so'zma-so'z nasriylashtiradi. Bu asarni yanada yaxshi anglashga yordam beradi.

Abduhamid Pardayev dostonning she'riy tabdilini yozgan bo'lib, tabdil ham masnaviy shaklida yozilgan. Bu tabdil o'qishga ham, tushunishga ham oson, bugungi kun tilimizga o'girilib yozilgan. Solishtiring:

Asli	Tabdili
<i>Bismillohir rahmonir rahim, Rishtag’a chekti necha durri yatim.</i>	<i>Bismilloh deb so‘zim boshlarman takror, Bismillohda ming bir teran hikmat bor.</i>
<i>Yo’l yomon-u yaxshisidin yema g’am, Bismilloh, degil-u qo‘yg’il qadam.</i>	<i>Yo’lni yaxshi-yomon dema sira ham, “Bismilloh” deb dadil qo‘ygaysan qadam</i> [https://kh-davron.uz]

Mumtoz asarlarni o‘rgatishda sharhlash eng yaxshi usullardandir. Chunki bunda

1. lug‘at bilan ishlanadi;
2. har bir misra ma’nosiga e’tibor qaratiladi;
3. misrada mavjud badiiy san’atlar tahlil qilinadi.

Shu sabab ham mumtoz asarlarni sharhlab o‘qitish asar qatidagi asl ma’nolarni o‘quvchilarga singdirishda ijobiy natija beradi. V. Qodirov tahlil o‘qituvchi tomonidan olib borilmasdan, yo’naltiruvchi savol va topshiriqlar, muammoli savollar qo‘yib, mazkur yechimlarga kelishda o‘quvchilarning o‘zini qatnashtirmoq darsning yuksak samarasi belgisidir [Qodirov, 2009:109], deydi. O‘qituvchi o‘quvchiga yo‘nalish berib borishi, xatosi bo‘lsa to‘g‘rilashi kerak, ammo o‘qituvchining o‘zi faol bo‘lib, o‘quvchi sust qatnashishi kerak emas. Bunda o‘quvchi fiklashdan, izlanishdan, mustaqil o‘rganishdan to‘xtab, o‘qituvchisi tomonidan aytilgan ma’lumotlarni yodlash bilan cheklanib qolishi mumkin.

“Hayrat ul-abror” dostonini sharhlab o‘qitishga oid fikrlarimizni bir maqolat misolida berib o‘tamiz.

“Hayrat ul-abror” dostonidagi to‘g‘riso‘zlikning foydasi va yolg‘onchilikning zarari haqidagi fikrlarga bildirilgan 10-maqolat misolida quyidagicha sharhlab o‘qitish usullarini tavsiya qilmoqchimiz. Maqolat avvalida qanday mavzu tilga olingani haqida qisqacha ta’rif berib o‘tiladi:

“Rostliq ta’rifidakim vujud uyi bu tuz sutun bila barpoy va ul uy shabistoni harimida bu sham’i anvar majlisoroy bo‘lur va egrilik nafyidakim, agar egri kishi zulfdek siymbarlar yuzida yer tutarkim, boshi kesgulik va agar ajdahodek ganj ustida halqa urarkim, o‘lturgulik.” [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 219]

Sharhi: Rostlik tarifi keltirilgan bo‘lib, bu dunyo to‘g‘rilik ustuni bilan yaralgan va dunyoning qorong‘u yotoqxonasi to‘g‘rilik xuddi sham kabi nur sochib majlisga oro beradi, qorong‘ulikni yoritadi. Egrilikning foydasizligi haqidaki, agar egri tabiatli kishi go‘zallar yuzicha zulf kabi bo‘lsa-da boshi kesiladi. Agar ajdahodek xazina ustida halqa bo‘lib yotgan bo‘lsa o‘ldirish kerak. Har qanday vaziyatda ham egrilik qoralanadi. Maqolatda o‘xshatish san’atidan foydalanilgan.

Endi sharhlash zarur bo‘lgan misralarni ko‘rib o‘tamiz.

1. *“Sham’ bo‘yi tuz kelib ayvon aro,
Shohidi bazm o‘ldi shabiston aro.”* [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 220]

Bu misrada Navoiy hayotiy o‘xshatishlar bilan to‘g‘rilik, to‘g‘riso‘zlik qanday sharaflanishini aytib o‘tadi. Sham to‘g‘ri bo‘lganligi sababli yorug‘i ham hammayoqqa barobar tushadi va qop-qorong‘u tundagi bazmni yoritadi. Siz ham shamdek to‘g‘rilikni kasb qilgan bo‘lsangiz bazmlarning to‘rida nur sochib olamni yoritgan kabirdirsiz.

2. *“Rostdur ul kim, nazari to‘g‘ridur-
Kim, iligi egridur, ul o‘g‘ridur.”* [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 221]

Bu baytda Navoiy xalqimizda keng qo‘llaniladigan “qo‘li egri” iborasidan foydalangan. Baxtiyor Mengliyevning “O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati”da bu iboraga “o‘zgalarning haqqini, mulkini o‘g‘iraydigan mayda o‘g‘ri” degan ta’rif berilgan [Mengliyev, 2007:27]. Kimniki qarashi to‘g‘ri bo‘lsa, uning so‘zi ham, qiladigan har bir ishi ham to‘g‘ridur. Agar qo‘li egri bo‘lsa, u o‘g‘ri bo‘ladi, o‘g‘ri ni esa xalq qo‘lini kesish orqali jazolaydi.

3. *“Ulki Sulaymon edi oti aning,
Bahri nubuvvat durri zoti aning.”* [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 222]

Bu o‘rinda talmeh badiiy san’atidan foydalanilgan bo‘lib, bu san’atda biror mashhur voqea-hodisa, shaxsga ishora qilinadi. Baytda Qur’onda tilga olingan payg‘ambarlardan va hukmdor bo‘lgan Sulaymonga ishora qilingan. Uning barcha mavjudotlar ustidan hukmronligi va unga barcha bo‘ysunib yashaganiga sabab qilib uning to‘g‘rilik yo‘lini tutganligi aytib o‘tilgan. Bu ishora orqali Navoiy shoh va

payg'ambarlar ham to'g'riliklari uchun shu martabaga munosib ko'rildi, sen ham shu yo'lni tutsang xor bo'lmaysan, degan fikrlarni ilgari surgan.

4. **Jam** bila **Zahhokcha** johi aning,

Ikki Skandarcha sipohi aning.

Xayl-u taba' Hurmuz-u Xusrav anga,

Mulki Sulaymoncha qalamrav anga." [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 222]

Jam – Jamshid obrazi badiiy obraz sifatida avvalo "Shohnoma" asarida keltirilganligi haqida ma'lumotlar uchraydi. U podshoh bo'lib, uning hukmdorlik davrida xalq farovon yashagan, kasallig-u ofatlar bo'lmagan bir davr bo'lgan. **Zahhok** – "Shohnoma"da bu obraz yelkasida ilonlari bor, qonxo'r hukmdor sifatida ta'riflangan. **Skandar** – Hukmdor Iskandar nomining boshqacha shakli bo'lib, bu o'rinda askarlarining ko'pligiga urg'u berilmoqda. **Hurmuz** va **Xusrav** – "Bu o'rinda joy nomlari bo'lib kelayotgan bo'lsa ham, aslida majoziy "kun chiqishdan kun botishgacha" degan ma'noni bildiradi [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020:67]. Bu o'rinda kelgan talmehlar orqali muallif bu davr hukmdorining qay darajada buyukligi haqida ma'lumot bermoqchi. Adolatda Jamshiddek, askarlari Iskandarnikidan ikki barobar ko'p, mamlakat esa Sulaymonnikidan ham katta deyilmoqda.

5. *"Tuzluk ila chun "alif" urdu salo,*

Ko'rki oni ostig'a olmish balo." [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 225]

Bu baytda kitobat san'atidan foydalanilgan. Bu san'atda arab harflaridan foydalanib so'z o'yini qilinadi. "Alif" harfi tik holatdagi tekis chiziq bo'lib, u adabiyotda to'g'rilikning ramziy obrazi bo'lib xizmat qiladi.

6. *"Tuz ko'runur mehr chu turg'on suda,*

Egri bo'lur ushturak urg'on suda." [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 226]

Hech e'tibor berganmisiz, quyosh tinch turgan suvda to'g'ri ko'rinadi, to'lqinlanib oqayotgan suvda esa nurlari ham to'lqinlanib egri ko'rinadi? Navoiy shu oddiy hodisadan ham to'g'rilik va egrilikni ta'riflashda ustalik bilan foydalangan.

7. *"Qaysi habib ulki, falak-xokidur,*

Sidra-vu To'bi – xas-u xoshokidur." [Navoiy, Hayrat ul-abror, 2020: 226]

Bu o'rinda, **Sidra** va **To'bi** jannatdagi daraxt nomlari bo'lib, Ollohning habibi ya'ni payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) oyog'i ostida falak oddiy tuproqqa, sidra va to'bi esa xasga aylanadi deb aytilmoqda.

Navoiy maqolatning boshqa o'rinlarida ham to'g'rilik va egrilikni taqqoslab turli hodisalarga, narsalarga o'xshatadi. Shu o'rinlarda tashbeh san'atidan keng foydalangan. Biz sharhlash zarur o'rinlarda quyidagi lug'atlar bilan ishlashni tavsiya qilgan bo'lar edik:

1. "Alisher Navoiy: qomusiy lug'at" / Mas'ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – T.: "Sharq", 2016. – 536 b.

2. M. Abdulxayr. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2018. – 560 b.

3. Shamsiyev P, Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. 784 bet.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz asarlarni o'rgatishda an'anaviy usullardan voz kechmagan holda yangi metod va texnologiyalardan foydalanib darsni tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bugungi zamonaviy texnologiyalar qurshovida o'sayotgan o'quvchini shu zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda mumtoz asarlarni to'g'ri anglashiga yordam berishimiz mumkin. Asarlarning audio, video shakllaridan foydalanib dars o'tilsa, o'quvchilarda eshitib tushunish ko'nikmasi ham yaxshi rivojlanadi. O'quvchilar yoshi, darsda o'tiladigan mavzuni inobatga olgan holda dars o'tish usullarini to'g'ri tanlay bilish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aliybek Rustamiy. Bismillohning ma'nosi. – T.: Cho'lpon, 1993. – 32 b
2. "Alisher Navoiy: qomusiy lug'at" / Mas'ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – T.: "Sharq", 2016. – 536 b.

3. A. Malik. “Hayrat ul-abror”, sharh, matn, nasriy bayon, lug‘at. – T.: Tamaddun, 2021. – 520 b.
4. M. Sariboyeva. Umumta’lim maktablarida Alisher Navoiy epik asarlarini zamonaviy usullarda o‘rgatish (“Xamsa” asari asosida). – T.: 2011. – 96 b.
5. M. Rajabova, Z. Amonova. Navoiyshunoslik. O‘quv qo‘llanma. – Buxoro. 176 bet
6. Mengliyev B. Xudoyberdiyeva M. Boymatova O. O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007.
7. Navoiy Alisher. Hayrat ul-abror. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 384 b.
8. Tojiboyeva O. Navoiy “Xamsa”sining nasriy bayonlari: prinsiplari, mezonlari, usullari. Diss. – T.: 2019.
9. V. Qodirov. Umumta’lim maktablarida mumtoz adabiyot namunalarini o‘qitishning ilmiy-metodik asoslari. – Andijon. 2009. – 196 b.
10. Shamsiyev P, Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug‘ati – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1973. 784 bet.
11. library. navoiy-uni.uz
<https://uz.m.wikipedia.org>
n.ziyouz.com
<https://kh-davron.uz>
<https://fayllar.org>

MASOFAVIY TA’LIMNING TILLARNI O‘QITISHDA TUTGAN O‘RNI

Shoxina Baxadirova,

erkin tadqiqotchi
shaxinabaxadirova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada chet tillarini o‘qitish jarayonida masofaviy ta’limdan foydalanishning ijobiy hamda salbiy jihatlarini muhokama etiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, masofaviy ta’lim, internet tarmog‘i, kompyuterning roli, multimedia vositalari.

Abstract. This thesis discusses the positive and negative aspects of using distance education in the process of teaching foreign languages.

Key words: digital technologies, distance education, the Internet, the role of the computer, multimedia tools.

So‘nggi yillarda yangi axborot texnologiyalarini qo‘llash masalasi tobora kuchayib bormoqda. Bu nafaqat zamonaviy texnik vositalar, balki o‘qitishning yangi shakllari, balki o‘quv jarayoniga yangicha yondashuv hamdir. Multimedia vositalaridan foydalanish o‘quvchilarga o‘qishga yo‘naltirilgan yangicha yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi, o‘quvchining xususiyatlari, o‘quv darajasi, qobiliyatlari hisobga olingan holda individuallashtirish va farqlashni ta’minlaydi.

Bizning davrimizda kompyuter texnologiyalari juda muhim va mustaqil vositadir. Ko‘pgina bolalar va hatto kattalar ham buni faqat kompyuter o‘yinlarini o‘ynash uchun ishlatishadi. Ammo, xayriyatki, ko‘p odamlar bundan to‘g‘ri foydalanish yo‘lini topdilar.

Qo‘limizda bunday yordamchining mavjudligi ishimizni yengillatadi va vaqtimizni tejaydi, chunki biz uydan chiqmasdan turib tezislar, hisobotlar va zarur bo‘lgan barcha narsalarni chop etishimiz mumkin. Bundan tashqari, kompyuter chet tilini o‘rganishda yordam beradi. Axir, chet tilini o‘rganishda yaxshi natijalarga olib keladigan ko‘plab disklar, elektron darsliklar, multimedia vositalari mavjud [2].

Talabalar o‘rtasida masofaviy ta’limning ijobiy va salbiy taraflari haqida so‘rovnoma o‘tkazilganda deyarli barcha talabalar bir xil fikrni aytib o‘tdilar, ya’ni, afzalliklari sifatida ular:

- o'qishga ketadigan vaqt;
- yo'lkira, tushlik pullarining tejalishi;
- zoom dasturidagi darslarni saqlab qo'yib, kerak bo'lganda takrorlab turish qulayligi;
- moodle platformasidagi har bir dars uchun kerakli ma'lumotlarning borligi;
- istalgan vaqtda kirib foydalanish mumkinligi;
- baholarni va xatolarni ko'rib borishi;
- platformada o'qituvchi bilan chatlashish orqali muloqot qila olishi;
- tushunmagan mavzularni telegramm tizimi orqali shaxsan o'qituvchiga murojaat qilib ham

bilib olish kabi imkoniyatlarini sanab o'tishdi.

- Shu bilan birga bir qancha salbiy jihatlari sifatida:
- asosan internet bilan bog'liq muammolar, kechga borib ko'p hollarda moodle platformasining

ishlamay qolishi;

- til o'rganishga ishtiyoq bor-u imkon cheklanib qolayotganligini;
- bu vaziyat dangasalashtirib, o'zlarining beixtiyor plagiatga qo'l urayotganliklarini;
- ayrim talabalarining yashayotgan qishloq sharoitlarida internet tugul telefondan ham bazo'r

foydalanayotganliklari, bir kunda hatto bitta rasmni jo'natish ham mushkul ekanligini;

- ZOOM orqali bo'layotgan darslarga internet tezligining pastligi sabab kira olmayotganliklarini;
- jonli darslarda uyushtiriladigan dialog, bahs-muzokara, sahna va rolli o'yinlar kabi qiziqarli va

jonli muloqotlarning til o'rganishda yetishmayotganligini afsus bilan aytdilar.

Buning natijasi moodle platformasidagi joylangan vazifalarni tekshirganda ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bitta talaba bajargan vazifani 2-3 talaba shundayligicha joylashganligini, shoshma-shosharlik bilan tushunar – tushunmas javoblarni o'zinigina 1-a, 2-b,3-c...kabi ko'rinishda ko'chirib yozib joylaganlarni, adashib boshqa darsni boshqa kunga yoki 2-3 ta darsni bir kunga joylaganlarni, dangasalik tufayli ko'chirmakashlik va qo'l uchida bajarish kabi holatlarni ko'plab uchratish mumkin. [Karamysheva T.2011]

Qisqa tahlil va nazariy hisob-kitoblar natijasida quyidagi masalalarni aniqroq qilib aytganda muammolarni umumiy o'rta ta'lim va oliy ta'lim tizimidagi o'qitishning an'anaviy va masofaviy tashkil qilinishiga daxldor deb bildik:

1. An'anaviy ta'limda:

- a) Ta'lim jarayonining jihozlanishi va moddiy texnik baza bilan ta'minlanishi;
- b) Ta'lim sifatining nazorati va darslarning tashkiliy tuzilmasi;
- c) Qamrov va yo'naltirilishi foizining yetarli darajada emasligi;
- d) Ta'lim tizimlari o'rtasidagi integrallashtirish jarayoni;
- e) Quyi pog'onadan yuqoriga qarab ko'tarilish, ya'ni ta'lim olishdagi mavjud tashkiliy to'siqlar;
- f) Sohalar kesimida yagona platforma va davlat buyurtma tizimining shakllantirilishi va boshqalar.

2. Masofaviy ta'limda:

- a) Ta'limning qamrov darajasini oshirish;
- b) Masofaviy ta'lim platformasi bo'yicha puxta va texnik jihatdan mukammal dasturiy ta'minot-

ni ishga tushirish;

c) Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilar va oliy ta'lim talabalarining onlayn darslarga jalb etibgina qolmay, ularning baholash va qatnashish ko'rsatkichlari tizimini yaxshilash;

d) Ta'limning ushbu shaklini tugallashdan kutilgan natijalar va ushbu kadrlarni mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik va potensial koeffitsientini oshirish;

- e) Yangi pedagogik va innovatsion texnologiyalarning online darslarda qo'llanilishi masalasi;
- f) Masofaviy talim bo'yicha pedagogik savodxonlikni oshirish;
- g) Online maktab, kundalik.com, tizimiga o'tish va oliy ta'limda Kredit-modul tizimini joriy

etish;

Yuqoridagi masalalarning o'z yechimini topayotganini qilinayotgan keng ko'lamdagi islohotlardan bilish mumkin, ammo hali to'liq darajada yaxlit tizimga tusha olmagan ta'limning bu ikki turi bo'yicha xorijiy tajribalardan foydalanish rivojlanishning asosiy manbayi bo'la olishiga shubha yo'q.

Joriy yilning yanvar oyida prezidentimiz raisiligidagi o'tkazilgan umumiy o'rta ta'lim sohasini yanada takomillashtirish va isloh qilish masalalari haqidagi umumiy video-selektor yig'ilishida ham aynan

ushbu masalalar bo’yicha ko’plab taklif va istiqbolli rejalar bajarilishi mas’ullar zimmasiga yuklatildi va zaruriy topshiriqlar berildi.

So’nggi o’n yilliklarda olimlar bu ikki ta’lim shaklidan qaysi format yaxshiroq ekanligini aniqlashga bir necha bor urinishdi. Natijada, biz onlayn talimning an’anaviy o’qishdan ko’ra birmuncha samaraliroq ekanligini tasdiqlovchi bir qator tadqiqotlarni topishimiz mumkin bo’ldi va shu bilan birga, ushbu ta’lim shaklining kamchiliklarini ochib beruvchi ko’plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Bizningcha, onlayn va offlayn o’qishni chuqur tahlil qilish va o’zaro taqqoslash unchalik to’g’ri emas. Chunki bu ikki shaklning tashkiliy sharoiti va mexanizmi o’ziga xos va o’zgacha tuzilishga ega. Har ikki format ham o’zining farqli xususiyatlariga ega. Shubhasiz, afzalliklari ham bor, ularning har biri alohida holatlar uchun samaradordir. Odatda, natija kontekst, mavzu, o’quv maqsadlari, o’quvchi va talabaning shaxsiy xususiyatlari, ta’lim mahsulotini amalga oshirish sifati va boshqa bir qator omillarga bog’liq [Potapova R, 2015].

Pandemiyaning birinchi to’lqinidan so’ng jahondagi yetakchi universitetlar aralash darslarni joriy etish rejalarini ishlab chiqdi va amaliyotga joriy qildi. Chunki, klassik darslar onlayn-platformada ishlash bilan to’ldiriladi. Bu qarorga kelishga nafaqat pandemiyaning davom etishiga tayyorgarlik ko’rish zarurati, balki obyektiv sabablar ham turtki bo’ldi. Xususan, Qo’shma Shtatlarda o’tkazilgan so’rov natijalariga ko’ra, talabalarning 81 foizi yordamchi raqamli qurilmalardan foydalanish ta’lim sifati va akademik ko’rsatkichlarni sezilarli darajada yaxshilaydi, deb hisoblaydi.

Eng avvalo, aytish mumkinki, onlayn ta’lim shakli qariyb uch ming yillik tarixga ega bo’lgan an’anaviy ta’lim shaklini yaqin yuz yillikda hech qachon siqib chiqara olmasa kerak [Karamysheva T, 2011]. Onlayn ta’lim an’anaviy ta’limni to’ldiruvchi, uning samaradorligini yanada oshiruvchi bir vosita bo’lib qoladi. Hayotimiz davomida biz yangi bilim va ko’nikmalarni muntazam o’zlashtirishimiz kerak, ta’lim uchun ajratgan muayyan davrimizda esa bunga erishib bo’lmaydi, albatta. Shuning uchun ishlash va yashash uchun qulaylik yaratish maqsadida kechadigan boshqa harakatlarimiz davomida ham biz ta’lim olishni davom ettiramiz, mana shu vaziyatda onlayn o’qitish juda muhim vositaga aylanmoqda. Masofaviy format malaka oshirish, o’ziga xos tor ko’nikmalarni rivojlantirish, yangi dasturlar va raqamli vositalar bilan tanishish uchun juda ham qulay vositadir. Pandemiya davrida maxsus ko’nikmalarning tez rivojlanishi kuzatildi, jamiyatning barcha qatlamlari qandaydir yangi ko’nikmani o’rganishga intildi. Udemiy global ta’lim platformasi vakillari pandemiyaning birinchi to’lqinida Zoom orqali videokonferens aloqa o’tkazish va virtual jamoani boshqarish bo’yicha darslar eng ommabop kurslardan biri bo’lganini ta’kidlashadi.

Onlayn ta’limning afzalliklari haqida qancha ko’p gapirsak ham, unutmaslik kerakki, ko’pgina mutaxassisliklar fundamental bilimlarni talab qiladi. Ularni o’rganish uchun ko’pincha, murakkab ilmiy-texnik bazadan foydalaniladi. Diplomini masofadan turib o’qish natijasida olgan shifokorga borib, davolanishni hech kim xohlamasligi tayin, hatto u eng zamonaviy simulyatorlarda o’qigan bo’lsa ham. Bundan tashqari, klassik ta’limning, shubhasiz, afzalligi bor, bunda eng muhim jihat ishtirokchilarning jonli aloqasi, yuzma-yuz muloqot. Zamonaviy texnologiyalar haqiqiy “mavjudlik hissi” ni yaratish imkoniyatiga ega emas. O’qituvchining xarizmi, og’zaki muloqot, sinfdagi muhit o’quv jarayonida ilhom beradi va bu ta’lim sifatiga eng ko’p ta’sir qiladigan omillardan biridir.

Sanab o’tilgan salbiy taraflarning ko’pligidan shuni xulosa qilish mumkinki:

- an’anaviy darslardan mutlaq voz kechib, raqamli texnologiyalar orqali masofaviy ta’limga bir-daniga o’tib ketish hozircha o’zini oqlamaydi;
- Internet tezligi past hududlarni hisobga olib zoomdagi darslar videoyozuvini telegrammda ham jo’natish va tushuntirib borish kerak bo’ladi, biroq bu ham passiv holat bo’lib, ijobiy samara beradi deb bo’lmaydi;
- masofaviy ta’limga xorijiy tajribalarni o’rganib bosqichma-bosqich, o’tish kerak;
- o’tilgan darslarni mustahkamlash uchun har bir talabaga uyga vazifalarni alohida, turlicha shakllarda berib borish kerak.
- mustaqil ishlarni yozma shakldagilarini platformaga joylashlarishni, taqdimotli va og’zaki shakllarini darslarda qabul qilish kerak;
- yuzma-yuz, o’qituvchi nazorati ostida, doskadagi tushuntirishlar va jonli muloqot, offline darslar va shunday dars jarayonida raqamli vositalardan unumli foydalanish chet tilini o’rganishda

ko'proq va tezroq samarasini beradi.

- Talabalarni ta'lim jarayonida AKTdān uzluksiz foydalanishga bo'lgan qiziqishlarini o'rganib quyidagi amaliy takliflarni berishi mumkin:
- raqamli vositalarni nafaqat darsda balki uyda ham foydalanishni talab qiluvchi vazifalar, ko'proq internet materiallaridan foydalanib taqdimotlar qilish;
- internet tarmog'idagi film, video va audiodoyuzvlarga doir vazifalarni bajarishni topshiriq qilib berish;
- darsliklarning tez-tez eskirgan ma'lumotlariga qarshi bo'lgan ko'plab yangi ma'lumotlarni internet tarmog'idān dars jarayonida to'g'ridān-to'g'ri berib borish;
- o'rganilayotgan tilda so'zlashuvchilar bilan, shuningdek xorijda o'qiyotgan talabalar bilan internet tarmog'ida tez-tez muloqotlar o'rnatish;
- internet tezligining pastligi tufayli zoomga kirolmaydigan talabalarni imkoniyatini hisobga olgan holda, o'tilgan darslarini ketma-ketlikda videoga olib YouTube, elektron kutubxonalarga joylab, havolalarini talabalarga berib borish yaxshi natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Averkieva L.G., Chaika Yu.A. ISSN 1997-2911 Filologiya fanlari. Nazariya va amaliyot masalalari, № 1 (8) 2011 yil.
2. Vladimirova L.P. Chet tili darslarida Internet. IYASH, № 3, 2012.
3. Zimnyaya I.A. Maktabda chet tillarini o'rgatish psixologiyasi. – M.: Ta'lim, 2011 yil.
4. Karamysheva T. V. Kompyuter yordamida chet tillarini o'rganish: savol-javoblarda. – Sankt-Peterburg: "Soyuz", 2011 yil.
5. Potapova R.K. Yangi axborot texnologiyalari va tilshunoslik: darslik. nafaqa. - M.: KomKniga, 2015 yil.
6. Sysoev P.V., Evstigneev M.N. Chet tilini o'rgatishda zamonaviy internet resurslari // Maktabda chet tillari. 2018. № 6.

QO'SHMA GAP SHAKLLARINING O'ZLASHTIRILISHIGA OID TADQIQOTLAR TAHLILI

Xosiyat Navruzova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktoranti
navruzovaxosiyat363@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda qo'shma gaplarning o'zlashtirilishiga oid nazariyalar tahlil qilindi. O'zbek tilshunosligida tadqiq qilinmagani uchun jahon tilshunosliginazariyalari va metodlariga tayanildi.

Kalit so'zlar: qo'shma gap, til o'zlashtirilishi, ma'lumotlar bazasi, sintaktik bilim

Abstract: In this thesis, the theories related to the acquisition of complex sentences were analyzed. Since it was not researched in Uzbek linguistics, it relied on the theories and methods of world linguistics.

Key words: complex sentence, language acquisition, database, syntactic knowledge

Gap shakllarini o'qitish haqida metodist olimlardan H.Rustamov, M.Omilxonova, A.Sayfullayev, H.Shukrullayev, I.Toshev, M.Sobirova, T.Yusupova, K.Mavlonova, Y.Qurbonovalarning ilmiy-tadqiqot ishlari va metodik qo'llanmalari, matbuot sahifalarida yoritilgan maqolalarida fikr yuritilgan. Til o'zlashtirilishi psixolingvistik hodisa hisoblanadi. Gap shakllarining o'zlashtirilishi masalasi nazariy jihatdan o'zbek tilshunosligida o'rganilmagan. Shu sababdan jahon tilshunosligi nazariyalari va metodlariga tayanildi. Asosiy adabiyotlar sifatida Eve Clarkning "Ona tilining o'zlashtirilishi" ("First Language Acquisition"), Holger Diesselning "Qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi" ("The acquisition of complex sentences") Barbara C. Lust, Claire Foley, Cristina D. Dyening "Ona tilida qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi" (The first language acquisition of complex sentences) va shu kabi til o'zlashtirishga doir adabiyotlardan foydalanildi.

Qo'shma gaplar ko'p jihatdan sintaktik va semantik bilimlarni egallash va rivojlantirishni o'rganish uchun asosiy maydonni ta'minlaydi. Qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi sintaktik va semantik bilimlarning eng asosiy jihatlarini tekshirishda yordam beradi. [Barbara C. Lust, Claire Foley, Cristina D. Dye, 2009:

237].

Holger Diessel “Qo’shma gaplarning o’zlashtirilishi” (“The acquisition of complex sentences”) nomli tadqiqot ishida qo’shma gaplarning o’zlashtirilishini tahlil qilish uchun beshta ingliz tilida so’zlashuvchi bolalarning kuzatuv ma’lumotlariga asoslangan. Bolalarning yosh oralig’i 1,8 yoshdan 5,1 yoshgacha bo’lgan. Ma’lumotlar 357 ta kompyuterlashtirilgan spontan transkriptlardan olingan ota-ona va bola nutqidan iborat bo’lgan. Barcha ma’lumotlar “CHILDES” ma’lumotlar bazasidan olingan. Ushbu tadqiqotda nutqi kuzatilgan 5 ta tajriba ishtirokchisi oltmishinchi yillarning oxiri va yetmishinchi yillarning boshlarida yashashgan. Ularning nutqi bir nechta tadqiqotchilar tomonidan yozib olingan. 1-jadvalda tajriba ishtirokchilari haqida ma’lumotlar keltirildi.

1-jadval

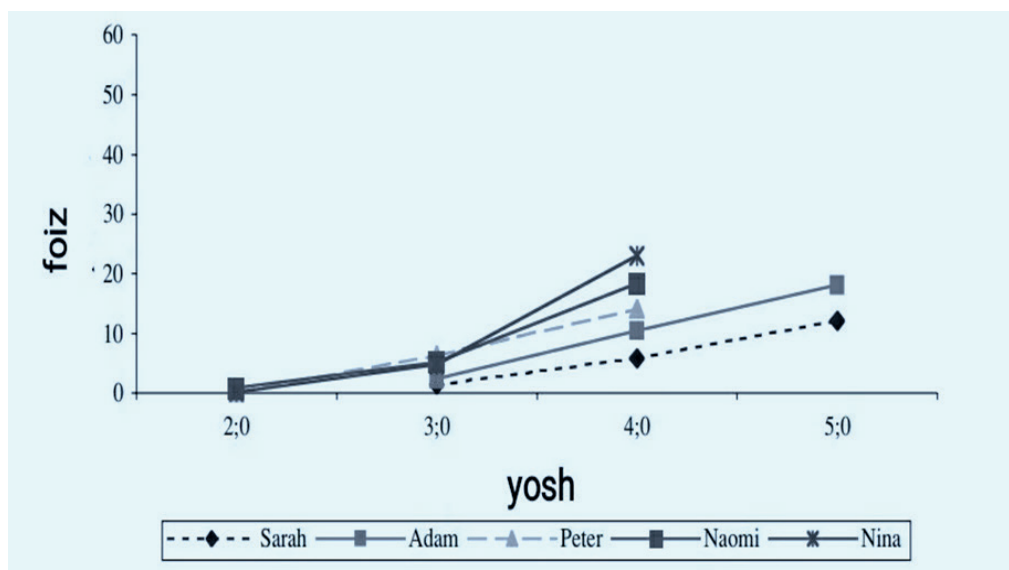
Bolalar	Tadqiqotchi	Yosh	Nutqlar soni	Fayllar soni
Adam	Roger Brown	2;3–4;10	46,498	55
Sara	Roger Brown	2;3–5;1	37,021	139
Nina	Patrick Suppes	1;11–3;4	32,212	56
Peter	Lois Bloom	1;9–3;2	30,256	20
Niomi	Jacqueline Sachs	1;8–3;5	14,656	87
Umumiy		1;8–5;1	160,643	357

Tadqiqotda 357 ta kompyuter fayllarining barchasidan qo’shma gaplar qidirilgan. Bola nutqida qo’shma gaplarning dastlabki ko’rinishi 2 yoshdan boshlab kuzatilgan. 2 yoshgacha bolalar nutqi faqat oddiy nutq va bog’lanmagan jumalardan iborat bo’lgan. 2-jadvalda ishtirokchilar nutqida uchragan qo’shma gaplar soni va 1-diagrammada o’sich ko’rsatkichi keltirildi. [Diessel Holger, 2004: 8–11].

2-jadval

Yosh	Tur	Niomi	Peter	Nina	Sara	Adam	Umumiy
2	Barcha nutq	4712	4889	2088			11689
	Qo’shma gaplar	37	2	5			44
	Qo’shma gaplarning foizi	0.8	0.0	0.2			0.33
2–3	Barcha nutq	7964	23291	23967	11433	16319	82974
	Qo’shma gaplar	404	1447	1117	158	369	3495
	Qo’shma gaplarning foizi	5.1	6.2	4.7	1.4	2.3	3.94
3–4	Barcha nutq	1983	2087	6175	11979	18728	40952
	Qo’shma gaplar	364	294	1423	693	1948	4722
	Qo’shma gaplarning foizi	18.4	14.1	23.0	5.8	10.4	14.34
Qo’shma gaplarning umumiy soni		802	1746	2545	2496	4389	11978

1-diagramma

Berilgan diagrammada qo'shma gaplarning o'zlashtirilish ko'rsatkichi sekinlik bilan oshganini ko'rish mumkin. Bolalar nutqida 2 yoshgacha qo'shma gaplar faol bo'lmagan, hatto Adam va Saraning nutqida kuzatilmagan. 2 yoshgacha bo'lgan bolalarda umumiy 0.33 o'zlashtirish ko'rsatkichidan xulosa qilish mumkinki, qo'shma gaplar bola nutqida 2 yoshdan faol bo'la boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Diessel, Holger. The acquisition of complex sentences – 2004. pp. 8–11.
2. Barbara C. Lust, Claire Foley, Cristina D. Dye. The first language acquisition of complex sentences (Chapter 14) - The Cambridge Handbook of Child Language The Cambridge Handbook of Child Language - March 2009.
3. Chomsky N. Syntactic structures. The Hague, 1957. – P.231.
4. Clark, E. First Language Acquisition. Second edition. The Edinburgh Building, Cambridge CB2 8RU, UK. –P.184.

ADABIYOT VA SAN'AT ASARLARINING ESTETIK TARBIYADAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Elmurod Sharipov

ToshDO'TAU tayanch doktoranti
elmurodsharipov15@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim tizimida bolalarni estetik tarbiyalash, ularni ijodkorligini oshirish, bugungi ta'lim tizimining asosiy maqsadi bo'lmish komil insonni tarbiyalashda san'at namunalari o'rnini haqida fikr yuritilgan. Bunda fan o'qituvchisiga qo'yiladigan talablar, fanlararo aloqa va adabiyot darslarida tasviriy san'at va kinematografiya namunalari foydalanish haqida mulohazalar berilgan. Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasi qahramoni Qobil bobo tushgan hol, uning ruhiy kechinmalarini tasviriy san'at yordamida o'quvchiga yaxshiroq yetkazish haqida mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot, san'at, komil inson, ta'lim, tarbiya, o'quvchi

Abstract: The article discusses the aesthetic education of children in the general secondary education system, increasing their creativity, and the role of art examples in the education of a perfect person, which is the main goal of today's education system. The requirements for the science teacher, the use of examples of visual arts and cinematography in interdisciplinary communication and literature lessons are discussed. The story of the hero of the story "The Thief" by Abdulla Qahhor, Grandpa Kabil, comments on how to better convey his spiritual experiences to the reader with the help of visual arts.

Key words: literature, art, perfect person, education, upbringing, student

Mustaqillik davri maktab adabiy ta'limida o'quvchi shaxsining har bosqichdagi ruhiy-jismoniy va intellektual xususiyatlari inobatga olingan holda uni mustaqil fikrlashga yo'naltirish, ta'lim-tarbiya

kechimida uning individual xususiyatlarini hisobga olish, ma’naviyatini sog’lomlashtirishga ustuvor e’tibor qaratish, shakllanish jarayonida o’quvchining o’zi ishtirok qilishiga erishish, unga badiiy, estetik kashf etish lazzatini tuydirish, ta’lim-tarbiya kechimida pedagogik hamkorlik bo’lishini ta’minlash singari tamoyillarga amal qilish talab etilmoqda.

Har bir o’quvchi o’z navbatida jamiyatning a’zosi hamdir. U jamiyatning boshqa a’zolari bilan muloqotga kirishishi, o’z fikr mulohazalarini ularga go’zal nutq bilan yetkaza olishi lozim. Shu bilan birga faqatgina notiq bo’lishning o’zi, bugungi axborot haddan tashqari ko’p bo’lgan zamonda, fikrning suhbatdoshga ta’sir qilishiga kamlik qilishi, uni navbatdagi ma’lumotlar oqimidek qabul qilinishiga sabab bo’lishi mumkin. Hayrat hisi kamayib borayotgan bir vaqtda jamiyat a’zolari o’rtasidagi muloqotlarda faqatgina axborot berish kamlik qilyapti, endilikda har bir so’z suhbatdoshning qalbiga yetib boradigan shaklda ma’lum darajada hissiy yuklamaga ham ega bo’lishi talab etilmoqda. Shu sababdan, o’quvchilarni inja tuyg’ularni ilg’ab oladigan, ta’sirchan, go’zal qalb sohibi qilib tarbiyalash muhim.

Bugun ta’lim tizimi sotsialistik ta’lim-tarbiya tizimidan farqli o’laroq mutaxassis emas, shaxsni tarbiyalashni birinchi o’ringa qo’ymoqda. O’z ishini puxta biladigan, lekin ijodkor bo’lmagan, yangi g’oyalar yaratolmaydigan, insonparvarlik fazilatlarini bilan “qurollanmagan”, bir xil qolipda tarbiyalangan mutaxassislar tayyorlash bugungi pedagogika talablariga to’g’ri kelmaydi. Bugungi pedagogika voqeliklarga tezkor munosabat bildiriladigan, har bir hodisaga insonparvarlik rakursidan nazar tashlay oladigan, alohida shaxslarni tarbiyalashni o’z oldiga maqsad qilib oldi. Professor Qozoqboy Yo’ldosh aytganidek: “... pedagogikani berilgan vazifalarni sidqidilgan o’zlashtirgani va toqatli bo’lgani uchungina “a’lo” bahoga o’qiydigan tarbiyalanuvchilarni tayyorlash qoniqtirmaydi. Yangicha pedagogika o’z oldiga o’zi vazifa qo’ya oladigan, biror qarorga kelishda birovning og’ziga qarab turmaydigan, o’zini o’zi rivojlantiradigan, o’z faoliyatini o’zi nazorat qila biladigan yorqin shaxslik xususiyatlarini shakllantirish masalalari bilan shug’ullanadi. Hozirgi zamonning muammolarini hal etish uchun bilimning o’zi yetarli emasligi, hozir tarbiya muassasalarida shakllantirilayotgan shaxslar voqelikka ijodiy nazar bilan qaray bilishi, quyushqondan tashqarida fikrlay olishi muhimligi, xullaski, tarbiyalanuvchilarda kuchli shaxslik sifatlarining hosil qilinishi yangi pedagogik fikr uchun birinchi darajali ahamiyatga egadir” [Qozoqboy Yo’ldosh, 2023: 27]. Bu sifatlariga ega shaxsni tarbiyalash uchun esa, avvalo, insonni boshqa yaratqilardan farqlab turadigan qalbini go’zal hislar bilan to’ldirish, san’atga oshno qilish, boshqalar kechinmalariga nisbatan sezuvchan qilib tarbiyalash lozim. Adabiyot darslarida san’at namunalaridan foydalanish mana shu maqsadga xizmat qiladi. Adabiyot va san’at bir-biriga yaqin. Zero adabiyot-so’z san’ati deyilishi ham bejiz emas. Adabiyot va san’atning istalgan turida obyekt inson hisoblanadi. Rassom mo’yqalam yordamida ifodalagan kechinmalarni, haykaltarosh toshlar yordamida ochib bersa, shoir-yozuvchi so’zlar vositasida buni bayon etadi. Barcha go’zal san’atlar insonni uning kechinmalarini o’z uslubida tasvirlashga harakat qiladi. Manzil yagona — yo’llar turfa. Shundan kelib chiqib adabiyot darslarini o’qitishda san’at namunalaridan foydalanish, o’quvchilarning estetik didini oshirish bilan birgalikda ularni ijodkorlik xususiyatlarini rivojlantirishga, biror voqea-hodisaga turli nigohlarda qarashga o’rgatadi. Shuningdek, o’rganilayotgan asar mohiyatini yaxshiroq ochib berishga xizmat qiladi nazarimizda. Bugungi kunda tasviriy san’at namunalari pedagogik amaliyotda keng qo’llaniladi. Adiblar hamda ayrim asar qahramonlarining portretlari, biror badiiy asar mazmuni asosida ishlangan sahna asarlari, ijodkorlarning qiyofalari singari tasviriy san’at namunalaridan o’quv mashg’ulotlarida foydalanishadi. Lekin san’atning boshqa turlari: kinomatografiya, haykaltaroshlik, hunarmandchilik kabi san’at namunalaridan unumli foydalanilyapti deb bo’lmaydi. “Adabiyot” darsliklarida ayrim asarlar mazmuni yuzasidan chizilgan rasm, asar asosida ishlangan kino, qahramonlarning haykallari ko’rgazmali qurol sanaladi. O’qituvchi ularni e’tiborsiz qoldirib ketmay, o’quvchilarning diqqatini tortib, manzaradagi tasvir, kinodan parcha yoki haykaltaroshlik namunasidan o’rganilayotgan asar mazmunini teranroq o’zlashtirishda foydalanishi lozim. Buning uchun adabiyot muallimi yuqoridagi san’at namunalarining ifodasiga qarab, ular yuzasidan savollar tuzishi va o’quvchilarni ular vositasida o’rgatilayotgan asar mazmuniga chuqurroq kirishga yo’naltirishi kerak. O’quvchilar san’at namunalari bilan badiiy asar matnini chog’ishtirish orqali o’zlarining bu boradagi tushunchalarini kengaytirib boradilar. Badiiy asarlarni o’rganayotganda san’at namunalaridan foydalanish yaxshi samara beradi, o’quvchilarda estetik did shakllana boradi. O’quvchining estetik faoliyatini aktivlashtirish, didini o’stirish orqali uning shaxsini kamolot sari yo’naltirish esa adabiy ta’limning asosiy maqsadi hisoblanadi. Yangi avlod darsliklarida alohida ruknda tasviriy san’at namunalari berilganligi ham o’qituvchilarda tasviriy san’at namunalari bilan ishlash malakasi bilan birgalikda boshqa sohalardan ham ma’lum bir miqdorda xabardor bo’lishni talab qilmoqda. “Chunki har bir badiiy jihatdan mukammal portret yakka shaxsning shunchaki ko’rinishi emas, balki bu shaxsning kasb-kori, millati, davri, ma’naviy qiyofasi orzu-umidlarning ifodasi bo’ladi” [Mahmudov B., 2010:66]. O’quvchilarda adabiyot fani orqali nafaqat yozuvchi-shoirilar bilan tanishish, badiiy asarni o’rganish, balki asar qahramonlarini yaqindan tanish, ular haqidagi ma’lumotlardan

tortib, xarakteri, ichki dunyosini his qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish va shu bilan birga ularni adabiyot darslarida ijodkorlikka yo'naltirish lozim. Ushbu jarayonni darsda so'z va san'atning boshqa namunalari yordamida amalga oshirish mumkin. Masalan Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasidagi ho'kizi o'g'irlangan chol, Qobil bobo, tasvirini olaylik: "Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, ko'zlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi". Sheva xususiyatlaridan kelib chiqib, Toshkent va Farg'ona vodiysining ayrim joylaridagi o'quvchilar va vohalik o'quvchilar Qobil boboning ushbu holatini turli xil tasavvur qilishi mumkin. Chunki ba'zi joylarda yaktakchan so'zi yaktak kiygan ma'nosida qo'llanilsa, boshqa joylarda yaktak kiyman shaklida qo'llaniladi. Shuningdek, qishloqda ulg'ayayotgan o'quvchilar uchun og'ilni, undan ho'kiz sig'adigan qilib ochilgan teshikni tasavvur qilish qiyinchilik tug'dirmas, ammo umrida bu narsalarni ko'rmagan o'quvchilarga ularni tasavvur qilish qiyin bo'lishi tabiiy. Agar darsda shu vaziyat tasvirlangan rasmdan foydalanilsa, holat barcha uchun birdek ayon bo'lishi bilan birgalikda. Yagona davlatidan ayrilgan Qobil boboning holatini yaxshiroq anglanishi, oyoqlari dag'-dag' titrashi bejiz emasligi his qilinishiga, vaziyatning jiddiyati yaxshiroq baholanishiga yordam berishi mumkin. Yoki "Shum bola" qissasidagi bozor tasvirini faqat kitobda tasvirlangani bilan chegaralanmasdan, kinodan olingan parchadan foydalanish yordamida o'qitish bolalarda XX asr boshidagi bozorlar, insonlarning turmush tarzi, kiyinish, muomala madaniyati bilan yaqindan tanishish, g'ala-g'ovurli sharq bozorida chirigan olmalarini sotishga urinayotgan Qoravoyning holatini his qilishga, u yashagan muhit haqida tasavvur uyg'otishga yordam beradi. Fikrlarimizni umumlashtirib shuni aytishimiz mumkinki: Adabiyot darsliklarida yozuvchi-shoirilar va ularning asarlarini o'rganishda fanlaraoro integratsiyadan, jumladan, san'at namunalaridan foydalanish o'quvchilarning estetik didini oshirishda muhim hisoblanadi. Ijodkor portreti orqali uning o'y-kechinmalari, yashagan davri haqida kengroq ma'lumot olish, asarga ishlangan miniaturalar vositasida uning mohiyatini yaxshiroq tushunish, his qilish ko'nikmalarini shakllantirish o'quvchida tahliliy fikrlashni rivojlantiradi. Fitrat "Tirik bir kishing bir ko'b tilaklari, istaklar, umidlari, ehtiyojlari bo'ladi. Shularga erishsa, sevinadir erishmasa qayg'uradir. Odam o'zining tegrasidagi turli voqealardan, bo'lib turg'an ishlardan, turli ko'rinishlardan, boshqa kishilarning baxtli-baxtsiz voqealardan ham ta'sirlanadir: shodlanadir yo qayg'uradir", — deya faqatgina odamlarga xos bo'lgan boshqa kishilarning holatidan xursand yoki xafa bo'la olishni tirik insonlikning belgisi deb beryapti. Adabiyot va san'atning uyg'unlashuvi ana shu tiriklikning asosi — inson qalbini — go'zalroq qilishga, go'zalikka oshno qilishga yordam beradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek: Adabiyot inson kechinmalarini so'z orqali, tasviriy san'at bo'yoq yordamida, haykaltaroshlik toshlar bilan ifodalasa, kino san'ati uni insonlar yordamida yuzaga chiqaradi. Barcha san'at namunalarining pirovardida inson — uning his-tuyg'ulari turganligi adabiy ta'limda san'at namunalaridan foydalanishning komil insonni tarbiyalashdagi o'rni muhimligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qozoqboy Yo'ldosh. Jilovlanmagan tafakkur mahsuli.—Toshkent: Tafakkur nashriyoti, 2023—628b.
2. Mahmudov, B. 2010. "Portret yaratish mahorati". Xalq ta'limi Toshkent.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA KASBIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Gulnora Umarbekova,
ToshDO'TAU tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada integrativ yondashuv asosida talabalarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish haqida so'z boradi. Bunda qo'llanadigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar tahlil qilinadi. Pedagogikada fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning maqsad va vazifalari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, faoliyat, ijtimoiy kompetentlik, integrativ texnologiyalar.

Ta'lim tizimining mazmuni shaxsni rivojlantirishdan iborat. Chunki shaxsiy rivojlanish asosida jamiyat taraqqiyotga erishadi. Ya'ni ta'lim tizimining vazifasi ma'lum bir shaxsiy xususiyatlar va kompetensiyalarga ega komil insonni tarbiyalashdir. Komil inson o'zini shaxsiy rivojlantira oluvchi, jamiyatning barcha qatlamlari bilan muloqot qura oladigan, o'z mustaqil dunyoqarashiga ega, ijtimoiy faol fuqarodir.

Yosh avlodda o'zaro hamkorlikka kirishish, madaniy qadriyatlarini e'zozlash, tolerantlik sifatleri shakllanishi talab qilinmoqda. Ta'lim jarayonida o'quvchilar birinchi navbatda xalqning ko'p asrlikiytmoy tajribasini

o’zlashtiradilar. Shuning uchun ham mazkur jarayon o’quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ular o’zlashtirgan ijtimoiy tajribalarini istiqboldagi faoliyatlarida qo’llash imkoniyatiga ega bo’ladilar. Umuminsoniy qadriyatlar negizida o’quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijod qilish, ma’naviy-axloqiy xatti harakatlarni bajarish ko’nikmasi shakllanadi. Falsafa, sotsiologiya, pedagogika, psixologiya yo’nalishidagi tadqiqotlarda ta’lim jarayoni o’quvchilarga xalqning ijtimoiy tajribasini singdiruvchi jarayon sifatida baholangan. Ta’lim o’zining xarakteriga ko’ra aniq maqsadga yo’naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda o’quvchilar tarbiyalanadilar, rivojlanadilar, hayot uchun zarur bilimlar va kompetensiyalarni egallaydilar. Mazkur bilimlar va kompetensiyalar o’quvchilarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishlarini ta’minlaydi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish masalasi bugungi kunda nafaqat pedagoglar, balki faylasuflar, sotsiologlar, psixologlarning ham e’tiborini o’ziga tortmoqda. Ko’plab yondashuvlar va ta’limotlarni tahlil qilish natijalari shuni ko’rsatmoqdaki, shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta’minlash uchun unda birinchi navbatda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish talab etilmoqda. Tayanch kompetensiyalar shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta’minlab, uning jamiyatdagi mavqeini mustahkamlaydi. Shaxsning tayanch kompetensiyalarni o’zlashtirish asosida muvaffaqiyatli shakllanishi uning jamiyat madaniy ma’rifiy hayotida faol ishtirok etishiga yo’l ochadi. Jamiyatning o’zi shaxsni ijtimoiylashtiruvchi asosiy sub’ekt hisoblanadi. U har bir shaxsni o’z qiyofasiga moslashtirish imkoniyatiga ega. Shu bilan bir qatorda jamiyat shaxsning ijtimoiylashuviga ta’sir ko’rsatadi. Ta’lim jarayonida o’quvchilarni jamiyatga integratsiyalash amalga oshadi. Shunga ko’ra, shaxs jamiyatda faoliyat ko’rsatishi uchun tayanch kompetensiyalarga ega bo’lishi lozim. Har bir shaxs muloqot jarayonida o’zi uchun ahamiyatli bo’lgan qadriyatlarni o’zlashtiradi. Tayanch kompetensiyalar o’quvchilarning motivlar tizimi va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Tayanch kompetensiyalar yordamida o’quvchilar o’zlari mansub bo’lgan jamiyatdagi odob me’yorlari, madaniyatga oid bilimlar va qadriyatlar, ma’naviy-axloqiy bilimlarni o’zlashtiradilar. Ular o’zlari uchun ahamiyatli bo’lgan insonlar ya’ni o’qituvchilari, ota-onalari, tengdoshlari bilan muloqot jarayonida muayyan qadriyatlar va madaniy-ma’rifiy yondashuvlarni egallaydilar. [2] Ijtimoiylashtirish bir tomondan qaraganda murakkab jarayon emas, u shaxsning faoliyat sohasi, uning xarakteri, o’ziga xosligini aks ettiradi. Shaxsning faoliyati va o’ziga xosligi uning ijtimoiy funksiyalari, tayanch kompetensiyalarini ifodalaydi. Tayanch kompetensiyalarga ega bo’lgan shaxs jamiyat hayotida faol ishtirok etadi, uning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Shaxsning jamiyat hayotida faol ishtirok eta olishi unda shakllangan kompetensiyalarga bevosita bog’liq. Tayanch kompetensiyalar yordamida inson madaniy va moddiy boyliklarning mohiyatini angelaydi, uni o’zlashtiradi, shaxslararo muloqotga kirishadi, o’zining fuqarolik pozitsiyasini namoyon etadi, fan-texnika yutuqlarini o’zlashtiradi va ulardan o’z o’rnida foydalanadi.

Taniqli mutaxassislar B.G.Ananayev, A.N.Leontevlarning ta’kidlashicha, inson ruxiy rivojlanishi jarayonida kishilik jamiyatida o’ziga qadar yaratilgan madaniyat va ma’rifatga oid barcha boyliklarni o’zlashtiradi, mavjud tajribalarni egallaydi. Ijtimoiylashtirish shaxs atrofdagilarga salbiy ta’sir ko’rsatadigan barcha vositalar va omillarni bartaraf etish imkoniyatiga ega. Bunday shaxs o’z-o’zini rivojlantiradi, o’z faoliyatini amalga oshiradi, ijodiy quvvatlarini ro’yobga chiqara oladi. Tayanch kompetensiyalarni shakllantirish natijasida ijtimoiylashtirish shaxs atrof-muhitga ijobiy ta’sir ko’rsata oladi, o’z faoliyatining ijtimoiy mohiyatini angelaydi va jamiyat madaniy-ma’naviy hayotini rivojlantirishga hissa qo’shadi. Ijtimoiylashtirish insonning shaxslararo munosabatlar, madaniyat olamiga kirishishini anglatadi. Bunda unga tayanch kompetensiyalar ko’maklashadi. Tayanch kompetensiyalar o’quvchilarga faoliyatning turli bosqichlarida o’quv jarayonida ijtimoiy madaniy me’yorlar, hayot uchun zarur bilimlarni integratsiyalashtirgan holda o’zlashtirish natijasida hosil bo’ladi. Tayanch kompetensiyalarshaxslararo va shaxsning ichki munosabatlari, nuqtai nazarlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu o’z navbatida, tayanch kompetensiyalarning shaxsning o’z-o’zini rivojlantirishi, kommunikativ munosabatlarga kirishishi, umummadaniy tajribalarni o’zlashtirishiga ko’maklashadi. Tayanch kompetensiyalar o’quv jarayonining natijasi va o’quvchilarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta’minlovchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo’ladi. O’quvchilarda tayanch kompetensiyalar qanchalik samarali shakllangan bo’lsa, ularning ijtimoiylashuvi shu qadar jadal kechadi. Tayanch kompetensiyalar yordamida o’quvchilar turlituman ijtimoiy vaziyatlarga osongina moslashadilar. O’quvchilarda tayanch kompetensiyalar qanchalik samarali shakllangan bo’lsa, ular murakkab sharoitlarga shunchalik oson moslashadilar va ijtimoiy faollik ko’rsatadilar.

Tayanch kompetensiyalarni o’zlashtirgan o’quvchilar turli hayotiy vaziyatlarda to’g’ri qaror qabul qilish, o’z xatti-harakatlarini muvofiq tarzda baholash, mavjud vaziyatni ijobiy jihatdan o’zgartirish imkoniyatiga ega bo’ladilar. Integrativ yondashuv asosida tayanch kompetensiyalar shakllantirilganda o’quvchilarning turli yo’nalishdagi amaliy ko’nikmalari bir-birini to’ldiradi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartlarida barcha o'quv fanlarini o'qitish jarayonida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi qo'yilgan. Chunki, o'quvchilarni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish va fanga oid kompetensiyalarni samarali o'zlashtirishlariga ko'maklashish uchun tayanch kompetensiyalar asos sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun ham o'quvchilarga taqdim etiladigan tayanch kompetensiyalarning integrativ yondashuv asosida shakllantirish jarayoni pedagogik jihatdan qulay bo'lishi lozim. Mutaxassislar oldida turgan muhim vazifalardan biri o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

O'quvchilarda turli kompetensiyalarning shakllanishi pedagogik shartsharoitlarni taqozo etadi:

1) ta'lim jarayonida o'quvchilarda o'z-o'zini rivojlantirish, bilimlarni mustaqil egallashlari va ularni amaliy faoliyatlarida qo'llashlari uchun qulay sharoit yaratish;

2) o'quvchilarning tayanch kompetensiyalarni integratsiyalashgan bilimlar yordamida egallashlari uchun qulay vaziyatlarni tashkil etish, ularning amaliy faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash.

O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni integrativ bilimlar yordamida shakllantirishda mashqlar, topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Pedagogik jarayonda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni integrativ yondashuv asosida shakllantirishda muayyan qoidalarga amal qilish lozim:

o'quvchilarga integrativ bilimlarni taqdim etish, mazkur bilimlarni amaliy faoliyatlarida qo'llash usullari bilan o'quvchilarni qurollantirish;

tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning tashqi omillariga e'tibor qaratish;

o'quv jarayonida shaxsiy tajribalarni faollashtirish, jumladan, kichik tadqiqotlar o'tkazish, loyihalar usti-da ishlash, amaliy ko'nikmalarni faollashtirish, muloqot uslublaridan faol foydalanish, mustaqil bilim olish va o'z-o'zini rivojlantirish ko'lamini kengaytirish;

o'quvchilarning o'z-o'zlarini rivojlantirishlari o'z faoliyatlarini muntazam tahlil qilish, anglash, rivojlantirishning mustaqil traektoriyasini tanlash, o'zi va o'zgalarning xatti-harakatlari, xis-tuyg'ularini tushunish, muloqotga ehtiyoj sezish, muloqot qoidalariga amal qilish kabilar.

Bular ta'lim jarayonida integrativ yondashuvga tayanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda ichki pedagogik omillar muhim ahamiyatga ega. O'quvchi tafakkurining maxsuldorligi unda tayanch kompetensiyalarning shakllanishini jadallashtirishda namoyon bo'ladi. Bu o'quvchi shaxsiy faoliyatining yo'nalishlari, intilishlari, motivlari, qoidalar, qadriyatli yo'nalishlari, individual psixologik sifatleri, ijodiy faoliyatining o'ziga xosligida ko'rinadi. Ob'ektiv voqelikka nisbatan munosabat bildirish uchun ta'lim jarayoni sub'ektlarida yetarli darajada tahliliy faoliyat tajribasi shakllanishi lozim. Bu jarayonda quyidagi fikriy operatsiyalar muhim o'rin egallaydi: fikrlash, qayta fikrlash, qayta shakllantirish, aniq faoliyat usullarini biridan ikkinchisiga ko'chira olish. O'quvchilardagi konstruktiv, ijodiy xatti-harakatlar, muammoli vaziyatlarda refleksiya bilan intellektual hamda shaxsiy darajaga o'tishini ta'minlaydi.

Amaliy faoliyat muayyan o'quv jarayoni yoki layoqatning mahsuli hisoblanadi. Ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida loyihalashda o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilanishi lozim. Integrativ yondashuv asosida ta'lim mazmunini tanlashda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish o'quv materiallarining mantiqiy asosini tashkil etishi kerak. Vaziyatli topshiriqlar o'quvchilarni amaliy ko'nikmalarni egallashga yo'naltiradi. Har bir topshiriq o'quvchilarda muayyan ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qilishi nazarda tutiladi. Shu maqsadda vaziyatli topshiriqlar majmuini belgilash talab qilinadi. Motivli vaziyatli topshiriqlar o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni egallash mayllarini hosil qiladi. Topshiriqlarni yechish jarayonida o'quvchilarda muayyan kompetensiyalarni egallashga nisbatan moyillik vujudga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Педагогика: энциклопедия. II жилд / тузувчилар: жамоа.//Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2015. – 376 б.

2. Sharifzoda S. Integrative methods of formation of basic competencies in students. Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation; 32(3)ISSN 2651-4451 | e-ISSN 2651446X (2021)

3. Сафарова Р. ва б. Ўқувчиларда ўзаро дўстона муносабатларга асосланиб ҳамкорликда фаолият кўрсатиш кўникмаларини шакллантириш жараёнини ташкил этиш тамойиллари ва параметрлари. – Т.: Фан ва технология нашриёти, 2013. – 142 б.

4. Sharifzoda S. The use of an integrative approach in the formation of basic competencies in students as a socio-didactic necessity // Journal of critical reviews ISSN- 2394-5125 vol 7, issue 12, 2020 3115.

**TALABALAR MINBARI: TIL VA
ADABIYOT TA’LIMIDA
INNOVATION G’OYALAR**

UZLUKSIZ TA'LIMDA ANVAR OBIDJON IJODINING O'RGANILISHI

Shalola Raximova

ToshDO'TAU o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi
2-bosqich magistranti
raximovashalola@gmail.com

Annotatsiya: Uzluksiz ta'lim bugungi ta'lim jarayonining yanada taraqqiy etishi uchun olib borilayotgan islohotlardan biri sanaladi. Ushbu ta'lim uchun tanlangan maktab darsliklari hamda ularning maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan mavzulari ham uzluksiz ta'limning ajralmas qismidir. Ana shunday mavzulardan biri Anvar Obidjon hayoti va ijodi bilan bog'liq bo'lib, uning ta'lim jarayonida o'qitilishi bolalar tafakkurining rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Anvar Obidjon, uzluksiz ta'lim samaralari, badiiyat, yosh xususiyatlari, hayotiylik.

Abstract: Continuing education is considered one of the reforms that are being carried out for the further development of the educational process today. School textbooks selected for this education and their topics intended for school students are also an integral part of continuing education. One such topic is related to the life and work of Anvar Obidjon, and his teaching in the educational process serves as an important factor in the development of children's thinking.

Keywords: Anvar Obidjon, results of continuous education, artistry, age characteristics, vitality.

Barchamizga ma'lumki, mamlakatimiz mustaqillikka erishgach ta'lim sohasida qator o'zgarish va islohotlar amalga oshirila boshladi hamda bu hozirgi kunga qadar ham davom etib kelmoqda. Ana shunday yaratilgan samarali tizimlardan biri bu uzluksiz ta'limdir. Avvalo, uzluksiz ta'lim nima va uning qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud ekanligi xususida to'xtalib o'tsak. Uzluksiz ta'lim bu izchillik asosida shakllantirilgan hamda oddiydan murakkab darajaga yo'naltirilgan, bir-biri bilan uzviy bog'langan ta'lim sohasi sanaladi. Yurtimizda ta'limning o'ziga xos modeli yaratilgach, uzluksiz ta'lim ana shu modelning ajralmas qismi sifatida shakllantirildi. Uzluksiz ta'lim mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy sinfi ekan, unda respublika hayotiga xos ijtimoiy-iqtisodiy, milliy-madaniy, shaxs va jamiyatga xos strategiyalar bevosita aks etadi. [Wikipedia.org] Uzluksiz ta'lim asosida shaxsni tarbiyalashning o'ziga xos sifatleri vujudga keladi, jumladan, har tomonlama faol, ma'naviy dunyoqarashi boy shaxsni shakllantirish, har sohada o'z kasbining mutaxassislari tarbiyalash, kadrlar salohiyatini oshirish kabi ulkan samarador ishlar bevosita uzluksiz ta'lim asosiga borib taqaladi. Uzluksiz ta'lim davlat ta'lim standartlariga asoslanadi va u quyidagilarni o'zida mujassam etadi:

- a) maktabgacha ta'lim sohasi;
- b) umumiy o'rta ta'lim;
- d) o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi;
- e) oliy ta'lim;
- f) oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- g) kadrlar tayyorlashning milliy tarmog'i. [google.com]

Demak, yuqoridagi tuzilmalarni o'z ichiga olgan uzluksiz ta'lim tizimi mamlakatimiz hayotining o'ziga xos ajralmas qismi sifatida vujudga keladi. Bundan tashqari, uzluksiz ta'lim tizimi quyidagilarni ham mujassam etishi lozim:

- ✓ Bolalar tarbiyasini shakllantirish.
- ✓ Bolalar ma'naviy-ma'rifiy dunyosini boyitish.
- ✓ Ularda ilmiy, iqtisodiy, ekologik tarbiyani shakllantirish va hokazo [Dolimov, 1967:56].

Yuqorida keltirilgan barcha jihatlarni qamrab olgan holda uzluksiz ta'lim tizimida o'ziga xos mavzular tanlanadi. Ana shu jihatlarni e'tibor olib, bizning ushbu maqolamiz uchun Anvar Obidjon ijodining uzluksiz ta'lim tizimida o'rganilishi tahlilga tortildi va mavzuga oid mulohazalar keltirildi.

Uzluksiz ta'lim tizimida bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda mavzu tanlash dastlabki o'rinlarda turuvchi masalalardan biri sanaladi. Sababi, har bir yoshdagi bolalarning o'ziga xos dunyoqarashi, fikrlash doirasi, psixologik-emotsional holati mavjud bo'ladi. Shularni nazarda tutib,

boshlang’ich sinflar hamda o’rta ta’lim sohasining beshinchi sinf o’quvchilari uchun Anvar Obidjon ijodining tanlanishi ham o’ziga xos uslubiyat sifatida namoyon bo’ladi. Bolalar adabiyotida o’zining nodir va o’lmas asarlari bilan o’chmas iz qoldirgan ijodkor Anvar Obidjon hayotiy yo’li va ijodiy faoliyati maktab darsliklari uchun munosib mavzu desak, aslo mubolag’a bo’lmaydi.

Anvar Obidjon 1947–2020-yillar oralig’ida yashab ijod etgan bolalar shoiridir. U shu davr mobaynida nafaqat ijodkor sifatida, balki barcha ezgu insoniy xislatlarni o’zida mujassam etgan shaxs sifatida ham barchamizga ma’lum va mashhur. Shoirning bolalarcha samimiyati, kattalarga xos donoligi ham asarlarida yaqqol namoyon bo’lgan. Anvar Obidjonning “Shkafjon” nomli ilk she’ri 1960-yilda “G’uncha” jurnalida nashr etiladi. Shundan so’ng ijodkor o’zining ilmiy va xizmat faoliyatini boshlaydi: qator o’quv dargohlarida tahsil oladi, tashkilotlarda faoliyat yuritadi. Shu bilan birga o’z ijodiy faoliyatini ham unutib qo’yagan ijodkor qator asarlarini ham chop ettiradi, xususan, “Olovjon va uning do’stlari”, “Bezgakshamol”, “Akang qarag’ar Gulmat”, “Alamazon va Gulmat hangomasi”, “Oltiariq hangomalari”, “Odobli bo’lish osonmi”, “Meshpolvon” kabi qator bolalar dunyosini ochib beruvchi asarlarni chop ettiradi.[Wikipedia.org] Anvar Obidjon ijodi bolalar adabiyotining nodir namunalari desak, aslo mubolag’a bo’lmaydi.

Anvar Obidjon ijodining maktab darsliklariga kiritilishi shoir ijodiga bo’lgan hurmat va e’tibordan dalolat beradi. Uzluksiz ta’lim tizimida Anvar Obidjon ijodi boshlang’ich sinf o’quvchilaridan tashqari umumiy o’rta ta’limning 5-sinf o’quvchilari uchun ham dars mavzusi sifatida tasdiqlangan. O’quvchilar uchun uning “Hayotning har lahzasi go’zal”, “Vatanjon”, “Tinch kunlar”, “Yer” kabi qator she’riy namunalari darsliklarda havola etilgan. Shu o’rinda aytish lozimki, boshlang’ich ta’limdan keyingi ta’limda o’quvchilar fundamental bilimlardan ko’ra murakkabroq ilmlarni egallashga harakat qilishadi, bunda mavzuga ijodiy yondashish, san’at olamiga kirib borish, bolalar ruhiyatini boyitish, ularning ma’naviy dunyosini yanada takomillashtirish maqsadida adabiyot darslarida ularning yosh doirasiga mos mavzular aks ettiriladi. Nazarimizda, yuqorida nomlari qayd etilgan Anvar Obidjon she’rlari ham fikrimizning yaqqol tasdig’i o’laroq namoyon bo’ladi. Xususan, shoirning “Hayotning har lahzasi go’zal” she’rini badiiy tahlil qilsak [Adabiyot, 2020:89]:

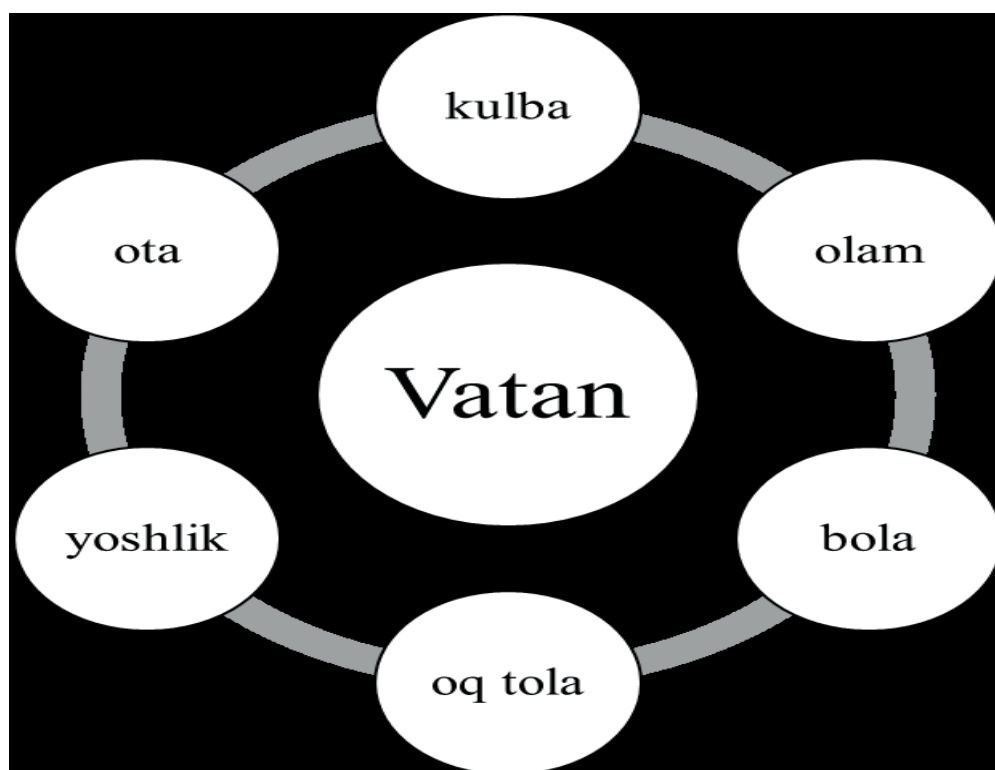
*Tun pardasi ochilar asta,
Chiqib kelar sahnaga quyosh.
Kelinchakdek bo’lib orasta,
Gul salomdan ko’taradi bosh.
Hovli go’yo yuvilgan chinni,
Yo’llar go’yo artilgan oynak.
Qutlash uchun yangi bu kunni
El oyoqqa turar jonsarak...
Hayotning har lahzasi go’zal,
Umrning har dami g’animat.*

Yuqorida qayd etib o’tganimizdek, 5-sinf o’quvchilari boshlang’ich bilimlarni egallashgach, ijodiy, badiiy ilmlarni egallashadi. Bu esa ularning ruhiy olamida ham bevosita aks eta boshlaydi. Anvar Obidjonning “Hayotning har lahzasi go’zal” she’ri ham badiiy pafosda yaratilgan, tabiiy o’xshatishlardan unumli foydalanilgan she’r sanalib, unda muallif hayotimizdagi tabiiy vositalarni she’r tili bilan “jonlantiradi”: *tun pardasining ochilishi (yangi kun), quyoshning sahnaga chiqishi (quyosh ko’tarilishi), gulning bosh ko’tarishi (gul ochilishi)* kabi ifodalar muallif nutqi orqali badiiyatga aylantirilgan. Shoir mahorat bilan kundalik turmushimizda duch keladigan tabiiy voqeliklarni badiiy qolipga sola olgan. Bundan tashqari, shoir ushbu she’rida go’zal tashbehnlarni mohirlik bilan qo’llaydi: *hovli – yuvilgan chinni; yo’llar – artilgan oynak; gul – kelinchak*. Demak, Anvar Obidjon o’zining “Hayotning har lahzasi go’zal” she’ri orqali bolalarni samimiylikka undagan, ularni adabiyotning ajoyib olamiga kira olishlariga ko’maklashgan.

*Balodan asray deb tumor bo’laman,
Noming ulug’lovchi shior bo’laman.
Uxlab uyg’onguncha xumor bo’laman,
Vatanjon!*

*Sen o'zing kulbamsan, sen o'zing – olam,
Sen o'zing otamsan, sen o'zing – bolam.
Yoshligim – o'zing, sen – boshda oq tolam,
Vatanjon!* [Adabiyot, 2020:89]

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash shoir-u ijodkorlar oldida turgan muhim vazifalardan biri sanaladi. Ana shunday vazifani ajoyib tarzda uddalagan ijodkor Anvar Obidjon o'zining yuqorida keltirilgan “Vatanjon” she’ri orqali yosh avlodni vatanni sevishtga, uni ardoqlashga, ko’zqorachig’iday asrashga undamoqda. O’z vatanini asrash uchun tumor, uning nomini ko’klarga ko’tarish uchun shior bo’lishini baralla aytayotgan ijodkor yoshlarni vatanni sevishtga, uni ardoqlashga undamoqda. Bundan tashqari, shoir ushbu she’rida Vatanni go’zal o’xshatishlar bilan tashbehlaydi:

Yuqoridagi diagrammada shoirning Vatanga nisbatan qo’llagan tashbehlari aks etgan bo’lib, bundan tashqari, unda shoir mohirlik bilan umr yo’llarini ham qoyilmaqom tarzda aks ettiradi: kulba – olam – ota – bola – yoshlik – oq tola. Ushbu ketma-ketlikka e’tibor beradigan bo’lsak, Anvar Obidjonning shoir sifatidagi mahoratiga yana bir bor tan beramiz: kulba – kindik qonimiz to’kilgan maskan; olam – biz yashab turgan dunyo; ota – bizning padari buzrukvorimiz; bola – biz padari buzrukvor bo’lgan inson; yoshlik – bizning kelmishimiz; oq tola esa bizning ketmishimiz sifatida yozilgan ushbu she’riy satr orqali biz Vatanning butun umr yo’llarimizda hamroh ekanligini anglashimiz mumkin.

5-sinf o’quvchilari uchun adabiyot darsligida shoirning “Odam bo’laman” she’ri ham o’rin olgan bo’lib, u quyidagi satrlardan iborat:

*-Kezaman ko’p joylarni,
Moy tomchigan kiyimda.
Ba’zan kitob titkilab,
Dam olaman uyimda.
Men shofyor bo’laman, dada.
-Mayli...
-Tag’in o’ylab ko’raman,
Hammasi ham yaxshi ish.
Faqat yalqov bo’lmayman,
Hecham tortmang siz tashvish,*

Men... odam bo'laman, dada.

-Balli, azamat! [Adabiyot, 2020:92]

Samimiy bola tilidan bayon qilingan ushbu she'rda bola xayoloti o'z aksini topgan, ya'ni yosh murg'ak bola kelgusida qanday kasb egasi bo'lishi xususida bosh qotiradi, biroq oxiri o'ylay-o'ylay eng yaxshisi – odam bo'lish ekanligini anglaydi. Shu o'rinda bolaning otasining fikrlariga diqqat qaratsak: u o'g'lining qanday kasb egasi bo'lishidan qat'i nazar unga qarshiligi yo'q, ammo o'g'lining odam bo'lish maqsadini eshitgach, boshi ko'kka yetadi. Sababi, har bir inson qandaydir kasb egasi bo'lishi mumkin, ammo odam bo'lish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Ana shu sifatlarni bolalarga anglatmoqchi bo'lgan Anvar Obidjon o'z she'riyatida tarbiya, ta'lim, limning naqadar ulug' ekanligini yana bir bor isbotlay oldi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, Anvar Obidjon teran fikrli, samimiyati chuqur, falsafasi oliy va ajib bolalar shoiridir. Uning har bir she'ri yuragidan otilib chiqib, qalamiga to'kilgan. Ana shunday ulug' ijodkorni uzluksiz ta'lim tizimida mavzu sifatida tanlanishi hamda uning o'ziga xos ijodining bolalarga tuhfa etilishi ta'lim samaradorligini oshirish va ulkan natijalarga erishishda yuksak qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. I qism, 2020.
2. Obidjon A. Alamazon va Gulmat. T.: “Cho'lpon”, 1998-yil.
3. Dolimov S., Ubaydullaev Q., Ahmedov Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. T., “O'qituvchi”, 1967.
4. Obidjon A. Juda qiziq voqea. T.: “Cho'lpon”, 1997-yil.
5. Obidjon A. Ketmagil. T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985-yil.
6. Yo'ldoshev Q., Madaev O., Abdurazzoqov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. T., “Universitet”, 1994.

www.wikipedia.org

www.google.com

www.wikipedia.org

www.google.com

SHE'RIY ASARLAR TAHLILIDA PEYZAJ NAMUNALARIDAN FOYDALANISH

Maftuna Narziyeva,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-kurs magistranti

Maftunanarziyeva@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida adabiyot va tasviriy san'atni integratsiya orqali o'qitish masalasi yoritilgan. O'quvchilarda rang-tasvir namunalari zamiridagi ramziy ma'nolar-ni anglash, sujetini talqin qilish, asarning mantiqiy yechimini topish nazarda tutilgan.

Shuningdek, ranglar psixologiyasi, ijodkor va obraz ruhiyatiga uyg'un jihatlari lirik asarlar misolida tahlil va talqin qilingan.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, adabiyot, peyzaj, integratsiya, ijodkor xususiyati, sujet, kompozitsiya, rang psixologiyasi, qiyoslash.

Abstract: The article covers the issue of teaching literature and visual arts through integration in general secondary schools. Pupils are expected to understand the symbolic meanings of the color patterns, interpret the subject, and find a logical solution to the work.

Also, the psychology of colors, aspects compatible with the spirit of the creator and the image are analyzed and interpreted on the example of lyrical works.

Key words: fine art, literature, landscape, integration, creative feature, subject, composition, color psychology, comparison.

Adabiyot o'qitish samaradorligiga erishish hamda fanlararo integratsiyaning o'rnini belgilash dolzarb muammolardan biri sanaladi. Negaki olamdagi barcha narsa-hodisalar o'zaro uyg'unlik va aloqadorlikda mavjud bo'lgani kabi dunyoni o'rganishning yo'li bo'lmish ta'lim jarayonida ham barcha o'quv fanlari integrativ yondashuvda o'qitilishi kerak.

So'nggi paytlarda turli fan o'qituvchilari adabiyot darslarini tashkil etishda san'atning boshqa turlariga murojaat qilib integratsiya yondashuvdan samarali foydalanishmoqda. Jumladan, dramatik turga mansub asar tahlilida guruhlar misolida kichik sahna ko'rinishlari, lirik asarlarni musiqa bilan bog'lash, hamda epik va boshqa janrdagi asarlarni tasviriy san'at namunalari bilan bog'lab o'qitishmoqda.

Adabiyot darslarida tasviriy san'at namunalari tahlili ustida ishlenganda o'qituvchi e'tiborli, ahamiyatli bo'lishi, undagi har bir detalni e'tibordan qochirmasligi, badiiy asarlar tahlilida so'z yoki matn mazmunini aniqlash va anglash o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkinligi bilan bog'liq qarashlarga tayanishini taqozo etadi. Chunki tasviriy san'at asarlari ham badiiy yaratq va ular ham ko'rkam matn tahlili bilan bilimlar asosida tahlilga tortilishi shart. Aks holda ular tarbiyalanuvchilar ma'naviyatiga hech narsa bermaydi [Husanboyeva, Niyozmetova, 2020: 46]. Hozirda ilm sohasi har jihatda rivojlangan davrda adabiyotni ham tasviriy san'at bilan bog'lab o'qitish o'quvchiga badiiy asarni his qilishga shuningdek ranglardagi ramziy jihatlarni anglash qobiliyatini bir pog'onaga yuksaltiradi.

Adabiyot va tasviriy san'atni integratsiyalashga doir darslar bu ikki fan doirasidagi o'quv materiallarini uyg'unlashtirish asosida o'quvchilarning "badiiy asarda aks etgan voqelikni estetik tahlil qilish; ... rangtasvir asari zahiridagi badiiy jozibani his qila olish va so'z bilan ifodalash" ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi, 2017: 123].

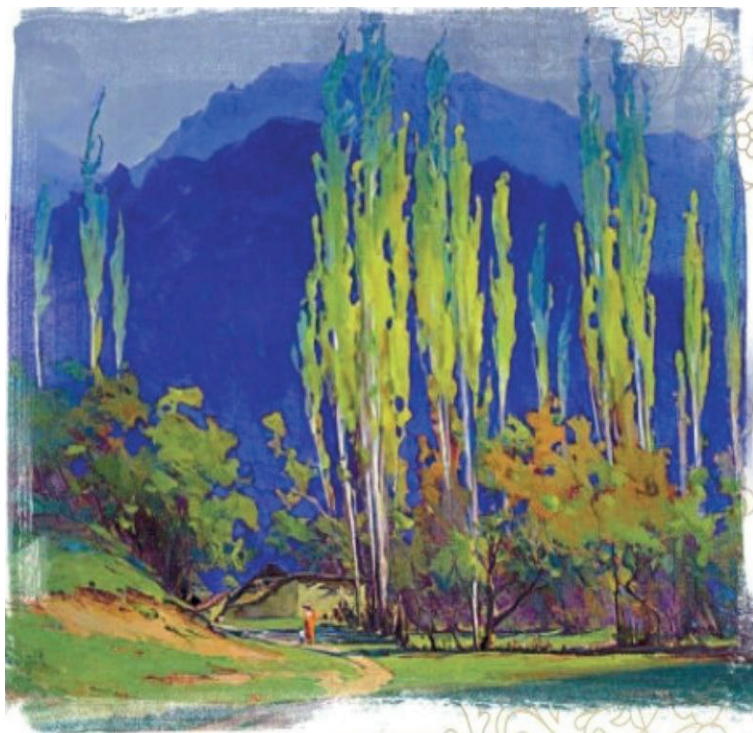
She'riy asarlarni o'rganishga bag'ishlangan darslarning maqsadi, vazifasi o'quvchilardagi badiiy idrokning teranligini ta'minlash, ularni poetik mahorat sir-asrorlari bilan tanishtirish bilan birga asarning mohiyatiga kirish, qahramonning ichki dunyosini his qilishga undashdan iboratdir. Q.Yo'ldoshevning: "*Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va hissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada voqealar tasviri, xarakter mantig'i emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuyg'ular samimiyati muhimdir. Chinakam lirik she'r tinglovchi yo o'quvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional-axloqiy imkoniyatlarini uyg'otadi, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so'z hatto real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin ekanligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma'lum*", – degani bejiz emas [Yo'ldoshev, 1997: 235].

Bu borada DTS va o'quv dasturlarida o'quvchilarda shakllantirilishi zarur bo'lgan malaka talablari belgilangan. O'quvchilarning badiiy asar va rang-tasvir namunalari sujetidagi uyg'unlikni idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirishda taniqli ijodkor Azim Suyunning "Yomg'ir yog'ib o'tmoqda" asarining mavzu doirasi, g'oyaviy va tarbiyaviy xususiyatlariga ko'ra rassom Y.Bazarovning "Yomg'irdan so'ng" peyzaj tasvirini integratsiya yondashuv asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq. **Usmon Azim** (*Yomg'ir yog'ib o'tar*)

*Yomg'ir yog'ib o'tdi,
Osmon yuzidan
Nafarmon bulutlar yig'di etagin.
Oftob ham ko'rindi ko'hna izidan
Va boshlab yubordi dilbar ertagin.
Men yo'lga tushaman,
Namli qoyalar
Qizg'ish shu'lalarda tovlanar mayin.
Yon-verdan chekinib borar soyalar
Quyosh tik, junbishga kelgani sayin.
Charchash nima – bilmas vafodor otim,
Zerikish menga ham begona butkul.
Tog'lar atrofigimda jilmayadi jim,
Jilmayar qarshimda yolg'iz oyoq yo'l.* [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 208].

Tasviriy san'at darslarida manzara janrini o'rgatish jarayonida shakl, tus va ranglar mutanosibligi; daraxt va o'simliklar bargi, guli va mevalarini ifodalashdagi o'ziga xosliklar; ranglarning kishilar hayo-

tidagi o’rni; asosiy va qo’shimcha ranglar; axromatik va xromatik ranglar; iliq va sovuq ranglar; rang kontrasti kabi tushunchalar mazmuni sinflar kesimida reja asosida yoritib boriladi. [Qambarova, 2021: 26–28].

“Yomg’irdan so’ng”.
Rassom Y. Bazarov ishlagan surat

Badiiy asarlarda berilgan tabiat tasvirlari ijodkor badiiy mahoratini namoyon etadigan omillardan biridir. Bu esa ijodkor mahoratining ne chog’lik boy ekanligini ko’rsatadi. Chunki ko’plab tabiat manzaralari tasvirida ijodkorning o’zi qalamga olayotgan makonga munosabati, u joyni qanchalik bilishi, qahramonlar dunyosi va ular yashayotgan muhitni naqadar chuqur his qilishi seziladi. Shuning uchun badiiy asarlarda tabiat manzaralari tasviri asarning asosiy tarkibiy qismi sanaladi.

Badiiy asarda muallif o’z maqsadini ro’yobga chiqarish uchun tasviriy va ifodaviy vositalardan yetarlicha foydalanadi. Usmon Azim qalamiga mansub “Yomg’ir yog’ib o’tar” she’ri mazmuniga e’tibor berilsa, yomg’irdan keyingi betakror tabiat tasviri mo’jaz satrlarda tasvirlangan. Yomg’ir – bahor faslining sevimli yo’ldoshi. Endigina uyg’ongan novdalar va barglar yomg’irning sharofati bilan yangidan tug’ilgandek go’yo. Ijodkor ushbu holatni shoirona misralarda gavdantirgan. Rassom Y.Bazarovning “Yomg’irdan so’ng” peyzaj tasvirini tahlil qilishda dastlab rassom ilgari surgan g’oya, kartinani yaratishda tayanilgan mezonlar haqida o’quvchilarda tasavvur uyg’otish zarur [Mirzayeva, Djalilov, 2022: 208]. So’ngra quyidagilar ustida ish olib borish maqsadga muvofiq:

- 1) voqelikning badiiy vositalar yordamida aks ettirilishi bilan tanishish;
- 2) sujetning tarkibiy qismlarini ajratish;
- 3) elementlarning ramziy ma’nosini yoritish;
- 4) tasvirning sxematik joylashuvini o’rganish;
- 5) asarning badiiy alifbosi xususida tushunchalar hosil qilish.

*Yomg’ir yog’ib o’tdi,
Osmon yuzidan
Nafarmon bulutlar yig’di etagin.
Oftob ham ko’rindi ko’hna izidan
Va boshlab yubordi dilbar ertagin.*

Ushbu misralarni tasviriylilik bilan uyg’un jihatlariga to’xtaladigan bo’lsak, yomg’irning yog’ib

bo'lganidan so'ng yer yuzidagi musaffolik tasvirda yaqqol ko'ringan. Satrlarni o'qir ekansiz, qalbingizda bahoriy jo'shqinlik, bahoriy kayfiyat kirib keladi. Nafarmon (*och qizg'ish binafsharang*) bulutlar yer yuzidan yo'q bo'lgandan so'ngra, oftob butun yer yuziga charaqlagani tasvirda namoyon bo'lgan.

Kartina sujetida tabiat manzarasi, daraxtlar, tog'lar, ufq chizig'i, qishloqlar va o'simliklar muayyan tartibda aks ettirilgan. Zero, "manzara janrini ishlashda yaqin, o'rta va olisdagi narsalar, asosan, uchta ko'rinishga joylashtiriladi. Yaqin ko'rinishdagi narsalarni aniqroq, olisdagi narsalar ochroq chiziladi. Bu ko'rinishlarda to'g'ri tasvirlash uchun, avvalo, manzarani sinchiklab kuzatish va uni tasvirlaganda uzoqdagi narsalarning yaqindagiga nisbatan kichik bo'lishini hisobga olish kerak va havo perspektivasi qoidasiga ko'ra uzoqdagi narsalar rang va tus jihatdan yaqindagilarga nisbatan xiraroq va och ko'rinadi" [Kuziyev, 2015: 41].

*Men yo'lga tushaman,
Namli qoyalar
Qizg'ish shu'lalarda tovlanar mayin
Yon-verdan chekinib borar soyalar
Quyosh tik, junbishga kelgani sayin.*

Badiiy matnda lirik qahramon namli qoyalar tomon yo'lga chiqishini aytadi. Tasvirdagi havorang tog'lar tomon yo'l olgan yo'lovchi esa yangi hayotga umid qadamlari ila ketiyotgandek go'yo. Tasvirda eng ko'p qo'llangan *havorang* esa tinchlik, osoyishtalik va sokinlikka ishora qilgan. Qizg'ish shu'lalardan tovlanish inson hayotidagi qiyinchiliklar haqida so'z boradi.

*Charchash nima – bilmas vafodor otim,
Zerikish menga ham begona butkul.
Tog'lar atrofimda jilmayadi jim,
Jilmayar qarshimda yolg'iz oyoq yo'l.*

Lirik qahramon charchash nimaligini bilmaydigan vafodor oti bilan birga ekanligini aytadi. Bilamizki, hayvonlar ichida eng insonga mehribon hayvon ot. Tasvirda tog'lar viqorli go'yo tog'lar unga jilmayib dalda bo'lgandek aks sado beradi. Badiiy asar bilan tasvirliyligni bog'lab turadigan jihat bu tiriklik. Har qanday qiyinchiliklarga qaramay hayotda yurishda davom etish ilgari surilgan.

Asarlardagi tabiat manzaralari kitobxonning biror narsa haqida muayyan tasavvur hosil qilishi, ramziy ifodani his etishi, ko'rish, eshitish mumkin bo'lgan narsa va obrazlarni inson ongida gavdalantiradi. Musavvir peyzaj janrida ijod qilarkan, uning maqsadi tabiat tasvirini tomoshabinga aynan ko'rsatishgina bo'lmaydi. Zero, ko'rishning o'zigina zavqlanish, estetik tasirlanish degani emas. Agar shunday bo'lganida rassomning ijod etishi, shoirlarning tasvirga musavvirova yondoshuvi foydasiz bo'lar edi. Shoir manzarani bir nuqtadan kuzatayotgan inson holatini yarata olgan va bu bilan u o'quvchiga ham real hayotdagiday kuzata olish imkoniyatini beradi. Chizilayotgan tabiat tasviri ongda namoyon bo'lsa-da, u go'yoki ko'zlar harakati asosida umumlashayotganday taassurot uyg'otadi. Bunda ijodkor nafaqat so'z ma'nosi bilan ishlaydi, balki tabiatni kuzatayotgan inson psixologiyasidan kelib chiqib, ularni joylashtiradi.

Ko'rinadiki, musavvir tabiat tasviriga yangidan tug'ilish, munavvarlik, barhayotlik, soflik kabi ezgu sifatlarni ustalik bilan jo qila bilgan. Bu jihatlar o'quvchi tasavvurida yorqinroq aks etishini ta'minlaydi.

Ma'lumki, adabiyot fani birinchi navbatda san'at bilan ajratib bo'lmaydigan darajada yaqin aloqadorlikka ega. Negaki, adabiyot so'z san'ati sifatida unga tayanadi, undan quvvat oladi. She'r his-tuyg'uni junbushga keltirib, faol estetik kechinmalar uchun zamin yaratadi, shaxs dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lmish e'tiqodga sayqal beradi, olijanob xatti-harakatlarga otlantiradi. M. Mirqosimova: "*She'r orqali shoir olamni go'yo ichdan yoritishi, narsalar va hodisalar ichiga yashiringan mazmunni ochib berishi, ularning yashirin ichki «qiyofa»sini sezdirishi, ya'ni ma'nolar kashf etishi mumkin*", deydi [Qosimova, 2006: 39].

Ta'kidlash joizki, bular ba'zan ochiq, ba'zida esa metaforik yo'l bilan bayon etiladi. Shoir voqea yoki holatni tasvirlarkan, ayni paytda obrazlar yaratadi, shu orqali turli hissiy kechinmalarga yo'l ochadi.

Asar matni ustida ishlash davomida o'quvchiga she'r va tasvirdagi mirsalar uyg'unligi aytib berilgandan so'ng quyidagi savol topshiriqlar ko'magida o'quvchilar asar matni mohiyatiga kirishga yo'naltiriladi:

1. *She'rda qaysi rang yoki ranglar ustunlik qilyapti? Bu ranglar insonga qanday kayfiyat bag'ishlaydi?*

2. “... bulutlar yig’di etagin”, “oftob... boshlab yubordi dilbar ertagin”, “tog’lar atrofimda jilmayadi jim” satrlariga e’tibor bering. Bulut etagini yig’ishi, oftob ertak aytishi, tog’lar jilmayishi mumkinmi? Shoir bu satrlarda qaysi badiiy tasvir vositasini ishlatgan? Bu tasvir vositasini qo’llashdan maqsadi nima?

3. Shoir kunning qaysi paytini tasvirlagan? Tasvir bilan qanchalik bog’liq deb o’ylaysiz?

4. Sizningcha, lirik qahramon qayerga boryapti? Uning borar yeri uzoqmi? Maqsadi nima?

5. Tabiat tasviriga oid bo’lgan ikkala sa’nat asarlarini baholang.

Asar matni yuzasidan taqdim etilgan mazkur savol va topshiriqlar yordamida uning mohiyatiga kirishga urinilarkan, o’qituvchining vazifasi alohida e’tiborga loyiq javoblarni rag’batlantirish, kichik-kichik qo’shimcha savollar yoki yo’naltiruvchi fikrlar bilan vaziyatga aniqlik kiritish, kemtik fikrlarning to’ldirilishini boshqalardan so’rash kabilardan iboratdir.

O’qituvchi imkon qadar o’z fikrini o’rtaga tashlamasligi, agar bunga zarurat tug’ilganida ham hal qiluvchi xulosa yoki hokim fikr shaklida emas, shunchaki bir variant sifatida aytishi mumkin. Agar u yoki bu savollarga o’quvchida javob topilmasa, uni ochiq qoldirish, keyingi darsgacha u haqida o’ylab ko’rishni taklif etgan ma’qul. Aks holda, o’quvchilarni o’qituvchisining fikr aytishini kutadigan, o’ylamaydigan loqayd shaxsga aylantirib qo’yish mumkin.

Guruhlarga loyiha ishlari berib yuborish orqali badiiy asar tilini yanada mukammalroq anglashga imkon yaratish mumkin.

Yuqoridagi peyzaj tasvir yuzasidan kichik matn tayyorlab kelishlarini aytish orqali o’quvchida rang va tasvir tilini tushunish anglash ko’nikmalari rivojlanadi. Shu bilan birga, matn tuzish orqali ko’rib anglash qobiliyati o’quvchida shakllana boradi. Manzarani rassomlarday chizib ko’rsatish, o’quvchiga xuddi real hayotda ko’rgandagiday tuyg’ularni beradi. Ushbu she’rning yutug’i ham, bor go’zalligi ham U. A’zimning o’z ijodiga musavvirona yondashganligida edi. Hajman qisqa bo’lsa-da, bu she’r ixlosmandlarining ko’p ekanligiga sabab asarning rassomchilik an’analari bilan uyg’unlashuvi, insonga ko’rsatib his ettira olishidadir.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, har qanday badiiy asar ustida ishlash davomida o’rganishga doir har qanday ko’rsatmali vosita aniq maqsadga yo’naltirilsa, adabiy ta’lim samaradorligi ortadi. O’quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyati, tasavvuri kengayishiga, badiiy-estetik didi yuksalishiga zarur shart-sharoit yaratiladi. Ajdodlarimizning dunyo tamadduniga qo’shgan hissasi xususida bilimlari ortishiga erishiladi.

Hozirgi kunda o’quvchilarimizga adabiy asarni o’qitishda bevosita tasviriy san’at namunalaridan foydalangan holda **ko’rib tushunish ko’nikmasini** shakllantirish hamda o’qitishning yangi metodik shakllarini yaratish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o’qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 186-bet.
2. Q.Yo’ldoshev. Yangilangan pedagogik tafakkur va umumta’lim maktablarida adabiyot o’qitishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fan. doktori – Toshkent, 1997. – 235 bet.
3. Umumiy o’rta va o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standarti va o’quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. 5–9-sinf. – Toshkent, 2017. 14 (774)-son, 230-modda. 123 bet.
4. Z.I. Mirzayeva, K.Q. Djalilov. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: 2022. – 208 bet.
5. S. Qambarova. Adabiyotdan blok darslar qanday tashkil etiladi? // Til va adabiyot ta’limi. 2021. – № 11. – B. 26–28.
6. T.Kuziyev va boshq. Tasviriy san’at. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 5-sinf uchun darslik. – Toshkent: O’zbekiston, 2015. – 178 bet.
7. M. Mirqosimova O’quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 253 bet.

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARIGA BOG'LANISHLI NUTQNI O'RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI

Juldız Jamgirbaeva,

Nukus davlat pedagogika instituti

“Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Bu maqolada ona tilini o'qitishning zamonaviy usullarining dolzarb muammolari-dan biri - boshlang'ich maktab o'quvchilarining izchil nutqini rivojlantirishga bag'ishlangan. Nutqni muvaffaqiyatli rivojlantirish va bolalarda nutq ko'nikmalarini shakllantirish shartlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, nutq, izchil nutq, matn, og'zaki, yozma, idrok etish, tahlil qilish, lug'at, diktant.

Annotation: This article is devoted to one of the pressing problems of modern methods of teaching the native language - the development of coherent speech among primary school students. The conditions for successful speech development and the formation of speech skills in children are considered.

Key words: primary education, speech, coherent speech, text, verbal, written, perception, analysis, dictionary, dictation.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining izchil nutqini rivojlantirish uning shaxsiyatining umumiy rivojlanishining ko'rsatkichlaridan biri sifatida axloqiy, ma'naviy, intellektual rivojlanish bilan bir qatorda, o'quvchini madaniyatga kiritish usuli, uning o'z-o'zini rivojlantirish sharti; uning muloqot qilish, yangi narsalarni o'rganish va madaniyat qadriyatlarini o'zlashtirish qobiliyati. Bundan tashqari, nutq qobiliyati har qanday inson faoliyatining asosidir. Nutqni rivojlantirish deganda uning mazmuni ustida muntazam ishlash, bolalarga jumlar tuzishni izchil o'rgatish, tegishli so'z va uning shaklini o'ylab tanlash, fikrlarni malakali shakllantirish ustida doimiy ishlash tushuniladi.

O'quvchilar o'rtasida izchil nutqni rivojlantirish boshlang'ich maktabda ona tilini o'qitishning muhim vazifalaridan biridir. Bolaning nutq rivojlanishining yetarli darajasi uning muvaffaqiyatli ta'lim olishining kalitidir. Matnli o'quv materiallarini idrok etish va takrorlash, savollarga batafsil javob berish, mustaqil ravishda o'z fikrlarini bildirish qobiliyati - bularning barchasi va boshqa o'quv faoliyati izchil nutqning yetarli darajada rivojlanishini talab qiladi. Nutqning yuqori darajasiga erishish ham keng ijtimoiy ahamiyatga ega: bolaning rivojlangan izchil nutqi uning atrofidagi odamlar bilan erkin muloqot qilish imkonini beradi, bu ijtimoiy faol lingvistik shaxsni shakllantirish uchun muhimdir.

O'quvchilarning nutq faolligini rivojlantirishga doimo katta e'tibor berilgan. So'nggi yillarda til o'qitish metodikasiga Lvova, T.A. Ladyzhenskaya, R.I. Nikolskoy, T.I. Tambovkina, M.P. Trubnikova va kabi olimlar, metodistlar va amaliyotchi o'qituvchilarning boshlang'ich sinf o'quvchilarida izchil og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish muammolariga qiziqishi ortdi. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatdiki, muammoga qiziqish ortishiga qaramay, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar nutqining rivojlanish darajasi zamonaviy muloqot ehtiyojlariga to'liq mos kelmaydi. O'quv-uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich maktab o'quvchilarida izchil nutqni rivojlantirishga oid keng ko'lamli masalalar mavjud bo'lib, ular qo'shimcha uslubiy, psixologik va lingvistik tadqiqotlarni, shuningdek, nazariy va eksperimental asoslashni talab qiladi.

“Matn, - deb yozadi I. R. Galperin, - tilning ma'lum bir yozma (og'zaki) xilma-xilligining stilistik me'yorlariga muvofiq ishlab chiqilgan, ma'lum bir asar shaklida taqdim etilgan lingvistik ijodiy jarayonning qo'lga kiritilgan, sarlavhaga ega bo'lgan, shu nom mazmuniga nisbatan tugallangan, o'zaro bog'liq qismlardan tashkil topgan va maqsadli va pragmatik munosabatga ega bo'lgan asar” [2].

Nutqni rivojlantirish va tushunish, uni to'g'ri o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan umumiy ko'nikma va malakalarni faqat matn darajasida shakllantirish mumkin. Hozirgi vaqtda o'quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishda matn, uni idrok etish, yaratish va tahlil qilish muammolari zamonaviy maktab o'quvchilarining nutqini rivojlantirish bilan bir qatorda alohida ahamiyatga ega. E.V. Arxipova ta'kidlaydi: “Matn inson nutq faoliyatining mahsuli, nutqning amalga oshirilgan g'oyasi

sifatida qaraladi va o’quvchilar nutqini rivojlantirish vazifasi matnlarni yaratish va idrok etishga o’rnatilgan. [52].

Amaliyot shuni ko’rsatadiki, matnlarni tahlil qilish, qayta ishlash va yaratishda boshlang’ich sinf o’quvchilari, qoida tariqasida, matn haqidagi bilimlarga emas, balki o’zlarining, ko’pincha intuitiv nutq tajribasiga tayanadilar. Bu esa boshlang’ich sinf o’quvchilarining matn ustida ishlashda izchil nutqini rivojlantirishning maxsus uslubiy tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi. Boshlang’ich maktab o’quvchilarini samarali muloqotni ta’minlaydigan matnlar yaratishga o’rnatish uchun ularga bunday matnlarga misollar ko’rsatish, ularning tuzilishi, lingvistik xususiyatlari, kommunikativ imkoniyatlarini o’rganish kerak. Shu munosabat bilan, tilni o’rnatishda namunaviy matnlardan foydalanish zarurligi to’g’risidagi xulosaga e’tibor qaratiladi, ularni tahlil qilish va o’zlashtirish o’quvchilar tilini yaxshilashga yordam beradi.

Shuningdek, har bir darsda va har xil turdagi vazifalarni bajarishda nutqni rivojlantirish ustida ishlashga vaqt ajratish, ya’ni kompleks yondashuvni amalga oshirish kerak. Uni amalga oshirish uchun ishlatiladigan va qo’llaniladigan ish turlari, usullari, vositalari va texnologiyalarini sanab o’tamiz:

- ona tili va adabiyoti darslarida lug’at va leksik ish;
- insho-tavsif;
- matnni har tomonlama tahlil qilish;
- diktant qilinayotgan materialning mazmuni o’zgartirilgan diktantlar (ijodiy diktantlar);
- guruh va mustaqil ishlar orqali rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasi;
- ta’limga kompleks yondashuv;
- o’yin texnologiyasi;
- multimedia texnologiyalari va internet resurslaridan foydalanish.

Bog’lanichli nutqning past darajasining asosiy sabablaridan biri bu bolalarning lug’at boyligining kamligidir. Lug’at bilan ishlash, birinchi navbatda, uni ko’paytirishga yordam beradi.

Diktant materialining mazmuniga o’zgartirish kiritiladigan diktantlar (ijodiy diktantlar) o’quvchilarda nutqiy ko’nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Nutqni rivojlantirish bo’yicha ishlar o’quvchilarni nutq birligi sifatida matn bilan bosqichma-bosqich, maqsadli tanishtirish, uning xususiyatlarini bilishni o’z ichiga oladi. O’qitishning dastlabki bosqichida matnning jumalarning tematik birligi, asosiy g’oya va uni ifodalash vositalari, sarlavhaning mavzu va asosiy g’oya bilan bog’liqligi kabi xususiyatlar o’quvchilarning amaliy kuzatishlari, matn, gaplarning ketma-ketligi va bog’lanishi, matnda semantik qismlarning mavjudligi.

Bog’lanichli nutqqa o’rnatish tizimida o’quvchilarning darsdagi faoliyati motivatsion, ijro etuvchi va nazorat kabi tarkibiy qismlarni hisobga olgan holda tashkil etiladi. Har bir malakani egallash o’quvchining o’z ishining operativ tomonini tushunishni talab qiladi. Shu bois o’quvchilarning diqqati doimiy ravishda amalga oshirilayotgan harakatlar tahliliga qaratiladi. Dars davomida o’quvchilardan ma’lum bir vazifani qanday bajarganliklari yoki bajarishlari haqida gapirib berishlarini so’rash kerak. Shu munosabat bilan maktab o’quvchilarini matn ustida ishlash jarayonida nazorat qilish va tuzilgan matnni tekshirish va takomillashtirish usullarini o’rnatish alohida ahamiyatga ega [5, 4-6-betlar].

Mashg’ulotlarning tematik va tematik tashkil etilishi va o’quv materialini taqdim etishda rang-baranglik izchil nutqni rivojlantirishga, bolalarning ijobiy hissiy holatini, qiziqish va e’tiborni saqlashga yordam beradi va shuning uchun o’quv jarayonida yaxshi natijalarga erishadi. Ijobiy tomoni shundaki, vazifalar barcha analizator tizimlarini ishga tushirishga qaratilgan. Barcha leksik mavzular bo’yicha ko’rgazmali materialdan takroran foydalanish tasvirlar tasvirlarining tasvir-tushunchalarga o’tishiga yordam beradi, bu esa o’rganishning keyingi bosqichlari uchun muhimdir [3, 3-6-betlar].

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, boshlang’ich sinflarda ona tilini o’qitishning asosiy vazifasi maktab o’quvchilarining barcha maktab fanlari bo’yicha o’qitishni ta’minlaydigan izchil og’zaki nutqini rivojlantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arkhipova E. V. O’quvchilar nutqini rivojlantirish va nutq madaniyatini o’rnatish tamoyillari nazariyasi // Ona adabiyoti. - 2004. No 4. B. 50-55.

2. Galperin I.R. Matn lingvistik tadqiqot ob'ekti sifatida - M.: Nauka, 1981. - 139 b.

3. Pojilenko E.A. Tovushlar va so'zlarning sehrli dunyosi (nutq terapevtlari uchun qo'llanma) - M.: VLADOS, 1999. - 216 p.

4. Shxapatseva M.X. Ona tilining sintaktik tuzilishini o'rgatish: umumiy ta'lim o'qituvchilari uchun qo'llanma. maktablar Maykop, 1993. 333 b.

5. Shchegoleva G.S. Boshlang'ich maktabda izchil yozma nutqni o'rgatish tizimi: Boshlang'ich sinf o'qituvchilari va boshlang'ich ta'lim fakulteti o'quvchilari uchun qo'llanma - Sankt-Peterburg: Maxsus adabiyot, 2005. - 256 b.

5-SINF ADABIYOT DARSLARIDA SINFDAN TASHQARI O'QISH MASHG'ULOTLARINI O'TKAZISH YUZASIDAN MULOHAZALAR

Dilafruz Meliboyeva

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

dlafruz444@gmail.com

Annotatsiya: O'rta umumta'lim maktablari adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarining muhim mavzularidan biri sinfdan tashqari o'qish masalasi hisoblanadi. Bu mavzuga tegishli darslarning mazmunli hamda samarali o'tishi adabiyot o'qituvchisining mahoratiga bog'liq. Maqolada 5-sinf adabiyot darslarida sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarini o'tkazish yuzasidan tavsiyalar berilgan. Badiiy asarlarning qisqacha mazmuni keltirilgan.

Kalit so'zlar: sinfdan tashqari o'qish, o'quv mashg'uloti, mutolaa, badiiy asar, kitobxon, kutubxona

Abstract: One of the important subjects of literary studies in secondary general education schools is the issue of studying outside the classroom. The meaningful and effective course of lessons related to this topic depends on the skills of the literature teacher. The article gives recommendations on conducting extracurricular reading activities in 5th grade literature classes. A summary of the works of art is provided.

Keywords: extracurricular, study, reading, artwork, reader, library

Ma'lumki, kitob mutolaasi adabiyot darslarining ajralmas qismi hisoblanadi. Badiiy asar mutolaasi bolani vatanparvar, oilaparvar, mehribon inson bo'lib yetishishida muhim o'rin tutadi.

O'rta umumta'lim maktablari o'quv rejasiga ko'ra, deyarli har bir chorak oxirida sinfdan tashqari o'qilgan badiiy asarlar yuzasidan suhbat darslari bo'lib o'tishi kerak. Ammo, ko'p hollarda bunday o'quv mashg'ulotlari zerikarli o'tishi mumkin. Chunki kitobxon o'quvchilar soni o'rta maktablarda u qadar ko'p emas. Prezident maktablari va ixtisoslashgan maktablarning o'quvchilari bundan mustasno, albatta.

Xo'sh, uyida shaxsiy kutubxonasi mavjud bo'lgan o'quvchilar sonini ko'paytirish uchun, sinfdan tashqari o'qishga doir o'quv mashg'ulotlarini qiziqarli tarzda o'tkazish uchun qanday yo'l tutishimiz kerak?

Avvalambor, adabiyot fani o'qituvchisining o'zi kitobxonlikning faol targ'ibotchisi bo'lishi lozim. Zero, "O'zbekiston qahramoni" Ozod Sharafuddinov adabiyot o'qituvchisining asosiy vazifasi kitobxon yetishtirish ekanligini alohida ta'kidlagani bejiz emas. O'quv yili davomida o'qituvchi adabiyot fanidan o'tkaziladigan o'quv mashg'ulotlarida mazkur sinf o'quvchilarining yoshiga mos bo'lgan badiiy adabiyot namunalaridan parchalar o'qib yoki so'zlab berishi, o'quvchilarga biron asarni mutolaa qilishni uyga vazifa sifatida berib yuborishi ma'qul tadbirlardan biridir. Biz o'z maqolamizga obyekt sifatida 5-sinf adabiyot darslarini olganimiz uchun, tabiiyki, shu yoshdagi o'quvchilarga mos bo'lgan badiiy adabiyot namunalarini misol tariqasida tavsiya qilamiz:

O‘zbek adabiyoti namunalari

Tavsiya	Izoh	Eslatma
O‘zbek xalq ertaklari	Ertaklar bolalarning tafakkurini rivojlantiradi, fikrlash doirasini kengaytiradi, fantaziyasini boyitadi, nutqini o‘stiradi.	Aynan qaysi ertaklarni o‘qishni adabiyot o‘qituvchisi tavsiya etsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi.
Quddus Muhammadiy “Qanotli do‘stlar”	Mashhur bolalar shoirimiz to‘plamida aynan o‘quvchilar hayotiga doir she‘rlar ko‘pligi uchun o‘quvchilarda katta qiziqish uyg‘otadi.	O‘qituvchi she‘rlardan namunalarni o‘quv mashg‘ulotlari vaqtidagi topshiriqlar orasida yoki o‘quvchilar zerikkan paytda o‘qib bersa, bolalarning qabul qilishi yaxshi bo‘ladi.
Po‘lat Mo‘min “Ahil bo‘lib, dadil bo‘lib”	Ushbu shoirimiz she‘rlari so‘zlarining soddaligi, ohangdorligi o‘quvchining qiziqib o‘qishi va tez yod olishiga imkon beradi.	Po‘lat Mo‘min she‘rlari bilan aytiladigan qo‘shiqlardan namunalar ham eshittirilsa, she‘rlarni mutolaa qilishga ishtiyoq ortgan bo‘lardi.
Xudoyberdi To‘xtaboyev “Shirin qovunlar mamlakati”	Ushbu sarguzasht asar hech kimni zeriktirmaydi, barcha bolalar uchun ham qiziq bo‘ladi. Asar qahramoni o‘quvchilar bilan deyarli tengdosh bo‘lgani uchun yaxshi qabul qilishadi.	O‘quvchilarga asar qahramonlariga ta’rif berish yoki ulardan biriga maktub yozish vazifasi yuklatilsa, ularning mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanishiga xizmat qilgan bo‘lardi.
Anvar Obidjon “Juda qiziq voqea”	To‘plam bir necha bo‘limdan iborat. She‘rlar qisqa va sodda.	Agar o‘quvchilarga ham shunday qisqa va hazil she‘rlar mashq qilib ko‘rish vazifasi berilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi.
Abdurahmon Akbar “G‘aroyib avtobus”	To‘plamdagi she‘r, topishmoq va tarjimalar juda qiziqarli va ibratli.	She‘rlar haqida o‘quvchilarning fikrlari so‘ralsa, bolalarning mustaqil fikrlashi yaxshi shakllangan bo‘lardi.
Sa’dulla Quronov “Galaktikada bir kun”	Bu asar ilmiy-fantastik qissa bo‘lib, uning tarkibidagi maqolalarda ilmiy ma’lumotlar badiiy uslubda berilgan.	O‘quvchilardan koinot haqidagi o‘zlashtirgan ma’lumotlarini so‘ralsa, bilimlari mustahkamlanadi.
Bolalar ensiklopediyasi	Bugungi kunda bolalar uchun nashr etilayotgan ensiklopediyalar juda ko‘p, turli tavsiyalar berish mumkin.	O‘quvchilarga o‘zlari qiziqqan sohaga oid ma’lumot yig‘ib kelish vazifasini berish mumkin.

Jahon adabiyoti namunalari

Tavsiya	Izoh	Eslatma
Jahon xalqlari ertaklari	Ertaklar vositasida boshqa xalqlarning urf-odatlarini hayot tarsi bilan tanishadi.	O‘quvchilarda boshqa millat haqida noto‘g‘ri tushuncha uyg‘onmasligi uchun o‘qituvchi o‘zi o‘qib ko‘rgan ertaklarni tavsiya qilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi.
Janni Rodari ertaklari	Janni Rodarining “Rim ertaklari”, “Telefonda aytilgan ertaklar”, “Uchtadan oxiri bor ertaklar” turkumlari juda mashhur va qiziqarli.	O‘quvchilar bilan yozuvchi ertaklarining qahramonlari haqida suhbatlar o‘tkazish mumkin.

Astrid Lindgrin "Mittivoy va Karlson" G'afur G'ulom, 1988. – 226b.	Bu asar ham 5-sinf o'quvchilari uchun juda mos. Ular qiziqib o'qib chiqishadi.	O'quv mashg'uloti vaqtida shu asar asosida ishlangan multfilmdan parcha ham ko'rsatish mumkin.
Aleksandr Pushkin ertaklari	"Baliqchi va baliq haqida ertak", "Shoh Sulton haqida ertak", "Pop va uning xizmatkori Balda haqidagi ertak" kabilarni bolalar qiziqib o'qishadi.	O'quvchilar ishtirokida bu ertaklar asosida sahna ko'rinishlari tashkil etilsa, asarni qabul qilish jarayoni faollashadi.
Lev Tolstoy hikoyalari	Yozuvchining "Arslon va it", "Danak" kabi hikoyalari qiziqarli va juda ibratli.	Bu hikoyalar mazmuni bo'yicha bahs-munozaralar, suhbatlar uyushtirish mumkin.

Bugungi kunda texnologiyalar rivojlanib ketgan. O'quvchilar ham bu borada kattalardan qolishmaydilar. Deyarli har bir o'quvchining qo'lida zamonaviy rusumdagi telefonlarni ko'rish mumkin. Ko'p xonadonlarda kompyuterlar va noutbuklar mavjud. Ushbu imkoniyatlardan foydalangan holda, badiiy asarlarning elektron yoki audio shaklini mutolaa qilishni o'quvchilarga tavsiya etish mumkin. Hozirgi kunda kitoblarning android, ya'ni telefonda o'qish mumkin bo'lgan variantlari ham ommalashgan. Bolalar telefondagi foydasiz o'yinlar bilan band bo'lgandan ko'ra, badiiy kitob o'qigani ma'qulroq. Bundan tashqari, bugungi kunda joriy etilgan zamonaviy darsliklarda mustaqil o'qish uchun badiiy asarlarning audio varianti QR-codi bilan berilgan. Ushbu asarlarni mutolaa qilishni uyga vazifa sifatida berib, keyinchilik reja asosida muhokama qilinsa, samarali bo'lardi. O'quvchilarning kitob mutolaasiga qiziqishlari ortar edi.

5-sinf o'quvchilari bilan kutubxonalarga, kitob do'konlari va ko'rgazmalariga, muzeylarga sayohat uyushtirish ham samarali natija beradi. Respublika bolalar kutubxonasi, "Kitob olami" va "Sharq ziyo-kori" kabi kitob do'konlari, Adabiyot muzeyi va adiblarning uy-muzeylari(jumladan, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor) shular jumlasidan. Ushbu inshootlarda noan'anaviy tarzda o'quv mashg'ulotlari o'tkazilsa, o'quvchilarning yodida qoladigan tadbir bo'ladi. Misol uchun Adabiyot muzeyining Alisher Navoiy yoki Bobur zallarida mazkur adiblar ijodiga doir mashg'ulotlarni o'tkazish mumkin. Adiblarning uy-muzeylarida ham muzey xodimlari yoki adabiyot o'qituvchisi tomonidan uyushtirilgan suhbatlar bolalarning adabiyotga va kitob mutolaasiga qiziqishini shakllantiradi, rivojlantiradi.

Yuqoridagi fikrlardan quyidagicha xulosalar chiqarish mumkin:

1. Adabiyot fani o'qituvchisi o'quvchilarni adabiyot olamiga va kitob mutolaasiga oshno qiluvchi asosiy motivator qiyofasida muntazam faoliyatda bo'lishi lozim.

2. Adabiyot fanidan o'quv mashg'ulotlari vaqtida badiiy asarlardan parcha o'qib berish yoki mazmunini so'zlab berish o'quvchilarni kitob bilan yaqinlashishiga yordam beradi.

3. Adabiyot o'qituvchisi o'z o'quvchilarining maktab kutubxonasiga a'zoligi hamda kitob o'qishdagi faolligini o'quv yili davomida nazorat qilib borishi kerak.

4. Badiiy asarlar asosidagi sahna ko'rinishlari o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otishini doim hisobga olgan holda turli spektakllardan parchalarni sahnalashtirish lozim.

5. Badiiy asar janri va uslubini tanlashda o'quvchilarni kerakli tomonga to'g'ri yo'naltirish va vaqti-vaqti bilan nazorat qilib turish zarur.

6. Ko'plab kitoblarni o'zida jamlagan ziyo.uz saytidan o'rinli va unumli foydalanish ko'nikmasini o'quvchilarda shakllantirib borish kerak.

7. Asosiysi, o'qituvchi an'anaviylikdan qochib, zamonaviylikka intilishi, innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirish borasida o'quvchilardan qolishmaslikka harakat qilishi maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi tavsiyalarga amal qilinsa, biz umid qilamizki, o'quvchilarning badiiy asar mutolaasiga qiziqishlari ortadi. Sinfdan tashqari o'qish mavzusiga doir darslar ham qiziqarli va mazmunli tarzda o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmon Akbar. G'aroyib avtobus. Toshkent: O'qituvchi NMIU, 2012. – 104b.

2. Aleksandr Pushkin. Ertaklar. Toshkent: Sharq, 2004. – 112b.
3. Анвар Обиджон. Жуда қизиқ воқеа. Тошкент: Юлдузча, 1987. – 228б.
4. Астрид Линдгрен. Миттивой ва Карлсон. Тошкент: Фафур Фулом, 1988. – 226б.
5. Жанни Родари. Рим эртаклари. “Радуга” нашриётининг Тошкент бўлими, 1989. – 576б.
6. Қуддус Муҳаммадий. Қанотли дўстлар. Тошкент: Ёш гвардия, 1977. – 206б.
7. Пўлат Мўмин. Аҳил бўлиб, дадил бўлиб. Тошкент: Ёш гвардия, 1984. – 272б.
8. Худойберди Тўхтабоев. Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги. Тошкент: Чўлпон, 1991. – 288б.

LEKSIKOGRAFIYAGA ZAMONAVIY YONDASHUV: MUAMMO VA YECHIMLAR

Mushtariy Rasulova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda tobora rivojlanib borayotgan leksikografiya sohasi hamda unga zamonaviy yondashuvlar xususida fikr bildiriladi. Qayd etib o‘tish lozimki, hozirda tilshunoslikning muhim tadqiqot manbai sifatida o‘rganilayotgan leksikografiya sohasining o‘ziga xos muammolari ham mavjud bo‘lib, ularga yechim topish bugunning dolzarb masalasi sanaladi.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, zamonaviy yondashuv, lug‘atchilik muammolari, lug‘atchilik muammolarining o‘ziga xos yechimlari.

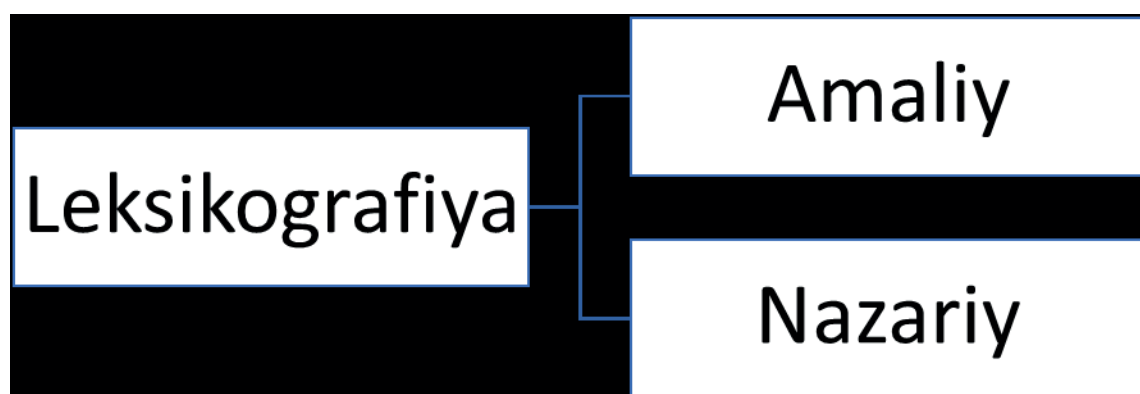
Abstract: In this article, an opinion is expressed about the field of lexicography, which is increasingly developing today, and about modern approaches to it. It should be noted that there are specific problems in the field of lexicography, which is currently being studied as an important research source of linguistics, and finding a solution to them is considered an urgent issue today.

Keywords: lexicography, modern approach, vocabulary problems, specific solutions of vocabulary problems.

Barchamizga ma’lumki, tilshunoslik qator sohalarni o‘zida jamuljam etgan, xususan, psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi, neyrolingvistika hamda shu sohalar qatori leksikografiya sohasi ham til tarkibidan o‘rin olgan muhim tarmoq hisoblanadi. Ushbu maqolamiz mavzusi sifatida tanlangan leksikografiya hamda unga zamonaviy yondashuvlar: muammo va yechimlarni aks ettirgan maqolamiz tahlili quyida o‘z aksini topgan.

Bu mavzu xususida so‘z yuritar ekanmiz, leksikografiyaning, aslida, nima ekanligini qayd etishimiz lozim. Leksikografiya bu lug‘atchilik sohasi, ya’ni tilning lug‘at tarkibini o‘rganuvchi bo‘lim sanaladi. Tilning lug‘at tarkibini esa tildagi barcha so‘zlar tashkil etadi. Lug‘at - bu bir yoki bir nechta aniq til-lar leksikasidagi leksemalarning ro‘yxati bo‘lib, ular, ko‘pincha, alifbo tartibida joylashgan bo‘lib, unda ta’riflar, foydalanish uchun ko‘rsatkichlar, etimologiyalar, talaffuzlar, tarjima va boshqalar mavjud bo‘la-di [Wikipedia.org]. Bu ma’lumotlar orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatuvchi leksikografik ma’lumot-nomadir. Lug‘atlar umumiy va maxsus lug‘atlarga bo‘linadi hamda ular orasida qiyosiy farqlar mavjud bo‘ladi. Ixtisoslashgan lug‘atlar tildagi so‘zlarning to‘liq qatorini emas, balki ixtisoslashgan sohalardagi so‘zlarni o‘z ichiga oladi. Muayyan sohalardagi tushunchalarni tavsiflovchi leksik qismlar, odatda, so‘z-lar o‘rniga atamalar deb ataladi, ammo leksikologiya va terminologiya ikki xil tadqiqot sohasi ekanli-gi haqida umumiy fikr mavjud emas. Shu o‘rinda leksikografiya umumiy jihatdan ikki yirik guruhdan tashkil topishini aytib o‘tishimiz lozim[hozir.org]:

Amaliy leksikografiya sohasi tilning lug‘at sathini yaratish, bu borada amaliy ishlarni bajarish xusu-sidagi ishlarni o‘zida aks ettirsa, nazariy leksikografiya sohasi lug‘atchilikda ilmiy-nazariy qoidalar, tah-lillarni namoyon etadi. Lug‘atchilik bilan amaliy tarzda shug‘ullanish qadim davrlarga borib taqaladi: turli so‘zlarni to‘plash, ularni xalq orasida keng yoyish, omma tilida mavjud terminlarni asrab qolish maqsadida lug‘at tuzish, adabiy so‘zlar to‘plamini yaratish kabilar shular jumlasidandir. Shu o‘rinda aytish kerakki, bu boradagi ishlar hali-hanuz to‘xtab qolgani yo‘q, ularning soni ortsa ortmoqdaki, aslo kamaygani yo‘q.

Lug'atchilikka zamonaviy yondashuvlar masalasiga to'xtalar ekanmiz, unda o'z tadqiqini kutayotgan muammolar hamda mos ravishda yuzaga keladigan yechimlar borligini aytishimiz o'rinlidir. Leksikografiya sohasida amalga oshirilayotgan zamonaviy yechimlar kengaydi hamda lug'at makrostrukturasi-ning o'rnatilgan konvensiyalari yanada keng tarmoqlarni qamrab ola boshladi. Lug'atlar bilan ishlashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini zamonaviy tarzda ochib berish maqsadida quyidagi shakllarni ko'rib chiqish lozim[fayllar.org]:

1) Lug'atni nazorat qilish – bunda bugungi kunda yaratilayotgan lug'atlar sifat bo'yicha nazorat qilinadi, ulardagi tarixiylik bo'yog'i bilan birga zamonaviy xususiyatlarning aks ettirilishi borasida amaliy ishlar yo'lga qo'yiladi. Lug'atni nazorat qilishning muhim jihatlaridan yana biri eng keng tarqalgan so'zlarning ma'nosi va idiomalariga e'tibor berish hisoblanadi. Boshqa narsa, aniq ro'yxat ko'rinishidagi cheklangan aniqlovchi lug'at tushunchasi (to'g'ridan-to'g'ri ma'nodagi leksik elementlarning cheklangan soni) yoki aniqlash jarayonida oddiy lug'at va grammatik tuzilmalardan foydalanish ham lug'at nazoratining muhim jabhasi sifatida e'tirof etiladi.

2) Grammatik va sintaktik ma'lumotlar – lug'atchilik sohasidagi grammatik va sintaktik ma'lumotlar lug'at fonining ajralmas qismi sanaladi. Bunda har bir so'zning grammatik shaklini e'tiborga olgan holda uning boshqa so'zlar bilan birikish qonuniyatlarini, ya'ni sintaktik qoliplari borasidagi fikrlarni umumlashtirish grammatik toifalar va sintaktik imtiyozlarning batafsil tavsifiga olib keladi.

3) Misollarning roli – hozirda til tarmoqlari yanada keng rivojlanayotgan bir davrda til o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ham yanada oshib bormoqda. Lug'at fonida beriladigan misollarni ham davr ruhiyatiga mos holda topish, ularni lug'at kitoblarida aks ettirish alohida ehtiyoj sifatida ajralib chiqdi, ayniqsa, biror tilni mahalliy bo'lmagan o'rganuvchilar tomonidan o'rganish jarayonida ularning bu boradagi tushunchasini paydo qilish uchun misollarning ham yangilarini topish lug'atchilikning zamonaviy muammosi sifatida oldimizda turibdi.

4) Frazeologiya – lug'at sathidagi muammoli jabhalardan biri sanaladi. Bugungi kompyuter texnologiyalari rivojlanayotgan bir davrda frazeologik birliklarni ham kompyuter tiliga mos holda yozish zamonaviy leksikografiyaning asosiy muammolaridan sanaladi. Bilamizki, frazeologik birliklar tarkibida nechta so'z bo'lishidan qat'i nazar ma'nosi bir so'zga teng keladi. Kompyuter dasturlarida amalga oshiriladigan tahlillarda esa ularni alohida leksema sifatida tushunish til tahlillarini amalga oshirishda muammo sifatida yuzaga chiqmoqda. Yoki bo'lmasa mashina tarjimasida ham frazeologik birliklarni tarjima qilishda hamda ularning ma'nolarini kompyuter tushunadigan til sifatida tahrir qilishda kamchiliklar ham yo'q emas. Demak, zamonaviy leksikografiyada o'z yechimini kutayotgan masalalardan biri bu frazeologizmlar sanaladi.

Lug'atlarining yangi avlodlari paydo bo'lgandan beri vaziyat sezilarli darajada o'zgardi, deb aytishga jur'at etsak bo'ladi. Kowie[Kowie, 2015: 115] fikriga ko'ra, buning asosiy sababi leksikograflar o'rtasida tanqidiy xabardorlikning o'sishi, shuningdek, chet ellik talabalarning o'qish ehtiyojlari haqida xabardorlikning ortib borishi edi. Zgusta tomonidan ham bu borada o'ziga xos nazariyalar fanga tatbiq qilindi: muallif foydalanuvchi nuqtai nazari nazariyasini joriy qildi, amaliy leksikograflarga ularning o'ziga xos ehtiyojlari va mos yozuvlar ko'nikmalarini hisobga olgan holda maqsadli foydalanuvchilar guruhlariga yo'naltirilgan lug'atlarni tuzish imkonini beruvchi modellarga hissa qo'shdi. Natijada, Kov-

ie shunday xulosaga keladi: “...*tadqiqotning qiziqishlari nafaqat lugʻatni oʻz ichiga olgan narsalarni, balki foydalanuvchining, birinchi navbatda, unga murojaat qilish motivlarini hisobga olish uchun kengaydi*” [Kowie, 2015: 115].

Zamonaviy leksikografiya xususida soʻz yuritar ekanmiz, bugungi kunda maʼlum maqsad asosida ayrim ijtimoiy guruhlar uchun yaratilayotgan lugʻatlar quyidagi jihatlarni ham oʻzida qamrab olishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1) lugʻat foydalanuvchilarining alohida guruhlari tomonidan muhim deb qabul qilingan lingvistik maʼlumotlarning oʻziga xos toifalarini (masalan, maʼno, imlo, talaffuz, grammatika) aniqlash;

2) lugʻatga murojaat qilishda foydalanuvchilarning oʻzlari, ularning taxminlari va umidlarini yoritishga intilish;

3) kasbiy faoliyatni oʻrganish jarayonida va uni qoʻllab-quvvatlash uchun lugʻat qoʻllanilishini oʻrganish;

4) foydalanuvchilarning lugʻatlaridan samaraliroq foydalanish uchun ishlab chiqqan yoki rivojlantirishi kerak boʻlgan maʼlumot koʻnikmalarini oʻrganish va bunday koʻnikmalarni oshirish uchun moʻljallangan oʻquv dasturlari yoki yordamchi vositalarni baholash. Demak, maʼlum ijtimoiy tabaqalar uchun moʻljallangan lugʻat birliklari har bir guruhning yosh doirasi, ularning psixologik holati, ijtimoiy doirasini ham aks ettirsa, lugʻatdan foydalanuvchilar auditoriyasining kengayishiga sabab boʻladi.

Maʼlumki, leksikografiya bugunda faqat bosma nashrlar bilangina cheklanib qolayotganligi yoʻq, texnika va texnologiyalarning tobora taraqqiy etishi ushbu yoʻnalishning ham kompyuter dasturlari asosida yaratilishini kun dasturiga qoʻymoqda. Bu esa leksikografiya sohasiga zamonaviy yondashuv sifatida namoyon boʻlmoqda. Shu oʻrinda qayd etish lozimki, leksikografiya sohasini kompyuter tiliga koʻchirish ham muammolardan xoli emas, yaʼni bu jarayon uzoq vaqt talab qiladigan hamda mash-aqqatli desak ham aslo mubolagʻa boʻlmaydi.

Leksikografiyaning kompyuter leksikografiyasi bilan bogʻliqlikda yuzaga keladigan eng muhim muammolari quyidagilar bilan bogʻliq:

- 1) *inklyuziya uchun leksik birliklarni tanlash;*
- 2) *tanlangan leksik birliklarning joylashishi;*
- 3) *kirishni sozlash;*
- 4) *soʻz maʼnolarini tanlash va tartibga solish;*
- 5) *maʼnolarni aniqlash;*
- 6) *illyustrativ material.*

Kiritish uchun leksik birliklarni tanlash. Kiritish uchun leksik birliklarni tanlash leksikograf oldida turgan birinchi muammodir. Quyidagilarni hal qilish kerak: a) *kiritish uchun qanday leksik birlik turlari tanlanadi;* b) *ushbu elementlarning soni;* v) *lugʻatda nimani tanlash va nimani qoldirish kerak;* d) *lugʻat tilning qaysi shakli, ogʻzaki yoki yozma yoki ikkalasini aks ettiradi;* e) *lugʻatda eskirgan birliklar, texnik atamalar, dialektizmlar, soʻzlashuv tili va boshqalar boʻlishi kerakmi?* Turli mumkin boʻlgan javoblar orasidan tanlash lugʻatning qaysi turiga, tuzuvchilarning maqsadiga, lugʻatdan boʻljak foydalanuvchiga, lugʻat hajmiga, lugʻat yaratuvchilarning lingvistik tushunchalariga va boshqa baʼzi fikrlarga bogʻliq. Masalan, kompyuter dasturlari orqali yaratilayotgan lugʻatlar nimani aks ettirishi kerak, ularni dasturlash tili orqali yaratish fanga beradigan savollar – bularning barchasi zamonaviy leksikografiya oldida turgan dolzarb masaladir.

Tanlangan leksik birliklarning joylashishi. Yozuvlarni taqdim etishning ikkita usuli mavjud, alifbo tartibida va klaster tipida, yaʼni kiritilgan birliklar u yoki bu prinsipga asoslanib, uyalarda joylashganda, masalan, sinonimik kitoblarda soʻzlar sinonimik toʻplamlarda joylashadi va uning dominant aʼzosi yozuvning bosh soʻzi boʻlib xizmat qiladi. Kompyuter tilida lugʻatlar yaratilayotganda ana shu sinonimik qatorlarning qaysi birini kontekstga muvofiq tanlashi lozim – bu ham leksikografik tadqiq sifatida hal qilinishi lozim boʻlgan masaladir.

Kirish sozlamalari [Kowie, 2015: 115]. Eng murakkab yozuv turi sinxron tipdagi umumiy tushuntirish lugʻatlarida uchraydi. Bunday lugʻatlarda yozuv, odatda, quyidagi maʼlumotlarni taqdim etadi: qabul qilingan imlo va talaffuz; grammatik xususiyatlar, shu jumladan, har bir kirish soʻzining nutq qismini koʻrsatish, otlar sanab boʻladimi yoki hisoblanmaydimi, feʼllarning oʻtkazuvchanligi/oʻtimsizligi

va tartibsiz grammatik shakllar; ma'no ta'riflari; zamonaviy valyuta; tasviriy misollar; hosilalar; frazeologiya; etimologiya; ba'zan sinonimlar va antonimlar. Xuddi shu turdagi lug'at tuzuvchilari odatdagi yozuvning boshqa parametrini tanlashlari mumkin: ular ba'zi elementlarni qoldirib ketishlari yoki boshqalarini qo'shishlari, ularni joylashtirishning boshqa tartibini yoki bir xil ma'lumotlarni taqdim etishning boshqa usulini tanlashlari mumkin.

Ma'nolarning ta'rifi. So'zlarning ma'nolari turli yo'llar bilan belgilanishi mumkin: a) nutq material sifatida faqat so'zlarga tegishli bo'lgan lingvistik ta'riflar orqali. Ular aksariyat yozuvlarda qo'llaniladi; b) so'zlari nom bo'lgan narsalarga tegishli ensiklopedik ta'riflar orqali; v) sinonimik so'z va iboralar vositasida; d) o'zaro havolalar yordamida [Kowie, 2015: 115]. Ta'rifning u yoki bu turini tanlash, qoida tariqasida, so'zning tabiatiga, ya'ni odatda so'z tegishli bo'lgan nutq qismiga va lug'atning maqsadiga va uning hajmiga bog'liq. Masalan, ensiklopedik ta'riflar otlarga, ayniqsa, o'ziga xos ot va atamalarga xosdir. Ular qisqartirilmagan lug'atlarda juda muhim rol o'ynaydi. Sinonimlar ko'pincha fe'l va sifatlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Ular odatda makonni tejash uchun qisqaroq lug'atlarda qo'llaniladi. Ba'zi hosilalarni, qisqartmalarni va variant shakllarini aniqlash uchun o'zaro havolalar qo'llaniladi.

Tasviriy material. Ko'rgazmali materialning taqdimoti lug'at turiga va tuzuvchilarning o'z oldiga qo'ygan maqsadiga bog'liq. Ular kirish so'zining birinchi va oxirgi ma'lum bo'lgan holatlarini, uning ma'nosidagi ketma-ket o'zgarishlarni, shuningdek, grafik va fonetik shakllarni, tipik qoliplarni va birikmalarni ko'rsatishi mumkin; ular so'zlarni ma'nosini va qo'llanilishini aniqlashtirish uchun kontekstga joylashtiradilar [Kowie, 2015: 115].

Demak, xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, zamonaviy leksikografiya shunday sohaki, undagi mavjud muammolar har kuni sodir bo'lishi mumkin. Sababi, tilning lug'at sathi ham shunga monand – kundan kun yangilanadi. Unga yechimlar esa ba'zan tez topilsa-da, ammo ba'zan uni topish uchun yillar lozim bo'ladi. Leksikografiyaning kompyuter leksikografiyasi bilan bog'liq zamonaviy yondashuvlari: muammo va yechimlari ham o'ziga xos, ya'ni so'zni kompyuter dasturi tushunadigan tilda yaratish, lug'at sathiga doir muammolarni bartaraf etish (sinonimlarning mosini qo'llay olish, tasviriy ifodalarning umumiy ma'nosini anglash, frazeologik birliklarning ma'nosini kompyuter xotirasiga tushunarli tilda yozish va hokazo), leksik birlikka xos tasviriy materiallarni tanlash ham zamonaviy va kompyuter leksikografiyasining uyg'un muammolari sanaladi. Ularga yechim izlash esa biz tilshunoslar oldida turgan dolzarb masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. HARTMANN, R. R. K. (Ed.). (1979). *Dictionaries and their Users*. Exeter: University of Exeter.
 2. KOWIE, A. P. (1999a). *English Dictionaries for Foreign Learners: A History*. Oxford: Oxford University Press.
 3. KOWIE, A. P. (1999b). Learners' dictionaries in a historical and theoretical perspective. In T. Herbst (Ed.), *The Perfect Learners' Dictionary?* (p.111-138), Tübingen: Max Niemeyer.
 4. KOWIE, A. P. (Ed). (2015). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Oxford University Press.
 5. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко – татарских наречий. I. СПб, 1969, II. СПб.
 6. Воҳидов Эркин. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
 7. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
 8. Дадабаев Ҳ., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990.
 9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Москва, 1893.
 10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. Т.I-1893, Т. II-1899, Т.III-1900, Т.IV-1905.
- <http://www.fayllar.org>
<http://www.google.com>
<http://www.harvard.edu>
<http://www.hozir.org>

DILSHOD RAJAB IJODINI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O‘QITISH

Nigora Botirova,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU magistranti
Botirova010793@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘rni hamda ularning Dilshod Rajab asarlari asosidagi tahlili yuzasidan fikrlar ilgari suriladi. Qayd etish lozimki, o‘zbek bolalar adabiyotini o‘rganishda texnologik yondashuvlar bugungi ta’lim sohasining o‘ziga xos qismi hisoblanib, uning Dilshod Rajab ijodida aks etishi badiiy adabiyotimizga zamonaviy yondashuv sanaladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiyoti, bolalar adabiyoti, pedagogik texnologiyalar va ularning zamonaviy talqini, Dilshod Rajab ijodi.

Abstract: In this article, the role of modern pedagogical technologies in Uzbek literature and their analysis based on the works of Dilshod Rajab are put forward. It should be noted that technological approaches to the study of Uzbek children’s literature are considered a unique part of today’s education, and its reflection in Dilshod Rajab’s work is considered a modern approach to our fiction.

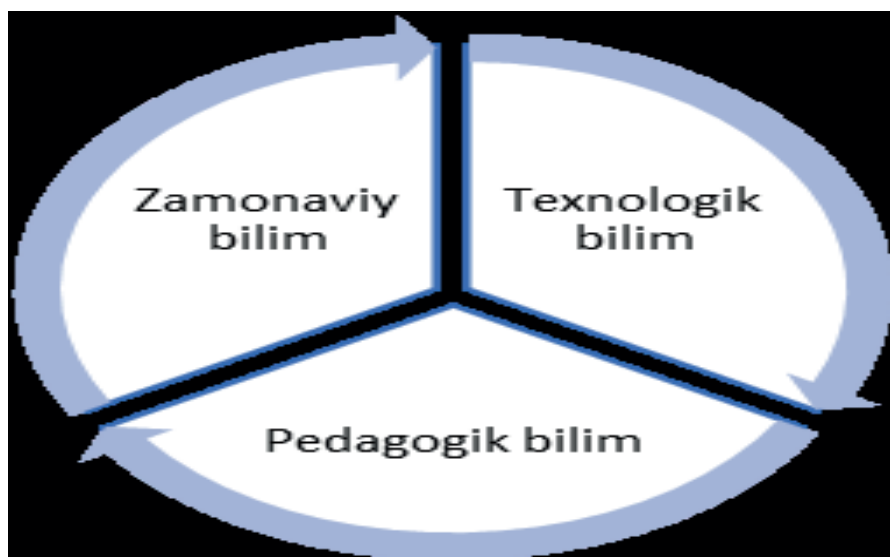
Keywords: Uzbek literature, children’s literature, pedagogical technologies and their modern interpretation, works of Dilshod Rajab.

Barchamizga ma’lumki, bugungi kunda ta’lim jarayonining uzluksiz rivojlanib taraqqiy etishi bevosita uning kelgusidagi shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu borada mamlakatimizda olib borilayotgan ilmiy-amaliy islohotlar fikrimizning yaqqol dalili hisoblanib, ta’lim sohasiga qaratilgan e’tibor, uning bevosita zamonaviy yondashuv asosida rivojlanishi fikrlarimizning yaqqol dalilidir. Ta’limning rivoji xususida fikr yuritir ekanmiz, unda qo‘llanayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari borasidagi mulohazalarni ham bevosita tahlilga tortishimiz o‘rinli sanaladi. Zamonaviy – ta’lim texnologiyalari nima, uning o‘zbek bolalar adabiyotidagi roli qanday, Dilshod Rajab ijodini o‘rganishda qanday texnologiyalardan foydalanish mumkin? Shu kabi savollarga ushbu maqolamizda javob beramiz.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar borasida xilma-xil fikrlar mavjud bo‘lib, ulardan biri N.Azizxo‘jayeva tomonidan ilgari suriladi: “Pedagogik texnologiya ta’lim maqsadlariga va shaxsning rivojlanishiga qaratilgan pedagogik faoliyatni mutassil ravishda rivojlantirish tizimini loyihalashtir”. Ayrim adabiyotlarda zamonaviy pedagogik texnologiyalar bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga olishi borasidagi fikrlar ham mavjud, xususan, Gerbart tomonidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar quyidagi diskret bo‘limlarga ajratilgan:

- *tayyorlash;*
- *taqdim etish;*
- *assotsiatsiya;*
- *umumlashtirish;*
- *qo‘llash.*

Demak, darsga tayyorgarlik jarayonida o‘qituvchi tomonidan darsning qiziqarli o‘tishini ta’minlash maqsadida yangi mavzu bayoni yuzasidan o‘quvchilarning mavjud bilim va qiziqishlarini hisobga olgan holda pedtexnologiyalarning qo‘llanilishi ularning zamon bilan yondashgan holda faoliyat olib borishlaridan dalolat beradi. Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalarni umumlashtirgan holda aytishimiz mumkinki, zamonaviy pedagogik texnologiya – ta’lim va tarbiyaning obyektiv maqsadi, diagnostik maqsadlarga asoslangan, fan va texnika yangiliklarini o‘zida mujassam etgan o‘qitish jarayoni bo‘lgan o‘qitish va o‘qitishning mazmuni, usullari va vositalarini ishlab chiqish va takomillashtirish sanaladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar quyidagi jihatlarni o‘zida birlashtiradi:

Yuqorida keltirilgan uch bilimning o'zaro integratsiyasi asosida zamonaviy pedagogik texnologiyalar hosil bo'lishi uchun moddiy shart-sharoitlar yaratiladi.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan ko'zlangan maqsad quyidagilarni o'zida mujassam etadi:

- dars jarayoniga obyektiv yondashuv, uning subyektiv mohiyatini ochib berish;
- dars tuzilmasining zamonaviy ta'lim tizimiga mos ko'rinishini yaratish hamda undagi o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etish;
- o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini mustahkamlash, darsda ularning o'zaro fikr almashish jarayonini yanada kuchaytirish;
- dars jarayonining sifatli hamda uning mazmundor bo'lishiga ko'maklashish va boshqa shu kabi jihatlarni namoyon etadi.

Bizning ushbu maqolamizning asosini tashkil etgan bolalar adabiyoti hamda unda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash masalasi zamon talablariga muvofiq amalga oshirilishi lozim. Bolalar adabiyotiga oid uzluksiz adabiy ta'lim dasturlari va darslarini yaratishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim jarayonining sifatli kechishiga yordam beruvchi muhim omil sanaladi. Aytish lozimki, bolalar adabiyotini o'rganish ularning yosh doirasi, psixologik holati, aqliy rivojlanishi kabilarini nazarda tutgan holda olib borilishi lozim. Sababi, noto'g'ri tanlagan manba ularning aqliy salohiyati, fikrlash doirasi, bilim olish ko'nikmasiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Bolalar adabiyotini o'rganish doirasida olib borilgan tahliliy ishlar natijasida shu ma'lum bo'ldiki, ularga asosan ijodkorlarni tanlashda tadrijiylikka amal qilish maqsadga muvofiq masala sanaladi. Bolalar adabiyotiga doir zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tahlilga tortar ekanmiz, ulardan ayrim namunalar ham keltirishimiz o'rindir.

“Dumaloq stol” pedagogik metodi

Ushbu metod zamonaviy pedagogik texnologiyalardan biri hisoblanib, dars jarayonida ushbu metoddan unumli foydalanish dars mavzusining qiziqarli o'tishiga hamda uning o'ziga xosliklarini oydinlashtirishga xizmat qiladi. “Dumaloq stol” metodining amalga oshirilish tartibi quyidagichadir [Wikipedia.org]:

- I. Dars jarayonida o'qituvchi tomonidan bir dona savol yozilgan qog'oz kichik guruhlariga tarqatiladi.
- II. Har bir o'quvchi o'z ism-familiyalari hamda berilgan savolga javoblarni yozib, o'zidan keyingi o'quvchiga varaqni uzatadi.
- III. Jarayon shu tarzda davom ettirilib, javoblar yozilgan varaq yig'ishtirib olinadi.
- IV. Javoblardan noto'g'rilari o'quvchilar tomonidan o'chirib chiqiladi hamda natijalar baholanadi.

“Dumaloq stol” metodidan dars jarayonida unumli foydalanish o'quvchilar bilan individual ishlash bilan birgalikda ulardagi topqirlikni baholashga, hamkorlikda faoliyat olib borishga hamda hozirjavob-

liklarini yanada ishga solishlariga yordam beradi. O‘quvchilarga bolalar adabiyotini tanishtirish jarayoni-da ushbu metoddan foydalanish uchun yangi mavzu sifatida tanlab olingan ijodkor va ularning tarjimaiy holini savol sifatida o‘rtaga tashlash orqali ularning bilimlarini yanada mustahkamlash mumkin.

“Rotatsiya” metodi

“Rotatsiya” metodi ham bugungi kunda keng qo‘llanib kelinayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan biri sifatida baholanadi. Ushbu metoddan mavzu o‘quvchilar tomonidan kichik guruhlar shakllantirilgan holda alohida muhokama qilinadi. Ushbu metoddan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarni guruh bo‘lib harakatlanishlari uchun shart-sharoit yaratish hisoblanadi. “Rotatsiya” metodining qo‘llanish bosqichlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi[Wikipedia.org]:

- I. *Dars mavzusiga asoslangan topshiriqlar yirik plakatlarga yozilgan holda doskaga osib qo‘yiladi.*
- II. *Topshiriqlar soniga muvofiq o‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linadi. Ya’ni topshiriq soni ikkitani tashkil etsa, ular ham shuncha guruhlarga ajratiladi.*
- III. *Guruhlar o‘z raqamlariga mos topshiriqlar to‘plamini oladilar.*
- IV. *Topshiriqlar o‘quvchilar tomonidan hamkorlikda o‘rganilib, topshiriqqa javob yoziladi.*
- V. *Topshiriqlarga javobning chiroyli husnixat egasi tomonidan yozilishi maqsadga muvofiq sanaladi.*
- VI. *Topshiriqlarga berilgan javoblar yozilgan qog‘oz guruhlar orasida o‘zaro almashiniladi hamda javoblar qo‘shimcha qilinadi. Ammo javoblarning takroriy tarzda yozilishi aslo mumkin emas.*
- VII. *Qo‘shimcha tarzda aytish mumkinki, javoblarning qaysi guruh tomonidan yozilganligi rangli qalamlar yoki ayrim belgi asosida ko‘rsatib o‘tilishi lozim.*

O‘quvchilarga bolalar adabiyotini tanishtirishda yuqorida nomlari keltirilgan topshiriqlardan unumli foydalanish hamda dars jarayonining sifatini oshirishga harakat qilish o‘qituvchining o‘ziga xos ko‘nikmaga ega ekanligidan dalolat beradi hamda o‘quvchilarning dars jarayoniga faol qatnashishlarini ta’minlovchi omil sanaladi.

Bolalar adabiyoti darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasidagi mulohazalarni o‘rtaga tashlar ekanmiz, bu borada ayrim shoir-yozuvchilarni tanlab olishimiz maqsadga muvofiqdir. Xususan, biz bu borada Dilshod Rajab ijodi asosida tahlil olib borishni o‘z oldimizga maqsad qildik.

Dilshod Rajab – o‘zbek bolalar shoirlaridan biri sanalib, u Buxoro viloyati Shofirkon tumanida tavalud topgan. Asl kasbi jurnalist hisoblanib, qator orden va mukofotlar sovrindori sanaladi[Dilshod Rajab, 2022:15]. Ijodkorning ilk she’ri “Gulxan” jurnalida chop ettiriladi. Dastlabki kitobi esa “Qorqiz sovg‘a keltirdi” nomi ostida bosma nashrdan chiqadi. Bundan tashqari ijodkorning bolalar dunyosiga bag‘ishlangan asarlari ham talaygina bo‘lib, ularga misol sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: “*Otamning bog‘i*”, “*Daryo ko‘ngil*”, “*Jilvon o‘g‘loni*”, “*Alifbo*”, “*Tanish tovushlar*”, “*Sukut sarhadi*”, “*O‘n o‘rtoq*”, “*Baxshi bola – yaxshi bola*”, “*Shamolning supurgisi*” va hokazolar[Dilshod Rajab, 2022:24]. Dilshod Rajab ijodining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ijodkor bolalar dunyosining nozik qirralariga diqqat qaratadi, ularning sof dunyosini o‘zining o‘tkir qalami ila yoritishga harakat qiladi, bu esa o‘quvchilar qalbidan chuqur o‘rin egallashiga sabab bo‘lgan omil sifatida aks etadi[Dilshod Rajab, 2022:44].

Shoir ijodini noan’anaviy, zamonaviy, interaktiv metodlar orqali o‘rganish orqali quyidagilarga erishish mumkin:

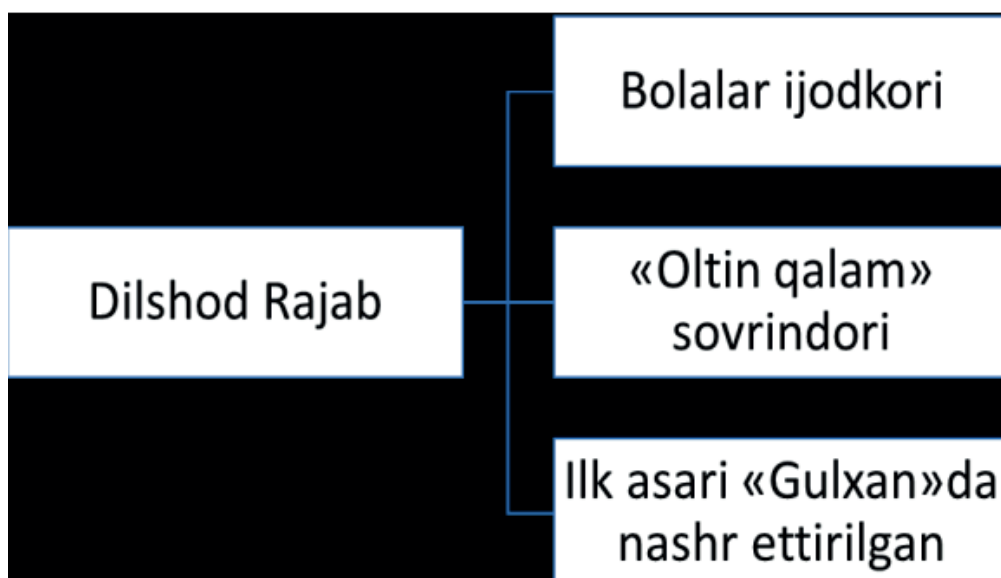
- *o‘quvchilarga yangi bolalar shoirini tanishtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berish;*
- *dars jarayonining mazmunli tashkillashtirilishini yo‘lga qo‘yish;*
- *Dilshod Rajab ijodini o‘rganishda zamonaviy texnologiyalarni o‘qitish asoslarini yoritib berish va hokazo.*

Ijodkor asarlarining tahlilini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tahlil qilar ekanmiz, ularning badiiyatiga texnik yondashuv intergatsiyasini birlashtirish ijodkor asarlari mohiyatini yoritishda yanada qo‘l keladi. Dilshod Rajab ijodiga doir asarlar hamda ijodkor tarjimaiy holiga taalluqli o‘rinlarni quyidagi pedagogik texnologiyalar orqali dars sifatini yanada oshirish mumkin:

“So‘zli tasavvurlar” metodi

Ushbu metodni Dilshod Rajab ijodi doirasida qo‘llash uchun bu metodning mohiyati bilan qis-

man bo'lsa-da tanishib o'tish maqsadga muvofiqdir. Bu metod doirasida asosiy so'z sifatida bir ifoda tanlanadi hamda o'quvchilardan ushbu so'zni eshitganlarida nimani tasavvur etishlari haqida so'raladi. Bu metod uchun ajratilgan vaqt doirasi 2-3 daqiqani tashkil etishi maqsadga muvofiqdir. Uni quyidagicha tashkil etamiz:

Tanlangan so'z: *Dilshod Rajab.*

O'quvchilar tomonidan berilgan tasavvurlar:

Mana shu tariqa ushbu topshiriq bir necha marotaba bajariladi.

“Kartochka” metodi

Ushbu metodga muvofiq o'qituvchi tomonidan Dilshod Rajab hayoti va ijodiga taalluqli bir nechta kartochkali savollar tarqatiladi. Jumladan:

Dilshod Rajab hayoti haqida ma'lumot bering.	Dilshod Rajab qalamiga mansub asarlarni sanang.
Dilshod Rajabning orden va mukofotlari qaysilar?	Dilshod Rajab ijodining o'ziga xosliklari nimalardan iborat?

“BBB” metodi

Ushbu metod orqali o'qituvchi o'quvchilarga Dilshod Rajab ijodi borasidagi ma'lumotlarni taqdim etadi yoki ushbu mavzu o'tib bo'lingach, undagi qaysi ma'lumot o'quvchilar uchun tanish(bilar edim), qaysi biri bilan hozir tanishdi(bilib oldim) yoki kelgusida Dilshod Rajab hayoti va ijodiga oid qanday ma'lumotlarni bilish niyati bor ekanliklarini(bilmoqchiman) ifodalash maqsadida qo'llash mumkin. Namuna:

Bilar edim	Bilib oldim	Bilmoqchiman
Dilshod Rajab Buxoroda tavallud topgan.	Dilshod Rajabning ilk asari “Gulxan” jurnalida chop etilgan.	Dilshod Rajab ijodining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Dilshod Rajabning asl kasbi – jurnalist.	Dilshod Rajab “Oltin qalam” mukofoti sovrindori hisoblanadi.	Dilshod Rajab ijodining boshqa bolalar ijodkorlaridan farqi nimada?

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, zamonaviy ta’lim jarayonida unga mos innovativ metodlarni unumli qo’llash, ularning samaradorligini oshirish dars jarayonining mazmundor bo’lishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, o’quvchilar fikrlar doirasining yana bir mavzu bilan boyishiga yordam beradi. Dilshod Rajab ijodining ham zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tahlil qilinishi dars sifatiga ta’sir o’tkazishi bilan birgalikda uning yanada qiziqarli bo’lishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirvaliyev S., Shokirova R. O’zbek adiblari. – Toshkent: G’afur G’ulom, 2016-yil.
2. Rajab D. Xayrli tong. – Toshkent: Muharrir, 2019-yil.
3. “Tarjimai hol. Dilshod Rajab (1964)” (05.01.2018). 2021-yil 20-sentabrda asl nusxadan arxivlangan // Qaraldi: 2022-yil 5-noyabr.
4. “Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни муносабати билан соҳа ходимларидан бир гуруҳини мукофотлаш тўғрисида” // Qaraldi: 2023-yil 27-iyun.

Internet manbalari:

www.fayllar.org
www.google.com
www.hozir.org
www.wikipedia.uz

ABDUQAYUM YO’LDOSHEV HIKOYALARIDA ANALOGIYA HODISASI

Dilchehra Toshpolatova

Guliston davlat universiteti

Adabiyotshunoslik yo’nalishi 1-kurs magistranti.

dilchehratoshpolatova9904@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abduqayum Yo’ldoshevning “Puankare”, “Aybdor”, “Qotil” hikoyalarida tasvirlangan obrazlararo o’xshashliklar tahlillar yordamida o’rganildi. Obrazlarning ruhiy kechinmalari, ularni fojiaiviylikka olib boruvchi omillari, inson va jamiyat o’rtasidagi ziddiyatlar shuningdek, asardan kelib chiqadigan g’oyaning ko’chuvchanligi misollar yordamida tahlil qilindi. Maqola-ning dolzarbligi, bugungi o’zbek adabiyotidagi analogiya hodisasi bir ijodkor hikoyalari orqali tadqiq etish, Abduqayum Yo’ldoshevning obraz yaratishda o’ziga xos mahoratini ochib berishdan iborat.

Kalit so’zlar: epizod, xarakter, analogiya, estetik did, og’ma shpindel, diplomat,

Abstract: in this article, the similarities between characters described in Abduqayum Yoldoshev’s stories “Poincare”, “Guilty”, “Katyl” were studied with the help of analysis. The mental experiences of the images, the factors that lead them to tragedy, the conflicts between human and society, as well as the transferability of the idea put to them, were analyzed using examples. The relevance of the article is to study the phenomenon of analogy in current Uzbek literature through the stories of one author, to reveal the unique skill of Abduqayum Yoldoshev in creating an image.

Keywords: episode, character, analogy, aesthetic taste, ogma shpindle, diplomat

Hozirgi adabiy jarayonda o’z o’rniga ega ijodkorlardan Abduqayum Yo’ldoshevning hikoya va qissalari o’z o’quvchisini topishga muvaffaq bo’la oldi. Ijodkor uslubidagi o’ziga xosliklarni tahlil qilar ekanmiz, undagi badiiy tafakkur, estetik did bilan bir qatorda obraz yaratishdagi mahorati adib ijodini o’rganishni taqazo qiladi. Shunisi alohida ahamiyat kasb etadiki, ijodkorning bugunga qadar yaratgan obrazlari orasida qaysidir ma’noda bir aloqadorlik mavjud bo’lib, ularga berilgan ta’riflar orqali ulardagi bir-birida o’xshash jihatlarni ko’ramiz. Adabiyotshunoslik doirasida bu hodisa analogiya deb nomla-

nadi. Analogiya (yunoncha analogia – o'xshashlik, mushtaraklik – adabiyot asardagi obrazlar, syujet motivlari, ayrim epizodlar, xarakterlarning va shakllarda kuzatiluvchi mushtaraklik, o'xshashliklar. [Quronov, 2013: 29-30] Analogiyalar bitta asar doirasida ham, shu asar bilan boshqa (turli davr yoki turli milliy adabiyotlarga mansub) asarlar orasida ham kuzatilishi mumkin. Analogiyalar yozuvchiga qiyos vositasida muayyan fikrlarni ifodalash, muammoni anglash va anglatishda muhim o'rin tutadi. Quyidagi misollar yordamida fikrimizni isbotlaymiz:

Hayotda o'z orzulari sari intilgan, biroq mavjud ijtimoiy tuzum ularni ro'yobida to'g'anoq bo'lgan obraz tasviri – berilgan ta'rifni adib asarlarida mavjud qahramonlar orasidan izlaydigan bo'lsak, bir emas bir nechta variantlarga duch kelamiz. Jumladan, "Puankare"dagi matematik yigit, "Aybdor"dagi oyog'idan ajralgan yigit, "Qotil"dagi shaharlik jiyan – bularni barchasi yuqorida aytilgan ta'rif atrofida jamlanadi. Endi ularni har biriga alohida to'xtaladigan bo'lsak, "Puankare"da matematik yigitning maqsadlariga avval ota-ona orzusi, so'ng rafiqasining har xil talablarini amalga oshirish yo'lida sarobga yuz tutgan edi. "Aybdor" hikoyasidagi yigit esa paxta yig'im-terim ishlarida "yuqori"ga o'zini yaxshi ko'rsatishga intilgan riyokor amaldorlarning e'tiborsizligi oqibatida bir oyog'ining ayriladi. Buning alamiga o'zi qiziqqan sohani tashlab ketishga majbur bo'ladi. Biroq qalbida qolgan armonlarni quyidagi kechinmalar orqali anglashimiz mumkin:

"...Lekin, baribir, ba'zan, yilda bir-ikki bor, nimagadir o'z-o'zimdanda, o'tayotgan kunlarimdan qoniqmay qolaman, go'yo o'zga birovning umrini yashayotgandayman, asl hayotim esa butunlay boshqacha bo'lishi kerakday.... Go'yo hayotda o'zim juda istagan, menga juda-juda zarur bir nimani boy berganman-u, uning o'rniga uncha zaruriyati yo'q bo'lgan boshqa narsaga egalik qilayotgandayman... Shunday iztirobli lahzalarda paxta dalalarini uzoq kezaman, biron daraxt tagida, protezimni yechib qo'yib, salqin shabadaga peshonamni turgan ko'yi traktorchilar ishini kuzataman., o'zi maktab partasidan orzu qilganim – og'ma shpindellar yiltirab ko'zimga ko'rinaveradi...Oqshomlari bo'lsa, xotin-bolalar uxlagach, stol lampasi yorug'ida ilmiy jurnallardan, traktor pasportidan olganlarim – konstruktorlik chizmalariga soatlab termulaman, ularning sirini ochuvchi allaqanday sirli kalit qidiraman; bu kalit esa yaqiniginada, juda yaqiniginada turganday, uni mana-mana qo'lga kiritadigandayman.." (Yo'ldoshev, Ziyous.com kutubxonasi].

Ko'rinib turibdiki, hissiyotlar aynan bir xil, ikki qahramon ham o'zining yashagan umridan qaysidir ma'noda norozi, chunki ularning orzusi, maqsadlari oddiy insonlarnikidan butkul farq qiladi. Ularning o'z dunyosi bor. Unda ezgulik uchun xizmat qilish, ya'ni bir yangilik, turmush uchun bir yengillik yaratish kabi o'ylar bilan qurshalgan bo'lsa, bunday tushunchalardan yiroqda bo'lgan toifa vakillari uchun bu erishdek tuyuladi. Chunki ularning ham hayot haqida o'z qarashlari bor: yaxshi yashasam, oila qursam, to'y qilsam. Ana shu uch tushuncha atrofida aylanadi qarama-qarshi toifa vakillarining umri.

Uchinchi asarga o'tadigan bo'lsak, universitetda ishlaydigan yigit qishloqqa, uyiga yaqinlarini ko'rish uchun qaytayotganda tog'asi boshliq o'tirgan qishloqdoshlarning ziyofati ustidan chiqib qoladi. Ichishni tashlagan tog'a jiyanining hurmati uchun shu kuni ichib ertasi kuni bandalikni bajo keltiradi. Uning farzandlari aybni jiyaniga to'nkab uni "qotil"ga chiqarishadi. Bunday tavqi la'natdan xalos bo'lish uchun jiyan tog'asining farzandlariga qancha yaxshiliklar qiladi. Buning ustiga "aybdorligi uchun qochib yuribdi", deb ta'na qilmasliklari bois qishloqdoshlardan kim to'yga aytsa, barchasida ishtirok etadi. Orada universitetdagi ishini tashlab qorovullikka ishga kirib oladi va butun umrini to'y-hashamlar, gap-gashtaklar uchun sarflaydi. Biroq kunlardan bir kuni sobiq hamkasbini ko'rib qoladi:

"..Jo'ra, mashinaga chiqqaningizdan beri nuqul men gapiraman. Sizam yoriling-da bundoq. Nima ishlar qilyapsiz? Dabdurustdan men yo'qlab qolibsiz, ovozingizni eshitib boshim osmonga yetdi. Nasib qilsa endi tez-tez ko'rishib turamiz, oshlarga birga boramiz. Buni qarang, xuddi buyurtma qilganday, keyingi hafta kursdoshlarning gapi edi-ya... O'ziyam, zo'r choyxona-da, oshining guruchlari o'rmalab ketadi. Hammayoq salqin, tepadan suv chakillab turadi. Ulfatlaram zo'r, odamning joni...

Hamroh siniq kulumsirab, haydovchining gapini bo'ldi:

- Jo'ra, to'rt yildan beri chet eldaydim. O'tgan hafta keldim, o'zi...

Haydovchi shosha-pisha hamrohning gapini bo'ldi:

- Unda yanayam yaxshi. Rosa sog'ingandirsiz o'zimizning choyxona palovni.

Hamroh bosh chayqadi:

- Unchalikmas...
- “Grin karta” yutib oldingizmi?

Hamroh bu gal sal shoshibroq bosh chayqadi:

- Yo‘q, ishladim.
- Restorandami?
- Universitetda.

Haydovchi sergak tortdi, hamroh diqqat bilan qaradi, so‘ng qandaydir cho‘chib, arang so‘ray oldi:

- O‘sha... mavzumi?
- Ha, o‘sha, siz qo‘l siltab ketgan mavzu... Institutimiz jurnalining oxirgi sonini o‘qidigizmi?
-

- Sizni izlab topganimning sababi, o‘zingiz bilgan professor Madel bilan birgalikda qilgan taqdiqotlarimiz xalqaro tanlovda birinchi o‘rinni oldi. Anchagina pul berishdi. Mukofotning menga tegishli qismining yarmini sizga ajratdim. G‘oya muallifi sifatida bunga haqlisiz...- Hamroh orqa o‘rindiqa tashlab qo‘ygan kichikroq diplomatga ishora qildi. - Bu sizga. Shu bilan... shu bilan oramiz ochiq....”[Yo‘ldoshev, kh-davron.uz]

Tashqi jihatdan hayotidan mamnundek ko‘rinsa ham ich-ichidan o‘zidan o‘tgan kechinmalarni o‘zigina ayon bu obrazning kechinmalari, taqdiri yuqoridagi ikkisidan farq qilmaydi. Adabiyotshunoslardan biri aytgan edi: Badiiy adabiyotda iste‘dod qanchalik hal qiluvchi rol o‘ynasa, dunyoqarash ham shunchalik hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ijodkorning ham o‘zgacha qarashi, hayot haqidagi o‘z falsafasi borligini yuqoridagi misollar yana bora isbotladi. Adib asarlaridagi qahramonlar go‘yoki bir maromda ketayotgan olamon orasidan teskari qarab yurayotgan yakka shaxsga o‘xshaydi. Shuning uchun ham uni boshqalardan farqlay olish oson kechadi. Biroq oqimga qarshi yurish ko‘p mushkul bo‘lganligi boisdan yo ularni o‘zi taslim bo‘ladi, yoki olomon o‘z domiga tortib oladi. Lekin bu yo‘lda biroz bo‘lsa-da isyonini qalbidagi pushaymonlik, iztoroblar orqali o‘quvchiga yetkazib berishga harakat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boboyev T. (2002) Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: “O‘zbekiston”.
2. Quronov D. (2013) Adabiyotshunoslik lug‘ati. –T.: “Akademnashr”.
3. Yo‘ldoshev A. Aybdor hikoya Ziyouz.com kutubxonasi
4. Yo‘ldoshev A. “Qotil” hikoya kh-davron.uz
5. Yo‘ldoshev A. “Puankare” hikoya “Jahon adabiyoti” jurnali. 2012, 9-son
6. Yo‘ldoshev A. Mashaqqatlar osha yulduzlar sari. –T.: “Yangi asr avlodi”. 2021

O‘ZBEK ADABIYOTIDA FOJIAVIYLIKNING O‘RGANILISHI

Feruza Itolmasova

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO‘TAU 1-kurs magistranti

feruzaitolmasova157@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi kunga qadar badiiy adabiyotimizdagi fojia tasviri va unga bog‘liq unsurlar bir qancha tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Ushbu maqolada aynan fojiaviylikka qaratilgan bir qancha tadqiqot ishlari va ularning yutuqlari haqida so‘z yuritilgan. Shaxs, davr fojiasini o‘rganish ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Badiiy adabiyot, fojia tasviri, shaxs fojiasi, davr fojiasi, qiyosiy tahlil.

Annotation: Until now, the image of tragedy in our fiction and related elements have been studied by several researchers. This article talks about several research works and their achievements, which are focused on tragicism. The importance of studying the tragedy of the person and the era is highlighted.

Key words: Fiction, depiction of tragedy, personal tragedy, period tragedy, comparative analysis

Adabiyotimizda bugungi kunga qadar fojia tasviri yuzasidan ko'plab tadqiqotlar qilingan. Masalan, A.Axranqulovning "Hozirgi o'zbek prozasida komiklik va fojiaviylikning badiiy uyg'unligi", X.Xamraqulovning "XX asr o'zbek nasrida hayot va o'lim muammosining badiiy talqini", S.Rajabovning

"O'tkir Hoshimov asarlarida urush fojialari", H.Karimovning "O'zbek romanlarining taraqqiyot tamoyillari", X.Xamraqulovning "Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida shaxs fojiasi talqini",

D.To'rayevning "Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi" singari dissertatsiya ishlari badiiy adabiyotda fojia tasvirining turli qirralarini ilmiy jihatdan tekshirishga bag'ishlangan.

D.Abdusalomovning "O'zbek zamonaviy she'riyatida fojiaviylik mavzusi (N.Afoqova, Zebo Mirzo, H.Ahmedova ijodida)", E.Achilovning "Tushda kechgan umrlar romanida fojiaviylik", D.Sharipovning "Badiiy adabiyotda konflikt masalalari", F.Nazarovning "Asqad Muxtor hikoyalarida inson fojiasi talqini", R.Fayzullayevning "Shukur Xolmirzayev romanlarida davr va shaxs fojiasi talqini", Sh.Doniyorovning "Davr va qahramon muammosiga doir" kabi maqolalarida badiiy asarlarda fojiaviylikning qanday yuzaga kelishi, unga sabab bo'luvchi turtkilar tekshirilgan. Adabiyotshunoslikda fojia atamasi tragediya deb ham yuritiladi. Ammo tragediya bu mustaqil janr, fojia esa asar syujetida turli xil konfliktlar natijasida shaxs, davr taqdirida muhim o'rin tutadigan jarayondir. Atoqli adabiyotshunos M.M.Baxtin fojiaviylikka baho berar ekan, uning ibtidoiy xalqlar folklorida mavjudligini, dastlab, antik dunyo odatlarida (Qadimgi Rimda zafar tantanalari g'olibini ko'mish marosimlarida) vujudga kelganligini tilga oladi. [Baxtin, *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovya i Renessana*, 1989: 11]. Biz maqolada asarlarda uchraydigan fojia turli xil tadqiqotlarda ko'rib chiqilgani haqida so'z yuritamiz. Bu masala Xurshida Xamroqulova, Abdulla Axranqulov, Hakimjon Karimovning dissertatsiya va kitoblarida keng yoritilgan. Xurshida Xamroqulova o'z ilmiy ishida aynan "Sarob" romanidagi shaxs fojiasiga to'xtalib, uni keltirib chiqaruvchi sabab va oqibatlarini tahlil qiladi. "Sarob" romani haqidagi shu paytga qadar bahs-munozaralar, asosan, Saidiy obrazi tevaragida bordi. Saidiy fojiasi sababi uning sho'rolar yo'lidan

bormaganligi yoki xudbinligi oqibati sifatida talqin etildi. Xurshida Xamroqulovning dissertatsiyasida esa, Saidiy murakkab va ziddiyatli davrning

o'ta ziddiyatli odami ekani, u sho'rolar muhitida "sho'ro odami", millatchilar muhitida esa "millatchi" bo'la olmaganligi, oilaviy muhitda ham baxtini topa olmaganligi, zamon to'zonlari, tug'ma o'zliklar qurboni bo'lganligi atroficha ochib beriladi. Shuningdek, Saidiyning fojiaviy qismati asardagi bir qator ayol fojiyiy personajlar – Munisxon, Soraxon, Saidiyning onasi obrazlari bilan bog'liq holda qiyosiy tekshiriladi. [Xamroqulova, Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida shaxs fojiasi talqini, 2004: 5].

Abdulla Axranqulovning dissertatsiyasida fojiaviylik komiklik bilan birga qorishiq holda tadqiq qilingan, ularning o'zaro biri boshqasining o'rnida kelishining badiiy afzalliklari tilga olingan. Uning ilmiy ishida komiklik va fojiaviylik estetik kategoriyalari o'zaro zid bo'lsa-da, ijtimoiy hayotda bo'lgani kabi badiiy ijodda ham aloqadorlikda, uyg'unlikda ifodalanishi mumkinligi, faqat dramatik asarlarda emas, balki nasriy asarlarda ham bu hodisa yorqin namoyon bo'lishini, hozirgi o'zbek prozasi, xususan, roman va qissalarda komiklik va fojiaviylikning mushtarakligi muallif estetik ideali, badiiy g'oya va xarakterlar bilan bog'liq badiiylik ko'rsatkichi bo'lishi mumkinligini M.M.Do'st va T.Murod ijodi misolida tadqiq etilgan.

Adabiyot va san'atda komiklik va fojiaviylikning ifodalanishi ijtimoiy ehtiyoj sifatida paydo bo'lgan badiiy-estetik hodisadir. Chunonchi, V.G.Beliniskiy dramatismni hayotning muhim va o'ziga xos xususiyati, uning "poetik elementi" sifatida talqin etadi. Shu bilan birga, hayotiy dramatismning yuqori ko'rinishi bo'lgan komiklik va fojiaviylikning biri-biri bilan yonma-yon, uyg'unlikda kelishi ham tabiiy holdir. "Biz uchun grek san'ati o'rnak, shakl va yuqori obro' bo'lishi kerak, jahonda hech bir xalqning san'ati grek san'ati kabi o'ziga xos va normal ravishda o'sgan emas", deb hisoblagan Belinskii tragediya va komediya mohiyatiga to'xtalar ekan, o'zaro qiyoslaydi: "Tragediya poeziya quyoshining burilish doirasidir, unga yetganda o'z jarayonining eng yuksak nuqtasida bo'ladi, komediyaga o'tishi bilan pastga tushadi. Greklarda komediya tragediyaning o'limi bo'lgan". [Belinskii, *Tanlangan asarlar*, 1955: 204].

Hakimjon Karimov badiiy adabiyotdagi fojiaviylikni turli xil asarlar misolida chuqur va aniq tadqiq qiladi, uning hech kim ilg'amaydigan nozik tomonlarini ilmiy jihatdan ochib beradi. Masalan, "Otamdan qolgan dalalar" romanida hamma e'tibor bermaydigan, hamma anglab ololmaydigan juda

katta falsafiy haqiqat ifodalangan. Bu ham bo’lsa, zamon, muhit o’zgargan sayin, odamlardagi g’urur, jo’mardlik xususiyatlarini pasayib, hamiyatsizlikning kuchayishi, bo’ysinuvchanlikni ortishi. Dehqonqulning bobosi Jamoliddin, otasi Axrablar tamoman boshqacha odamlar. Ular yot odamlarga bo’yin egmay, bo’ysunmay foniy dunyoni tark etishdi. Dehqonqul hamma narsaga bo’ysundi, ya’ni ijtimoiylashdi. Bu katta insoniy FOJLADIR.

Tog’ay Murodning mahorati shundaki, insonning insoncha yashamagan holatlarini, ya’ni katta insoniy fojiani shunchaki bayon-hikoya qilmaydi, tasvirda ko’rsatadi, detallarda asoslaydi va mohiyat kasb etadi. Bir kuni Dehqonqulning ko’zi xotinining o’ng qo’li ostiga tushadi. Ko’ylagi qizil bo’lsa-da, qo’ltig’ining tagi olachaliq oq edi. U qo’ltig’ining ostiga oq yampoq solganmikin deb o’yladi. Tikilib qarasa, chang aralash, kir aralash ter ekan. Chunki boshqa kiyimi yo’qligidan dalada ham, uyda ham bir ko’ylakda yuradi, tunda ham shu ko’ylakda yotadi. Ko’ylak, ter, butifos detallari holat, vaziyatni kuchaytiradi, fojiaviylikning asl sababiga aniqlik kiritadi.

Yolg’onchilik asosiga qurilgan jamiyatning butun faoliyatida – yaxshilik yo’lidagiga ham, yomonlik yo’lidagiga ham yolg’on aralashadi. Adib bu haqiqatni juda ustalik bilan aks ettiradi. Dehqonqulga mash’al brigadir sifatida kinoga olish uchun kinochilar kelishi xabarini berishadi. Dehqonqul, mehmonlarning izzatini joyiga qo’yish uchun bozorga tushadi. Meva-cheva oladi. Uyga kelganda bolalari anor bering, pomidor bering deb atrofini o’rab olishadi. Dehqonqul hammasini urushib, turtib olib kelgan pistasidan berib daf qiladi-yu, narsalarni oshxonaga qo’yib, qulflab qo’yadi. Lekin o’g’li Nodir derazadan oshib tushib, ikkita xurmoni olib qochadi. Dehqonqul quvib yetib olib, og’zi burnini qon qiladi. Bu voqeani o’qigan kishi titrab ketadi va Dehqonqulning odamiylik sha’niga la’nat o’qiydi. Lekin yozuvchi bu bilan cheklanmaydi. Chunki badiiy asar voqeiligi hayotdagi shunchaki jo’n voqeilik emas. Ma’lum maqsadga bo’ysundirilgan, zamirida ma’lum ma’no yotgan voqeilikdir. Buni turmush qiyinchiligi deyish noto’g’ri. [Karimov, O’zbek romanlarining taraqqiyot tamoyillari, 2008: 13-14].

Fojia tasvirining adabiyotda namoyon bo’lishi tarix davomida son-sanoqsiz yozuvchilar tomonidan o’rganilgan boy va rang-barang mavzudir. Fojiaviylik nafaqat o’zbek adabiyotshunosligida, balki dunyo adabiyotshunosligi va san’atshunosligi hamda boshqa ko’plab sohalarida muhim muammo sifatida o’rganilib kelinadi. Davr, shaxs fojiasini o’rganish va uni adabiyotga tadqiq etish dolzarb vazifalar sirasiga kiradi. Jahon adabiyotida ham ko’plab yozuvchilar fojiaviylikka bag’ishlangan asarlari orqali mashhurlik cho’qqisiga erishganlar. Shulardan biri AQSh hayotidagi fojiaviylikni ko’rsata olgan yirik san’atkor – Teodor Drayzer (1871-1945). Drayzerning “Amerika fojiasi”, “Baxtiqaro Kerri”, “Jenni Gerxardt” singari romanlarida Amerikada barcha uchun barobar imkoniyatlar mavjud, degan soxta tasavvur fosh etiladi.

“Amerika fojiasi” asari Birinchi jahon urushidan so’ng yozilgan monumental ikki tomli romandir. Romanda bosh qahramon Klayd Grifitsda tug’ilgan xudbinlik Amerika burjua jamiyati va uning zo’ravonlikka asoslangan vahshiy qonun-qoidalarining fojiaviy oqibati ekanligi ko’rsatiladi.

“Jenni Gerxardt” romanida kambag’al oiladan chiqqan qizning burjua jamiyatidagi fojiasi ko’rsatilgan. Asarning g’oyaviy yo’nalishi oddiy qizning axloqiy pokizaligi uning buzilgan burjua axloqiga qarshi qo’yilishida namoyon bo’ladi. Romanning asosiy syujet yo’li ishchi qiz Jennining fojiasi, u bilan zodagonning o’g’li Lester Keyn o’rtasidagi sevgi tarixida ochiq ko’rinadi. Kambag’al Jenni boy yigit Keyn o’rtasidagi sevgi tarixida shu manzara namoyon bo’ladiki, o’sha jamiyat urf-odatlarini, ijtimoiy adolatsizliklar bu yoshlarni tabiiy sevgilariga to’sqinlik qiladi va oxir-oqibatda ularning fojiaviy taqdiriga sabab bo’ladi. [Hamdamov, Qosimov, Jahon adabiyoti, 2017: 301].

Xulosa qilib aytganda, adabiyotda tragik vaziyat, fojiaviy shaxslarni namoyon bo’lishini baholash va o’rganish tanqidiy tahlil va talqin uchun boy materiallarni taqdim etadi hamda bu vositasida biz yanada mukammal va adolatli adabiy manzaraga hissa qo’shamiz. Yuqorida tilga olingan tadqiqotlardan tashqari, fojiaviylikka bag’ishlangan yana qator tadqiqotlar mavjud va o’rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Biz tilga olgan yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar bir biridan farq qiladi. Axranqulovning dissertatsiyasi fojiaviylik va komiklikning umumiy va xususiy jihatlari, o’zaro ta’sir va aloqalarini o’rgangan, komiklik va fojiaviylikning asar pafosi bilan bog’liqligini yoritgan bo’lsa, Xamroqulova ilmiy ishida “Sarob” romanida inson qismatining badiiy ifodasi, shaxs fojiasi, fojia omillari, personaj ruhiyatidagi evrilishlarni tadqiq etgan, bu masalaga doir adabiyotshunoslikda mavjud qarashlar, bahs-munozaralarni xolisona tahlil qilgan va mazkur muammoning yangicha zamonaviy yechimlarini bergan. Hakimjon Karimov

davr, muhit va inson fojiasining badiiy ifodasini Tog'ay Murodning asarlari misolida tadqiq qilgan. Insoniy fojining turli asoslarda vujudga kelishini, bularning ichida eng dahshatlisi imonsizlik, o'z manfaati yo'lida qilingan sa'y-harakat ekanligini ushbu dissertatsiyada tahlil ostiga olinganini ko'rib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Axranqulov. Hozirgi o'zbek prozasida komiklik va fojiaiylikning uyg'unligi. – Toshkent, 2009. – 149 b.
2. Belinskiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 1955. – 204 b.
3. D. To'rayev. Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi. – Toshkent, 1994. – 312 b.
4. H. Karimov. O'zbek romanlarining taraqqiyot tamoyillari. – Toshkent, 2008. – 124 b.
5. I.Mirzayev. Nasrimiz badiiy olami. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1991. – 250 b.
6. U.Normatov. Umidbaxsh tamoyillar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 200 b.
7. U.Hamdov. Jahon adabiyoti. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017. – 352 b.
8. X.Xamroqulova. Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida shaxs fojiasi talqini. – Toshkent, 2004. – 150 b.
9. X.Xamroqulova. XX asr o'zbek nasrida hayot va o'lim muammosining badiiy talqini. – Toshkent, 2018. – 230 b.

ADABIYOTDA TAXALLUSLARNING PAYDO BO'LISH SABABLARI

Nilufar G'ofurova Kozimjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU magistranti
masturaxonboratova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotda taxalluslarning kelib chiqish omillari tahlilga tortildi. Ijodkorlar nega o'zlariga taxalluslar tanlay boshlaganligi va taxalluslarni qanday omillarga ko'ra olganligini misollar bilan ko'rib chiqdik.

Kalit so'zlar: senzura, burqanchiq, siyosiy kurash, heteronimlar, quvg'in

Abstract: This article analyzed the origin of nicknames in the literature. We have considered with examples why creators were able to choose nicknames for themselves and what quality nicknames are based on.

Key words: censorship, idolatry, political struggle, heteronyms, persecution

Har doim va barcha mamlakatlarda mualliflarni o'z ismlarini yashirishga undagan asosiy sabablardan biri ayblovlari tariqasida yozilgan asarlari uchun ta'qiblardan qochish istagi edi. Imzosiz yoki taxallusli asarlar matbuot erkinligi cheklangan tarixiy davrlarda va senzura, ayniqsa, qattiq bo'lgan mamlakatlarda ko'proq paydo bo'lishi tabiiy. Ba'zan taxallus olib, muallif o'z ismini yashirishni maqsad qilgan emas, balki uning kasbi, millati, tug'ilgan joyi, yashash joyi, ijtimoiy mavqei, xarakterining asosiy xususiyati yoki ijodi yo'nalishini ta'kidlashni maqsad qilgan. Satiristlar va yumoristlar uchun kulgili taxalluslar kulgili ta'sir yaratish uchun qo'shimcha vosita edi. Ko'pgina taxalluslarning kelib chiqishi mualliflarning hayot sharoitlari, ularning adabiy sohaga kirishining o'ziga xos xususiyatlari, tug'ilgan joylarining nomlari, ularga yaqin odamlarning nomlari bilan bog'liq.

Taxallus— (qutulish, xalos bo'lish) biror ijodkor (shoir, yozuvchi, olim va shu kabi) yoki siyosiy arboblarning o'zi uchun tanlab olgan ikkinchi nomi. Har bir muallif taxallusni muayyan maqsadlarni ko'zda tutgan holda qo'llaydi. Masalan, omma o'rtasida o'z ijodini ta'kidlab ko'rsatish, o'z ism-familiyasidan qoniqmaslik, muayyan xavf-xatar, tahdiddan qochish, yashirinish va boshqa sabablar bo'lgan.

Sharq mumtoz adabiyotining deyarli barcha namoyandalari, ko'pchilik olimlar va ba'zi siyosiy arboblarning ma'lum taxallusga ega bo'lishgan. Taxallus qo'llashning adabiyotshunoslikda ahamiyati katta: bayoz devon majmua kabi qo'lyozma manbalar matnlarida qo'llangan. Taxallus tufayli tegishli asarlarning mualliflari aniqlangan. Sharq shoirlari «taxallus», qozoqlarda «burkanchik», laqab ot», ruslar «pseudonim» deyidigan, turli xalqlarda turlicha ataladigan adabiy atama bor. Gap otda emas, zotda,

deganlariday, mazkur atamaning kelib chiqish sabablari va tarixi uzoq hamda bahstlab. Bahstlabligi boisidan ham u qiziq. Sharqda she’r yozish nimani anglatadi? Bu o’zni qadrlashni, o’zlikni anglashni bildiradi. Nazmda mahorat cho’qqisini zabt etib, muxlislar qalbida hayrat va zavq uyg’otgan shoirgina taxallusga erishadi. Mahorat cho’qqisi qay yo’l va qay usullar bilan zabt etilishi esa alohida mavzudir. Gapni muxtasar qilsak, u hayotda bir bor beriladi. Shoir erishgan taxallus uning bir umrlik hamrohi, hamrohigina emas, o’zligiga aylanadi.

Taxallusdan foydalanishning o’sishi muallifning shaxsiy o’zini o’zi anglashining o’sishi, mualliflik huquqi va mualliflik javobgarligi tushunchalarining paydo bo’lishi bilan bevosita bog’liq. Ismni yashirish muallifning u yoki bu sabablarga ko’ra o’zidan mualliflik shubhasini oldini olish istagi bilan yuzaga keladi. Bu sabablar juda farq qiladi: birinchi spektakllar ko’pincha taxalluslar bilan imzolanadi va boshqalar, lekin ayniqsa adabiy tomoshalar siyosiy kurash shakliga aylangan hollarda taxalluslarga murojaat qilishadi shuning uchun taxalluslar satirik adabiyotda, risolalarda, tanqid va publitsistikada ayniqsa keng qo’llaniladi. Qadimgi antik davr adabiyotida tabiatan kamdan kam hollarda taxalluslarga murojaat qilishgan. Ismlarni yashirish eng qadimiy namunasi sifatida ular ba’zan Aristofanga (miloddan avvalgi V-IV asrlar) ishora qiladilar, u go’yo o’zining birinchi (shuningdek, ba’zi keyingi) spektakllarini sahnada o’z nomi bilan emas, balki hajviy shoirlar nomi bilan sahnalashtirgan.

Matbuotdagi chiqishlar azaldan siyosiy kurash shakllaridan biri bo’lib kelgan. Shuning uchun hokimiyatga qarshi qaratilgan satirik asarlar, risolalar, publitsistik maqolalar ko’pincha anonim yoki uy-dirma shaxslar nomidan nashr etilgan. Ochiq gapirishga ozchilik jur’at eta olmadi, ko’plari qatag’onlardan qo’rqib yoki senzura muallifning haqiqiy ismi bilan imzolangan asarlarni o’tkazib yuborishga yo’l qo’y-magani uchun o’zini boshqa nom bilan atashga majbur bo’ldi. Misol uchun, 17-asr burjua inqilobi davrida Angliyada hokimiyatga qarshi qaratilgan asarlar mualliflari katta miqdorda jarima va qamoq jazosiga hukm qilindi. Buni bilgan holda, nega buyuk ingliz satirigi Jonatan Svift Angliyaning hukmron doiralari qoralagan «Bochka haqidagi ertak» yoki «Kitomatchi maktublari» ostida o’z nomini qo’y-maganini tushunish qiyin emas. Volter anonim ravishda «Orleanlik xizmatkor»ning birinchi nashrini nashr etdi, unda u Bibi Maryamning katolik kultini masxara qildi, cherkov a’zolari tomonidan Jannad’Ark nomi atrofida yaratilgan mistik afsonani fosh qildi, ruhoniylarni masxara qildi [Stolovich L, 1994:464].

Ba’zida taxallus sifatida haqiqiy shaxsning ismi (ko’pincha allaqachon vafot etgan) tanlangan. Bunday imzolar allonimlar yoki heteronimlar deb ataladi (yunon tilidan tarjima qilingan – boshqa bironing ismi). Senzurani chetlab o’tish uchun boshqasining ismi ko’pincha ishlatilgan. Bir necha marta taxallusning paydo bo’lishiga muallifning qarindoshlarining familiyalarini chop etishni istamasliklari, uni ko’z-ko’z qilishlarini istamasliklari sabab bo’lgan bo’lishi mumkin. Bir vaqtlar yozuvchi kasbi ham munosib ish bera olmaydi degan fikrdan kelib chiqqan holda jamiyatdagi mavqei yoki yaxshi daromadli insonlar ham o’z ismlarini yashirib, taxalluslardan foydalanishgan. Qadimgi zamonlarda “yozuvchilar”ni kasbi tanbeh bo’ladigan sarson hajvchilar bilan bir darajaga qo’yishgan. Buning natijasida Molyer, Volter kabi buyuk adiblar o’z davrida adabiyot maydoniga o’talaridan qolgan nomlardan boshqa nomlar bilan kirishga majbur bo’ldilar, ularning mashhur familiyalari taxalluslardir [Frank S. L, 1997:478].

Ko’pincha imzosiz yoki taxallus ostida chop etilgan birinchi asar muvaffaqiyatli bo’ldi va muallif keyinchalik o’zining ismini mamnuniyat bilan oshkor qildi. Lekin afsuski uning asl ismi hech kimga hech narsa demadi. O’z nomingiz bilan yangi kitob chiqarish yana tavakkal qilishni anglatadi. O’z ehtiyotkorligi qurboniga aylangan muallif esa, yangi kitob chiqarish chog’ida avval anonim nashr etilgan asariga murojaat qilishga majbur bo’ldi. Shunday qilib, V. Gyugo «Gan-Islandiyalik muallif» nomidan Byug Zhargalning birinchi alohida nashrini nashr etdi va Stendal «Qizil va qora muallif» imzosi bilan Parma monastiri nashr etdi. Muallif o’z ismini uydirma bilan almashtirmaydigan, faqat uning ilgari nashr etilgan asarlariga ishora qiladigan bunday taxalluslar odatda titlonimlar (yunoncha titlos – imzo) deb ataladi. Sarlavha ostida gapirish muallif uchun foydali bo’ldi, bu uning ijodiga qiziqishni oshirdi, o’quvchilarga uning mashhurlikka erishgan boshqa asarlarini eslatdi.

Taxalluslarning paydo bo’lishining sabablaridan biri ismlarning o’xshashligi, ayniqsa, ular adabiyotda ishtirok etgan hollarda. Yozuvchining haqiqiy ismi (avtonim) qanchalik keng tarqalgan bo’lsa, ining ommaga tanilishi shuncha qiyin bo’lgan. Ko’pgina mualliflar o’zlarini nomdoshlardan ajratib olish uchun familiyalarini yashirishga hojat qoldirmasdan, uni boshqasiga almashtirdilar. Misol uchun,

Abdulla Qodiriy ba'zi asarlariga «Julqunboy» taxallusi qo'yib, ijod qilgan. Abdulla Avloniy esa ko'p asarlarini «Hijron» taxallusi bilan yozgan.

Ba'zan taxallusni tanlash muallifning o'z millatini (etnonimlar, yunon etnosidan xalq) ta'kidlash istagi bilan bog'liq. Taniqli ukrainalik shoira Larisa Kosach Lesya Ukrainka adabiy nomini tanladi. Ko'pincha muallif tomonidan tanlangan ism (yoki uning taxallusi) uning tug'ilgan joyi yoki yashash joyini bildiradi (geonimlar, yunoncha geo-yerdan). Adabiyotimizda ham bunday taxalluslar uchray turadi. Misol uchun, Samarqandiy asl ismi Abu Nazr Muhammad ibn Mas'ud al-Ayoshiy as-Sulamiy hisoblanib, 10-asr fiqh olimidir. Taxallus xarakteristikani qabul qilish ko'pincha haqiqiy ismni yashirish istagi bilan bog'liq emas edi. Bu yerda yana bir maqsad ilgari surildi – muallifning u yoki bu sifatini ta'kidlash, masalan, uning tashqi ko'rinishi, millati, tug'ilgan yoki yashash joyi, fe'l-atvori yoki ijodining asosiy xususiyati, kasbi, martabasi, mavqei, ijtimoiy xususiyatlarini ta'kidlash holati va boshqalar.

Ko'pgina taxalluslar muallifning taqdirini yoki uning ishining yo'nalishini tavsiflaydi. Masalan, Cho'lpon taxallusini oladigan bo'lsak, asl ismi Abdulhamid bo'lgan shoir aynan o'ziga ushbu taxallus qilib tanlab olganligiga juda ko'p sabablar bor. Cho'lpon so'zining ma'nosi tong yulduzi demakdir. Shoir ham o'zining ko'plab asarlarida, she'rlarida aynan juda ko'plab osmon jismlaridan foydalangan. Go'zal she'rini misol qilib oladigan bo'lsak, shoir she'rning deyarli har bir bandida osmon jismlariga murojaat qiladi. Shuningdek, Abdulhamid Sulaymon o'g'lining o'zining qayerda istiqomat qilishini ifodalovchi yana bir qancha taxalluslari bor. Masalan, Andijonlik, Q.Andijonlik.

Biz Gorkiyning adabiy nomiga shunchalik ko'nikib qolganmizki, uning bevosita ma'nosini his qilmaymiz. Ammo yosh Alyosha Peshkovning «odamlarda» hayoti achchiq edi va u qashshoqning achchiq taqdiri haqida yozgan. Bu chuqur ramziy imzo birinchi marta 1892-yilda «Makar Chudra» qissasi ostida paydo bo'lgan. 24 yoshli muallif keyinchalik temir yo'l ustaxonalarida xizmatchi bo'lib ishlagan. Bu uning adabiy debyuti edi. Keyinchalik u bir qator taxalluslarni ishlatgan bo'lsa-da, ularning birinchisi unga dunyo miqyosida shuhrat keltirdi. Tanlangan kasbga, shaxsiy ijodiy yoki fuqarolik pozitsiyasiga, davrning estetik afzalliklariga mos keladigan «gapiruvchi» ismni olish istagi Mixail Golodniy va ko'pgina rus shoirlarining taxalluslari butunlay boshqacha hissiy rangga ega edi. Bu taxalluslar davrga mos keladi. Muallifning kasbini, unvonini, ijtimoiy mavqeini ko'rsatadigan taxalluslar titlonimlar deb ataladi (lotincha Titulus – unvondan). Ba'zan titlonim – vatandoshlar tomonidan muallifga qo'yilgan taxallus qolaversa, bu uning adabiyotdan tashqari yana bir kasbi borligini ham ko'rsatadi. Bunday taxallus muallifni ixtiro qilingan familiyadan ko'ra yaxshiroq tavsifladi va shu bilan birga unga yashirin bo'lib qolishga imkon berdi.

Uzoq vaqtdan beri ingliz adabiyotining oltin fondiga kiritilgan Jeyn Eyrlar muallifi Sharlotta Bronte tanqidchilarning ayol yozuvchilarga nisbatan noxolis munosabati tufayli u Karrer Bell taxallusi (erkak taxallusini) olganini to'g'ridan-to'g'ri ta'kidlaydi. Sharlottadan o'rnak olib, uning opa-singillari Emili va Enni bo'lishdi. Shunday qilib, uchta Bronte opa-singillarning kompozitsiyasi o'rniga uchta aka-uka kompozitsiyalari paydo bo'ldi: «Karrera, Ellis va Akton Belov».

Taxallus – xarakteristikani qabul qilish ko'pincha haqiqiy ismni yashirish istagi bilan bog'liq emas edi. Bu yerda yana bir maqsad ilgari surildi – muallifning u yoki bu sifatini ta'kidlash, masalan, uning tashqi ko'rinishi, millati, tug'ilgan yoki yashash joyi, fe'l-atvori yoki ijodining asosiy xususiyati, kasbi, martabasi, mavqei, ijtimoiy xususiyatlarini ta'kidlash holati va boshqalar. Bunga muallifning qaysidir tarixiy shaxs yoki boshqa vafot etgan yozuvchi nomi bilan, qaysidir adabiy asardagi qahramon yoki doston, afsona qahramoni nomi bilan uning g'oyaviy jihatdan yaqinligini ta'kidlash uchun qo'ygan holatlar ham kiradi. Mualliflarni inkognito rejimida qolishga majbur qilish sabablari juda xilma-xildir. Ba'zilar ta'qibdan qo'rqib, o'z ismlarini sir saqlashga majbur bo'ldilar; boshqalar o'z familiyasini nomuvofiqligi sababli tark etishdi; uchinchisining ijtimoiy mavqei adabiy maydonda ochiq gapirishga imkon bermadi. Yangi boshlanuvchilar ham, taniqli mualliflar ham tanqidga duch kelmaslik uchun taxalluslar ostida yashirangan. Kimdir o'ziga taxallusni o'ylab topdi, chunki bu moda edi, kimdir – ismlarning mavjudligi sababli, kimdir o'quvchilarni taxallus ostida kim yashirinayotganini taxmin qilish istagi bilan. Shunday mualliflar borki, kamtarlik yoki shon-shuhratga befarqlik tufayli o'z nomini ko'rgazmaga qo'yishni istamagan. Ba'zan taxallus olib, muallif o'z ismini yashirishni maqsad qilgan emas, balki uning kasbi, millati, tug'ilgan joyi, yashash joyi, ijtimoiy mavqei, xarakterining asosiy xususiyati yoki ijodi yo'nalishini ta'kidlashni maqsad qil-

gan. Satiristlar va yumoristlar uchun kulgili taxalluslar kulgili effekt yaratish uchun qo‘shimcha vosita edi. Ko‘pgina taxalluslarning kelib chiqishi mualliflarning hayot sharoitlari, ularning adabiy sohaga kirishining o‘ziga xos xususiyatlari, tug‘ilgan joylarining nomlari, ularga yaqin odamlarning nomlari bilan bog‘liq.

Shunday qilib, taxalluslarning paydo bo‘lishining bir necha sabablari bor degan xulosaga kelishimiz mumkin:

1. Quvg‘inlardan qo‘rqish, qudratli va nufuzli odamlarning nazaridan tushib qolish, o‘zingizga muammo tug‘dirishdan qo‘rqish.

2. Muallifning adabiy maydonda ochiq harakat qilishiga imkon bermaydigan ijtimoiy mavqei, sinfiy qarashlar.

3. Ayrim tanqid mualliflaridan qo‘rqish.

4. Shu sohada faoliyat yurituvchi va bir xil yoki o‘xshash nomga ega bo‘lgan boshqa shaxs bilan ismlarda «tarqalib ketish» istagi (yozuvchilar orasida ism-shariflar, qarindoshlarning mavjudligi) O‘z kasbi, millati, tug‘ilgan joyi, ijtimoiy mavqeini ta’kidlash istagi, o‘z xarakterining asosiy xususiyati yoki ularning ijodiy yo‘nalishi, ichki kayfiyatini ifoda etish istagi, hayotga bo‘lgan munosabati (taxalluslar – xarakteristikalar).

5. Jinsini yashirish istagi.

6. Yagona nom bilan bir guruh shaxslarning umumiy faoliyatini belgilash uchun mo‘ljallangan jamoa taxalluslari va aksincha, bir muallif tomonidan yozilsa, u bir nechta shaxslarning mehnatining samarasi sifatida taqdim etilgan.

7. Uning haqiqiy ismining dissonansi, juda uzun ismni qisqaroq, esda qolarli bilan almashtirish istagi. [Frank S. L, M:1997]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Адабиёт назарияси. Икки жилдлик. Биринчи жилд. –Тошкент: Фан, 1992. –384 б.
2. Stolovich L. N. Go‘zallik. Yaxshi. Haqiqat: estetik aksiologiya tarixi bo‘yicha insho. 1994.
3. Frank S. L. Haqiqat va inson. Moskva: Respublika, 1997.
4. <http://en.wikipedia.org/wiki/>

“ULOQDA” HIKOYASINI O‘RGANISHNING BIR JIHATI

Sardor Jo‘raqulov

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO ‘TAU 4-kurs talabasi

sardorjurakulif@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda jadid adabiyotining namoyondasi Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyasi tahlili bo‘yicha, darslidagi o‘rni va asarni tushunish, yozuvchining asl maqsadini ochish, asarga kirib borish bo‘yicha savollar tuzishni ko‘rib o‘tamiz

Kalit so‘zlar: Abdulla Qodiriy, “Uloqda”, savol qo‘yish, yozuvchi maqsadi, qadriyat masalasi.

Abstract: In this thesis, we will consider the analysis of the story “Uloqda” by Abdulla Qadiri, a representative of modern literature, understand the role of the work in the textbook, reveal the original purpose of the writer, and create questions to penetrate the work.

Key words: Abdulla Qadiri, “Uloqda”, questioning, writer’s purpose, question of value.

Abdulla Qodiriy nafaqat milliy romanchilik asoschisi, shu bilan birga hikoyachilikda ham o‘zbek adabiyotiga yangicha ruh olib kirgan ijodkor. Yozuvchi maktab darsliklariga kiritilgan (hozir olib tashlangan), o‘zbek adabiyotining dastlabki realistik hikoyasi sifatida e’tirof etilgan “Uloqda” hikoyasida A. Qodiriy turmushni va undagi kemptikliklarni puxta o‘rgangan deb ayta olamiz. “Uloqda” hikoyasi bir qarashda o‘zbek xalqining milliy qadriyatiga aylanib ulgurgan “Uloq” tomoshasi haqida yozilganidek taassurot uyg‘otadi o‘qirmanda. O‘zbek adabiyotida “Uloqda” hikoyasi muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham chorak asrdan beri o‘qitib kelinayotgan edi, ammo aksariyat o‘qituvchilar bu hikoyaning mazmunini tushuna olmay, o‘quvchilarga uloq milliy qadriyat sifatida ulug‘langan deb uqtirib ke-

lishgan, aslida hikoyada katta hayotiy saboq haqida bayon qilinadi. (G'ofir Hamroyev fikri) Qodiriydek qalami o'tkir teran fikrli ijodkorning niyati uloqni milliy qadriyat sifatida ko'rsatish bo'lgandir har holda. Avvalo asarga savolni to'g'ri qo'yish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Olim ta'kidlagan katta hayotiy saboqni o'quvchilarga tushuntirish albatta savollarga bog'liq. Savollarga va tahlilga esa quy-dagilarni taklif qilgan bo'lardik:

Avvalo sinfda o'quvchilardan yozuvchi asar orqali nima demoqchi bo'lganligini so'rash maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilarning aksariyati ***“milliy qadriyatni ko'rsatib berish”*** degan javobni berishi tabiiy hol. Albatta o'zbek adabiyoti va folklorida bu o'yin ulug'lab tasvirlangan asarlar ham bor. Masalan T.Murodning *“Ot kishnagan oqsham”* qissasi. Ziyodulla chavandozning ko'pkari chopishi-yu uning shon-shuhrat topishi. Shular misol qilib, undagi polvonlarning taqdirlanishi (ya'ni sovrin olishi)ni misol qilib ikkinchi savolni berib kerak. Ya'ni, misol qilingan asarlarda polvonlar taqdirlandi, lekin nimaga aynan *“Uloqda”* hikoyasida Eson polvon jabrlanuvchi. *“Men bir asar yozishdan avval shu yozmoqchi bo'lgan narsam haqida puxta o'rganib chiqaman”* [1] degan yozuvchi nimaga Esonboyni taqdirlamadi ekan? Yozuvchi milliy urf-odatni ko'rsatganda Eson polvonni albatta mukofotlagan bo'lardi. *“Bu joyga juda ko'p odamlar yig'ilgan, bundagi uloqchi otlar bilan tomoshachi yayovlarning had-hisobi yo'q”* [2. She'rlar, hikoyalar, ocherk, drama, hajviya va kichik asarlar. Abudlla Qodiriy. T.: “Zabarjad media”, 2022.- 400 b] (Keyingi o'rinlarda shu asar deb ketiladi- S.J) bu tasvir orqali yozuvchi uloq maydonini tasvirlaydi yoki *“Mushtum”* jurnalining 1923-yil sonida *“It urushdirish ishlari haqida”* nomli maqolasida *“Bu tomoshada o'n minglab xalq ishtirok etsa ham, lekin itnikidek chirtir-pirtir-inglar bo'lmadi”* [3] deb xalqning ko'ngilochar o'yinlarga mukkasidan ketganini tasvirlaydi. Ko'pkari tomoshasi asosan to'y yoki boshqa bir maraka sababli o'tkazilgan. Bu tomosha nafaqat moddiy tomondan, balki ma'naviy tomondan ham avomni zulmatda qoldirgan (qoldiryapti ham). M. Behbudiy *“Ey muhtaram yoshlar! Aziz birodarlar, o'g'ul to'ylarig'a sarf qiladurg'on aqchalarigizni mana shul ilm zamoni yo'lig'a sarf etingiz, sizdan o'g'lungizga mol meros qolmasun, balki, albatta, ilm va tarbiya meros qolsun”, - deya to'y va boshqa qadriyatlarga vaqtini va molini ketqizishni oldini olmoqchi bo'ladi. Yoki “Tarbiyani kimlar qilur, qayda qilinur? - degan savol keladur. Bu savolga “Birinchi – uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidir” Qaysi onalarni aytursiz, bilimsiz, boshi paqmoq, qo'li to'qmoq onalarmi? O'zlarida yo'q tarbiyani qaydan olib berurlar”,- der. Otasiga nima dersiz desak, “Qaysi ota? To'ychi, uloqchi, bazmchi, do'mbirachi, karnaychi, surnaychi, ilm qadrini bilmagan, ilm uchun bir pulni ko'zlari qiymagan, zamondan xabarsiz otalarni aytursizmi? Avval o'zlarini o'qitmak, tarbiya qilmak zarur”,- der”* [4] deya nafaqat o'sha davr balki hozirgi kun kemptikligi bo'lgan *“qadriyatlar”*ni qoralab yozgan Abdulla Avloniy fikrlarisiz asarga kirib borish qiyin. Millat otalari haqidagi Avloniyning fikrlariga qo'shimcha holda Cho'lponning millat onalari haqidagi fikrlarini keltirish va uni isboti bilan ko'rsatish o'quvchida o'sha davr aholisini ayrim qatlamining ma'naviy dunyosini ochib berishga yordam bersa kerak deb o'ylaymiz. *“Millat onalarini yetkazish uchun g'ayrimillat onalarida o'rnak olaylik dedi. Hali Maryamni o'rnak bo'lishi bor ...Yo'q uni tashlab ketib bo'lmas”* Nega g'ayrimillat deyapti, o'z millatimizda yo'qmi degan savol tug'iladi. Buni o'quvchiga tushuntirish uchun o'sha davr muhiti yoritlgan asarlarga nazar solib ko'rish kerak. Aynan Qodiriyning *“O'tkan kunlar”*i yoki Cho'lponning *“Kecha va kunduz”*ida ayollar ilm-ma'rifat jihatidan qanday tasvirlangan? Yoki boshqa asarlarga e'tibor qilsak ham bola tarbiyasi bilan shug'ulanadigan ona yoki ota obrazini uchratish qiyin. Nega jadidlar asosan g'ayrimillat ayolga uylangan degan savolga ham balki shu javobdir. Ular millat bolalari tarbiyasi, uning ilmi bo'lishida aynan onalar roli qanchalik muhimligini anglagandir. To'g'ri hamma ham bolasiga dunyoviy ilm bera olmaydi bu illojsiz, lekin ta'limning boshlanishi baribir oilada kechadi. *“Fanning ibtidoiy ta'limini ko'rmagan kishiga o'rta va oliy qismini madrasalarga kirguzib ta'lim bermakdan foyda chiqmaydur”* [5] deya ta'kidlagan Behbudiy. Ta'limning ibtidoiy ko'rinishi o'sha davrda ham hozir ham albatta uyda bo'lgan, bu ta'limni beradigan *“Millat otalari”* va *“Millat onalari”* kam sonli bo'lgan. Yuqori sinf o'quvchilarida aynan inson hayotida dunyoviy ilmlarning o'rni qanchalik ahamiyatli ekanligini tushuntirish uchun ham bu asar darslikka kiritilishi kerak. *“Sho'rpaxta qilsin, kepak bossin,- deb xalq chuvirlashib qoldi”* (shu asar 27-bet) nega aynan *“sho'rpaxta”*, shu savolni qo'yib o'quvchilar fikrini tinglash kerak. Kuchli jarohat olgan odamga nimaga aynan sho'rpaxta yoki kepak bosish kerak? Bu kabi savollar o'quvchini albatta dunyoviy bilimga ega bo'lmagan avomning *“Xalq tabobati”* orqali davolashiga ishonishidir. Bu

kabi “Shifo” usullari ham albatta ilmsizlikning oqibati va jamiytdagi bunga o‘xshash ko‘plab “shifotalab” dardlarning davosi ilm ekanligi va vaqtini qadriyat deb atalgan tomoshaga, mablag‘larni esa urf-odat deb ataluvchi to‘y-u tadbirlarga ajratishning salbiy tomonlarini o‘quvchiga ochib berish kerak. “Har bir asarimning yozilishiga turmushda uchragan biror voqea sabab bo‘ladi”[5] deb Qodiriy jamiyatning aynan shu “Ko‘ngilochar” o‘yinlariga mukkasidan ketib jamiyat hayotidagi asosiy vazifa qolib ketganiga urg‘u bergan deb o‘ylaymiz.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyasi darslikka kiritilishi va yuqori sinf o‘quvchilariga uning asl mohiyatini ko‘rsatgan holda undagi hayotiy saboqlarni o‘quvchilarda hayotiy ko‘nikmaga aylantirish kerak deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Qodiriy. Diyori bakr: Sh’erlar, hikoyalar, sahna asarlar.-Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2007-472 bet
2. Jadidlar. Abdulla Avloniy: risola./ Olimbek Oltinbek.Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022,-156 b
3. Jadidlar. Mahmudxo ‘ja Behbudiy: risola /Z. Abdirashidov.-Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.-156 b
4. Abdulla Qodiriy. She’rlar, hikoyalar, ocherk, drama, hajviya va kichik asarlar. T.: “Zabarjad media”, 2022.-400 b
5. <https://www.facebook.com/100058215313634/posts/801926371757866/?mibextid=rS40aB-7S9Ucbxw6v>

DILSHOD RAJAB SHE’RIYATIDA BOLALAR RUHIYATINING MANZARALARI VA JUMBOQ JANRI

Shohrux Nuraliyev

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU Kechki bo‘lim 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek adabiyotining rivojiga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan shoir, bolalar she’riyatining iste’dodli vakili Dilshod Rajab qalamiga mansub she’rlar, jumboq janri, shuningdek, ularda bolalar ruhiyatining turli manzaralari aks etgan o‘rinlar, sodda va ravonligi bilan bolalar tomonidan yod olish uchun yengil qabul qilinadigan nazmiy asarlar, ularning shakl va mazmuni, bolalarda kitobxonlik va she’rxonlik madaniyatini yana-da yuksaltirish xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: bolalar ruhiyati, shakl, she’rxonlik, jumboq, smart gadget.

Abstract: In the article, the poems of Dilshod Rajab, a talented representative of children’s poetry, who has been making a significant contribution to the development of Uzbek literature, are presented in the genre of puzzles, as well as passages that reflect various scenes of children’s psyche, with their simplicity and fluency. Poetic works that are easily accepted by children for memorization, their form and content, and further improvement of children’s reading and poetry culture.

Key words: children’s psyche, shape, poetry, puzzle, smart gadget.

Bolalar ruhiyatini har tomonlama kamol toptirish va ma’naviyatini boyitishda, ularning ifodali o‘qish, she’r yod olish bo‘yicha ko‘nikmalarini, kitobxonlik va she’rxonlik madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bu ko‘nikmalar orqali bolalarning xotirasini mustahkamlashga ham erishish mumkin. Bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan taraqqiyot asrida ularning jism-u siyratiga mos mavzularda, quvnoq va sodda, shakl va mazmun uyg‘unligiga ega she’riy asarlar yaratish esa bolalar adabiyoti yo‘nalishida qalam tebratayotgan ijodkorlarning oldida turgan asosiy vazifalardan biri. Shu o‘rinda G. Jo‘rayevaning quyidagi so‘zlarini keltirib o‘tamiz: “Ma’lumki, yangilanish zarurati inson va uning ong-u tafakkuri o‘lishi bilan baravar paydo bo‘ladi. Bashariy o‘zining turli ehtiyojlarini qondirishda adabiyot va san’atdan to‘g‘ri ma’noda foydalanadi. Shu jihatdan, adabiyot, ayniqsa, bolalar adabiyoti

kichkintoylarning ehtiyojini qondirishi kerak bo'lgan asl zaruratga qaratilishi maqsadga muvofiq", – deya ta'kidlaydi [Jo'rayeva, 2021:54].

Shu ma'noda Dilshod Rajab va uning ijodi zimmasida ana shunday jiddiy mas'uliyat bor. Shoir qalamiga mansub she'rlar bilan tanishish barobarida, ularda bolalarcha samimiylilikning turli tasviri ifodalarda ochib berilganligini anglash qiyin emas. Quyidagi she'r va unda sodda til bilan bayon etilgan bolalar ruhiyatining yorqin jihatlarini ko'rish mumkin:

Men bilan sen

O'rtoqmiz,

Doim birga

Quvnoqmiz.

Bog'chamizda

O'ynaymiz.

O'ynab sira

To'ymaymiz [D. Rajab, 2021:54].

Ushbu she'r sodda vazn va kam hijoli (birinchi misrasi to'rt va ikkinchi misrasi uch) bo'lgani uchun 4-7 yoshdagi bolalar tomonidan yod olishda qiyinchilik tug'dirmaydi. She'r turli o'yinlar bilan mashg'ul bo'lish jarayonida ham, hali talaffuzi to'liq shakllanib ulgurmagan bolalar ruhiyatiga singib boradigan va xotirani mustahkamlashda yaqindan yordam beradigan kichik asardir. Bog'chadagi kundalik hayotda do'stlarning o'rni, doimo vaqtni birgalikda quvnoq o'tkazishdan mamnunlik hissi, bu jarayondan bolajonlarning xursand bo'lgan holatlarini hajv va samimiyat bilan kuylashga undash mazkur she'rning shakliga mos tarzda uning mazmunini ochib berishga ham xizmat qilgan. Bolalar she'riyatida hajviya san'ati va uning taraqqiyot bosqichlarini tadqiq qilgan G. Jo'rayevaning fikricha, bugungi kunda o'zbek bolalar she'riyatida shunday bir zarurat borki, u shaklni ham, mazmunni ham o'ziga jo etgan holda yangi adabiyot yasay olishi va kichik kitobxonlar uchun ularning ehtiyojini chin ma'noda qondiradigan, to'yintiradigan bo'lishi kerak [Jo'rayeva, 2021:59].

Shoirning tahlil va tadqiq uchun tortilgan "Quyosh bobo", "Oymomo" va "Bahor" nomli she'rlarida esa bolalarning ona tabiat in'om etgan tuhfalarni o'zlarida his qilish va anglash jarayonini, ularning rivojlanib borayotgan tafakkurida turli ruhiyat manzaralarining individual tasavvur bilan o'ziga xos qiyofa kasb etib borishini, kundalik hayotda bolalarga doimo hamroh bo'ladigan quyosh va oy bilan samimiy suhbat, ularga yo'llangan murojaat hamda beg'ubor orzu-istaklarni ko'rish mumkin. Shoir D. Rajab bolalik damlarining yorqin xotiralari bilan jazzi kitobxonlarga mos she'rlar yozar ekan, bolalar ong-u shuurida ularning sevimli o'yinchoqlari, yoqtiradigan mashg'ulotlari, ayniqsa, bolalarni har doim quvontiradigan, betakror sovg'alar kabi ramziy detallar haqida qalam tebratishni-da unutmaydi. Jumladan, "Telefon" nomli she'r ham shular sirasidan:

Dadamning telefoni,

Qiziq o'yinlar koni.

Tugmasini bosaman,

Va o'ynayman rosa man.

Kelib qoladi ukam,

Tomosha tugur shu dam.

Shu o'rinda bir masalaga e'tiboringizni tortmoqchiman. Ushbu she'rni o'qigan yoki yod olgan bolalarda smart-gadjetlardan me'yoridan ortiq foydalanish tushunchasi shakllanmasligi kerak. Bu ularga ta'lim-tarbiya va ma'rifat ulashayotgan mas'ullarga tegishlidir. Mazkur holatda shunday bir "adabiy murosa" yo'lini tanlash kerakki, unda an'ana zamonaviylik bilan qorishib ketishi kerak. Bolalar axborot asrida badiiy adabiyotni rad etmagan holda qo'llaridagi smartfonlardan foydalanishlari zarur [Jo'rayeva, 2021:80]. Shoir bolalarning turmush tarzi va vaqtiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishga ulgurgan mobil telefon qurilmasiga nisbatan bolalar munosabatini hajviy she'r ostiga yashirgan, desak xato bo'lmaydi. Shuningdek, "Telefon" she'rini bolalar tarbiyasiga daxldor barchani ogohlikka chaqirib, yumoristik maishiy "signal" shaklida qilingan murojaat sifatida anglamoq zarur.

Barchamizga ma'lumki, XXI asrda o'z aktualligini yo'qotmay kelayotgan va rivojlanish tarixi folklorshunoslikka borib taqaladigan adabiy janrlardan biri jumboqdir. Jumboqlar ma'naviy va tarbiyaviy

ahamiyatga egaligi bilan bugungi kunda ham o‘zbek bolalar adabiyotida alohida o‘rin tutadi. Inson bi-ror bir narsaning yechimini uzoq izlaydi va oxirida uning javobini topganda behad xursand bo‘ladi. Bu tabiiy refleks. Endi bu holatni beg‘ubor va samimiy bolalar ruhiyati bilan qiyoslab ko‘raylik. Ularning jumboq va topishmoqlarni yod olishga, aytishga, javobini topishga intiluvchanlik hissi boshqa jihat-laridan alohida ajralib turadi. Shoir D. Rajabning ijodiy ensiklopediyasidan bolalarni tafakkur qilishga undovchi, yengil talaffuz qilish bilan yod olishga juda qulay bo‘lgan hamda topqirlikka yetaklaydigan jumboq janridagi bir qancha she‘rlar ham o‘rin olgan:

*Boyligi ko‘p hammadan,
Boq, usti zar-tangadan.
Lek kerilmas boyman deb,
Sen loydan, men soydan deb.*

*Chiqmasa ham narvonga,
Yetadi bo‘yi tomga.
Bo‘yni uzunki biram,
Xuddi ko‘tarma kran.* [Rajabov, 2016:16]

Mazkur topishmoqlar o‘qish va yodlash barobarida bolalar tasavvur geografiyasining kengayib bor-ishiga xizmat qiladi, qolaversa, yuqorida keltirilgan jumboqlar adabiyotning boshqa fanlar bilan inte-gratsiyasini o‘zida umumlashtirgan. Ushbu topishmoqlardan birinchisining javobi baliq, ikkinchisining javobi jirafa ekanligi bolalar ruhiyatiga oson singib ketishga moyil, yengil talaffuz bilan yod olinishi, eng muhimi, ularning atrofimizdagi olam, xususan, hayvonot olamiga oid bilimlarining yangi lisoniy man-balar hisobidan boyib borishiga, tabiatga, jonzotlarga mehr-muhabbatli bo‘lib ulg‘ayishlariga yaqin-dan yordam berishi, shubhasiz. Zero, bolalarga mo‘ljallangan hajviy she‘rlarning ma‘rifiy qimmatini faqat savodxonlik ruhida tarbiyalashdan iborat bo‘lmay, ayni chog‘da, ularda ekologik tarbiyani shakllantir-ishda ham namoyon bo‘ladi [Jo‘rayeva, 2021:144-145]. Shuningdek, tabiatga, undagi narsa-hodisalarga, jonzotlarga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalovchi she‘rlarning ma‘rifiy ahamiyati ham katta bo‘ladi. ... Chunki, so‘nggi paytlarda bolalarni davr imkoniyatlaridan kelib chiqib, tabiatga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash, unga nisbatan siz deb murojaat qilishlarini o‘rgatishda adabiyot ham yaxshi vosita bo‘la oladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, iste’dodli shoir D. Rajab ijodiga mansub she‘rlar bolalar ruhiyatini-ing betakror manzaralarini rangin tuyg‘ular bilan boyitishga, ularda adabiyotga bo‘lgan qiziqishni, kitobx-onlik madaniyatini va nutqiy ko‘nikmalarini yana-da rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, D. Rajab tomonidan yaratilayotgan ijtimoiy-maishiy mavzulardagi ijod namunalari o‘zbek bolalar adabiyoti oltin fondini yangi asarlar bilan to‘ldirishda muhim o‘rin tutadi. Bunday mulohazalar yosh tadqiqotch-ilar va ilmiy izlanuvchilar auditoriyasi oldida o‘zbek bolalar adabiyotini yangi bosqichga olib chiqishdek aniq va hayotiy maqsadlar mavjudligini anglatadi. Zotan, millat taraqqiysi uchun, avvalo, o‘sib kelayotgan yosh avlodni yuksak ma‘naviyatli qilib tarbiyalashda adabiyot sadoqatli vosita va ishonchli quroldir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баракаев Р.Очилов Э. Бадий тасвир маҳорати. – Тошкент.: Muharrir, 2021. – Б.46
2. Jo‘rayeva G. O‘zbek bolalar she‘riyatida hajviya (XX-XXI asr materiallari asosida). Monografiya. – Toshkent.: “Nodirabegim”, 2021. – B.204
3. Rajabov D. Bog‘chamizga sovg‘amiz (she‘rlar, 5-7 yosh). To‘plam. – Toshkent.: 2022.
4. Rajabov D. “Baxshi bola-yaxshi bola”. – Toshkent.: “O‘qituvchi”, 2016. – 144

CHEXOVNING "XAMELEON" HIKOYASIDA SARLAVHANING BADIY VAZIFASI

Mamura Norjigitova

ToshDO'TAU Ona tili va adabiyot ta'limi fakulteti, 4-kurs

norjigitovamamura@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada A.P. Chexovning "Xameleon" hikoyasi tahlilga tortilgan. Hikoya sarlavhasining badiiy vazifasi ochib berilgan. Tahlil jarayonida sarlavhaning ahamiyati haqida so'z yuritilgan. Sarlavha va uning turlari haqida nazariy ma'lumot keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ochumelov, obraz, kriteriya, meshchanlik, sarlavha, sarlavha turlari, tahlil

Abstract: In the article A.P. Chekhov's story "Chameleon" is analyzed. The artistic function of the title is revealed in the story. The importance of the title was discussed during the analysis. Information about the title and its types is provided.

Keywords: Ochumelov, image, criteria, mesh, title, types of titles, analysis

Har bir inson o'z fikrlarini boshqalar tez va to'g'ri anglashini xohlaydi, shu tufayli iloji boricha nutqiy tejamkorlikka amal qiladi. Xuddi shu kabi yozuvchi va shoirlar ham yozgan badiiy asarlarini o'z o'quvchilari tez tushinishi uchun harakat qiladi. Badiiy yaratq o'quvchilar tomonidan o'qilishi boshlanganda ilk o'qiladigan so'z bu sarlavha hisoblanadi. Shu tariqa sarlavha yozuvchi va o'qirman o'rtasidagi muloqot jarayonini boshlab beradi.

Sarlavha – badiiy asarning shakl va mazmunidan darak beruvchi muhim qism sanaladi. Yozuvchi asarni nomlashda badiiy yaratqdagı voqea, detal, obrazlarning salmog'ini hisobga olgan holda tanlaydi. "Ayrım hikoylar sarlavha bilan tug'ilib, shu asosda shakllansa, aksariyat asarlar yaratilgandan so'ng ijodkorning o'y-mushohadasi, tanlovidan keyingina o'z sarlavhasiga ega bo'ladi" [Umurov, 2004:136]. Sarlavha asar o'quvchilariga ilk taassurotni uyg'otuvchi yarım asardir. "Sarlavha asardagi asosiy ma'no qatlamiga ishora berib, muallif bilan kitobxonning ichki muloqotini jadallashtiradi. Unda borliqdagi nabotot, hayvonot, osmondagi jismlar nomi keltirib tasviriylik, ifodaviylik darajasini orttiradi". [Rasulova, 2022:93]. O'z asarining ifodaviyligini oshirish uchun hayvon nomidan foydalangan rus yozuvchisi Anton Chexov o'z davrining meshchan jamiyat qatlamini ko'rsatuvchi hikoyasiga "Xameleon" deya nom berdi.

Hikoya bozor tasviridan boshlanadi: "Tevarak jimjit... Bozor maydonida qimirlagan jon ko'rinmaydi. Do'kon va qovoqxonlarning eshiklari och yirtqichning og'ziday ochilib, huvillab turar edi, ularning oldida hatto gadoy ham yo'q". [Mirzayeva, Jalilov, 2022:209]. Har bir davlatning iqtisodiy holati, xalqning och yoki to'q ekanligini o'sha mamlakatning bozori ko'rsatib turadi. Adib asarning boshidanoq davr va zamondan xabar bermoqda. So'z yuritilayotgan jamiyatning iqtisodiy holati yaxshi emas, sababi bozor sokin turuvchi joy bo'lmay, odamlar bilan gavjum va sershovqinlik o'ziga xos jihati hisoblanadi. Qachonki, tinch bo'lsa, bilish mumkinki, bu vaqt odamlarning oldi-berdi qilish uchun mablag'i mavjud emas. A.P.Chexov davrning iqtisodiy tushkunlikda ekanligini birgina bozor tasviri orqali bildirib o'tadi. Bozorning jimjitligini buzgan it bilan bog'liq voqea hikoyani harakatlantiruvchi tugun bo'lib, undan so'ng asarning mohiyati ochila boradi.

"A.P.Chexov o'zi yashayotgan davrdagi fojiaiy holatlarni, dramatik situatsiyalarini, xususan, hokim qism bilan oddiy mehnatkashlarning munosabatida bo'lgan komil voqealarni realistik aks ettirgan" [Qo'shjanov, 1988:32] yozuvchi hisoblanadi. "Xameleon" hikoyasi qahramoni Ochumelov polit-siya nazoratchisi bo'lib, oddiy xalqning tinch-osoyishta yashashini ta'minlashi uning vazifasi hisoblanadi. Ochumelov esa bozorni "supurib tinchitayotganligi" musodara qilingan krijovniklardan anglash mumkin. O'zini jabrdiyda qilib ko'rsatayotgan Xryukin Ochumelovdan kam darajada meshchan emas edi. "Mening ishim mayda ish, menga tovon to'lasinlar. Chunki kim biladi, balki, men bu barmog'imni bir hafta qimirlatolmasman" [Mirzayeva, Jalilov, 2022:210] deya shikoyat qilayotgan qo'shtirnoq ichidagi bu jabrlanuvchi hikoya oxirida it kimga tegishli ekanligini eshitgach o'z haqqini talab qila olmay qoladi. Ayni paytda Ochumelov ham Xryukinning zargar ekanligini anglagan holda bu masalaga chora ko'rmoqchi bo'ladi. Adib buni quyidagicha bildirib ketadi: "Ochumelov bu kishini darrov tanidi: u zargar Xryukin edi." [Mirzayeva, Jalilov, 2022:210] Ularning har ikkalasi ham itning egasi oddiy deh-

qon yoki hunarmand bo’lishini taxmin qilishgan va bundan manfaatdor edilar. Ammo kutilmaganda taxminlarning xato chiqishi vaziyatni kulgili tus olishini ta’minladi.

Zargar Xryukinning qo’lini tishlab olgan it egasidan jarima undirishni rejalashtirgan Ochumelov hikoya davomida bir necha bor fikrini o’zgartiradi. Dastlab itni yomonlab, egasini adabini berib qo’yish niyatida bo’lgan shahar nazoratchisi itning “general Jigalovniki shekilli” degan gapdan so’ng, zargardan qay tariqa it uni tishlab olganini surishtira boshlaydi. Orada do’q qilishni ham unutmaydi: “Sening kimliging hammaga ma’lum. Men sen la’natilarni bilaman”. Ma’lum bo’lishicha, Xryukin kulgi uchun yonib turgan papirosni kuchukning tumshug’iga tutgan. Keyin kuchuk uning qo’lini tishlab olgan. Xryukinning jahli chiqib haqligini isbotlash uchun jandarmada ishlaydigan og’aynisi borligini pesh qilishi ham uning muttahamligini ko’rsatadi.

Tasodifan kelib qolgan generalning oshpazi xo’jayini bunday kuchuklarni yomon ko’rishini aytganda shahar nazoratchisi bir yuz sakson gradusga o’zgaradi va kuchukni o’ldirish payiga tushadi. Keyinchalik oshpaz bu kuchuk yaqinda mehmon bo’lib kelgan genaralning ukasiniki ekanligi aytgach, itning ziyrak va aqliligini aytib, Xryukinga “shoshmay tur, men senga ko’rsatib qo’yaman” - deb po’pisa qiladi. Shu bilan voqea yakunlanadi.

Hotam Umurovning fikriga ko’ra “aniqlik va puxtalik nasrning birinchi ustunligi hisoblanadi. U fikrni talab etadi. Busiz go’zal hikoya hech narsaga xizmat qilmaydi.” [Umurov, 2004:136] “Hikoya – epik turning kichik janrlaridan biri bo’lib, bu janrda inson hayotidagi mo’jaz, ammo o’quvchi va kitoxbonlarni mushohada qilishga undaydigan voqea tasvirlanadi.” [Norjigitova, 2022:132] “Chexov qisqa bir voqea orqali o’sha davr chinovniklarining tipik xameleonlik xislatlarini ochib tashlaganki, bunga yana boshqa bir narsa qo’shib voqeani cho’zib o’tirishning keragi yo’q.” [Qo’shjanov, 1988: 86] Agar hikoyaga e’tibor bilan qaralsa, unda voqeadan ko’ra dialogning ko’p ekanligi seziladi. Dialogda Ochumelovning nutqi yetakchilik qiladi. Bundan kelib chiqadiki, adib davrning qanday holatda ekanligini Ochumelov nutqiga yuklagan.

Asar sarlavhasi hisoblangan “Xameleon” yoki “Buqalamun” Ochumelovni ifodalab kelgandek bo’lsa-da, aslida, Chexov Ochumelov kabi kishilarini ko’rsatishni o’z oldiga maqsad qilgan. Hikoya sarlavhasi esa o’sha jamiyatdagi yuqori mansab vakillarining buqalamunligini ko’rsatish uchun qo’llangan. Buqalamun— o’z rang-tusini tabiatdagi ranglarga moslab o’zgartirib turuvchi jonivor hisoblanadi. Uning asl belgi-xususiyati shundan iborat bo’lsa-da, badiiy adabiyotda qo’llanish doirasida har xil ma’no-mazmun kasb etadi. Masalan, Alisher Navoiyning:

Gardun gah manga jafo-u dunliq qildi,

Baxtim kibi, har ishta zabunliq qildi,

Gah ko sari rahnomunliq qildi,

Alqissa, base buqalamunliq qildi

ruboiysida “buqalamun” so’zi dunyoning goh vafo goh jafo qilganligini anglatish uchun qo’llangan bo’lsa, Abdulla Oripovning “Sohibqiron” dramasida buqalamun Amir Temurning xufyasi bo’lgan Itolmasning laqabini bildirib kelgan.

Buqalamun:

“A’lohzrat, siz buyurgan barcha yumushni ado etdim

Necha-necha kibor elchilar

Sizning ulug’ g’alabaga guvoh bo’ldilar.

Mariyani qabul etmoq mushkuldir, ammo

Odatim bor – bir yumalab muslim bo’laman.” [Oripov, 2001:434]

Buqalamun laqabi ayg’oqchining tashqi qiyofasini vaziyat taqozosiga ko’ra o’zgartira olishi, epchilligi sababli berilgan.

Chexovning “Xameleon” hikoyasida hech bir o’rinda xameleon yoki buqalamun so’zi ishlatilmagan. O’quvchi sarlavhani o’qiganda asarda qanday voqealar sodir bo’lishini taxmin qilishi mumkin. Ammo hikoya mutolaa qilingandan keyingina adib maqsadi, asar mohiyati anglanadi. “Ijodkor matn mazmunini ma’lum bir so’z, yoxud jumлага jo qilar ekan, badiiy asar mohiyatini sarlavhaga yashiradi.” [Hamrayev, 2020:93]

Yozuvchining badiiy maqsadiga ko’ra sarlavhalarning to’rt xil ko’rinishi mavjud:

1. Hikoya tarkibidan o'sib chiquvchi sarlavhalar
2. Majoziy sarlavhalar
3. Ruh-yemotsional sarlavhalar
4. Xronotop sarlavhalar

Ushbu sarlavhalar ham o'z ichida ma'lum guruhlarga ajraladi. Chexovning "Xameleon" hikoyasida majoziy sarlavha elementlari yaqqol namoyon bo'ladi. Majoziy sarlavha ma'no ko'chirish natijasida qo'yilgan sarlavha bo'lib ikki turga bo'linadi: tazod-sarlavha, kinoya-sarlavha. Kinoya-sarlavha bo'lishi uchun tanlangan nom butun asar mazmunini aks ettirishi, sarlavha ijtimoiy muammoni ko'rsatib berishi, sarlavha mohiyatini asar o'qib chiqilgandan so'nggina anglash kerak bo'ladi. Chexovning "Xameleon" hikoyasini tahlil qilish davomida hikoyaning sarlavhasi yuqorida sanalgan kriteriyalariga to'la mos kelishi aniqlandi.

Badiiy asarning filologik va o'quv tahlilini amalga oshirishda sarlavha muhim ahamiyat kasb etib, asar mohiyatini anglash, tushunishga yordam beruvchi element vazifasini o'taydi. Sababi, "sarlavha ijodkorning badiiy niyati, asar g'oyasi, obrazlar tizimi va barcha unsurlarni yagona fokusga jamlovchi mitti asar" [Hamrayev, 2022:94] hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Oripov. Tanlangan asarlar, II jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – 496 b.
2. A. Qodiriy. Ijod mashaqqati: Badiiy ijod to'g'risidagi fikr va mulaohazalar. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 16 b.
3. D. Quronov Adabiyot nazariyasi asoslari Toshkent: Navoiy universiteti. 2018. – 242 b.
4. K. Hamrayev. Hikoya kompozitsiyasi. □ Toshkent: Nurafshon business, 2020. – 138 b.
5. M. Qo'shjanov. Abdulla Qahhor mahorati: Monografiya — Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. – 232 b.
6. Mirzayeva Z.I., Djalilov K.Q. 7-sinf adabiyot darslik. – Toshkent. Respublika ta'lim markazi, 2022. — 224 b.
7. Norjigitova Mamura, "Avaz Kamaz" hikoyasida tush motivining badiiy vazifasi" // "Til va adabiyot: ilmiy va amaliy izlanishlar yo'lidagi ilk odimlar" konferensiyasi materiallari. Toshkent, 2022. – 546b.

<https://inlibrary.uz/index.php/literary-science/article/download/20230/20942>

<http://fayllar.org/8b-1-mavzu-kirish-darsning-maqsadi.html?page=40>

MAQOL JANRI VA UNI DOSTONLARDA TUTGAN O'RNI

Muhayyo Rahimqulova

ToshDO'TAU Ona tili va adabiyoti ta'limi fakulteti talabasi

rahimkulovamuhbayo@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada xalq og'zaki ijodining janrlaridan maqol va uning janr xususiyatlari, maqolning folklorshunoslikda tutgan o'rni, maqollarning nazariy asoslari, janriy xususiyatlari, qolaversa maqollarni boshqa janrlar bilan aloqadorligi o'rganilgan. Xalq dostonlarida mavjud maqollar tahlil etilgan. Xalq og'zaki ijodidagi janrlararo aloqadorlik xususiyatlari, maqollarning variantlilik jihatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: folklor, maqol, variant, aloqadorlik, obraz, strukturaviy vazifasi, doston, voqea, janr,

Abstract: In the article, the proverb and its genre characteristics, the role of the proverb in folklore studies, the theoretical foundations of proverbs, genre characteristics, and the connection of proverbs with other genres are studied in the article. The proverbs in folk epics are analyzed. The characteristics of inter-genre communication in folklore, the variant aspects of proverbs have been studied.

Key words: folklore, proverb, variant, analysis, relevance, image, structural function, epic, event, genre.

Maqol xalq og‘zaki ijodida eng faol janr hisoblanadi. Dunyo xalqlari folklorida esa eng ko‘hna janrlardan biridir. Maqol xalq ijodiyatining bebaho namunasi bo‘lib, xalqning qadimdan sayqal topib kelayotgan tajriba mevasi hisoblanadi. Milliy madaniyat, tarix va urf-odatlar, xususan, insonning tabiat va jamiyatga bo‘lgan munosabatlari maqollarda ixcham shaklda o‘z ifodasini topadi. Bu barcha turkiy xalqlar adabiyoti uchun xos xususiyat bo‘lib, ular har bir xalqning mentalitetini aks ettiradi. Insonlar o‘zlarining dunyoqarashi, maishiy hayot va fikrlash tarzidan kelib chiqqan holda hayotiy tajribalaridan olingan xulosasi sifatida maqollar paydo bo‘lgan. Shu xususiyati bilan maqollar xalq madaniyati, urf-odati, milliy tafakkuri, tarixiy va maishiy turmush tarzini o‘rganishda yetakchi janrdir.

Maqollar kattalar tomonidan ijro etilib, yoshlarning ongini o‘stirishga xizmat qiladi. Ularni to‘g‘riso‘z, rostgo‘y, mehnatsevar, mard, jasur, salobatli va matonatli bo‘lishga o‘rgatadi, kishidagi eng insoniy fazilatlarini targ‘ib etadi. Shuningdek, yozuvchi, shoirlar va notiqning so‘z boyliklarini o‘rtiradi, ularning asarlarini badiiy jihatdan g‘oyat ta’sirli qiladi. Yevropa va Amerika folklori mutaxassisi Archer Teylor paremiologiya olamida mashhur bo‘lib ketgan quyidagi ta’rifni keltiradi: “Ta’riflab bo‘lmaydigan bir sifat borki, u bizga qaysi gap maqol, yoxud maqol emasligini aytib turadi. Shuning uchun hech qanday ta’rif jumlaning maqol sifatida aniqlashga imkon bermaydi. Muayyan tilda so‘zlashmaydiganlar o‘sha tildagi maqollarni taniy olmaydilar, hamda ko‘plab maqollar Elizaveta va qadimgi ingliz tilida maqollik kasb etmaydi. “Maqol janriga aniq ta’rif berish imkonsiz”, degan da’vo bilan boshlagan Teylorning yuqoridagi, biroq kinoyli kirish so‘zlari dunyo paremiologlari tomonidan ijobiy qarshi olinadi. Darhaqiqat, maqol xalq ichida paydo bo‘lgani sabab, shu xalq vakillarigina maqollarni ajrata olish qobiliyatiga ega bo‘ladilar [Toshpo‘latova, 2023: 60-64]. Zotan, maqollardagi milliy elementlar uni matal, ertak, xalq qo‘shiqlari bilan bir qatorda milliy kolorotni aks ettiruvchi folklor janrlari safida yetakchi o‘rin egallashida muhim rol o‘ynaydi.

Folklorshunoslikda janrlararo munosabatlar o‘rganilar ekan, bir-biriga bog‘liq janrlar va ularning bir-biriga ta’siri, yoki bir janrning boshqa janr kesimida o‘ziga xos faollik darajasi, janriy xususiyatlarning maqsad va vazifalari tahlil etiladi.

Shu ma’noda, eng yirik epik janr hisoblangan dostonlarda eng kichik va ixcham kompozitsiyaga ega maqol janrining uzviy aloqadorligi tahlil etilganda, har ikki janrning badiiy o‘ziga xos xususiyatlari ko‘zga tashlanadi.

Baxshilar Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li, Egamberdi Ollomurod o‘g‘li ijrosidagi “Alpomish” dostonida mavjud maqollar maishiy hayotning bir davriga mansub bo‘lsa-da, hududiy hamda subyektiv jihatdan farq qiladi. Doston variantlarida maqollarning ba’zi namunalari asl holda, ba’zilari esa baxshilarning ijro jarayonida vazn yoki vaziyat talabi bilan shevalarga moslashtirilib, qisman o‘zgartirilgan holda ishlatilgan.

Dostonda “O‘yinda o‘zgan, chinda o‘zadi” maqoli hayvonlar timsolida “xarakter” xususiyatlarini ochib bergan. Poygachilar har kuni ot sovutib yolg‘on poygaga qo‘yib keladi. Boychibor otlarning changini ko‘rmay qoladi. “O‘yinda o‘zgan, chinda o‘zadi” degan gap bor, hazil poygada otning changini ko‘rmay qoladi. Chin poyga bo‘lgan so‘ng qanday keladi? – deb, qalmoqlar sinchiga izza beradi. Zo‘rni zo‘r biladi, valini vali biladi, tulpor tulporni tulpor biladi [Alpomish, 2016: 160].

Ya’ni, kuchli odam o‘ziday kuchli odamga teng keladi, ma’nosida qo‘llangan.

O‘yinda o‘zgan, chinda o‘zadi – dostonda nafaqat insonlarning aql-zakovati, qolaversa, hayvonlarning ham egasiga mehri ham o‘ziga xos qaysarliklari ajoyib tasvirlangan. Boychibor yolg‘on poyga bilan chin poyganing farqiga boradi. Shu bois, yolg‘on uchun jon koyitmaydi. Zero, dostonda aytilgan “O‘yinda o‘zgan, chinda o‘zadi” maqoli orqali yana, mashqda qiyin bo‘lsa, jangda oson bo‘lishi kabi bir ta’kid ifodalanmoqda. Maqol gapning qisqa va zalvorli bo‘lishiga xizmat qilmoqda. Qolaversa, yuqorida ta’kidlaganimizdek ikki ma’noni ifodalashga – Boychibor otining zotdor, sezgir ekanini tasdiqlasa, yana masqda toblangan jangda g‘olib bo‘lishi ayon ekanligi tasdiqlanmoqda. Maqolning bugungi kundagi mazmunan ma’nodoshi “Mashqda qiyin bo‘lsa, jangda oson bo‘ladi” maqoliga teng keladi. Ko‘rinib turibdiki, maqollarning kompozitsion xususiyati zamon va makonning ta’siri bilan uzviy bog‘liqdir. Variantlilik ham har bir ijrochi, kuzatuvchi, tinglovchining hayot tajribasi, dunyoqarashi bilan yuzaga keladi. Dostonlarning variantlilik qatorida ularda mavjud maqollarning ham o‘ziga xos variantlari uchraydi.

Dostonlarda an'anaviy takrorlarning mavjudligi ham janrlarning o'ziga xos jihatini asoslab turadi.

"Alpomish" dostonida Yortiboy oqsoqol tomonidan Boysariboyga qarab "Ushbu damning damlarini dam dema, Boshing eson, davlatingni kam dema" degan maqol aytiladi. Boshiga tashvish tushgan insonni birgina shu iboraning o'zi tinchlantirishi mubolag'a emas. Qachonki u tajribali inson tomonidan va o'z o'rnida aytilsa.

Dostonlarda takror keladigan maqollar ham mavjud bo'lib, ularning mazmun-mohiyati baxshining mahorati bilan o'zgarib boradi. Masalan, "Ushbu damning damlarini dam dema, Boshing eson, davlatingni kam dema" maqol tizimidan shakllangan misralar "Malika ayyor", "Kuntug'mish" dostonlarida ham uchraydi. Ammo ijro o'zni va mohiyati boshqa-boshqa mazmun uchun xizmat qiladi.

Masalan: "Avazning yarasi andak tuzalib, otga minadigan bo'ldi. Otga minib, tog'dan pastga tushib, Torkistonning cho'liga Malika parini axtarib keta berdilar. Shunda Asad mergan Avazga qarab, Avaz sen mening esonligimdan g'am yema deb, bir so'z deb boraberd:

Ushbu damning damlarini dam dema,
Shukur qilgan, davlatingni kam dema,
Men eson-da, Avaz o'g'lon, g'am yema" [Malika ayyor, 2019: 5]

Alpomish dostonida bu misra o'z yurti qavmidam ko'chib ketayotgan insonni tinchlantirishga qaratilgan bo'lsa, keyingi dostonida yo'lga o'tlanayotgan Avazni Asad mergan tomonidan xavotirlanmaslikni, ta'kidlovchi o'zgacha mazmun mohiyat yotadi.

"Kuntug'mish" dostonida esa ushbu qaytariqning asl mohiyati o'zgacha ko'rinadi. Masalan: "Qoraxon podsho o'g'lining dardini ishqdan bilib, ko'ngli buzilib, yurak-bag'ri ezilib, qaddi bukilib, ko'zidan yoshi to'kilib, o'g'liga qarab, bir so'z aytib turibdi

Dam shu damdir, o'zga damni dam dema,
Shukur qilgin, davlatingni kam dema,
Bir yor uchun yotarmikan mard kishi,
Bir yor bo'lsa, bolam, yordam g'am yema..." [Kuntug'mish, 2021: 5]

Yuqoridagi dostonlarda tinchlantirishga va xavotirlanmaslikni undovchi mazmunga qaratilgan bo'lsa.

Bu dostonida esa Qoraxon podsho o'g'li Kuntug'mishni shukur qilmoqlikka, vaqtida hamma narsani qadriga yetmoqlikka va qadrlamoqqa undaydi.

Har uchala dostonida berilgan takror bu termaning mazmun-mohiyati ijrochilarning va ijro o'rnining boshqa-boshqa ekani bilan ham ajralib turibdi. Bu holat esa baxshilarning mahorati bilan ham uzviy bog'liqdir.

Ravshan qahramoni yovmit elining xoni Odilxon beklaridan jig'alixonning o'g'li Gajdumbek nazariga tushgan obraz. Ravshan "Assalomu alaykum", – deb Gajdumekning oldiga bordi. Gajdumbekning yuzi qamashib, nima deb gapirarini bilmay, qizi Bibi Hilolga "osh qil", – deb buyurdi.

Ravshanbekka, "Manovi otni o'tga qo'y", – deb buyurdi. Ana endi Gajdumekning uyati ketdi, ko'rgan izzalari biror tanob yerga yetdi. Ravshanbek dasturxonni yozib, obdastani qo'lga olib, Gajdumbekning qo'lini yuvdirib, shirai sharbatlarni olib qo'ydi. Bu ishni Gajdumbek ko'rib, "Elga el kelsa davlat, eldan el ketsa mehnat," – dedi [Go'ro'g'lining tug'ilishi, 2021: 27].

"Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonida ham maqollar o'ziga xos tarzda ifodalangan. Dostonida berilgan "Elga el kelsa davlat, eldan el ketsa mehnat" maqoli bugungi kunda "Davlat kelsa, yo'l ochar, davlat ketsa do'st qochar" maqoliga mazmunan teng ko'rinadi. Ushbu maqol orqali yurtning birlashishi katta davlat ekanligi ta'kidlanmoqda. Bu ta'kid doston g'oyasini yanada aniqlashtirishga xizmat qilgan.

Dostonida Rustambek davlatli bo'lib ketgan edi. Kelgan odamlarga ziyofat qildi. Lekin, mezbonlar Rustambek o'g'lingiz bir xil bolalarni urib, bir xilining qulog'ini yulib, bir xillarini belgili bo'lsin deb pichoq bilan qulog'idan tilibdi. Shu qilgan ishi hamma katta-kichikka so'z bo'libdi. Zargar shahriga bu ishlar qattiq tegibdi, – dedi. Shu o'rinda ushbu maqol berilgan: "Bor maqtansa topilar, yo'q maqtansa choyilar". Ana shunda Rustam:

– Sizlar mehmon bo'lib kelgan ekansizlar, – dedi. Bir la'li tillani olib kelib, shu o'tirgan amaldorlarning oldiga qo'ydi. Haligilar, bori bilan kim borabar bo'ladi, deyishib, aytganiga pushaymon qilishdi. Bu Rustam boydir, har yerda boyligidan bizlarga zo'rlik qiladi. – deb olamay qaytib ketdilar [Go'ro'g'lining

tug‘ilishi, 2021: 75].

“Bor maqtansa topilar, yo‘q maqtansa choyilar” dostonidagi ushbu maqol obrazlarning xarakter jihatlarni ochib bergan. Bu maqol xalq tilida “Maqtanganning uyiga bor, kerilganning to‘yiga bor”, “Maqtanma g‘oz – hunaring oz” variantlari bor. Maqtanchoqlik insonga xos ish emas, borliqda maqtanma, yo‘qlikda qayg‘urma deganidek, maqtanchoqlik – mag‘rurlikdan dalolatdir, maqtanchoqlik va kibr bir-biriga juda yaqin sinonim so‘zlardir.

Dostonda keltirilgan “Es berganga dast berar, dast berganga es berar” maqoli voqea jarayonini aniqroq ochib berishga xizmat qiladi. Yilqichilar go‘ristonga borib, baytalni bir arvohning emganini ko‘rishadi. Bu voqeadan qo‘rqib ketgan yilqichilar Rustambekning oldiga shoshilishadi.

Voqeani eshitib Rustambekning yuragi “jiz” etdi. Rustam borib haligi yuragi yorilib ketganday bo‘lib yotgan yilqichilarni gapga soldi.

– Nima ko‘rdinglar? – dedi. Yilqichilar bizlar yap-yalong‘och bir arvohni ko‘rdik. O‘zi yosh bachchaga o‘xshaydi – dedi, – “Es berganga dast berar, dast berganga es berar” – deganday Rustambek mo‘zorida bir go‘rning oldiga borib aytdi – “Bibi Hilol singlimning qornida bolasi bor edi, shu tug‘ib, bola shundan bo‘lganmikan”.

Shu go‘r, singlim Bibi Hilolning go‘ri, o‘zim mana bu toshni qo‘ygan edim.

Rustambek sahar vaqtida kelib go‘rni poylab yotdi [Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi, 2021: 63].

“Es berganga dast berar, dast berganga es berar” maqoli dostonda o‘rinli qo‘llangan, voqealar rivojini juda chiroyli yoritgan. Bu maqolning bugungi kunda izohi keltirilmagan.

Umuman olganda, maqollarning o‘rganilishi o‘zbek millatining nomoddiy manbasi hisoblangan xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq ma‘naviy merosni saqlab qolish hamda milliy madaniyati hisoblangan so‘z san‘atini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqollar mazmuniy bir butunlik nomi ostida tadqiq etilar ekan, nutqiy birliklarni shakllantirish omili hisoblanadi. Xalq maqollari faqat badiiy asar matnida emas, publitsistik, memuar asarlar matnida ham qo‘llanadi. Shuningdek, maqollar o‘z ijodkori bo‘lmish xalqning dunyoqarashini, madaniy, maishiy hayotini tafakkur xazinasini jamlovchi eng kichik og‘zaki ijod namunalari sifatida juda qadimiydir. Uning xalq dostonlarida baxshilar tomonidan o‘ziga xos shaklda va variantda ijro etilishi, lokal ahamiyat kasb etishi bilan bir qatorda, badiiy g‘oyani ifodalash uchun muhim vosita ekanini ham asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alpomish dostoni: Hodi Zarif, To‘ra Mirzayev. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2016.
2. Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi: Muhammad Jomurot o‘g‘li Po‘lkan shoir. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat. 2021.
3. Kuntug‘mish dostoni: Hodi Zarif. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat. 2021.
4. Malika Ayyor dostoni: Hodi Zarif. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat. 2019.
5. Toshpulatova D. O‘zbek va ingliz folklorshunosligida maqol janri talqini // O‘zbek tili va adabiyot jurnali. 2023. – № 4. – B 60-64.

RAUF PARFI SONETLARIDA IJTIMOY RUH VA NOVATORLIK

Pokiza Nurmamatova

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr o‘zbek she’riyati yorqin namoyandasi Rauf Parfi sonetlarida ijtimoiylashuv masalasi, an’anaviy ruh va novatorlikning integratsiyalashuvi va ular o‘rtasidagi aloqadorlik masalalari tahlilga tortiladi. Shuningdek, shoirning “Hamlet”, “Bayronning so‘nggi safari”, “Alaniya” va “Vatan” turkum sonetlari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy lirika, an‘ana, poetik ifoda, yangilik prinsiplari, illuziya, hislar stixiyasi.

Abstract: In this article, the issue of socialization, the integration of traditional spirit and innovation and the relationship between them are analyzed in the sonnets of Rauf Parfi, a bright representative of Uzbek poetry of the 20th century. In the article, R. Parfi's sonnets "Hamlet", "Byron's last journey", "Alania" and "Homeland" series are analyzed.

Key words: Social lyrics, tradition, poetic expression, principles of innovation, illusion, spontaneity of feelings.

Kirish. XX asr o'zbek adabiyoti turli dovonlarni bosib o'tdi, turli xil janrlarning kirib kelishi, turli shakldagi ijod namunalariga murojaat ushbu davrga xos tipik xususiyat desak xato bo'lmaydi. An'anaviylikdan tashqari turli *rondo*, *romdel*, *tanka*, *xokku*, *sonet* janrlarida yaratilgan asarlar sohir ijodkorlarning repertuarida chuqur iz qoldirdi. Xususan, Rauf Parfi ijodida sonet janri bir qancha yo'llarni bosib o'tish davomida sayqallanib, muayyan milliy va an'anaviy qoliplarga moslashib bordi. Aynan sonet janrining Rauf Parfi ijodida yuqori darajada istifoda etilishiga uning qanday maqsadni ko'zlagan holatda yaratilishi ham ta'sirini o'tkazadi. Qozon olimasi Janna Tolisboyeva fikricha, sonet janrining G'arbda Uyg'onish davriga kelib, rus adabiyotida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, Qozog'iston adabiyotida esa XX asr adog'ida ommalashishi aslo tasodifiy emas. O'zining "intelektuallik" va "dramatiklik" xususiyatlari bilan sonet janri jamiyatda e'tiqod kulti va mavjudlik avtomatizmiga tobelikni rad etib, ongga murojaat qilina boshlagan vaqtda qayta jonlanadi [Толысбаева Ж.Ж, 2008: 5–6]. Sonet janrining qat'iy tematik qoliplarini ruhiy kuylariga chulg'ay olish, nafaqat bir qalb balki bashariyat oldidagi inkor etib bo'lmas hodisalarni lirik ohanglarga kirita olish o'zbek Rauf Parfisining yuksak shoirlik vijdoni edi aslida.

Sohir ijodkorning bir qancha turkum sonetlari aynan insoniyat hayotidagi dolzarb masalalarning in'ikosi sifatida yangraydi. Xususan, turkum sonetlar atamasiga to'xtaladigan bo'lsak ushbu tizimlar o'n ikki qatorli bir nechta sonetning umumlashtirilgan ko'rinishidir. Bir so'z bilan aytganda Rauf Parfi o'zbek she'riyatida sonetlarni mavzu e'tibori bilan guruhlash- sonet sikllari (Sonet turkumlari) yaratishni boshlab bergan shoirdir. [Quronov D, 2023: 27–28] Bir qancha turkum sonetlari ma'lum shaxsga qaratilgan mazmunda yaratilgan bo'lsa-da, ularda butkul boshqa mazmunni ko'rishimiz mumkin. Masalan, "Hamlet" turkum sonetini olaylik, birinchi bandida yuqorida aytib o'tilgan bashariyat qoshidagi asriy qismat bo'lmish sevgi va uning jafosi haqida, nafaqat Hamlet balki bashar zoti uchun og'riqli nuqtani qalamga ola bilgan. Shuningdek, keyingi bandlarda vijdoniy tuyg'ular, inson tafakkuri va iymoni davr oldidagi ko'rinmas silsilalarga duch kelishini oddiy qahramon Hamlet timsolida ochib bergan. Unga nisbatan:

Buyuk jinoyatchi, buyuk qahramon,

Buyuk asrimizda ko'rsang-chi buni.

Yetim qilmas meni muqaddas iymon

Sobit orzularim aytar hukmini [Rauf Parfi, 2003: 84]

misralari ham ijodkorning Hamlet va davr ruhini mahorat bilan uyg'unlashtira olishidan dalolat beradi. Bir ijodkor ta'biri bilan aytganda, "Sonetda davr yashaydi, to'g'rirog'i davrlar". Iste'dodli ijodkor nafaqat davrlar, balki e'tiqodi va turmushi butkul o'zga bo'lgan qahramon orqali sonet janrining butkul yangi assotsiativ tabiatini kashf qildi desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu o'rinda "Muhabbat" turkum sonetida ham zamon va makon tanlamaydigan sevgi dardi, uning poyonsiz og'riqlari va muhabbat yo'lida berilguvchi qurbonliklar lirik qahramon tilidan hassos til va go'zal tashbexlar ila bayon qilinadi.

Men kimni suyibman... Yolvorib toldim –

O'zgarar tabiat, dunyo o'zgarar.

Balki men o'zga baxt qo'lida qoldim,

Lekin olib ketdi seni o'zgalar [Rauf Parfi, 2003: 176]

satlari orqali lirik qahramonning baxtsizlikka yuz tutgan muhabbati, ezgin ruhiy holatlari qalamga olingan, asar oxirida uning qalbida umid uyg'onadi, uning botinida buyuk muhabbat insonni yaratguvchi zot- Alloh uchun degan g'oya shakllanadi. Shuningdek, "Alaniya" turkum sonetida ham qadimiy Alaniya o'lkasi bergan talofatlar timsolida insoniyat, maslaklar ham gohida ojiz bo'lib qoladigan sinov haqida so'z boradi. Ijodkor xronotipni bir necha asr oldin bo'lib o'tgan voqealardan olsa-da, uning mazmunida barcha zamonlarda insonlar o'rtasidagi mojarolar qanday oqibatlarga olib kelishi quyuc bo'yoqlarda o'z aksini topgan. Asarda bir qancha diniy atamalar "Iymon, Xoch, Charvat, Xurmuz,

Axraman” bilan bir qatorda toponimik atamalar “Alaniya, Baslox” kabilardan asosiy mohiyatni ochib berishda mohirona foydalanilgan. Koinot gultoji deb ulug’lanmish inson obraziga murojaat har bir bo’limda aks etib turishi, shuningdek Shekspir sonetlaridagi singari sifatlashlardan ayrim o’rinlarda mahorat bilan foydalanishi, xususan,

Yetim Alaniya, yig’lama Baslox,

Toshlarga yukunma, o’tlarga yukun [Rauf Parfi, 2023: 326]

misralarida ham ko’rinadi. G’arb sonetshunosligi badiiy tajribalarini an’anaviylik tashkil etib, ijtimoiy masalalarga urg’u berilsa, Sharqda barcha muammolar qamrab olinadi. Rauf Parfi esa o’z ta’bi-ri bilan aytganda “she’r-shoirning ijtimoiy vijdoni” sifatida ko’rilishi, faqatgina insonning ichki kechinmalari, hissiyotlari ta’sirida qolib ketmasligi u jamiyatga, millatga tayanch bo’la oladigan, uning orzu-umidlari va dardlarini kuylay oladigan muqaddas vosita sifatida qaragan. Darhaqiqat, “Adabiyot hech qachon birovning hatto Lev Tolstoyning ham shaxsiy ikir-chikirlaridan iborat bo’lgan emas” (Maksim Gorkiy), shundan kelib chiqqan holda aytamizki, ijodkorning tabiat va tuyg’ularida mushtaraklik borligi yaqqol ko’zga tashlanadi.

Rauf Parfi ijodida Turkiston, ona yurt mavzulariga murojaat ancha ko’p uchraydi. Bir so’z bilan aytganda, sohir qalam sohibining “ona Turkistonni yonib kuylashiga uning qo’liga dunyo jur’atini bergani, turkiy dunyoni tanish imkoniyatini taqdim etgani”ni juda go’zal sabab qilib keltiradi. Sonetlarida ham Vatanga bo’lgan muhabbatni turli xil obrazlar orqali ifodalashga tirishdi, aynan, “Bayronning so’nggi safari” turkum sonetida ham Vatan timsoli mazmun planida bosh o’ringa chiqadi, Bayronning fidokorligi, Vatanga muhabbati, jafokashligi qalamga olinishi vositasida ijodkor o’z hissiyotlarini ham sonetga kiritgan. Aynan Bayronning:

Cho’kib bormoqdasan ko’zim o’ngida,

Alvido, alvido, ey ona diyor [Rauf Parfi, 2003: 169]

misralarining she’rga epigraf qilib olinishi ham uning bosh g’oyasini qisqacha ifodalab kelgan deya olamiz. Bundan tashqari ijodkorning “Vatan” soneti ham tahsinga sazovor, uning yozilish tarixiga qaraydigan bo’lsak, ijodkor ushbu sonetni 1967-yil “Ona Turkiston” nomi bilan e’lon qilgani ko’pchilikka sir emas. Rauf Parfining adabiyot suhbatlardan birida “Biz turkiylarmiz, yerimiz esa Turkiston. Bu kun bu millat qayta uyg’onishiga ishonaman” jumlasining o’zi nega ancha yillar o’tib she’rning “Vatan” deb nomlanishiga javob bo’ladi, albatta. Ona Turkistonga muhabbat uning botinida yillar davomida saqlanib, “Vatan” degan so’zning in’ikosiga aylanib ketishi uning farzandlik sadoqatidan. Sonetning Vatan madhiga bag’ishlangan go’zal san’at asari, quloqlarga quyma ohangdek singib qoladigan quyidagi misralari tahsinga sazovor:

Umr deganlari o’tmakda shoshqin,

Tilla barglarini elab yo’limga.

Sening manguiging beradi taskin,

Erta uzilguchi mening umrimga [Rauf Parfi, 2023: 326].

Rauf Parfi sonetnavis sifatida ushbu janrga nafaqat tematik jihatdan ya’ni shakliy tomondan yangilik kiritdi, balki janrning mazmuniy uzvlarini ham o’zgartira oldi. Nafaqat o’z tuyg’ulari, balki xalq, bashariyat oldidagi dolzarb masalalarni haqqoniy, ehtirosli va ta’sirli holatda sonet ohanglariga singdira oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Толысбаева Ж.Ж. Сонет в поэзии Казахстана конца XX – начала XXI вв. – Актау, 2008. – С. 5–6.
2. Quronov D. Rauf Parfi sonetlari haqida. // Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. – Toshkent: 2023. – B. 27–28.
3. Rauf Parfi. Turkiston ruhi. Saylanma: She’rlar, tarjimalar. – Toshkent: Sharq, 2003. – B. 84
4. Rauf Parfi. Tanlangan asarlar. – Toshkent, Adabiyot, 2023. – B. 326

KICHIK EPIK ASARLARNI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Gulshoda Sobirova,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU talabasi
sobirovagulshoda865@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish, darslarni turli xil ta'limiy, didaktik o'yinlar asosiga qurish, zamonaviy texnika vositalaridan foydalanish, adabiyot darslarini qiziqarli va samarali o'tishiga qaratilgan tavsiyalar berib o'tilgan. Adabiyot fanini o'qitishga yordam beradigan bir qancha interfaol metodlar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: metod, mozaika, kungaboqar, innovatsion, interfaol, multimedia, ko'rgazmalilik, an'anaviy.

Abstract: In this article, recommendations are made for the use of interactive methods in teaching literature, building lessons on the basis of various educational and didactic games, using modern technical tools, and making literature lessons interesting and effective. A number of interactive methods are shown to help teach literature.

Key words: method, mosaic, sunflower, innovative, interactive, multimedia, demonstration, traditional.

Adabiyot ta'limidagi, umuman ta'lim sohasidagi pedagog kadrlarni yuqori salohiyatli, intiluvchan, izlanuvchan va kreativ bo'lishi jamiyatimizdagi yosh avlodlarni bilimga, fanga bo'lgan ishtiyoqini oshishiga sabab bo'ladi. Bu, o'z navbatida, ta'lim tizimining samaradorligini oshiradi. Ta'lim tizimi samaradorligi yuqori bo'lgan jamiyatdagi insonlar ongida yangidan-yangi fikr, g'oyalar uyg'ona boshlaydi. Shundan so'ng, avval iqtisodiyotda o'zgarish paydo bo'ladi. Iqtisodiyoti yuqori bo'lgan davlat rivojlanishga boshlaydi va dunyoning yetakchi bo'lgan davlatiga aylana boradi. Shunday ekan, rivojlanishning tayanch ustuni – ilm! Ilm esa dastlab maktablarda beriladi. Shunday ekan, pedagog kadrlarni yuqori salohiyatli qilib tayyorlash jamiyatning rivojlanish asosidir.

Boshqa fanlar kabi adabiyot darslarida ham ko'rgazmalilik muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, zamonaviy texnikalardan unumli foydalanilayotgan hozirgi zamonda ko'rgazmalilik, multimedia vositalaridan unumli foydalanish yaxshi samara beradi.

Har bir o'qituvchi darsga kirishdan oldin puxta tayyorgarlik ko'radi. Darsning maqsadi, samaradorligi, darsning borishi, darsning kayfiyati, metodik o'yinlar, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, kreativlik(yaratuvchanlik), o'quvchilarni to'g'ri baholash o'qituvchining metodik mahoratini namoyon qiladi.

Abu Ali ibn Sinoning fikricha "...Tarbiyachi matonatli, sof vijdonli, rostqo'y va bolani tarbiyalash metodlarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. Tarbiyachi bolaning butun tashqi va ichki dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim" (4)

Ona tili va adabiyot fanidan dars beruvchi o'qituvchi haqiqiy ijodkor bo'lishi, ta'lim jarayonida o'quvchining mavzuni tinglash, anglash, erkin va mustaqil fikrlash, qiyoslash, farqlash, alohidaliklarga ajratish va tasnif etishga yo'naltirilgan faoliyatini rag'batlantirishi, o'z fikri, g'oyalarini o'zgalarga yetkaza olish ko'nikma va malakalarining shakllanishini nazorat qilishi, boshqarishi darkor. U yoshlarning axloqiy-ma'naviy tarbiyasi bilan shug'ullanishi, ularga sharqona muloqot odobi, milliy an'analarimizga hurmat, ona Vatanga muhabbat tuyg'usi kabi zaruriy xislatlarni singdira olishi lozim. O'quv mashg'ulotlarini yangi zamonaviy shakl va usullarda tashkil etish, talabalarni dars jarayonida maqsadli boshqara olish ayni kunda o'qituvchilik faoliyatining bosh mezonini deb qaralmoqda. [2, 45-b.]

Zamon rivojlangani sayin o'quvchilar ongi, dunyoqarashi, fikrlashi o'sib, kengayib bormoqda. Endi zamon avvalgiday oddiy, an'anaviy darslardan ko'ra badiiy ijodkorlikdan, interfaol metodlardan foydalanishni talab qilmoqda. Ona tili va adabiyot darslarini o'qitishda turli interaktiv metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Quyida bir qancha metodlarni ko'rib chiqamiz:

“Mozaika” metodi.

Bu metodga ozgina o’zgartirish kiritilgan holda taqdim etilyapti. O’quvchilar uchun “Lobo” asarida berilgan matnning biror qismi tanlab olinadi. So’ng o’sha matndan kerakli so’zlar yashiriladi. O’quvchilar matnda tushirib qoldirilgan so’zlarni topib, matnni tiklashi kerak bo’ladi.

Emishki, sher...dan qolsa, burgut...dan ajrasa, ...juftidan ayrilsa, yuragi yorilib o’lar ekan. Bu yirtqichning yuragi birvarakayiga uchta ni ko’tara olarmikin? U ham kuch-quvvatidan, ham erkidan, ham juftidan ayrildi. Ertalab qarasam, u dam olayotganday osoyishtagina yotibdi. Ammo, jonsiz yotibdi. Menining bo’ynidan ini yechib tashladim. Jasadini bir bilan sudrab, Blankaning jasadini yotgan bostirma ostiga olib bordik. Loboning jasadini ning yoniga qo’ydik. Podachi Loboga qarab, shunday dedi:

–Sen shuni izlab yurganmiding? Mana, nihoyat yana topishding! [1. 31-b.]

Qo’yish uchun so’zlar: bostirma, kaptar, erki, hamon, musibat, Blanka, podachi, kuch-quvvat, zanjir.

“Kungaboqar” metodi. O’quvchilar 4-5 kishidan iborat guruhlariga bo’linadi. O’qituvchi faning mavzusidan kelib chiqib, o’rtaga bitta muammoni tashlaydi. Har bir guruhga kungaboqar rasmi tushirilgan qog’oz beriladi. O’quvchilar kungaboqarning markaziga mavzuga qarab, savolga javob yozadi. Ajratilgan vaqt ichida guruhlar birgalikda fikrlarini bargga yozib, uni o’sha guruh muammosi yozilgan gulga joylashtirib qo’yadilar. Bu uslubdan o’tilgan mavzuni tushuntirish, uni mustahkamlash va takrorlash hamda o’quvchilar egallagan bilimlarni aniqlashda foydalanish mumkin.

Dars yakuni: o’quvchilarga uyga vazifa berish.

O’quvchilarga ilg’or texnologiyalar, interfaol metodlar, ko’rgazmali qurollar va multimedia vositalari orqali dars o’tish juda katta natija beradi. Zerikarli darslarda o’quvchilar o’zlariga kerakli ma’lumotlarni ololmaydilar. O’qituvchi darsni zerikarli o’tsa, o’quvchida chalg’ish, xayol bo’linish holatlari uchraydi. Bunday vaziyatlar yuzaga kelmasligi uchun o’qituvchi o’quvchilarni darsga qiziqтира olishi zarur. Bu o’qituvchining pedagogik burchiga kiradi.

Adabiyot darslarini o’qitishda audio-vizual yoki video ko’rinishidagi darsliklar, asarlar bilan ishlash yaxshi samara beradi. Asarni audio yoki video shaklidagi varianti bo’lsa, butun sinf “quloqqa aylanadi”

ya'ni barcha o'quvchi indamay asarni tinglaydi.

Bundan tashqari, adabiyot darslaridagi mavzularni mustahkamlashda musobaqa tarzidagi metodlarni qo'llash ham juda yaxshi samara beradi. Masalan, "sharni tushurmay, bino qur" metodini oladigan bo'lsak, bu metod ham aynan musobaqa tarzida o'ynaladi. Avvalo, butun sinf ikki jamoaga bo'linib oladi. So'ng, jamoalardan bitta-bitta o'quvchi chiqadi. Ularning bir qo'lga shar, oldidagi stolga esa bir martalik finjon(ruschasiga: бакал) qo'yiladi. O'quvchilar qo'lidagi sharni o'ynatib, yerga tushurmagan holda, finjondan baland bino qurishadi. Qaysi jamoa a'zosi birinchi binoni qurib bo'lsa, savolga javob bermaydi va guruhiga ball qo'shiladi. Yutqazgan o'quvchiga esa savol beriladi. Agar savolga javob bera olmasa, guruhiga ball olib berolmaydi. Bunday metodlar juda ham ko'p. Asosiysi, bunday ta'limiy o'yinlarni o'quvchilar qiziqish bilan o'ynaydi va darsni mazmunli o'tkazadi.

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi o'z ishini puxta bilishi, ilg'or pedagogik texnologiya hamda zamonaviy o'quv-texnik vositalaridan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Shundagina ta'lim samarasi ham, o'qitish darajasi ham yuqori bo'ladi.

Haqiqatda, adabiyot o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish, darslarni turli xil ta'limiy, didaktik o'yinlar asosiga qurish, zamonaviy texnika vositalaridan foydalanish dars samaradorligini oshiribgina qolmay, o'quvchilarni mavzuni tushunishiga, mavzuni yanada chuqurroq anglashiga katta yordam beradi. O'quvchilarga dars berish jarayonida shu narsaning shohidi bo'ldimki, oddiy, an'anaviy, zerikarli darslarni o'quvchini rivojlantirmaydi, kelajakda ma'lum bir ma'nodagi manqurti chiqaradi, xolos.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. - 224 b.

2. TO'XLIYEV B., SHAMSIYEVA M., ZIYODOVA T. O'ZBEK TILI O'QITISH METODIKASI. – Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2006. – 320 b.

3. Til va adabiyot ta'limi. Jurnal. – Toshkent. 2006.

www.ziyouz.com

<https://cyberleninka.ru/article/n/adabiyot-fanida-innovatsion-texnologiyalaridan-foydalanish/viewer>

NORMUROD NORQOBILOVNING "OQBO'YIN" QISSASINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Sabina Xolova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU talabasi
sabinaxolova9@gmail.com

Iroda Ishonxonova,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU o'qituvchisi
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd)

Annotatsiya: Maqolada iste'dodli yozuvchi Normurod Norqobilovning "Oqbo'yin" qissasini o'qitishda foydalanish uchun turli texnologiyalari keltirilgan. Texnologiyalar keltirishda asarning obrazlar tizimi va matn bilan ishlash jarayoniga e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: Texnologiya, "Tanlab o'qi va izohla", "Puzzle", "Tergovchi", obraz

Abstract: In the article, present various technologies for teaching the story "Oqo'yin" by the talented writer Normurod Norqobilov. During the introduction of technologies, attention was paid to the image system of the work and the process of working with the text

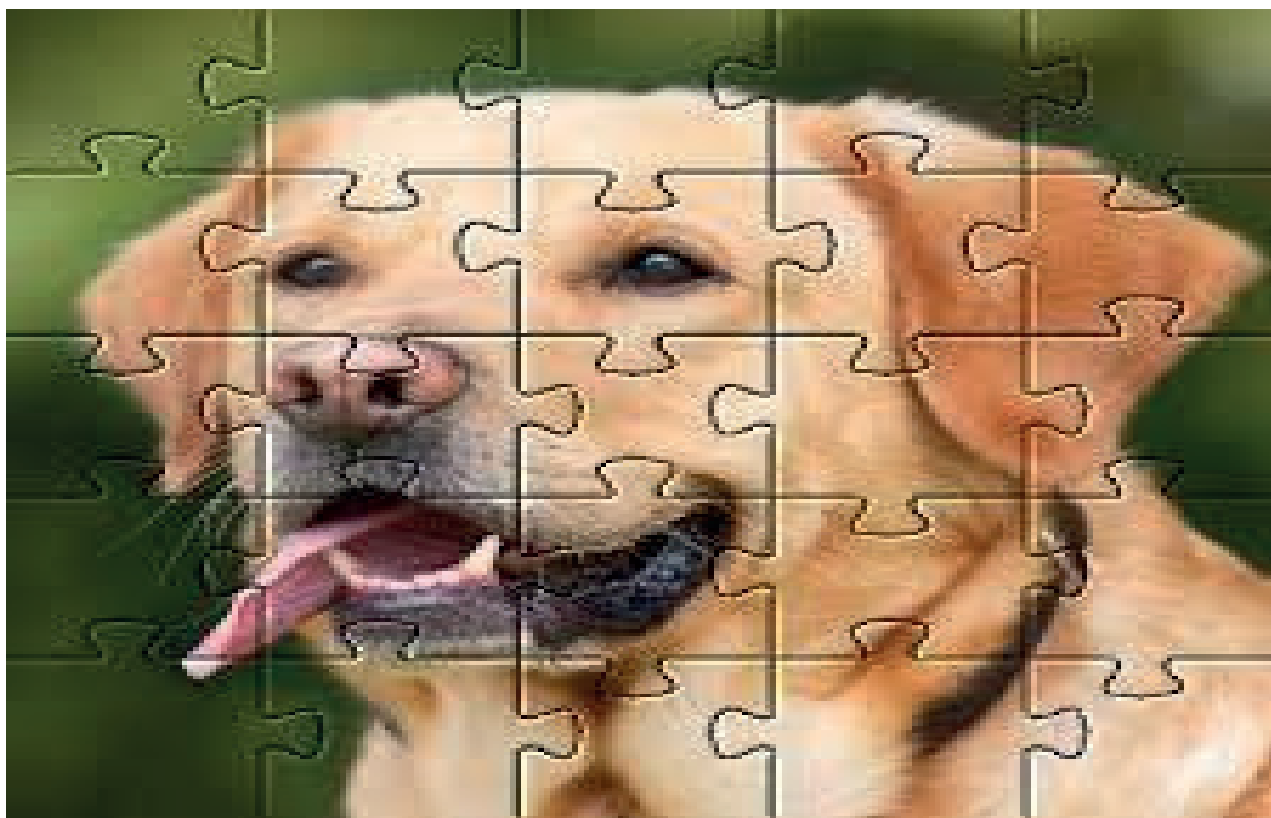
Key words: Technology, "Select and comment", "Puzzle", "Investigator", image

Bugungi rivojlanayotgan bir davrda barcha sohalar singari ta'lim sohasida shuningdek "Adabiyot" fanida ham tubdan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Buning yaqqol namunasi sifatida maktab darsliklarining zamon talablariga monand o'zgarayotganini keltirishimiz mumkin. Darsliklar va o'qitish tartibining

rivojlangan davlatlar ta’limiga moslashtirilishi, darsliklarning shakl va mazmun jihatdan o’zgartirilishi bilan bir qatorda amaldagi darsliklarga qadar ta’limda foydalanilgan adabiyotlarda ma’lumot berilmagan, o’quvchi uchun yangilik sanalgan ijodkorlarning ijod namunalarini yangilangan “Adabiyot” darsliklarida ko’rishimiz mumkin. Ana shunday ijodkorardan biri 7-sinf adabiyot darsligiga kiritilgan Normurod Norqobilovning “Oqbo’yin” qissasidir. Ushbu asar o’quvchilarni Vatanga, ona tabiatga, hayvonot olamiga mehr ruhida tarbiyalashga yordam beradi. Mazkur ijodkor hayoti va badiiy faoliyatini o’rganish uchun maktablarda 3-soat ajratilgan bo’lib ana shu muddat davomida pedagogdan asarning mazmun mohiyatini o’quvchiga singdirish talab qilinadi. Bu jarayonda o’quvchiga asarning voqealigini emas undan aks etgan maqsad o’rgatilishi kerak

Texnologiya asri yoshlarini an’anaviy dars turi orqali qiziqtirish juda ham mushkul. Shuning uchun ham ularning qiziqishlaridan kelib chiqib, darsga yondashish maqsadga muvofiq. Bunda esa pedagogga zamonaviy ta’lim texnologiyalari yordamga keladi. Quyida “Oqbo’yin” qissasini o’qitish uchun ayrim pedagogic texnologiyalarni ko’rib chiqamiz.

O’quvchiga “Oqbo’yin” qissasini o’qitishdan oldin ularda asar yuzasidan birlamchi fikrni shakllantirish lozim. Buning uchun “Puzzle” texnologiyasi yordamga keladi.[] O’quvchilarga ma’lumki, mazkur asarning asosiy obrazi it Oqbo’yin hisoblanadi. Shuning uchun darsning o’tilgan mavzuni mustahkamlash qismida it surati yordamida puzzlelar hosil qilinadi va puzzle bo’laklari ortiga esa o’tilgan mavzular yuzasidan savollar joylashtiriladi. O’quvchilardan savollarga javob berish va suratni yig’ish talab qilinadi

Bu texnologiya orqali o’quvchining ham bilimi tekshiriladi, ham ularning diqqati jamlanishiga ko’maklashadi.

Asarni o’qitishda matn bilan ishlash asosiy o’rin tutadi. Chunki o’quvchi matnni o’qib, mazmunni tushunadi. Bunda “Tanlab o’qi va izohla” texnologiyasidan foydalanilsa bo’ladi. O’quvchilar asardan xohishiy qissa parcha tanlab o’qishadi va uni izohlashadi. Bu orqali ularning nutqiy savodxonligi va o’qib tushunish ko’nikmasi shakllantiriladi.

Asar matni bilan tanishgan o’quvchidan talab qilinayotgan narsa esa obrazlarni tahlil qilish va baholashdir. Ushbu jihatlarni o’qitish uchun “Tergovchi” texnologiyasidan foydalanish mumkin. Buning uchun obrazlar uchun o’quvchi tanlanadi. Masalan, Karim podachi, Rasul, Sodiq aka. Endi yana 3ta

o'quvchi tanlanib ular tergovchi etib belgilanadi va bir tergovchi bir qahramon uchun 3ta savol tuzadi vaa ular o'rtasida suhbat bo'ladi. Yana bir o'quvchi sud raisi etib belgilanadi va u oxirida xulosa qiladi. Texnologiyadan maqsad o'quvchilarning obrazlar haqidagi fikrlashdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, darsga qanday yondashish, asarni o'quvchiga yetkazish o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Z. Mirzayeva, K. Jalilov. Adabiyot. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224b.
2. Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022, 392b.
3. <https://oefen.uz/documents/referatlar/umumiy/interfaol-ta'lim-metodlari>

ERKIN MALIK ASARLARIDA USTOZ OBRAZINING BADIY TALQINI

Gulinor Xolmurotova

Termiz davlat universiteti talabasi

xolmurotovagulinor@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozuvchi Erkin Malikning "7-"A"da", "Bolalik va o'smirlik ko'chalari", "G'urur", "Ijobat bo'lgan duo" kabi asarlari tahlilga tortilgan va ularda gavdalandirilgan ustoz obrazining badiiy talqini yuzasidan so'z borgan. Shuningdek, yozuvchining inson va davr muammolarini yoritishdagi badiiy mahorati, xarakter shakllanish jarayonlari xususida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: ustoz obrazi, xarakter, syujet, ijtimoiy muammo, badiiy talqin, nutqiy xarakteristika.

Abstract: In this article, writer Erkin Malik's works such as "At 7-"A", "Streets of Childhood and Adolescence", "Pride", "The Answered Prayer" are analyzed and about the artistic interpretation of the image of the teacher embodied in them. Also, opinions were considered about the writer's artistic skills in covering human and contemporary problems, character formation processes.

Key words: image of the teacher, character, plot, a social problem, artistic interpretation, speech characteristics.

Asar personajlari tizimida muhim o'rin egallab, g'oyaviy-badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalashda muhim rol o'ynovchi shaxs obraziga adabiy qahramon deyiladi [Ulug'ov, 2016: 131]. Yozuvchi badiiy maqsaddan kelib chiqib jamlash yo'li va prototip asosida turli shaxslarning badiiy obrazini yaratishi mumkin. Xususan, zamonaviy davr adabiyoti vakili Erkin Malikning bir qancha asarlarida ustoz obrazi yaratilgan. Jumladan, 7-"A"da qissasi, "Bolalik va o'smirlik ko'chalari" romani, "G'urur" hamda "Ijobat bo'lgan duo" hikoyalari shular jumlasidandir. Ushbu asarlarda ustozga xos bo'lgan xarakter va xususiyatlar, ularning inson hayoti va jamiyatdagi o'rni mohirona tasvirlangan.

Erkin Malikning 7-"A" da nomli qissasi maktab hayotidan so'zlovchi ajoyib asarlardan biridir. Qisqasani tahlilga tortar ekanmiz, avvalo, rivoya kompozitsiyasidagi roviy, ya'ni hikoya qilib beruvchi shaxs kim ekanligini aniqlashtirib olsak. Erkin Malik "7-"A"da" qissasida roviy-personaj usulidan unumli foydalangan va asar voqealari bosh qahramon tomonidan so'zlab beriladi. Asar bosh qahramoni – maktab o'quvchilarining psixologiyasini o'rganish, ularning tarbiyasi borasida qanday yo'l tutish kerakligi bo'yicha tadqiqot o'tkazish maqsadida kelgan yosh amaliyotchi. U tadqiqotchi olim bo'lishiga qaramasdan, qahramondagi tirishqoqlik, pedagogik mahorat, bolalarni tarbiyalash usulini ko'rgan kitobxon uni haqiqiy ustoz deb taniy boshlaydi.

Qahramon ikkiyuzlamachilikni, qalbakilikni yoqtirmas, insonlar orasidan ushbu illatni yo'qotish tarafdori edi. U barcha illatlarning kelib chiqishiga ikkiyuzlamachilik, mug'ambirlik sababchi deb hisoblar edi. Bu illatning paydo bo'lishini esa bolalik yillaridan izlamoqchi bo'ladi. Shu maqsadda maktabga o'quvchilar va ularning oilasini o'rganib, tadqiqot o'tkazishga keladi. Qahramonning o'zi bu haqda shunday deydi: "Axir odam bolalikdan bitta qiyofaga ega bo'lib o'ssin-da. Haqgo'y bo'lsa haqgo'y,

mug‘ambir bo‘lsa mug‘ambir. Haqgo‘y ko‘rinib, mug‘ambirlik qilmasin. Mug‘ambir bo‘la turib, o‘zini haqgo‘y qilib ko‘rsatmasin. Hamma chalkashliklar-u, urush-janjallar, yana qanchadan-qancha fisq-u fasodlar mana shundan boshlanadi. Buning davosini bolalikdan axtarmoqchiman-da. Ishim qanchalar mushkulligini sezayapsizmi? Meni oldinda nimalar kutayotganini-chi? Men o‘zimni bamisoli jarrohga o‘xshatardim. Nimalar deyapman, axir jarrohning ishi menikining oldida holva-ku! Jarroh tig‘ni shundoq uradi-yu, dardni kesib oladi-qo‘yadi. Menda bunaqa imkoniyat qayoqda. Tig‘siz ishlashim, o‘sha ikki-uch ko‘rinishli bolalarni bitta ko‘rinishga keltirishim kerak.” [Erkin Malik, 2006: 190]. Guvohi bo‘lganimizdek, qahramon tarbiyaning tub ildiz bo‘lgan bolalik yillarini tahlil qilmoqchi, 7-“A” sinf o‘quvchilarini adolatli, shaffof inson sifatida tarbiyalamoqchi bo‘ladi. Ammo vaziyat Olim kutgan-chalik oson kechmaydi, o‘quvchilar o‘rtasida asolatsizlik, bir-birini mensimaslik, zo‘ravonlik kabi noxush holatlar ko‘paygan, achinarlisi, bunga hamma birdek ko‘nikib qolgan, ko‘rsa ham ko‘rmaganlikka olib yuraverardi. Muammoga yechim topish tugul, hech kim birovga arz ham qilmasdi. Xo‘sh, o‘quvchilarning bir-biriga nisbatan mehr-oqibatsiz bo‘lib qolishiga, adolatsizlikka guvoh bo‘lsa ham hech nima bo‘lmagandek qabul qilishiga sabab nima? Olim buning negizini aniqlash uchun avvaliga har bir o‘quvchini alohida kuzatadi, uning fe‘l-atvori, o‘zini tutishini sinchkovlik bilan o‘rganadi. So‘ngra muammoli o‘quvchilarning uyiga borib, oilasi bilan tanishadi, ularni vaziyatdan xabardor qiladi va bolasini to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirishini so‘raydi. Keyin esa maktabdagi muhitni to‘g‘rilamoqchi bo‘lib, o‘quvchilar orasida muhokama majlisini o‘tkazadi. Bu sahnalar orqali yozuvchi Erkin Malik har bir bola o‘zi bir dunyo ekanligini, o‘qituvchi u bilan individual ishlab, muammosiga yechim topishi kerakligini yoritib bergan. Bundan tashqari, bolaning fe‘l-atvori, psixologiyasi, maktabga nisbatan munosabatida ota-onaning ahamiyati katta ekanini, haqiqiy pedagog o‘quvchining oilasi bilan ham ishlashi zarurligini Azim, Nozim, Salimaning oilasi misolida gavdalandiriladi.

O‘quvchilar orasida sinfiy bo‘linishga yana bir sababchi bu – sinf rahbari Xadicha Karimovna edi. U bolalar o‘rtasidagi munosabatlarga befarq kimdir ularning ustidan shikoyat qilsa, eshitishga toqati yo‘q edi. Bu kabi muammolarni hal qilmasligining sababi zo‘rovonlar orasida uning arzandasi borligidir. Shuning uchun, Salima bir necha marotaba sinf rahbariga Azimni xo‘rlashayotganini aytib bermoqchi, bezorilarni maktabdan haydatmoqchi bo‘ladi, ammo Xadicha Karimovnadan cho‘chiydi. U haqiqatni tan olmaydigan, o‘ta takabbur ayol edi. Salima yurak yutib bolalarning qilmishlari haqida unga so‘zlab bergandan so‘ng Xadicha Karimovna yosh amaliyotchiga: *“Bu sizning ishingiz bo‘lmasin tag‘in, olimcha. Sinfda nimalar bo‘lyapti o‘zi? Hammayoqning moshxo‘rdasi chiqib ketyapti-ku. He yo‘q, be yo‘q, meni o‘g‘limni maktabdan haydarmish anovi tannoz. Ha, siz keldiz-u, sinfda boshvoqsizlik boshlandi”* [Erkin Malik, 2006: 205], deb o‘shqiradi. Bu o‘rinda Xadicha Karimovna xos nutqiy xarakteristikani ko‘rishimiz mumkin. Adib *“olimcha”*, *“tannoz”*, *“moshxo‘rdasi chiqib ketyapti”* kabi jumalarni qo‘llash va haqorat omuz ohang orqali uning xarakterini, qanchalik saviyasi past ayol ekanligini kitobxonga bildirmoqchi. Adabiyotshunos olim D.Quronov nutqiy xarakteristika termini xususida so‘z yurita turib, uni inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri, epik va dramatik asarlarda personaj xarakteriga xos xususiyatlarni uning nutqini individuallashtirish orqali berish ekanligini qayd etadi. Shuningdek, adabiy asarda personaj nutqini individuallashtirishni to‘laqonli badiiy xarakter yaratishning muhim shartlaridan biri sifatida e‘tirof etadi [Quronov, 2013: 206].

Boshqa o‘rinda Salimaning so‘zlaridan Xadicha Karimovnaning qandayligini yanada oydinlashadi: *“Abror Saidov degan bola o‘qirdi, o‘sha sinf rahbarimiz bilan teskari bo‘lib qoldi. Turtkilayverdi, turtkilayverdi, oxiri boshqa maktabga o‘tib, qutildi”* [Erkin Malik, 2006: 197]. Guvohi bo‘lganimizdek, Xadicha Karimovna o‘ta takabbur, o‘quvchi bilan o‘chakishadigan, *og‘zidan bodi kirib shodi chiqadigan bir shalla ayol*. Eng achinarli tomoni esa, u direktor bilan til biriktirib, tadqiqotchi Olimni maktabdan haydatadi. Endigina bolalarni to‘g‘ri yo‘lga solayotgan, ular orasida do‘stona munosabat o‘rnatayotgan ustozning orzu va maqsadlarini yo‘q qilishadi. Olim bu maktabga yangi ruh olib kirayotgan, hamkasblariga o‘tmishdagi bola tarbiyalash usullari va ularning ahamiyati bilan bo‘lishayotgan edi. Adib Xadicha Karimovna va uning so‘zlariga ergashadigan direktor obrazini yaratish bilan yangilanishni ko‘ra olmaslik, o‘z oyog‘iga o‘zi bolta urish bilan rivojlana olmaslikni ko‘rsatib bermoqchi bo‘lgan. Yozuvchi maktablardagi bu holatni ochib berish orqali jamiyatda mavjud ijtimoiy muammoni yoritgan, deyish mumkin.

Asarda tarbiya masalasi bilim bilan bir qatorda turishi kerakligi, bolaning tarbiyasiga yoshlikdan

ota-ona va ustozlari mas'ul ekanligi uqtiriladi. Yosh olim bolaga yoshlikdan to'g'ri tarbiya berish borasi-da bunday deydi: "Bolalikni bekorga bahor pallasiga o'xshatishmaydi. Ota-ona bamisoli quyosh — mehri bilan isitadi. Shirin-shakar taomlar bamisoli yomg'ir — yashnatadi, qarindosh-urug'lar atrofida parvona — bamisoli shabadadek yoqimli, hayot sirli... o'sish, ulg'ayish... Eng muhimi, ana shu pallada bolalikka ilashgan gul qaysi-yu, chirmoviq qaysi payqay olishda" [Erkin Malik, 2006: 198]. Bir so'z bilan aytganda, Erkin Malik "7-"A"da" qissasi orqali ustozlarni bilim bilan bir qatorda haqiqiy tarbiya beruvchi inson ekanligiga urg'u beradi. Bundan tashqari, asarda uzoq yillar oldin ustozlar yoshlarni tarbiya qilishda qanday usullardan foydalanganligi haqida fikr yuritiladi, ularni bugungi kun bolasiga qo'llash borasida fikr-mulohaza yuritiladi.

"Bolalik va o'smirlik ko'chalari" asarida urush zamonlari va undagi qiyinchiliklar yoshgina bola tilidan so'zlab beriladi. Asarda maktab hayoti haqida xotiralar mavjud bo'lib, bu orqali muallif o'sha davrning maktabga, ustozlarga ta'sirini ko'rsatmoqchi bo'ladi. Maktab tasviri sinf rahbari Jannat opaning deyarli har kuni takrorlaydigan "*Komissiya kelamdu, bolalarim, opayni uyatga qo'ymamdu*" so'zlari bilan boshlanishining o'ziyoq maktablarda komissiyadan qo'rqish balosi mavjudligining bir belgisidir. Bosh qahramon komissiyani shunday ta'riflaydi: "Komissiya deganlari ham boradigan joyi yo'qdek tez-tez maktabga kelaveradi. Ular stol ustidagi jurnalni, daftarimizni ochib ko'rmaydi, nuqul quloqlarimizning ichiga, tirnoqlarimizning tagiga qaraydi, ba'zilar erinmay boshimizni tekshirib, bit qidiradi." [Erkin Malik, 2019: 459] Hatto Jannat opa shu darajaga kelib qolgandiki, uyidan sirkataroq olib kelib, tanaffus paytida qizlarning sochini tarab, sirkasini terib o'tirardi. Adib ta'lim sifatini emas, bit-sirkalarni tekshirib yuradigan komissiyani va bu jarayonga ko'nikib qolgan o'qituvchilarni tasvirlash orqali maktabdagi kamchiliklarni, ijtimoiy muammolarni bir qadar yoritib beradi. Bu kabi holat mutlaqo noto'g'ri ekanini qahramonning o'zi tanqid qilib yasagan sinf gazetasidan anglash mumkin.

Yozuvchining "G'urur" nomli hikoyasida usta va uning shogirdi haqida so'z boradi. Hikoya "*Usta do'sti va uning o'g'lini kuta boshladi*" [Erkin Malik, 2017: 14] satrlari bilan boshlanadi. Ekspozitsiyadan so'ng retrospeksiya usuli yordamida (zamonda ortga qaytish usuli) yordamida bundan bir qancha vaqt oldin bosh qahramon do'stining o'g'liga ustachilikni o'rgatgani, qo'lidan ish kelib qolgandan so'ng unga "oq fотиha" berib kuzatgani eslab o'tiladi. Shogird bir vaqtlar ustozining hunarini juda yaxshi o'zlashtirgan, *usta bitta eshik va rom tiklaguncha u ikkitasini tiklab qo'yardi*. Ammo namunali shogirdlar kelajakda ham shu yo'sinda davom etavermas ekan. Yozuvchi qahramon taqdirini yoritar ekan, uni namunali shogird sifati eslab, bugungi kunini e'tiqodlarga zid bo'lgan xatti-harakatlar bilan tasvirlaydi. Shogird maishatga berilib oilasini butkul unutib qo'ygan edi. Uni yaqinlari, akalari, hatto otasi ham to'g'ri yo'lga sola olmaydi. Necha kunlab xonaga qamab qo'yish ham unga kor qilmaydi, tavbasiga tayanmaydi. Otasining "*Qo'yib bersa ota-onasini ham, bola chaqasini ham sotib, ichadi, u juvonmarg. Undan o'libgina qutulish mumkin*" [Erkin Malik, 2017: 15] degan achchiq nolalar bilan o'g'lining ustoz, ya'ni do'stiga so'zlab berishidan ham shogirdning ahvoli juda abgor holda ekanini anglash mumkin. Yozuvchi ana shunday muammoli vaziyatda ustoz obrazini yechim sifatida gavdalantiradi. Ustozning qarashlariga ko'ra, har qanday odam g'ururini yo'qotmagan bo'lsa, uni to'g'ri yo'lga solsa bo'ladi. Shu o'y bilan, u shogirdiga anchagina g'ururiga tegadigan gaplar bilan tanbeh beradi. Ammo ichkilikka mukkasidan ketgan, o'zining asiyatini unutgan shogird "*ustoz gap bilan shuncha tepkilasa*" ham g'iq etmasdi". Shuncha achchiq gaplardan so'ng usta xuddi uning otasidek taqdirga tan berib, yigitning tuzalishidan umid uzsa bo'lar edi yoki boshqalardek uni urib, kaltaklab gap uqtirsa bo'lar edi. Ammo u – tarbiyachi, u – ustoz, u jismoniy og'riq vaziyatga yechim emasligini yaxshi anglaydi. Shogirdiga gap ta'sir qilma-gandan so'ng, o'ta mulohazakorlik bilan ish tutib, qahramonning otasini nishonga oladi. Otasiga ta'na toshlari yog'dirib, shogirdiga shu orqali ta'sir qilmoqchi bo'ladi. Ustaning harakatlari besamar ketmadi: shogird otasining haqoratlanishiga chidab tura olmay ustoziga qo'l ko'tarib yubordi. Yigitning g'ururi hali butkul yo'qolmaganidan quvongan ustoz: "*Menga shunisi kerak edi. Endi ustoz shogirdlikni boshidan – boshqatdan boshlaymiz*", - deb uni qaytadan tarbiyalashga bel bog'laydi. Yozuvchi Erkin Malik ushbu hikoyasi orqali kishi hayotida ustozning o'rnini, kezi kelganda aka-ukalari, otasi tarbiyalay olma-gan bolani ustoz to'g'ri yo'lga sola olishini aks ettiradi. Ustozlarning tarbiya usuli ota-onaning tarbiyasi-dan farq qilishini, har ikkala tarbiya ham bolaga birdek zarur ekanini uqtirmoqchi bo'ladi.

"Ijbat bo'lgan duo" hikoyasi esa o'zi uchun emas, maktabdagi o'quvchilari uchun duo qilgan

muallimaning ijobat bo‘lgan duosi haqida so‘zlaydi. Hikoyada tasvirlangan yosh muallima *maktabni o‘z uyidek, bolalarni o‘z bolasidek ko‘rar edi*. Shu sababdan, muallima ayni ramazon oyida zakot bermochi bo‘lgan odamlar bo‘lsa, maktabga ehson qilishini iltimos qilib oqsoqolning yoniga boradi. Yozuvchi bu sahnada muallimani jabrdiyda yoki tamagir ko‘rsatib qo‘yishdan yiroq. Shu sababli, qahramon sinf xonasi ta’mirdan chiqqanligi, faqat oyoq tagiga qolganda qo‘llari kaltalik qilib qolganini, qishda bolalar oyog‘idan zax o‘tib shamollab qolishayotganini aytib, to‘shama to‘shashda zakot beruvchilar qarashib yuborishini so‘raydi. Niyat shunchalik xolis va pok bo‘lgani sababli, hech qancha vaqt o‘tar-o‘tmas, muallimaga g‘oyibdan pul keladi: ukasi unga zakot beradi. Pulni maktabga sarflash yoki ro‘zg‘origa ishlatishda ikkilanib qolgan ustoz o‘quvchilariga, kasbiga bo‘lgan mehri sabab sinfxonaga to‘shama to‘shashni tanlaydi. Holbuki, uning yashash tarzi juda zo‘r emas edi, sababi yozuvchi uni zakot beruvchi emas, oluvchi qilib tasvirlaydi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, jonkuyar ustoz o‘quvchilari uchun qayg‘uradi, ularning shamollashini istamaydi. Bir so‘z bilan aytganda, yozuvchi ushbu hikoyasi orqali kasbiga sodiq, maktabni va o‘quvchilarini sevuvchi, ularning haqqiga duo qiluvchi muallima obrazini yaratadi. Bunday muallimani nafaqat jamiyatga, balki Allohga ham suyuqli bo‘lishini aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, Erkin Malikning asarlarida ustoz obrazi o‘ziga xos tarzda tasvirlanadi. Jumladan, 7-“A” da qissasida ustozning tarbiyasi, uning psixologik qobiliyati haqida so‘z borsa, “Bolalik va o‘smirlik ko‘chalari” romanida maktab va ustozlardagi kamchiliklar, “G‘urur” hamda “Ijobat bo‘lgan duo” hikoyalarida ustozning duosi, uning kishi hayotidagi o‘rni aks ettiriladi. Kitobxon ushbu asarlarni mutolaa qilar ekan o‘qituvchi, ustoz bo‘lganlar kasbiga sidqidildan yondashishi, bola tarbiyasi va ta’limida mas’uliyatli bo‘lishi kerakligini anglaydi. Erkin Malik o‘z asarlaridagi ustoz obrazi orqali mazkur shaxsning nafaqat kishi hayotida, balki jamiyat rivojida ham g‘oyat katta ahamiyat kasb etishini uqtirmoqchi bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: 2016.
2. Erkin Malik. Champo otli ilon. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2006.
3. Erkin Malik. Bolalik va o‘smirlik ko‘chalari. – T.: “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.
4. Erkin Malik. Ijobat bo‘lgan duo. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2017.
5. Qurinov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018.
6. Qurinov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2013.

ERNEST SETON-TOMPSON ASARLARIDA BO‘RI OBRAZI TALQINI

Dilnoza Narzullayeva,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Ona tili adabiyot ta’limi fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Seton-Tompsonning “Lobo” va Muhammad Ochilning “Bo‘ri haqida ballada yoxud Loboning muhabbati” asarlari atroflicha tahlil qilindi. Hikoyada tasvirlangan bo‘rilar hayoti va ularning ozodlikka bo‘lgan intilish, juftiga, to‘dasiga sadoqat, mehr-muhabbat, poki-za, sof his-tuyg‘ulari ifodalangan. Hamda asarning yozilish tarixi, hayot voqealari, undagi obrazlar qanday ramziy ma’no kasb etgani haqida bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: arloni, strinxin, po‘lat qopqon, matamoq, tanimol

Abstract: In this article, Seton-Thompson’s “Lobo” and Muhammad Achil’s “Ballad of the Wolf or Lobo’s Love” were analyzed in detail. The story describes the life of wolves and their desire for freedom, loyalty to their mate and pack, love, pure and pure feelings. Also, the history of the work’s writing, life events, and the symbolic meaning of the images in it will be described.

Key words: arloni, strychnine, steel trap, matamok, tanimol

“Har bir jonli mavjudot – bebaho xazina, uni yo‘q qilishga, bolalarimizni bu xazinadan bebahra qoldirishga haqqimiz yo‘q”. [Mirzayeva, 2022: 40] Darhaqiqat, o‘zining har bir hikoyalarida tabiat tasvirini chiza olgan, o‘zining badiiy umumlashma tasvir vositasiga ega bo‘lgan Tompson hayvonlar olami to‘g‘risida qisqa hikoyalar yozish sohasida o‘zining salmoqli o‘rniga ega. Yozuvchi qalamiga mansub Tog‘ay Murod tarjimasi asosida “Lobo” nomi ostida, o‘zbek kitobxonlariga tanish bo‘lgan hikoyada ham obrazlarning o‘ziga xos xususiyatlari, tabiat tasvirlari bilan uyg‘unlikda badiiy talqin etilgani yaqqol ko‘zga tashlanadi. “*Bo‘rilar har doim mening rasmlarimning eng sevimli mavzusi bo‘lgan*”, - deya e‘tirof etadi yozuvchi. [Seton-Tompson, 1989:51] Binobarin, u bo‘rilarni juda yaxshi ko‘rardi. U bo‘rilar haqida jami 4 ta hikoya yozgan, bular: “Lobo” (o‘zining e‘tirofi bo‘yicha, yozuvchining eng sevimli bo‘risi), “Vinnipeg bo‘ri”, “Badland Billi yoki g‘olib bo‘ri”, va “Tito. O‘tloq bo‘risi tarixi”. Yozuvchi o‘z hikoyalarining har biriga chizmalarning va rasmlarning bir-biriga o‘xshashligi bilan boy tasvirlagan. Ushbu hikoyalar orqali yozuvchi, hayvonlar hayoti va ularning psixologiyasiga nisbatan ilmiy hamda badiiy qarashlarini tasvirlaydi. Xususan, “Lobo” hikoyasini yozilish tarixiga bir nazar tashlasak.

Bu haqda N.Qurbonova olib borgan tadqiqotlardan shuni ma‘lum qilganki, 1890-yilda Tompson Parij hayvonat bog‘iga tashrifi chog‘ida uning e‘tiborini bo‘rilardan biri – katta, chiroyli hayvon jalb qiladi va u “Uxlayotgan bo‘ri” rasmini chizadi. U Parijning Buyuk san‘at salonida taqdim etildi. Rasm qabul qilindi. Bir kuni, salonda o‘z ishining yonida turib, muallif tasodifiy tashrif buyuruvchidan Fransiyaning janubiy chegarasi Pireniy tog‘larida bo‘rilar tanho kulbada yashovchi ovchini qanday qilib parchalab tashlagani haqidagi hikoyani eshitadi. Seton-Tompson ushbu bo‘rilarni ovlash mavzusida rasm chizishni rejalashtiradi. Keyinchalik rasmni ovni yaxshi ko‘radigan va bo‘rilar haqida ko‘p biladigan AQSH prezidenti Teodor Ruzvelt ko‘rganida, shunday dedi: “*Men hech qachon bo‘rilar bu qadar chiroyli tasvirlangan rasmni ko‘rmaganman!*” [Proxorov, 1993:65]. Ko‘p o‘tmay, uning iltimosiga binoan, Seton rasmning markaziy qismidan nusxa oladi, keyinchalik Teodor Ruzvelt galeriyasiga joylashtiriladi va bu yozuvchining mashhur sevimli hayvoni Lobo bo‘risining portreti edi. [Qurbonova, 2023:220] Demakki, yozuvchi hikoyasidagi bo‘ri tasvirini yaratishga ushbu voqea sabab bo‘lgan. Balki, shu sababli hikoyadagi bo‘ri boshqa bo‘rilarga o‘xshamagan tarzda tasvirlanganligi ham shundandir.

Yozuvchining har bir hikoyalarida ozodlik, vatanga muhabbat, sadoqat va uni asrab avaylash kabi mavzu ko‘lami ko‘zga tashlanadi. Shu hikoyalardan biri “Lobo” hikoyasidir. Bu hikoya o‘zida tabiat haqiqatlari, undagi sir-sinoatlar, har bir mavjudotning hayotga, yashashga ishtiyoqini oshiradigan ozodlikka bo‘lgan muhabbatni o‘zida aks ettiruvchi g‘oyalarni jamlangani bilan ahamiyatlidir. Hikoyada asosiy mavzu ko‘lami bo‘rilarning hayoti davomida ozodlikka intilishi bilan asoslanadi. Unda adibning hayoti majoziy tarzda ochib berilgan. Adib hikoyani Yangi Meksika shimolodagi Kurrumpo vodiysini tasvirlashdan boshlaydi, keyin qari Lobo bo‘riga ta‘rif beradi: “Lobo bahaybat bo‘ri, ayyor ham kuch-qudratli bo‘ri. Biroq sadoqat bobida tengsiz. Tunlari uvullaganda vodiyliliklar uni ovozi bilan bilib oladi”. Qari Lobo o‘z atrofiga unchalik ko‘p bo‘lmagan beshta bo‘ridan iborat galani to‘playdi. Ammo beshtasi ham shonshuhrat qozongan. Kuch-qudratli bo‘ri, oz bo‘lsa ham soz bo‘ri. [Seton-Tompson, 2019: 153]

Shundan anglashiladiki, Lobo o‘z atrofiga o‘ziga munosib bo‘la olgan matonatli bo‘rilarni jamlagan. Muallif qari Lobo galasi bo‘lgan makon qiyomat-qoyim bo‘lib podachilarni zir qaqshatishi haqida ta‘riflaydi, podachilar bu galani “ertalab mollari kamayib qol”ganligidan tanib olishlarini nazarda tutadi. Hikoya boshlanishidayoq o‘ziga xos kirish hamda ta‘riflar o‘quvchini yanada hikoyaga bo‘lgan taassuroti va qiziqishlarini kengaytiradi. Muallif bo‘rilarning faqat yovvoyi hayotini ta‘riflab qolmay, har bir jonivorni obraz darajasiga ko‘taradi. Ulardagi o‘ziga xos xususiyatlarga alohida to‘xtaladi. To‘daboshi Loboga bir o‘rinda johil va ayyor deya ta‘rif bersa, yana boshqa o‘rinda uni podachilar so‘ygan mollardan hazar qilishi haqidagi hikoya bilan dallilash vositasida to‘dasini zaharlanib qolishidan ehtiyot bo‘ladigan sadoqatli galaboshi sifaida tasvirlaydi.

Hikoya davomida Loboning jufti faloli sifatida tanilgan Blanka ham o‘zining hikoyadagi o‘rni bilan kitobxonni jalb qiladi. “Galadagi har bir bo‘rining o‘z fe‘l-atvori, rang-ro‘yi bor. Birovi o‘ta go‘zal, oppoq tanli bo‘lib, meksikaliklar buni Loboning jufti haloli deb o‘ylab, Blanka deb ataydi”. Nega endi Blanka oppoq tanli? Yozuvchi hikoyalarida nima sababdan oq rangga murojlat qiladi? Mana shu o‘rinda adib

qahramonlar nomiga ham ramziy ma’no yuklagani ko’zga tashlanadi. Chunki “Lobo” so’zi italyan tilidan tarjima qilinganda miyaning tafakkur yuritish uchun xizmat qiluvchi bo’lishini anglatga, “Blanka” fransuz tilida oq rangni anglatadi. Loboning qahramon sifatida chuqur mulohazakorligi, uni aldab bo’lmasligi, boshqaruvchilik qobiliyati bilan kitobxon xotirasida muhurlansa, Blanka esa ham tashqi ko’rinishidagi oqlik, ham Loboning hayotida pokiza va sof tuyg’ularni olib kirgani bilan diqqatni jalb etadi

Seton-Tompson “Yovvoyi yo’rg’a” hikoyasida ham qari oq baytal uchraydi. Avvalo shu narsa anglashiladiki, oq rang noziklik, go’zallik, poklik, nafosat va yaxshilik ramzlarini ifodalaydi. Hikoyada ovchilar Lobo va uning to’dasini qo’lga tushurish uchun ko’plab hiyla-yu nayranglarni sinab ko’rishadi. Chunki ovchilar bu ishlarni qilishmaganida podachilarning ko’plab qora mol-u, qo’ylarini bo’rilar galasi bo’g’izlab ularning podasini nobud qilishayotgan edi. Shu sababli ular Loboning terisi evaziga katta miqdordagi pul mukofotini qo’yishadi. Loboning terisi uchun qo’yilgan mukofot ilinjida kelgan Texaslik Terreney degan mohir ovchi va uning oti, bo’ri ovida egasiga hamroh bo’ladigan qaroqchi Bingo laqabli it ko’magida qari Loboga ko’plab tuzoqlar qo’yishadi. Ovchilar g’unajin go’shtining uch loyiga shishadagi strinxin doridan sepib keldi. Ertasiga ovchilar bo’rilar murdasini ko’rgani kelib, hayron bo’lib qoldi. Bo’rilar g’unajinni pok-pokiza yeb, zahar sepilgan joylarini avaylab olib tashlabdi. Ammo tajribali Lobo o’zi hamda galasini ko’p bora tuzoqlardan xalos etadi. Ovchilar zaharga duo-yu afsunlar qo’shib uni chuv tushirmoqchi bo’lganda ham, Lobo ularni xuddiki mazax qilganday, nafrat bilan ovchilarni dog’da qoldiradi. Chunki bo’rilar kuchli, chidamli va chaqqon, hid bilish va eshitish organlari yaxshi rivojlangan.

Hikoya o’quvchiga yanada tushunarli bo’lishi maqsadida asar ichidagi ba’zi so’zlarning lug’atlari: arloni-yetakchi sardor, tanimol-tanish, strinxin-zararkunandalarni o’ldirish uchun ishlatiladigan zaharli modda, dinamit-portlatuvchi modda, matamoq-birlashtirib bog’lamoq singari jumlar asosida berilgan. Bu esa asarning tushunish darajasini oshiradi. Ovchilar Loboning Blankaga bo’lgan mehr-muhabbatini bilib qolishib, Blanka orqali Loboni qo’lga tushurishga kirishadi va buning uddasidan ham chiqishadi. Blanka aslida Loboga qo’yilgan tuzoqlar natijasida dog’da qolib ketadi. Asar hikoyachisining yodga olishicha, “Blanka tuzoqqa tushganda sherigim bilan uning bo’yniga sirtmoq arg’amchi solganimizda Blankaning ko’zlari so’nib holsiz sulayib qoldi. Blanka bizga o’grilib jangari qiyofada cho’ziq va iltijoli nido qildi. Shunda olis adirlardan Loboning javob nidosi eshitildi”. Ko’rinib turibdiki, Blanka Lobodan yordam so’rab iltijo qilgan. Lobo ham uning nidosiga munosabat bildirgan. Ovchilar Loboni Blankaning jasadini bilan qo’lga olishadi, ya’ni qopqonlarni kerakli joylarga qo’yib, ular orasidan Blankani jasadini sudrab o’tishgan. Natijada Lobo Blanka bor degan o’y-hayollarda qopqonga o’zi bilmagan holda tushib qolgan. Lobo qopqonda bo’lishiga qaramay, o’zini himoya qilish maqsadida ovchilarga tashlanadi, ammo bu urinishlar befoya edi. Lobo allaqachon holdan toygan edi. Lobo bu ahvolni ayon qilish maqsadida galasini yordamga chaqiradi, ammo bironta bo’ri zoti unga nido bermadi. “Emishki, sher kuch-quvvatidan qolsa, burgut erkidan ajrasa, kaptar juftidan ayrilsa, yuragi yorilib o’lar ekan. Bu yirtqichning yuragi birvarakayiga uchta musibatni ko’tara olarmikin? U ham kuch-quvvatidan, ham erkidan, ham juftidan ayrildi”. Hamma zamonlarda bo’lgani kabi, yaxshilikka kam hollarda yaxshilik ila javob qaytarilgan. Shuni ayonki, hayvonlarning hayotida ham bu hodisa ko’zga tashlandi. Ya’ni yaxshilikka javob qaytarmaslik to’da boshi, yaqinini og’ir ahvolda tashlab ketish kuzatiladi. Ammo bu bo’rilarga xos hayotiy haqiqat, chunki uni qutqarisha olmas edi.

Hikoya ichida o’quvchilarga Lobo qo’lga tushganda nafrat va g’azabni namoyish qilgan, keyin beziyon bo’lib qolgani sababini qanday izohlaysiz? Deyar savol berilgan. Ya’ni qo’lga tushganda nafrat va g’azabini namoyon qilib to’dasini yordamga chaqirib, ulardan ilinj bo’lmagach yolg’izlik alamidan hech kimga kerak emasligini his qilgan Lobo beziyon bo’lib taqdirga tan bergan.

Seton-Tompsonning “Lobo” hikoyasiga Muhammad Ochil “Bo’ri haqida ballada yoxud Loboning muhabbati” talqinida o’xshatma tarzida asar yaratadi. Ikkala asar ham bir-biridan tubdan faraq qiladi. Chunki Tompson “Lobo” hikoyasini nasriy shaklda yaratgan bo’lsa, Muhammad Ochil esa Lobo va uning atrofidagi barcha voqea-hodisalarni she’riy yo’sinda bayon qilgan. “Bo’ri haqida ballada yoxud Loboning muhabbati” asariga yozuvchi “*sevgining tilsimi ko’p, siri ko’p...*” deyar epigraf tanlaydi. Chunki hikoyada adib ko’roq bo’rining his-tuyg’ularini ochib berishga alohida to’xtaladi. Hamda Tompson “Lobo” hikoyasida dastlab Kurrumpo vodiysini tasvirlagan bo’lsa, Muhammad Ochil esa

to'g'ridan-to'g'ri Loboni ta'riflashga o'tib ketadi. Shuningdek, Muhammad Ochil o'z asarida Blankaga yangicha ta'rif va nom beradi:

“Oqsiyna... Mahbubasi, muhabbati edi
ana shu yosh, durkun, urg'ochi bo'ri. Bo'riki,
bo'rilar ichida tanho bo'rivash. Hayvonlar
ichida bo'lib zo'r talash. Qonli muhoraba,
bo'g'ish-bo'g'izlashlar tez topib yakun.
Barcha bo'rilaridan alhol Lobo kelgandi
ustun. Omad kulib boqqan edi yana
sardorga. Keksaygan bo'lsa-da,
muhabbatga tashna, g'ayrati zo'r
haddorga.
Boshin egdi Oqsiyna, g'olib chiqqach Lobo
“sevgi jangi”da. Itifot o'rnida so'ng, makrla
ko'z-ko'z qildi qaddi-qomatin. Tana tusi
tovlanardi kulrang baxmal rangida. Faqat
siynasida marjon yanglig' – oq mo'yna.
Ovoz mayin, kiprik uzun, ko'zlar suzuk...
Shunday mohitobon maxluq edi Oqsiyna!
Ha, go'zal edi Oqsiyna... Bu borada barcha
ta'rif, barcha maqtov unga mos. Biroq,
afsus... Fe'l-atvor ham aynan, aksar
go'zallarga xos: o'yinqaroq, tantiq edi va
bir oz erkaroq. Azaldan ma'lum, bundayin
fe'l-atvor, mahbubga keltirar hali ko'p firoy”. [Muhammad, 2012].

Avvalo, yozuvchi Blankani laqabini Oqsiyna deb beradi va uning rangini kulrang deydi, faqatgina siynasida marjondek oq rangi bo'lganligini aytadi. Tompson Blankani o'z hikoyasida tadbirli, mulo-hazali, har bir ishni o'ylab qiladigan makkor deya ta'riflasi, Muhammad Ochil esa aksincha, o'yinqaroq, tantiq va erka deb uning fe'l-atvorini ochib beradi. Ikkala asarda voqea-hodisalar ham bir-biridan farq qiladi. “Lobo” hikoyasida Blanka ovchilarning hiyla-yu nayranglari, ular o'ylab topgan tuzoqqa o'ljani olish natijasida tushgan bo'lsa, bunda esa tubdan farq qiladi. Ya'ni, Lobo bilan sevgidan mast, masrur va devona bo'lishib o'ynashayotgan, quvlashayotgan bir paytda, ovchilar qo'ygan tuzoqni payqamasdan nogohonda qopqonga tushib qoladi. Natijada Lobo Oqsiyna tushgan temir qopqonni parchalab tash-lashi tasvirlangan bu quyidagicha:

“Havoda jarangladi qahri – qattol o'q.
Nishon biroq, yanglish bo'ldi,
Loboga emas, shundoq ham yaralangan Oqsiyna
“mo'ynasi”ga borib sanchilgandi yonib turgan cho'g'.
Lobo titrab ketdi. Siynasidan silqib sizganicha qon.
Bag'rida so'nggi bor tantiqlanib, so'nggi bor ko'z suzib...
Oqsiynasi bergan edi jon!
Lobo... Ajab hol?! Quturib, tashlanmoq
o'rniga, bo'lib bemajol. Bo'ysungandek
taqdir xohish-royiga. Vidolashmoq istagida, ohista cho'kdi.
Oqsiynasin poyiga...
Ovchilar-chi, halqa misol qurshab olishdi.
Qo'rquv, hadik tark etmagan edi hamon
ular jismini. So'ng ehtiyot shart – sirtmoq
solishib, sudrab ketishdi, Loboning jonsiz
tanasin...”. [Muhammad, 2012]

Muhammad Ochil asar yakunida, Loboni Oqsiynaning yonida jon berganligini o'z talqinida bersa, Tompson esa qari bo'rini jufti halolining ovchilarning tuzog'i natijasi-

da bu hayotda ko‘z yumganidan so‘ng o‘zi osongina ovchilarning qopqoniga tushish natijasida halok bo‘lganligini o‘z asarida hikoya qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkin-ki, yozuvchi hikoyada hayot haqiqatlarini badiiy bo‘yoqlarda chiza olgan. Ya’ni, juftiga, oilasi (to‘dasi) ga bo‘lgan sadoqat, ularni qanday vaziyatda bo‘lishidan qat’iy nazar asrab-avaylash bo‘rilar tasvirida ramziy ma’noda ochib berilgan. Adib hikoyalari tilining soddaligi undagi tabiat tasviri hayotiy detallar asosida ochib berilganligi bilan kitobxonni o‘ziga jalb qiladi. Asar-da nafaqat Lobo balki, nafosat egasi bo‘lmish Blanka ham o‘zining shijoati, qat’iyatligi, uddaburon hamda tadbirkorligi bilan mutolaa sohibini hikoyaga sho‘ng‘ib ketishini ta’minlaydi. Hamda kitobxon asarni o‘qish jarayonida bo‘rilar bilan bog‘liq qiziqarli ma’lumotlarga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ernest Seton-Tompson. Yovvoyi yo‘rg‘a. – T.: G‘ofur G‘ulom, 1989.
2. Ernest Seton-Tompson. Yovvoyi yo‘rg‘a. – T.: G‘ofur G‘ulom, 2019. – B.370.
3. Mirzayeva Z., Jalilov K. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun 7-sinf adabiyot darslik. – Toshkent.: “Yangi avlod”, 2022. – B.224
4. Muhammad O. “Bo‘ri haqida ballada”. – T.: “Yoshlik” jurnali.2012, – №10.
5. Proxorov M. Katta ensiklopedik lug‘at. – M.: Sovet Ensiklopediyasi,1993.

TARIXIY ASARLARNI QIYOSIY USULDA O‘RGANISH

Mohlaroyim Sayfiddinova

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU 1-bosqich talabasi
mohlaroyimsayfiddinova04@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzluksiz ta’lim tizimida o‘zbek adabiyoti tarixi na’munalarining o‘qitilishi masalasiga e’tibor qaratilgan. Adabiyot darsligida tarixiy qissa, hikoyalarning berilishi Mirkarim Osimning “Zulmat ichra nur” qissasi asosida yoritilgan. Asar tahlilida tarixiy-qiyosiy va tadqiqot usulidan foydalanish va o‘quvchilarda mumtoz siymolar shaxsiyati va merosiga muhabbat tuyg‘usini shakllantirish misollar asosida izohlangan.

Kalit so‘zlar: matn, tarixiy-qiyosiy usul, an’ana, lug‘at, tarixiy haqiqat, badiiy talqin, fanlararo integrasiya.

Abstract: This article focuses on the issue of teaching example of the history of Uzbek literature in the continuous education system. In the literature textbook, the historical story, the presentation of stories, is covered based on Mirkarim Asim’s short story “Darkness Inside Light”. The use of the historical-comparative and research method in the analysis of the work and the formation of a sense of love for the personality and heritage of classical figures in students is explained on the basis of example.

Key words: text, historical-comparative method, tradition, vocabulary, historical truth, artistic interpretation, interdisciplinary integration.

O‘zbek adabiyoti tarixi asrlar davomida turli bosqichlarni bosib o‘tgan, o‘z bag‘rida qanchadan-qancha buyuk siymolarni voyaga yetkazgan. Olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar qanchalik zarvorli bo‘lmasin, hali qilinishi lozim bo‘lgan, amalga oshirilishi zarur bo‘lgan ilmiy ishlar talaygina. Xususan, adabiy ta’limda adabiyot darslarini samarali tashkil etish darslikdagi matn ustida ishlashning yangi usul va bosqichlarini izlab topish, ong va shuuri jadal rivojlanib borayotgan internet va boshqa ijtimoiy tarqmoqlarda faol yoshlarni badiiy adabiyotga qiziqitirish, kitob mutolaasi bilan jiddiy shug‘ullanishga o‘rgatish yo‘llarini ishlab chiqish, ilmiy nazariy jihatdan asoslash, adabiyot o‘qitish metodikasining asosiy vazifalaridan biri sanaladi.

Uzluksiz ta’lim tizimida o‘zbek adabiyoti tarixi namunalarining o‘qitilishi o‘quvchi adabiy estetik olamini boyitishga, o‘tmish ajdodlar merosi bilan to‘liq tanishishga yordam beradi. Adabiyot dars-

ligidagi mumtoz matn bilan tanishish asnosida o'quvchining ko'z o'ngida o'tmish tarixi gavdalanadi. Ota-bobolarimizning turmush tarzi yashash sharoiti, shaxsiyati, faoliyati yaqqol namoyon bo'ladi. Shu ma'noda tarixiy asarlarni adabiy ta'limda o'rganish jarayonida o'quvchilar mumtoz siymolarga xos donishmandlik, zullisonaynlik, zakiylik, qomusiylilik, singari insoniy fazilatlarini o'zida mujassam etgan iste'dod sohiblari bilan tanishadilar. Metodis olim K.Abdullayev ta'kidlaganidek, yosh avlodni ana shu ibratli manbalardan bahramand etish oila, maktabgacha ta'lim muassalari, umumiy o'rta ta'lim maktablaridan boshlash, uzluksizligi va uzviyligini ta'minlash maqsadga muvofiqdir [Abdullayev.K, 2021:10]

O'zbek adabiyoti tarixining zabardast vakillari Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Gulxaniy, Xoja, singari mumtoz siymolar qalamiga mansub nasriy asarlar umumta'lim maktablarining darsliklariga kiritilgan. O'quvchilar Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulb", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Xoja "Hikoyalari", Gulxaniyning "Zarbulmasal", asarlari orqali o'tmish tarixiy davr zamon manzarasi xalqning turmush tarzi bilan tanishadilar. Shu o'rinda har bir asarning yaxlit poetik butunlik ekani, tarixiy asarlarning kompozitsion qurilishi, janr xususiyatlari, syujeti, obrazlar tizimi, ijodiy uslub masalalari o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi.

5-sinf adabiyot darsligida Mirkarim Osimning "Zulmat ichra nur" qissasi berilgan. Darslikda yozuvchi Mirkarim Osim qissalariga xos jihatlarga alohida urg'u qaratilgan, xususan, muallifning tarixiy qissa va hikoyalarga xos asosiy fazilatlar ularda tarixiy haqiqat bilan badiiy to'qimaning o'zaro uyg'unligi, tarixiy shaxs obrazning tarixiy davr fonida yaratilganligi xalqparvarlik va vatanparvarlik g'oyalarining bu asrlar osha "qizil ip" o'laroq o'tganligi hamda badiiy til va uslubning soddaligi, shiraliligi o'zbekon-aligi bilan ajralib turilishi qayd etilgan.[Qosimov B, Qo'chqorov R, Rizayev Sh, 2020:93-94]

Qissada to'rt yoshli Alishernig bolaligi, teran tafakkuri, samimiy qalbi, yosh bo'lishiga qaramasdan boshqalar bilan munosabatga kirishishdagi go'zal xulq-atvori tasvirlangan. Adabiyot o'qituvchisi pedagogik mahorati bilim va tajribasiga suyanganda qissa mazmun mohiyati g'yaviy badiiy xususiyatlarini yoritarkan tarixiy-qiyosiy usuldan unumli foydalanishi zarur. Toki o'quvchilar o'z davrining buyuk mutafakkiri so'z mulkingning sultoni Alisher Navoiyning bolalik yillarini jonli suratini ko'z oldida gavdalandiradi. Shu bois filologiya yo'nlisida ta'lim olayotgan talaba yoshlar Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati, shaxsiyati bilan bog'liq tarixiy asarlarini mustaqil o'qigan bo'lishi shart.

Navoiy ilmiy biografiyasini mukammal yoritgan eng ishonchli manbalarining avvali daho shoirning zamondoshi Xondamir qalamiga mansub "Makorim ul-axloq" asaridir. Agar adabiyot muallimi "Makorim ul-axloq" asari bilan chuqur tanish bo'lsa, tadqiqot usuli yordamida o'quvchilar ko'z o'ngida XV asr ikkinchi yarimi Xuroson davlatining ijtimoiy siyosiy hayoti, Hirot adabiy muhitida Alisher Navoiyning tutgan o'rni haqidagi, Xondamir ma'lumotlarini o'quvchilarga taqdim etadi.

"... bu omadli va saodatli Amirning fazilatlarini olijanob xulqlar va chiroyli odoblaridan bir qisminigina hikoya qiladigan bir necha bob yozilsa va unda uning ajoyib siyratlari, maqtovga sazovor xulq-atvori, boshqalarda ham uchraydigan holatlari va kayfiyatlari, qiziq va g'aroyib ishlari, sehrli iste'dodi, xususiyatlari va nozik iboralarini qog'ozga tushuradigan qalami hosilalari sharhlansa, yaxshiliklarni bilish, qadrlash va uning haqqini ado etish kabi vojib amalning bir daqiqasini bo'lsa-da bajara olgan hamda to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi oliy hazrat tomonidan berilgan ne'matlarga shukur qilishning ozgina bo'lsa-da uddasidan chiqqa olgan bo'lardim".[Xondamir,2018: 9-10]

"Zulmat ichra nur" qissasida tasvirlangan voqealar markazida Alisher siymosi Xondamir tomonidan qanaday tasvirlangan bo'lsa, yozuvchi Mirkarim Osim tarixiy haqiqatga real yondashib badiiy haqiqat bilan uyg'unlashtirib, besh yuz yillik davr, odamlari bilan bugungi kun o'quvchisini yuzlashtira olgan.

Adabiyot darslarida mumtoz asarlarini o'rgatishda fanlararo integratsiyani yo'lga qo'yish vositasi sifatida O'zbekiston tarixi materillari, tarixiy, badiiy tasviriy san'at va musiqa asarlari, axborot kommunikasion texnologiyalari fani materiallaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, bugungi kun o'quvchisi rang-barang ko'rinish izlanishlarga asoslangan adabiyot darslaridan o'z ma'naviy olamini boyitibgina qolmasdan fanga bo'lgan muhabbatini oshirishlari darkor.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Abdullayev K. Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish jarayonida fanlararo integratsiyadan foydalanish. – Toshkent. Nodirabegim: 2021.

2. Kadirov N. Mutolaa konstruktiv jarayon sifatida // Global ta’lim va milliy metodik taraqqiyot. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2021.
3. Qosimov B. Qo’chqorov R, Rizayev Sh. Adabiyot. 5-sinf darslik to’rtinchi nashr.- Toshkent:2020.
4. Xondamir. Makorim ul-axloq. Fors tilida Rahimov S tarjimasi. Nashr uchun ma’sul G’aniyeva S. –Toshkent.Yoshlar nashriyot uyi: 2018.

ADABIY TA’LIMDA O’QIB TUSHUNISH KO’NIKMASINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Madinabonu Odilova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O’zbek tili va adabiyot universitetining
O’zbek tili va adabiyoti ta’limi fakulteti 4-bosqich talabasi,
odilova.2508.20@gmail.com

Annotatsiya: O’qib tushunish ko’nikmasining rivojlantishida psixologik yondashuv va metodlar. O’qib tushunishning ahamiyati, o’qib tushunishda tanlanadigan matn tushunchasi.

Kalit so’zlar: O’qib tushunish, matn, mantiqiy xotira, tasavvur, psixologiya, metod, ramz, nutq faoliyati.

Abstract: Psychological approach and methods in the development of reading comprehension, the concept of the selected text in reading comprehension.

Key words: Reading, text, logical memory, psychology, method, symbol, speech activity.

Bugungi kunda yangi avlod darsliklari va unga qo’yilgan talablar qatorida o’qib tushunishga bo’lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. XX asrning boshidan boshlab o’qib tushunish darslari, odatda, o’quvchilar o’qituvchilarning savollariga javob berishlari yoki o’qituvchilarning ko’rsatmalari asosida javob yozishlaridan iborat bo’lgan. Bu esa, asosan, tushunish yoki real tushuncha berishdan ko’ra yozish ko’nikmasini yaxshilashga yordam bergan. Keyinchalik, faqat javoblarni yozishning o’rniga o’qib tushunishning samarali usullari, matnning toifalari va uslublarini sharhlash va tahlil qilish vositalarini o’rgatish kerak degan xulosaga kelingan. [*What is Reading Comprehension, Reading worksheets, Spelling, Grammar, Comprehension*]

O’qib tushunish ko’nikmasi o’quvchi uchun yangi tushuncha emas, chunki bu ko’nikmani o’quvchilar hozirgi kungacha boshqa tillar orqali yaxshi bilishadi. Faqatgina biz uni amaliyotda endi qo’llashni boshladik va u hali ham rivojlanish bosqichida. O’qib tushunish – matnni qayta ishlash qobiliyati, uning ma’nosini tushunish va o’quvchi allaqachon bilgan narsalar bilan to’ldirib birlashtirishidir. O’qib tushunish, asosan, bolaning aqliy faoliyati bilan bog’liq, shuning uchun bu yo’nalishni o’rganish davomida psixologiya faniga ham murojaat qilishimizga to’g’ri keladi. O’quvchilarning maktab davrida fanlarni o’zlashtirishi, tushunishi, idrok qilish qobiliyatlari, asosan, yosh xususiyati bilan bog’liq bo’ladi. Bu davrda o’quvchilarning fanlarga munosabatlari har qaysi fanning inson dunyoqarashidagi roliga, bilish faoliyatidagi va ijtimoiy ahamiyatiga, amaliy xususiyatiga, o’zlashtirish imkoniyatiga va uni o’qitish metodikasiga bog’liq bo’ladi. O’quvchilarning bu davrda mantiqiy xotira, eslab qolishning yo’l va vositalari ta’lim jarayonida yetakchi rol o’ynay boshlaydi, o’quvchilar topshiriqlarni bajarishda, ularning ma’nosi hamda mohiyatini to’la anglab ish tutish, eslab qolish, saqlash, esga tushirish jarayonlarining samarali usullaridan foydalanadilar. O’quvchi barcha faoliyat bosqichida ham mustaqil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilikdir. Bu kamchilikni bartaraf qilishda dars jarayoni muhim ahamiyatga ega.

Darsda o’quv materiallarini bayon qilishda mazmuni ixcham, mantiqiy bog’langan matnlar bo’lishini ta’minlash, o’quvchining javobi, albatta, kitobdagiday yodlab olingan qoidalardan iborat bo’lib qolmay, uning o’z tili bilan izohlanishini talab qilish kerak. Tinglangan yoki o’qilgan matndan mustaqil xulosa chiqarishni talab qiladigan topshiriqlar bo’lishiga e’tibor berilishi lozim. Bolalarni o’ylantiradigan, matnning mazmunidan ibrat oladigan hikoyalarni, qiziq voqealardan iborat dostonlardan parchalarni

keltirish mumkin. Bolalar qahramonlik dostonlari voqealariga qiziquvchan bo'lishadi. Bunday dostonlarda ramziy timsollarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Masalan, "Iqrornoma" da keltirilgan hikoyani olsak, bu hikoyada bir odamni quturgan tuya quvib keladi, u odam qo'rqqanidan qochib jarlik tomon kelib qoladi, u jarlikka tushib ketmaslik uchun bir daraxtga osilib qoladi. Daraxtda osilib turgan vaqtida pastda jarlik, jarlikda esa bitta ajdarho bor bo'ladi. Ajdarho og'zini ochib, uni yeyishga tayyor bo'lib turadi. U ikki yon tomoniga qaraydi, bir tomonda to'rt boshli ilon uni chaqishga tayyor bo'lib turadi. Daraxtning o'ziga nazar solsa, oq va qora sichqon bo'lib, ular daraxtni kemirib yotgan bo'ladi. U qo'rqib ikkinchi yon tomoniga qaraydi va qaysi tomonga harakat qilishni bilmay qoladi, shu paytda og'ziga asal toma boshlaydi. U asalni shu darajada ko'p yeyishni boshlaydi, o'zini to'xtata olmay qoladi. Oxirida u jarlik tomon qulab tushadi. [Lev Tolstoy, 1998:42]

Bu hikoyada, avvalo, ramzlarni ochishga harakat qilish kerak. Bu vazifani esa, albatta, o'qituvchi o'ziga xos metodlar orqali amalga oshirishi lozim. O'qituvchi o'quvchiga ramzlarni tushuntirishda, avvalo, ularni hikoyatga munosabatini o'rganib, o'quvchilar orasida "Nega aynan odamni quturgan tuya quvyapti?", "Nima uchun aynan daraxtga osilib qoldi?", "Nega sichqonlar oq va qora rangda?", "To'rt boshli ilon nimaga keltirilgan?", "Asal nima uchun sekin toma boshladi va birozdan keyin odam asal yeyish bilan ovora bo'lib barcha xatarlarni unutdi?", kabi savollar bilan muhokama va munozaralar olib boorish usulidan foydalansa bo'ladi. Bizga doim ertak, hikoya, rivoyatlarda oq va qora rangni yaxshilik va yomonlik deb tushuntirib kelingan, shuning uchun ham bolalar birdan bu yaxshilik va yomonlik deb o'ylaydi. Agarda uning bilimi yaxshi bo'ladigan bo'lsa, oq rangni farishta ramzi, qora rangni esa shayton ramzi deb fikrlashi mumkin. Shu paytda kimning qanaqa tushunganligi orqali o'qituvchi o'quvchining dunyoqarashini ham bilib oladi. Bundan so'ng o'qituvchi ramzlarga urg'u bera boshlaydi va shu o'rinda ushbu maqoldan foydalanishi mumkin: "Oyning o'n beshi qorong'u, o'n beshi yorug'". Bu maqolni aytish orqali oq va qora sichqon ramziga urg'u berilganini o'quvchi tushunadi. O'qituvchi ham javobini birdan aytmasdan, har bir o'quvchining fikrini eshitishi kerak. Bu esa bolaning og'zaki nutqi uchun ham foydali topshiriq. Albatta, o'qituvchi ham hikoyada berilgan ramzlarni ochib bera olish malakasiga ega bo'lishi kerak. Masalan, quturgan tuya ramzi – Sharq adabiyotida vosita degan tushuncha bor, biror vosita orqali xatar bo'ladi, xatardan keyingina qahramon harakatga keladi. Bu quturgan tuya quvib kelayotgan insonni hikoyaning bosh qahramoni desak, uni harakatga keltiruvchi vosita quturgan tuya. Quturgan tuya quvgandan so'ngina jarlikka kelib qoldi, jarlikka tushib ketmasligi uchun daraxtni ushlab oldi, daraxt sekin-sekin yemirilib kelyapti. Daraxt uzun umrimiz, umrimizni oq va qora sichqon, ya'ni kun va tun o'tib umrimiz kamayib ketaveradi. To'rt boshli ilon bu – to'rt faslni anglatadi. Ajdarho esa o'lim ramzi, ya'ni ajal – foni dunyoni tark etish. Bilamiz, umr daraxtimiz yemirilgandan so'ng hamma ajalning domiga tushib ketadi va unga qarshi ramz asal. Asal bu – dunyo va nafs ramzi. Mol-mulkga intiladigan odam uni sekin yig'a boshlaydi, keyinchalik qanchalik ko'paygan sari yana xohlayveradi. Bu hikoya foni dunyoga qiziqib ketish va dunyoning o'tkinchiligi haqida edi. Ko'rinib turibdiki, shu vaziyatning o'zida bolaning tasavvur qilish va aqliy qobiliyatlari ishlaydi. Shunga o'xshash hikoyalarni keltirish orqali bolaning ma'naviyatiga ham ijobiy ta'sir qilish mumkin. Mana shu metodlar orqali ko'proq fikrlar, yangidan yangi g'oyalar kelib chiqadi. Taffakur rivojlanishi bilan birga o'quvchining nutq faoliyati ham o'sadi. Bu esa o'z fikrini to'g'ri, aniq ifodalash malakasini oshiradi. Nutqining tuzilishini takomillashtiradi va lug'at boyligini yanada oshiradi. O'quvchi matnlarni o'qish va tushunish orqali mustaqil fikrlashga, mulohaza yuritish va munozaraga o'rganib boradi. Shuning uchun ham o'quvchilarning psixologik qobiliyatlarini o'rganish asosida bugungi kunda o'qib tushunish maktab o'quvchilari uchun foydali va samarali ekanligini ko'rishimiz mumkin. "O'quvchi matnni "o'qib" olishi mumkin, ammo o'qigan narsalarni tushuna olmaydi. Quyidagi jumлага nima deyish mumkin: *Tulkiga uzum, kulrang poyabzal*. Har bir so'zni va uning ma'nosini bilishingiz mumkin, ammo bu gap ma'nosini bermaydi. O'qib tushunish uchta tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: matnni **qayta ishlash** ya'ni so'zlarni tushunish uchun ovoz chiqarib o'qish, o'qilganlarni **tushunish** va matn va o'quvchi bilgan narsalar o'rtasidagi **aloqa o'rnatish**. Yana bir e'tibor berilishi shart bo'lgan narsalardan biri bu – so'z boyligidir".[AQSh kattalar savodxonligi haqida ma'lumotlar, Amerikadagi kattalar savodxonligi]

O'quvchi o'zi o'qigan so'zlarni tushunmasa, u butun matnni tushunmaydi. So'z boyligi muhim hisoblanganligi sababli har bir yangi so'zlarni o'rganishi kerak. Buning uchun esa o'qituvchilar har bir yangi so'zlar xususida kontekstli maslahatlar berishi lozim. Xuddi yuqorida berilganidek, birma-bir

izohlab berishi kerak, lekin avval izohni o‘quvchining o‘ziga qo‘yib berishi lozim. Asosiy beriladigan vazifa matnning asosiy g‘oyasini aniqlash, kontekstdagi so‘zlashuvni tushunish, tushuntirishlarni va muallifning maqsadini aniqlashga alohida e’tibor berishidir. O‘qib tushunish jarayonida o‘quvchidan ma’lum bir qolib asosida javob berishlarini talab qilmaslik kerak, chunki hammaning o‘z dunyoqarashi mavjud. Masalan, bugungi kunda topshiriqlarimiz orasida ushbu matnga mos keladigan xulosani yoki fikrni toping, ushbu matnga qaysi sarlavha mos keladi degan savollarni uchratamiz va javoblar bir-biriga ma’no jihatdan yaqin bo‘ladi. Mening fikrimcha, bu o‘quvchining e’tiroziga sabab bo‘ladi, chunki ham-maga bir xil berilgan matndan hamma har xil xulosa chiqaradi, uni o‘zining dunyoqarashiga moslab tahlil qiladi. O‘quvchilarni o‘qib tushunish qobiliyatini aniqlashning bir necha usullari mavjud. Masalan, o‘quvchining o‘zi o‘qigan matnni aytib berishini so‘rash, o‘quvchilar bir-birlari bilan munozara olib borib, matn haqida undan olgan xulosalari, matndagi chalkashliklarni so‘rash, matndagi ular-ga yoqqan va ularni qiziqtirgan ma’lumotlarni aniqlash yoki matndan o‘rgangan eng yaxshi faktlar, obrazlar, ramzlar kabi yozma javob berishlarini so‘rash ham uning fikrlash qobiliyatini oshirib, matnni qanchalik tushunganligini ko‘rsatadi. Albatta, aniq javoblarga asoslangan matnlar bundan mustasno.

Mening fikrimcha, matn tanlashda ham o‘quvchining yosh xususiyati, uning idrok etish qobiliyati inobatga olinadi. Masalan, biz murakkab, tushunilishi qiyin bo‘lgan matnni 5-sinf o‘quvchisiga bera olmaymiz, chunki 5-sinf o‘quvchisi bu murakkab matnni tushunishi uchun yetarlicha so‘z boyligiga, mustaqil fikr yurita olish qobiliyatiga ega emas. Shu sababli ham bugungi kunda 5-sinf o‘quvchilarining darsliklarida beriladigan matnlar 150-200 ta so‘zni o‘z ichiga oladi. Lekin matn tanlashda iloji boricha ularning mustaqil fikrlashga o‘rgatadigan matnlarni tanlash lozim. Tanlangan matnlar ustida o‘zaro munozara o‘tkaza olishlari kerak.

O‘qib tushunish ko‘nikmasi nafaqat o‘quvchilarni fikrlashga balki, ularning so‘z boyligi, gap struk-turasi shakllantirishiga xizmat qiladi. O‘quvchilar uchun noodatiy matnlar ularni o‘qish va mantiqiy savollarga bo‘lgan qiziqishlarini ortishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

AQSh kattalar savodxonligi haqida ma’lumotlar, Amerikadagi kattalar savodxonligi. www.Uz.ef-ferit.com

What is Reading Comprehension, Reading worksheets, Spelling, Grammar, Comprehension, Lesson. www.k5learning.com

1. Pearson P.David. The Roots of Reading Comprehension Instruction postgradolinguistica ucw. cl. University of California Berkeley Archived, 2013.

2. Lev Tolstoy. Iqrornoma romani: Quturgan tuya hikoya, 1998. B.42.

3. Tursunova. D.A. Topical issues of science: O‘qib tushunish ko‘nikmasini rivojlantirishda matn bilan ishlash usullari, 2023.

4. Abduraimov. Sh. Ona tili ta’limida o‘qib tushunish ko‘nikmasini baholashning nazariy va meto-dik asoslari. Lingvodidaktikaning dolzarb masalalari. Xalqaro konferensiya materiallari. – Toshkent: ToshDO‘TAU, 2022. – 530 b. 27bet.

5. Abdijamilova. M. Badiiy matn orqali o‘quvchilarning o‘qib tushunishini rivojlantirish. O‘z-bekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali 2 (14), 426-429, 2022.

6. Urolov.E. Reading comprehension and the special strategies to enhance it. Research and Edu-cation 2 (12), 229-235, 2023.

O'QUVCHILARNING NUTQIY KO'NIKMALARINI O'STIRISHDA NOAN'ANAVIY TO'GARAKLARNING O'RNI

O'g'iloy Ikromova

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Ona tili va adabiyot ta'limi fakulteti 3-kurs talabasi

ogiloyi490@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada noan'anaviy tarzda olib boriladigan to'garaklarning o'quvchilar bilimini oshirishdagi ahamiyati, ularning nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishdagi o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: nutqiy ko'nikma, to'garak, og'zaki nutq, yozma nutq, o'qib tushunish, tinglab tushunish, imloviy savodxonlik.

Abstract: This article discusses the importance of non-traditional clubs in improving students' knowledge. The role of circles in the development of speaking skills is emphasized.

Key words: speaking skills, circle, speaking, writing, reading comprehension, listening comprehension, spelling literacy.

Zamonaviy ta'lim tizimimiz e'tiborni o'quvchilarga lingvistik bilimlar berish barobarida, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatgan holda og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga qaratayotgan ekan, bu jarayonni amalga oshirishda turli usul, yondashuvlar, pedagogik texnologiyalar to'g'ri yo'lga qo'yilishi lozim. O'quvchilarga nafaqat dars jarayonida, balki darsdan tashqari mashg'ulotlar va to'garaklarda ham qo'shimcha bilim, ko'nikmalar berish lozim. Bu borada mutaxassislar sinfdan tashqari mashg'ulotlar va to'garaklarning o'quvchi shaxsini tarbiyalash, ta'lim berish va rivojlantirishdagi o'rni, bugungi ta'lim tizimida sinfdan tashqari mashg'ulotlarning yaxshi yo'lga qo'yilmagani, to'garaklarning ta'lim uchun zarur omil ekanini ta'kidlaydi [3]. Mazkur maqolada ona tilini o'qitish metodikasi fanidan bajargan loyiha ishimizdagi to'garaklar mazmuni va faoliyatini takomillashtirishga oid ayrim tavsiyalarni berib o'tamiz.

Odatda to'garakka o'quvchilarning dars vaqtida o'zlashtirgan bilimlarini mustahkamlash va o'zlashtira olmaganlarini o'rganish uchun olib boriladigan mahg'ulot deb qaraladi. Vaholanki, mazkur faoliyatning bir qator boshqa imkoniyatlari ham bor.

Avvalo, ta'lim tizimimizdagi mashg'ulot va to'garaklar o'quvchilar uchun sevimli bo'lishi lozim. Buning uchun nima qilish kerak? Yo'lga qo'yiladigan to'garaklar kreativ tarzda, noan'anaviy usulda olib borilsagina maqsadga erishish mumkin.

To'garak a'zolari bir-birlari bilan o'zaro o'rtoq bo'lib hamjihatlikda ishlashlari uchun ularni bir oilaga aylantirish va bu oilaga qiziqarli film yoki multfilmlar nomini berish mumkin. Bunda o'quvchilar o'zlari yoqtirgan film yoki multfilm nomi bilan ataluvchi oila a'zosi bo'lganda o'zini erkin tutadi va qiziqishi ham ortadi. Jamoa tuzilgandan so'ng, ularning har biridan o'zi qiziquvchi soha yoki kasbi aniqlanib, har bir mashg'ulotda shu bilan bog'liq topshiriqlar ustida ishlansa, bolada o'z kasbiga layoqat, qiziqish, mas'uliyat mezonlari erta yoshdan shakllanishiga erishiladi. Masalan:

“SMURFLAR OILASI” JAMOASI

TO'GARAK A'ZOLARI	JAMOADAGI ROLI	KELAJAKDA TANLAGAN KASBI	ISM-FAMILIYASI
	BILAG'ON	OLIM	NODIROV SOBIR
	SMURFETTA	DIZAYNER	BERDIYEVA SAYYORA
	OLIFTA	IXTIROCHI	PARDAYEVA GULMIRA
	USTA	O'QITUVCHI	SAYFULLAYEV QUVONCH

QO'RQMAS	SHIFOKOR	SHOVQIYEV DIYOR
QAYSAR	SIYOSATCHI	SODIQOV SARDOR

(O'quvchilar uchun rag'bat katta ahamiyat kasb etadi. Ular mana shu rag'bat orqali o'ziga bo'lgan ishonchni kuchaytirib boraveradi) [4]. Shunday ekan, har bir to'garak yakunida o'quvchilar rag'batlantirilishi lozim. Ta'limda baholash tizimida ham belgilangan talablarga javob beradigan o'quvchilarga hujjat yoki huquqlar berilishi tasdiqlangan [2].

RAHMATNOMA!!!

HURMATLI _____!

FARZANDINGIZ, **“BESHBARMOQ”** TO'GARAGINING FAOL
A'ZOSI _____ NING BUGUNGI MASHG'ULOTDAGI
TIRISHQOQLIGI VA TOPQIRLIGI UCHUN SIZGA MINNATDORLIK BILDIRAMIZ.

O'quvchilarni to'garakka qiziqtirishda ularga berilgan nom ham muhim ahamiyat kasb etadi. To'garak nomi turlicha nom bilan atalishi mumkin. Masalan, uni “Beshbarmoq” deb ataydigan bo'lsak, o'quvchi nega bunday atalganini hamda ushbu nom orqali to'garakda nimalarni o'rganishi, nimalarga erishishini bilishi kerak. **Beshbarmoq** so'zida beshta barmoq nazarda tutilmoqda. Bunda har bitta barmoq ramziy ma'no anglatib, o'quvchining besh narsani o'rganishini nazarda tutgan. Bu beshlik to'rtta nutqiy ko'nikma hamda imloviy savodxonlikdan iborat.

Sinfidan tashqari mashg'ulotlar va to'garaklar o'qituvchilarning istagi va sa'y-harakatlari bilan emas, balki, rahbariyat buyrug'i bilan tashkil etilishi va unda “faqatgina nazariy bilimlar o'rgatiladi” qabilidagi fikrlar o'quvchilarni to'garakdan uzoqlashtirishi mumkin. Olib borilayotgan to'garaklar qanchalar kreativ, noodatiy bo'lsa, o'quvchilarda qiziqish ham shunchalik ortadi, hamda ko'zlangan maqsadga erishiladi. Shu sababdan biz berayotgan tavsiyalar ham biroz noan'anaviy holda tuzilgan. Mutaxassislar baholash tizimini ta'lim jarayonidagi asosiy vazifalarini (o'quvchining to'laqonli bilim olishi uchun o'quvchilar o'rtasida o'zaro do'stona raqobatni yo'lga qo'yish, bilim olishga qiziqishini rag'batlantirib borish barobarida qulay pedagogik-psixologik muhitni yaratish vazifasini)[1] ham ko'rsatib o'tgan. Haqiqatan ham, to'garak o'quvchilarga dars jarayonidan farqlangan holda tashkil etilishi lozim. Olib boriladigan to'garaklar faqatgina sinf xonasida o'tkazilmasdan, o'quvchini boshqa muhitga olib borsa, bola atrofni ko'zi bilan ko'rar, siz o'rgatmoqchi bo'lgan bilimlarni shu yerning o'zida amalda jamoat bilan sinar ekan, o'zlashtirishi osonlashadi. Bugungi ta'lim mazmuni ham amaliyotdan nazariyaga tomon borishi bejiz emas.

To'garakda o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish uchun dars jarayonidan farqli ravishda faqatgina matn yoki kitob bilan ishlanmasligi, balki turli noodatiy usullar orqali yondashish kerak. Masalan, o'quvchilarni ko'chadagi e'lonlar, do'kon, bozor, xizmat ko'rsatish maskanlari, shifoxonalar, turli tashkilotlarga olib borib, u yerdagi e'lonlar, turli yozuvlar, xabarlarni o'qishlari orqali o'qib tushunish, insonlar bilan muloqotga kiritish orqali esa tinglab tushunish ko'nikmasini shakllantirish mumkin. Bundan tashqari, ular ushbu maskanlardagi yozuvlarda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni ko'rib, bartaraf etar ekan, imloviy savodxonligi ham yaxshilana boradi. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish uchun esa avvalo ularning o'qib va tinglab tushunish ko'nikmalari, mustaqil fikri bo'lishi kerak. O'quvchilarni turli maskanlarga olib borish yo'li bilan ushbu ko'nikmalar shakllantirilgandan so'ng og'zaki va yozma nutqi ustida bemalol ishlay olasiz. O'quvchi bu ikki nutqiy ko'nikmani rivojlantirish yo'lida bajaradigan topshiriqlari ularning sevimli kasbi yoki qiziqishiga qaratilgan bo'lishi muhim. “Chunki, har bir bolaning qalbida nimagadir qiziqsh, moyillik, albatta, bo'ladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni

baholashda ularning qiziqishlari, qobiliyatlari, imkoniyati darajasidan kelib chiqish, ularning qiziqishi ni so'ndirmaydi, ruhiyatini cho'ktirmaydi". [5]. Masalan, "Tanlagan kasbimda o'zimni qanday tasavvur etaman?", "O'z kasbim bo'yicha yangilik yaratsam..." kabi mavzular bilan ishlagan o'quvchi kelajakda shunchaki ishchi, shunchaki bir kasb egasi emas, o'z kasbining fidoyisi bo'lishiga turtki bo'ladi. Og'zaki nutqni yuzaga chiqarishda so'zlashning yoniga ijroni ham qo'shish o'quvchining hayajonni yengishiga yordam beradi. Zero, og'zaki nutqqa to'siq bo'luvchi omillardan biri ham aynan hayajon hisoblanadi.

To'g'ri yozamiz (ko'chadagi e'lonlar o'qiladi, o'rganiladi va bu orqali savodxonlik ham oshishiga erishiladi.)

Do'kon bo'ylab sayr (do'kon va xizmat ko'rsatish maskanlaridagi yozuvlar o'qiladi, o'rganiladi.)

Savdogarlar nutqini o'rganamiz (bozorlardagi kishilar bilan suhbat quriladi, ularning nutqi tinglanadi, kuzatib, tahlil qilinadi.)

Sog'lik – tuman boylik (kasalxonalaridagi shifokorlar va bemorlar nutqi tinglanadi.)

Avval taom, keyin kalom (oshxonalar va ovqatlanish maskanlaridagi kishilar bilan suhbat.)

Men kimman ("Tanlagan kasbimda o'zimni qanday tasavvur qilaman?" mavzusida sahna ko'rinishlari ijro etish.)

Ixtirochi bo'lganimda... ("O'z kasbim bo'yicha yangilik yaratsam, yangiligim uchun..." mavzusida og'zaki tarzda reklama va e'lon yaratish tuzish.)

Kelajakda men... ("Kelajakda mening "uyim va ulovim" mavzusida matn yozish.)

Sevimli mashg'ulotim ("Kelajakdagi kasbimdan tashqari sevimli mashg'ulotim" mavzusida matn yozish.)

Xulosa qilib aytganda, bugungi zamonaviy ta'lim tizimimiz o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishishi, dasturda ko'zlangan hamda o'quvchilardan kutilayotgan ko'nikma va bilimlarni shakllantira olishda to'garaklarning ham alohida o'rni bor. Xususan, o'quvchilarni qiziqarli, noodatiy to'garaklarga jalb etish orqali ular bilan ishlansa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Zero, to'garak tartiblangan, tizimlangan maktab o'quv faoliyatidan farqli o'laroq o'quvchilar bilan erkin holda ishlaydi. Hamda shu yo'l orqali bilim berish doirasidagi ko'zlangan maqsadga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahim Sh. Ona tili ta'limida o'qib tushunish malakasini baholash. Monografiya. – Toshkent, 2021.
2. Jalilov K. "Baholash nazariyasi asoslari". – Toshkent, 2020. – B, 20.
3. Boymaxmatova D. Ona tili ta'limida to'garak mashg'ulotlarining tarixiy taraqqiyoti. – Toshkent, 2022.
4. Haydarova D. Adabiy ta'lim muammolari: sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish. – Toshkent, 2022.
5. Husanboyeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2018.

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXINI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA O'QITISH

Madinaxon Erkinova,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU 1-bosqich talabasi
madinaerkinova221@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada adabiy ta'lim jarayonida milliy metodika tajribalari bilan birga xorijiy metod va usullardan foydalanishning samarali tomonlari haqida fikr yuritilgan. O'zbek adabiyotining xorijda o'qitilishi va o'rgatilishiga doir tadqiqotlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek adabiyoti tarixi, milliy metodika, an'ana, tarixiy-qiyosiy usul, sotsial metod, zamonaviy yondashuv.

Abstract: The article discusses the effective aspects of using foreign methods and methods in the process of literary education along with national methodological experiences. Studies on the teaching and learning of Uzbek literature abroad are analyzed.

Key words: history of Uzbek literature, national methodology, tradition, historical-comparative method, social method, modern approach.

Adabiyot insonning qalb kechinmalari, his-tuyg’ularini tarbiyalaydi, boshqa mavjudotlardan ruhiy olamdagi evrilishlar tufayli ajratib turadi. Olamning yaratilish- ibtidosi “So’z” tufayli ekan, intihosi ham uning sababidandir. Shu bois, badiiy adabiyotga oshno kitobxon adabiy-estetik olamining boyligi bilan o’zgalardan farqlanadi. O’quvchi dunyoqarashi, tafakkur va sezimlari tinimsiz o’qish va o’rganish orqali boyib boradi. So’zga bo’lgan mehr, tashnalik o’quvchi kemtik saviyasini to’ldirib boradi. O’tmishdan hozirga qadar insoniyat tamadduni ilm olish, hunar egallash natijasida taraqqiyotga yuz tutib kelmoqda. Mumtoz manbalarni o’rganish, tizimli ravishda qayta-qayta o’qish, yod olish, lug’atlar bilan ishlash zamonaviy o’quvchini tarix hamda buyuk siymolar bilan tanishtiradi. Ota-bobolardan qolgan ma’naviy meros zamiridagi pand-nasihad, hikmat durdonalarining tub mohiyatini anglash imkoniyatini yaratadi. O’zbek adabiyotini o’qitish metodikasi sohasida olib borilgan va davom ettirilayotgan tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, o’zbek adabiyoti tarixi adabiyotshunos, metodist olimlar tomonidan o’rganilgan, muayyan masalalarga bag’ishlangan fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan, risola, qo’llanma va monografiyalar yuzaga kelgan. Metodist olimlar A.Zununov, N.Hotamov, U.Dolimov, J.Esonov, A.Ibrohimov, B.To’xliyev, Q.Yo’ldoshev, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova, K.Abdullayev, V.Qodirov, D.To’xliyeva, I.Ishonxonova tomonidan qilingan ilmiy izlanishlarda ta’lim tizimida o’zbek adabiyoti tarixini o’qitish, mumtoz namunalar tahlilida nasr va nazmga xos qonuniyatlarga amal qilish, lirik va epik asarlar mazmun-mohiyatini ochishda tanlangan matnga yuklangan g’oyani to’liq anglab yetish, aruz tizimi talablarini tushunish, vazn talabi, muallif poetik niyatining asar badiiyati bilan mushtarak jihatlarini anglab yetish kabi masalalarga jiddiy e’tibor qaratilgan. Olim Q.Yo’ldoshev ta’kidlaganidek, “Adabiyot o’qitishning alohida e’tiborga loyiqligi sababi uning faqat bilim beradigan vositagina bo’lib qolmay, birinchi navbatda, yosh bo’g’inlarning ma’naviyatini tarkib topdirishga yo’naltirilganidir. Saboqlar va undan tashqarida o’tkaziladigan tadbirlar vositasida o’quvchilar ma’naviyatini shakllantirishda mumtoz adabiyot namunalaridan foydalanish alohida mavqega ega. Chunki milliy ma’naviyatimiz qatlamlari, avvalo, ko’p asrlik adabiyotimiz namunalarida bo’y ko’rsatgan. Dahriyona mafkura tufayli ko’p cheklovlariga yo’liqqan islomiy ma’naviyat mumtoz adabiyotimizda yorqin namoyon bo’lgan”. [Yo’ldoshev, 2019: 10]

Bugungi kunda dunyo xalqlari ta’lim tizimida tub islohotlar, yangilanishlar kuzatilmoqda. Fan-texnikaning shiddat bilan rivojlanishi ta’lim sifatini yuksaltirish, o’quvchilarning mavzuni o’zlashtirishi jarayonida kreativ fikrlashga undash, bilim, ko’nikma va malakalarini amaliyotga tadbiiq qila olishni taqozo etadi. Kompyuter texnologiyalaridan xabardorlik, chet tillarini puxta o’zlashtirish orqali adabiyot ta’limida yangi usul va texnologiyalarni joriy etish mumkin. O’z faoliyatini xorij ta’limi, oliy dargohlari, kutubxona va qo’lyozma fondlari bilan uzviy bog’lagan olim A.Erkinov tadqiqotlarida o’zbek adabiyoti tarixining dunyo olimlari, xususan, Amerika, Angliya, Fransiya, Germaniya, Turkiya, Rossiya, Ozarbayjon, Tojikistonda o’rganilishi, mazkur izlanishlar natijasida o’zbek xalqining qadimiy yodgorligi bo’lgan o’tmish adabiyot namunalarining o’qitilishi jarayonida qulayliklarga erishish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. A.Erkinovning “Navoiy ijodining xorijlik tadqiqotchilari” nomli maqolasida Amerika qit’asidan Mariya Sabtel va Elizar Birnbaum, Germaniyadan Ingeborg Baldauf va Zigrid Klaynmixel, Vengriyadan Benedek Peri va Ferench Chirkes, Fransiya Mark Toutant, turkiyalik olimlar Fuod Ko’prulzoda, Zaki Validi To’g’on, Kamol Eraslan, Osman Sertkaya, Tanju Oral Seyhan kabilar, Ozarbayjondan Jannat Nagiyevalar tomonidan o’zbek adabiyoti tarixini o’rganish bo’yicha olib borilgan tadqiqot ishlari haqida so’z yuritib, bevosita xorij turkologlarining turkiy adabiyot namunalarini o’qitish va o’rgatish masalasiga doir qarashlarini o’quvchiga taqdim etgan. [Erkinov, 2019: 34]. A.Erkinov Mojar turkiyshunosligi vakili Benedek Perining ilmiy qiziqishlariga e’tiborni qaratib, olimning turkiy tili adabiy manbalar, jumladan, Bobur va boburiylar yaratgan eski o’zbek tilidagi asarlar va ularga ega qo’lyozmalarni o’rganish bilan shug’ullanganligini qayd etadi. “Benedek Peri izlanishlari samarasi o’laroq, turkiy tilning boburiylar saroyida sulola oilalarida o’zaro muloqot tili sifatida asrlar davomida saqlanib qolgani; shu bilan birga turkiy til boburiylar sulolasida harbiylar orasida maxfiy til sifatida qo’llanganligi va turkiy tilda she’r yozish an’ana-si boburiylar muhiti ichida XIX asrda mavjud bo’ganligini aniqlagan”. [Erkinov, 2019: 37].

Buyuk shoir Alisher Navoiy, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodining xorijiy tadqiqi ayni paytda o’zbek adabiyoti tarixining chet el olimlari tomonidan o’rganilishi shuni

ko'rsatadiki, bugun adabiy ta'lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar bilan boyitib, milliy namunalarni o'quvchi yoshlar oson va qulay o'zlashtirishlari uchun adabiyot darslarida fanlararo integratsiyadan foydalanish zarur.

Buning isboti o'laroq, xorij tadqiqotchisi Benedek Perining "Boburnoma" ning o'rganilishi va o'qitilishiga doir qarashlarini "Boburnoma" mavzusini o'tayotgan paytda qo'llash o'rinli sanaladi. Toki adabiyot o'qituvchisi adabiyot tarixini ona tili tarixi bilan bog'lab o'tsa, o'quvchilar dunyoqarashida to'laqonli ma'lumot gavdalanadi.

Bugungi kunda adabiy ta'lim jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, milliy metodika tajribalariga suyanan holda xorijiy o'qitish usullariga murojaat qilish ehtiyoji mavjud. Ana shu zarurat talabidan kelib chiqqan holda adabiyot darslarida o'quvchilar bilim va salohiyatini oshirishga yordam beradigan interfaol metodlardan o'rinli foydalanish darsning ilmiy-nazariy, metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erkinov A. Navoiy ijodining xorijlik tadqiqotchilari. O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2019.
2. Kadirova N, Ibragimova O. Adabiyot darslarida zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish. – Toshkent: "Chashmaprint" 2013.
3. Yo'ldoshev Q. Ochqich so'z. – Toshkent: Tafakkur, 2019.

TURKIY IJODKOR AYOLLAR ZIKRI MENTION OF TURKISH CREATIVE WOMEN

Maftuna Ravshanova

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO'TAU talabasi

ravshanovamaftuna27@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimiz tarixida faoliyat yuritgan ayol ijodkorlarning hayot yo'li, shaxsiyati va faoliyati hamda ijodiy merosi xususida so'z yuritilgan. Ayol olim va shoirlarning o'zbek xalqi tamadduniga qo'shgan bemisil hissasi, ma'naviy merosi misollar asosida izohlangan. Hirot adabiy muhiti, Qo'qon adabiy muhiti, Xorazm adabiy muhitida olib borilgan targ'ibot hamda tashviqot ishlari natijasida zabardast ayol ijodkorlarning yetishib chiqishi va bu ijodkor ayollarning bugunga qadar qoldirgan ma'naviy merosi xususida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Hirot adabiy muhiti, Qo'qon adabiy muhiti, Xorazm adabiy muhiti, ayol ijodkorlar, ilm-adab ahli, ma'naviy meros, an'ana, o'ziga xoslik.

Abstract: This article talks about the life path, personality and work of women artists who worked in the history of our country, as well as the creative heritage. The incomparable contribution of women scientists and poets to the civilization of the Uzbek people, and the spiritual heritage are explained on the basis of examples. As a result of the promotion and propaganda work carried out in the literary environment of Herat, the literary environment of Kokand, and the literary environment of Khorezm, comments were made about the development of outstanding female artists and the spiritual heritage left by these creative women until today.

Key words: literary environment of Herat, literary environment of Kokan, literary environment of Khorezm, female creators, people of science and literature, spiritual heritage, tradition, originality.

O'zbek adabiyoti tarixi asrlar davomida o'z bag'rida minglab ijodkorlar, mumtoz siymolarni yetishtirib chiqqan. Adabiyot tarixiga nazar solinsa, buyuk mutafakkir, daho ijodkorlarning xalqimiz tamadduniga qo'shgan hissasi, bemisil mehnati yaqqol ko'rinadi. Adabiyot tarixida mumtoz siymolar qatorida ayol ijodkorlarning bo'lishi, turkiy xalqlar tamadduniga o'ziga xos hissa qo'shishiga sabab bo'ldi. Boisi, ayol ijodkorlarning qalb kechinmalari, tuyg'ulari hamda insoniy fazilatlarlari ularning ilm va salohiyati bilan birlashib ma'naviy merosga o'ziga xos bir xazina bo'lib qo'shildi. Turkiy xalqlar tarixida

ijodiy maktablar, oliy majlislar shu bilan bir qatorda mushoira hamda musohaba kechalari alohida bir o‘rin tutadi. Xurson davlatida tashkil etilgan Hirot adabiy maktabi, Qo‘qon xonligidagi Qo‘qon adabiy maktabi hamda Xorazm podsholari davrida o‘zining buyuk bir muhtasham ko‘rinishiga ega bo‘lgan Xorazm adabiy muhiti turkiy xalqlar adabiyotini rivojlantirishga va bu adabiyot bag‘rida buyuk mumtoz olim, shoira ayollarning yetishib chiqishiga sabab bo‘ldi. Bugungi kunda o‘zbek adabiyoti tarixi namunalar chuqur tadqiq etilayotgan bir paytda adabiyotshunos, matnshunos va manbashunos olimlar tomonidan adabiyotimiz tarixida qalam tebratgan ayol ijodkorlar faoliyatini o‘rganish hamda tadqiq etish ancha jonlandi. Hirot adabiy muhitining sarkori Husayn Boyqaro va rahnamosi murabbiy va muqabbisi Alisher Navoiy boshchiligidan bu maktabda minglab ijodkor olim, shoirlar hamda san‘at ahli yetishib chiqdi. Ayni shu maktabning vakillaridan Alisher Navoiy ayol siymolarni o‘zining “Nasoyim ul-muhabat” asarida, “Majolis un-nafois” tazkirasida tilga oladi. Bugungi kunda navoiyshunoslikda olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hatto Alisher Navoiyning ukasi Darveshalining ayoli ham shoira bo‘lgan. Bu haqda olim Burobiya Rajapovanning “Navoiyning shoira kelin” nomli maqolasi ham e‘lon qilingan. Qo‘qon adabiy muhitining rahnamosi Amir Umarxonning turmush o‘rtog‘i ayni paytda bemisil ijod sohibasi Nodirabegim o‘z qanoti ostida ayol ijodkorlarni jamladi va bu adabiy muhitda Nodirabegim qatorida Jahon Otin Uvaysiy, Dilshodi Barno, Anbar Otin singari o‘z davrining buyuk ijodkor ayollari qalam tebratishdi. Yuqoridagi dalillardan ko‘rinadiki, ayol ijodkorlar o‘z davrining jar-chisi, mash‘aldori sifatida zamon kayfiyati, ruhiyati, yurt taqdiriga e‘tiborsiz bo‘lmagan, balki, xalqning erk va ozodligi, yorug‘ yo‘lga chiqishi, insonlarning qalbida ma‘naviy yorug‘lik paydo bo‘lishi uchun tinmay mehnat qilishgan hamda o‘zlaridan badiiy namuna, ma‘naviy meros qoldirishgan. Temuriylar davlati necha yuz yilliklar davomida turkiy xalqlar tarixida o‘z hukmronligini surgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy hamda iqtisodiy jabhada nihoyatda rivojlangan bir davlat sifatida tarixda iz qoldirgan. Mazkur davlatga xos bo‘lgan yana bir jarayon shunda namoyon bo‘ladiki, temuriy ijodkorlar oilasida va temuriy hukmdorlar oilasida ayol shoiralarning, ayol iste‘dod sohibalarining borligi temuriylar imperiyasining yanada rivoj topishiga ulkan hissasini qo‘shdi. Ayol ijodkorlarning shaxsiyati, faoliyati va ilmiy-ijodiy xususida ma‘lumot beruvchi asarlar mavjud.

Xususan “Dunyo malikalari” nomli kitobda ayol bo‘lishiga qaramay butun umrini ilm-fanga, ma‘rifatga shu bilan bir qatorda yurt rivojiga bag‘ishlagan ijodkor qalam sohibalari turli faoliyat egalari haqida ma‘lumot berilgan. Bu kitobning asl mazmuni shundan iboratki, e‘tirof etilayotgan va zikr etilayotgan ayollar qaysi davrda, qaysi makon va zamonda yashamasin ularning qarashlari, fikrlari bir nuqtaga tutashishi ayni mana shu qarashlarning birligi ularni ona sifatida, ayol sifatida, farzand sifatida yanada dadil bo‘lishga, mehnat qilishga xalqini ma‘naviy boyitishga qaratilganli bilan izohlanadi. Sherxon Qo‘rayev tomonidan nashr etilgan “Temuriy sultonlar tazkirasini” nomli kitobda ham temuriy ijodkorlar qatorida ayol ijodkorlarning berilganligini guvohi bo‘lamiz. Ayni shu kitobda Zahiriddin Muhammad Boburning qizi Gulbadanbegim hamda uning chevarasi Jahonorobegim haqida ma‘lumot berilganligini ko‘ramiz. Xususan “Dunyo malikalari” kitobida Zahiriddin Muhammad Boburning opasi Xonzodabegim tarif-u tavsifi, faoliyatiga alohida chizgilar berilganligiga e‘tibor qaratamiz. “Dunyo malikalari” kitobida Gulbadanbegim haqida quyidagi ma‘lumotlar keltiriladi: “Boburmironing sevimli qizi Gulbadanbegim Zahiriddin Muhammad Boburning Dildorbegim ismli ayolidan tug‘ilgan uchinchi farzandi edi. Gulbadanbegim 1523-yilda Kobulda tug‘ilgandi. Onasi Dildorbegimning haqiqiy ismi Soliha Sultonbegim Boburmironing amakisi Muhammad Mirzoning qizi edi. Gulbadanbegim otasining farmoniga ko‘ra, Humoyun Mirzoning onasi Mohimbegim qo‘lida tarbiyalanadi. Mohimbegim Boburmironing sevikli katta xotini edi. U podshoning ayollari orasida eng oqila hamda bilimdoni edi. 1525-yilda Mohimbegim Gulbadanbegimni o‘z tarbiyasiga oladi. Gulbadanbegim har ikkala onasini samimiy e‘zozlagan va hurmat qilgan. U o‘zining “Humoyunnoma” asarida onasini “Dildorbegim” deb, Mohimbegimni esa “onam hazratlari” deb tilga oladi” [Dunyo malikalari, 2005. 66]. Sherxon Qo‘rayev tomonidan nashr etilgan “Temuriy shoirlar tazkirasini” kitobida esa, Gulbadanbegim haqida bunday ma‘lumotlar keltiriladi: “Sharq tarixida ayollardan yetishib chiqqan yagona tarixnavis olim Gulbadanbegim hayoti va ilmiy faoliyatini o‘rganish uning tarixchi olim, shoira bo‘lib shakllanishida XV-XVI asrlarda Movarounnahr, Xuroson va Hindistonda mavjud bo‘lgan adabiy-madaniy muhitning ta’siri katta bo‘lgan, degan xulosaga olib keladi” [Temuriy shoirlar tazkirasini, 2023. 134]. “1539-yil-

da Gulbadanbegim Hizr Xo'jaxonga turmushga chiqadi va undan bir o'g'il ko'radi. Unga Saodatyor deb ism qo'yadilar. 1556-yili sevimli akasi Xumoyun vafot etadi. Taxtga uning o'g'li Jaloliddin Akbarshoh o'tiradi. Shohning onasi Hamidabonu bilan Gulbadanbegim saroyga Dehliga qaytib keladilar. Ana shundan so'ng Gulbadanbegim to umrining oxrigacha jiyani Akbarshoh saroyida istiqomat qiladi" [Dunyo malikalari, 2005. 66].

"R.Goden ham Boburiy malikaning iste'dodiga yuksak baho bergan: "O'rta asrlarda saroy malikalari orasida savodxon ayollar, ehtimol, ko'p bo'lmagandir, lekin Gulbadanbegim o'z davrining eng mukammal bilimli fozila ayollaridan edi. U hamisha mutolaa bilan mashg'ul, ta'bi nazm egasi bo'lgan" [Temuriy shoirlar tazkirasi, 2023. 134]. "Gulbadanbegim Akbarshohning "Firdavs makon va jannat oshyon hazrat haqidagi voqealardan nimaiki bilsangiz yozingiz", degan ishorasiga binoan, "Humoyunnoma" nomli ajoyib hamda muhim tarixiy asarni yozishga kirishadi. Bu asar mantiqan "Boburnoma"ning davomidir. Bu asarning muhimligi shundaki, "Boburnoma"dagi ba'zi bir voqealarning kelib chiqish sabablari unda mukammal ochib beriladi. Gulbadanbegim ushbu asarida saroy ahlining hayot tarzi shuningdek, tarixiy asarlarda uchramaydigan Boburshoh xonadonining nozik xususiyatlari, oilaviy sharoitlari, to'y va aza bilan bog'liq udumlar, uy-ro'zg'or asboblari, kiyim-kechak turlari va boshqa jihatlar haqida batafsil hikoya qiladi" [Dunyo malikalari, 2005. 66-67]. "Gulbadanbegimning Mir Mahdi Mirzoning "Tazkirat ul-havotin" asarida keltirilgan "Sevgisiz hayotda ma'no yo'q", degan mazmundagi ikki baytiga qaraganda, u she'riyatdan ham xabardor bo'lgan. "Sharq mumtoz adabiyotidagi shoirlar haqidagi tazkiralarda Gulbadanbegimning shunday bir bayti keltiriladi:

***Har pariroyonki, u ba oshiqi xud yor nest,
Tu yaqin medonki, hech az umr bar xurdor nest.***

(Mazmuni: *Har bir pari yuzli go'zal o'z oshig'iga yor emas ekan,*

Sen aniq bilginki, u hayotdan bahramand emas). Majoziy muhabbat tarannum etilgan mazkur bayt zamiridagi orzu-armonlarga ishora aniq sezilib turadi" [Temuriy shoirlar tazkirasi, 2023. 134-bet]. "Dastlab Gulbadanbegim o'z asarini "Ahvoli Humoyun podshoh" deb atagan, lekin keyinchalik bu asar "Humoyunnoma" nomi bilan mashhur bo'lib ketgan" [Gulbadanbegim. Humoyunnoma, 1998. 3].

Hindistonda mashhur bo'lgan Tojmahal imoratini qurilishiga sababchi bo'lgan hamda imorat barpo etilishiga o'z hissani qo'shgan iste'dodli malikalardan biri Jahonorobegim Boburiylar sulolasi davimchisi Shohjahon podshohning katta qizi bo'lgan. Sherxon Qo'rayevning ta'kidlashicha: "Abul Muzaffar Shahobiddin Xurram (Shohjahon)ning qizi Jahonorobegim (1614-1681) ijod bilan shug'ullangan boburiy malikalardan hisoblanadi. Shohjahonning suyukli qizi she'rlar bitgan" [Temuriy shoirlar tazkirasi, 2023. 171-bet]. "Jahonorobegim Shohjahonning katta qizi edi, Shohjahonning taxtga o'tirish marosimida Jahonorobegim 14 yoshga to'lgan edi. Otasi unga qirq ming dona yoqut, javohir in'om etib, yana yiliga olti yuz rupiya miqdorda nafaqa ham belgilagan edi. Onasi Mumtozmahalbegim vafot etgan paytda Jahonorobegim 17 yoshga to'lgan edi. Onasining vasiyatiga ko'ra, shoh oilasini boshqarish uning zimmasiga tushadi. Jahonorobegimning ismi jismiga monan bo'lib, husn-latofat, aql-idrok va ilm-u odobda tabiat unga cheksiz saxiylik qilgan edi. Shohjahon bu qiziga alohida mehr ila qarardi, shu bois u Mumtozbekimdan qolgan barcha boylik va mulklarni shu qiziga topshiradi" [Dunyo malikalari, 2005. 73]. "Temuriy shoirlar tazkirasi" kitobida keltirilishicha: "Jahonorobegim "Risoliy Sohibiya" nomli asar yozgan. Adabiyotshunos Suyuma G'aniyeva "Boburiylar sulolasiga mansub ijodkorlar" nomli maqolasida yozishicha, "Uning "Sohibiya" risolasi tasavvuf tariqatlari (Chishtiya va Qodiriya) haqida. Unda o'ziga murshid axtarib, azoblar chekkani qalamga olingan. Ana shu risola so'nggida uning o'nta bayti keltirilgan" [Temuriy shoirlar tazkirasi, 2023. 171-bet]. "Uning Dehliidagi Zarzari Baxsh qabristonidagi qabriga qo'yilgan oddiy qabr toshiga shunday bayt yozilgan:

***Ba g'ayri sabza nposhad kase mazori maro,
Ki qabrposhi g'aribon hamin giyoh bas ast.***

(Mazmuni: *Yashil maysadan o'zga hech kim qabrimni yopmasin,*

Toki g'ariblar qabrini yopmoq uchun shu giyohning o'zi kifoyadir)" [Fayziyev T. Temuriy malikalar, 1994. 32].

"Ulfat Muhibovanning yozishicha, "Jahonorobegim otasi Shohjahon yetti yillik uy qamog'idan so'ng qizining qo'lida olamdan o'tganida otasiga bag'ishlab quyidagi misralarni fors tilida bitgan ekan:

Ey oftobi man’ki shudi g’oyib zi nazar,
Oyo shabi firoqi turo kay buvad sahar,
Ey podshohi olamu ey qiblai jahon,
Bikushoy chashmi rahmati bar holi man nigar.
Nolam chu nay zu g’ussavu bodam buvad badast,
Suzam chu sham dar g’amu ravad az sar.

(Mazmuni: *Ey ko’zlardan nihon bo’lgan oftobim,
Tokay firoqingda tongsiz oqshomim.*

*Ey podshohi olamu ey qiblai jahon,
Ko’zlaring och, ko’rgin nedur ahvolim.*

Alamdand tortaman nay kabi nola,

Kuyarman misli sham, g’amdir yo’ldoshim..)” [Muhibova U. Hind adabiy jarayonlari va bixakti adabiyoti masalalari, 2018. 2-6].

Ko’rib turganingizdek, Jahonorobegim o’z davrining oqila, fozila, iste’dodli ayollaridan biri bo’lgan. Jahonorobegim ko’pgina imoratlarni qurilishida o’zining ulkan hissasini qo’shgan hamda otasiga yelkadosh maslahatchi vazifasini ham bajargan. Malika Jahonorobegim san’atga ham qiziqqan, ko’pgina g’azallar va she’rlar bitgan. Yuqorida ko’rsatib o’tgan manbalarimiz bunga yaqqol misoldir. Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlar tarixida qalam va oilani birdek tebratgan butun mehrini, ilm hamda salohiyatini badiiy ijodga bag’ishlagan ilm sohibalari, ijodkor ayollar talaygina bo’lgan. Ayol ijodkorlar faoliyati o’ziga xosligi bilan she’riyatning nozik qirralarini tarannum etganligi, badiiy adabiyotda hali ochilmagan mavzularga qo’l urganligi, ayni paytda ular faoliyatida har qanday holatda hamda har qanday vaziyatda yonidagi insonni qo’llab-quvvatlash turmush o’rtog’iga hurmat, mehr-muhabbat tuyg’usi alohida ajralib turadi. Ilm sohibalarining badiiy asarlarini she’rlarini o’qir ekanmiz, insonning qalbida ajib bir go’zallik tabiatning o’ziga xos bokira bir tuyg’ulari mavjlangandek bo’ladi. Xalqimiz tarixida alohida sahifani tashkil etuvchi ijodkor ayollar shaxsiyati, faoliyati va ijodiy merosini o’rganish kelajak avlodga to’liqligicha yetkazish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov I. Dunyo malikalari. – Toshkent: Zar qalam, 2005.
2. Fayziyev T. Temuriy malikalar. – Toshkent: Meros, 1994.
3. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998.
4. Muhibova U. Hind adabiy jarayonlari va bixakti adabiyoti masalalari. // Sharq mash’ali, №3. – Toshkent, 2018.
5. Qo’rayev Sh. Temuriy shoirlar tazkirasi. – Qarshi: Intellekt, 2023.

ALISHER NAVOIY ASARLARINI UMUMTA’LIM MAKTEBLARDA O’QITILISHIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK VOSITALARNING O’RNI VA AHAMIYATI

Mohigul Rahimqulova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO’TAU
Masofaviy ta’lim yo’nalishi
502- guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolasida Alisher Navoiyning asarlarini o’qitilishida zamonaviy pedagogik vositalarning o’rni va ahamiyati hamda mumtoz asarlarni o’qitish va o’rgatishda o’quvchilarni o’rginlayotgan asarga qiziqtirishga mo’ljallangan ilg’or pedagogik usullar, zamonaviy pedagogik metodlar xususida so’z yuritiladi. Ushbu zamonaviy vositalarni o’quvchilarning Navoiy asarlarini chuqurroq tushunishda muhim vosita ekanligi ko’rsatib beriladi.

Kalit so’zlar: mumtoz asarlar, innovatsiya, metod, hikmat, pedagogik texnologiya, ruboiy.

Abstract: In this article, the role and importance of modern pedagogical tools in the teaching of Alisher Navoi's works, as well as advanced pedagogical methods, modern pedagogical methods designed to interest students in the work being studied in the teaching and teaching of classical works is discussed. It is shown that these modern tools are an important tool for students to understand Navoi's works in depth.

Key words: classical works, innovation, method, wisdom, pedagogical technology, rubai.

Hozirgi kunda jamiyatimizning barcha sohalari tubdan islohotlar olib borilyapti. Bevosita Prezidentimiz Sh. Mirziyoyevning tashabbusi hamda rahnamoligida ostida keyingi besh yillikda ta'lim sohasida ham katta islohotlar o'tkazildi. Ayniqsa, ilm-fanni rivojlantirish, ta'lim sifatini yanada oshirish maqsadida zamonaviy axborot vositalari, jahon standartlariga javob beradigan ilg'or pedagogik texnologiyalardan keng foydalanib, 2030-yilgacha ta'lim sifatini rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqish masalasi ko'ndalang qo'yildi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida: "Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'yg'an ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim", - deya ta'kidladilar.

Millatimiz taraqqiyoti hamda yuksalishi yo'lidagi shunday buyuk maqsadlarni amalga oshirishda adabiyot va uni o'qitishning, ayniqsa, Alisher Navoiy kabi millatning daho shoiri ijodini o'rganish, o'qitish yanada dolzarblik kasb etmoqda. Umumta'lim maktablarida mumtoz asarlarni o'qitish va o'rgatish o'qituvchidan katta bilim va tajribani egallash bilan birga, mumtoz matnni tushunish va tushuntirish uchun esa yanada katta salohiyat talab qiladi. Buning uchun o'qituvchi o'z ustida tinmay muntazam ishlashi hamda ko'p va xo'p o'qishi lozim bo'ladi. Ayni masala Alisher Navoiy ijodi haqida bo'lsa tabiiyki, masalaning mohiyati naqadar jiddiy ekanligi ayonlashadi. Sababi so'z mulkingning sultoni qoldirgan bebaho asarlarning mazmun-mohiyati butunlay zulma'nolik asosida tasavvufiy mazmun bilan boyitilgan shohbaytlardan iborat ekanligiga amin bo'lamiz.

Shu ma'noda, bugungi zamonaviy o'qituvchilar eng ilg'or zamonaviy pedagogik uslublarni an'anaviy metodlar bilan uyg'unlashtirib, Navoiy asarlari bilan mazmunli bog'lanishni, uning bugungi kundagi dolzarbligini ta'minlagan holda zamondosh o'quvchilariga Navoiy ma'rifatini to'liq va samarali yetkaza olishlari lozim. Bunday innovatsion yondashuv orqali o'quvchilar Navoiyning adabiy durdonalari bilan tanishibgina qolmay, uning hayoti, ijtimoiy faoliyati shaxsiy turmush tarzini ibrat sifatida ko'rsatib, o'rganilayotgan mavzu doirasida o'quvchini tanqidiy tahlil qilish va talqin qilishga undashi lozim.

Jumladan, umumta'lim maktablarining 5-sinfida Alisher Navoiyning kichik lirik janrlar – qit'a, tuyuq va ruboiylarini o'rganish va o'qitish maqsadga muvofiq. Dastlab, har qanday lirik asar o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi. She'riy parchada keltirilgan umumiy mavzu haqida ma'lumot berilib, tushunarsiz so'zlar – mumtoz so'zlar ma'nosi, lug'ati bilan ishlanadi. Keyin har bir misradagi mazmun va unda ilgari surilgan fikr tahlil va talqinlar asosida ko'rsatib beriladi. Masalan, Alisher Navoiyning quyidagi mashhur ruboiy bunga misol bo'ladi:

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltin qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg'a tikondek oshyon bo'lmas emish.

Ushbu ruboiyning, sharhlash orqali Navoiyning Vataniga bo'lgan muhabbatini misol tarzida ko'rsatib, o'quvchilarda vatan va vatansevarlik fazilatlarini shakllantiriladi. Shu o'rinda, ruboiyni yaratilishi tarixi bilan bog'liq ma'lumotlar bayon etilsa, o'qituvchi o'z qo'yg'an maqsadiga yanada tezroq erishadi. "...Navoiy birinchi bor davlat xizmatiga kirgandan keyin ko'p o'tmay 1457 yilda Abulqosim Bobir vafot etadi. Mamlakatda yana o'zaro feodal nizolar boshlanadi. Bu vaziyatda Navoiy Mashhadda qolib, u yerdagi madrasalarning birida ilm o'rganishda davom etadi. Navoiyning o'zi tug'ilgan ona shahri Hirotidan, qavmu qarindoshlaridan uzoq Mashhadda kechirgan yillari ancha mashaqqatli bo'lgan bo'lsa kerakki, u "Majolis un-nafois"da o'sha yillarni eslaganda o'zini "g'arib" deb ataydi..." [Hayitmetov, 1970:61-62]. Shu o'rinda

akademik shoir G‘afur G‘ulom naql qilib qoldirgan bir hikoyatni xotirlash ham hech ziyon qilmaydi. “Rivoyatga ko‘ra, Hiri Rud va Injil nahri qaptalidagi so‘lim bir qishloqda Safarboy degan bir cho‘pon yashagan ekan. Uning go‘zal qizi bo‘lib, dovg‘i Husayn Boyqaro saroyigacha yetib boribdi”. Xullas, husnda yakto shu bokira qizni olish uchun podshoh hazratlari Safarboyga kishi jo‘natibdi. U esa sovchilarga mana nimalar debdi: “Qizim to‘rt etagi osmon bilan tutashib yotgan shu bepoyon yalang qirlarning ozod g‘izoliday dasht qizidir. Albatta, u muhtasham, ammo katta qal‘a devorlari bilan o‘rab olingan dimiqda yasholmaydi, - deb hazrati Alisher Navoiy bekorga aytmaganlar. Men o‘z erki bulbulday qizimni Boyqaroning sun‘iy gullari o‘sgan, oltinlangan saroy qafasida sil bo‘lib o‘lishini istamayman” [G‘.G‘ulom, 1971:112-113].

O‘rta maktablarning 5-sinf darsligida berilgan Navoiyning “Hayrat ul abror” dostonidan olingan “Sher va Durroj” masala tahlilini olaylik. Bu hikoyat lisoniy tarkibi bilan yetarli darajada o‘quvchiga murakkablik qiladi. Lekin shu asarni vizual animatsion, multfilmi yordamida tushuntirsak, bolalar uchun ancha yengil va tushunarli bo‘ladi. Chunki kichik yoshdagi bolalarda eshitish, o‘qishdan ko‘ra ko‘rish xotirasi samarali hisoblanadi. Shunday ekan Navoiyni o‘qitishda bevosita Axborot texnologiyalariga murojaat etish ham innovatsion ham integratsion yondashuv sanaladi.

Samarali o‘qitish va o‘qitishni osonlashtirish uchun biz o‘quvchilarni qiziqtirish va Navoiy hikmatlarini chuqurroq anglash uchun mo‘ljallangan turli innovatsion metod va pedagogik usullardan foydalanamiz. Bunda albatta, zamonaviy manbalardan olingan ma‘lumotlar va o‘tkazilgan tadqiqotlar natijalaridan, jumladan, multimedia resurslari, interfaol munozaralar va tajribaviy o‘quv faoliyatidan foydalanib, quyidagi 3 ta metodlarni Alisher Navoiy hikmatlarini o‘qitishda innovatsion yondoshuvlardan eng asosiylari sifatida keltirish mumkin:

1. Interfaol mashg‘ulotlar: Interfaol mashg‘ulotlardan foydalangan holda o‘quvchilar rolli o‘yinlar, ijodiy yozish mashqlari va guruh muhokamalari orqali Alisher Navoiy asarlari bilan tanishadilar. Ushbu amaliy yondashuv faol ishtirok etishni kuchaytiradi va Navoiy mavzulari va motivlarini chuqurroq tushinishga yordam beradi. (Sultonov, n.d.)

2. Multimedia taqdimotlari: Raqamli hikoyalar va audio-vizual vositalar kabi multimedia taqdimotlarini o‘z ichiga olish Navoiy adabiy merosini o‘rganishning dinamik usulini taklif etadi. (Saidmatmbovna) Ko‘rish va eshitish bilan rag‘batlantirish orqali o‘quvchilar Navoiy she‘riyatini ko‘p hissiy jihatdan his qiladilar, eslab qolish va tushunishni kuchaytiradilar.

3. Virtual reallik simulyatsiyasi: Immersiv virtual reallik simulyatsiyalari o‘quvchilarni Navoiy davrining tarixiy va madaniy muhitiga olib boradi, bu esa tajribaviy o‘quv muhitini ta‘minlaydi. Virtual muhitlarni o‘rganish, tarixiy shaxslar bilan muloqotda bo‘lish orqali o‘quvchilar Navoiy asarlarining ijtimoiy-madaniy mazmunini chuqurroq anglaydilar.

Fikrlarimizni umumlashtiradigan bo‘lsak, yangicha yondashuv va metodlarning natijalaridan biri o‘quvchilarning Navoiy asarlariga bo‘lgan qiziqish va ishtiyoqining orttirib, pedagogik amaliyotda sezilarli muvaffaqiyatni ta‘minlaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Alisher Navoiy “Hikmatlar” O‘zbekiston. – Toshkent. 2011.
2. Hayitmetov A. “Navoiy lirikasi”. Fan. – Toshkent. 1961.
3. Ibrohim Haqqul Navoiyga qaytish. Fan. – Toshkent. 2007.
4. Husanboyeva Q. Adabiyot o‘qitish metodikasi va muammoli ta’lim. Innovatsiya-Ziyo. Toshkent 2022-yil.
5. G‘afur G‘ulom. Adabiy-tanqidiy maqolalar.1- jild. Fan. – Toshkent. 1971.

JAVLON JOVLIYEV IJODIDA AYOL OBRAZI TALQINI

Durdona Tursunaliyeva

Filologiya fakulteti, 2-kurs talabasi
durdonatursunaliyeva04@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada yozuvchi Javlon Jovliyev hikoyalari haqida fikr yuritiladi. Uning hikoyalari ustuvorlik qiluvchi mavzular, g'oyalar, syujet, xususan, ayol obrazining o'ziga xos talqini xususida so'z boradi. Adibning obraz yaratish mahorati haqida mulohazalar bildiriladi. Maqolada tahliliy, qiyosiy va tipologik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: Javlon Jovliyev, hikoyalari, obraz yaratish mahorati

Abstract: This article discusses the stories of writer Javlon Jovliyev. In his stories, priority themes, ideas, plots, and in particular, a unique interpretation of the female character are discussed. Comments are made about the skill of the writer to create an image. Analytical, comparative and typological analysis methods were used in the article.

Key words: Javlon Jovliyev, stories, skill of image creation

Kirish. Bugungi ilg'or fikrli yosh ijodkorlar haqida gap ketganda shubhasiz Javlon Jovliyev ko'z oldimizga keladi. Birgina "Qo'rqma" romani bilan tilga tushgani omili ko'p narsadan darak beradi. "Qo'rqma" yangi davrning yangi va dardchil, yangicha uslubda va o'ziga xos yangi ohang bilan yozilgan yangi romanidir. Javlon o'z fikri, niyati ifodasi uchun shunday – hech kimda o'ylamagan bir badiiy usul-yo'lni topibdi. Yangilik topildiqlar bilan go'zal va adabiyotdagi orginallik taqliddan qutulish bilan, yangicha rang bilan betakror bo'ladi."- deb yozgan edi adabiyotshunos Bahodir Karim [1]. Biz hozir adibning adabiy jamoatchilikda yaxshi taassurot uyg'otgan hikoyalari haqida fikr yuritamiz.

Tahlillar. Ijod inson qalbidagi tuyg'ularni, kechinmalarni qolipga soluvchi va qaror toptiruvchi sehrli tilsimdir. Ijodning qay bir yo'nalishi bo'lmasin, unda ijod qilayotgan ijodkor yaratayotgan ijod mahsuliga yurak amri bilan qalb qo'rini bag'ishlaydi. Adabiyot sohasini oladigan bo'lsak, bugun Mustaqillik farzandlari orasida ham ijodni chinakam dardiga aylantirgan, qalb qo'ri bilan asarlar bitayotgan ijodkorlar bisyor. Chindan ham, ularning ijodiga nazar tashlaydigan bo'lsak, kitobxonni ma'nan yuksaltiruvchi, ruhan yengillikka chorlovchi, har tomonlama ustoz adiblarimizning asarlari bilan bellasha oladigan ijod mahsullarining soni yildan yilga oshib bormoqda. Quyida mana shunday qalam sohiblaridan biri, yosh bo'lishiga qaramasdan, bugun adabiyot ixlosmandlari orasida o'z kitobxonlariga va o'rniga ega bo'lgan yozuvchilardan sanaladi. Yozuvchi ijodida, asosan, hikoyalar salmoqli o'rin olgan. Bundan tashqari, yozuvchi yosh bo'lishiga qaramasdan, roman ham yozishga ulgurgan. Bu esa, yozuvchining teran fikrliligi va qalamining ijod doshqozonida toblanib, muttasil xizmat qilayotganidan dalolat beradi. Javlon Jovliyev hikoyalarining mavzusi keng qamrovli va turlicha bo'lib, ular mavzu jihatdan bir –biriga bog'lanib ketadi. Ularda, asosan, tabiat manzaralari, insonlarning turmush tarzi, ruhiyat tasviri, ayol obrazlari mahorat bilan tasvirlanadi. Ayniqsa, ayol obrazi yozuvchi ijodining bosh qahramoni hisoblanadi desak, mubolag'a bo'lmas.

Ushbu maqola bayonida esa, yozuvchi hikoyalaridagi ayol obrazining o'ziga xos talqini xususida so'z yuritamiz. Ijod ahli borki, ayol mavzusini kuylaydi, undan ilhomlanadi, albatta. Har bir ijodkor uchun, asosan, ayolning go'zal fazilatlarini bosh mavzu sanaladi va go'zalligi madh etiladi. Yozuvchi Javlon Jovliyev hikoyalari esa, ayolning hayot tarzi, ichki kechinmalari, o'y-xayollari xuddi aslidek yoritib beriladi. Ba'zan u qishloq ayolining kundalik turmush tarzi haqida bayon etsa, ba'zan Sovet tuzimi davriga murojaat etib, o'sha davr ayolining kechinmalarini, sodda va pok qalbini yoritib beradi.

Yozuvchining "Ayol" nomli hikoyasiga to'xtaladigan bo'lsak, hajm jihatdan birmuncha ixcham bo'lgan ushbu hikoyada dalada faqat qora mehnat qilib ter to'kib ishlaydigan, ammo oilasida qadr va e'tibor ko'rmagan, butun umri mana shunday kechgan qishloq ayolining bir kuni yoritiladi. [2, 56]. Hikoyada ayolning bir kunlik hayoti yoritilgan bo'lsa-da, tasvirlardan, voqelikdan, ayolning ko'ngil kechinmalaridan, iztiroblaridan butun umr shunday yashab kelganlini anglash mumkin. Hikoyada ayol o'zi uchun yashamaydi, sog'ligini o'ylamaydi. Yilning to'rt faslida ham tinimsiz dalada ter to'kib,

mehnat qiladi. Axir uyda bolalar, ishsiz er bo’lsa, ro’zg’orni tortish kerak. Buni esa, eri o’ylamadi, ishsiz yurdi. Ayol boshi bilan shu yukni zimmasiga oldi. Ro’zg’or uning daladan topgan puli bilangina kun kechirardi. Ayol bo’lib nega men o’ylashim kerak, erkakmi vazifasini qilsin desa bo’lardi. Yo’q, u bunday deymasdi, chunki u oilasiga, ro’zg’origa sog’ligidan kechib bo’lsada o’zini baxshida etgan edi. Hikoya so’ngida ayol yilda bir marta bo’ladigan o’zining quvonchli kunini oila a’zolari hatto esidan chiqarib yuborishgani, bu bilan yanada qadrsizlangani tasvirlanadi. Axir u mana shu oilasi uchun butun borlig’ini bag’ishlab mehnat qilayotgan bo’lsa, nahotki eri, bolalari uning quvonchli kunini yodidan chiqarib yuborishgan bo’lsa... ayolga e’tibor kerak edi, ozgina qadr kerak edi, mehnatdan qadoqlangan qo’llariga, qalbiga bir chimdim mehr kerak edi...afsus.

Bundan tashqari, yozuvchining “Ozodlik” hikoyasini olaylik. (2, 78). Hikoyada sovet tuzumi davri voqealari, insonlari hayoti haqida bayon etiladi. Shu o’rinda yozuvchi Mustaqillik farzandi bo’lsa, Sovet davri hayotini qayerdan biladi, undagi voqeliklarni qay tarzda o’ziday qilib yoritgan degan savol tug’ilishi tabiiy. Bu savolga javob topish uchun ustoz adiblarimizdan O’tkir Hoshimov qalamiga mansub xotiralarga murojaat etamiz. Ustozga kitobxonlar bilan bo’lgan uchrashuvda shunga o’xshash savol berishgan ekan. Kitobxonlar siz urushdan keyin tug’ilgansiz, urush ko’rmagansiz, ammo, asarlaringiz urush hayoti, urush odamlari haqida yozilgan, qanday qilib bu darajada jonli va mukammal asar yaratgansiz deya savol berishgan ekan. Shunda ustoz: “To’g’ri men urush ko’rmaganman, urushdan keyin tug’ilganman. Ammo, qalban o’sha davrda yashaganman, asardagi ba’zi insonlarning o’zi bilan gaplashganman, ba’zilarining ruhi bilan...”,- deya javob bergan ekanlar.[3] Gap shundaki, yozuvchi Javlon Jovliyev ham Sovet davri kishilari haqida yozar ekan, qalban va ruhan ular bilan yaqin bo’lgan, xuddiki, ularga zamondosh bo’lib yashagan. Hikoya esa, shu tuyg’ularning zamirida paydo bo’lgan. Yozuvchining ushbu hikoyasida ham ayol obrazi maromiga yetkazib talqin etiladi. Hikoyaning bosh qahramoni bo’lgan AYOL va ona misolida o’sha davr ayollariga xos xarakter-xususiyatlar, ulardagi soddalik va qalbi poklik kabi xislatlar ochib beriladi.

Bundan tashqari, yozuvchining “Lobar, Lobar, Lobarim mening” hikoyasidagi ayol obrazining talqini haqida gapiradigan bo’lsak, unda Lobar ismli qiz ushbu obrazning betakror namunasi sifatida gavdalandi. (2, 120). Yozuvchi ushbu hikoyasida ayol obrazidagi chizgilarni bayon etishga boshqacha yondashadi. Unda Lobarni hayot va kundalik tarzi, yumushlari emas, balki uning tashqi va ichki olamini tasvirlashga bor kuch e’tiborini qaratadi, go’zalligini musavvirdek chizib, ta’riflab beradi: “...- U farishtali, oppoqqina qiz. Bu oqlikka qasdlangan qosh-ko’zlar tim qora. Chehrasida fayz, silliq yuzlarida nafis kulgichi bor. Na-da yanoqlar, qovoqlar ham tabassum qiladi, bunga shaydo kipriklari ham unga qo’shib birdek to’lqinlanadi. Jigarrang ko’zlar tubi cheksizlikka tutashganday sirli, ohangli...” – deya tashqi ko’rinishiga ta’rif berar ekan, boshqa bir o’rinda Lobarning ichki dunyosini ham bayon etadi: “...- Lobarning o’ziga xos go’zal dunyosi borligini angladim. Lobar doim to’lqinlanib gapirar, tez hayratlanar, o’ta ta’sirchan edi. Ovozi ham aniq va shirali...” deya ta’riflar ekan, hikoyaning yana bir qismida uning soddaligi haqida ham aytib o’tadi.

Xulosa. Yozuvchi Javlon Jovliyev ijodi bilan tanishar ekanmiz, bir –birini takrorlamas obrazlar, rang-barang tasvirlar, hayotiy voqeliklar kitobxonni o’ziga tortadi. Yozuvchining bitta hikoyasini o’qigan kitobxon uning boshqa asarlarini ham izlashga, ularda kechayotgan voqelikka albatta qiziqib qolishi tayin. Sababi, uning ijodida jo’shqinlik, hayotiy misollar, oramizdagi, balki o’zimizga o’xshagan odamlarning hayoti, biznikiga o’xshagan dardlari, kechinmalari bayon etiladi. “Kitobxonning sezimlariga ta’sir ko’rsatib, ko’nglini yumshatib, ularni ijodkor yoxud qahramonlarga tuyg’udosh qila bilgan asargina o’qiladi va munosabat uyg’otadi”-degan edi Qozoqboy Yo’ldoshev [4, 38-bet]. Javlon Jovliyev asarlari bugungi kunda o’z muxlislariga ega.

Yana alohida qayd etish kerakki:

1. Javlon Jovliyev hikoyalarida ayol obrazi kutilmagan – yangi qirralari bilan ochilgan.
2. “Ayol” hikoyasida g’ayrioddiy syujet asosida o’zbek ayolining betakror va ayni paytda noan’anaviy obrazini yarata olgan.
3. “Lobar, Lobar, Lobarim mening” hikoyasida ayol kechinmalari, hatti-harakatlari hayotiy kontrastlar (ruhiy ziddiyatlar) fonida qiziqarli ochib beriladi. Lobar obrazi o’ziga xosligi bilan, go’zal ichki dunyosi bilan yodda qoladi.

4. Yozuvchi kitobxonning badiiy-estetik didiga mos keladigan o'zbek ayolining bugungi o'zbek nasridagi o'ziga xos (original) obrazlarini yaratdi.
5. Adib hikoyalari jamoatchilik tomonidan iliq kutib olingan, mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. B. Karim. Lirotragik roman // "Ma'rifat" gazetasi, 3.04. 2021.
2. O'tkir Hoshimov. // "Yoshlik" jurnali, 2017 – yil, 7-son
3. Jovliyev Javlon. "Lobar, Lobar, Lobarim mening". Hikoyalar. T. Yangi asr avlodi. 2023. – 152 b.
4. Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Т.: Камалак, 2016. – 4

O'QUVCHILAR BILIMINI NAZORAT QILISH USULLARI

Bekzod G'oziyev

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarning ta'lim yutuqlari darajasini o'lchash va baholash uchun ishlatiladigan turli yondashuvlar va vositalarni keng qamrovli o'rganishlarni nazariy ma'lumotlari ko'rsatilgan. Shu bilan birga, o'quvchilarning bilimini nazorat qilish va baholash usullarini tanlashning aniqligi va obyektivligi misollar yordamida yoritilgan.

Kalit so'zlar: nazorat usullari, bilimlarni baholash, test sinovlari, yozma ishlar, og'zaki javoblar, loyiha ishlar, portfel, o'z-o'zini baholash.

Abstract: The article is an extensive study of various approaches and tools used to measure and evaluate the level of educational achievements of students. The main issue discussed in the article is the influence of the choice of the control method on the accuracy and objectivity of the results obtained.

Key words: control methods, knowledge assessment, testing, written work, oral answers, project work, portfolio, self-assessment

O'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash usullari o'quv jarayonining ajralmas qismidir. Ular o'qituvchilarga o'quvchining materialni o'zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, ta'lim sifatini yanada yaxshilash uchun fikr-mulohazalarni taqdim etish imkonini beradi. Bilimlarni nazorat qilishning asosiy usullaridan biri bu yozma ishdir. Bunday ishlarga javob tanlash, bo'sh joylarni to'ldirish, insho yozish va boshqa topshiriqlar bilan bog'liq savollar kirishi mumkin. Yozma ishlarning to'g'ri bajarilishi o'qituvchiga o'quvchilarni bilimlarining chuqurligi darajasini va ularning olgan bilimlarini mustaqil ravishda qo'llash qobiliyatini baholashga imkon beradi. Bilimlarni nazorat qilishning yana bir mashhur usuli bu og'zaki imtihonlardir. Ushbu yondashuv nafaqat talabalarning bilimlarini, balki ularning fikrlarini shakllantirish va javoblarini asoslash qobiliyatini ham tekshirishga imkon beradi. O'qituvchilar talabalarning bilimlarining to'liqligi va chuqurligini baholash uchun turli mavzularda savollar berishlari mumkin. [Abdullayeva, 2019: 210].

Bundan tashqari, amaliy ishlar o'quvchilarning bilimlarini baholash uchun keng qo'llaniladi. Ushbu usul o'quvchilarning nazariy bilimlarni amalda qo'llashlari mumkinligini sinab ko'rish imkonini beradi. Amaliy vazifalar har xil bo'lishi mumkin – matematik muammolarni hal qilishdan laboratoriya ishlarini bajarishgacha. Ushbu yondashuv talabalarga olgan bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi va ularni amalda qo'llash qobiliyatini ko'rsatadi. [Matkarimov, 2015:35].

Bilimlarni nazorat qilish va baholashning yana bir usuli bu testlar. Sinov qisqa vaqt ichida katta miqdordagi materialni baholashga imkon beradi. Sinovlar yozma yoki kompyuterlashtirilgan bo'lishi mumkin, bu ularni amalga oshirish va natijalarni tahlil qilishni osonlashtiradi. Shuningdek, testlar turli darajadagi qiyinchiliklarga ega bo'lishi mumkin, bu o'qituvchiga turli darajadagi o'quvchilarning bilimlarini baholashga imkon beradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, bilimlarni nazorat qilish va baholashning har bir usuli o’zining afzalliklari va cheklovlariga ega. Shuning uchun optimal yondashuv turli usullarning kombinatsiyasi bo’lishi mumkin. Bu sizga o’quvchilarning bilim va ko’nikmalari haqida eng to’liq tasavvurga ega bo’lishga imkon beradi. [Shalgarayeva, 2017: 56–59].

Bizning fikrimizni kun tartibiga olib chiqish, o’quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholash usullari o’quv jarayonida muhim rol o’ynaydi. Ular o’qituvchilarga materialni o’zlashtirish darajasi to’g’risida ma’lumot olishga imkon beradi, shuningdek, talabalarga olingan bilim va ko’nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi. Turli xil nazorat va baholash usullaridan birgalikda foydalanish aniqroq natijalarga erishishga imkon beradi va sifatli o’rganishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva Sh.A., Askarov A.D. Umumiy pedagogika. T.:2019.- 210
2. Matkarimov F. B. Ta’lim tizimidagi bilimlarni nazorat qilish va baholash usullari. Monografiya. Fan va ta’lim. 2015.-35 b
3. Shalgarayeva G. I. Talabalar bilimlarini nazorat qilish va baholashning innovatsion usullari. Maqola. Pedagogik jurnal. 2017 yil, 3-son, 56-59-betlar.

ADABIYOT DARSLARIDA BLUM TAKSONOMIYASI SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Farangiz Zokirova

Alisher Navoiy nomidagi Tosh DO‘TAU (kechki) 401-guruh talabasi
zulfuqorovaf@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o’quvchilar adabiyot ta’limini Blum taksonomiyasi asosida tashkil etish bosqichlari, mohiyati va metodikasi O’tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” asari misolida yoritib berilgan. “Kognitiv” yo’nalishining har bir tasnifi yuzasidan savol va topshiriqlar berilib, asar tahlil qilingan. *Subbat* metodidan foydalanildi.

Kalit so’zlar: Taksonomiya, Benjamin Blum, kognitiv, kategoriya, malaka, ko’nikma, bilish, tushunish, qo’llash, tahlil, sintez, baholash.

Annotation: In this article, the steps, lesson and methodology of organizing the literature education of students based on Bloom’s taxonomy, using the example of O’tkir Hashimov’s work “Dreams of Past Lives” are highlighted. Each classification of the “cognitive” direction was given questions and tasks, and the work was analyzed. Interview method was used.

Key words: Benjamin Bloom’s taxonomy, cognitive, category, competence, knowledge, generation, application, analysis, synthesis, production

Kirish: Jahonda va mamlakatimizda ta’lim sohasida bo’layotgan yangilanishlar, ta’lim samaradorligini ta’minlashdagi islohatlar natijasida katta o’zgarishlar amalga oshirilmoqdaki adabiy ta’lim jarayoni bundan mustasno emas. **Adabiyot darslarini zamonaviy ta’lim texnologiyalari, metodlari asosida tashkil etish adabiyot fani o’qituvchisining mas’uliyatini yanada oshiradi.** Bu borada chet elda ham, mamlakatimizda ham bir qator izlanishlar olib borilmoqda. Bunga misol tariqasida R.Ni-yozmetova, Q.Husanboyeva, Z.Mirzayevalar tomonidan olib borilgan ishlarni ko’rsatishimiz mumkin. Xususan, ta’limda amerikalik psixolog va pedagog Benjamin Blum nomi bilan ma’lum bilish va emotsional sohalaridagi pedagogik maqsadlar taksonomiyalari o’quvchi faolligi va tashabbusini oshirish, mantiqiy fikrlash, analiz va sintez muammolariga oid yechimlar bera olish kabi malaka va layoqatlarini rivojlantirishga qaratilgani bilan samaralidir. Ta’limda Blum taksonomiyasini tatbiq etish nazariyasi bo’yicha mamlakatimizda ham bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Quyida Blum taksonomiyasi orqali darsning samaradorligini oshirishni O’tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” asari misolida ko’rib chiqamiz.

Asosiy qism: Taksonomiya qadimgi grek tilidagi tartib, saf va qonun so'zlaridan olingan bo'lib tasniflash, tizimga solish tamoyillari va amaliyoti haqidagi bilim demakdir. [Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova, 2018] Adabiyot darslarida Blum taksonomiyasidan foydalanish mavzu bo'yicha olgan bilimlarini tasniflash, tizimlashtirish va tasavvur kengligini aniqlash imkonini beradi. U quyidagi kategoriyalarga asoslanib ish ko'radi.

1. Bilish darajasi. Bu darajada o'quvchi axborotlarni o'zlashtiradi. Asar yuzasidan bilimlarini takrorlash, mustahkamlash, fikrlarini og'zaki va yozma bayon qilish, qahramonlarni farqlash, harakter xususiyatlarni so'zlay olish kabi faoliyat turlarini bajara oladi.

2. Tushunish darajasi. Bu darajada o'quvchi mavzuning ahamiyatini anglaydi, asosiy g'oyani ajratib ko'rsatadi. O'quvchi mavjud ma'lumotlar asosida qahramonlarni guruhlashtira oladi. Asarga oid faktlar, turli chizmalar, jadvallarni mazmunini tushuna oladi.

3. Qo'llash darajasi. Bu darajada o'quvchi axborotlarni notanish vaziyatlarda qo'llay oladi. Qahramonning xatti-harakatlarini hayotga moslashtiradi. Asar syujetini qayta hikoya qila oladi.

4. Tahlil darajasi. Bu daraja o'quvchi butunning qismlari, ular orasidagi aloqadorlikni farqlay oladi, sabab va natijalarni ajrata oladi, axborotlarni ahamiyatini baholay oladi. Farqlash, tasniflash, taxminlash, bashorat qilish, tekshirish va guruhlash kabi tafakkur darajasiga doir xatti-harakat namunalari amalga oshiradi.

5. Sintez darajasi. Bu darajada o'quvchi g'oyalarini umumlashtiradi. Fikrlarini guruhlashtiradi, umumlashtiradi, qayta ishlaydi, takomillashtiradi reja tuzish va shu asosida ijodiy ishlar yaratish bu darajadagi tafakkur mahsuli.

6. Baholash darajasi. Bu darajada o'quvchi o'rganganlari yuzasidan xulosa qiladi. Asar g'oyasiga baho beradi, qahramonlarga tanqidiy nuqtayi nazardan qaraydi. Tahlilga tortilgan mavzu yuzasidan tengdoshlariga qarshi fikrlarini bildiradi. Zarur hollarda bir-birlarini fikrlarini qo'llab quvvatlaydi yoki rad etadi. [<https://www.tilvaadabiyot.uz/>]

Quyida O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" asarini Blum taksonomikyasining oltita bosqichiga muvofiq o'rganish usullarini yoritishga harakat qilamiz. O'quvchilar asarni mustaqil adabiyot sifatida o'qib tugatishgandan so'ng adabiyot o'qituvchisi tomonidan Blum taksonomiyasi asosida quyidagi savol va topshiriqlar beriladi.

Bilish darajasidagi savol va topshiriqlar .

1. "Tushda kechgan umrlar" asaridagi qahramonlarni sanab bering.

Bunda o'quvchi asarni esga oladi va fikrlarini og'zaki bayon qiladi. (Rustam, Shahnoza, Soat G'aniyev, Qurbonoy xola)

2. Asar voqealari asosan qayerlarda bo'ladi ?

Asar yuzasidan bilimlarini takrorlaydi. Fikrlarini og'zaki yoki yozma bayon qiladi yoki xaritada ko'rsatadi. (Toshkent, Farg'ona, Afg'oniston)

3. Komissar Soat G'aniyevga ta'rif bering.

O'quvchi asar mohiyatini tushungan holda Komissar Soat G'aniyev haqida o'z fikr mulohazalarini bildiradi. (1. Xarbiy, tergovchi, o'z ishining ustasi. 2. Vaxshiy, sotqin, xotinboz)

Tushunish darajasida quyidagiga o'xshash savol va topshiriqlar beriladi.

1. Sizningcha bu asar kitobxonga nima bera oladi ?

Asar mohiyatini to'laqonli tushungan o'quvchi asardan olgan mulohazalarini bayon qila oladi. (Asar o'quvchining XX asr ikkinchi yarmida qatag'on siyosati, paxta ishi, Afg'on urushi fojealarini keng ko'lamda tushunishiga xizmat qiladi.)

2. Asarga nega bunday nom berilgan deb o'ylaysiz ?

Asar mavzusi va asar mohiyatidagi mushtarak jihatlar aytib o'tiladi. (Vadalar og'ushida yashagan xalq qismati)

3. "Tushda kechgan umrlar" asarining "Ikki eshik orasi" asariga o'xshash tomonlari bormi? Yoki boshqa o'zingiz o'qigan asarga o'xshash jihatlarini izohlang.

O'quvchi fikrlarini umumlashtirib boshqa asarlar bilan qiyoslashni o'rganadi. (Ijtimoiy hayot tasviri, urush orti qismatlari nuqtayi nazaridan qiyoslash mumkin)

4. Qo'lingizga qog'oz qalam olib asar voqealari kechayotgan vaziyatni tasvirlang.

O’quvchida tushunilgan vaziyat yuzasidan tasavvur hosil qilishga yordam beradi. (rasm asosida tasvirlang)

Qo’llash darajasida axborotlarni notanish vaziyatlarda qo’llay olishga doir savol topshiriqlar beriladi.

1. Tasavvur qiling asar qahramoni Rustamning o’rnidasiz hayolingizdagi bir kunni tasvirlab kundalik yozing.

O’quvchida kundalik yozish ko’nikmasi rivojlanadi.

2. Agar Rustamning otasi o’z raislik mavqeidan foydalanib uni urushdan olib qolganda asar voqealari qanday ketadi deb o’ylaysiz ?

Bu savol asar voqealarini qayta hikoya qilishni talab qiladi. O’quvchilar shaxsiy mulohazalar yuritib asarni turli ko’rinishlarda yoritadi.

3. Sizningcha roman so’ngida Rustamni o’lishini to’g’ri deb o’ylaysizmi? Siz muallif bo’lganingizda asarni qanday yakunlardingiz?

O’quvchi tomonidan asar yakuni boshqacha tamomlanishi mumkin. Masalan Rustamning o’rniga Komissar o’lishi kerak deganlar ham topiladi.

4. Asar voqealaridagi qaysi voqea sizning ham hayotingizda sodir bo’lgan?

O’quvchi asar voqealari bilan o’z hayotida sodir bo’lgan voqeani o’xsash jihatlarini aytib o’tishi mumkin.

5. Asar qahramonlaridan intervyu oling.

Bu topshiriq orqali o’quvchi asar qahramonlariga o’zi uchun qiziqarli bo’lgan savollar bilan murojaat qilishi mumkin. O’qituvchi tomonidan tushunarsiz bo’lgan jihatlar to’liqroq yoritiladi.

Tahlil qilish darajasida asar tahlilga tortiladi.

1. Asardan uning g’oyasini ochib beradigan 3ta so’zni toping.

Asar g’oyasini ochib beruvchi uchta so’z orqali muallifning kitobxonga nima demoqchiligi tushuniladi. (Masalan: Qatag’on siyosati, Afg’on urushi, paxta ishi)

2. Asar qahramonlari nima maqsadda bu asarga kiritilgan deb o’ylaysiz.

Asardagi har bir epizodning asarga kiritilishidan ko’zlangan maqsad batafsil yoritiladi. (Masalan: Soat G’aniyev obrazi orqali sovet davridagi 70 yillik zulm timsolini ko’rsatib bermoqchi bo’lgan va bk.)

3. Asarni qanday qismlarga bo’la olasiz?

Har bir o’quvchi o’z dunyoqarashidan kelib chiqqan holda fikr mulohazalar yuritib asarni qismlarga bo’ladi. (Masalan: 1. Rustam- Shahnoza- Rustamning otasi

2. Qurbonoy xola- Fotima- To’lagan

3. Komissar Soat G’aniyev va uning oilasi

Sintez qilish darajasida o’quvchi asar yuzasidan ijodiy izlanishlar qiladi.

1. Asar sarlavhasini o’zgartiring.

Masalan “Xotiralar” yoki “Ro’yo” deb nom bersa bo’ladi deb fikr bildirishi mumkin.

2. Romanga o’zingiz boshqa yangi qahramon qo’shing. Qanday tipdagi qahramon qo’shgan bo’lardingiz.

O’quvchida ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. U o’zi istagan qahramonni asarga kiritib, asarni qayta bayon qilishi mumkin.

3. Asar asosida she’r yoki qisqa hikoya yozing.

4. Tasavvur qiling shu roman asosida sahna asari tashkil qilmoqchisiz. Qaysi qahramonlarga qanday liboslar tanlar edingiz?

O’quvchilarda dizaynerlik qobiliyatini ham shakllantirishga yordam beradi. Fikrlashini o’stiradi, o’quvchi yana bir bor o’sha muhitga tushib, asar qahramonlarini ko’z oldida gavdalantiradi.

Baholash darajasi o’quvchi o’rganganlari yuzasidan xulosa qiladi. Asar g’oyasiga baho beradi, qahramonlarga tanqidiy nuqtayi nazardan qaraydi.

1. Asarda sizga eng yoqqan va yoqmagan epizod qaysi va nima uchun ?

Asardagi epizodlarga baho beradi.

2. Asarni do’stingizga shunday tavsiya qilingki, do’stingiz bu asarni albatta o’qib ko’rsin.

Masalan: Asar fojia bilan boshlanib fojia bilan tugashi, Rustam va Shahnozaning so’nmas muhabbati kabi so’zlardan foydalanishi mumkin.

3. Bu romanga taqriz yozing.
4. Asarga sizning umumiy bahoyingiz qanday?

Bu savollarga o'quvchining roman yuzasidan xulosalovchi fikrlari bayon qilinadi.

Xulosa qilib aytganda badiiy tahlilda BLUM taksanomiyasini qo'llash o'qirmanlarda asarni anglash, tushunish, tanqidiy fikrlash, tafakkur charxligi, noodatiy fikrlash va asarga umumiy xulosa berishda o'z samarasini ko'rsatadi. Blum taksanomiyasi asar yuzasidan o'qirmanda umumiy xulosa berish va muayyan qaror qabul qilishda bo'y ko'rsatadi. Adabiyot darslarini samaradorligini oshirish uchun bu kabi zamonaviy metodlardan foydalanish o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yosh avlodni tarbiyalashga juda kata ko'mak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova – Adabiyot o'qitish metodikasi O'quv qo'llanma. – Toshkent -2018
2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi O'quv qo'llanma . – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
3. <https://www.tilvaadabiyot.uz>

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI MAQOLLARNING KONTRASTIV TURLARI

Malikabonu Elmonova

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU 4-kurs talabasi

elmonovamalikabonu@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek maqollarida eng ko'p uchrovchi boylik va faqirlik, yaxshilik va yomonlik mavzusiga oid ayrim maqollarning ingliz va o'zbekcha variantlarini tahlil qilgan holda, maqollarning har ikkala tilda uchrovchi o'xshash va farqli jihatlarini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Xalq maqollari, o'zbek tili, ingliz tili, tarbiya, ma'no-mazmun, tarjima.

Annotation: In this article, analyzing the English and Uzbek versions of some of the most common proverbs on the topic of wealth and poverty, good and evil in English and Uzbek proverbs, looking at the similarities and differences of the proverbs found in both languages we go out

Key words: Folk proverbs, Uzbek language, English language, education, meaning, translation.

Kundalik hayotimizda uchrovchi turli xil narsalarni hamisha ikki xil, ya'ni bir-biriga qarama-qarshi jihatlar orqali bilamiz. Bular ichida eng ko'p uchrovchi hodisalardan boylik va faqirlik, yaxshilik va yomonlik xislatlaridir. Yoki tilimizda bularni ijobiy bo'yoqdor so'zlar va salbiy bo'yoqdor so'zlarga ajratamiz. Ushbu leksemalarining maqollarda keng ko'lamda uchrashi tabiiy holdir. Chunki maqollar xalqning hayotiy haqiqatga nisbatan qarashlarini va munosabatlarini ko'rsatuvchi hodisadir. Shu o'rinda ingliz va o'zbek maqollarida uchrovchi boylik va faqirlik, yaxshilik va yomonlik mavzusidagi maqollar xalqning ushbu tushunchalarga bo'lgan munosabatlarini yaqqol ifoda etadi. Keltirilgan fikrlarimizni isbotlash maqsadida quyida bir qator shu mavzudagi ayrim o'zbek va ingliz maqollarining semantik tahlillarini keltirib o'tamiz. Quyida tahlil qilmoqchi bo'lgan boylik va faqirlik mavzusidagi o'zbek va ingliz xalq maqollarini asosiy manba sifatida K.M.Karomatova va H.S.Karomatovlarning "Proverbs. Maqollar. Пословицы" deb nomlangan kitobidan keltiramiz.

Inglizcha maqol : what's yours is mine, and what's mine is my own.

O'zbekcha variant: ochko'zni tuproq to'ydirar. [1]

Maqolning inglizcha variantini o'zbek tiliga tarjima qilsak, sening narsang ham meniki , mening narsam ham meniki degan tarjimani beradi. Maqol bir qarashda o'zbekcha "*baxil to'ymas , baxilligini qo'ymas*" maqolini yodga tushirishi mumkin. Ammo maqolning har ikkala tildagi variantini chuqur tahlil qilib chiqadigan bo'lsak, "**ochko'zni tuproq to'ydirar**"[2] muqobil variant bo'lishiga amin bo'lamiz. Negaki "what's yours is mine, and what's mine is my own." Maqoli ingliz xalqi tomonidan kishilarning narsasiga ega chiqadigan, boshqalarning molini ham o'ziniki qilib oladigan ochko'z

kishilarni nazarda tutadi. Maqolning o‘zbekcha muqobilida keltirgan fikrlarimizning yanada tasirchan qilib ifodalanganini ko‘ramiz. Ya’ni: “ochko‘zni tuproq to‘ydirar.” Maqoli orqali o‘zbek xalqi nafsiga qul bo‘lgan kishi toki o‘lmaguniga qadar ko‘zi to‘ymasini, ochko‘z ko‘zlarini bir kun kelib tuproq to‘ydirishi nazarda tutadi. Bu jihatdan o‘zbek va ingliz xalqi o‘zinikini ham, boshqalarnikiga ham egalik qilib olgan ochko‘z kishini, nafi buzuvchi kishini nazarda tutadi.

O‘zbek va ingliz xalq maqollari sirasiga kiruvchi maqollardan:

Inglizcha: *A bad beginning makes a bad ending*

O‘zbekcha: *Yomonchilik bo‘lganda, qor ustiga muz yog‘ar.*

Inglizcha: *A good beginning makes a good ending.*

O‘zbekcha: *Yaxshi yil — bahoridan,*

Yomon kun — saharidan ma’lum.

Ushbu maqollar eng ommabop maqollar sirasiga kiradi.[3] Biror ishning natijasi qanday bo‘lishi, uning qanday boshlanishiga bog‘liq ekanligi maqollarda ham o‘z aksini topa olgan. Odatda boshlagan ishimizning yakuni uni qanday ruhiyatda boshlashimizga va yon- atrofimizdagilarni bunga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun ham ishni yaxshi boshlasak yaxshi, aksincha yomon boshlasak yomon yakun topishi maqollarda ifodalangan. Bunga qo‘shimcha qilib quyidagi maqolni ham keltirib o‘tsak bo‘ladi. [4]

Inglizcha: *In every beginning think of the end.*

O‘zbekcha: *Yaxshi yerga yotsang,*

Yaxshi tush ko‘rasan.

Yomon yerga yotsang,

Yomon tush ko‘rasan.

Demak, har bir boshlamoqchi bo‘lgan ishimizning yakuni uni qanday boshlashimizga bo‘g‘liq ekanligi yuqorida keltirib o‘tgan maqollarimizda ifodalangan. Ushbu maqollarning tahlilidan kelib chiqib, har ikki tildagi variant bir xil ma’no-mazmun anglatayotganini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek va ingliz tillaridagi maqollarda o‘zining g‘oyat mazmunga boy ekanligi bilan ajralib turuvchi maqollardan yana biri: *“Every cloud has a silver lining”* va maqolning o‘zbekcha varianti qilib:

“Har yaxshida bir “ammo” bor,

Har yomonda — bir “lekin” maqoli olingan.

Inglizcha keltirilgan *“Every cloud has a silver lining”* aslida o‘zbek tiliga - *“Har bir bulutning kumush hoshiyasi bor”*- deb tarjima qilinadi. Keltirilgan tarjima orqali biror ibratli fikrni darxol anglab olish biroz qiyin. Inglizchadan o‘zbekchaga qilingan tarjimada maqol oddiy bir gapdek bo‘lib qolgan. Agar berilgan tarjimani mazmunan tahlil qiladigan bo‘lsak, bulutning kumush hoshiyaga ega ekanligi aslida yomg‘irning yog‘ishi bilan baholanadi. Bir qarashda maqolda ishlatilgan so‘zlar *“cloud”*- *“bulut”* yoki *“silver”*- *“kumush”* hech qanday salbiy ma’noga ega emas. Biroq maqolning umumiy mazmunidan kelib chiqadigan bo‘lsak, havoning bulutli bo‘lishi salbiy holatni ifodalasa, bulut bo‘lib yer-u zaminga yomg‘ir yog‘ishi va bu orqali xalqqa risq-nasiba kelishi ijobiy hodisa sifatida baholanadi. [5] Ko‘chma ma’noda ifodalangan bulutning kumush hoshiyasi- yomg‘ir yo‘gib,elga rizq ulashishi,tabi-atni musaffo qilishi va ba’zan insonlar qalbidagi g‘uborni yuvishi bilan baholangan.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek xalq maqollari bu xalqlarning ma’naviy merosidir. Ularda ingliz va o‘zbek xalqlarining barcha o‘y-fikrlari, dunyoqarashi, turmush tarzi, fe’l-atvori va e’tiqodi aks etadi. Har bir millat o‘ziga xos tavsifga ega ekan, bu ularning maqollariga ham ta’sir etmay qolmaydi. Hatto ayrim ingliz va o‘zbek tilidagi maqollar o‘xshash bo‘lsada, ulardagi obrazlar takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tasvirlar maqoldagi milliy bo‘yoqdorlikni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K.M.Karomatova, S.Karomatov Proverbs. Maqollar. Пословицы. Maqollar.uz 234-b
2. O‘zbek xalq maqollari T.Mirzayev, A.Musaqulov Toshkent (2005)
3. Makhmatkulov, K., Gaziyeva, S., & Ashirova, M. (2020). LANGUAGE INTERFERENCE IN UZBEK AND ENGLISH. nternational Journal for Innovative Engineering and Management Re-

search A Peer Reviewed Open Access International Journal, 09(09), 198-201

4. Yusupova, M. A. (2019). COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A CORE COMPETENCE IN TEACHING ENGLISH TO STUDENTS. Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2020: b-39-44.

5. Article: Proverbs: The Extended Conceptual Base and Great Chain Metaphor Theories by Richard P. Honeck & Jon G. Temple Pages 85-112 | Published online: 17 Nov 2009

6. Shohimardonova, M. O. (2020). the role of polysemantic verbs in the English and Uzbek languages. Amaliy lingvistika va adabiyotshunoslik muammolari.

TIL - IJTIMOY HODISA

Munisa Axmatxodjaeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi, milliy mustaqillik hamda tilning o'zbek xalqiga bo'lgan katta ma'naviy-huquqiy ahamiyati aks ettirilgan. Hamda tilning ijtimoiy hodisa ekanligi amaliy xulosalangan.

Kalit so'zlar: davlat tili, til, mustaqillik, xalq, maqsad, jarayon, tahlil qilish, o'zbek tili, ijtimoiy hodisa.

Abstract: This article reflects the status of the Uzbek language as a state language, national independence, and the great moral and legal importance of the language for the Uzbek people. It was also practically concluded that language is a social phenomenon.

Key words: state language, language, independence, people, goal, process, analysis, Uzbek language, social phenomenon.

O'zbek tili halqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Til bu murakkab muloqot tizimi, hamda shu tizimni ishlatish qobiliyatiga aytiladi. Asosan til muloqot vositasi hisoblanadi. Til ijtimoiy hodisa, jamoalar kishilar o'rtasidagi muhim aloqa vositasi ekanligi hech kimga sir emas. Til millatning ko'zgusi deb bejizga aytilmagan. Ona tilimiz azaldan kelayotgan milliylik va qadriyatlarimizni aks ettiradi. Tilni asrash uni rivojlantirish har bir millatning ustuvor vazifasi demakdir. Bejizga biz tilga ona so'zini qo'shib aytmaymiz, uni onamizdek qadrlashimiz e'zozlashimiz, kelajak avlodga sof holda yetkazishimiz lozim. 2019-yili Davlatimiz rahbari "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" farmonini imzoladi. Shu bilan birga, Vazirlar Mahkamasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi.

Til- bu kishilar o'rtasida, jamiyatda aloqa va o'zaro fikr almashishning muhim vositasi. Tilga e'tibor — elga e'tibor, degan gap bekorga aytilgan emas. Bu maqolda ulug' hikmat mujassam. Axir yaqin o'tmishda tilshunosligimizda marrizm qoldiqlarining tomir yozishi adabiy va badiiy tilimizning sun'iy, kitobiy tus olishi, tovush va so'z xazinamizdagi kambag'allik — nutq ma'daniyatimizdagi g'ariblik, aksari tilshunoslarimizning honanishin olimlarga aylanib qolishlari elga e'tiborsizlik oqibati. [Sayfullaeva, 2010: 24].

Tilga e'tiborsizlik oqibatida esa el inqirozga yuz tutushi mumkin. Ma'lumki, davlat mustaqilligining belgilaridan biri uning davlat tiliga ega ekanligidandir. Zero, mustaqillik tildan boshlanadi. Ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi 1989- yil, oktabr oyining 21 -kunida Davlat tili haqidagi qonunning joriy etilishi milliy mustaqilligimizning ma'naviy poydevoriga asos bolgan edi. O'z-o'zidan, ushbu Qonun o'zbek tilining mavqeyini tiklashga, uning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida to'la amal qilishiga katta imkon yaratdi. Istiqlool sharoitida bu imkoniyatlar ko'lami yanada kengaydi. Davlat tili haqidagi qonunni amalga oshirish yuzasidan hukumat dasturini qabul qilish to'g'risidagi qarorga asosan vazirliklarda, viloyat, shahar, tumanlarda hokimliklarida, o'z navbatida ular tasarufidagi, hudud-

idagi tashkilot va korxonalarda davlat tilini amalga oshirish bo’yicha Til komissiyalari tuzilgan. Davlat tili haqidagi qonunning bajarilishi o’rganilib, muhokama etilgan.[Usmonov, 1972:34].

Sir emaski, davlat tili da ish hujjatlarini yuritish Qonuni bajarishdagi asosiy masalalardan biridir, hozirda ish yuritish hujjatlari davlat tilida tayyorlanib, zarur hollarda rus tilidagi tarjima qilinmoqda. Ta’lim bo’g’inlarida yo’naltirildi. Ona tili va adabiyotini chuqur, o’rgatib borilmoqda. Pedagogika o’quv yurtlarida o’zbek tili dars soatlari ko’paytirildi. Har yili 21-oktabr kuni ta’lim bo’g’inlarida Til bayrami o’tkaziladi. Tilimiz qonun yo’li bilan himoyalangan paytdan boshlab respublikamizdagi oliy va o’rta o’quv yurtlarining milliy guruhlarida barcha mashg’ulotlar, ma’ruzalar o’zbek tilida olib boriladigan bo’lgan. Ta’lim rus tilida olib boriladigan guruhlarda o’zbek tili fan sifatida o’qitilmoqda. Tildan foydalanish bilan birga, kezi kelganda, tilni saqlash ham katta ahamiyatga ega. Tilni asrash o’zni asrash, tinchlikni saqlash, insonlar aro muomala, munosabat muvozanatini me’yorlashtirishga sabab bo’ladi. Millatlarni ajratib turuvchi asosiy belgilaridan biri bu til ekan, har bir inson o’z tilini bilishi, uni ulug’lashi va shu bilan birga boshqa millatlarning ona tiliga ham hurmat bilan qarashi lozim. Shundagina tilning, millatning qadri va obro’yi, nufuzi oshadi. Til tarixini, uning me’yoriy nuqtai nazardan shakllanish jarayonini, rivojlanishini millat tarixidan ayri holda o’rganib bo’lmaydi.

Demak, davlat tili qonuni o’zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va me’yorilariga rioya etilishini talab qiladi. Mamlakatimizdagi ona tilimizni asrab qolish choralari ko’rish vatanparvarlik va milliy mardonavor burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullaeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o’zbek adabiy tili. T.: 2010.-24 b.
2. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. T.: O’qituvchi. 1972.- 34 b.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o’zbek tili. Toshkent, 2006.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.Л.,1960.

O’ZBEK MILLIY PEDAGOGIKASI

Alina Gilmanova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalq va o’zbek milliy pedagogikasi taraqqiyoti, yurtimizda ta’lim tizimida bo’layotgan ozgarishlar, shu bilan birga ta’lim tizimini rivojlantirish bo’yicha Prezidentimiz qaror va farmonlarni tizimda qo’llash ta’limda samaradorligini oshirishdagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so’zlar: oliy ta’lim, pedagogika, xalq pedagogikasi, milliy pedagogika, ta’lim tizimi, bilim.

Abstract: This article discusses the development of national and Uzbek pedagogy, the changes taking place in the education system in our country, as well as the importance of using the decisions and increasing the effectiveness of education.

Key words: higher education, pedagogy, folk pedagogy, national pedagogy, educational system, knowledge decrees of the President on the development of the education system in increasing the effectiveness of education.

Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasini rivojini jadallashtirish masalalari bo’yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. shu qatorda o’qituvchilarga bo’lgan e’tibor ham kuchaydi. Bugungi kunda O’zbekistonning yangi taraqqiyot davri poydevori yaratilmoqda. Bunda us-toz va murabbiylarning o’rni beqiyosdir. Har bir oila, har bir bola hayoti maktab bilan bog’langani, bu masala davlatning, jamiyatning eng muhim vazifalaridir.

“Hamмамиз азиз фарзандларимиз ҳайоти ва тақдирини о'қитувчи ва мураббийларга ишониб топширамиз. Мана шундай беқийос бойлик посбонлари, келajak бунёдкорлари бўлган бу мо'табар зотларга муносиб ҳурмат-эҳтиром ко'рсатишимиз керак”, – деди Шавкат Мирзиёев.

Инсоният тарихининг ҳар бир босқичида ривожланиш yo'налиши ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг методологик бirligi қонунияти асосида белгиланган. Ушбу қонуният жамиятда ҳукм сурган ижтимоий-иқтисодий қарашлар, g'oyalар ва идеаллар асосида ижтимоий онг шакллари бўлган фан, сан'ат, маданият, ишлаб чиқариш ва турмуш тарзи ривожланишига омил бўлган. Шу тариқа тарixий тараққиёт давомида barkamol шахсни тарбиялаш ва voyага yetkazish yuzasidan to'plangan boy ma'naviy meroslar xalq pedagogikasida o'z ifodasini topgan. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o'zbek xalqi va uning madaniyma'rifiy tараққи-yoti asrlar davomida rivojlandi, tarbiya g'oyalari turli davrlardagi iжtимоий-siyosiy jarayonlar mohiyatini o'zida mujassamlashtirdi. Xalqlarning o'z qadimiy madaniyatiga e'tibori va qiziqishning uyg'onishi ulam-ing xaqiqiy donoligidan dalolatdir. [Форобий, 1975: 8] Xalq pedagogikasining asosiy tadqiqot ob'ek-ti xalqimizning axloqiy, ta'lim-tarbiyaviy qarashlari bo'yicha to'plangan boy ma'naviy ma'rifiy meros va pedagogik g'oyalari bilan tanishtirish jarayoni sanaladi. Mazkur jarayonda quyidagilar o'rganiladi:

- xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy va milliy qadriyatları;
- oilada farzand tarbiyasi, tarbiya metodlari, usul va vositalari;
- o'zbek xalqining axloqiy me'yorlari, muomala madaniyati;
- xalq pedagogikasida tabiat va inson munosabatlari, sog'lom turmush tarzining aks etishi;
- buyuk mutafakkirlarning pedagogik g'oyalari;
- xalq og'zaki ijodi va dostonlarning tarbiyaviy ahamiyati;
- milliy urf-odatlar, marosimlar, an'analar, udumlar, xalq o'yinlari va o'yinchoqlarining tarbiya

vositasi sifatidagi o'mi;

- xalq pedagogikasida diniy ta'limotlar;

-xalq pedagogikasida xalq amaliy san'ati, hunarmandchiligi va h. [Mutalipova, 2015:6]. Ma'lumki, Xalq pedagogikasi - tarbiyaning maqsad va vazifalari borasida muayyan xalqning hayotiy tajribasi ham-da turmush tarzida shakllangan amaliy qarashlar majmui; muayyan jamiyatda yashash uchun har bir odam amal qilishi shart sanalgan va urf-odat, udum, xulq odob, marosim, an'ana, turmush tarzi, badiiy ijod, o'yin singari empirik vositalarda namoyon bo'ladigan amaliy faoliyat hamdir. Xalq pedagogika-si fanda etnopedagogika deb ham yuritiladi. Pedagogika fanida Xalq pedagogikasiga xos eng muhim belgilaridan biri uning qadimiyligidir. Har qanday xalq muayyan etnos sifatida mavjud bulishi uchun o'ziga xos qiyofaga ega bo'lishi kerak. Xalqning iжtимоий, ma'naviy, intellektual qiyofasi esa uning peda-gogik vositasidagina shakllanadi. Xalq pedagogikasi muayyan xalqning o'zi bilan birga dunyoga kelgani uchun ham uning tarixi xalq tarixi bilan teng. Xalq pedagogikasining ikkinchi belgisi uning to'liq amaliy xususiyatga egaligidir. Xalq ta'lim-tarbiya jarayoni va uning natijalariga pragmatik nazar bilan qaragani uchun Xalq pedagogikasi g'oyalар shaklida emas, balki urf-odat, an'ana, amal, udum, xulqodoblar tar-zida namoyon bo'ladi. Xalq pedagogikasi ta'limtarbiya haqidagi fikrlar yig'indisi emas, balki amal qilin-ishi majburiy bo'lgan va bajarilishi hamma tomonidan nazorat qilinadigan amaliy xulqiy ko'nikma-lar va sh.k. majmuidir. Xalq pedagogikasining uchinchi xususiyati uning muallifi noma'lum, anonim pedagogika ekanligidir. Xalq pedagogikasi talablarining yaratuvchisi ma'lum bo'lmaganligi uchun ham muqaddas sanalgan va so'zsiz bajarilgan. O'zbek Xalq pedagogikasi uzoq tarixga ega va millatdagi eng konservativ, sekin o'zgaradigan, ana shu xususiyati tufayli xalqning o'ziga xos qiyofasi saqlanib qolishini ta'minlaydigan hodisa ekanligiga qaramay, o'z tараққи-yoti davomida bir qator o'zgarishlarni boshidan kechirdi. O'zbek Xalq pedagogikasining tараққи-yot tarixi islomgacha bo'lgan davr xalq pedagogikasi, islom ta'siri davri xalq pedagogikasi, tashqi ta'sirlar davri xalq pedagogikasi, mustaqillik davri xalq ped-agogikasi singari bosqichlardan iborat. O'zbek Xalq pedagogikasining bu tarzda davrlashtirishda xalq ruhiyati, yashash va fikrlash tarzidagi tub sifat belgilarining o'ziga xosligi hisobga olingan.

Milliy maktab yaratish bilan birga, har tomonlama yetuk шахсни shakllantirish vazifalarini hal qiladi-gan ta'lim tizimini yaratish an'anaviylik bilan zamonaviylikni uyg'unlashtirish orqaligina amalga oshadi.

Prezident Farmon loyihasida ta'limdagi hozirgi muammolarni hal qiladigan, yaqin besh yilda nati-jasini ko'rsatadigan va keyingi tараққи-yot darajasini belgilab beradigan maqsadlar qamrab olingan.

Jumladan, jamiyatda muallimning obro' - e'tibori va maqomini ko'tarish, o'quv dasturlari va

metodikasini to’liq qayta ko’rib chiqish, maktabni ta’limning keyingi bosqichlari bilan uzviy bog’lash, o’qituvchilarni ortiqcha qog’ozbozlikdan xalos etib, o’z ustida ko’proq ishlashi uchun sharoit yaratish va shuni rag’batlantirish, maktab infratuzilmasi va undagi ma’naviy muhitni yaxshilash kabi masalalarning yechimlari aniq belgilab berilmoqda.

Bugungi kunda o’quvchilarda umuminsoniy qadriyatlarga ega milliy ta’limning shakllanishini jahon yutuqlari va zamonaviy ilm-fan asoslarisiz tasavvur etib bo’lmaydi. Shuning uchun oliy ta’limda nafaqat pedagogik malakalarni, balki umuminsoniy bilimlarni ham egallashga alohida e’tibor qaratish lozim. Ilg’or bilim va ko’nikmalarni egallash chuqur va mustahkam bilim olish uchun zamin yaratadi.

Ta’limdagi an’anaviylik va zamonaviylikning o’zaro ta’siri muammosi milliy ta’limning tipik namunasidir. Ya’ni, odamlarning kattalar haqidagi tasavvurlari, ularning ta’lim-tarbiya haqidagi tasavvurlarini inson shakllanishining zamonaviy talablari bilan solishtirish va o’zaro bog’liqligini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O’zbekiston, 2016.
2. Форобий Абу Наср. Рисолалар. - Т.: Фан, 1975.-8 б
3. Mutalipova M.J. Xalq pedagogikasi. -T.: «Fan va texnologiya», 2015.- 6 b.

“ALPOMISH” DOSTONINING YOSHLAR AXLOQIY TARBIYASIDAGI O’RNI

Zulxumor Tursinmurodova,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o’zbek tili va adabiyoti universiteti 305-guruh talabasi
Mahmudovazulxumor9@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada o’zbek xalq dostoni “Alpomish” ning ilmiy, badiiy ahamiyati, dostonidagi mifologik motivlar va personajlarning qahramonliklari yoritilgan. “Alpomish” dostoni milliy qadriyatlar qomusi ekanligi ifoda etilgan.

Kalit so’zlar: Xalq og’zaki ijodi, o’zbek baxshichiligi qahramonlik, epos, doston, Alpomish, folklor, yurtga muhabbat.

Abstract: The article describes the scientific and artistic significance of the Uzbek folk epic “Alpomish”, mythological motifs and heroism of the characters in the epic. Alpomish epic is said to be an encyclopedia of national values

Keywords: folklore, Uzbek generosity, heroism, epos, epic, love of country.

“Alpomish” — qadimiy xalq dostonlardan biridir. Bu doston xalqimizning boy tarixini, o’zbek xalqining tub ildizlarini, milliy o’zligimizdan bizga so’zlovchi ulkan eposdir. Unda sharq xalqlari orasida keng tarqalgan yurtga muhabbat, sevgi va sadoqat, oila mustahkamligi kabi tuyg’ular ulug’langan. Xalq og’zaki ijodi, dostonchilikda qahramonlik dostonlari juda ko’p. Ular orasida o’zining yuksak badiiy o’rniga ega “Alpomish” dostoni bundan ming yil oldin turkiy xalqlarning qadimgi dostonchilik an’analari asosida yuzaga kelgan. “Alpomish” dostonining eng qadimgi qatlamlari miloddan avvalgi yuz yilliklarda yurtimizda kechgan jarayonlarning badiiy talqinini o’zida aks ettirgan. Qo’ng’irot qabilasining turli hududlarga ko’chishi va ularning yangidan shakllanayotgan xalqlar tarkibiga kira borishi natijasida doston boshqa urug’ va elatlarga ham o’tib ularning epik an’analari asosida qayta ishlana borib juda keng tarqalgan. Va nihoyat, uning yaratilishida ota-bobolari ishtirok etgan har bir xalqning og’zaki epik an’analari bizgacha yetib kelgan nusxalari IX-X asrlarda yaratilgan. Ammo bunday xulosa dostoniga asos bo’lgan syujet va yetakchi motivlarning mifologik va tarixiy, hayotiy ildizlari qadimgi davrlarga miloddan avvalgi zamonlarga to’g’ri keladi. Doston tarkibidagi har bir mifologik qatlam va qahramonlik hodisalari dostonni badiiy jihatdan uyg’unlashtiradi va o’quvchi ongiga o’sha davr qahramonligini singdiradi. O’zbekiston xalq yozuvchisi Xurshid Davron o’zining asarlarida shunday deydi :

“Yurtboshimiz aytganlaridek, “Alpomish” qahramonlik qo‘shig‘idir”. Darhaqiqat, bu doston turkiy xalqlar patriarxat hayotining o‘ziga xos poetik ko‘zgusidir. Bu doston turkiy xalqlar va turkiylarga yaqin, ayrim turkiy bo‘lmagan xalqlar orasida ham keng tarqalgan. Uning o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq tillaridagi shakllari doston ko‘rinishida. Tojik, tatar, boshqird tillaridagi ko‘rinishlari esa ertak va rivoyat shaklida bizgacha yetib kelgan. O‘rta asr eposining muhim yodgorligi hisoblangan “Kitobiy Dada Qurtqurt” tarkibidagi “Bamsi Bayrak” asarining syujeti va kompozitsion qurilishi “Alpomish” dostoniga juda yaqin turadi. Dostonning qirqqa yaqin turi, o‘ttizga yaqin baxshi tomonidan yozib olingan. Uning to‘la variantlari Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li, Berdi Baxshi, Bekmurot Jo‘raboy o‘g‘li, Bo‘ri Sodiq o‘g‘li, Umri Safir o‘g‘li kabi yuksak didli dostonchilar tomonidan yozib olingan. Ularning orasidagi eng mukammali, badiiy jihatdan eng yuksagi atoqli baxshi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li-dan yozib olingan nusxasi hisoblanadi. Shoir Hamid Olimjon ta‘biri bilan aytganda, bu uning shoirlik beshigi bo‘lgan. Butun umrini “Alpomish” dostonini kuylash bilan o‘tkazgan. Dostonda ifodalangan milliylik va o‘lmas an‘analar o‘zbek xalqining qadimiy hayotidan yorqin poetik namuna hisoblanadi

“Alpomish” dostoni turkumiga bir qancha dostonlar kiradi :

- “Alpomish” Qora baxshi Umir o‘g‘li
- “Beva Barchin yohud barchin beka” Qahhor baxshi Qodir o‘g‘li
- “Yodgorning tug‘ulishi” Chori baxshi Umir o‘g‘li
- “Yodgorning uylanishi” Chori baxshi Umir o‘g‘li va Qahhor baxshi Qodir o‘g‘li [Malik Murodov, 2000: 65]

Asardagi o‘zining qahramonliklari bilan er yigitlardan qolishmaydigan Barchin va Qaldirg‘och personajlari haqiqiy o‘zbek ayollarining yorqin namunasi hisoblanadi.

“Alpomish” dostoni XXI asr yoshlarining axloqiy tarbiyasida juda katta ro‘l o‘ynaydi. Undagi har bir obraz va ularning qilayotgan qahramonliklari zamon yoshlari psixologiyasiga albatta o‘z tasirini o‘tkazmay qolmaydi. Dostonni eshitib ulg‘aygan yoshlar yurtga muhabbat, ota-onaga hurmat, sevgi va sadoqat, ota- bobolar ruhiga ehtirom, haqiqiy komil inson, asl o‘zbek farzandi ruhida tarbiyalanadi. O‘zbek ayol va qizlari asl o‘zbek ayoli, o‘zbek onasi qanday bo‘lishi kerakligini dostonidagi Barchin obrazi orqali bilib olishlari mumkin. Uning mardligi, yurtga bo‘lgan muhabbati, yorga vafosi epik asarda juda katta mahorat bilan ochib berilgan. Buni qarangki, dostonning asl mohiyatini to‘g‘ri tushunib, vatanimizning ba‘zi hududlarida kelinlar seplariga “Alpomish” dostoni qo‘shilayotgan ekan. Bu albatta quvonarli holat.

O‘zbek otasining farzandga bo‘lgan otalik mehrni mana bu jumlar orqaliy ko‘rish mumkin:

Bir sen eding mening ochilgan bog‘im,
Boysun – Qo‘ng‘irotda suyangan tog‘im
Ko‘rganimcha ko‘z yaxshidir, farzandim
Sog‘ boriib salomat kelgin, chirog‘im

Sen sen eding bu bog‘imning mevasi ,
O‘lib ketsam tobutimning chegasi
Agar o‘lsam o‘ligimning egasi

Sog‘ borib salomat kelgin chirog‘im [To‘ra Mirzayev, 2000:15]

Bu doston qahramonligi makon va zamon tanlamasdir. Bir so‘z bilan aytganda “Alpomish” haqiqiy qahramonlik dostoni

Xulosa o‘rnida shuni aytib o‘tish kerakki, “Alpomish” dostoni yosh avlodni mardlik, jasurlik, oriyat, yuksak axloq, mehr- muhabbat, muhabbatga sadoqat, diyonat ruhida tarbiyalaydi. Oilaga, vatanga fidoiylik ruhini singdiradi. O‘sib kelayotgan yosh avlod Alpomish, Barchin, Qaldirg‘och, Qorajon va boshqa epik qahramonlardagi insoniy fazilatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. “Alpomish” milliy va umuminsoniy qadryatlar qomusidir

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Malik Murodov, Abduolim Ergashev. Alpomishnoma. (qashqadaryo talqinida). –Toshkent: Mehnat, 2000. – 200 b.

2. To’ra Mirzayev. Apomish dostoning o’zbek variantlari. – Toshkent: Tafakkur, 1968. – 312 b.
3. To’ra Mirzayev. Alpomish–Yodgor. – Toshkent: Yozuvchi, 2000. – 142 b.
4. Toshtemir Turdiyev. Alpomish qahramonlik qo’shig’i. – Toshkent: Tafakkur, 2014. – 335 bet
5. Xurshid Davron. Dostonlarda ellarning o’zligi yashar. – Toshkent: Tafakkur, 2014. – 240 bet
6. Qozoqboy Yo’doshev, Valijon Qodirov, Jalolbek Yo’doshibekov 9- sinf adabiyot darsligi. – Toshkent: 2019. – 241 b.

O‘ZBEK TILI SINTAKSISI TA’LIMOTI VA TARAQQIYOTI

Ozoda Abdug‘ofurova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 3-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sintaksis ta’limoti va taraqqiyoti haqida umumiy tushuncha berilgan bo’lib, tilshunoslikning sintaksis bo’limining til o’rganish jarayonidagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sintaksis, sintaktik birlik, nominativ birlik, kommunikativ birlik, sintaktik derivatsiya, transformatsiya, tipologiya, sistem-struktura tahlil, gap, qo’shma gap.

Abstract: This article provides a general understanding of the doctrine of syntax. It provides information about the development and study of the syntax department.

Key words: Syntax, syntactic unit, nominative unit, communicative unit, syntactic derivation, transformation, typology, system-structural analysis, sentence, compound sentence.

Til o’zining ijtimoiy vazifasini sintaktik qurilma sanaladigan gap orqali amalga oshiradi. Tildagi hamma - fonetik, leksik, morfologik hodisalar ana shu sintaktik qurilishga xizmat qiladi.

Morfologiya va sintaksis grammatikaning o’zaro bog’langan ikki bo’limi sanaladi. Grammatikaning bu ikki bo’limi predmetlariga ko’ra farqlanadi. Morfologiyaning o’rganish obyekti (predmeti) alohida so’z shakllarining ma’lum grammatik ma’no asosidagi paradigmalari, ularning grammatik kategoriyalari bo’lsa, sintaksisda so’zlarni biriktirib gap qurish qoidalari, gapning strukturasi, funksiyasi, qo’llanishi, gaplarning o’zaro munosabati kabi masalalar tekshiriladi, bunda hodisaning mundarijasi mazmuni hamda formasi ko’zda tutiladi.

Sintaksis (gr.syntaxs – tuzish, qurish)ning asosi gap haqidagi ta’limot. Gap aslida, so’zning erkin, birikuviga ham asoslanganligi tufayli so’zning bog’lash qonuniyati, so’z birikmasi ham sintaksisda o’rganiladi. So’z birikmalarini o’rganish gap ta’limotining tarkibiy qismi, undan ajratilgan holda qaralishi mumkin.

So’z birikmasi —bu so’z shakli bilan birga gap uchun “qurilish materiali” yoki gapning kengayishi sathida qurilish birligidir [Виноградов, 1958:45].

Sintaksis tilning mustaqil atov birliklari bo’lgan so’zlarining o’zaro birikishidir va quyidagi turlarga bo’linadi:

1. Nominativ birlik (so’z birikmasi)
2. Kommunikativ birlik (gap)

Gap fikrni ifoda qiluvchi nutq birligidir. Faqat so’z birikmasi va gapgina emas, balki qo’shma gap ham alohida sintaktik birlik sifatida tan olinadi. [Малашенко, 1984:103].

Bu qarashga muvofiq, sintaksis 3 birlik: so’z birikmasi, gap va qo’shma gap haqidagi ta’limotdir. Grammatikaning tarkibiy qismi bo’lgan sintaksis haqida gap borar ekan, avvalo uning o’zaro bog’lanishli nutq qurilishini o’rganuvchi bo’lim ekanligini hamda so’z turkumlarining nutqdagi sintaktik funksiyalari haqidagi ta’limot ekanligini yodda saqlamoq zarur.

Tilshunoslik tarixidan ma’lumki, til sathlari birliklari orasida sintaktik hodisalarni sath birliklari tadqiqidan ancha orqada. Lingvistik bilimlar silsilasi taraqqiyotida Arastudan boshlab, XX asr bosh-

larigacha sintaktik qurilishi tadqiqi fonetika, morfologiya va leksikani o'rganish soyasida qolib keldi.

Arab tilshunosligida sintaksisga so'z birikmalari va gap qurilishi va tahliliga kam e'tibor berilganligi bois Mahmud Qoshg'ariy ham o'rta asrning boshqa turkiyshunoslari ham sintaksisining maxsus tavsifini, odatda, chetlab o'tadilar va sintaksisga doir qator masalalarni morfologik shakl va yordamchi so'zlarning qo'llanilishi bilan bog'liq ravishda sharhlaydilar. Tabiiyki, ontologik-metodologik nuqtai nazardan bunday yondashish grammatikaning umumiyliigi hamda uni morfologik va sintaksisga ajratish ko'p hollarda o'ta shartligi bilan bog'liq.

Sintaktik birliklarning tipologik o'rganilishi. „O'zaro qarindosh yoki uzoq, bir-biri bilan uzviy bog'lanishda bo'lgan yoki bo'lmagan tillar ichki strukturasi, ma'lum bir ma'no va vazifalarni aks ettirishdagi o'xshashlik va xususiyliklar cho'g'ishtirib tekshirish metodiga asoslangan yo'nalish bo'lib, u bilan qiyosiy-cho'g'ishtirma, mantiqiy grammatika, qiyosiy-tarixiy usul va glossematika tushunchalari qorishib ketadi. Bu sohada U.Ahtamova, M.Mamatov, Ertug'ul Yomon, Mustafo Chetin, Z.Xudoyberganova, R.Mo'minova kabilar tadqiqotlari ham e'tiborga molik.

Sintaktik birliklarning transformatsion o'rganilishi distributiv tahlil usuli doirasida shakllangan bo'lib, oddiy sintaktik qurilmalardan murakkabroqlarini, bir turdagi sintaktik qurilmadan boshqa turdagisini ma'lum qoidalar asosida hosil qilish yo'llari hamda vositalarini tadqiq va tahlil etishga mo'ljallangan. Sintaktik birliklarning transformatsion usulida nutqiy sintaktik birliklarini boshqa sintaktik birliklarga aylantirish masalasi tadqiq qilinmoqda.

Sintaktik derivatsiya bugungi kunda ma'lum darajada shakllangan yo'nalish bo'lib, u tilshunosligimizda filologiya fanlar doktori professor N.Turniyozov va uning shogirdlari tomonidan rivojlantirilmoqda. Sintaktik derivatsia bir qarashda transformatsion tahlil yo'nalishiga o'xshaydi. Sintaktik derivatsiya nazariyasi Praga tilshunoslik maktabining yirik namoyandalaridan biri Y.E.Kurilovich tomonidan ilmiy asoslab berildi.

Uning 1936- yilda chop etilgan Leksik derivatsiya va sintaktik derivatsiya atamasi ilk bor qo'llangan. Sintaktik derivatsiyada operator sintaktik operatsiyani hosil qiluvchi bosh unsur sanaladi. Uning ishtirokisiz derivatsiya vujudga kelmaydi va shu bois uni derivatsiyaning mutloq hokim unsuri deb yuritiladi. Sistem struktur tahlil tilni nazariy o'rganish yo'nalishi bo'lib, u dunyo tilshunosligida ilg'or rational tadqiq usuli sifatida mashhur. O'zbek tilshunosligida ushbu tamoyillarga asoslanuvchi struktur yo'nalish o'zbek tili dalillarini tahlil qiluvchi mustaqil yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu yo'nalishga asos solgan olimlar sifatida Sh.Rahmatullaev, I.Abdurahmonov, I.Qo'chqortoyev, R.Yunusov kabi tilshunoslarni tan olish lozim. O'zbek tilining struktur sintaksisini rivojlantiruvchi namoyonlar sifatida A.Nurmonov, N.Mahmudov, R.Sayfullaeva, M.Qurbonovalar struktura sintaksisini shakllantirishga xizmat qildilar.

Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida shakllangan sintaktik nazariyalar o'zbek tili grammatik qurilishini turli tomondan o'rganib, uning mohiyatini ochish borasida o'z tadqiq metodologiyasi va usullari, asosida ulkan ishlarni amalga oshirdilar va oshirmoqda. Qo'lga kiritilgan ilmiy xulosalar garchi ziddiyatli bo'lsa-da ular obyektiv serqirralik va ziddiyatlilik tabiatiga ega bo'lgan sintaktik qurilishining turli tomonlarini yoritishi nuqtai nazaridan bir-birini to'ldiruvchilar sifatida o'ta qimmatli o'zbek tili sintaktik qirilishi mohiyatini idrok etish turli sintaktik yo'nalishlarga xos xulosalarni umumlashtirish asosidagina amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. (От Ломоносова до Потебни и Фортунатова) — М.: Изд-во МГУ, 1958.-45с
2. Малашенко В. В., Богачев Ю. П. Словосочетание и членм предложения. ВЯ, 1984.-103с
3. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: Talqin —2005.-69 b
4. O'zbek tili grammatikasi. -1975.

RASMIY- IDORAVIY USLUBNING QO‘LLANISH SOHALARI

Maftuna Ibrohimova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada rasmiy-idoraviy uslubning o‘ziga xos xususiyatlari, qo‘llanilish sohalari va huquqiy madaniyatni bugungi kundagi ahamiyati to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: rasmiy- idoraviy uslub, o‘zbek tili, davlat tili, hujjat, yozishmalar, ish qog‘ozlari.

Abstract: This article discusses the specific features of the official-departmental style, its areas of application, and the importance of legal culture today.

Key words: official-departmental style, Uzbek language, state language, document, correspondence, working papers.

Mustaqillikning birinchi kunlaridanoq mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasiga jiddiy e’tibor berila boshlandi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, “Davlat ta’lim standartlari”ning chop etilishi ushbu jarayonlardagi eng muhim bosqich sifatida xarakterlanadi. O‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1989-yil 21-oktabrdagi sessiyasi o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berdi, o‘zbek tili O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili deb e’lon etildi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida shunday deyilgan: “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir”. [Konstitutsiya, 2001:6].

“Davlat tili” tushunchasiga izoh beradigan bo‘lsak, bu degani til boshqa davlat ramzlari qatori-da qonun asosida davlat himoyasiga olingani, til bilan bog‘liq masalalar davlat darajasida hal qilinadi, deganidir. Mazkur huquqiy asos orqali yangi shakllanayotgan davlatning, hukumatning, uning yangi rahbarining elga, yurtga nisbatan e’tibori, ehtiromi namoyon etildi.

Shaxsning huquqiy madaniyati – bu har bir kishining o‘z faoliyatida va huquqiy ongida subyektiv tarzda shakllangan huquqiy bilim, ya’ni amaldagi huquqqa munosabatni ifodalovchi tasavvurlar, qarashlar va tuyg‘ular yig‘indisida namoyon bo‘ladi. Rasmiy-idoraviy nutq uslubi jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi uslubdir. Bu uslub hujjatchilik xarakteri bilan ajralib turadi. Shunga ko‘ra, yozma nutqning xizmatga doir bu turi davlat qonunlari, aktlar, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e’lonlar va boshqa rasmiy yozishmalar uslubi hisoblanadi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlikdir, unda muayyan nutqiy qoliplar, kasb-hunar so‘zlari, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qo‘llanib, nutqning aniq va ravshan ifodalanishini ta’minlaydi. Rasmiy-idoraviy uslub, boshqa uslubdan lug‘aviy va grammatik xususiyatlari jihatidan farqlanadi. Rasmiy uslubda so‘z va so‘z shakllarini qo‘llashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan rasmiy ish uslubida tor doiradagi kishilargina tushunadigan so‘zlar o‘xshatish, mubolog‘a kabi obrazli va taffakkur ifodasi uchun xizmat qiluvchi shakllar ishlatilmaydi. Matn birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tilidan yoziladi. Rasmiy ish qog‘ozlari matnini tuzishda turg‘unlashgan qoliplashgan so‘z birikmalaridan keng foydalaniladi. [Sultonsaidova, 2009: 16].

Til materiali hujjatning turi va xarakteriga qarab tanlanadi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa va aniq barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Rasmiy- idoraviy uslubda eskirgan so‘z va iboralar o‘rni bilan ishlatilishi mumkin. Rasmiy-idoraviy uslubi leksikaning yana bir xususiyati unda professional yuridik, diplomatik, ma’muriy terminologiyaning mavjudligidir. [Qo‘ng‘urov, 1992:41].

Rasmiy-idoraviy hujjatlarning tayyor andozalari ishlab chiqilgan bo‘ladi. Mazmuni aniq va ayon bo‘lib, yozma nutq shaklida amal qilinadi. Ortiqcha izoh va takrorlar bo‘lmaydi. Bu uslubda xolis baholash, qat’iy undash, buyurish ohangi ustuvor bo‘ladi. Rasmiy yozishma va xujjatlar uslubi iqtisodiy,

yuridik va diplomatik munosabatlarda, davlat idoralari, sudlar, savdoga doir o'zaro muammolarda aloqa qilish uchun ishlatiladi. Sintaktik jihatdan rasmiy uslubning jumalari ikki tarkibli: sodda yoyiq gaplardan va ixcham shakldagi qo'shma gaplardan tashkil topgan bo'ladi. Rasmiy uslub yozma nutq me'yorlariga to'la asoslangan holda shakllanadi. Shuning uchun rasmiy uslubda ifoda shakllari ma'lum tartibga asoslangan holda aniq tuziladi.

Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda ro'yobga chiqadi. Rasmiy uslub hozirgi o'zbek tilining davlat-ma'muriy, huquqiy muassasalarida, rasmiy diplomatik munosabatlarida namoyon bo'ladigan ko'rinishidir. Qonun matnlari, farmonlar, farmoyishlar, buyruqlar, xullas, barcha rasmiy ish qog'ozlari ana shu uslubda shakllanadi.

Rasmiy uslub quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi).

2. Idoraviy –devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimai hol, ishonchnoma, dalolatnoma); diplomatik uslub (nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

Ish qog'ozlari va hujjatlarning xilma-xilligiga qarab ularga oid atamalarning me'yorlashuvi va chegaralanuvi ham kuzatiladi. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili to'g'risida"gi qonunning 8-moddasida O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinishi va e'lon qilinishi belgilangan. Mazkur norma "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonun 26-moddasining to'rtinchi qismida yanada aniqlashtirilgan. Unga asosan, "qonun loyihasi va unga ilova qilinadigan hujjatlar qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari tomonidan Qonunchilik palatasiga davlat tilida kiritiladi". Ushbu normalarning ijrosi amalda ta'minlanayotganini hozirgi kunda Qonunchilik palatasiga kiritilayotgan qonun loyihalari misolida yoki Oliy Majlisda qabul qilinayotgan qonunlar o'zbek tilida qizg'in muhokama etilayotganligida ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2001-yil, 6-bet.
3. Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi. T.:2009. –16 b.
4. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T.: 1992.- 41 b.

DIPLOMATIK YOZISHMALAR TASNIFI

Feruza Orazbaeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon voqealari kontekstini hisobga olgan holda diplomatik yozishmalar tahlil qilinadi, muzokaralar yo'nalishlari va strategiyalari aniqlanadi, shuningdek, aloqalarning davlatning tashqi siyosiy qarorlarini shakllantirishga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Diplomatik yozishmalar, aloqa tahlili, global tendentsiyalar, muzokaralar strategiya-si, jahon voqealari.

Abstract: This article analyzes diplomatic correspondence taking into account the context of world events, identifies the directions and strategies of negotiations, and also considers the influence of contacts on the formation of foreign policy decisions of the state.

Key words: Diplomatic correspondence, communication analysis, global trends, negotiation strategy, world events.

Zamonaviy dunyoda diplomatik yozishmalar davlatning tashqi siyosatini yuritishning asosiy vositasiga aylanib bormoqda. Diplomatik yozishmalarni tahlil qilish nafaqat tashqi siyosatning nozik tomonlarini tushunish, balki muvaffaqiyatli muzokaralar asosidagi umumiy tendentsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Diplomatik yozishmalar davlatlarning tashqi siyosatining ajralmas qismi bo‘lib, o‘zaro munosabatlarni o‘rnatish, nizolarni hal qilish va axborot almashishning asosiy vositasi hisoblanadi. Ushbu inshoda biz diplomatik yozishmalarni uning zamonaviy dunyodagi o‘rni, tahlil qilish usullari, dunyo voqealari konteksti, muzokaralar tendentsiyalari va strategiyalari, shuningdek, ushbu jarayondagi muvaffaqiyatli strategiyalar va to‘siqlar kabi turli jihatlarni hisobga olgan holda tahlil qilinadi.

Mamlakatlar turli muammolar – iqtisodiy qiyinchiliklardan tortib global xavfsizlik tahdidlarigacha bo‘lgan zamonaviy dunyoda diplomatik yozishmalar nafaqat axborot almashish vositasi, balki tashqi siyosat strategiyasini shakllantirish vositasiga ham aylanib bormoqda. Bu davlatlarga muloqotni davom ettirish, nizolarni hal qilish va jahon muammolarini hal qilishning umumiy yo‘llarini topish imkonini beradi.

Diplomatik yozishmalarni tahlil qilish metodologiyasi mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarning mohiyatini tushunishda muhim rol o‘ynaydi. Hujjatlarni jamlash, lingvistik tahlil, kontent tahlili, kontekstual tahlil va aloqa strategiyasi tahlili tadqiqotchilarga muzokaralar jarayoni haqida noyob tushunchalar beradi. Turli mamlakatlar yondashuvlaridagi umumiy tendentsiyalar va farqlarni aniqlash imkonini beruvchi qiyosiy tahlildan foydalanish ayniqsa muhimdir.

Diplomatik yozishmalarni tahlil qilish uchun quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga olgan kompleks metodologiya tanlandi:

1. Hujjatlarni tizimlashtirish: Diplomatik hujjatlarni turlari, muddatlari va ishtirokchilari bo‘yicha o‘rganish va tasniflash.

2. Lingvistik tahlil: Lingvistik jihatlarga e‘tibor qaratish – asosiy atamalarni ajratib ko‘rsatish, gap tarkibini tahlil qilish, stilistik xususiyatlarni aniqlash.

3. Mazmun tahlili: Hujjatlardagi asosiy mavzu va muammolarni aniqlash, asosiy tushunchalarni eslatish chastotasini aniqlash.

4. Kontekst tahlili: yozishmalar mazmuniga ta’sir etuvchi tarixiy va siyosiy kontekstni hisobga olgan holda.

5. Kommunikatsion strategiyalar tahlili: Muzokaralarda mamlakatlar tomonidan qo‘llaniladigan taktikalar hamda ularning samaradorligini aniqlash.

6. Tashqi siyosiy qarorlarga ta’sirini baholash: Diplomatik yozishmalar mazmuni va davlatning jahon miqyosidagi aniq qadamlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlili.

7. Qiyosiy tahlil: Diplomatiyaga umumiy va turlicha yondashuvlarni aniqlash maqsadida turli mamlakatlar o‘rtasidagi diplomatik yozishmalarni qiyosiy tahlil qilish.

8. Tarmoq tahlili: Diplomatik aktyorlarning munosabatlari va ta’sirini o‘rganish, asosiy shaxslarni aniqlash va ularning tashqi siyosat strategiyalarini shakllantirishga ta’siri.

9. Jamoatchilik reaksiyalarini baholash: diplomatik hodisalarga jamoatchilik munosabatini hisobga olish, tashqi siyosiy qarorlarning shakllanishiga jamoatchilik fikrining ta’sirini aniqlash.

10. Intervyu va o‘zaro sharhlar: Tahlil qilinayotgan diplomatik yozishmalar haqida qo‘shimcha nuqtai nazarga ega bo‘lish uchun diplomatlar, tahlilchilar va ekspertlar bilan suhbatlar o‘tkazilg.[Kissinger, 1994: 189].

Ushbu metodologiya mamlakatlarning tashqi siyosatini shakllantiruvchi asosiy tendentsiyalar va omillarni yoritib, diplomatik aloqalarning har tomonlama ko‘rinishini ta’minlaydi.

Bu bir-birini to‘ldiruvchi usullar tahliliy yondashuvni kuchaytirib, diplomatik munosabatlarga va tashqi siyosat qarorlarini qabul qilishga ta’sir etuvchi omillarni to‘liqroq va chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, diplomatik yozishmalar tahlili zamonaviy dunyoda davlatlararo munosabatlar mohiyatining chuqur qatlamini ochib beruvchi muhim tadqiqot yondashuvidir. Ko‘rib chiqish diplomatik aloqaning o‘rni va ta’siri, uning jahon voqealari konteksti bilan aloqasi, shuningdek, muzokaralar jarayonidagi muvaffaqiyatli strategiyalar va to‘siqlar haqida bir qator muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Birinchidan, diplomatik yozishmalar mamlakatlar o'rtasida tashqi aloqalarni o'rnatish va qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu nafaqat axborot almashish vositasi, balki jahon hamjamiyatida mamlakat imijini shakllantirish vositasidir. Uning mazmunini tahlil qilish davlat strategiyalari evolyutsiyasini zamonamizning muammolariga javoban kuzatish imkonini beradi.

Ikkinchidan, hujjatlarni tizimlashtirish, lingvistik va mazmunan tahlil qilish, aloqa strategiyalarini kontekstual ko'rib chiqish va tahlil qilishni o'z ichiga olgan diplomatik yozishmalarni tahlil qilish metodologiyasi uning mohiyatini tushunishga kompleks yondashuvni ta'minlaydi. Ushbu ko'p darajali yondashuv diplomatik munosabatlarning asosiy elementlarini ajratib ko'rsatishga va ularning dinamikasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Uchinchidan, jahon voqealari konteksti diplomatik yozishmalarning tabiati bilan chambarchas bog'liqdir. Jahon tendensiyalari, mintaqaviy inqirozlar va boshqa omillar ta'sirini tahlil qilib, turli tarixiy davrlarda tashqi siyosatning qaysi jihatlari mamlakatlar uchun ustuvor vazifaga aylanganligini aniqlash mumkin. [Berridge, 2015: 67]. Umuman olganda, diplomatik yozishmalar tahlili siyosat va tashqi munosabatlar olamiga chuqurroq nazar tashlash imkonini beradi. Bu nafaqat tadqiqotchilar uchun o'quv jarayoni, balki jahon miqyosida barqaror va o'zaro manfaatli munosabatlarni yaratishga qaratilgan davlatlarning mazmunli tashqi siyosatini shakllantirishning muhim tarkibiy qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kissinger H. Diplomacy. Simon Schuster. 1994.-189 b
2. Berridge G. R. Diplomacy: Theory and Practice. Palgrave Macmillan. 2015.-67 b
3. Watson A. Diplomacy: The Dialogue between States. Routledge. 1982.
4. Saunders P. Taming the Tiger: The Struggle to Control Technology. Oxford University Press. 2010.

XX—XXI ASR O'ZBEK TILINING RIVOJLANISH JARAYONI

Jasmin Risbayeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqola XX-XXI asrlarda o'zbek tilining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy bosqichlar va omillar, shu jumladan siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, o'zbek tilining zamonaviy rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: rivojlanish, o'zbek tili, XX asr, XXI asr, omillar, siyosat, ijtimoiy o'zgarishlar, madaniy o'zgarishlar, leksika, grammatika, fonetika, davlat tili, muammolar, istiqbollar.

Abstract This article discusses the main stages and factors affecting the development of the Uzbek language in the XX th-XXI st centuries, including political, social and cultural changes. Also, the prospects of the modern development of the Uzbek language are considered.

Key words: development, Uzbek language, XX th century, XXI st century, factors, politics, social changes, cultural changes, vocabulary, grammar, phonetics, state language, problems, perspectives.

Jamiyatda tub o'zgarishlar barcha sohada, ayniqsa tilda o'z in'ikosini topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. XX asr so'nggida, til uslublarida sezilarli darajada o'zgarishlar sodir bo'ldi: ona tili taqdiri dolzarb masalaga aylandi. Bu haqda Respublika Birinchi Prezidenti Islom Karimov: "Ona tilini bilmaydigan odam o'zining shajarasini, o'zining ildizini bilmaydigan, kelajagi yo'q odam", - deya o'z fikrini bildirib o'tgan. [Karimov, 1994:160].

Turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek Tili O'zbekistonning rasmiy tili bo'lib, O'rta Osiyoda keng qo'llaniladi. XX – XXI asrlarda o'zbek tilining rivojlanishi mintaqadagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liq edi. XX – asrning boshlarida o'zbek tili Rossiya imperiyasi va Sovet Ittifo-

qining mustamlakachilik hukmronligi davrida rasmiy til sifatida ishlatilgan rus tilining kuchli ta’sirini boshdan kechirdi. Bu davrda o‘zbek tili ruslashtirildi, bu o‘zbek va rus leksikonlarining aralashishiga, shuningdek grammatik tuzilmalarning o‘zgarishiga olib keldi. [Abdullaev, 2008:345].

Biroq, 1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng, o‘zbek tili yangi yo‘nalishda rivojlana boshladi. Davlat siyosati o‘zbek tilini rivojlantirish va undan ijtimoiy hayotning barcha sohalarida foydalanishni faol qo‘llab-quvvatlay boshladi. O‘zbek tilini saqlash va rivojlantirish hamda uni maktab va oliy ta’lim muassasalarida o‘qitish uchun maxsus dasturlar yaratildi. O‘zbek tilini rivojlantirishning muhim jihatlari biri 1993- yilda lotin alifbosini joriy etish edi. Ushbu qaror milliy o‘ziga xoslik va lotin alifbosidan foydalanadigan boshqa turkiy tillar bilan aloqani mustahkamlash maqsadida qabul qilingan. [Allvort, 1994:120].

XX–XXI asrlarda o‘zbek tilidagi adabiy hayot ham uning rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Klassik va zamonaviy mualliflarning adabiy asarlari so‘z boyligini mustahkamlash va kengaytirishga, shuningdek, yangi grammatik konstruksiyalarni ishlab chiqishga yordam berdi [Baskakov, 1963:20].

O‘zbek tilidagi asarlar tobora xilma-xil va realistik bo‘lib, zamonaviy madaniyat va ijtimoiy hodisalarni aks ettirdi. Ichki omillardan tashqari, o‘zbek tilining rivojlanishiga uning boshqa tillar bilan aloqalari ham yordam berdi. Uzoq tarixiy aloqalar natijasida o‘zbek tili fors, Arab, rus, turk va boshqa tillardan ko‘plab so‘z va iboralarni oldi. Bu uning so‘z boyligini boyitdi va tilning qat’iyatliligi va yangi haqiqatlarga moslashish qobiliyatining ko‘rsatkichiga aylandi.

XXI asrning boshlaridan boshlab o‘zbek tili rivojlanib, zamonaviy sharoitlarga moslashishda davom etmoqda. Axborot texnologiyalarining globallashuvi va rivojlanishi munosabati bilan o‘zbek tili Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yanada qulayroq bo‘ldi. Shuningdek, o‘zbek tilini standartlashtirish va yagona orfografiya yaratish bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar va ishlar olib borildi.

Xulosa qilib aytganda, XX–XXI asrlar davomida o‘zbek tilining rivojlanishi O‘zbekiston Respublikasining shakllanishi va modernizatsiyasi jarayonini aks ettiradi. Yozuvda kirill alifbosidan lotin alifbosiga o‘tishdan tortib, ixtisoslashtirilgan adabiy va ta’lim dasturlarini yaratishgacha o‘zbek tili rivojlanib, zamonaviy muammolarga moslashishda davom etmoqda. Yangi texnologiyalar va elektron o‘quv vositalaridan foydalanish uni o‘rganish va keng doiradagi odamlarga tarqatish imkoniyatini beradi.

Foydallangan adabiyot

1. Karimov I. A Istiqlol va ma’naviyat”. O‘zbekiston. 1994. -160 b.
2. Abdullaev K. O‘zbek tili islohoti: milliy o‘zlik uchun kurash. Markaziy Osiyo Tadqiqotlari. 2008. -345 b.
3. Allvort, E. Markaziy Osiyo: Rossiya hukmronligining 130 yilligi, tarixiy Sharh. Dyuk Universiteti Matbuoti. 1994.- 120 b
4. Baskakov, N. A. 20 - Astra (Vol. 1). Indiana Universiteti Matbuoti. 1963.-20 b

O‘ZBEK ADABIY TILI ME’YORLARI

Dilnura Ulasheva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqolada adabiy til me’yorlarini mukammal bilish og‘zaki va yozma nutq malakasini shakllantirishning asosiy omili ekanligi haqida fikr yuritilgan. Bu borada adabiy til me’yorlarini egallash, ulardan nutq jarayonida unumli va o‘rinli foydalanish masalalari misollar yordamida ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: me’yor, til, adabiy til, fonetik, og‘zaki va yozma nutq, shevalar, nutq jarayoni, obyekt, adabiy til me’yorlari.

Abstract In this article, it is thought that perfect knowledge of literary language standards is the main factor in the formation of oral and written speech skills. In this regard, the issues of mastering literary language standards, their effective and appropriate use in the speech process are shown with the help of examples.

Key words: standard, language, literary language, phonetic, oral and written speech, dialects, speech process, object, standards of literary language.

Bilamizki, til-jamiyat o'rtasidagi aloqa-kirishuv vositasi bo'lib, insonlar o'rtasidagi o'zaro muloqotni ta'minlaydi, uning ichki kechinma va xayoli mahsullarini-og'zaki yozma ravishda ifodalab beradi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagı ma'ruzasida bu borada amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ishlarga to'xtalib, uning yakuniy natijalarini quyidagicha bildirdi: "Muxtasar aytganda, har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim". O'zbek tilining ham ona tili, ham davlat tili sifatida rivojlanishini ta'minlash, shubhasiz, milliy manfaatlarimizni himoya qilish asosini tashkil etuvchi muqaddas chora-tadbirlardan biridir.

Ona tili oldiga qo'yilgan bu mas'uliyat o'quvchi tafakkurini o'tkirlashdan, o'zgalar fikrini anglashga va tahlil qilishdan, o'z ongıdagi fikrlarni savodli bayon qila olishdan, kommunikativ savodxonlikni rivojlantirish va boshqa shu kabi bir qator omillardan iboratdir. Shu sababdan ham ona tilini o'rgatuvchi va takomillashtiruvchi shaxs oldiga yuqorida keltirilgan talablarni qondiradi.

Adabiy til - har bir millat ma'naviyatida katta ahamiyatga ega bo'lgan buyuk ijtimoiy hodisa bo'lib, u o'zining ma'naviy olamini moddiy shaklda namoyon qiluvchi va umuminsoniy taraqqiyot yo'lida faoliyat ko'rsatadigan, millatni birlashtirib turadigan buyuk ijtimoiy hodisadir.

Me'yor – jamiyat a'zolari uchun maqbul va tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir.

Me'yor - tilning yashash shaklidir. [Qo'ng'urov, 1992: 38].

S.I.Ojegov fikricha, "Me'yor-bu ijtimoiy jarayonda birga mavjud bo'lgan, bor bo'lgan, yangi paydo bo'lgan yoki o'tmishning kam ishlatiladigan til unsurlarini (lug'aviy, talaffuz, morfologik, sintaktik) tanlashning natijasi sifatida shakllangan, jamiyatga xizmat qiladigan foydali til vositalari yig'indisidir, keng ma'noda bu unsurlarni baholashdir". Adabiy me'yor o'z holicha shakllanadi. Uning shakllanish va taraqqiyotiga tilning tarkibiga kiruvchi lahja, shevalar turlicha hissa qo'shadilar. Qaysi hududda savdo, fan madaniyat taraqqiy etgan bo'lsa, me'yorga ham o'sha hududdagi shevalarning ulushi ko'proq bo'ladi. Me'yor til qurilishi unsurlarining hammasiga tegishli. Adabiy me'yor umumiy me'yordan olinadi, unga suyanadi. Adabiy me'yor umumiy me'yorning xususiy ko'rinishi bo'lgani uchun undan hajm jihatidan kichikdir [Qilichev, 2002: 76].

Nutq – bu adabiy me'yorlarning biri bo'lib - nutq madaniyati o'z o'rniga ega bo'lgan jihatlardan biri. "Bizning fikrimizcha, - deb yozadi E.A.Begmatov, - nutq madaniyati sohasi o'z o'rnı va fandagi mavqeini to'la egallashi uchun u nazriy jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Birinchidan, bu tushunchaning til hodisasi va ilmiy muammo sifatida tarixi yuritilmog'i lozim. Ikkinchidan, nutq madaniyati sohasini o'rganuvchi asosiy obyekt bo'lgan til hodisasi aniqlanganishi kerak. Uchinchidan, nutq madaniyatining ilmiy-tadqiqiy obyekt bilan bog'liq muammolar belgilanishi lozim. To'rtinchidan esa, nutq madaniyatini o'rganish aspektlari lisoniy va nolisoniy chegaralanishi zarur" [Begmatov, 1980: 23].

Adabiy me'yor og'zaki va yozma shakllarga ega bo'lib, qiziqchilar, askiyachilar, latifag'oy xalq shoir-bahshilari og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga katta hissa qo'shsa, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyot muhim o'rin tutadi.

Adabiy nutq va adabiy tilning madaniyati, eng avvalo, unga aloqador bo'lgan nutqiy mahorat va nutqiy malakadir. Adabiy nutqning malakasiga adabiy til me'yorlarini egallash orqali erishiladi. Bular quyidagilar:

1. Fonetik me'yor.
2. Leksik - semantik me'yor.
3. Talaffuz – (orfoepik) me'yor.

4. Yozuv (grafika) me’yori.
5. Aksentologik (urg’uni to’g’ri qo’llash) me’yor.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me’yor.
7. So’z yasash me’yori.
8. Imloviy me’yor.
9. Uslubiy me’yor.
10. Punktatsion me’yor.

O’zbek tilida so’zlashuvchi xalq va ijodkorlar uchun o’zbek adabiy tili qoidalarga rioya qilish majburiy hisoblanadi. Adabiy me’yor tilning tovui tizimini, grammatik qurilishi hamda uning lug’at tarkibidagi eng zaruriy unsurlarni tanlab olish asosida tashkil topadi. U tilning silliqlashgan, ishlangan shaklidir. Adabiy me’yor faqat yozma adabiy til uchungina taaluqli bo’lmay, og’zaki adabiy til uchun ham zaruriy holatdir.

Til me’yorini aniqlash muammolarini hal qilish har bir milliy til madaniyati rivojlanishining ajralmas qismiga aylanadi. Shuning uchun ham me’yoriy masalalar nutq madaniyati doirasida o’rganilishi bejiz emas. Tildan foydalanishning an’anaviy me’yorlarining vaqt o’tishi bilan o’zgarishi va yangilanishi ham tarixiy jarayondir. Adabiy tilda to’g’ri gapirish va yozish uchun ana shu me’yorlar va ular haqidagi qoidalarni bilish va o’zlashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O’zbekiston, 2016.
2. Qo’ng’urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 38-bet.
3. Qilichev E., Qilichev B. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002.-76 b
4. Begmatov E.A. Notiqning nodir boyligi. T.: —O’zbekiston. 1980.-23b

MORFEMIKA TILSHUNOSLIKNING MUHIM BO’LIMI

Guljaynar Baydullayeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 3-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada morfemika tilshunoslik bo’limi sifatida morfemalarni o’rganishi va morfem tizim tarkibidagi leksik va affiksial morfemalar tilshunoslikning barcha bo’g’inlarida muhim elementlar ekanligi haqida umumiy tushuncha berilgan bo’lib, tilshunoslikning morfemika bo’limining til o’rganish jarayonidagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so’zlar: O’zak morfema, affiksial morfema, negiz, morfologik negiz, sintaktik negiz, so’z yasovchilar, shakl yasovchilar, so’z o’zgartiruvchilar, turlovchi qo’shimchalar, tuslovchi qo’shimchar.

Abstract: This article provides a general understanding that morphemics is the study of morphemes as a branch of linguistics and that lexical and affixal morphemes in the morpheme system are important elements in all branches of linguistics.

Key words: Root morpheme, affixal morpheme, base, morphological base, syntactic base, word-formers, form-formers, word-modifiers, adverbs, adverbs.

Morfemika so’zning manoli qismlari haqidagi ta’limotdir. Ma’lumki o’zbek tilida, flektiv tillardagidan farqli o’laroq, o’zak mustaqil ma’no anglatish xususiyatiga ega. So’zning o’zakdan boshqa qismlari esa undan ayricha qo’llanmaydi va ma’no anglatmaydi. Shuning uchun ular morfema deyiladi. Masalan (paxtakorlarga) so’zi (paxta) (-kor) (-lar) (-ga) qismlaridan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy qism

bu so'z doirasida o'ziga xos elementlar va semantik mavqega ega. Ular lisonda ana shunday ajralgan holda o'z "xonachalarida" guruh - guruh bo'lib joylashgan. [Sayfullayeva, 2020:143].

Qo'shimchalar ma'no va vazifalariga ko'ra uch xil bo'ladi.

1. So'z yasovchilar.
2. Shakl yasovchilar.
3. So'z o'zgartiruvchilar.

O'zak yoki negizga qo'shilib uning ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan yangi ma'noli so'z yasaydigan qo'shimchalar so'z yasovchi qo'shimchalar deyiladi. So'z yasash qolipining shakliiy tomoni ikki qismdan tashkil topadi. Yasovchi asos va yasovchi vosita. Masalan (ot + chi -shu ot bilan shug'ullanuvchi shaxs oti) qolipning shakliiy qismi bo'lgan (ot+chi) ming ot qismi yasovchi asos (-chi) qismi esa yasovchi vosita. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi morfema leksema lug'aviy ma'nosini nutqqa moslashtirish vazifasini bajaradi. Masalan (kitob) leksemasining sememasida birlik va ko'plik ma'nosi noma'lum. Son lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lgan (-lar) uni ko'plik tomon muayyanlashtiradi. So'zlarning o'zgarmagan shakli asosiy ya'ni lug'aviy ma'noli qismdir. So'zlar o'zgarmagan shaklida qo'llanib qo'shimcha olmasa u ma'noli qismlarga bo'linmaydi. Agar so'z tuzilishida qo'shimcha ishtirok etsa u turli grammatik ma'nolarni ifodalaydi.

So'zni morfemalarga ajratishda so'z tarkibidagi ma'noli qismlarning hozirgi tilda leksik yoki grammatik ma'noni vujudga keltirishi nuqtai nazaridan yondashiladi. Xususan, o'zak sifatida ajratilgan qism, bugungi tilda ma'noga ega bo'lishi, bu ma'no turli qo'shimchalar asosida shakllangan o'zakkosh so'zlar bilan bog'lana olishi lozim. Masalan, yig' + im, yig' + iq, yig' + ma, yig' + in + di kabilar. [Shodiyev, 2019:131]. So'z yasalishi sof nutqiy hodisa nutqiy jarayon. U derivatsiyaning asosiy qismini tashkil etadi. Biroq uning lisoniy asosi bor. Shu sababli lison va nutqga birday daxldor.

So'z yasash deganda qanday usul bilan bo'lsa-da yangi so'z hosil qilish tushunilavermaydi. Masalan, so'z yangi ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z paydo bo'lishi mumkin. Deylik (ishbilarmon) so'zi yangi ma'no kasb etdi. Biroq bu yerda yangi so'z yasalishi yasama va yangi ma'no kasb etgan so'zlarning leksemalashuvi hodisasini farqlash lozim.

So'z yasash (derivatsion) qolipi haqida. Har qanday yasama so'z so'z yasash qolipi asosida hosil qilinadi. Hosila lisonilashib, o'z qolpidan uzilib ketsa ham, unda bilinar bilinmas qolip bilan (agar qolip yasovchan bo'lsa) ulanish barobar saqlanib qoladi.

So'z yasash qolipi ikki uzviylikdan iborat.

1. Qolipning shakli tomoni.
2. Qolipning mazmuniy tomoni.

Yasama so'zda ana shu ikki jihatdan foydalaniladi. Yasama shaklan va mazmunan ana shu qolipga muvofiq kelsa, unga shu qolip hosilasi sifatida qarash mumkin. Masalan (kitobcha) so'zida mazkur qolipning izi bor. Lekin (xabarcha) so'zida qolipning mazmuniy tomoni aks etmagan. Demak, leksema bu qolip mahsuli emas. So'z yasash qolipining shakliiy tomoni ikki qismdan tashkil topadi yasovchi asos va yasovchi vosita. Qolipning yasovchi asos, albatta, mustaqil so'z yasovchi vosita qismi esa so'z ham, qo'shimcha ham bo'lishi mumkin. Masalan, qo'shma juft so'z yasash qoliplarida asos ham, vosita ham so'z.

Shuningdek, morfologiya bilan sintaksis o'rtasida ham chambarchas bog'liqlik mavjud. Morfologiyadagi har bir so'z shakli gap tarkibida ma'lum sintaktik vazifa bajaradi, ma'lum gap bo'lagi vazifasida keladi. Grammatik shakllar gap tarkibidagi bo'laklarni bir biriga bog'lovchi yoki gap bo'lagiga qo'shimcha ma'no yuklovchi vosita vazifasida bo'lib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent 2020.-143 b
2. Shodiyev T. F. Ona tili. Samarqand, 2019.-131 b
3. To'xliyev B. O'zbek tili o'qitish metodikasi. O'zbekiston milliy kutubxonasi. 2010.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: Talqin — 2005.-69 b

TIL VA NUTQ TUSHUNCHASI

Setora Hamidullayeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon tilshunosligida til va nutqning o’rni, ahamiyati, ularning o’ziga xos funksiyalari, til va nutqning bir-biriga xos bo’lgan mavhum-konkret tarzdagi korrelyat nisbiy mustaqil birliklari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so’zlar: til, nutq, so’z, fonema, morfema, leksema, konstruktsiya, umumiylik, xususiylik, belgi, ma’no.

Abstract: This article discusses the role and importance of language and speech in world linguistics, their specific functions, relative independent units of language and speech that are characteristic of each other in an abstract-concrete way.

Key words: language, speech, word, phoneme, morpheme, lexeme, construction, generality, specificity, sign, meaning.

Jamiyatda tub o’zgarishlar barcha sohada, ayniqsa tilda o’z in’ikosini topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. XX asr tilshunosligining - sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezonini til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash bo’ldi. Tarixiga nazar tashlasak ushbu muammo, professor X.Ne’matovning ma’lumot berishicha, til va nutq hodisalarini o’zaro farqlash dastlab VII-IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o’rganish usullarida ko’rish mumkin. Professor A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri o’zbek til mulkining sultoni Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqlangani, alloma shu masalaga alohida e’tibor bergani qayd etiladi.

XX asr so’nggida, til uslublarida sezilarli darajada o’zgarishlar sodir bo’ldi: ona tili taqdiri dolzarb masalaga aylandi. Bu haqda Respublika Birinchi Prezidenti Islom Karimov “O’zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” nomli asarida: “Ona tilini bilmaydigan odam o’zining shajarasini, o’zining ildizini bilmaydigan, kelajagi yo’q odam”, - deya o’z fikrini bildirib o’tgan.[Karimov, 1994:160].

Til va nutq, dialektikasida til o’ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo’lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko’rsatadi. Ijtimoiy-psixik jarayon bo’lgan til o’zining jamiyatdagi kommunikativ, umuman har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko’rinishida, nutq orqali amalga oshiradi. Nutq til sistemasining so’zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi-matndagi aniq ifodasidir, ko’rinishidir, holatidir.

Til materialini S.Usmonov ikkiga bo’ladi:

1. Psixik material. Bu-so’z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi (qiyofasi).

2. Moddiy material. Bu-nutq yaratish chog’ida belgisi tovush qobig’iga ega bo’lgan, aniq talaffuz qilinayotgan so’zlar, morfemalar va tovushlar.[Усмонов, 1972:123].

Demak, real jonli nutqning real til birliklaridan tashkil topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Masalan, *Bizning davrimiz bozor iqtisodiyotiga o’tish davridir*, gapi real nutq bo’lib, u tovush materiyasiga ega bo’lgan real til birliklaridan tashkil topadi. Ya’ni, ushbu gap: **biz, ning, davr, i, miz, bozor,iqtisod, i, yot, i, ga, o’t, ish, davr, i, dir** kabi aniq til birliklaridan so’z (leksema) va affiksalar morfemalardan tarkib topgan. Til —tashqi jihatdan ham moddiy, ham psixik hodisa. Uning moddiyligi tovush materiyasi bo’lsa, psixik hodisaligi xotirada saqlanish xususiyatidir. Tilning ijtimoiy vazifasi moddiylikda ko’rinadi. Tildagi moddiylik so’z, so’z birikmasi va morfemalarning tovush materiyasiga o’ralganligida namoyon bo’ladi.

Til va nutq o’rtasidagi bog’liqlik, o’zaro aloqadorlik yana quyidagilardan ham ma’lum bo’ladi. Til nutq asosida tashkil topadi va nutq orqali reallashadi. Til bir vaqtning o’zida ham asos, ham nutq mas’uli. Til aloqa uchun material bo’lsa, nutq shu materialdan fikr shakllantirishdir. F. De Sossyur aytganidek, til bizga nutq tushunarli bo’lishi uchun zarur bo’lsa, nutq esa tilning taraqqiyoti, yashashi, shakllanishi uchun zarur. Tarixiy jihatdan nutq, faktlari tildan oldin keladi.[Rasulov,2010:176].

Til va nutq ham ijtimoiy ham individual. Tildagi ijtimoiylik nutq, orqali namoyon bo'ladi. Tildagi ijtimoiylik yashirin, ichki hodisa bo'lsa, nutqdagi ijtimoiylik tashqi, real hodisadir. Til mavhumdir, nutq esa aniqdir, ya'ni nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq, so'zlovchining, tinglovchining va predmetning fikr yuritilayotgan predmetning mavjud bo'lishini talab qiladi.

Nutq - harakatchan, dinamik, jonli bo'lsa, til statik, stabildir. Nutq - alohida shaxsga, individga bog'liq. Til esa alohida shaxsga, individga bog'liq emas. Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. A.A.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir. Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo'l harakati bilan yoki qo'l harakatisiz, aniq, yoki noaniq, bo'lishi mumkin, Til uchun esa bunday ta'rif to'g'ri kelmaydi. Nutq ham monologik, ham dialogik bo'la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo'la olmaydi. Til – aloqa quroli, nutq, aloqa usuli. Til - imkoniyat, nutq, - voqelik, ta'sirchanlik. Til - umumiylik, nutq - xususiylik, alohidalik. Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog'liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya'ni aytilgan vaqtdagina mavjud. [Неъматов, Расулов, 1995:29]. Til va nutq, orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq, faoliyati natijasida nutq shakllanadi. Nutq, esa til birliklaridan tuziladi va til birliklariga ajralib ketadi. Til birliklari yana nutq, faoliyati — faolligi uchun xizmat qiladi. So'zlash qobiliyati tushunchasi ostida ma'lum bir jamiyatga mansub shaxsning, shu jamiyatga mansub tildan ogohlighi, uning imkoniyatlaridan foydalana olish ko'nikmasi va darajasi anglashiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. O'zbekiston. 1994.-160 b.
2. Усмонов С. Умумий тилшунослик. Ўқитувчи.Т.: —1972. 123б.
3. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.:1995, 29 б.
4. Normatov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. Toshkent:Ta'lim, 2009. - 260 b.

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI HAQIDA NAZARIY QARASHLAR

Sitora Xolmaxmatova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 3-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada gapning ajratilgan bo'laklari haqida nazariy ma'lumotlar berilgan bo'lib, uning til ta'limidagi ahamiyati amaliy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ajratilgan bo'laklar, ega, kesim, to'ldiruvchi, to'ldiruvchi, hol, izohlovchi, sifatlovchi aniqllovchi, tinish belgilar.

Abstract: In this article, theoretical information about the separated parts of the sentence is given, and its importance in language education is analyzed from a practical point of view.

Key words: separate clauses, have, participle, complement, complement, case, descriptive, qualifying qualifier, punctuation marks.

Gapning ajratilgan bo'laklari o'zlari bog'langan bo'laklarning ma'nosini ta'kidlaydi, bo'rttiradi yoki tushuntiradi, aniqlaydi. Ajratilgan bo'laklar har doim o'zi izohlayotgan bo'lakdan keyin keladi va yozuvda vergul, tire va ba'zan qavslar bilan ajratiladi. Ajratilgan bo'laklar, gapdagi qaysi bo'lakka oid ekanligiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi: ajratilgan hol, ajratilgan aniqllovchi, ajratilgan izohlovchi (ega), ajratilgan to'ldiruvchi, ajratilgan kesim.

Ajratilgan to'ldiruvchi odatdagi to'ldiruvchining – olmoshning ma'nosini izohlaydi: *Kecha kunduz seni, vafodorimni, o'ylayman.*

Ajratilgan to’ldiruvchilar shakllanishiga ko’ra ikki xil bo’ladi:

1. Ko’makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar.
2. Oddiy gap bo’lagi shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar.

Ko’makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar kesimdan uzoqda kelib, *qaraganda, ustiga, singari, bilan, birga va shu kabi* ko’makchilar yordamida shakllanadi. Oddiy gap bo’lagi shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar o’zidan oldin kelgan to’ldiruvchining ma’nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Bunda vositasiz to’ldiruvchi ham, vositali to’ldiruvchi ham ajratilishi mumkin. Masalan: *Sizga, o’rta bo’yli qizga, atlas ko’ylak juda yarashibdi.* (Y.Sh).

Ajratilgan aniqlovchilar ikki xil: ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi. Ajratilgan sifatlovchi predmetning belgisini bo’rttirib ko’rsatish uchun ajratiladi. Masalan, *Muxtor, yalangbosh, majnuntolar tagida aylanib, xayol surib yurardi.* gapida yalangbosh sifatlovchisi shaxsning (Muxtor) belgisini bo’rttirib berish uchun sifatlanmishdan keyin keltirilgan.

Ajratilgan qaratuvchi. Bunda qaratuvchi o’zidan oldin kelgan boshqa bir qaratuvchini izohlash, aniqlashtirish yo’li bilan ajratiladi. Masalan: *To’g’ri, uning yozganlari, aniqrog’i, mashinistkaga aytib turib, qog’ozga tushirganlarining aksari mazmunan sayoz bo’lar, oldingilarini takrorlardi.* (T.Po’lat). Bu gapda «mashinistkaga aytib turib, qog’ozga tushirganlarining» aniqlovchisi, o’zidan oldin kelgan qaratuvchining (yozganlari so’zining) ma’nosini izohlab, bo’rttirib kelgan.

Ajratilgan izohlovchilar

Izohlovchilar ko’pincha ajratilgan bo’ladi. Bunda ular izohlanmishdan keyin kelib, maxsus intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Siz, Sunnatillo, o’zingiz juda aqlli, o’zi uzoqni ko’radigan odamsiz.* (S.Soliyev). Ajratilgan izohlovchilar ko’pincha egaga taalluqli bo’ladi.

Ajratilgan hol

Bunda gapning bo’lagi ma’nosi juda ham aniq bo’lmagan, umumiy so’z shakli bilan ifodalanadi. Ajratilgan holning ma’nosi nisbatan muayyan va tor bo’ladi: *Qishda, chillada, bo’rilar odamga ham hamla qiladi.* Ajralmish holsiz ajratilgan hol bo’lishi mumkin: *Ikrom aka, xayolga cho’mib, bozorga qarab ketmoqda edi.* Bundagi ajratilmishni ajratish-ta’kid deb atash mumkin.

Ajratilgan hollar shakllari jihatdan ikki xil bo’ladi:

1. Oborot shaklidagi ajratilgan hollar.
 2. Oddiy gap bo’lagi shaklidagi ajratilgan hollar.
- Oborot shaklidagi ajratilgan hollar o’z navbatida uchga bo’linadi:

1. Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
2. O’xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
3. Ko’makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. [Hamrayev, 2007: 89].

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ravishdosh o’ziga oid so’zlar bilan kengayib keladi va bunday qurilma ravishdosh oboroti deb yuritiladi. Ravishdosh oboroti, odatda, ajratilgan bo’ladi. Masalan: *Odamlar, qopdan to’kilgan yong’oqday gurr etib, hamma vagonlardan baravariga perronga yopirilishdi.* (T.Po’lat).

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar ish-harakatning bajarilish holatini, paytini, shartini, sababini va shu kabi ma’nolarni ifoda etadi. Masalan: *Bola, olmani yeb bo’lgach, xalacho’pni qo’liga oldi.* (A.Muxtor).

O’xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. —**day, -dek** qo’shimchasini olib kelgan so’zlar ham kengayib ajratilishi mumkin. Masalan: *Bu zavodda, hamma zavodlardagidek, oshxonada ilg’orlar stoli alohida.* (A.Qahhor).

Ko’makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ko’makchili qurilma shaklidagi hollar kesimdan uzoqda kelib, o’zlariga oid so’zlar bilan kengayib, gapning boshqa bo’laklaridan ajratilishi mumkin. Bunda qurilma qarshi, singari, kabi, tufayli, yarasha, holda kabi ko’makchilar bilan shakllanadi. Masalan: *Nozik, oppoq bilagini daraxtga cho’zgan holda, qorayib pishgan shotutdan og’ziga tashlar ekan, tebrandi.* (H.G’ulom).

Ko’makchili qurilma oborotishaklidagi ajratilgan hollar turli holatni, o’xshatishni ifodalaydi. Oddiy gap bo’lagi shaklidagi ajratilgan hollar o’zidan oldin kelgan holning ma’nosini izohlaydi. Uning so’rog’i, vazifa izohlanayotgan holning so’rog’i va vazifasiga teng bo’ladi. Bunda ko’pincha payt va o’rin hollari ajratiladi.

Ajratilgan ega. Izohlovchi ta'kidlanganda, ajratilgan egaga aylanadi:

Dotsent Jumayev Tursunali ilmiy safarga jo'nadi – Jumayev Tursunali, dotsent, ilmiy safarga jo'nadi. *Kapitan Xudoynazarov so'z oldi* – Xudoynazarov, kapitan, so'z oldi. Quyidagi gaplarda eganing o'zi ajratilgan: Siz, yoshlar –bizning umidimizsiz. Bunda yoshlar so'z shaklini ajralmish egadan oldinga o'tkazib bo'lmaydi. Ajratilgan ega izohlovchidan oldin bo'lganda uning o'rnini almashtirish mumkin: Jumayev domla – domla Jumayev kabi.

Ajratilgan kesim o'zidan oldingi bo'lakni izohlaydi: 1) fe'l - kesim: *Men uni ishontirmoqchi bo'ldim, iltimos qildim, yalindim, yolvordim, hatto tiz cho'kdim.* 2) ot-kesim: *U shoir - inson ruhining bilimdoni.* [Rahmatullayev, 2006: 62]

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Ajratilgan bo'laklar, odatda, vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Biz, tibbiyot xodimlari, xalqqa jon-dildan xizmat qilamiz.* (S.Soliyev).

2. Ajratilgan bo'laklarning tarkibi keng bo'lsa yoki uning ichida verguli bo'lsa, bunday ajratilgan bo'laklar tire bilan ajratiladi. Masalan: *Kotiba qiz – Ulfatoy o'rta bo'yli, oq yuzli, yonoqlari loladay, qop-qora qosh-ko'zli ayol – choynakda choy ko'tarib kirdi...* (S.Soliyev)

Ajratilgan bo'laklar tahlilida yana quyidagiga e'tibor berish lozim:

1) uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z yoki uyushiq so'zlar ajratilgan bo'lishi mumkin:

1. Ikrom va Otabek – sinfdoshlar, yo'lga tushishdi.

2. Sinfdoshlar –Ikrom va Otabek yo'lga tushishdi. Birinchi gapda sinfdoshlar, ikkinchi gapda Ikrom va Otabek uyushiq so'zlari ajratilgan kengaytiruvchidir;

2) ajratilgan bo'laklarni aniqlashda tartib muhim rol o'ynaydi.

Ajratilgan kengaytiruvchi keyin, ajralmish kengaytiruvchi oldin keladi:

1. U shaharga, Qarshiga, ketdi.

2. U Qarshiga, shaharga, ketdi. Birinchi gapda Qarshiga, ikkinchi gapda shaharga so'z shakli–ajratilgan birlik.

Ajratilgan aniqlovchi bilan aniqlanmish distant holatda bo'lganda, ularning aloqasi kuchsizlanib, aniqlovchining nisbiy mustaqillik holati kuchayadi: *Haligi yigit, qo'lida tuguni bor edi-ku, sartarosh, ertaga ta'tilga chiqar ekan.*

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hamrayev M., D.Muhamedova, Shodmonqulova D., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh. Ona tili (darslik) Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent, 2007. -89 b.

2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, 2006. – 62 b

3. Sayfullaeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: 2010. – 39 b

4. Ikromova R., Muhamedova D., Hamrayev M. Ona tilidan mashqlar to'plami. (o'quv qo'llanma). TDPU, Toshkent, 2009-yil.

TIL O'QITISHDA SO'Z BIRIKMASINING AHAMIYATI

Xulkaroy Mirtolipova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'z birikmalari, xususan, moslashuvli so'z birikmasi haqida fikr yuritilib, gapdagi tutgan o'rni haqida ba'zi mulohazalar tahlil qilingan.

Kalitlar so'zlar: sintaksis, so'z birikmasi, moslashuv, qaratqich kelishigi, egalik qo'shimchasi.

Abstract: In this article, there is an opinion about word combinations, in particular, an adaptive word combination, and some opinions about their place in the sentence are analyzed.

Key words: syntax, phraseology, adaptation, demonstrative agreement, possessive suffix.

Dunyodagi fanlarning eng qadimiylaridan biri - tilshunoslik necha o'n asrlardirki, til deyiladigan tilsimning tabiatini, tub mohiyatini tushunish va tushuntirish yo'lida tinimsiz izlanish olib boriladi. Ayni izlanishlarning hosilasi o'laroq bu fanda xilma-xil yo'nalishlar, ilmiy qarashlar nuqtayi nazarlarning yuzaga kelganligidan bugun bexabar bo'lgan tilshunos yo'q. Shu bois, keyingi yillarda lisoniy qurilishning umumiy qonuniyatlarini o'zbek tili materiallari asosida yangicha tadqiq etish va tahlil qilishga qaratilgan izlanishlar silsilasi yuzaga keldi. Bu izlanishlarning salmog'i kundan kunga oshib bormoqda.

Sintaksis grammatikaning bir qismidir. Grammatika so'z tuzilishini va gap tuzilishini, demak, tilning Grammatik qurilishini o'rgatadigan fandır. Grammatik qurilish tilning asoslaridan biridir: har bir tilning negizi uning grammatik qurilishi bilan leksikasidir. [Hojiyev, 2007: 3].

Grammatika morfologiya va sintaksisni o'z ichiga oladi. Sintaksisda so'z birikmasi va gapdagi vazifasi tekshiriladi, ular sintaktik munosabatning vositasi sifatida qaraladi. So'zning har bir konkret formasi butun sistemaning bir ko'rinishidir. Har bir gapda ma'lum funksiyani bajaruvchi so'z har gal shu ayrim formaga ega bo'ladi. So'zlar turli formalarda o'zaro bog'lanib, o'z morfologik xususiyatlaridan tashqari, ma'lum sintaktik xususiyatlarga ega bo'ladi: tilning fikr bayon qilish sistemasida biror grammatik funksiyani bajaradi (ega, kesim va boshqalar). Demak, morfologiyadagi so'z turkumlari nutqda gap bo'laklari vazifasini bajaradi. Bu narsa so'z turkumlari bilan gap bo'laklarining bog'lanishini ko'rsatib turadi. [Hojiyev, 2007: 4].

Nutqda, gapda so'zlar ma'lum grammatik qoidalar asosida bir-biri bilan bog'langan bo'ladi. Masalan, uning qizi (gapirdi), yosh bola (yugurdi), sekin gapirdi. Misollardagi har bir juft grammatik butunlikni hosil qilgan bo'lib, yaxlit, biroq o'z ichida qismlarga bo'linadigan tushunchani, bir butun tushunchani bildiradi. Bu kompleksdagi – qo'shilmadagi so'zlarning aloqasi grammatik jihatdan shakllangadir. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zdan tuzilib, bir grammatik butunlik, semantik yaxlitlik tashkil qilgan har bir kompleks so'z birikmasi sanaladi. Nutqdagi har qanday butunlik bir so'z birikmasi bo'lavermaydi, bu bog'lanishning boshqacha ko'rinishlari ham bor.

Moslashuv. Bunda bog'langan har ikki so'z bir-biriga muvofiqlashib, tobe so'z shu aloqaga mos hokim so'z formada keladi; ulardan birining o'zgarishi bilan boshqasi ham o'zgarib, shunga mos formaga o'tadi – o'z shakllanishini unga barobarlashtiradi. Masalan, terimchining hikoyasi.

Qaratqich bilan qaralmish moslashuv yo'li bilan bog'lanadi; shaxs va sonda moslashadi. Bunday tobelanishning asosiy xususiyati tobelanish bir qismning boshqasini aniqlashga xizmat qildirishidir. Tobe so'z bilan hokim so'z bir-biriga moslashadi, harakat, belgi va predmetning qaysi predmetga tegishliligi ko'rsatiladi. [Rahmatullayev, 2006: 118].

Masalan: *Mening vatanim, gullarning guli, talabalarning o'qishi. Gullarning guli – Nargis.* Bunda guli (hokim) so'z talaba bilan gullarning (tobe so'z) qaratqich kelishik qo'shimchalarini olib kelgan. Dutorimning torlari qo'sh bulbuldek sayraydi kabi. Moslashuv hodisasi so'z birikmasining doirasi bilangina cheklanmaydi. Ega va kesim moslashuv yo'li bilan bog'lanadi.

Bunday birikma “qaratuvchi va qaralmish” qolipida tuziladi; birinchi a'zo ot, ot tur yoki otlashib kelgan leksema bilan ifodalanadi, qaratqich kelishigida bo'ladi. Shunday leksema shakl sintaktik jihatdan ikkinchi a'zoga bog'lanadi. Ikkinchi a'zoga birinchi a'zo bilan sintaktik bog'lanish tufayli nisbatlovchi qo'shiladi; nisbatlovchidan oldin sonlovchi qatnashadi, birlik yoki ko'plik sonlovchisi obyektiv voqelikka ko'ra tanlab qo'shiladi; turlovchi esa birikmaning boshqa bir leksema yoki birikma bilan sintaktik bog'lanishi natijasida qo'shiladi, shunga ko'ra ikkinchi a'zo (birikma yaxlitligicha) asli leksema (birikma) holatida bo'ladi, leksema shaklga (birikma shaklga) keyingi sintaktik bog'lanish natijasida aylanadi: hovlining o'rtasi, cholning nabirasi- kabi. A'zo munosabati jihatidan qaralmishdan anglashiladigan predmet yoki belgi qaratuvchidan anglashiladigan predmetga (predmet tasavvuridagi belgiga) tegishli ekani (nisbat berilayotgani) ifodalanadi: *o'rta* hovliga, *nabira* cholga tegishli. Qaratuvchili birikma ifodalaydigan ma'nolar deb xoslik, butunning bo'lagi, to'dadan ajratilgan qism, o'ringa, vaqtga munosabat ma'nolari ta'kidlanadi. [Sayfullaeva, 2010:81].

Asli bu ma'nolar – birikmaning ma'nolari emas, balki qaratuvchi, qaralmish bo'lib keladigan lekse-

malardan anglashiladigan ma'nolar. Qaratuvchili birikmada turlovchilar paradigmasining bir vakili-qaratqich kelishigi bilan nisbatlovchilar paradigmasi morfemalari orasidagi bog'liqlik namoyon bo'ladi. Bunda kelishik sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi va sintaktik vazifa ko'rsatkichi bo'ladi; nisbatlovchi esa sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi, lekin shakl o'zgartiruvchi ekanidan qat'i nazar, sintaktik vazifaga nisbatan betaraf bo'ladi. Qaralmishga nisbatlovchi qaratuvchidan anglashiladigan shaxs, son, modal ma'nolarga muqobil holda tanlab qo'shiladi. Qaralmishga qaysi nisbatlovchi qo'shilishini qaratuvchining kelishik shakli emas, balki kelishik qo'shiladigan asos, shu asosdan anglashiladigan shaxs, son, modal ma'no belgilaydi: mutanosiblik asosdan anglashiladigan grammatik ma'nolar bilan morfema (nisbatlovchi) ifodalaydigan ma'nolar orasida voqe bo'ladi. Qaratuvchi tarkibidagi kelishik shakli va qaralmish tarkibidagi sonlovchi mutanosiblik aloqasida qatnashmaydi. Mutanosiblik qaratuvchi bilan qaralmishning grammatik shakllarida voqe bo'lmaganligi sababli bunday birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa moslashuv emas, balki muvofiqlashuv deyiladi (Rus tilshunosligida ega bilan kesim orasidagi bunday aloqa koordinatsiya deb nomlanadi: lot. co(n) - birgalikda, ordinatio - "tartibli joylashuv". Bunday sintaktik aloqaga sootvetstviye ham deyiladi). Qaralmishga qaysi nisbatlovchining qo'shilishi qaratuvchining qanday turkum leksemasi bilan ifodalanishiga, qisman uning grammatik shakliga bog'liq:

1. Qaratuvchi kishilik olmoshi bilan ifodalanganida qaralmishga shu olmoshga mutanosib nisbatlovchi qo'shiladi: mening uy + im- , mening uylar +im- , sening uy + ing- , sening uylar + ing- , uning uy + i- , uning uylar + i- ,bizning uy + imiz- , bizning uylar + imiz- kabi.

2. Qaratuvchi ot leksema bilan, boshqa turkum leksemalarining ot tabiatli turi, shuningdek otlashib kelgan holati bilan ifodalanganida qaralmishga III shaxs nisbatlovchisi qo'shiladi:

a) ot leksema bilan ifodalanishi: uyning devor +i- , uylarning devor +i-, uyning devorlar + i - , uylarning devorlar + i- kabi;

b) fe'lining otdosh shakli bilan ifodalanishi: rozi qilishning yo'l + i- , rozi qilishning yo'llar + i kabi;

d) olmoshning ot turlari bilan ifodalanishi: kimning kitob + i- , kimlarning kitob + i- , kimning kitoblar + i- , kimlarning kitoblar + i- , allanarsa-ning sharpa + si- , allanarsalarning sharpa + si- , allanarsaning sharpalar + i- , allanarsalarning sharpalar + i- kabi;

e) boshqa turkum leksemasining otlashib kelgan holati bilan ifodalanishi: yaxshining fazilat + i- , yaxshilarning fazilat + i- , yaxshining fazilatlar + i- , yaxshilarning fazilatlar + i- ; buning qilig' + i- , bularning qilig' + i- , buning qiliqlar + i- , bularning qiliqlar + i- kabi;

f) ikki va undan yuqori miqdorni anglatadigan miqdor son, shuningdek hamma- kabi leksema bilan ifodalanishi: o'nning yarm + i- , hammaning fikr + i kabi.

3. Qaratuvchi bo'lib ko'plik ma'nosi ifodalanadigan jamlovchi son, hamma kabi leksema kelganida kelishikdan oldin odatda ko'plik nisbatlovchisi qo'shiladi: ikkala + miz + ning istag + imiz- , ikkala + ngiz + ning istag + ingiz- , ikkala + si + ning istag + i- ; hamma + miz + ning istag + imiz- kabi. Qaratuvchi tarkibidagi nisbatlovchidan ko'rinib turibdiki, bunday qurilma asli uch a'zoli: bizning ikkalamizning istagimiz- kabi. Bunday uch a'zoli qurilma alohida ta'kidlash zarur o'rinda-gina ishlatiladi; boshqa o'rinlarda ikki a'zoli qurilma ishlatiladi, shu yo'l bilan uslubiy g'alizlik, ortiqchalik bartaraf qilinadi. Bunday qaratuvchi bilan qaralmish tarkibiga nisbatlovchilarning ko'plik shakli o'zaro moslashib qo'shiladi. Bu yerdagi moslashuv muvofiqlashuv aloqasi tarkibida ichki hodisa sifatida voqe bo'ladi.

4. Yuqoridagi bandda tasvirlangani kabi hodisa qaratuvchi o'z- ta'kid birligi bilan ifodalanganida ham voqe bo'ladi; yuqoridagi ifodalanishdan asosiy farqi shuki, bu yerda nisbatlovchilarning birlik shakllari ham ishlatiladi: o'z + im + ning uy + im- , o'z + imiz + ning uy + imiz- kabi. Bunday qaratuvchi ta'kidma'nosini ifodalashgagina xizmat qiladi. Ikkinchi farq shuki, bunday vazifada kelgan o'z leksemashakli grammatik ko'rsatkich, shu jumladan nisbatlovchi qo'shilmagan holda ham keladi: o'z + im + ning uy + im- - o'z uy + imkabi. Bunda o'z leksemashakli tashqi ko'rinishda sifatlovchini eslatadi.

Xulosa qilib aytaydigan bo'lsak, moslashuvli so'z birikmalarida faqatgina shakliy butunlik emas, ma'noviy butunlik ham ahamiyatga ega. Qaratqich kelishigi tobe so'zni hokim so'zga, egalik qo'shimchasi hokim so'zni tobe so'zga bog'lash uchungina xizmat qiladi, xolos. Unga tegishlidek tuyulgan ma'nolar qolipni to'ldirayotgan leksemalarning ma'noviy mohiyati bilan bog'liq bo'lib, mazkur qo'shimchalar namoyon qiluvchi vositalardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolari. – Toshkent: “O‘zbek tili va adabiyoti jurnali”, 2007. -3-4 b
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent, 2006. -118 b
3. Sayfullaeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T.: 2010.- 81 b
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Л., 1960. 77- стр

ONA TILI DARSIDA LUG‘AT BILAN ISHLASH

Mashxura Xolmamatova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tili va tafakkuri to‘g‘risida, ona tili darslarini ta’lim tizimida yangicha yondashuv asosida o‘qitilishi, jumladan, ona tilini o‘qitishda lug‘atlarning o‘rni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: nutq, lug‘at, ona tili, ta’lim tizimi, o‘qituvchi, o‘quvchi, yondashuv.

Abstract: This article discusses the Uzbek language and thinking, the teaching of native language lessons in the education system on the basis of a new approach, including the role of dictionaries in the teaching of the native language.

Key words: speech, dictionary, uzbek as a native language, education system, teacher, student, approach.

Yosh avlodning ta’lim – tarbiyasiga e’tibor qaratish davlat rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Til millatning ma’naviyat ko‘zgusi, ma’rifat chirog‘i, bilim kaliti bo‘lganligi uchun uni o‘rganish, tahlil qilish va yosh avlodga til grammatikasi, semantikasi bo‘yicha ta’lim berish tilshunoslik soha vakillari oldida turgan asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Nutq og‘zaki va yozma shaklda bo‘lib, inson ongidagi o‘y-xayollari va fikrlarini shu orqali bilish mumkin. Ona tiliga bo‘lgan muhabbat, hurmat boshlang‘ich ta’lim jarayonlaridan boshlanadi.

Ona tili darslari jarayonida o‘quvchilarning til malakalari takomillashib, fikrini to‘g‘ri, ongli va ifodali bayon etish, badiiy asar g‘oyasini tushunish qobiliyatlari o‘sib boradi. [Mirtojiyev, 2000: 28].

Zamonamiz yoshlariga darsliklar zerikarli tuyilishi mumkin. Shu maqsadda umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun darsliklarning mazmuni, dizayni va matnida imlo xatolarsiz nashrga tayyorlash, amaldagi o‘quv qo‘llanmalardagi xato va kamchiliklarni tuzatish maqsadida “Darsliklarga taklif” kanali tashkil etildi, bu kanal ocilishi bilan til haqida uning rivojlanish bosqichlarini takomillashtirish yuzasidan sakkiz mingdan ortiq talab va takliflar bo‘ldi. Respublika ta’lim markazi tomonidan o‘rinli deb topilgan 1600 ga yaqin taklif qabul qilindi. 2025-yilgacha yangi darsliklar ishlab chiqish masalalari respublika miqyosida o‘tkazilgan seminarda muhokama qilindi. Bu esa til o‘rganishdagi talab va takliflarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir tilning faxrlanadigan asosiy jihatlaridan biri uning lug‘at boyligidir. O‘zbek tili ham lug‘atga boy til bo‘lib, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “O‘zbek tilining imlo lug‘ati”, “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”, “O‘zbek tilining orfografik lug‘ati”, “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati”, “O‘zbek ismlari lug‘ati” kabi lingvistik va qomusiy lug‘atlar yaratilgan. Ular ona tilimiz xazinasidir.

Ona tili fanining vazifasi o‘qituvchilarning fikrlash qobiliyatini o‘stirish, o‘z fikrini batafsil, chiroyli bayon qilishga o‘rgatishdir. Fikr esa til orqali bayon etiladi.

Tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev til qurilishida uning ikki holatini - **lison** va **nutq** tushunchalarining farqlanishi haqida yozadi. “*Lison*, - deb yozadi olim, - kishi miyasidagi til xotirasi qismida

mavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik. *Nutq* esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi" [Rahmatullayev, 2006: 4].

Shunday ekan, har bir millat vakili o'z ona tilni va undan foydalanish taktikasini, albatta, bilishi kerak. Bu jarayonda tilning grammatikasini o'rganish bilan birga, tilimizning nutqiy faoliyatdagi mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanib, bayon etilayotgan fikrini, ham og'zaki, ham yozma shaklda to'g'ri, tushunarli tarzda tinglovchiga yetkazish muhimdir. Bunda ona tili darslarida lug'at ustida ishlashga alohida e'tibor berish kerak. Lug'at ustida ishlash jarayonida so'zning imlosi, ma'nosi, talaffuzi e'tiborga olinib, shular ustida ishlashga ehtiyoj sezilgan paytda o'quvchilarning nutqda o'zgaralar nutqini anglashlarini ta'minlash maqsadga muvofiq sanaladi. Buning uchun o'qituvchi ona tili darslarida qo'llanadigan har bir so'zning, ta'lim jarayonlarida, ishlatiladigan so'zlarning ma'nosiga e'tibor bilan qarashi, ularning qaysilarini ustida alohida ishlash kerakligiga aniqlik kiritishi lozim.

Tilning lug'at boyligini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi uchun ona tili darslarida so'zlarning quyidagi ma'nolari bilan tanishtiriladi:

- ✓ O'quvchilarni notanish so'z va iboralar bilan tanishtirish.
- ✓ O'quvchilarni so'zning yangi ma'nolari bilan tanishtirish.
- ✓ O'quvchilar tilida kam qo'llaniladigan so'zlar ma'nosi ustida ishlash.
- ✓ Yangi paydo bo'lgan so'z ma'nolari ustida ishlash.
- ✓ Grammatik atamalar ma'nosi bilan tanishtirish. [G'afforova, 2001:79].

O'quvchilar darslikdagi so'z va iboralarga yangi paydo bo'lgan so'z bo'lmasa ham birinchi marta duch kelayotgan bo'lishi mumkin. Ular *ko'p ma'noli so'zlarning bir ma'nosini tushunsa, boshqa ma'nosini bilmasliklari mumkin. So'z ma'nosini o'zlashtirish bosqichma - bosqich amalga oshiriladi.* Adabiy tilga oid ba'zi so'zlar o'quvchilar nutqida kam qo'llaniladi. Ularning o'rnida oddiy so'zlarni qo'llashadi. O'qituvchi ularni kitobiy so'zlar bilan almashtirish uchun nutqida qo'llashga majbur etadigan vaziyat yaratishi zarur. Bunday so'zlarning bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lganlarini ajratib olib "Bilib qo'yg'an yaxshi" rubrikasi ostida ishlansa o'quvchining nutqi zamon bilan baravar rivojlanib boradi. O'quvchilarga grammatik atamalarining to'g'ri talaffuzi, imlosi o'rgatilgandan keyin misollar asosida uni mazmuni ochiladi. Qoidani o'qitish va mashqlar bajarish orqali atama ma'nosini to'laqonli anglashlariga erishiladi.

O'quvchilar nutqini o'stirish va lug'at boyligini takomillashtirish uchun tilning leksika bo'limi so'zning o'z va ko'chma ma'nosi, ko'p ma'noli so'zlar, kam ishlatiladigan so'zlar, tasviriy ifoda va iboralarni o'rganish jarayonida sinonimlarni qo'llash, tilning sinonimik imkoniyatlaridan foydalanish maqbul usul hisoblanadi. O'quvchilar yozma savodxonlikni oshirishning muhim jihati matnlar xilma-xilligini ta'minlashdir. Ona tili darsliklaridagi matnlar va mashqlar asosan, badiiy asarlardan olinadi, lekin o'zbek tilining lug'at boyligi faqat bu bilan o'lchanmaydi. Jamiyatning har bir sohasiga tegishli matn bu – o'zbek tili o'rganadigan obyekt hisoblanadi.

Ona tili darslarida o'quvchilarning lug'at bilan ishlash malakasini shakllantirsak, yuqori natijalarga erishamiz. Zamonaviy innovatsion texnologiyalarni yaxshi o'zlashtirgan mutaxassis ona tilini chuqur bilmasligi mumkin, aksincha, o'zbek tilining yetuk bilimdoni IT sohasini tushunmasligini guvohi bo'lamiz. Bu ikki shaxsning bilimi birlashsagina, o'zbek tili ham zamonaviy texnologiyada o'z o'rnini egallab, xalqaro tillar safiga kiradi. Bu uchun har bir yosh o'quvchi o'zbek tiliga doir lug'atlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O'zbekiston, 2016.
2. Mirtojiev M. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi, Toshkent, 2000.- 28 b.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Universitet. – T.: 2006.- 4 b.
4. G'afforova T. va b. "Ona tili", T.: O'qituvchi. – T.: 2001.-79 b.

RASMIY USLUBNING GRAMMATIK ASPEKTI

Ruxshona Raxmatullayeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada rasmiy-idoraviy nutq uslubi, uning jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun ahamiyatli ekanligi haqida fikr yuritiladi. Rasmiy-idoraviy uslubning hujjatchilik xarakteri bilan boshqa uslublardan ajralib turishi misollar orqali yoritilgan.

Kalit soʻzlar: rasmiy uslub, uslub, qonun, hujjat, yozma, idoraviy, nutq, eʼlon, rasmiy-idoraviy, davlat va davlatlararo.

Abstract: This article discusses the official-departmental style of speech, its importance for social and legal relations in society, state and interstate official, political-economic, cultural relations. The difference of the official-departmental style from other styles with its documentary character is highlighted through examples.

Key words: official style, style, law, document, written, departmental, speech, announcement, official-departmental, state and interstate.

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri boʻlgan oʻzbek tili xalqimiz uchun milliy oʻzligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho maʼnaviy boylik, buyuk qadriyatdir. [Erkabiyeva, 2016:97]. Rasmiy uslubga hisob-statik organlar, sud, adliya, fuqorolik holatlari idoralar, prokuratura, ichki ishlar va boshqa vazirliklarning idora, muassasi, tashkilotlarning, ayrim shaxslarning rasmiy hujjatlari nota, qaror, farmon, koʻrsatma, qoʻllanma, hukm, ajrim, shartnoma, tavsiya, izohnomalar va ariza, shikoyat, axborot, majlis bayoni, tilhat, tarjimayi hol, ishonchnoma, eʼlon, maʼlumotnoma kabilar til xususiyatlari kiradi. Rasmiy ish yuritish uslubining asosiy xususiyatlari quyudagilar:

- badiiy tasvir vositalari boʻlmaydi;
- uslub leksikasi kitobiy va xolis soʻzlardan iborat boʻladi;
- uslubda professional terminologiya mavjud boʻladi;
- eskirgan soʻz va iboralar oʻrni bilan ishlatiladi.

Quyidagi grammatik xususiyatlarga ega:

Tilga olinayotgan kishilar oʻz nomi bilan atalmasdan, buning oʻrniga ularning belgisi yoki biror harakati, bir narsaga munosabatini ifodalovchi otlar ishlatiladi: *ijrochi, guvoh, daʼvogar, jabrlanuvchi, ijaraga oluvchi* va h.;

Rasmiy uslub quyidagi turlarga boʻlinadi: Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqorolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi). Idoraviy-devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma); diplomatik uslub(nota, bayonatnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda roʻyobga chiqadi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlikdan xoli boʻladi. Bunday uslubda tilning ikki vazifasi – axborot uzatish va daʼvat etish, buyurish vazifasi amalga oshadi. Masalan, maʼlumotnomada axborot berilsa, buyruqda daʼvat etish, axborot oʻz aksini topgan boʻladi. Rasmiy uslubga mansub har qaysi turning oʻziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning oʻziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatidagi feʼllar orqali ifodalanadi [Mahmudo, 2007: 69].

Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda boʻladi. Rasmiy uslubda koʻpincha darak gaplardan; qaror, buyruq, koʻrsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap boʻlaklari odatdagi tartibida boʻlishiga rioya qilinadi. Rasmiy-idoraviy uslubning boshqa uslublardan farqli jihatlari bilan bir qatorda oʻxshash tomonlari ham mavjuddir. Shuni taʼkidlash joizki, bu uslublarda yozma shakl yetakchilik qilsa ham, nutqning ogʻzaki shaklini ham inkor qilib boʻlmaydi. Badiiy uslubga tegishli, sahna uchun moʻljallangan asarlarda ogʻzakilik boʻlsa, ilmiy uslubga doir boʻlgan ilmiy maʼruzalar ogʻzaki shaklda namoyon boʻladi, lekin rasmiy uslubga tegishli boʻlgan ish qogʻozlari faqat yozma nutq

orqali yuzaga chiqadi. Rasmiy uslub grammatik jihatdan ko'p hollarda ilmiy uslubga o'xshab ketadi, lekin boshqa uslublardan farqlanib turadi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumalarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Qaror qilindi, inobatga olinsin, ijro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, belgilansin, o'tkazilsin, tayinlansin kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. [Qo'ng'urov, 1984:87].

Rasmiy- idoraviy uslubning boshqa uslublardan asosiy farqlaridan biri lug'aviy va grammatik xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. Ushbu uslub leksikasi, asosan, kitobiy va xolis sozlardan iborat bo'lishi bilan birga shu uslub bo'yog'iga ega bo'lgan yuqorida ko'rsatilgan, quyidagi imzo chekuvchilar yo'llanadi, qabul qilib oluvchi mazkur kabi so'z va turg'un birikmalarini ham o'z ichiga oladi. Rasmiy – idoraviy uslubi leksikasining yana bir xususiyati unda professional yuridik, diplomatik, ma'muriy terminologiyaning mavjudligidir. Akt, guvohnoma, qaror, hal qiluv qarori, qidirish, elchixonona muxtor elchi, ishonchli vakil, shartnoma, bayonot. Mazkur uslubdagi ko'plab ma'muriy va adliya sohalarida qo'llanilgani uchun u ko'p janrli uslub sanaladi. Rasmiy uslub hozirgi o'zbek tilining davlat-ma'muriy, huquqiy muassasalarida, rasmiy diplomatik munosabatlarida namoyon bo'ladigan ko'rinishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erkabiyeva N. O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami. Akademnashr» Nashriyot-matbaasi.2016.- 97 b
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldashev I. Davlat tilida ish yuritish.- Toshkent: "Cho'lpon", 2007.- 69 b
3. Qo'ng'urov R, Karimov S. O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati. Bibliografik ko'rsatkich. Samarqand, 1984.- 87 b

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR TARKIBINI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Ozoda G'opporova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Intizor Abdirimova

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsent v.b

Annotatsiya: Ushbu maqolada qo'shma gapning tuzilishiga ko'ra sodda gapga o'xshash ikki va undan ortiq predikativ birlikning intonatsiya va mazmun jihatidan birikishi orqali yuzaga keluvchi gap ekanligi, qo'shma gap tuzilishi va qurilish materialiga ko'ra sodda gapdan farq qilishi va ergashgan qo'shma gap haqida fikr yuritilgan. Ergashgan qo'shma gapning tarkibiy qismlarini bog'lovchi vositalar misollar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlari: ergash gap, bosh gap, bog'lovchi vositalar, ergashtiruvchi bog'lovchilar, ko'makchili qurilmalar, nisbiy so'zlar, shart mayli vositasi, yuklamalar.

Abstract: This article discusses the fact that a compound sentence is a sentence formed by combining two or more predicative units similar to a simple sentence in terms of intonation and content, differs from a simple sentence according to the structure and construction material of a compound sentence, and about the following compound sentence.

Key words: subordinate clause, preposition, conjunctions, subjunctive conjunctions, auxiliary devices, relative clauses, subjunctive, prepositions.

Bitta kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga ega bo'lgan gap sodda, ikki va undan ortiq sodda gaplarning grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan butunlik qo'shma gap deyiladi.[Mahmudov, 2019:125]. Gap uchun muhim belgi kesimlikdir. Kesimlik belgisining miqdori gaplarni sodda va qo'shma gaplarga ajratishga asos bo'ladi.

Qo’shma gap qismlarini bog’lovchi vositalar:

1. Teng bog’lovchilar
2. Ergashtiruvchi bog’lovchilar
3. Nisbiy so’zlar
4. Ko’makchili qurilmalar
5. Shart mayli qo’shimchasi
6. Yuklamalar
7. Ohang

Qismlarining qanday bog’lovchi vositalar yordamida bog’lanishiga ko’ra qo’shma gaplar 3 xil:

1. Bog’langan qo’shma gap
2. Ergashgan qo’shma gap
3. Bog’lovchisiz qo’shma gap

Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe’llar orqali ifodalangan-da shart mayli qo’shimchasi ergash gapni bosh gapga bog’lovchi vosita hisoblanadi. Bosh gap tarkibidagi ko’rsatish olmoshi ma’nosini izohlash uchun qo’llangan ergash gaplar bosh gapga –ki yuklamasi yordamida bog’lanadi. [Fayzullayev, 2007:96].

Bosh gapga shart mayli qo’shimchasi yordamida bog’langan ergash gap bosh gapda ifodalangan mazmunning yuzaga chiqish shartini yoki paytini bildiradi.

Bosh gapda ifodalangan mazmunning maqsadini, sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga deb so’zi yordamida bog’lanadi.

Qismlari teng bog’lovchilar, bo’lsa, esa so’zlari, -u, yu, -da yuklamalari yordamida bog’langan gaplar bog’langan qo’shma gaplar deyiladi. Biriktiruvchi bog’lovchilari va, hamda, shu bog’lovchilar vazifasidagi –u, -yu, -da yuklamalari yordamida bog’langan gaplar payt, sabab-natija munosabatini bildirib keladi.

Zidlov bog’lovchilari bog’langan qo’shma gap qismlarini bog’lash bilan birga, ular o’rtasida zidlik munosabati mavjudligini ham bildiradi.

Ayiruv bog’lovchilari qo’shma gap qismlarini bo’g’lash bilan birga voqea hodisalarning galma –gal ro’y berishini yoki ulardan biri amalga oshishini bildiradi. Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga shuning uchun, shu sababli, shu tufayli kabi ko’makchili qurilmalar yordamida bog’lanadi.

Ergashtiruvchi bog’lovchili ergashgan qo’shma gaplar bosh gapga sabab-chunki, negaki maqsad-to-ki shart-agar, basharti, mabodo qiyoslash-chog’ishtiruv-go’yo, xuddi bog’lovchilari yordamida bog’lanadi. Ergashtiruvchi bog’lovchili ergashgan qo’shma gaplar bosh gapda ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, shartini yoki qiyosini bildiradi. [Жымаева, 2019: 136].

Ergash gapni bosh gapga bog’lovchi vositalar:

1. Ergashtiruvchi bog’lovchilar
2. Ko’makchili qurilmalar
3. Yuklamalar
4. Nisbiy so’zlar
5. Shart mayli shakli

Qismlari ergashtiruvchi bog’lovchilar yoki shu bog’lovchilar vazifasidagi so’zlar yordamida bog’langan qo’shma gaplar ergashgan qo’shma gaplar deyiladi. Bo’lsa, esa so’zlari qo’shma gap qismlarini bog’lash bilan birga ular o’rtasida qiyoslash, zodlash munosabati mavjudligini ifodalaydi. Bo’lsa, esa so’zlari qiyoslanuvchi bo’lakdan keyin keladi. Tarkibida ko’rsatish olmoshi mavjud bo’lgan ergash gapli qo’shma gaplar sodda gaplar bilan ma’nodosh bo’ladi. Bunda ergash gap ko’rsatish olmoshi o’rniga qo’yiladi.

Ergash gap tarkibida qo’llanuvchi *kim, nima, qancha, qanday, qayer* kabi so’roq olmoshlari bosh gap tarkibida *shu, o’sha, shuncha, shunday* olmoshlarini talab qiladi. Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo’llangan ko’rsatish olmoshining ma’nosini izohlagan ergash gap ega ergash gap deyiladi. Ega ergash gap bosh gapga nisbiy so’zlar (-kim –o’sha, qayer-o’sha yer kabi) yoki bosh gap tarkibidagi –*ki* yuklamasi yordamida bog’lanadi. Bosh gap tarkibidagi kesim vazifasida qo’llangan ko’rsatish olmoshining ma’nosini izohlab keluvchi ergash gap kesim ergash gap deyiladi. Hol ergash gaplar o’z ichida payt, o’rin,

sabab, maqsad, shart, daraja-miqdor ergash gaplar singari turlarga bo'linadi. Hol ergash gap bosh gapda ifodalangan mazmunning *sababi, maqsadi, sharti, payti, holati, miqdor-daraja* ma'nolarini bildiradi. Tarkibidagi sodda gaplar bog'lovchi vositalarsiz faqat ohang yordamida bog'langan gaplar *bog'lovchisiz qo'shma gaplar* deyiladi. Qo'shma gap qismlari bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'ladigan voqea, hodisalarni ifodalasa, ular orasiga *vergul* qo'yiladi. Qo'shma gap qismlari orasida o'xshatish, zidlash, shart munosabatlari ifodalansa, ular orasiga tire qo'yiladi. [Rahmatullayev, 2006:105].

Bosh gap tarkibida aniqllovchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlagan gap aniqllovchi ergash gap deyiladi. Bosh gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab kelgan gap to'ldiruvchi ergash gap deyiladi.

Birovning aynan keltirilgan gapi ko'chirma gap deyiladi. Ko'chirma gap doimo muallif gapi bilan qo'llanadi. So'zlovchining gapi muallif gapi hisoblanadi. Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganida uning kesimi to'ldiruvchiga, egasi qaratqich aniqllovchiga aylantiriladi. Muallif gapining kesimidagi dedi so'zi aytdi so'zi bilan almashadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, ta'limning sifat va samaradorligini oshirish, o'quvchini mustaqil va mukammal bilim olishi uchun imkoniyat yaratish, uning dunyoqarashi va tasavvurini kengaytirish, fikrlash qobiliyatini o'stirish o'qituvchining intellektual salohiyatiga, dars jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli va unumli foydalanishiga bog'liq. Shunday ekan, ta'lim tarbiyaning muvaffaqiyatli kechishi uchun pedagog o'z kasbining ustasi, fidoyisi bo'lishi kerak. Shu ma'noda bugungi o'qituvchidan yurtimiz kelajagi uchun yangicha fikrlaydigan, ertangi kunga yangicha nigoh bilan qaraydigan, zamon bilan hamnafas komil insonni shakllantirish talab etiladi. Bunday mas'uliyatli vazifani bajarish uchun, avvalo, o'qituvchining o'zi keng va yuksak mahoratga ega bo'lmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N.M., Nurmonov A., Sobirov A.Sh. 9-sinf ona tili darsligi. - Toshkent. 2019. -125 b.
2. Fayzullayev B., Abdullayev T., Haydarov Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Jizzax. 2007. -96 b.
3. Жумаева Ф. Полисемем лексемалар доирасидаги синоним ва антоним семалар тадқиқи. Монография. – Тошкент: Qaenus Mediya. 2019. - 136 б.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili.- Toshkent.: 2006. -105 b.

UMUMTA'LIM MAKTABLARINING ADABIYOT DARSLARIDA SHARADALAR (SO'Z O'YINI) DAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Diyora Qambarova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universitetining ona tili va adabiyotini
o'qitish fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Fransuz adabiyotidan kirib kelgan sharadalar ya'ni o'zbek tilida "so'z o'yini" deb ataluvchi usul haqida ma'lumot berilgan bo'lib, maktab ta'limida adabiyot o'qitishga oid zamonaviy usullar haqida so'z boradi va bu orqali xorijiy va o'zbek adabiyotiga xos bo'lgan terminlar yuzasidan bahs yuritiladi. Maqolada tilga olingan yangi metod orqali epik asarlarni o'qitish, o'quvchilarning qobiliyatlarini shakllantirish haqida fikrlar mavjud.

Kalit so'zlar: Sharada, topishmoq, chiston, chawr.

Abstract: In this article, information is given about the method called "word game" in Uzbek, which came from French literature, and it talks about modern methods of teaching literature in school education and through this, the terms specific to foreign and Uzbek literature will be discussed. The article contains ideas about teaching epic works and forming students' abilities through the new method mentioned in the article.

Key words: Sharada, riddle, chiston, chawr.

Hozirgi kunda umumta’lim maktablarida zamonaviy usulda o’qitish takomillashmoqda. Ayniqsa, ona tili va adabiyot fanlarini o’qitishda ko’plab yangi usullar qo’llanilmoqda. Shulardan adabiyot darslarini qiziqarli va mazmunli o’tkazishning yana bir yangi usuli – “sharadalar” dir.

Sharadalar Fransiya yaratilib, nemis adabiyotida rivojlangan she’r turi. Ammo, u bizga adabiyot fanini o’qitish uchun usul sifatida kirib keldi. Ular haqida turli qarashlar mavjud, masalan:

Sharada – jumboqlarning bir turi. Bu yerda jumboq sifatida topilgan so’zning har bir qismi mustaqil bo’lishi mumkin.

Sharadalar – “charade” so’zi keltcha “chawr” (o’yin) yoki fransuzcha “gap sotish” so’zidan kelib chiqqan bo’lishi mumkin. Sharada – bo’g’inli jumboq bo’lib, unda so’z ma’noli qismlarga bo’linadi. U Germaniyaga XVIII asrda Fransiyaning Provans shahridan kelgan. Tahminan 1800 yilgacha sharadalar mavjud bo’lib, undan keyin she’r shaklida ham yozilgan. Gyote, Hauf, Grillparzer, Geyne kabi atoqli shoirlar sharadalar bitishgan. Masalan,

Birinchisi oz emas,
Ikkinchisi qiyin emas,
Butunligim sizga umid bag’ishlar,
Lekin ko’p umid qilmang.

(ko’p + ozgina = ehtimol). *Nemis sharadalaridan.*

Sharada (fransuzcha – suhbat) muayyan bir so’z bo’g’inlarga ajratiladi va ularga jumboqli tavsif beriladi. Sharadani yechishda so’zning har bir bo’g’iniga, kerak bo’lsa, har harfiga diqqatini qaratish kerak. Shu turdagi she’riy jumboqlarda alohida bir bo’g’in fonetik jihatdan to’g’ri bo’lmasligi ham mumkin. Sharadalar insonni tahlil etishga mushohada yuritishga o’rgatadi. Sharadani yechish uchun o’quvchilarning so’z va uning ma’nolari haqidagi bilim, ko’nikma va malakalarni oshirish va olgan bilimlarini hayotda qo’llay olishlik layoqatini shakllantirish kerak.

Ushbu fikrlarga qo’shimcha sifatida aytib o’tish kerakki, sharada ham bir topishmoq, ammo uning ajralib turuvchi jihatlari bor. Ya’ni sharada she’riy shaklda bo’lib, unda bir -biridan faqat bo’g’in yoki harf almasha o’zgarib qoluvchi so’zlar yashirinadi. Masalan, qars- qarz, sharf- harf, zanjir- anjir, chaqa-loq- shapaloq kabi.

Sharadalarni miliy adabiyotimizdagi topishmoq va chistonlarga biroz o’xshatishimiz sababi, ular shakliy jihatdan o’xshashdir. Masalan,

Shoxi bor, ho’kiz emas,
Egari bor, ot emas,
Xohlagan manzilingga
Yetkazadi, minsang bas.

(Raketa).*xalq og’zaki ijodidan.topishmoq.*

Qanotin inguchida har birisiga minqor.

Biror ayog’lari ham boru turfaroq bukim,
Ayog’ uchida biror ko’z ham ettilar izhor.
Qachon ayog’larin olmashtirurlar, ul soat
Qanot urarg’a bo’lurlar tayurdek tayyor.
Qanot ko’p urmoq ila bir kori ucharlari yo’q,
Ucharda garchi koridur alarg’a istizhor

(Qaychi)*Alisher Navoiy, chiston*

Omonat emas, ammo
Uni berib, olasan
So’nggida harf o’zgarsa
Qo’lda chapak chalasan.

(Qarz_qars). *Sharada.*

Ularning eng asosiy ajralib turuvchi xususiyati sharadada ikki so’z berkitiladi. Qolganlarida esa, bitta va ulardan biri mumtoz adabiyot namunasi, ya’ni ularda davriy farqlar ham bor. Shunday bo’lsa-da ularni bir- biriga begona deb qarash noto’g’ri. Zero, ularda yashiringan so’zning xususiyati, tashqi ko’rinishi she’riy tasvir orqali yashiriladi. Bu ularning o’xshash tomoni. Ayniqsa, vazifa jihatidan ham

ular qarindosh. Sababi, topilishi kerak bo'lgan jumboqlik vazifasi ularni o'zaro bog'lab turadi.

Chiston sharadaga nisbatan keng tushuncha, Uvaysiy bu janrga sayqal berarkan, unda o'sha davr holatini ham yashirilgan predmetga qiyoslab tasvirlaydi. Unda zamon muammolari ham aks etadi. Masalan, Navoiy ijodida shunday chistonlarni ko'rish mumkin. Biroq sharadada yashirilayotgan so'z tasvirlanadi xolos. Jumboqning javobi mavhum so'z ya'ni faqat predmet bo'lmasligi ham mumkin.

Sharadalaridan adabiyot darslarida berilgan mavzuni mustahkamlash qismida qo'llash mumkin. Bu metod 5-6-sinflarda sinab ko'rildi. Bunda har ikkala sinf uchun O'tkir Hoshimov asarlari mavzusi tanlab olindi. Mavzuni mustahkamlash qismida ushbu usuldan foydalanish yaxshi samara berishi amaliyot jarayonlarida kuzatildi. Aynan 5-6-sinflarda bu usulni qo'llash sababi shundaki, o'quvchilar bu yoshida topqir va qiziquvchan bo'lishidadir. Shu bilan bir qatorda bolalarni ijodkorlikka o'rgatish mumkin. "Dunyoning ishlari" asari bo'yicha tuzilgan sharadalarga namunalar keltiramiz:

U bolalar ermagi,
Katta bo'ldik u bilan.
Nomi har xil bo'ladi.
Zeriktirmaslik shundan.

So'zga lab-lab qo'shilsa
O'zgarar darrov ma'no.
Yordam berayin sizga
Bu ham bir tana a'zo.
(O'yin_bo'yin)

Usti berk, tagi berk, atrofi devor,
Qishda ham, yozda ham odamni yutar.
Bir harfin qo'shib o'qisak agar,
Yoqimli bir sado nomi yaralar.
(Uy_kuy).

Ertaklarga o'xshab ketar
Cho'pchak deydi ba'zilar
Nomi ham go'zal biroq
Esga olish qiyinroq
Bu so'z o'zgarsa shu on
Ibn Sino qilar makon
(Afsona_Afshona)

Haybatli ulkan qasr
Unda odam bo'lmaydi.
Nomin bilsang sovuqdan
Etlaring jimirlaydi.
Almashtirsang bosh harfin
Teskari olam bo'lar.
Chunki bu makon faqat
Odamlar-la ko'karar.
(Tog'_bog')

Tarvuz-qovun libosi,

Bu ularning hayosi,
Hatto mevalarga ham
Kiyimlarning a'losi.
So'zning bosh harfi tushsa,
Jizg'anak bo'lasan bil,
U issiqning makoni,
Buni qulog'ingga il.
(Po'choq_o'choq)

Jaziramadan chiqib,

Savatlarga terilar.
Sevilib ardoqlanib,
Aziz ne’mat deyilar.
Bir harfin tushirsang
Yana bir ne’mat bo’lar.

(Non_on)

G’o’r holida ochsangiz, izi qo’lda qoladi.
Bolalar uni talashib, soqqa qilib oladi.
Qizlar uyalgan payti topingchi siz,
Qayda bilinib qoladi.

(Yong’oq_ianoq)

Dasturxon ko’rki udir
U bilan qorin to’yur.
So’z boshi gar almashsa,
Chuqur til orqa bo’lsa,
So’z va mazmun o’zgarar,
Xalqning boshi u bo’lar.

(Non_xon)

Ushbu usul darsda qo’llanganda o’quvchilar o’rtasida faollik oshdi. Ularga sharada yozish shartlari tushuntirildi va uni yozish topshiriq qilib berildi. 5- sinflarning 6- sinflarga nisbatan natijalari ancha ijobiy bo’ldi va ayniqsa, ko’pgina yangiliklarga erishildi. O’quvchilarning bu usul orqali narsalarni tasvirlay olish, so’zni yashirish, antonim, sinonim, paronim so’zlardan to’g’ri foydalana olish kabi ko’nikmalari rivojlantirishiga xizmat qildi. Quyida o’quvchilarning sharadalar bo’yicha ijod namunalarini ko’rishingiz mumkin:

Tajriba Toshkent shahar Yakkasaroy tumanidagi 48- maktabda o’tkazildi.

Rayxonada bor ikki so’z

Biri o’zbek, biri rus.

(ray (ray ruscha- jannat) va ona). *Karimjonova Soliha. 5- sinf o’quvchisi.*

Ota- ona qiladi.

Katta kichik qiladi.

Agar unga qo’shsak harf,

Paydo bo’lar yangi so’z

So’zim bo’lar tana a’zo.

(Ish va tish). *Do’stmamatova Sevinch. 5- sinf o’quvchisi.*

Insonlar uning uchun

Aqldan ham ozishar.

Bog’bonlar buning uchun

Go’zallikka borishar.

(pul va gul). *Olimov Muhammadjon. 6-sinf o’quvchisi.*

Bu kichik tadqiqot natijasida bolalarning darsga va mavzuga qiziqishlari ortishi, tafakkur va tasavvur olamining boyishi va eng muhimi badiiy asar bilan ishlashga uni o’qishga qiziqtirishga imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedov S. va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 5-sinf o’quvchilari uchun. – Toshkent: “Sharq”, 2020. – 272 bet.
2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Darslik. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining 6-sinf o’quvchilari uchun. – Toshkent: Yangi nashr, 2022. – 224 bet.
3. Xudoyorova S. “Nemis topishmoqlarining kompozitsion- ritmik tuzilish tasnifi”. <https://lilihayrullina.ucoz.ru/load/sharadalar/1-1-0-37>
<https://fayllar.org/maruzachi-b-a-supiyeva-sharada--sheri-jumboq.html>

O'QUVCHILARDA O'ZBEK TILIDA ESSE YOZISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH VA UNDAGI MUHIM JIHATLAR

Gulnoza Nasirdinova

Farg'ona shahar PIIMA maktab o'qituvchisi
nasirdinovagulnoza65@gmail.com,

Gulyora Mirzaqahhorova

Farg'ona davlat universiteti talabasi
gulyoramirzaqahhorova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab o'quvchilari o'rtasida o'zbek tilida esse yozish ko'nikmalarini shakllantirishning bir qator yo'nalishlari, yozuvchiga qo'yiladigan asosiy talablar, jumladan: muhokama esse turi uchun asosiy qism yozish bo'yicha ko'rsatmalar hamda ushbu qism uchun tegishli struktura yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: konsepsiya, sabab-natija esse, argumentli esse, muammo-yechim esse, muhokama esse, asosiy qism, struktura, pozitsiya, obyektivlik, IELTS.

Abstract: In this article, a number of directions for the formation of essay writing skills in Uzbek language among schoolchildren, the main requirements for the writer, including: instructions for writing the main part for the discussion essay, and the relevant structure for this section is depicted.

Key words: concept, cause and effect essay, opinion essay, problem-solution essay, discussion essay, main body, structure, position, objectivity, IELTS.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning tashabbusi bilan 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish, til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasining amalga tatbiq etilishi yurtimizda ona tilimiz – o'zbek tiliga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirib yuborgani ayni haqiqat. Ayniqsa, so'nggi yillarda maktab o'quvchilari o'rtasida jahon standartlariga muvofiq ravishda esse yozish savodxonligini shakllantirish va uni to'g'ri yo'lga qo'ya olish orqali rivojlantirib borish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanib ulgurdi. Quyida biz bu jarayonni IELTS – xalqaro til bilish darajasini baholash test tizimidagi "Writing task 2" – esse yozish ko'nikmalarini o'zbek tiliga tatbiq etgan holda bosqichma-bosqich hamda nisbatan oson usulda o'rganish va o'rgatishning samarali yo'llarini taqdim qilmoqchimiz.

ESSE (frans. "essayi" – tajriba, mashq, xomaki narsa) – adabiy, falsafiy, ijtimoiy, publitsistik va boshqa mavzularda yozilgan, muammolar tizimli, ilmiy tarzda emas, balki erkin shaklda talqin qilinadigan nasriy asar.¹ Esse ifoda maqsadida biror muammoni qo'yishiga ko'ra ilmiy, uni ifodalash jihatidan badiiy uslubga xos. Zero, badiiy asarda, odatda, muammo qo'yilmaydi, ilmiy asarda esa ta'sirchan ifodalardan foydalanish me'yor hisoblanmaydi. Esseda inshodan farqli ravishda yozuvchidan biror muammoli yoki dolzarb mavzuga munosabat bildirish, unga mantiqan to'g'ri va samarali yechimlar taklif qilish so'raladi. Bunda esse yozuvchi statistika, fakt va ma'lumotlardan, iqtiboslardan ham o'rinli foydalaniishi, hayotiy misollar keltirishi zarur. Hajm jihatdan ham chegaralangan – 200-250 ta so'zdan iborat, biroq mantiqan izchil bo'ladi, reja tuzish ham talab etilmaydi. Insho yozdirishdan maqsad o'quvchida o'z shaxsiy fikrini yozma shaklda hamda badiiy tarzda ifodalash qobiliyatini oshirish bo'lsa, esseda fikrlash, fikrni dalillash va munosabatni bayon eta olishni shakllantirish muhim sanaladi.

Esse qismlari boshqa ilmiy, ijodiy ishlar kabi kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo'ladi. Kirish qismida essening mavzusi, u haqida asosiy tushuncha berib

[Mengliyev — 2020: 27] o'tiladi va unda o'quvchini qiziqitira olishga e'tibor qaratish lozim. Masalan, kirish (*introduction*) qismida qo'llangan o'ziga tortuvchi savollar, qiziqarli fakt yoki mavzuning dolzarbligini o'zida aniq-ravshan aks ettiruvchi jumalarning keltirilishi har qanday o'quvchining diqqatini o'ziga to'la jalb etib, ularda esega bo'lgan qiziqishni paydo qiladi.

Tezida esa asosiy g'oya, nuqtayi nazar keltiriladi va unga ta'rif beriladi. Tezis – bu ilgari suriladigan qarash yoki argumentdir va uni qo'llashdan asosiy maqsad esseda o'rtaga tashlangan dolzarb mavzu bo'yicha yozuvchi o'z pozitsiyasini bildirishi hisoblanadi.

Essening asosiy qismi (*main body part*)da tezida keltirilgan g'oya yoki fikrni qo'llab-quvvatlay-

digan fakt, ma’lumotlar va bunga dalil tarzida hayotiy misollar aniq va tushunarli tilda bayon qila olish talab etiladi. Ushbu qism (*main body part*) butunboshli essening 3 dan 2 qismini, ya’ni 60 -70 foizni tashkil etadi.

Xulosa qismi (*conclusion*) esa essening yakunlovchi qismi bo’lib uning hajmi, odatda, butun matnning 10–15 foizidan iborat. Xulosada tezisga, ya’ni asosiy bosh g’oyaga qaytiladi. Essedagi asosiy fikrlar o’zaro bog’lanib, dalillar nima uchun ahamiyatli ekani imkon qadar qisqa, lekin batafsil ifodalanadi va yakuniy xulosa chiqariladi.

Yozma nutqda essening quyidagicha turlari mavjud:

- 1) muhokama esse (*discussion*);
- 2) muammo-yechim esse (*problem-solution*);
- 3) argumentli esse (*opinion*);
- 4) sabab-natija esse (*cause and effect*).

Hozirgi kunda o’quvchilar uchun qiyinchilik tug’dirayotgan muammoli esse turlaridan biri muhokama esse sanaladi. Muhokama esse ma’lum mavzu yoki masala bo’yicha turli nuqtayi nazarlarni taqdim etadigan va tahlil qiladigan esse turi hisoblanadi. Ushbu essenini yozdirishdan ko’zlangan asosiy maqsad o’quvchining turli dolzarb masalalar yoxud muammolar yuzasidan o’z shaxsiy qarashlarini ko’rib chiqishga undash bilan bir qatorda ularning tanqidiy fikrlash va vaziyatni

[Mavlonova — 2022: 65] to’g’ri tahlil qila olish qobiliyatlarini rag’batlantirishdir.

Tabiiyki, o’zbek tilida esse yozish amaliyoti tilimiz foydalanuvchilari uchun anchagina notanish holat bo’lishi shubhasiz. Chunki “esse” atamasi tilshunosligimizga so’nggi 3 yil mobaynida kirib kelgani hammaga ayon. Ingliz tili darajasi mavjud o’rganuvchilar (*CEFR/IELTS/TOFEL*) uchun biroz dunyoqarash shakllangan bo’lsa-da, aynan esse mavzusini yoritgan holda fikrlarni izchil va o’rinli tarzda ifoda eta olish hamda uni o’quvchiga tartibli yetkaza olish har qanday insonda biroz muammo tug’dirishi tabiiy. Vaholanki, har qanday yozma ishda: xoh insho, xoh ijodiy bayon yoxud esse bo’lsin, yozuvchi belgilangan muammoni to’g’ri va mukammal tahlil qilib, e’tiborni torta olishi ko’p hollarda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Buning uchun esa asosiy qismni tartibli shakllantira olish muhim. Quyida aynan muhokama esse uchun asosiy qismni tartibli shakllantirish bo’yicha strukturaviy ketma-ketlik taqdim qilinadi.

Avvalo, har qanday esse turini yozishga kirishishdan avval savolni to’liq tushunish eng asosiy qoidadir.

– esseda berilgan topshiriqning tub mohiyatini chuqur anglagan holda uni tahlil qilish (*identify the question*)

– aniqlangan savolga asoslanib, esse mavzusini tanlash (*choose a topic for the essay*)

Muhokama esseda “*main body*” – asosiy qismni to’liq yoritib berish esse baholanishida muhim rol o’ynaydi. Shu sababdan ham quyida kerakli qoidalar va bu borada asqatadigan zarur jihatlar haqida batafsil ma’lumotlarni taqdim etmoqchimiz:

Esse turiga qarab “*main body*” – asosiy qismni yozish tartibi “*structure*” o’zgarib boradi. Masalan: sabab-natija esse (*cause and effect essay*) turida asosiy qism, odatda, 2 xatboshi: sabab (esse savolida taqdim etilgan muammoni keltirib chiqargan omil) va natija (ushbu kelib chiqqan muammoning insoniyatga yoxud, umuman olganda, butun dunyoga ta’siri; u orqali paydo bo’lgan katta-kichik muammolar, noxush vaziyatlar)dan tashkil topadi.

Muhokama esse (*discussion essay*) turida:

Birinchi va ikkinchi xatboshilar savolda o’zaro zid qo’yilgan ikki tomon – qarashlarni o’z ichiga olsa, qo’shimcha sifatida ushbu esse turida yozuvchining shaxsiy fikri “*personal opinion*” tarzida alohida 3-xatboshida bayon etilishi talab etiladi.

Bu haqda yanada to’liqroq ma’lumot berish maqsadida quyida discussion essay—muhokama esse misoli yordamida asosiy qismni to’g’ri va mukammal tashkil qilishni tahlil qilib ko’rib chiqamiz:

Har yili dunyo bo’yicha yuzlab tillar o’lik tilga aylanadi. Ko’pchilikning fikricha, bu vahima qilarli holat emas, tillar soni kamaysa, aksincha, hayot osonlashishi mumkin. Bu ikki qarashni muhokama qiling va o’z fikringizni bayon qiling.

Yuqorida berilgan esse mavzusi dolzarb va jiddiy muhokamalarga sabab bo’layotgan muammolar-

dan biri hisoblanadi. Esse maksimal 3 xatboshidan tashkil topishi maqsadga muvofiq. Asosiy qismni to'g'ridan to'g'ri yozishga kirishishdan avval essedagi kalit so'zlarni ajratib olamiz, ya'ni yoritishimiz zarur bo'lgan ikki qarama-qarshi fikrni shakllantirayotgan birikmalar yoxud birliklarning ostiga chizib olamiz. Har yili dunyo bo'yicha yuzlab tillar **o'lik tilga aylanadi**. Ko'pchilikning fikricha, bu vahi-ma qilarli holat emas, **tillar soni kamaysa**, aksincha, **hayot osonlashishi** mumkin. Bu ikki qarashni muhokama qiling va o'z fikringizni bayon qiling. Bizda ikki qarama-qarshi fikr aniqlandi, bular: tillarning yo'qolib borayotgani hayotimizning osonlashishiga olib kelishi hamda bunga zid qo'yilayotgan qarash. Demak, birinchi va ikkinchi xatboshi bevosita shu ikki tomon haqida boradi va 3-xatboshi sifatida o'z shaxsiy fikrimizni bayon etishimiz mumkin. Odatda, ikki zidlantirilayotgan qarashlarni yoritib berilayotganda yozuvchidan ³[Tahassoni — 2019: 45] xolislik, ya'ni "obyektivlik" talab etiladi, aniqroq qilib aytganda, hissiyotlarga berilmaslik, aynan bir tomonga "yopishib olib", vaziyatni tahlil qilishdan qochish so'raladi, toki shaxsiy fikr bayon etilmagunga qadar. Shaxsiy fikrga kelib esa yozuvchi o'z dunyoqarashiga asoslangan holda esse mavzusiga yondashishi mumkin, bu borada hech qanday cheklolar yo'q. Asosiy qismda xatboshilarning tuzilishi quyidagi strukturaga asoslanadi:

1. Bosh mavzu (*main topic*) Birinchi jumla aynan sababni ochiq va ravshan tasvirlab berishi kerak. Bu ingliz tilida "**main topic**" deb nomlanadi. Keling, buni yuqoridagi esse misolida ko'rib chiqsak:

Tillarning o'lik tilga aylanib borayotgani insoniyat uchun **muloqot vositasi turlarining bevosita kamayishiga** olib kelgan holda qulaylik yaratadi.

Yuqoridagi jumlada aynan sabab izohlangan va butunboshli xatboshi davomida tahlil qilinadigan mavzu ochiqqlangan.

2. Bosh mavzu izohi (explanation of main topic) Keyingi jumlar esa **bosh mavzuda** berilgan fikrni o'quvchiga tushuntirish, o'zaro tahlil qilish va esse mavzusi haqida tafakkur qilish imkonini beradi, yanada fikrlar to'ldirilib, izoh beriladi.

3. Batafsil sabablar va omillar (detailed causes and factors) Muhokamaga qo'yilgan mavzuni izohlash uchun uni keltirib chiqargan omillar va sabablarga chuqurroq kirib boriladi. Qarashlar xolislik (**objectivity**) bilan bayon etiladi.

4. Shaxsiy bilim va tajribaga asoslangan dalillar yoxud hayotiy misollar (evidence or real life examples based on personal knowledge and experience) Barcha taqdim etilgan ma'lumotlarning dalili sifatida hayotiy misollardan [Simon — 2020: 38] foydalanish maqsadga muvofiq, bu o'quvchiga abstrakt mavzularni ham konkret yetkazishga, bevosita ular ko'z oldida tasavvur uyg'otishga xizmat qiladi, shu bilan birgalikda tekshiruvchi tomonidan yuqori baholanishiga sabab bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada essening tuzilishi va asosiy qism (**main body**) strukturasi asosiy mavzusi qilib olingan bo'lib, ular amaliy misollar bilan batafsil yoritib o'tildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ona tili 10 [Matn]: 10-sinf uchun darslik / B. Mengliyev va boshq. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b. 19-b.
2. Ona tili [Matn]: 6-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
3. Lessons with Simon, ex-IELTS examiner. Writing task 2 with Simon
4. Master IELTS essays writing task 2 course material and supplements
For academic & general candidates Ebrahim Tahasoni Cert TESOL, Academic IELTS 9.0
5. www.tahasoni.com

“O’RDA” SO’ZINING KELIB CHIQISH TARIXI

Anvar Eshnazarov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Anvarjon14091995@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “O’rda” so’zining kelib chiqish tarixi o’rganilib, izohli lug’at bo’yicha qiyosiy tahlil etilgan. O’rda va urdu, o’ra kabi so’zlarning kelib chiqishiga ko’ra o’zaro yaqinligi tadqiq etilgan.

Kalit so’zlar: Bolosog’un, Quzo’rda, Etimologiya, Izoh, ORSK, Orenburg, Urdu, O’rxun.

Abstract: This article examines the history of the origin of the word “Orda” and provides a comparative analysis of the explanatory dictionary. The closeness of words such as Horde and Urdu, Ora according to their origin has been studied.

Key words: Bolosogun, Kuzorda, Etymology, Izoh, ORSK, Orenburg, Urdu, Orhun.

“O’rda” so’zi haqida ko’pchiligimiz tushunchaga egamiz. Oltin O’rda, xonning eski o’rdasi, Oq o’rda, Ko’k o’rda va hokazo. Garchi bugungi kunda tilimizda u qadar ham ko’p qo’llanilmasa-da, ammo batamom iste’moldan chiqib ketgani yo’q. Biz bu maqolamizda mazkur so’zning kelib chiqish tarixi, avval va hozir anglatadigan ma’nolari, shuningdek, qaysi hududlarda muntazam ishlatilgani haqida so’z yuritamiz.

“Devoni lug’atit-turk” asarida bu so’z Ordu (O’rdu) shaklida uchraydi. Birinchi ma’nosi - Shoh turadigan shahar. Shuning uchun Koshg’arni O’rdukent deyishgan, ya’ni “shohlar shahri”. [Devoni-lug’atit-turk, 2017:63]

Ikkinchi ma’nosi – Bolosog’un yaqinidagi shahar. Shuning uchun ham bu shaharni Quzo’rda ham deyishgan.

Bu asarning yana uch o’rnida Ordu so’ziga izoh berilgan:

1. Ordu (O’rdu) – Ordubashi – Shohlar xizmatidagilarning oti.
2. Ordu (O’rdu) – Sichqon, kalamush kabi yer ostida yashovchi hayvonlar ini.
3. Ordu (O’rdu) – Ordutal.

A) Mo’yni tushirish uchun hammomda ishlatiladigan aralashma, ohak.

B) Yosh ko’krakka uriluvchi tamg’a. Bu so’z o’g’uz va turk tillarida keng qo’llanilgan.

Yuqorida keltirilgan so’zlarning so’ngisini shakldosh deya bemalol ayta olamiz. Chunki, bu atamaning na xonlarga va na ularning qarorgohiga aloqasi yo’q.

O’zbek tilining izohli lug’atida O’rda so’ziga quyidagicha ta’rif berilgan:

O’rda – (Tarixiy so’z).

1. Turkiy va mo’g’ul xalqlarida hukmdor, xon qarorgohi, qal’a.
2. Qo’shin qarorgohi, lashkargoh.

Xuddi shu kitobda Oltin O’rdaga ham ta’rif berib o’tilgan:

Oltin O’rda – XIII asrning 40- yillaridan XVI asrning boshlarigacha mavjud bo’lgan. Poytaxti turli shaharlarda joylashgan, aholisi, asosan, turkiy va mo’g’ul ko’chmanchi qabilalari ittifoqidan tashkil topgan yirik davlat. [Izohli lug’at, 2008:63]

Endi esa biz O’rda so’zini asos va qo’shimchalar jihatidan tahlil qilamiz.

Sh. Rahmatullayev tuzgan etimologik lug’atda O’r so’zi uchraydi. O’r – Chuqur, handak. “Front chizig’ida o’rlar qazilgan”. Qadimgi turkiy tilda chuqur ma’nosini anglatgan. Bu ot asli “Kovla” ma’nosini beruvchi or fe’lining ism eshi bo’lib, hozirgi o’zbek tilida deyarli ishlatilmaydi.

1. O’r – Do’nglik, tepalik. “O’r kelsa o’rmaladi”. Bu ot qadimgi turkiy tilda “Tepaga harakatlan” ma’nosini anglatgan. O:R fe’lining ism eshi bo’lgan. O’sha davridayoq O’ unlisining cho’ziqlik belgisi, O’zbek tilida esa yumshoqlik belgisi yo’qolgan. O’R > O’R > OR

2. O’r – Bir-biriga chirmashtir, esh. Sochini o’rmoq. Qadimgi turkiy tilda ham shunday mazmunni bildirgan. Bu fe’lning unli tovushi asli yumshoq va cho’ziq talaffuz qilingan. O’sha davrlardayoq

cho'ziqlik belgisi yo'qolgan. O'R>O'R>OR. [Etimologik lug'at,2000:485]

Bunda uchinchi so'z O'r shakldoshlik xususiyatiga ega. Uning hozirgi tilimizda o'rmoq – eshmoq va o'ramoq – chirmashtirmoq ma'nolari bor. Misol uchun, Sochini o'rdi; Ko'rpaga o'ranti.

Hozirgi o'zbek tilida o'rmoq so'zi yana bir o'rinda omonimlik hosil qiladi: Bug'doyni o'rmoq, bedani o'rmoq. Demak, bu ikkala so'zning O'rda so'ziga mutlaqo aloqasi yo'q.

3. O'ra – Maxsus qazilgan chuqurlik. "Kuzda bu o'raga kartoshka va sabzilarni ko'mamiz". Bu ot qadimgi turkiy tilda "Kovla" ma'nosini anglatgan. Or fe'lidan –u qo'shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik U unlisi A ga, A unlisi o'z navbatida A' unlisiga almashgan. OR+U=ORU>ORA>ORA'

Izohli lug'atda O'r so'zi ikki xil ma'noda izohlangan:

I. O'R - 1. Jarlik, chuqurlik, o'ra; 2. Tepalik, balandlik. O'r tortmoq – Balandlikka yo'nalmoq. "Olovni qancha alangalatsak, tutuni shuncha o'rladi"; 3. Ko'chma: Yuqori, baland. "Birodarlar, o'zbek eli o'r keladi, O'zi o'jar zo'r keladi" (Tog'ay Murod. "Ot kishnagan oqshom"). Snoska bering

II. O'R – Folklor. O'jar, johil. "Hali bu bola bo'sh bo'lsa ham, yomon o'r bola ekan" ("Ravshan" dostonidan). [Izohli lug'at,2008:59]

Endi esa biz O'r va O'rda so'zlariga aloqador nomlarni ko'rib chiqamiz:

Ma'lumki, Pokiston Islom Respublikasining rasmiy davlat tili urdu tili hisoblanadi. Urdu esa o'z navbatida Hindistonda hukmdorlik qilgan Boburiy podshohlar va saroy a'yonlari o'zaro so'zlashgan, asosan, musulmon aholi gapiradigan, kelib chiqishiga ko'ra forschaga yaqin til.

Turkiya mamlakatida O'rxon ismi keng tarqalgan. Bu ism qal'adek mustahkam o'suvchi, yuksaluvchi degan ma'noni anglatadi. Varianti - Orxan.

Shuningdek, bu nomdagi joy ham bor – O'rxun.

Orskmeseum.ru internet saytidan foydalangan holda, Rossiya Federatsiyasida joylashgan Orenburg va Orsk shahri kabi joy nomlarini o'rganib chiqdik:

Orsk – Or daryosi bo'yidagi shahar.

Orenburg – Markazi Orsk shahri bo'lgan Rossiya Federatsiyasidagi viloyat.

Or – Daryo. Turkiy tilda yuqori, baland ma'nosini beradi. Bundan ma'lum bo'ladiki, Or daryosining mazmuni yuqoridagi daryo, balanddagi daryo bo'ladi.

Qozog'istonda ham Ordabashi degan joy nomlari uchraydi. Bu atama elboshi, yurtboshi kabi o'r-daning boshchisi ma'nosini bildiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, O'rda so'zining kelib chiqishi O'r so'ziga borib taqaladi. O'r so'zining faqatgina balandlik ma'nosini asos qilib olishimiz mumkin. Ya'ni "Ulug'vorlik" ma'nosida. O'r so'zining esa to'rt xil ma'nosi bor ekan:

1. Yuqori, balandlik. "Osmonga tutun o'rladi";

2. Quyi, pastlik. "O'raga sichqon tushdi guldur-gup".

3. Biror tolani o'ramoq, eshmoq. "Sochini o'rdi".

4. Biror o'simlikni poyasining osti qismidan qirqmoq, kesmoq: "Pichan o'rdi".

Shuningdek uch xil tarixiy shakli bor:

1.Or;

2.O'r;

3.Ur.

Birinchi ma'nosiga Or (yuqoridagi daryo), Orenburg, Orsk shaharlarini, O'rxun manzilgohini, O'rxon ismini misol qilia olamiz. Ikkinchi ma'nosiga esa O'ratepani. Ayni paytda birinchi mazmunga yana ko'plab misollar topishimiz mumkin. Ular quyidagilar:

1.Order (yuqori darajali vazifa);

2.Orden (yuqori darajali mukofot);

3.Organ (yuqori darajali tashkilot);

4.Orol (suvdan yuqoridagi yer);

5.Oriy (yuqori irq).

O'rxun va O'rxon atamaları negizida Rossiyaning Arxangelsk shahri nomi ham kelib chiqqanini taxmin qilish mumkin (darvoqe, turklar O'rxonni, Orxan deyishadi).

Uchinchi shaklida ham bir qancha nomlar mavjud degan fikrga kela olamiz. Ammo ularni aniq

dalil-isbotlarsiz da’vo qilish ham noo’rin. Shunday bo’lsa-da bu farazlarni o’rtaga tashlashga qaror qildik. Ular quyidagilar:

- 1.Ur;
- 2.Uruk;
- 3.Urmiya;
- 4.Urartu;
- 5.Urumchi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Devoni-lug’atit-turk.Toshkent. G’afur G’ulom nashriyoti. 2017-yil. 63-bet.
2. Izohli lug’at. 5-jildi. Toshkent “O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” Davlat Ilmiy Nashriyoti. 2008-yil. 63-bet.
3. Etimologik lug’at. Sh. Rahmatullayev. Toshkent. Universitet nashriyoti. 2000-yil. 485-bet.
4. Izohli lug’at. Toshkent. “O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” Davlat Ilmiy Nashriyoti. 2008-yil. 59-bet.

ELIS MANRO HIKOYALARIDA BADIY DETALNING KATTA O’RNI

Dilnoza Tursunova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti
Ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola orqali badiiy detal, uning vazifasi va turlari haqida so’z yuritiladi. Badiiy detalning asarda tutgan o’rni va vazifalari kanadalik qisqa hikoyalar yozuvchisi Elis Manroning hikoyalari orqali ko’rib chiqiladi. Uning har biri turi hikoyalardan keltirilgan parchalar orqali asoslanadi.

Kalit so’zlar: Badiiy detal, obraz, kompozitsiya, syujet, syujet detal, peyzaj detal, nutqiy detal, portret detal.

Abstract: This article provides brief information about artistic detail, its function and types. In order to better understand the role and function of artistic detail in the work, the participation of artistic detail will be considered through several stories of the Canadian short story writer Alice Munro. Each type is based on excerpts from stories.

Key words: Artistic detail, image, composition, plot, plot detail, landscape detail, speech detail, portrait detail.

Badiiy asarlarning o’quvchi shaxsiyatiga estetik zavq, badiiy didni oshirishda qay darajada o’rin ega bo’lishi; asarda tasvirlangan voqea-hodisalar uning kayfiyatiga ta’sir o’tkazib, hissiyotlarini jumbushga keltirishi yozuvchining mahorati va badiiy iste’dodning yuqori shakllanganligiga bog’liqdir. Ko’pincha badiiy asarlarning o’lmas, mavzu va mazmun jihatidan barcha makon va zamonga mos kelishi, kitobxon muxlislarining soni ortib borishi yozuvchining barcha davrlarga xos muammo va qadriyatlar bilan asar mazmunini yoritgani asosida amalga oshadi. Shuningdek, badiiy asarlardagi hech bir voqea va hodi-sa, unsurlar o’z-o’zidan qo’llanilmaydi. Albatta, yozuvchining mahorati asar syujeti, kompozitsiyasi-ni yaratishda, obrazlarning xarakterini ko’rsatish orqali hayot voqeligini ifodalash va detallarni qo’llay olishida namoyon bo’ladi. Asar g’oyasi va mazmuning to’la va aniq ochib berilishida yuqoridagi un-surlarning barchasi birdek muhim. Har bir unsur badiiy asardagi go’ya va ma’lum fikrlarni tashishga, yozuvchi nima demoqchi ekanligini ko’rsatishga xizmat qiladi. Xususan, ko’pchilik asarlarning o’ziga xos tomonlari, ijodkor shaxsiyatiga xos jihatlarni aks ettirilishi badiiy detalning ishtirokiga ko’ra ham belgilanadi. Badiiy detalning vazifasi, uning mohiyatini anglash va uni nafaqat oddiy kitobxon, bal-ki maktab o’quvchilariga tog’ri tushuntirish – ularda badiiy tahlil qilish ko’nikmasini shakllantirishga yordam beradi. O’quvchilarda birgina badiiy detal asarning mohiyati va badiiy obrazlarning xarakterini ochib berishda faol ishtirokini ko’rsatish – ularning yozuvchining uslubi va mahorati, badiiy asarning saviyasini yaxshiroq tushunishiga turtki bo’ladi. Yuqoridagi fikrlarning isboti o’laroq, quyida Nobel

mukofoti sovrindori Elis Manro hikoyalarida badiiy detaldan o'ziga xos tarzda foydalangani va har bir detalning asarning qay darajada ahamiyatini oshirishdagi o'rnini ko'rib o'tamiz.

Badiiy detal (fransuzcha detal — qism, detal) — ekspressiv detal bo'lib, uning yordamida badiiy obraz yaratiladi. Badiiy tafsilot o'quvchiga muallif tomonidan tasvirlangan rasm, ob'ekt yoki xarakterni o'ziga xos individuallikda tasavvur qilishiga yordam beradi. “Detal badiiy voqelikni yaratish vositasi — ashyosi bo'lib, u tasvirlanayotgan narsa-hodisani konkretlashtiradi, uni hissiy idrok qilish mumkin bo'lgan tarzda gavdalantiradi. Boshqacha aytsak, detal asarda tasvirlangan obrazning kichik bir qismi (ya'ni u hamisha predmetlikni ko'zda tutadi), detallarning birikuvi natijasida o'sha obraz ko'z oldimizda butun holda namoyon bo'ladi.” [Ulug'ov, 2017: 65] Odatda, badiiy tahlil jarayonida kichik, ko'z ilg'amas predmetlar nazardan chetda qolib ketishi mumkin. Lekin aynan o'sha predmetlar asar voqeligi yoki obrazlardagi yashirin g'oya va mazmunga ishora qilishi mumkin. Masalan, Elis Manro o'zing “*Ijara ijodxona*” hikoyasi qahramoni missis Mollini shunday tasvirlaydi: “*Qora sochli bu Missis Molli, ehtimol qirq yoshlarida jozibali ayol bo'lgandir. Uning ayolligini eslatib turuvchi nomiga surilgan qip-qizil lab bo'yog'i, pushtirang jun shippak, nazokat bilan o'zini mag'rur tutishi — shu jihatlari bilan kishini haliyam biroz o'ziga jalb qilardi*”. Ushbu parchada keltirilgan **qip-qizil lab bo'yog'i** aynan detallardan biriga misol bo'la oladi hamda birgina shu detal tufayli missis Mollining obrazi ko'z o'ngimizda yorqin namoyon bo'la oladi. Yozuvchi *qip-qizil lab bo'yog'i* orqali missis Mollining yoshi o'tib qolganiga qaramay, haliyam jozibali ko'rinishni xohlashini, undagi ayollik nazokatini ifodalamoqchi bo'lgan. “Hayotni tipiklashtirishda, uni badiiy ifodalashda, qahramon xarakteri qirralarini ochishda, asar g'oyasini ifodalashda, uning emotsional ta'sir kuchini oshirishda badiiy detallar katta rol o'ynaydi. Detal odatda, lo'nda, aniq, yorqin va obrazli bo'lib, asosan, tasvir obyektini sintezlashtirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Qisqa-yu sermazmunlikka erishish — badiiy detalning xarakterli xususiyatidir.” [Quronov, 2003: 74]

Ilmiy adabiyotlarda badiiy detalning bir qancha turlari ko'rsatiladi. Xususan, **psixologik detal, syujet detal, obrazli detal, portret detali, nutqiy detal**

Psixologik detal — obrazlarning xarakter-xususiyatlari va xatti-harakatlarini ifodalaydi. Ushbu detalning mohiyatini kengroq ochish uchun yana “*Ijara ijodxona*” hikoyasiga yuzlanamiz. “*Aynan nimanman yozishingiz masalasi esa qalb amridir. Ijod menga o'zimni bog'lab turgan chegaralarning yo'qolishi, ko'nglimni chog'etish va yana... yana ko'nglimdagi dard-alamlarimni sokin bir ovoz bilan chiqarish imkoniyatidir. Ana shu ovoz yupatishdan tolsa-da, baribir sira sizdan nolimaydi, ta'na ham qilmaydi, faqatgina “O, bechoragina!” deydi, xolos. Endi menga nima uchun ofis kerakligini bilib olgandirsiz. Ha, ijod qilish uchun. Erimga ham shunday dedim. Bu gap “chunki” degan izohini eshitish oson bo'lmagan mavzu ekanini, tag'in ko'nglimning ko'chasiga “qani, marhamat” deya erk bergandek yangraganini o'zim ham fahmladim. Hamma ham yozish uchun yozuv mashinkasi yoki hech bo'lmasa qalam, qog'oz, stol-stul kerak bo'lishini yaxshi biladi. Umuman olganda, bu jihozlar yotog'imning bir burchagida turibdi ham. Lekin shunday bo'lsa-da, hozir men ofisga ehtiyoj sezyapman. Garchi ijaraga olgan xonamni ijodxona qilgan taqdirimda ham u yerda biror narsani do'ndirishimga ishonchim komil bo'lmasa-da, abdim qat'iy edi. Ehtimol, u yerda o'tirib olganimcha, mayli, menga yoqmasa ham devorlarga tikilib o'tirarman. Ijodxona — men uchun tom ma'noda o'zligimni anglatuvchi go'sha. Ijodxonaga erishish — mening o'z oldimga qo'ygan behad jiddiy maqsadim. O'zo'zidan ma'lumki, erimga bunday balandparvoz gaplarni aytib, izoh berib o'tirmadim. Umuman, bunday gaplarni aytish niyatim ham yo'q edi, shu tufayli tushuntirish yo'li o'zgartirildi. Har qalay, uyda erkak kishining ishlashi uchun sharoit yaratilgan bo'ladi. Ishxonasida bitirolmay qolgan yozuv-chizuvlarini uyga olib kelsa, unga barcha zarur sharoit muhayyo etiladi. Uydagilar uning ishi muhimligini yaxshi tushunadi va xalaqit qilishmaydi. “Jiring-jiring” qilgan telefonga javob bermaydi, uyda nima qayerda ekani undan so'ralmaydi, yana janjallashayotgan bolalariga qozilik qilishi yoki mushugiga ovqat berishi ham shart bo'lmaydi. U eshigini ichidan berkitib oladi-da, bemalol ishlayveradi. Ana endi ayni shu holatga onani qo'yib ko'raylik: u ishlash uchun xonasining eshigini ichkaridan qulflab oladi. Onasining ichkarida ekanini bilib turgan bolalar bundan vahimaga tushishi aniq-ku”. Yuqorida keltirilgan parchadan **offis** va **ijodxona** so'zlari aynan yozuvchi ayolning xarakteri va yozuvchilarga xos psixologiyasini ochib berishga xizmat qilgan.*

Syujet detal — badiiy asar syujetini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Elis Manroning “*Yuz*” hikoyasida aynan asar qahramonining chap yuzida dog' bilan tug'ilishi butun hikoyaning voqealar rivo-

jini aylantiradi: *“Bularning bariga: otamning nafratiga, hayotdan sovishimga sabab bo’lgan chap yuzimdagi tug’ma dog’ni ko’rmaslik uchun hatto oynaga yaqinlashmagan kunlarimning adog’i yo’q. Ko’rgan kishining ko’zlariga hayratni oshno qiluvchi bu dog’ yuzimga ataylabdan sepilgan uzum sharbatini eslatadi.”*, *“Ishonchim komilki, agar men Nensini biror yerda uchratib qolsam, ko’chadami, bekatdami, umuman qayerda bo’lsada, ikkalamiz ham yuzimizdagi dog’dan uyalib, bir-birimizning ko’zimizga qaray olmagan bo’lardik. Naridan beri so’rashib, o’zimizni shoshayotgandek ko’rsatib xayrlashgan bo’lardik.”* Bunda yozuvchi obrazning yuzidagi dog’ tufayli sodir bo’layotgan uning ichki kechinmalari va his tuyg’ularini ifodalaydi. Badiiy asar mazmunini yuzaga chiqarishda aynan shu dog’li yuz detali qahramonlar taqdirida g’oyatda muhim ahamiyat kasb etgani uchun syujet detaliga namuna bo’la oladi.

Peyzaj detali – tabiat, borliqning tavsifi, qahramonlarning ichki kechinmalari va his-tuyg’ularini beradi. Ko’pincha lirik asarlarda peyzaj detal sifatida beriladi va bunday holatlarda peyzaj detali orqali biz lirik qahramonlarning kayfiyatini anglab olamiz. Voqealar jarayonida ishtirok etayotgan makon va vaqt bilan ifodalanishi esa “dinamik peyzaj” ni yuzaga keltiradi. Elis Manroning aynan “Taqdirda tavakkal” hikoyasida juda ko’plab peyzaj detallarini uchratish mumkin. Tabiatni yanada jonli va o’qiguvchining tasavvurida yaqqol gavdalanitirish maqsadida yozuvchi har bir tabiatdagi narsa va hodisalarni mohirlik bilan qo’llay olgan. “Ulkan qoyalar ba’zida oldinga intilayotgandek vahimali, ba’zida esa yumaloq xarsangdek silliq, to’q kulrang, ayrim hollarda batamom qora bo’lib ko’rinardi. Daraxtlar asosan kerak, archa va yil bo’yi yam-yashil bo’lib o’sadigan qarag’aydan iborat. Qora qarag’ayning eng tepasida jajji archalardek o’sib chiqqan bejirim qo’shimcha shoxlar alohida ajralib turardi...”

Nutqiy detal – qahramonning nutqi bo’lib, undagi fikr va g’oyalar qahramonning so’zlayotgan nutqi orqali yuzaga chiqadi. Nutqni o’ziga xos qilib ko’rsatishda nutqiy detallarning o’rni ahamiyatlidir. Chunki bunda ijodkor asardagi obrazlarning xarakterini ko’rsatishda ularning nutqiga ko’proq urg’u beradi. Diqqatimizni yana *“Ijara ijodxona”* dan olingan quyidagi parchaga qaratamiz. Quyida keltirilgan parchani o’qishimiz bilanoq biz mister Mollining nutqi tufayli uning hammaning ishiga burun suqadigan va qiziquvchan odam ekanligi haqida tasavvurga ega bo’lishimiz mumkin: *“– Meni sizning xatti-harakatlaringiz hayron qoldiryapti. Eshikni ichidan qulflab olib, taqillatishsa, ochmasligingiz, bir o’ylab ko’ring-chi, o’ziga to’g’ri odamning ishimikan? Agar ichkarida yashiradigan holat bo’lmasa, albatta. Erim, bolalarim bor, degan xurlik ayol ijaraga ofis olib, mashinka chiqillatib o’tirishi to’g’rimi?”*

– Siz mening xayolimga ham kelmagan...

U qo’lini ko’tarib, to’xtang-to’xtang, deya ishora qildi.

– Endi asosiy gapga yetib keldik, sizdan so’ralayotgan birgina iltimosim, men bilan to’g’riso’z bo’lib, hech narsani yashirmasangiz. Menimcha, kamina bunday ishonchga ancha-muncha munosibman. Siz ofisdan o’zga bir maqsadda foydalanayapsizmi yoki bu boshqalardan sir tutilishi kerakmi, do’stlaringiz yoki, umuman, kim bo’lishidan qat’i nazar, birortasi sizni ko’rishga kelayaptimi?! Men shulardan voqif bo’lib turay, ma’qulmi?”

Yuqoridagi parchada mister Mollining nutqi detal sifatida berilishining o’ziyiq bizning mister Molli haqidagi fikrlarimizni o’z-o’zidan shakllantiradi va uning yozuvchi ayolga nisbatan adovati borligini yaqqol ko’rsatadi.

Portret detal – obraz va xarakterlarni tanib yoki eslab qolishga yordam beradi. Quyida esa portret detallardan biri ishtirok etgan parchani ko’rishimiz mumkin: *“Ko’z o’ngimda mister Molli bir qo’lida sovunli chelak, bir qo’lida latta bilan gavdalandi, mabodo xayolimdagi fikrlarni yozadigan bo’lsam, unga bu ikki dunyoda ham ma’qul kelmaydi: uning ishonchiga xoinlik bilan javob berajak bo’lajak qis-sani tinimsiz o’ylamoqda edim. Ha, men hozir mister Molli o’qtin-o’qtin nafas olganicha bojatxona devorlarini beso’naqay gavdasi bilan inqillab-sinqillab tozalayotganini, xayriyatki, ko’zim bilan ko’r-mayapman.”*

Parchadan ko’rinib turadiki, yozuvchi ayolning xotirasida mister Mollining *“sovunli chelak”*, *“latta”*, *“bojatxona devorlari”* kabi detallar birikib muhrlanib qolishi o’z-o’zidan kitobxonning ham xotirasida qolishiga sababchi bo’ladi. Bundan ko’rinib turibdiki, mister Mollining portretini chizishda ishlatilgan detallar uning faqatgina tashqi ko’rinishinigina emas, balki ichki fe’l-atvori haqidagi tasavvurni ham uyg’otadi.

Xulosa qilib aytganda, Elis Manroning turli xil hikoya uslublariga ega ekanligi va hikoyalarida ba-

diij detal, uning turlarini ustalik bilan qo'llay olishi uning mahoratli yozuvchi ekanligining dalolatidir. Hikoyalarida qo'llanilgan barcha badiiy detallar hikoyaning mohiyati nimada, muallif nima demoqchi, qanday his-tuyg'ularni uyg'otmoqchi bo'lganini aniqlashda qisman bo'lsa ham ifodalaydi. "Ba'zilar asarga chiroyli detal kiritishga o'ch bo'ladi. O'sha detal chiroyli bo'lsa bordir. Ammo asarning bosh maqsadiga xizmat qilmaganidan keyin tegirmonchining maxsisiga o'xshab qolaveradi, oyoqni bir qoqsangiz yopishgan un gardi tushib ketadi-yu, burishgan mahsi ko'rinib qoladi. Detal pardoz emas, husn bo'lib asarni ochishi kerak" (A.Qahhor). Ana shundagina detal va tafsilotlar kitobxonda xarakter holati, sharoit xususiyati haqida tasavvur uyg'otadi. [Umurov, 2204:132] Bundan ko'rinadiki, Elis Manroning hikoyalarida qo'llanilgan detallar hikoyaning badiiy jozibasini ochib berishga xizmat qiladi. Detallar hikoyalarida ko'tarilgan mavzular kabi kabi o'rinli, jiddiy.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Darslik. – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – B.308.
2. Quronov D, Mamajonova Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent: Akadem-nashr, 2013. – B.406.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – B.262.
4. Boboyev To'xta. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent. O'zbekiston, 2002. – B.558.

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV HIKOYALARI TAHLILI

Ahliddin Tursunov

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Harbiy jurnalistika yo'nalishi 3-bosqich talabasi

tursunovahliddin270@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada O'zbekiston xalq yozuvchisi Xudoyberdi To'xtaboyevning "So'qmoqlar" hikoyalar to'plamidagi sara hikoyalari tahlil va talqin etiladi, adib ijodidagi ajralib turuvchi jihatlar ko'rsatib o'tiladi. Adib asarlarining bugungi kundagi ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: yozuvchi, hikoya, bolalar adabiyoti, syujet, qahramon.

Abstract: In this article, the stories of the People's Writer of Uzbekistan Khudoyberdi Tokhtaboyev in the collection of stories "Soqmoklar" are analyzed and interpreted, and the distinguishing aspects of the writer's work are shown. The importance of the writer's works today is discussed.

Keywords: writer, story, children's literature, plot, hero.

Farg'ona adabiy muhiti butun o'zbek adabiyotiga yuzdan ortiq shoir, yozuvchi, dramaturglarni yetishtirib bergan. Ana shu adiblar qatorida bolalar adabiyotining otasi deyishga arzigulik adib Xudoyberdi To'xtaboyev alohida ajralib turadi. O'tgan asr o'zbek adabiyotida Xudoyberdi To'xtaboyev yetakchilikni qo'ldan boy bermagan adib hisoblanadi. "Sehrli qalpoqcha" ixtirochisi sanalmish adib haqida bugungi kun yoshlari, hattoki, adabiyot yo'nalishida saboq olayotganlar ham yetarli ma'lumotga ega emas.

1. 2017-yilgacha nashr etilgan va foydalanilgan umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf Adabiyot darsliklarida Xudoyberdi To'xtaboyevning qisqacha hayoti va ijodi, adib qalamiga mansub "Sariq devni minib" romanidan parchalar – II bob ("Shaytonning yelkasiga igna sanchdim"), III bob ("Baxtim kulib boqqan edi"), IV bob ("Hasharotni kaltaklashga buyurdim") keltirilgan edi. Shu tufaylimi, ko'pchilik adibni faqat bolalar yozuvchisi deb hisoblaydigan, uning ism-sharifini eshitganda "Sehrli qalpoqcha"ni yodga oladigan bo'lib qolgan. Aslida Xudoyberdi To'xtaboyevning ko'pchilikka xatto nomi noma'lum hikoyalari boshqa hikoyanavis adiblarniki qatori qayta-qayta nashr etishga, adabiy darsliklar, internet sahifalariga joylashga arzigulik. 2023-yil "Ziyonashr" nashriyoti tomonidan adibning 26 hikoyasini o'zida jamlagan "So'qmoqlar" hikoyalar to'plami chop etildi. So'qmoqlar yo'lovchini katta yo'lga olib chiqqanidek, ushbu hikoyalar yozuvchini adabiyotning katta yo'lga olib chiqdi. [X.To'x-

taboyev, 2023] Shuning uchun ham to’plamga shu nom tanlandi.

To’plamdagi dastlabki hikoya “To’lin oy chiqqan kecha” bo’lib, muhabbat va mehnat masalalariga bag’ishlangan. Hikoya “Quyosh botib boryapti” jumlasini bilan boshlanadi. Bu kirish jumla orqali adib qaysi quyosh botib borayotganiga ishora qilgan? Hikoyani o’qish ibtidosida tarixdan ozgina bo’lsa-da xabardor bo’lgan kitobxon buni darhol sezadi, paxta dalalarini sug’orish bilan shug’ullanuvchi Usmonjonning uch oydan beri qishlog’iga bormaganining o’qigandayoq o’zining haq ekanligiga ishonch hosil qiladi. Hikoya orqali sovet davrida xalqning ongsizlantirilishi, ziyoli qatlam esa sovet mafkurasi bilan shakllantirilganligi kundek namoyon bo’ladi. Usmonjon uchun har bir g’o’za tupi farzanddek aziz, sevgan yoridek yuragiga yaqin ekanligi aytiladi. Ikki farzandning yolg’iz otasi: o’g’lini o’zi bilan dalalarda, qizini esa qo’shnisidida qoldiradi. Qo’shning endigina bo’yi yetgan qizi unga oshiq. Ikki qalb esa bir-biriga yetishi aynan shu dalalar to’sqinlik qilgandek tuyuladi. Rassom obrazi esa shu to’siqlarni yengib o’tishda ikki qalbgga yordam beradi. 10 kundan beri Usmonjon bilan birga yurib, surat uchun arziqli g’oya topa olmayotgan rassom paxta dalalaridagi muhabbatni ijod asari uchun tanlaydi. Qo’shning qizi Mavluda har kuni Usmonjonga tushlik keltirishi, kiyimlarini yuvib, dazmollab olib kelishi, qizi Dilbarni o’z qizidek ardoqlashi hikoyani yanada qiziqarli chiqishiga sabab bo’lgan. Zimdan oshiq Mavluda ham, Usmonjon ham izhori dil qilishga botina olishmaydi. Bu o’zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan hayo, andishaning isboti edi. Rassom Usmonjonni bor hislarini Mavludaga aytishga undaydi, bu orqali o’ziga ham, ikki sevgangga ham manfaat keltiradi. Usmonjon portretini ishlashda ishdan charchab qaytgan yigit va unga mehr bilan nonushta tayyorlagan qiz obrazini tanlaydi. Hikoya bir narsaga erishish istagida bo’lgan insonlarga uni amalga oshirish o’z qo’lida ekanligini isbotlab beradi.

“Yo’lda” hikoyasi ham sovet davri mafkurasi, xalqimiz hayoti, o’zbek xalqining birdamligini o’zida aks ettirish bilan “To’lin oy chiqqan kecha”ga mazmunan yaqin. Hikoya shaharda gazetalardan birida faoliyat olib borayotgan jurnalist Olimjonning o’z qishlog’iga qaytishi bilan boshlanadi. Hikoya qahramoni o’z qishlog’iga qadam qo’yishi bilanoq, shirin entikadi, to’yib nafas oladi, ko’chalardan yalangoyoq kezib o’z uyi tomon oshiqadi. Shu o’rinda O’zbekiston Qahramoni Ibroyim Yusupovning quyidagi misralari beixtiyor yodga tushadi:

“Qizil kendir bilan shivirlashar tol,
Turna uchib borar olis yoqlarga.
Talay yo’llar bosib misoli shamol,
Yana qaytib keldim shu so’qmoqlarga.
Ushbu tor so’qmoqqa qadam qo’yganda,
Qaytadan men bola bo’lib ketaman.
Intiqqan yuragim kengayib shunda,
Chamamda qush bo’lib parvoz etaman...”

[S.Ahmedov, 2017]

Olimjon qishloq manzaralarini tomosha qilib, shirin xotiralar og’ushida ketayotgan bir paytda bolalikdagi do’sti – Kabir paydo bo’ladi. Kabir yelkasiga ohak ortib kelayotgani, Olimjondan yordam so’ragani, u esa yordam bergani hikoyani jonli chiqishiga sababchi unsurlardan biridir. Axir, kim ham bolalikdagi do’stga egnimda oq ko’ylak, yordam bera olmayman, deya olardi? Kasb taqozosi bilan qiziqqon bo’lib qolgan Olimjon Kabirdan ohakdan nima maqsadda foydalanmoqchi ekanligini so’raydi. Kabir esa uyi yonib ketgan Toshpo’latning uyini oqlash uchun olib ketayotganini aytadi. Shu bilan hikoyaning asosi ochilishni boshlaydi. Ko’zi ojiz bo’lib qolgan To’lg’on xola – Toshpo’latning onasi choy qaynatish uchun plitadan foydalangani, To’lg’on xola yaypanlik qarindoshinikiga ketganida plitadan o’t chiqib, butun uy kuyib, kul bo’lgani Kabir tomonidan bayon etiladi. To’y belgilab qo’yilganligidan xabar topgan rais butun qishloqni birdamlikda uyni qayta qurishga chorlaydi. Qishloq ahli ham raisning xitobiga “labbay” deb javob berib, bir yoqadan bosh chiqaradi. Oddiy ayollardan tortib brigadirgacha bu ishda faol ishtirok etishadi. Brigadir o’zi katta odam bo’lsada, loy qorgani tahsinga sazovor holdir. To’lg’on xola uyni paypaslab ko’rib, ko’ziga yosh olgani kitobxonning ham ko’zi yoshlanishiga sabab bo’ladi. Hikoya unda o’zbek xalqining birdamligi, ahilligi, qo’ni-qo’shniga mehr, oqibat tuyg’ulari sodda tilda aks ettirilganligi bilan ham ahamiyatlidir.

To’plamda alohida ta’kidlab o’tishga arzigulik hikoya “Tanishib qo’yaylik” deb nomlangan. Mazkur

hikoyada bugungi kun jamiyatining illatlaridan biri kimningdir “ostiga suv quyish”, mansab talashish haqida soʻz yuritilgan. Poyezdda manzil tomon oshiqayotgan Turgʻun Samadovich va Mashrab Poʻlatovichga yigirma besh-yigirma olti yosh atrofida Yoqubbek hamrohlik qiladi. Mashrab Poʻlatovich buxgalter, Turgʻun Samadovich esa tarozibon ekanliklari haqida soʻz yuritiladi. Ikki mansabdorning poyezddagi sayohat davomida mayda-chuyda xizmatlarini qilib bergani uchun yoqib qolgan Yoqubbekni uylantirish haqida gapira turib, biri butun shahar uchun, biri esa paxta mavsumi davrida yigirmata toʻy oʻtkazishga yetarli pul jamgʻara olishini maqtanishadi. Hikoyaning magʻzi oxirrogʻida koʻrinadi. Ikkovlon sobiq direktorni mansabdan agʻdarishganini shodon, Mashrab Poʻlatovich yangi direktor boʻlmoqchi ekanligini, biroq tasdiqlanmaganini xoʻrsinib soʻzlashadi. Yangi direktorni ham boʻshatish uchun ming bir xil usul bor ekanligini mast holatda aytib kayfiyatlarini koʻtarishadi. Manzilga yetgach, ikki amaldor “qiyomatli” boʻlib ulgurgan ukalari – Yoqubbek bilan quyuq xayrlashishadi. Mast holatda ikki kun ishga bormay, indinga yangi direktorni qutlash uchun kirishganda direktor kursida Yoqubbek oʻtirardi. Turgʻun Samadovich va Mashrab Poʻlatovich obrazlari orqali har qanday jamiyatda yashaydigan manfur kimsalar, Yoqubbek obrazi orqali esa intiluvchan yosh gavdalanitiriladi, har dam oʻylab gapirish kerakligi isbotlanadi.

Xudoyberdi Toʻxtaboyevning yuqorida taʼkidlangan hikoyalari insonning ichki dunyosini boyishiga xizmat qilish barobarida ahillikka, intiluvchanlikka, mehr-muhabbatga, umumiy qilib aytganda, insoniy fazilatlar sohibi boʻlishga chorlaydi. Adibning mazkur kichik asarlari bugungi kun haqiqatini ayta olgani, poetik va til xususiyatlari bilan oʻzbek adabiyotida oʻz salmogʻiga ega deya ayta olamiz. Ushbu hikoyalarni oʻqish asnosida adib ijodi haqida tasavvurlarimiz ancha boyiydi, qarashlarimiz oʻzgaradi. Biz bolalar yozuvchisi deb bilgan Xudoyberdi Toʻxtaboyev adabiyotning hikoyanavislik yoʻnalishida ham samarali ijod qilganligiga guvoh boʻlamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

2. X.Toʻxtaboyev. Soʻqmoqlar. Hikoyalar. Toshkent-2023
3. S.Ahmedov, R.Qoʻchqorov, Sh.Rizayev. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. Toshkent-2017
4. ziyouz.com

NAVOIY DAHOSI HAQIDA

Mehrinoza Farmonova,

Oʻzbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Xalqaro va audiovizual jurnalistika fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotasiya: Ushbu maqolada daho inson Alisher Navoiy isteʼdodi, bolalik yillari, taʼlim olishi, ustozlari haqida soʻz yuritiladi. Buyuk ijodkor shakllangan davr, atrofidagi insonlar va ijodiy muhitning taʼsiri boʻyicha maʼlumot berilgan.

Kalit soʻzlar: daho, shoir, ustoz, mutafakkir, bolalik.

Abstract: This article talks about the talent, childhood years, education, and teachers of the genius Alisher Navoi. Information is given on the period when the great artist was formed, the influence of the people around him and the creative environment.

Key words: genius, poet, teacher, thinker, childhood.

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy siymosini biz butun turkiy xalqlarning maʼnaviy qiyofasini ochib bergan, oʻzi yashab, ijod qilgan davrining siyosat-u rayosatlarini eng oliy axloq tizilmasi ila boshquruvi uchun kurashgan, mamlakatida ijtimoiy adolatning qaror topishiga katta hissa qoʻshgan shoir, mutafakkir hamda davlat arbobi sifatida bilamiz. Mutafakkir noyob isteʼdodining yuzaga chiqishida, yuksak maʼnaviyat, tengsiz salohiyat sohibi boʻlishida, avvalo, bolalik yillarining oʻrni beqiyos. Oʻzining taʼbiri bilan aytganda, “Boʻladigan bola besh yoshida bosh boʻlur, boʻlmaydigan bola qirqida ham yosh boʻlur”. Ha, shoir haqiqatdan ham bolaligidan “boʻladigan bola” sifatida oʻziga qaratilgan hayrat va

umid ko‘zlari bejiz emasligini isbotladi. Kichikligida tanishgan bir nechta shoir, olim- u fuzalolari, o‘qigan bir qancha nodir asarlari uning dunyoqarashi, o‘ziga xos shaxsiyatining qaror topishida o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi.

Juda kichikligidanoq adabiyotga mehr qo‘ygan bo‘lajak shoirning ilk yodlagan she’ri Qosim Anvordan bo‘lib, quyidagi misralar bilan boshlanardi:

Rindemu oshiqemu jahonso‘zu joma chok,
Bo davlati g‘ami tuzi fikri jahon chi bok?

“Majolis un nafois” asarida bu haqida eslay turib: “Bu faqir (men) avval nazmekim o‘rganibman, bu so‘nggi matla’dur. Hamono uch yosh bila to‘rt yoshning orasida erdim, azizlar o‘qimoq taklifi qilib, ba’ze hayrat izhor qildilar”. Bu yerda keltirilgan azizlar shoirning otasi G‘iyosiddin Muhammad, tog‘alari Kobuliy va G‘aribiylar bo‘lib, ular ilk bora bu she’rni eshitganlaridayoq, jigargo‘shalarining kichik vujudida ulkan iste’dod yashiringanini anglab yetishgandi. Kichik Alisherning bu she’rni yodlagani bejiz emas edi. Chunki Qosim Anvor Alisherning bolalik chog‘ida Hirotida ijodi eng mashhur so‘fiy shoir va faylasuf edi. Navoiy uni o‘zi ko‘rmagan bo‘lsa ham, juda hurmat qilar edi. Shoir “Malolis-un nafois” asarida ilk ustoz haqida eslay turib, uning martabasini shoirlik martabasidan baland hisoblaydi va uning shoirlik qilishini o‘zining ta’limotini tashviq etishda she’riyat unga qo‘l kelganidan, uning she’riyatga iltifoti natijasidan deb biladi. Shunday insonning she’rini yod olib, mag‘zini chaqa olganligining o‘zi to‘rt yoshli bolaning kuchli zehn va ulkan salohiyat egasi ekanligidan darak beradi.

Shu sababdan ota-onasi uni juda erta, endigina to‘rt yoshga o‘tganda maktabga berishadi. Bu voqea xususida tarixchi Xondamir o‘zining “Makorim ul axloq” asarida shunday yozadi: “Fazl-u kamol doirasining markazi bo‘lgan ul zot (Navoiy)ning yoshi to‘rt yoshdan o‘tganda qazo mahkamasi uning parvarish va tarbiyasini osmon maktabiga muallim bo‘larlik Atorud kabi ko‘ngli ravshan bir muallimga topshirdi. Ulug‘ martabali Sohibqiron (Husayn Bayqaro) birgalikda maktabga borib, dars o‘qishga kirishdi. Tangri marhamati bilan oz vaqt ichida darslarni o‘zlashtirishda o‘z sheriklaridan ilgarilab ketdi. Nozik ta’bning sof va sog‘lomlik ovozi olamga yoyildi va muborak fikrining dadilligi haqidagi so‘zlar xalq orasida og‘izdan og‘izga ko‘chib yurdi”. Ha, tarixchi nigohi bilan qaraganda, “Navoiyda ulkan va serqirra mahorat shakllanishining asosiy sabablari sifatida “osmon maktabida muallim bo‘larlik” Atorud kabi ustozning ta’lim va tarbiyasini olgani hamda o‘zining “sof va sog‘lom nozik tab” sohibi ekanligini keltirishimiz mumkin.

“Lison ut- tayr” kitobida Navoiy shunday hikoya qiladi: bolalik chog‘imda bo‘lgan bir voqea esimga tushadi. Maktabda biz bolalar har birimiz bir saboqni o‘rganishga harakat qilib, qichqirib o‘qir edik. Ustod bizga savodimiz ravon bo‘lsin uchun she’r o‘qitar edi. Nasrda esa ba’zimiz “Guliston”, ba’zimiz “Bo‘ston” asarlarini o‘qir edik. O‘sha vaqtda mening havasim “Mantiq ut- tayr”ga tushdi va men shu narsadan boshqaga ko‘ngil bermay qo‘ydim:

“Nasrdin ba’zi o‘qur ham doston,
Bu “Guliston” yanglig‘ ul “Bo‘ston”
Menga ul holatda ta’bi bulhavas,
“Mantiq ut tayr” aylab erdi multamas.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, Fariruddin Attorning “Mantiq ut- tayr” dostoni o‘rta asrning eng chuqur falsafiy asarlaridan bo‘lishiga qaramay, Navoiyning zehni o‘ziga tortdi. Alisher faqat shu asarga berilib, hamma narsani unutib, tengqurlaridan o‘zini tortib, yolg‘izlik axtaradigan bo‘lib qoldi. Ota-onasi bu voqeadan xabardor bo‘lib, boladan kitobni tortib olib, yo‘qotadilar. Bola jinni bo‘lib qolmasin deb qo‘rqib, o‘qishni man etadilar. Ammo bu choralar befoyda edi. Alisher dostonni yodlab olgan, yashirincha takrorlab yurar edi.

Alisherning Attordek buyuk shoirni ancha tushunib, uning ruhiga kirib, yozgan dostoniga jondan berilib ketishi – Navoiydagi daholikning ilk uyg‘onishi edi, deb aytishga asos bo‘ladi. “Mantiq ut- tayr” bilan tanishuv shoirni bir umr she’riyatga bog‘ladi. Keyinchalik, umrining so‘nggi pallalarida ushbu asarga tatabbu’ natijasida maydonga kelgan “Lison ut – tayr” asarini yaratdi.

Yurtdagi notinchliklar sabab Alisherlarning oilasi Xurosondan ketishga majbur bo‘lishadi. Hirotidan Iroq tomon ketar ekanlar, yo‘lda tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning vatani bo‘lgan Taftda to‘xtaydilar va tarixchi xonaqosining yoniga qo‘nadilar. Bolalar bilan o‘ynab yurib, Alisher tasodifan zamonaning buyuk kishilaridan biri bilan uchrashadi va gaplashadi. “Majolis un nafois” bu voqea haqi-

da shunday yozadi: “Mavlonon bir rahba (supa, sahncha) da o'turub ermishlar. Tushgan jamoatning kayfiyatini bilmoq uchun bir aftoldin tiladilar. Faqir alar sari borurg'a muvaffaq bo'ldim. Har nekim so'rdular, javob aytdim. Tabassum qilib, tahsin aytdilar. Dag'i so'rdilarkim: “Maktabga borumisen?” Dedimki: “Borurmen”. Dedilarkim: “Ne yergacha o'qubsen?” Dedim: “Taborak surasigacha”. Dedilarkim: “Bu jamoat aftolidin biz tilaganda sen kelib, biz bila oshni bo'ldung, sening uchun fotiha o'qu-li”. Shundan buyuk tarixchi kichik Alisher nomiga, kelajakda uning fazl-kamolini tilab duo o'qidi. Shoirning keyingi hayotiga nazar tashlar ekanmiz, bunday sohibkamol insonlarning fotihasini olish bejiz ketmasligiga yana bir karra amin bo'lamiz.

Adib hayotidagi yana bir muhim voqealardan biri Abulqosim Bobur uning otasini Sabzavor shahri hokimi etib tayinlashi bo'ladi. Shu sabab Alisherlar oilasi o'sha shaharga ko'chib ketishadi. Ular Sabzavorga yetib kelishganda, Mir Shohiyning dafn marosimining ustidan chiqishadi. Bu shoirning tobutini Astroboddan keltirib, katta tantana bilan ko'madilar. Navoiy o'z esdaliklarida Mir Shohiy bilan uchrashmaganini, ammo u bilan xat (“e'lon va irsol”) yozishganini gapiradi. Yosh Alisherning Sabzavorga ko'chib borishi va Mir Shohiy haqidagi bu ma'lumot yana bir jihatdan muhimdir: bu ma'lumotdan Alisherning qaysi yoshda she'r yoza boshlaganini taxmin etish mumkin. Chunki u zamonlarda xatlar she'riy parchalarsiz yozilmas edi (buning eng yaxshi dalili Navoiyning bizgacha yetib kelgan xatlaridir). Demak, otasi 1453- yilda Sabzavorga hokim bo'lib, Mir Shohiy shu yilda vafot etgan bo'lsa, yosh shoirning ilk mashqlari o'n yoshidan boshlangan.

Yana adibning o'zi haqida boshqa bir joyda keltirgan so'zlaridan she'rni u yetti- sakkiz yoshida yozishni boshlaganini taxmin qilish mumkin.

Dastlabki she'rlarini an'anaga muvofiq, forscha yozgan. Bunda Navoiyning o'zida ishora bor. Navoiy zamonida hammaning (yoki deyarli hammaning) forscha yozishga odat etganini qayd etadi. U yana bir holatga e'tibor beradi: muftadiy “yosh shoir” o'z she'rining ustozlarga ma'qul tushishini xohlaydi, ustozlar esa forscha yozadigan (forsiygo'y) bo'lgani uchun, yosh shoir ham shu tilda yozishga majbur.

Ammo keyin bo'lajak dahol qadimiy odatdan chekinish uchun jur'at topadi, turk- qadimgi o'zbek tilining hech kim bilmaydigan boyliklarga to'la xazina ekanligini isbotlaydi.

Shoir hayot yo'llariga e'tibor qaratar ekanmiz, o'qigan har bir kitobi, tasodifan uchrashgan yoki o'ziga ustoz deb bilgan har bir insoni uning uchun bir tajriba maktabi bo'lganini, butun ijod yo'li va insoniy kamolotining shakllanishida hech bir ijodiy uchrashuv, suhbat-u xatlar bejiz ketmaganligini ko'rish mumkin. Yuqorida nomlari tilga olingan Qosim Anvor – Alisher ilk yod olgan, Faririddin Attor – unga she'riyatni anglatgan, Mir Shohiy esa Alisher bilan dastlabki xat – maktub olishgan shoirlardan biri ekanligini esga olsak, bu insonlarning xizmatlari tufayli Navoiyda dahol shaxsiyati har taraflama uyg'onib, kamol topdi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Lisonut-tayr%20\(nasriy%20bayoni\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Lisonut-tayr%20(nasriy%20bayoni).pdf)

https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Majolisun-nafois.pdf

<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/xondamir-makorimul-axloqdan.html>

HINDISTON TA'LIM TIZIMIDA O'QUV TOPSHIRIQLARI MAZMUNI (5-SINF HAYDAROBOD DARSILIGI MISOLIDA)

Zarinabonu Keldiyorova Sirojiddin qizi

TOSHDOTAU Ona tili va adabiyot ta'limi fakulteti, 3-kurs

zarinabonukeldiyorova1@gmail.ru +998914609129

Ilmiy rahbar: Klaraxon Mavlonova

Annotatsiya. Mazkur maqolada Hindiston ta'lim tizimining 5-sinf Haydarobod ona tili darsligi (My English world) dan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishga oid sifat so'z turkumi va omo-

fon mavzusi tanlanib, ushbu mavzuni o’rgatish bosqichlari, mashq va topshiriqlar ketma-ketligi hamda yondashuvlar xususida so’z borgan. Shuningdek, mavzu bo’yicha tuzilgan mashq va topshiriqlar bajarilganidan so’ng o’quvchidan kutilayotgan natija hamda shakllanishi kerak bo’lgan ko’nikmalar xususida ham fikr yuritilgan.

Kalit so’zlar: sifat darajalari, omofon, topshiriq, yozma savodxonlik, lingvistik ko’nikma, yondashuv.

Abstract. In this article, the topic of adjectives and homophones related to the formation of linguistic competences was selected from the 5th grade of the Hyderabad mother tongue textbook of the Indian education system, and the stages of teaching this topic, the sequence of exercises and tasks, and approaches were discussed. Also, the result expected from the student and the skills to be formed after completing the exercises and tasks on the subject were also discussed.

Keywords: degrees of adjective, homophon, task, written literacy, linguistic cognizance, approach.

Hindiston ta’lim tizimida bizdan farqli ravishda hind tili va adabiyoti bitta fan, bir darslik asosida o’qitiladi va bundan maqsad 4 ta nutqiy kompetensiyani yaxlitlikda shakllantirishdir.

5-sinf Haydarobod darsligining 6-bo’limi “Gapga usta Nasriddin” (“The witty Nasriddin”) deb nomlangan. Bu bo’limda o’quvchilarning o’qib tushunish ko’nikmasini rivojlantirish, mantiqiy fikrlashga o’rgatish, tinglab tushunish ko’nikmasini rivojlantirish, omofon so’zlar ustida ishlash, jadvallar bilan ishlashni o’rgatish, sifat darajalarini farqlash, bir nechta sinonimlarni to’g’ri qo’llay olishga o’rgatish, 3 ta tinish belgisi, bosh harflarni to’g’ri qo’llay olish va yozma savodxonligini shakllantirishdan iborat materiallar, mashq va topshiriqlar ishlab chiqilgan va bular quyidagicha: (bir bo’lim yuzasidan)

Materiallar:	Topshiriqlar:	Savollar:
rasmi ko’rgazmalar (mavzuga aloqador) – 11 ta;	o’qib tushunish uchun – 11ta	o’qib tushunish uchun - 6 ta;
nasriy matn – 1 ta;	lingvistik ko’nikma uchun – 21 ta	yoza savodxonlik bo’yicha – 2ta;
she’riy matn – 1 ta;	yoza savodxonlik uchun 1ta (eslatma yozish)	
jaydallar – 5 ta;	tinglab tushunish uchun –	
audiomatn – 1 ta;		

1-jadval

Lingvistik bilim. Til o’qitishda grammatik qoidalarining umumlashtiruvchi xususiyatga ega ekani tufayli grammatikani o’qitish tilni o’rgatishni osonlashtiradi deb hisoblanadi (Asilova, 2023, 61-bet). Ushbu darslikda lingvistik bilim uchun asosiy mavzu – sifat darajalari hamda omofonlar tanlangan. Sifat darajalariga oid grammatik qoida (sifatning 3 darajasining yasaliishi haqida yetarlicha ma’lumotlar) dan so’ng berilgan ushbu jadvalni o’quvchi to’ldirishi kerak. Natijada esa o’quvchi nutqda ko’p uchraydigan 11 ta sifatni 3 xil darajada ham shakllantira oladi.

Positive	Comparative	Superlative
bold	bolder	boldest
	richer	
		most loyal
smart		
	thicker	
wide		
	more beautiful	
	harsher	
tough		finest
	older	

Fill in the blanks with the correct form of the adjectives given.

- The Himalayan mountains are the _____ mountains in the world. (high)
- Gold is _____ than silver. (expensive)
- May is the _____ month of the year. (hot)
- Silk is _____ than cotton. (fine)
- Maths is _____ than Science. (difficult)
- Hari is _____ than Phani. (clever)
- Indu is the _____ in the family. (intelligent)
- This is the _____ chocolate I have ever tasted. (sweet/ sweeter/ sweetest)

adventurous	agressive	bold	boring
calm	caring	clever	cunning
funny	happy	helpful	neat
hardworking	honest	meny	moody
plain	practical	stupid	rough
shy	silly	smart	sweet

Jadval to'ldirilgandan so'ng, ushbu gaplarning bo'sh joyini berilgan sifatlarning to'g'ri shakli bilan to'ldirish lozim:

Ushbu topshiriq orqali o'quvchi gap mazmunini anglagan holda, mazmunga muvofiq berilgan sifatlarning 3 darajasidan birini yozishi kerak.

Quyida keltirilgan sifatlar esa kundalik hayotda ko'p uchraydigan sifatlardir. Topshiriq sharti quyidagicha: *bizda juda ko'p sifatlar(fazilatlar) bor. Bu hamma insonlarda turlichadir. Yaxshi rivojlangan fazilatlar birgalikda tinch yashashimiz va muammolarni hal qilishimizda yordam beradi. Ro'yxatda bir nechta sifatlar berilgan. Fikringizcha, sizda, do'stlaringizda va oila a'zolaringizda bor sifat va fazilatlarini o'ylab ko'ring va davom ettiring.*

Shuningdek, omofonlar haqida lingvistik qoidadan so'ng, talaffuzi bir xil juft omofonlar(two-too) ni bitta gapda qo'llash topshirig'i berilgan. Ushbu topshiriq ona (o'zbek) tilida quyidagicha berilishi mumkin:

<u>sud</u>	<u>sut</u>
<u>yetdi</u>	<u>yetti</u>
<u>xor</u>	<u>g'or</u>
<u>yot</u>	<u>yod</u>
<u>urush</u>	<u>urish</u>

to'ldiring. Siz uchun bittasi tayyor.

here	hear	sut	sud
Meet	meat	yetdi	yetti
Bred	bread	xor	g'or
Four	For	yot	yod
Eight	Eat	urush	urish

1	<i>If you sit here you can hear me. (example)</i>
2	They meet in a restaurant and ate meat.
3	He bread wheat and got bread.
4	I bought four books for you.
5	I do not eat eighth apples.

2-jadval

1	Sudda "Sut mahsulotlari" haqida ish ko'rildi. (Namuna)
2	Yo'lovchi yetti soatda manzilga yetdi.
3	G'ordan xor ovozi eshitildi.
4	O'qituvchimiz "Yotma" she'rini yod olishimizni aytdi.
5	Urushda kimlar urishadi?

3-jadval

Quyidagi jadval orqali esa qisman punktuatsiya bo'limi, shuningdek, bosh harfni to'g'ri qo'llash bilan qisman tanishiladi. Aytish joizki, darslikda punktuatsiya bo'yicha lingvistik qoidalar keltirilgan. Topshiriq shartiga quyidagicha: *berilgan gaplarni muhim bo'lsa, bosh harflar, nuqta, vergul va qo'shtirnoqni qo'yib, qayta yozing.*

Use capital letters, full stop (.), comma (,) and inverted commas (" ") wherever necessary and rewrite the following sentences.

- on sunday mornings sagar wakes up late
- sandeep mohan chintu and pradeep were good friends
- Teacher said come to school on time

Yozma savodxonlik. Buning uchun esa e’lonlar taxtasi uchun mo’ljallangan eslatma yozish namuna asosida o’rgatiladi. O’quvchi avval namunadagi oshxona egasining xo’randalar uchun yozgan eslatmasi bilan tanishadi hamda mustaqil ravishda maktab direktori nomidan maktab oshxonasi uchun eslatma yozadi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, mazkur bo’lim yakunida o’quvchilarda lingvistik va yozma savodxonlik bo’yicha quyidagi ko’nikmalar shakllanadi:

11 ta sifat so’z turkumiga oid so’zni 3 ta darajaga ajratib, tuslay oladi;

8 ta sifatni gap ma’nosiga ko’ra moslashtira oladi;

3 ta tinish belgisi(nuqta, vergul, qo’shtirnoq)ni gapda to’g’ri qo’llay oladi;

maktab oshxonasi uchun direktor nomidan eslatma yoza oladi;

5 ta omofonni bir-biridan farqlagan holda, jufti bilan bitta gap tarkibida qo’llay oladi.

Tahlilga tortilgan toshiriqlardan ma’lumki, ushbu darslikning mazkur bobi asosan, kognitiv-pragmatik va integrativ yondashuvga asoslangan. Umuman olganda, ona tili darslari orqali o’quvchilarga “fikrlarni emas, fikrlashni o’rgatish kerak”ligini dasturilamal qilib olish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asilova, G. (2023). O’zbek tilini o’qitish metodikasi. (151-bet). Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O’zbek tili va adabiyoti universiteti.

2. To’xliyev, B va boshqalar. (2006). O’zbek tili o’qitish metodikasi.(196-bet). Toshkent: O’zbekiston yozuvchilar uyushmasi.

3. Yuldasheva, D. (2021) O’zbek tili o’qitish metodikasi. (418-bet). Buxoro davlat universiteti.

4. G’ulomov, A va boshqalar. Ona tili o’qitish metodikasi. (380-bet). Toshkent: *Fan va texnologiya*.

5. 5th class English. My English world. (page:147). Hyderabad.

IQBOL MIRZONING “BONU” ROMANIDA AYOL XARAKTERINING SHAKLLANISHI

Nazokat Nurullayeva,
BuxDU 2-bosqich magistri
Mahliyo Xudoyberdiyeva,
filologiya fakulteti 3-kursi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o’zbek qizi – Bonuning boshidan ko’rgan- kechirganlari, taqdir sinovlarida sinalgan sabr-bardoshi, metin irodasining bugungi zamon kishisining har biriga o’rnak bo’lishi haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: Taqdir, obraz, telegramma, suyanchiq tog’, qiyinchiliklar, sof muhabbat, matonat.

Abstract: This article talks about the experiences of the Uzbek girl Bonu, her patience tested in the trials of fate, and how her will is an example for everyone today.

Key words: Fate, image, telegram, learning mountain, difficulties, pure love, perseverance.

Zamonaviy o’zbek adabiyotida o’z o’rniga ega ijodkorlarimizdan biri ustoz-Iqbol Mirzo ijodi sermahsul. Uning she’rlari o’ziga xos nozik tuyg’ular, milliy bo’yoqlar, o’zbekona ohang va falsafa bilan yo’g’rilgan. Ham nasrda, ham nazmda barakali va betakror ijod na’munalari bilan kitobxonlar e’tiborini qozongan. Ayniqsa, 2016-yilda yozib tugatilgan “Bonu” romani hayotiy voqealarga asoslanganligi va uslubning ravonligi bilan kitobxonlar mehrini qozongan. Undan keyin yaratgan “Samarqand sayqali” (2016), “Alisherbek va Husayn” (2021), “Usmon Nosir” (2022) pyesalari sahnalashtirilgan. Asarlari rus, tojik, turkman tillarida nashrdan chiqqan.

O’zbek adabiyotida ayol obrazi bosh qahramon sifatida gavalantirilgan asarlar bir qancha bo’lib, Zulfiya Qurolboy qizi ham bu mavzuda samarali ijod qilib kelmoqda. Ayol obrazini ochib berish mushkul. Chunki ayollarning ichki olami, fikr-o’ylarini to’liq ko’rsatib berish yozuvchidan katta mahorat

talab qiladi. Iqbol Mirzo «Bonu» romanini yaratishda o'ziga xos qochirimlardan, o'xshatishlardan, to'rtliklar-u g'azallardan parcha qo'llaydi. Voqealar rivoji ham bir tekisda ketmaydi. Tugun va yechim mahorat bilan ifodalanadiki, bu kitobxonni asar mutolaasiga diqqat bilan berilishni ta'minlaydi. Abdulla Qodiriy ham «O'tkan kunlar» romanini yozishda shu uslubdan foydalangan.

Epistolyar uslubda yaratilgan ushbu romanda Bonu ismli qiz asar markazida turadi. Yozuvchi shu birgina qizning taqdiri misolida butun jamiyatdagi ko'plab insonlarning ravish-raftorini bor bo'yi bilan ko'rsatib beradi. Asarga aynan «Bonu» deya nom qo'yilishidan sabab, buxorolik bir Bonu ismli qizning boshidan ko'rgan-kechirganlarini telegramma orqali jo'natgan maktublari asosida yaratilganligi uchundir. Bonu so'zining ma'nosiga to'xtaladigan bo'lsak, Bonu (unvon) —

1) yuqori tabaqaga, aslzodalarga mansub bo'lgan ayollar unvoni, xonim;

2) fors-tojik tillarida gaplashadigan xalqlar hamda turkiy xalqlarda ayollar ismiga hurmat yuzasidan qo'shib ishlatiladigan so'z [1,2008, 312] degan ma'nolarni anglatadi. Asar voqealari to'rtinchi avgust kuni Bonuning yozuvchiga maktubini telegramma orqali jo'natishi bilan boshlanadi. Hali yosh bo'lsa-da hayot «qozonida qaynab», turfa xil sinovlar-u musibatlarni boshidan kechirgan bir jabrdiyda – Bonu maslahat so'rab yozuvchiga telegramdan murojaat qiladi. Negadir shu kitobni o'qisam Abdulla Oripovning ushbu misralari xayolimda gavdalanaveradi:

Sahro so'qmog'ida boshin egib jim

Bir kimsa ketmoqda, bilmasman, u kim? [Oripov, 1997,156] ...

Armon toshdek zil bo'lgani uchun ham dil tubiga cho'kadi deydilar...Toshlari tog'dek qalashib ketgan yurakni nima deb atash mumkin? Tosh-yurak deymizmi? Inson shu tariqa bag'ritoshga aylanadimi?[Iqbol Mirzo. 2020, 6].

Bonuning tarbiyasida Mir Arab madarasasi tuprog'ini o'n yil yalab, ilmi komil bo'lgan bo'lgan ma'rifatli, mo'min inson-bobosining o'zni bo'lakcha edi. Bobosining ta'siri ostida yoshligidanoq Allohning kalomini va hadisi sharifni tinglab, goho Xo'jamnazar Huvaydo g'azalarini o'qib, yodlab ularning sehr-u jozibasidan bahramand bo'lib ulg'ayadi. Bonuning bola chog'idanoq qalbida kitobga muhabbat uyg'onadi. Hayotining asosiy mazmuni mutolaa bo'lgan sofdil qizning hayotini qayg'u bulutlari qoplaydi. Avval bobosidan, keyin dadasidan ayriladi. G'am kelsa qo'sha-qo'sha deganlariday go'zal Bonu pes kasaliga chalinadi. Inson bolasi eng og'ir damlarida sevikli insonlariga suyanadi. Biroq Bonuning suyanchiq tog'i qulab tushadi, sevgilisi Olmos uni tashlab ketadi. Opalarining undan o'zini olib qochishi, yakka-yu yagona akasi Mirxond ham yangasining gapiga kirib u bilan tortishib qolishi, oliygohda talabalarning turli xil gap-so'zlari, jirkanib qarashlari unga katta ruhiy zarba yetkazadi. Bu darddan qutulish uchun har bir «maslahatgo'y» bergan maslahatlarga amal qilib ko'radi, qilmagan ishi, tutmagan yo'rig'i qolmaydi. Nachora, Allohdan kelganiga bo'ysunmasdan ojiz bandasining na iloji bor deb taqdirga ko'nishga majbur bo'ladi. O'zi bitirgan maktabda o'qituvchilik qiladi. Har bir zamonda ham adolatparvar hech kimga yoqmaganidek, bu yerda ham uzoq ishlay olmay ishini tashlab ketadi. Bonu qishlog'iga sig'may qoladi. Cho'lpon ta'biri bilan aytadigan bo'lsak, «Ko'ngil boshqa narsa-yangilik qidiradir» deya Bonu ham Moskva tog'asining yoniga ishlashga ketadi. Onasining «ishonchli» deya yoniga yuborgan tog'asining ko'rsatgan noma'qulchiliklaridan hafsalasi pir bo'lgan Bonu u yerdan bosh olib chiqib ketadi.

Asar qahramoni Moskvadalik paytida ko'plab qiyinchiliklarga duch keladi, ammo har qanday holatda ham iymonini, iffatini yo'qotmaydi. Dilbarxon «osongina» pul topishga chorlaganda yonida bir tiyini qolmagan bo'lsa-da, ayollik sha'ning toptalishiga yo'l qo'ymaydi. Bu hozirgi kunda noto'g'ri yo'llarga kirib ketayotgan ba'zi qizlarimizga ibratdir. Bonuning tabiatan mehribon, kuyunchak ekanligini maktabda ijtimoiy ahvoli og'ir bo'lgan o'quvchilariga ust-bosh tarqatish jarayonida, yoki bo'lmasa lo'lilarning uyida xizmat qilayotganida garchand ular unga nisbatan yaxshi muomalada bo'lishmayotganda ham Larisaning qizchalarini o'z hayotini xavf ostiga qo'yib bo'lsa-da, qutqarib qoladi. To'g'ri, Bonuni farishta deb ham aytolmaymiz, chunki yangi yil kechasi to'yguncha ichadi. Garchi bu dadasining bergan pand-nasihatlariga xilof bo'lsa-da, beixtiyor qiyinchiliklardan zada bo'lgan ko'nglini yayratish uchun qiladi va bu qilgan ishi xato bo'lganligidan xulosa ham chiqaradi.

Dunyo faqat qora bo'yoqlardan iborat bo'lmaganidek, Bonuga doimo qo'lidan kelgan yordamini ayamagan Shoir opa, Ikromiddin aka, Alisher, volidasi uni qo'llab-quvvatlab turishadi. Asarda chin muhabbatni anglash va qadrlash tuyg'usini hamma ham anglolmasligi, ayrim insonlarga muhabbat hayf

ekanligini Olmosning razil qilmishlari timsolida ko‘ramiz. U Bonuning soddaligidan, sof muhabbatidan foydalanib, “fermer”, “tabib”, “kasal” ko‘rinishlariga kirib, uning pullarini shiladi. Qilmishlari oshkor bo‘lgach, zarracha uyalmaydi ham. Bonu uchun judayam qadrli bo‘lgan shu bilan birga, faqatgina unga tegishli bo‘lgan tilla tangalarni ishlatganda akasi ham hecham istihola qilmaydi. Hayhot!.. Bu qanday zamon? Bunday erkaklarda g‘urur degan tushuncha bormikan degan savol qiynaydi. Bu holatlarda Bonu shunchaki hech narsa qilmaydi ham, demaydi ham. Bu esa odamdan ulkan Matonat talab qiladi! Asar ...faqat bitta dog‘ qolgandir...yuragimda [Iqbol Mirzo.2020,358]... degan jumlar bilan yakunlanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, insonning insonligi, qalban go‘zalligi, mohiyat-mazmuni nimada ekanligini Bonu obrazi orqali ko‘ramiz. Bonu kabi taqdir sinovlari oldida dovdirab qolmasdan, Yaratganning har bir imtihonida sabr-matonat bilan tura bilish ham hammaning qo‘lidan kelavermaydi. Zero, Alloh sabr qilguvchilarni suyadi!

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti 1-jild. Toshkent. 2008, 312-bet.
2. Oripov A. Yillar armoni. Toshkent., “Adabiyot va san’at”. 1987.156-bet.
3. Iqbol Mirzo. Bonu. Toshkent., “Sharq”. 2020.6-bet.
4. Iqbol Mirzo. Bonu. Toshkent., “Sharq”. 2020.358-bet.

ONA TILI LUG‘AT TARKIBINING MA’NO JIHATIDAN TASNIFLANISHI

Shahruza Fazliddinova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi,

Nilufar Ismatova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Dildora Ibragimova**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili lug‘atining kelib chiqishi, undagi yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, o‘zbek tilining lug‘at boyligining oshganligi haqidagi sabablari, uning turlari haqida so‘z boradi. Sof o‘zbek so‘zlari va o‘zlashma so‘zlar kelib chiqishidagi xususiyatlarni o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: Lug‘at, ensiklopediya, lingvistika, filologik lug‘at, o‘zlashma so‘zlar, arab, fors-tojik, rus, ingliz, tillari, O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi

Abstract: This article talks about the origin of the Uzbek language dictionary, the appearance of new words in it, the reasons for the increase in the vocabulary of the Uzbek language, its types.

Key words: Dictionary, encyclopedia, linguistics, philological dictionary, idioms, Arabic, Persian-Tajik, Russian, English, languages, National Encyclopedia of Uzbekistan.

Kirish. Lug‘at — muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida uchraydigan, u yoki bu yozuvchi asarlarida mavjud bo‘lgan so‘zlar yig‘indisi, leksika; so‘zlar muayyan tartibda joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma’nolari, yozilishi, talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimasini haqida ma’lumotlar jamlangan kitob. Lug‘atlar bizga o‘zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlar haqida tushuncha va ma’lumot beradi. Undan hayotimiz davomida ayniqsa, ona tili adabiyot darslarida hamda bir qancha yozuvchi va shoirlar hayotida uchramiz.

Mavzuning dolzarbligi. Lug‘at bir qancha ijtimoiy vazifalarni bajaradi: o‘quvchiga muayyan hodisa haqida ma’lumot beradi; o‘quvchini o‘z va o‘zga tillardagi so‘zlar bilan tanishtiradi; tilni, uning lug‘at tarkibini takomillashtirish va tartibga solishga yordam beradi. Tilimizning boyishi va takomillashuvida tashqi manba, ya’ni o‘zlashgan so‘zlar ham muhim o‘rin tutadi.

Bugungi kunda o‘zbek tili leksik tarkibining taxminan yarmini arab, fors-tojik, yunon, lotin, rus, ingliz fransuz va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar tashkil qiladi. Bugungi o‘zbek tilining lug‘at tarki-

bi o'zbek tilining butun tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan xodisasidir. Undagi so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbai ham turlichadir. Umuman, har qanday til o'z lug'at tarkibi va grammatik quruluşiga ega hisoblanadi. Lekin xalqlar o'rtasidagi uzoq, tarixiy davrlar maboynida davom etadigan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar bu xalqlarning tillariga ham, o'z ta'sirini ko'rsatadi. Natijada bir tilga xos fonetik, leksik va boshqa elementlar ikkinchi bir tilga o'tib, o'zlashib ketadi. Bunday o'zaro ta'sir etish leksikada kuchli bo'ladi.

O'zbek xalqi ham o'z tarixining turli davrlarida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqada bo'lganligi sababli bu xalqlarning tili o'zbek tiliga m'lum darajada o'z ta'sirini qoldirgan xususan, boshqa tillardan o'zbek tiliga ko'plab so'zlar o'zlashganini shu ta'sir bilan izohlash joizdir. Natijada o'zbek tili lug'at tarkibida shu tilning o'ziga xos leksik qatlam bilan birgalikda o'zlashgan leksik qatlam ham yuzaga kelgan.

Ensiklopedik lug'atlari alifbo tartibida bo'lib, ularda so'zlar emas, balki shu so'zlardan anglashilgan tushunchalar uchun asos bo'lgan narsalar, tarixiy voqealar, tabiiy va ijtimoiy hodisalar, shaxslar, geografik nomlar haqida ma'lumot berib boriladi.

Lug'at — tilni tushunuvchi keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" ana shunday lug'atlardandir. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi universal ensiklopediya bo'lganligi uchun fan-texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid ma'lumotlar muxtasar tarzda ifodalanib, u insoniyat sivilizatsiyasining muhim yutuqlari haqidagi bilimlar majmuidan iboratdir.

Fan-texnika, san'at va madaniyatning ma'lum bir sohasiga oid tushunchalarni shu soha qiziquvchilari va mutaxassislari uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'atlar sifatida soha ensiklopedik lug'atlari — "Tibbiyot ensiklopediyasi", "Jismoniy ensiklopedik lug'at", "Lingvistik ensiklopedik lug'at" kabilarini aytib o'tish mumkin.

O'zlashma so'zlarning ayrimlari tilimizga rus tili orqali kirib kelganligi sababli, ularning talaffuzi ham ko'p hollarda rus tilidagi talaffuzidan farq qilmaydi va bu hozirgi o'zbek adabiy tili uchun me'yor hisoblanadi. Shu sababli lug'atda so'zlarning transkripsiyasi, ya'ni talaffuziga doir maxsus ko'rsatmalar keltirilmagan. Ammo o'zbek tilida urg'u turg'un bo'lib, u asosan so'zlarning oxirgi bo'g'iniga tushadi, hind-yevropa oilasiga mansub tillarning aksariyatida esa urg'u erkin bo'lgani uchun, so'zning har qanday bo'g'iniga tushadi. Shuningdek, hindcha, yaponcha, portugalcha va ayrim arabcha so'zlarda ham urg'u so'zning birinchi yoki ikkinchi bo'g'iniga tushishi mumkin. Shu sababli so'zlarning oxirgi bo'g'iniga tushmagan hollarda urg'u yozuvda ko'rsatiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tiliga ayrim so'zlar chet tillaridan o'zlashib kirib kelgan hisoblanadi. Sof o'zbek so'zlari oz miqdordadir. Chetdan kirib kelgan so'zlarga o'zbekcha so'z yashovchi qo'shimchalar qo'shilib u so'zlar o'zbekchalashtirilgan. Chetdan kirib kelgan lug'atlarning ma'no-mazmuni haqida bir qancha lug'at kitoblarda keltirilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu lug'at kitoblaridan ommada, jamoat orasida, turli tadbirlarda foydalanilsa, nutqni yanada chiroyli va ravon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rasulov R. Kelajak – til sohiblariniki. Til va adabiyot ta'limi. – T.: 2020 7(7), 63-b.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 жилд. Мадвалиев А. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 624 б.
3. G'ulomov A., Qobilova B. Nutq o'stirish mashg'ulotlari. Metodik qo'llanma. – T.: "O'qituvchi", 1995.
4. Ne'matov H., G'ulomov A., Ziyodova T. O'quvchilar so'z boyligini oshirish. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 1996.
5. <http://kompy.info>.

“MAJOLIS UN-NAFOIS” DA USTOZ-SHOGIRD AN’ANALARI XUSUSIDA

Laylo Abdirashidova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti ona tili va adabiyot ta’limi
fakulteti 1-bosqich talabasi
layloabdirashidova07@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidagi ustoz va shogirdlik munosabatlari o‘rganilgan. Tazkirada nomlari zikr etilgan shaxslarning ustozlik faoliyati, maqomi, mas’uliyati misollar asosida yoritilgan. Navoiy dahosining shogird kamolotida ustoz-murabbiylarning o‘rni va ahamiyati xususidagi axloqiy-ta’limiy qarashlari kuzatilgan.

Kalit so‘zlar: tazkira, mudarris, axloq, milliy metodika, ma’naviyat, tarbiya, kamolot.

Abstract: The article examines the relationship between the teacher and the student in the «Majolis un-nafois» study of the great thinker Alisher Navoi. The mentoring activities, status, and responsibilities of the persons mentioned in the review are explained on the basis of examples. Ethical and educational views on the role and importance of teachers-coaches were observed in the development of the student of Navoi’s genius.

Key words: tazkira, mudarris, ethics, national methodology, spirituality, education, maturity.

Alisher Navoiy o‘zbek xalqi ma’naviy kamolotida beqiyos mavqega ega buyuk siymolardan biri sanaladi. Navoiy dahosiga xos yuksaklik shu bilan belgilanadiki, ulug‘ shoir umri davomida yozgan barcha asarlarida insoniyat kamoloti, ta’lim-tarbiyasi xususida so‘z yuritgan. Odam bolasining tabiatdagi boshqa mavjudotlardan ulug‘ligi tafakkur olami, dunyoqarashi bilan belgilanishini uqtirgan. Ayni paytda, jamiyatning rivoji, yosh avlodning voyaga yetishida ustoz-murabbiylarning o‘rni yuksak ekanligi Navoiy asarlarida qayta-qayta qayd etilgan. Maqolada buyuk mutafakkirning “Majolis un-nafois” tazkirasida zikr etilgan ustoz-shogirdlik munosabatlari “Avvalg‘i majlis” misolida o‘rganilgan.

Ma’lumki, “Majolis un-nafois”da Navoiy o‘zi yashagan davrning 459 ta shaxshi – ijodkori haqida ma’lumot bergan. “Majolis un-nafois” jami 8 ta majlisni tashkil qilib, shulardan birinchi majlisda 46 ta, ikkinchi majlisda 91ta, uchinchi majlisda 174 ta, to‘rtinchi majlisda 71 ta, beshinchi majlisda 21 ta, oltinchi majlisda 31 ta, yettinchi majlisda 22 ta va sakkizinchi majlisda 1 ta ya’ni Husayin Boyqaro haqida ma’lumot berilgan. Asarda zikr etilgan kishilar turli kasb egalari, ularning turmush tarzi, yashash sharoiti turlicha. Lekin daho shoir tazkirasiga kiritgan har bir tarixiy shaxs, badiiy ijod, she’riyat bilan bevosita shug‘ullangan. XV asrning ikkinchi yarmi – XVI asrning boshlaridagi ma’naviy-ma’rifiy, madaniy hayotning gullab-yashnashi adabiyot va san’atning rivojlanishiga hissa qo‘shgan.

“Majolis un-nafois” tazkirasida Alisher Navoiyning adabiy-estetik qarashlari bosib o‘tgan hayot yo‘li, tajribasi bilan yanada boyitilgan. Buyuk mutafakkirning insoniyatning ma’naviy kamoloti yo‘lida ko‘rsatgan sa’y-harakatlari axloqiy-ta’limiy pedagogik qarashlari bilan mushtarak holda ifoda etilgan.

“Avvalg‘i majlis” Qosimi Anvor zikri bilan boshlanadi. Alisher Navoiy Qosimi Anvor haqida “El bag‘oyat alar nazmlariga moyil va she’rlarini o‘qumoq va bitmakka rog‘ib bo‘ldi” [Alisher Navoiy, 1997.5.] - deydi. Ulug‘ shayx, pir Qosimi Anvor yoshligidan Sadriddin Ardabiliyga murid bo‘lib, so‘fiylik tariqatini mukammal egallagan. Qosimi Anvor ijodi va dunyoqarashini tadqiq etgan olimlarning aksariyati, shu jumladan, Ye. Braun, Z. A. Qulizoda va boshqalar uni tasavvuf oqimining yirik vakili, deb hisoblaydilar. Qosimi Anvorning qoldirgan adabiy va ilmiy merosi ana shundan dalolat beradi. Qosimi Anvor asarlarining anchagina qismi bizgacha yetib kelgan. Uning “Devon”i qo‘lyozmalari Sankt-Peterburgda, Gurjistonda, shuningdek, Samarqandda va boshqa yirik ilm markazlarida saqlanmoqda. 1958-yili Tehronda uning “Kulliyoti” Said Nafisiy tomonidan chop etilgan. Mutafakkirning “Anis ul-oshiqin” (“Oshiqlar do‘sti”) masnaviysi (“Anis ul-orifin” ham deb yuritiladi), “Sad maqom dar istilohi so‘fiya” (“Tasavvuf atamalarida yuz maqom”), “Risolari adadi maqomot” (“Maqomlarning soni haqida risola”), “Risola dar bayoni ilm” (“Bilim haqida risola”), “Savol va javob” risolasi va boshqa asarlari mavjud.

Navoiy tazkirasida Qosim Anvorning asarlari xususidagi dalillarni aynan keltirib o‘tgan: “Anis ul-oshiqin” - otlig‘ muxtasar masnaviy ham nazm qildilar va tarje’ dag‘i dedilar va tabarruk jihatdan ikki

matla' bitilur". [Alisher Navoiy, 1997. 5]. E'tibor qaratilsa tazkirada eng avvalo Qosimi Anvor zikri bekorga keltirilmagan. Alisher Navoiy bu buyuk zotning ma'naviy qiyofasi, ruhiy olami, irfoniy tafakkuri oldida shogird o'laroq ta'zim qiladi. Hatto 3 – 4 yoshlarida Qosimi Anvor qalamiga mansub baytlarni yoddan bilgani, sevib mutolaa qilganini faxr bilan e'tirof etadi: "Hamonu uch yosh bila to'rt yoshning orasida erdim, azizlar o'qumoq taklifi qilib, ba'zi hayrat izhor qilurlar erdi". [Alisher Navoiy, 1997.6]

Qosimi Anvor izidan borib, uning ruhiy olami, tasavvufiy bilimlaridan bahra olishni istagan shogirdlar nihoyatda ko'p bo'lgan. Tazkirada Qosimi Anvor shogirdlari Mir Maxdum, Hofizi Sa'd faoliyati, insoniy fazilatlar, ijodkorlik quvvati, shogirdlik mas'uliyati aniq dalillar asosida yoritilgan. "...Mir

Maxdum erdikim, oti Muhammaddur, shahrga tahsilg'a keldi va zohir ulumin takmil qilg'on chog'da hazrati Mir Qosimning zuhur va shuhrati vaqti erdi, ul hazrat xizmatig'a etgach murid va vobashta bo'ldi va Hazrat Mir aning tarbiyat va takmilig'a mashg'ul bo'ldilar va azim riyozatlar buyurib qattiq xizmatlarga ruju qildilar. Chun Mir Maxdum poktiynat va sohibdavlat yigit erdi, ul xizmatlarni andoq qildikim: "Man xadima xudima" mazmuni bila hazrat Mir Qosim anga Mir Maxdum ot qo'yidilar va doim hazrati Mir Qosim ani aziz va mukarram tutar erdilar". [Alisher Navoiy, 1997.6-7]

Qosimi Anvorning yana bir shogirdi Hofizi Sa'd haqida Alisher Navoiy keltirgan ma'lumotlar ochiq-oydin, xolisona izohlanganligi bilan ilmiy asosga ega. Navoiy Hofizi Sa'd tabiatidagi beparvo va loqaydlik oqibati, zahmati haqidagi tarixiy fakti keltiradi: "Hofizi Sa'd — Mir Qosim muridlaridan-dur. Chun loubolivash va sho'xtab'roq kishi erdi. Xiriy shahrining lavand va ichkuchi yigitlari anga mu-sohib bo'lur erdilar. Bu jihatdin alardin nohamvor maoshva beandom atvor zohir bo'lur erdi. Hazrati Mirg'a ma'lum bo'lg'och, oni o'z suhbatidin mahrum qilib xonaqoxdin ixroj qildilar va buyurdilarkim, hujrasini buzub tufrog'in toshqari tashlasinlar" [Alisher Navoiy, 1997.7]

Ko'rinadiki, tazkirada o'tmish ajdodlarimiz shogirdlarining kelajagi, kamolga yetishishi uchun be-minnat xizmatlarini ayamaganligi Navoiy tomonidan faxriya usulida qayd etilgan bo'lsa, mas'uliyatsiz shogirdga nisbatan qo'llanilgan tarbiya-tartibot ibrat tarzida bayon etilgan. Xulosa o'rnida "Avvalgi majlis"dagi ustoz-shogirdlik munosabatlarining hayotiy lavhasi naqadar ibratli ekanligini ta'kidlash lozim. O'z davrining buyuk zoti sanalgan Qosimi Anvordek shaxsga munosib shogird bo'lish ustoz ta'lim-tarbiyasi, o'git va nasihatlariga amal qilish Mir Maxdum, Hofizi Sa'd singari shogirdlardan yuksak mas'uliyatni talab etgan. Bu mas'uliyat va burch oldida shogirdlarning sadoqati va ehtiromi muhim sanalgan Alisher Navoiyning ustozlik maqomi va shogirdlik mas'uliyati haqidagi mazkur ma'lumotlari bugungi yosh avlodning kamol topishi uchun muhim manba vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Majolis un-nafois. 13-tom. – Toshkent: Fan, 1997.
2. Dilorom Salohiy. Navoiyshunoslik. – Samarqand, 2019.
3. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018.

O'TKIR HOSHIMOV IJODIDA PEYZAJ VA PORTRET

Fayzullayeva Sevinchxon

*ToshDO'TAU OTAT fakulteti, 2-kurs
sevinchxonfayzullayeva0@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asarda peyzaj va portret tushunchasi, O'tkir Hoshimov ijodidagi peyzaj va portret tasviri tahlil ostiga olingan. Shuningdek, maqolada manbalarni batafsil tahlil qilish orqali peyzaj va portret tasvirining O'tkir Hoshimov ijodidagi o'rni yuzasidan fikr-mulohazalar qayd etilgan. Bundan tashqari O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar", "Dunyoning ishlari" va "Ikki eshik orasi" asarlaridagi peyzaj va portret yaratishdagi o'ziga xos mahorati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'tkir Hoshimov, peyzaj, portret, Qonqus, Qatortol, Qurbonoy xola, qora amma.

Abstract: In this article, the concept of landscape and portrait in an artistic work, the image of landscape and portrait in the works of O'tkir Hoshimov are analyzed. Also, through a detailed analysis

of the sources, the article contains comments on the role of landscape and portrait images in O’tkir Hoshimov’s work. In addition, O’tkir Hashimov’s unique skills in creating landscapes and portraits in the works “Lifes passed in a dream”, «Works of the world» and «Between two doors» were revealed.

Key words: O’tkir Hashimov, landscape and portrait, Qanqus, Qatortol, Kurbanoi Khola, Kara Amma.

O’zining go’zal, takrorlanmas janrlarga boy asarlari bilan shuhrat qozongan – O’tkir Hoshimov adabiyotimizda o’chmas iz va yirik adabiy meros qoldirgan ijodkordir. O’tkir Hoshimov ijodidagi peyzaj va portret tasviriga to’xtalib o’tishdan oldin ushbu peyzaj va portret tushunchalarning mazmun mohiyatini yoritib o’tish maqsadga muvofiqdir. Peyzaj – tabiat tasviri bo’lib, badiiy asarning g’oyaviy-estetik quvvatini oshirishga xizmat qiladi. Peyzaj yozuvchining o’z asarida tanlagan ifoda usuli va ijodiy uslubi bilan bog’liq holda turlicha vazifalarni bajarishi mumkin. Tabiat manzarasi tasviri orqali yozuvchi o’zining yurtiga, Vataniga, ona tabiatga bo’lgan munosabatini ifodalaydi. Tabiat tasviri syujetning tarkibiy qismlaridan biri bo’lib, asarning g’oyaviy-estetik quvvatini oshirish, syujet rivojini tezlatish yoki sekinlatish, qahramonning ichki dunyosini ochish kabi vazifalarni bajaradi. Bu bilan peyzaj badiiy asarda ishtirok etuvchi personajlarni yanada to’la-qonli ifodalashga yordam beradi. Masalan, Cho’lponning “Kuz” she’rida fasl ko’rinishini chizish orqali rus bosqinchiligining mudhish oqibatlarini ko’rsatmoqchi bo’ladi [Maqola: Cho’lpon asarlarida peyzajning badiiy ifodasi]. Shuningdek, Oybekning “Na’matak”, H.Olimjonning “O’zbekiston”, “O’rik gullaganda”, A.Oripovning “Sen bahorni sog’inmadingmi?” she’rlari peyzaj lirikasining eng yaxshi namunalari hisoblanadi [Ma’lumot: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi — 12 jildli universal milliy ensiklopediya]. Badiiy asarda peyzajdan ikki xil usulda foydalaniladi: qahramonning ruhiy holatini tabiat tasviri bilan parallel ravishda tasvirlash va qarama-qarshi usulda tasvirlashdir.

Endi esa O’tkir Hoshimov ijodida “peyzaj” usuliga to’xtalib o’tsak. O’tkir Hoshimov Toshkent shahri Do’mbirobod mahallasida dunyoga kelgan. Shu sababli ham o’z asarlaridagi joy nomlari va asosiy manzillar hozirgi Toshkent joy nomlari bilan deyarli bir xil. Misol uchun “Tushda kechgan umrlar”, “Dunyoning ishlari” va “Ikki eshik orasi” asarlarining asosiy qahramonlarining hayoti ham Do’mbirobod va Qatortol mavzolari orqali yoritiladi.

Abdug’ofur Rasulov o’zining O’tkir Hoshimov hayoti va ijodiga bag’ishlangan “Ardoqli adib” nomli asarida quyidagicha yozadi: “O’tkir Hoshimov asarlarida tasvirlangan “qalbi qishloqlik, aqli shaharlik” qahramonlarning aksariyati Toshkent mavzolarida, jumladan, Do’mbirobod, No’g’ayqo’rg’on, Qa’ni-yu Ko’tarmada yashaydilar. Ular o’zbekning tarkibiy qismi: mehnatkash, sodda, hazil-huzilga moyil, o’rni kelsa shartaki” [Abdug’ofur Rasulov “Ardoqli adib” O’tkir Hoshimov hayoti va ijodiga chizgilar]. Abdug’ofur Rasulov ham adibning qahramonlari-yu joy nomlarini haqiqatda o’zi yashagan muhitda va o’zi birga yashagan insonlarni yoritgani haqida yuqoridagi asarida yetarlicha ma’lumot berib o’tgan. “Ardoqli adib” asarida yana bir ko’zga tashlanadigan parcha mavjud. Unda ta’kidlanishicha, O’tkir Hoshimov “Toshkentim onam” maqolasida onasining mana bu gaplarini keltiradi: “... odam avval o’z uyini yaxshi ko’rishi kerak. Bo’lmasam boshqa joylarni ham yaxshi ko’rolmaydigan bo’lib qoladi. Sirojlarning hovuzi bor. Lekin sen o’zimizning Qonqusni yaxshi ko’r, shu anhordan o’zimiz suv ichamiz bolam. Agar sen o’zimizning Do’mbiravotni yomon ko’rsang, shahringni ham butun yurtingni ham yaxshi ko’rmaydigan bo’lib qolasan, tushundingmi?” [“Xazina” to’plami 45-bet].

Xuddi shunga o’xshash jumalarni “Dunyoning ishlari” asarida ham topishimiz mumkin. Asarda bu jumla bola tilidan talqin qilinadi. Adib asarlaridagi joy nomlari “o’ziniki” bo’lganligi singari, adibning qahramonlari ham “o’ziniki” ya’ni o’sha joylardagi soddadil va samimiy insonlarni o’z asarlarida yoritgan.

Yozuvchi qachon yozuvchi bo’ladi? Qachonki yozgan asarlarida o’zi yashaganida, bildirgan fikrlari-yu chizgan portret va peyzajlarini o’z ko’zi bilan ko’rganda, his qilgandagina yozuvchi bo’la oladi. Lekin adib “Tushda kechgan umrlar” va “Ikki eshik orasi” asarida urush paytlari va jang sahnalarini o’z ko’zi bilan ko’rmagan bo’lsa-da, qalban his qilgan holda kuchli mahorat bilan yoritgan. Asar qahramonlariga keladigan bo’lsak, adibning har bir qahramonning asarda o’z o’rni bor. Misol uchun “Dunyoning ishlari” asaridagi “ONA”, “Ikki eshik orasi”dagi qora amma, “Tushda kechgan umrlar” asaridagi Qurbonoy xola va Fotima obrazlari orqali o’zbek onalari va o’zbek ayollariga xos bo’lgan hislatlari yoritilib o’tilgan. O’zini o’ylamaydigan, farzandi uchun har narsaga tayyor o’zbek onasi obrazi katta mahorat bilan yoritilgan. To’g’ri asarlarda bu qahramonlar ishtirok etadigan sahnalar biroz kamroq, lekin shu personajlar

asar mohiyatini ochib berishda va asarni to'liqroq idrok qilishga yordam beruvchi vosita hisoblanadi.

“Dunyoning ishlari” asari esa adib tilidan aytilganidek, bu asar barcha onalar to'g'risidagi asar hisoblanadi. Ba'zi manbaalarda bu asarni hattoki O'tkir Hoshimovning avtobiografik asari nomi ostida ham tilga olinadi. Xalqimizda bir gap bor: bolaning begonasi bo'lmaydi! Xuddi shu asarni o'qish davomida bir narsaga amin bo'lamiz, ya'ni onalarning ham begonasi bo'lmaydi. Onalar o'z farzandlari uchun har narsaga tayyor, hatto jonini berishga ham. Shu o'rinda o'z farzandi g'ami bilan bir qatorda qo'shnisi, dugonasi, singlisi, xamkasblari farzandlariga ham befarq emas shaxslar bular – Onalar hisoblanadi. Bu asarda adib alla haqida yana bir oltinga teng fikrni ilgari suradi. “Ehtimol, dunyoning bu chetida turib odam o'z seviklisiga aytgan dil rozni dunyoning narigi chekkasidagi boshqa bir odam tushunmas. Ehtimol, dunyoning bu chetida turib bir odam aytgan qo'shiqni dunyoning narigi chekkasidagi biro dam tushunmas. Ehtimol, dunyoning bu chekkasida turib bir odam aytgan eng oqilona fikrni dunyoning narigi chekkasidagi boshqa bir odam tushunmas. Biroq dunyoning bu chekkasida turib ona aytgan allaga dunyoning narigi chekkasidagi go'dak bemalol orom oladi. Nega shunaqa? Chunki yuqorida aytilganidek, bolaning va onaning begonasi bo'lmaydi. Adib qalamiga mansub keyingi asar “Tushda kechgan umrlar” asari bu asar qahramonlari va ularni asarda tutadigan o'rniga to'xtaladigan bo'lsak. Asardagi Qurbonoy xola yuqorida aytib o'tilganidek, bu qahramonni asarning bir-ikki joyida uchratishimiz mumkin. Lekin Qurbonoy xola obrazi nafaqat asar mohiyati shu bilan birga “prinsp” uchun onasidan kechgan Komissar obrazini yoritib berishda ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Asarda konfliktlardan tashqari Rustam va Shahnozaning o'tli muhabbatiga ham guvoh bo'lamiz, lekin mana shu o'tli muhabbatga ham arzimagan kamchilik va xato orqasidan yakun yasaladi. Rustamning o'limida ko'pchilik Shahnozani ayblashi mumkin, lekin Shahnozani o'rnida bo'lish ham ancha mushkul ish. Adibning bu asarini mushkulliklar ustiga qurilgan asar deb qarasa bo'ladi. Misol uchun Rustamning onasi o'g'lini Afg'on urushidan qaytishini kutib, Qurbonoy xola ham farzandining, nabilalarining yolg'izligidan, qalbida kiri yo'q Rustam urushda odamlarni umriga zomin bo'layotganidan, Shahnoza sevgan insoni bilan baxtsizlikda va oxir oqibat undan ayrilgan holda mushkul tarzda ifodalanagan. Asarda mushkul ahvolda qolmagan yagona shaxs bu – Komissar. U o'z dinidan, o'z onasidan, farzandlaridan kechgan shaxs mushkullikdan ham albatta yo'lini topib qutuladi.

Endi esa badiiy asarlarda uchraydigan portret usuliga qisqacha to'xtalib o'tsak. “Portret” 1) personajning so'z vositasida tasvirlangan tashqi ko'rinishi (qiyofasi, jussasi, kiyimi, yuz-ko'z ifodalari, tana holati va harakatlari, qiliqlari), o'quvchi tasavvurida jonlanadigan to'laqonli inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri. Portret epik asarning kompozitsion unsuri bo'lmish tavsifning bir ko'rinishidir” [Badiiy adabiyotda portret: wiki.org]. Adabiyotda portret orqali yozuvchi asarlardagi obrazlarni kitobxon tasavvurida shakllantiradi. Masalan, “Alpomish” dostonida devlar portreti mubolag'a bilan berilgan:

*To'qson qarich edi uning hassasi,
Sarbovuzdan katta edi kosasi.*

Qadimgi g'arb va sharq adabiyotlarida ham portret ko'pincha mavhum, an'anaviy harakterda bo'lgan. Masalan, g'azallarda yorning tashqi qiyofasi oy, quyosh, yulduz, tun va kun kabi narsalarga nisbatda ko'rsatilgan. Realist yozuvchilar tashqi qiyofani batafsil tavsiflaydilar, unda davr va hayot tarzi bilan bog'liq holda ro'y bergan o'zgarishlarni aynan aks ettiradilar (masalan, Abdulla Qodiriy, Oybek). XIX asr da portretning ichki yoki psixologik (ruhiy) portret deb atalgan turi tarqalib, unda personajning harakteri – belgilari va ruhiy kechinmalari majmuyi ochib beriladi (Abdulla Qahhor, Odil Yoqubov). O'tkir Hoshimov ham o'z asarlarida asar qahramonlarini tasvirlashda portret usulidan keng va o'rinni foydalanganligini uning asarlarini o'qish jarayonida anglab olish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, O'tkir Hoshimov asarlari va ulardagi insonning qalbiga chuqur kirib borgan asar qahramonlari hali asrlab yashaydi va qo'lma qo'l bo'lib o'qilgan asarlar muallifi qaysi deyishsa, sira ikkilanmasdan O'tkir Hoshimovni aytsak bo'ladi. Sababi yozuvchi asarlaridagi har bir shaxs obrazini jonli tarzda yarata olgan. Yuqoridagi asarlarni o'qigan inson asardan ham asar qahramonlaridan ham ta'sirlana oladi. Chunki bu asarlar hayot haqiqati va qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zbek xalqi va o'zbek onasi qanday bo'lishini yaqqol ko'rsatib bergan, o'zbek millati qanday ekanligini his qildiradigan asarlar sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘tkir Hoshimov.(2005), „Dunyoning ishlari”. Toshkent: „Sharq” Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bosh tahririyati, (204,205-bet)
2. O‘tkir Hoshimov .(2012), „Ikki eshik orasi”.
3. Toshkent: „Sharq” Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bosh tahririyati.
4. O‘tkir Hoshimov (2019)»Tushda kechgan umrlar» Toshkent: „Ilm-ziyo-zakovat”
5. Abdug‘afur Rasulov .(2002) „, Ardoqli adib” . O‘tkir Hoshimov hayoti va ijodiga chizgilar. (34-bet)

Maqola: <file:///C:/Users/KSM/Downloads/86-88.pdf>

Ma’lumot: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi - 12 jildli universal milliy ensiklopediya <https://uz.wikipedia.org/wiki/Peyzaj>

JADID ADABIYOTIDA O‘ZBEK QIZI RUHIYATI (A.QODIRIY, CHO‘LPON VA HAMZANING ASARLARI ASOSIDA)

To‘ymurodova Sabrina

ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 2-kurs talabasi
sabrinatoymurodova53@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 20-30-yillarida yozilgan o‘zbek romanchiligi hamda dramaturgiyasining gultoji bo‘lgan Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” va Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” asarlarida o‘zbek qizi ruhiyati va davr mohiyati masalasi ko‘tariladi. O‘zbek qizi ruhiyatini va ma’naviy olamini o‘rganish, ularning xarakteri va taffakurining muhim qirralarini kashf etishda muhim hisoblanadi. Insoniyatning ong-u tafakkuri va ruhiyatidagi yangilanishlar adabiyotda o‘z aksini topadi. Biz jadidlar davridagi ijtimoiy tuzum, ayol-qizlarga munosabatdagi xalqning achinarli ahvolini Kumush, Zebi, Maryam ruhiyati misolida o‘rgandik.

Kalit so‘zlar: Jadid adabiyoti, Kumush, Zebi, Maryam, “qurbonlik”.

Abstract. In this article, the Uzbek girl in the works of Abdulla Qadiri, the master of Uzbek novels and dramaturgy written in the 20s and 30s of the 20th century, “O‘tkan kunlar”, “Kecha va Kunduz” by Cholpon, and “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” by Hamza the question of the spirit and essence of the era is raised. Studying the psyche and spiritual world of Uzbek girls is important in discovering the important aspects of their character and thinking. Updates in human consciousness and mentality are reflected in literature. We studied the social system in the modern times, the attitude towards women and girls, the pitiful condition of the people on the example of Kumush, Zebi, and Maryam.

Keywords: Modern literature, Kumush, Zebi, Maryam, “sacrifice”.

Biz jadid adabiyoti va u davrdagi o‘zbek qizlarining ruhiyati, dunyoqarashi va xarakteri haqida gapirar ekanmiz, avvalo, “jadidlar o‘zi kim va ularning maqsadi nima bo‘lgan?” degan savolga javob berishimiz lozim. Bu davr tarixga chorizmning ag‘darilishi, muxtoriyatning tiklanishi va sho‘rolar jamiyatini qurish uchun kurash yillari sifatida kirgan. Mustamlaka yillarida bo‘layotgan qo‘zg‘alonlar, istibdodga qarshi isyonlarning hammasi xalqning ushbu tuzumdan norozi ekanligini anglatadi. Mana shu davrda xalqning boshiga kelayotgan og‘ir va mashaqqatli kunlarning asosiy sababi ilmsizlik va jaholat ekanligini anglab yetgan, millatning dardini o‘z dardi deb bilgan jadidlar yetishib chiqdi. Jadidlar mustamlakachilik siyosatini yoqlamadilar va xalqning hayotini ijobiy tarafga o‘zgartirish uchun harakat qildilar. O‘z g‘oyalarini ommaga targ‘ib qilishda qo‘llaridan kelgan barcha imkoniyatlardan unumli foydalandilar.

Xususan, adabiyot, san‘at, maktab, matbuot orqali xalqni zulmatdan yorug‘likka chiqarishga urinishdi. Matbuotda bo‘lgani kabi adabiyotda ham hurriyat, jaholat, maktab va maorif mavzulari asosiy o‘rinni egalladi. Ushbu davrda yaratilgan nasriy va dramaturgik asarlarning ko‘pchiligi go‘yo xalqning hayotiga oyna tutganday yozilgan edi. Ilmsiz ota-onalar va ularning jaholatda ulg‘ayib katta bo‘layotgan, hayotning asl mohiyatini anglamay hayoti g‘urbanda o‘tayotgan bolalariga achingan bu millatparvar shaxslarning sa’y-harakatlarini yozib adog‘iga yetib bo‘lmaydi. Ayniqsa jadidlar, millat onalari bo‘lmish ayol-qizlarning ta’limiga katta ahamiyat berganliklari ular yozgan asarlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Chindan ham, qizlari

faqat ro'zg'orga yaraydigan millat qizlaridan nima kutish mumkin? Hech bir ayol uylarni tozalagani, mazali taom tayyorlagani uchun tarixda sharaflı iz qoldirmagan. Qiz-juvonlarimizga bo'lgan munosabatlarning tengsizligi ham ana shu bilim, ma'rifat masalalariga borib taqaladi [Lutfiddinova, 1997: 14].

Hamma davrlarda ham ilmi, zakovatli ayollar farzandlariga ham go'zal tarbiya berishgan. Ayol bu – millat tarbiyalovchisi. Mana shu millat tarbiyalovchisi bo'lgan ayol-qizlarning ruhiyatini o'rganish va tahlil qilish o'z davrining qadriyatlarini, tafakkurini, ma'naviy olamini o'rganishga yo'l ochadi. Shuningdek, jadid ma'rifatparvarlari yozgan asarlardagi ayol-qiz obrazlar ham bekordan bekorga tanlanmagan, ularning ruhiyati orqali o'zbek qiziga xos bo'lgan xislatlar, ijtimoiy muammolar tasvirlangan.

Buni biz nafaqat jadid adabiyotining balki o'zbek romanchiligining yorqin namunasi bo'lgan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani misolida ko'rsak bo'ladi. Bu asardagi Kumush obrazi yozuvchi tomonidan ohorli va latif tashbehlar bilan maqtalgan, u qiyofasi, harakatlari, imo-ishoralari, butun borlig'i bilan nafosat yog'dirib turgan [Lutfiddinova, 1997: 7] qahramon. Shuningdek, Kumushda zakovat bilan birgalikda shijoat va mardlik ham bor. Otasi va turmush o'rtog'ini oqlash maqsadida keltirgan mak-tubni sekin-sekin ochayotgan qushbegiga qarab u shunday deydi: "*Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa... ikki gunohsizning qonlarig'a botarsiz*" [Abdulla Qodiriy, 2019: 112] bu gapni qo'rqmasdan qushbegiga ayta olgan Kumushning shijoati ushbu o'rinda yaqqol namoyon bo'lgan. Otabek ikkinchi marta uylanganini Kumushga aytolmayotgan bir paytda, Kumush o'zining oqilaligi bilan Otabekni bu vaziyatdan olib chiqadi.

Asarning bir o'rnida Otabek Fuzuliyning devonini o'qiyotgan bo'ladi, Kumush kirib kelganini ko'rib kitobni yopib qo'yadi. Kumush ham yolg'iz qolganda ushbu devonni mutolaa qilishini aytadi. Kumush kitob mutolaasiga katta ahamiyat beradigan va she'r ilmidan ham yaxshigina xabardor bo'lganligi ushbu dialogdan ko'rinib turibdi. Gap ayol-qizlarning ilmi va zakovati haqida ketar ekan. Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanidagi Ra'noni ham bunga yaqqol misol sifatida olsak bo'ladi. "Mehrobdan chayon"da o'n yeti yoshli Ra'noning savodi haqida shunday deyilgan: "*Ra'no Nigor oyimning to'ng'uchi, bu yil o'n yeti yoshni to'lduradur. Savodni otasidan o'qub, o'n to'rt yoshida ibtidoiy maktab pro'gramida bo'lg'an barcha darslarni bitirgan, masalan: diniy qismidan- "Haftiyak", "Qur'on", "Chahor kitob", "So'fi Olloyor", "Maslaki muttaqin" adabiyotdan – Navoiyning barcha asarlari, devoni Fuzuliy ma'a Layli Majnun; Amiriy, Fazliy va shulardek chig'atoy – o'zbek katta shoirlarining asarlari; forsiydan – Xoja Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil, husni xat, insho va boshqalar. Bu kunlarda bo'lsa bir tomondan qizlarga saboq berib onasiga ko'maklashsa, ikkinchi tarafdan otasidan qofiya (arab nahv va sarfi) hamda Shayx Sa'diyning "Guliston"idan dars oladir va shuning qatorida o'zi yaxshi ko'rgan chig'atoy-o'zbek shoirlarining badi'a asarlaridan alohida bir majmua tuzib yuriydir...*". [Abdulla Qodiriy, 1994: 9] Bu shunchaki Ra'noga Abdulla Qodiriy tarafidan berilgan ta'rif bo'lsa-da, buning zamirida yozuvchi orzusidagi o'zbek qizining tom ma'nodagi qiyofasini yaratadi. Abdulla Qodiriy qadriyatlariga sodiq, millatparvar shaxs bo'lgani uchun "O'tkan kunlar" romanida o'zbek xalqiga xos xarakterlar yaqqol aks etgan. Ayniqsa, o'zbek qizlarining andisha, hayo, kattaga hurmat singari beqiyos xislatlari Kumush zaharlanib yotgan paytda, uning holidan xabar olish uchun qaynotasi Yusufbek hoji kirib kelganda namoyon bo'ladi. Kumush o'lim to'shagida yotgan bo'lsa ham qaynotasini tanib, odob bilan o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'ladi. Bu romanni o'qir ekanmiz yozuvchining ayol fitratini qanchalar yaxshi o'rganganini tushunib yetamiz. Asar qahramoni Kumush o'z zakiyligi va xulqi bilan hammaning ko'nglini oladi. Hattoki uni ko'rishga ko'zi yo'q O'zbekoyimning ham erkatoiy keliniga aylanadi.

Kumush o'ziga va Otabekning muhabbatiga ishonadi. Lekin ayol fitratiga xos bo'lgan rashk tuyg'usi undan ham holi emas edi. Shuning uchun ham onasiga yozgan maktubida, Otabek har kun kundoshlar orasida bo'ladigan janjallardan charchagani va endi yana janjal bo'lsa ikkoviga ham javobini berishini aytganini yozadi. Uning bu aytgan gaplari ikkimizga emas, balki bittamizgagina xos ekanligini Zaynab bilishidan qo'rqdim deydi. Kumush Otabekni qanchalar rashk qilsa ham, Zaynabga yaxshi muomalada bo'lar edi. Ba'zan bu rashkni "kosa tagida nim kosa" qabilidagi so'zlar bilan bildirib qo'yishida uning so'zga chechan va hozirjavobligi namoyon bo'ladi. Kumush shijoatli obraz. Uni ideal o'zbek qizi timsoli desak ham mubolag'a bo'lmaydi. Biz esa uning xarakteri va ruhiyatidagi ayrim qirralarni ochdik xolos.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidagi Zebi tom ma'noda Kumushga teskari xarakter egasi. "O'tkan kunlar"ning bosh qahramonlaridan biri, ulug' muhabbat egasi Kumush hokim sinf vakillari ichidan tanlab olingan bo'lsa, Cho'lpon "Kecha va kunduz"ida eng kambag'al u topgani bu topganiga

yeta bermaydigan oiladan chiqqan o‘zbek xotin-qizlarini tasvir obyekti qilib oladi [Lutfiddinova, 1993, 3]. U cheklovlar va ta’qiqlar ichida katta bo‘lgan qiz. Lekin Zebi o‘sha davr o‘zbek qizlarining beg‘ubor, samimiy, soddadil bir ko‘rinishi.

Zebi asarda alohida xarakter sifatida o‘zib chiqmagan, u voqealar rivojiga ta’sir o‘tkazmaydi. U shunchaki oqim bo‘ylab suzishga majbur qilingan. Har narsaga ko‘nuvchan, moslashuvchan sodda o‘zbek qizi. Bunday bo‘lishiga muhit ayniqsa oila muhitining ta’siri katta. Hamma davrlarda ham voqea va hodisalarga o‘z zamonasi talablari asosida baho berish o‘rinli. Zebi ham o‘z davri va zamonasining farzandi [Lutfiddinova, 1993: 8]. Lekin Zebi hayotdagi hamma narsaga muhabbat ko‘zi bilan qaraydi, u hayotning past-balandini hali anglab yetmagan, misoli yosh boladay bir qiz edi. Hali oq-qorani yaxshi tanimay turib, uyiga sovchilar allaqachon kela boshlagan. Zebi esa turmush haqida shirin xayollar suradigan qizlardan emas edi. U har kuni ota-onasi orasida bo‘lgan janjallardan bezillab qolgan, yana xohlagan odamiga tushmushga chiqa olmasligini ham bilardi. Chunki Razzoq so‘fi qizining orzu-istaklari bilan qiziqadigan inson emas. Shunga qaramay, Zebining qalbida hayotsevarlik, jo‘shqinlik hamisha barq urib turardi. Aslida Zebidagi shijoat so‘ndirilgan, qalbidagi hamma hislarni jism qafasida saqlashga majbur etilgan edi. Cho‘lpon imkoniyatlari cheklangan, ilm-u ma’rifatdan uzoq lekin sodda, beg‘ubor, ko‘ngilchan Zebi orqali o‘sha davrdagi xalqqa ishora qilayotgan edi. Insonlar hur fikr yurita olmaydi, qo‘llari va erki bog‘langan, jaholat botqog‘iga botgan edi. Biz aslida Zebiga emas, jamiyaning ahvoliga achinishimiz kerak.

Asarning eng achinarli manzaralaridan biri sud jarayonidir. Hattoki musichaga ham ozor bermaydigan sodda Zebining bo‘yniga Akbarali mingboshini o‘ldirganlik tamg‘asi bosilishi, Zebining miyasini falaj bir holga solgan edi. U atrofidagi voqealarga o‘ta loqayd boqardi, yoki tushunmasdi... Hattoki, hozir sud jarayonida taqdiri qay yo‘sinda hal bo‘layotganini emas balki, bu yerdan chiqqach uyiga qanday yetib olishni o‘ylayotgan bo‘ladi. Sud jarayonida ham faqat aybdorga berilgan savollar, tergov protokoli va hukmnomaning eng kerak joylari tarjima qilinar boshqa so‘zlar rus tilida ketardi. Zebi esa unga qo‘yilayotgan ayblovlarni anglamas, anglagan taqdirda ham o‘zini oqlashga kuchi va imkoniyati yetmasdi. U mavjud tuzumning, jamiyatning chirkin tartiblarining qurboni bo‘lgan, guldek umrini nohaq qo‘yilgan ayblov tufayli surgunda o‘tkazgan sodda o‘zbek qizi edi.

Jaholat, feodal tartiblar va mavjud tuzumning qurbonlaridan yana biri Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” asaridagi Maryam obrazidir. Bu obraz orqali Hamza xalqni uyg‘oqlikka chaqiradi. O‘zbek qizlari ongiga “ayol itoatkor bo‘lishi kerak” degan tushuncha chuqur o‘rnashib qolgan [Lutfiddinova, 1997: 6]. Itoatkor, muloyim, moslashuvchan Zebilarni tarbiyalayotgan millatda Maryamday qizlarning paydo bo‘lishi kutilmagan hol edi.

Kumushbibini ham Zebiniso ham ilk qalb tug‘yonlarini, muhabbatlarini o‘zlaridanda yashirishga tiri-shadilar, biron sezib qolishidan uyaladilar... [Lutfiddinova, 1997: 6]. Maryam esa qalbidagi hislarni aytish-dan hech tortinmaydi. U shijoati, jasurligi, mustaqil fikriga egaligi bilan ajralib turadi. Millatga Maryamlar kerak, lekin Maryamlarning umriga zavol bo‘luvchi millat kerak emas. Bu asarda o‘zbek qizlarining haq-huquqsiz, himoyasiz ekanligi bu holatdan o‘zini “din peshvosiman” deb yurgan munofiqnlarning o‘z nafsi yo‘lida foydalanishi ayanchli holda ochib berilgan. Bu pyesa yaratilgan paytda oddiy mehnatkash xalq savodsiz bo‘lgan. Ular gazeta, kitob mutolaa qilmagani uchun Hamza ularning o‘z hayotini o‘ziga ko‘zgu tutganday teatr orqali namoyish etadi. Asarda Hamza o‘z ichki nidolarini Maryam orqali ifodalagan edi. Maryam onasiga qarata: “*Onajon bas, ko‘p yig‘lamang! Qulog‘imga yoqmaydi. Hamma ish-ga o‘zingiz sabab bo‘ldingiz. Dunyoni suydingiz, ammo joningizdan ortiq farzandingizni suymadingiz, mendin ko‘z yumdingiz, bu kungi hollarimni fikr qilmadingiz... Endi nima uchun yig‘laysiz*” [Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1916: 116] deydi. Bu Maryamning o‘limoldi so‘zlari bo‘lib, u onasiga haqiqatni ayta-di lekin otamga buni tushuntirolmadim deydi. Shu vaziyat orqali Hamza qizlarning ijtimoiy muhitda, oilada roli yo‘qligini mohirona tasvirlaydi. Eshonni xoin, diyonatsiz, zolim” deb haqoratlab, uni oldiga yaqinlashtirmagan jasur Maryamning o‘z otasiga so‘zi o‘tmasligi ayanchli holat. Maryam eshonga qarata: “*Sen aytg‘on dunyoparast maning otam bila onam jobil, sening kabi zolim, rahmsiz. Men bezor mundog‘ zaharlik davlatdan, matlabsiz hayotdan*” [Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1916: 114] deyishi uning xuddi jadidlar kabi mutaasiblardan, tuzumdan, jamiyatdan norozi ekanligini ko‘rsatgan. Maryam shijoatli, millat-parvar, jasur, hur fikrli o‘zbek qizidir. Afsuslar bo‘lsinki, bu tuzum, bu jaholat o‘sha davrdagi qanchadan qancha Maryamlarning umriga zavol bo‘ldi, qanotlarini sindirdi.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish mumkinki, hamma davrlarda ham ayol-qizlarning ruhiyatini o'rganish dolzarbligicha qolaveradi. Ko'pincha hissiyotga tayanib ish ko'radigan bu xilqat vakillarining adabiyotdagi o'rni beqiyosdir. Biz yuqorida tahlil qilgan Kumush, Zebi, Maryam obrazlari bir-biriga teskari xarakter va ruhiyat sohibalaridir. Lekin ularni birlashtirib turuvchi asosiy narsa "qurbonlik"dir. Mavjud tuzum va turmushning qurboniga aylangan o'zbek qizlarining timsoli bo'lganliklaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Suyunova Z. (2022). Abdulla Qodiriyning O'tkan kunlar romanida millat qizlari tasviri. *Journal of new century innovations*, 2, 154-160.
2. Mirzayev S. (2005). "XX asr o'zbek adabiyoti". – Toshkent: "Yangi asr avlodi".
3. Aliqulova.D.B. (2022). Badiiy adabiyotda ayol obrazining tasviri maqolasi. *International conference on developments in education, sciences and humanities*, 384-386. Hosted from Hamburg, Germany.
4. Davronov.A.S. (2023). *Hamzashunoslikning takomil bosqichlari*. (57-59) PhD dissertatsiya. – Toshkent.
5. Cho'lpon. "Kecha va Kunduz" – Toshkent: "Sharq". – 2000.
6. Lutfiddinova X. "Zebi, Zebona". – Toshkent. 1993.
7. Abdulla Qodiriy. "O'tkan kunlar". –Toshkent: "Yangi asr avlodi". 2019.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILINI O'QITISHDA INNOVATSION USULLAR VA ENERJAYZER O'YINLAR

N.Palvanbayeva

NukusDPI Boshlang'ich ta'lim fakulteti 1 kurs talabasi

Annotatsiya: Hozirda mamlakatimizda ona tilini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilib, maktablarda ona tilini o'qitishda turli innovatsion va pedagogik texnologiyalardan foydalanish ustivorlik kasb etmoqda. Ushbu maqola boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish metodikasiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: metod, ona tili, o'qitish usullari, innovatsion usullar, enerjayzer o'yinlar

Abstract: At present, in our country, great attention is paid to the development of the mother tongue, and the use of various innovative and pedagogical technologies in the teaching of the mother tongue in schools is a priority. This article is devoted to the methodology of teaching the mother tongue in primary grades.

Key words: method, mother tongue, teaching methods, innovative methods, energizing games.

Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish metodikasi fanining predmeti o'quvchilarga o'zbek tilini o'rgatish yo'llari va vositalari, ona tilini egallash, ya'ni nutqini, o'qish va yozishni, grammatika va imloni o'zlashtirish olish to'g'risidagi ilmiy [M.Qodirov 2001:3].

Interaktiv-ingliz tilidagi interact so'zidan kelib chiqib, inter-o'zaro 2 taraflama, act- harakat qilish yani o'zaro 2 kishi foalligi ma'nosini beradi.

Interfaol ta'lim – ta'lim jarayoni ishtirokchilarining bilim, ko'nikma, malaka hamda muayyan ahloqiy sifatlarini o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etishga asoslanuvchi ta'lim.

Biz bilamizki, vatanimizni mustaqillikka erishgandan keyin ta'lim tizimini rivojlantirishga katta e'tibor qaratila boshladi. Mamlakatimizda yoshlarga e'tibor haqida so'z borar ekan, ularning bilimi va zamon talablariga to'la mos texnologiyalari va til bilishning, asosan, ona tilini puxta o'rganishning ahamiyati naqadar muhim ekanligini alohida ta'kidlash lozim.

Yurtimiz aholisining katta qismi zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega yoshlardan iborat. Navqiron yoshlar kamolot ila avvalo oilada onaning, maktabda esa ustozning aynan boshlang'ich sinf o'quvchilarining nechog'lik savodxon va yangiliklarga intiluvchan ekanligi ham ta'sir qilishi shubhasiz.

Hurmatli prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev takidlaganidek «Mamlakat kelajagi – yoshlar qo’li-da».Shuning uchun ham o’qituvchilar zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanib, o’z maqsadiga erishish yo’lida samarali interaktiv metodlar va innovatsion usullardan foydalanib o’qitadigan bo’lsa, kelajakda bu o’quvchilarning mantiqiy fikrlash doirasi keng ,jamiyatda o’z o’rnini topgan va vatanimizni kelajagiga o’z ravnaqi ni qo’shadigan yoshlar bo’lib yetilishi aniq.

Dard mobaynida faqat qoidalarni yozdirib dars o’tish bu o’quvchilarning zerikishiga olib keladi va darsda uxlab qolish, quloq solmaslik, tartibsizlik qilish kabi oqibatlariga olib kelishi mumkin.Agarda o’qituvchi 45 daqiqa darsidan 5-6 daqiqasini darsni mustahkamlovchi, yangi mavzuni o’zlashtirishi uchun o’qituvchi ozining pedagogik mahoratidan foydalanib biror bir interaktiv metod,didaktik o’yin yoki enerjayer o’yinlardan foydalansa zerikishni oldini oladi va dars samaraliroq bo’ladi.Uy vazifasini tekshirib bo’lgandan keyin ya’ni yangi mavzuni tushuntirish tan oldin quyidagi metodlardan foydalansak bo’ladi.

Dekoder metodi. Ushbu metod ona tili yoki boshqa fanlarda ham foydalansa bo’ladigan interaktiv metod hisoblanadi. Dekoder metodi matematika fani bilan bog’liq bo’lib, ona tili va matematika fanining integratsiyalanishidan hosil bo’lgan. Metoddan foydalalanib dars o’tishning afzalliklarga shundan iboratki, o’quvchilarning zehni oshadi, hotirasi kuchaydi, darsga qiziquvchanligi ortadi.

Metod quyidagi ko’rinishda amalga oshiriladi:

mavzu kodlangan bu kodni ochib mavzu nomini topish kerak;

mavzu o’rniga alfabittagi raqami yoziladi;

masalan, mavzu nomi «Sifat» bo’lsa doskaga mel yordamida mavzu nomi emas 18 8 5 1 19 shu ko’rinishda yoziladi;

o’quvchilarga sonlar ortida harflar yozilganligi aytiladi va ular alifbo tartibidagi ketma-ketlik bo’yicha mavzu nomini topishadi;

bu mavzu uy vazifasini so’rash paytida foyda bo’ladigan zerikishni oldini oladi.

Ona tili darsida o’quvchilar yangi mavzuni tushuntirib bo’lgandan keyin mavzuni mustahkamlash maqsadida «**1 daqiqa**» metodidan foydalansa bo’ladi .Bu metodni foydalanish shartlari quyidagilar-dan iborat:

o’quvchilar daftariga yoki oddiy qog’ozga yangi mavzu bo’yicha terminlar va dars mobaynida esida qolgan so’zlarni bir daqiqa ichida yozishi kerak;

kimda ko’p termin va so’zlar bo’lsa shu oquvchi rag’batlantiriladi;

Bu metoddan foydalanish o’quvchilarning hotirasini kuchaytiradi, vaziyatni tahlil qilishni o’rganadi , fikrlash doirasi kengayadi va mavzuni mustahkamlaydi.

Ushbu metodlarni dars davomida o’qituvchilar o’zining pedagogik mahoratidan foydalanib o’zgartirishlar kiritisa ham bo’ladi. Dars mobaynida shu va shunga o’xshash interaktiv metodlardan,didaktik o’yinlardan foydalanib dars o’tish o’quvchilarning darsga qiziquvchanligini orttiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G’ulomov A, Qodirov M. «Ona tili o’qitish metodikasi» Toshkent «Universitet» nashriyoti 2001 y
2. Ablaev O.U, Juraeva S.N, Mirzaeva S.R. “Ta’lim metodlari” Toshkent 2017 “Navro’z” nashriyoti
3. Ro’ziyeva D, Usmonboyeva M. Xoliqova Z. “Interfaol metodlar:mohiyati va qo’llanilishi” Toshkent 2013 Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti
4. Hayitov A.I, Abdurasulova F. “Interaktiv metodlar asosida boshlang’ich sinflarda darslarni samarali tashkil etish usullari” “SCIENCE AND INNOVATION” jurnali 598-604- betlar
5. Hayitov A.I. “Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi,innovatsiya va integratsiyasi” Toshkent 2021 “Zuhra Baraka Biznes” nashriyoti
6. “O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Toshkent 2003 5-jild 613-bet Davlat ilmiy nashriyoti
7. Yo’dosheva D. Ashurboyeva D. “Ona tili ta’limida zamonaviy pedagogik texnologiyalar.”- T.: Turon Zamin Ziyo. 2018.

KIRISH. Shuhrat Sirojiddinov. Global ta'limdan milliy maqsadlar sari	4
Global ta'lim va milliy metodika	
Qozoqboy Yo'ldoshev. Lirik asarlarni tahlil qilish yo'llari	5
Shohidaxon Yusupova. Matn bilan ishlashga psixolingvistik, kognitiv va funksional yondashish masalalari	7
Roza Niyozmetova. Adabiy ta'limda internet ma'lumotlaridan foydalanish	10
Valijon Qodirov. Oliy filologik ta'limda adabiyot fanlarini o'qitish borasida mulohazalar	14
Mahkamoy Tursunova. Sharqona o'qitish usullari – adabiyot mashg'ulotlarining yuksak samaradorligiga erishish vositasi sifatida	16
Klaraxon Mavlonova. Ona tili darslarida global fuqarolik ko'nikmasini shakllantirish	18
Zavqiddin Suvonov. Badiiy matnning filologik ekspertizasi metodologiyasi xususida	22
Saodat Kambarova. Badiiy asarlarni o'rganishda lateral metodlar	24
F.Egamberdiyeva, M.Usmonboyeva. Talabalarda kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish masalalari	26
Xolida Tojiyeva. Mumtoz adabiyot namunalari janr xususiyatlarini o'rganishning ahamiyati	29
Nursulu Nagmetova. O'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda umumiy o'rta ta'lim maktablari va ijtimoiy institutlar hamkorligi	31
Mahfuza To'ychiyeva. Adabiy ta'limdagi ijodiy fikrlashning xalqaro ahamiyati	33
Maxsuda Sariboyeva, Mahfuza Tuychiyeva. Yoshlar ongiga ma'naviy qadriyatlarni singdirishda innovatsion va kompetensiyaviy yondashuv	37
Okila Turakulova. O'quvchilarda mutolaa madaniyatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar	41
Mohigul Fozilova. Badiiy asar mazmunini o'qib idrok qilish	44
Intizor Abdirimova. Loyihalash faoliyatining tashkil etish bosqichlari	47
Xilola Suyunova, Dilorom Suyarova. Til ta'limida integratsiyaning globallashuvi	49
Xolbibi Qurbonova. Til ta'limida "ijodiylik" masalalari	52
Barno Abdurahmonova, M. Abduqodirova. "Vatanim" she'ri matni ustida ishlash orqali o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish	53
Nurislom Xursanov. Tilni o'qitishda talabalarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish muammolari	57
Aysara Najimova. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish yo'llari	59
Rustam Yo'ldoshev. O'zbek tilida nomi noaniq, yetim qo'shimchalar o'z oilasini topsin!	61

Nazokat Yusufjonova. Ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari	63
Zoya Sarsenbaeva. Ingliz va o‘zbek adabiyotida modernizm	66
Husniddin Qoraboyev. Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslaridan uy vazifalar 4K ko‘nikma-sini shakllantirish	70
Xamza Elliyev. Maktab o‘quvchilarining bilimini baholashda xorij tajribasini qo‘llash	73
Adabiyotshunoslikning dolzarb muammolari	77
Safo Matchonov. Miraziz A’zam ijodida falsafiy g‘oyalar talqini	78
Sh.N.Axmedova. Zamonaviy turk she’riyatida yomg‘ir obrazining talqinlari	82
Marg‘uba Abdullayeva. G‘azal tahlili xususida	85
Obidaxon Fayzullayeva. She’riy turkumlarda badiiy shartlilik va ishoralarning poetik funksiyasi	89
Zavqiddin Suvonov. Filologik ekspertiza: metodologiya obyekti	93
Komiljon Hamroyev. Hikoyada badiiy metamorfoza shakllari	97
M.Usmanova, Sh.Mamadaminova. Bolalarni xalq og‘zaki ijodi namunalari vositasida tarbiyalashning mazmuni	104
M.A.Yakubova, Muxlisa Begimova. Oilada xalq og‘zaki ijodi namunalari vositasida farzandlarni tarbiyalash	106
Nilufar Chuliyeva. Zamon va makonning mifopoetik talqini (Nazar Eshonqul hikoyalari misolida)	110
Kabil Kubayev. Afsonalarning badiiy talqini	115
Abdunabi To‘ychiyev. Nurali Qobul asarlarining mavzu ko‘lami va obrazlar tabiati	118
Djurayeva Xusnigul. Uch buyuk siymo	122
Oyistaxon Usmonova. Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanini tahlil qilish orqali yoshlarning mutolaa madaniyatini rivojlantirish	124
Dilnoza To‘rayeva. Hissiy tafakkurning badiiy talqini	127
Abdulatif Primov. Abdulla Qodiriy nasrida folklor unsurlarining roli	130
Hulkar Aliqulova. Bolalar folklorining janr xususiyatlari	133
Dilafruz Nazarova. Xoja va Rabg‘uziy	136
Rahim Mardanov. Tasavvufiy obrazlar talqini haqida olimlarning fikrlari	138
Sardor Jo‘raqulov. Alisher Navoiy qit‘alari xususida	140
Olmos Xurramov. Badiiy asar tarixiyligi: umumnazariy tamoyillar	143
Shuxrat Lolayev. Jadid adabiyotida ma’rifatparvarlikning shakllanish poydevori	147
J.A Tuzikenova. So‘z ma’nolari va so‘z tarkibi so‘z boyligini oshirish vositasi sifatida	150

Xumora Jo'raqulova. Ma'rifiy roman tematikasi (N.F. Karimov romanlari tahlili misolida)	153
Gulfiza Olimova. Xorazm "Oshiq" turkumi dostonlari hamda "Kitobi Dada Qo'rqut" eposidagi motivlarning qiyosiy o'rganilishi	155
Sayohat Arziqulova. Zamonaviy o'zbek va turk ayollar she'riyatida shakliy izlanishlar	158
Til va adabiyot o'qitish muammolari: yechim va takliflar	163
Shahlo Naraliyeva. Adabiyot darslarini tashkil etishda Blum taksonomiyasi	164
Gulnoza Jurayeva. O'zbek bolalar adabiyotini o'qitishda hajviy she'rlarning ahamiyati	166
Shahnoza Raxmonova. Alisher Navoiy fardlarini ifodali o'qitish tajribasidan (8-sinf "Adabiyot" darsligi misolida)	171
Husniddin Suyunov, Xolida Bozorova. Boburning "Boburnoma" asarini o'rganishda fanlararo integratsiyadan foydalanish	172
Azamat Uralov. Ayrim metodlarni filologik ta'limda ishlatilishi	179
Mahfuza Usmanova, Shodiya Malikova. Ta'limiy o'yinlar orqali bolalarning og'zaki nutqini o'stirish	184
Mutallib Hazratqulov, Hulkar Boltayeva, Xurshida Qilichboyeva. Grammatik qoidalarni kontekst asosida o'rgatish usullari	186
Muhayyo Yo'ldosheva. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida asar tahlili masalalari	190
Iroda Ishonxanova. O'rta umumta'lim maktablarida Alisher Navoiy epik asarlarini o'rganishga innovatsion yondashuv	194
Saodat Eshpulatova. Nasriy asarlarni o'rganishda interfaol metodlarning o'rni	197
Feruzaxon Karimova. Muloqotdagi nutqiy "o'yinlar" haqida	201
Saule Tajbenova. Ona tili darslarida orfografik qoidalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirish	204
Akbar Ruziyev. Xususiy diskursning ayollar va erkaklar nutqidagi xususiyatlari	207
Sanobar Kuldasheva. Til ta'limida raqamli yondashuvlar	210
Surayyo Inomjonova. Adabiy ta'limda o'quvchilar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish usul va vositalari	214
Farrux Qulsaxatov. Adabiyot darslarida fanlararo integratsiyaning o'ziga xos xususiyatlari	216
Nurzod Norqulov. Alisher Navoiy hayotini o'rganishda manbalardan unumli foydalanish	220
Munisa Qosimova. Keys texnologiyasining adabiyotga kirib kelishi	222
Abdulla Mahmado'stov. Adabiyot o'qitishda fanlararo integratsiyani yo'lga qo'yish	225
Oysuluv Musurmonkulova. To'g'ri fikrlash ezgulikni anglashdir	228

Maxfuza Abdialimova. Qozoqboy Yo’ldoshning badiiy asarga yondashish tamoyillari	233
Ra’no Xoliqova. 5–6-sinf o’quvchilarining kreativ fikrlash ko’nikmalarini o’quv topshiriqlari asosida rivojlantirish	238
Zaynab Kurbanova. Leksikologiya va frazeologiyaga oid mavzularni o’qitishda nutqni rivojlantirish usullari	242
Didora Ibragimova, Guljahon Muxtorova. O’quvchilarda o’qish savodxonligi va funksional savodxonlikni shakllantirish omillari	245
Dildora Ibragimova, Nilufar Ismatova. O’qish savodxonligi darslarida boshlang’ich sinf o’quvchilarining badiiy asarlarni sharhlash ko’nikmalarini shakllantirish	247
Bashorat Muminova. Ish qog’ozining asosiy matni ustida ishlash	249
Intizor Jumaniyazova. Fardlar tahlili orqali o’quvchilar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish	252
Mirzabek Xolyorov. Abdulla Oripov – tabiat musavviri	257
Husniddin Qoraboyev. Boshlang’ich sinf o’qish savodxonligi darslaridan uy vazifalarini samarali tashkil etishning ahamiyati	259
Mahliyo Elboyeva. Maktab ta’limida bolalar adabiyoti namunalarini o’qitishda psixologik metodlardan foydalanish imkoniyatlari	261
Shoxista Mahmudova. Biografik talqinning ijodkor obrazini o’rganishdagi o’rni	266
Nargiza Ergasheva. Adabiyot darslarida loyiha ishi: Kitob treylari (“Book trailer”)	270
Nilufar Kadirova. O’quvchilar tanqidiy tafakkurining shakllanishida “aydos-konspekt” usulining o’rni	272
Maxmuda Yuldasheva. Adabiy ta’limda lirik, epik va dramatik asarlarni o’qitishda evristik yondashuvdan foydalanish amaliyoti	278
Ozoda Shukurboyeva. O’quvchilarda badiiy asarlarni tahlil qilish layoqatini shakllantirishning nazariy asoslari	285
Madina Abduqodirova. Kognitivizm va uning adabiy ta’limga tatbiqi	287
Nilufar Turg’unova. Faoliyat mazmuniga ko’ra o’quv loyihalarining turlari	294
Gulshoda Ruziyeva. Zamonaviy tilshunoslikning sotsioprogramatik xususiyatlari	296
Nodirbek Xasanboyev. Oliy adabiy ta’limda masofadan o’qitish muammo sifatida	298
Madina Axmadjanova. Ona tilini o’qitish muammolari (Turkiyada ona tili ta’limini o’qitish misolida)	301
Malika Axmadjanova. Til o’qitishda lug’at boyligini darajalash tamoyillari	304
Laylo Xursanova. Xorijiy tilini o’qitishda mediata’lim vositalaridan foydalanish holati	307
Shaxnoza To’rayeva. 5-sinf “Ona tili” darsligida grammatik savodxonlikni shakllantiruvchi o’quv topshiriqlari tahlili	310
Zebiniso Davronova. Ona tili darslarida yozma nutqni rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari	312

Gulnora Umarova. Nega “Hayrat ul-abror” dostonini sharhlab o'qitish kerak?	317
Shoxina Baxadirova. Masofaviy ta'limning tillarni o'qitishda tutgan o'rni	321
Xosiyat Navruzova. Qo'shma gap shakllarining o'zlashtirilishiga oid tadqiqotlar tahlili	324
Elmurod Sharipov. Adabiyot va san'at asarlarining estetik tarbiyadagi o'rni va ahamiyati	326
Gulnora Umarbekova. Integrativ yondashuv asosida talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari	329
Talabalar minbari: til va adabiyot ta'limida innovatsion g'oyalar	331
Shalola Raximova. Uzluksiz ta'limda Anvar Obidjon ijodining o'rganilishi	332
Maftuna Narziyeva. She'riy asarlar tahlilida peyzaj namunalariidan foydalanish	335
Juldiz Jamgirbaeva. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilariga bog'lanishli nutqni o'rgatishning nazariy asoslari	340
Dilafruz Meliboyeva. 5-sinf adabiyot darslarida sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarini o'tkazish yuzasidan mulohazalar	342
Mushtariy Rasulova. Leksikografiyaga zamonaviy yondashuv: Muammo va yechimlar	345
Nigora Botirova. Dilshod Rajab ijodini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish	349
Dilchehra Toshpolatova. Abduqayum Yo'ldoshev hikoyalarida analogiya hodisasi	353
Feruza Itolmasova. O'zbek adabiyotida fojiaiviylikning o'rganilishi	355
Nilufar G'ofurova. Adabiyotda taxalluslarning paydo bo'lish sabablari	358
Sardor Jo'raqulov. “Uloqda” hikoyasini o'rganishning bir jihati	361
Shohrux Nuraliyev. Dilshod Rajab she'riyatida bolalar ruhiyatining manzaralari va jumboq janri	363
Mamura Norjigitova. Chexovning “Xameleon” hikoyasida sarlavhaning badiiy vazifasi	366
Muhayyo Rahimqulova. Maqol janri va uni dostonlarda tutgan o'rni	368
Pokiza Nurmamatova. Rauf Parfi sonetlarida ijtimoiy ruh va novatorlik	371
Gulshoda Sobirova. Kichik epik asarlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish	374
Sabina Xolova. Normurod Norqobilovning “Oqbo'yin” qissasini o'qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish	376
Gulinor Xolmurotova. Erkin Malik asarlarida ustoz obrazining badiiy talqini	378
Dilnoza Narzullayeva. Ernest Seton-Tompson asarlarida bo'ri obrazi talqini	381
Mohlaroyim Sayfiddinova. Tarixiy asarlarni qiyosiy usulda o'rganish	385

Madinabonu Odilova. Adabiy ta’limda o’qib tushunish ko’nikmasini rivojlantirish usullari	387
O’g’iloy Ikromova. O’quvchilarning nutqiy ko’nikmalarini o’stirishda noan’anaviy to’garaklarning o’rni	390
Madinaxon Erkinova. O’zbek adabiyoti tarixini zamonaviy yondashuvlar asosida o’qitish	392
Maftuna Ravshanova. Turkiy ijodkor ayollar zikri	394
Mohigul Rahimqulova. Alisher Navoiy asarlarini umumta’lim maktablarda o’qitilishida zamonaviy pedagogik vositalarning o’rni va ahamiyati	397
Durdona Tursunaliyeva. Javlon Jovliyev ijodida ayol obrazi talqini	400
Bekzod G’oziyev. O’quvchilar bilimini nazorat qilish usullari	402
Farangiz Zokirova. Adabiyot darslarida Blum taksonomiyasi samaradorligini oshirish	403
Malikabonu Elmonova. Ingliz va o’zbek tilidagi maqollarning kontrastiv turlari	406
Munisa Axmatxodjaeva. Til – ijtimoiy hodisa	408
Alina Gulmanova. O’zbek milliy pedagogikasi	409
Zulxumor Tursinmurodova. “Alpomish” dostonining yoshlar axloqiy tarbiyasidagi o’rni	411
Ozoda Abdug’ofurova. O’zbek tili sintaksisi ta’limoti va taraqqiyoti	413
Maftuna Ibrohimova. Rasmiy-idoraviy uslubning qo’llanish sohalari	415
Feruza Orazbaeva. Diplomatik yozishmalar tasnifi	416
Jasmin Risbayeva. XX-XXI asr o’zbek tilining rivojlanish jarayoni	418
Dilnura Ulasheva. O’zbek adabiy tili me’yorlari	419
Guljaynar Baydullayeva. Morfemika tilshunoslikning muhim bo’limi	421
Setora Hamidullayeva. Til va nutq tushunchasi	423
Sitora Xolmaxmatova. Gapning ajratilgan bo’laklari haqida nazariy qarashlar	424
Xulkaroy Mirtolipova. Til o’qitishda so’z birikmasining ahamiyati	426
Mashxura Xolmamatova. Ona tili darsida lug’at bilan ishlash	429
Ruxshona Raxmatullayeva. Rasmiy uslubning grammatik aspekti	431
Ozoda G’opporova. Ergashgan qo’shma gaplar tarkibini bog’lovchi vositalar	432
Diyora Qambarova. Umumta’lim maktablarining adabiyot darslarida sharadalar (so’z o’yini) dan foydalanishning o’ziga xos xususiyatlari	434

Gulnoza Nasirdinova. O'quvchilarda o'zbek tilida esse yozish ko'nikmalarini shakllantirish va undagi muhim jihatlar	438
Anvar Eshnazarov. "O'rda" so'zining kelib chiqish tarixi	441
Dilnoza Tursunova. Elis Manro hikoyalarida badiiy detalning katta o'rni	443
Ahliddin Tursunov. Xudoyberdi To'xtaboyev hikoyalari tahlili	446
Mehrinoza Farmonova. Navoiy dahosi haqida	448
Zarinabonu Keldiyorova. Hindiston ta'lim tizimida o'quv topshiriqlari mazmuni (5-sinf Haydarobod darsligi misolida)	450
Nazokat Nurullayeva, Mahliyo Xudoyberdiyeva. Iqbol Mirzoning "Bonu" romanida ayol xarakterining shakllanishi	453
Shahruza Fazliddinova, Nilufar Ismatova. Ona tili lug'at tarkibining ma'no jihatidan tasniflanishi	455
Laylo Abdirashidova. "Majolis un-nafois" da ustoz-shogird an'analari xususida	457
Sevinchxon Fayzullayeva. O'tkir Hoshimov ijodida peyzaj va portret	458
Sabrina To'ymurodova. Jadid adabiyotida o'zbek qizi ruhiyati (A.Qodiriy, Cho'lpon va Hamzaning asarlari asosida)	461
N.R.Palvanbayeva. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda innovatsion usullar va enerjayzer o'yinlar	464

Bosishga 2024 yil 15 faprelda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100_{1/32} "EB Garamond" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.
29.5 bosma toboq. Adadi 100 nusxa.
16/04-son buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

"Anorbooks" nashriyotida tayyorlandi va chop etildi.
Tasdiqnoma raqami №5566
Toshkent shahri, Qozirobod,
Kamolon darvoza, 2-uy.
(+99899) 335-66-00.